

MAGYAR TÖRTÉNET

MÁSODIK BŐVÍTETT, TELJES KIADÁS

HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA

MAGYAR TÖRTÉNET

I. KÖTET

ÍRTA

HÓMAN BÁLINT

BUDAPEST 1935

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

22.669. — KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST. (FELELŐS: THIERING RICHÁRD).

A S Z E R Z Ő K E L Ő S Z A V A

A MAGYAR történeti ismereteknek egyedüli forrásai hosszú időn át Bonfini és Istvánffy Miklós művei voltak. Hét-nyolc nemzedék merítette egész történeti tudását a két nagy humanista munkáiból, míg végre a XVIII. század tudományos törekvései új feldolgozásra adtak ösztönzést s ez idő óta minden emberöltő meghozta a magyar történet újabb és újabb összefoglaló feldolgozását. A XVIII. század elején Timon Sámuel, félszázaddal később Pray és Katona, a XIX. század küszöbén Engel és Fessler, Budai és Virág, a század derekán Szalay László és Horváth Mihály foglalták koruk szellemi színvonalának és tudományos törekvéseinek megfelelő egységbe egy-egy történettudós-nemzedék kutató munkájának részlet eredményeit. Majd a millennáris években Szilágyi Sándor vezetése alatt egész tudósgárda szövetkezett múltunk történetének új feldolgozására s az egyes korszakok minden részletre kiterjedő monográfiáit sorozatba szedve, adták a magyar nemzet tízkötetes történetét az érdeklődő nagyközönség kezébe. Szalay József, Marczali Henrik és Acsády Ignác pedig kisebb keretben, de egységesebb felfogással dolgozták ki a magyar történetet. Mindezek a művek nagy haladást és eredményt jelentettek a maguk korában; új anyaggal és új szempontokkal gazdagították a tudást. Ma mégis mind elavultak s még Szalay László hatalmas szintézise is csak egy elmúlt korszak történet szemléletének, tudományos és irodalmi törekvéseinek monumentális emlékeként tud érdeklődést kelteni.

A millenniumi évek történetírói múltunk sok fontos kérdését tisztázták s a részletproblémák egész sorozatának állandó érvényű megoldását adták, de saját koruk gondolatvilágának, érdeklődési körének és törekvéseinek szemszögéből nézték és dolgozták fel a magyar történetet. Olvasásuk ma oly hatást kelt, mintha a francia forradalmat és a nyomában kelt viharokat átélte nemzedék a forradalom előtt irt könyvekből tanulmányozta volna a múlt történetét, könyvekből, melyeknek

felfogása és érdeklődési köre idegen volt tőle. A most letelt emberöltő események és szellemi tartalom tekintetében talán a leggazdagabb mindazok közt, melyek a napóleoni korszak óta lefolytak. Új eszmék, új törekvések, új problémák vetődtek felszínre, új irányokba terelték az emberiség napi érdeklődését s vele a történettudományt is.

A mi nemzedékünk annyi mindenben ment keresztül, hogy a múlt iránti érdeklődését a bár csak harminc év előtti, mégis régenmult korszak történetírói már ki nem elégíthetik.

A múlt század utolsó évtizedeinek túlnyomóan politikai és közjogtörténeti érdeklődése helyett ma társadalmi, gazdasági és szellemtörténeti problémák felé irányul mindenek figyelme s a politikai és alkotmányjogi kérdéseket is más vonatkozásokban látjuk, mint elődeink. Egész problémakörök vannak, melyek a régi történeti művekben nincsenek, de nem is lehetnek tárgyalva. Másokat — mai nemzeti és társadalmi életünk legégetőbb kérdéseit — csak mellékesen érintenek.

A millenáris Magyarországot — hogy csak egy-egy kérdést említsünk — alig érdekelte az ország lakosságának nemzetiségi összetétele, történetírói a húszmillió magyar romantikus elméletén nevelkedve, kevés érzékkel bírtak a nemzetiségi kérdés értékeléséhez. Ma, a nemzetiségi elv ürügye alatt végrehajtott országcsönkítés korában nincs égetőbb problémánk, mint a magyar fajnak a többi nemzetiséggel való együttélése a magyar állam keretében. Trianon nyomorában megédzett szemünkkel ma semmit sem keresünk annyira, mint a nemzetiségi kérdés történeti előzményeit. Hiszen a magyar nép politikai és kulturális szupremáciájának mértékét sem tudjuk azon viszonylatok ismerete nélkül megállapítani, melyekben a hazai nemzetiségek — tótok, németek, oláhok, szerbek, horvátok, rutének — voltak a magyarsággal szemben. Itt van továbbá a magyar etnosz kialakulásának a hún-rokonság problémájával kapcsolatos nagy kérdése, mely kezdődik a két alfajta, a finnugor és török nép összeolvadásával, folytatódik különböző törökfajta népek egészben való beolvadásával és egyéb nemzetiségek egyedeivel való keveredéssel, mely folyamat ma is tart az ország területén. A magyar történeti fejlődésre nem volt közömbös, hogy bizonyos időben, bizonyos társadalmi osztályok keretében a magyarság délszlávval, némettel, vagy kínnaal keveredett-e nagyobb mértékben? Ily probléma még a

magyarság elhelyezkedése a mindenkori nemzetközi viszonylatokban, aminek tárgyilagos értékelésére Ausztriával való politikai összeköttetésünk korában alig lehetünk képesek. Ilyen a középkori társadalmi mozgalmak és forradalmi jelenségek kérdése, amit a jelenkor társadalmi és gazdasági evolúciójának tanulságai alapján egészen más mértékkel tudunk mérni, mint korábban lehetséges volt.

De a mai nemzedék nemcsak új problémákat lát, hanem a régieket is másként fogja fel, s új felfogásának szükségessége még a politikai történet látszólag kevés változásnak kitett területén is megnyilvánul. A történetünket négyszáz év óta domináló osztrák kérdésnek a legújabb időkig megvolt a maga pártpolitikai aktualitása, ami szinte lehetetlenné tette tárgyilagos történeti kezelést. Történeti ítékezés helyett rendszerint publicisztikai mérlegelés jött létre és sokszor pártállásuk szerint ítékeztek történetíróink, a kiegyezés vagy a 48-as elv szemszögéből nézve történetünk Mohács óta lefolyt szakaszát. Ma e kérdésben felszabadult történetírásunk a napi politika nyomása alól. Ítéletét nem zavarják többé mellékes publicisztikai szempontok; világosan megláthatja, mi volt az osztrák-magyar viszonyban a magyar nemzet kárára vagy hasznára.

Nemzedékünk az új események és új törekvések hatása alatt a magyarság kialakulását és annak lényeges politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásait akarja megismerni, s oly adatokra nem reflektál, melyekből lényeges változás, a magyarságra fontos alakulás nem következik.

A történetírónak ma a régi anyag egy részét, a mai felfogás szerint már lényegtelen adatokat el kell hagynia és az új problémák megoldására új anyagot, a korábbi történészek által használhatatlannak vélt adatokat kell a kútökből előhozva értékesítenie. Az új anyag kiválasztásánál a közönség érdeklődésén kívül, ami nem egyéb, mint az utóbbi húsz esztendő élményeinek függvénye, útmutatást nyújt maga a történettudomány, mely éppen az utóbbi évtizedekben szinte teljesen megújihódott.

A történetíróknak ma sokkal tökéletesebb eszközök állnak rendelkezésére a kútökök használhatóságára, hitelességének megítélésére, mint még egy emberöltővel ezelőtt. A történettudomány segédtudományai szinte exakt stúdiumokká fejlődtek s rajtuk kívül más tudományágak eredményeit is felhasználhatják.

nálhatjuk a történeti adatok vizsgálatánál, így különösen a nyelvtudomány, a nemzetgazdaságtan, a művészettörténet és pszichológia eredményeit. A történettudomány új módszere segítségével sok kútfőt el kell ejtenünk, amit korábban hiányos eszközökkel hitelesnek tartottak. Másrészt az újabb történeti kutatás régebben lenézett forrásműveket rehabilitált és előadásának alapjául szemelt ki. A honfoglalás egyik legfontosabb kútfőjét, Anonymus művét nyelvtudományi eredmények alapján ma a többi hazai krónikával együtt sokkal inkább hitelesnek tudjuk, mint az elődök s ezek alapján a honfoglalás és az Árpádkor történetét is másképen látjuk, más formában kell előadnunk.

A legnagyobb változást a modern történettudomány új célkitűzései hozták. Míg a régi történetkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat, a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnák és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét.

Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző, új színt, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az

egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk.

A magyar történet harminc év részletkutatásának eredményeit összefoglaló ez új feldolgozásával a műveit olvasóközönség szélesebb rétegeinek érdeklődését és igényeit óhajtjuk kielégíteni. Ezért tartózkodnunk kellett felfogásunk, szempontjaink, ténybeli állításaink részletes és szakszerű megokolásától, a folyékony olvasást gátló hosszadalmas kritikai jegyzetektől. Szükségesnek véltük azonban, hogy kötetenként és fejezetenként utaljunk a legfontosabb forrásokra, az állandóan használt kézikönyvekre és irodalmi összefoglalásokra s a részletkérdéseket megvilágító, felfogásunk helyességét igazoló tanulmányokra és monográfiákra.

*

A Magyar Történet e második kiadása felöleli az elsőnek teljes anyagát, de az újabb kutatások eredményei alapján kiegészíti, bővíti, részletkérdésekben néhol módosítja is annak előadását. Az irodalmat ismertető függelékben megfelelő utalásokkal jelzett kiegészítések és módosítások mitsem változtattak a mű szellemén, a szerzők felfogásán, de nem egyhelyt világosabbá és szabatosabbá teszik az elbeszélést; közelebb óhajtják hozni a múlt történéseit a jelenkori olvasóhoz.

ELSŐ KÖNYV

AZ ÓSIDÓKTÓL A XII. SZÁZAD VÉGÉIG.

EREDET ÉS ÓSHAZA

URUNK születésének 896-ik esztendejében ismeretlen keleti nép megjelenése ejtette rémületbe Európának a hún és avar idők feltámadásától rettegő keresztény lakosságát.

Arab utazók már a IX. század derekán emlegetni kezdik a „magyar“ népet. 862-ben Európa nyugatán is híret vették a Frankbirodalom keleti határvidékéig kalandozó „ismeretlen ungar ellenség⁴⁴ pusztításainak. Három évtizeddel később a frank király és a bizánci császár szövetségében támadják a morvákat, bolgárokat. A szerencsétlen kimenetelű bolgár-besenyő háború után átkelnek a Kárpátokon, 895 őszén birtokukba veszik Attila hún király és az avar kagánok öröksége s a pannóniai avar hatalom bukásának századik évfordulóján végleg megtelepednek új hazájukban. A Tisza-Duna vidékéről évről-évre nyugat és dél felé száguldó lovascsapatok hamarosan rettenetes hírt szereznek népük „korábban nem is hallott⁴⁴ nevének. A jámbor krónikások európaszerte gyűlölettel és félelemmel figyelik és örökítik meg háborúban viselt dolgaikat.

Ezidő óta szakadatlan láncolatban ismerjük a magyar nemzet történeti életének eseményeit s a közkeletű felfogás szerint ezekkel a IX. századi feljegyzésekkel, a tudomány újabb eredményei szerint az onogurokra vonatkozó V. századi adatokkal kezdődik a magyar nép és nemzet *történeti kora*.

Őstörténet

A korábbi idők eseményeit valóban sűrű homály fedi. A múlt kutatója mégsem elégedhetik meg az esetleg fennmaradt írott forrásokból ismert eseményeknek, a teljes etnikai és politikai egységbe forrott nemzet történetének vizsgálatával. Foglalkoznia kell az eredet kérdésével, az etnikum s a társadalmi és politikai szervezet kialakulásának bonyolult problémáival. Kutatnia kell, kik voltak, honnét jöttek, mily néven szerepelnek a magyar nép ősei, mily tényezők működtek közre kultúrája és politikai szervezete kialakításában? E kérdésekre a feleletet az *őstörténet* adja meg.

Az őstörténet a nemzet családtörténete. Az őstörténeti érdeklődés forrása kezdetben a magunk teljes megismerésére irányuló természetes vágy, az ember őstönös genealógiai

érdeklődése és a naiv léleknek minden misztikum iránt való vonzódása volt. A történeti szerephez jutott, történeti életet élő népet éppúgy érdekli saját származása és elődeinek sorsa, mint a társadalmi és gazdasági jólét s a kultúra magasabb fokára emelkedett egyént és családot. Ma tudományos szempontok ösztönöznék az őstörténet művelésére, homályos problémáink megoldására.

A történettudomány feladata az egyének, emberi közösségek s az egész emberiség életében tapasztalható változások, vagyis a fejlődés, a mozgásban levő életfolyamat megismerése. A fejlődés jelenségeit azonban önmagukban, az előzményektől elszigetelten nem érthetjük meg. Az eredet és ősi történet ismerete nélkül nem tudjuk értékelni a későbbi fejlődés jelenségeit s a közösségek és nemzetek történeti szerepét. Az őstörténeti problémák megoldására a történeti korszak eseményeinek értékelése és teljes megértése végett van szükségünk. Nélküle nem juthatunk el végső célunkhoz, a fejlődési folyamat képének teljes rekonstrukciójához, nem érthetjük meg a nemzet történetét, aminthogy az egyén felfogását, világnézetét, tevékenysége rugóit és működése irányát sem értjük meg, ha nem ismerjük származását, nevelkedése körülményeit, környezetét, a testi és lelki fejlődésre ható összes tényezőket.

A magyar őstörténet kutatói hosszú időn át teljes sötét-ségben botorkáltak s az ingoványos, göröngyös, irdatlan erdőekkel fedett talajon nem egyszer eltévedtek, megbotlottak. A magyarokat régletűnt népekkel azonosító középkori tudós elméletek óta se szeri, se száma a népünket szumirral, pelazggal, etruszkkal, egyiptomi hikszozzsal, zsidóval, filiszteussal, pártussal, szkítával, agarénussal, szerecsennel vagyis arabbal, ethióppal, húnnal, avarral és minden elképzelhető lovas keleti néppel kapcsolatba hozó eredetelméleteknek. E néha egészen fantasztikus kísérletek legtöbbszörének közös hibája, hogy hiányzik alóluk a tudományos módszer szilárd alapja.

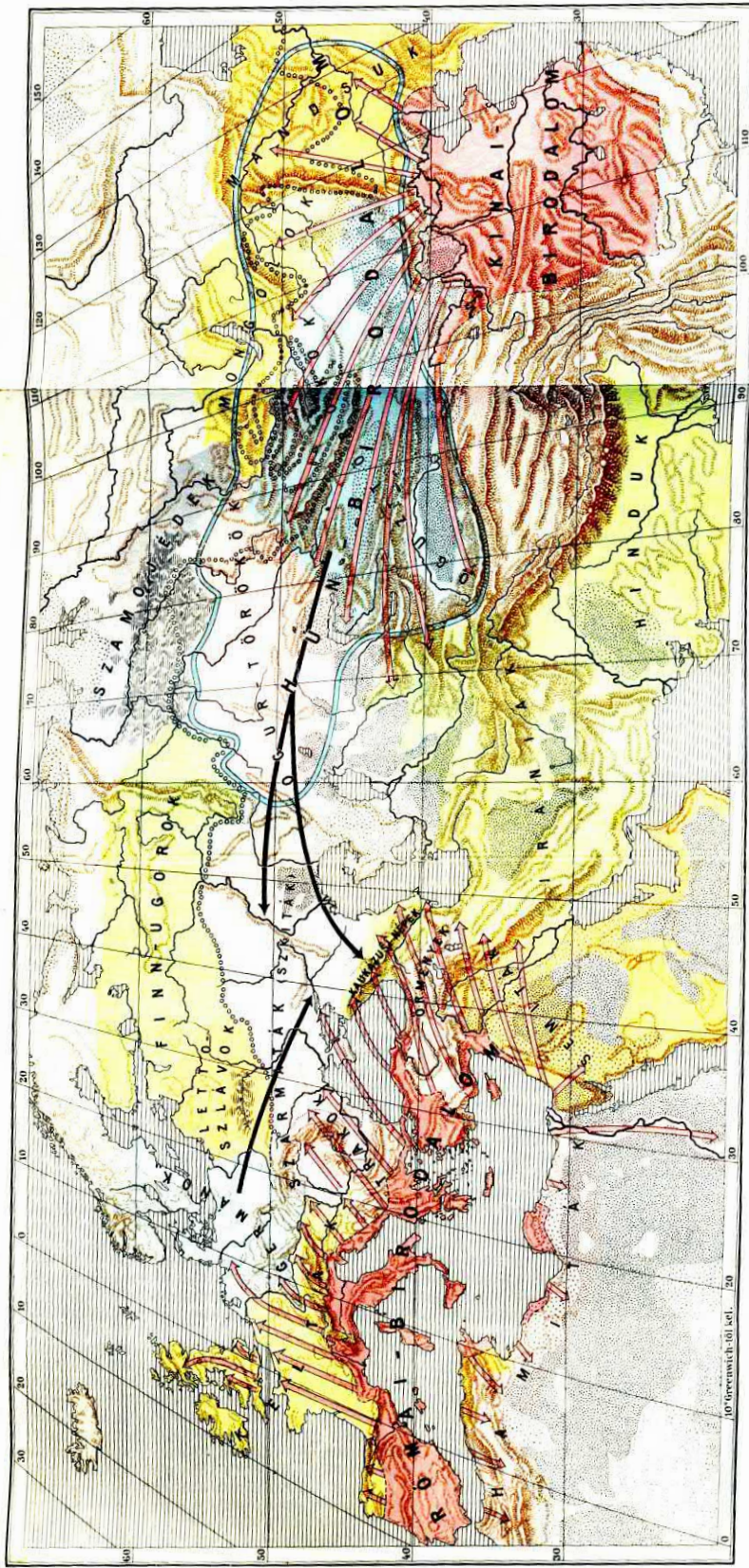
Ma már sokkal biztosabb talajon járunk. Mint a többi tudományok művelői, az őstörténet vizsgálói sem nélkülözhetik a hipotéziseket, de feltevéseik már nem délibábos elgondoláson s az írott források néha bizony egészen homályos értesítésein, hanem a rokon tudományok által feltárt gazdag forráson és tudományos módszerrel megállapított tényeken alapulnak.

Az alapkérdéseket tisztázó és számos részletkérdésre világot vető kutatások kalauzólása mellett ma már összefüggő képet alkothatunk a magyar nép és nemzet származásáról, gyermek- és ifjúkoráról. E kép itt-ott még hiányos, hézagait feltevésekkel kell áthidalnunk, de egészében megbízható. Mindenesetre biztos alapul szolgálhat a további kutatásokhoz.

Népek oszlása

Az őstörténet első és legfontosabb problémája az eredet kérdése. Ismernünk kell a magyar nép viszonyát a többi népek-

EURÓPA ÉS ÁZSIA NÉPEI A KR.E.I.SZÁZAD DEREKÁN

a római birodalom felbomlását követően a germán és a hun törzsek Európába költöztek, a germánok a nyugati részekre, a hunok a keleti részekre. A hunok a keleti részekre költöztek, a germánok a nyugati részekre. A hunok a keleti részekre költöztek, a germánok a nyugati részekre.

a hun birodalom felbomlását követően a hunok a keleti részekre költöztek, a germánok a nyugati részekre. A hunok a keleti részekre költöztek, a germánok a nyugati részekre.

a hun birodalom felbomlását követően a hunok a keleti részekre költöztek, a germánok a nyugati részekre. A hunok a keleti részekre költöztek, a germánok a nyugati részekre.

M. sz. Állam-Térképészeti Intézet, Budapest

hez, meg kell állapítanunk helyzetét a világ népeinek nagy családjában.

Az emberiség eredetét s az emberi faj bölcsőjét illetően a tudomány még mindig sötétben tapogatózik. A természetbúvárok és régészek hosszú sora igyekezett és igyekszik világosságot deríteni a sűrű homályban, de eredményeik mindmáig csak feltevés értékével bírnak. A nagyvilág távoleső tájairól előkerült csontmaradványok és az őket kísérő csiszolatlan kőeszközök kalauzolása mellett már-már képet alkothatunk a jégkorszak emberéről s a palaeolithicum kezdetleges kultúrájáról. A leletek ezreiből ismerjük a csiszolt kőkor — a neolithicum — emberének a ma emberével azonosnak látszó testi alkatát, sajátos és fejlődő kultúráját. De a világ minden részén felbukkanó neolith-fajták s a mai emberfajok összefüggésének, az emberiség szétszóródásának, e szétszóródási folyamat lefolyásának teljes felderítése ma is a megoldásra váró feladatok közé tartozik. Az ősrégészet, a nyelvtudomány és a történelem világító fáklyáival csak hat-hét ezer évre tudunk a múltba visszahatolni, mikor a későbbi főbb emberfajták ősei már egymástól régen elszakadva, a föld különböző tájain éltek a maguk, többé-kevésbé kezdetleges életét.

A Földközi-tenger délkeleti partvidékén, a mezopotámiai síkon és a Sárga-tenger partjain időszámításunk előtt mintegy öt-hatezer esztendővel indult meg a délszaki emberfajok önálló népegyedekre oszlása s e népek politikai szervezkedése. A nagy folyók mentén — a Nílus deltájában, a Tigris és Eufrát mezőin, a Jang ce kiang és Hoang ho termékeny lapályain — már fakadoztak a nagy történeti államalakulatok csirái, de az eurázsiai kontinens északi vidékein még minden szilárdabb politikai szervezet híján éltek az emberiség történetében később oly nagy szerephez jutott indoeurópai, uráli és altáji népek ősei.

Az Alpesek és Kárpátok vidékén, a Rajna, Duna, Visztula öntözte tágas térségen honos *indoeurópai* vagy *árja ősnép* csak a Krisztus előtti harmadik ezredévben kezdett ágakra szakadni s az őshazából dél és észak, délnyugat és délkelet felé terjeszkedni. *Európai ágazatának* a második ezredévben szerteszóródó *latin-görög, trák-kelta, litván-szláv, germán* ágai földrészünket népesítették be. *Indoiráni ágazata* — mely nemsokára *ind* és *iráni* ágakra szakadt — már ezer esztendővel korábban elindult Elo-Ázsia és India felé vezető vándorútján s a Szarmata-síkságon hamar érintkezésbe jutott a Közép-Volga erdős vidékén lakó *uráli ősnéppel*. Szomszédságuk emléket őrzik az uráli nyelvek közös alaprétegébe lerakodott indoeurópai kölcsönszavak (pl. víz, ház, réz, vas a. m. réz stb.).

A keletre törekvő indoirániak északkeleti irányba lökték az *uráli ősnépet*. Legkeletibb ágazata — a *szamojéd nép őse* —

rokonaitól elszakadva áthatolt az Ural-hegységen és annak északkeleti lejtőjét szállta meg. A *finnugor ősnép* azonban a szamojédek elszakadása után még századokig élt teljes nyelv-egységben a Közép-Volga és mellékfolyói — az Oka, Káma, Bjelája — mentén elterülő erdős vidéken. Ide utalnak az archeológiai leletek és a finnugor alapnyelvből származó állat- és növénynevek (a rénszarvas, méh, fenyő, cirbolyafenyő, mocsári szeder neve), de idemutat a finnugor nyelvet beszélő népek későbbi elhelyezkedése is. Itt kerültek nyelvünkbe a szamojéd nyelvből már hiányzó, de a finnugor nyelvekben közös indoiráni kölcsönszavak (*száz, árva, menny, arany, ezüst, üsző, méh, varjú, méz* stb.).

A finnugor ősnép igen régen — legalább is kétezer évvel Krisztus születése előtt — nyugati és keleti ágakra szakadt, melyek később nyelvi tekintetben is elkülönültek egymástól. A nyugati ág, melyet *finn-permi ősnépnek* szoktak nevezni, mintegy ezer évvel később újabb — *permi és finn-volgai* — ágakra szakadt. Előbbi ősvé lett a mai *permi* — zürjén és votják — *népeknek*, utóbbi az őshaza vidékén s attól délkeletre lakó *volgai* — cseremis és mordvin — *népeknek* s a tőlük elszakadva északnyugat felé húzódó *kelettengeri finn népeknek*. Az észti, finn, karjalai népek mellett e csoportba tartozott az eredetileg más nyelvet beszélő lappoknak nyelvet adó ősnép is. E nyugati ágak már időszámításunk kezdetén érintkezésbe jutottak az északi és keleti germán törzsekkel s a Kr. u. VI. század óta a Keleti-tengervidéki új hazájukban az állandó szomszédság révén erős germán kultúrhatásban volt részük.

A keleti ágból, az u. n. *ugor ősnépből* szakadtak ki a magukat *máusi*-nak (> *mogy-* > *magy-*) nevező vogulok és osztjások, akik Csuszovája-, Káma-, Bjelája-vidéki ugor őshazájukból már történeti időben húzódtak északkeletre s a XIII—XIV. században jutottak el az Északi-Uralhegységen át annak keleti lejtőjére és az Ob-folyó vidékére.* Ezekkel az obi ugor népekkel — nyelvünk szerkezetének és szókincsünk alaprétégének kétségbevonhatatlan tanúsága szerint — egy törzsről sarjadt az a nép, amelytől mi magyarok nyelvünket

* A vogulok és osztjások már a VII—X. században ugor (volgai bolgár) fennhatóság alatt éltek s az oroszok és zürjének uraikról őket is *ogur*-nak vagy ugor-nak (jugra, ugra) nevezték el s ez az elnevezés honosodott meg jelzésükre a nyelvtudományban is *ugor* alakban. Történeti értelemben az *ogur* vagy *ugor* népnév a törökség nyugati ágához tartozó népek Kr. e. 2. —Kr. u. VII. századi gyűjtőneve, amit később a *bolgár* név vált fel.

Ma a tudományban az eredetileg török fajú és nyelvű népeket jelölő ugor név az uráli fajhoz tartozó finnugor népcsoport keleti ágazatának megjelölésére használatos.

Magam itt az *ugor* és *finnugor* neveket nyelvtudományi értelemben az uráli nép- és nyelvcsaládhoz tartozó népek jelölésére használom, az altáj-törökséghez tartozó egykori ogur vagy bolgár népek jelölésére az archaisztikus *ogut* alakot tartva fenn.

örököltük s amelyet a később kialakult történeti magyar néptől megkülönböztetendő *előmagyar népnek* nevezünk.

Előmagyarok

A finnugor népek mai földrajzi helyzete pontosan megfelel a köztük fennálló nyelvrokonság fokának s az ebben kifejezett történeti kapcsolatoknak. Az ugor népeket az őshazától keletre, a permi, volgai, finn és lapp csoportokra oszlott finn-permi ág egyes leszármazóit a középvolga-menti őshaza környékén s attól északnyugatra ma is a nyelvi rokonság sorrendjében elhelyezkedve találjuk. E sajátságos jelenség okát a finnugorság ősi kultúrájának alacsony színvonalában kell keresnünk.

A finnugor ősnép s a belőle kiszakadt népek — a korán germán hatás alá került finnek és észtek kivételével — legújabb időkig a társadalmi és gazdasági fejlődés igen alacsony fokán álltak. Fejlettebb politikai és katonai szervezetnek, a vérbosszú-harc fogalmát meghaladó hadivállalkozásoknak, aminővel a törzsszövetségben élő, pásztorkodó, altáji lovasnépeknél vagy az indoeurópai népeknél találkozunk, semmi nyoma. Társadalmi szervezetük merőben vérségi természetű. A mordvinok egymással állandó ellenségeskedésben élő nemzetségeit a XIII. században is csak a nyelv közössége tartja össze. Nincs nyoma rendszeres gazdasági termelésnek, sem állattenyésztésnek, sem földművelésnek. Ha itták is a rénszarvas, később a juh és tehén tejét s ha volt is valami kezdetleges növénytermesztésük, lényegében zsákmányoló életmódot folytattak. Élelmüket halászattal, vadászattal, vadgyümölcs, gyökér és méz gyűjtésével szerezték meg. A társadalmi és gazdasági fejlődésnek ezen a színvonalán persze szó sem lehetett az árja és török népek vándorlásait jellemző gyors, szinte fürgetegszerű helyváltoztatásról, tudatos honkeresésről és honfoglalásról. A finnugor ősnépből kiszakadt népek a nekik sivársága és fűrge, harcos lakói miatt egyaránt bizonytalanak tetsző déli pusztaság határait messze elkerülve, folyók mentén halászgatva, erdők sűrűjében vadászgatva, lassan nyomultak elő, szóródtak szét kelet és nyugat felé, helyet adva a mögöttük hasonló ütemben előnyomuló rokon népeknek. A fokozatos és lassú helyváltoztatás, mintegy természetes szétszóródás eredménye, hogy a finnugor népek mai helyzete, illetőleg egymáshoz való földrajzi viszonya hű mása az ősi elhelyezkedésnek, csupán lakóhelyük keleti és nyugati határai tolódtak el.

A nyelvtudomány megállapításai szerint a magyarnak nyelvet adó *előmagyar* nép a finnugor népcsalád keleti ágának szélső tagja volt s ezért hazáját legközelebbi rokonain túl, az osztjások és vogulok őshazájától délre vagy keletre kell keresnünk. Dél felé semmi nyom sem vezet. Nem is valószínű, hogy az erdei élethez szokott halász-vadásznép az életmódjának meg nem felelő és ezer veszélyt rejtő steppe vidék rónáira kíváncsított volna. Annál több nyom mutat kelet felé. Az ugor őshaza

területén a régészeti ásatások az első lelőhelyről *ananjinói műveltségnek* elnevezett, sajátos ősi kultúra emlékeit hozták napvilágra, melyek a Kr. e. 7—2. századból származnak. A feltárt telepek közül a sírmezők és váracskák, melyeket a bennük talált csonteszközökről csontos gorodisscéknek neveznek, két különböző kultúra emlékei. A fejlettebb műveltségre valló sok bronztárgyat tartalmazó sírmezők, ha Herodotos idevágó értesítéséből szabad ily telepek létezésére következtetnünk, valószínűleg e vidékre beszivárgó idegen — szkíta vagy ogur-török? — prémvadász telepesek temetői, bár lehetnek az autochton lakosság idegen kultúrhatásban részesült előkelőbb rétegének temetkezőhelyei is. Az obi-népek mai váraihoz hasonló erődök azonban a maguk primitív csonteszközeivel mindenestre az évezredek előtt e területen lakó finnugor nép egykori kultúrájának korunkra jutott emlékei. A finnugorság harmadfélezerév előtti műveltségét illusztráló ananjinói kultúra központja a Csuszovája-, Káma- és Bjelajafolyók vidéke, vagyis az osztjákok és vogulok európai őshazája. Nyugat felé e kultúra a Káma és Volga mentén áthúzódik a szomszédos permi népek — zürjének, votjákok — és a volgai cseremiszek, mordvinok akkori lakóhelyére is, kelet felé pedig az Ural-hegységen át a Tobolba ömlő Túra-, Éisma- és Iszefolyók vidékéig, tehát az osztjákok és vogulok európai hazájától keletre eső szibériai területre. Ennek a Kr. e. 7—2. századi nyugatszibériai finnugor-kultúrának hordozói nem lehettek a Krisztus utáni XIII. századig Európában, az Uralon innét lakó osztjákok és vogulok, még kevésbé a tőlük nyugatra lakó finn rokonnépek, hanem csak egy onnét később eltűnt finn-ugor nép, vagyis a módszeres nyelvtudomány eredményeiből a népcsalád legszélsőbb, keleti ágaként megismert *előmagyarok* népe.

A későbbi magyar népnek nyelvet adó előmagyarok 500 usque 1000 évvel időszámításunk kezdete előtt költözhetnek át az Ural keleti lejtőjére és lassanként nyomultak előre a Toboifolyóig. E nép kultúrájáról az ananjinói korból származó régészeti emlékek mellett a magyar nyelvkinccnek az ugor nyelv-közösség korából megőrzött művelődési szavai adnak képet.*

Az előmagyarok és vogul-osztják rokonaik már fejlett családi életet éltek (*apa, anya, fi, férj, vő, meny, ipa, napa, ángy, ős, árva, atval* = mostohaapa, *fiat* = mostohafű) s a fiatalok családalapítása sem vonta maga után a gazdasági és jogközösség kötelékeinek elszakadását. A rokonsaládok megmaradtak a természetes szaporodás útján létrejött tágabb vérségi közösség, a nemzetség (*had*) kötelékében. A korlátlan családapai hatalommal élő nemzetségfő (*úr*) uralma alatt álló

* Az ugor nyelv-közösség korából való ősi kultúrszavakat és a különböző nyelvekből átvett kölcsönszavakat (*zárójel*) közt adjuk kurzív szedéssel. A kiveszett vagy jelentésváltozáson átment szavak mellett régi értelmüket is feltüntetem.

és többnyire egy-egy kezdetleges erődítés, földvár, sánc, árok körül csoportosuló nemzetségek önálló életet éltek. Ha házaság, közös vállalkozás, ellenséges támadás időnként valami baráti vagy szövetségszerű kapcsolatot létesített is az egy nyelvű szomszédos nemzetségek közt, ez állandóvá nem lett. Fejlettebb politikai szervezkedésnek, több nemzetséget politikai közösségben egyesítő törzsnek, törzsszövetségnek, törzs-fői vagy fejedelmi hatalomnak semmiféle nyoma sincs. Szervezetük tiszta nemzetiségi szervezet. Legmagasabb társadalmi alakulat a vérségi köteléken nyugvó nemzetség. Nincs nyoma a nemzetség kereteit meghaladó katonai szervezkedésnek sem, noha a nemzetségek egymás között, a kezdetleges népeknél oly nagy szerepet játszó vérbosszú ősi jogát gyakorolva, bizonyára éppúgy háborúskodtak, mint a XIII. században mordvin rokonaik. E nemzetiségi vérbosszú-harcok hatása alatt alakult át eredetileg nemzetség jelentésű *had* szavuk katonai műszóvá.

Gazdaságuk a természet adományait felhasználó zsákmányoló gazdaság volt. Termelésnek vajmi kevés nyomát látjuk. Élelmüket halászat (*hal, keszeg, sügér, tathal, őri, háló, pata* — hálósztató, *fal* = gát, *vejsze, hajó, tat*) és vadászat (*róka, ravasz* = róka, *nyuszt, hölgy* = menyét, *nyúl, fáj, fogoly* — császármadár, *lúd, hattyú, daru, nyíl, íj, ideg, tegez, lő, les, eb*) útján, vadméz (*méh, méz*) tojás (*mony* — tojás); vadgyümölcs (*eper, bogvó*), ehető gyökerek gyűjtésével szerezték meg. Első háziállatuk a vadászkutya (*eb*). A rénszarvast, később a juhót már a finnugor őskorban ismerik, tejüket is isszák (*juh, fejni, tej, üsző* — rénszarvasborjú, *ostor* = vessző). A lovat (*ló, fék?, nyereg*) a nyugati finn népektől való elszakadás után ismerték meg az ugor népek. Az obi-ugorok ősi népenekei azonban a lovat csak mint isteneket hordozó „szárnyaslábú szép állatot** és mint áldozati barmot ismerik. Ha egy-egy nemzetségfő nevelt is magának fényűzésből vagy áldozat céljára lovat s habár a lóval egyidőben megismerték a déli szomszédok révén a szarvasmarhát is, rendszeres és intenzív állattenyésztésük, kiterjedtebb parasztgazdaságuk nem volt. Még kevesebb nyoma van a földművelésnek. Mindössze néhány homályos jel (*kenyér* — gyökérből tört daraféle, *köles*) és az ananjinói sírletekben szereplő bronzsarló mutat arra, hogy valami kezdetleges, más zsákmányoló ősnépeknek asszonyvégezte kapásműveléséhez hasonló növénytermelésük is lehetett.

Rendszeres iparüzésről, kereskedelemről a gazdasági kultúra ily alacsony fokán szó sem lehet. A mindennapi élethez szükséges fegyvereket, szerszámokat, eszközöket, edényeket és ruházati cikkeket háziipar útján állították elő. Mindenesetre járatosak voltak a fa- és csontmunkában, faragásban, hálókötésben, bőrfeldolgozásban, agyagművességben és utóbb a kovácsmesterségben is. A fémeket idegen kereskedők, indo-

iráni szomszédnépek útján ismerték meg (*arany, ezüst, ón, ólom, vas*), de csak szórványosan használták. Eszközeik, szerzsámaik kezdetlegesek; a nyílhegyek, kések, áruk, tük, balták (*ár, szeg = ék, szalu = balta, fen, köszörül, vág, szel, ró*) ritkán bronzból, leginkább csontból készültek, bár a kőeszközök használata sem múlta divatját.

Közlekedési eszközként már a finnugor őskorban ismeretes volt a hótalp és valami kezdetleges, fatörzsből vájt csónak. Lakóházuk földbevert és földdel tapasztott favázú kunyhó volt (*ház, fél = ajtófél, küszöb*). Egyetlen bútoruk állatbőrökből, növényekből összerakott kezdetleges fekvőhelyük (*ágy=alom*). Ruházatuk (*mez*) állatbőrökből készült újjas, derékon alul érő ruhadarab (*ujj = ruhaujj, öv*) és bőrsaru (*kengy — rénbőrsaru*), melyeket állati ínból és növényrostokból font fonalakkal varrtak össze (*ín, szösz, fon, sző = fon, varr, tü, ár*). Eledelüket hol nyersen, hol meg bográcsban, üstszerű fa- vagy cserépedényekben megfőzve vagy nyáron sütvé fogyasztották (*fazék = üst, bogrács, szén, főz, süt, kozmás, lé — leves*) s valami erjesztett italt (*sör*) is ittak. A tízes számrendszer ismerete (*egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc, húsz, negyven, ötven, száz*) éppúgy, mint a fémek használata s az adásvételre vonatkozó ősi finnugor szavak valami primitív cserekereskedelem létezésére mutatnak.

Hitéletük tekintetében néhány homályos jelentésű szón kívül csak analógiákra támaszkodhatunk. Vallásuk főelemei a primitív lélekhiedelem, animizmus és a varázslásban való hit. Hittek a testhez kötött éltető lélekben (*lélek*) és a holtak felszabadult árnyékjeikében (*iz*, ami később a magyarban jelentésváltozáson ment keresztül). Ezzel kapcsolatban fejlett halottkultuszt üztek s valószínű, hogy a rokonnépeknél felismerhető totemisztikus állattisztelet is megvolt. Hittek a varázserőjű jó és rossz szellemeiben (*hagy = a hagymáz betegséget okozó szellem*), az emberi varázserőben (*orvos — varázsló, javas, jós = gyógyító mágus, jövőmondó, réülés, révülés, riitet, részeg: a varázsló által előidéztet önkívületi állapotra vonatkozó kifejezések*). De hittek az ég (*ég, menny*), természet vagy lég urában is (*imád. v. ö. finn ilma, votják inmar — légszellem, áld, átkoz — tabunak nyilvánít*), akinek alattvalói a világosság, melegség, eső, föld, víz szellemei. Szellemi kultúrájukról egyébként nincs adatunk. Kétségtelen, hogy a vogulokhoz hasonlóan nekik is voltak népmeséik, dalaik (*ének*), de ezeknek emléke teljesen elveszett.

Mindaz, amit az ananjinói korszakban, vagyis a Kr. e. 7—2. században élő előmagyarok kultúrájáról ősi művelődési szavaink és a régészeti emlékek beszélnek, pontosan megfelel annak, amit rokonaikról középi és újkori történeti forrásokból tudunk s a voguloknál és osztjákoknál még ma is tapasztalhatunk. Merőben elüt azonban attól a képtől, amit hiteles

és megbízható források ezer évvel később a honfoglaló magyarok politikai és katonai szervezetéről, állattenyésztő, sőt részben már földműves kultúrájáról, életmódjáról és fényűzéséről rajzolnak.

Ogur-török műveltségyszavak

Az a feltevés, mintha a finnugorság keleti ága még az osztják-vogul-magyar nyelvközösség korában hatalmas kulturális fejlődésen ment volna keresztül és szervezetlen, zsákmányoló ősnépből lovas, harcos, állattenyésztő néppé alakult volna át, amire a honfoglaló magyarság kulturális színvonalán kívül az obi-ugor nyelvekkel közös *ló* szóból és néhány lóra és marhára egyaránt vonatkozó ősi szóból és kifejezésből (másodfű, harmadfű, *fék*, *nyereg*) szoktak következtetni, tarthatatlan. A finnugor népek a magyar honfoglalás korában s azt követőleg még több századon át az eredeti kezdetleges viszonyok közt éltek. Nehéz volna elhinnünk, hogy éppen a rokonságban leghátramaradottabb ugor népek mentek volna ily gyors fejlődésen, majd — e feltevés hirdetői szerint is „csodálatos“ — hanyatláson keresztül. A történet nem ismer ilyen ugrásokat.

Az előmagyarok primitív kultúrája csak valamely magasabb színvonalon álló idegen kultúra tartós és intenzív hatása alatt mehetett át ily nagyarányú és minden tekintetben jelentős fejlődésen. E műveltségalkotó idegen hatás forrására nyelvünk altáji, vagyis török eredetű ősi jövevényszavai vetnek világot, amelyek századokkal a honfoglalás előtt rakódtak le a nyelv alaprétegébe.

A családi és nemzetségi viszonylatok alapfogalmai már a finnugor korban ismeretesek voltak. E fogalomcsoportban alig találkozunk török eredetű szavakkal (*iker*, *öcs*, *kelengye* = hozomány). Annál több új szó meghonosodása bizonyítja a társadalmi, politikai és katonai szervezet fejlődését (*gyűlés*, *sereg*, *tömény* — tízezer lovasat felölelő hadi egység, *bátor* — hős, *gyáva*, *kantár*, az előmagyarban még borbocskort jelentő *kengyel*, *harang* = rézdob, *béke*, *törvény*, *or* = tolvaj, *bilincs*, *bakó*, *barom* = vagon, *bér*).

Legfeltűnőbb a gazdasági élettel kapcsolatos műveltségyszavak elszaporodása. A zsákmányoló életmódra vonatkozó fogalmak gyarapodása mellett az állattenyésztés és földművelés fogalomköre teljes gazdagságában bontakozik ki és fontos új művelődési elemekkel gyarapítja az e körben koldusszegény előmagyar nyelvet.

A halászati eszközök új, tökéletesebb formái és új halfajok tűnnek fel (*cége*, *gyáalom*, *tok*, *sőreg*). A régi eb mellett előkerülnek a lovas vadászt kísérő különleges vadászebek (*kopó*, *agár*). A madarat már nemcsak nyilazzák, hanem elevenen is rabul ejtik (*tőr* = madárfogó háló), a sólymot török népek szokása szerint más madarak (*keselyű*, *ölyv*, *túzok*, *gödény*) vadászására nevelik.

Az állattenyésztésre vonatkozó szavak az előmagyar-korban ismeretlen rendszeres pásztorgazdaságnak jóformán egész fogalomkörét felölelik. A lovat, juhot és szarvasmarhát kor és nem szerint is megkülönböztetik (*csikó, bika, ökör, tinó, ünő, borjú, tulok, kos, ürü, toklyó*) és új háziállatokat tartanak (*disznó, értény, kan, kecske, olló* = gödölye, *teve, tyúk*). A disznót rendszeresen hizlalják (*értény*), a birkát nyírják (*gyapjú*), az állatoknak az emberi lakástól elkülönített hajlékot (*ól*) építenek s a ridegölből (*karám*) ideterelt marhát, lovat, kecskét, birkát fejk, tejét feldolgozzák (az előmagyaroknál még zsiradék jelentésű *vaj, sajt, túró, író, köpü*), a szarvasmarhát, lovat befogják (*ökör, gyepelő, tengely, békó, csökönyös*).

Számos új kifejezés bizonyítja a földművelés ismeretét és gyümölcsseinek állandó élvezetét. A szegényes köles mellett feltűnnek a nemesebb gabonafajok (*búza, árpa*), melyeket rendszeresen termesztnek (*tarló* — szántóföld, *eke, arat, sarló, kéve, gügyü* = marok, *kepe, boglya, szérű, szór, ocsu*) és feldolgoznak (*őröl, dara*). A gabona mellett más hasznos gazdasági növényeket (*kender, csalán, komló, bors, borsó, torma*), gyümölcsöt (*gyümölcs, alma, körte*), sőt már szőlőt is termelnek (*szőlő, szúr, szüret, bor, söprő, csiger*).

A gazdasági kultúra növekedésével emelkednek a kényelmi és fényűzési igények, Már megkülönböztetik az egyhelyhez kötött állandó lakást, a házat, a nyári barangolásokon használt, hordozható sátorról (*sátor, karó, szaru-fa, kapu*). Lakásukat bútorozzák (*szék* — lóca, *bölcső*), világítják (*gyertya, csíhol*). Kutatásnak (*kút*). Konyhájuk új felszerelést kap (*gyúr, teknő, szapu, kancsó*). Öltözködésük csinosodik. A bőr mellett már növényi ruhadarabokat viselnek és ékszert használnak (*ködmén?, köpönyeg, ölt, süveg, szirony, saru, kender, tiló, csepü,, orsó, gyűszű, bársony* = selyem, *gyűrű, gyöngy, tükör*). A mindennapi igények emelkedésével új mesterségek és velük új szerszámok honosodnak meg (*balta* = nyéllyukas balta, *bicsak, csákány, ács, szűcs, borít, tőr, gyárt*), fejlődik az ipar és feltűnnek a kereskedelem nyomai (*szatócs, kölcsön*).

A szellemi műveltség fejlődésére mutat az elvont fogalmak szaporodása (*szám, idő, dél, kor, örök, szél, ige* = szó, *bűn, érdem, ildomos* = okos, *gyarló* = bűnös, *erő, hír, bocsnik*) s az írás ismerete (*ír, betű*). A vallás fogalomköre is kibővült (*bölcs* = varázsló, *egy, id* = szent, *egyház, idnap* = ünnep, *bü* ~ varázs, *bűvöl, bűbáj* = varázskötés, *bájol, igéz, boszorkány, tor, csők* = keresztelőkoma, *gyász, koporsó*).

Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink kalauzolása mellett az előmagyar-korszak műveltségéhez képest igen magas fejlettségű kultúrával ismerkedünk meg. A belőlük kibontakozó kép már mindenben megfelel annak, amit a törzsszövetségben élő, állattenyésztő, sőt részben már földművelő, lovas, harcos honfoglaló magyarokról az egykorú írók beszélnek s

aminek nyomai későbbi intézményekben és szokásokban is felismerhetők.

A nyelvi tényekből kétségtelenül megállapítható, hogy a finn-ugor népcsaládhoz tartozó előmagyarok kezdetleges kultúrája török hatás alatt alakult át, s a jövevényszavak hangsajátságai alapján a műveltségadó török népet is meghatározhatjuk.

Az altáji népcsaládhoz tartozó török-tatár népek nagy többsége — a hún, avar, az egész népcsaládnak nevet adó VI—VIII. századi türk, a kazár, ujjur, besenyő, úz, kún, szeldzsuk, oszmánli, kirgiz, turkomán stb. — az úgynevezett *köztörök* vagy *oguz* nyelvet beszéli. Velük szemben az ogur-törökök, vagyis az V—IX. századig szereplő ogur vagy bolgár népek s a volgai bolgártól származó mai csuvasok a *nyugati-török*, másképp *ogur* (*bolgár*) nyelvet beszéltek, melynek speciális hangsajátságai — az őstörök nyelvvel érintkező mongol nyelv egyező szavainak tanúsága szerint — archaisztikus jellegűek.

Ugyanezek a hangsajátságok jellemzik a magyar nyelv ősi török kölcsönszavait is.* Honfoglaláselőtti török jövevényszavainknak ezek az ogur (vagy bolgár) hangsajátságai kétségtelenül bizonyítják, hogy a magyar nyelv ősi török elemei a török-tatár népcsalád nyugati, ogur ágának nyelvéből mentek át az előmagyarok nyelvébe.

E jövevényszavak azonban nem egyszerre és egy időben kerültek nyelvünkbe. Az ogur eredetű magyar szavak nagy csoportjában hangtani alapon két réteg különböztethető meg, melyek a nyelvfejlődés két, korban egymástól távol álló fokozatát tükrözik vissza s így különböző korban kerültek nyelvünkbe.**

* A köztörök *-z-* helyett az ogur nyelvekben és török kölcsönszavainkban *-r-* (népnevek: *oguz* — *ogur*; *tokuzoguz* — *tukurgur* vagy *kuturgur*; ofuztatar — *uurgur*; oszmán *üküz* — csuvas *vagár*, mongol, *ükür*, magyar *ökör*, ujjur *töngiz* — magyar *tenger*; oszmán *ikiz*, tatár *igaz* — mongol *ikere*, magyar *iker*; csagatáj *bozagu* — csuv. páru, magyar *borjú*). Az *-s-* helyett (oszmán *tas* — csuv. *tsol* = kő, magyar *Tas* név; oszmán *kösak* — mong. *γᠦᠮᠣᠯᠤᠰ*, magyar *kölök*; köztörök *tús* — mong. *düli*, magy. *dél*); A szókezdő *j* helyett *sz* (köztörök *jal*, kún *yel*, csuv. *sil*, magyar *szél*; tatár *jilak* — csuv. *sirla*, magy. *szöllő*). A szókezdő *c* helyett *s* (tatár *cüpra* — csuv. *söprá*, magyar borseprő; oszmán *öatir* — magyar *sátor*; ujjur *bering* — magyar *sereg*) hangot találunk.

** Az őstörökben s a mai köztörök nyelvek legtöbbszörében *j*-vel kezdődő kölcsönszavak egy nagy csoportjánál a török szókezdő *j*-nek nyelvünkben *gy* felel meg (*gyaláz*, *gyalom*, *gyapjú*, *gyárt*, *gyász*, *gyáva*, *gyékény*, *gyenge*, *gyeplő*, *gyepű*, *gyertya*, *gyom*, *gyöngy*, *gyűr*, *gyül*, *gyümölcs*, *gyűrű*, *gyűszű*). Más ily kölcsönszavainkban a szókezdő *j* helyén *sz* van (*szél*, *szérű*, *szőlő*). Nyilvánvaló, hogy e két szócsoporthoz az ogur (bolgár) nyelvfejlődés két különböző korszakában került a magyarba. Az őstörök szókezdő *j* ugyanis az ogurban (ősbolgárban) *dz*-vé fejlődött s ebből később *s*-féle hang lett (v. ö. *gyalom*: kún *ilim*, baskír *jlym*, csuvas *salam*; *gyárt*: köztörök *jarat*, csuvas *sorát*; *gyűr*: kún *jur*, csuvas *sur*). A magyar *gy* az ogur *dz*, az *sz* a későbbi bolgár *s*-féle hang megfelelője. A *gyűrű* és *szérű* egyazon, az őstörökben s a kún, tatár, baskír, csagatáj, oszmán nyelvekben ma is *j*-vel kezdődő ogur szónak különböző korbéli átvitelei.

Fiatalabb hangalakú szavaink átvételének kora a Kr. u. V—VI. század; színhelyét növény- és állatföldrajzi okok alapján a Kaukázus és Don közötti hazában kell keresnünk, hol a magyarok bolgár szomszédságban élnek.* Az idősebb réteg azonban még északon, az Ural vidékén került az előmagyarok nyelvébe, akik ott az ogurtörökség közvetlen szomszédságába kerültek.

Honfoglaláselőtti török szókincsünk rétegződése azt bizonyítja, hogy a magyar nyelv századokkal a Kaukázus-vidéki bolgár hatás előtt már egy másik, korai ogur kultúrhatáson ment keresztül. Emellett szól az előmagyarok primitív kultúrája is. Eredeti kezdetleges állapotukban semmiesetre sem hatolhattak át az Ural- és Kaukázus-hegységeket egymástól elválasztó steppe-vidéken. A megszokott vadakban, erdőben, fában szűkölködő rónaság, a maga harcias szarmata, germán és török lakosaival, ezer és ezer veszedelemmel fenyegette az erdők sűrűjéhez, hegyek, fák és mocsarak védelméhez szokott halász-vadász népet. Többi rokonaik története és évszázadokig tartó lassú szétszóródása bizonyítja, hogy szervezetlenségük és életmódjuk következtében gyors helyváltatásra, nagy távolságok, nehéz természetű akadályok leküzdésére és komoly katonai erő kifejtésre teljességgel képtelenek voltak. Ha idegen nyomás alatt kényszerültek régi lakóhelyüket elhagyni, mint valamikor a szamojédek, majd a germánok és oroszok elől kitérő finnek, osztjakok és vogulok tették, inkább az északi hideg és terméketlen régiók felé húzódtak, semhogy az idegen és félelmetes pusztaságon kísértsék istenüket. Legfeljebb arról lehetne szó, hogy egyes nemzetségek a szomszédos hatalom védelme alá húzódva, szolgasorban kerültek volna a déli vidékre. Ez esetben azonban — szétszórt nemzetségi telepekről lévén szó — semmiképpen sem érthetnők meg, hogyan tudták volna a katonailag kitűnően megszervezett uralkodó népek hatósága alatt is népegyéniségüket megőrizni és önálló politikai szervezetüket kialakítani. A mordvinoknak századokon át török, bolgár, kazár, tatár uralom alatt élő ősei sohasem jutottak el a politikai fejlődésnek arra a fokára, ahol a honfoglaló magyarok álltak.

Az ázsiai Húnbirodalom

A magyaroknak Attila európai Húnbirodalmának bomlása után az V. század második felében a Kaukázus és Fekete-

* E vidékre utalnak az Urabhegység északi vidékén ismeretlen növények és állatok nevei (pl. *som*, *kőrís*, *alma*, *körte*, *dió*, *szőlő*, *bor*, *gödény*, *borz*, *tőzeg*) s több más szavunk, melyek fejlett fogalmakhoz kapcsolódnak (*ír*, *betű*, *kölcsön*, a szőlőművelésre és valószínűleg a földművelésre vonatkozó szavak egy része). Többi ogur eredetű szavunk sokkal korábbi átvétel. Gy-vel kezdődő jövevényszavainkról megállapítható, hogy abból a korból valók, mikor a bolgárok, illetőleg ogurok nyelvében az őstörök szókezdő j már dz-nek hangzott, de még nem alakult át s-sé.

tenger vidékére költözött ősei sokkal magasabb kultúrfokon álltak az ananjinói kor voguljainál és előmagyarjainál. Kulturális átalakulásuknak, az első ogur nyelvi hatásnak színhelyét északon, az Ural vidékén kell keresnünk és e hatás forrását kutatva, az egykori előmagyarok szomszédságát kell szemügyre vennünk.

Az Ural keleti lejtőjén és a Tobol mellékvizei mentén lakó előmagyarok szállásföldjét nyugaton az Ural-hegység határolta s errefelé legközelebbi szomszédai az elhagyott vogul az osztják rokonok, északon a szamojédok ősei voltak. Délen és délkeleten *ogur* népekkel jutottak érintkezésbe.

Ázsiának az Amu-Darja, Tarim és Hoang-ho-folyóktól északra elterülő, Kínával, Tibettel, Perzsiával határos és a Japán-tenger partjától egészen az Ural-vidékig nyúló hatalmas területeit az időszámításunk előtti évezredekben altáji népek lakták.

Az *altáji* vagy *török-tatár ősnép* — az altáji nyelvek ősi elemeinek tanúsága szerint — valamikor az ősidőkben az uráli ősnéppel egy törzsről szakadhatott s talán az Ural vidékéről költözött az Altáj-hegység vidékére, a keletázsiai népek (mongolok) szomszédságába. A mongolokkal való testi és nyelvi Tokonsága mindenesetre igen hosszú, több ezredéves intenzív érintkezésre, tartós élet- és nyelvközösségre mutat. Ez életközösség során az északi mongolok elsajátították a törökök nyelvét, illetőleg e nyelv számos elemét, viszont az eredetileg uráli eredetű törökség mongol faji sajátosságokat öltött. Ez a századokon, sőt ezredekben át tartó őstörök-mongol nyelv- és életközösség Kr. e. a második évezredben már mindenesetre megszűnt. Időszámításunk előtt ezer évvel a *mandzsu, mongol, keleti* vagy *köztörök (hún, oguz vagy türk)* és *nyugati török (ogur vagy bolgár)* ágak egymástól elszakadva népesítették be a Kínai birodalom északi és északkeleti határán a Koreai-félszigettől az Uraiiig terjedő hatalmas térségeket. Közülük az *ogurok* időszámításunk kezdetén Nyugat-Szibériában éltek s az európai Húnbirodalom bukása után, az V. század végén költöztek át Európába.

Az altáji népek kultúrája sokkal magasabb fokon állt az erdőlakó finnugorokénál. Évszázadokkal Krisztus születése előtt megteremtették a maguk sajátos politikai és katonai szervezetét s a nemzetségi kötelékek épségbentartása mellett törzsekbe, törzsszövetségekbe tömörültek. Ezek élén már többnyire egy-egy választott hadvezér vagy örökös fejedelem állt. A népcsalád leghatalmasabb ága, az egykorú kínai évkönyvekben hiung-nu néven szereplő hún nép portyázó hadjárataival a Krisztus születése előtti évezredben igen sokat háborgatta a kínai császárságot. Kr. e. 209-ben trónralépő kiváló fejedelem, Motun tanhu, „az Ég fia,” hódoltatta az összes rokon törzseket és népeket s — mint később Attila, majd Turnén

türk kagán vagy Dzsingiszkán — egy nagy birodalomba egyesítette a Koreai-félsziget és az Ural-hegység közt élő mongol és török-tatár népeket. A hunok nomádbirodalma ezidő óta közel két századon át igen sok gondot okozott a kínai császároknak. Motun és utódai ugyanazt a ravasz és eszközeiben nem nagyon válogatós barbár politikát alkalmazták, amit hatszáz évvel később a római császárokkal szemben álló Attila tett híressé. A százados ellenségeskedésnek és folytonos diplomáciai érintkezésnek köszönhető, hogy a kínai történétírók és államférfiak igen nagy figyelmet szenteltek a húnok történetének és politikai szempontoktól vezéreltetve, részletesen foglalkoztak a hún birodalom belső viszonyaival. Az ő tudósításaikból tudunk képet alkotni a húnok állami és katonai szervezetéről, gazdasági és szellemi kultúrájáról.

Motun hún király birodalma két részre — nyugati és keleti birodalomra oszlott, melyek élén egy-egy fejedelem állott. A lovas hadsereg tízes számrendszer szerint tízedekre, századokra, ezredekre és töményekre (tízezres egységekre) volt tagolva. E kisebb egységek élén tisztek és főtisztok, az állami és katonai szervezet élén a különböző tartományok, illetőleg népek vagy törzsek felett uralkodó huszonnégy örökös főméltóság állt, közülük a főbbek a király testvérei és fiai közül kerültek ki. E főméltóságok rendszerint egy-egy tízezres hadiegység vezérlőtábornokai. A főkirály évenként egyszer birodalma összes főtisztjeivel tanácsot tartott s ugyancsak évenként számbavette az ember- és állatállományt. A hún hadsereg százezrekre rógó, bőrruhával vértezett, íjjal, rövid karddal, kopjával, kengyellel felszerelt könnyű lovasból állt. Az államhatalom fejlettségét bizonyítja büntetőjoguk, mely már nem a vérbosszúrendszeren alapult.

Az ősfoglalkozások közül a lovas vadászatot üzik nagy hévvel, gyermekeiket a lovagláshoz, nyílazáshoz korán hozzászoktatják. A török népek óriásméretű pásztorgazdasága már a legrégebb időkben feltűnt a kínaiaknak s a Kr. e. 2. és 1. században a marhák, lovak, szamarak, juhok százezzeiről és millióiról hallunk. Az állattenyésztéssel természetesen együttjárt a pusztai, kóbor élet, de a Kr. e. 1. században már földet is művelnek és gazdaságukban, háztartásukban szolgákat foglalkoztatnak. Lakásuk hordozható nemezszátor, melyet lócával, szőnyegekkel, állatbőrökkel bútoroztak be. A ruházat főanyaga állatbőr, de már növényi anyagból is szőnek ruhaszövetet s a kínaiaktól átveszik a selymet. A kezdetlegesebb mesterségek mellett kocsigyártásról és fémfeldolgozásról is tudunk a húnoknál.

Vallásuk főelemei a természetimádás, lélekhiedelem és östisztelet, de nyoma van a zend vallás és a buddhizmus terjedésének is.

Egykorú kínai évkönyvekből tudjuk, hogy a Húnbirodalom népei közül az ogur (*ö-k'-ut*) népek időszámításunk kezdetén Ázsia nyugatán az ö-sun néptől északnyugatra, a kin-kunoktól északra, a Balkas-tó, Dsungária, a Tarbagatáj- és Al táj-hegységek határolta területen laktak. Szállásaik az Irtis- és Isim-folyók felső folyása mentén, a mai Szemipalatinszk és Akmolinszk városok környékén voltak. Tőlük északnyugatra és a kin-kunoktól északra, az Irtis- és Isim-folyók termékeny vidékén, északnyugat felé a Tobol-folyóig és az Ural-hegység kiágazásáig húzódtak a kínaiaknál *mókusprémes (ting-ling)* néven emlegetett ogur fajta nép szállásai. E nép a Kr. e. 2. században — mióta Motun király őket 177-ben az ogurokkal együtt meghódította — a Húnbirodalom alattvalója volt s az 1. század derekán Csitki nyugati hún királynak hódolt. Akárcsak a későbbi ogurok és bolgárok, ez a nép is prémkereskedéséről volt híres. Áruik közül a kínai írók különösen kiemelik az Ural-hegység és Alsó-Tobol vidékén honos sarki róka (saját nyelvükön: *kursu* vagy *kursi*) és a coboly prémjét. Ez a nép közvetlen szomszédja volt az előmagyároknak s mivel prémvadászat közben az erdőrégióba be kellett hatolnia, velük kétségtelenül össze is találkozott.

Az ogur nyelvek önálló fejlődése és hangsajátságaiknak archaisztikus jellege csak a faj rokonoktól való korai elszakadásban és hosszú elszigeteltségben található magyarázatát. Az ogurok — úgy látszik — már századokkal Krisztus születése előtt elszakadtak, az Altáj-hegységen, a Tarbagatájon és a Balkas-tavon túllakó őstörököktől s nyelvükben megőrizték az őstörök nyelvesség korának számos — a mongolban is fennmaradt — jellemző sajátságát, mialatt a szoros nyelvi kapcsolatban továbbélő keleti törökség nyelve egységes fejlődésen ment keresztül és új sajátosságokhoz jutott.

Az ogur népek gazdasági kultúrája fejlettebb volt keleti rokonaikénál. Míg ezek főleg állattenyésztő pásztorok, az onogurok az V—VI. században, a volgai bolgárok és a bolgár elemekkel teli Kazárbirodalom népei a VIII—IX. században kiterjedt prém- és bőrkereskedésükről voltak világszerte ismeretesek. A IX—XIII. században a volgai bolgár kereskedők áruikkal egész Kelet- és Közép-Európát bejárták. A földműves kultúra fejlettségét a magyar nyelv honfoglalás-előtti ogur műveltségzavai és VIII—XI. századi írók adatai bizonyítják. Már Nyugat-Szibéria termékeny folyóvölgyei a földművelésre csábították őket. E békés foglalkozások mellett a harcot sem vetették meg. Az ogurok katonai szervezetének fejlettségét bizonyítja, hogy a Kr. e. 1. század derekán kitört zavarok idején fejedelmük elég erősnek érezte magát a hún főkirályt megillető *tanhu* cím felvételére. Lovasainak száma a

kínai becslés alapján legalább húszezerre tehető. A Tobolvidéki prémvadász (*ting-ling*) nép a Kr. u. III. században, ugyancsak kínai írók szerint, hatvanezer lovast tudott hadba küldeni, E szám, ha túlzott is, mindenesetre világot vet lótenyésztő pásztorgazdaságuk méreteire.

Onogurok = Magyarok

A magyar nyelv legöregebb török jövevényszavai — nem szólva a Kaukázus vidékén átvett, fejlettebb fogalmakat kifejező szavakról — az ázsiai törökség nyugati, ogur ágának időszámításunk kezdetén már teljes virágjában élő kultúráját tükrözi vissza. A nyugatszibériai ogurok földrajzi elhelyezkedését, gazdasági kultúráját és az erdő vidék ismeretére valló prémvadász kedvtelését ismerve, alig lehet kétségünk afelől, hogy előmagyar szomszédjukat ők nevelték, kultúráját ők formálták át.

Azt a mélyreható kulturális átalakulást, amin az előmagyarok nyelvünk ogur szavainak tanúsága szerint keresztülmentek, pusztá szomszédsági érintkezés nem magyarázhatja meg. Egyes művelődési szavak a hozzájuk tartozó fogalmakkal együtt szomszédság, futólagos érintkezés útján is megismerhetők és átvehetők, de egész művelődési ágakat, így az állattenyésztést, földművelést kimerítő fogalomkörök átvételét csak tartós együttélés magyarázhatja. Ne feledjük, hogy a századokon át iráni, török (szkíta, szarmata, bolgár, kazár), germán és szláv pásztor és földműves népek szomszédságában élő finn-ugor népek egyike sem ment keresztül ily kulturális átalakuláson a germánokkal keveredő finnek és észtek kivételével.

Az ogur művelődési elemekkel telített előmagyar nyelv műveltségszavai a két nép hosszantartó, intenzív együttélése és keveredése mellett bizonyítanak. Fajkeveredésre mutat a honfoglaláskori magyar csontanyagon végzett antropometriai vizsgálatok eredménye, a mai magyarság egyedein és csoportjain egyaránt felismerhető mongoloid (török) és keletbalti (finnugor) sajátságok kettőssége, a honfoglaló magyarság műveltségének, hadi szervezetének, életmódjának török jellege, a sok török személynév s a IX. századi arab és bizánci írók értesítése is, kik a magyarokat következetesen török fajúnak mondják és „türk“ néven emlegetik. Nagyobb néprétegek nyelvváltoztatására számos analógiát találunk a többi török népek történetében. A szlávokon uralkodó bolgárok elszlávósodása, az egy tömegben betelepített kúnok gyors elmagyarosodása, az avarok, úzok és besenyők teljes felszívódása idegen népekbe s a török népek körében divatos kétnyelvűség — maguk a magyarok is két nyelvet beszéltek a X. században — a nyelvváltoztatásra való hajlandóságot bizonyítja.

Nyilvánvaló, hogy az ogurság egyik ága valamikor az I—IV. század folyamán prémvadászat közben behatolt a szom-

szédos erdővidékre és uralma alá vetette a Tobol-vidéki előmagyarokat. Az V. és IX. század közt a volgavidéki finnugor népek egy része is ogur (bolgár) fennhatóság alá került, de itt a hatás felületesebb, rövid tartamú volt. A vogulok, osztjákok, mordvinok legfeljebb adófizetői lehettek az ogur oknak. Az előmagyarok azonban — a magyar nyelv tanúsága szerint — teljes életközösségben éltek a rájuk telepedő ogur néppel. Az érintkezések kezdetén vadak üzése közben családjuktól, a síkvidéken pásztorkodó törzsüktől messzire elkalandozó, talán évekig is távol, erdei vadásztelepeken élő ogur vadászok — fajrokonaiktól elszakadva — idegennyelvű szolgálk körében éltek s nem egyszer ezek nőivel házasodtak össze. Később finnugor nyelvű előmagyar szolgálk kerültek a távoli ogur telepekre, viszont az ogurság is nagyobb tömegben hatolt be az erdővidékre. A két nép közt tartós együttélés fejlődött ki s az ogur urak nyelvtanulásra kevésbé fogékony asszonyaiktól és szolgálkiktól megtanulták azok nyelvét, míg emezek uraiktól új, fejlettebb fogalmakat ismertek meg s jelölésükre tőlük eltanult ogur szavakat használtak. Az ogur hódítók az előmagyarokat ezeknek még a vogul-osztják-előmagyar közösség korából származó ősi *maúf* magy *maúsifmogy*-> *magy*-) népnevéből a török *éri* (= ember) szó hozzáfűzésével képzett ogur szóval *maMi-eri* (> *mogy-evi* > *mogyeri* > *magyeri*) néven nevezték. Később, mikor százados fejlődési folyamat eredményeként kialakult az ogur jövevényszavakkal bővült *magyar nyelv*, a határozottan törökös jellegű *magyar Őskultúra* és a két ős jellemvonásait és képességeit egyesítő *magyar népegyéniség*, a „magyeri“ szó a többi ogur kölcsönszóval együtt olvadt a nyelvbe s lett a népkeveredés befejezte után az egyik törzsnek, majd az egész népnek magahasználta nevévé. Míg ez a népnév az előmagyarok és ogur-törökkel való keveredésük emlékét őrzi, a magyarok századokon át használt s az idegen nyelvekben ma is magyart jelentő másik népnév, az *onogur* > *ongur* > *ungur* > *ungr* > *ungar* > *hungar*, népünk ogur-török ősenek emlékét tartotta fenn.

Az Ural keleti lejtőjén s a Tobol és mellékvizei mentén lakó egykori előmagyaroknak közvetlen szomszédja a Kr. u. III. századig — láttuk — a kínai évkönyvek „mókuszprémes“ (*ting-ling*) népe volt. Ez a nép a III. század végén eltűnik szemünk elől, de régi hazájában, az ananjinoi-kor előmagyarjainak hazájától délre két század múltán az ugyancsak prémvadász- és prémkereskedő *onogur* nép tűnik fel, amely az V. század második felében délre költözve, a Kaukázus és a Fekete-tenger vidékén telepedett meg. Az előmagyarok ogur elemekkel telített nyelve, a két nép keveredésének emlékét őrző *magyar* törzs- és népnév az onogur törzsszövetségből a IX. század végén kiszakadt és nyugatra költöző *hétmagyar* törzsszövetség népének ajkán jutott korunkra.

Az onogurokat a külföldi írók négy századon át különféle politikai, földrajzi, etnikus tartalmú gyűjtőneveken emlegették. De a hún, kimmériai, ogur, bolgár, uturgur, türk, kazár nevek mellett minduntalan felbukkant és állandóan használatos volt ősi individuális népvük — az *onogur* (*hunugur, unuogundur, hungur, hungar-ijje*) is. Így nevezi a Kaukázus-hegység s a Kuban- és Don-folyók közt a Meotisz keleti partján lakó népet 465-ben Priszkosz, 540 táján Jordanész, az 554 előtti időről szólva Agatiasz, 556 körül Zakariás rhetor, 558-ban Menander és Teofülaktosz, 620 és 680 közti időről szólva Teofanész s ezt a vidéket nevezi Onogoriának a VIII. századi Ravennai geográfus. Mikor ez a vidék 680-ban lakosságával együtt kazár uralom alá került, az onogur népnév másfél századra eltűnt, mert a kazár, vagy türk államszervezetbe illeszkedő népnek az idegenek többé nem ismerték fel egyéniségét. Mihály szír pátriárka világosan meg is mondja: „az alánok szomszédságában lakó bolgárok és ugorok“ — vagyis az onogurok — „idegen uralom alá kerülvén, kazároknak neveztetnek“ A IX. század közepén azonban a kazár hatalom hanyatlásával újra előkerül a régi *onogur* név az *ongur* >*ungur* alakból szabályosan fejlődött *ungr-* > *ungar* formában, a bizánci irodalomban még ekkor is *türk*, az egykorú araboknál már *magyar* néven szereplő pontusi nép jelölésére. Ezek az ungrok vagy magyarok egyenes leszármazói a Tobol vidékén időszámításunk első századaiban előmagyar elemekkel keveredett, az V. században délre költözött, a VII. század végén kazár uralom alá került s a pontusi hazában újabb török — szabír, türk-kazár, bolgár — elemekkel gyarapodott onogur népek.

A történeti magyar nép születési helye a nyugatszibériai erdőrégió és az euráziai steppe határvidéke. Benne az uráli és altáji népcsaládnak egy-egy ága, a finnugorság keleti s a törökség nyugati ágáról szakadt előmagyarok és onogurok egyesültek új, tartós vérközösségben. Talán az ősidőkben végbement keveredésben, két különböző vérmérsékletű és jellemű nép egyesülésében kereshetjük a magyar faj életképességének egyik okát. Talán e keveredésnek köszönhető, hogy a magyar nép — finnugor rokonaival ellentétben — igen korán nemzetté szervezkedett, államot alkotott s a kulturális fejlődés magas fokára emelkedett és — török rokonaival ellentétben — az egyszer megteremtett szervezetet és intézményeket a körülményekhez óvatosan alkalmazkodva, állandósítani és a sors minden csapásával megküzdve, egy ezredéven át fenntartani tudta.

SZKÍTA-HUN   ÁLDOZATI   BRONZÜST   A   PESTMEGYEI
TÖRTELI   CZAKÓ-HALOMBÓL,   A   MAGYAR   NEMZETI
MÚZEUMBAN.   Kerek   lába   letörött.   Jelenlegi   magassága
88 cm.   Figyelemreméltó   stílusbeli   sajátosságai   a   felületnek   erősen
kiemelkedő   lécekkel   való   tagozása,   a   legyezőalakú   fülek   meg-
mintázása és a rojtot utánzó, lecsüngő kis karikák alkalmazása.

NÉPVÁNDORLÁS

A MAGYAR nép ősei még az uráli őserdőségben és Nyugat-Szibéria termékeny mezőin élték a maguk egyhangú életét, mikor az euráziai kontinens keleti és nyugati szélén gyűrűzni kezdtek a nagy népvándorlás világokat döntő és új világokat építő áramlatának első hullámai.

A Földközi-tenger mellékén a Kr. e. 1. század derekán jutott befejezéshez az emberi nem három hatalmas ágának: Sém, Kám és Jáfet fiainak a mediterrán világ éléstáiraiba — Mezopotámiába, a Nílus völgyébe és Indiába — vezető kereskedelmi utak birtokáért és három világrész érintkező területeinek politikai hegemoniájáért vívott ezredéves küzdelme. Az asszír-babiloni, egyiptomi, iráni, hellén birodalmak romjain, azok kultúráját és hagyományait kisajátítva és különböző fajú népeiket egy nagy politikai egységbe olvasztva, végső diadala felé közeledett a világalomra törő Róma. Távol Keleten, Belső-Ázsiának a Csendes-Óceántól a Hoang-hoig és a Tarim-medencéig terjedő hatalmas területén, ugyanekkor az új virágzásnak indult Kínai birodalom terjeszkedik tudatos tervszerű-
«éggel észak és nyugat felé.

Róna és Kína terjeszkedése

A kontinens északi részén — a római és kínai védővonalon túl — az indoeurópai, uráli és altáji népcsaládoknak egymástól már évszázadok, sőt évezredek előtt elszakadt és őshazájuktól többé-kevésbé eltávolodott ágai laktak. Britanniában és a kontinens nyugatán — az Atlanti-óceán, a Rajna-, Duna- és Pó-folyók határolta területen — a művelődésre kiválóan fogékony, vitéz, de politikailag szervezetlen és tartós ellenállásra képtelen kelták laknak. A Rajna-Duna-vonaltól keletre a Visztuláig, északra a Skandináv-félsziget belsejéig nyúlnak a harcias, tetterős és a politikai szervezkedésre már megérett, népes germán törzsek szállásai. Szomszédságukban és részben fennhatóságuk alatt, a Szudetáktól és az Északi-Kárpátoktól északnyugati irányban, az Odera-, Visztula-, Memel- és Duna-folyók forrásvidékén át a Felső-Volgaig húzódva, primitív balti (poroszlitván) és szláv nemzetségek élnek. A Duna-Tisza közén s az Északkeleti-Kárpátoktól az Arai-tóig terjedő nagy síkságon a szkítákat magukba szívó iráni szarmaták harcos pusztai törzseit és törzsszövetségeit találjuk. A Tisza, Al-Duna, Fekete-tenger és

Dnyeszter határolta területen a trákok laknak. A Kaspi-tótól és Kaukázustól délkeletre egészen Indiáig iráni népség, rajta túl az indoeurópai népcsalád legkeletibb, hindu ága lakik. A kelták és trákok lakóhelyétől délre, az irániaktól délnyugatra terül el a Római-birodalom, a maga vegyes — graeco-latin, etruszk* örmény, iráni, sémi és kámita — lakosságával. Az indoeurópai népektől északkeletre, a Dűna-torkolat s a Finn-öböl, valamint a Volga felső folyása s a Káma-folyó mentén egészen az Ural keleti lejtőjéig húzódva tanyáznak a finnugor népek kezdetleges halász-vadász nemzetségei. Tőlük északkeletre, a hideg régióban az uráli szamojédok, Nyugat-Szibéria termékeny rónáin az ogur (bolgár-török) népek laknak. Európa és Ázsia kapujától a Koreai-félszigetig az ogurokat is magábanfoglaló Húnb irodalom fejlett katonai és politikai szervezetében élő török-tatár és mongol népeket találjuk. Szállásföldjük délnyugaton az iráni népekkel, délkeleten a Kínai birodalommal határos.

Az északi népek körében a Krisztus születését megelőző évszázadokban — a természeti viszonyok változása, a népszaporodás gyors üteme, a gazdálkodási és megélhetési lehetőségek megfogyatkozása, vagy a déli éghajlat felé való természetes vonzódás, avagy mind e tényezők együttműködése miatt — belső mozgolódás keletkezett és állandósult. A népek egymásután felkerekedtek és új lakóhely keresésére indultak.

A belső kontinentális területen lakó fajok és népek lassú előnyomulással, szomszédaikat maguk előtt űzve, vagy azokkal összevegyülve, közéjük ékelődve jutottak új hazához. A kontinens keleti és nyugati szélén az óceánok partján lakó, szélső fajok azonban, szomszédaiktól mintegy sarokbaszorítva, sokkal nehezebben tudtak maguknak új területet hódítani. A terjeszkedés természetes útja dél felé vezetett. A germánok a Rajnától és Dunától északra lakó kelta törzseket átvetik a nagy folyókon. A szarmaták a szomszédos trákokra nehezednek. Az északi nyomással szemben ellenállásra képtelen kelták és trákok behatolnak a déli félszigetre. Hispániában eljutnak a Gibraltár-szorosig, de Itáliában és a Balkánon a megtelepedett életet élő görög és latin lakosság telepeibe és a római légiók őrvonalába ütköztek. Fegyveres fellépésre kényszerültek. Az északi barbárok határsértései és portyázó becsapásai már a Kr. e. 1. század elején nagy gondot okoztak a hatalma tetőpontja felé közeledő Rómának. Messze keleten hasonló körülmények közt jutottak érintkezésbe a húnok a Kínai-birodalom északi tartományaival. A veszedelem itt a támadók politikai és katonai szervezetének fejlettsége miatt nagyobb volt s a Kr. e. 3. század elején az első Húnbirodalom megszervezésével katasztrófális méreteket öltött. A birodalom katonai ereje nem bizonyult elegendőnek a nagy erővel és lendülettel előretörő barbárok feltartóztatására. Új védelmi rendszerre volt szükség s ezt a birodalmat

újjászervező Si-Hoang-Ti császár (Kr. e. 259—210) valósította meg. ő építette fel az északi határon végighúzódó mesterséges védősáncot, a híres *kinai falat*, de ez a hatalmas bástya se tudta tüstént elhárítani a barbár betöréseket. A császárok évtizedeken át csak ravasz diplomáciával és évi segély címén fizetett adókkal tudták fékentartani a birodalom területére is behatoló veszedelmes szomszédot.

A Kr. e. 1. század derekán fordult a kocka. A két déli birodalom majdnem egyidőben hatalmas erővel fordult szembe támadóival.

A világalomra törő Róma legnagyobb hadvezére, Julius Caesar Kr. e. 52-ben befejezte Gallia meghódítását s lábát a csatornán túl, Britanniában is megvetette. A római nagyhatalom ránehezedett a tartós erőkifejtésre képtelen keltákra és a független germán törzsek szállásföldjének délnyugati határáig toltta előőrseit, hogy a következő négy évtizedben végleg birtokába vegye a Rajna és Duna vonaláig az összes kelta-lakta területet, sőt Germánia délnyugati vidékét is. Nyugat- és Közép-Európa kelta lakossága hamarosan felszívódik, elvegyül a rátelepedett latinságban. Róma ezidő óta a rajnai és dunai védővonalon néz farkasszemet a vele határai és léte védelmében merészen szembeszálló, életerős fiatal germán népekkel. Alig egy század múltán a kelták sorsára jutnak az Al-Duna, Tisza és Keleti-Kárpátok vidékén élő trák-géta népek, valamint Kis-Ázsia iráni és hellén kultúrhatás alatt álló, de származásra igen vegyes lakossága is. A hatalma tetőpontján álló birodalom határai elérik a Duna-Tisza-közén s a Délorosz síkon tanyázó, félelmes szarmata-szkita törzsek és a velük rokon műveltségű pártusok Tigris-Eufrát-vidéki szállástelepeit. A római gyarmatok határán túl élő germánok, szarmaták, pártusok növekvő bosszúsággal és aggodalommal vettek tudomást a szomszédságukba került idegen hatalom terjeszkedéséről. Évről-évre megkísérelték a római front betörését. Támadásaik azonban megtörték a Kr. u. I. és II. század fordulóján tervszerűen kiépített *római falon (limes)* s a határvédő légiók ércfalán. A limes mögül előtörő légiók nem egyszer fájdalmas veszteségeket okoztak nekik, a szomszédos törzsek egy részét szövetségre kényszerítve. A távolabbiakat a birodalom határaitól és annak szolgálatába szegődő fajrokonaitól való eltávolodásra, elköltözésre készítették.

A Római-világbirodalom gyorsütemű terjeszkedésével egyidőben ugyanez a folyamat ment végbe az eurázsiai kontinens délkeleti vidékén. A legutóbbi két században barbár szomszédaitól sokat szenvedett Kínai-birodalom új virágzásnak indult és tudatos tervszerűséggel kezdte határait észak és nyugat felé kitolni. Caesar galliai hadjáratával egyidőben a kínai hatalom döntő győzelmet aratott az őt folytonosan nyugtalanító, méltóságát sértő, császárait nem egyszer megalázó

hunok felett. Krisztus előtt 54-ben a húnoknak a Sárga-tenger és az Ural-hegység közt élő népeket egybefoglaló nomádbirodalma megdőlt a kínai fegyverek és a ravasz császári diplomácia harci eszközeinek csapása alatt. A Motun király idejében kiépült birodalmi szervezet szétbomlott. A keleti húnok királya hűséget fogadott a császárnak s a Hoang-hó-tól északra és északnyugatra élő hún népek kínai fennhatóság alá kerültek. A nyugati húnok királya ellenszegült, de a testvérének seregeivel megnagyobbodott kínai haderővel szembeszállni képtelen volt; kitért a hatalmas szomszéd útjából. Az Altáj- és Tiensán-hegységek vidékére hódított és átvette az uralmat az Ob-folyó forrásvidékétől az Arai-tóig és az Uraiig tanyázó népek felett. Uralmát azonban állandósítani nem tudta. Csitki király nyugat-ázsiai Húnbirodalma Kr. e. 36-ban, alig hőszevi fennállás után összeomlott a szibériai steppe-vidéket határoló hegységek délkeleti lejtőjéig hatoló kínai császárság vazallusainak és szövetségeseinek támadása alatt.

Másfél századdal később — mikor nyugaton a római császárság eljutott hatalma zenitjére — a behódolt területeket tudatos tervszerűséggel megszervező kínai császárság is fojtogató erővel kezdett ránehezenni mongol-török szövetségeseire. A húnok százados uralma alatt engedelmességre szoktatott népek kezdetben békén túrték az új kormányzat nyomását és bár katonai szervezetüket fenntartva és fajiságukat megőrizve, nem jutottak a romanizált kelták sorsára, felhasználatták magukat fajtestvéreik és korábbi uraik ellen. A barbár erőt ügyesen felhasználó kínai hatalom nyomása azonban elviselhetetlenné vált a nem is olyan régen még a fél világon uralkodó húnoknak. Megfogyatkozott erejük támadásra és győzelemre nem lévén elegendő, lassanként megérlelődött bennük az elköltözés gondolata.

Sajátságos találkozása a véletlennek, hogy az eurázsiai kontinens déli részének két szélén egyidőben, de egymásról mitsem tudva, két hatalmas kultórnemzet — a latin és a kínai — indult világhódító átjár a, szinte sí részletekig analóg módszerrel és eszközökkel építve ki uralmát. Keleten és nyugaton ugyanaz az ellenség megosztására törekvő, bomlást okozó, kétszínű diplomácia, ugyanaz az óvatos, körültekintő hadviselés és ugyanaz a mesterien kiépített hármass védővonal — itt a római limes, ott a kínai fal, itt a légiók, ott a tartományi seregek, itt kelta, trák, görög, iráni, ott hún-török hűbéresek hármass bástyája — állt szemben a határon tői kezdődő barbár világgal.

A nagy népvándorlás kezdetei

A világhuralomra törő két császári hatalom a maga mértékét nem ismerő terjeszkedési vágyával és ellenállást nem tűrő, szervezett erejével már a Kr. e. 1. század derekán, mint egy gigászi méretű harapófogó két ága öleli körül az északi népeket.

A Kr. u. I. és II. század fordulóján a harapófogó működni kezd és szorítása nyomán mozgásba jön, egymásra zúdul északnak minden halni nem akaró, hódolásra büszke, életerős, tettekész népe. Keleten és nyugaton egyidőben indult meg a népek nagy áramlása más világtájak felé.

Krisztus után 90-ben a másfél század óta kénytelen-kelletlen Kínát szolgáló, de az igát nehezen tűrő, uralomra termett hún nép zöme — az északi és nyugati függetlenebb törzsek népe — felkerekedett és néhány rokon törzset magával ragadva, másokon keresztültörve, végleg eltűnt a kínaiak szeme elől. Száz évvel utóbb már európai területen, az Ural- és Volga-folyók vidékén találjuk őket, a Tobol-Irtis-vidéki ogur-török népek délnyugati szomszédságában. Egy másik ágazatuk a régi perzsa Sogdiana és Baktria tartományokba telepedve, a századokig virágzó eftalita vagy fehér-hún birodalomnak vetette meg az alapját.

A húnok európai megjelenésével egyidőben, Kr. u. 180 körül mozdult meg a germánságnak a Keleti-tenger, az Odera és Visztula mentén élő, politikailag legszervezettebb, északkeleti ága. A vezetőszerpet a törzsek korábbi laza szövetségét egyeduralom alatt már nemzetté formáló, gót nép töltötte be. A II. század végén a gótok — maguk előtt hajtva és magukkal ragadva a gót szövetségbe tartozó astingokat, dakringokat, herulokat, gepidákat — a Visztula mellől délkelet felé húzódnak. Megmozdulásukra közvetlen okot Marcus Aurelius császár (164—180) hadjáratai szolgáltatnak. A dél felé törekvő barbárok betöréseinek reakciójaként éppen a császár átkelt a Dunavonalon, súlyos csapást mért a birodalommal közvetlenül szomszédos, Közép-Duna-menti markomann és quád törzsekre és evvel útját vágta dél felé terjeszkedésüknek. Terve a Felső-Duna és Tisza vonalán túleső területeknek a birodalmi szervezetbe való bevonása, a későbbi Magyarország egész területének meghódítása volt, de a megvalósításig sohasem jutott el. A római limes felett élő s minden terjeszkedéstől elzárt germánok körében azonban ez esemény következtében az addig kisebb explóziókban megnyilvánuló mozgolódás robbanásban tört ki. A rómaiaktól szorított déli törzsek északkelet-északi irányban nyomást gyakoroltak szomszédaikra s e nyomás a Visztula és Odera felső folyásánál erős lökésé fokozódott. Ugyanakkor a Volga-menti húnok elől nyugat felé áramló szarmata és szláv áradat is nyomni kezdte a Visztula menti gotokat, kik a délnyugat-déli és keleti irányból jövő kettős nyomás elől kénytelenek kitérni s követve a szomszédos germán törzsek egy csoportjától, délkelet felé indultak. A szervezetlen szláv nemzetségek gyűrűjén áttörve, elérték a Dnyeszter és Dnyeper forrásvidékét s a III. század elején e folyók mentén egészen a Fekete-tenger partjáig és a Don-folyóig nyomultak.

A Volgáig hatoló húnok és a Don partjáig érő gótok — a törökségnek és a germánságnak politikai és katonai szervezet tekintetében legmagasabbra emelkedett ágai — Ázsia nyugatán és Európa keletén két nagy katonai hatalom alapítóivá lettek. A húnok két század alatt megszervezték a régi jogon fennhatóságuk alá tartozó ogur és egyéb Altájon-inneni török népeket s az Ob, a Volga, a Kaspi-tó és az Iráni-fennsík határolta területen megalapították a nyugati Húnbirodalmat. A gótok — hatalmuk alá vetve a délorosz síkság trák, szarmata-szkita, alán törzseit — a Don és Al-Duna közt szervezték meg katonai államukat.

A két új hatalom egyelőre békén élt egymás mellett. A húnok expanziója a déli perzsa szomszéd, Irán felé irányult. A gótok a római birodalom aldunai tartományait nyugtalanították. Elhelyezkedésük azonban nagy összeütközések csiráját rejtette magában. Húnt és gótot már csak egy földszáv, a Volga és Don közének pusztasága választotta el egymástól. Az óriási harapófogó két szára közé szorult népek kelet és nyugat felől megindult áradatainak csak egy gyenge lökésre volt szükségük, hogy egymásra züdulva, alapjában rendítsék meg a világot, felforgassák a fajok és népek elhelyezkedésében addig megnyilvánuló természetes rendet és új irányba tereljék az egész emberiség történetét. Ez a döntő lökés nem soká váratt magára.

A gótok és húnok elköltözése fajrokonaik szomszédságából nem teremtett nyugalmat az északi népek körében. Az őket lassó előnyomulásra, terjeszkedésre, majd katonai támadásokra kényszerítő természeti és politikai tényezők működése nem szűnt meg, sőt fokozódott.

A germánok körében a III. században általánossá vált a mozgolódás. A Marcus Aurelius halála után rohamos hanyatlásnak induló birodalom többé nem tud ellentálni a dél felé törekvő barbároknak. A tartományokat a III. században százával, ezrével lepik el kezdetben lassan beszivárgó, majd törzsszámra jövő germán telepes családok és nemzetségek, kiket a gyenge császárok — birodalmuk vesztére — szívesen látnak s mint katonákat a birodalmi seregben használnak fel. Ugyanekkor a limesen tói lakó germánság addig önálló életet élő kis törzsei nagyobb törzsszövetségekbe tömörülnek s egy-egy katonafejedelem vezetése alatt nemzetekké formálódnak. A III. és IV. században az északi határon már nem az egykori széthúzó kis germán törzsek laza kapcsolatban élő csoportjai, hanem a politikailag megszervezett, egységes vezetés alatt álló frank, burgund, allemann (sváb), thüringi, szász, markomann (bajor), quád-svév, vandál, gepida és gót törzsszövetségek és monarchiák állnak szemben a római haderővel, folytonos becsapásokkal nyugtalanítva, pusztítva és gyengítve a rajnai és dunai tartományokat. A III. század első évtizedei óta a belső

viszályokban, forradalmakban egyre vérző birodalmat gyors egymásutánban érik a germán támadások. A század derekán már sor kerül az első tartomány kiürítésére, Dácia 274-ben vandálok, majd gepidák kezére került. A következő száz év története a harcok szakadatlan láncolata. Az elpusztított határszéli tartományokba a császárok szarmata és germán földműveseket telepítenek, akik — jó katonák lévén — kifelé, a többi barbárokkal szemben ideig-óráig támaszul szolgáltak, de bent a békétlen, bomlasztó elemet szaporították. Túl a határokon pedig harcrakész, ifjú és életerős népek lesték a kedvező pillanatot, mikor döntő csapást mérhetnek az alig kétszáz éve még hatalma tetőpontján álló birodalomra és előzőnölhetik, birtokukba vehetik annak gazdag tartományait.

A germán törzsszövetségek kialakulásával egyidőben a távoli keleten is hasonló irányt vesz a fejlődés. A kínai fegyverek súlya alatt rombadólt Hünbirodalom egykori alattvalói — a keleti törökség törzsei — a germánokhoz hasonlóan szövetségbe tömörülnek. A Kínai birodalom északi határain új nomád hatalmak keletkeznek. Az új politikai és katonai szervezkedések éle — mint nyugaton a germán törzsszövetségeké — a szomszédos birodalom ellen irányul. Kína évezredes tapasztalatokra és népe nagy sokaságára támaszkodva, több sikerrel vette fel a küzdelmet barbár szomszédaival, mint a Római birodalom s a hatalma növekedésével veszélyessé vált szomszéd vagy meghajolt a császár előtt, vagy továbbköltözésre kényszerült.

Ez a sors érte el a Volga mellé költözött északi húnok helyébe lépő s kínai forrásokban szien-pi néven említett népet. Helyében ismét új hatalom alakult. A IV. század derekán a kínai forrásokban zuan-zuan néven emlegetett avarok alapítják meg az Altáj-hegység vidékén hatalmas nomád birodalmukat s nyugat felé szorítják az Irtis-folyón és a Balkas-tavon túllakó népeket. E mozgolódás, a keleti nyomás készítette addigi lakóhelyüknek elhagyására a harmadfél század előtt már a Volgáig hatolt húnokat is, akik most Európa szívébe nyomulva, végleg felborították a népek egyensúlyát.

Germán államalakulások

Balambér hún király 372-ben népével átkelt a Volgán, a Kaukázusig hatolt és hódolásra kényszerítette a Kaukázus felett lakó alánokat, majd a Volga-Don-vidéki szarmata-szkita törzseket is. Három évvel később a Don és Dnyeszter közt uralkodó Hermanarich és Vitimir keleti gót királyok seregei fölött aratott döntő győzelmet a gótoktól hozzápártoló roxolánok segítségével. Gesimund gót király meghódolt és Balambér — a keleti hadvezérek rendes szokása szerint — nemsokára a keleti gotokat, alánokat és roxolánokat küldte harcba, mint főhadának előharcosait, Dnyeszterentúl lakó fajrokonai, a nyugati gótok és gepidák ellen. A hún és gót hatalom össze-

csapása nyomán a keleti és nyugati barbár népek százados lassú előnyomulása a népek és fajok irtózatossá, öldöklő élet-halálharcává fajult.

A Pontus-vidéki germán és szarmata népekkel meggyarapodott hún hatalom ellentállást nem tűrő erővel támadt a Dnyeszter, Al-Duna, Tisza közt lakó nyugati gotokra, majd ezeken keresztül törve a gepidákra és a Tisza-Duna-vidéki népekre. A hún támadás végleg megpecsételte a roskadozó Római birodalom sorsát és új nemzet- és államalakulások csiréit vetette el Európa földjébe. A nagy harcban a régi politikai kötelékek felbomlottak és újak keletkeztek. Törzsek, törzsszövetségek, nemzetek, sőt egész fajok pusztultak el, adtak új szövetségeknek és nemzeteknek helyet, melyek hamarosan felszívták, magukbaolvastották a régiek életbenmaradt töredékeit. Az indoeurópai népcsalád kelta, trák, szarmata-szkíta ágazatai eltűnnek a föld színéről. Mindenestől beolvadnak a rájuk telepedő germán és hún-török népekbe. A római földre telepedett germánság körében pedig megindult a romanizálódás nyelvet, szokást, erkölcsöt, műveltséget átalakító folyamata. Az V. század elejére teljesen megváltozott Európa néprajzi képe.

A nyugati gótok 378 és 381 közt, előbb fegyverrel törve utat, majd a császár engedélyét is megszerezve átkeltek az Al-Dunán és néhány évtizedre Mőziában, Tráciában szálltak meg. A IV. század derekán Pannóniába telepedett vandálok kezdetben Itália felé törekedtek, majd északnyugati irányba fordultak és maguk előtt hajtva, magukkal ragadva a svév népcsoporthoz tartozó garamvidéki quádok töredékeit, az astingokat, viktualokat, valamint a hozzá jók csatlakozó szarmata-jazig és alán töredékeket, a Rajnáig, majd onnét Gallián át Hispániába nyomultak. A svév csoportok a spanyol félsziget északnyugati partvidékén találtak új hazára. A vandálok, alán szövetséges csapataikkal együtt átkeltek a Gibraltár-szoroson és Afrika északi partvidékére hatoltak. Geiserich király 429-ben Karthágó vidékén alapította meg száz évig virágzó államukat. A Balkán-félsziget északi részén tanyázó és Athanarich, Alarich, Radagais királyaik vezetése alatt Itáliát folytonos betörésekkel nyugtalanító nyugati gótok az ellenük szövetkező római és hún hatalomtól szenvedett nagy vereség után az V. század elején a Pó síkján át Gallia déli tartományába és Hispániába költöztek át, ahol Theodorich királyuk 419-ben a hatalmas vizigót állam alapját veti meg. A Rajna-Mosel-vidéki frankok Észak-Gallia területére hatoltak és egy század múltán — a vizigótokat Hispániába szorítva — megalapították az európai történetben oly nagy szerepre hivatott frank királyságot. A galliai frankoktól és vizigótoktól keletre, a Rhone völgyén szálltak meg a Rajnától leköltöző burgundok. Raetia területére alemannok nyomultak. Az Északi-tenger partvidékéről útnak-

induló jut angol és szász törzsek a tengeren átkelve, Britanniában telepedtek meg, annak kelta és latin lakosságát leigázták és hét angolszász királyságot alapítottak. A nyugati római tartományok — Africa, Hispánia, Gallia, Raetia, Germania, Britannia — mind germán kézre kerültek. A római földön annak romanizált kelta lakosságával összevegyült és a latin műveltséget magukba szívó germánok később Nyugat-Európa középkori keresztény államainak megalapítóivá lettek.

Attila Húnbirodalma

A vandálok, vizigótok és szövetségeseik kiköltözése után gazdátlanul maradt dunai provinciákat — Dáciát, Pannóniát, Noricumot és a Tisza-Duna-közét — már a IV. század végén a hunok és fennhatóságuk alá tartozó germán népek lepik el. Itália közvetlen szomszédságában, az Alpeseektől a Dunáig terjedő noricumai és pannóniai részeken s a Felső-Duna mentén és az Északi-Kárpátok alján, a mai cseh-morva hegyvidéken, a hún királynak hódoló germán rugiak, herulok, skirek és más svév törzsek lepték el. A mai Erdélyt s az Al-Duna és Prut között magábafoglaló Dáciában gepidák szálltak meg. A svévek északi és nyugati szomszédságában, az Odera és Visztula felső folyása mentén a dél felé törekvő longobardok s a kelta bójak országával együtt azok nevét is öröklő markomann-bajorok telepedtek meg.

A hún király a Közép-Tisza balpartján, valahol a Körös-torkolat vidékén — a mai Törökszentmiklós és Szentes közt — szállt meg. Székhelye körül a Tisza két partján elterülő síkságon az uralkodó törzs, a „királyi hunok“ népe telepedett meg, beékelődve a tőle nyugatra és keletre lakó szövetséges vagy inkább hűbéres népek, markomannok, svédek, gepidák, keleti gótok szállásföldje közé. A Prúttól és Dnyesztortól az Uraiig terjedő nagy síkságot hún uralom alatt élő keleti gótok, szarmata-szkita és germán néptörödékek s a hunok törzsei lakták. A Húnbirodalom virágkorában ezekről a keleti népekről nem sokat hallunk. Mindössze a Don-Volga-menti akaciókról beszél Priszkosz rétor egy lázadásuk alkalmával. E nép finnugornak látszik. Neve bolgár-török nyelven erdőlakót (*agacs-eri* = erdei emberek) jelent. A többiek az egykorú írók a hún uralom alá tartozó összes germán és szarmata-iráni töredékekkel együtt összefoglaló néven húnak nevezik. A nyugati és déli szomszédok nem sokat tudtak a Húnbirodalom népének belső, természetes tagoltságáról, mert velük szemben mint egy szilárd alkotású politikai és katonai szervezet tagjai, teljes egységben összeforrva jelentkeztek. Népi egyéniségük csak a világhódító Attila halála és a belső bomlás bekövetkezése után bontakozott ki.

Attila hatalma a Felső-Dunától, Drávától és az Alpoktól egészen a Volgaig, sőt talán ezen is túl terjedt. E rengeteg birodalom fejedelme korlátlan ura volt országa népeinek. Az ural-

kodás és kormányzat nehéz gondját azonban a többi keleti nomád birodalmak uralkodóihoz — a régi keleti hún királyokhoz, a VI—VIII. századi türk kagánokhoz és a XIII. századi tatár kánokhoz hasonlóan — ő is megosztotta családja tagjaival. A nagykiterjedésű Húnbirodalom két országrészre, keleti és nyugati királyságra tagolódott. A veszedelmes római szomszédhoz közeleső nyugati tartományt maga a főkirály kormányozta, míg a keleti részeket testvére vagy fia uralkodott. Ruga idejében testvére Mundzuk, majd ennek idősebb fia Bléda, Attila korában továbbra is Bléda, majd 448 után Attila fia, Ellák volt a keleti tartományok ura. A birodalom megosztásának ez a hagyományos szokása a nomádbirodalmak felbomlására vezető, veszedelmes Összeütközések csiráját rejtette magában.

A keleti Húnbirodalom bomlása a Kr. e. 1. században a kínai hatalom által egymásra uszított testvérkirályok meghasonlásával és a két tartomány önállósulásával indul meg. Ugyanez a folyamat ismétlődött meg a Kr. u. I. század végén a keleten maradt hunok körében, a VII. század végén az onogur-bolgár, a VIII. században a türk, a IX. században az ujgur, a XIII. században a kún és a XIV. században a tatár birodalomban. Egy-egy hatalmas uralkodó egyéniség — aminő a hún Motun és hatszáz évvel később Attila, az onogur Kurt, a türk Tumen-kagán és a tatár Dzsingisz-kán volt — útját tudta állani a szeparatistikus törekvéseknek. A gyengébb uralkodók azonban nem tudták megakadályozni idegen hatalmaktól lázított uralkodótársaik országrészének elszakadását.

E veszedelem első tünetei a Húnbirodalomban még Attila életében jelentkeztek. Az akacirok felett uralkodó hún törzsek, a nekik szövetséget ajánló keletrómai császár biztatására 448 táján el akartak szakadni Attilától s — úgy látszik — az öccsére féltékeny Bléda sem állt távol a mozgalomtól. A lázadást Attila vaskézrel fojtotta el. Bátyját kivégeztette és helyébe Ellákot rendelte az akacirok és a többi pontusi népek élére. A testvérharcot és lázadást előidéző ellentéteket azonban nem tudta eloszlatni. A nyugati és keleti tartományok népét folyton mélyülő szakadék választotta el egymástól. Nyugaton, Attila országrészében és udvarában a neki hódoló germán szövetséges népek uralkodói és más indigenák vitték a vezetőszerepet. A közvetlen környezetéhez tartozó hún urak mellett, sőt azok felett nagy befolyása volt az erős hadakkal rendelkező Ardarich gepida, Valamir és Teodimir keleti gót királyoknak, a görög Onegeziosznak s a latin Oresztesznek. A római és germán befolyás növekedésével természetesen együtt járt az idegen szokások és erkölcsök térfoglalása. Az idegeneknek ezt az előnyomulását nem nézték jó szemmel a keleti tartomány húnjai s főleg ezeknek mellőzött törzsfőnökei és fejedelmei. Ezek magukat tartották a hatalmas birodalom főtámaszainak,

hiszen Attila elődei a volgai Húnbirodalom három század óta szoros politikai és katonai egységbe forrott húnfajta népének erejére támaszkodva vetették alapját az európai hún uralomnak. Rómaiak és germánok viszont — ha Attila hatalmas egyénisége előtt szó nélkül térdet hajtottak is — az idegen fajú és erkölcsű, szemükben rút és bárdolatlan hűnt lenézték. Szabadságukra igen sokat tartva, csak az alkalomra vártak, hogy kellemetlenné vált uraiktól megszabaduljanak.

Ez az alkalom 453-ban Attila halálával következett el. A főhatalom átvétele végett keletről a Tisza vidékére siető Ellákot és az őt kísérő keleti húnokat testvéröccsei és a velük tartó, de titkon népük szabadulását váró germán fejedelmek fegyverrel fogadták. A szokatlanul véres küzdelemben Ellák csatát vesztett és elesett, de vele buktak testvérei s a hún világbirodalom is. A főhatalomért versengő hún királyfiak a gepidák, svévek és a nyugatra törekvő keleti gótok elől menekülni voltak kénytelenek. A számra nézve egyébként sem túl nagy Tisza-Duna-vidéki hűnság megfogyott töredéke velük húzódott vissza az Al-Duna vidékére és a pontusi nagy síkságra.

Attila örökösei

A nagy Húnbirodalom hetvenévi fennállás után szétesett. A húnok a Keleti-Kárpátok mögé szorultak. A kiterjedésében még mindig tekintélyes birodalomban a főhatalmat Attila második fia, Dengizik ragadta magához, ki 469-ben bekövetkezett hősi haláláig a Don és Dnyeper vidékéről kormányozta népeit. A húnoknak a gepidák, gótok és a keletrómai császárság ellen vívott küzdelmei bizonyítják, hogy nem tudtak belenyugodni a változott helyzetbe. 468-ban Hormidák hún vezér, egy évvel utóbb maga Dengizik vezetett hadat Bizánc területére. Vállalkozásaik azonban — a helyrehozhatatlan vérvesztés után — kudarcba fulladtak és Dengizik halála után a világverő hún nép, a hatalmas kínai és római birodalmak egykor félelmes ellenfele, letűnt a történet színpadáról. Dnyepereninnét lakó töredékei elpusztultak, felszívódtak a körülöttük élő, helyükbe jövő népekbe. A bomlás és pusztulás folyamának tünetei azonosak a későbbi avar, besenyő, kazár, kún és tatár hatalom bukása után bekövetkezett jelenségekkel. Sok hún római zsoldba állt, Attila egyik unokája is római tábornoki méltóságot viselt. Mások az egykori gepida alattvalókhöz csatlakoztak. Egy nagyobb csoport a Don vidékére húzódott vissza, hogy megszervezője legyen a VI—VII. századi keleteurópai ogur vagy bolgár hatalomnak, míg a Dnyepertől az Al-Dunáig lakó keleti gótok nemsokára Pannóniába költöztek át.

Mialatt a tulaj donképeni hún nép így felörlődött, megosztott az Attila halálát követő harcokban, a Húnbirodalom területén és Ázsia távoli vidékein új hatalmak alakultak ki.

Rugilandban, a mai Ausztria területén, a svév szövetségből kiszakadt rugiak és herulok, tőlük északra és keletre a longo-

bardok szervezkedtek nemzetté. Pannónia déli részét a keleti gót királyok vették birtokukba. A Száva mentén svév és markomann törzsek szálltak meg. A Tisza, Al-Duna és Keleti-Kárpátok határolta területen a gepida királyság függetlenítette magát. Ugyanez időben indult meg a szervezetlen, szolgaságra hajló szláv nemzetségek lassú előnyomulása dél és délkelet felé. A Dnyeszter és Dnyeper mentén az V. és VI. század fordulóján egészen a pontusi síkságig hatolt az egykorú forrásokban *ant* néven szereplő szláv népcsoport. A VII. században már számos szláv telepet találunk Pannónia, sőt Noricum és Moesia területén is.

Túl a Húnbirodalom keleti határán, az Altáj-vidéki Avarbirodalom népe az V. század közepén valami okból nyugat felé terjeszkedett és kiűzte lakóhelyükről a szibériai szabirokat. Ezek rátámadtak az Ob- és Irtisz-vidéki ogurokra, kik saragur rokonaikat maguk előtt űzve, nyugati irányba nyomultak s átkeltek a Jajk-folyón, majd a Volgán. A szabirok most az Isim és Tobol felső folyása mentén lakó prémvadász onogurokra támadtak s azokat délnyugati irányba űzve, nyomukban maguk is átkeltek a Jajkon és a Volgán.

Egy-két évtizeddel előbb a szabir támadás talán megtört és felmorzsolódott volna a Húnbirodalom katonai erején. Most azonban a szabirok és az előlük menekülő saragurok, ogurok, onogurok — mint 465 táján Bizáncban járt követéik beszélték — nyugat és délnyugat felé húzódva, ellentállás nélkül hatoltak a bomladozó birodalom területére és ellepték a Volga és Dnyeper közt elterülő nagy síkságot.

A VI. század közepén újabb néphullám söpört végig a szarmata síkságon. Az Altáj-vidéken újonnan kialakult türk hatalom elől menekülő avarok — a Volga, Kaspi-tó, Kaukázus vidékén rövid időre megpihenve — Attila pannonjai örökségét \Tették birtokukba. A hatalmas altáji Törökbirodalom nyugati törzsei pedig a Volgáig terjeszkedtek, fennhatóságukat a Volga és Don közt lakó népekre is kiterjesztve. Kelet-Európa néprajzi képe ezidő óta a magyar honfoglalás idejéig alig változott.

Népnevek változásai

A Húnbirodalom bukását követő négy század bizánci, szír, örmény, arab és nyugati irodalmában egyre-másra tűnnek fel és vesznek el a Dnyeper és Volga közt lakó népek jelölésére használt népnevek. A népvándorlás áradatának hatalmas lökései s a rokon népek feletti uralmat magukhoz ragadó katonamonarchák hatalmi törekvései nem egyszer százados kapcsolatok bomlására és újak keletkezésére vezettek. A nomád birodalmak és törzsszövetségek szétestek és helyükben újak alakultak. Etnikailag szorosan összetartozó népek és törzsek szétszóródtak; távoli rokonok és szomszédos idegen etnikumú törzsek szoros szövetségben egyesültek. E politikai változások tükröződnek vissza a V—IX. századi forrásokban kaleidosz-

kópszerűen váltakozó népnevekben, a betűhöz ragaszkodó tudósok fantáziájának megannyi próbakövében. Az új név nem mindig jelent új népet; legtöbbször csak új politikai alakulásról, a törzsek és népek új csoportosulásáról tanúskodik. A népnév eltűnése sem jelenti az illető nép teljes pusztulását, csupán egy új politikai alakulatba, a Húnbirodalom bukása után kialakult nomádbirodalmak és kisebb-nagyobb törzsszövetségek keretébe való időleges beilleszkedését.

A népnevek egyik csoportjába a politikai és etnikai értelmű gyűjtőnevek tartoznak. Közülük legszívósabb volt az általánosan használt *hún* név, mely a birodalom virágkorában a belé tartozó népek gyűjtőnevéként, politikai értelemben volt használatos. Az összeomlás után átalakult — a szkita, szarmata, germán, szláv nevekhez hasonló — etnikus gyűjtőfogalom. A bizánciak az V—VII. században hunnak neveztek minden a Húnbirodalom egykori területén lakó, oda beható, a sírek minden ázsiai törökfajta népet is, tekintet nélkül arra, hogy valaha hún fennhatóság alatt élt-e vagy sem.

Szűkebb értelmű, de hasonlóképen etnikus fogalom a Dnyeper és Volga közt elhelyezkedett szibériai népek — a saragurok, ücsogurok, altiagirok, kuturgurok, besgurok, onogurok — összefoglaló ogur vagy gur neve. A VI. század óta ez az ogur név csak szórványosan fordul elő — így Menandernél, Teofilaktosznál — s mindinkább háttérbe szorul a bolgár mellett.

A „keverék** jelentésű *bolgár* név 481-ben tűnik fel először a Dnyeperen-túli ogur népek jelölésére s a húnnal párhuzamosan használva lassanként háttérbe szorítja azt és az ogur nevet is. Ez is több nép megjelölésére használt gyűjtőnév. Használata összefügg az Attila halála után kelt politikai változásokkal, amit az előbb politikai értelmű *hún* név jelentésének módosulása és a fajt jelölő *ogur* név elenyészése is bizonyít.

Politikai értelmű gyűjtőnévvé lett idővel a VI. század derekán feltűnő *türk* név, sőt a Türkbirodalom nyugati törzseiből a VI. és VII. század fordulóján kialakult *kazár* törzsszövetség neve is. Az arab előnyomulás idején a Kaukázusig és Khovarezmig hatoló kalifátus szomszédai a kazárok és türkök lévén, az arab írók ezidő óta a Kaspi-tótól nyugatra a Kaukázus felett lakó népeket következetesen kazárnak, a Kaspi-tótól keletre tanyázókat pedig *türknek* nevezik. Ezt a terminológiát alkalmazzák a korábbi időkre is, mikor türköknek és kazároknak még nyoma sincs ezen a vidéken. Régi perzsa forrásaik szabirjait a IX—XIII. századi arabok kazárnak, a húnokat és más keleti népeket türknek mondják. De gyűjtőnévként használják a *türk* nevet a bizánci írók is az egykori Türkbirodalom kötelékébe tartozó népek — így 800-ig a kazárok, majd a magyarok — megjelölésére.

A népnevek egy más csoportjában az ogur (= oguz — törzs) névvel találkozunk valaminő összetételben. A *saragui*

(= fehér ogur) név — a fehér hún, fehér és fekete kazár, fekete kirgiz, fehér és fekete kún, fehér bolgár népnevekhez hasonlóan — az ogur nép egy ágazatát jelöli. Gyakori az ogur névnek a törzsek számát jelentő számnévvel való összekapcsolása.* A számok szabályos imétlődése (5—10—30, 3—6—9, 4—8) valószínűvé teszi, hogy ezek eredetükben nem természetes úton kialakult társadalmi és politikai formációk, nem önálló nép-egységiségek, hanem — mint a kínai író is megállapítja — az uralkodó hatalom által létrehozott, mesterséges, katonai célzatú alakulatok voltak. Kétségtelen, hogy az egységes vezetés alá került vagy már eredetileg egységes népeket — akárcsak a nagy nomádbirodalomk népet — katonai és közigazgatási okokból mesterségesen tagolták két részre s e részeket törzsekre. A törzsek meghatározott nagyságú csapat, illetőleg sereg — a hún uralom alatt álló népek egy-egy tízszeres egység — kiállítására voltak kötelezve, melynek vezére a törzs feje volt. Idők folyamán a külön uralkodó alatt Önálló életet élő, tízes és kilences számmal jelölt törzscsoportok, külső beavatkozás következtében egymástól térben eltávolodva vagy idegen elemekkel keveredve, avagy uralkodók vetélkedése miatt elszakadtak és önálló néppé formálódtak, mint ezt az egymástól teljesen elszakadt onoguzok és tokuz-oguzok példája bizonyítja. A kisebb egységek — az ötös, hármás és hatos törzscsoportok — is többször átalakulnak önálló néppé, mint a volgai bolgároknál és baskíroknál történt, máskor a kabarokhoz hasonlóan saját törzsszövetségüktől elszakítva más, hatalmasabb szövetséghez csatlakoznak. A harminc törzsből álló nagyobb szövetségek nyilván több nép egyesüléséből jöttek létre. Az ogur nevet különféle számnévvel összekapcsoló népnevek eredetileg nem jelöltek más és más népet, hanem az ogurságnak egy-egy katonai és közigazgatási egységet alkotó törzscsoportját.

* Ilyenek az *onogur* (— tíz ogur), *besgur* (—öt ogur), **tukurgur* (= kilenc ogur), *altiogur* (=hat ogur), *ücsögur* (—három ogur), *uturgur* (= harminc ogur) népnevek, melyekhez hasonlókkal a keleti török népeknél is találkozunk (*on-oguz*, *fokuz-oguz*, *alti-oguz*, *ücs-oguz*; *on-ujgur*, *tokuz-ujgur*; *tokuz-iatar*, *otuz-tatar*; *tokuz-ersim*; *alti-csub*; *ücs-kurikán*; *sákiz-oguz* = nyolc oguz) s VII. századi kínai forrásokból tudjuk, hogy a nyugati türk kagán népe *tíz törzsre* vagy népre tagolódott és ezért *tíz-törzsnek* (onoguz) nevezték. E törzsszövetségen belül öt-öt földrajzilag összetartozó törzs alkotott két kisebb egységet s minden törzs élén külön vezér állt. A IX. században a kazár birodalomnak *kilenc tartományáról*, a volgai bolgároknak és a magyarokhoz csatlakozó kabaroknak *három-három törzséről*, a székelyeknek előbb *három*, majd *hat* „nemzetségi-érői, a besenyők két *négy* törzsből álló csoportra tagolt *nyolc törzséről* tudunk.

Hunugur, *hangar-ijje*, *unnogundur* (= onogor-dor — onogurok), *ungur* az onogur; *kutrigur*, *kotragir*, *kotzagir* a kulturgur; *alcidzur* az altiogur; *ulcingur* és *ulcindzur* az ücsogur; *bittogor* a besgur; *utigur* az uturgur névnek külföldi írók tollán átalakult változatai. A *kuturgur* egyébként metatézissel képzett névalak az eredeti **tukurgurból*.

Az V. század derekától a IX. század végéig a Volga és Dnyeper közt feltűnő népnevek — a VI. században itt átvonuló avarok nevének kivételével — mind ugyanazt a hat népet jelölik, melyek négy századon át e hatalmas terület állandó lakosai voltak. Más nép megtelepedéséről a besenyők megjelenéséig szó sem esik a keleteurópai viszonyok változását mindig éber figyelemmel kísérő bizánci és arab irodalomban, melyből pontos tájékozódást szerezhetünk e népek elhelyezkedéséről is.

A *szabítok* — egyszer többesben: *szabender* — az V. század derekán a Kaspi-tó nyugati partvidékén és a Kaukázus felett, az alánok és a Szaszanidák Új-Perzsabirodalmának szomszédságában telepedtek meg s itt laktak száz évvel utóbb bekövetkezett bomlásukig, mikor egyes töredékeik Arméniába vándoroltak, mások az onogurokkal egyesültek. Országuk területén a VI. század közepén néhány évre az átvonuló avarok szálltak meg. Ezek nyugatra költözése után pedig *türk* portyázó csapatok felvonulási területe volt, míg végre a VII. században a Türkbirodalomból kivált *kazár* törzsek foglalták el.

A *saragurok* 465 táján a Közép-Volga partjain telepedtek meg s az akacirokat megtörve és leigázva, 468-ban már a perzsák ellen harcoltak. Később *barszil*, (*barszula*, *bagarsiq*) néven szerepelnek és észak felé húzódva a Volga és Káma összefolyásánál alapították meg a *volgai bolgár* államot.

Az *akacirok* a VI. század derekán észti (*aesti*) rokonaik szomszédságában a Volga erdős jobb partján laktak. Ugyanitt találjuk a IX. században ivadékaikat, a volgai bolgárság barszil törzsétől délre lakó *buriaszokat*, a mai *mordvinok* őseit.

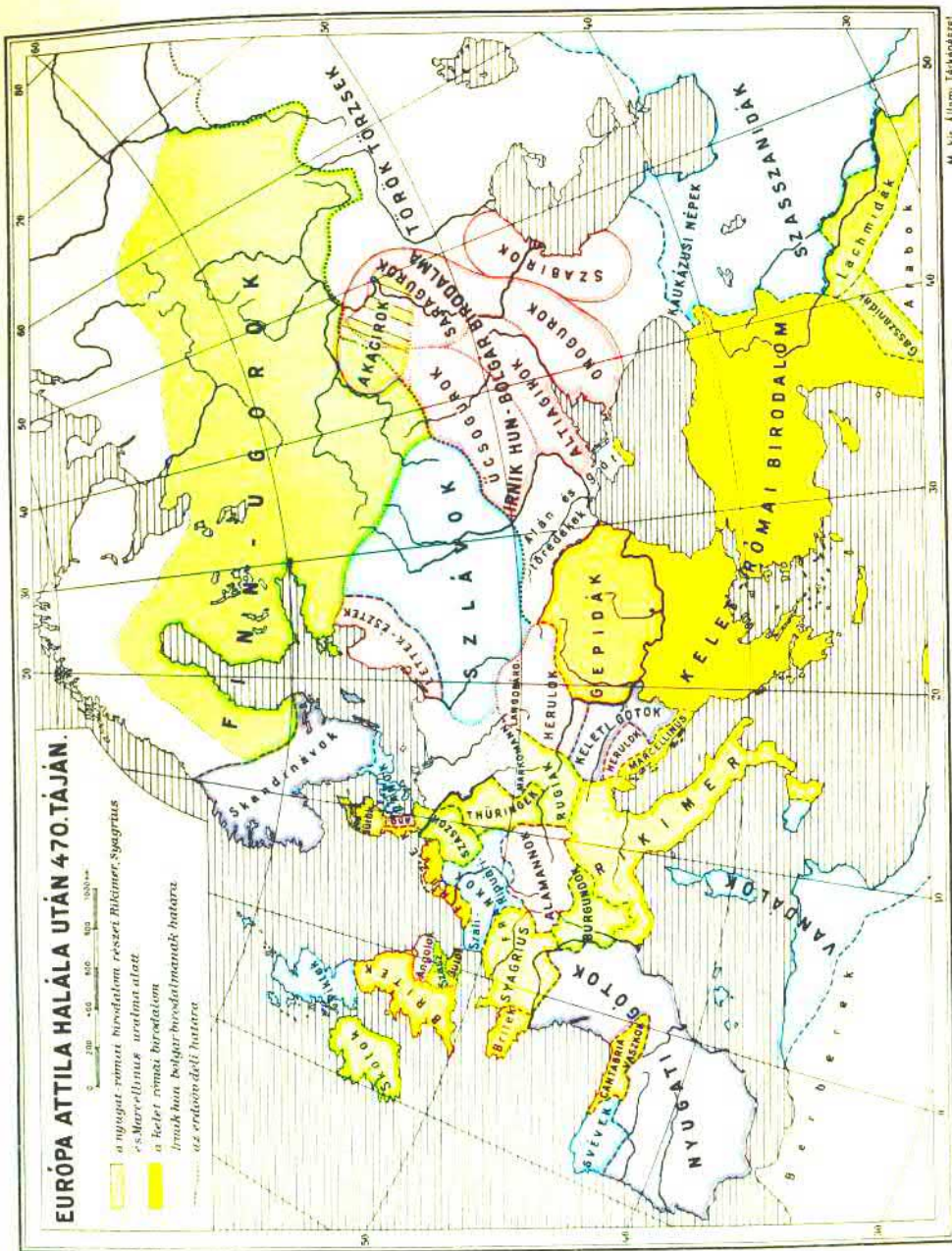
Az akaciroktól délre laktak a pontusi bolgárok, kiknek tengerparti hazájából egykor „a népek nagy rémületére a hunok előtörtek.^{4*} E pontusi bolgár népek közül az *altiagirok* (— hat ogur) a Dnyeper és Don közt szállottak meg. Szomszédságukban laktak az *ücsogurok* (= három ogur) is, kikkel egyesülve a VI—VII. században *kuturgur* vagy *tukurgur* (= kilenc ogur) néven is szerepeltek. Délnyugat felé a gepidák s a Római birodalom aldunai tartományai, majd 545 óta az Al-Dunához telepedett szlávok voltak közvetlen szomszédaik. Északnyugaton a Dnyeszter-vidéki szlávokig, délen a krimi görög gyarmatig, keleten a Donig terjeszkedtek. E vidékről költöztek 679-ben a Balkánra, hol *bolgár* néven megalapítóivá lettek a *dunai bolgár* államnak.

Keleti szomszédaik, az *onogurok* (— tíz ogur) az V. században a Meotisz keleti partján, a Don-folyó torkolatától Alaniáig s a kaukázusi lázok és zichek római fennhatóság alatt álló kis országáig terjedő területet vették birtokukba, hol az erdős vidéken módját ejthették prémvadász kedvtelésük kielégítésének is. Délen a kaukázusi alánok és lázok s ezeken túl Bizánc és a Perzsabirodalom örmény tartományai voltak

velük szomszédosak. A VI. század derekán a hozzájuk csatlakozó szabir törzsekkel együtt az *uturgur* (— harminc ogur) törzsszövetségbe tartoztak, majd egy század múltán az Onogur-bolgárbirodalom vezetőnépeként tűnnek fel s a VII. század végén kazár uralom alá kerültek. Az onogur nép öt törzsből álló egyik ágazata *bittogor* (*besgur* = öt ogur) néven már az V. században szerepel s a IX. század derekán a volgai bolgároktól délre a Volga és Jajk vidékére húzódott s ott *besgur* > *basguvd* > *baskir* néven élt tovább. A másik ágazat hét törzse, köztük a népnek is majdan új nevet adó Magyar törzs, a bolgárok elköltözése után nyugat felé kezdett terjeszkedni s a Dnyeper folyóig hatolt.

EURÓPA ATTILA HALÁLA UTÁN 470. TÁJÁN.

- a nyugati-római birodalom részét, Bizánc, Szagrus és Marcellinus uraltán utáni
- a keleti római birodalom
- ma a magyar birodalmának határa az erdőszéli határa

A MEOTISZ PARTJÁN

PRISZKOSZ rhétor 448-ban a bizánci követ kíséretében járt hun földön, Attila udvarában hallotta, hogy egy jóslat szerint a hatalmas hún király nevének, családjának és hatalmának fenntartója legkisebb fia, Imik lesz. A jóslat csodálatoskép bevált. A Húnbirodalom megdőlt, de romjain Imik vezetése alatt kialakult a Pontus-vidéki ogur vagy bolgár hatalom.

Imik hún-bolgár birodalma

Imik a birodalom bukása után az Al-Duna vidékére, Kis-Szkitiába költözött, majd teljesen eltűnt a bizánciak szeme elől. Az utolsó értesítés szerint ellenezte Dengiziknek a birodalom ellen irányuló haditerveit. További sorsáról a bolgár királyoknak VII. századi feljegyzések alapján 765 táján készült genealógiája, az *ó-bolgár királylajstrom* értesít. Ennek élén Avitochol (Attila) fia Imik, mint a bolgár Dsulo vagy Dsula (ogurosán: Gyula) dinasztia ősapja tűnik fel. Trónraléptének ideje a lajstrom időszámítása szerint pontosan egybeesik Attila fiainak korával s az ogur népek bizánci követ járásának idejével.

Az ogur népek, bár korábban is a hún királyok alattvalói voltak, a Kaukázusig és a Fekete-tengerig hatolva, jónak látták önálló akcióval szövetségkérő, békés követséget küldeni új szomszédjukhoz, a keletrómai császárhoz. Dengizik — aki ez időben már készült a nagy balkáni hadjáratra (468—469) — nem nézte jó szemmel e követséget. A bizánci-ogur szövetség komoly veszedelemmel fenyegette a leáldozóban levő hún hatalmat. Hadjárat idején — mikor a főhad távol van hazájától — e veszedelem katasztrófává nőhetett. Ezért Motun és Attila példájára, kik a szövetséges népek élére saját családjuk tagjait állították — úgy látszik — Dengizik is testvéröccsét, a békepárti Imiket rendelte az ogurok fölé. Irnik aldunai húnjaival visszaköltözött a Don vidékére, hogy az ogur népszövetség élére állva biztosítsa a Hormidak, majd Dengizik vezérlete alatt Balkánra nyomuló hadseregeket a hátbatámadás ellen. Akár így került Irnik az ogurok élére, akár Dengizik halála után a főhatalom átvételekor, bizonyos, hogy ő volt az V—VII. századi „bolgár“ hatalom megszervezője. Dengizik katasztrófális veresége és halála, a hún sereg színe-javának pusztulása (469) borzasztó csapást mért a testvérharcban és folytonos háborúban amúgyis megfogyatkozott hún népre.

Bár a vezetés továbbra is a hún dinasztia kezében maradt, maga a hún nép teljesen felszívódott a sokkal nagyobb számú ogurságba. Imik és utódai már nem a tulajdonképeni húnokra, hanem a nagy nyugati harcok színhelyétől távol, kevés vért vesztett ogurokra alapították hatalmukat. Nem hún királyok többé, hanem a Volga-Don-Dnyeszter vidéki húnnal keveredett ogur népeknek uralkodói. Ennek a „*bolgár*“, vagyis „*keverék*“ népnek és hún vérből származó uralkodóinak szervező tehetségét, államalkotó és művelődő képességét hirdetik Kurt király VII. századi pontusi birodalma, a XIII. században Európába nyomuló tatároknak áldozatul esett volgamenti Bolgária s a kereszténnyé lett dunai bolgárok és magyarok ezeréves államai.

Imik utódai — úgy látszik — egyideig fenn tudták tartani a Donvidéki hún-bolgár birodalom egységét, de a bizánci írók nem sokat tudtak e birodalom belső viszonyairól. Legtöbbjük még a népek individuális nevét sem ismeri. A szabirok és uralkodók — Ambazuk, Balakh, Boarik — neve itt-ott előfordul, de a többi pontusi népeket csak az összefoglaló „hún“ és „bolgár“ neveken halljuk emlegetni. A földrajzi helyzetből következtethetjük, hogy a tráciai és moesiai kalandokban 481 óta szereplő s 520 óta szlávokkal együtt harcoló bolgárok vagy húnok, kiknek segítségét Zeno császár és utódai a keleti gótok és gepidák ellen nem egyszer vették igénybe, a Don-Dnyeper vidéki kuturgurok (altagirok) soraiból kerültek ki, míg az Örményországba, Kappadokiába törő s a római és perzsa birodalom Kaukázus-vidéki harcaiban — hol az egyik, hol a másik fél oldalán — feltűnő húnok alatt nyilván onogurokat és szabirokat kell értenünk.

Onogur, szabir, uturgur

525 táján a krimi Boszporuszhoz legközelebb lakó húnok felett Gorda hún király uralkodott, aki Justinianus császárral szövetséget kötött, Konstantinápolyban megkeresztelkedett s hazatérve népét is meg akarta téríteni. De a bálványimádó „húnok⁴⁴ a pogány papok biztatására fellázadtak ellene, testvérét Mogyert (Μουάγερ-ις, Μουγερ) emelték trónra s ez karddal támadt a boszporuszi római őrésre és lemészároltatta. A császári seregek csak kemény küzdelem után tudták Mogyert megverni és visszavonulásra kényszeríteni. Két más onogur vezér — Túrák és Glón „királyok“ — ugyanezidőtájt húszezer lovassal a császárral hadban álló perzsák segítségére sietett. A Kaukázus vidékén azonban útjukat állta a rómaiakkal szövetséges Boarik, Balakh szabir király özvegye és nehéz harc után egész seregüket foglyul ejtette. Túrákot császári szövetségéhez Bizáncba küldötte, míg Glón a küzdelemben elesett. E két vezér perzsa párti szereplése nyilvánvalóan összefügg a Gorda halálával bekövetkezett külpolitikai irányváltással s ők maguk valószínűleg Mogyer alattvalói voltak. Vájjon Gorda

és Mogyer az egész bolgár szövetségnek vagy csak az onogur népnek fejedelmei voltak-e és vajjon fennállt-e a bolgár népeknek politikai egysége a VI. század derekáig, vagy már korábban felbomlott, biztosan megállapítani nem tudjuk. Nevükből ítélve, a birodalom részfejedelmeinek látszanak. *Mogyer* neve a *mogyer* > *magyar* népnévvel azonos, Gorda pedig az *ogur* > *ogor* népnév rövidebb *gur* > *gór* (pl. on-gur) alakjából képzett személynévnek látszik, melynek teljes alakja * *Ogor-da*, sőt * *Ungor-da* lehetett. Sejbán tatár kán 1241 óta „Magyarország királyának**” címét viselte s a magyar trónra szánt fiának és unokájának a *Magyar* (Madzsar) nevet adta. A kazárokon uralkodó besenyők egyik XI. századi fejedelme *Kazar* nevet viselt. Ugyanígy kaphatták Imik hún dinasztiájának az onogur-nép és a Mogyer-törzs élére állított tagjai az *Un(o)gorda és Mogyer nevet. Meotisz-parti szereplésük s a hún Dsula-házzal és a bolgársággal való kapcsolatuk valószínűvé teszi, hogy a magyar hősmonda Dula (Gyula) és Belár (Bolgár) királyokkal együtt szereplő Hunor és Mogyer vitézeiben az ő történeti alakjuk magasztosul fel a hún és magyar nemzet névadó ősvé.

A VI. század közepén a hatalmi viszonyok lényeges átalakuláson mentek keresztül. Az onogurokon győzedelmeskedő és a Volga-torkolat, Kaspi-tó, Kaukázus környékén még a VI. század negyedik évtizedében is nagy szerepet játszó szabir hatalom I. Kosru (531—578) perzsa királynak az északi népek ellen vívott háborújában 545 táján megsemmisült. A szabir nép egyes töredékei már 545 és 555 közt a Kaukázuson túl, az alánok, abházok és zickek szomszédságában, a Kur-, Rión-, Kuban- és Terek-folyók forrásvidékén élnek központi kormányzat nélkül, számos törzsfő uralma alatt s egy részük római, más részük perzsa zsoldban harcol. Ezeket a szabirokat a következő évtizedekben perzsa és római Arméniában, a Kur-folyó vidékén végleg letelepítették. A Kaukázuson innét ugyanezidőben eltűnik a *szabir* és *onogur* népnevezet. Helyettük az *uturgurokat* kezdik emlegetni.

Az onogur és szabir népneveket kiszorító, új uturgur név feltűnése összefügg az onoguroknak említett vereségével és a szabir hatalom összeomlásával. A szabir nép zöme ez események nyomán a Kuban-Don vidéki onogurokkal egy törzsszövetségben egyesült. Az egyesülés következménye volt a *szabir* és *onogur* (— tíz ogur) népnevek eltűnése és a harminc törzsre tagolt, de egy uralkodó alatt álló *uturgur* (= harminc ogur) törzsszövetség kialakulása. Az uturgur név nem volt hosszú életű; a VII. században újra eltűnik az onogurok individuális népneve, de a szabirok egykori beolvadásának emléke sem veszett el. A magyarok még a X. században is tudták e kapcsolatról. Követeik elmondták Konstantinosz császárnak, hogy népüket egykor erős szabirnak (Σαβάρτοι ασφαλοι) nevezték s hogy Perzsia felé lakó rokonaik most is e nevet viselik.

Az uturgur névvel egyidőben tűnik fel az *altiagirok* jelölésére a tágabb jelentésű *kuturgur* (= tukurgur = kilenc ogur) név. Nyilvánvaló, hogy az onogurok és szabirok egyesülésének hatása alatt a régi tukurgur szövetség két ága, a forrásokban ezidő óta nem említett *altiagirok* (= hat ogur) és *ücsogurok* (= három ogur) is szükségesnek vélték az erők egyesítését s ezért újra szorosabb viszonyba lépnek egymással.

Bizáncban 547-ben bukkant fel a korábban hun és bolgár gyűjtőnéven ismert uturgurok és kuturgurok neve s alig néhány év múlva már szemben találjuk egymással a két népet. 542-ben a gepidák hívására Kinial vezérlete alatt kuturgur lovassereg jelent meg az Al-Dunánál s a gepida-longobard összeütközés elmaradván, betört a birodalom területére. Justinianus a tőle segély díj címén állandó adót élvező kuturgurok támadásán felbőszülve, Szandii uturgur királlyal kötött szövetséget, aki a Donon átkelve nagy győzelmet aratott a kuturgurokon.

558-ban a császárnak ismét összeütközése támadt a kuturgurokkal. Zabergán fejedelmük Trákiába tört s onnét Bizánc felé hatolt, mialatt másik serege a krími görög városokat támadta. A kuturgurok balkáni pusztításainak az agg Belizár vetett véget, visszaverve Zabergán seregét Bizánc falai alól, Szandii uturgurjai pedig az otthonmaradt kuturgurokra törtek s népükben, vagyonukban nagy pusztítást okozva a hazajövő sereg ellen indultak. A küzdelem Zabergán teljes vereségével végződött. A zsákmány mind az uturgurok kezére került. Justinianus a kuturgurok teljes kiirtására igyekezett Szandiit rábírní, neki ígérve a kuturguroknak fizetett évi adót is. Ez azonban nem vállalkozott a rokon nép megsemmisítésére, de megígérte, hogy lovaikat elveszi, nehogy a rómaiakat ismét megtámadhassák. A loállomány megcsonkítása, a ménesek elhajtása régen kipróbált eszköze volt a pusztai lovas népek megfékezésének. Kína császárai nem egyszer alkalmazták a húnokkal szemben ezt a harcmodort. Az uturgurok azonban ezt az ígéretüket sem tudták teljesíteni. Az avarok beavatkozása egyszeriben véget vetett hatalmi törekvéseiknek.

Avar és türk uralom alatt

A VI. század első felében a kínai évkönyvekben *tukiu* néven szereplő s az Orkhon-vidéki rovásírásos feliratokon magát egy alkalommal *kök türknek*, kék vagyis égi töröknek nevező türk fejedelem, Bumin vagy Tu-men kagán hatalmas birodalmat alapított Kína északi határán. Az új hatalom véget vetett az Altáj-hegység és Balkas-tó vidékén másfél század óta virágzó *avar* uralomnak.

Az avarok és alattvalóik nagy része meghódolt a türk kagánnak. Más részük — kiket a türkök az uralkodó avartól megkülönböztetendő *varkhon* (Οὐαρχών — avar-hún?) néven neveztek — a Jajkon, majd a Volgán is átkelve, e folyó mentén

és a Kaspi-tó nyugati partján, az egykori szabir területen szállt meg. 558-ban a Kaukázus vidékén velük szomszédos alánok fejedelmét kérték meg, hogy követeik számára kihallgatást kérjen Justinianus császártól.

A római császárok a VI. század óta gyakran léptek szövetségre a birodalom közvetlen szomszédain túllakó barbár fejedelmekkel, akiket a *divide et impera* elve alapján a császárság biztonságát veszélyeztető szomszédos barbár népek ellen ingereltek s így idegen vérrel és idegen erővel védelmezték saját birodalmuk határait, egyidejűleg gyengítve az ellenséges és szövetséges barbárok erejét. Ezt a politikát Justinianus rendszerre fejlesztette. Állandó segílyt, mintegy zsoldot fizetett a szomszédos népek fejedelmeinek, hogy birodalmát békén hagyják, a távolabbiaknak pedig, hogy emezeket nyugtalanítsák. Uralkodása első éveiben így használta fel a szabirokat a perzsákhoz szító és a Kaukázus vidéki provinciákat nyugtalanító onogurok, később a szabir-onogur egyesülésből született uturgurokat a kuturgurok ellen. Így akarta a szövetséget kérő avarokat is felhasználni a kuturgurok s a nagy győzelem után veszedelmessé vált uturgur szövetségeseik ellen. Menander szerint „azt gondolta, akár győznek az avarok, akár leveretnek, az eredmény neki mindkét esetben előnyére fog válni.“ De a nagy diplomata ez alkalommal tévedett, mert nem számolt az avarok hatalmával. Nem ismerte fel, hogy most nem a Volga-Don vidékén száz év óta meghonosodott és hazájuk földjéhez ragaszkodó bolgár népekkel van dolga, hanem egy hatalmas ellenség elöl menekülő s messze nyugatra törekvő néppel. Nem vette komolyan Kandik avar követ szavait, aki nemcsak szövetséget ajánlott, hanem földet is kért tőle, ahol népe letelepedhessék. Tévedése hamar megbosszulta magát.

Az avar kagán a maga hasznára aknáztta ki a szövetséget s ahelyett, hogy a birodalom ellenségeit — a kuturgurokat — megfékezte volna, elfogadta Zabergán hódolatát, szövetségre lépett vele és segítségével a Volga-Don-közi saragur-barszilokat és uturgurokat, valamint a Dnyeper-Dnyeszter-közi antokat uralma alá vetve, a birodalom szomszédságába hatolt.

Baján kagán 562-ben már az Al-Duna vidékéről — a későbbi Etelközről — küldi követeit a császárhoz, letelepülésre alkalmas földterület kijelölését sürgetve. Justinianus tárgyalt velük a herulok és keleti gótok elköltözése óta néptelen Pannónia Secunda átengedéséről. Komolyan gondolt-e rá, hogy az avarokat a Pannónia területére nemrég behatolt longobardok és a Dunáig terjeszkedő gepidák ellensúlyozása végett közjük és a birodalom közé ékelje, vagy csak időt akart nyerni, nem tudjuk, de bizonyos, hogy a tárgyalás nem vezetett eredményre. Az avarok ez idő óta ellenségként álltak a birodalommal szemben. Erejüket azonban egyelőre hatalmuk megszilárdítására használták. A Kárpátoktól északra és nyugatra lakó Visztula-,

Elba-, Odera-menti szlávokat hatalmuk alá hajtva, több ízben a Rajnáig hatoltak s ott I. Sigebert ausztráziai frank királlyal mérték össze fegyvereiket. E háborúskodás Sigebert veresége után (566) avar-frank szövetségre vezetett.

Ugyanezidőben teljes erővel tört ki a küzdelem a húsz év óta már Pannóniában lakó longobardok és gepida szomszédaiak közt. Kunimund gepida királyt II. Justinus támogatta, míg a longobard Alboin Bajánhoz fordult segítségért. Az avar kagán ráállt a szövetségre, de győzelem esetére a Duna vonaláig terjedő Gepidaországot követelte magának. A nagy küzdelem 567-ben dőlt el. A gepida hatalom megsemmisült, a király elesett, országa az avarok kezére, népének maradványa a kagán uralma alá került. Egy évvel utóbb az Itáliába költöző longobardok földjét is megszállta Baján. Székhelyét — mint egykor Attila — a Tisza vidékére helyezte s alapját vetette a Magyarország területén kétszáz évig virágzó Avarbirodalomnak. II. Justinus császár — aki nemrég még dölyfösen utasította el az uralma alá került uturgurok és kuturgurok részére régebben fizetett évi segélypénzt kérő Baján követeit — az avar harcosok fegyvereinek erejét megismerve, kénytelen volt a hatalmas barbár lealázó békefeltételeit (570) elfogadni s magát nyolcvanezer arany évi segély fizetésére kötelezni.

Pannónia elfoglalásával Attila egykori birodalma majdnem egész kiterjedésében az avar kagán uralma alá jutott. Birodalma az Elbától, Alpesektől és a Száva völgyétől egészen a Donig terjedt. Az Al-Duna-Dnyeszter-Dnyeper-vidéki szlávok, a Dnyeper és Don közt lakó kurtugurok, a Tisza és Duna vidékére sodródott kuturgur és uturgur töredékekkel együtt őt uralták, de a Don-Kuban-vidéki uturgurok (onogurok) már nem tartoztak fennhatósága alá. Targit avar követ 568-ban Bizáncban járva, még Baján alattvalói közt említi az uturgurokat, de ugyanez év végén már türk uralom alatt találjuk az uturgur szövetség népét.

A *köktürk* birodalom ezidőben állt hatalma delelőjén. Turnén kagán (546—552) és fia, a kínai források Mókán kagán ja (553—572), valamint Turnén fivére, a nyugati részeken uralkodó Istemi (553—576) a birodalom határait a Koreai-öböl és a „nyugati tenger“-ig, vagyis a Pontusig terjesztették ki. Istemi — a görög források Dizabul (Silzibul) kagánja — 562-ben már a Kaspi-tó keleti partján harcol az eftalita hunokkal. E háború győzelmes befejezése után akarta nyugatra menekült alattvalóit, az európai avarokat megtámadni. 568-ban hadseregével át is kelt a Volgán, megtámadta az alánokat, uturgurokat és Kolchis királyát, akik hősiess és elkeseredett harc után meghódoltak a türköknek.

A türkök a Jajk-folyón és a Kaspi-tón túleső hazájukban maradtak, de új európai tartományaik a Kaukázus vidékén közvetlenül érintkeztek a Római-, a Don-folyónál pedig az Avar-

birodalommal. Dizabulnak a perzsa Kosruval a türk selyemkereskedők kitiltása miatt ugyanez időben súlyos konfliktusa támadván, követséget küldött Bizáncba és szövetségésre szólította fel II. Justinus császárt. Ez kapva-kapott a perzsákkal és avarokkal szemben egyaránt hasznos szövetség gondolatán és 563 augusztusában a kilikiai Zemarkoszt küldte követségbe az Altáj-hegységben székelő Dizabul kagánhoz. A kettős követségjárás eredménye évtizedes szövetség és barátságos érintkezés lett, amit csak 576-ban szakított meg rövid időre a bizánci-avar szövetség miatt felbőszült Topo türk kagán váratlan támadása a krimi városok ellen. 580-ban a jóviszony már újra helyreállt és Tiberius császár a türkök közeledésével fenyegeti Bajánt. 596-ban Tardu nyugati türk kagán az 582-ben két részre szakadt Türkbirodalom belső zavarainak leküzdéséről külön követ útján értesíti Maurikiosz császárt.

Az 568-tól körülbelül 620-ig tartó türk uralom ideje alatt a szabirral egyesült onogurok (uturgurok) felett a nyugati türk kagánok által kirendelt fejedelem uralkodott. Zemarkosz 568-ban Dizabultól visszatérőben — miután a türkök földjét elhagyva, a Jemba-, Jajk- és Volga(Atil)-f oly ókon átkelt — a Don- és Kuban-vidéki ogurok, vagyis az onogurok földjén is keresztül jött, „kiknek fejedelme ott Dizabul fennhatósága alatt uralkodik.“ Egynek nevét fel is jegyezték. Boszporusz 576. évi ostromában résztvett Anagaj uturgur fejedelem. Ekkor halljuk utoljára az *uturgur* népnevet. Ugyanez évben már újra *onogur* néven említik őket az alánok társaságában. A bizánci irodalomban ez idő óta az onogur okra is, mint türk uralom alatt álló népre, alkalmazzák a politikai értelmű türk (Τούρκοι) gyűjtőnevet. E néven szerepelnek a Kaukázus-Kuban-vidéki onogurok Maurikiosz császár 586. évi suaniai hadjáratában. Ugyanez időben tűnik el a most már avar uralom alatt élő s részben Pannóniába költözött tukurgur-bolgár törzsek *kuturgur* neve, hogy végleg helyet adjon a *bolgár* gyűjtőnévnek. A kuturgurok 597-ben már e néven szerepelnek s ez idő óta általánossá lett a bolgár elnevezés. Az uturgur és kuturgur törzsszövetségek harmincesztendei szereplés után letűntek a történelem színpadáról. A népek maguk türk, illetőleg avar uralom alatt várta sorsuk jobbrafordulását. Ez a fordulat 620 táján következett be.

Kurt onogur-bolgár birodalma

Az ázsiai Türkbirodalom kebelében — a kínai diplomácia aknamunkájának eredményeképpen — a VI. század végén ugyanaz a bomlási folyamat indult meg, mely az I. században a hatalmas Húnbirodalom bukásához s a hún nép nyugatra költözéséhez vezetett. A nagykiterjedésű birodalom tartományai fölött uralkodó fejedelmek — mint egykor a hún részkirályok — fellázdak a főkirály ellen, akinek 597-ben sikerült ugyan a lázadást elfojtani, de a bomlást feltartóztatni nem tudta. A következő három évtizedben a keleti és nyugati tür-

kök mindinkább eltávolodtak egymástól s a Nyugati-Türk-birodalomnak a Volga torkolata körül tanyázó törzsei ez idő óta kezdenek *kazár* néven önállóan szerepelni. Kagánjuk 589-ben a Kaukázus felől támad Perzsiára, mialatt a türk seregek Khorassánt, a bizánciak a nyugati perzsa tartományokat szorongatják. A kazár kagán mindazonáltal 630-ig elismerte a nyugati türk kagán hatóságát. A szakadás csak akkor vált teljesé, amikor a nyugati türkök — nem tudván ellentállni a Kínában 619 óta uralkodó Tang-dinasztia hódító törekvéseinek — meghódították a kínai császárnak, majd tibeti és arab uralom alá kerültek.

A Türkbirodalom belső zavarait az onogurság Imik egyik kitűnő ivadékának vezetése alatt saját hasznára gyümölcsozította. Az onogurok (uturgurok) a türkök megjelenése előtt húsz éven át voltak a bizánci császár szövetségesei a bolgárokkal (kuturgurokkal) szemben. Később — a türk uralom idején — az ő soraikból kerültek ki a perzsák és avarok ellen római részen harcoló török segítőcsapatok. Az 576. évi boszporuszi incidensről, — amelyben a türk kagán rendeletére vettek részt — nem szólva, félszázados szövetséges viszony fűzte őket Bizánchoz. Herakleiosz császár (610—641) idején ez a viszony még szorosabbá vált.

A hun Gyula-nemzetségből sarjadt Kurt onogur fejedelem (619—678) a bizánciak előtt jól ismert Orkán unokaöccse, túszként hosszabb ideig tartózkodott Konstantinápolyban, ott 619-ben megkeresztelkedett s a császárral barátságos viszonyt tartott fenn. Hazájába, *Onogoriába* visszatérve, kiragadta a hatalmat a türk kagán kegyelméből uralkodó Ermi-nemzetség kezéből. Alattvalóit a türk uralom alól felszabadította, legalább részben keresztény hitre térítette s ezek az alánokkal szomszédos bolgárok és ugurok (vagyis az onogur-magyarok) — mint Mihály szír pátriárka krónikája mondja — az őket 680 táján leigázó kazárok megjelenéséig keresztények is maradtak. 626-ban, amikor Herakleiosz kazár szövetségben döntő harcát vívta II. Kosru perzsa királlyal, a kuturgur-bolgárok még nem voltak a császárral barátságos Kurt alattvalói. Ezeket bolgár néven az avarok társaságában a perzsa király szövetségesei közt említik. Az avarokkal együtt pusztították a császár balkáni tartományait. Hódoltatásuk egy évtizeddel később, 630—635 táján történetelt, mikor Herakleiosz és Kurt, régi szövetségüket megpecsételve, szoros fegyverbarátságra léptek. E kötés eredménye volt a bolgárok hódoltatása. A szövetség éle egyrészt a császárnak sok kárt és gondot okozó avarok, másrészt a Szaszanida birodalmat megdöntő s 636-ban már a kaukázusi tartományokat — Armeniát és Aszerbajdzsánt — is meghódító mohamedán arabok ellen irányult.

Az avar kagánok egykor félelmes hatalma ezidőtájt már leáldozóban volt. A bajor hercegség keleti határán túl — a ké-

sőbbi Ausztria, Morva- és Csehország területén — a frank Samo (625—660) szervezte meg az avar uralom alatt élő szlávok szét' szórt nemzetségeit s az avar igát lerázva, majd I. Dagobert frank királlyal (622—638) és a bajor herceggel is megküzdve, önálló fejedelemséget alapított. Ugyanezidőtájt a pannóniai bolgárok — az egykor Baján (t. 602) előnyomulásakor ide-sodródott kuturgur és uturgur törzsek ivadékai — is mozgo-lódní kezdtek, de leveretvén, 630-ban mintegy kilencezren bajor földre menekültek. 637-ben újra fellázdattak az avar kagán ellen, akinek helyére „*saját népükből*“ akartak uralko-dót emelni. E lázadások hátterében Herakleiosz és Kurt alakjai tűnnek fel. A vitéz bizánci császár ezidőben kezdte meg a hatalmukban meggyötört avarok elszigetelését. 630 táján tele-pítette le az avaroktól délre eső tartományokba — mintegy védősáncul — a Visztula-Odera-Elba vidékéről a Dnyeszter, Prut és Szeret völgyén át az Al-Dunához leereszkedett horvát és szerb törzseket, kik megkeresztelkedve és a császár fenn-hatóságát elismerve, saját szokásaik szerint rendezkedtek be új hazájukban, öt évvel később pecsételik meg Herakleiosz és Kurt régi szövetségüket a szoros fegyverbarátság megkötésé-vel. E frigykötést két esztendő múlva követte a pannóniai bolgárok lázadása s vele egyidejűleg — vagy talán már 630-ban — az onoguroknak, kuturguroknak és saragur-barsziloknak egy birodalomban, Kurt *onogur-bolgár* birodalmában való egye-sítése.

Kurt 630 és 635 közt restaurálta ősenek, Attila fia Imiknek Don-vidéki Bolgárbirodalmát. Keze mindenesetre benne volt a pannóniai onogur és bolgár töredék lázadásában is, mely saját véréből való uralkodó után vágyva, bizonyára Kurtra gondolt. Célja — úgy látszik — a családja őseként tisztelt Attila birodalmának helyreállítása volt. Szempontjai közt talán ott szerepelt a hatalmukban meggyengülve is veszedelmes tür-kök (kazárok) és a Kaukázusban mozgolódó arabok közelébl való elköltözés gondolata is. Törekvése megértésre és helyes-lésre talált császári szövetségésénél, aki — amúgy is keleten lévén elfoglalva — bizonyára szívesebben látta volna a vele szövetségés, keresztény Kürtöt Pannónia és Dácia birtokában, a birodalomnak oly sok gondot és bajt okozó avar kagánnál. De a lázadás nem vezetett eredményre. Az avarok a Morva-mezőtől és a Bécsi-erdőtől nyugatra s a Kárpátoktól keletre eső tartományaikat végleg elvesztették, de Duna-Tisza-vidéki bolgár alattvalóikon győzedelmeskedtek. Közülük — a 630-ban bajor földre menekült s ott lemészárolt kilencezer ember után — újabb tízezer családot űztek ki Pannóniából. Ezek Alzik vezérlete alatt a karinthiai szlávokhoz (vendekhez) menekültek s miután itt sok viszontagságon mentek át, egy töredékük 665 körül Felső-Itáliába költözött.

Az Onogur-bolgárbirodalom felbomlása

Az avar győzelemmel Kurt álmai szertefoszlottak. Később — úgy látszik — az arabokkal vívott harcok akadályozták nyugati akciójában. 640—650 táján a Balandsar körül folyt harcokban a kazárok mellett szereplő türkökben Kurt onogurjait véljük felismerni. Néhány évtizeddel később birodalma megdőlt a Nyugati-Türkbirodalom népeihez tartozó *kazárok* támadása következtében.

Mi volt az oka a kazárok megmozdulásának, összefügg-e a Kutulu kagán által 680 körül megszervezett keleti türkök hatalmának ezidőtájt bekövetkezett emelkedésével, vagy az előázsiai Arabbirodalom kialakulását követő népmozgalmak eredménye volt? nem tudjuk. Bizonyos, hogy 670 és 680 közt a Jajk és Volga vidékéről kiindulva, az ezidőtájt elhúnyt Kurt birodalmának keleti tartományait uralmuk alá vetették, majd nyugatnak fordulva és a Don-folyón is átkelve, megalapították harmadfélszáz évig virágzó birodalmukat.

Kurt birodalmának bomlása és a kazár hatalom kialakulása elszakította egymástól a századok óta közvetlen szomszédságban s többnyire szoros politikai kapcsolatban élő bolgár népeket. Az onogurok, kiknek élén — későbbi bizánci historikusok szerint — Kurt fia Bat-Baján állt, kénytelenek voltak a kazár kagánnak hódolni. A másik fiú, Isperich, a kuturgur-bolgárok élén előbb a Dnyeper és Al-Duna közére húzódott, majd 679-ben a császártól települési engedélyt kapva, átkelt a Dunán, a szerbek keleti szomszédságában élő szláv nemzetségeket hódoltatta s megalapította a balkáni Bolgáriát. Az elhagyott területre később a Donon átkelő onogur törzsek húzódtak át. A bolgárság harmadik ágazata észak felé húzódott. A VIII. századi ál-Chorenei Mózes szerint a barszilok az Atil-(Volga)-folyó „fekete szigetiére — Konstantinosz császár „fekete Bolgáriá“-jába — menekültek a kazárok elől. E sziget persze nem azonosítható a Volga alsó szakaszán a két folyamág alkotta szigettel, mert itt már a VI. század vége óta kazárok laktak s mert a barszilok a kelet felől jövő kazárok elől nem menekülhettek kelet felé. Kétségtelen, hogy a „szigetet“ a Volga északi szakaszán kell keresnünk, hol a folyam két ága — az ál-Mózes szerint — egyesül. A mellékfolyók sokasága és a Volga hajlása miatt itt tényleg sok a vízzel körülvett terület. Közülük leginkább a Szamara és Penza városok közt képzelt vonaltól északra, a Volga, Káma és Szúr a vizétől övezett, szigetszerű területre gondolhatunk, ahol századok múltán a volgai bolgárok *bar szil* (barszul) törzsét találjuk. A tőlük délre eső területen, a Volga erdős jobbpartján, a IX. században a mai mordvin nép kazár uralom alatt élő őseit, a töröktől eltérő nyelvet beszélő, politikailag szervezetlen, erdőlakó burtaszok laktak. A *burtaszok* az egykori akacirok (*agacs-eri*) ivadékai, akik saragur-bolgár (barszil) uraik északra költözése

után kazár fennhatóság alá kerültek. A IX. századi bolgároknak Volga-balparti *bolgár* és *eszgel* törzseinek ősei a *barszillal* egy időben húzódtak északra a Kama-, Viatka- és Bjelája-folyók vidékére.

A különböző miliőbe, más és más kultúrhatás alá került három rokon nép története ezidő óta szétágazik; gazdasági és szellemi kultúrájuk, sőt fajiságuk is eltérő irányban fejlődik.

A dunai bolgárok a Keletrómai-birodalom közvetlen szomszédságában megtelepedve, nemsokára belekapcsolódnak a balkáni görög-szláv kultúrkörbe és náluk jóval nagyobb számú szláv szolgálkival összevegyülve, három század alatt keresztényé lettek és teljesen elszlávosodtak. Államszervezetükön, szokásaikon és az egyéneken később is kiütözköznek eredeti faji sajátyságaik, de bolgár-török nyelvüket már a X. században végleg a szlávval cserélték fel.

A mezei munkálkodásra kevésbé alkalmas, északi erdővidékre, lovastudománnyal, katonai erényekkel nem igen dicsekvő, erdőlakó finnugor népek közé szorult volgai bolgárok földműves és kereskedő népe a IX. században arab kereskedők, majd hittérítők révén megismerkedett az Iszlám tanításával s a mohamedán-arab-perzsa kultúrkörbe kapcsolódott be. Tatár, majd orosz uralom alá került utódaik *csuvas* néven ma is a Volga vidékén élnek.

Az onogurok, noha a meotiszi hazában ők álltak a bizánciakkal legrégebb idő óta barátságos összeköttetésben és noha a keresztény tanítások — Gorda és Kurt idejében — náluk találtak először termékeny talajra, leghívebben őrizték meg ősi kultúrájuk ogur jellegét. Ez a kultúra a VI—IX. században a szomszédság és állandó érintkezés révén megismert iráni (alán és perzsa), bizánci és arab elemekkel bővült, de az idegen befolyást folytonosan ismétlődő török hatások ellensúlyozták. Mivel a Kr. u. I—IV. századig húnok, ugyanezidőben és később a VII. század végéig ogur rokonaik, az V. századtól szabirok, majd a VI. század közepétől türkök (kazárok) szomszédságában s velük szoros politikai kapcsolatban éltek, műveltségük új török elemekkel is gyarapodott. Az uturgur szövetség kialakulásakor a jellegzetesen török műveltségű szabirokkal, a hosszú türk-kazár uralom idején más türk népelemekkel vegyültek. Ennek az állandó érintkezésnek és keveredésnek tulajdonítható, hogy míg bolgár rokonaik a Balkánon és a Volga mellett már a VIII. században idegen kultúrkörökbe kapcsolódtak, ők továbbra is a keleteurópai sajátosan bolgár-török kultúrkör tagjai maradtak. Egyik ágazatuk — talán már a kazár betörés idején — északkelet felé sodródott s a volgai bolgárok szomszédságában, a Jajk-folyó jobbpartján telepedett meg. Ennek az onogur töredéknek tatárral keveredett ivadékaik a mai *baskírok*.

Kazár uralom alatt

A kazárok a Volga torkolata körül és a Kaspi-tó nyugati partján, az egykori szabir területen telepedtek meg. Kagánjuk törzsével az Atil vagy Itil néven emlegetett Volga deltájában, a folyó ágai és a tenger képezte szigeten szállt meg. A folyótól Itil, máskor Kazaran vagy Alkazar (= kazár város) és Khamlik (= a kán lakása) néven emlegetett s a folyamágak által három részre osztott fővárosát — a perzsa hagyomány szerint — I. Kosru perzsa király (531—578) építtette. A város rendelkezése a feketetengeri görög városokéval azonos: a volgai és kaspitengeri víziúton lebonyolított északi prém- és borkereskedelem közvetítő állomása volt. A fővároson kívül még két kazár város volt a Kaspi-tenger partvidékén al-Bab wal-Abwab arab határvártól északra, a korábban perzsa, majd szabir uralom alá tartozó Szemender és Balandzsar. Balandzsar volt a kagán után következő főméltóságnak, a déli hadsereg vezérének székvárosa. Negyedik városuk a Don alsó folyásánál, a szlávok felől jövő vízi kereskedelmi út végpontján, már onogur területen épült Fehérvár — török néven Sarkéi vagy Sarisen, arabul al-Baida, oroszul Belawaza — volt, melyet Teofil császár (829—842) idejében a tőle kért építőmestereknek segítségével hatalmas erőddé építettek ki. Valószínűleg ez volt az onogurokat fékentartó kazár sereg állandó főhadiszállása. A birodalom délen a kaukázusi arab határerődítésekig és a krími görög tartományokig, keleten a Jajk-folyóig, északon a volgai bolgárok szállásáig, északnyugaton és nyugaton a Dnyeperig terjedt. Méltán írta tehát Ibn Kordádbeh (832), hogy mindaz, ami túl van al-Bab wal-Abwab határvárán és a kaukázusi népeken, a kazároké. A birodalom kiterjedését jellemzi, hogy a IX. század végéig az arabok, így Al Garmi, Ibn Kordádbeh a Fekete-tengert nevezték Kazár-tengernek; hatalmuk hanyatlásával pedig e név a Kaspi-tóra szállt át.

E hatalmas birodalom lakói csak kisebb részben voltak kazárok. Kötelékében éltek az egyesült onogur-szabir törzsek, a Kaukázus északi lejtőjén lakó iráni és kaukázusi néptörzsek, a volgajobbparti burtaszok és a Dnyeper-Donec-vidéki szláv törzsek is. A főváros lakói közt a IX. században már sok az idegen; keleti részén egy Khovarezmiából menekülő muszlim kolónia szállt meg. A birodalom népének ez a tarkasága tévesztette meg Ibn Fadhlant, mikor az összes többi kortársak és a fennmaradt nyelvi emlékek szerint is nyilvánvalóan törökfajú kazárok nyelvét a türktől különbözőnek mondta.

Kazárbirodalom

A kazár, mint tipikusan török műveltségű lovas, harcos, pásztornép tűnik fel. A VIII. században az onogurok mellett ők voltak a régi hún-török katonai hagyományok örökösei és ápolói Európában. Portyázó hadjárataik és rendszeres hadi vállalkozásaik a VIII. század végéig állandóan nyugtalanították

a Kaukázus-vidéki arab tartományokat s nem egyszer behatoltak a kalifa birodalmának szívébe. Az iszlám ellen vívott küzdelmei a kazár kagán a bizánci császár természetes szövetségésévé avatták, kinek keleti tartományait az arab hatalom részben már elfoglalta, részben komolyan veszélyeztette.

A független arab törzsek vallási és politikai egységét megteremtő Mohamed (619—632) utódai a Szaszanidák hatalmát megtörve, már a VII. század derekán meghódították Perzsiát, valamint a bizánci császár keleti tartományait. A kalifátus hatalma a VIII. század első felében az Indus-tól, Belső-Turkesztántól és Khovarezmiától Elő-Ázsián és Észak-Afrikán át már az Atlanti-óceánig és a galliai Dordogne-folyóig terjedt. A Kaukázusnál az arabok, az alánok és onogurok földjének szomszéd-ságába hatoltak, átvéve a Kaukázuson túli török népekkel folytonosan hadakozó perzsák szerepét.

A bizánci császár — híven Maurikiosz és Herakleiosz hagyományaihoz, akik már 589-ben és 626-ban a Jajk-Volga-vidéki kazárokkal szövetségbe léptek a perzsák ellen — 680 táján szövetséget kötött az Alániáig hatoló kazárokkal. II. Justinianus (685—711) krími száműzetése idején nőül veszi a kazár kagán nővérét s tőle született Tiberius fiát hamarosan uralkodótársul «meli maga mellé. III. Leó (717—741) fiát házasságba köti a kagán leányával. Teofil (829—842) építómestereket küld Sarkéi várának felépítéséhez. A többi császárok is fenntartják, ápolják az arabokkal szemben nagyon értékesnek bizonyult kazár szövetséget. A VIII. század végéig egymást érik az arabok kaukázusi tartományait pusztító portyázó hadjáratok. Ekkor azonban egyszerre vége szakadt a nagy katonai vállalkozásoknak s a kazár nép egészen más hivatásnak szenteli magát. 799-ben még érzékeny csapást mértek a kalifa északi hadseregére. Egy századdal később a féktelen harcosok ivadékaik már mint békés kereskedők és földművesek járnak üzleteik és gazdaságuk után. Az átalakulás idegen hatás és a földrajzi helyzet következménye volt.

A kazárokkal szomszédos bolgár népek ősidők óta híresek voltak prém- és bőrkereskedésükről. A vadászat a háztartás ellátását célzó ősfoglalkozásból már a Krisztus előtti századokban kereskedelmi üzletgá fejlődött a „prémkereskedő“ ogurságnál. Ez az üzletág teljes virágjában állt a kazár kagán onogur és — korábban saragur-bolgár uralom alatt álló — burtasz alattvalóinál s a birodalom északi határával szomszédos volgai bolgároknál. A fekete és vörös *burtasz-róka* prémje és a bolgár bőr (*bagaria*) messze földön keresett árucikk volt. Az állati bőrökön kívül a bolgárok mézzel, viasszal, lisztel is kereskedtek. A IX. század közepe táján a volgai bolgároktól északnyugatra, a Felső-Volga és a nagy tavak vidékén a skandináviai varégek törzséről szakadt *normann-oroszok* telepedtek meg, élénk kereskedést kezdve a szomszédos és távolabbi

népekkel. Fő árucikkeik a hódbőr, fekete róka prémje és a kétélű egyenes varég kard. Az onogurok a velük közvetlenül szomszédos pontusi és krimi görög városokba viszik áruikat, a nyest- és rókabőröket, gabonát, bort és rabszolgákat. Az oroszok, bolgárok és burtaszok áruai a Krím, Kaukázus és Khovarezm felé vezető karavánutakon s a Don és Volga viziutain kerültek a délvidékre. Az északi árukat hozó orosz és bolgár s az értük járó arab, perzsa, görög és zsidó kereskedők útja a kazár birodalmon át vezetett s a Volga és Don torkolatánál épült kazár városok — Itil és Sarkéi — gőcpontjai és egében vásárlótelepei voltak az északi kereskedelemnek. A kazárok közt e városokban igen korán feltűnnek az idegen — keresztény, zsidó, perzsa és mohamedán — kereskedők és iparosok, sőt egyeseket a kazárok már ott találtak a régi perzsa, illetőleg görög telepen. A VIII. század vége felé nagyobb zsidó kolónia jön Itilbe, akiket mohamedán, arab és perzsa árusok serege követ. A IX. században bolgár és orosz kereskedők is települnek a kazár fővárosba.

Az üzleti foglalkozás iránt közönyös kazárok megismerik a közvetítő kereskedelem hasznát s a városi élet kellemességeit. Az uralkodó és előkelői megtanulták, miként lehet az országban folyó kereskedelmet a kincstár számára gyümölcsöztetni s a délről hozott cikkekkel az életet fényűzővé, az udvartartást pompássá tenni. A közvetítő kereskedelem könnyűszerrel szerzett biztos jövedelme sok kazárt is kereskedésre csábított, míg mások földművelésből éltek. A főváros lakosságának egy része nyáron kiszállt a távoli mezőkre s onnét őszszel, a gabona betakarítása után költözött be téli lakásába, termését szekeren és hajón szállítva a fővárosba. Balandzsar és Szemendér vidékén a kertgazdaság és szőlőművelés divatozott. A IX—X. századi arab utazók nagy elismeréssel szólnak a jól gondozott szőlőkertekről, viszont a török népeket jellemző pásztorgazdaságot már említésre sem érdemesítik. A terményadózáson alapuló régi pénzügyi rendszert a regálejogi jövedelmeken alapuló államháztartás váltja fel. A szárazföldi, tengeri és folyami vám- és révhelyeken tarifa szerint szedik a vámot. Vásárhelyeiken az érték tizedével terhelik az árusokat. A falvak az elfogyasztott ital és élelmiszer után fogyasztási adót fizetnek. A különféle kereskedelmi jövedelmekből a kincstárnak nagy haszna volt s ez a jövedelem a IX. század második felében még gyarapodott is, mikor a besenyők megszállták a Bolgariból Kazaria elkerülésével Khovarezm felé vivő karavánutat. A IX. és X. század fordulóján a hatalmas kereskedelmi központtá fejlődött kazár főváros húszezerre rúgó lakosságának már főfoglalkozása volt a kereskedelem és földművelés, míg a pásztorgazdaság teljesen elhanyaglott.

A gazdasági átalakulással egyidőben lelkiéletük is átalakult. A vallási kérdésben eléggé közönyös török népek e kor-

ban már nagy fogékonysággal bírtak az egyistenhívő kinyilatkoztatott vallások iránt. A keresztény hit a VI. század óta nem egy hívőre talált körükben. Az onogurok közül Gorda, majd Kurt fejedelem idejében sokan megkeresztelkedtek s a türköknél is nyoma van a kereszténység terjedésének. Ez az áramlat a kazárokat sem hagyta érintetlenül. A IX—X. század fordulóján a kazár főváros lakói közt sok keresztényt említenek, bár a VII. század vége óta a szép reménységgel induló keresztény térítés nagy nehézségekbe ütközött. A Kaukázus és Khovarezm felől Mohamed tanítása hatolt be a török népekhez, termékeny talajra találván az iszlám fatalizmusához és az idegenek ellen véres harcot hirdető szelleméhez természet-szerűen vonzódo, keletien fatalista török harcosok lelkében.

A volgai bolgároknak a X. században történt áttérése óta az iszlám sorra hódította meg a török népeket, elorvasztva a kereszténység itt-ott már szépen fakadozó palántáit, de a kazároknál nem tudott teljes győzelmet aratni. A mohamedánoknak, kik a 873. évi besenyő támadás alkalmával jöttek nagyobb számban Khovarezből, itt nem a közönyös pogánysággal és a krisztusi fegyverekkel harcoló kereszténységgel kellett megküzdeniük, hanem a kagánt és előkelőit már a VIII. század végén a maga hitére térítő fanatikus zsidósággal. A „hitelentlenező és könyörtelenül kiközösítő sémi vallások küzdelme eldöntetlenül végződött. A kazár nép vallási tekintetben megoszlott s a vallási ellentét addig ismeretlen társadalmi, nemzeti-ségi és politikai ellentéteket teremtett az uralkodó elem és az alattvalók között.

A kazár hatalom elhanyaglása

A kagán és előkelői a VIII. század vége óta zsidó hitben éltek. A zsoídból élő katonaelem 873 óta mohamedán. A városi szegény lakosság keresztény tanokat vallott. A X. század elején — Ibn Fadhlán szerint — a fővárosban legkevesebben, mintegy négyezren voltak a zsidók, legtöbben a mohamedánok, kiknek száma meghaladta a tízezret, s utánuk a keresztények.

A vidéki földmives- és pásztornép viszont hű maradt ősei hitéhez, a természetimádáshoz. A zsidók közt sok volt a bevándorolt sémita zsidó, kiknek száma azután a X. század közepén Arábiából bevándorló elemekkel még tetemesen gyarapodott.

A mohamedán lakosság részben a Khovarezből bevándorolt muszlimokból telt ki s amellet sok arab és perzsa kereskedő és iparos telepedett meg a kazár városokban. A keresztények egy része Örmény és görög kereskedő volt. A IX. század közepe óta bálványimádó normann-orosz és szláv kereskedők is jöttek.

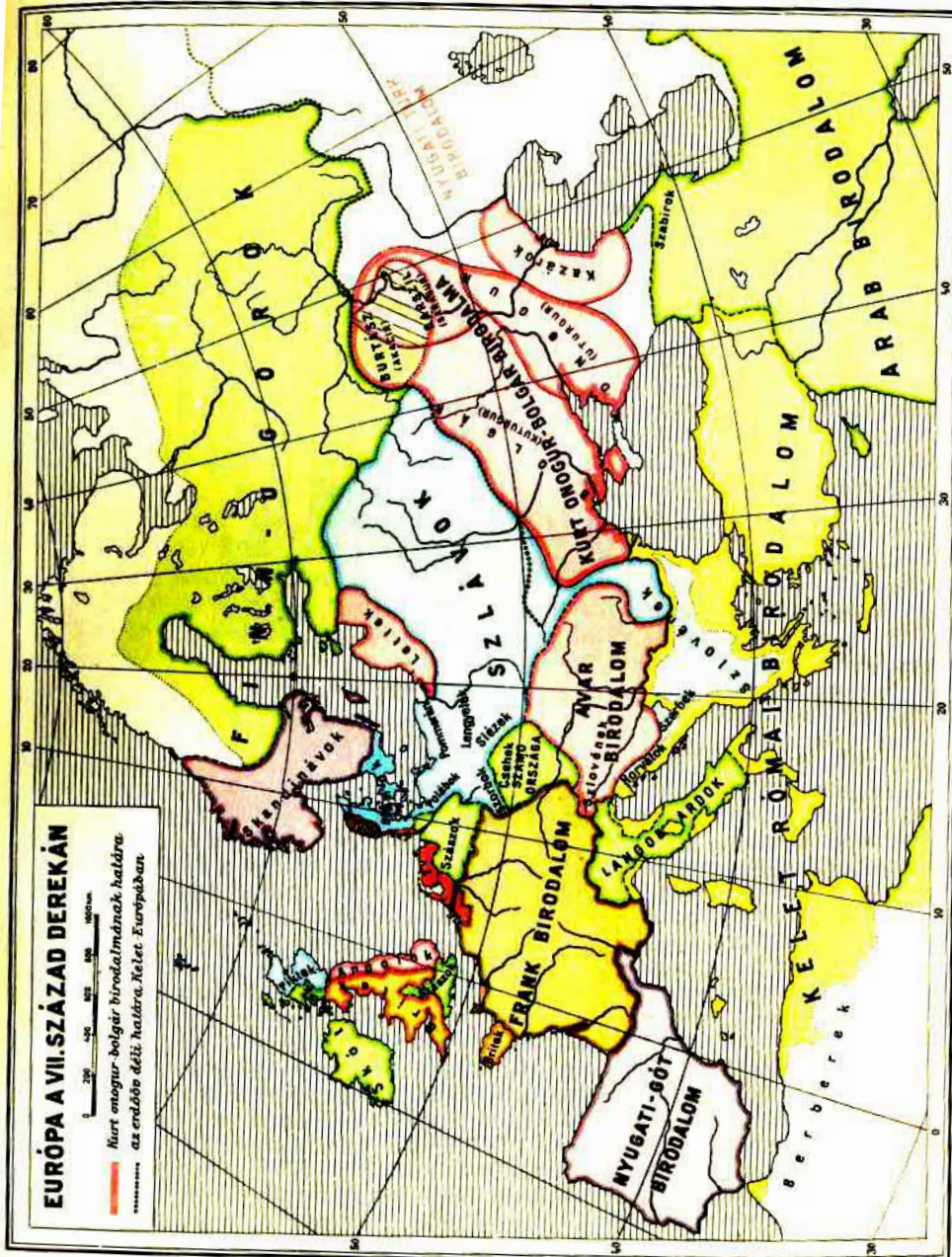
A kagán a zsidókkal a nyugati oldalon erős fallal körülvett, keleten a folyamágtól övezett városrészben lakott. A katonáskodó és terményadót fizető mohamedán népség a pusztai népek felé eső keleti városrészt lakta, honnét a IX. század

közepe óta rendszeresen nyugtalanította a besenyő szomszédokat. Külön városrészben laktak a pogány oroszok és szlávok s ismét másutt a keresztények. A vallás, nemzetiség, lakóhely tekintetében elkülönült sokféle felekezet saját törvényei szerint élt. A fővárosban működő kilenc bíró közül kettő a zsidók törája, kettő a korán, kettő a keresztény törvények, kettő a régi kazár szokásjog, egy az oroszok és szlávok törvénye szerint ítékezett.

A vallási, nemzetiségi és társadalmi ellentétek miatt a viszálykodások napirenden voltak s a központi hatalom akaratának keresztülvitele nagy nehézségekbe ütközött. A kagán és előkelők uralmukban mohamedán zsoldosokra támaszkodtak, kiket — hitük révén — szorosabb kötelék fűzött a kazár birodalom ősi arab ellenségéhez, mint saját zsidó uralkodójukhoz és vezéreikhez. A kalifátus elleni küzdelem folytatásáról szó sem lehetett, mert a mohamedán hadsereg vonakodott az iszlám hívei ellen kardot fogni. E tekintetben jellemző az arab tartományokba hatoló orosz kalózok esete. 919-ben orosz harcosok jelentek meg hajókon Itilben s a kagán engedelmével áthajóztak a Kaspi-tengerbe. A kalózok, miután Tabarisztánt és a szomszédos tartományokat végigdúlták, visszatértek és ki akarták fizetni a kagán által kikötött részesedés fejében a zsákmány felét. De a kazár katonák megakadályozták a muszlim testvéreik bőrére kötött üzletet. Fegyverrel támadtak az orosz kalózokra s azokat leölték. Máskor a kagán, értesülve egy arab birodalmi zsinagóga lerombolásáról, becsukatta a főváros legnagyobb mecsetjének minaretjét, de a mecset lerombolását, a muszlimok bosszújától félve, mellőzte.

A katonáskodó muszlimok a maguk akaratának a kagánnal szemben is érvényt tudtak szerezni s ez csak kompromisszumokkal tarthatta fenn tekintélyét és hatalmát. A zsidó és mohamedán elem szövetségének eredménye volt a kalifátus ellen századokon át vívott harc beszüntetése. A zsidó uralkodóosztály a jobbára idegen mohamedánokra támaszkodva tartotta féken a keresztény és pogány kazárokat. „Ha a muszlimok és keresztények valamikor egyetértének — írja Maszúdi —, a kazárok királyának nem volna hatalma felettük.“ De az egyetértés ideje sohasem következett el, mert a zsidók és mohamedánok körében vezetőszerpet vivő, bevándorolt sémi elem, különösen a papok, hitfeleiket a keresztény és pogány kazárok ellen való együttműködésre buzdították. A zsidók és mohamedánok viszálykodtak, de a többiekkel szemben mindig egyesültek, mint ahogy a cordobai emírség mórjai és zsidai is egyek voltak a spanyol kereszténység elleni küzdelemben.

A gazdasági és vallási átalakulás szükségszerűen vont maga után az életmód megváltozását. A gazdagodással és városba költözéssel emelkedtek a kényelmi és fényűzési igények. A zsidó kagán keleti fogalmak szerint is pompás udvart

EUROPA A VII. SZÁZAD DEREKÁN

—— Kert onogur-bolgár birodalmának határa
—— az erdőbe déli határa. Német Európában.

tart. Hatvan nőt számláló háremével hatalmas téglakastélyban lakik. Sátorban, faházakban, vályogviskóban lakó népétől mindjobban elzárkózva, az élvezetek rabjává lesz. A tényleges hatalmat a hadsereg élén álló főméltóság, az *isa* vagy *kagan bhu* ragadja magához s a IX. század végén a kagán már csak névleg uralkodik népén. Húnapokig nem mozdul ki kastélyából, hol istenséggént tisztelve, rab bálvány módjára éli elpuhult életét. Tetterős, harcias és politikai elődeinek, a perzsa- és arabverő kagánoknak csupán címét viseli, de hatalmukat gyakorolni képtelen. Visszasüllyed a primitív népek sacralis királyának színvonalára. De népének erkölcsi és szokásai is megváltoznak. Bár lakóházuk — az előkelők kivételével — kezdetleges sátor vagy kunyhószerű faépület, mégis városlakókká lettek. A földművesek téli időben behúzódnak a városokba, ahol társaságot, szórakozást találnak az áruházakban, templom előtt, vásáron, nyilvános fürdőkben. A puszta élet, pásztorkodás, katonáskodás terhükre van, mert megszokott kényelmük rovására megy. Jellemző, hogy a katonáskodást átengedik az idegeneknek. A kagán főerege tíz-tizenötezer mohamedán zsoldosból áll, kik jórészen a khovarezmiai bevándorlókból kerültek ki. Ezzel szemben a kazár uralom alól nemrég felszabadult magyarok a IX. század végén húszezer, a kazár alattvaló burtászok pedig tízezer lovasat küldtek rendszerint harcba. A kortársak kiemelik a kazár harcosok bátorságát, jó tartását, fegyverzetét s a fegyelem szigorúságát a megfutamodókra rótt halálbüntetések ismertetésével jellemzik. Mégis megállapítható, hogy a IX. századi Kazárbirodalom már nem a régi katonai állam. Az állandó portyázás megszűnt s a hadsereg csupán a külső támadások visszautasítására, az ország védelmére szolgált.

A gazdasági fellendüléssel járó fényűzési és kényelmi szempontok, a materiális szellem s a felekezeti és társadalmi megoszlás a központi hatalom hanyatlására, az erők megfogyatkozására vezetett. A belső korhadás egyik tünete volt a kazár uralom alatt élő és másfél századon át a kazár és türk gyűjtőnevek alatt lappangó, hódolt népek szervezkedése és önállósulása. A IX. század közepén halljuk először emlegetni *burtasz* néven a kétszáz év előtt eltűnt akacirok ivadékeit. Ekkor találkozzunk újra az onogur nép egyik törzscsoportjának jelölésére már az V. században használatos *besgur* (*basgird*) névvel is a Kaukázus felett utazó Szallam tolmács útleírásában (842). És ugyanekkor tűnnek fel az onogurok régi hazájában az *ungrok* vagy *magyarok*.

A z onogur-magyarok felszabadulása

Szent Ciril, a szlávok apostola, 860-ban a kazár kagánhoz utaztában találkozott Cherson vidékén egy kelet felől odáig portyázó *magyar* (*urtgre*) csapattal, mely — úgy látszik — a Krimi-félsziget görög városait ugyanekkor ostromló kazár hadsereg kötelékébe tartozott.

Egy arab utazó, kinek elbeszélését a X. századi Dsajháni közvetítésével Ibn Ruszta, Gardézi és Al-Bekri tartották fenn, 885 táján járta be a Fekete-tenger északi partvidékét s az ettől északra eső területeket. A Jajk mentén tanyázó besenyők és volgai bolgárok szomszédságában, tehát a Volga balpartján találkozott az első *magyarokkal*, nyilván az észak felé húzódó baskír-magyarok őseivel, kiket Julián barát a XIII. században is e vidéken talált. Eltatarosodott ivadékaik ma is itt élnek a bolgár eredetű csuvasok szomszédságában. A többi magyarok — utazónk szerint — a Fekete-tenger partján lanknak s déli határukon a Kaukázus-hegység húzódik. Hadjárataik során szerzett foglyaikat a római birodalom kikötővárosában, a krimi Karkhban (Cherson) adják el római árukért. Tartományukat két folyó szeli, az Étül (Itil) és Duba, melyek egyike a Dsajhunjolyónál, vagyis az Amu Dar jártál is nagyobb. A Duba nyilván az Amu Darjánál nagyobb Alsó-Volga négyszáz kilométer hosszú keleti ága, a mai Ak-Tuba. Az Étül alatt pedig a Dont kell értenünk, amit a magyar krónikás hagyomány és a krimi tatárok még a XIV. században is Etülnek hívtak. Az arabok a Volgát és a Dont is Etülnek nevezték, mert utóbbit a Volga elágazásának tartották.

Bíborbanszületett Konstantinosz császár 950-ben nála járt magyaroktól hallotta, hogy a magyarok (Τούρκοι) régebben Perzsia felé, a kazárok szomszédságában laktak a Leved nevű vezérükről Levedjának nevezett tartományban s e területről a besenyők üzték ki őket, akik 895 óta az egykori magyar földön — a XI. századi magyar hagyomány *Dentü Mogeriájáb&n*, vagyis a *Doniövi Magyarországon* — a Volgán átkelt úzokkal, Kazárországgal, Alániával és a krimi tartománnyal voltak szomszédosak.

A Kaukázus vidékére vezet a magyar nép — Konstantinosznál említett — régi „erős szabir“ (Σαβάρτοι ασφαλοι) neve is, amit a IX. század végén Perzsia felé menekülő töredékei még félszázad múltán is viseltek. E Kur-vidéki szabir töredék földjét a XI. században Szabir-földnek (*Sevortik*), kétszáz évvel később magyar kerületnek (*Madsaragadzor*) nevezték.

A magyar nyelvben, az ősi művészetben és a honfoglaló magyarok testi sajátságain is huzamos ideig tartó Kaukázusvidéki hatás tükröződik vissza. Növény- és állatföldrajzi okokból csak a Kaukázus vidékén vehették át számos növény és állat nevét (*szőlő, bor, kőris, som, alma, körte, gödény, borz*), melyek — az első ogur-bolgár kölcsönszórétegnél jóval fiatalabb — második bolgár jövevényszórétegehez tartoznak. Ugyanitt kerültek a magyar nyelvbe az egykori onogurokkal és szabirokkal századokon át szomszédos alánok nyelvéből való jövevényszavaink (*véri, kard, üveg, vám, híd, asszony* — királynő, *fizet, gazdag, kéri, méreg, tölgy* stb.). Idevezetnek a honfoglaláskori magyar fegyverek és egyéb tárgyak oraamen-

tikáján világosan felismerhető Szaszanida-perzsa motívumok, valamint az előkelő magyar sírokban talált mongoloid-török koponyákon feltűnő jellegzetesen iráni vonások.

A magyarok a IX. század derekán a Kazárbirodalom Fekete-tengeri partvidékének a Kaukázustól a Krímig terjedő szakaszán» a Kuban-, Don- és Dnyeper-folyók vidékén — nyugat felé messzebbre terjeszkedve bár — ugyanott tűnnek fel, ahol 680-ban az onogurok és a velük 545 táján egyesült szabiok szemünk előtt eltűntek. Régi népnevük másfélszázados lappangásának a kazár uralom adja magyarázatát.

A kazár kagánok türk elődeiknek s a többi nomádbirodalmak uralkodóinak példájára a hódolt népet bekapcsolták a Kazárbirodalom politikai és hadi szervezetébe. A régi fejedelmi család, a Gyula-(pula)-házból származó Kurt ivadékai megőrizték régi hagyományaik, az Attilától való származás, a Gyula-házzal való kapcsolat emlékét, de politikai hatalmuk megszűnt, illetőleg saját törzsükre, az ősi fajkeveredés emlékét nevében őrző Magyar-törzsre korlátozódott. És megszűnt az onogur törzsszövetség önálló politikai léte is. Fejedelme nem volt. Háború idején a kagán bizalmasa, a hozzá szító törzsfők közül kirendelt fővezér állt élükre. Békében csak a vérségi összetartozás tudata fűzte őket Össze. A rokonság érzése a nép onogur alaprétegében a nyelvközösségen és a történeti tudaton alapult, a később felszívott szabii és egyéb türk elemekben a százados együttélés és közös viszontagságok során fejlődött ki. Az etnikai egység teljes volt, de a népi egyéniség — politikai önállóság híján — kifelé nem érvényesülhetett. A kazár kagán ki-nevezte fővezér alatt, kazár seregben harcoló és kazár uralom alatt élő onogurokat a külföldiek *türk* vagy *kazár* néven ismerik s a régi politikai kapcsolatokat számontartó bizánci írók

Bölcs Leó, Konstantinosz és kortársaik — még a IX. és X. században is főfőnek (Τούφκοι) nevezik.

A IX. század derekán a kazár hatalom hanyatlásával egy időben indult meg az onogur-magyarok politikai újjászervezése. Az önálló politikai lét első tünetei az önálló katonai vállalkozások. A VIII. század végéig a magyarok ősei névtelenül szerepelnek a kazárok Kaukázus-vidéki hadjárataiban. Az al-dunai hadjárat (839), a Dnyeper-Don-vidéki szlávok ellen vezetett portyázások (870—880 táján) s a nyugati kalandozások (862, 885 táján) már nem a — türk néven 765 óta sohasem emlegetett — kazárok, hanem a magyarok önálló vállalkozásai. Első pannóniai kalandjuk nyugaton nem keltett nagyobb feltűnést. Hinkmár érsek a 862. év eseményei közt szárazon regisztrálja az „*ismeretlen ungar ellenség*“ betörését. Senki sem sejtette, mily rémület fog támadni négy évtizeddel később pannóniai megtelepedésük nyomán. Nevük mégis ismertté lett. A szomszédos és távolabbi népek a magyar fegyverek súlyát érezve, felismerik a külön népegyéniséget és újra önálló poli-

tikai alakulatot kezdenek látni a sokáig idegen uralom és idegen név alatt rejtőző onogur-magyar törzsszövetségben.

A törzsszövetség élén még mindig a kazár kagán által kizemelt fővezér, a *kende* vagy *kündü* állt, de mellette már feltűnik egy más méltóság, a *gyula* (*dsula*, γῦλας), kit az idegenek a nép tényleges uralkodójának néznek. Ugyanekkor a régi *onogur* (ungri), *besgur* és a kazár kapcsolatot kifejező *fürk* név mellett feltűnik a *mogyer* népnév is. Előd *kende* hatalma csak kazár összeköttetésén, a kagán bizalmán alapult. A törzsszövetség tényleges erőviszonyai a Magyar-(Mogyer)-törzset és a törzsközi ügyekben döntő szóval bíró gyulát predesztinálták a vezetésre. A „király” jelentésű *gyula* (*dsula*) méltóságnévnek a hún-bolgár *Dsula*-ház nevével való kétségtelen kapcsolata s az Árpádház *Bular* (= bolgár) és *Dula* királyokat említő hún-hagyománya azt bizonyítja, hogy maga a nép Álmos gyulában, mint az Imiktől (469) Mogyeren (530 körül) át Kürtig (620—670) és Batbajánig (670—680) — rövid megszakítással — két századon át uralkodó hún-magyar fejedelmi nemzetség ivadékaiban látta természetes és törvényes urát. A kazár hatalom még útját állta az ősi hagyomány és a tényleges erőviszonyok érvényesülésének, de a törzsszövetség keretén belül már a Magyar-törzs jutott túlsúlyba.

Az önálló politikai szervezkedésnek ebben a stádiumában érte a magyarokat az új törzsek elől menekülő besenyők végzetes támadása.

Besenyő támadás

A besenyőknek az oguz-törökséghez tartozó törzsei valamikor a türk birodalom alattvalói voltak, majd a VIII. század közepétől az ennek romjain nagyranőtt ujgur hatalomnak hódoltak a többi oguz törzsekkel együtt. Ezek az oguz-fajta népek a Kaspi-tó és az Aral-tó környékén, az arab birodalom perzsa tartományainak szomszédságában és a Jajk-folyótól keletre eső nagy síkságon tanyáztak. Legnyugatibb csoportjuk, a nyolc törzsből álló besenyő szövetség, a IX. század közepe táján — talán az ujgur birodalomban 840 körül megindult bomlási folyamat következményeképpen — átkelt a Jajkon és a Kazárbirodalom szomszédságába hatolt. Portyázó betöréseikkel 870 óta mind több gondot okoztak a kagánnak, aki a rajtuk túl lakó új vagy gúz (oguz) törzseket hívta segítségül. E szövetség súlyos következményekkel járt a kazár hatalomra. Az úzok támadása miatt menekülésre kényszerült besenyők 885—890 táján átkeltek a Volga alsó szakaszán s a Kazárbirodalom területén szálltak meg. Az Ázsiából előnyomuló török népek — a húnok, ogurok, avarok, türkök — szokása szerint a besenyők is dél felé nyomultak. Csak midőn a Kaukázus számukra áthághatatlan hegyvidékéig jutottak, kanyarodtak nyugat, illetőleg északnyugat felé.

Támadásuk valahol a Kuma és Kuban felső folyása mentén érte a magyarokat, kiket már előbb elváltak volt Volga-vidéki besgur testvéreiktől. A besenyő lökés némely szabii eredetű déli töredékeket dél felé sodort a Kur-folyó vidékére, ahol századok előtt elszakadt szabir és bolgár testvéreik szomszédságában szálltak meg. A pannóniai magyarok a X. század közepén még követek útján érintkeztek a tőlük elszakadván, „Perzsia felé“ költöző s a régi szabir nevet viselő töredékkel.

A számban megfogyatkozott Kuban-Don-Dnyeper-vidéki magyarság hét törzse, melyet ezidő óta török szokás szerint *hétmagyarnak* neveztek, nem bocsátkozhatott harcba a túlnyomó erővel támadó besenyőkkel. A biztos pusztulást elkerülendő, kénytelenek voltak Meotisz-parti hazájukat végleg elhagyva nyugatra költözni. Velük menekült a kazár kagán népének a zsidó uralkodóosztállyal elégedetlen, lázongó töredéke, a *kabarok* (= lázadók) három harcias törzse. A magyar hagyományban sokáig élt e csatlakozás emléke, de a hagyományt feljegyző XII. századi írók a kúnok későbbi szereplésétől megtevéstve, kúnok hitték az Aba-, Bors-, Őrösúr-nemzetségek őseinek vezetése alatt Árpád népéhez csatlakozott kazár népséget. A Volga és Dnyeper közt besenyők telepedtek meg és elváltak a kazárokat addigi alattvalóiktól. A Kazárbirodalom a Volga-deltától a Kaukázusig terjedő kazárlakta területre szorult vissza s ezzel megkezdődött lassú haldoklása.

Alig száz év múltán Szvjatoszláv kievi fejedelem (964—972) elfoglalta a Don torkolatánál a besenyők megtelepedése után is kazár kézen maradt Sarkéi várát, majd a Kaukázusig hatolva, végigpusztította Kazárországot. E csapást a besenyők és a Volga jegén minduntalan átkelő úzok folytonos támadásainak kiszolgáltatott és belső viszálykodásokban kimerült kazár hatalom nem tudta kiheverni. Nemsokára áldozatul esett a kelet felől behatoló pusztai népeknek. Egykori alattvalói a Duna és Tisza síkján épp ezidőben kezdték lerakni a magyar királyság fényes épületének alapköveit.

Etelköz.

A besenyő áradat elől nyugat felé menekülő magyarok a Dnyeper és Al-Duna közt elterülő, folyóvizektől át meg átszabdalt s ezért saját nyelvükön „Etelközének, folyóköznek nevezett síkságra menekültek.

Etelköz századok óta gazdátlan területe, utolsó állomása volt a Róma tartományai felé törekvő barbár népeknek. A gotok, húnok, avarok, bolgár-szlávok, kuturgur-bolgárok Moesia, Trákia vagy Pannónia felé igyekezve, mind megpihentek néhány esztendőre Etelközön. Itt pihenték ki a megelőző harcok s a hosszú vándorút fáradalmait. Itt gyűjtöttek erőt az előttük álló küzdelmekre. Innét küldték portyázó csapataikat a szomszédos területek kikémlésére, követeiket szövetség, föld és települési engedély szerzésére. De állandó hazájuknak soha-

sem tekintették ezt a támadásnak minden oldalról kitett, nehezen védhető és nehezen tartható területet. Csak az alkalmat lesték a továbkköltözésre s ha ez elérkezett, sietve indultak házuknépevel és barmaikkal a kiszemelt új haza megszállására.

A magyaroknak sem volt szándékukban Etelközön megtelepedni, hol Helyzetük katonái szempontból egyenesen kétségbeejtő volt. Szomszédaik keleten az őket régi hazájukból roppant erővel kilendítő besenyő szövetség vezetéséről és kíméletlenségéről ismert kangar ágának törzsei voltak, északon a Dnyeper-vidéki szlávokat nemrégén germán alapossággal megszervező fiatal normann-orosz hatalom. Délen a bolgárok néhány évtized óta immár keresztény állama élte első virágkorát a bizánci császári hatalommal merészed szembeszálló Simeon cár vaskezü uralma alatt. Három veszedelmes szomszéd nyílt határok mellett és sehol egy jóharát! Ha három szomszéd közül csak kettő is egymásra talál és támadásuk szervezetlenül, előkészületlenül éri a magyarságot, a végső pusztulás elkerülhetetlen lett volna.

Gyors cselekvésre, a védelem sürgős megszervezésére és a továbkköltözés előkészítésére volt szükség s a magyar nép vezetői, felismerve a helyzetet, igyekeztek e feladatnak megfelelni. Megteremtették a védekezéshez szükséges katonai és politikai egységet és előkészítették a továbkköltözés útját.

Fejedelemválasztás

A hét magyar törzs — Nyék, Megyei, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi — hadnagyai A hozzájuk csatlakozott kabarok egy hadnagy vezetése alatt álló három törzsével, mint nyolcadik magyar törzzsel egyesülve, örökös fejedelemmé választották a családi hagyomány szerint Attilától s a „bolgár⁴⁴ Gyula-nemzetségből származó Álmos hadnagy fiát: Árpádot.

A fejedelemválasztás — Bíborbanszületett Konstantinosz szerint — a kazár kán tanácsára történt, aki Előd (Leved > Eleud) fővezért a távoli vidékről magához hívatta s mikor ez őt Kazariába hajózva felkereste, az örökös fejedelemség megalapítására biztatta. Előd azonban maga helyett az „utána következő hadnagyot“, Álmost, vagy ennek fiát, Árpádot ajánlotta a fejedelmi méltóságra Árpádot azután a kazár kagán felhívására a magyarok fejedelmüké is választották.

A magyar hagyomány a tudós császár elbeszélésével szemben a fejedelmi ház legendáshírű őst, Álmost teszi meg első fejedelemmé. Megválasztását az egyéni elhivatottságon kívül a történeti jogra és katonai hatalomra vezeti vissza, midőn Magyar (Mogyer) és Attila királyoktól való származását hangsúlyozza, Árpádot a honfoglaló hadnagyok közt „leggazdagabbnak és leghatalmasabbnak“ mondja és Álmos tisztos alakját az ő isteni elhivatottságát bizonyító csodás események középpontjába állítja.

„Az Úr megtestesülésének nyolcszáztizenkilencedik évében Ügyek, Szkitiának Magor (Anonymusnál: Magog) király nemzetségéből való igen nemes vezére feleségül vette Doni-Magyarországban (= Onogoria!) önedbelia vezér Emes nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Isteni csodás eset következtében nevezték, el Almosnak, inért teherben lévő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében és mintegy rászállva, teherbe ejtette. Egyszermind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el.“

„Álmos pedig, miután világraszületett, nagy öröme szolgált Ügyeknek és rokonainak, továbbá Szkitia majdnem összes előkelőinek, mert hogy apja Magor király nemzetségéből eredt, ő maga pedig szép, kegyes, jóakarátú, bölcs, derék harcos volt, midőn pedig az érett kort elérte, mintegy a Szentlélek ajándéka jutott neki s így pogány létére is hatalmasabb és bölcsőbb volt Szkitia összes vezéreinél.“

Mikor az ősök a nép túlságos elszaporodása miatt elhagyni készültek a donvidéki Óshazát, „a hét fejedelmi személy a helyszükét tovább nem tűrhetvén, tanácsot tartott és késedelem nélkül fegyverrel, haddal igyekezett módját ejteni, hogy szülőföldjét elhagyja s olyan földet foglaljon el magának, melyen-lakni lehet. Választásuk arra esett, hogy Pannónia földjét keresik fel, mert erről a szállongó hírből azt hallották, hogy az Attila király földje, akinek ivadékából Álmos vezér, Árpád apja származott. Ámde a hét fejedelmi személy közös és igaz értelemmel belátta, hogy a megkezdett útnak végére nem járhat hacsak vezér és parancsoló nem lesz felette. Tehát a hét férfiú szabad akarattal és egyetértéssel vezérül és parancsoioul választotta magának, sőt fiai fiainak is a végső nemzedékig Álmost.“ „Ennek a hét férfiúnak a neve volt: Árpád apja Álmos; Szabolcs apja Előd, kitől a Csák-nemzetség származik; Koreán apja Kende; Ete apja Önd, akitől a Kalán- és Kölcsenémzetség származik; Lél apja Tas; Huba, kitől a Szemerenemzetség származik; a hetedik Horka apja Tétény s Horkának fiai voltak Gyula és Zombor, akitől a Maglöd-nemzetség származik.“ Ruthénföldön csatlakoztak Álmos magyarjaihoz a „kunok“ — a történelem kabarjai — hét vezérükkel élükön. Hungyárra érvén, „Álmos vezér tanácsot tartott és övét mind megeskertvén, még életében vezérré és parancsolóvá tette fiát, Árpádot. Ezért hívták Árpádot Hungária vezérének, Összes vitézeit pedig Hungról hungvárusoknak nevezték el az idegenek.“

Vérszerződés

A fejedelemválasztás helye, időpontja s az első fejedelem személye tekintetében Konstatinosz jó forrásra — Árpádházi Tormás elbeszélésére — támaszkodó előadásának kell hitelt

adnunk. A fejedelmválasztásnak és különösen a személy kiválasztásának indokait a hazai hagyomány jobban ismeri. A bizánci császár elbeszélésében két — időben egymástól távolálló — esemény folyik össze: Előd kende kinevezése és az etelközi fejedelmválasztás. Elődöt a kazár kagán még a régi hazában nevezte ki az ekkor még fennhatósága alá tartozó magyarok fővezérévé, de a szomszédságából messzi nyugatra költözött magyarok fejedelmválasztásába már nem szólhatott bele. E választás nem az ő tanácsán alapuló ötletszerű elhatározás eredménye, hanem a régi uralkodóházból származó Álmos történeti jogát, a vezetése alatt álló Magyar törzs tekintélyét és erejét, Árpád egyéni tehetségét és képességeit méltányoló magyar hadnagyok szabad elhatározáson alapuló, tudatos politikai cselekvése volt. A fővezérséget a kagán bizalmából viselő és uralmában kazár rokonságára támaszkodó Előd kende — elvesztve az etelközi hazától távollakó kazárok neki oly értékes támogatását — bizonyára nem tiszta önzetlenségből, hanem politikai belátástól vezéreltetve állt félre, utat engedve a történeti jog, a törzsközi erőviszonyok és a katonai tehetség érvényesülésének.

Az örökös fejedelem felavatása ősi szokás szerint a képletes vérrokonság kötésének egyetemesen ismert szertartásai közt folyt le. A hadnagyok vérüket egy kehelybe csurgatták s az összevegyült vért elfogyasztva — hitük szerint — egymás vérrokonává váltak. A rokoni szövetség megkötése, vérrokonok közt a vérbosszú és általában a harc tilos lévén, a törzsközi összeütközések és belső harcok megakadályozására szolgált. Általa a hadnagyok vérszerinti uruknak, a képletes rokonság megkötésével egy családdá forrott nyolc törzs természetes fejének ismerték el Árpádot és ivadékait. E szertartás után következett — kazár szokás szerint — a Konstantinosznál említett pajzsraemelés, vagyis a fejedelemmé való ünnepélyes kikiáltás. A *vérszerződés* történeti tény, de Béla király névtelen jegyzőjénél olvasható pontozataiban a hagyomány már az író korának alkotmányjogi felfogásával vegyült.

Nyugati politika

Árpád fejedelem kikiáltásával a félszázad előtt megindult belpolitikai fejlődés, a kazár nyomás alól felszabadult magyar törzsszövetség önálló szervezkedése jutott természetes és szükségyszerű befejezéshez. A külpolitikában az új fejedelem személye teljes irányváltozást jelentett.

A régi kazár kapcsolatnak és szövetségnek az Etelközön már semmi értéke sem volt. A nagy távolság önmagában is megnehezítette az együttműködést, a kazárok külpolitikai helyzete pedig egyenesen lehetetlenné tette azt. A besenyőket a kazár kagánnak az úzokkal kötött meg gondolatlan szövetsége hozta a magyarok nyakára s ezek elköltözése után ő maga került a legsúlyosabb helyzetbe. Legjobb harcosait, a kabaro-

kát és magyar szövetségeseit elveszítve, állandó védekezésre kényszerült a szomszédságba települt besenyőkkel és a Volga vidékére behatolva, ellenségként fellépő úzokkal szemben. A kazár-magyar szövetség a magyarok elköltözésével, a kabarok csatlakozásával és Előd mellőzésével felbomlott. Helyette Árpád nyugaton keresett új, értékesebb kapcsolatokat.

Kelet és Nyugat hatalmas uralkodói — a kínai és római császárok, perzsa királyok, arab kalifák — szívesen hitették el magukkal, hogy „barbár” szomszédaikat, a germán, szkita, szarmata, török népeket politikailag irányítani tudják és saját érdekeik szolgálatára kényszeríthetik. Kína már századokkal Krisztus előtt, Bizánc a VI. század óta valóságos tudománnyá fejlesztették a barbár diplomáciát s ezúton nem egyszer döntő győzelmet arattak hadi tekintetben őket felülmúló szomszédaik felett. Az ázsiai hún, avar és türk birodalmak, Attila birodalma, a VI. századi kuturgur és uturgur hatalom s a többi nomád birodalmak sorsát a testvérharcok, belső viszályok pecsételték meg, de a katasztrófát Kína és Bizánc császárainak alattomos diplomáciai aknamunkája készítette elő. A barbárok mégsem voltak a császári diplomácia lélektelen és öntudatlan eszközei, minden politikai akarat és tudatosság híjával tengődő bábjai. Gondoljunk csak arra a mesteri küzdelemre, amit — a leghitelesebb szem- és fültanu szerint — Attila vívott az orgyilokhoz folyamodó bizánci diplomáciával! Gondoljunk Baján avar kagánra, mily körmönfont ravaszsággal bánt el koronás ellenfeleivel, miként lett alázatos szövetségkérő kliensből a birodalom adóztató urává! Gondoljunk Turxanth türk kagánra, mily felháborodással rántotta le a leplet a császári diplomácia minden fortélyáról. És gondoljunk az évtizedeken át változatlanul szilárd és mindkét részről az érdekek jól felismert közösségén alapuló bizánci-szabir és bizánci-onogur szövetségre! A barbár fejedelmeknek az őket közvetlenül ismerő kortársak tanúsága szerint sokkal fejlettebb volt a politikai érzéke, sokkal határozottabb a külpolitikai akarata, semhogy szövetségkötéseik a velük szerződő birodalmak érdekét egyoldalúan szolgáló kötéseknek volnának tekinthetők. A keletről nyugatra és északról délre törekvő népek felkerekedését mindig megelőző szövetségkötések és portyázó hadjáratok is a barbár népek politikájának tudatosságát bizonyítják. A barbárok a szövetségben fedezetet kerestek hadjárataikhoz, a hadjáratok során pedig kikémlték a megszállásra alkalmas területeket, előkészítve a továbbköltözés útját. Legvilágosabban ismerhető fel a politikai tudatosság és tervszerűség Baján avar kagánnak Pannónia megszállását megelőző szövetségkötéseiben és hadjárataiban, de erre vallanak a gótok, longobardok, húnok, türkök és más barbár népek diplomáciai és katonai vállalkozásai is.

Rajtuk és a mosonvidéki székelyek lakóhelyén még 875-ben is említett avar töredéken kívül sem a hazai hagyomány, sem az egykorú nyugati irodalom nem tud hazánk területén avarokról vagy húnokról.

Bolgárok és bolgár-szlávok

A Dunától és a Zólyom-erdőségtől keletre eső országrész lakói a bolgár-szlávok törzséhez tartoztak. A bolgár-szlávok ősei 545 táján még a Dnyeszter és Al-Duna közén laktak s az avar és bolgár nyomás elől kitérve keltek át az Al-Dunán Moesiába és Trákiába, hol a VII. század végén a Balkánra behatoló bolgárok uralma alá kerültek. Más részük — az avarok elől menekülve vagy velük együtt — a VI. század derekán jött Erdélybe és a Tisza-Duna vidékére s itt erdős-mocsaras vidéken felhányt földsáncok, kezdetleges földvárak körül csoportosuló, elszórt telepeken élt. Északon egészen a Felső-Tiszáig és a Duna-könyökig hatoltak. Az ő emléküket őrzik ez országrész bolgár-szláv eredetű folyó- és helynevei (Laboré, Trnava, Toplica, Zemplén, Csongrád, Nógrád, Bodrog, Haram) és nyelvünk bolgár-szláv jövevényszavai.

A keleti országrész lakossága a IX. század elején, Krumkán hódítása óta — az avar honfoglaláskor idesodródott kuturgur-bolgár töredékeket szaporító — *bolgárokkal* gyarapodott, kik a tiszai szlávokra települve, számos folyónak és községnek adtak bolgár-török nevet (Karasó, Küküllő, Bács, Gyalu). A Duna és Tisza közének nagy területe — a *keleti abodriták* délvidéki telepeinek kivételével — jóformán lakatlan volt. Nagy Alfréd angol király a IX. század végén „pusztaság“-ot emleget Karinthia — vagyis a balatonvidéki szlovének — és a bolgárok országai közt. Egy évtizeddel később Regino is az „avarok és pannonok pusztaságá“-nak mondja hazánkat. Szlovének, horvátok, szerbek

Dunántúl az egykori Pannónia területén egészen a Karinthiai Alpokig *pannon szlovének* és a IX. század végén közéjük telepedett tótok laktak. E Magyarország területéről kihalt, illetőleg az uralkodó magyarságba felszívódott szláv nép emlékét őrzik nyelvünk nagyszámú szlovén jövevényszavai. A pannóniai szlovénekén túl, a Drávától a Kapela-hegységig, az egykori Pannónia Saviában is szlovének laktak, kiket a horvát nemzeti törekvések feléledése óta, mintegy százharminc éve *kaj-horvátoknak* neveznek. A régi Liburnia és Dalmácia területén, a Kapelától a Cetináig, sőt a Narentáig, a tengerparttól a Sana- és Orbász-folyó völgyéig s a Ráma forrásvidékéig az avar kagánoknak hosszú ideig adót fizető borvámokat találjuk. Tőlük délkeletre, a régi Praevalis tartományban, a Felső-Boszna, Felső-Drina és Lim völgyén, délnyugat felé a tengerig, a Skutari-tóig és az Albán Alpokig a *szerbek* szállásai húzódtak, míg a Drina és Lim völgyétől keletre eső részek már a Bolgárbirodalomhoz tartoztak.

Tótok, morvák, fehérhorvátok, csehek

A Duna balpartján — a Nyitra és Modor közt képzelt vonaltól északra s a zólyomi nagy erdőségtől nyugatra — a *nyitrai szlovének* vagy *lótók* laktak. Ivadékaik részben a Kis-Magyar-Alföldön megszállt magyarságba olvadtak, nagyobb részben az észak felől jövő fehér-horvátokkal és a nyugatról jött morvakkal egyesülve, a mai *tót* etnoszt formálták ki. A Kis-Kárpátoktól nyugatra, a Morva- s a betorkolló Thaya- és Schwarzava-folyók völgyén már *morvái szlovéneket*, a Vág északnyugati szakaszainak jobbpartján — a mai Trencsén megye határvidékén — Szilézia és Morvaország felől behúzódó *fehér-horvát okát* találunk. A morvaktól nyugatra és északnyugatra, a Felső-Elba, Moldva és mellékfolyóik vidékén laktak az avar kagánoknak hosszú időn át hódoló és adót fizető *csehek*.

Németek és olaszok

A nyugati országrész lakossága a IX. században *német* és *lombard* telepésekkel szaporodott, kik bajor földről és a friauli örgrófságból jöttek avar területre. Az Ennstól keletre a Duna két partján húzódó Ostmarknak és Karinthiának egykor avar uralom alatt álló részein a IX. század folyamán számos német telep és katonai őrhely keletkezett. Ily német katonai kolónia volt a későbbi magyar határon belül Odenburch (Sopron), Guns (Kőszeg), Miesigenburch (Moson) és talán a XI. század közepe óta emlegetett Pereszlavaszburch (Pozsony) is. Pannónia délnyugati részén, melyet még a XII. században is „rómaiak legelőjének“ neveztek, a friauli örgrófság és Lombardia területéről jött latin állattenyésztő népség lakott. Ezeket emlegeti hazai hagyományunk „római“ (*pastores Romanorum*), szláv szóval „olasz“ (*blasii*) vagy „oláh“ (*blachi, qui et pastores Romanorum*) néven, mint a dunántúli régi római lakosságnek a hún uralmat túlélte ivadékait.

A szlávok műveltsége

Az Avarbirodalomban és szomszédságában élő szlávok beszivárgása észak felől az V. század végén indult meg s a VI. század második felében öltött nagyobb méreteket. Az avarok szívesen látták a szláv bevándorlókat s mint egykor a húnok a behódolt germán népeket és szarmata töredékeket, s mint a bolgárok balkáni szláv alattvalóikat, védelmükbe vették őket. Háztartásukban, gazdaságukban szükségük volt ezek munkaerejére és mezőgazdasági terményekből álló adójára. Később az avar kagánok — a VIII. századi bolgár kánokhoz hasonlóan — harctéren is felhasználták harcrakapatott szláv szolgálóikat, kik az avar és bolgár lovasseregek mellett gyalogszerrel küzdöttek. A szlávok békén túrték az idegen igát és híven szolgáltak avar uraiknak.

Gazdasági kultúra és politikai értelem tekintetében a szlávok nagy többsége messze alatta állt az egykorú germán és török népeknek. Az orosz-szlávok és a balkáni szerbek — az akkoriban orosz földön járt arab utazók és Bölcs Leó szerint — még a IX. században is sűrű erdőségekben, egy-egy kezdetleges föld- vagy mocsárvár körül, nemzetségenként elkülönülve tanyáztak nemzetségfőik, zsupánjaik uralma alatt. Pásztor-gazdaságuk kimerült a juh- és: disznótenyésztésben. Emellett méhészkedtek, mézet és méhsert termeltek. Marhájuk, lovak kevés; csak az előkelőknek volt. Szántóföldjük, szőlőjük nincs; egyedüli gabonájuk, főélelmük a köles. Nagyon kevéssel beérik, mert inkább szeretnek munka nélkül henyélni, mint nehéz földműves- és más munkával bő elesésre és pénzre szert tenni. Ruhájuk ingszerű öltöny és sarú, szinte mezíteleneknek tűnnek fel. Fegyverzetük hosszú lándzsa, rövid hajít ókopj a, néha mérgezett fanyíl és pajzs. Családi életük tiszta. A foglyokkal aránylag jól bánnak és vendégszeretők, de egymásközt vérbosszúharcokat víván, sokat viszálykodnak.

A bolgár-szlávok, pannóniai szlovének, morvák, csehek és a kulturális fejlődésben legerősebb haladó horvátok magasabb kultúrfokon álltak. Itáliai, frank-bajor és görög-bolgár befolyások következtében hozzájuk már a keresztény tanítás is behatolt, bár a bensőleg megtért horvátok kivételével a hitben igen gyenge lábon álltak. Papjaik idegenek, németek, olaszok és görögök voltak, kik a magyarok bejövetele után odahagyták neofita híveiket. A salzburgi érsek 900-ban nem ok nélkül panasolja, hogy a szlávok hitüket megtagadva, a magyarok pogány szokásainak hódolnak. E népek már jórészt földművesek voltak, de mezőgazdasági kultúrájuk nem haladta meg a legkezdetlegesebb gazdasági termelés színvonalát. Jellemző e tekintetben a X—XII. századi felsőmagyarországi — liptói, túróói, szepesi — tót település azon sajátága, hogy a termékeny, mezőgazdaságilag értékes folyóvölgyeket kivétel nélkül telepítetlenül hagyták. Azokat a XII. század óta tömegesen behatoló magyar és szász telepések szállták meg, míg a régebben települt szlávok az erdővidék határvonalán épült kezdetleges földvárak körül húzódtak meg.

Legfeltűnőbb a szlávok hátramaradottsága a politikai szervezet tekintetében. Az Avarbirodalom területén élő és az avar kagánnak adót fizető szláv törzsek — a csehek, morvák, fehérhorvátok, nyitrai szlovének, bolgár-szlávok, szerbek, horvátok, pannóniai szlovének — közt a közös leszármazáson és ősi fajközösségen túl semminő politikai és nemzeti közösség nem volt. Fejlettebb politikai és katonai szervezet kialakítására, állanaalkotásra képtelenek voltak. Sőt az egyes törzsek keretén belül sem igen tudták a politikai egységet megteremteni. Szét-húzó és merev elszigeteltségben élő nemzetségeik nemcsak az idegenekkel, — így a bukás után egykori avar uraikkal, — ha-

nem egymással is végeszakadatlan háborúságban, vérbosszúharcban álltak s csak mint a felettük uralkodó avar hatalom alattvalói voltak egy nagyobb politikai közösség tagjai. Harcra kápatva bátor katonáknak bizonyultak, de önálló hadi vállalkozásokba nem szívesen bocsátkoztak. Inkább békére hajoltak s a szolgaság jármát békés megadással tűrték. Szolgai hajlandóságuk és állapotuk miatt *sclavi* nevük a középkorban a rabszolgák jelzésére lett használatos. Politikai szervezkedésük a IX. században idegen hatás és részben idegen vezetés alatt indult meg. Törzseik, majd törzsszövetségeik és fejedelemségeik nem a belső fejlődés eredményeként alakult ki; idegenből. importált intézmények voltak.

A balkáni szlávokat bolgár uraik, a Dnyeszter-Dnyeper-Felső-Volga-vidéki orosz-szlávokat s a lengyeleket is az északi germánságból odaszakadt normann harcosok szervezték meg. A déli és nyugati szláv törzsek az Avarbirodalom bukása után ismét idegen úrnak — bolgárnak, franknak, görögnek — hódoltak s e hatalmak árnyékában kezdenek politikai értelemben vett törzsekké, majd nemzetté tömörülni. Megszervezésük, nemzetté alakulásuk előkészítése a politikai műveltség magvait köztük elvető avar, bolgár, frank és görög hatalom érdeme volt.

Tisza-vidéki bolgár uralom

A VII. század végén Iserich vezetésével Moesiába és Trákiába költözött bolgárok balkáni birodalma a IX. században élte első virágkorát. A VIII. század pártviszályaiban és belső harcaiban kimerült, legyengült bolgár hatalom a IX. század elején hirtelen virágzásnak indult. A harcias Krum kán (802—814) — Nagy Károlynak az avarokon aratott győzelmét kihasználva s valószínűleg vele szövetségben — 803-ban maga is ellenük indult és az Avarbirodalom tiszántúli részeit meghódítva, az Északkeleti és Keleti Kárpátokig tolta ki birodalma határait. A bizánci császár ellen is sikerrel viselt hadat. A császárral békére lépő Omortag kán (814—831), az ő hadi eredményeire támaszkodva tudta uralmát egész Trákiára kiterjeszteni. Omortag vette birtokába 824-ben a Tisza-Duna-közét is, melynek szláv lakói — a keleti abodriták és kucsáni szlávok — Nagy Károly 796. évi tiszai hadjárata óta a frank-római császárnak hódoltak. A következő években a Száva és Dráva völgyén át Pannóniába is behatolt és birtokába vette annak drávamenti részeit. De már 830-ban kénytelen volt a Duna-vonal mögé húzódni; csupán a Szerémséget tarthatta meg magának. Ez idő óta a Vác és Vukovár közti Duna-szakasz és a Szerémség nyugati határán húzódó pozsegai erdőség volt a Bolgárbirodalom északi tartományának nyugati határa. A keresztények üldözésében fáradhatatlan Omortag és Malamir (831—836) után Preszjan kán (836—853) következett, aki a birodalom határait délnyugaton a Vardar, Fekete-Drina,

Prilep és Ochrida vidékéig toltta ki és egész Szláv-Makedóniát uralma alá hajtotta. Vele szövetségben harcolt az a magyar sereg, melynek megjelenése alkalmával említik először Bizáncban a magyarokat. Az ő idejében kezd a kereszténység nagyobb arányokban terjedni. Fia és utóda, Boris kán (853—888)

— keresztény néven Mihály — már maga is keresztény hitre tért, de hosszú ideig habozott, vajjon Rómához, vagy a nagyra-vágyó Photius konstantinápolyi pátriárka vezetése alatt Rómától néhány évre épp ezidőben elszakadt keleti egyházhoz csatlakozzék-e? A kereszténységet 865-ben Bizáncban vette fel, de Photiusnál nem tudván elérni egyháza függetlenségét, Miklós pápához fordult s miután a tőle kapott koronával királlyá — bolgár szóval: cárrá — koronáztatta magát, latin papokat hívott az országba. Mikor azonban a 870. évi konstantinápolyi zsinat az új bolgár egyház teljes függetlenségét és a szláv rítust is biztosította, elszakadt Rómától és végleg a görög egyházhoz csatlakozott. A latin papokat hazaküldte s a bolgár egyházat a Bizáncból jött József érsek és papjai segítségével szervezte meg. Később Photius bukása és az egyházak egyesülése idején Szent Ciril és Metód morvaföldről elűzött tanítványai is Bolgáriába jöttek, hol a római szentszék fennhatóságának elismerése után is szláv rítusú bolgár egyháznak apostolaivá lettek. A szláv nemzeti egyház megalapítása maga után vont az uralkodó bolgár elem teljes elszlávosodását. Maga Boris élete utolsó éveit (f. 907) kolostorban töltötte s onnét csak egyízben — Oldamur fiának (888—893) tehetetlenségét és a pogányság újraéledését látva — jött elő, hogy ezt trónjáról letaszítsa, megvakítsa és legifjabb fiát, a nagyműveltségű és tetterős Simeont nevezze ki örökösévé. Simeon cár (893—927) — kit a bolgárok nagynak neveznek — egyike volt kora legkiválóbb uralkodóinak. Szerencsével harcolt Bizánc ellen s országa határait délkeleten és délen Konstantinápolyig és az Egéi-tengerig, nyugaton — Albániát s a mai Bosznia, Hercegovina és Ó-Szerbia területén élő szerbeket hódoltatva — az Adriai-tengerig terjesztette. Északnyugaton a Duna-vonalig, északon a Felső-Tiszáig terjedt hatalma. 917 óta „minden bolgárok cárijá“-nak nevezi magát.

A gyér lakosságú és elszórt tiszavidéki és erdélyi szláv, bolgár, avar és más telepeket a IX. században a bolgár cár görögösen *dukának* nevezett ispánjai, vezérei kormányozták. A honfoglalást közvetlenül megelőző időben Arnulf frank király, mikor Szvatopluk ellen indult, Oldamur bolgár cárhoz fordult, hogy a sóbevitelt Morvaországba megakadályozza, amiből nyilvánvaló, hogy a marosvidéki és erdélyi bolgár vezérek ennek alattvalói voltak. Ilyen bolgár vezérek voltak a hazai hagyományban a honfoglalás szenvedő hőseként szereplő legendás Salán, Glád, Laboré és Gyalu, bár ez utóbbit később

a Névtelen jegyző — bolgár-török neve ellenére — „oláh“ fejedelemnek mondja.

A Karolingok Pannóniában

Az utolsó Meroving-királyok idejében aláhanyátlott frank hatalom a VIII. század derekán kelt új életre. Landeni Pipinnek, az ausztráziai részkirályság gazdag és nagytehetségű palotagrófjának (*major domus*) ivadékai, az arab verő Martel Károly (715—741) és Kis Pipin (741—768) egy kézben egyesítették az Összes frank tartományokat és — az utolsó Merovingot kolostorba internálva (751) — megalapították a Karoling-ház uralmát. Nagy Károly (768—814) az Elbától és Dunától az Atlanti-óceánig, az Északi-tengertől a Kalábriai-félszigetig és a Pyreneusokig terjedő hatalmas birodalomban egyesítette a Duna-Rajna-vonaltól délre és nyugatra fekvő római tartományokat és a független Germániát, új alakban elevenítve fel a nyugatrómai császári birodalmat. Uralma alatt fejeződött be a római földön századok óta együttélő latin-kelta és germán népelemek új népegyéniségekben való felolvadása, a keresztény latin és a pogány germán kultúra összeolvadása s a limesentúl lakó germánok megtérítése. Birodalma három részre osztásának napja Nyugat-Európa három nagy nemzetének: a francia, olasz és német nemzetnek születésnapja volt.

A frank világbirodalom kialakulása a Tisza-Duna vidékén is új helyzetet teremtett. Az avar hatalom 796-ban harmadfélszázévi fennállás után összeomlott Nagy Károly fegyvereinek csapása alatt. A frank seregek a Tiszáig hatolva, tönkrevették a bajor herceggel szövetséges avarokat; a kagán fogságba esett, keresztény hitre tért és hűséget fogadott Károlynak. A 803. évi sikertelen felkelés véres leverése után még közel negyedszázadon át szerepelnek Nagy Károly és Jámbor Lajos császárok hűbéresei közt a keresztény avar kagánok, de hatalomra kapni többé nem tudtak.

Nagy Károly Avarországnak a Duna-vonaltól nyugatra eső tartományait a kagánnak adózó népekkel — a horvátokkal, pannóniai és nyitrai szlovénekkal, morvákkel, csehekkel — együtt birodalmához csatolta. Az Ennstól keletre eső Ostmark, a régi Pannóniának a Balatontól északra a Dunáig terjedő részével, a nyitravidéki szlovénekkal és a morva szlávokkal együtt a keleti örgróf, a Balatontól délre a Szávaig és Kapeláig, nyugaton az Alpeselegig terjedő pannóniai részek és a Kapelán túl lakó horvátok a friauli örgróf fennhatósága alá kerültek. E két örgróf feladata volt az új tartományok védelme és megszervezése, a szláv népeknek keresztény hitre térítése.

Nagy Károly birodalma nem volt hosszúéletű. Fia, Jámbor Lajos (814—840), még fenn tudta tartani egységét, de halála után a 934. évi verduni szerződéssel a Frankrómaibirodalom három részre szakadt s a Keleti- és Nyugati-Frankbirodalom — Németország és Franciaország — királyai a maguk tarto-

mányait is kénytelenek voltak fiaik közt felosztani. A királyi háznak önálló fejedelmi hatalom birtokába jutott tagjai csupán a maguk és tartományuk partikuláris érdekeit tartották szemük előtt és a Merovingok példájára, belső harcokban fecsérelték erejüket. Magukra hagyták a birodalom keleti határán szláv alattvalóikkal küszködő grófjaikat.

A szláv hűbéresek igen jól kihasználták a birodalomban dülő belső viszályokat. Alig néhány évvel Károly halála után felütik fejüket az elszakadási törekvések. A frank közigazgatási szervezetben elhelyezkedő szláv nemzetségfők a birodalom grófjainak és hercegeinek módjára kezdik hatalmukat gyakorolni s a császár fennhatóságát névleg elismerve, önálló fejedelmi hatalom alapítására törnek.

Elsőnek a Száva és Kapela közén élő pannóniai szlovén urak egyike, Liudevít kísérelte meg 819-ben független szláv tartomány alapítását. Uralmát a Száva-Dráva-közére s a Száva jobbpartján és az Al-Duna vidékén lakó timocsánokra, branicsevácokra is sikerült kiterjesztenie, de csak rövid időre. A hatalmas császárnak három esztendőre volt szükége a lázadás leveréséhez.

Ugyanezidőben indult meg a Kapela-hegységtől délre lakó horvátok szervezkedése Borna, Vladisláv és Mojszláv fejedelmek vezetése alatt.

A nyitrai szlovéneket Pribina törzsfő kezdte megszervezni, a kereszténységnek is útját egyengetve. Adalram salzburgi érsek (821—836) már fel is szentelte a nyitrai templomot, mikor 835 táján Mojmir morva fejedelem Pribinára támadt, őt és híveit elűzte, népét uralma alá vetette. Közülük többen a Dunántúl kerestek menedéket s alapítóivá lettek több egymástól elszigetelt tót telepnek (Esztergom, Visegrád, Tüskevár, Tihany, Karakó). Maga Pribina Kocel fiával Ratbod pannóniai frank örgrófhhoz, majd megkeresztelkedése után vele is összetűzvé, a pogány bolgárokhoz menekült.

A Morva-folyóról nevezett szlovének *Maravani* nevével 822-ben találkozunk először, mikor követeik az abodriták, csehek, elbai szorbok és vilcek követeivel együtt Frankfurtban hódoltak Jámbor Lajos császárnak. A császárnak színleg hódoló fejedelmük. Mojmir (830?—846) alig egy évtizeddel később már maga kelt hódító útra. Pribina tartományának elfoglalása és a nyitrai szlovének hódoltatása óta pedig — a Jámbor Lajos halála után kitört zavarokat is kihasználva — mindinkább önállósította magát s a birodalomtól független fejedelmként kezd uralkodni morvák és nyitrai szlovének felett.

Morvaország nyugati szomszédságában a birodalomhoz mintegy félszázadon át hűnek mutakozó csehek laza politikai kapcsolattal egybefűzött nemzetségei birodalmi védelem és bajor befolyás alatt évtizedeken át békében, nyugalomban

éltek s bár lassú, de biztos léptekkel haladtak a nyugati művelődés útján. 845-ben tizennégy előkelő cseh nemzetségfő — német írók erős túlzással „hercegieket emlegetnek — Regensburgban a király jelenlétében meg is keresztelkedett.

Német Lajos király (840—876) — a csehek és pannóniai szlovének hűségét biztosítottnak véve — 846-ban nagy hadsereggel indult a hűtlen Mojmir ellen s őt méltóságától megfosztva, unokaöccsét, Rasztiszlávot (846—870) emelte a morva hercegségre. Mojmir fia Szvatopluk az egyik tartomány — talán Nyitra vidékének — birtokával volt kénytelen beérni. De a személyváltással nem szűnt meg az elszakadás veszedelme, sőt inkább fokozódott. A morvakkal barátkozó pogány csehek — mit sem törődve megtért társaik hűségesküjével — háibatámadták a morva földről hazatérő bajor sereget. E támadással tízéves háborúskodás kezdődött a birodalom és lázadó cseh alattvalói közt, melybe az összes szomszédos szláv törzsek — szorbok, vilcek, dalaminciek, morvák — belekeveredtek, a német király védencével, Rasztiszlávval együtt, aki a szövetségesül megnyert Boris bolgár kán segítségét is felhasználva fogott fegyvert ura ellen. Csak egy szláv fejedelem, a Dunántúlra menekült nyitrai Pribina maradt hű királyához.

Pribina pannóniai herceg

Pribina Ratboddal kibékülvén, 840-ben jött vissza Pannóniába s a Rába—Balaton—Dráva közt lakó szlovének kormányzatával bízott meg és hűsége jutalmául hercegi rangot kapott. Pannóniai tartományának északi határa a Répce, Marcal, a Bakony-hegység délnyugati kiágazása (Badacsony), a Balatonparti mocsárvidék volt. A keleti részen talán a Koppány-patak mentén húzódott a határ a Sárvízig, illetőleg a dunaparti mocsarakig. Délen a Drávaig, nyugaton Pettau és Radkersburg vidékéig terjedt. A keleti rész lakossága eléggé gyér volt, de a Balaton mellett s attól nyugatra egymást érték a pannóniai szlovének, egy-egy német telepesközségtől megszakított szállásai. Pribina (847—862) a Zala-folyó mocsarai közt, a későbbi Zalavár helyén épült Mosaburg (= Mocsárvár, Sárvár) városából kormányozta tartományát és Liupram salzburgi érsek (836—859) támogatásával buzgón térítve, rövidesen kiépítette annak egyházi szervezetét. Német mesterek munkájával templom-templom után emelkedett Pannóniában. A legszebbet Mosaburgban maga Liupram szentelte fel Szent Adorján tiszteletére. A pannóniai szlovének a Keleti-Frankbirodalom védelme, Pribina kormányzata és a bajor egyház lelki gondozása alatt szívták magukba a nyugati kultúrát. A magyar nyelv pannóniai szlovén kölcsönszavainak tanúsága szerint megismerkedtek a keresztény vallási és egyházi fogalmakkal és a Frankbirodalom intézményeivel. A békés szervező munkát 861-ben Karlmann herceg lázadása zavarta meg, aki keveselvén az Ostmarkra és Karinthiára kiterjedő hatáskörét, fellázadt

s apja 824 és 843 közt fennállt bajor királyságának helyreállítására tört. Törekvéseinek útjában állt a királyát híven szolgáló Pribina pannóniai hercegsége. Ezért örömmel fogadta Rasztiszláv segítségét, aki 862-ben színleg Karlmann érdekében, de titkon saját hatalmának kiterjesztését remélve, átkelt a Dunán és haddal támadt Pribinára. Rasztiszláv hívására és segítségére jött a Dnyeper vidékéről az a magyar lovascsapat is, amely 862-ben a pannóniai végeken dúlt. Lajos király, aki 855 óta a császári méltóságot is viselte, Boris bolgár kánhoz fordult segítségért, miután ezt már előbb sikerült Rasztiszláv-tól elszakítania. A hadjárat a szövetségesek győzelmével végződött. Rasztiszláv hadai kitakarodtak Pannóniából s a császár diadalmasan nyomult morva földre. A lázadó Karlmann apja fogságba került, Rasztiszláv hűséget fogadott a császárnak, de a hú Pribina már nem érte meg ura győzelmét. A morvák ellen vívott harcban elesett; tartományát fia, Kocel herceg (862—876) örökölte. Karinthia élére Gundakar gróf került, de két év múlva újra Karlmann vette át Ostmark és Karinthia kormányzatát.

Rasztiszláv morva herceg

A császár győzelme mégsem volt teljes. Rasztiszláv, ha színleg meghódolt is, tovább dolgozott tartománya önállósításán s mivel terve főakadályát a morva földön nagy befolyásra szert tett bajor egyházban látta, egyháza függetlenítésére törekedett. Mialatt a cseheknél Regensburg püspökének, Pribina hercegségében a salzburgi érseknek irányítása és vezetése mellett folyt a térítőmunka és az egyház szervezése, morva földön évtizedek óta a passauai püspökség bajor papjai térítettek. De míg a csehek és Pribináék — politikai függőségükhöz képest — semmi kifogásolnivalót sem láttak a bajor püspök egyházi fennhatóságában, a politikai függetlenségre törekvő Rasztiszláv — a bolgár Boris kánhoz hasonlóan — a német egyházi szervezettől független, szláv rítusú morva nemzeti egyház alapítását vette tervbe. Mint Boris, kezdetben ő is ingadozott a latin és görög egyház közt. Előbb Miklós pápától kérelmezte a morva érsekség alapítását. Csak mikor itt elutasításra talált, fordult 863-ban Konstantinápolyhoz s onnét szláv nyelvben járatos térítőpapokat kért. III. Mihály császár 864-ben el is küldte hozzá Konstantinoszt, a későbbi Szent Cirilt és Metódot, a tudásban és hitben egyaránt erős thesszalonikéi szerzetes testvérpárt. Az egyházi szláv (glagolita) írásrendszert alapító s a bibliát szláv nyelvre fordító Ciril és a szlávok közt teljesített fontos politikai missziója idején azok nyelvében és szokásaiban kitűnő jártasságot szerzett Metód nagy népszerűségre tették szert a morvák körében. Annál nagyobb ellenszenvvel nézték működésüket a bajor papok és a császári udvar. A szláv rítus miatt támasztott súlyos vádjaira I. Miklós pápa 867-ben Rómába idézte a test-

véreket. Útjukat Kocel tartományán át vették s őt is megnyerték a bajortól független, szláv rítusú egyház gondolatának.

A római egyháztól való elszakadásra Kocel éppoly kevésbé gondolt, mint Raszisztzláv vagy Ciril és Metód. A szláv rítus engedélyezését s az anyaszentegyház kebelébe megtért szláv népek egyházi szervezetének a bajor püspökségek fennhatósága alól leendő felszabadítását előbbieik politikai okból, utóbbiak a térítés eredményessége érdekében kérték. De mindenesetre gondoltak a német befolyás kiküszöbölésre, amit a fejedelmek saját függetlenségi törekvésük, a görög papok a bizánci császárság érdekében állónak láttak. Az addig példátlanul álló kiváltság maga után vonhatta, vagy legalább is elősegíthette a morvák és szlovének, majd az összes szláv népek politikai függetlenségét s a Keleti-Frankbirodalomból való kiválását. I. Miklónál, a császár és a bajor papság barátjánál, épp ezért nem is találtak meghallgatásra. Utódai — II. Adorján (867—872) és VIII. János (872—882) pápák — miután a szentéletű apostolok hitének tisztaságáról és a szentszék iránti engedelmességükről meggyőződtek s tőlük a pogány szlávok nagy tömegeinek megtérítését remélték, pártfogásukba vették őket. Ciril Rómában elhalálozván, Metód 869-ben szerémi érseki címmel, mint Pannónia és Morávia metropolitája tért vissza s magával hozta Adorján pápa Raszisztzlávhoz, Szvatoplukhoz és Kocelhez intézett bulláját a szláv szertartás engedélyezéséről, amit Bolgária I. Miklós pápától nem tudott elnyerni és csak egy évvel utóbb ért el a római egyháztól elszakadt konstantinápolyi zsinat határozatával. Pannónia és Morávia elszakadt a bajor egyháztól, a német papoknak távozniuk kellett. Metód — Raszisztzláv és Kocel pártfogása alatt — nagy eréllyel látott a szláv egyház megszervezéséhez.

A salzburgi érsek és püspökei nem nyugodtak bele hatáskörük és egyházmegyéik megcsonkításába. Harcra ingerelték a császárt és fiait, míg Raszisztzláv a szlávokat szervezte meg az ellenállásra. 869-ben újra harcbaszálltak a birodalom összes szláv alattvalói és szomszédai. Most oldalukon állt Kocel is. Ha a harcba nem is avatkozott be, minden rokonszenve a szláv népek egyházi függetlenségéért küzdő harcosokat kísérte. Raszisztzláv diadalt aratott a birodalmi seregen, de Karlmannnak sikerült megnyernie Szvatoplukot. Ez meghódolt és unokatestvérét 870-ben fogolyként szolgáltatta ki az ellenségnek, országát — a maga tartománya kivételével — ezek kényérekedvére hagyva. Metód fogságba került s a bajor püspökök gondoskodtak az „idegen egyházmegyébe toladó“ görög szigorú tartásáról. Nem sokkal utóbb Szvatopluk is elhagyta tartományát, melynek székhelyét Nyitrán keresik, mert a

Kocel pannóniai herceg

Szvatopluk morva herceg

bizalmatlan Karlmann saját udvarában kívánta túszként tisztes fogságban tartani. Morvaország — úgy látszott — szorosabb függésbe kerül a birodalommal szemben. De népe felázadt s mikor a Karlmanntól váratlanul elpártolt Szvatoپیuk állt élére, a bajor hadak felett fényes győzelmet aratott. A következő években sikerült a császárnak levernie és teljes hódolásra kényszerítenie a lázongó cseh törzseket, de Szvatoپیuk három éven át diadalmasan állt ellen a birodalmi hadseregnek. A morva herceget győzelme mégsem tette elbizakodottá. A 874. évi forchheimi békében — országa belső konszolidációjára gondolva — hűségi fogadalmat tett a császárnak és évi adófizetésre kötelezte magát. Közel húszéves béke következett ezután. Szvatoپیuk a birodalom ellen nem viselt hadat, csupán a szomszédos tartományok grófjainak, hercegeinek küzdelmeibe, vérbosszúharcaiba avatkozott be, ha erre alkalom kínálkozott. Idejét egyébként tartományának belső megszervezése és hódító terveinek előkészítése foglalta le.

Metód érsek VIII. János pápa erélyes közbelépésére még a békekötés előtt, 873-ban kiszabadult fogságából és Kocel tartományába ment. A szlovén herceg szívesen fogadta, de Teotmár salzburgi érsek szigorú fellépése távozásra kényszerítette. Pál anconai püspök, pápai követ kíséretében Szvatoپیukhoz megy s a morva egyház szervezését folytatja. Működése elé a bajor papság itt is sok akadályt gördített s maga Szvatoپیuk sem volt igazi barátja. Hatévi munkálkodás után Metódnak az ellene emelt vádak alól ismét Rómában kellett magát tisztáznia s bár János pápa teljes tekintélyével állt melléje, magát sem fejedelmével, sem német papjaival megkedvelteim nem tudta. A hatósága alá rendelt két püspökkel is — különösen Szvatoپیuk bizalmasával, a sváb Wiching nyitrai püspökkel — éles összetűzéseik voltak. A szláv rítusú morva egyház megszervezése nehezen haladt előre s Metód halála után V. István pápa (885—891) a szláv szertartást újra megtiltotta. Metód szláv tanítványai a püspöki méltóságra kiszemelt Gorazd vezetésével bolgár földre menekültek s ott Boris-Mihálytól felkarolva, apostolaivá lettek a keleti szlávoknál ma is uralkodó szláv rítusú görög egyháznak. A morva egyház élére a német Wiching nyitrai püspök került, ki 893-ig töltötte be méltóságát, mikoris a politikai viszonyok változása miatt német földre kellett menekülne.

Karoling Arnulf és a szlávok

Mialatt Szvatoپیuk a császár fennhatóságát elismerve, országa belső megerősítésén fáradozott, Pribina egykori tartománya a Karolingok közvetlen uralma alá került. Német Lajos halála után a császári trónt öccse, II. Kopasz Károly nyugati frank király örökölte. Lajos fiai a német tartományokon osztoztak. A keleti frank király méltóságát előbb III. Ifjú Lajos (876—882), majd III. Vastag Károly (882—887) viselte.

Idősebb fivérük, Karlmann karinthiai és keleti örökös gróf, a bajor tartományok élére került s mint bajor király (876—880) indított bosszuló hadjáratot a birodalomtól elszakadt horvátok ellen. E háborúban vesztette életét Kocel pannóniai herceg s Karlmann most Karinthia és Pannónia hercegévé egy bajor hölgytől született természetes fiát, Arnulfot, az Ostmark és Traungau örökös grófjává pedig — a régi grófok ivadékainak mellőzésével — Aribo grófot nevezte ki.

A Karolingok régi tehetségeit öröklő Arnulf birtokába vette a Közép-Dunáig és Száváig terjedő tartományát s azt III. Lajos király haláláig békén birtokolta. Mikor azonban Vastag Károly került a német trónra, Arnulf — a német koronára, vagy legalább apja bajor királyságára már ekkor igényt tartván — harcba keveredett közvetlen szomszédaival, a morva herceggel és a keleti örökös gróffal. Svatopiuk 883-ban átkelt a Dunán és két éven át kíméletlen, valósággal irtóhadjáratot vezetett Arnulf tartománya ellen. A morva sereg több hónapon át megszállva tartotta a Duna jobbpartjának hídfőállásait, mígnem a béke 884-ben a császári koronával visszatérő Károly közbelépésére helyreállt. Egy évvel később Arnulf és Svatopiuk formálisan is békét kötöttek, mert Arnulf ezidőben már készült a német trón elfoglalására s a bolgár cárral kötött szövetség után a morva herceg barátságát is igyekezett megnyerni.

A királyi családban félszázad óta napirenden voltak a harcok és viszályok. Jámbor Lajos ivadékai nem egyszer fogtak fegyvert apjuk, testvéreik ellen s példájukat követték a hűbéri szellem ébredésével méltóságuk örökössé tételére törekvő grófok. A tartományi önállóság felélesztette az erős központi kormányzat idején elszunnyadt partikuláris érdekeket és törekvéseket, felébresztette — különösen az önállóságát nemrégén vesztett Bajorországban — a törzsi, nemzeti öntudatot. Arnulf, anyja részéről maga is előkelő bajor család sarja, jól értett ez érzelmek szításához, a függetlenségi törekvés élesztéséhez s mikor a szenvedélyek már a forrpontig emelkedtek, kitűzte a lázadás zászlaját. Bajorokból és pannóniai szlovénekből toborzott serege élén császára és királya ellen vonult és lemondásra kényszerítette Károlyt, ki utóljára tudta gyenge kezében egyesíteni Nagy Károly világbirodalmát. A német királyi trónt Arnulf (887—899) foglalta el, a legtehetségesebb Karoling-ivadékok egyike s az első német király, ki birodalma székhelyéül Bajorország fővárosát, Regensburgot választotta.

Svatopiuk 890-ben Omuntsbergben hódolt az új királynak, ki állítólag szabad kezet adott neki a csehekkel szemben. Történet-e e tekintetben megegyezés? kideríthetetlen. Kétségtelen azonban, hogy Svatopiuk 890-ben leigázta a cseheket s országa határait ilyképen kiterjesztve, szinte királyi hatalommal élt. Arnulf nem törhetvén hűbéresének hatalmi túlkapasait, egy évvel később már hozzálát megrendszabályozásához. A béke-

szerződés megerősítését követelve, találkozásra hívja Szvatoplukot s mikor ez mindenféle ürüggyel halogatja az összevetelt, fegyveres támadásra határozza magát.

A 892. évi hadjáratot Arnulf jól előkészítette. Délnyugat felől ő maga támadott bajor, sváb és frank hadakkal. Délről a Dunán átkelő pannóniai sereg tört morva földre a Dráva-Száva-közi szlovéneket kormányzó Braszlav herceg vezetése alatt. Keletről a Duna balpartján és Arnulf pannon tartományának északi részén át magyar szövetségesei nyomultak Nyitra vidékére. A bolgár szövetséges — Arnulf kérésére *— a dunai kereskedelmi forgalom, főleg a sóbevétel megszüntetésével támogatta a királyt, de fegyverhez nem nyúlt. A három oldalról jött támadás sok kárt okozott a morva fejedelemnek, de teljes győzelemmel Arnulf sem dicsekedhetett. Egyik seregét a csehek és szorbok valósággal tönkrevették. A következő évben megismételt hadjárat pedig teljes kudarccal végződött; maga Arnulf is nehezen tudott a seregének vetett cselből menekülni. Szvatopluk győzelme után rossz idők kezdtek járni a morvaországi németekre. Még a herceg régi bizalmas híve, Wiching nyitrai püspök is menekülésre kényszerült s Arnulfnak lett kancellárjává. Lehet, hogy Szvatoplukban felmerült a független morva egyház visszaállításának gondolata, amit fia igyekezett később megvalósítani. Tervének — bármire irányult is — váratlan halála véget vetett. Fiai, Mojmir és Szvatopluk, az idősebb főhatóságát fenntartva, szláv szokás szerint megosztottak apjuk országán s még 894 őszen békét kötöttek Arnulffal, ki a cseh földdel szomszédos bajor Nordgaut több más grófsággal együtt épp ezidőben vitéz rokonának, Luitpold karinthiai örgrófnak védelmére bízta. Pannónia élére a 892. évi morva háborúban vitézül verekedő Braszlav herceg került, ő volt Pribina egykori tartományának utolsó ura. Ez intézkedéseket s a békekötést valószínűleg siettetete a magyarok megjelenése is, kik — talán ismét Arnulf hívására — a két év előtti úton újra eljöttek Pannóniába s mivel Arnulf ezúttal nem vezette őket a morvák ellen, Pannóniát megsarcolva tértek vissza Etelközre.

Arnulf hatalma Szvatopluk halálával nagyon megerősödött. Alig egy évvel utóbb megjelent előtte a morva uralmat lerázó cseh törzsfők küldöttsége a Prsemyslida Borivoj fiainak — Spítinevnek és Vratiszlávnak — vezetése alatt és hódolatukat bemutatva, ünnepélyesen kijelentették, hogy csupán az erőszak kényszerítette őket öt évig a morva fejedelem uralmának elismerésére, a birodalom iránt tartozó hűségük megszégésére.

A császár hűségére tért csehek elszakadásával kezdődik a nagyratörő Szvatopluk országának egy évtized alatt teljes bukáshoz vezető bomlása. A bukást rendszerint a magyarok pusztító támadásának tulajdonítják, pedig a magyar fegyve-

rek csak a kegyelemdőfést adták meg az ingatag talajra épült morva hatalomnak. Szvatopluk Moráviája a többi korai szláv államalakulattal együtt nem a belső fejlődésben gyökerező politikai alakulás volt, hanem egy kiváló uralkodóegyéniség idegen mintára felépített személyes alkotása. Közülük csak a latin, germán és görög kultúrák érintkező területén kialakult horvát fejedelemség bizonyult állandó értékű és egyenletes fejlődésre képes államalakulatnak. A többi szükségképen áldozatul esett a politikailag még éretlen, államalkotásra képtelen szláv népegyéniségben rejlő széthúzó törekvéseknek. Ez volt a sorsa a frank Samo VII. századi szlovén fejedelemségének, Szvatopluk Moráviájának, majd a X. században elszlávosodott bolgár hatalomnak és Nagy Jaroszláv kievi orosz nagyfejedelemségének is. A széttöredezés és bukás oka mindannyinál a nép politikai érzékének és értelmének hiánya volt. A frank, magyar, görög és tatár hatalmak támadásának sikere csak okozata volt a belső fejlődésben gyökerező bomlásnak. Ugyané tünetekkel találkozunk a X—XI. században a cseh és lengyel fejedelemségek kialakulásának válságos korszakában, de itt a fejedelmek a német hatalom védelmét kihasználva, mégis meg tudtak küzdeni a centrifugális erőkkel s a XI. századra kialakították a politikai egységet.

MAGYAROK ELEI

A MAGYAR előidők sűrű homályába hatolva és egy ezredév történetén átsuhanva, szemügyre vettük a magyar etnosz, az ősi kultúra és a honfoglaláselőtti politikai szervezet kialakulásának jelenségeit. Végigkísértük a magyar népet a nyugatszibériai síkság és az uráli erdővidék határáról a Kárpátok és Alpések tövéig vezető vándorútján. A hosszú és küzdelmes út végső állomásán már a történeti emlékek tiszta fényétől megvilágítva áll előttünk a honfoglaló magyar.

A magyar nép ősrégi időkben egymás mellé sodródott finnugor és ogur-török elemek egyesüléséből született s a későbbi századok folyamán újabb török, szórványosan kaukázusi és iráni elemeket is szívtott magába. Keveréknép létére a IX. század második felében már szoros etnikai egységbe forrott össze, de magán viseli az ősidőkben végbement fajkeveredés bélyegét. Testi alkata egyéenként finn vagy török jellegű, nyelve finnugor, kultúrája török, de testén, nyelvén, műveltségén egyaránt feltűnnek a másik ágról örökölt vonások s a későbbi török és kaukázusi befolyás világos nyomai.

Testalkat és jellem

A honfoglalók testi maradványain különböző race-sajátságok ismerhetők fel. Leggyakoribbak a keletbalti (finnugor) és mongoloid (török) típusok. Ez utóbbiak nem tiszta mongolok, hanem a kaukázusival és baltival kevert finomult mongol vagy török-tatár típus képviselői. Mellettük — különösen az előkelő sírokban — a kaukázusi (alán, örmény, perzsa) race sajátosságait magukon viselő csontmaradványokkal is találkozunk. Termetre általában alacsonyak voltak, bár az előkelők, különösen az idegenből házasodó fejedelmi ház tagjai közt magas emberek is akadtak. Anyai ágon lengyel és német ősöktől származó Szent László királyunk fejjel magaslott ki népe közül; a normann-orosz anyától született III. Béla csontváza közel kétméteres ember maradványa. A foglaláskori sírokban kaukázusi jellegű koponyák mellett nagyközepes, 168—172 centiméteres testalkatra valló csontokat találunk, de a megvizsgált csontmaradványok átlaga férfiaknál 163, nőknél mindössze 153 centiméter. A kivételesen magastermetű előkelők

leszámításával, a nagy tömeg átlagos magasságát 158—160 centiméterre, a nőkéét 150—152 centiméterre tehetjük. Nyugaton rútnak, sőt borzalmasnak találták az apró mongoltípusú lovasokat, különösen a magyar seregben harcoló besenyőket, úzokat, kabarokat. Nagy fejük, lapos homlokuk, napégette széles arcuk, vastag orruk, kiálló pofacsontjaik közt bennülő szemük, beretvált, tar koponyájukon lobogó gesztenyeszín üstökük, a lovaséletben eltorzult görbe lábuk és emiatt aránytalanul hosszúnak tetsző karjuk semmiesetre sem nyújtott kellemes látványt a másféle szépségekhez szokott európai szemnek. A nyugati írók csodálják is Isten türelmét és elnézését, hogy „ily szörnyetegeknek adta Pannónia ^gyönyörűséges országát/1 A perzsa Gardézi azonban „jóarcú“ magyarokról beszél. A többi arab, perzsa, szír és örmény írók meg sem emlékeznek külsejükről, mert a török-mongol arcokat régóta megszokott keleti népeknek e sajátságok nem tűntek fel.

Bizánc és a keresztény Nyugat népei a magyaroknak fogalmuk szerint rút külseje alatt hasonló rút lelket kerestek. Az egykorú krónikások s maga Bölcs Leó, Árpád császári szövetségese is ravaszsgát, hitegést, cselszövést, állhatatlanságot, kincsszomjat és kegyetlenséget vetnek a magyarok szemére, kik álnokságuk miatt „minden bizalomra érdemtelenek/4 Ez a jellemzés kétségtelenül ráillik az idegenekkel politikai és katonai érintkezésben álló magyarokra. Mint korábban a húnok, avarok, türkök és többi török rokonaik, a magyarok is körmönfont ravaszsgal és — ha érdekük úgy kívánta — szívükben az áruulás szándékával közeledtek barátságot színlelő nyugati szomszádaikhoz. A diplomáciában, sőt a harcban is szívesen folyamodtak cselhez. Ha fegyverre került a sor, igyekeztek vitézségük és merészségük gyümölcseit teljesen learatni, a pusztításban, fosztogatásban, zsákmányolásban is teljes munkát végezni. De ne feledjük, hogy az álnokságban, hitegésben, cselszövében, kíméletlenségben és kegyetlenségben Kína, Bizánc és Perzsia hatalmas uralkodói, a büszke kultúrnépek diplomatái és hadvezérei voltak a lenézett barbárok, a természetük szerint nyíltszívű, egyenes török népek tanítómesterei. Turxanth tiirk kagán nem alap nélkül hány torgáttá fel a római követ előtt Justinus császár hitegését. Nem ok nélkül mondta, hogy a rómaiaknak tízféle nyelvük van, de csupán egyféle ravaszsguk s a tíz nyelvet csak arra használják, hogy velük mindenkit megcsaljanak, aminthogy a magyarok álnokságáról panaszolkodó Bölcs Leó is megcsalta a bolgárok ellen felbízott magyar szövetségeseiket. Ily tapasztalatok a barbárokból is ravasz, fondorkodó, megbízhatatlan diplomatákat neveltek. Ilyenek voltak Attila, Baján, a türök kagánok s a magyarok „álnokságuk miatt minden bizalomra érdemen“ vezérei is, anélkül, hogy az eredeti nép jellem megváltozott volna. Maguk a legellenségesebb írók is a legnagyobb

elismeréssel szólnak a magyarok nagy vitézségéről, rettenthetetlen bátorságáról, minden nélkülözéssel dacoló, minden nehéz munkát megbíró energiájáról. Bölcs Leó szerint a munkát, fáradságot nagyszerűen bírják, égető meleget, fagyos hideget és minden nélkülözést tűrnek, szabadságszeretők és pompakedvelők s főgondjuk arra van, hogy ellenségeikkel szemben vitézül viselkedjenek. Gardézi szerint bátrak és tekintélyesek. A szangalieni Heribald barát mulatozás, iddogálás, dalolás közben ismerkedett meg a nyíltszívű, kedélyes magyarokkal. A hét gyásmagyar mondájában a fegyvertársaikkal szemben elkövetett hűtlenség és gyávaság megvetése tükröződik vissza. Ottó freisingeni püspöknek a „szörnyetegé magyarok megfontoltsága és a közdolgok iránt való nagy érdeklődése tűnt fel. Ugyanígy jellemzik más egykorú írók a török népeket általában. Mihály szíriai pátriárka szerint a törökök még a cselvetésben is becsületesek és őszinték, életfenntartásukban okosak és ravaszok, de nem szeretik a sok beszédet. Al-Maqdisí jólelkűségüket emeli ki, nem ölik le hadifoglyaikat, sőt a sebesülteket is gyógyítják. Maszúdi a türk kagánt „a fenevadak és lovak királyának” nevezi, mert egy királynak sincsenek nála bátrabb vitézei, oroszlánmódra harcoló hősei és jobb lovai.

E mozaikszerű adatokat egybevetve és kerek egészbe foglalva, előttünk áll a honfoglaló magyar, kiben nem nehéz a szabadságot szerető, jogait ismerő, politizáló, idegenekkel szemben óvatos, körültekintő, sőt körmönfont, de alapjában nyíltszívű és egyenes, harcban vitéz, de sokszor állhatatlan, az élet küzdelmeiben bátor, munkabíró, nélkülözést tűrő, de a jólétet, pompát kedvelő, hallgatag és szófukar, de mulatozás közben kedélyes magyar paraszt lelki őseit felismernünk.

Nyelv

A honfoglaló magyarok köznyelve máig is használatos, ogur, türk, alán kölcönszavakkal gyarapodott finnugor eredetű magyar nyelvünk volt. Julián domonkosrendi barát a XIII. században a honfoglalás előtt elszakadt magyar testvérek ivadékaira találva, minden nehézség nélkül értette meg a Pannóniai magyarsággal negyedfél század óta nem érintkező rokonok beszédét.

A vogullal rokon előmagyar nyelvből szabályosan fejlődött magyar köznyelv mellett a honfoglalók még egy más nyelvet is beszéltek. A X. század közepén udvarába jött magyarokkal közvetlenül érintkező Konstantinosz császár írja, hogy a magyarok két nyelven beszélnek, melyek egyike a hozzájuk csatlakozott kazár-kabarok köznyelve, tehát török nyelv volt. Ő e jelenséget a kabar csatlakozással magyarázza, pedig kétségtelen, hogy a többi törökségtől elszakadt kabarok nyelvét a sokkal nagyobb számú magyarság ezektől nem tanulta volna el, hiszen maguk a kabarok alig egy század alatt telje-

sen elmagyarosodtak s ugyane sorsra jutottak a XIII. században nagy tömegekben bevándorló töröknyelvű kúnok is. A két-nyelvűségnek egész más a magyarázata. Az uralvidéki vogul rokonaiktól századokkal Krisztus születése előtt elszakadt előmagyarok és az őket leigázó onogurok egyesüléséből született magyar nép mindig török fajú és nyelvű népek szomszédságában, társaságában, vagy uralma alatt élt. Politikai és földrajzi helyzetükből következett, hogy — habár a nép szélesebb rétegei általában és közönségesen török elemekkel bővült finnugor nyelvünket beszélték — törökül is *kell*t tudniok. Kétségtelen, hogy a húnokkal, szabirokkal, kuturgurokkal egy állami szervezetben, Imik, Gorda, Mogyer, Szandii, Kurt hún-bolgár fejedelmek, Dizabul és Turxanth türk kagánok, majd 680 és 850 közt a kazár kagánok s ezek által ki-nevezett vezérek' uralma alatt élő onogur-magyarok előkelői mindnyájan, a nép pedig legalább is részben két nyelvű volt.

A magyar uralkodóházban, előkelő családokban és a nép-nél egyaránt gyakori török személy- és nemzetségnevek (Árpád, Almos, Zulta, Tas, Taksony, Üllő, Kaplony, Bors, Kartal, Ákos, Ajtony, Ond, Bulcsu, Gyula, Sarolt, Turul, Baja, Kurt stb.), valamint a X. századi sírokból nagyszámban előkerült mongoloid koponyák bizonyítják, hogy a magyarság széles rétegei — de főleg az előkelők — származásra is törökök voltak. A szabirok csatlakozásakor, majd a türk-kazár uralom idején a török elem csak gyarapodott, háttérbe szorítva az eredetileg bizonyára nagyobb számú finnugor ivadékokat. Nincs tehát semmi feltűnő abban, hogy a századokon át török népek közt, török fejedelmek alatt élő, török származású magyarok az egykori előmagyaroktól átvett köznyelv mellett a török nyelvet is beszélték, mely mintegy hivatalos diplomáciai, katonai és üzleti nyelvvül szolgált s talán valami előkelőség színét is adta. Ily két nyelvűségre számos analógiát találunk a régi török népeknél. A XI. századi Mahmud Al Kasghari szerint a hivatalos törökön kívül más köznyelvet beszéltek az ujugurok és tatárok némely törzsei, a quai, basmil. jobaqu, cumul népek. A két nyelvűség magyarázza meg, miért mondhatta Szandii, az onogurokat és szabirokat felölelő uturgur szövetség fejedelme, 558-ban a római követnek, hogy népe a kuturgur-bolgárral egy nyelvet beszél és miért mondják a IX—XII. századi arab írók a magyart kifejezetten türk, vagyis töröknyelvű népnek.

A IX. század végén nyugatra vándorolt magyarok a törökségtől elszakadva, a kabarok elmagyarosodásáig már csak a velük való érintkezésben használták a török nyelvet. A harmadik nemzedékben a két nyelvűség valódi okának emléke annyira elhalványult, hogy Árpád dédunokája s a X. század közepén vele Bizáncban járt kortársai egyenesen a kabar csatlakozásban keresték a maguk török nyelvismeretének okát.

Két-három újabb nemzedék múltán még emléke is kiveszett a magyarok egykori török tudásának. A hét magyar törzs népe nyelvben is összeforrott a hozzácsatlakozott kabar testvérekkel.

Társadalmi szervezet

A IX. század végén már teljes etnikai egységbe forrott magyar nép ősi társadalmi szervezetének alapja a vérségi kötelék. A társadalmi együttélés szervei a *család (familia)* és a *nemzetség*, régi magyar nevén: *nem (genus)* voltak.

A család az apai hatóság alatt élők vérségi közössége. A családból a felnőtt családtagok nősülése és családalapítása útján új családok szakadtak ki, melyekben tovább él a vérségi összetartozás tudata, sőt a vérségen alapuló gazdasági, jog- és kultuszközösség kötelékei sem szakadtak el. A család természetes szaporodás útján tágabb alakulattá, nemzetséggé bővül.

A nemzetség — a néptudományi értelemben vett *clan* — egy közös őstől fiágon leszármazó rokon családok természetes úton létrejött közössége és rendszerint a legkiemelkedőbb közös ős nevét viseli. Így a kalandozások korában nagy szerepet játszó Vérbulcsu ivadéka a Vérbulcsu-nemzetség, Ajtonyé az Ajtony-nemzetség, a XI. században bevándorolt Gut és Keled testvéreké a Gut-Keled-nemzetség.

A nemzetség a tagok elszaporodásával nem egyszer ágakra szakad, melyek később új, önálló nemzetségekké alakulnak. A magyar hagyomány szerint Árpáddal száznyolc ilyen nemzetség jött az új hazába.

A nemek tagjai a *nemesek*, kik egyazon nemzetségben gazdasági, jog- és kultuszközösségben élnek. A nemzetséghez: nem tartozó alsóbbrendű elemek — az idegenek, szolgák és a nemzetségből bűn miatt kitaszítottak, vagyis a „nemtelenek“ — vagyont nem szerezhettek és jogtalanok voltak.

Az egyéni tulajdon nem volt ismeretlen. A termelőeszköz, fegyver, ruházati, háztartási és fényűzési cikk, a sátor vagy ház, a házi rabszolga az emberi társadalomnak legkezdetleгеsebb korszakában is az egyén vagy a család magántulajdona. De a gazdaság alapját alkotó vagyton — a földművelő, pásztor és halász-vadász szolganépség, a ménes, gulya, konda, nyáj, később a föld, egyszóval az, amit birtoknak neveznek — a nemzetség közös tulajdona. A nemzetségi vagyont annak tagjai közösen birtokolták. Teljes felosztására csak századokkal a magántulajdon új rendszerének bevezetése után került sor.

A nemzetség tagjai a teljes családapai hatalmat gyakorló nemzetségfő bírói hatósága alatt jogvédelmi közösségben élnek. Egymásközt felmerülő viszályaikat, póréikét a nemzetségfő bírói széke elé viszik. A külsők, más nemzetség tagjai részéről ért sérelem megbosszulása vagy kiengesztelése az

egész nemzetség egyetemleges kötelessége. Ily sérelem esetén nem egyén áll egyénnel, hanem nemzetség nemzetséggel szemben, bár a bosszút a nemzetség nevében rendszerint a sértett vagy legközelebbi hozzátartozói gyakorolják az ősi vérbosszújog alapján. Az engesztelési rendszer életbeléptetése után kezdetben nyilván az engesztelési díjak fizetésének kötelezettsége is egyetemlegesen terhelte a nemzetség összes tagjait.

A gazdasági és jogközösség mellett fontos összetartó kapocs volt a közös ősök vallásos tiszteletének, a nemzetségi kultusznak közössége.

A társadalmi fejlődés kezdetleges fokán a nemzetségi szervezet önállóan áll fenn s a nemzetségek a maguk zárt társadalmi, gazdasági, jogi és vallási közösségében egymástól elkülönülve, minden politikai kapcsolat nélkül élnek egymás mellett. Később — a török népeknél már századokkal Krisztus születése előtt s a magyaroknál is századokkal a honfoglalás előtt — a nemzetségek magasabb alakulatok, törzsek, törzsszövetségek keretébe illeszkednek. De ezeknek a politikai célzatú szervezeteknek a kialakulása miben sem érintette a nemzetségek társadalmi és gazdasági önkormányzatát. A nemzetség, mint társadalmi szerv, tovább élt és működött a törzsszövetség keretében, sőt túlélte ennek bukását. A királyság is csak annyiban hozott változást, hogy a nemzetség mellett más társadalmi és gazdasági szervek kialakulásának útját egyengette.

A törzsszervezetben élő magyarok — *Bölcs Leó* szerint — nemek és ágak szerint szétszéledve művelik földjüket és legeltetik nyájaikat s a honfoglaló magyarok ivadékai, a gyökeres magyar nemesek még a keresztény királyság korában is nemzetségi szervezetben éltek. Az ősi foglalt birtokot a nemzetség századokon át osztatlanul birtokolta s mikor a XIII—XIV. században az osztály meg is történt, az egyes birtokrészeket birtaló családok vagy egyének csupán élvezői voltak azoknak. Elidegeníteniük, hagyományozniuk csak a nemzetség minden tagjának hozzájárulásával lehetett s az élvező egyenági leszármazóinak kihalta után e birtokrészek a nemzetségre szálltak vissza. Az egykori gazdasági közösség még a közös birtoklás rendszerének a XIV. században bekövetkezett végleges megszűnte után is kifejezésre jutott a nemesi örökösödési jogban, az úgynevezett ősiségben. Hasonlóképen számos nyomával találkozunk egészen a XIV. századig a nemzetségi jogközösségben gyökerező vérbosszúnak és főleg az ebből keletkezett engesztelési eljárásnak, bár a büntetőjog fejlődése már a törzsszövetség korában határozottan közjogi irányt vett. Az egykori kultuszközösség kereszténykori maradványa az ősi nemzetségi birtokon épült nemzetségi monostor vagy templom tisztelete és közösen gyakorolt kegyurasága.

Társadalmi rétegződés

Az ősi társadalomban az együttélés és csoportosulás, a gazdálkodás és istentisztelet egyedüli szervei a nemzetségek voltak. Magyar és magyar közt csupán a vérségi hovátartozás tekintetében volt különbség; a szabad magyarok, vagyis a nemesek társadalma egyébként teljesen egységes volt. A nemzetségek zárt közösségeiben — a nemzetségfők és családapák kiváltságos helyzetéről nem szólva — a rokoni kötelék s a gazdasági és jogközösség minden társadalmi különbség keletkezésének útját vágta. Az ősi társadalom vérségi természete miatt nem ismerte az osztálykülönbségeket, de a törzsszervezet kialakulása szükségképpen magával hozta a társadalmi megoszlást. A nemzetségek közt támadtak különbségek. A fejedelem, hadnagyok, jó vitézek, szerencsésen gazdálkodók nemzetségei vagyban, tisztességben a többi fölé emelkedtek. A tisztségviselés megkülönböztető jegyével díszített, katonai érdemek és vagyoni helyzet következtében kiemelkedő nemzetségek a többitől lassan elkülönülő, előkelőbb réteggé alakultak. E rétegződésben kell látnunk a törzsszervezet bukása után meginduló osztályképződés első csiráját, egyik fontos előfeltételének teljesülését. A másik előfeltétel is teljesült a társadalmon kívül álló népelemnek elszaporodásával. A magyar nemzetségek gazdaságában és háztartásában már a régi hazában fontos szerephez jutottak a szolgák, a későbbi alsó társadalmi osztályok ősei, kik hadifoglyokból kerültek ki. A szolga nem volt tagja a társadalomnak. Mint vagyontárgy, a birtokos nemzetség vagy egyén korlátlan tulajdonába tartozott. Ura rendelkezett élete és halála felett, de mint értékes munkaerő élvezte annak védelmét is. A háztartás körül dolgozó szolgák sorsa nyomasztó volt, de az ősfoglalkozást űző, pásztor és földműves szolgák a terményadó lefizetése után saját családjuk körében uruk védelme alatt élvezték munkájuk gyümölcsét. Társadalmon kívüli népelem volt a hún, türk és más török fejedelmek s előkelők környezetében az ő védelmük alatt élő idegen — arab, zsidó, perzsa, görög — kereskedő és iparosnépség is. A kazároknál már teljes egyenjogúságot élveztek. A magyarok körében élő bolgár és zsidó kereskedőkről először a X. század második felében hallunk. Ezek tekinthetők a későbbi hospes-elem őseinek.

Politikai szervezet: törzsrendszer

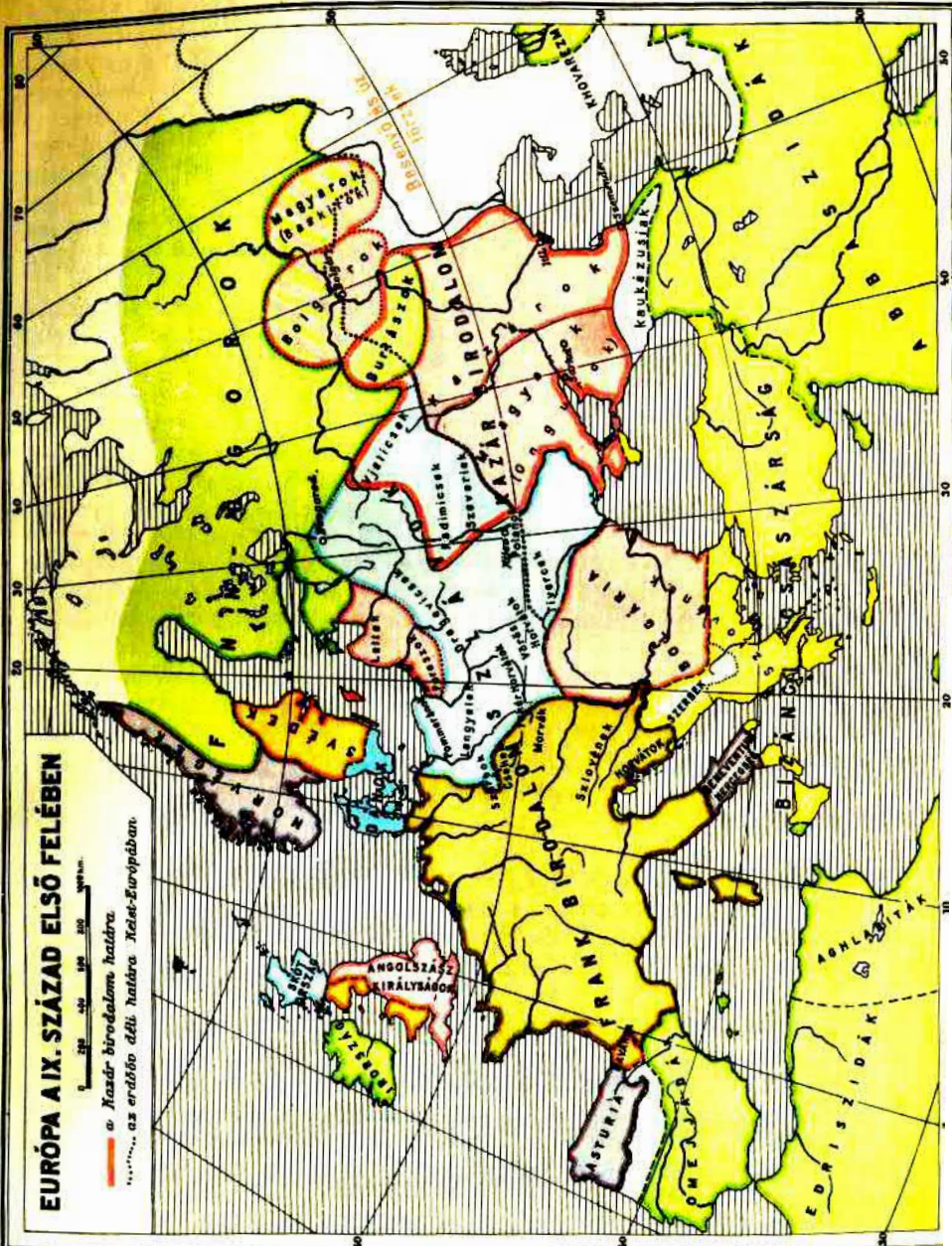
A nemzetségnél tágabb, több nemzetséget magábafoglaló alakulat volt a *törzs (tribus)*, melynek jelölésére a korábban „nemzetség“ jelentésű *had* szót is használták. Míg a nemzetség a család szaporodása útján létrejött, természetes *társadalmi* alakulat, a törzs etnikailag rokon nemzetségek katonai célú szövetkezése, mesterséges *politikai* alakulat. A közfelfogás azonban e korban még nem tesz különbséget a társadalmi és politikai funkciók közt. A tiszta nemzetségi szervezet

EURÓPA A IX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

0 100 200 300 400 500 km

a Kászár-birodalom határa

..... az erdőségi déli határa Kelet-Európában

korában a nemzetség egyben politikai szerv is, mely szomszédaival hadat visel, békét köt. Viszont a törzsek kialakulásával az új politikai szerv veszi fel amannak természetét. A nép egyedüli társadalomalkotó tényezőként a vérségi köteléket ismeri s ezért az új alakulatot, a törzset is szükségképen vérségi jelleggel ruházza fel. A törzshöz tartozó nemzetségekben kialakul a vérségi összetartozás, a közös őstől való leszármazás hite. E hit némely nemzetségeknél ősi tudaton alapul, másutt — ha az ősidőkben meg is volt — mesterséges úton, a képletes rokonság megkötésével kelt életre.

A törzs élén a törzsfő, régi magyar nevén *hadnagy* (szlávosan *vojevoda, vajda*) áll, aki vagy a többi nemzetséget leigázó, hatalmasabb nemzetség feje, vagy a nemzetségfők által maguk közül a szövetkezéskor megválasztott vezér. A hadnagyi tiszt a rokonság hitének kialakulásával örökössé válik a törzs élén álló nemzetségben, melynek fejét az egész törzs vélt közös ősenek vagy alapítójának mágikus hatalommal rendelkező legegyszerűbb leszármazó jaként tisztelik.

A társadalmi, katonai és politikai szervezet kialakulása, nagy tömegeknek egy szervezetben való összefoglalása és együttélése szükségszerűen vezet bizonyos erkölcsi, majd jogi szabályok kialakulására, a bűn és erény fogalmának megkülönböztetésére s a társadalmi és a politikai közösség szempontjából veszedelmes bűnök üldözésére.

A katonai célzatú szövetkezéssel szükségessé vált a nemzetségek közti jogviszonyok rendezése. Az új, politikai közösség a külső ellenség ellen, csak teljes egységét és belső békéjét megőrizve érhet el sikereket. Ezért gátat kell vetni a nemzetségi vérbosszújog alapján dúló magánharcoknak, ami a törzs bomlására vezethet. Ez a belátás tört utat az engesztelési vagy kompozíciós rendszernek. Kialakulását a vérrokonság hitének tudattá erősödése segítette elő, mert a közfelfogás szerint vérrokonok közt nincs helye korlátlan bosszúnak. A személy elleni bűnök továbbra is magánjogi sérelemnek tekintettek s a bosszú élő jogszokás maradt, de a sértés meghatározott előfeltételek és szertartások teljesítése után a törzsi közhatalom által rendszeresített „vérdíj“, helyesebben engesztelési díj lefizetésével is kiengesztelhető. E rendszer nemcsak lehetővé, hanem egyenesen a felek kötelességévé tette a kibékülést. Az engesztelési rendszer természetes következménye volt a törzsfők bírói hatáskörének kialakulása. A hadnagyok békében a nemzetségek közti viszályok döntő, békéltető bírái, háborúban törzsük népének korlátlan bírái. A lopás, rablás és más vagyon elleni vétségek felett pedig a nemzetség- és törzsfők ítélnének a „törvény“, azaz a szokásjog alapján. A vérbosszút kihívó, tehát a törzsek belső békéjét fenyegető nőrablás szokását a növetel váltja fel. A vőlegény házassági ajándéka, azaz a vételár a leány szépsége és hozományának nagysága arányá-

ban változott. A házassággal a nő átlépett férje családjába s ha özvegyiségre jutott, a *leviratus* jogszokása alapján sógora vagy férjének más rokona vette nőül. E szokás emlékét őrzi a sógorral szemben használt „kisebbik uram“ szólásmódja. A *leviratus* intézményének mély gyökerére vall, hogy Szent István törvénnyel volt kénytelen az özvegy nőt a házasságra való kényszerítés ellen megvédelmezni. A feleség mellett ágyasokat is tartottak harcban foglyul ejtett vagy vásárolt szolgálóik közül. Saját szolgálójuk ágyasul tartását még Szent István sem tiltotta, noha az idegenekkel, más szolgálóival való fajtalanzkodást szigorúan büntette. Egyébként a paráznaságot nem tűrték. Az erőszakvétel a gyilkossággal egyenlő megítélésben részesült, a leányrablás a vérbosszút, illetőleg az engesztelési díj lefizetését vonta maga után. Házasságtörés esetén a benne vétkesnek talált asszonyt ura meg is ölhette.

Kezdetben a törzsek — mint egykor a nemzetségek — egymástól elkülönülve élnek egymás mellett s legfeljebb időlegesen szövethetnek más rokontörzsekkel egy-egy hadiválalat lebonyolítására. A fejlődés későbbi fokán az etnikailag rokon, sőt néha idegen fajú, de szomszédos törzsek katonai céllal állandó szövetségbe tömörülnek. A germánoknak időszámításuk kezdetén még egymástól elkülönülve élő törzsei a Kr. u. I—IV. században csoportosulnak ily törzsszövetségekbe. A törökök a keleti Húnbirodalom kötelékében már évszázadokkal korábban ily törzsszövetségek keretében éltek.

A különböző török törzsszövetségek törzseinek minduntalan ismétlődő száma (tíz ogur, tíz oguz, tíz ujugur; kilenc ogur, kilenc oguz, kilenc ujugur; harminc tatár, harminc ogur stb.) s az idevágó történeti forrásadatok arra mutatnak, hogy a török népek törzseinek és törzsszövetségeinek kialakulása nem pusztán a belső fejlődés eredménye, hanem a Krisztus előtti századokban hatalmas birodalmat alapító hún uralkodók műve volt, akik az uralmuk alá hajtott törökséget hadiszempontból megszervezett törzsekbe és törzscsoportokba osztották be. E mesterséges alapítású törzsek hadiegységek lévén, ugyanazon törzsszövetség keretében, eredetileg bizonyára egyenlő erővel rendelkeztek, egyenlő számú harcost küldtek harcba. Ez ősi állapot tükröződik vissza a hét magyar törzsben hét, egyaránt harmincezer lovasból álló hadsereget rajzoló középkori magyar hagyományban. A harmicezres szám mindenestre túlzott. A Húnbirodalom virágkorában a legnagyobb katonai egység: a *tömény*, minek emlékét „töménytélén“ szavunk őrzi, tízezer emberből állt s eredetileg — úgy látszik — egy törzsnek vagy törzsszövetségnek felelt meg. Idők folyamán a pusztán hadiegységül szolgáló törzsek és törzsszövetségek állandó politikai közösségekké fejlődtek s a törzsek népének arányszámában is változás állt be. Előfordult, hogy a körülmények kényszerítő hatása alatt, külső nyomás

vagy belső meghasonlás következtében százados kötelékekkel egybekapcsolt törzsek szövetségei szétbomlottak s a szövetséghez tartozó törzsek más és más szövetségek keretébe illeszkedtek. A magyaroknak századokon át az onogur törzsszövetségben élő törzsei a VI. század derekán az uturgur szövetséghez tartoztak, mely később kétfelé, illetőleg háromfelé szakadt. A nyugat felé költöző s mai hazánkat elfoglaló hét törzs — Nyék, Megyer vagy Magyar, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi — alkotta az új, vezetőtörzsről *hétmagyar*-nak nevezett törzsszövetséget.

A huzamosabb ideig szövetségben élő törzsekben — éppígy mint a törzsbe tömörült nemzetségekben — idők folyamán kialakult a vérségi összetartozás hite. Mint a nemzetségről a törzsre, a törzsről a szövetségre is átöröklődik a közös őstől való leszármazás tudata. Mihelyt ez bekövetkezik és megfelelő képességekkel bíró személy vagy nemzetség áll a mozgalom élére, a laza szövetség a képletes vérrokonságon alapuló törzshöz hasonló, szilárdabb szervezetté alakul át, a törzsszövetség népe politikai értelemben vett nemzetté sűrűsödik. A VIII. században idegen uralom alatt nemzettudatát vesztett onogurmagyar törzsszövetségben ez a folyamat a IX. században indult meg újra. Kísérőjelenségei a Magyar-törzs előtérbe nyomulása, nevének az egész nép nevéként való használata és legendás ősenek a nép névadó hőségé emelése.

A törzsszövetség keretén belül a törzsek — bár politikai és katonai szövetséget alkottak — egymástól teljesen elkülönülve éltek. Autonóm szervezetüknek megfelelően külön-külön szálltak meg egy-egy — az összeütközések meggátolása végett egymástól széles semleges földszíval elválasztott — nagyobb területet.

A törzsszövetség élén a törzsfők, hadnagyok tanácsa áll, mint a X. századbeli besenyőknél látjuk. Csupán a közös hadivállalatokra van vezérük. A török nomádbirodalmakban rendszerint az uralkodó nép fejedelme szemeli ki az uralma alá tartozó törzsek és szövetségek vezérét. Ilyen vezér volt a magyar törzsszövetséget a kazár kagán birodalmából hadbavezető Előd kende. A fejlődés későbbi fokán a törzsközi összeütközések békés elintézése végett a vezér bírói hatalomhoz jut, vagy — mint a magyaroknál történt — külön bírói méltóság alakul ki. A *gyula* (dsula) bírói tisztségének kialakulása arra mutat, hogy e tisztre alkalmatlannak tartották a kazár hatalom által kirendelt fővezért s helyette az egész nép bizalmát bíró, mágikus képességekkel rendelkező nemzetség fejéhez fordultak.

Örökös fejedelemség

A fejlődés következő étape-ja az örökös fejedelemség megalapítása. A magyar törzsszövetségben ez csak a honfoglalást közvetlenül megelőzően, Etelközben játszódott le, bár

korábban — a kazár hódításig — már századokon át örökös fejedelmek uralma alatt éltek.

A fejedelemavatás a képletes vérrokonság kötésének szer-tartásai közt (*vérszerződés*) folyt le s vele befejezéshez jutott a laza törzsszövetségnek politikai nemzetté alakulása. A kötés értelmében a fejedelmi méltóság Árpád családjában öröklődik. A trónöröklési rend a török népeknél nem volt pontosan meghatározva, utódját maga a fejedelem jelölte ki, de a kijelöléskor rendszerint a szeniorátus elve érvényesült, aminek értelmében a fejedelem vagy törzsfő halála után, örökébe a legidősebb családtag lép. E jogszokás alapján jutottak uralomra nagybátyjuk halála után Attila és Bléda, valamint a keleti hún és türk birodalmak, évszázadokkal később a tatárok és az oszmanli-törökök uralkodói. A senioratus lett — nyilván török hatás alatt — a IX—X. században kialakult orosz fejedelemségek örökösödési rendszerének alapjává is. A besenyők törzsfőit — Konstantinosz szerint — unokatestvéreik követik az uralomban. Így lett fejedelemmé Árpád után Solt, ő utána Jutás bátyjának fia, Fájsz s ennek halála után Solt fia Taksony, noha az idősebb testvérek és unokatestvérek leszármazol életben voltak. A senioratusi örökösödésnek — ami később annyi véres trónviszály okozójává lett — igen nagy előnye volt, hogy tapasztalt s már férfikorban levő uralkodó kezébe került a vezetés, aki — török szokás szerint — valaminő formában már korábban is résztvett a kormányzásban s különösen a hadivállalatokban.

Az örökös fejedelemség megalapítása egyértelmű volt a törzsszövetség állandóságának intézményes biztosításával, de korántsem jelentette a régi politikai és társadalmi szervezet bukását. A fejedelemség a fejedelem családjában örökletes varázshatalomra, mintegy isteni elhivatásra hivatkozó s valódi és fiktív vérségi kapcsolatra alapított, a családapai, nemzetiség- és törzsfői méltóságból levezetett intézmény lévén, nem állt ellentétben a vérségi kapcsolatokon nyugvó régi szervezettel. Mint korábban a fővezér, a fejedelem is csak reprezentánsa a nemzet egységének. Hatalmának a törzsi autonómia s a hadnagyoknak minden fontosabb alkalommal meghallgatott tanácsa szabott korlátokat.

Az egész törzsszövetség akaratának letéteményese, rendelkező hatalmának birtokosa — későbbi magyar történetírók: Kézai Simon mester s az ő nyomában haladó XIV. századi írók szerint — az összes szabad magyarok, a nemesek közössége, a *kommunitás* volt, ez döntött háború és béke kérdésében. Az egykorúak mit sem tudnak a XIII. századi nemesek vármegyénként szervezkedő közösségeinek felfogását viszsztatükrozó intézményről. Nem tud róla a régi hagyományt eredetibb formában őrző Anonymus sem. A XII. századi keresztény királyság légkörében nőtt királyi jegyző korlátlan

uralkodót lát Árpádban. Törvény szerzéskor Pusztá-Szeren összegyűjti nemeseit, miként a XI. és XII. századi királyok is tették, intézkedései előtt — azokhoz hasonlóan — meghallgatja a fejedelmi tanácsot, melynek tagjait maga jelöli ki, de azután saját akarata szerint rendelkezik. Hatalmának egyetlen korlátja, hogy a fejedelmválasztó hét előkelő személyt, a hét hadnagy ivadékait a tanácsból ki nem zárhatja. Anonymus kétségtelenül a maga korának alkotmányjogi felfogása alapján szól a „királyi tanács“ képére alakított „fejedelmi tanácsiról, de a hétmagyar ivadékainak szerepében az ősi hagyomány reminiscenciáját kell látnunk. Az egykorúak a törzsek élén álló hadnagyk tanácsát ismerik, mint az egész nemzetet érintő kérdésekben döntő fórumot. A X. századi bizánci császárok a „magyarok hadnagyaihoz“ intézik leveleiket, bár tudnak az örökös fejedelemség intézményéről. Háború és béke kérdésében a hadnagyk tanácsa s ezen belül az egyénileg legkiválóbb hadnagyk szava döntött. Oly hatalmas uralkodói egyéniség, aminőnek Árpádot császári szövetségese és ennek fia ismerték, persze érvényt tudott szerezni a maga akaratának és igazi katonai autokrata módjára uralkodott, de már az ő gyenge utódai korában a nemzet vezetését három hatalmas törzsfő — a névről nem ismert gyula, Bulcsu horka és Lél vezér — ragadta magához.

Hadiszervezet és hadviselés

Hadiállapot idején a sereg vezére — akár a fejedelem, akár annak fia vagy valamelyik hadnagy viselte a tiszte — korlátlan ura volt a maga hadi népének s azt a legszigorúbb fegyellemmel tartotta féken. A fegyelmezésben és a hadsereg vezetésében a kisebb csapattestek élén álló hadnagyk, százagyk és tíznagyk segítettek.

A hadrakelt sereg ezredekre, századokra és tizedekre tagolódott. Több ezred együtt egy hadat alkotott. Vájjon ez a nagyobb egység a régi hún tízezres csapattest, a *tömény* volt-e, vagy egy-egy törzs különböző számú harcosait egybefoglaló természetes hadiegység, nem tudjuk. A jelekből inkább az utóbbira következtethetünk. A kabarok legalább a többi törzstől elkülönítve szálltak harcba, hódolt népek szokásaként a harcvonal élén haladva. Az ezredek létszáma elvben ezer ember volt, de a gyakorlatban ez a szám változott.

A könnyű lovassereg íjjal, nyilakkal, parittyával, rövid, egyélű, görbe karddal, fejszével vagy fokossal, kopjával és bőrpaizzsal jól felfegyverkezve, bőrruhába öltözve indult harcba. A fegyverzetet a húnok óta divatos kengyel egészítette ki, melyben felállva, hátrafelé is kényelmesen nyilazhattak. Az előkelők fegyverzete, ruhája, lószerszáma díszes, sőt pompás volt: testüket és gyakran lovaikat is érclemezzel borított bőrvért védelmezte. Várák, fapalánkok megvívására valami ostromló-szerszámaik is voltak, de ezeknek erősebb kővárák-

kal szemben alig vehették hasznát. A hadrakelt sereget máhivívó könnyű szekerek, vezetéklovak és élelmezésre szánt szarvasmarhák nagy sokasága követte.

Tábort ütve sátrakat vertek s ezekben tanyáztak, lovaikat a közelben békóba verve. Árkot nem húztak a tábor körül, melynek védelmére a máhás szekereket használták fel.

A küzdelemben lehetőleg kerültek a kézi tusát. Az ellenség közelébe férkőzve, nyílharcot kezdtek. Rendszerint védett helyen, folyók mögött, mocsarak közt, ligetekben, erdőkben húzódtak meg s onnét zúdították nyilaik és parittyaköveik záporát az ellenfélre. A nyílharc után, az ezredek közt csupán kis választóközöket tartva fenn, tömör harcvonalba fejlődtek és vágatva rohanták meg az ellenséget, a harcosokat kopjával taszítva le lovukról. A hosszú lándzsával, nehéz pallóssal felfegyverzett nyugati páncélos katonasággal szemben kitűnő fegyvernek bizonyult a húnok és avarok idejében még ismeretlen, rövid, görbe szablya; a páncélt hadiszekercével, fokossal hasogatták. A szekerce és kard használatára egyébként csak a menekülő sereg üldözésére vagy maguk védelme közben szoktak sort keríteni. Sikertelen támadás vagy félsiker esetén szívesen folyamodtak cselhez. Könnyű lovas pusztai népek szokása szerint megveretést színlelve, hirtelen visszavonultak, a nyomukba vágató nehéz lovasságot mocsarak közé, erdőbe csalták, hol mozgásában akadályozva, a rejtkehelyükről nyilazó, parittyázó magyar csapatok támadásának áldozatává lett. Kitűnő lovasok és céllövők lévén, nem egyszer többszörös túlerő ellen is sikerrel állták a harcot s a menekülésüket fedező, lóhátról hátrafelé nyilazó íj jászok nem egy vereséget fordítottak győzelemre. A gyalogsereg és a középkori páncélos, nehéz lovasság tehetetlennek bizonyult a könnyűmozgású, nyeregből állva nyilazó magyar lovasokkal szemben. Favárfalak, földsáncok, árkok, sőt a nagyobb folyók sem nyújtottak védelmet a nyeregben biztosan ülve, minden akadályt legyőző, árkot, sáncot ugrató, hegyet meghágó, folyót átúszó magyarokkal szemben. Minden akadályon áttörő vitézségüket és rettenthetetlen merészségüket még a legelfogultabb ellenséges írók is készséggel elismerik. Sokat panaszkodnak azonban a győzelmet nyomon követő kíméletlen pusztításaikról, fosztogatásaikról. Keresztény országokban különösen megszenvedték támadásaikat a templomok, mert zsákmányolva főleg arany- és ezüsttárgyak után jártak. A föld népe is sokat szenvedett tőlük, mert fogolyként sokat elhurcoltak közülük háztartásuk szolgálatára vagy elárusítás végett. A meotiszi és etelközi hazában hadjáratokon szerzett szláv és egyéb foglyikat rendszerint a krimi görög városok piacán értékesítették. A X. századi nyugati hadjáratokon szerzett foglyokat nem egyszer a közeli városokban vagy hazafelé menet az útbaeső vásáros helyeken vitték piacra.

A magyarok többi keleti rokonaikhoz hasonlóan vérbeli harcosok voltak; nemcsak szükségből, hanem kedvtelésből is szívesen szálltak hadba. Zsoldért, zsákmányért nem egy szegődött közülük idegen szolgálatba, de egymást sűrűn követő portyázó hadjárataikban már nemcsak zsákmányszerzésre törekedtek. Igyekeztek a szomszédos országok terepviszonyait megismerni, hogy komoly háború esetén sikerrel vehessék fel a küzdelmet s emellett a folytonos kalandozások pótolták a mai kor katonai kiképzését és hadgyakorlatait. Itt próbálták ki erejüket, képességeiket, itt gyakorolták be fiaikat a harcra, fáradtságra, nélkülözésekre. E portyázó hadjáratok nevelték őket ellenállhatatlan harcosokká, ezek során fejlődött hadikultúrájuk az egykorú nyugati népeknél olyannyira csodált és irigyelt magas színvonalra.

A támadóharc mellett a védelemre is nagy gondot fordítottak. A szomszédos népek hirtelen és meglepő támadása ellen — az avarokhoz, kazárokhoz és más pusztai népekhez hasonlóan — mesterséges védőművekkel, a határon húzott sáncokkal (avargyűrű), árkokkal és rajtuk túl lakatlan semleges zónák fenntartásával védekeztek. A semleges zónán belül húzódó természetes és mesterséges védővonalat *gyepűnek*, a rajta kívüleső területet *gyepüelvének* nevezték. A IX. század végén a délorosz síkon járt arab utazók szerint az ott lakó népeket, köztük a magyarokat is tíz-tizenöt napi járóföldre terjedő lakatlan terület választotta el egymástól. A X. századi besenyők — Konstantinosz szerint — négy napi járásra laktak legközelebbi szomszédaiktól, a magyaroktól. A védekezésnek ez a módja egyébként másutt sem volt ismeretlen. Időszámításunk kezdetén a germán törzsek szállástelepeit is semleges erdőzónák választották el egymástól s e zónák szélessége, kiterjedése volt a törzs hatalmának és tekintélyének fokmérője.

A hadviselés módja, a hadiszervezet és hadieszközök fejlettsége — a vadnépek bunkójától, kőszekercéjétől és parittyájától a modern tüzérségi szerszámokig, a tankokig és repülőgépekig — mindenkor az általános kultúr színvonal kifejezője volt. A honfoglaló magyarok hadikultúrája is évszázados, sőt évezredes kulturális fejlődés eredménye, melynek során gazdasági és szellemi műveltségük is hatalmas átalakuláson ment keresztül.

Gazdasági kultúra

A foglалó magyarok gazdasági kultúra tekintetében sokkal magasabb fokon álltak zsákmányolásból, halászatból és vadászatból élő előmagyar elődeiknél, sőt tiszta pásztorgazdálkodást űző nomád török rokonaiknál is. A halászatban nagy kedvüket lelték, de — ellentétben az igazi halásznépekkel — inkább télen űzték, mikor a gabona- és szénatermelő vidékekről a tenger és a folyók partjára húzódtak. A téli nyit-

galom napjaiban a befagyott vízen léket vágya, keleti nyugalommal lesték a háló zsinórjának rezdülését. Ősszel és tavasszal inkább a vadászat izgalmasabb örömeit hajszolták. A keleti lovas pásztornépek szokása szerint ijjal felfegyverkezve, kopóval, sólyommal, lóhátról üzték a vadat. A vad húsát szívesen fogyasztották, bőrét ruhának, sarunak dolgozták fel, de a vadászat már nem pusztán az élelem- és ruházatszerzés, hanem a külkereskedelem céljait is szolgálta. A nyugatszibériai onogurok már a Krisztus előtti századokban, a meotiszi onogurok és volgai bolgár rokonaik az V. század óta híresek voltak prémkereskedésükről s a honfoglaló magyarok a prémet, állatbőrt az oroszok és délszlávok módjára a kereskedelmi forgalomban pénzül is használták.

Előmagyar és onogur őseiktől örökölt halász- és vadászkedvelésüknek továbbhódolva, a keveredés óta rendszeres termelőgazdálkodást is folytattak. Főfoglalkozásuk az állattenyésztés volt. Ló és szarvasmarha mellett disznót, juhót, kecskét is tenyésztettek s egy-egy nemzetség állatállománya ezrekre, sőt tízezekre rúgott. A földművelés első homályos nyomai a nyugatszibériai őshazába vezetnek. A Meotisz partján már rendszeresen művelték a földet, szolgálkat kapatva a szabad emberhez — nomád pásztornépek felfogása szerint — méltatlannak vélt mezőgazdasági munkára. A IX. század végén náluk járt keleti utazók szerint „sok szántói oldj ük“ volt s nyelvünk műveltségzavaiból és a kazár-bolgár analógiából következő, a különféle gabonafajokon, búzán, árpán, kölesen kívül hüvelyeseket, így lencsét, borsót, babot, továbbá hagymát, tormát, borsot, komlót, kendert, sőt szőlőt is termeltek.

A zsákmányoló életmóddal és a pásztorgazdasággal természetszerűen együtt járó nomadizálásnak a földművelés már korlátokat szabott. A magyarok korántsem voltak rengeteg területeket céltalanul bebarangoló nomád pásztrok, hanem — a IX. századi kazárokhoz és a VI. századi altiagir-bolgárokhoz hasonlóan — a megtelepedés útján járó állattenyésztő és földműves nomádok. Településre a legelőben, rétben bővelkedő, mezőgazdasági művelésre alkalmas, nedvdús és termékeny vidéket keresték s nem volt ellenükre a vadászatra, sertéslegeltetésre alkalmas erdős terület sem. Szívesen fordultak lakott föld felé, melynek behódolt, szolgaságra nevelt lakosságát földművesmunkára használták. Településük a török népek s általában a nomádok szokása szerint kettős volt. Télvíz idején a tenger partjára, folyóvizek közelébe húzódtak s az oda betakarított gabonából, más terményekből, halász- és vadászzsákmányokból tartották fenn magukat. Tavasszal a kevésbé nedves mezőkre, a legeltetésre, művelésre alkalmas termékeny hátságokra szálltak ki és késő őszig a művelés alá vett földterület vagy a ménes, gulya, nyáj legelőterülete közelében felütött nemezsátrakban tanyáztak. A mai tanyai gaz-

dálkodásra sokban emlékeztető kettős településnek számos nyomával találkozunk még a XII—XIII. században is. A XI. és XII. század fordulóján törvénnyel kellett tiltani, hogy a falvak templomaiktól messzire költözzenek s a második keresztetes haddal nálunk járt Ottó freisingeni püspök szerint a magyarok nyáron sátorban, télen nád- és faviskóban laktak. A nyári sátorozáskor szállásuk helyét a legelő nyáj továbbvándorlásával, a földművesmunka egy-egy periódusának végeztével s egy bizonyos körzeten belül gyakran változtatták, de a téli lakás állandó volt s míg nyáron a nemzetség és családok tagjai és szolgálói a tágas mezőkön szétszóródva nomadizáltak, télen összegyülekezve valóságos falut alkottak, mely a család vagy nemzetség fejének nevét viselte. Ilyen nemzetségi téli szállásokból fejlődött falvak a honfoglaló vezéreknél és Árpád ivadékainak és más nemes uraknak nevét őrző Szabolcs, Tétény, Huba, Tas, Jutás, Taksony, Tevel, Tormás, Kartal és többi nagyszámú személynevet viselő ősi helynevünk.

Lakás, életmód

Lakóhelyük sátor és ház. Háznak nevezett, egy helyiségből álló, földbevéjt, fával, náddal, szalmával fedett viskóban, putriban csak a szolganépség, szláv és egyéb foglyok ivadékai laktak. Maguk a magyarok előkelőkkel és fejedelmükkel együtt — az összes török népek szokása szerint — sátorlakók voltak. Nem szabad azonban a mai turistasátrakhoz, vagy a cigánysátrakhoz, avagy a finnugor vadászok és halászok földbevéjt putrija fölé vont sátorfedelekhöz hasonló kezdetleges alkotmányokra gondolnunk. A nomadizáló törökségnél mai napig használatos bordás nemez-sátor voltaképpen nemezzel borított, favázás, könnyen szétszedhető és összerakható, hordozható ház. Szerkezete szinte tökéletesnek mondható s évszázadok, sőt évezredek óta alig változott. A VIII. századi ujjur birodalomban használt sátrak — a korunkra jutott freskók tanúsága szerint — miben sem különböznek a mai kirgizek, tatárok és más nomád törökök /úrijaitól és *kibitkáitól* és nem különböztek a Kr. e. 2. század hunjainak nemez-sátraitól sem. Az egész sátor alapépítménye egy embermagasságig függélyes irányú, kör alakú farács-fal, melybe rendes ajtónyílás van illesztve. Az egymást keresztező farudakból álló rácsfal magassága és vele a sátorszoba területe összetolás vagy széthúzás által szabályozható s átmérője három és tíz méter közt változik. E rácsos lugásra emlékeztető körfalra gömbalakú vagy kúpos tetőszerkezet borul. A tetőzet a fedélgyűrűként használt széles fagyűrű szélén fűrt lyukakba erősített hajlítható farudakból áll, melyek alsó végét a fal felső pereméhez erősítik olyképen, hogy a fedélgyűrű a padlótól harmadfél, sőt négy-öt méter magasságba kerül. A falakat köröskörül gyékénnyel takarják s azután a padlóra, a tetőzetre és a falra

kecske vagy más állat szőréből készített vastag nemezlapokat borítanak. A szellőztetésre és füst kieresztésére szolgáló gyűrűre zsinórral nyitható és csukható nemezborítót alkalmaznak. A nemezborítást és az egész sátrat kötelek és hevederek erősítik. Az ajtónyílást faajtó vagy egyszerű nemezlap fedi. Az egykorú szlávok és más népek kezdetleges viskóinál és egyszobás faházainál sokkal tágasabb, szellősebb és tisztább lakás díszítésére igen nagy gondot fordítottak. A sátorban halmozták fel a család, illetőleg családfő magánvagyonát alkotó drága prémeket, bőroket, színes gyapjuszőnyegeket, selymet, aranszövetet, arany-, ezüst- és bronztárgyakat, edényeket, szerszámokat, fegyvereket. E tárgyak részben szabadon, részben szépen faragott és festett ládákban, fali polcokon elhelyezve, a sátor díszítésére is szolgáltak. Bútorzatuk a tűzhelyen kívül néhány *széknek* nevezett lóca, ágy, bölcső és több asztalként használható láda volt. Az előkelő vezérek, fejedelmek sátrai — mint ezt a türk kagánnál járt Zemarkhosz követ leírja — fényes pompájukkal még a bizánci ízlést is kielégítették. Általában nagy kedvüket lelték a pompában és fényűzésben, a díszes lakásban és öltözködésben.

Életmódjuk a gazdasági kultúra színvonalának megfelelően alakult. Konyhájuk változatos volt. Főélelmük a marha, disznó és birka húsa, de a vadat és halat sem vetették meg. Húson kívül búzakenyér, tésztaféle, dara, köles, főzelék, vaj, sajt, tojás, méz került asztalukra. Italuk a tej, bor, méhser és a kancatejből készült kumis. A nyereg alatt puhított hús és általában a nyershúsevés meséje merő félreértés. A magyarokat táborozás közben megfigyelő jámbor keresztények ijedelmükben a nyeregtörte sebre orvosszerként nyereg alá rakott hús- és háj szeleteket tévesztették össze a nyeregkápáról leakasztott szárított és füstölt hússal. Az állati vérnek ételmisszerként való felhasználásában pedig — ami egyébként ma is szokásos — semmi különösség sincs.

Ruházatuk kenderfonalból szőtt vászonból, nemezből, bőrből készült. A magyar paraszt bőszejű inge-gatyája, szüre, subája és báránybőrsüvege az ősi viselet maradványa, amit nemezсарu egészített ki. A háborúban bőrruhába öltöztek, mely — gyakran érclemezzel erősítve — páncélul is szolgált. Az előkelője és asszonyaik idegenből hozott szövetbe, aranselyembe öltöztek, ruháikat prémmel ékesítették, fegyverüket, lószerszámukat ezüsttel verették ki, hadiruhájukat zománcos lemezekkel, bronz- és ezüstpitykével, csatokkal díszítették. A bajorok még évtizedek múltán is regéltek a lechmezei csata után foglyuiejtett Lél hadnagy drága hadiruhájának arany-ezüstdíszéről, páncéljáról, ékszereiről, melyekből három font nemesfémeket tudtak kiolvasztani. Az asszonyok kedvüket lelték a bronz-, ezüst- és aranyékszerben, karikával, gyűrűvel, karpereccel hivalkodtak.

A ruházati, háztartási és gazdasági cikkeket jórészen háziipar útján állították elő, de a bőrök kidolgozására, nemez, fegyverek, egyéb fémeszközök és agyagedények készítésére már hivatásos iparosaik is voltak. E szűcsök, fegyverkovácsok, gerencserek többnyire a szolgák közül kerültek ki, mert a földműveléshez hasonlóan, az ipart sem tartották szabad emberhez illő foglalkozásnak.

A vasat, ezüstöt, aranyat, selyemszövetet és más fényűzési cikkeket a szomszédos alán, krími görög és a kazár kereskedővárosok vásárain s a náluk megforduló idegen kereskedőktől szerezték be s ugyanez úton értékesítették a maguk eladásra szánt áruit. A honfoglalás után az új hazával szomszédos országok vásárhelyeit — Pereszljavec bolgár fővárost, Prágát, Regensburgot — keresték fel, ezüstöt, lovat, rabszolgát és egyéb árukat árusítva. Kereskedelmi összeköttetések kelet felé Kínáig nyúlnak, honnét már a VI. században türk kereskedők hozták a selymet az onogurok földjén át Perzsia és Bizánc városaiba. Észak áruit bolgár és orosz kereskedők közvetítették, kik Al Hamadani és más írók szerint már a IX. század közepén hajón hozták áruikat a Don torkolatáig. Dél felől arab, zsidó és örmény vándorkereskedők keresték fel a prémvadász magyarokat. Kereskedelmi ügyleteikben rendszerint a prémet, állatbőrt s a tinót használták fizetési eszközül, de az ércpénz sem volt előttük ismeretlen. Az arab és perzsa ezüstpénzt, bizánci aranyat kincsként gyűjtötték és ékszerűl használták. A nemesfém értékének ismeretét bizonyítják a X. században megvert ellenségekre rótt adók is. Hugó és II. Berengár vékaszámba fizették az ezüstöt. II. Henrik adója 924 és 932 közt felemésztette Szászország egész ezüstkészletét. A hadjáratokban is minél több arany- és ezüstkincs zsákmányolására törekedtek. Ez magyarázza meg a templomok és kolostorok ellen intézett támadásaikat. Az alán nyelvből kölcsönzött *vám*, *hid*, *vásár*, *vasárnap* szavaink a fejlettebb kereskedelmi fogalmak ismeretéről tanúskodnak, melyekkel még a kazár és bolgár kereskedelem kialakulása előtt, valamikor az V—VII. században, kaukázusi szomszédai révén ismerkedtek meg. Ugyancsak a Kaukázus vidékére és e régi korbá vezetnek vissza a honfoglaláskori régészeti emlékek ornamentikájára jellemző szaszanida-perzsa motívumok, míg az egyes tárgyakon felismerhető bizánci sajátságok a krími görög városokkal folytatott kereskedelmi érintkezések nyomán honosodtak meg.

A gazdasági kultúra fejlettsége nem volt ellentétben a magyarok nomád életmódjával. Nomád és helyhezkött életmód közt az összehasonlító néptudomány ma már korántsem lát valami fokozati különbséget, a nomadizálásban nem keresi a gazdasági fejlődésnek a megtelepedést megelőző fokozatát.

A nomadizálás mint gazdasági életforma csupán minőségben különbözik a gazdasági fejlődés azonos, de magasabb és alacsonyabb fokán is előforduló helyhez kötött élettől. A török népek hatalmas arányú nomád pásztorgazdasága a Krisztus előtti első évezred óta Ázsia mezőin egymás örökébe lépő nomád katonai hatalmakkal együtt, azokat támogatva s azok védelmét élvezve, évszázados gazdasági és politikai fejlődés eredményeként alakult ki. A gazdasági kultúra alacsony fokán álló, szegényes igényű primitív népeknél ily méretű termelőgazdaság el sem képzelhető. A nagy tömegeket egybefoglaló politikai és katonai szervezet híjával, tiszta vérségi szervezetben élő népek egymástól elkülönülő s ezért teljesen magukra utalt nemzetségeit létfenntartási ösztönük, az önvédelem szempontjai szükségképpen helyhez köti. Jól védett nemzetségi szálláshelyük — kezdetben egy-egy természetalkotta menedék, barlang, odú, szűk völgykatlan, sűrű erdő, sziget, víz- és mocsár- védte szigetszerű terület, utóbb mesterséges, földből hányt sánc, földvár — körül egészen kis körzetben vadásznak, halásznak, pásztorkodnak vagy földet művelnek. Gazdálkodásuk önvédelmi szempontból igen szűk s főleg erdei területre lévén korlátozva, állattenyésztésük a kisebb háziállatok — juh, disznó, kecske — s a baromfi, valamint a méh tenyésztésére szorítkozik s igen hamar rákapnak a föld megművelésére, az élelmezéshez szükséges hasznos növények tudatos termesztésére. A zsákmányoló életmódot felváltó kezdetleges állattenyésztés és földművelés rendszere, így például a IX. századi szlávok és finnugor népek vagy a mai tengerentúli primitív vadnépek termelőgazdasága a kulturális fejlődésnek sokkal alacsonyabb fokát jelöli a nomád törökök s az időszámításunk kezdetén még szintén nomadizáló germánok pásztorgazdaságánál. A nagy területen, széles körzetben való gazdálkodás, a szó igazi értelmében vett nomadizálás, a biztos menedékhely közeléből való eltávolodás a kezdetleges állapotból már kiemelkedett, politikailag szervezett, vagy legalább is szervezkedő, katonai erejükben bizakodó népek szokása.

Vallás, őstisztelet

A gazdasági kultúrához hasonlóan, a honfoglaló magyarok szellemi műveltsége is a fejlődés magasabb fokán áll. Vallásuk egy volt a török népek — köztük a bolgárok, türkök, kazárok — ősi hitével. Nagy szerepe volt benne a kezdetleges animizmus korából származó lélekhiedelemnek. A nemzetségi kultusz központjában az ősök szellemének tisztelete állt, ami egyike volt a legfontosabb társadalomalkotó és összetartó erőknél. Az elhalt ősök *íze*: szelleme, árnyékleke — hitük szerint — varázserővel bírt, gondozója, védelmezője, jó szelleme volt a leszármazóknak. Jóindulatát ezért minden eszközzel igyekeztek megnyerni. Tiszteletükkel függ össze a nemzetségi tűzhelykultusz, az ősbálványok kultusza, valamint a különféle temet-

kezési szertartások és emléktorok szokása, melyeknek nyomai-
val még a keresztény korban is századokig találkozunk. Az ál-
landóan égő házi tűzhelyen napról-napra áldozatot mutattak
be őseik szellemének, tűzre vetve az étel első darabját. A tűz
ébrentartására nagy gondot fordítottak, mert elalvása vesze-
delmet hozott volna a házra. Évenként egyszer ünnepélyesen
eloltották és új tüzet gerjesztettek. A tűzhely körül helyezték
el gyakran ezüsből-aranyból készült családi és nemzeti
ösbályaikat (kép, fejfa). Ezeket rontotta le és olvasztotta
be a VI. században Gorda onogur fejedelem s ezeket ne-
vezi Szent Gellért „szkita bálvány“-oknak. Az őstisztelet-
nek ezeket a jelenségeit ismerték félre a magyarokat tűz-
imádónak és bálványimádónak nevező arab utazók. A sírba-
szálló halottakat, hogy jóindulatukat megszerezzék, a nagy
útra élelemmel, ruházattal, ékszerrel látták el s velük temet-
ték lovaikat, a fejedelmekkel néha a sírnál leölt szolgálkat is.
Hadjáratok idején az idegen földön elhaltakat — a szertar-
tásokat nem lévén módjukban végrehajtani — máglyán éget-
ték meg s valószínűleg hamvaikat hozták haza szertar-
tásos eltemetés végett. A halott szellemének kiengesztelését
— *torlását* — szolgálta a síron, majd később a halottasháznál
rendezett lakoma, a *tor* s a vele kapcsolatos multság, a *halál-
tánc*, valamint a fájdalom jeleként arcuknak késsel való haso-
gatása. Erőszakos halál esetén a megtorlás a szakrális jellegű
vérbosszú végrehajtásával következett be. A temetéskor tar-
tott halotti toron kívül időnként a régebben elhunyt kedves
halott tiszteletére emléktorokat is rendeztek. A toriás szokása
a népnél egészen napjainkig fennmaradt, de az emberáldozat-
nak és a halott ellátásának pótlására a keresztény hit elterje-
dése óta szolgálkat szabadítottak fel, vagy mint *torlókat* egy-
házaknak adományoztak s a szegényeket ajándékozták meg.

Az ősök varázshatalmának tiszteletével függ össze a
törzsfő és fejedelem méltóságának mágikus — mint ma mond-
ják: *karizmatikus* — értelmezése és hatalmuk teokratikus szí-
nezete. A törzshadnagy és fejedelem e szerint családjukban
örökletes emberfeletti képességek és mágikus erő — *karizma* —
birtokosa. Ezen alapszik politikai és papi méltóságuk és hatal-
muk. E földöntúli képesség eredetét — a természet titokzatos
jelenségeiben még túlvilági erők megnyilatkozását látó őskor
totemisztikus világszemléletének folyományaként — a család
életébe egykoron égi rendelésre beavatkozó állatásra, a nem-
zetség szent totemállatára vezették vissza. Ez a mítikus
totemős jelentkezik mint álomkép a Turul-mondában: Emesét
álmában az isteni intésre megjelenő Turul-madár ejti teherbe
s lesz szimbolikus atyjává a királyi házat újra uralomraemelő
Álmosnak, kit a szent totemős inkarnációjaként áldoznak fel
az újhaza elfoglalása előtt, hogy örökölt varázsereje és képes-
ségei egészükben szálljanak át fiára, Árpádra. Ez a hit uralko-

dott a kazároknál is, akik — egykorú írók szerint — kagánjukat trónraléptekor addig fojtogatták, míg ájulásba esett. Mikor feléledt, megkérdezték, hány évig kíván uralkodni s az ekkor kiejtett szó megpecsételte sorsát, mert a megjelölt év elmúltával utóda feláldozta s ezzel varázsserejének, mágusi hatalmának örökösévé lett. Ugyané totemisztikus vallási elemek létezését bizonyítja ősmagyar nemzetségeknek totemállatjuk nevét fenntartó neve: Turul (= sólyom), Ákos (= fehér sólyom), Kartal (= saskeselyű), Bors (= párduc), Kaplyon (= tigris).

Az őskultusz mélysége magyarázza meg azt a *vallásos* tiszteletet is, amiben népük részéről a törzsek hadnagyai és a fejedelmek részesültek. Ez magyarázza meg hatalmuk autokratikus természetét, de egyúttal azt is, mikép volt lehetséges — az elhivatottságukba vetett vallásos hit és mágikus képességeikbe vetett bizalom elhanyaglása esetén — a fejedelmek háttérbe állítása s a nép hitét és bizalmát megszerző más családtagok pl. a Blédát mellőző Attila, vagy éppen más törzsfők — pl. Árpád X. sz. ivadékai korában Bulcsu és Gyula — uralomralépte vagy hatalomgyakorlása.

Az ősök szellemein kívül más jó és betegséget, varázslatot, halált előidéző gonosz szellemekben is hittek s ezeket íznek, *hagynak* (hagymáz), ördögnek, *boszorkánynak* nevezték. E szellemeknek varázserőt, rontó hatalmat tulajdonítottak és kegyeik elnyerése, kártevéseik elhárítása végett áldozatokhoz és varázslatokhoz folyamodtak.

Papjaik a varázshatalmú törzs- és nemzetségfőkön kívül a betegségokozó szellemeket elűző, ráolvasással gyógyító orvosok és javasok vagy jósök, kik egyben az áldozati állatok beleiből, zsigereiből, csontjából jósoltak. A keleti sámánokkal azonos *bölcsek*, *táltosok*, *bűbájosok* varázshatalmú mágusok, esőt, villámlást, dörgést előidéző, árvizet, tűzi veszedelmet elhárító, az ellenséget rontással pusztító, a szellemvilágból a földi emberekhez üzeneteket hordó varázslók voltak. Szertartásaikat a rontó igék éneklése, hangos láрма, dobszó, ugrándozás és eszeveszett kiáltozás közben végezték. A szellemekkel érintkezést keresve, mesterséges önkívületi állapotba, *réüléshe* merültek s feléledésük után jóslatszerű tanácsokat adtak. Az áldozatot szent kútnál, *áldókút* forrásánál, szent fánál (*ügyfa* = szent fa), kőből emelt vagy természetes kőoltáron (*egykö* = szent kő) mutatják be. Áldozati állatnak marhát, juhot, kecskét, ünnepélyes sorsdöntő alkalmakkor szép kövér fehér lovat használtak s ennek húsát az áldozati szertartást és jóslást követő áldozati lakomán, az *áldomáson* fogyasztották el.

Egyistenhit

A legősibb időkből származó lélekhiedelem s a vele kapcsolatos szertartások mellett a VII. század óta már fejlettebb vallási jelenségekkel is találkozunk. Az emberi származású szellemeken kívül a magyarral egy hitet valló török népek ma-

gasabb, természetfölötti lényekben, így a föld, víz, levegőég, nap, hold, tűz szellemében is hittek s e felsőbbrendű, elvontabb istentelenségekhez himnuszokat énekeltek, nekik áldozatokat mutattak be. És hittek egy mindenekfelett álló, égi istenben, a föld és ég hatalmas urában és teremtőjében, akit egyedül neveztek *Istennek*. A magyaroktól elszakadt X. századi baskírok — Ibn Fadhlan szerint — amellet, hogy kígyókat, halakat, darvakat tisztelnek, „tizenkét isteni lényben hisznek, úgymint a tél, nyár, eső, szél, fák, emberek, barmok, víz, éjjel, nappal, halál, élet és föld istenében,“ az égben lakozó Istent peaiq mindezeknél feljebbvalónak tartják.

A mindenekfölött álló, égi Istenben való ősi hit mellett nem volt már ismeretlen előttük a kinyilatkoztatott egyistenhívő vallások tanítása sem.

A magyarok onogur ősei alán és örmény szomszédaik, bizánci összeköttetések és a császári udvarban járt, római zsoldban harcoló honfitársaik révén már a VI. század első felében megismerkedtek a keresztény vallással. 530 táján Qarduct, majd Maq örmény püspökök térítettek a meotiszparti onogurok közt. Ugyanezidőben történt Gorda fejedelem megkeresztelkedése Bizáncban. Gorda térítőkísérlete balul végződött, mert az ösök bálványaként tisztelt ezüst- és aranszobrok beolvasztása miatt amúgyis lázongó nemzetségeket a pogány papok lázadásra ingerelték s a megölt fejedelem öccsét segítették trónra. Sikeresebb volt Kurt fejedelem térítőkísérlete a VII. század derekán, de a kazár hódítás következtében a pogány hit újra feléledt és megerősödött. A kazárok közt a IX. század folyamán nagy sikerrel működő mohamedán, zsidó és keresztény térítők közül is bizonyára többen megfordultak a magyarok közt. Szent Ciril 860-ban a kazár kagánhoz utaztában találkozott egy magyar csapattal, mely előbb életére tört, de szavát meghallgatván, békén bocsátotta útjára. Ugyanígy járt húsz évvel később Ciril öccse, Szent Metód is a Duna mellékén kalandozó magyar vezérnél, ki őt magához meghívta, tisztos fogadásban részesítette és tanításait meghallgatva, magát imáiba ajánlotta. Prumwart püspök 926 táján Szangallenben, Szent Wikbert 954-ben egy Belgiumban táborozó magyar sereg vitézei közt térített sikerrel és 'nincs példa rá, hogy a X. századi pogány magyarok közt keresztény térítő hitéért életét vesztette volna, ami a IX—X. századi szlávoknál mindennapos eset volt.

A honfoglaló magyarok mindenesetre a legnagyobb türelemmel viseltettek a kereszténységgel szemben. Előkelőik szíves örömet hallgatták meg a térítők és hithirdetők oktató szavait. E jelenség korántsem áll elszigetelten. A VIII. század vége óta a török népek körében rohamosan kezdett hódítani az iszlám, a kereszténység, sőt a zsidó hit is. A kazároknál az ősi hit hamarosan vidékre szorult előlük. A bizánci bíró-

dalom szomszédságában élő dunai bolgárok és szláv alattvalóik Boris fejedelemmel az élükön 864-ben tértek át a keresztény hitre. Néhány évtizeddel utóbb a volgamenti Bolgáriában is megjelentek a keresztény, zsidó és mohamedán térítők s 921-ben fejedelmével az élén az egész nép mohamedán hitre tért. Ugyanezidőben kezdett az iszlám a besenyők és a többi török népek körében is hódítani. A keleti törökök — tokuzoguzok, ujugurok — között a nesztorianus tanok és a manicheizmus dualisztikus tanai terjeszkedtek, több százezerrel át versengve a török lelkekért a végül is győzedelmeskedő iszlámmal. A IX—X. századi török népeket s az ő kultúrkörükbe tartozó magyarokat az ég urába, a mindenekfölött való teremtő Istenbe vetett hitük érlelte meg a kinyilatkoztatott, egyistenhívő vallások befogadására. Az avarok leikétől Európába jövetelük idején távol állott a IX. századi törökség monotheisztikus meggyőződése és harmadfél százezerrel át éltek keresztény népek közé ékelve, anélkül, hogy áttérésre gondoltak volna. A nagy bukást túlélő maradványaikat is csak a fegyveres erőhatalom kényszeríthette a kereszténység felvételére. A magyarok alig százévi itt tartózkodás után, minden nagyobb megrázkódtatás nélkül tértek át a keresztény hitre, mert az megfelelt keletről hozott lelki diszpozíciójuknak.

Mondák és mesék

A vallás, nevezetesen az őskultusz világába nyúlnak vissza a magyar nép ősköltészetének gyökerei. Az ősök szellemének tiszteletével együtt járt tetteik emlékének megőrzése és fellelevenítése. A halotti tor és emléktorok alkalmával elbeszéltek a halott nevezetes tetteit, vadállatokkal, emberekkel, elemekkel vívott küzdelmeit. A vadászatban, harcban kiváló hősök, később a törzsfők, fejedelmek, hadvezérek kalandjait mesés elemekkel tarkítva, kerek elbeszélésbe, gyakran ritmikus sorokba foglalták és mesélve, dalolva, szavalva adták szájról-szájra. A fejlődés magasabb fokán a vallási szempont háttérbe szorul a hadidicsőség szempontjai mögé és megszületik a hősmonda. Az élő vezérek és fejedelmek tetteiről is hősi énekeket, dalokat szereznek, s ezeket az elődökről szóló énekekkel együtt már hivatásos énekmondók adják elő a lakomák fűszerül. A hősmondák mellett a nép ajkán mesék keletkeznek, amelyek középpontjában csodás természeti tűnemények, szörny állatok, az emberek sorsát irányító jó és rossz szellemek, tündérek, boszorkányok, ördögök és a szellemekkel cimboráié varázslók állanak. Sajnos, a kereszténység felvétele után e régi mondákat és meséket újak szorították ki s csak néhányat őrzött meg közülük középkori történetírásunk. A pogánykori magyar költészetnek ez a néhány korunkra jutott gyöngyszeme — az uralkodóház hún származásának történeti hagyományát és a nőrablás régi szokásának emlékét fenntartó

Keleteurópai népek az V–IX. században.

Kor	Duna-Tisza vidéke	Aldna-Dnyeper	Dnyeper-Don köze	Don-Kaukázus köze	Kaukázus-Volga köze	Közép-Volga vidéke	Források
465—500	herul gót gepida	hún	{tokur-}ogur ücsogur-altiogur	onogur ungur, bitlogur	szabir	akacir saragur	Priszkosz Jordánész Agatiász Zakariász rétor
500—547	longobard gepida	ant	pentusi altiogur	bolgárok onogur	szabir	akacir	Jordánész Malaiasz Prókopiosz
547—558 558—568 568—615	{longobard gepida avar	ant —	kuturgur bolgár	uturgur onogur	{ — } avar türk	— — barszil — harszil	Prókopiosz Agathiasz Zakariász Menander Teofilaktosz P. s. Chorencai Mózes
615—679 680—800	avar avar	onogundur-bolgárok k a z á r o k (t ü r k ö k)			—	—	Nikefor Teofenész Szariai Mihály
800—890 890—895	{frank szlav bolgár	— magyar	angur (ungri, magyar, türk, basgir) besenyő	—	kazár kazár	burtász bolgár (barszubezeggel) burtász bolgár	Al-Bakaduri Al-Maszudi Ibn Rosteh Ciril legenda Iános pátriárka Konstantinosz

eredetmonda, az Álmos tetteiről mesélő vallásos színezetű Turul-monda, a fejedelem választás és vérszerződés, a fehér ló, Lél kürtje, erős Botond és a gyászmagyarok gyönyörű mondái a későbbi mondákban és népmeséinkben felismerhető ősi elemekkel és motívumokkal együtt a magyar népfantázia termékenységének s az ősi monda- és meseköltészet gazdagságának ékesen szóló tanúi.

Írástudás

Ezek a mesés elemekkel át meg átszótt hősmondák és népmesék — a magyar költészet és egyben a magyar történelem első termékei — szájhagyomány útján szálltak nemzedékről nemzedékre. Feljegyzésükre nem gondoltak, noha az írás mesterségével ismerősek voltak. *Írás* és *betű* szavaink honfoglalás-előtti bolgár-török szavak s a XVI. században még sokhelyt a hazában ismeretes és használatos volt a régi magyar rovásírás, melynek több emléke korunkra jutott. Ez a magyar írás két betű kivételével azonos a VI—VII. századi köktürk feliratok írásával. A hunok, avarok és — Prokopiosz tanúsága szerint — a VI. század derekán a pontusi hun népek, az uturgurok és kuturgurok is írástudatlanok voltak. Az első török nép, mely írott emlékeket hagyott korunkra, a VI. század derekán feltűnő s nem sokkal utóbb a magyarok onogur elődeit is hódoltató Köktürkbirodalom népe. Az ő írásukat vették át még a Don vidékén a dunai bolgárok, az ujugurok és a többi török népek. Bizonyos, hogy a magyarok ősei is a VI—VII. században felettük uralkodó türköktől tanulták meg a betűvetés mesterségét. A türk betűsort két, abból hiányzó új betűvel (e és a) egészítették ki. E két betű a magyar ábécében az ó-szláv glagolita írás megfelelő jegyeivel egyezik s a magyarok vagy az új hazában vették át az ekkor már glagolita betűkkel író bolgároktól, vagy a meotiszparti hazában a szamaritánus ábécéből. A betűket késsel rótták fapálcára, nyílra. A X. századi An Nádím írja, hogy a törökök főkirálya, ha vezéreinek izén, hasított fanyílra rovatja a jeleket, amit előkelők ismernek s hogy ily jelekkel ír a kaukázusi királyok egyike is. A türkök és ujugurok később hosszú feliratokat rovatnak kőbe.

Az ősi szellemi műveltségnek ezeken a gyér emlékein kívül a bizánci udvarral folytatott diplomáciai érintkezés és a hittérítők oktatásai iránt tanúsított érdeklődés is kedvező világot vet a magyar nép előkelőinek szellemi kultúrájára.

A honfoglaló magyar nép sajátosan török kultúrája a maga évszázadokon át hún-türk közvetítéssel vagy közvetlenül magábaszívott keletázsiai, iráni, arab-perzsa és görög elemeivel négyszázados keleteurópai kultúrfejlődés eredményeképpen magasabb fokon állt nemcsak az ősidőkben elhagyott finnugor rokonok és a IX. században Ázsiából előtörő állat-

tenyésztő török népek — besenyők, úzok, kúnok, — hímem a szomszédos szláv népek műveltségénél is.

Az új haza területén idegen, frank és bolgár politikai szervezet keretében, laza társadalmi kapcsolatok közt élő, erdőlakó szlávok körében a magyarok megjelenése egyértelmű volt a Frankbirodalom romlása következtében megbomlott politikai és katonai organizáció újjáteremtésével, parlagon heverő gazdag földterületek gazdasági hasznosításának kezdetével. A honfoglaló magyarságot kultúrájának évszázadok óta fokozatosan emelkedő színvonala s a szomszédos szláv népek szervezeténél fejlettebb politikai és katonai szervezete tette képessé a Duna-Tisza-völgyi magyar állam megalapítására s a középkori Európa életében vitt jelentős szerepének betöltésére.

HONFOGLALÁS

A MAGYAROK 892. évi morva és 894. évi pannóniai hadjáratokról értékes tapasztalatokkal tértek haza. Megismerték a Kárpátok hatalmas láncától védett terület stratégiai és gazdasági előnyeit; kiismerték a politikai viszonyokat, a lakosság katonai erejét. Az erőtlenné vált pannóniai szlávok és a Svatopluk halála után viszálykodásba merült morvák nem bizonyultak veszedelmes ellenfélnek. Megtudták, hogy a kiképzett területért vívandó komoly küzdelem esetén csak a frank, illetőleg a kialakulóban levő bajor hatalomtól és az eddig barátságos bolgároktól kell tartaniok. A IX. és X. század fordulóján Németországban a bajor tartomány képviselte az erőt s Arnulf hatalmának is az adja magyarázatát, hogy a frank elemre támaszkodó elődeivel szemben a nyersebb, faragatlanabb, de romlatlan, munkás, vitéz s az avar és szláv harcokban megedzett bajor népre támaszkodott. A Tisza-vidéki bolgárok magukra hagyatva nem sok erőt voltak képesek kifejteni, de Simeon cár hadseregétől támogatva, szembeszállhattak a magyar hadakkal.

Bolgár háború és besenyő támadás
Bizonyára e tapasztalatok készítették Árpádot a bolgárok ellen harcba készülő Leó bizánci császár szövetségkérő ajánlatának elfogadására. Simeon cár hatalmának megtörésétől nyilván a tiszai bolgárság erejének gyengülését várta. Bölcs Leó még 894-ben szólította fel a magyarokat a bizánci seregen győzedelmeskedő Simeon bolgár cár megtámadására. Árpád és Kusán vagy Kusaly magyar vezérek hamar megegyeztek Szklérosz Nikéasz bizánci követtel és Árpád fiának, Leventének vezérlete alatt nagyobb sereget küldtek bolgár földre. A magyar harcosokat görög hajók szállították fel a Dunán a bolgár határra, mialatt a császári sereg dél felől nyomult Bolgáriába. Levente teljes győzelmet aratott Simeon fölött. Elfoglalta fővárosát, a Duna alsó szakaszához közelfekvő Pereszljavecet és lovasaival végigdúlta egész Bolgáriát, rengeteg foglyot ejtett, nagy zsákmányt szerzett. De a győzelem nemsokára vereségre fordult. Simeon szorultságában különbékét ajánlott a császárnak, ki barbár szövetségeseit rútol cserbenhagyva, nemcsak seregeit vonta vissza, hanem a magyarok átszállítására kül-

dött hajókat is hazarendelte. Simeon most már teljes erővel támadt Leventének a győzelem után gondtalanul táborozó seregére s azt véres harcban tönkrevverte. A hajóitól megfosztott magyar sereg maradványai nagynehezen átvergődtek a Dunán, de Etelközön már nem találtak otthonukra. Mialatt ők bolgár földön vívták kemény harcukat, Árpád fejedelem a honnmaradt magyarokra támadó besenyők elől kitérve, népével együtt felkerekedett és nyugat felé költözött.

A második besenyő támadásban — Konstantinosz császár elbeszélése alapján — Simeon bolgár cár diplomáciai sikerét szokták látni, pedig az sokkal távolabbi okra vezethető vissza. Az arab hatalomnak északi szomszédaival vívott küzdelmei során 893-ban egy Ismail ibn-Ahmed vezérlete alatt álló arab-perzsa sereg a Kaspi-tón túllakó karlukh-törökök ellen nyomult s ezek királyát családjával és tízezer emberével együtt foglyul ejtve, tartományuk fővárosát is elfoglalta. A karlukhokra mért katasztrofális csapás mozgásba hozta a szomszédos török népeket s a besenyőket néhány év előtt a Donig szorító úzok a Jajkon, sőt a Volgán is átkelve, Európába hatoltak. A besenyők Volga-Don-vidéki törzseire nehezedő nyomás hatása alatt az egész törzsszövetség nyugatnak indult, a Dnyeperig nyomult, majd hírt véve a magyar sereg színe-javának távollétéről, e folyón is átkelt és az etelközi magyarokat támadta meg, vészes pusztulást okozva soraikban.

A Meotisz északi partján és a Krím vidékén előnyomuló besenyők támadása a Dnyeper és Dnyeszter közt tanyázó magyar törzseket délkeleti irányból a Dnyeper-sellők járhatatlan vizén alul, a Jakaterinoszláv és Cherson közti Dnyeperszakasz felől érte. A hirtelen támadástól meglepett törzsek a harcosok jórészenek távollétében védekezésre teljesen képtelenek lévén, mindenestül felkerekedtek és nyugatra menekültek. Útjuk nem egyenes irányban vezetett a Kárpátok felé. Nagyszámú barmaik miatt, de a maguk ellátásához is vízre volt szükségük, másrészt a tengerparti síkon a hátuk védtelenül maradt volna. Ezért a folyók mentén északnyugati irányba hatoltak a podoliai terrasz felé. Legkeletibb törzsük a Dnyeper mentén haladt s Kiev alá jutott, míg a vele párhuzamosan haladó törzsek a Bug és Dnyeszter forrásvidékére értek. A nép zöme ilyenképen Árpád vezérlete alatt a kiev-halicsi vonalon élő orosz-szlávokig hatolt s itt délnyugatnak fordulva, a megelőző évek hadjárataiból jól ismert Vereckei-hágón át tartott a felsőtiszai síkság felé.

A Prút, Szeret és Al-Duna mentén tanyázó törzsekhez mindenesetre később jutott el a támadás híre s a hírt nyomon követték az északnyugat felé menekült törzsektől néptelenül hagyott tengerparti síkon gyorsan átszáguldó besenyő lovasok. Az ellenség közeledésének híre gyors menekülésre kényszerítette.

tette őket is, de útjuk északnyugat és dél felé is el volt vágva. Északon a Dnyeszter mentén Mohilev és Kamenev-Podolszkij vidékéről már egyenesen nyugat felé haladó törzsek kereszteztek a Prút és Szeret völgyén érkezők útját. Dél felől a havasalföldi síkon át ekkortájt érkezett meg Levente vert serege, nyomában az üldöző bolgárokkal. Két tűz közé szorítva — más menekvésük nem volt — a Beszterce, Tatros és más hegyi patakok völgyén át húzódtak fel a Keleti-Kárpátok hirtelen emelkedő magaslataira. Az úttalan havasokon, rengeteg erdők közt vezető Tölgyesi-, Gyimesi-, Ojtozi- és Bodzai-szorosokon át, ezer veszéllyel és nehéz természeti akadályokkal megküzdve vergődtek át Erdély földjére, a Maros és Olt felső folyásához. Más töredékek — Levente hadai is — nyugatra sodródtak s a Vaskapunál vergődtek át a Cserna s onnét a Temes völgyére. A többfelől érkező törzsek mindegyike saját útjának emlékét őrizte meg a maga szájhagyományában. A tiszavidéki hagyomány századok múltán is a vereckei bejöveteletről beszél, a Maros vidékén és Dunántúl az erdélyi út nehézségeire emlékeztek.

Az etelközi besenyő támadás nagy veszteséget okozott a magyaroknak, de a csapás korántsem volt oly katasztrofális, mint azt két emberöltővel később Konstantinosz császár — egy a bolgár és besenyő háborúk eseményeit egyébként is elferdítő elbeszélés keretében — feltünteti, a magyarok honmaradt családtagjainak teljes pusztulásáról szólva. Másutt megbízhatóbb források alapján ő maga is csak annyit mond, hogy a besenyők a magyarokra támadtak s őket fejedelmükkel, Árpáddal együtt kiűzték etelközi hazájukból. A későbbi események határozottan ellene szólnak ily katasztrofális vereség feltevésének, ami a nomád törzsszövetségben kétségtelenül teljes bomlásra, az asszonyaitól, gyermekeitől, barmaitól megfosztott nép megsemmisülésére, a környező idegen népekbe való felszívódására vezetett volna, mint azt a szabiroknál, avaroknál, majd a besenyőknél, kúnoknál is tapasztaljuk. A magyar törzsszövetség nem jutott erre a sorsra, sőt hamarosan kiheverte az etelközi és bolgáriai vereségeket. A honfoglalást közvetlenül követő győzelmes hadjáratok s a X. századi fejlődés jelenségei a katonai és társadalmi szervezet sértetlenségét bizonyítják. A fegyelemnek, morális és gazdasági erőnek megnyilvánulásai semmiképpen sem vallanak egy sok vért vesztett, családjától, asszonyaitól, gyermekeitől megfosztott, tönkrement népre.

Az előzményekből és következményekből ítélve, a második besenyő támadás a magyarokat nem érte teljesen készületlenül, nem idézte elő, csak siettetette nyugatra költözködésüket. A bolgáriai vereség mindenesetre nagy véráldozattal járt, de ez a vér sem omlott egészen hiába. A győztes bolgár hadseregnek az egvkorúak szerint a legyőzött magyarokéval vetekedő

veszteségei megakadályozták Simeon cárt, hogy a honfoglaló magyaroktól szorongatott tiszamenti bolgárok segítségére siessen. Levente hadjárata, ha kudarcba fulladt is, meghozta a maga politikai gyümölcsét: megbénította a kárpátalji síkság birtokbavételének megakadályozására egyedül képes ellenfél erejét. Árpád fejedelem diplomáciája és fegyverei teljes sikert nem tudtak aratni, mégis minden akadályt elhárítottak a továbbköltözés és az új hon elfoglalása útjából.

Honfoglalás

A besenyő támadás után nyugatra költöző magyar nép — asszonyokkal, gyermekekkel, szolgálkkal együtt mintegy ötszázezer ember — a 895. év őszén kelt át a Kárpátok hágóin. A sorsdöntő eseményeket nyomon követő nagy vállalkozás előestéjén — régi szokás szerint — áldozattal fordultak istenükhöz s az ősök varázshatalmú szelleméhez. A nemzeti totem, a szent Turul-madár inkarnációjaként tisztelt öreg Álmost áldozták fel, hogy varázsereje, bölcsesége és bátorsága a földi béklyótól szabadulva, fia leikébe költözzék s azt betöltve, az ifjú fejedelmet képessé tegye nagy feladatainak megoldására.

A nagy áldozattétel után indult meg Árpád fejedelem a Felső-Tisza völgyéről az évek óta keresett új haza elfoglalására, mialatt népének egy része — talán három törzs népe — a Maros és Olt völgyén nyomult az ország szívébe.

Az Árpád fejedelem vezérlete alatt Verecke felől közeledő főhad a Tisza jobb partján vonult délre s a XII. századi hagyomány szerint Alpár vidékén ütközött meg Salán bolgár vezérrel. A főhadból még a Felső-Tiszánál kivált törzs — a hagyomány szerint Kende (a régi fővezér) és Tétény (Tuhutum) népe — átkelt a Tiszán s a Körösig terjedő nagy tiszántúli síkságot vette birtokba. Tétény serege a Szamos völgyön át Kolozsvár és Gyalu vidékéig hatolt s a tordai sóbányákat ragadta ki az ott vezérlő Gyalu bolgár vezér kezéből. A kabarok — az Aba-ős Ed és Edömén, Bors és Örösúr népe — az északkeleti részeket vették birtokukba. Egy másik törzs — Huba és Lél népe — a Tisza-kanyarodónál vált el Árpádtól s a Rima, Zagyva, Ipoly és Garam völgyén nyomult az irdatlan Zólyom-erdőig, majd a Dunát a váci könyöknél érintve, a Csallóközig és a Nyitra folyóig hatolt. Az erdélyi hágókon átvergődő déli seregek — a későbbi elhelyezkedésből ítélve Kál horka, az új gyula és a legendás Botond törzsei — a Maros völgyét és a Maros-Tisza-Alduna-közét foglalták el s a főhaddal Szentes és Csongrád vidékén találkoztak. Az alpári csata után e törzsek vették birtokukba a Tisza-Duna-köz déli részét, míg a csongrádi részekben Ond vezér törzse szállt meg.

A tiszavidéki és erdélyi bolgár vezérek a létükért és jövőjükért harcoló magyarokkal szemben képtelenek voltak ellent-

állni. Simon bolgár cárt pedig az iménti háborúban szenvedett nagy veszteségek akadályozták meg tiszai tartománya védelmében. A kétfelől benyomuló magyar hadak kisebb harcok, néhány jelentéktelen öszecsapás árán, szinte akadály nélkül jutottak el a Duna-vonalig. Az uralkodóréteg, a tulajdonképeni bolgár elem elpusztult a harcban vagy Bolgáriába menekült. Szláv alattvalóik meghódoltak és szolgasorban magyar uralom alá kerültek. A később elmagyarosodott tiszavidéki szlávok emlékét nyelvünk számos bolgár-szláv kölcsönszava őrzi. Ugyané sorsra jutottak a tiszántúli gyér gepida-töredékek is, míg a hazai hagyomány szerint itt talált és Árpádnak önként meghódoló székelyek teljes szabadságukat megőrizve, mintegy kilencedik törzsként csatlakoztak a magyarokhoz.

A magyar törzsek megszállták a zólyomi, észak-gömöri és tornai őserdőségek, az Erdős-Kárpátok, Keleti-Kárpátok, Erdélyi-Havasok, az Al-Duna és a Duna-Tisza-közi pusztaság határolta területet. A nép számához viszonyítva mai fogalmak szerint igen nagynek tetsző terület a meotiszi és etelközi hazához képest nagyon is szűk volt. Az erdős-hegyes, valamint a homokos és ingoványos részeknek a magyar semmi hasznát sem vehette. Pásztorgazdaságához, az állatok tízezreit számláló méneseinek és gulyáinak ellátásához rengeteg fűtermő sík vagy enyhén lejtős területre volt szüksége. Ezért kétesztendei pihenés után megkezdték a dunántúli és északnyugati részek meghódítására irányuló vállalataikat.

Pannónia megvétele

Arnulf német király, 896 óta az egész birodalom császára — szlovén hűbéreseinek 894. évi tapasztalatain okulva — jól felkészült régi szövetségesei fogadására. Pribina egykori tartományát Mosaburggal Braszlav hercegnek adta hűbérül, aki régebben a Száva-Dráva-közi szlovéneken uralkodott. Az Ostmark és Karinthia védelmét Aribo és Luitpold őrgrófokra bízta. Másfelől azonban — a régi kapcsolatot megújítva — a bajor grófok útján szövetséget kötött a magyarokkal, kik kettévágott kutyára és farkasra esküdve pecsételték meg a frigyét. A szövetség éle Morvaország ellen irányult, hol Svatopluk két fiának — II. Mojmirnak és II. Svatopluknak — viszálya bomlást idézett elő.

A bajorok a császár segítségéhez folyamodó ifjabb Svatopluk hívására, Luitpold őrgróf vezetése alatt 898-ban törtek morva földre. Támogatták őket a morva uralom alól szabadult csehek, szorbok és más szláv törzsek is. A magyarok — úgy látszik — a Garam-Zsitva közéről kiindulva, e hadjáratban foglalták el Nyitra és Vág vidékét s a Kis-Kárpátokig, illetőleg a Morva-folyóig szorították vissza a morvákat. E harcok emlékét őrzi a magyar hagyományban a morva népnévből (*marovc-i*) megszemélyesített Marót fejedelem és Svatopluk alakja s a *messianus* népnév. A morva fejedelem uralma alól

magyar hatalom alá került tót és fehér-horvát lakosság egykedvűen fogadta a változást, zúgolódás nélkül hódolt új urának.

A magyarok egy másik csapata ugyanekkor a Dráva és Száva völgyén és a velencei síkságon át a Brentáig hatolt. Arnulf hűbéresének, Braszlavnak, pannóniai tartományát -- a szövetséges császárra való tekintettel — elkerülték, de meghódítását előkészítendő, a következő év tavaszán nagyobb sereggel támadtak Itáliára. Bajor szövetségeseik szlovénlakta déli tartományán akadály nélkül átvonulva, végigpusztították Lombardiát. Az ötezer főnyi magyar lovassereg egyik csapata Verona, Milano, Pavia mellett elszárgulva, Bergamóig, Vercelli városáig és a Nyugati Alpokig pusztított és rabolt. Más csapatuk lóháton a lagúnákon átúsztatva kísérelte meg Velence megtámadását. Merész vállalkozásukat csak a hajóhad felvonulása hiúsította meg. Lombardia ura s egy esztendeje Itália királya, Berengár friauli örgróf a magyarok számát háromszorosan felülmúló hatalmas sereggel indult ellenük. A magyar vezér visszavonulóban a Brenta-folyóhoz érve, békét kért. Minden zsákmányát, málháját, sőt vezetéklóvait is felajánlotta, kezeseket ígért a szabad elvonulás ellenében. Berengár mégis harcra határozta magát s a magyarok — bár a küzdelem reménytelensége iránt nem igen volt kétségük — kétségbeesett védelemre készültek. Mikor azonban a Brenta túlsó partján táborozó és lakmározó ellenség gondtalan hanyagságát látták, sűrű nyilazás közben rohamra indultak s a Brentán átgázolva, átúsztatva, 899 szeptember 24-én hirtelen rajtaütéssel tönkrevették a lombard sereget. Harcban és üldözés közben rengeteg vitézt leöltek, sok zsákmányt és foglyot szereztek. A nagy diadal után Itália belseje felé fordultak s a Pó jobbparti síkságát is végigdúlták. A gazdag lombardiai mezőkön kitelelve, 900 tavaszán indultak hazafelé, miután Berengárral — nagy ajándékok és kezesek ellenében — békét kötöttek, amit újabb portyázások után 904-ben állandó szövetség követett. A magyarok a szerződést híven megtartották és Itáliát ezidő óta csak Berengár hívására keresték fel.

A Karinthiát is magábanfoglaló bajor hercegség délnyugati szomszédjának megbénítása s a vele kötött barátság kedvező helyzetet teremtett egy bajor hadjárat esetére, aminek ideje a lombardiai kaland befejezésével már el is következett. A magyarok Lombardiában vették régi barátjuk, Arnulf császár, 899 decemberében történt halálának hírért. Vele megszűnt az akadály, mely őket Pannónia kíméletére kényszerítette.

A magyar sereg Itáliából hazatérőben Pannónián vonult keresztül és megsemmisítette Braszlav herceg Balaton-vidéki hűbéres tartományát. Néhány hónap múlva, még 900 nyarán felkerekedtek a Tisza vidékén s a Garam és Vág közt tanyázó törzsek s a Dunán átkelve, minden ellentállás nélkül vették birtokukba Pannóniát. Arnulf császár halála és a dunántúli föld

birtokbavétele után tüstént követeket küldtek a bajorokhoz a szövetség megújítása végett, de mikor elutasításra találtak, haddal támadtak Bajorországra.

A váratlan fordulattól meglepett bajorok hiába kértek segítséget, kereszténységükre hivatkozva, a nyáron még haddal támadott morváktól. Ezek kárörömmel szemlélték a két ellenség összecsapását s inkább a magyarokkal cimboráltak, sőt ezek pogány szokásait is utánozni kezdték.

A 900. évi bajor hadjáratlal hosszú háborúskodás kezdődött. Magyar csapatok évről-évre betörtek a bajor végekre, hol délen Karinthiát, hol északon a Keleti örgrófságot és Morvaországot pusztítva. Az elkeseredett küzdelemben Arnulf rokona, a bajor Nordgau, Ostmark és Karinthia örgróf Ságokat 898-ban egy kézben egyesítő Luitpold örgróf (893—907) — a X. századi bajor hercegeknek és a Wittelsbachoknak ősapja — állt a honvédelem élén. A harc mindig bajor földön folyt. A bajorok csak egy ízben tudtak diadalt aratni, s ekkor is rút árulásnak köszönhették győzelmüket. Kusaly vezért 904-ben — barátságot színelve — ebédre hívták s ezután társaival együtt lemészárolták. Ez esemény hatása alatt a magyarok három évig elkerülték Bajorországot. Ehelyett Morvaországot pusztítják és teljesen megsemmisítik Szvatopluk utódainak maradék hatalmát. 906-ban a nekik adót fizető morvák, csehek és dalaminci szlávok vagy glomácok földjén át — ez utóbbiak hívására — szász földre törtek, honnét nagy zsákmánnyal tértek haza. Egy évvel utóbb Luitpold örgróf — megsokalva a magyarok pusztításait — a bajor grófokkal és püspökökkel hadbaszállt a magyarok ellen. A döntő csatát a magyar becsapások ellen épített Ennsburg vára alatt 907 július 5-én vívták meg. A véres ütközetben a bajor sereg színe-java a csatamezőn maradt. Elestek vezérei, a vitéz Luitpold és Theotmar salzburgi érsek s velük együtt estek el a keleti grófságok is. Nagy Károlynak az avarok ellen szervezett keleti örgrófsága, az Ostmark százéves fennállása után megszűnt. Területe az Enns-folyóig hatoló magyarok uralma alá került s ők vették birtokukba a karinthiai örgrófság keleti részét, a mai Stájerország hazánkkal határos vidékét is. Megszállásra e vidéken nem gondoltak, csupán a nyugati szomszédokat elválasztó semleges zónát, a nyugati gyeplévet bővítették ki, alkalmas felvonuló terepet szerezve nyugatnak induló seregeik számára.

Az ennsburgi győzelemmel ért voltaképen véget a honfoglalás s ekkor állapotított meg Magyarország, illetőleg a magyar uralom alá tartozó terület nyugati határa.

A törzsek megtelepülése

Az új hazában a magyar törzsek régi települési szokásaikhoz híven külön-külön szálltak meg egy-egy nagyobb földterületet, melyek a hazai krónikáknak családi hagyományokon alapuló elbeszéléséből pontosan megállapíthatók.

Árpád a Megyer- vagy Magyar-haddal a meyeri réven kelt át s a Közép-Duna két partján telepedett meg. A fejedelmi nemzetség a bal- és jobbparti Sárvizek közt elterülő későbbi Fehér megyét, a solti részeket, a Csepel-szigetet, a Pilis-, Vértes-, Bakony-hegységektől övezett dunántúli földet és Veszprém, Tolna, Somogy szomszédos vidékét ülte meg. A törzs többi nemzetségei — köztük a Csák-nem — a fejedelmi nemzetséget gyűrűként övezve, a későbbi Pest, Fehér, Veszprém, Tolna, Somogy és Bodrog megyék területére szálltak. A Duna-Tisza-köz északi részén tanyázó nemzetségek Külső-Szolnok tiszaparti részeit is megszállták s igen korán — talán már a X. században — áthúzódtak a későbbi Közép-Szolnok megyének Kraszna-menti területére. Honfoglaláskori és X—XI. századi szállásaik voltak az Árpád ivadékainak nevét őrző Solt, Tas, Taksony, Üllő (Ölle), Jutás, Fájász, Tarhos, Tormás, Tevel, Szerénd, Koppány s a hadhoz tartozó nemzetségek X. századi őseiről nevezett Szabolcs, Csák(vár), Szalók, Ósi, Vajta, Doboka, Csanád, Tétény, Bicske, Szolnok, Ákos, Kartal falvak.

A fejedelmi törzstől északnyugatra — a későbbi Pozsony, Nyitra, Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Hont megyék területén és az Ostmark határos vidékén — találjuk a X. században nagy szerepet játszó Szoárd és Lél hadnagyok törzsét. A Szoárd- vagy Zovárd-nem a csallóközi Lél község körül s a Duna két partján, a törzs honfoglaláskori hősének — Hubának — nemzetsége: a Szemere-nemzetség a zsitvavölgyi Huba s a györmegyei Szemere községek körül szállt meg. A törzshöz tartozó Alap és Pok nemzetségek őseinek nevét őrzik Alap és Pok falvak.

Tőlük délre a zalamegyei Kál, Lád, s a somogy- és vasmegyei Bogát, Kál és Bulcsu községek a 924-ben szereplő Bogát vezér s a horka méltóságot viselő Kál és Bulcsu nemzetségének — a Vérbulcsu- vagy Lád-nemnek — birtokát jelölik. E törzs Vas és Zala megyék területén s a Rába völgyén talált végleges szállásra.

Az Al-Duna két partján — a későbbi Bodrog, Bács, Valkó és Baranya megyék területén — megtelepülő törzs legelőkelőbb nemzetségei a Bodrogvár vidékén és az Al-Duna két partján megtelepedett, majdan a Szerémségben is birtokos Botond-nem s a Baranya és Valkó megyék Dráva-kétparti részein megszállt Kán-nem volt.

Az ötödik törzs, melynek hadnagyai a X. században a *gyula* méltóságot viselték, a Maros két partján — a későbbi Temes, Torontál, Csanád, Arad, Zaránd, Békés megyék sík területén — szállt meg. E törzs feje volt Szent István anyai nagyatyja és a maros vári Ajtony. Emléküket a békési és temesi Gyula, Zaránd megyében Gyulavarsány, az erdélyi Gyulafehérvár, az aradmegyei Ajtonvmonostor és Kolozs megyében Ajtony falu őrzik.

A Közép-Tiszánál Csongrád megye tiszaképarti területén szállt meg Ond hadnagy, a Bór- vagy Kalán-nem őse Ete fiával, kinek nevét Ete falu őrzi. A törzs többi nemzetsége — köztük a Barsa és Csöit községeket telepítő Barsa- és Csöit- vagy Vathanem — Csongrád, Békés, Bihar szomszédos vidékeit ülte meg.

A régi fővezér, Előd kende nemzetsége — a Kaplony-nem — a szatmári Kaplony vidékén, a Kraszna és Szamos partján, a nagy láp védelme mögé húzódott. A törzs többi nemzetségeit — a szabolcsi Kálló és Semjén vidékén honos Balog-Semjén-, a Téténytől származó Maglód- vagy Gyulazsombor-, valamint az Agmánd-nemet — Szabolcs, Bihar, Közép-Szolnok, Kolozs, Doboka, Torda vármegyék területén találjuk.

A kabarok vezető nemzetségei — az Aba-, örösür- és Bors- vagy Miskolc-nemek — a Mátraalját s a Tisza-képarti Hevesújvár és Borsod területét ülték meg. A többi kabar — Anonymus szerint kún — nemzetségek a Felső-Tisza mellékfolyói mentén szálltak meg. Az Aba-nem X. századi tagjai telepítették Abád és Pata, a Borsok Borsod és Miskolc, az örösür-nem tagjai Sajó-örös és örösürvára helységeket.

Székelyek

A Felső-Maros, Küküllő és Felső-Olt völgyét környező erdős hegyvidéken a székelyek laktak. A történettudomány — adatok híján — mindmáig sem mondta ki a döntő szót a székely kérdésben. Annyi bizonyos, hogy a székelyek nem voltak az ország különböző vidékéről jött magyar telepesek. A középkori források egybehangzó vallomása szerint a székelyt mindig a magyarral egytőről szakadt, de tőle mégis különböző, százados távoliét után vele újra egyesült népnek tartották. Vérségi szervezete, ősi intézményei, jogviszonyai bizonyítják, hogy erdélyi földjét, mint zárt tömegben települő, ősfoglaló nép, legkésőbb a XI. század elején szállta meg s nem a királyok telepítették oda. Hazánk területére vagy a magyarokkal együtt jöttek, vagy már korábban is itt voltak. Noha a székelyek őseit a honfoglalás előtt csatlakozó kazár-kabarokkal és eszegel-bolgárokkal azonosító tudós elméletek okfejtése sok tekintetben tetszetős, idevágó forrásadatok teljes hiányában nem adnak elég alapot arra, hogy a XI. század vége óta kimutatható hazai hagyomány határozott állításainak hitelét kétségbevonjuk. A hagyományból nyilvánvaló, hogy a XI. században a székelyeket Magyarország honfoglaláselőtti lakóinak és Attila népének tartották. Ez a tudat minden alap nélkül nem alakulhatott ki. A X. század vége óta betelepülő besenyőket, bolgárokat, kúnokat sohasem mondta senki őslakóknak. Anonymus a honfoglalás előtt csatlakozó s nála „kún“ néven szereplő kabarokat és Mén Marót „kozár“-jait is élesen megkülönbözteti a székelyektől. Mindezt figyelembevéve, a székelyeket az Avarbirodalom bukása után Magyarország területén

meghúzódó s a honfoglaláskor Árpád fejedelemnek meghódoló avar vagy avaruralom alatt élő törökfajta — kuturgurbolgár vagy onogur — néptörödékeknek kell tartanunk. Ha feltesszük, hogy az avarokkal idesodródott onogurok ivadékai voltak, az onogur-magyarokhoz való gyors nyelvi áthasonulásuk — az eredetkérdés legnehezebb problémája — is teljes megoldáshoz jut. Hegyvidéki elhelyezkedésük is a magyar hagyomány igazát látszik bizonyítani, mely szerint a „hún“, azaz avar hatalom bukása után ellenük kelt idegen népek nyomása elől húzódtak erdős-hegyes hazájukba, ahol az onogurok és bolgárok régi vadászfoglalkozásához igen alkalmas területeket találtak. Más nyomok viszont arra mutatnak, hogy erdélyi megtelepülésük előtt Biharban, a Berettyó és Szamos között laktak s onnét a X—XI. században vándoroltak a Meszes-hágón és a Felső-Szamos völgyén át erdélyi hazájukba, hol később a X. század második felében megmozdult besenyőség, majd az úzok és kunok elleni határvédelem feladata hárult rájuk.

Kettős település

A törzsek kiterjedt szállásföldjén belül minden nemzetiségnek megvolt a maga téli és nyári szállástelepe. Télen — ősi szokásukhoz híven — a folyóvizetek, lápok, tavak mellett laktak. Tavasszal a termékeny rónákra, hátságokra, dombos vidékre, hegyi lejtőkre húzódtak s a hideg beálltaig ott sátoroztak. Árpád nemzetiségének szállásai Fehérvár és a Csepel-sziget a solti részekkel. A Csák-nem kettős szállástelepei a vértessalji Csákvár és a fehérmegyei Szabolcstól a Dunáig terjedő síkság, a Kurszán- vagy Kartal-nemé a dunamenti Kurszán vár és az aszódi dombok, a Zoárd-nemé Nyitra és Csallóköz, a Vérbulcsu-nemé a Balaton mocsaras partja és Szombathely vidéke, az Aba-nemé a Mátraalja és a Tisza partja, az Örösur-nemé a Bükk és a Sajó-torkolat vidékén voltak. Az állandó nemzeti szállástelepek körül csoportosuló szolgálk telepei fejlődtek utóbb népes falvakká, melyek nevükben a foglalóbirtokos nemzetséggő vagy külön szállást ütő nemzetségtag nevét tartották fenn.

A megszállt területek az ország gazdaságilag legértékesebb, legelőben dús, szénát bőven termő és művelésre alkalmas vidékei, ahol a magyarok mindent megtaláltak, amire életfenntartásukhoz és gazdálkodásukhoz szükségük volt. A ló- és szarvasmarhatenyésztésre, földművelésre alkalmatlan magas hegységek, őserdők, a kopár, homokos pusztaságok lakatlanul maradtak és mint semleges zónák választották el egymástól a törzseket s az egész törzsszövetség népét a szomszédos népektől.

Katonai tervszerűség a megszállásban

A húnok és avarok fejedelmei, kiknek kelet felé, a Kárpátonkon túl is voltak alattvalóik, népük zömével a Tiszamentén

szálltak meg. A magyar törzsek közül négy, köztük a legnépesebb fejedelmi törzs túl a Dunán telepedett meg. Viszont a Tiszántúl keleti részén és Erdélyben hatalmas területek néptelenül maradtak. Kétségtelen, hogy a gazdasági okok, a Dunántúl műveltebb földje, az állattenyésztő avarokkal szemben már a földművelést is megbecsülő magyarok szemében kívánatosabbá tették annak birtokát az inkább állattenyésztésre alkalmas tiszántúli részeknél. Mégis az elhatározás főokát a katonai célszerűségben, a keleti veszedelemtől, a besenyő támadástól való félelemben kell keresnünk. A gazdasági szempontok mellett az elhelyezkedésben nagy, sőt döntő szerepe volt a katonai megfontolásnak s a dunántúli telepedésben a magyarok tudatos nyugatra törekvésének egyik legbiztosabb jelét kell látnunk.

A magyar törzsek az Alföld szélein a folyóvölgyek kijáratait szállták meg s a hadnagyok nemzetségükkel víz mellé, még pedig nagy folyók két partjára, szigetközökre, mocsarak tói védett területre telepedtek. A hirtelen támadás elleni védelem szempontjai tették szükségessé a határhegységekbe vezető természetes hadiutak, a folyóvölgyek torkolatának megszállását és a nagy folyók átkelőhelyeinek — a réveknek, gázlóknak — kétparti biztosítását. Ellenséges támadás esetén a törzsnek a folyó másik partjára húzódó népét és vagyonát az átkelőhelyeknél állást foglaló férfinép könnyebben védhette a meglepetés ellen. Ugyancsak katonai szempontból volt fontos oly központi, állandó szállástelepek kiválasztása, ahová — mint megerősíthető, hozzáférhetetlen helyekre — meglepő támadás esetén is visszavonulhattak. Erődített helyeknek, földváraknak bőviben volt az ország. Ezeket a magyar nemzetségek a szlávok hódoltatása után birtokukba is vették, de védelemre nem minden esetben használhatták fel. A sík területen fekvő földvárak sáncai a keleti lovas szomszédok ellen nem sok védelmet nyújtottak. Csak mocsárvárak, szigetközök vidéke adott biztos menedéket. A Csepel-sziget, illetőleg a kétparti Sárvizek mocsaraitól körülövezett fehérmegyei és solti szigetjellegű nagyobb terület, a Csallóköz nyugat felől mocsártól, sártól védett keleti csücske, a Zalavár körüli mocsarak a Balatonnal, a Dráva-torkolat mocsarai, a Szárazér-Maros-Tisza-Aranka-szögének mocsaras vidéke, a Körös-torkolat és Sárrét járhatatlan ingoványai, a Szamos-Kraszna-vidéki lápok és a Sajó-Eger-vidéki morotvák egy-egy törzs, illetőleg egy-egy hadnagyi nemzetség természetes mocsár- vagy szigetváraivá lettek. A hadnagyoknak itt állandó védett telepük, váruk volt: Csepel és Fehérvár, Lél a Csallóközön, Bogát a Balaton mellett, Bodrogvár, Marosvár, Ete és Kaplony, ahova támadás esetén egész háznépükkel és barmaikkal visszavonulhattak s hol az asszony nép a gyermekekkel állandóan lakott.

A törzsek szállásföldjét széles, lakatlan földcsávok, természetes határok választották el egymástól. E természetes határok hegyek, erdőségek, tavak, nagyobb járhatatlan mocsaras vidékek vagy sivár pusztaságok voltak, de az avarok *gyűrű* néven ismert mesterséges gyeperendszerét is felhasználták a törzsszállások elválasztására és védelmére. Árpád hadának szállásföldjét a Mátra-, Cserhát-, Pilis-, Vértes-, Bakony-hegységek láncolata, a Balaton déli partjának mocsarai, a Mecsek-hegység, a Duna bal partján a Sár, vagyis a bodrogi részekről Soroksárig húzódó mocsaras, ingoványos terület ezen túl a későbbi Kis- és Nagy-kunság és Jászság homokos és mocsaras területe övezte. Lél és Vérbulcsu törzseit egymástól a Hanság és a Rábaköz mocsarai s a Bakony nyugati kiágazásai, emezt Árpád és Botond törzsétől a Kis-Balaton mocsarai és a Mecsek választották el. A Botond-törzs és a tiszai törzsek közt pusztaság, a Gyula- és Ond-törzsek közt a Százázér és Sárrét mocsarai terültek el. A kabarokat Ond törzsétől a Nagy-kunság pusztasága, Lél és a fejedelem törzsétől a Mátra választotta el. A Kende-törzset nyugat felé a Hortobágy, a nyíri és bihari erdőségek határolták. E többnyire erdős határzónák a vadászatkedvelő magyaroknak vadászterületül is szolgáltak, de főcéljuk a védelem és a törzsközi összetűződések elhárítása volt.

A hadnagy székvárát, nemzetsége állandó szállástelepét hármassal védőgyűrű vette körül: a víz- és mocsáralakította váröv, a törzs többi nemzetségeinek élő gyűrűje és a hegyek, erdők, mocsarak, puszták alkotta természetes külső sánc.

Mint a nemzetségek a törzsfő, a hadnagy nemzetségét, úgy fogták körül a fejedelem törzsét a többi törzsek. A Középduna mentén központi helyzetben megszállt Árpád-törzset gyűrűalakban vette körül hat más törzs, melyek mindegyikére fontos katonai feladat hárult. A felsődunamenti Lél-törzs szállásföldjén futottak össze a Vág, Morva, Duna völgyein és Morván át Csehország és Németország felé vezető hadiutak. A balatonmenti törzs földje gócpontja volt a Rába- és Mura-völgyön át Stíria, Ausztria és Németország, a Dráva- és Száva-völgyön át Itália, a Száva- és Kulpa-völgyön át Horvátország, a Dráva-Száva-közi síkon Szerbia és Bizánc felé vezető hadiutaknak. E két törzs fejei — az egykorú bizánci és nyugati forrásokból ismert Szoárd (Salard), Lél, Bogát, Kál, Bulcsu — vitték az előharcos szerepét a X. század nyugati és balkáni portyázó hadjárataiban. A Dráva-Alduna-vidéki törzsre, a bizánci harcok hőseként megénekelt Botond hadára hárult a szerémségi bolgárok elleni védelem. Ond törzse a Körös-völgyén Erdély és a besenyők felé, a gyulák hatalmas törzse a Maros-völgyön át ugyancsak a besenyők s a Morava völgyén át Bolgária és Bizánc felé vezető hadiutak kijárását őrizte, ők voltak hivatva az Alduna és Morava, valamint

a Maros- és Körös-völgy felől várható bolgár és besenyő támadások feltartóztatására. A kabarok az északkeleti szorosokon át orosz földre vezető utak végpontjait tartották megszállva. A veszedelem keleten volt a legnagyobb, amerre a régi, kegyetlen besenyő ellenség tanyázott. Ezért a tiszai törzsek védővonalán és az ettől keletre húzódó erős, természetes bástyán — a nyíri és bihari őserdők s az erdélyi határon húzódó hegységek övezetén — túl egy második határvédővonal épült ki. A Berettyó, Ér és Kraszna völgyeinek védelmét talán már a X. században a fejedelmi had oda kiszálló nemzetségei, Ákos és Káta vették át. A Belső-Tisza, Szamos, Maros és Küküllők völgyeinek bejáróit a Kende-törzs s a Felső-Maros- és Küküllő-vidéki székelyek nemzetségei védelmezték. A fejedelmi törzset kelet felé ilyképen négyes védősánc oltalmazta: a Sárvíz mocsarai mögöttük a homokpusztával, a tiszai törzsek védővonalá, a nyíri, bihari erdőségek és erdélyi határhegyek öve, végül a szamosmenti és székely törzsek vonala.

A megszálláskor tudatos stratégiai tervszerűséggel kiépített védelmi rendszert betetézte a határok nagyszerű védelme: az összes törzsek szállásföldjét körülfogó széles, jobbára lakatlan és gyakran járhatatlan területek gyűrűje. Északnyugaton, északon, keleten és délkeleten a Kárpátok úttalan őserdőkkel borított, természetalkotta hatalmas bástyája, délen a deliblati pusztá, az Al-Duna mocsarai, a Fruska-Gora és Szlavónia (a mai Horvátország) erdős-hegyes vidéke, a nyugati határon a Muraköztől észak-északnyugat felé húzódó erdős földszáv a Wiener-Walddal, a Morvamező s az Olsava-Morava-Vágfolyók köze, sőt 907 óta az Ostmark és Moravia is, a déloroszországi nép választó semleges zónákhoz hasonló országválasztó közők voltak. E széles övezet, a *gyepüelve*, vagyis a mesterséges torlaszokon-, gypükön-túli terület megóvta a magyar népet az etelközi besenyőtámadáshoz hasonló, meglepetés-szerű rajtaütéstől. Neki viszont módot adott, hogy a gypűn keresztülvezető utak belső kijáratánál, a nemzetségektől megszallt folyóvölgytorkolatoknál mesterségesen elzárt, eltorlaszolt gypűkapuk (*porta*) megnyitása után az előtte ismeretes utakon áthatolva, váratlanul meglephesse szomszédait. Emellett a gypűelve vadászterületül, portyázások előtt táborozóhelyül is szolgált. A veszélyesebb pontokon állandó őrségeket tartottak az utaknak a gypűelvéről kivezető külső kijáratánál, a tulaj donképeni országhatáron. A gypűelve egyébként nem volt teljesen lakatlan. Nyugaton például a fertővidéki és alsóausztriai avar és német töredékek, az ausztriai és morvaországi magyar határőrök a tulajdonképeni gypű vonalon túl laktak. A délnyugati határvidéken is elszórt kisebb szlovén néptöredékek húzódtak meg az erdőségekben. Kelet felé a

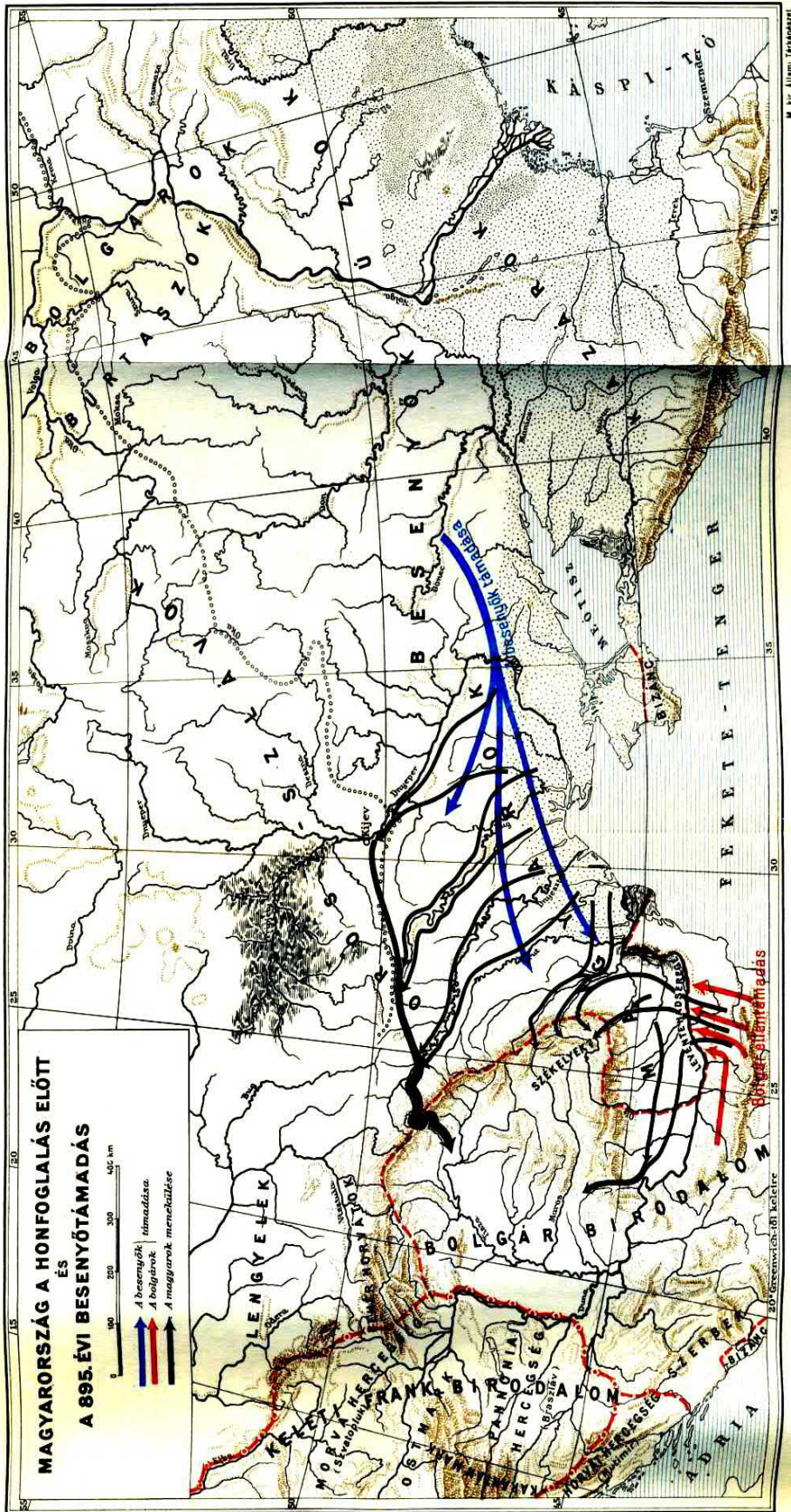
Kende- és Gyula-törzs számos- és felsőmarosvölgyi szállás-telepei és a székelyek, vagyis az *erdőelvi* (= erdélyi) népek kivülestek a Meszes-, Réz-, Királyhágó-, Bihar- és Erdélyi Erc-hegységeken áthúzódó belső gyepúvonalon.

A megtelepülés történeti jelentősége

A honfoglaló magyaroknak az az elhatározása, hogy településük súlypontját a Dunántúlra helyezték és kelet felé kifejezetten védelmi állást foglaltak el, már az első megszálláskor megpecsételte a nemzet jövő sorsát. Noha a nyugattal szemben a honfoglaláskor s azt követően másfél évtizeden át következetesen ellenségképen léptek fel s noha a nyugati érdekkörbe való bekapcsolódásuk csak Szent István korában következett be, a nyugati keresztény kultúrközösséghez való csatlakozásuk két legfontosabb előfeltétele: a keleti érdekkörtől való teljes elszakadás és a földrajzi elhelyezkedés már a honfoglaláskor megvalósult. A német tartományokkal szomszédos és a latin-keresztény műveltség hagyományaival terhes dunántúli föld, frank fennhatóság alatt élt szláv és avar lakosságával ellenállhatatlanul sodorta a vérrokonaitól elszakadt magyar népet nyugat felé. A dunántúli megtelepedésre, mint végső okra kell visszavezetnünk a Dunántúl megszületett magyar királyságnak a bizánci térítő- és hódító-törekvésekkel szemben tanúsított szívós ellenállását. A megszállásban érvényesülő tudatos stratégiai tervszerűségnek volt köszönhető, hogy a magyarság ellene tudott állani a nyugat felé törekvő besenyők, úzok és kúnok támadásainak s így elkerülte a Magyarország és Balkán földjén elpusztult vagy felmorzsolódott hún és avar, besenyő, úz és kún népek s a keleti művelődési körbe ékelődve elszlávosodott bolgárok, kazárok és más rokon népek sorsát.

A legtermékenyebb, mezőgazdaságilag legértékesebb területek birtokbavételével, öntudatlanul bár, a magyarság gazdasági túlsúlyát biztosították a gyérlakosságú, külső településre szoruló országban. A később jövő keleti és nyugati telepések — besenyők, kúnok, németek, flamandok, vallonok, oláhok, rutének — az ország szívében és a határszéleken lakatlanul maradt, gazdaságilag értéktelenebb homokos pusztaságot és hegyvidéket voltak kénytelenek megszállni. Ennek következménye volt, hogy még a kulturált német és vallon telepések is csak a kereskedelem, ipar és bányászat terén vehették fel a versenyt a magyarokkal, de gazdasági fölényüket a mezőgazdaságra hivatott országban veszélyeztetni sohasem tudták.

A honfoglaló magyar nemzetségek szívesen keresték a már lakott vidéket s az országban elszórtan lakó szlovén, germán, avar és bolgár-szláv néptörödékeket közvetlen uralásuk alá hajtva, mintegy rájuk telepedtek, gyérlakosságú telepeik közé ékelődtek, minek következtében e népelemek, nyelv-

**MAGYARORSZÁG A HONFOGLALÁS ELŐTT
ÉS
A 895.ÉVI BESENYŐTÁMADÁS**

- A besenyők támadása
- A bolgárok támadása
- A magyarok menekülése

0 100 200 300 400 km

kincsük egy részét a hódítóknak átadva, gyorsan megmagyarosodtak.

Azáltal, hogy a törzsek az ország belsejében hagytak pusztán nagyobb területeket, így a későbbi Kunságot, Hajdúságot, Bihart, s inkább az Alföld széleit — a folyó völgyeknek a hegy-ségekre torkoló vidékét, a gyepekön át vezető utak bejárásait — szállták meg, már a foglaláskor kijelölték a később mindig magyarnak maradt, zárt egységet alkotó belső terület határait és az ország határai felé irányuló kitelepülés természetes útvonalait birtokukba véve, megteremtették az új hazai gazdasági, etnikai és politikai egységének előfeltételeit. Az etnikai egység kialakításának útját állta ugyan a törököktől és a hódításuk nyomán kelt véres háborúkban szenvedett s elsősorban a színmagyar lakosságot sújtó veszteség, de a honfoglaláskor kijelölt nyelvhatár körén belül a lakosság még e borzasztó csapások után is magyar maradt. A megritkult ősi lakosság ezen a területen a későbbi századokban tömegesen betelepített idegen nemzetiségeket is legnagyobb részben magába tudta szívni.

A magyarok megtelepülésének az a sajátossága, hogy az ország határán és belsejében nagy területek, mint ország- és törzsválasztó zónák megszállatlanul maradtak, mélyreható politikai következményekkel járt. Szent István ezeket a nemzeti megszállás alá nem került területeket s azoknak a nemzetségektől nem függő idegen lakosságát szerte az egész országban birtokába véve, szerezte és szervezte meg a központi hatalom gazdasági alapját, a rengeteg kiterjedésű királyi birtokot anélkül, hogy a nemzeti vagyont — nyilvánvaló hűtlenségi eseteket kivéve — érintenie kellett volna. Ennek a szerencsés körülménynek volt köszönhető, hogy a nagy politikai átalakulás néhány hatalmas törzsfő ellenállásáról nem szólva, minden nagyobb megrázkódtatás nélkül ment végbe.

Az egykori törzsválasztó közök lakatlan belterületén és a gyepeken alakultak ki a királyi család nagy birtoktestei: a pilisi, bakonyi, zólyomi, bihari, munkácsi, pozsegai és más uradalmak. Ugyanitt jutottak királyi adományból összefüggő nagy birtokhoz a keresztény királyság államszervező munkájának fő támaszai: az egyház és az új, részben bevándoroltakból kikerült adományos és tisztviselő arisztokrácia. A püspökségek: Esztergom, Kalocsa, Pécs, Veszprém, Győr, Vác, Eger, Bihar, Gyulafehérvár, a társaskáptalanok: Nyitra, Dömös, Pozsony és a Benedek-rend első monostorai: Pannonhalma, Bakonybél, Pécsvárad, Tata, Zobor, Garamszentbenedek, a törzsszállások területének szélén, az addig megszállatlan erdőshegyes vidéken helyezkedtek el s jórészt itt kapták birtokaikat. Ezen a területen alakultak ki a középkor nagy világi birtoktestei is.

A király tisztán gazdasági szervezetű családi birtokaival ellentétben, gazdasági, de egyszersmind katonai rendeltetéssel bíró vármegyék földbirtoka viszont, bár e területből is gyarapodtak, a nemzeti szállásbirtok közé ékelve tűnik fel. Sőt a vármegyék területi kialakulására hatással volt a nemzeti szállásföldek, különösen a hadnagyi nemzetségek szállásföldjének helyzete. A törzsek vezetőnemzetségeinek szállás-helyéül szolgáló területeken Komárom, Esztergom és Fejér dunaképart; Újvár, Szolnok és Csongrád tiszaképart; Baranya drávaképart, Csanád és Arad marosképart; Szátmér szamosképart és Zala vármegye balatonképart részeinek, valamint a később két-, majd háromfelé szakadt Szolnok vármegye távoleső területeinek gazdasági és közigazgatási összekapcsolása csupán a megyék területén lakó vezetőnemzetségek ősi birtoklási viszonyaiban lelheti magyarázatát. Szent István az új államszervezetben s a vármegyékben is vezetőszerepet szánt és juttatott a hozzá hűnek bizonyult nemzetségeknek. Másrészt pedig hatalma biztosítása végett a várgazdaságoknak az egész országot behálózó láncolatával át kellett törnie a régi törzsi szállásterületek határait, a központi hatalom gazdasági és katonai exponenseit közbe kellett ékelnie a nemzeti telepeknek.

Árpád fejedelem

A honfoglalás diplomáciai és katonai előkészítése és tervszerű végrehajtása kétségtelenül Árpád fejedelem személyes érdeme. Az új haza megszállásában, a gazdasági és katonai szempontból egyaránt célszerű berendezkedésben megnyilvánuló tudatosság és tervszerűség a maga mélyreható következményeivel az egész nemzet életerejének, fejlődőképességének és államalkotó tehetségének bizonyítéka. Árpád magyarjai nemcsak honfoglalók, hanem egyben a középkori magyar állam alapjának megvetői is voltak.

Maga Árpád 907-ben szállt sírba. Népe nagy tisztelettel temette el a római légiók egykori dicsőségét hirdető aquincumi romok közelében, egy kis patak forrása fölött. Sírját lágyékából származó keresztény királyok kegyelele Szűz Mária tiszteletére emelt templommal szentelte meg. Utódai s a honfoglaló vitézek ivadékaival, tisztelettel és kegyelettel adóztak az — egykorúak szerint — „tanácsban és gondolkodásban bölcs, harcban kiváló, vitéz és uraiómratermett“ honalapító fejedelem emlékének. S e tiszteletadást Árpád fejedelem élete munkájával bőven kiérdemelte. A honfoglalás előtti morvaországi, pannóniai és bolgáriai hadjáratok, az új hazában lakó népelemek és a felettük uralkodó hatalmak elszigetelését célzó diplomáciai kötések, a foglalás eredményét minden támadás ellen biztosító felsőitáliai és bajor hadjáratok egy kitűnő elme tudatosan felépített politikai és katonai koncepciójának láncszemei, mely a legkiválóbb keleti diplomata-

hadvezéreket — Motun hún királyt, Attilát, Bajánt, Kürtót és a türk kagánokat — idézi emlékünke. A magyar nép első Örökös fejedelme nemcsak a vérségi kapcsolat, hanem a szellemi rokonság alapján is méltán hirdethette magát világverő Attila egyenes utódjának.

Innvölgyi csata

Halála után a háborúskodás zavartalanul folyt tovább. A magyarok vezérei — tíz esztendő harci tapasztalatain okulva — igen jól tudták, hogy ha a lombardiai és bajor harc-tereken szép sikereket arattak is, nyugati szomszédaik erejét nem törték meg. Tudták, hogy ha időt engednek a német haderő megszervezésére és nem szereznek nyugaton barátokat, új hazájuk nyugati határát aligha tudják a túlerővel szemben megvédelmezni. Ezért az ennsburgi sikert kihasználva, a német tartományok folytonos nyugtalanításával igyekeztek a hadikészülődést akadályozni és késleltetni, a pártoskodó és szét-húzó német törzsek erejét megtörni.

Mint előbb Morva- és Bajorországba, most a csapataiknak tárva-nyitva álló bajor földön át évről-évre Németország távolabbi tartományába törnek be, nehéz gondot szerezve és véres veszteségeket okozva az ifjú királynak és hűbéres grófjainak. 908-ban Németország északkeleti határtartományát, Szászországot és Thüringiát pusztítják. A thüringi sereg vezérei, Burkhard örgróf és Rudolf würzburgi püspök, életükkel fizettek vitéségükért. A következő évben Svábszágot pusztítják végig. 910-ben Augsburg mellett sváb földön verik szét Gyermek Lajos király bajor, sváb, frank harcosokból gyűlt birodalmi seregét. Frankónia határán döntő csapást mérnek a frank haderőre. A birodalmi seregen aratott győzelemre következő évben csapataik valósággal elárasztják Németországot. Bajor és sváb földön végigszáguldva, behatolnak Frankóniába, átkelnek a Rajnán s visszajövet Thüringiát pusztítják. A 913. évben egy nagyobb seregük ismét sváb földön, majd a Rajnán átkelve Burgundiában pusztított, de visszatérőben megsemmisítő vereséget szenvedett Arnulf bajor herceg és nagybátyjai, Erchanger és Berthold sváb grófok egyesült seregétől.

Az ennsburgi csatában elesett Luitpold örgróf vitéz fia, Arnulf herceg (907—937), hat év óta készült a bosszúra, a bajor fegyverek dicsőségén esett szégyenfolt letörlésére. Már 909-ben és 910-ben is sikerrel vetett lest egy-egy hazatérő magyar csapatnak, de csak most látta elérkezettnek az időt a döntő küzdelemre. Arnulf és nagybátyjai az Inn-folyó mellett támadtak a Burgundiából gyanútlanul hazatérő magyar seregre s azt úgyszólván megsemmisítették. Egykorú német írók szerint csak harminc magyar harcos menekült a véres csatából.

Óperencia

A magyarok urai maradtak az Enns-folyótól keletre eső frank-bajor területnek, az egykori Ostmarknak, de le kellett mondaniuk a magyar nép mesevilágában Óperencia néven ma is emlegetett Ober-Enns völgyének s az Ennsen-túli bajor területeknek hódoltatásáról.

A békét Arnulf diadala után mind a győztes, mind a legyőzött fél érdeke kívánta. A magyarok saját kárukon tanulták meg, hogy a harcmodorukat már ismerő és velük szemben alaposan felkészült bajor sereg többé nem az a veszélytelen ellenfél, mint volt hat év előtt, Luitpold idejében. Verecsük intő jel volt, hogy a veszedelmessé vált szomszédal barátságot tartsanak. Arnulf viszont, ismerve a magyarok harcmodorát és kiszámíthatatlan eredményű, meglepő támadásait, imént megszervezett tartományát nem kívánhatta új háború veszélyének kitenni. A királyi hatalommal épp ezidőben vívott küzdelmében is biztosítania kellett magát a magyarok hátbatámadása ellen. Ezért megelégedett a magyarok felett aratott diadal egyetlen eredményével, tartományának az elviselhetetlenné vált betörésektől való mentesítésével és az Enns-völgyi határ véglegesítésével.

NYUGATI ÉS BALKÁNI HADJÁRATOK

A KELETEURÓPAI török kultúrkörből nyugatra szakadt magyar nép új hazájában idegen s vele szemben jó-részt barátságtalan környezetbe került. Négy kultúra érintkező területén, a keleti török, balkáni görög, latin-germán és pogány szláv világ határmegyéjén négy irányból feléje áramló ellenséges indulattal kellett megküzdenie. Keleten és délkeleten a „rokon“ besenyők s a magyarral valamikor egy töről szakadt, de keresztény hitre tért és már-már teljesen elszlávosodott bolgárok támadásának megismétlődésétől tart-hatott. Nyugaton a pannóniai tartomány elvesztéséért neheze-telő, szövetségesből elkeseredett ellenséggé vált bajorok les-ték az alkalmat bosszújuk kielégítésére. A honfoglalás harcai-ban összetört morvák s a többi szláv szomszédnépek — len-gyelek, csehek, szerbek — sem jó szemmel nézték a közelükbe telepedett félelmes harcosokat. A közvetlen szomszédokkal szemben természetes szövetségesül kínálkozó hatalmak, a bi-zánci császár és a brentai csata óta Berengár itáliai frank király barátságot tartottak ugyan a magyarokkal, de — a bol-gár háború s a későbbi itáliai hadjáratok tanúsága szerint — csak eszközt láttak a harcias barbárokban. Segítségüket szí-vesen igénybe vették, de megsegítésükre sohasem gondoltak. Az ellenséges, rosszindulatú, vagy legjobb esetben közönyös környezetben saját erejére utalt népnek a maga évszázados küzdelmekben kipróbált honvédelmi rendszerére, hadiszerve-zetére s a barbár diplomácia hagyományos fortélyaira támasz-kodva kellett új hazája nyugalalmát s a maga hatalmi állását biztosítania, tekintélyét megalapítania.

Védekezés kelettel szemben

A keleti határon, a levediai és etelközi harcokban kemény és félelmes ellenségként megismert besenyőkkel és bolgárokkal szemben védelmi állásba helyezkedtek. A Kárpátok és az erdélyi határhegység mesterséges torlaszokkal elzárt hágóit és szorosait, az Al-Duna széles vizének átkelőhelyeit állan-dóan és gondosan őrizve s a határvédelmi gyepűrendszert az északi és keleti határon szinte tökéletes erődítési rendszerre fejlesztve, minden meglepő támadásnak útját vágták. E vé-delmi pozíciót következetesen tartották s a besenyők ellen őket harcba hívó Konstantinosz császár követeit húsz évvel a honfoglalás után is kereken elutasítják, mert — mint mon-

dották — „nem bírnak a besenyőkkel, kiknek nagy a földjük, sok a népük és kemény legények.“ Simeon bolgár cárral, Levente győzelmes ellenfelével is óvakodtak harcban állni. Haláláig békén hagyták Bolgáriát, bár 917-ben Konstantinosz császár mindent elkövetett, hogy Péter szerb fejedelemmel együtt a magyarokat is felhasználja a veszélyessé vált bolgár hatalommal szemben. Igaz, hogy Simeon sem kereste a harcot a tiszai bolgár telepeket elfoglaló magyarokkal. Még élénk emlékezetében lehetett a 895. évi hadjárat alkalmával országát borzalmasan megtépázó Levente seregének ereje s amúgy is elég gondot okoztak neki a császárral szövetségben küzdő besenyők, szerbek, albánok. Az Adriai- és Egéi-tengerekig terjedő hódításai és Konstantinápoly elfoglalására irányuló mérész terve feledtették vele a számára jelentéktelen, gyér lakosságú tiszai telepek elvesztését.

A Kárpátok erős természetes bástyája északi szomszédaitól is elvágtatta a magyarokat s a honfoglalást követő évszázadban sohasem jutott eszükbe e határok áthágása, az orosz és lengyel szomszédok nyugtalanítása. A cseheket és elbai szlávokat sem támadták. Szászországi hadjárataik alkalmával szabadon keltek át a morvák, csehek, dalaminiek és más szláv törzsek földjén s nem egyszer — elsősorban 906-ban — velük együtt harcoltak Ottó és Henrik szász hercegek és a szász határgrófjai ellen. A magyar haderővel mérkőzni nem tudó szláv törzsek valószínűleg adóval, ajándékokkal vásárolták meg a félelmes szomszéd barátságát. Megkímélték támadásaiktól délnyugati szomszédaikat is. Mindössze egy egészen homályos, kései értesítés maradt fenn Tomísláv horvát fejedelemnek (f. 936) a „húnokkal“ vívott állítólagos harcáról és Kus magyar vezérnek a X. század közepén Csaszláv szerb fejedelem felett a Száva mentén aratott győzelméről. Isztria és Lombardia felkeresésétől a Berengárral 904-ben kötött béke és szövetség tartotta vissza őket.

Három világtáj felé biztosítva lévén, a magyarok nyugat felé fordultak, hol a vitéz és harcias németekben magukhoz méltó, kemény ellenfélre és hasznos szövetségesre találtak.

Bajoranagyarszövetség

A Keleti-Frankbirodalom az utolsó Karoling halála és Konrád frank herceg trónralépte óta állandó viszályok és harcok színhelye volt. A német tartományok, illetőleg törzsek — szászok, thüringiek, bajorok, svábok, frankok — élén álló grófok, a Frankbirodalom megalapítása előtt független törzseik partikuláris szellemére és felfogására támaszkodva, már az utolsó Karolingok idejében megkezdték a királyi hatalomtól független, örökös hercegi méltóság kiépítését és uralkodói hatalmuk megszervezését. Méltóságuk és hatalmuk eredetében Karoling-adomány lévén, Nagy Károly ivadékait kénytelen-kelletlen elismerték uruknak, de a maguk sorából felemelke-

dett I. Konrád királynak (911—918) már vonakodtak hódolni. A király úgyszólván csak saját törzsére, a frankokra s a hozzá hűnek maradt thüringiekre támaszkodhatott. Lotharingia mindjárt trónralépte után elszakadt birodalmától és Együgyű Károly nyugati frank (francia) királynak hódolt. Szászországban Ottó herceg (f. 912) és harcias fia, Madarász Henrik, bajor földön Arnulf, Sváboországban Erchanger és Berthold grófok önálló uralkodókként kormányozzák népüket, felségjogokat gyakorolnak s a tartományi egyházak függetlenítésére töreksznek. Arnulf „Isten kegyelméből Bajorország és a határos tartományok hercegének“ nevezi magát, pénzt veret, királyi udvart tart, birtokot adományoz, egyházi javakat idegenít el. A hercegek függetlenségi törekvése és a főpappal szemben követett eljárása a királyt és a főpapokat közös fellépésre készítette. A nyílt háborúság nem sokkal a magyar háború után tört ki. A harcban a király győzött. Arnulf és nagybátyjai, Erchanger és Berthold, menekülésre kényszerültek. Útjukat a magyarok felé vették s ezek szíves vendéglátással tisztelték meg egykori vitéz ellenségeiket, az Inn-menti csata diadalmas hőseit.

Arnulf két évig tartózkodott gyermekeivel magyar földön s ez idő alatt módjában volt közről megismernie a korábbi harcokból vitéz és rettenthetetlen ellenfélként tisztelt barbárokat. Felismerte a törzsek belső békéjében és a magyar hadiszervezetben rejlő erőt, a szíves vendéglátásban, az üldözött ellenfél befogadásában megnyilvánuló jóindulatot, bizalmat és lovagiasságot, megannyi jótulajdonságot, melyek a magyart az ő szemében megbízható baráttá és értékes szövetségessé avatták. Arnulf okult e tapasztalatokon, szövetségre lépett a magyarokkal, kik hazatérte után nem is támadták többé Bajorországot, annál több kellemetlenséget és bajt okoztak Arnulf német ellenségeinek. Későbbi német írók — a XIII. századi Konrád krónikája nyomán — Arnulf magyar házaságáról is beszélnek.

Ugyanezidőben halljuk először híret a magyarok és cseh szövetségének. A korábban széthúzó s egymással nem egyszer harcanálló cseh törzseket — miután a morva uralom alól felszabadultak — a IX—X. század fordulóján kezdi a Prsemyslida Borivoj prágai törzsfjedelem, kit Szent Metód keresztelt meg, német fennhatóság alatt szorosabb politikai egységbe tömöríteni és a keresztény hitre téríteni. Fiai és unokája: Szent Vencel (921—929) az ő nyomdokain haladva szervezik meg a fejedelmi hatalmat és német papok közreműködésével a csehországi egyházat. A szervezőmunka folyamán kerülik a háborút a hatalmas német szomszédal s a magyarokat is sikerült — talán adófizetéssel — távortartaniuk országuktól. 915-ben tűnnek fel először csapataik Németországban az oda behatoló magyarok oldalán.

Magyarok és csehek ez alkalommal kétségtelenül a magyar földön tartózkodó Arnulf biztatására törtek Németországba. Az ő befolyásának tulajdonítható, hogy a magyar sereg Bajorországot elkerülte, noha a herceg távolléte és a zilált politikai helyzet kedvezett volna meglepő támadásának. Arnulf azonban hamarosan vissza akarta szerezni a frank Eberhard kormányzata alatt álló tartományát s népszerűségét nem kockáztathatta új barátainak dűlása által. Ezért a magyarok Csehországon át indultak a németek ellen. A magyar támadás most kifejezetten Konrád király ellen irányult. A vele barátságos Thüringiát és a grófok száműzetése óta neki hódoló Svábjországot pusztították, majd frankföldre törtek s a fuldai kolostor környékén dúltak. Csak egy seregük csapott át a velük jött csehekkel szász területre, északnyugat felé egészen Brémáig hatolva.

A következő évben az elűzött hercegek és grófok tartományaik visszafoglalására indultak. Konrád kezdetben sikerrel vette fel a harcot alattvalóival, de 917-ben Svábjországnagyjai Burkhard grófot herceggé kiáltották ki s Arnulf herceget is újra Regensburgban találjuk, hol sikerrel állta ki másodszer is ellene forduló királya ostromát. A harcból Konrád megverve és sebesülten tért haza. Arnulf ez alkalommal a magyarok segítségét is igénybe vette. Ez magyarázza meg országa gyors visszafoglalását, az előző évben még fölényesen győzedelmeskedő Konrád váratlan vereségét s ezt követően a magyarok hirtelen felbukkanását Svábjországnagy déli részén, Elzászban és Lotharingiában. Arnulf menet és jövet szabad utat engedett tartományán keresztül a nyugati részeken sok zsákmányra szert tett szövetséges magyar seregnek. Így tett 919-ben is.

A német trónon ez év eleje óta új király ült. Konrád király halálos ágyán a birodalom érdekeit tartva szeme előtt, nemes elhatározással régi ellenfelét, a hatalmas szász herceget jelölte ki utódának. I. Henrik a maga szászaira és Konrád frankjaira támaszkodva kezdte meg a német történetben korszakos fordulatot jelentő kormányzását. A királyi és hercegi hatalom közt évtizedek óta folyó küzdelemben a szász hercegek voltak a központi kormányzat legveszedelmesebb ellenségei, a tartományi függetlenség előharcosai, a hercegi hatalom legerősebb képviselői. Trónra jutva Henrik minden eszközzel a központi hatalom megszilárdítására, a hercegek korlátozására tört. Volt fegyvertársai bizalmatlanul fogadták. Felavatásán sem Arnulf, sem Burkhard sváb herceg nem vett részt. Éppoly kevéssé ismerték el az ő uralmát, mint elődjéé! Tudták azonban, hogy Henrik sokkal nagyobb erővel rendelkezik, mint a szászokkal hadilábon álló Konrád. Ezért mindketten jó szemmel nézték a magyarok újabb hadjáratát, s valószínűleg biztatták is őket koronás ellenfelük megtámadá-

sára. Sváborgszágot messze elkerülve, Észak-Bajorországon át hatoltak a magyar csapatok Henrik örökös hercegségének területére s azt végigpusztítva, Frankónián keresztül a két év előtti harcokból ismert Lotharingiában egészen Rheims vidékéig portyáztak. A gazdag zsákmánnyal megrakott sereg sváb és bajor földön bántatlanul és bántódást nem okozva tért haza.

E hadjárat után a magyarok öt esztendeig nem háborgatták Németországot, hol a viszonyok gyökeresen megváltoztak. Burkhard sváb herceget a király már 919-ben hódolásra kényszerítette. Arnulf fal 920 és 921 fordulóján sikerült hatalmát elismertetnie. A hercegek ezidő óta ellenállás nélkül hódoltak Henrik királynak, aki bölcs mérséklettel biztosította számukra tartományuk önkormányzatát. Bajorország a 921. évi regensburgi szerződés alapján széleskörű hadügyi, finansziális és egyházi autonómiával rendelkezett, minek birtokában lassanként Németország leghatalmasabb tartományává fejlődött.

Lombard-magyar szövetség

Arnulf hercegsége központi hatalmának megszervezésével, tartománya békés reorganizálásával lévén elfoglalva, nem szorult ezidőben a magyarok segítségére. Annál inkább kihasználta szolgálatukat régi szövetségesük, I. Berengár, ki ellenfeleivel vívott elkeseredett küzdelmek után megszerezte a császári koronát s vele egész Itália uralmát, de 918-ban újra összeütközésbe került hatalmas alattvalóival. Az összeesküvők II. Rudolf felső-burgundi királynak ajánlották fel Itália koronáját. Berengár ajándékkal, adóval húsz esztendő óta jótartott szövetségeseihez, a magyarokhoz fordult segítségért. Ezek kész örömmel vállalkoztak a gazdag zsákmányt ígérő hadjárata. Csapatuk először 919-ben tűnnek fel Itáliában. Két évvel utóbb Bogát és Dursák vezérek nagyobb sereggel jöttek vissza s az ellenséget Brescia mellett hirtelen meglepve, lemészárolták vagy fogolyként adták szövetségesük kezére. A győzelem után Berengár ellenfeleinek tartományát pusztították, majd az Appenineken átkelve, Közép- és Dél-Itáliába törtek. Visszajövet 922 tavaszán Campania községeit, Róma vidékét és Tuscíát dúlták, rengeteg kincset zsákmányolva és foglyokat ejtve.

A magyarok győzelmes hadjárata nem segített Berengáron. II. Rudolf burgundi csapatai élén még 921-ben átkelt az Alpokon. A hozzácsatlakozó lombardokkal lépésről-lépésre foglalta el Berengár tartományait. 923 nyarán Piacenza mellett döntő vereséget mért ellenfelére. Berengár újra a magyarokhoz fordult segítségért. Zoárd (Salard) vezér 924 márciusában jött meg hatalmas seregével és Páviát felégetve, kifosztva, északnyugat felé, Rudolf király országába indult. Berengár még április elején orgyiloknak esett áldozatul, de magyar szövetségesei csak annál dühösebben vetették magukat ellen-

ségeire. A Szent-Bernát-hágón átkelve, a két Burgundiát pusztították. Rudolf és Hugó provencei gróf sikertelenül igyekeztek útjukat vágni. A támadás elől kitérve a Rhöneon át Languedoc vidékére nyomultak és Nimes városát kifosztva, a Földközi-tenger partján a Pyreneusokig hatoltak. Pusztításainak vérhas járvány vetett véget, aminek a sereg jó része áldozatul esett.

Ugyanez évben — öt esztendő szünet után — német földön is megjelent egy magyar sereg. Bajorországot elkerülve, Csehországon és a dalaminciek földjén át, valószínűleg - a német királlyal feszült viszonyban élő cseh herceg hívására hatoltak Szászországba, majd frank földre. Henrik király harcbaszállt velük, de vereséget szenvedett. Mivel azonban egyik vezéréket foglyul ejtette, sikerült a fogoly kiadása és évi adó fizetésének kötelezettsége ellenében békét vásárolnia. A magyarok szívesen álltak alkura s adott szavukhoz híven, kilenc esztendeig elkerülték Szászországot. Németország más tartományait is csak egyízben keresték fel ez idő alatt, de ez a támadásuk az olasz eseményekkel függött össze.

Rudolf felsőburgundi király Itália trónjára lépve, nem sokáig élvezhette győzelme gyümölcseit. Mint egykor ő Berengár ellen, most vele szemben Hugó provencei gróf — Itália egykori királyának, alsőburgundi Vak Lajosnak helytartója — lépett fel mint trónkövetelő s az olasz urak jórésze Hugóhoz pártolt. Rudolf 926-ban apósához, Burkhard sváb herceghez fordult támogatásért. Hugó egyik híve viszont a magyarok segítségét kérte és meg is kapta. Egy csapatuk Lombardián átszáguldva Tusciát és Róma vidékét pusztította. Más seregük Bajorországon át — melyet ezúttal is megkíméltek — Burkhard sváb tartományába tört, rettenetes pusztulást okozva., E hadjárat idején táboroztak Szangallen kolostorában, melynek krónikása, a honmaradt együgyű Heribald fráter előadása alapján kedves képet rajzolt mulatozásukról, mókáikról. Konstanz, Szangallen, Basel vidékének elpusztítása után átkeltek a Rajnán, Elzászba és Lotharingiába — 925 óta ismét a német király tartományába — nyomultak, hová a sereg másik része frank földön át már korábban megérkezett. Portyázásaik közben Verdun környékét érintve, francia területen az argonnei erdőig s az Aisne vidékéig hatoltak. Vájjon innét az ellenséges Burgundián és Itálián át tértek-e hazájukba, vagy ugyanazon az úton távoztak, amerről jöttek, nem tudjuk.

E hadjárat tapasztalatai készítették Arnulf bajor herceget 929-ben új béke kötésére. A régi szövetség, mely szabad átvonulást biztosított a magyaroknak, terhessé vált a király hűségére tért hercegnek s ezért — bizonyára adókötelezettség vállalásával — az átvonulás terhe alól is mentesítette tartományát. Magyar csapatok ezidőtől kezdve Arnulf haláláig sohasem léptek bajor területre. De elkerülték Itáliát is, mert

Rudolf kiszorítása után Hugó király megújította velük Berengár szerződését. Ezt bizonyítja hosszú távolmaradásuk, majd 937. évi itáliai szereplésük Hugó oldalán.

Merseburg, 933.

A következő években a magyarok nem háborgatták nyugati szomszédaikat. Fegyvert csak egyízben fogtak, mikor Henrik az adófizetést megtagadva, ellenségesen lépett fel velük szemben.

Henrik király a 924. évi háború szomorú tapasztalatainak okulva, a drága pénzen vásárolt béke idejét hadikészülődéssel töltötte. Szász területen az összes királyi kastélyokat, kolostorokat, nyílt városokat fallal, palánkokkal vétette körül, várakat építtetett s mint húsz évvel előbb Arnulf bajor herceg» gyorsmozgású, jólképzett lovas sereget szervezett. Kilenc esztendő alatt sikerült Szászország védelmét teljesen előkészítenie. 933 elején a szerződés megújításáért és a szokott adóért jelentkező magyar követeket nyersen elutasította. A békekötéskor megígért s azóta rendszeresen fizetett adó megtagadása a magyarok szemében egyértelmű volt a hadüzenettel és természetesen vonta maga után Szászország megtámadását. A magyar sereg ezúttal is Csehországon és a dalminciek földjén át hatolt szász területre. De a jó szlávok — bár korábban szívesen vettek részt a magyarok oldalán a harcban s különösen a zsákmányolásban — Henrik felkészültségén felbuzdulva elutasították a magyarok segélykérését s még ki is gúnyolták őket. A magyar sereg — későbbi német és francia írók a szokott túlzással százezerre teszik számát — két részre oszolva akarta Thüringiát és Szászországot bekeríteni. De a nyugatra tartó sereget a fegyverre kapott szászok és thüringiek Sondershausen vidékén szétverték, véres kíméletlenséggel öldökölve a menekülőket. A másik sereg Thüringia keleti részén harcolt és pusztított, mikor a király főseregével ellenük indult. Az összecsapás Merseburg közelében történt. A lovas harcra tökéletesen kiképzett szász sereg erőteljes támadásától és új harcmodortól meglepett magyarok rövid küzdelem után megfutamodtak. Táboruk minden zsákmánnyal és fogollyal ellenség kezére került. Életüket is csak gyors futással tudták menteni. A merseburgi vagy riadei vereség korántsem volt oly véres és megsemmisítő, mint a halottak tízezeiről beszélő kései német mondák hirdették, mégis fordulatot jelentett a magyar-német érintkezés történetében. Henrik diadala — mint egykor bajor Arnulfé — reményt és bizakodást öntött a németek szívébe. A nép nehéz adótehertől s addig ellenállhatatlannak vélt támadások rémétől szabadulva, legendás hősként ünnepelte a győzhetetlennek hitt ellenség felett diadalmaskodó királyát. A magyarok — addigi adófizetőikben magukkal harckészség és vitézség tekintetében egyenrangú ellenfélre találva — súlyos morális vereséget szenvedtek. Hen-

rik győzelme megcáfolta a nyugati népek tehetetlenségét s a maguk fegyvereinek és harcmodorának győzhetetlenségét hirdető évtizedes tapasztalataikat.

A vereség erkölcsi hatása alatt a magyarok Henrik életében kísérletet sem tettek a fegyvereiken esett csorba kiköszörlésére. 934-ben néhány száz magyar lovas — valamelyik keleti törzs vállalkozó vitézeinek csapata — a Balkánon portyázó besenyőkhöz szegődött s a hatalomban hanyatló Bulgárián keresztül Konstantinápolyig hatolt, honnét a foglyokért kapott váltságdíjjal gazdagodva tért haza. A következő évben Burgundiában tűnt fel egy csapatuk, mely Franciaországba is behatolt. Ez a csapat valószínűleg Felső-Itálián át vette útját s — úgy látszik — Arnulffal egyetértésben működött, aki ezidőben a veronai örgrófságot támadta. 937-ben ismét nagyszabású hadivállalkozáshoz fogtak, mely méreteiben minden eddigi hadjáratukat felülmúlta. Okot a nyugati országokban bekövetkezett trónváltások s a nyomukban kelt politikai zavarok szolgáltatták.

I. Ottó és a hercegek

A német királyi széket 936 nyarán I. Henrik huszonhároméves fia, I. Ottó (936—973) — a német-római császárság megalapítója — foglalta el. Ugyanekkor került a francia trónra az ifjú IV. Tengerentúli Lajos (936—954). Ottó király felavatása után hűnyt el a magyarok szövetségese, Arnulf bajor herceg, méltóságát Eberhard fiára (937—938) hagyva s néhány hónappal később régi ellenségük, II. Rudolf burgundi király is sirba szállt.

A trónváltás mindenütt zavarokra vezetett. Lajos és Ottó erős kézzel ragadván kezükbe országuk kormányának rúdját, hamarosan szembekerültek hatalmukra féltékeny alattvalóikkal. A nyugati birodalomban Franciái Hugó — a Capet-ház őse — és Vermandois Heribert vezetése alatt indult küzdelemben az elégületlenek táborá. Németországban a hatalmasabb urak közül csak Hermann sváb herceg maradt hű királyához. Szászországban Ottó testvérei Thankmár gróf és a nagyravágyó Henrik, Lotharingiában sógora, Giselbert herceg, a frank tartományban apja öreg híve, Eberhard herceg állt a lázadók élére s hozzájuk csatlakozott a másik Eberhard, Bajorország új hercege is. I. Boleszláv cseh herceg a jó alkalmat felhasználva, teljesen elszakadt a birodalomtól. Burgundiára Hugó olasz király vetett szemet és arab segítséggel igyekezett a német támadásnak elejét venni.

A belviszályok javában dúltak, mikor a magyarok — valószínűleg már Bulcsu vezérlete alatt és nyilván Eberhard bajor herceg hívására — a bajor tartományokon békésen átvonultak és Svábszágot, Frankóniát végigpusztítva, Szászországra támadtak. Ottó király sikerrel szállt velük szembe s útjukat állva, az egész sereget nyugat felé, Lotharingiába és a Nyugati-

Frankbirodalomba űzte. A magyarok Metz környékén és az argonnei erdőn át Rheimsig hatoltak és az érsekség birtokait teljesen feldúlták. Itt dolgukat végezve, Champagne és Berry tartományokat pusztítják és fosztogatják. Orleans vidékén vereséget szenvedve, keletnek, majd délnek fordulnak s egész Burgundiát végigpusztítják. Burgundia ezidőben már német befolyás alatt állt, mert a gyermek Konrád király a trónkövetelőként fellépő Hugó itáliai királlyal szemben Ottóhoz fordult védelemért. Hugó ezért örömmel vette hírét a magyarok Burgundiái látogatásának s velük — mint az arabokkal is — szívesen szövetkezett Burgundia és az előle menekülőket udvarába fogadó Ottó király ellen. Az Itálián át hazatérő sereget szívesen fogadta és Lombardián, Tusción át Róma vidékére, majd Dél-Itáliába küldte, hol a szilaj lovasok nagy pusztításokat okoztak, de visszatérőben a hegyilakók cselvetéseinek estek áldozatul.

A felkelés még nem ért véget, de Eberhard bajor herceg küzdelme már a végét járta, mikor a magyarok 938-ban újra megjelentek a tavaly meghiúsult támadást megismétlendő. Csapataik most kelet felől hatoltak Szászországba s egészen Westfáliáig dúltak és pusztítottak. De szerencsájük Ottóval szemben végleg elhagyta őket. Egyik seregüket Steterburgnál mészárolták le, másikat mocsarak közé csalták s ott pusztították el, vezérét is elfogták. A többiek sem sok eredményt értek el az erősségekbe húzódó s onnét rájuk csapó szászok közt. Bár nagyobb haderővel nem kerültek szembe, eredmény nélkül tértek haza s ezidő óta tizenöt esztendeig nem tették lábukat német földre. 943-ban — úgy látszik — megkísérelték a támadást, de Berthold bajor herceg a Traun-folyó mellett mindjárt a határon szétverte seregüket.

Itáliában ez időszakban is találkozunk néhányszor magyarokkal. 942-ben Hugó király tartományait megkímélve, Róma környékén pusztítottak s ott József sabinai hercegtől vereséget szenvedtek. Egy évvel utóbb Hugó zsoldján a provencei és spanyolországi arabok ellen indultak, de a tikkasztó pusztaságon — la Cran vidékén vagy az aragóniai síkon? — kedvüket veszítve, hazatértek. Négy évvel később Árpádházi Taksony vezetett egy nagyobb sereget Itáliába, valószínűleg az adó elmaradása miatt. Hugó ugyanis húszévi uralkodás után elbukott. Az uralomban Lothar fia követte, ki a német támogatással hazatért Berengár ivreai örgrófnak — anyja révén I. Berengár unokájának — volt kénytelen a hatalmat átengedni. II. Berengár sietve békét vásárolt a magyaroktól és saját országán szabad utat engedve, Dél-Itáliát szolgáltatta ki pusztításainak.

Ottó király uralkodása első éveiben vaskézzel, törhetetlen akarattal fogott a rend helyreállításához, s rövid idő alatt sikerült királyi hatalmát teljesen megszilárdítania. Eberhard bajor

herceget még 938-ban végleg leverte és száműzte. A vitéz Arnulf békében fia ezidő óta eltűnik honfitársainak szeme elől. Lehet, hogy — apjához hasonlóan — a magyarokhoz menekült s talán ő közvetítette 953-ban az újra lázadó német urak és a magyar vezérek érintkezését. Tartományát és méltóságát Ottó — Arnulf többi fiainak mellőzésével — nagybátyjuknak, Berthold karinthiai örgrófnak adományozta. Az ifjabb Arnulf — Eberhard öccse — a palotagrófsággal, vagyis a bajor hercegi javakból újra kiharított királyi uradalom kormányzatával volt kénytelen megelégedni. Berthold herceg (938—947) feltétlen híve volt Ottó királynak, de a magyarokkal sem állt rossz lábon. Egyízben került csak velük összeütközésbe, amikor 943-ban diadalt aratott a bajor határon portyázó csapatunk fölött.

Eberhardhoz hasonlóan a többi lázadók is elvették büntetésüket. A franciákhoz pártolt, hűtlen lotharingiai Giselbert tartományát a frank eredetű Vörös Konrád kapta hercegi címmel. Frankóniát a király az öreg Eberhard herceg halála után Szászországhoz és Thüringiához hasonlóan a korona közvetlen hatósága alá rendelte. A szász végek kormányzatát hűséges híveire, Billung Hermann és Gero örgrófkra bízta, öt évvel trónralépte után, 941-ben az összes tartományok neki hódoltak s a következő években még szorosabb kapcsolattal fűzte azokat magához. Berthold halála után a bajor hercegi méltóságra hűségére tért öccsét, Henrik herceget (947—955) emelte, ki már előbb nőül vette Arnulf herceg leányát. Ludolf fiát 949-ben hűséges hívének, Hermann sváb hercegnek leányával házасította össze s apósa halála után sváb herceggé nevezte ki. Liudgard leányát Lotharingia új hercegehez, a Vörös Konrádhoz adta nőül. A hat német hercegség közül ilyenképen hármat Ottó közvetlen hatósága alatt álló grófok, hármat családjának tagjai — mint hercegek — kormányoztak. Tizennégyévi küzdelem után Ottó 950-ben hódolásra kényszerítette birodalma hűtlen vazallusát, Boleszláv cseh herceget is; Gero örgróf az Elba- és Odera-vidéki szlávokat hódoltatta, Henrik bajor herceg pedig a magyarok megfékezését vette tervbe.

Henrik bajor herceg és Bulcsu horka

A honfoglalás óta eltelt félszázad alatt a magyarok lovai sokszor tapodták Németország földjét s — bár egyszer-más-szor vereséget szenvedtek — új hazájukban ellenségnek hírét sem látták. Mióta Luitpold örgróf támadó kísérlete 907-ben véres kudarcba fulladt, a bajorok óvakodtak a támadás kockázatát vállalni. Arnulf és Eberhard — előbbinek magyarországi száműzetése óta — barátságot tartottak magyar szomszédaikkal s ezek segítségét nem egyszer igénybe vették függetlenségük védelmében királyaikkal vívott küzdelmeik idején. Berthold herceg egyízben bátran szembeszállt a határokat nyugtalanító

magyar csapattal, de egyébként családja tradícióihoz híven, óvatosan kerülte az összeütközést. Henrik herceggel a barátságos Luitpold-ház örökébe a magyar elleni harcot szent kötelességének ismerő szász hercegi ház lépett. A Karolingok hagyományait, erős központi hatalmát és expanzív törekvéseit felelevenítő szász dinasztia tagjai — I. Henrik, Nagy Ottó és Henrik herceg — engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek az Ostmarkot és Pannóniát, Nagy Károly keleti tartományait elragadó s a belső konszolidációt akadályozó magyarokkal szemben. Henrik új méltóságát elfoglalva, szakított felesége családjának óvatos politikájával s mikor a magyarok 949-ben — hat év előtti támadásukat megismételve — hirtelen rajtaütéssel megverik határvédő csapatait, támadó hadjáratra határozza magát. A magyarokat uraló régi Ostmarkon keresztül 950-ben magyar földre tör s a Rába-menti szállásokig hatolva, sok zsákmánnyal, fogollyal tért haza. Németországban Nagy Károly avar háborújához hasonlították a német seregek első magyar földön vívott győzelmes harcát s a merész ellenség leigázásáról, Pannónia visszavételéről ábrándoztak. Az öröm korai volt. Alig egy évvel később — talán az Ottó hadaitól szorongatott II. Berengár hívására vagy a kedvező alkalmat kihasználva — Itáliába, onnét francia földre tör egy magyar sereg s csak ősszel, Aquitania kifosztása után tér haza. Az idők járása mégis megnehezedett. Bulcsúnak és a 950. évi támadáskor sokat szenvedett dunamenti törzs élén álló Léinek minden erejükkel a nyugati határ védelméről kellett gondoskodniok, mikor közbejött Ottó itáliai hadjárata.

Ottó király 951-ben nagy sereggel indult Itáliába II. Berengár ellen, aki megfélemlítve neki tett hűségesküjéről, Itália királyává koronáztatta magát és Lothár király özvegyét, Burgundi Adelheidot, börtönre vetette. A hadjárat teljes sikerrel járt. Ottó nőül vette az Özvegyet s Itália királyává koronáztatta magát. II. Berengár pedig 952-ben az augsburgi zsinaton kénytelen volt őt hűbérurának újra elismerni s a veronai és aquilejai örgrófságokat — az egykori friauli grófságot — Henrik hercegnek átengedni, aki azokat Bajorországhoz csatolta.

A hadjárat eredménye lesújtó volt a magyarokra, mert a nyugati határral szomszédos vidék a Dunától le egészen a Szávaig, harcias és engesztelhetetlen ellenségük kormányzata alá került. Nem volt kétséges, hogy Henrik rövidesen újra megtámadja a gyűlölt szomszédot s igyekezni fog a Karoling-hagyományokat felelevenítő bátyjának Nagy Károly pannóniai tartományát visszaszerezni. A támadás mégsem következett be, mert a királyi családban kitört viszály s a bajor grófok lázadása útját állotta.

Ludolf sváb herceg már a háború elején összekocant apjával és Henrik herceggel. Elégedetlenségét növelte apja újabb házassága s még inkább a királyi pár bizalmába férkőző Hen-

rik herceg hatalmának Felső-Itáliára való kiterjesztése. Mikor pedig Adelhaid királyné első fia — a gyermekkorban elhunyt Henrik — megszületett, saját öröklési jogát is veszélyeztetve látta és nyíltan szembefordult apjával. Vele együtt fordult el a királytól veje, Konrád lotharingiai herceg. Ezt mélyen sértette, hogy Ottó a felsőitáliai tartományokat az ő haragosának, Henrik hercegnek adományozta, noha azok megszerzésében neki volt oroszlánrésze. A két sógor elégedetlensége 953-ban nyílt lázadásban tört ki. A Henrik kormányzatával betelt bajorok s különösen a hercegi méltóságra igényt tartó régi hercegi ház tagjai — élükön Arnulf palotagróffal és testvérével Hermannal, Berthold herceg özvegyével és unokafivérével, Herolt salzburgi érsekkel — örömmel ragadták meg az alkalmat a gyűlölt szász uralom lerázására. Bajorország, Sváborország, Lotharingia nagyjai néhány püspök és gróf kivételével a lázadók mellé álltak. Ottó király maga ment bajorföldre rendet csinálni, de noha két testvére — Henrik és a hűtlen Konrád helyére Lotharingia hercegévé kinevezett Brúnó kölni érsek — teljes erővel támogatta, sikertelen hadjárat után kénytelen volt Szászországba visszavonulni. 954-ben a lázadó hercegek Arnulf útján a magyarokkal is szövetségre léptek. Bulcsu és Lél hatalmas sereggel jöttek barátaik segítségére s Bulcsúnak még egyszer alkalma nyílt hadvezéri tehetségeinek ragyogtatására. Csapataival a tizenhét év előtt megjárt úton újra bejárta fél Európát. Bajor és sváb földön átvonulva a frank hercegségbe tört s onnét a Rajnán Lotharingiába kelt át. Wormsban Konrád herceg jött a magyarok fogadására és gazdagon megajándékozva, maga kalauzolta őket észak felé ellenségei birtokára. Köln és Maastricht vidékén Bruno kölni érsek s a királyhű egyházfejedelmek és a kolostorok javait pusztítják, majd Brabantba törtek és Lobbeson át Cambrayig hatoltak, hol a várvédők kirohanása alkalmával elesett öccsét megbosszulandó Bulcsu tüzes nyilakkal akarta a várost felgyújtani. A sikertelen ostrom után, zsákmánnyal gazdagon megrakodva délkeletnek fordultak. Észak-Franciaországon — Laon, Rheims, Chálons vidékén — át Burgundiába, majd a 937. évi úton Itáliába törtek s Henrik herceg új tartományán végigszágulva tértek haza.

Bulcsúnak Attila hadműveleteire emlékeztető hadjárata zsákmányban, fogolyban, dicsőségben meghozta a maga gyümölcsét, de a német szövetségesekre nem hozott szerencsét. A bizánci császár vendégbarátjának és patríciusának, a bajor, sváb és lotharingiai hercegek diadalmas szövetségesének félelmes nevét az Atlanti-Óceánig, Pyreneu sokig és a Földközi-tengerig egész Európa megismerte, de pusztító győzelme szövetségesei ellen fordította addigi híveiket. A legyőzöttnek vélt félelmetes ellenség feltámadása és hirtelen megjelenése rémületbe ejtette a birodalom népét s igen sokan haraggal és megvetéssel fordultak el a „pogány“ ellenséggel cimboráló herce-

gektől. A hadiszerecse Ottó mellé szegődött. Konrád visszatért a király hűségére, Arnulf Regensburg alatt elesett s mielőtt mindent elvesztett volna, maga Ludolf herceg is meghódolt. A király megbocsátott mezítláb és sírva elébe járuló fiának, de a sváb hercegséget a 926-ban elesett Burkhard hasonlónévű rokonának adományozta, aki később Henrik herceg leányát vette nőül. Az év végére egész Németország Ottót uralta, csak bajor földön állt a harc. Az idegen uralom ellen lázongó bajorok nem tudtak belenyugodni a vereségbe. Húnapokba került, míg Ottó és Henrik a keményen ellentálló Regensburgot bevehették.

A Lechmezején

Ottó győzelme a magyarokat is gondolkodóba ejtette. Az év tavaszán az akkor még haribanálló bajor elégedetlenek kérésére és biztatására támadásra készültek. Nyár elejére a megelőző évi hadjárat győzelmes vezéreinek — Bulcsúnak és Léinek — vezetése alatt rengeteg had gyűlt össze a nyugati határon. A német kortársak szokásos túlzással százezer emberről beszéltek. Egy évvel korábban ez a hadsereg döntőleg szólhatott volna bele a német fejedelmek küzdelmébe. Most — a hercegek bukása és Bajorország leveretése után — jobbnak látszott kedvező béke kötésére törekedni. Ezért június végén követeket küldtek Ottóhoz s tőle a „régii“ barátságra hivatkozva békét kérnek. Nyilván Henrik korára céloztak, mikor a német király kilenc éven át adófizetője volt a magyaroknak. De Ottó nem volt kapható ily lealázó feltétel elfogadására; békehajlandóságát csak némi — a kortársak szerint is csekély — ajándékkal jelezte. A belviszályok miatt kimerült birodalom gyengeségében és saját erejükben bízó magyarok erre — eredeti szándékukhoz visszatérve — harcra határozták magukat. Henrik herceg alig egy hónappal később jelenti, hogy Bulcsu és Lél magyarjai Bajorországba törtek.

A bajor urak — ha a vagyonszétosztástól, száműzetéstől s a megvakított Herolt érsek sorsától irtózva, nyíltan nem is mertek melléjük állani — titkon örültek, hogy a régi szövetségesek eljöttek bosszút állni a győzelem után kíméletlenül zsarnokoskodó Henriken és koronás fivéréen. A magyar seregek valósággal elárasztották Bajor- és Svábország dunajobbparti részeit. A súlyos beteg Henrik herceg seregeit tüstént a királyhoz küldte, maga Regensburgba zárkózott s itt várta a felszabadító hadakat. Ottó cseh segítőcsapatokkal — mintegy ezer emberrel — erősödve indult délnyugati irányba, hogy a magyaroknak még a sváb földön útját állhassa. Útközben frank földön csatlakoztak seregéhez a megtért Vörös Konrád vezérlete alatt hadbaszálló frankok és a beteg Henrik délről elébe siető csapatai. Svábország határán Burkhard herceg várta vitézeivel. A nyolc seregbe tagolt királyi hadsereg — mintegy tíz-tizenkétezer ember, felerészben bajor és sváb harcos — a Duna bal-

partján délnek kanyarodva, Ulmnál kelt át a folyón. Közeledésük hírére a magyar vezéreknek Bertold gróf, a 9.54-ben elesett Arnulf fia vitte meg, aki egy magyar csapattal Ulm közelében portyázott. A magyar főszereg két napja Augsburgot ostromolta, Ulrik püspök bátor védőseregével víván kemény harcot, de Bertold híradására augusztus 9-én az ostromot megszakították s a nyugat felől közeledő ellenség elé siettek.

A két sereg másnap Augsburgtól mintegy félnapi járóföldre, a Lech-folyó balpartján elterülő ligetes, fás, cserjés mezőségen találkozott. Bulcsu és Lél katonái vitézül verekedtek. A magyarok — rendes szokásuk szerint — csellel kezdve a harcot, hátbatámadták a német sereget s három ezredet, a málhát védő cseheket s a svábokat szétszórva, számos foglyot és zsákmányt ejtettek. De diadaluk hamar vereségre fordult. Konrád frank vitézei élén hirtelen támadással visszaveri őket, a foglyokat kiszabadítja, majd Ottó segítségére siet, ki négy ezredével — szászokkal és bajorokkal — ekkor kezd elébe nyomulni a közeledő magyar seregnek. A harc hamar eldőlt. A német lovasság élén a királlyal zárt sorokban rontott a magyarokra s ezek a kemény és véres kitérésükben alulmaradva, gyors menekülésre kényszerültek. A Lechen átúsztatva és úszva, Augsburg alatt futottak keletfelé, nyomukban a győzelmes szászokkal, bajorokkal s a németverte ellenséget kíméletlenül üldöző csehekkel. A vereség híre megelőzte a menekülőket. A bajorok segítségükre siető morvakkal és csehekkel folyók partján, erdők szélén lesbeállva, kegyetlen dühvei gyilkoltak, pusztítottak soraikban. A fővezérek fogságba kerültek. Bulcsút bajorok, Lél csehek ejtették törbe s egy harmadik társukkal együtt Regensburgba hurcolták. Henrik herceg a tőle megszokott kegyetlenséggel halálos betegen is gyalázatos halált mért ellenfeleire, apósa egykori hű szövetségeseinek vitéz ivadékára. A keletrómai császár vendégbarátja és patriciusa, félvilágot rémületbe ejtő diadalmas harcok hőse*. Bulcsu horka vezértársaival együtt akasztófán végezte életét. Seregéből a magyar szájhagyomány szerint csak heten — a *Krónika gyászmagyarjai* — látták viszont hazájukat, hol gyávaságukért, baj társaik cserbenhagyásáért fülük, orruk, szabadságuk vesztésével bűnhődtek s a nagy vereségről szerzett dalokat kántálva, mint énekmondók járták be az országot. A császári „vendégbarát,” Bíborbanszületett Konstantinosz, külön követtség útján kívánt szerencsét Ottó királynak a maga birodalmának tiszteletbeli patriciusán aratott diadalhoz.

Ottó és Henrik győzelme teljes volt, de örömeiket megzavarta sok jeles vitézük halála. Maga Vörös Konrád is áldozatul esett volt szövetségesei nyilának. Holttestét a magyarok kezéből kiszabadított cseh barátai fosztották ki, pörére vetkőztetve megmentőjük hulláját. A magyar nép költői képzelete később császári rangra emelte Konrádot s az ő halálához fűzte

később Lél-kürtjének színes mondáját. Henrik herceg sem sokkal élte túl a győzelmet. Még ugyanabban az évben befejezte viziontagyos életét.

A lechmezei csatával végetérték a magyarok nyugati hadivállalatai. Mint egykor a besenyőkkel és Simeon bolgár cárral, úgy Ottóval szemben sem gondoltak bosszúra. A véres vereség után elkerülték Németországot. Mocsárral, erdővel, mesterséges gyepekkel védett, belső határaik mögé húzódtak, némán túrték a bajor telepések lassú térfoglalását, fokozatos benyomulását az Enns-folyón innét eső régi Ostmark területére. Pedig erejüket és harckészségüket ez a vereség sem tudta teljesen felőrölni.

Bizánci kalandozások

A keletrómai birodalom területén a következő évtizedben ismételen találkoznak magyar csapatokkal. Bolgáriát a magyarok 895. évi vereségük után közel négy évtizeden át következetesen elkerülték és elkerülték a bizánci birodalmat is. 934 óta azonban négy-ötvenként rendszeresen felkeresték magyar csapatok Péter cárnak (927—969) Simeon halála óta határlomban nagyon megfogyatkozott Bolgáriáját.

934-ben besenyő szövetségben, majd 938-ban és 943-ban egyedül törtek Bolgáriába s onnét a Keletrómai birodalom területén egészen Attikáig és Konstantinápolyig hatoltak. Theofanész patrícusnak ajándékokkal és adókötelezettség vállalásával sikerült őket minden alkalommal békekötésre bírni. Az öt-öt évre kötött békét a magyarok híven megtartották s amikor a bolgár szövetséget ápoló Lekapenosz Romanosz (920—945) társaságát trónvesztése után Árpád császári szövetségesének fia, — VII. Bíborbanszületett Konstantinosz (912—959) — vette át az uralmat, vele 948-ban szorosabb barátságot kötöttek. Árpád dédunokája, Tormás és Bulcsu horka voltak a magyarok követői a tudós császár udvarában s a követjárás eredménye tízévi béke lett.

II. Romanosz és Nikeforosz Fokasz (963—969) idejében hat vagy hét ízben jártak újra a birodalomban kisebb magyar seregek s a velük barátságra lépett Péter bolgár cár országán át akadálytalanul hatoltak Konstantinápoly vidékéig. Egy csapatuk még 970-ben is elkísérte Szvjatoszláv kievi fejedelmet Bizánc ellen indított hadjáratára, de ennek Arkadiopolisz alatt bekövetkezett kudarca után többé nem léptek bizánci területre sem. A bizánci harcok hőse — hagyományaink szerint — a legendás Botond volt, kinek nemzetsége századok múltán is az ország déli határán élt. Az ő hadivállalataival és Taksony fejedelem halálával ért véget a pogány magyarok támadó hadjáratainak kora. „Jegyezze meg mindenki, — írja Anonymus — hogy a magyar vitézek ezeket, meg az egyéb ilyen háborúkat egészen Taksony vezér idejéig viselték. “

A „kalandozások“ természete

A honfoglalást sűrű egymásutánban követő pusztító harcok és meglepő támadások szuggesztív hatása alatt a nyugati keresztény népek jámbor krónikásai — háborús kortörténetírók rendes szokása szerint — borzalmas színekkel ecsetelik a győzhetetlennek vélt keleti lovasok háborús rémtetteit. A rablás, pusztítás és kegyetlenkedés vágyától irányított, ösztönös rablókalandokat láttak évről-évre megismétlődő pusztító hadjárataikban. Két-háromszáz év múltán a nemzeti múlt dicsőséget hirdető magyar történetírók vitézi kedvtelésben; a dicsőségszerzés vágyában keresik azok indítóokát. „Az ösök — írja Anonymus — mikor a győzelem övék lett, éppenséggel nem törték magukat a zsákmány után, mint utódaik közül a mostaniak, hanem csak a dicsőséget keresték ezen az úton“. Németek és magyarok egyben mégis megegyeznek. Mindketten politikai jelentőség nélkül való, öncélú katonai vállalkozásokat látnak a „kalandozásokéban. Az önmagáért való hadakozásnak ez az elmélete mély gyökeret vert a köztudatban s hatása alól még ma sem tudunk teljesen szabadulni. Pedig a X. századi magyarok szövetségekötéseiben és hadjárataiban lehetetlen fel nem ismernünk a határok és belső biztonság biztosítására, a hatalmi állás megszilárdítására, katonailag és gazdaságilag egyaránt értékes szövetségek létesítésére irányuló tudatos törekvést.

A honfoglaló magyarok bizonyos nagy kedvüket lelték a hadakozásban, dicsőség- és zsákmányszerzésben, sőt az ellenséges föld és nép kíméletlen pusztításában is. Zsákmányért, zsoldért, barátságért szívesen szálltak harcba s ha valaki kihívta haragjukat, kíméletlenül támadtak népére, tartományára. Harci kedvük a 892. évi morva hadjáratot követő kétévtizedes folytonos hadakozásban csak növekedett. A nyugati országokban szerzett sok becses zsákmány — arany-ezüst, kincs, drágaság, állat és fogoly — s a nyugati népek nehézkes hadseregének tehetetlensége, a komoly ellenállás hiánya is csábította őket a harcok folytatására. Harci kedv és harckészség tekintetében semmiesetre sem maradtak a németek, franciák, olaszok mögött, akik épp ezidőben ugyancsak kemény és kíméletlenül pusztító harcokat vívtak, nem ugyan idegenekkel, hanem saját hazájukban maguk fajtájabelleikkel, hercegek, grófok és főpapok egymással és valamennyien királlyal. Mint ezek végeszakadatlan vérbosszú-harcaiban, birtokért, hatalomért vívott véres küzdelmeiben, a magyar kalandozásokban is fontos szempont és indítóok volt a zsákmányszerzés, vagyongyarapítás vágya, amivel együtt a véres harcokban természetesen ébredtek fel az oktalan pusztítás, rombolás, gyújtogatás, kegyetlenkedés féktelen ösztönei. Mégis tévedés volna akár a frank birodalom nagyjai közt folyó belső harcok, akár a magyar kalandozások legfőbb, vagy éppen egyedüli

okát és célját ezekben az alantas ösztönökben s a pusztá kaland- és harcvágyban keresni.

A kalandozások politikai háttere

A harci kedv sohasem feledtette a magyarokkal a politikai érdekeket és nem irtotta ki belőlük a békére való komoly hajlandóságot sem. Új hazájuk szomszédságában könnyen mozgó lovascapataik számára kész zsákmányul kínálkoztak a honfoglalás harcaiban tönkrevert morvák, a politikai szervezkedés kezdetleges fokán álló csehek és szávamenti szerbek s a magyarok mégsem ezeket támadják. Inkább a veszedelmesebb nyugati szomszédok ellen fordultak, mert politikai érdek — a maguk hatalmának biztonsága — követelte, hogy a nemrég elfoglalt Pannónia birtokára igényt tartó hatalmas szomszéd erejét törjék meg. Mikor azután sikerült céljukat elérni, barátságra és szövetségre léptek a közeli szomszédságban legveszedelmesebb népek uralkodóival. Az itáliai frank királyokkal 904 óta, a bajor hercegekkel 914 óta következetesen fenntartják a békés baráti viszonyt s nem rajtuk múlt, hogy a szász Ludolf házából származó hatalmas királyokra — Henrik és Ottóra — nem tudták barátságukat rákényszeríteni. E barátságok és szövetségekötések elejét vették a szomszédok hirtelen és meglepő támadásának, de nem gátolták őket magukat harci kedvük kielégítésében, sőt alkalmat nyújtottak a barátságos tartományokon túl fekvő s így ellentámadás veszélye nélkül felkereshető országok megtámadására. Mint egykor Attila a szövetséges germán népekre, úgy a magyarok is a bajor herceg és felsőitáliai frank király szövetségére támaszkodva, ezek tartományain békésen átkelve tudtak az Atlanti-óceánig és a Pyreneusokig hatolni.

Szövetségesek nélkül, a maguk erejére támaszkodva nem szívesen szálltak hadba s bármennyire kedvüket lelték is a harcban, a hasznos békére mindig készen álltak. Hatalmasabb, győztes ellenféllel szemben — aminőnek 895-ben a besenyők és bolgárok, 913-ban Arnulf bajor herceg, 955-ben Nagy Ottó bizonyultak — még a bosszúról is szívesen lemondtak a béke kedvéért. De a legyőzött és gyenge szomszédokkal — a morvakkal, csehekkel, Berengárral, a száműzött Arnulffal, a 954-ben levert bajor urakkal — is szívesen kötöttek kedvező feltételek mellett békét, szövetséget és barátságot, persze a maguk javát mindig szem előtt tartva. A viszony köztük és a szövetséges fejedelmek közt ugyanaz volt, mint egykor Attila vagy Baján viszonya a császárokkal és más szövetséges fejedelmekkel. A szövetség és béke fejében rendszerint ajándék vagy segély címe alatt fizetett évi adót élveztek, ami kárpótolta őket a hadjáratokban szerzett zsákmányért és foglyokért. Az adó fejében azután nemcsak kímélték, hanem segítették is a velük szövetségre lépett fejedelmeket. A szerződés lejártá vagy a szövetséges fejedelem halála után, mielőtt fegy-

vert fogtak, megkísérelték a békés kiegyezést. Arnulf császár halála után csak akkor indultak hadba a bajorok ellen, mikor ezek a szövetségkérő követeket kereken elutasították. Szász Henrikkel kötött békeszerződésük lejártakor csak az adó megtagadása után keltek harcra. Az itáliai trónváltások alkalmával hadbaszállt seregeik is lemondtak az utódok — Hugó, majd II. Berengár — megtámadásáról, mikor azok a barátságot megújítva, adófizetésre kötelezték magukat.

A magyarok X. századi hadjárataiban és szövetségkötéseiben világosan felismerhető a politikai érdeken és politikai tudatosságon alapuló rendszer. Nagy hiba volna azokat öncélú harci kalandoknak, vagy éppen rablóvállalkozásoknak minősíteni.

A honfoglalást követő tizenöt esztendő (898—913) harcai magával a foglalással függnek össze. A bajor, majd a szász, sváb és frank föld ellen évről-évre megismételt támadások az új haza határainak biztosítására, a Pannónia elfoglalása óta ellenséges indulatú nyugati szomszéd megtörésére szolgáló hadjáratok voltak. E küzdelemnek 913-ban Arnulf Inn-völgyi győzelme vetett véget. Eredményeik az Enns-vonalnak határként való végleges megállapítása, a magyarok félelmes hírének megalapítása s a békekötést nyomon követő lombard-magyar és bajor-magyar szövetség volt, nem szólva a németekkel harcbanálló szlávok — morvák, csehek, dalaminciek — barátságáról.

Az Inn-menti csatát követő korszakban (914—926) önálló vállalkozásokba nem bocsátkoztak. Csak nyugati szövetségeik — Arnulf bajor herceg (915, 917, 919), I. Berengár (919, 921, 924) és Hugó (926) itáliai királyok s egyízben a csehek (924) — hívására szálltak harcba. Hadivállalataik csupán a szövetségesükkel harcbanálló fejedelmek — Arnulf és a csehek esetében a német király, Berengár és Hugó esetében Burgundi Rudolf — országát s az ő híveik tartományát érintették. Az eredmény katonai hatalmuknak és politikai tekintélyüknek teljes elismertetése volt, ami a német és itáliai királyok s a bajor hercegek évi ajándék-, illetőleg adófizetésében jutott kifejezésre.

A következő évtized (927—936) a nyugalom korszaka. A magyarok — hatalmuk tetőfokára érve — megelégedtek a korábbi harcok eredményeként nyugati szomszédaiktól rendszeresen megkapott évi adóval, vagy — mint az adófizetők szívesen látták — segéllyel, ajándékkal. Mint egykor Attila, Baján s a többi keleti fejedelmek, a magyar fejedelem és hadnagyok is gazdag jövedelmet húztak az adóból. Az egykorú krónikások szerint Henrik király szász tartományának népe szinte koldusbotra jutott a nehéz adóteher következtében. E biztos jövedelmet nem kockáztatták okatlan hadakozással s a békét — nem szólva egy magyar

csapat balkáni kalandozásáról (934) — csak egy ízben törték meg, mikor Henrik 933-ban az adófizetést megtagadva, kihívta támadásukat. A merseburgi vereséggel végződött hadjárat, melyet — régi szövetségeseiktől, a dalaminci szlávoktól is elhagyatva — egyedül vívtak meg, igazolta az Inn-menti vereség óta követett, de most elbizakodottan megtagadott politikájukat, a külső szövetségre támaszkodó hadivállalkozások rendszerét.

A német király adójától megfosztva s ezáltal hatalmi pozíciójukban megrendülve, a következő időszakban (937—955) is óvakodtak saját erejükre támaszkodva harcba bocsátkozni. Csupán Bertold, majd Henrik bajor hercegekkel kerültek néhányszor összeütközésbe (943, 948, 950), kik a barátság és adó megtagadásával kihívták haragjukat, de Bertold győzelme és Henrik herceg magyarországi hadjárata még jobban megerősítette őket óvatosságukban. E korszak a nyugati szövetségben vívott nagyobb koncepciójú hadjáratok kora. A királyi hatalom ellen lázadó német urak hívására két ízben avatkoztak a birodalom belső ügyeibe s négy hadjáratot (937, 938, 954, 955) vezettek Ottó király ellen. Négyszer keresték fel Itáliát is Hugó király (942, 943, 947), illetőleg II. Berengár (951) érdekében fogva fegyvert. Most azonban nem elégedtek meg a szövetségeseikkel haribanálló uralkodók tartományainak támadásával és pusztításával. A kínálkozó alkalmat jól kihasználva, átcsaptak a szomszédos országokba is. Merészívelésű hadmenetekben pusztították végig Franciaországot, Közép- és Dél-Itáliát, sőt Spanyolország megtámadására is kísérletet tettek. Az Attila, Baján s a többi török hódítók vakmerő hadjárataira emlékeztető, nagyszabású hadivállalatok s a Bizánc-tól két hadjárat (938, 943), majd békés követség (948) útján kierőszakolt szövetség háttérben egy kiváló tehetségű magyar hadvezér és politikus, a magyar hagyományban „vér emberének“ nevezett Bulcsu horka alakja bontakozik ki. A lechmezei csatában bekövetkezett bukása és szégyenletes halála után e hadjáratoknak végeszakadt.

A következő korszakban (956—970) a magyarok nyugat felé védelmi állásba helyezkedtek, noha a harcias Henrik herceg halála (955) után határaik újabb megtámadásától nem kellett tartaniuk. Bulcsu merész és koncepciózus hadivállalatai után a bolgár, majd orosz szövetségben vívott bizánci harcok jelentéktelen csetepatének tűnnek fel s ezek csillapodtával a maga határai közé szorított magyar népre elkövetkezett a belső konszolidációt és fejlődést előkészítő külső béke hosszú korszaka, melynek első képviselője a Bizáncban megtért gyula volt.

Tartós összeköttetések

Az új hazában idegen népek közé ékelt magyar nemzet fiai nyolc évtizeden át álltak harcban Európa népeivel. E csa-

táiban a magyarok sok vért vesztettek, de megalapították tekintélyüket, lerakták későbbi hatalmi állásuk bázisát. Sok vért ontottak, még több bajt, pusztulást okoztak, de közvetve hasznot is hajtottak Európa kultúrájának. A lovasharcra, várépítésre, a keleti ellenségek elleni védelemre a magyar huszárok tanították meg Nyugat-Európa keresztény népeit. Mint egykor a hunok és avarok hadviselése a bizánci taktikát, úgy alakította át a magyar hadviselés a nyugati népek védelmi rendszerét és hadviselését. Sok ellenséget, de jó barátokat is szereztek. A keletrómai császárok — Leó és Konstantinosz — barátságát az időleges politikai érdek sugalmazta; ezért az érdekközösség bomlásával a barátság is szétfoszlott. A bajor hercegi házzal és Felső-Itália királyaival kötött szövetség azonban a magyar nemzet politikai és kulturális fejlődésére kiható, tartós barátsággá alakult.

I. Berengár, Hugó és II. Berengár itáliai királyoknak a magyarokkal félszázadon át fennálló kapcsolata kiindulópontja volt a magyar művelődés szempontjából oly nagy jelentőségű olasz barátságnak, aminek fonalát Szent István király és Orseolo Ottó vették újra fel.

Arnulf császár a szlávok ellen vívott harcában nyolc éven át (892—900), Luitpold örgróf ivadékai — Arnulf herceg és három fia: Eberhard herceg, Hermann gróf, Arnulf palotagróf és ez utóbbi fia: Bertold gróf, Biletrud özvegy hercegné, Herolt salzburgi érsek — az idősebb Arnulf magyarországi száműzetése óta négy évtizeden át támaszkodtak a maguk hercegi hatalmának, partikuláris és dinasztikus érdekeinek védelmében magyar barátaikra. A bajor-magyar barátság fonalát szász Henrik herceg uralma (947—955) s a régi uralkodóháznak a lechmezei csata után bekövetkezett száműzetése erőszakosan szétszakította, de a magyargyűlölő szász Ludolf-házat és a magyarbarát bajor Luitpold-házat saját személyében egyesítő II. Henrik herceg újra összefonta. 973-ban bajor földről jöttek az első keresztény térítők Géza fejedelem udvarába s a század végén Henrik hitbuzgó leánya lesz feleségévé a magyarok első keresztény királyának.

NYOLCADIK FEJEZET

A TÖRZSSZERVEZET BUKÁSA

A MAGYAR lovasok utolsó balkáni kalandozásaival egy időben sírbaszállt Taksony, a magyarok utolsó pogány fejedelme. Országát s az Árpád halála óta aláhanyatlott központi hatalom helyreállításának nehéz feladatát Géza fiára hagyta.

Külpolitikai helyzet

A szomszédos országok hatalmi viszonyai a honfoglalás óta gyökeresen megváltoztak. Az utolsó Karolingok uralma alatt pártharcokba merült Frankbirodalom széthúzó tartományurakkal, lázongó alattvalókkal és pártos rokonokkal küszködő császárainak örökébe a szász dinasztia lépett. Madarász Henrik, Nagy Ottó és Henrik bajor herceg a frankoknál tán kevésbé művelt, de faragatlanságukban erősebb, vitézebb keleti német törzsekre — a szászokra és bajorokra — támaszkodva, vaskézzel fojtanak el minden partikuláris törekvést. Megteremtik a német egységet és új életre keltik a Nyugatrómai-birodalmat. Ottó császár utolsó éveiben a német hercegségek és olasz tartományok élén a császár kipróbált, megbízható hívei és rokonai állnak. A korábbi években annyi gondot okozó szláv szomszédok fejedelmei hódolva járulnak a császár trónja elé. Barátságát, szövetségét keresi a római pápától és bizánci császártól kezdve a bolgárok, oroszok, dánok fejedelméig Európa minden hatalmassága. Északkeleten a Visztuláig terjed a cseh, lengyel és más kisebb szláv fejedelmek hűbéres hódolatát fogadó császár befolyása. A Duna partján kelet felé húzódó bajor telepések szállják meg az Ostarrichi néven újra éledő régi Ostmark félszázadon át magyar fennhatóság alatt álló határvidékét s bár a magyarbarát régi bajor dinasztiával rokon tartományurak — bajor II. Henrik, osztrák Burkhard és karantán Henrik — kerülték az összeütközést, a főpapok, birtokos urak és telepések csak a kedvező alkalmat várták, hogy kelet felé továbbhatolva új területekkel gyarapítsák vagyonukat. Ez az alkalom is elérkezett, mikor II. Ottó császár az ellene lázadó két Henriket és Burkhardot 976-ban megfosztotta tartományuktól. Babenberg Luitpold (976—994), az új osztrák örgróf, 983 táján a Traisenig, majd a Wiener-Waldig terjesztette ki grófsága határait. A hercegség rangjára emelt Karinthia 978-ban pár évre, majd 1002-ben végleg különvált Bajorországtól s a veronai és isztriai örgrófságokkal rendsze-

rint egy kézben egyesítve állt őrt a német birodalom délkeleti határain.

Morvaország Szvatopluk fiának 906-ban történt teljes leverése óta, az Ostmarkhoz hasonlóan, magyar fennhatóság alá tartozott. Lakói adót fizettek a magyaroknak s a Szászország felé irányuló hadjáratokban a dalaminci szlávokkal együtt segítőcsapatokat is szolgáltattak. A század utolsó évtizedeiben ez a fennhatósági viszony meglazult. A belső szervezés munkájával elfoglalt magyar fejedelem éppoly kevés súlyt helyezett Moravia birtokára, mint a bajor telepések által lépésről-lépésre elfoglalt Lajtán-túli területre. Függetlenségét Morvaország mégsem nyerte vissza. 1002-ben lengyel, majd két évtized múlva cseh uralom alá került. Korábbi hatalmi állását nem tudta többé visszaszerezni, de szomszédságában a császári hatalom védelme és pártfogása alatt más hűbéres szláv fejedelemségek kaptak hatalomra.

Csehországban a 950. évi vereség után ismét a császár hűségére tért Prsemyslidák erősítik meg fejedelmi hatalmukat s a tulajdonképeni cseh törzs uralmát az összes rokon törzsek fölé kiterjesztik. A kereszténység ekkor kezd mélyebb gyökereket verni a csehek közt, bár a nép benső megtérésének ideje még korántsem következett el. A mainzi érsek joghatósága alatt 975 táján alapított prágai egyházmegye első püspökei — a szász Tietmár és Szent Adalbert — nem egyszer kerültek súlyos összeütközésbe a pogány szokású és erkölcsű cseh urakkal, sőt magával a herceggel is.

A Felső-Visztula, Pilica, Varta és Felső-Odera mentén élő lengyel törzsek között a normann eredetű Piaszt házából származó törzsfők ragadják magukhoz a hegemoniát. I. Miciszláv (963—992) Nagy Ottó császár és utódai hűbéruraságát elismerve keresztény hitre tér, megalapítja a lengyel fejedelemséget és megkezdi a magdeburgi érsek joghatósága alá rendelt lengyel egyház szervezését. Nagy Ottó halála után sikerült hatalmát Sziléziára is kiterjesztenie s ezzel a középkor legnagyobb terjedelmű szláv államának vetette alapját. Harcias fia, Vitéz Boleszláv (992—1025), békés úton és fegyverrel kivívta országa egyházi és politikai függetlenségét s a XI. század elején már újabb hódításra indult. 1002-ben megszállta a magyaroktól védtelenül hagyott Morvaországot. Egy évvel utóbb a cseh hercegfiai közt dúló viszályt kihasználva, Prágába is bevonult.

A Lengyelországtól keletre lakó szláv törzseket a IX. és X. század fordulóján a normann-orosz Rurik (862—879) családjából származó kievi fejedelmek szervezik meg. Száz év alatt Kelet-Európa vezető hatalmává növelik a fejedelemséget s hajóikkal Konstantinápoly faláig hatolnak. Szvjatoszláv 964 táján megdönti a Kazárbirodalmat és adófizetésre kényszeríti ennek a Kaukázustól a Donig lakó alattvalóit. Néhány év múlva

Konstantinápoly ellen indult, de kísérlete kudarcba fulladt, őt magát hazatérőben besenyő szövetségesei ölték meg. Szent Vladimir (972—1015) és Nagy Jaroszláv (1015—1054) a maguk birodalmának és az orosz egyháznak megszervezésén, a nagyfejedelmi hatalom megalapításán munkálkodtak és győzelmes harcokat vívtak a X. század folyamán számban és erőben megfogyatkozott besenyő szomszédokkal. A hosszú harcnak a XI. század derekán az úzok és a kúnok megjelenése vetett véget.

A besenyő törzsszövetség a XI. század derekán bomlott fel, de lassú haldoklása már száz évvel előbb megkezdődött. Az oroszok és úzok szomszédságából délnyugat felé törekvő nép vére elfolyt, ereje teljesen felmorzsolódott az oroszok, bolgárok, görögök ellen vívott évtizedes hiábavaló harcokban. Egyes töredékei már a X. század derekán elszakadtak, bolgár vagy magyar földön találtak új hazára. A század végén már csak árnyéka volt meg az egykor félelmes besenyő hatalomnak. A XI. században teljes bukása is elkövetkezett. A besenyő nép rövidesen felszívódott a hódító kún népbe s az új hazául választott szomszédos országok népébe.

A besenyő hatalom bomlását nyomon követte a Bolgárbirodalom bukása. A Keleti-Frankbirodalom konszolidációjával és a német-római császárság megalapításával egyidőben a kelet-római császárság hatalma is újraéledt. A birodalom a VI. század közepe óta állandó hanyatlásban volt. Justinianus (527—565) gyenge utódai alatt a belső viszályok, külső háborúk s a Balkánra telepedett szlávok és bolgárok térfoglalása következtében a császári hatalom és tekintély fokozatosan süllyedt. A magát külső pompában, formaságokban kiélő udvar képmutató szertartásaival és romlott erkölcsével melegágya lett az aljas cselszövéseknek, intrikáknak. Túlfinomodott, dekadens kultúrája belső rothadás szennyes foltjait takarta. Ha akadtak is kiváló, uralomratermett fejedelmek, csak ideig-óráig hátráltatták a bomlást és hanyatlást. A IX. század végén trónra került Makedón-ház végre sikerrel szállt szembe a dekadenciával. Zimiszkész János (969—976), a gyenge Péter (927—969) és II. Boris (969—972) uralma alatt bomlásnak indult Bolgáriát előbb hűbéresévé tette, majd 972-ben bekebelezte birodalmába. A déli részeken az új dinasztiát alapító Sámuel cár (980—1014) sikerrel vette ugyan fel a harcot a görögökkel és sikerült délen a Peloponnézoszig, nyugaton az összes szerbeket hódoltatva az Adriáig, északon az Al-Dunáig és a Fruska-goráig, keleten Szaloniki és Drinápoly vidékéig kitolnia országa határait, de a Peloponnézosz meghódítása végett 996-ban indított hadjáratának balsikere után megbukott. Baziliosz 999 és 1005 közt a Dunáig, Drináig, Adriáig hatolva, végleg meghódította Bolgáriát s 1018-ban véget vetett a rövidéletű dinasztia uralmának. A bizánci császár ismét ura volt a Balkánnak.

Birodalma határai északon Magyarország kapujáig, az Al-Dunáig és Szávaig terjedtek s neki hódoltak a bolgárok nyugati szomszédságában lakó szerb törzsek és a horvát fejedelmek is. A honfoglaláskor oly veszedelmes ellenfélnek bizonyult bolgár hatalom félszázad alatt összeomlott, de helyét még félelmeőbb szomszéd, az újraéledő keletrómai császárság foglalta el.

A Bolgárbirodalom nyugati szomszédságában hol a bizánci császárnak, hol meg a bolgár cárnak hódoló szerb törzsek még egészen laza politikai kapcsolatban, egymástól független törzsfők, zsupánok uralma alatt éltek s nagy eredmény volt, ha egyikük-másikuk néhány szomszédos törzs népét — így a magyarok ellen vívott küzdelemben elesett Csaszláv (930—960 körül) a Rása-Lim-vidéki tulajdonképeni szerbeket és a Boszna-völgyi törzseket — egyesíteni tudta uralma alatt.

Délnyugatra húzódó avar töredékekkel és dalmát-olasz elemekkel keveredő horvát szomszédaik már előbbre haladtak az állami szervezkedés útján. A frank uralom alól szabadulva, a bizánci császár hovatovább névlegessé vált főhatósága alatt építik ki a dalmát városok protektorátusát is megszerző királyságukat. A IX. és X. század fordulóján, a magyar honfoglalás nyomán előállt kedvező helyzetet kihasználva, hatalmukat a Száva-völgyéig terjesztették. Országuk ezidő óta északnyugaton a Száva jobbpartjára is átnyúló karantán hercegséggel és a vele többnyire egykézben egyesített isztriai örgrófsággal volt határos.

A Dráva—Száva-közén Pozsegától nyugatra elterülő Szlavónia a magyar honfoglalásig a szlovén Braszlav kormányzata alatt álló frankbirodalmi tartomány volt. Ekkor a Száva-völgyén át 898-ban Itáliába indított hadjáratral — Ostmarkhoz és Moraviához hasonlóan — a magyarok hatalmi szférájába került és felvonulási terepül szolgált az itáliai hadjáratok alkalmával. A frank uralom idején a salzburgi vagy az aquilejai egyházmegye joghatósága alá rendelt, most a pogány magyaroknak adózó lakossága visszasüllyedt a pogányságba. Géza és Szent István békés uralkodása idején a szlovén nemzetségek — éppúgy mint a morvák és az Ostmark gyér lakossága — a magyar hatalom alól felszabadulva, függetlenül éltek zsupánjaik uralma alatt.

A központi hatalom elhanyaglása

A politikai viszonyoknak a szomszédságban bekövetkezett gyökeres átalakulásával egyidőben a magyar fejedelemség hatalmi állása is megváltozott.

A X. század első harmada a magyar hatalom emelkedésének kora. Árpád fejedelemnek Amulf és Leó császárokkal kötött szövetségétől a nyugati hadjáratok hosszú sorozatán s a bajor herceggel és Itália királyával kötött barátságon át a hatalmas német király és bizánci császár adófizetéséig vezető

út a fegyverrel szerzett politikai hatalom és katonai tekintély folytonos gyarapodásának útja volt. Merseburnnál fordult a kocka. A magyarok Ottó király steterburgi, Henrik herceg Rába-menti győzelmein keresztül, a német, bajor, olasz adót elveszítve, eljutottak a Lechmezejére, legünnepeltebb vezéreik a gyalázatos bitóra. 954-ben mégegyszer és utoljára remegett meg Nyugat-Európa népeinek szíve a félszázad óta jól ismert lódobogás zajára. Egy év múltán végleg bezárultak Nyugat kapui a magyar lovasok előtt s alig másféltized múlva lélekzetvesztve hagynak fel az adófizetést megszüntető görög császár birodalmába intézett becsapásokkal is. A félelmes húnok és avarok emlékéért felidéző magyarok, egész Európa lovas rémei, hazájuk határai közé szorítva néztek a bizonytalan jövő elébe, amit még bizonytalanabbá tettek a szomszédságukban magasra törő új hatalmi alakulások. Ha a magyarok régi ellensége — a nyugatrómai császárságot feltámasztó hatalmas német király — rászánja magát a háborús jel megadására, a bajor és cseh hercegek s a többi hűbéresek minden habozás nélkül harcba fognak szállni keleti szomszédjukkal. S e háború kimenetele — Nagy Ottó világraszóló sikerei után és a magyar fejedelmi hatalom elhanyagolása következtében — alig lehetett kétséges.

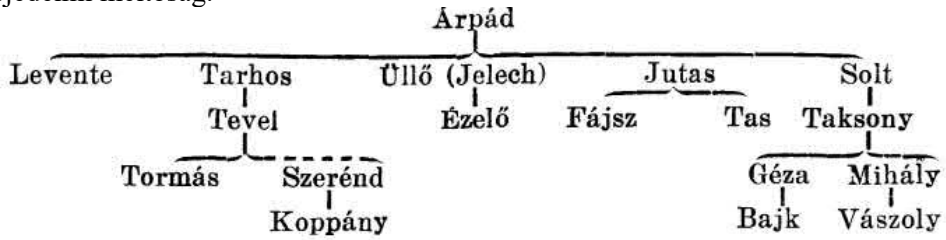
A fejedelem nem volt többé Árpádhoz hasonló korlátlan katonai monarcha, a hadnagyok tanácsában az ő mellőzésével két más, hatalmas törzsfő ragadta magához a vezetést.

Németország belső konszolidációjával, a királyi hatalom győzelmes előretörésével egyidőben a magyar törzsszövetség kebelében is mélyreható változások következtek be.

Árpádnak öt fia és öt férfikort ért unokája volt. Nevüket fenntartották a királyi ház veszprémi, solti és tolnai birtokán első szálláshelyük emlékéért őrző Tarhos, Tevel, Tormás, Üllő, Jutás, Fájisz, Tas, Solt, Taksony falvak és fenntartotta Konstantinosz császár, aki vendégbarátja — Árpádházi Tormás — elbeszélése alapján írt a magyar fejedelmi családról. Nélküle nem sokat tudnánk Árpád ivadékairól, mert a magyar hagyományból legtöbbjüknek még az emléke is kiveszett. A későbbi magyar történészek a fejedelmek közül is csak Soltot és Taksonyt — a keresztény királyok egyenesági őseit — ismerik. A többi családtagok közül kettőnek neve bukkant fel Anonymusnál, de családi hovatarozásukról már a Névtelen Jegyző sem tudott. Tas a Zoárd-nembeli Lél apjaként, Hiilek — kit talán szabad Jelech-hel azonosítanunk? — Árpád nagybátyjaként szerepelt.

A tudós bizánci császártól tudjuk, hogy 948-ban Árpád fiai már mind elhaltak; unokái közül is csak Fájisz, Tas és Taksony voltak életben. Tőle tudjuk azt is, hogy ez időben — tehát Solt után és Taksony előtt — Fájisz viselte a fejedelmi méltóságot. Lehetséges, hogy Solt előtt Árpád idősebb fiainak

egyike is uralkodott, mert Solt, Fájsz és Taksony a fejedelem utódjelölő joga alapján vagy a szénioratusi örökösödés rendje értelmében jutottak a fejedelmi székbe; az elsőszüiöttség jogán Tarhos ivadékait — Tévéit és Tormást — illetve volna meg a fejedelmi méltóság.

Míg az Árpád-ivadékok — köztük a császári barát bizony-
sága szerint fejedelmi méltóságot viselt Fájsz — emléke így
elhalványult, sőt elveszett, a többi magyar törzsek X. századi
hadnagyai — az északnyugati törzs élén álló Szoárd és Lél,
a balatonmenti Bogát és Vér-Bulcsu horka, a Dráva vidékén
honos Botond s a gyula méltóságot megszemélyesítő idősebb
és ifjabb Gyula — legendás hőökké nőttek a nép emléké-
ben. A nyugati forrásokban 920 táján feltűnő Szoárd és Bogát
s a 950 táján szereplő Bulcsu, Lél és Gyula tettei a foglaló
ősök emlékét is elhomályosították s a XIII. századi száj-
hagyomány már a honfoglalók közé sorolta őket. Kézai és a
későbbi krónikák az Anonymusnál fenntartott eredetibb név-
sorban is szereplő Árpád, Kend és Szabolcs mellett Lélt, Bul-
csút, Gyulát és Őrsöt mondják foglaló hadnagyoknak.

A X. századi hadnagyk mondái értékelésében a hatalmi
viszonyok változása, a fejedelmi hatalom korlátozásának ténye
tükröződik vissza. A hadnagyk előtérbe nyomulása — a hazai
hagyomány szerint — Solt fejedelem idejében, ennek kiskorú-
sága miatt következett be. Árpád fejedelem — Anonymus sze-
rint — korlátlan ura és vezére hadseregének; hadnagyait és
vitégeit maga jelölte és küldte ki hadivállalatokra s a főserget
ő maga vezette harcba. Utódainak már a hadnagyk kollektív
akarata szabott irányt.

Hadnagyk uralma

Solt tizenhároméves gyermek volt, mikor „országának fő-
emberei valamennyien egyértelemmel és közakarattal egyese-
ket országbírákul (*vectores regni*) rendelték a vezér alá, hogy
ezek a szokás jogával mértéket tartva, csendesítsék a viszály-
kodók pereit és versengéseit. Másokat — mégpedig Tas fia
Lélt, Bogát fia Bulcsút, a vér emberét, valamint Kölpény fia
Botondot — hadvezéreké (*ductores exercitus*) tettek a végre,
hogy különböző országokat feldúljanak velük/4 Az író hang-
súlyozza, hogy a hadnagyk Solt engedelmével indultak har-
caikra, de a „főemberek“ választására való hivatkozásból ki-
derül, hogy eredeti hagyományunk a törzsfőknek a fejedelmi

hatalom rovására történt előnyomulásáról tudott. Megerősítik ezt egykorú források is.

Bölcs Leó — Árpád szövetségese — még „egyeduralom“ alatt állónak mondja a magyar népet. Konstantinosz — Leó fia és Árpád unokájának vendégbarátja — leveleit már a „magyarok hadnagyaihoz“ s nem a fejedelemhez intézi, mert „a magyarok törzsei nem engedelmeskednek fejedelmüknek,“ az Árpád nemzetségéből sorrend szerint uralkodó örökös fejedelemnek s a bírói méltóságot viselő gyulának és horkának, „de szövetségük van háborúra s amelyik részt megtámadják, azt teljes tanáccsal megsegítik.“ A védelmi harcra tehát szövetségük volt a törzseknek, de támadó háborúra akarataik ellen nem kényszeríthetők.

A „fejedelmeknek nem engedelmeskedő törzsek“ hadnagyai, a „főemberek,“ „országbírák“ és „hadvezérek“ akarata korlátokat szabott az etelközi és honfoglaláskori hadiállapot idején katonai autokratává nőtt fejedelem hatalmának. Árpád gyenge utódai, Solt, Fájusz, Taksony korában a hatalom a hadnagyok tanácsának, ezen belül az egyénileg legkiválóbb hadnagyoknak kezében volt. Közülük a X. század derekán a bírói méltóságot viselő gyula és horka — Anonymus „országbírái“ — nyomultak előtérbe. „A magyarok első fejedelme — írja Konstantinosz császár — az Árpád nemzetségéből örökösödés rendje szerint uralkodó s van még két más fejedelmük, a gyűlász és karkhász, kik bírói tisztet viselnek. Tudni való, hogy a gyűlász és karkhász nem tulajdonnevek, hanem méltóságok s ... a gyűlász föllebb való a karkhásznál.“

Bulcsu

A horka méltóságát 949-ben Kál horka fia Bulcsu, a nyugati hadjáratok szomorú végű hőse viselte, kit a magyarok kemény és véres harcaiért Vér-Bulcsunak neveztek. Törzstartománya a Balaton vidékén — a későbbi Vas, Zala és nyugati Somogy területén — volt, hol a XIII—XIV. században a Vér-Bulcsu-nemzetség élt. Családjá emléket az egykori szállástelepek helyén álló Kál, Bogát, Bulcsu falvak őrzik.

Bulcsu nevét nyugaton 954-ben említik először, pedig szereplése sokkal korábbi keletű. A 937 és 954. évi csekély eltéréssel azonos útvonalon és stratégiával lebonyolított attilai méretű hadjáratok ugyanazon vezér irányítására vallanak. Alig lehet kétségünk affelől, hogy az Eberhard bajor herceggel szövetségben Ottó ellen indított 937 és 938. évi hadjáratok vezére már Bulcsu volt. Ugyanő irányította a mindkét esetben ötéves békével végződő 938 és 943. évi bizánci hadi vállalatokat.

A XI. századi Szkülitzész nyomán Kedrenosz írja, hogy „a magyarok mindaddig nem szüntek meg a birodalomba ütni és pusztítani, míg fővezérük Bulcsu Konstantinápolyba nem jött, tetteve, hogy a keresztény hitet felveszi s ott Konstantinosz császár által fogadtatván megkeresztelkedett és patriciusi rang-

gal megtiszteltetvén, sok kincssel tért vissza hazájába, de később istennel kötött szerződését megszegve, gyakorta beütött népével a római birodalomba; mikor pedig ugyanezt megkísérlette a frankok ellen is, fogságba került s Ottó frank király által karóba huzatott.“

A bizánci területre vezetett hadjáratok kronológiája mindenestre téves. A kései író Bulcsu 948 előtti hadjáratait téveszti össze a 959 és 970 közt — az ő halála után — indított hadjáratokkal. 948 és 958 közt a magyarok békében éltek a császárral. Bulcsu látogatását és megkeresztelkedését a második békeciklus lejáratainak évére, vagyis 948-ra kell tennünk, mert maga a császár 949-ben már „vendégbarátjának“ mondja őt. „Nemrég ment el — írja — Tevel fia Tormás, aki Bulcsúval, Magyarország harmadik fejedelmével és karkházával együtt vendégbarátunk.“

Bulcsu befolyása ezidőben már tetőfokára emelkedett, hatalma szinte korlátlan katonai hatalommá nőtt. Solt, Fájsz és Taksony — úgy látszik — teljesen befolyása alá kerültek. Erre vall a hazai hagyomány elbeszélése Bulcsu és társai vezéri szerepléséről Solt idejében, a nyugati hadjáratokban vitt vezető szerepe és konstantinápolyi szereplése. A dunántúli törzsek hadnagyaival, Lélel, Botonddal együtt való szereplése saját törzse keretein túlhaladó hatalmát bizonyítja. Árpádházi Tormás konstantinápolyi látogatása és a császárral kötött barátsága mindenestre Bulcsu műve volt, aki mint hadvezér előbb adófizetésre kényszerítette a császárt, majd Bizáncban megkeresztelkedve, római patriciusi rangot nyert. Hogy Bulcsu, kinek csapatai közt pár évvel később, 945-ben Gembioux vidékén szent Wikbert is sikerrel térített, csak színleg tért volna keresztény hitre, a XI. századi Szkülitzész indokolatlan feltevése, amire saját téves kronológiája csábította. Megtérésének gyümölcsei egész más okból maradtak el. 950 óta a nyugati törzsek erejét a bajor szomszéd ellen vívott kemény küzdelem kötötte le, miben Bulcsu életét veszítette. Több szerencsével járt a másik Bizáncban járt hadnagy.

Gyula

Mialatt Bulcsu és Lél a nyugati országokban vívták világrengető harcaikat, a Tisza vidékén uralkodó gyula — Krónikáink Gyula vezére, — miután Bizáncban keresztény hitre tért és Bulcsúhoz hasonlóan patriciusi rangot nyert, törzstartománya békés szervezéséhez látott. A harcot kerülte s a Bizánc ellen később vívott küzdelemben sem avatkozott. Szervezőmunkája eredményeként fia vagy unokája, az utolsó gyula, ki Szent István nagybátyja volt és a gyula területén uralkodó Ajtony független fejedelmekként lépnek fel és egyenrangú ellenfélként szállnak szembe a törzsi önkormányzatot támadó királlyal. Ajtony birodalma északon a Körösig, keleten az erdélyi sóbányáig terjedt. Hatalma alá tartozott

Honfoglaláskori emlékek magyar vezér sírjából.

HONFOGLALÁSKORI EMLÉKEK MAGYAR VEZÉR SÍR-
JÁBÓL A SZABOLCSMEGYEI GESZTERÉDRŐL, A NYÍR-
EGYHÁZAI JÓSA ANDRÁS-MÚZEUMBAN. A kép köze-
pén fõnn a szablya aranyveretei láthatók: markolatgomb, mar-
kolat alsó verete és a két hosszúkás díszítmény a hüvelyrõl.
A többi ezüstveret a fegyverõv és lószerszám díszítésére szolgál.

a honfoglaló Óndnak a Körös-torkolatnál megszállt törzse s a Számos-völgyön át Torda vidékéig hatoló Kende-törzs népe is. Itteni uralmuk emlékét őrizte meg a gyulát Tétény vezér unokájaként szerepeltető tiszai hagyomány. A gyuláknál — méginkább, mint a horkáknál — felismerhető a törzs határain túlterjedő tartományúri hatalom alapítására irányuló tudatos törekvés, amit az Árpád házából származó fejedelmek gyengesége idézett elő.

A bírói és hadvezéri tekintélyükre támaszkodó gyula és horka a X. század közepén a hadjáratokon megismert nyugati tartományurak és balkáni fejedelmek partikuláris hatalmához hasonló, saját törzsük határain túlterjedő tartományfejedelmi hatalom alapítására törtek. Bulcsu horka a dunántúli törzseket — Lél és Botond népét — vonta a maga érdekkörébe s a fejedelemre közvetlen befolyást gyakorolva igyekezett hatalmát erősíteni. A gyulák külföldi, görög összeköttetésekre támaszkodva függetlenítik magukat s a Tisza-Körös-Maros-vidéki törzsek fölé terjesztik ki hatalmukat. A fejedelemnek — ha a törzsszövetségben a maga főhatalmát, saját törzsének hegemoniáját biztosítani akarta — szükségképen szembe kellett kerülnie a függetlenségre és fejedelmi hatalomra törő vetélytársakkal.

Társadalmi és gazdasági átalakulás

A politikai változásokkal párhuzamosan gazdasági és társadalmi téren is nagy átalakulás indult meg.

A magyarok a honfoglaláskor — számukhoz mérten — igen nagy területet szálltak meg, a határon s bent az ország szívében mégis igen nagy területek maradtak lakatlanul. Nem szólva a magas hegyvidékről s a kopár, mocsaras és homokos pusztákról, Dunántúl, Bihar és Békés vidékén, az Al-Duna balpartján, a Dráva-Száva-közön, Erdélyben és másutt is sok gazdasági művelésre alkalmas föld hevert kihasználatlanul.

A nép természetes szaporodásával megkezdődött e vidékek lassú benépesítése. A szaporodás bő volt. Árpád fejedelem maga öt fiút nemzett. Ezek közül négy alapított családot s mindannyi más vidéken, a fehérvári fejedelmi székhelytől távol ültözött szállást. Tarhos ivadékaival Tolnában, Üllő a pesti síkon, Solt fia Taksony és Jutás fia Tas a későbbi solti széken, Jutás maga Veszprém vidékén telepedett meg. Gézának fián kívül három leányáról, Mihály öccsének négy fiunokájáról tudunk. I. Andrásnak négy, I. Bélának hét, í. Gézának három, II. Bélának hat gyermeke volt. S a királyi családra jellemző szaporaság nem állt egyedül. A X. századi közös őst nevével viselő nemzetségek közül az Aba-nem a XIII. században már huszónhét, a Bór- vagy Kalán-nem öt, a Szalók-nem tizenkét, a Csák-nem tizenhárom, a Kaplony-nem tizennégy, a Bors- vagy Miskolc-nem tíz népes ágra szakadt. Ez adatokat ismerve, a X. századi szaporodást — a két nyugati törzset különösen érintő vérvesz-

teségek figyelembevételével is — az eredeti számnak legalább háromszorosára kell tennünk. A nemzetségtagok elszaporodásával, a fiatalok családalapításával új meg új földterületek kaptak lakót. A nemzetségek ősi szállásához közeleső részek kihasználása és megszállása után sor került a távoli vidékre. A fejedelmi törzshöz tartozó Ákos- és Káta-nemzetségek például igen korán, úgy lehet már a X. században bocsátottak ki települő rajokat a Kraszna-folyó és a Meszes-hegység vidékére.

Bármilyen bőséges volt is az Isten áldása, a természetes szaporodás, mégsem volt elegendő az országban szerte tátongó űr betöltésére. Ha valamely nemzetség birtokába vett addig szűz területeket, emberi és állati erőre volt szüksége annak műveléséhez. A vadászat, halászat, állattenyésztés szabad emberhez illő foglalkozások voltak, de már a föld művelésére, irtásra magyar ember nem szívesen vállalkozott. A régi hazában megszokták, hogy az alsóbbrendűnek tekintett gazdasági munkára idegen szolgálát alkalmazzanak. Az új hazában kezdetben — a magukkal hozott nem nagyszámú szolgán kívül — csak az itt talált és meghódolt szláv és egyéb népséget foghatták munkára, terményadózásra. Némely vidéken — a Nyitra és Vág folyók közelében, a Balaton déli és nyugati partvidékén, a Rábától nyugatra eső területen, a Tisza és Maros mentén — nagyobb számban voltak ily hódolt szolgálk, de az ország többi részén csak elszórt telepeket találtak. Számukat mindenesetre szaporítani kellett, ha gazdaságuk jóvedelmét fokozni akarták. Ez magyarázza meg, miért hurcoltak el oly sok embert fogolyként a nyugati országokból. Egykorú írók panaszoják, hogy különösen a nőket és gyermekifjakat vitték szívesen magukkal, míg a kevésbé idomítható és nagy tömegben veszedelmessé váló férfi foglyokat leölték vagy eladták. A fogolyként Magyarországra került szolgálk száma tekintélyes volt. Pilgrim passauai püspök 974-ben említi, hogy papjai sok keresztény szolgálk találtak magyar földön, akiket gazdáik egykor harcban ejtettek foglyul. A hazai hagyomány is megemlékezett róluk. Kézai Simon szerint a szolgálk az ország elfoglalásakor és a későbbi hadjáratokban foglyulejtett keresztények ivadékai, kik a kereszténység terjedésekor a föld művelésére rendeltettek. A nyugati hadjáratok megszünte után kereskedelmi úton is szívesen gyarapították szolgálkanyukat. A csehek még a XI. század végén is magyar földre hozták eladni rablóhadjárataikon szerzett morva foglyaikat.

A fogolyként behurcolt szolganépségen kívül külföldről jövő szabad emberekkel is gyarapodott a lakosság. Már Taksony korában jöttek bolgárok és besenyők, köztük a Tisza vidékén megtelepedett Tanuzaba vitéz, a Tornaj-nemzetség őse. A besenyő telepéseket az orosz hatalom térfoglalása készítette törzsük elhagyására, míg a mohamedán bolgárok — az első hazai izmaeliták — kereskedők voltak, bár Anonymus,

szerint nagy nemes urak is akadtak köztük. 960 táján már zsidókról is hallunk, kik hazánkból mentek a prágai vásárra.

A külföldi hadjáratokon szerzett zsákmány és szolganépség a vezérek, jó vitézek nemzetségének vagyonát növelte, s megadta a módot a földbirtok gyarapítására is. A vagyonban gyarapodó nemzetségek társadalmi tekintetben fölé emelkednek a nagy szaporaság és a hadiszerecse hiánya miatt elszegényedőknek. Az őshazában már kialakulásnak indult társadalmi rétegek közt élesebbé válik a különbség. A bevándorló idegenekkel és a fogolyként hozott szolgálkkal számban erősödik a társadalmon kívül álló népelem, a későbbi hospesek és különféle szoiganépek őseinek jogtalan rétege, mely a X. században már rohamos gyarapodásnak indult.

A földet művelő, erdőirtó szolganépség hasznos és az úrnak jövedelmező kultúrmunkát végzett s megkedveltette a magyarokkal az intenzívebb mezei gazdálkodást. A lechmezei csata után tétlenségre kárhozott vitézek ivadékai zsákmányolás helyett gazdaságuk fejlesztésével növelik vagyonukat. A nemzetségi szállastelepek körül szépen népesedő lakótelepek, szolgálvak keletkeznek s a helyhezkött földműveselem az addig túlnyomóan pásztorkodó lakosság mellett mindinkább előtérbe nyomul. A kereskedést sem vetik meg. A szomszédos szláv fővárosok — Pereszljavec és Prága — vásárain is megjelennek áruikkal. Zsákmányban szerzett és adóban kapott ezüstöt, aranyat, foglyokat és idehaza tenyésztett lovat, szarvasmarhát visznek eladásra vagy ruházathoz való anyagért, fényűzési cikkekért cserébe.

A honfoglalás előtt frank vagy bolgár államszervezetben élt szláv szolgálk, külföldről hozott foglyaik révén s a nyugati és bizánci udvarokkal való közvetlen érintkezés útján új fogalmakkal ismerkednek meg s ezek jelölésére idegen — szláv és német — szavakat vesznek át (*császár, király, herceg, udvar, nádorispán, ispán, poroszló, vádol, perel, szavatol, tömlöc, mesgye és megye = határ, polgár, molnár, ablak, ajtó, oszlop, asztal, nyoszolya, cső, csöbör, villa, kapca, deszka, borona, kasza, járom, gereben, rozs, csép, lencse, ecet, borostyán, szamár, galamb, gerlice, bolha, csuka, igríc* stb.). Az idegen népeket is rendszerint az avval korábban érintkező szomszédos vagy hódolt nép nyelvéből vett szóval nevezik. Az *orosz* és *böszörmény* (= muzulmán) *kazár*, a *lengyel* és *palóc* orosz, a *görög* és *oláh* bolgár-szláv, a *német, morva, cseh, horvát, olasz* és *zsidó* szlovén jövevényszavak nyelvünkben. Gyakorta megtörtént, hogy a szolgálkkal folytatott mindennapi érintkezés során régismert tárgyak és fogalmak jelölésére is ezek nyelvéből vett szavakat használtak, melyek azután a régi magyar szóval párhuzamosan vagy azt kiszorítva honosodtak meg a nyelvben (pl. *vojevoda* > *vojvoda* > *vajda* — hadnagy, *kakas* = kantyúk, *birka* = ürü, *kos*, *pecsenye* = sült hús,

kelepce = tör, *gabona* = búza, árpa, kalász, szalma; *család*, *família*, *mostoha*, *unoka*, *szomszéd*, *abrak*, *zabola*, *parittyá*, *kopja*, *dárda*, *gatyá*, *konyha*, *marha*, *elemózsia*, *pohár*, *dézsá*, *ebéd*, *göröncsér*, *csolnak*, *bognár*, *gát*, *zsilip*, *árbo*, *gomba*, *halom*, *morotva*, *álnok*, *parázna*, *ritka*, *beszéd* stb.).

Az új szavak különböző nyelvek szókincseiből kerültek a magyarba és korántsem jelölnek oly intenzív műveltségátalakító hatást, mint a honfoglalás előtti ogur (bolgár) jövevényszavak. Legkevésbé lehet erről a szlávoknál szó; Az egyes szláv népek — orosz, bolgár-szláv, szerb-horvát, a mai kaj-horvátal rokon pannóniai szlovén, tót és cseh — egyenként igen kevésel gyarapították a magyarok műveltségét. Az öt nyelvből vett szláv jövevényszavak semmiesetre sem jogosítanak fel oly feltevésre, mintha a magyar kultúra egységes szláv hatás alatt gyökeresen átalakult volna. Még legtöbb nyomot a pannóniai szlovének kultúrája, illetőleg ismeretkészlete hagyott nyelvünkön, de itt is inkább csak közvetítésről lehet szó.

A gazdasági kultúra terén a szókészlet gyarapodása nem jelent lényeges változást. Mindössze néhány új állat- és és növényfaj, addig ismeretlen gazdasági eszköz, háztartási cikk, bútor megismeréséről, meghonosodásáról, a földműves gazdálkodás intenzitásának növekedéséről tanúskodik. Jelentősebb ismeretgyarapodást jelölnek az állami és egyházi élet fogalmi körébe tartozó kölcsönszavak. De itt sem mindig a szót átadó nép volt a szavakban kifejezett műveltség hordozója. A nyugati intézmények — királyság, grófság, törvénykezési szervezet — jelölésére például a magyar uralom alatt élő pannóniai szlovének nyelvéből kölcsönzött szavak jöttek forgalomba, nem mintha ezek lettek volna az intézmények meghonosítói, hanem mert ezek nyelvében a honfoglalás előtti frank uralom idejéből fennmaradtak a megfelelő szavak, melyeket azután tőlük magyar uraik is eltanultak s hozzájuk hasonlóan alkalmaztak a frank-bajor intézmények megnevezésére. Kétségtelen azonban, hogy a keresztény hit terjesztésében nagy részük volt a pannóniai szlovéneknek.

A keresztény hit terjedése

A kinyilatkoztatott egyistenhívő vallások iránt való hajlandóságot a magyarok magukkal hozták a Fekete-tenger vidékéről, hol a török népek körében már a VII—VIII. században megindult s a IX. század vége óta feltartóztatlan ütemben haladt előre a keresztény, mohamedán és zsidó hitre való áttérés folyamata. A keresztény vallás sem volt ismeretlen előttük. Fejedelmük, vezérek közvetlen érintkezésben álltak a bizánci udvarral. Keresztény papok — így Szent Ciril és Metód — is megfordultak körükben.

Az új hazában még több alkalmuk nyílt a keresztény tanok megismerésére. A pannóniai szlovének, a Fertő-vidéki

avarok, nyitrai szlovének már néhány évtized óta keresztények. Voltak-s ha a magyarok pogány szokásaihoz alkalmazkodtak is — mint Teotmár salzburgi érsek panaszolta — sokan közülük tovább vallották hitüket s a vallási dolgokban türelmes magyar urak közül is bizonyára nem eggyel megismertették vallásuk tanításait. Nem lehet egészen a véletlen számlájára írunk, hogy a magyar vezérek közül elsőnek a pannóniai szlovéneken uralkodó Bulcsu vette fel a keresztiséget. A külföldi hadjáratok is alkalmat adtak a keresztény tanok megismerésére. Buzgó szerzetesek és mártírhálóra vágyó papok nem egyszer keresték fel a német és francia földön táborozó magyar katonákat. A vértanuság koronáját nem tudták körükben elnyerni, de hívő lelkeket gyakran szereztek egyházuknak. Szent Wikbert apát 954-ben Gembloux vidékén térített eredménnyel Bulcsu táborában. Egy szangalleni feljegyzés szerint a közelebről ismeretlen Prunwart püspök is, aki előbb szangalleni szerzetes volt, sok magyart megkeresztelt királyukkal, vagyis hadnagyukkal együtt. Még több érdemük van a térítésben a magyar földre került keresztény foglyoknak, kik közül Piligrim papjai húsz évvel a lechmezei csata után is sokat találtak hazánkban. A vallásukhoz szerencsétlenségükben is híven ragaszkodó keresztények erős hite nem maradhatott hatás nélkül uraikra, akiknek közvetlen környezetében éltek.

A fejedelmi családnak és a vezéreknek személyes érintkezése a keresztény uralkodókkal szintén növelte a krisztusi hit iránt való fogékonyságot. Ily érintkezés eredménye volt a század elején — ha hihetünk a kései bajor hagyományoknak — Arnulf herceg magyar feleségének, később Bulcsúnak és a gyulának megtérése. A gyula népe megtérítését is megkísérelte. „Nemsokára Bulcsu látogatása után — írja Kedrenosz — Gyula, ki hasonlóképen fejedelme volt a magyaroknak, szintén eljött a császárvárosba, ott megkeresztelkedett s ugyanazon tisztségre lett méltatva. Ez elvitt magával egy kegyességéről híres Hieroteosz nevű szerzetest, akit Teofülaktosz Magyarország püspökévé szentelt s ki a barbár tévelygésből sokakat kereszténységre térített. Gyula azután is megmaradt a hitben és sem maga nem ütött be soha a római birodalomba, sem a fogoly keresztényeket kiváltképpen nem hagyta, hanem megvette, gondjukat viselte és felszabadította.“ Félszázaddal később a gyula országrészében tűnik fel Ajtony marosvári fejedelem, aki — a hagyomány szerint — bolgár földön keresztelkedett meg és tartományában keresztény papokat, szerzeteseket tartott. Vájjon két elszigetelt térítési kísérletről van-e szó, vagy feltehetjük a hitélet folytonosságát? Nyílt kérdés marad. A magyar nyelv bolgár-szláv egyházi szavai az anyai ágon gyula-ivadék Szent István udvarában uralkodása első éveiben feltűnő görög nyomok, az oroszlámosi

görög kolostor a térítés eredményességére vallanak. Viszont Ajtony többnejűsége s a külsőségeket, látható tárgyakat, elemi fogalmakat jelölő bolgár szavak természete a hit gyökértelensége mellett szól. Kétségtelen azonban, hogy a térítés megindult és Szent István csapatai Ajtony legyőzése után Marosváron és környékén keresztény magyarokat is találtak. Persze ez alapon a görög keleti térítés prioritásáról nem beszélhetünk, mert a bizánci és bolgár egyház ez időben a pápa főségét elismerve, hitegységben élt a római katolikus Anvaszentegyházzal s mert egyidejűleg a Dunántúl is terjedt a keresztény hit egyszerű, de buzgó szlovén papok és a föld hívő népének érdeméből.

A kétoldalról is megindult térítőakció emlékét nyelvünk egyházi és vallási fogalmakat jelölő kölcsönszavai őrzik. Míg a külsőségek jelölésére több bolgár-szláv szó jött át nyelvünkbe (*kereszt, fészület, oltár, barát, zarándok; keresztel, koma, vecsernye, zsolozsma; szerda, süket* = csütörtök, *péntek, szombat; karácsony, szent, angyal*), a benső hitélettel s az egyházi szervezettel összefüggő szavaink egy része pannóniai szlovén közvetítéssel gyarapította a magyar szókincset (*ádvént, alamizsna, apáca, apát, apostol, bérnál, cella, cinterem, csuha, diák, ereklye, eretnek, esperes, kámza, malaszt, orgona, paradicsom, plébános, pokol, pünkösd, püspök, remete* stb.). E szavak — a pogány terminológiából átvett magyar szavakkal (*Isten, ördög, imád, hisz, bocsát, bűn, esküvés, ünnep, vasárnap, bálvány*) együtt — a X. század folyamán, a német, olasz és cseh térítők megjelenése előtt kerültek nyelvünkbe, míg a cseh (*dusnok, érsek*), olasz (*ereklye, gardinál, pogány*) és egyházi latin (*ciliciom, csízió, eklézsia, gyehenna, kántor, kardinális, klerikus, klérus, kórus, mártír, ministrál, parókia, prezsbiev, próféta, religió, templom, testamentum*) szavakat Géza és István korában jött idegen papok honosították meg.

A magyar nép a X. század második felében már megérett a keresztény eszmék és nyugati intézmények befogadására. Csak vezetőre volt szüksége, aki kora követelményeit felismerve, helyes útra terelje. Ez a vezér érkezett el Géza fejedelem személyében, akiben újra felcsillantak „tanácsban és gondolkodásban bölcs, uralomratermett“ őseink, honalapító Árpádnak kiváló tehetségei.

Géza első térítő akciója

Géza fejedelem (? 970—997) uralomra lépve, érett ésszel ismerte fel helyzete komolyságát; erős akarattal fogott a külső béke és a központi hatalom helyreállításához. Érintkezést keresett a német fejedelmekkel s megtérési szándékát bejelentve, keresztény papok küldését kérte tőlük. A régi hagyományokhoz híven először is a bajor herceghez fordult támogatásért és felújította vele őseik barátságát. Szent Wolfgang,

az első magyar földre jött német pap sváb ember volt, de Bajorországból került hazánkba s azt elhagyva, még ugyanez évben a bajor főváros püspökévé, Henrik herceg családjának gyóntatójává és gyermekei nevelőjévé lett. A hercegi házhoz közelálló Wolfgang magyarországi kiküldetése bizonyára Henrik herceg műve volt s talán része volt benne Arnulf herceg — úgy lehet magyar anyatói született — hitbuzgó leányának, Judit anyahercegnének is. Wolfgang 972 elején érkezett Magyarországra, de nagyobb eredményt nem tudott elérni. Piligrim passai püspök hatáskörének sérelmét látta az idegen egyházmegyéből jött Wolfgang működésében, néhány hó múlva visszahívta s Ottó császárnak jelentette a magyarok megtérési szándékát. Ottó Burkhard keleti örgróf és Piligrim tanácsára Wolfgangot 972 decemberében a regensburgi püspöki székbe emelte és maga vette fel a tárgyalás fonalát Gézával. Géza fejedelem 973 tavaszán tizenkét magyar urat küldött Quedlinburgba, hol a császár a húsvétot ünnepelve, a tisztelgésre jött fejedelmeket — köztük Boleszláv cseh és Micisláv lengyel hercegeket — s a bizánci, római, beneventumi, bolgár, orosz és dán követeket fogadta. A követjárással végeszakadt a nagy császár családja és a magyarok közt kilenc éves megszakítással hét évtized óta szakadatlan ellenségeskedésnek. A sír szélén álló Ottó császár és az ifjú Géza fejedelem barátságot kötöttek s még ugyanez évben II. Ottó (973—983) császár Brúnó verdeni püspököt küldte a magyar fejedelemhez, Piligrim térítőakciójának útját előkészítendő. A passai püspökhöz intézett ajánló levelében különös figyelmébe ajánlotta Brúnót, kinek küldetése „Piligrimnek és övéinek is hasznára lesz.“ Nem sokkal utóbb megjelentek Magyarországon Piligrim passai püspök papjai. Ezek egyike keresztelte meg Gézát és testvéröccsét és Gézának 969-ben született öt éves Bajk vagy Vajk fiát, ki a keresztségben a passai egyház védőszentjének — István vértanúnak — nevét kapta.

Piligrim nagyralátó tervekkel indult a magyar térítésnek. A római időkben egész Pannónia, Morvaország és Moesia felett joghatóságot gyakorló, de a húnok elől Passauba menekült állítólagos laureacumi vagy lorchi érsekséget akarta életre kelteni. A metropolitai jogokért s a megtérítendő magyarok feletti lelki uralomért küzdve, hamisításoktól sem riadt vissza. Hamis oklevelek egész sorozatával bizonyítgatta 739-ben alapított püspökségének a lorchi érsekséggel való összefüggését. II. Ottó és Henrik herceg, akihez rokonság is fűzte — úgy látszik — szívesen látták törekvéseit s a nagyravágyó főpap 974-ben már a pápától kéri érseki rangra emelését és az alapítandó magyar püspökségeknek joghatósága alá rendelését. VI. Benedekhez intézett levelében addigi működéséről és eredményeiről is beszámol. Kiemeli, hogy a módszert az angol-szász térítést leíró Beda klasszikus művéből tanulta. A magya-

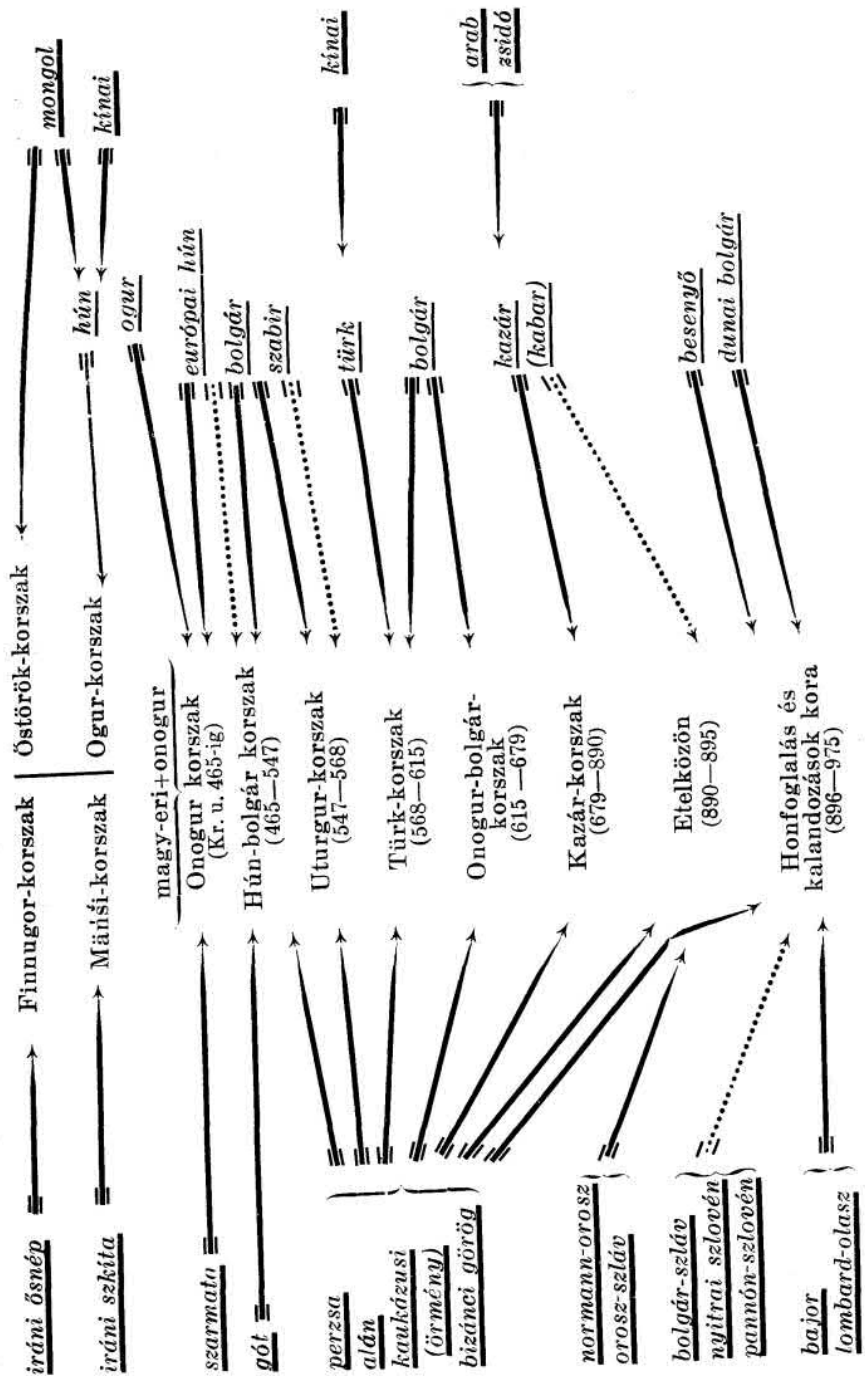
rok kérésére hithirdetésre, térítésre alkalmas jámbor szerzeteseket, papokat és klerikusokat küldött hozzájuk s ezek rövid idő alatt ötezer előkelő, törzsökös magyart — férfit és nőt — térítettek Krisztus hitére. A szolgák közt sok keresztényt találtak s ezek most gyermekeiket viszik hozzájuk keresztelésre, amit a pogány urak sem tiltanak, mert a keresztény és pogány magyarok a legjobb egyetértésben élnek egymással.

A térítés szépen haladt előre, mikor Németországban kitört belső zavarok útját vágta Piligrim magyarországi működésének. Cívakodó Henrik bajor herceg és anyja 974-ben a cseh és lengyel hercegek segítségével lázadásra keltek II. Ottó ellen, amibe utóbb rokonaik, Henrik karantán herceg, Burkhard keleti örgróf és Henrik augsburgi püspök is belekeveredtek. A lázadást a császár Ottó sváb herceg segítségével leverte s a magyarokkal rokonszenvező bajor tartományurakat megfosztotta méltóságuktól. A harcban Piligrim a császár oldalán küzdött, míg a magyarok — úgy látszik — régi barátaikat támogatták. II. Ottó idejében és III. Ottó (983—1002) első éveiben újra hallunk a határvidéket pusztító magyar becsapásokról. Bár biztos adatunk épp e korból Henrik és a magyarok összeköttetéséről nincs, nem lehet kétséges, hogy a Babenberg-kézre jutott Ausztriát éppen Henrik herceg érdekében, vagy az ő megbosszulása végett nyugtalanították. A régi Ostmark területén pásztorkodó Piligrim térítő kísérletének hirtelen megszakadása is e zavarokkal függ össze. Ha a megtért lelkek gondozása végett maradtak is bajor papok Magyarországon, a szép reménységgel megindult térítő akció 975-ben végéhez ért, mint ahogy a keleti térítésnek is véget vetett a bolgár-görög háborúság.

Az első rendszeres nyugati térítő akció — a dunántúli magyarság keresztény hajlandósága és Géza támogatása következtében — szép eredménnyel járt, de Piligrimnek a pápához írt jelentése, mintha 974-ben már az egész nép kész lett volna a hit befogadására, mindenesetre túlzás. A nép jó része még idegenül állt a krisztusi tanítással szemben, mert a gyulaország részében működő görög papok és Piligrim papjai nem tudták azt a lelkekbe meggyőző erővel átültetni. Piligrimet világias érdekek vezették. Egyházmegyéje kiterjesztése, jövedelmeinek gyarapítása lebegett szeme előtt. Papjai — a X. század eleje óta cseh és lengyel földön működő bajor papokhoz hasonlóan — bizony nagy gonddal igyekeztek egyházuk tizedjogának érvényt szerezni; viszont a pogány szokásokkal szembeszállni nem volt erejük. Még a fejedelmi családban sem tudott a hit mély gyökeret verni. Maga Géza politikai belátásból lett kereszténnyé s gyenge hite nem akadályozta meg abban, hogy — cseh és lengyel kortársaihoz hasonlóan — pogány szokásoknak hódoljon. Mint később mondták, elég gazdagnak tartotta magát, hogy két istent imádhasson, Mihály

A magyarok kultúrérintkezései a X. századig.

öccse még gyengébb lehetett a hitben; fiai és unokái félszázaddal később is a pogánysághoz szitottak. A somogyi Szerénd, kit pogány módra beretvált fejeről „Szár“-nak, kopasznak neveztek és fia Koppány — minden jel szerint Árpád legidősebb fiának, Tarhosnak leszármazói — megrögzött, makacs pogányok. A keleti törzseknél is nehezen vert gyökeret a keresztény tanítás. Békés és Bihar vidéke száz év múltán is fészke volt az I. András és I. Béla trónraléptekor véres lázadásokban tobzódó pogány reakciónak. A keressztséget sokan felvették, de kevesen lettek bensőleg, lélekben is kereszténnyé s mikor Pilgrim akciója megszakadt, méginkább visszasüllyedtek pogány erkölceikbe. Szent Adalbert húsz év múltán joggal panaszkodott, hogy a magyarok kereszténysége pogánysággal van megfertőzve.

Belső szervezőmunka

A hazai hagyományok szerint Géza, ha lehetett, szép szóval, de ha kellett, erőszakkal terelte népét az igaz út felé. A maga törzsében mindenesetre úr volt és mindenkit akarata tiszteletére kényszeríthetett, de az önállóságukat és hatalmukat féltő többi törzsfőket inkább ésszel, mint erővel kellett a maga felfogásának meghódítania, hacsak nem akarta őket saját hatalmának megszilárdítása előtt lázadásba hajtani. Ezért rokoni kapcsolatokkal igyekezett magához fűzni a leghatalmasabb törzsfőket. Keleti fejedelmek szokása szerint rokonait állította a törzsek élére.

Felesége a tartománya fölött szinte fejedelmi hatalommal uralkodó gyulának — az egykorúak szerint „gyönyörű“ — Sarolt leánya volt. Bizonyos jelekből az Árpád-ház és Lél családjának rokonságára is következtethetünk s uralkodása vége felé Géza a kabarok élén álló Aba-nemzetséggel is rokonságot kötött, leányát adva nőül Aba-nembeli Sámuelhez.

Géza tisztán látta, hogy leghatalmasabb alattvalói csak színre hódoltak meg s hogy el fog érkezni a fegyveres leszármolás ideje. Ezért fejedelmi székhelyét nemzetségének dél felől, különösen a pogányhajlamú Szerénd és Koppány tolnai-somogyi szállása felől könnyen megközelíthető Közép-Dunamenti szállásföldjéről a rengeteg erdővel borított Pilis-hegység és a Duna védelme alatt álló Esztergomba helyezte át, hol a víziút nyugattal is megkönnyítette érintkezését. Új székhelyén hazájukból politikai okokból menekült s később a bajor hercegű kíséretében érkezett német és olasz lovagokkal vette magát körül, kik addig gazdátlan földterületen kaptak birtokot. A sváb földről jött Hont és Pázmány a Duna másik partján, Esztergomtól északra és északkeletre, Deodát sanseverinoi gróf a fővárostól délnyugatra, a későbbi Tata vidékén telepedett meg. Bizonyára e vidéken kapott földet a Koppány leverése és birtokainak elkobzása óta Somogy megyében birtokos Fanbergi Tibold is, míg Géza többi idegen híve — így

a bajor Wasserburgi Vecelin és a Gizellával jött Hermann — a nyugati gyepű mentén, a későbbi Zala és Vas megyék területén kaptak birtokot.

A fejedelem körül csoportosuló nemzetségek tagjainak s a külföldről jött adománybirtokosoknak tömörülésével egy új társadalmi osztály, a Szent István korában kialakult adománybirtokosság és udvari kíséret csirái tünedeztek elő.

Mennyire haladt Géza a fejedelmi hatalom gazdasági megalapozásban, nem tudjuk, de feltehető, hogy megkezdte a királyi birtokszervezet kiépítését is. A bakony-pilisi s talán a csallóközi uradalommal is ő gyarapította nemzetsége sárrét-csepel-solti szállásbirtokát és az ország egy részében ő hajtott uralma alá a nemzetségek által birtokba vett területen szétszórtan s viszonylag függetlenségben élő hódolt népséget, a későbbi várnép őseit. Kétségtelen, hogy a tőle közvetlenül függő adománybirtokosok és kisbirtokos népség felfegyverzésével ő vetette alapját a földbirtokon alapuló királyi hadseregnek is.

Nyugati kapcsolatok

A térítés és az egyházi szervezkedés lassan haladt. Papok voltak szép számban, talán valami térítő püspök is működött, de a Piligrim által tervezett egyházi szervezésnek útját vágta a térítőkíséret megghiúsulása s a bajor-magyar viszony elmérgesedése. A helyzet csak a század utolsó éveiben változott meg. Géza fia békés uralmának biztosítása végett uralkodása utolsó évtizedében külföldi összeköttetéseket keresett. Egyik leányát még 987 táján nőül adta Miciszláv lengyel fejedelem fiához, a későbbi Vitéz Boleszlávhoz, de ez alig két év után eltaszította. A száműzött asszony kisfiával, a későbbi szerencsétlen végű Beszprém Ottó lengyel királlyal (1031—1032) haza menekült. A fiú nevét őrzi a fejedelmi ház birtokán épült Beszprém, ma Veszprém városa. E házassági kapcsolat emléke a későbbi lengyel hagyományban a X. század derekán lengyel földre menekült s ott II. Miciszláv leányával egybekelt és keresztény hitre tért Béla herceg — a későbbi I. Béla — házasságának emlékével olvadt össze s alapjává lett a Géza fejedelem lengyel házasságáról szóló XII. századi genealógiai mesének. Géza leánya vagy rokona volt az a „magyar kiráyleány“ is, akit 980 táján Sámuel bolgár cár fia, Gábor Radomir vett nőül, de — apja kívánságára egy görög nővel lépven új házasságra — 984-ben eltaszított. Géza öccse, Mihály — fiainak Vászolynak (Vaszi) és Szár Lászlónak (Vladiszlav) szláv nevéből következően — valószínűleg egyik szomszédos szláv fejedelem leányát vette nőül. Mindezeknél nagyobb jelentőségű politikai összeköttetés volt István herceg házassága bajor Gizellával.

A magyar külpolitika — ha szabad e szót használunk — Árpád óta nyugat felé orientálódott. A szász császári házzal

a magyarok évtizedeken át folytonos harcban álltak és a bizánci császárokkal időről-időre kötött szövetségük is inkább a fegyverszünet, semmint a tartós politikai összeköttetés jellegével bírt, de — láttuk — állandó értékű politikai kapcsolatokra is szert tettek. Felső-Itália királyaival 900 és 955 közt állandóan barátságos, sőt szövetséges viszonyban éltek. A bajor hercegi házzal 913-ban kötött béke pedig hamarosan szoros fegyverbarátsággá fejlődött s a század végén — I. Henrik (947—955), majd Sváb Ottó és III. Henrik hercegek (976—985) uralkodása alatt két ízben beállt rövidebb megszakításokkal — immár nyolcévtizedes múltra tekinthetett vissza. E barátság a politikai és katonai célszerűségeken kívül a két nép rokonszenvében is szilárd alapra talált.

A magyarok karakter és műveltség tekintetében sokkal közelebb álltak a bajorokhoz, mint bármely más szomszédjukhoz. Bizánc a maga fényűző kultúrájával és túlfejlett államrendszerével, korhadó társadalmi és gazdasági szervezetével, alattomos és körmönfont diplomáciájával, istenség ködébe burkolódzó császáraival a magyar szemnek elérhetetlen távolságban állt. Az övéknél kezdetlegesebb katonai szervezetben, politikai függőségben élő szláv népek — lengyelek, csehek, horvátok, szerbek — kultúrája, idegenszerű erkölcsi és szokásai sem vonzották a magyarokat. A bajorban viszont magukhoz hasonló kitűnő harcost, fegyelmezett katonát, nyílt ellenséget és becsületes barátot, szabadságszerető, idegen jármot nehezen tűrő, független népet ismertek és szerettek meg. Gazdasági kultúra tekintetében sem álltak oly magasan a magyar felett, mint a nyugati frankok, olaszok vagy görögök és hiányzott belőlük az erkölcsöknek az a romlottsága, a visszavonásnak és széthúzásnak az a szelleme, amit Bizáncban és nyugaton tapasztalhattak. II. Henrik herceg idejében a feudalizmus káros törekvéseinek gátat vető erős központi hatalom, a vitézül harcoló, bölcsen kormányzó monarcha egészséges kormányzati rendszere is rokonszenvet, megbecsülést válthatott ki a központi hatalom megszilárdításán munkálkodó magyar fejedelemből.

Gizella hercegnő

II. Henrik bajor herceg, mióta 985-ben visszafoglalta ősei tartományát s majd Karinthiai Henrik halála (989) után a bajor hercegséggel újra egyesítette Karinthiát és Felső-Itáliát is, a béke és alkotómunka jegyében uralkodott. Személyében szerencsésen egyesült a magyarokkal egykor ellenséges szász és a magyarbarát bajor dinasztia s mint a bajor és felsőitáliai tartományok ura, természetes örököse volt a bajor hercegek és felsőitáliai királyok magyarbarát politikájának. A bajor hercegség reorganizációjában nagy része volt Wolf gangnak, Regensburg tudós és szentéletű püspökének. Az ő közvetlen hatására, személyes befolyására vezethető vissza Henriknek

és a hitbuzgó burgundi Gizellának egyházalapító, gazdagító és újjászervező munkássága, gyermekeiknek benső vallásossága és hitbuzgalma. A két fiú közül Brúnó papi pályára lépett s később Augsburg püspöki székére emelkedett. IV. Henrik herceg (996—1024) kegyes hajlamairól volt ismeretes, halála után népe szentség hírével övezte. Brigitta hercegnő Istennek szentelte magát s a regensburgi Szent Pál-kolostor fejedelemszónyává lett. Gizella is apácának készült, mikor 996-ban eljöttek Regensburgba Géza fejedelem követei s az ifjú hercegtől nőül kérték István számára. A herceg, a magyarok első térítőjének tanítványa, örömmel fogadta Géza ajánlatát. Gizella hercegisasszony lemondott égi jegyeséről s a magyar fejedelem udvarába költözve, pogányok térítésével, új hívők gondozásával igyekezett Krisztus országának népét gyarapítani, magának a túlvilági boldogsághoz vezető érdemeket keresni.

A házasságkötés még 996 végén vagy a következő év elején megtörtént és nyomon követte a magyar térítés megszervezése. Géza fejedelem Sabariának a Bakony északnyugati nyúlványán még látható — s a másik Sabariában született Pannóniai Szent Márton szülőhelyének vélt — romjain egyházat és monostort kezdett építtetni Szent Adalbert Magyarországba menekült tanítványai számára.

Szent Adalbert

A leánykérés összefüggött Szent Adalbert prágai püspök 995. évi magyarországi látogatásával. Adalbert a cseh Przemysl-űidákkal hatalomban és előkelőségben vetélkedő fehér-horvát család sarja volt, de nagyanyja — I. Henrik király leánya — révén Ottó császárral és a bajor hercegi házzal is közeli rokonságban állt. Apja, Szlavnik herceg, fejedelmi hatalommal uralkodott Kelet- és Dél-Csehországot felölelő, jórészt fehérhorvátoktól lakott tartományában, mely közvetlen szomszédja volt a magyar fennhatóság alá tartozó morva földnek. Fiaival együtt a császárhű és németbarát keresztény párthoz tartozott, szemben a birodalomtól való elszakadásra mindig kész, szokásaikban és erkölceikben pogány Prsemysl-űidákkal. Adalbert papi pályára szánva, még az apai házban ismerkedett meg a keresztény hitelvekkel. Később atyja barátjának, Adalbert magdeburgi érseknek udvarában szívta magába kora újraéledő kereszténységének szigorúan aszkétikus és purifikáló szellemét. Apja halála után hazatérve, a mainzi érsek fennhatósága alatt 975 táján alapított prágai egyházmegye első püspökének, a szász Tietmárnak, környezetébe került s ennek halála után, 982-ben prágai püspökké szenteltetett fel. Szigorú egyházi felfogása, purifikáló törekvései, németbarátsága, császári rokonával, III. Ottóval szemben tanúsított rendíthetetlen hűsége és családjának fejedelmi hatalma ellenségévé tette honfitársai egy részét s magát II. Boleszláv herceget is. Az Örökös viszálykodást megúnva s népe féktelen szilajságán, pogány szokásain

elkeseredve, Itáliába utazott. Itt találkozott Szent Nílussal, a szigorúan aszkétikus keleti szerzetesi szellem nagy képviselőjével és Majolus clunyi apáttal, a legszigorúbb fegyelmet hirdető clunyi reformirányzat buzgó apostolával. E találkozások rendkívüli befolyással voltak a szerzetesi elvonultságra, aszkézisre egyébként is hajlamos, gyakorlatiak iránt kevés érzékkel bíró Adalbertre. Kolostorba vonulva közel három évet töltött Monte-Cassino, Valleluce, majd a római Szent Elek és Bonifác-kolostor szigorú regulák szerint élő szerzetesei körében. Mikor előjárója, Willigis mainzi érsek utasítására és Boleszláv herceg hívására visszatért egyházmegyéje élére, féltestvérén, Gaudentionuson — majdan az első lengyel érseken — kívül tizenkét hitbuzgó olasz és német szerzetes — köztük Anasztáz, a későbbi esztergomi érsek — kísérte hazájába. Ezzel a kis idegen szerzeteskolóniával alapította meg 993-ban a Szűz Mária, Benedek, Bonifác és Elek tiszteletére szentelt első csehországi benedekrendi kolostort a Prága melletti Breunowban.

Boleszláv és a cseh urak megbékültek a szentéletű, szigorú püspökkel, de csak látszólag. Mikor Adalbert a pogány vérbosszú-joggal szembeszállva, védelmébe vett egy templomába menekült házasságtörő asszonyt, a régi gyűlölet kirobbant. A férj vére szomjazó rokonsága betört a püspöki palotába, majd a szentegyházba s az oltár mellett gyilkolta meg szerencsétlen áldozatát. Adalbert átokkal sújtotta a szent helyet megfertőző cseh urakat, kik II. Boleszláv herceg legbizalmasabb környezetéhez tartoztak s mivel a herceg ezek pártjára állt, 995 elején székét újra elhagyva, Rómába utazott. Ellenfelei, távozásán felháborodva, a szokásjog alapján s a Szlavnik-ház tartományára éhes Boleszláv hallgatag beleegyezésével vérbosszúharcra keltek családja ellen. A libicei várát ostrommal bevették, Adalbert testvéreit hozzátartozóikkal, híveikkel, cselédekkel együtt kegyetlenül legyilkolták. A vérengzésből csak a papok menekültek, kiket a következőkértől tartva, idegen létükre sem mertek bántalmazni.

Adalbert Magyarországon

Adalbert a vérengzés idején már Rómában tartózkodott, de odautaztában néhány hónapot Magyarországon töltött. Gézával követek útján már korábban is összeköttetésben állt s udvarában most szíves fogadtatásra talált. A magyarországi viszonyokkal, a pogánysággal fertőzött félkereszténységgel elégedetlenül a fejedelem családját és híveit igyekezett a hitben megerősíteni. Tanításai nem mindenütt hullottak termékeny talajba, de nagy hatással voltak az ifjú Istvánra, akit — úgy látszik — ő bérált, erősített meg hitében. István pici kora óta keresztény hitben nevelkedett. Természetes hajlamai jók, képességei, tehetségei nagyok voltak, de mindaddig nem volt alkalmas nevelője, a krisztusi hit igazi szellemét ismerő és hirdető, erkölcsében és meggyőződésében szigorú, megalku-

vásra képtelen tanítómestere. Ezt a mestert találta meg Szent Adalbert személyében, kinek tanításai megragadták fogékony szellemét. Valószínűleg Adalbert fordította a magyar fejedelem fiának figyelmét hitbuzgó rokonára, a bajor hercegisasszonyra s talán ő járt közbe a házasság érdekében a kegyes hajlamú bajor hercegnél és Ottó császárnál, kit éppen 990 őszén kísért Rómából Németországba. A gondolat, hogy az apácajelölt hercegnő a pogány magyarok megtérítésén munkálkodó ifjú fejedelem hitveseként szentelje magát egyháza szolgálatára, mindenesetre közel állt a térítésre, mártírságra hajlamos Adalberthez, ki gyermekkora óta sokat halott a pogány lengyelek térítésében férje oldalán eredménnyel működő cseh Dombrovka hercegnő áldásos munkájáról.

A libicei vérfürdő után Adalbert tanítványai, a breunowi szerzetesek sem maradhattak meg Csehországban. A vad csehek elől menekülve elsőnek Radla — Adalbert ifjúkori barátja és tanuló társa — jött magyar földre s itt a fejedelmi pár belső bizalmasává, udvari papjává lett. Hamar megkedvelte a vendégszerető magyar fejedelmi családot s nem követte barátját Lengyelországba, hová ez Gézához, Saroltához és magához Radlához írt leveleiben hívta. Querfurti Bruno — Adalbert nagy rajongója és követője — még 1004-ben is itt találta a magyar királyi udvarban.

Radla után nemsokára megérkezett a breunowi kolostor olasz és német szerzeteseinek egy csoportja, míg egy kisebb csapatuk — Ascherikkel az élén — Lengyelországba menekült mestere után, ki Boleszláv lengyel herceg támogatásával Mese-ritzben alapított számukra kolostort s apátjukká Ascheriket szentelte fel. Anasztáz breunowi apát hazament Itáliába s ott 1001 áprilisában is „a szláv tartomány Szűz Mária kolostorának apátjaiként szerepel Ottó császár udvarában. Maga Adalbert 997 elején a pogány poroszokhoz indult téríteni s egy feldühödt pogány pap kardvágása szerezte meg számára a vértanúság annyira óhajtott koronáját. Halála után Ascherik apát is Magyarországra jött a meseritzi szerzetesház tagjaival.

Géza történeti szerepe

István és bajor Gizella házassága nagy politikai sikere volt a magyarok erőskezü békefejedelmének. Géza külpolitikájának alap gondolata kezdettől fogva a tartós béke volt. Ezért igyekezett minden számottevő szomszédos hatalommal — lengyellel, bolgárral, göröggel — a barátságos viszonyt fenntartani. Főtörekvése mégis a bajor-magyar viszony elmélyítésére, a német szövetség kiépítésére irányult, mert felismerte, hogy ellenségeskedés esetén a szomszédságban a német-római császár hatalma válhatik legveszedelmesebbé a belső konszolidáció útján haladó országra. A Karoling-hagyományok örököseként fellépő német-római császár s a Pannónia fölött korábban hűbérúri hatóságot gyakorló bajor herceg nem

mondtak le a régi keleti tartományok visszaszerzésének gondolatáról és ha a rendelkezésükre álló erő nem is volt elegendő e tervük megvalósításához, mindenesetre nagy gondot okozhattak nehéz küzdelmeket szerezhetek a magyaroknak, mint azt II. Konrád, III. Henrik és IV. Henrik törekvései és kísérletei később bebizonyították.

Géza politikai okokból kereste a bajor összeköttetést. Az ifjú István népének Krisztus anyaszentegyházával kötött örökös frigyét kívánta keresztény házasságával megpecsételni. Az ő szemében e frigy megkötését jelképezte az első magyar egyháznak, Szent Márton pannonhalmi bencés monostorának a házasságkötést nyomon követő alapítása. Ez eseményekkel új korszaka kezdődött a magyar történetnek, melybe Géza fejedelem a maga pogány erkölcsével és felfogásával, külsőségekben kimertülő kereszténységével már nem illett bele. Nem is sokkal élte túl fia házasságát. Történeti hivatását betöltve a 997. évben megtért őseihez; keresztény hitben nevelt fiára hagyta országát.

Géza egyénisége a pogányságból keresztény hitre tért frank Klodviga, angolszász Ethelbertre, bolgár Borisra, lengyel Miciszlávra és orosz Vladimirre emlékeztet. Ezekhez hasonlóan ő is keménykötésű, erőszakos, pogányerkölcsű ember volt. Megtérése, kereszténysége, ha nem is külső máz inkább politikai megfontolás, semmint belső meggyőződés, lelki átalakulás eredménye volt. Felismerte a keresztény tanítások magasztosságát, az egyház erejét, az egyházi szervezet államfenntartó hivatását, de nem értette meg a keresztény hit lényegét, hiányzott belőle a benső vallásosság, a meggyőződéses hit. Inkább rokoni kapcsolatok teremtésével vagy erőszakos rábeszéléssel, parancsszóval s ha kellett véres kézzel, semmint példaadással és meggyőződéssel igyekezett népét az igazság útjára terelni. Mint Klodvig mellett burgundi Klotild, Ethelbert mellett frank Berta, Miciszláv mellett cseh Dombrovka, Vladimír mellett bizánci Anna, Géza mellett is ott állt a keresztény hitves, a Konstantinápolyban megtért Gyula gyönyörű leánya. Sarolt, kit szláv alattvalói — török nevének (*Sar-aldu* = fehér menyét) előrészét szlávra fordítva — Beleknegininek, vagyis fehér királynénak neveztek, férjéhez hasonlóan erős akaratú, uralkodó természetű, férfias hajlamú asszony volt. Szívesen lovagolt, ivott, vadászott s ha a méreg elfutotta, verekedéstől sem riadt vissza. Az uralomban hű társa volt Gézának, kinek elhatározásaira döntő befolyást gyakorolt.

Árpád óta Géza volt az első fejedelem, akit Magyarország egyedüli urának elismertek, ő állította helyre a fejedelmi méltóság tekintélyét s ha nem is törte össze teljesen a régi politikai szervezetet, meggyöngítette s a Dunántúl meg is semmisítette a fejedelmet hosszú időn át háttérbe szorító hadnagyok

hatalmát. A külső béke biztosításával, a központi hatalom megerősítésével, keresztény térítők befogadásával alapját vetette a keresztény magyar királyságnak.

Az évtizedes bajor és lombard fegyverbarátságot a quedinburgi követséggel, majd fia kiházásával ő fejlesztette a magyar fejedelemség és a német-római császárság állandó értékű politikai szövetségévé s ezáltal ő vezette be keletről Európába szakadt népét a nyugati keresztény népek nagy közösségébe.

Kelet vagy Nyugat? Ez volt a nagy kérdés, amivel minden Európa szívébe szakadt keleti népnek szükségszerűen szembe kellett kerülnie. E kérdés helyes megoldásától függött valamennyinek sorsa, jövője. A húnok, avarok, besenyők, úzok, kúnok Európában élve sem tudtak elszakadni Ázsia pusztáitól. Keleti rokonaik és nyugati ellenségeik két irányból jövő támadásainak ütközőpontján kétfelé hadakozva, sorsuk a teljes bomlás, szétszóródás, felszívódás lett. Szinte nyomtalanul tűnnek el a népek tengerében. A közelebbi Kelet — Elő-Ázsia és a Balkán — érdekkörébe kapcsolódó, kultúráját jól-rosszul elsajátító népek viszont elvesztették nyelvüket és eredeti nép-egyéniségüket, mint az elszlávosodott bolgárok, kazárok és tatár törzsek, eloláhosodott kún-besenyő töredékek példája bizonyítja. Mások elcsenevezedtek, mint a volgai bolgárok és magyarok kihálásra ítélt csuvas és baskír utódainál s a krími tatároknál látjuk. E sorsok egyike várt a magyarra is, ha történeti élete sorsdöntő órájában kelet felé fordul tekintetével.

Géza, mint egykor Árpád, nyugatra nézett s evvel eldöntötte nemzete sorsát, ő volt az első magyar fejedelem, aki nyugaton — olasz és német földön — látta, innét várta azokat a művelődési értékeket, melyek befogadásával népét naggyá, hatalmát állandóvá és megdönthetlenné teheti. Érdeme, hogy a magyarság végleg elszakadt az orosz hatalom növekedésével és a bolgárok elszlávosodásával párhuzamosan elhanyagolt kelet-európai török kultúrköröktől és elfordult a bizánci-görög-szláv kultúrkörtől. Érdeme, mert ellenkező esetben a magyart is elérte volna a Magyarország és Dél-Oroszország területén összemorzsolódott és felszívódott, vagy a Balkánon elszlávosodott rokon népek sorsa. Géza körültekintő, bölcs békepolitikájának és szervező munkásságának köszönhető, hogy fia aránylag kevés küzdelem árán, rövid idő alatt meg tudta szervezni a magyar királyságot és a magyar katolikus egyházat.

Koppány felkelése

Alig hunyta le szemét Géza, tüstént feltámadtak az udvarában nagy befolyáshoz jutott idegeneket rossz szemmel néző, régi hitükhöz, pogány szokásaikhoz ragaszkodó, hatalmukra és függetlenségükre féltékeny pogány urak.

Elsőnek Szár Szerénd fia Koppány támadt fel. A XI. századi hagyomány alapján író krónikás szerint „Koppány so-

mogyi vezér volt és Géza halála után Szent István király anyjával akart vérfertőző házasságra lépni; Szent Istvánt megölni és birodalmát a maga hatalma alá akarta vetni.“ Koppány tehát rokona volt Gézának s mivel birtokai — a somogyi Szerénd (később Szerén > Szörény) s a somogy-tolnai határon fekvő Koppány falvakkal — a legidősebb Árpádfi és ivadékai ősi szállásbirtokának, a tolnamegyei Tarhos, Tevel és Tormás falvak vidékének nyugati szomszédságában terültek el, nyilvánvalóan Tarhos leszármazója volt s trónigényét nyilván arra alapította, hogy Géza és István az uralomhoz való jogukat megkeresztelkedésükkel eljásztották. Sarolt nőülvételével a *leviratus* ősi jogszokásának akart érvényt szerezni, melynek értelmében az özvegyet férje nemzetsége nélkül adhatja annak becséhez — a magyar szólásmód szerint „kisebbik urához“ — vagy a nemzetségnek más férfitagjához. Géza és István viszont a sógorságban — a keresztény felfogáshoz híven — házassági akadályt, az így létrejött házasságban vérfertőzést láttak s ezért István később törvényesen is eltiltotta az özvegyek férjhez kényszerítését. A trónöröklés kérdésében pedig a keresztény *idoneitás*, vagyis a kormányzásra való alkalmasság követelményének szereztek érvényt, mert középkori egyházi felfogás szerint az „alkalmatosság“ az öröklés jogcíménél is fontosabb és hatályosabb kellék volt. Ez alapon nyerték el a legitim uralkodókkal szemben Pipin frank és Bozo burgundi királyok, később a német ellenkirályok is az egyház támogatását. A pogány szokás szerint beretválkozó s ezért „szár“, vagyis kopasz jelzővel említett Szerénd pogány fia egyházi felfogás szerint semmiesetre sem volt alkalmas az immár keresztény fejedelemség kormányzatára. Ezért Géza kizárta őt az öröklésből és örökösévé pogány elődeinek és a keresztény királyoknak a Karolingok, a szász császári dinasztia és a francia királyok által is gyakorolt utódjelölési jogával élve, saját keresztény hitben nevelt fiát, Istvánt, jelölte ki utódjául s őt az egykorú nyugati szokásnak megfelelően „összehíván Magyarország előkelőit és a következő rendet a közös tanácskozás határozatából maga után uralkodóvá emelte s ennek erősségével mindnyájuktól hűségesküt vett.“ Koppány lázadása az ősi pogányság támadása volt a nyugatról hozott új, keresztény jogrend ellen.

Koppány pogány hadai a Balatont megkerülve s annak északi partján előnyomulva pusztítják a fejedelem bakonyveszprémi uradalmát és népét, mikor István seregei — magyarok és németek — a bajor Vecelin vezérlete alatt Veszprémmel rájuk törtek és döntő győzelmet arattak. Koppány elesett. Testét felnégyelték; darabjait — a hagyomány szerint — Veszprém, Győr és Esztergom kapujára szegezték, a negyediket keletre küldték intő jelként a fejedelem ellen zúgolódó gyula számára. Vagyonát elkobozták, birtokaiból István a

pannonhalmi monostort és kiválóbb vitézeit — köztük Fanbergi Tiboldot — adományozta meg. A somogyi tartomány minden terménye és állatszaporulata után járó tizedet s ezenfelül több falut, sok népet Szent Márton pannonhalmi egyháza kapott, hol ezidőtájt fejezték be az építkezéseket. Koppány tartományától keletre, a Meszes aljában pedig István új egyházat alapított Szűz Mária és Szent Benedek tiszteletére és Adalbert lengyel földről ide menekült tanítványát, a német Ascherikot — az egykori meseritzi apátot — bízta meg a pécsváradi monostor megszervezésével, míg a pannonhalmi konvent élére Anasztáz volt breunowi apát, Szent Adalbert lelkes olasz tanítványa került 1001 után.

Gyula-Ajtony

Koppány bukásával István a Dunántúl egyszeriben ura lett a helyzetnek. A pogány magyarok — ha titkon elégedetlenkedtek is — nyílt ellenállásra többé nem gondolhattak. A Felső-Tisza mentén is biztosítva volt uralma. A kabarok, élükön István sógorával és későbbi nádorispánjával, Aba-nembeli Sámuellel — úgy látszik — kezdettől fogva támogatták ifjú fejedelmüket. A tiszántúli, Körös-Maros-vidéki törzsek népe — a „Feketevár“ (Csongrád) környékén és attól délkeletre lakó „fekete magyarok“ — és hatalmas hadnagyaik, Koppány legyőzése után sem ismerték el Istvánt uruknak s a szomszédos bolgár hatalom segítségével igyekeztek a maguk függetlenségét megvédeni

XI. századi csanádegyházmegyei hagyomány szerint a század elején Ajtony marosvári hadnagy uralkodott a Kőröstől az Al-Dunáig, a Tiszától az erdélyi sóvidékig terjedő hatalmas területen és Bodonyban megkeresztelkedve, görög földről hozott papokat tartományába, mely 1002-ig Sámuel cár ekkor görög uralom alá került Bolgáriájával volt határos. A dunántúli szájhagyomány nem ismeri Ajtonyt, de szól az egykorú Hildesheimi Évkönyvekben is István anyai nagybátyjaként említett Gyula fejedelemről, aki Erdélyben — a Felső-Szamos-és Maros-vidéki sóbányák környékén — uralkodott és szoros összeköttetésben állt a „bolgárok és szlávok“ felett uralkodó „Keán“-nal, míg apja — az idősebb Gyula — korábban az akkori Kán testvérel Kulánnal és ennek fivérével, Belliiddel volt barátságban. A Csanádi hagyományban is szerepel Gyula, mint az Ajtony ellen vívott harc egyik ellenszenves szereplője, tipikusan mondái elbeszélés keretében.

Az egymástól függetlenül fennmaradt különböző vidéki hagyományokat, a Gyulákra, a *gyula* méltóságra, Erdély akkori települési viszonyaira, a görög térítésre vonatkozó történeti adatokat, s a helyneveket — Ajtony országrészében három Gyula, Gyulavári, Gyulavarsány és Ajtony falvak, másrészt Gyula s a tőle származtatott Maglód- vagy Gyula-Zsombornemzetség erdélyi földjén Gyulafehérvár és Ajtony falvak ne-

vét — egybevetve, Ajtony és Gyula azonosságára kell gondolnunk. Minden jel arra mutat, hogy Ajtony volt az utolsó gyula. De ha mellőzzük is az azonosság feltevését, kétségtelen a két személy szoros összetartozása. Ajtony — ha nem is volt azonos az utolsó gyulával — mindenesetre ennek érdekkörébe tartozó törzsfő vagy nemzetségfő volt; tartománya a gyulák marosvidéki tartomány kereszti. A bolgár „kán“, akiről Gyulával kapcsolatban esik szó, csak Sámuel cár lehet, kinek leveretésében István is résztvett a görög császár oldalán.

A természeti erősségekkel, mocsarakkal, erdőségekkel kőfűlvet keleti országrész meghódítására az udvari katonaság, a „német sereg“ nem lévén elég erős, István 1002-ben a magyar nemeseket is hadba szólította s vezérükké saját unokafivérét, a Kalocsa és Érsek-Csanád vidékén birtokos Doboka fia Csanádot tette. Ugyanekkor szövetségre lépett II. Baziliosz bizánci császárral, ki 999 és 1005 közt vívta döntő harcát Sámuel bolgár cárral, a magyar hagyomány Keánjával. Csanád hadai Szeged^ alatt keltek át a Tiszán és Szőreg, Oroszlámos, Nagyósz vidékén döntő győzelmet arattak Ajtony felett. A kései hagyomány legendás elbeszélés keretében Ajtony harctéri halálát is elmondja, viszont a Gyuláról egykorú bajor évkönyvírótól s az ő nyomán író hazai krónikákból tudjuk, hogy királyi öccse 1003-ban két fiával és feleségével együtt elfogatta és szigorú őrizet alatt tartotta. Ajtonynak a diadalmas vezérről Csanádnak elnevezett Marosvár megyéjében fekvő, de Temesbe, Aradba s a Gyula földjeként ismert erdélyi Gyula-Fej érvár megyéjébe is átnyúló marosvidéki birtokait István elkobozta és Csanádnak adományozta. Nemzetsége s az abból származó Telegdy, Makófalvy, Tömpösy, Ladányi családok birtokolták még évszázadok múltán is ősük harci szerzeményét. A csanád-megyei Ajtonymonostora környékén birtokos Ajtony-nemzettség s a kolozsmegyei Ajtony környékén birtokos Gyula-Zsombor-nemzettség tagjai viszont a vagyonvesztés után szegényebb birtokos nemések maradtak.

A tiszántúli részek birtokbavétele után István császári szövetségese támogatására 1003 vagy 1004-ben a Morava völgyén bolgár földre nyomult, az Ajtonyt támogató bolgár „kán“ — Sámuel cár — ellen. Résztvett egy város, valószínűleg Üszküb ostromában s onnét gazdag zsákmánnyal és Szent György ereklyéivel tért haza. Az ereklyét Csanádon Szent György tiszteletére emelt templomban, a későbbi székesegyházban helyezte el, az arany-ezüst kincsekkel pedig a székesfehérvári bazilikát díszítette.

István királlyá koronázása

A veszprémi és nagyószai csatában a monarchikus elv győzött a törzsi önkormányzaton. A hadnagyok függetlenségi törekvéseivel együtt az ősi politikai szervezet, a törzsszövetség is elbukott. István egyedüli ura maradt országának. Hatalmát

korlátozni, uralma jogosságát kétségbevonni többé senki sem merte.

István fejedelem még a tiszántúli részek hódoltatása előtt, az 1000. év őszén Rómába küldte Ascherik apátot, hogy II. Szilveszter pápától királyi címe és méltósága elismerését s a magyar katolikus egyház megszervezésére felhatalmazását kérje.

Szilveszter pápa — egykor Gerbert néven III. Ottó császár nevelője, most benső barátja és bizalmas híve — örömmel vette István egyházszerező tervének hírért. Elküldte a kért királyi koronát s vele együtt hosszú nyélre tűzött „apostoli keresztet“ is küldött Istvánnak, jelképül az idegen országok egyházi szervezetétől független, közvetlenül a római szentszék alá rendelt magyar katolikus egyház megszervezésében reá-háruló térítőmissziónak. Az ábrándos lelkű ifjú császár pedig ki Szent Adalberttől már hallott István kegyességéről és buzgó hitéről, thébai Szent Móricnak Krisztus keresztjéről származó szent ereklyével díszített lándzsáját — mint a szuverén királyi hatalom jelvényét — ajándékozta az új keresztény fejedelemnek.

Az 1000. év karácsonyának ünnepén „elhozatván az apostoli áldás, korona és kereszt, a papság és a magyar nép örömrivalgások közt egy szívvel-lélekkel kiáltotta ki s a szent kenettel fölkenve, a királyi méltóság jelvényével szerencsésen megkoronázá Istvánt, „az Isten választottját.“ Az új király a szentelt olaj és a szent korona érintésével homlokán, szent fogadalmmal ajkán, az apostoli kereszttel jobbában indult el a krisztusi hit terjesztésére, népe boldogítására, egyháza és magyar hazája felvirágoztatására.

SZENT ISTVÁN KERESZTÉNY KIRÁLYSÁGA

A MAGYAR nép lelkébe Pannónia keresztény szlovén lakói, nyugatról hozott keresztény foglyok, később görög, bajor, szláv térítőpapok hintették el a krisztusi hit első magvait. A magyar nép megtérítését mégsem szabad az időbeli elsőség címén nekik tulajdonítanunk. E korai térítőkísérletek az egyistenhívésre már régebben diszponált magyar lelkeket előkészítették a keresztény hit befogadására, útját egyengették a keresztény gondolatnak, de nem vezettek benső, lelki átalakulásra és korántsem jártak az egész nép egyetemét érintő tartós sikerrel.

A megtérés — e szó igazi értelmében — Szent István apostoli munkásságának eredménye volt, ki apja határozatlan és inkább politikai célzatú kezdeményezésére építve, erős kézzel, elszánt akarattal, meggyőződéses hittel vezette népét a krisztusi igazság ösvényére. A döntő órákban az ő személyes befolyása, tanító- és parancsszava érvényesült. A magyar nép megtérésének érdeme kétségtelenül az övé s azoké a férfiaké, kik őt apostoli munkájára előkészítették és abban támogatták. A megtérés lelki rúgóit, a magyar kereszténység forrását kutatva az ő hitük, felfogásuk, egész eszmeviláguk kialakításában részes szellemi áramlatokra, a X—XI. századi keresztény renaissance szellemi mozgalmára és e mozgalom történeti előményeire kell egy pillantást vetnünk.

Egyház és állam a középkorban

A fejedelmi hatalom kialakításában a társadalmi és katonapolitikai tényezőkkel világszerte egyenrangú szerepe volt a vallási tényezőnek. A nép mindenütt és mindenkor földöntúli hatalom választottját, istenek emberfeletti képességekkel és mágikus erővel felruházott küldöttjét, az „Ég fiát/* az „isteni felséget/* sőt Istent — annak megtestesülését — látta fejedelmében, királyában, császárában. Méltóságuk szakrális, vagy — mint ma mondják — karizmatikus természetű volt s ehhez képest a politikai hatalom mellett főpapi hatalommal is járt.

A közhatalomnak ez a teokratikus színezete alig egyeztethető össze az emberek Isten előtt való egyenlőségét s az apostolok örökébe lépő püspökök lelki hatalmát hirdető krisztusi tanítással. A földi hatalom birtokosa ebben az eszme körben legfeljebb istápolója és védelmezője lehet a hitnek és a lelkek

gondozására, a hívők szellemi kormányzására hivatott egyháznak. A keresztény hitre tért pogány fejedelmek mégsem mondtak le teokratikus hatalmukról.

A középkori keresztény monarchiában az *imperium*, illetőleg *regnum* fogalma Nagy Konstantin óta elválaszthatatlan a *sacerdotium* fogalmától. A pontifex maximus császári utódai s a VI. század óta sorra megtért germán királyok egyaránt döntő befolyást biztosítottak maguknak a birodalmi, illetőleg a nemzeti egyházra. A püspökök megerősítésének, majd kinevezésének jogát maguknak biztosítva, személyes irányításuk alá vonták s az államkormányzat és igazgatás szervezetébe illesztették az egyházkormányzat és egyházigazgatás szerveit. Az országos kormányban, királyi tanácsban, zsinaton világi urak és főtisztviselők a püspökökkel együtt gyakorolták a kormányzati és törvényhozási funkciókat s az uralkodó e vegyes összetételű testületek véleményének és határozatainak mérlegelésével élt az állami és egyházi törvényhozásnak felségjogával. Állam és egyház minden vonatkozásban egymásbafonódva, az állami és egyházi szervezet fölött álló uralkodó személyén keresztül szerves egységbe forrva jelentkeznek.

A politikai közhatalom és a keresztény lelki hatalom ilyen egyesítésének elméleti indokolását Szent Ágoston hippói püspök (354—430) adta meg. Az antik világ és a keresztény középkor határmesgyéjén élő nagy gondolkodó a maga államelméletében csodálatos művészettel hozta összhangba a karizmán — az isteni elhivatottság hitén és tudatán — alapuló pogány teokrácia rendszerét a Krisztus birodalmában csupán apostoli és próféta elhivatottságot ismerő keresztény tanítással. Az augusztinusi tanítás szerint a földi élet csak előkészület az összes jámbor hívőket magábfoglaló égi birodalom békéjére. A krisztusi tanítást nem ismerő vagy megvető, pusztán földi célokra — jólétre, hatalomra, békességre — törekvő népek és fejedelmek a bűnben fogant és bűnökkel teljes földi birodalom, a *civitas terrena* polgárai és tartományurai. A krisztusi igazságot megismerő, hirdető, földi érvényesülését előmozdító, földi eszközökkel égi célokra, Krisztus földi birodalmának kiépítésére törekvő „keresztényi királyok és fejedelmek viszont a püspökökkel együtt a *civitas Dei*, Isten országa apostolai s e birodalom földi tartományaiban Jézus Krisztus helytartói. A régi pogány *karizmat* náluk a keresztény *karizma*, az egyház és hit védelmére ösztönző apostoli elhivatottság pótolja: mint Krisztus hív szolgái az ő rendeléséből, „Isten kegyelméből“ uralkodnak.

A középkor teokratikus keresztény monarchiájával párhuzamosan ugyanerre az államelméletre támaszkodva bontakozott ki a pápai hatalom. A földi hatalmasságok, fejedelmek, népek és nemzetek felett álló egyetemes egyház augusztinusi gondolata a világbirodalmi eszme örökösévé avatta Krisztus

földi helytartóját, a római püspököt, aki Jézus Krisztus nevében uralkodó fejedelme Krisztus minden népet magábanfoglaló s őket az égi birodalomba vezérlő földi országának. Mikor a római birodalom darabokra töredezett és nyugati fele barbár uralom alá került, a katolikus egyház fogta egységbe az egykori birodalom népeit. Az elbukott császári hatalom helyett a római pápa lett nemcsak a hitegység, hanem a birodalmi egység eszméjének hordozójává is. I. Nagy Leó pápa (446—461) tekintélye és minden hívőre kiterjedő lelki hatalma előtt nemcsak a latin keresztények lelkét gondozó nyugati püspökök, hanem a császár védurasága alatt a keleti birodalom primátusáért ádáz küzdelmet vívó görög pátriárkák — Alexandria, Antiochia, Efezus, Cezarea, Konstantinápoly püspökei — is kénytelenek voltak meghajolni.

A pápai vüághatalom elmélete később is vezércsillaga volt az egyház nagy fiainak, a világi hatalmasságokkal összeütközésbe került papáknak és püspököknek. A nagy gondolatnak kiváló képviselői, meggyőződéses harcosai akadtak, de ezek a nagy szellemek sem tudták útját vágni a pápai tekintély és hatalom külső okok következtében bekövetkezett hanyatlásának.

Kezdetben a sokféle keleti eretnecség és a germán népek körében lábrakapott arianizmus bontotta meg a hitegységet, ejtett csorbát az egyházi egyetemesség gondolatán. A VI. században a keletrómai császárok szereznek döntő befolyást az egyház kormányzatában. I. Justianus és utódai elismerik a hit egységét, a pápa vallási és egyházi főhatalmát, de a birodalmi egyház gondolatából kiindulva e hatalom védőjeként lépnek fel. Továbbra is magukat tekintik az egyház világi fejének, az Itáliában nagy birtokkal megajándékozott pápa hűbérurának.

A bizánci császár hatalmi törekvéseivel párhuzamosan a germán fejedelmeknek nemzeti egyházak szervezésére irányuló tudatos törekvése és a „magánegyházak“ germán rendszere gyöngítette a szentszék hatalmát. Az egyház az új keresztény királyságokban is az uralkodó befolyása alatt állt. A püspökök gazdag adományokban részesültek, helyet kaptak a királyi tanácsban, szerepet a kormányzatban, de a vagyon, politikai befolyás és közigazgatási hatalom ellenében fel kellett áldozniuk függetlenségüket, bele kellett nyugodniuk hatáskörük korlátozásába. Az alsó papság a laikus jog szerint elbírált egyházi javadalommal rendelkező egyházalapító földbirtokosok és tartományurak hatalma alá került. A világi és egyházi földesurak az illetékes püspök rendelkezési jogát és a szerzetesi közösségek önkormányzatát mibe sem véve, önhatalmúlag töltik be a megüresedett papi stallumokat. Adóztatják s a maguk papi híveinek, majd világi uraknak, rokonaiknak adományozzák az egyházak és kolostorok javadalmait. A magánkegyura-

ság rendszerének kialakulásával a püspökségek felett való rendelkezést is az uralkodó ragadja magához.

A pápa hatalma csak névleges s miután már előbb függő viszonyba került a bizánci császárral, a VIII. században kisebb itáliai helyi hatalmak eszközévé lesz. A nemzeti és tartományi egyházak kialakulásával, az egyházi férfiak politikai szereplésével és a világi befolyás növekedésével együttjárt az egyházi szellem elhanyaglása, az erkölcsök és vele a papi tekintély süllyedése, a szerzetesi fegyelem teljes megiazulása s mindezt nyomon követte a hitélet elsekélvesedése, a vallásos érzés ki-pusztulása.

A VIII. század elején Bizáncban kitorrt képháborúsággal megindult a keleti egyház elszakadásának háromszázados folyamata. A pápaság felszabadul a keletrómai császárok befolyása és gyámkodása alól, de a birodalmi görög egyház és a nyugati latin egyház közt tátongó szakadék mindjobbán elmélyül. A többi pátriárkával vívott küzdelemből győztesen kikerült konstantinápolyi pátriárka primátusa alatt a keleti egyház fejlődése önálló irányt vesz s a IX. század második felében a szentszékhöz hű Ignác pátriárka győzelmes ellenfele, Photius, rövid időre bár (858—867 és 879—886), teljes szakadást idéz elő. Bölcs Leó császár erélyes fellépésére a hitegység helyreállt ugyan, de ezidőóta minduntalan felbukkannak a görög egyház függetlenítésére irányuló s a XI. század közepén végleges szakadásra vezető törekvések.

A szakadást előidéző okok közt nem utolsó helyen áll a Nyugatrómai birodalmat új alakban feltámasztó Nagy Károly, utóbb Nagy Ottó császárságának a pápasággal kötött szövetsége. A katolikus egyházban mindenkor birodalmi, állam-egyházat látó keletrómai császárok a nyugati birodalom egyházi fejének kezdik a római pápát tekinteni s a frank, majd német császárok befolyása alatt álló szentszékkal szemben a maguk birodalma egyházi fejének, a konstantinápolyi pátriárkának jogkörét igyekeznek tágítani.

A nyugati császárok — a Karolingok és a szász császárok — a papság erkölcsi színvonalának helyreállítására, az egyháznak a tartományurak, földbirtokosok hatósága alól való függetlenítésére és a pápa hatáskörének kiépítésére irányuló törekvéseket rokonszenvvel támogatták. Az Egyházi-állam alapításával és védelmével megerősítik a pápák világi hatalmát. Látszólag az egyházi univerzalizmus védőjeként léptek fel, de a világi és egyházi hatalom szövetségében — a keleti császárokhoz hasonlóan — maguknak követelték a vezetőszerpet. Elhatározó erővel szólnak bele az egyház ügyeibe s a pápai trónt a maguk ízlése szerint töltik be, nem egyszer arra méltatlan emberekkel. Segítik az egyház fejét és a főpapokat más világi hatalmak, a földesurak, a nemzeti és tartományi egyházak ellen vívott küzdelmében, de nem az egyház függetlenítésére,

hanem a maguk főhatósága alatt álló világbirodalmi egyház kiépítésére s ennek révén saját politikai hatalmuk növelésére törekuszenek. Az egyházfejedelmekkel szövetségben törik meg a nekik kellemetlen tartományurak hatalmát, de a főpapokat császári tisztviselőkül tekintik s az egyházi vagyonnal is szinte korlátlanul rendelkeznek.

A császári egyházpolitika reakció jaképen II. Adorján (867—872) és VIII. János (872—882) pápák maguk szegődnek a császári hatalommal és a birodalmi egyházzal szembeszálló uralkodók — Rasztiszláv, Szvatopluk, Kocel s a horvát fejedelmek — nemzeti egyház alapítására irányuló partikuláris törekvéseinek szolgálatába. Viszont a császár és a vele szövetségben álló német főpapság, a birodalmi egyház érdekeinek védelmében e törekvésekkel szembehelyezkedve, voltaképen az egyház egyetemességét védelmezi.

Reformtörekvések

E visszás és szomorú állapotok visszahatásaként indult meg a hitélet és az erkölcsök megtisztítására, a papi tekintély helyreállítására s az egyház függetlenítésére, majd főhatalma megalapítására irányuló nagy mozgalom. Első tünetei már a IX. században jelentkeznek. A szerzetesi élet reformját nagy eréllyel sürgető Szent Benedek anianei apát propagandájának és küzdelmének eredményeként a bencés apátok aacheni zsinata 817-ben elhatározta a kolostorok reformját. Közel száz birodalmi kolostorba küldtek vizitátorokat, kiknek feladata volt az erkölcsök javítását, a meglazult fegyelem helyreállítását szorgalmazni, nursiai Szent Benedek reguláinak szigorú betartása felett örködni.

Nagy Károly és a makedón császárok politikai érdekű, de céltudatos térítőakciója sok jámbor szerzetesben és világi papban ébresztette fel a régi hitvallók és hithirdetők szellemét, kik Szent Bonifácnak († 755), a VIII. században thüringiek, frankok, frízek és bajorok közt térítő nagy angolszász apostolnak példájára élethivatásukat látták a pogány népek térítésében és szent hittel, igaz meggyőződéssel szálltak szembe a pogányok közt rájuk várakozó nélkülözéssel és bántalmakkal. Az őskeresztény hitvallók és hithirdetők szellemében működő buzgó papok, köztük Szent Ansgar († 865) az északi népek és Szent Ciril († 896) a szlávok apostola, hintették el a krisztusi hit magvait a szászok, dánok, svédek, csehek, morvák, szlovének közt, bár apostoli munkásságuk eredményét nem egyszer komolyan veszélyeztette az új hívőket saját anyagi érdekeik szempontjából elbíráló német püspökök ellenszenves fellépése.

A szerzetesi fegyelem és térítőszellem éledésével egyidőben ébredszik a világi hatalomtól független, egyetemes egyház szunnyadó eszméje. A Nyugati-Frankbirodalomban Rheims vidékén a IX. század derekán állították össze a pápai főhatalomért és a nemzetfeletti egyetemes egyház jogaiért vívott

küzdelemben később kánonként idézett jogszabálygyűjteményeket: a Sevillai Izidor nevét és tekintélyét kisajátító Pseudo-Izidor-féle gyűjteményt és a Benedictus Levita neve alatt kompilált művet. Az egyházjognak ezek a hiteles emlékeket és hamisított forrásokat egyaránt felhasználó kodifikációi hatalmas fegyvert adtak a fejedelmek, tartományurak és a nemzeti egyházak élén álló metropoliták világias uralma ellen küzdő papság kezébe, a szigorú érdekközösségbe egyesített pápa és püspökök feladatául jelölve ki az egyház függetlenségéért vívandó harc szellemi vezérletét. E jogszabálygyűjtemények csak a XI. században emelkedtek törvényerőre, de ékesen szóló tanúi az egyház elvilágiasodása miatt forrongó lelkek reformtörekvésének, az egyházi univerzalizmus, az ágostoni eszme csendes térhódításának. E törekvés és ez a szellem testesült meg a kor nagy pápájának, I. Szent Miklósnak (858—867) személyében, ki a szkizmatikus Photiussal, a nemzeti egyház alapítására irányuló törekvésekkel és az egyház ellen forduló világi hatalmasságokkal szemben egyforma eréllyel és következetességgel védte meg és érvényesítette a szentszék hatalmát.

Az irodalomban megnyilvánuló és időnként az egyház-kormányzatban is érvényesülő törekvések nagy ellentállásra találtak a maguk vélt jogait, a százados gyakorlatot féltékenyen védelmező világi és egyházi hatalmasságok körében. A császárok, a fejedelmek, tartományurak, érsekek, a világias élethez és politikai szerepléshez szokott püspökök, sőt maguk a Miklós örökébe lépő gyenge pápák is szembefordulnak az új hatalmi alakulást sejtető reformeszmékkal, de az egyszer fellobbant tüzet eloltani többé nem lehetett. Évtizedeken át csak parázslék ez a tűz, de a X. században lánggra lobban s rövid néhány évtized alatt egész Európára elharapózik.

Az alsó papság és a nép körében felébred és mindjobban erősödik az erkölcsi javulás vágya. Ez a vágy jutott kifejezésre a *kiliazmusnak* a zsidó Messiás-várással rokon, misztikus mozgalmában. A kiliasták a Jelenések Könyvének egyik tételét magyarázva, az 1000. évre várták Krisztus második eljövételét s az ő tényleges földi uralmának, az örök béke korszakának közeli megvalósulását. A végítélet közeledtét hirdelve, az erkölcsök javítását, az igazi vallásos életre való áttérést sürgették. A földi élet eseményeiben, természeti jelenségekben a próféták által jósolt előjeleket kezdenek kutatni. A keresztény világra zúduló pogány magyarokban, normannokban, arabokban Góg és Mágógnak az Antikrisztus előtt járó népét látják s erőteljes védekezés helyett jajveszékeléssel, könyörgésekkel, aszkézissal küzdenek ellene. A kiliazmus erkölcsi szempontból kétségtelenül jótékony hatású mozgalom volt. Bűnbánatra, erkölcsös és vallásos életre, Önmegtagadásra ösztönzött, de a jövőtől való félelem és reménység közt hányódó hívőket elvonta az élet realitásaitól és misztikus érzéseket, babonás

gondolatokat ébresztve, terméketlen pietizmussá fajult, hogy az alaptételét megcáfoló 1000. év után semmivé foszoljon.

A clunyi mozgalom

A pápai és főpapi udvarokban a IX. és X. század fordulóján nyomát sem találjuk az új szellemnek. Még burjánoznak a százados elvilágiasodási folyamat nyomán kisarjadt bűnök és alantas ösztönök. A császári hatalomnak a IX. század végén bekövetkezett hanyatlásával, majd a Karoling-ház kihalta után elérkezett bukásával a pápai trón apró kényurak, hatalomvágyó asszonyok, pénzre és földre éhes családok martalékává lesz. Hatalmával és birtokaival együtt erkölcsi tekintélyét is elveszti. A főpapok nagyrésze világi urak módjára pártharcokba, udvari cselszövényekbe merül, a hatalmasok kegyét, szövetségét keresi, csupán vagyona gyarapítására fordít gondot. Rút visszaélések kapnak lábra. A jobb stallumok betöltésénél napirenden van a simonia, a javadalommal való üzérkedés. Az egyházi javakkal világi és egyházi földesurak önkényesen rendelkeznek. A birtokkal együtt a kolostorok nagy része is méltatlan kegyencek, gyakran világi urak kormányzata alá kerül. A szerzetesi élet teljesen elhanyaglik, sok kolostor elnéptelenedik, mások a IX. század vége óta napirenden levő barbár betöréseknek, az arabok, normannok, szlávok, magyarok támadásainak esnek áldozatul. De az egyház jobbjai már bátran felemelik szavukat az általános erkölcsi sülyedés ellen.

Hatalmas szellemi mozgalom indul meg. Esménye Szent Ágoston égi boldogulásra vezető civitása, Krisztus földi birodalma. Vágya e szent birodalom örökös békéje. Törekvése Isten országának, a világi hatalmasságokon uralkodó nemzetfölötti egyetemes egyháznak kiépítése. Eszközei: az erkölcsök javítása, a hit elmélyítése, a pogány népek megtérítése, a világi kormányzatban az egyház befolyásának érvényesítése, majd a keresztényeket Krisztusban egyesítő Anyaszentegyháznak a világi hatalom alól való függetlenítése.

A kor vezetőszellemeinek felfogása szerint az emberiség teljes lelki és testi megtisztulásának és égi boldogulásának egyedüli útja a krisztusi egyház földi uralmának biztosítása. Kereszténnyé kell tenni minden népet, mert csak akkor lesz béke és boldogság a földön, ha a fejedelmek nem földi célokért és egyéni javakért, hanem egy nyáj pásztoraiként az égi boldogságért küzdenek. A fejedelem Isten választottja, a krisztusi birodalom egyik tartományának ura; hatalma nem emberi jogon, hanem isteni elhivatáson alapul. Hivatása népét az Ūr birodalmára méltóvá tenni. E célra törve nem szabad semmi áldozattól visszariadnia. Ha lehet szépszerével, de ha kell erőszakkal, fegyverrel, saját akarata ellenére is be kell vezetnie népét a keresztény közösségbe. A fejedelmek békére törekvő, Krisztus földi országának kiépítésén munkálkodó harcosai az egyháznak, a krisztusi hit apostolai és katonái. A főpapok

— érsekek, püspökök, apátok — az új koncepcióban is tanácsadói az uralkodónak, aktív részesei a kormányzó és ítélkező hatalomnak, de ebben a szerepükben nem a fejedelem s a világi urak befolyása alatt működnek, hanem az egyház tekintélyével őket irányító s velük már-már egyenrangú tényezővé lesznek.

Az összes keresztény hívőknek, az egész emberiségnek egy nagy birodalomban, az egy igaz Isten fiának földi birodalmában való egyesülését, az örökös isteni békét, a népek testvériségét, az emberszeretetet ideálként hirdető magasztos mozgalom szelleme ihlette meg a Szentföldre zarándokló koldusok és gazdagok ezreit. Ez ihlette meg száz év múltán a Krisztus sírjának felszabadítására szoros fegyverbarátként harcba induló keresztény népeket, hogy százados harcokat feledve, testvérként ölelkezzenek egy nagy eszme szolgálatában és ez hajlított meg dölyfös nagyurakat és hatalmas uralkodókat a szegény halász utóda előtt, ki a rendszerré fajult ököljog korában az isteni hit és a krisztusi gondolat ereje által egy tiltó szóval térdre kényszerítette a földi hatalmasságok legnagyobbikát. E mozgalom eredménye volt a X. század végén a dánok (965), norvégek (995), svédek (1008), lengyelek (966) és magyarok megtérése s e mozgalom szellemének, az egyházi univerzalizmus gondolatának hatása alatt lesznek a birodalmi egyház érdekeit korábban féltékenyen védő császárok a regensburgi megyéből kihalászott prágai cseh püspökség (976) és az autonóm lengyel egyházi szervezet (1000) alapítóivá.

Az egész Európát átható nagy szellemi mozgalmak, a keresztény gondolat és katolikus egyház renaissanceának harcos katonái a X. században újjászületett Szent Benedek-rend hittel és buzgalommal telt tagjai voltak.

A IX. század elején újraéledő szerzetesi szellem anianei Szent Benedek 821-ben bekövetkezett halála után megint elhanyagolt. A szerzetesek ismét a világi élet, a politika sodrába kerültek. A fegyelem és erkölcsök újra meglazultak. Német, francia és olasz tartományi zsinatok sokat foglalkoztak a szerzetesség kérdésével. Szigorú határozatokat hoztak a laikus kézen levő apátságok és kolostori javak visszaszerzése, a fegyelem helyreállítása céljából, de a politikai viszonyok és egyéb külső körülmények következtében e reformkísérletek nem sok eredménnyel jártak. Az anianei apát buzgó tanítványai mégis ébrentartották a két Benedek szellemét s a X. században néhány kiváló apát és püspök erélyes működésének eredményeképpen számos kolostor visszatért nursiai Szent Benedek szigorú reguláihoz. Míg az Alpeseiken innen az anianei szent szelleme hatott a kolostorok életére, Itáliában görög hatás alatt hajtották végre több Benedek-rendi kolostor reformját, utat nyitva a keleti szerzetesség szigorúan aszkétikus és kontemplatív szellemének.

A szerzetesi élet megtisztítására irányuló törekvésekkel egyidőben a világi papság erkölcsének és életmódjának megtisztítására, a világi szokások kiirtására is komoly kísérletek történtek. Szent Krodegang metzi püspök még a VIII. század derekán Szent Benedek szellemében szabályozta a városi papság életrendjét. A püspöki székhelyen és más városokban addig világi birtokosok módjára önálló háztartásban szabad életet élő összes papokat — a székesegyházi iskolákban képzett kispapokkal együtt — kolostori életre kötelezte. A szerzetesekkel, *monachusokkal* szemben kanonoknak — *clericus canonicus* — vagyis kánoni papnak nevezett világi papok testületé a káptalan. Tagjai — Krodegang regulái szerint — a püspökökkel s a szerzetesek apátjához hasonló jogokat gyakorló választott préposttal élükön a kanonokok kolostorában a szerzetesi fogadalommal összefüggő különleges szabályok mellőzésével, de mégis szigorúan szabályozott életközösségben éltek. A világi életet élő, gazdálkodó, katonáskodó, nős papság körében Krodegang eszméi kezdetben nem nagy helyesléssel találkoztak, de a X. század közepe óta az új szellemben nevelkedett főpapok kezdeményezésére mind szélesebb körben terjednek el. A XI. században a kolostori élet, a káptalan lesz a városlakó világi papság általános életformájává. Ez az átalakulás már a Cluny monostorából kiinduló reformmozgalomnak a következménye.

Cluny rendházát 910-ben alapította Jámbor Vilmos aquitániai herceg. Első lakói Anianei Szent Benedek autuni tanítványainak szigorú iskolájából kerültek ki. Berno apát előbb az autuni apátság fiókegyházaként saját családjá birtokán alapított szigorú fegyelmű baumei kolostor apátja s új hatáskörében is Benedek szellemének istápolója volt. Szent Odo apát (924—942) a szerzetesek, sőt a kolostorfenntartó urak körében is sokhelyt jelentező erkölcsös és vallásos irányzatot kihasználva, már a szerzetesi élet egyetemes reformját veszi tervbe. XI. János pápától más kolostorok újjászervezésére is engedélyt szerzett s a rendalapító Nursiai Benedek és a reformáló Anianei Benedek szelleméhez visszatérő, szigorú fegyelmű szerzetesházak vezérévé, a reformmozgalom központjává avatja Clunyt. A mozgalomhoz csatlakozó és újonnan alapított kolostorok száma Odo, Aymard, Majolus, Odilo és Hugó apátok idejében rohamosan szaporodott, s a XI. század derekán már közel kétezer clunyi-fegyelmű és a clunyi apát szellemi irányítása, sőt kisebb-nagyobb mértékben hatósága alá tartozó kolostor hálózta be Európa katolikus országait. A közös szellem és szokások által egybefűzött kolostorok közt Szent Odilo (994—1049), a XI. század egyik legkiválóbb szelleme, teremtette meg a szorosabb kapcsolatot, kongregációvá szervezve a clunyi szabályok szerint élő összes kolostorokat. Bár e kolostorok nagy része megőrizte autonómiáját, vezértük-

nek, szellemi irányítójuknak ismerték el a clunyi főmonostornak hivatalában a pápa által megerősített apátját.

A Cluny-mozgalom nem merült ki a kolostorok reformjában. A megreformált kolostorokban a szerzetesek választott apátjuk korlátlan családapai hatalma alatt s a rendalapító szigorú reguláinak szellemében éltek szent hivatásuknak, de az erkölcsök és fegyelem megjavulásában, a szerzetesi élet megtisztulásában korántsem látták eszményi törekvéseik teljesülését. A reformban s a vele uralomra jutott szerzetesi szellemen nem öncélt, hanem a kor vallásos és politikai ideáljának, Krisztus földi birodalmának kiépítésére szolgáló eszközt láttak. Visszatértek a rendalapító reguláihoz s a szerintük élő szerzeteseket egy szervezetbe tömörítették, mert a szigorú szerzetesi fegyelemben, az egyéniséget a köz alá rendelő engedelmességben és alázatosságban, a vállvetett, céltudatos munkálkodásban látták az „egy akol, egy pásztor” keresztény ideáljának, az egyházi univerzalizmusnak beteljesüléséhez vezető utat.

Szent Benedek fiai — szemben a maguk lelki boldogságát ajtatossággal, önmegtadással, elmélkedéssel és a világtól való teljes elzárkózással munkáló keleti szerzetesekkel — a rendalapító intenció szerint, érdemes gazdasági, karitatív, térítő, oktató és tudományos munkát végeztek s a politikában is érvényesítik befolyásukat. Előharcosai, diplomatai voltak a Szent Ágoston szellemében értelmezett egyházi politikának oly időben, mikor főpapi székeken még világi hatalmasságoktól függő s az egyetemes krisztusi egyház gondolatát méltatlanul cserbenhagyó egyházfejedelmek ültek. Munkájukat, tehetségüket és kegyes adományokból folytonosan gyarapodó vagyonuk jövedelmét egy szent cél szolgálatába állítva, nagy befolyásra tesznek szert a főpapi és fejedelmi udvarokban. A rend kiválóbb tagjai, mint az uralkodók, főurak és püspökök tanácsadói, majd — mindgyakrabban jutva főpapi székre — mint egyházfejedelmek döntőleg szólnak bele egyházmegyék, tartományok és államok sorsának alakulásába, hogy majdan a pápai udvarban is döntő befolyáshoz jutva, az egész keresztény világ politikáját irányítsák. Hitet és kultúrát terjesztő munkával veszik ki részüket a krisztusi birodalom békéjét előkészítő mozgalomból.

Clunyi hatás Magyarországon

Németországban a bajor kolostorokat Cluny szellemében újjászervező, szigorú erkölcsű Szent Wolfgang regensburgi püspök, a magyarok első térítő papja és Adalbert magdeburgi püspök voltak az egész Európát elárasztó vallásos irányzatnak, a szerzetesi reform és az univerzális egyház gondolatának legbuzgóbb harcosai. Wolfgang tanításaiból szívták magukba a keresztény renaissance eszméit a bajor hercegi ház tagjai. Az ő tanítványa volt Szent Henrik császár és nővére, Gizella magyar királyné. Adalbert magdeburgi érsek udvará-

ban nevelkedett Szent Adalbert prágai püspök és magyar földön meghonosodott barátja, Radla. A német Ascherik apát, Kalocsa első püspöke, prágai Adalbert tanítványa s ugyanez iskolából került ki a XI. század elején hazánkban járt Querfurti Bruno, Adalbert lelkes tisztelője is. Szent Bonifác és Elek római kolostorában, honnét Szent Adalbert tanítványai egy részét, a később Magyarországra jött breunowi szerzeteseket s köztük Anasztáz esztergomi érseket Csehországba hívta, Nursiai Szent Benedek teljes tisztaságukban ápolt hagyományai a görög Vazul-rend szigorúan aszkétikus szellemével érintkeztek. Szent Gellért, a szigorú fegyelmű velencei Szent Györgykolostorból került hazánkba. A francia Bonipert pécsi püspök Fulbert chartresi püspöknek — Odilo clunyi apát lelkes bámulójának — volt tisztelője.

Szent István tanítómesterei és munkatársai egytől-egyig a Clunyben kivirágzott s a XI. század küszöbén már egész Európában szétáradt új szellemi irányzat képviselői voltak. Maga István levelezésben állt a reformmozgalom vezető szellemével, az Európaszerte tisztelt Odilo clunyi apáttal s az ő áldását kérte alkotó munkájára. Törvényei, főhöz írt Erkölcsei Intelmei (*Morum Institutio*) is kora nagy szellemi mozgalmának befolyását tükrözik vissza. Egyházi természetű intézkedéseiben és felfogásában a Pseudo-Izidor- és Benedictus Levita-féle jogszabálygyűjtemények s a szigorúan egyházas szellemű 847. évi mainzi zsinat — gyakran szószerinti ismétlésben is megnyilvánuló — világos hatása ismerhető fel.

A cluny-szellemű bencéseket a legteljesebb benső vallásosság és erkölcsösség, az önmegtagadásig menő emberszeretet, a nélkülözés és testi szenvedés iránt való érzéketlenség, a hitért való vértanuság vágya, másrésről azonban a rendszeres és folytonos alkotó gazdasági, kulturális és politikai munka, az emberiség földi jólétének és hitbeli gyarapodásának elősegítése jellemzi.

Ez az elvontságában is gyakorlatias, minden realitással számoló szellem tette képessé a bencéseket a maguk eszményeinek és eszméinek eredményes hirdetésére, a züllött erkölcsök és elfajult politikai állapotok javítására. Ez adott erkölcsi tartalmat a Benedek-rendre támaszkodó és Isten kegyelmére hivatkozó királyok hatalmának. Ez a szellem emelte később — VII. Gergely személyében megtestesülve — világhatalom rangjára a pápaságot. Ez a szellem vonult be István oktatóival és munkatársaival Magyarországra is, termékeny talajra találva az ifjú király lelkében.

István a keresztény király

Szent Istvánban kortársai és a hazai szájhagyomány alapján dolgozó jámbor életírói Szent Ágoston kegyes, de komor királyeszményének megtestesülését, a *civitas terrena* pogány és pogányerkölcsű uralkodóival, a *tyrannusokkúl* szemben a

civitas Dei földi tartományát „jól kormányzó” (*rex a recte regendo*), hitvédő és hittedjesztő, egyházgyámolító és parancsainak engedelmeskedő, „igazságos, kegyes, békeszerető” (*rex iustus, pius et pacificus*), Isten kegyelméből uralkodó (*Dei gratia rex*), uralomra „alkalmas” (*idoneus*) igaz keresztény király (*rex christianus*) mintaképet tisztelték. Egyénisége legjellemzőbb vonásának jószívét, kegyességét, igazságszeretetét tartották. Tietmár merseburgi püspök és reichenauai Hermann szerint „a legyőzöttekkel kegyesebben, a jámborokkal szelídebben senki sem bánt nála.” A legenda-író szerint „híre-neve világszerte elterjedt s ajkának ítéletei nagy dicsérettel lettek ismeretessé.” Udvara valósággal menhelye volt üldözött rokonainak és más királyi sár jaknak. Lengyel földről és Velencéből száműzött unokaöccsein, Beszprémen és Péterén kívül itt talált oltalomra császári bátyja elől menekülő sógora, Brúnó augsburgi püspök, itt leltek új otthont Edvard és Edmund angolszász hercegek. Legyőzött nagybátyjának, az ellenség szolgálatába álló gyulának, utána küldte udvarában tartózkodó fiait és feleségét. Kegyelmes volt az elbukottal, jólelkű a gyámlaltalanokkal, szelíd a jókkal szemben s ilyenek kívánta fiát is nevelni. „Ha kívánod a királyság tisztességét, légy békességtűrő. ítélj békességtűréssel, szánakozással és nyugalommal,” mert „a jócselekedetek törvénye főekesség a királyok koronáján. Illik a királynak kegyesnek, irgalmasnak és több egyéb jószágokkal teljesnek és ékesnek lenni, mert a kegyetlenséggel és gonosszággal fertőzött király haszontalan keres király nevet, mivel tyrannusnak mondatik.” „Uralkodjál mindenki felett harag, kevélység, gyűlölködés nélkül, békességesen, szelíden, emberségesen, megemlékezvén szüntelen, hogy minden ember azonagy állapotban legyen és semmi fel nem emel, csak az alázatosság, semmi meg nem aláz, csak a kevélység és a gyűlölség.”

Szellemében, felfogásában, cselekedeteiben igazi keresztény király volt István. Kegyes, jólelkű és igazságszerető, de egyéniségének éppily jellemző vonásai a középkor nagy keresztény királyainak erős és megingathatatlan akarata s a realitásokkal mindig számoló, hatalmas szervező és alkotó erő. Nem volt elmélkedésbe merülő komor aszkéta s nem volt imádkozó és síró öreg, amilyenek későbbi jámbor életírói rajzolták. Hitében erős, vallása parancsait követő, egyházat gyámolító, szigorú erkölcsű középkori uralkodó volt a Nagy Károly ok, Nagy Ottók, Simeonok fajtájából.

Ezt az egyéniséget, pozitívumokra törekvő szellemet nem elégítette ki a szemlélődésben, elmélkedésben, életszentségben és önmegtagadásban kimerülő vallásosság, de benső meggyőződéssel és fanatikus lelkesedéssel szegődött a bencések által hirdetett és gyakorlatban is megvalósított, égi célokra emberi eszközökkel törekvő vallásos irányzat zászlaja alá. Akaratere-

Ezüst tarsolyveret X. századi magyar vitéz sírjából

EZÜST TARSOLYVERET X. SZÁZADI MAGYAR VITÉZ
SÍRJÁBÓL FEHÉREGYHÁZÁRÓL, A KECSKEMÉTI VÁ-
ROSI MÚZEUMBAN. Természetes nagyság. Kézzel dombo-
rított felületének díszítése a honfoglaló magyarság művésze-
tére jellemző perzsa szaszanida stílusú palmettákból áll.
A tarsoly tüzcsholó kő és acél tartására szolgált.

jét alkotó és szervező tehetségét egy nagy földi cél szolgálatára, az „Isten kegyelméből való“ keresztény királyság megalapítására szentelte. Végső célként mégis népe túlvilági boldogsága, Krisztus égi birodalma lebegett szeme előtt.

„A királyi méltóság rendje — írja fiához — úgy hozza magával, hogy arra egyedül katolikus hittel elvelt hívők juszanak. Ezért a mi tanításaink során az első helyet a szent vallásnak adjuk. Elsőben is parancsolom, hagyom és javallom néked, én szerelmes fiam, ha kívánatos előtted a királyság koronájának tisztessége, légy a katolikus apostoli hitnek szorgalmatos megtartója. Mert akiknek hamis hitök vagyon, avagy hitüket cselekedetekkel bé nem töltik és fel nem ékesítik, sem itt nem uralkodnak tisztességgel, sem az örök birodalom koronájában nem lesz részük. Ha pedig a hitnek pajzsát megtartod, az üdvösség sisakját is felveszed. Ha pedig valamikor találtatnának a te hatóságod alatt olyanok, akik a Szent Háromság alkotmányát megbontani, abból valamit elvenni, avagy hozzátenni akarnának... ilyeneknek se táplálást, se oltalmat ne adj, nehogy magad is társuknak és jóakarójuknak láttassál.“

Ez a benső és meggyőződéses vallásosság különbözteti meg Istvánt apjától és irányítja más, magasabb célok felé. Gézánál a vallás eszköz a politikai hatalom kiépítésére. István a világi uralomban, a politikai hatalomban látja az égi boldogsághoz vezető eszközt. Apostola lett népének, de a szent cél érdekében erőskező, kemény uralkodója is tudott lenni. Saját vezérei és előkelő alattvalói: Koppány, a Gyula, Vászoly és Tanuszaba s mindazok, akik útjába álltak a krisztusi birodalom kiépítésére irányuló törekvésének, „akik megbontották a Szent Háromság alkotmányát“ összetörték kíméletlenül lesújtó kezének haragos csapásai alatt. Viszont a keresztény „vendég és jövevény népeket“ felkarolta, mert „nagy haszon vagyon bennük; különb-különbféle szót, szokást, fegyvert és tudományt hoznak magukkal, ami minden országnak ékességére szolgál, a király udvarát nagyságosabbá teszi és igen megrettentí az idegenek magahitt szívét. Gyenge és törékeny az egynyelvű és egyerkölcsű ország. Hagyom ezért fiam, adj nekik táplálást jóakarattal és tisztességes tartást, hadd éljenek nálad örömesebb, hogysen másutt lakoznának.“ Sokszor kérdezték már, miért adta István ezt a tanácsot fiának? Pedig oly könnyű a felelet: korának uralkodó felfogása szerint s a császári és pápai udvarban III. Ottóval és II. Szilveszterrel reálpolitikai értelmet nyert világbirodalmi univerzalizmus értelmében erős és győzhetetlen az Úrnak az összes keresztény népeket testvéri közösségbe foglaló, mai értelemben vett nemzetiségi különbségeket nem ismerő, földi birodalma. Az idegenek védelme az egyetemes keresztény gondolatban és az ifjú Ottó világbirodalmi elgondolásában új életrekelte Róma-eszmében gyökerezik.

Szent István trónraléptekor országa szomszédságában véres harcokat vívtak a keresztény népek és fejedelmek. A vértől mámoros csehek pogány dühvel irtják ki „nemzeti szentjüket” — Szent Adalbert — családját, elűzik tanítványait. Gaudentius első lengyel érsek, Adalbert féltestvére, menekülni kénytelen fellázadt híveinek haragja elől. Bizánc császára a bolgárokat töri, lengyel Boleszláv a cseheket pusztítja. A magyarok ifjú királya nem követte példájukat. Teljesen átérezte és megértette kora magasztos eszméit és azok erejére támaszkodva tört ideálja megvalósítására. Ez az ideál a Boldogságös Szűz különös védelme alatt álló magyar királyság volt.

„Magát és országát — mondja XI. századi életírója — fogadással és odaadással szüntelen könyörgések közt ajánlá Isten örökké szűz anyjának, Máriának oltalmába, kinek a magyaroknál oly kitűnő tisztelete és dicsősége van, hogy mennybemenetelének ünnepét nyelvükön nevének hozzáadása nélkül hívják Királynő napjának*. A magyarok Nagyasszonyának, égi Királynőjének tiszteletére szenteltette fel a szívéhez legközelebb álló egyházakat: a családi szentélyül alapított székesfehérvári bazilikát, felesége veszprémvölgyi apácakolostorát, az ország főpapjának esztergomi székesegyházát és minden országrészen egy püspöki templomot: Győr, Vác és Bihar székesegyházait. Ez ideál szolgálatában téríti népét és szervezi Krisztus egyházának új tartományait.

Szent István oktatói, népe térítői nem a németek, nem az olaszok, nem a görögök, nem a szlovének voltak. Lelkét a X> század végén Európaszerte diadalmasan előretörő egyetemes keresztény gondolat hódította meg. Népét a nemzetek fölött álló egyetemes egyház eszméjének különböző népekből sarjadt, de a nemzetiségi különbséget nem ismerő egyetemes kereszténységhez tartozó harcosai térítették. A térítést és egyházszervezést irányító szellem minden gyökérszálával messzi nyugatra és délre — Franciaország és Itália kolostoraiba — nyúlik vissza. A keresztény magyar királyságban a francia földről egész Európát behálózó, bencés kolostorokon át a francia, olasz, német udvarokba behatólag egyetemes európai mozgalom aratta egyik korai nagy diadalát. Ennek az egész keresztény világ meghódítására indult szellemi mozgalomnak lett apostolává a magyarok első királya, kinek lelkében dús gyümölcsöket teremtek korának fennkölt eszméi.

Szentkorona

Az egyetemes keresztény gondolatnak korunkra maradt s később a magyar nemzettest közjogi szimbólumává lett győnyörű jelképe az első magyar királynak olasz földről francia pápától német szerzetes hozta szentkorona.

* Régi nyelvünkben a „nagyasszony” értelme: királynő.

A római követküldés okát sem szabad a német és bizánci befolyás ellen védekező politikában, István fejedelem különös diplomáciai éleslátásában keresnünk. István a pápától kért koronát és királyi címet, mert ily kéréssel — kora felfogása szerint — csak hozzá fordulhatott.

A császárok nem osztogattak királyi koronát és címet. A bizánci császár hűbéres és szövetséges fejedelmeknek, még ha azok más alapon királyi címet viseltek is, patriciusi vagy más birodalmi rangot és ezekhez mért diadémot vagy koronát, a német-római császár hűbéreseinek legfeljebb hercegi rangot szokott adományozni, hercegség rangjára emelt neki hódoló hűbéres tartományokat. Így emelkedtek hercegi rangra a X. században a morva, cseh, lengyel, pannon-szlovén és horvát fejedelmek. A XI. század vége óta a római szentszékkel harcban álló császárok — IV. Henrik, Barbarossa Frigyes és Sváb Fülöp — királyi címmel tüntették ugyan ki cseh hűbéreseiket, II. Vratiszláv (1086), II. Vladiszláv (1158) és I. Otokár (1198) hercegeket, de ezt a személyre szóló birodalmi kitüntetést senki sem tartotta az „Isten kegyelméből” uralkodó királyok címével egyértékűnek. A kitüntetett alattvaló címét halála után utódai nem is használhatták és Csehország, noha része, tartománya volt a birodalomnak, csak akkor emelkedett hűbéres királyság rangjára, mikor I. Otokár címét a pápa is elismerte.

Szuverén uralkodó nem gondolhatott arra, hogy a császároktól királyi címet vagy koronát kérjen; hiszen ez egyértelmű lett volna politikai függetlensége feladásával. A pápától kapott korona és királyi cím nem járt ily jogi következményekkel. Maga a szentszék is csak VII. Gergely óta kezd ez alapon hűbérúri igényeket támasztani. A X. és XI. század fordulóján, mikor a pápaság még nem volt független politikai hatalom birtokában s a pápai trón betöltésében világi hatalmak befolyása érvényesült, hatalmas fejedelmek hűbéres hódolatáról a legmerészebb álmodozók sem ábrándoztak.

Az Anyaszentegyház földi fejének, Krisztus helytartójának, az Ūr nevében gyakorolt lelki hatalmát azonban minden katolikus uralkodó, még a pápaság ügyeibe beavatkozó, a trónbetöltést irányító német-római császár, sőt a XI. század közepén bekövetkezett teljes szakadásig a bizánci császár is elismerte. Ennek az általánosan elismert és vallott lelki hatalomnak következményeként fordultak a keresztény uralkodók — Boris és Simeon bolgár, Tomiszláv horvát, Miciszláv lengyel, István magyar fejedelmek, Nagy Károly óta a frank-római, Nagy Ottó óta a német-római császárok — koronáért és királyi vagy császári címük elismeréséért Rómához.

A koronakérés szokása a keresztény középkornak a királyi hatalom isteni eredetét valló felfogásában gyökerezik. E felfogás értelmében a keresztény fejedelmek Krisztus földi bíro-

dalmának egy-egy tartományában az Úr kegyelméből uralkodnak s az utolsó ítélet után elkövetkező égi birodalom előkészítésén munkálkodnak. Hatalmukat krisztusi eredete különbözteti meg az emberi jog alapján — örökösödés, választás, erőhatalom, pusztán vérségi jog és pogány hittételből levezetett családi karizma birtoklása címén — uralkodó pogány fejedelmek hatalmától. Ennek az „Isten kegyelméből“ levezetett keresztény királyi és császári méltóságnak elismerésére, adományozására a krisztusi birodalom látható feje lehet csak hivatott. Jézus Krisztus földi helytartója a fejedelem „alkalmatosságát/* méltósága isteni eredetét ismeri el a koronázással, illetőleg a koronaküldéssel. A korona vallásos szimbólum, viselője isteni elhivatottságon alapuló méltóságának, jogának és hatalmának és egyúttal az evvel egyértelmű államnak a jelképe. Elnyerése nem süllyedést, hűbéri hódolatot jelöl, hanem felemelkedést Krisztus birodalmába, annak méltóságviselői közé.

István fejedelem a pápától kért koronát, mert — törvényeiben is kifejezett felfogása szerint — „a királyi méltóság a katolikus hit éltető erejéből táplálkozik“ s mert — korának felfogása és saját hite szerint — csak e koronával fején lehetett a többi katolikus fejedelmekkel egyenrangú, „Isten kegyelméből uralkodó“ királlyá. Szilveszter pápa, az aurillaci bencéskolostorból a császári udvaron át pápai trónra került francia szerzetes — korának egyik legnagyobb elméje — szívesen fogadta a magyar fejedelem követét, mert császári tanítványával, III. Ottóval együtt egész leikével csüngött az egyházi univerzalizmus és a római világbirodalom gondolatán. A nyugati és keleti császárok vérével és tehetségével együtt azok hagyományait is átöröklő ifjú császár az egész világon uralkodó régi Róma korszerű újjáépítéséről a *római* — s nem német — császár politikai és a *római* pápa lelki hatalma alatt álló univerzális világbirodalomról ábrándozott. A császár kegyéből pápai trónra jutott egyházfő a krisztusi egyház világhatalmához vezető utat munkálta. Bár mindegyikük magát álmolta az új keresztény világbirodalom élére, mindketten egyértelműen helyezkedtek szembe Nagy Károly és Nagy Ottó egyházpolitikai hagyányaival, a németbirodalmi egyház hatalmi törekvéseivel. Az egyházi és világbirodalmi univerzalizmus szelleméhez híven minden eszközzel támogatták és előmozdították a skandináv országokban, Lengyel- és Magyarországon körülbelül egyidőben felmerülő s a német egyház kiküszöbölésével közvetlenül Rómától függő nemzeti egyházak szervezésére irányuló törekvéseket.

Az Anvaszentegyház földi feje a koronaküldéssel Istvánnak és törvényes utódainak isteni elhivatáson alapuló méltóságát és minden Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyt megillető szuverén felségjogait, a király előtt hordozható kereszt küldésével pedig apostoli térítőmisszióit ismerte el.

Száz év múltán már tudni vélték, hogy Szilveszter pápa Istvánt különös kiváltsággal hatalmazta volna fel, hogy — mint népe apostola — az apostoli szentszék követének jogait gyakorolja, az egyházat megszervezze, érsekségeket, püspökségeket, kolostorokat alapítson, a főpapi székeket betöltse, egyházi méltóságokat adományozzon s e kiváltságának jelképe lett a pápa-küldötte „apostoli kereszt”. Ez a felfogás a VII. Gergellyel diadalmaskodó pápai világhatalom gondolatvilágát tükrözi vissza, amikor az egyházszerzés és főpapnevezés jogának gyakorlása külön pápai kiváltság nélkül már elképzelhetetlennek látszott. Szent István a szentkoronával szerezte meg a keresztény király felségjogai közé tartozó kegyúri jogokat.

Egyházszerzés

A koronázás után István tüstént hozzáfogott a magyar egyház megszervezéséhez. „A királyi palotában — írja fiahoz — bizonyára második helyen áll a vallás után az egyház, melynek elsőben a mi fejünk, Krisztus hinté magvát” s „a királyi méltóság a harmadik helyet a főpapoknak adja, akik nélkül nem állhatnak fenn a királyok és országok, mert őket rendelte Isten az emberi nemnek őrizőkül.”⁴⁴

Templomok, kolostorok már voltak az országban. Esztergomban még Géza kezdte építtetni Szent István első vértanú tiszteletére az érsekség alapítása után társaskáptalani egyházzá alakult első templomot, ő vetette alapját Szent Márton pannonhalmi monostorának is, de építkezése 1002-ben jutott befejezéshez. István ez év őszén a császári oklevelek mintájára szerkesztett kiváltságlevelében biztosította részére Monte-Cassino kiváltságait, a Koppány leverése után birtokába jutott somogyi tartomány tizedeit s némely püspöki dísz jelek használatát. Ez aktusnál már Anasztáz szerepel pannonhalmi apátként, kit István 1001 végén vagy 1002 elején hívott meg a kolostor élére, mert 1001 tavaszán még mint a „szláv tartományok Szűz Mária egyházának,” vagyis a breunowi kolostornak apátja udvarolt Ottó császárnál. Érseki székre emeltetése után Razin — talán a gnezeni érseki székből elűzött Radin, keresztény néven Gaudentius — viselte az apáti méltóságot; utóda 1036-ig Szent Mór későbbi pécsi püspök volt.

Pannonhalma — mint Monte-Cassino — kezdettől fogva a római szentszék közvetlen hatósága alá rendelt apátság volt. Apátja minden érsek, püspök és egyházmegyei zsinat joghatósága alól mentes, püspöki jogokat gyakorló „nullius abbas.” Az egyházmegyei hatóság alól való mentesség veleszületett kiváltsága volt a monostornak, mert alapításakor — Géza fejedelem idejében — még nem volt érsek és püspök Magyarországon. Ezt a kiváltságot ismerte el István Pannonhalma első kiváltságlevelében s ezt erősített meg 1102-ben II. Paschalis pápa is.

Nyitra vidékén Szent Ipolynak a X. század végén alapított

zoborhegyi monostora élén István idejében Fülöp apát állt. Lakói — szemben az aktív térítő és oktató munkát végző pannonhalmi és pécsváradi bencésekkel — kontemplatív remeteéletet élő szerzeteseknek látszanak. Közéjük tartoztak a Zobor-hegy rengetegébe vonult Hitvalló Szent Zoerard-András és Vértanú Szent Benedek remeték.

Délen, a Mecsek tövében István még fejedelem korában vetette alapját Szűz Mária és Szent Benedek 1037-ben új, díszes kőépületben elhelyezett pécsváradi monostorának. Apátja Ascherik volt, kit mikor 1009 táján a keleti országrész egyházi szervezetének élére került, Bonifác nevű tanítványa váltott fel.

A koronázás után István új templomot kezd építtetni Esztergomban Magyarország Nagyasszonya és Szent Adalbert tiszteletére s azt a magyar egyház metropolitájának székesegyházaul jelölte ki, Domokos szerzetest nevezte ki a magyarok első érsekévé, de ez nem sokáig ült az érseki széken. 1006 táján már Szent Anasztáz pannonhalmi apát váltja fel, ki 1007-ben a frankfurti zsinaton — mint „a magyarok érseke⁴¹ — képviselte a magyar egyházat s még 1026-ban is vendégül látta Szent Emmerám Esztergomban járt életíróját, Arnoldot.

A királyi család birtokából a mindenkori magyar királyné számára kihalított veszprémi uradalom központján, a mai Veszprém város belterületén alapította István a Szűz Mária tiszteletére szentelt első apácakolostort feleségével jött bajor apácák és magyar úrinők számára. Kálmán király átiratában korunkra jutott s 1002 előtt kelt görögnyelvű alapítólevele szerint a veszprémi püspökség alapítása előtt létesített zárda „érseki monostor“ volt, közvetlenül az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott. Ugyenezidőben alapítja az Árpád-ház családi szentélyét és koronázótemplomul szolgáló székesfehérvári Szűz Mária-egyházat és társaskáptalant, mely a veszprémvölgyi kolostorhoz hasonlóan érseki egyház volt. Prépostja csak az érseki zsinaton volt köteles megjelenni és püspöki joghatóság alá nem tartozott. Nem sokkal utóbb vetette alapját Árpád temetkezőhelyén a budai, később óbudai Péter-Pál-egyháznak és társaskáptalannak, míg Árpád sírja fölé külön templomot építtetett.

A pannonhalmi monostor kiváltságlevelének kiállításával egyidőben, 1002-ben alapította István Szent Mihály veszprémi székesegyházat. Az alapítólevél szerint négy vár — Veszprém, Fejér, Visegrád és Kólón — vidékét, vagyis a fejedelmi törzs szállásbirtokának dunántúli részeit, a király pilisi uradalmát és Vérbulcsu törzsének a későbbi Zala megye északi részén, Kólón vidékén elterülő részét rendelte a veszprémi püspök joghatósága alá. Somogy megyét csak később csatolták a veszprémi egyházmegyéhez; egyházi joghatósága kezdetben a tizedekkel együtt Pannonhalmát illette meg.

A veszprémi püspök az esztergomi érsekkel osztozott a legkorábban keresztény hitre tért magyarok lelki gondozásán. Joghatósága alá tartozott az egykori fejedelmi törzs népe, míg az esztergomi érsek megyéje nagyjából fedi Lél törzsének dunabalti szállásait. A többi törzsek népének a püspökség megalapítása előtt monostorra, térítőkre volt szüksége. Megkeresztelésük és oktatásuk, az expanzív térítés munkája Pannonhalma és Pécsvárad szerzeteseire hárult. Pannonhalma feladata volt a Bulcsu- és Lél-törzs nemzetségeinek térítése; a pécsvárad szerzetesek az alsó Dunaszakas és Dráva vidékén megtelepedett magyarok közt hirdették Isten igéjét. Élükön István legbuzgóbb, legkiválóbb munkatársai, Anasztáz és Ascherik apátok álltak. Az ő művük volt a Dunántúl népének teljes megtérítése. Ennek befejezése után szervezte meg a király a pécsi és győri püspökségeket. Az első győri püspök nevét nem ismerjük. Szent Péter pécsi egyházmegyéjének élére a francia Bonipert került, a clunyi szellemű chartresi Fulbert barátja. 1009 augusztus 23-án Győr várában Azo püspöknek, a pápa követének jelenlétében adta ki Szent István a pécsi püspökség s — a keltezés helyéből következőleg — valószínűleg a győri püspökség elvesztett alapítólevelét is. Nyitrán a Wiching püspök egykor Szent Emmerám tiszteletére szentelt IX. századi székesegyháza mellett társaskáptalant szervezett, melyet később Kálmán fejlesztett püspöki székeskáptalanná.

Anasztáz ekkor már néhány éve az esztergomi érseki széken ült s a dunántúli püspökségek az ő hatósága alá kerültek. Mint esztergomi érsek szervezte meg Szűz Mária váci és Szent János egri egyházmegyéjét. A váci püspök joghatósága alá került a Duna-Tisza-köze Nógrádtól Soltig, Csongrádig s a későbbi Csongrád megye Körös-Tisza-Maros-közi része, hol az első térítők 1004 táján tűntek fel. Querfurti Szent Brúnó írja 1004-ben császárijának, hogy a „fekete magyarokhoz⁴⁴ — nyilván a tiszántúli törzsekről szól — már elérkezett Szent Péter követsége. Az egri püspök alá rendelt Felsőtisza vidékén Aba-nembeli Sámuel nádor, az egykori törzsfők utódja családjával együtt erélyesen támogatta királyi sógorát.

A Szent Benedek-rend lelkes szerzeteseinek és a soraikból kikerült püspököknek buzgó munkája hamarosan meghozta gyümölcsét. Dunántúl, a Duna-Tisza közén, északnyugaton és északkeleten már István uralkodásának első felében befejezéshez jutott a térítés és szervezés nagy műve. Sokkal nehezebb feladat volt a Maros és Körös vidékének és Erdélynek egyházi megszervezése, a gyula népének, Békés, Bihar és Erdély nyakas pogány-magyarjainak és a görög papok térítése nyomán a kereszténység külső mázával bevont Maros-vidéki népnek megtérítése.

István király külön térítő érsekséget szervezett e feladat megoldására. Élére hűséges munkatársát, Ascherik pécsvárad

apátot állította, kinek munkássága Dunántúl Pécs egyházmegyéjének megszervezésével betelt. 1012-ben a bambergi székesegyház felszentelésén Ascherik már mint „a magyarok érseke“ vett részt. Székhelyéül a Duna balpartját Kalocsát választotta, honnét állandó kapcsolatot tarthatott fenn egykori monostorával, dunántúli püspöktársaival és királyával. A keleti részekben István uralkodásának második felében még három új püspökséget szervezett. Szent György marosvári egyháza lett a marosvári vagy csanádi püspökség székesegyházává. Főpapjául István és Ascherik a tudós velencei bencés apátot, Szent Gellértet szemelték ki, aki előzőleg már a király udvarában töltött néhány évet a gyermek Imre herceg oktatásával foglalkozva, majd a bakonyi erdő sűrűjében hét évig remetéskedett. A keleti részekre két térítő püspök került, kik a hitet buzgón hirdetve, megkezdték a bihari és erdélyi egyházmegyek szervezését.

Szent István az augusztinusi elv értelmében tizenkét egyházmegye alapítását tervezte, de élte végére csak a tizedikig jutott el s ezek szervezését sem fejezhette be teljesen. A kalocsai, csanádi és bihari egyházmegyek területe még nem volt elhatárolva a váci és egri megyéktől, minek következtében ez utóbbiak a XI. század zavaiban a lakatlan pusztákon és a gyér lakosságú, pogányság felé hajló békési telepeken keresztülhatolva keleten a három Körös összefolyásáig, délen a Maros vonaláig terjeszkedtek s itt kialakult csongrádi és pankotai főesperességeik még századok múltán is éket vertek a déli egyházmegyékbe.

István halálakor az ország két érseki és nyolc püspöki, összesen tíz egyházmegyére s ezek mindegyike négy-öt főesperesi kerületre tagozódott. A püspökök és a székeskáptalannok tagjai közül kijelölt főesperesek irányítása mellett indult meg a plébániák megszervezése. Szent István uralkodása második felében minden tíz falut egy-egy plébániatemplom építésére és fenntartására kötelezett, felszerelésüket a püspökre és királyra hárítva.

A kolostorok száma is meggyarapodott. Pannonhalma, Pécsvárad, Zobor és Veszprémvölgy után 1019-ben Zalaváron a szlovén Pribina székhelyén fennállt templom romjain kelt új életre Szent Adorján egyháza és kolostora. A bakonyi rege-
tegen, hol velencei Gellért és több társa már korábban remeteéletet élt, altaichi bajor szerzetesek számára alapította István király Bakonybél Szent Móric tiszteletére szentelt monostorát s valószínűleg ő vetette alapját a zalamegyei aracsai bencés apátságnak is. Szent Gellért Marosváron, Aba-nembeli Sámuel nádor a hevesújvármegyei Sáron, Csanád ispán a torontáli Oroszlámoson, sanseverinói Deodát Tatán, wasserburgi Vecelin Jákon alapítottak monostort.

A nyugati kultúrközösségbe bekapcsolódván, István megnyitotta országa határát és utait a Szentföldre zarándoló hívők előtt. Sok jámbor keresztény vette útját ezidő óta a tengert elkerülve Magyarországon át s közülök Vilmos angoulêmei gróf és Richard verduni apát magasztalva emlékeztek meg a dicső király szíves vendéglátásáról. Saját népét is buzdította a szent sír és az örök város felkeresésére. Útjukat, ellátásukat megkönnyítendő Jeruzsálemben és Rómában vendégfogadónak is szánt kolostorokat alapított, Bizáncban templomot és szállóházat építtetett s a magyar zarándokokra gondolva hozzájárult a ravennai Szent Péter-monostor építési költségeihez.

A püspöki és káptalani városokban, a kolostorok mellett István — a római és IX. századi keresztény romok felhasználásával — olasz és dalmát építőmesterekkel díszes kőtemplomokat, bazilikákat építtetett s azokat dúsan felszerelte. Az egyházi felszereléshez tartozó ruhaneművel, díszes térítőkkal, miseruhával Gizella királyné és udvarhölgyei látták el a templomokat. Udvarhölgyeivel és a veszprémvölgyi apácákkal hímzett munkái közül a fehérvári egyház számára — felirata szerint — 1031-ben ajándékozott miseruha átalakítva mindmáig a magyar király koronázási palástjaul szolgál; a XIX. János pápának hímzett feliratos miseruhát pedig a nagy forradalomig Franciaországban őrizték.

Bőkezűen gondoskodott István a papság ellátásáról s az egyházak, kolostorok, káptalanok fenntartásához szükséges anyagi eszközökről is. Törvényes intézkedéssel buzdítja alattvalóit az egyházak megadómozására, mert — mint törvénykönyvében mondja — „mindenkinél többet dolgoznak a papok, mivel kiki közületek csak a saját terhét hordja, ők pedig a magukét és mindenekét külön-külön. Ennekokáért, valamint ők tiértetek mindanniatokért, ti is azonképen tartoztok ő éretük munkálkodni minden erővel, úgyanyira, hogy ha kell, lelketeket is rátegyétek értük.“ A püspöki egyházak, káptalanok és kolostorok bőséges föld- és népadományban részesültek. A veszprémi székesegyház például a püspök joghatósága alá rendelt négy vár körzetében már az alapításkor hét falut kapott, minden népükkel és tartozékukkal együtt. A veszprémvölgyi apácakolostornak kilenc falut adományozott István több mint kétszáz szolgáló-családdal, a szántói vásár jövedelemmel s a Csepel-sziget alatt húzódó dunai rév jövedelmével. Szent Márton pannonhalmi monostorában egy század múltán feljegyzett hagyomány szerint ez is kilenc falut kapott s a somogyi tized jövedelmet. A falusi plébániákról a király rendeletére maguk a falvak gondoskodtak, a templomépítéskor végzett közmunkán felül két szolgálócsaládot házával, egy mént, egy kancát, két tehenet, hat ökröt és harminc aprómarhát adtak papjuk szolgálatára.

Mindezenfelül István elrendelte a dézsma, vagyis az egyházi tized fizetését. A bibliai eredetű tized a VI. század óta vált kötelező szolgáltatássá az egyházban. Kezdetben a püspök kapta, de a Karolingok óta a plébános is részesedik benne. A 847. évi mainzi zsinat határozata szerint a dézsma jövedelem négy egyenlő részre osztandó s ezek elseje a püspöké, második a plébánosé, míg két rész a plébániatemplom felszerelésére, illetőleg a szegények segélyezésére fordítandó. A kolostoroknak adományozott tizedjövedelemből — így a pannonhalmi egyház somogyi tizedéből — a püspök nem részesedett. A dézsma egyetemes egyházi adókötelezettség volt, mint István törvénye mondja: „akinek Isten tizedet ad egy évben, a tizediket adja Istennek.“ A gabona és egyéb termés mellett az állatszaporulat és mindennemű jövedelem, még a királyi jövedelmek — vámok, révek, pénzverés — tizede is az egyházat illette meg, sőt divatban volt a falvak népének minden tizedik gyermekét is egyházi szolgálatra felajánlani.

A javadalmazás mellett az egyházi vagyoni védelmére, a papság kulturális és vallásos munkájának biztosítására is kiterjedt István figyelme. Uralkodása első éveiben kiadott törvénykönyvében — korábbi egyházi szabályokat átvéve és törvényerőre emelve — a király közvetlen védelme alá helyezte a templomokat és az egyházi vagyont, szigorú büntetés alá vetve a rendelkezés megsértőit, „mert illik, hogy érezze a királyúr haragját, aki az ő jóakarátát megveti és rendelését általhágja.“ „És ha valaki elrejtí a tizedet, kilenc részt adjon érte.“ A püspökök teljes hatalmát és akcióképességét biztosítandó elrendeli, hogy a világi hatóságok őket mindenben támogassák, velük egyetértésben működjenek és egyházigazgatási rendeleteiket ellentmondás nélkül teljesítsék. A papokat mentesíti minden világi bíró idézésétől, kihallgatásukat saját egyházi hatóságuknak tartja fenn s a világiakat eltiltja a papok elleni tanuságtételtől. A papok térítő és hithirdető munkáját megkönnyítendő, szigorú büntetéseket szab a vallási törvények ellen vétőkre, a vasárnapi munkaszünet és böjtök megszegőire, az istentiszteletet mulasztókra és zavarókra.

E törvényeit többnyire szószerint vette át a VIII—X. század német és olasz egyházi törvényhozásának közkezen forgó határozataiból, de átvételükkel — a magyar királyság törvényeivé válván — a római katolikus egyház állami védelem alá került s a katolikus vallás a magyar királyság államvallásává lett. Ez idő óta a közigazgatás és törvénykezés terén is fontos szerepet töltek be a püspökök és főesperesek. Bizonyos jogeseteknek — így az összes házassági ügyeknek, a válás elleni cselekményeknek, rontás és boszorkányság esetének, a zsidók ügyeinek — elbírálása a főesperes, püspök, illetőleg a tartományi zsinat kizárólagos hatáskörébe tartozott. Más ügyekben együttműködtek a király világi közegeivel. A fő-

papok — püspökök, apátok, prépostok — tagjai voltak a királyi tanácsnak s e minőségben résztvettek az ország kormányzásában és a törvényhozásban, illetőleg a törvények előkészítésében.

Keresztény műveltség

Szent István nem ok nélkül szölt a papok szüntelen nehéz munkájáról s minden oka megvolt hozzá, hogy az egyházat és főpapokat a királyi szék legfőbb támaszainak nevezze. Az egyház és papjai nemcsak a hit terjesztése és megszilárdítása körül szereztek érdemeket. Legfőbb támaszai voltak a régi törzsszervezet helyét elfoglaló új politikai szervezetnek, a keresztény királyságnak. Nagy részük volt a fiatal magyar királyság politikai és közigazgatási megszervezésében, gazdasági és szellemi műveltségének fellendítésében.

A bencés monostorok amellet, hogy a vidék hitéletének gondozói, egyszersmind iskolafenntartó, papnevelő és tudósképző intézetek, kórházak, ingyenes vendégfogadók s egy-egy mintagazdaság központjai voltak. A szerzetesek a hitre és mindenféle elemi ismeretekre oktatják a hozzájuk beadott gyermekeket, kolostori életre vágyó felnötteket, kiképezik a szerzet papnövendékeit, másolják az egyházi és iskolai célra használt könyveket, tudománnyal foglalkoznak, beteget ápolnak és gyógyítanak, külföldi és hazai utasokat, zarándokokat élelemmel, szállással látnak el és intenzív gazdasági munkával terjesztik a földműves kultúrát. A káptalanok a kolostorokhoz hasonlóan iskolákat tartanak fenn a világi kispapok és laikusok számára, a kanonokok könyveket másolnak a plébániák számára, tudományosan munkálkodnak s a szerzetesekkel versengenek a mezőgazdasági munka terén. A plébánosok híveiknek nemcsak lelkét gondozzák, hanem tanácsadóik, tanítóik, orvosai is.

A Szent István korában Magyarországra jött idegen papok többnyire tanult, koruk fogalma szerint jól képzett, tudós szerzetesek voltak. Szent Anasztáz esztergomi érsekről Arnoldus írja, hogy művét — Szent Emmerám életiratát — alaposan megbírálta. Szent Gellért több theologiai művet írt, közülük a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* című tanulmányát már Magyarországon. Bonipert pécsi püspök levélben kér könyveket Fulbert barátjától. Szent István törvényei egy nagy tudású bajor pap, az Intelmek a kor eszményeit teljesen átérző, tudományát értő, egyházi szellemű műveltségében otthonos író kezére vallanak. Okleveleit az 1002. év nyaráig III. Ottó császár kancelláriájában működő, azután a magyar udvarba jött jegyző írta. Művelt papokban nem is lehetett hiány, mert István munkatársai Cluny szellemében reformált kolostorokból jöttek, hol nagy gondot fordítottak a tanulásra, búvárkodásra. Ezek vetették alapját a magyar iskolaügynök. Pannonhalmán már 1010 táján volt iskola, ekkor került oda

Szent Mór, a későbbi pécsi püspök. Arnold Esztergomban 1026 táján énektanuló kispapokat látott. Pécsen Bonipert püspök Priscianus grammatikáját taníttatta. Szent István és Geléért legendái szerint Csanádon, Székesfehérvárott, Pécsváradon, Zalaváron is voltak káptalani és kolostori iskolák, melyekben az Európa-szerte szokásos tanterv szerint oktatták az elemi ismereteket és a hét szabad mesterséget. Az elemi fokon latin olvasást, kiejtést, hangsúlyozást, beszédet és írást, éneket és számvetést tanítottak. Az alsóbbfokú középkutatás, a *trivium* tárgya a grammatika, retorika — ennek keretében oklevélírás és történelem — és didaktika volt. Felsőbbfokú oktatás, *quadrivium* kezdetben csak Pannonhalmán volt. E fokozat négy tárgya: az aritmetika, musica vagy ének és egyházi zene, astronomia és geometria — keretében földrajz és természetrajz — nehéznek tartott, csupán a legtehetségesebbek végezték. A főgondot az iskolákban a kispapok képzésére fordították s a képzett clericus magyar neve, a *diák*, egyértelművé vált az írástudóval.

Az irodalom első csírázása is a kolostorokban indult meg. „Ha keli, szimbólum“ — hivatott tudós szavait idézem — „ha kell, kegyeletes emlék, mely ünnepélyes színbe öltözteti irodalmunk útnak indulását, ott az ősi monostor képe; ott az első magyar király, ki a legyőzött pogány Koppány somogyi birtokait a monostor eltartására rendeli; ott a királyfi, új hit és új tudomány első magyar idealistája, ki az írástudás kiválasztottját, Szent Mór, az alázatos szerzetest, e monostor neveltjét csókkal üdvözli.“ A magyar irodalom első termékei, az átírásban fennmaradt Szent István-kori Pannonhalmi Évkönyvek és a Pannonhalmán nevelkedett Mór pécsi püspöknek a nyitrai Remete Szent András életéről 1070 táján írt legendája — latin nyelven írt művek — voltak. „A mi nyelvünknek is voltak még a pogánykorban magasabbrendű szöveg hagyományai, mintegy közösségi szellemi kincsei.“ Voltak mondái és énekei, regéi és meséi. A pogány őskultusból sarjadt s történeti és legendás elemekből szövődött nemzeti hősmondák jó időn át még a keresztény korban is nemzedékről-nemzedékre öröklődtek át a családok körében. A pogány szellemhit és bűbájosság szellemi műhelyében fogant regék, mesék, énekek, babonák is továbbéltek az egyszerű asszonyok ajkán. Népmese-kincsünknek nemzetközi mesetípusai közül még ma is szemünkbe szöknek a Hajnalköltöző királyfi, a Sárkánycsalád, az Égbenyúló fa, a Táltosverseny, a Kancatej fürdő, a Fehér ló fia, a Halhatatlanságot kereső királyfi ősmagyar meséi, az ősbálványt jelentő Vasorrú bábu (bába) és fejfa, a síppal, dobbal, nádihegedűvel gyógyítás, a Kacsalábon forgó várkastély, nem is szólva a népi babonákról. Ennek az ősi szellemi örökségnek megóvására, megörökítésére azonban senki sem gondolt. A királyi ház és más történeti szerepet vivő nemzetségek

mondáit és hagyományait — a Turul-madár, a vérszerződés történetét, a dinasztia hún-hagyományát és az Isten-kardja mondáját, a fehér ló, a gyászmagyarok, a Lél kürtje, Botond bárdja mondáit — utóbb történetírók is feljegyezték. De az írástudók, a tudomány és irodalom — az európaszerte latinnyelvű keresztény literatúra — művelői ügyet sem igen vetettek rájuk. Egyházi műveltségük nyugateurópai magaslatáról lenéztek, megvetették a paraszti — *vulgáris* — magyar nyelven közszájon forgó „csacska meséket.“ Legfeljebb kuriózumként érdeklődtek irántuk. Így történt, hogy „nem az ősi pogány, hanem az új, idegen, keresztény műveltség hozta létre a magyar nemzeti irodalmat, helyesebben mondva: ez származtatta át a keresztény latin irodalmat a magyarság tulajdonába/⁴ hogy a szerzetesi kultúrának magyarországi latinnyelvű irodalma alapjává legyen szellemében nemsokára színmagyarrá lett latinnyelvű, majd pedig már nyelvében is magyar irodalmunknak.

Az irodalomhoz hasonló úton járt a kor művészete. A pontusi hazában magas művészi színvonalra emelkedett magyar kézművesség emlékei, a keleti kultúrák nyilvánvaló ismertetőjegyeit magukon viselő, gazdag díszítésű fegyverek, hadfelszerelési tárgyak, ruha- és szerszámdíszek, ékszerek és egyéb eszközök a keresztény korbá is elkísérték a magyar katonanépet. De mellettük feltűnnek a bizánci és nyugati formanyelven beszélő tárgyak s az utóbbiak rövidesen úrrá lesznek a magyar ötvösművészetben. Az átalakulási folyamat kiindulópontján egyházművészeti ösztönzés érvényesült, kezdetét az újonnan épült templomok belső felszerelésével vette. Az ősi művészet birtokállományából hiányzó művészeti ágakban méginkább kidomborodik az egyházi jelleg. Az első építészeti és szobrászati alkotások kivétel nélkül templomok és azokat díszítő kőképek. Alkotóművészeik a gyér és hiányos töredékekből is meghatározható szerkezetük és stílusformáik tanúsága szerint lombard-olasz építőmesterek és kőfaragók voltak, akiknek működése nemcsak kiindulópontja volt, hanem közel két századra irányt is szabott a magyar építőművészetnek.

A kereszténység befogadása erkölcsi téren is mélyreható átalakulást idézett elő. Az emberek Isten előtt való egyenlőségét hirdető keresztény tanítás áttöri az úr és szolga közt azelőtt ledönthetetlennek vélt válaszfalat és megnyitja a felszabadulás útját a vagyontárgynak tekintett szolgák előtt. A főrangú és alacsonysorsú bűnöst egyenlő mértékkel mérő, egyforma egyházi büntetéssel sújtó egyházi törvény mindúntalan figyelmeztette a pogányból alig megtért magyar urakat szolgálk embervoltára, az emberiség követelményeire s evvel útját nyitotta a százados fejlődésnek, melynek végső eredményeként a rabszolgák ivadékai szabad emberekké lettek.

A keresztény erkölccsel ellentétes pogány szokások törvényes üldözése és kipellengérezése is üdvös eredményeket hozott. A haláltokozó kardvágás és a más háza ellen intézett fegyveres támadás szigorú büntetése — ha nem is irtotta ki — gátat vetett a magánháborúskodásnak. A leányrablót a leány szüleivel való kiegyezés esetén is büntető, az özvegynek férjhezkényszerítését — a férj öccse által anyagi okokból gyakorolt *leviratust* — tilalmazó, az elhagyott asszony erkölcsi és anyagi jogait védelmező törvények a családi élet tisztaságát mozdították elő. Szembetűnő az egyházi felfogás üdvös hatása a boszorkányügyekben. A boszorkányokban, varázslatban, rontásban való pogány hiedelem sok gonoszságnak, igazságtalan üldözésnek, vérontásnak volt forrása, amíg a tett magánbosszú tárgya volt. Az egyháznak számolni kellett e nagyon elterjedt hiedelemmel, de igyekezett a vádlottakat a műveletlen és bosszúra éhes nép haragja elől elvonni s nagy haladás volt, mikor a felettük való ítékezés tanult papok, püspökök hatáskörébe került, kik fokozatosan enyhítik, majd teljesen kiküszöbölik a vélt bűnök büntetését. Szent István a rontót és bűbájost még kiszolgáltatja a sértett vagy magát annak vélt család magánbosszújának, három emberöltővel később Kálmán a főesperes és ispán ítélőszéke elé utalja s a Kálmán korában tartott esztergomi zsinat — a 850. évi páviai zsinathoz hasonlóan — már csak egyházi büntetést, penitenciát ír elő. Az állattá változó boszorkányokat, a *strigákat* István hitbeli oktatásban részesíti és bűjtölteti, visszaesés esetén megbélyegezted, harmadízben bíró elé állítja. Szent László már a kéjelgőkkel együtt a püspök ítélőszéke elé viszi őket, Kálmán pedig — Rothar longobárd király (636—652) és Nagy Károly álláspontjára helyezkedve — kétségbevonja létezésüket és megtiltja üldözésüket.

Szent István és buzgó munkatársai, Szent Benedek rendjének kolostorban élő és főpapi székre került erőshitű szerzetesei teljes munkát végeztek. A „kereszténység zsenge palántája“ hamarosan terebélyes fává növekedett. A régi pogány hit tüze kialvóban volt. Keleten, a tiszántúli magyarság körében békési Vata és fia a század derekán még egyszer lángralobbantották, de az utolsó erőfeszítésben végleg kihamvadt. Elkeseredett makacs hívei, számban megfogyatkozott bús magyar pásztorok a hegyek ölnén, erdők sűrűjében, barlangok mélyén, puszták sivár homokján szent fáik, áldó kútjaik, ügköveik mellett még évtizedek múltán is áldoztak istenüknek és a varázshatalmú szellemeknek, de az új hittel szembeszállni már nem volt erejük. Az egyház s a királyi hatalom ügyet sem vetett rájuk, nem üldözte őket; eltévelyedésükért Szent László korában már egészen enyhe büntetéssel lakoltak.

A pogányság órája lejárt. Új hit, új gondolat, új műveltség honosodott meg Magyarországon: a krisztusi hit, a kereszt-

tény gondolat és a nyelvében latin, szellemében egyetemesen keresztény, gyökereivel Róma és Cluny forrásaiból táplálkozó, nyugati szerzeteskultúra. E műveltség tűzhelyei, központjai a keresztény király és püspökeinek udvara, Szent Benedek szerzeteseinek és Szent Krodegang kanonokjainak kolostorai voltak.

A latin szerzeteskultúra kezdetben ellenségként állt a régi pogány kultúrával szemben. A keresztény hit megalkuvást nem ismerő, első hirdetői az ősi hittel, pogány szertartásokkal, pogány papokkal és varázslókkal együtt kárhoztatták a pogány eredetű szokásokat is, mert féltették tőlük a keresztény hitet. István király maga is szigorúan büntette a hittel és egyházi parancsokkal össze nem egyeztethető szokásokat, de nem üldözte az ártatlan népszokásokat, a keresztény színezetet nyert halotti tort, az ősök tiszteletét, a pogány áldozati lakomából fejlődött áldomást, a lakodalmas és más népi szertartásokat s ha lenézte is, nem irtotta a magyar szellem ősi termékeit, a mondákat, énekeket, meséket. A régi szokások módosult és szelidült alakban tovább éltek s az ősök tetteit megénekelő dalok, csodás történekekről regélő mesék szájról-szájra szálltak a keresztényé lett magyarok ajkán. Az ázsiai és keleteurópai őshazákban, a kínai, iráni, arab, hún-török birodalmak kultúr szférájából Európa szívébe vándorolt ősmagyar művelődési elemek a nép lelkében összefonódtak és egybeforrtak a nyugati szerzeteskultúra elemeivel. Ebből az egyesülésből született meg immár idestova ezeresztendősz keresztény magyar nemzeti művelődésünk.

Regnum és patrimonium

A középkori keresztény királyság hatalmi szervezetében a közjogi és magánjogi elemek a legszorosabb kapcsolatban jelentkeznek. A középkori keresztény király méltósága és hatalma közjogi természetű, színezete mégis magánjogias. A király alattvalói összességével szemben a régi törzsfők és a törzsszövetségi fejedelem méltóságának és mindannyiuk politikai hatalmának örököse s emellett keresztény királyként egész népének Istenválasztotta ura. Korlátlan közjogi hatalmának materiális alapja mégis *patrimoniuma*, azaz örökölt magángazdasága: földbirtoka és a földesúri hatósága alá tartozó népek összessége. Az állammal e korban egyértelmű királyság — a *regnum* — fogalmában a király közhatalmán kívül a patrimoniumban gyökerező földesúri magánhatalom is bennfoglaltatik. A felségjogok és a király földesúri jogai, az államháztartás és a királyi magángazdaság, az állami hadsereg és királyi magánsereg szinte elválaszthatatlanul egybeforva jelentkeznek. Az egykorúak szemében a közhatalom erejének fokmérője a királyi magánhatalom terjedelme volt. A király országa kormányzatában tőle magánjogilag függő, földesúri hatalma alá tartozó és neki szolgálati kötelezettséggel tartozó

személyekre támaszkodott; a közigazgatás és a hadsereg ezeken nyugodott. A király a maga közjogi akaratának csak akkor és addig szerezhetett érvényt, ha és amíg patrimoniális magánhatalma meghaladta alattvalóinak földesúri hatalmát.

Királyi udvar

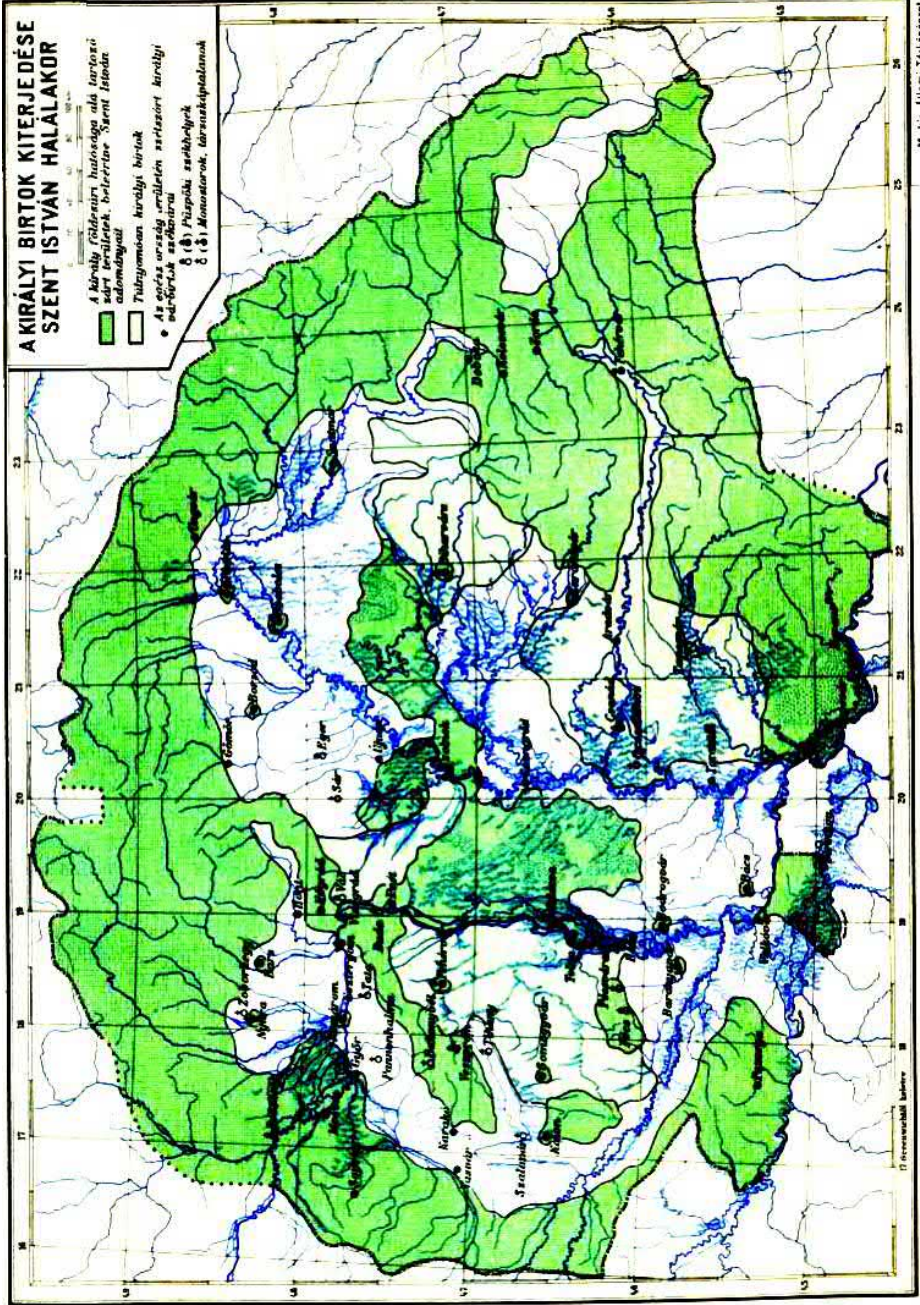
A királyi hatalomnak ebből a természetéből következett, hogy a kormányzat, törvénykezés és közigazgatás központi szerve is azonos volt a királyi magánhatalom központi orgánumával. Ez a szerv a királyi udvar. Szent István Imre fiához írt Intelmeiben „a királyi palotában a harmadik helyet” a vallás és egyház után, „a főpapoknak adta”, akik egyházi hivatásuk mellett a királynak is „tanácsadói” (*seniores*). „A királyság negyedik ékességének a főemberek, ispánok, vitézek — *principes, comites, milites* — hűségét, erejét, buzgalmát, emberiségét és birodalmát” mondja István, mert ezek oltalmazzák az országot, védik a gyöngéket, gyűrik le az ellenséget és öregbítik a birodalmát.” A törvénykező király erkölcsi normáinak, a *rex justus* és a *tyrannus* különbségének megállapítása után a királyi méltóság hatodik támaszaként említi István „a vendégeket és jövevényeket — *hospites et advenae*, — akik különbözőféle szót, szokást, fegyvert, tudományt hoznak magukkal, ami nagyságosabbá teszi a király udvarát.” Az Intelmeknek e szavaiból a királyi kormányzat, törvénykezés, közigazgatás és hadvezetés minden ágazatát egybefogó új hatalmi szervezetnek csúcán álló „királyi udvar” (*aula, palacium, curia*, később: *domus regis*) és a középkori király mellett oly nagy szerepet betöltő „királyi kíséret” képe bontakozik ki.

Az udvari szervezet alapja a király magángazdasága volt. A magyar hagyomány szerint Árpád „gazdagabb és hatalmasabb” volt a többi hadnagyoknál. Fejedelemmé választásának indokai közt az isteni elhivatottságába vetett néphit, előkelő származása és személyes képességei mellett vagyoni állása is szerepet játszott. Nemzetsége mindenesetre a leggazdagabb magyar nemzetség volt s ezt a pozícióját az új hazában is megtartotta. A fehérmegyei, solti és csepeli nagykiterjedésű szállásbirtokon kívül Árpád ivadékai a X. század folyamán kiszálltak a tolnai, veszprémi, somogyi részekre, birtokukba vették a pilisi és bakonyi erdővidéket. Géza korában Esztergomtól, Visegrádtól a Balatonig és a Mecsek-hegységig, Pesttől és Soroksártól Bodrogvárig, a Bakony nyugati lejtőjétől és a Csallóköztől a későbbi Kiskunságig egymást érik a fejedelmi család földesurasága alá tartozó lakótelepek. Ez a nagy birtok nem alkotott zárt területi egységet, Árpád törzséhez tartozó más foglaló nemek — a Csák-, Szalók-, Bikács- és más nemzetségek — szállástelepei szaggatták át. A birtok e korban egyébként sem volt valami körülhatárolt földterület. A földnek magában nem volt értéke, mert szerte az országban igen nagy földség hevert parlagon és lakatlanul, melyből évről-évre más

A KIRÁLYI BIRTOK KITERJEDÉSE SZENT ISTVÁN HALALÁKOR

A királyi (szász) birtokok a királyi adóterület alá tartozó sárga területnek, beleértve Szent István adóterületét.

- Királyi birtokok
- A királyi adóterület alá tartozó terület
- Püspöki székhelyek
- Monostorok, társasközségek

területeket vettek művelés és legeltetés alá. A vagyon fokmérője a munkaerő és az állatállomány volt. Birtok alatt az úr magánjogi hatósága alá tartozó földművelő, pásztorkodó, kézműves szolgák és szabadok s az általuk gondozott lovak, marhák összességét értették. Ezért fogadta Géza és István oly szívesen a nyugatról és keletről bevándorló földműves és pásztorkodó telepeseket, kik a korábbi hadjáratokról hurcolt foglyok ivadékaival együtt a fejedelmi vagyont gyarapították.

A szoros értelemben vett fejedelmi birtokon kívül Szent István más javakkal is rendelkezett, melyek részben a hűtlenségbe esett hadnagyok leverését követő birtokkobzás útján, nagyobb részben a gazdátlan föld birtokát a királynak biztosító felségjog alapján kerültek tulajdonába. A Karoling-korban kialakult nyugati jogfelfogás szerint minden gazdátlan, urahagyott és örökös hiányában uratlanná vált föld, kincs és jószág tulajdona felségjoga alapján a királyt illeti. A korabeli nyugati keresztény királyoknak ezzel a regálejogával élt István, midőn országa területén a nemzetségek vagyonához nem tartozó minden földet tulajdonába vett és a nemzetségektől közvetlenül nem függő, nekik nem adózó, idegeneredetű hódolt és bevándorolt népet magánföldesúri hatósága alá vetette. A gyeplívonon túleső, nagykiterjedésű, de jobbára gyéren lakott erdős-hegyes határvidéken és a honfoglaló törzsek szállásai közt húzódó zónákon kívül a nemzetségek szállásföldje és szolgálók lakótelepei közé ékelt műveletlen területek és az országban szerte, főleg erdős vidéken kis telepeken viszonylag függetlenségben élő, uratlan népség telepei is a király birtokába jutottak.

öröklés, hűtlen alattvalóival szemben gyakorolt birtokkobzás, háramlás és a gazdátlan föld regaléja címén birtokbavett vagyonával István rengeteg területnek, országa nagyrészének és sok népnek földesurává lett. E nagybirtokból, nyugati példára, gazdag adományokban részesítette az újonnan alapított egyházakat és kolostorokat, udvarának nyugati országból bevándorolt vitézeit és hűnek bizonyult magyar alattvalóit. Családi birtokából nem igen adományozott. A kobzott vagyont viszont nyugati uralkodók példájára rendszerint eladományozta. Koppány egykori tartományában a pannonhalmi monostor és Fanbergi Tibold, a gyulák tartományában Marosvártól az erdélyi Fehérvárig a marosvári püspök és Csanád kaptak nagyobb adománybirtokot. Mások a törzsszállások közt és az országos gyeplívonon túl húzódó, korábban gazdátlan földből kaptak részt. A püspöki székvárosok és a kolostorok majdnem kivétel nélkül a földregále címén birtokbavett területen, a törzsválasztó zónákon épültek fel.

Az adománybirtok — az egykorú nyugati felfogáshoz képest — szolgálati kötelezettségeket rótt tulajdonosára. Élvezője udvari és katonai szolgálattal s ha a birtok nagy volt,

ezenfelül katonaaállításal is tartozott. Birtoklása — Szent István törvénye (II: 2. te.) értelmében — az adományosnak és fiainak, illetőleg egyenesági férfiivadékainak élettartamára volt korlátozva. Ezek halála után a birtok visszaszállt a királyra, míg más szabad birtokosok saját személyes vagyonukat oldalági rokonaira s az egyházra is hagyhatták. Az adománybirtoknak ezt a megkötöttségét száz évvel utóbb Kálmán király is fenntartotta, csupán Szent István adományait ismerte el a nemzeti birtokkal jogilag egy értékűnek. E viszony következtében az adománybirtokosok magánjogi függésbe kerültek a királlyal szemben, aki főleg rájuk, mint magánhatalma oszlopaira támaszkodva vívta meg döntő harcát az elégedetlen hadnagyokkal. A Koppány és Ajtony ellen induló királyi magánhadseregek vezérei az első adománybirtokosok: Vecelin, Hont, Pázmány és Csanád voltak. A vagyonosabb, előkelőbb, kiválóbb adománybirtokosok — köztük az ősi nemzetségeknek a király környezetébe tartozó előkelői — voltak a „főemberek“ (*principes*), a királyi udvar, a királyi kíséret előkelői. E főemberek közül szemelte ki a király a törvényhozás és kormányzat tanácsadó szerveként működő királyi tanács (*senatus*) tagjait, a tanácsurakat (*seniores*). A főtisztviselők vagy ispánok (*comites*) — nádorispán, várispánok, határispánok — is jobbára közülük kerültek ki, bár ezek közé — elvben legalább — egészen alacsonyrendű, még szolgasorsú emberek is felemelkedhettek.

A kisebb adománybirtokosok és a földadomány avagy szolgálati díjazás (*stipendium*) ellenében a király szolgálatába állt szegényebb, katonáskodó szabad magyarok alkották a vitézek — *militēs*, a későbbi „királyi szolgák“: *ministri, servientes regis* — katonai és sokféle színű udvari szolgálatot teljesítő rétegét.

Az udvari szervezet, az udvartartás költségeit a királyi uradalmak fedezték. A X. század folyamán megduzzadt családi birtokából István a frank és német királyok példájára a királyi udvar — mint a németek mondták: a palota — ellátására udvari gazdaságot szervezett. E gazdaság munkásnépe szláv szóval *udvarnoknak* nevezett szolgák voltak. A királyi udvarnak tartozó szolgáltatásaik természete szerint megkülönböztették a termésből, szaporulatból hányadot fizető földműveseket, szőlőműveseket, pásztorokat, halászokat, a különféle háziipari készítményekkel adózó és az udvari, várbeli szolgálattal, munkával tartozó csoportokat. Valamennyien földhöz, illetőleg a királyi gazdasághoz kötött szolgák voltak, bár István saját udvarnokait magánbirtokosok szolgáitól megkülönböztetendő mérsékelt magánjogi kiváltsággal ruházta fel, melynek értelmében bűnözés esetén a szabadok enyhébb törvénye szerint ítéltettek, de tanúságukat már nem hallgatták meg a szabadoké közt.

Az udvari gazdaság zárt területi egységet alkotó nagyobb birtoktestei, uradalmi (*curtis*) — így a csepeli, pilisi, bakonyi, segösi, csallóközi, zólyomi, szepesi, ugocsai, bereg-máramarosi uradalmak — élén a XII—XIII. században erdőispánnak, és udvarnokispánnak nevezett tisztek álltak. Központi kormányzatukkal a frank és német királyok udvari javait, a Pfalzokat kormányzó palotagrófok *comes palatii* — későbbi alakban: *palatinus comes* — címet viselő udvari tisztviselőt bízta meg. A többnyire szláv nemzetiségű udvari szolgák főtisztjüket az udvar ispánjának, *nadvor zsupánnak* tisztelték s ez a név honosodott meg a magyar nyelvben „nádorispán“ alakban.

Vármegyék

Az országban szétszórt többi királyi birtokok központjául Szent István egy-egy várat — *civitas* — jelölt ki s a várak vidékén, körzetében, határában, mint később szlávból vett szóval mondták: megyéjében — *pagus, compages, mega civitatis* — lakó királyi népek élére a frank-bajor várgrófok *comes castri* címét viselő főtisztek kerültek. Ezeket a pannóniai szlovénektől tanult szóval ispánnak, „várispánnak“ nevezték. Ahol akadt alkalmas fekvésű régi föld- vagy mocsárvár, ezeket használták fel. A XI. századig visszavezethető ősalapítású vármegyék székhelyei közül Nyitra, Komárom, Esztergom, Visegrád, Kólón (Zalavár mellett) és Baranyavár szlovén, Bács, Csongrád, Pest, Nógrád, Gömör, Zemplén, Ungvár, Bihar bolgár vagy bolgárszláv, Győr avar, Moson, Sopron és Pozsony német alapítású váraknak látszanak. Fehérvár a fejedelmeknek, Veszprém Szent István lengyel unokaöccsének, Somogyvár, Marosvár s az erdélyi Fehérvár a hűtlenségbe esett hadnagyonak várszerű szállástelepei voltak. Másutt, ahol alkalmas régi vár nem volt, újat építettek. Ezek az új várak — Vasvár és Újvár kivételével — a helynévképzés régi magyar szokása szerint az első megszálló, ez esetben az első ispán személynevét viselik, aminthogy Marosvárat s valószínűleg Odenburchot és Pereslavsburchot is első ispánjukról nevezték el Csanádnak, Sopronnak, Pozsonynak. Hont ispán Pázmány testvérével együtt egyike volt István német híveinek. Szolnok ispán a Péter bukásakor kitört lázadásban pusztult el. Doboka Szent István kortársa és rokona, Szabolcs a Csák-nemzetség X. századi őse volt s ez alapon feltehetjük, hogy a magyar személynévet viselő Bars és Borsod, Békés, Szatmár, Kolos, Torda Arad, Zaránd, Temes, Keve, Torontál és Tolna várak is első ispánjuk nevével viselik.

A világi és egyházi igazgatás szervei szoros kapcsolatban működtek s a világi tisztviselők a maguk hivatalos hatalmával támogatták az egyházi közigazgatást. A kereszténység felvételével számos jogterület az állam jogául is elfogadott egyházjogba olvadt; így a házassági ügyek, boszorkánypörök, vallás elleni kihágások kivétel nélkül a püspök vagy főesperes ítélő-

széke elé tartoztak. Az istenítéleti bizonyítás egyházi fórum előtt folyt le. Az előállítás azonban a világi hatóság kötelessége volt s ezért az ily bűnösöket az ispán és főesperes emberei együtt fogták el és állították törvény elé. A tizedszedésnél a püspök embere mellett az ispán poroszlója is közreműködött. Ezért eredetileg minden vármegyének egy-egy főesperesség felelt meg. A veszprémi püspökség alapításakor Szent István világosan megmondja, hogy négy várat s ezek vidékét — Visegrád, Fehérvár, Veszprémvár és Kolonvár megyéit — rendelte a püspök joghatósága alá. E négy vármegyének es a somogyi pacifikáció után ugyancsak a veszprémi püspök alá került Somognak felelnék meg a püspökség visegrád-budai, fehérvári, veszprémi, zalai és somogyi főesperességei. Hasonlóképpen egy-egy ősalapítású vármegyét fednek az esztergomi egyházmegye gömöri, nógrádi, honti, esztergomi, komáromi, pozsonyi és nyitrai, a Csanádi egyházmegye Csanádi, temesi, krassói és aradi, a pécsi egyházmegye tolnai, baranyai, valkói és pozsegai, az erdélyi egyházmegye szatmári, dobokai, kolozsi, tordai és gyulafehérvári főesperességei.

Az egyházi és világi szervezet szoros összefüggése és együttműködése mellett nyilvánvaló, hogy az egyházi és világi közigazgatás szervezése párhuzamosan történt. Az esztergomi érseki tartomány, valamint a kalocsai és Csanádi egyházmegyék területén Szent István teljesen kiépítette a vármegyeszervezetet harminckilenc várral. Ezek: Esztergom, Visegrád (Pilis), Fehérvár, Tolnavár, Bar any avár, Valkóvár, Pozsega, Somogyvár, Kólón (Zala), Vasvár, Sopron, Moson, Győr, Karakó, Veszprém, Komárom, Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Bodrog, Bács, Keve, Horom (Krassó), Temesvár, Torontál, Arad, Zaránd, Csanád, Csongrád, Szolnok, (Heves-)Újvár, Gömör, Borsod, Szabolcs, Zemplén és Ungvár. A Tiszától nyugatra csak Zala megyének a Kerka és Mura közé eső része és az északi határon húzódó trencsényi, zólyomi, szepesi, sárosi és máramaros-bereg-ugocsi rengeteg erdőségek, a Drávántúl Szlavónia maradt várigazgatási szervezet nélkül. Keleten a bihari és erdélyi egyházmegyék területén azonban István csak alapjait vetette meg a vármegyeszervezetnek. A Tiszántúlnak a Köröstől északra eső hatalmas területén a tiszaparti Szabolcson kívül csak két királyi vár emelkedett: Bihar vára és Szatmár. Erdélyben négy vár épült egymás közelében a Szamos és Maros völgyén: Doboka, Kolozsvár, Torda és Gyula-Fehérvár.

A várispán hatósága alá tartozó királyi gazdaság vagy várispánság, a *comitatus civitatis* — a frank Gau-szervezet bomlásával kialakult X. és XI. századi bajorországi grófságokhoz, *comitatusokhoz* hasonlóan — nem volt zárt területi egység. Szent István a veszprémi püspökség alapítólevelében a nyugati terminológiából vett szóval *pagus civitatisról*, *compages civitatisról*, „a vár vidékéről” beszél. Ugyanily határozatlan fogalom

volt a XI. század vége óta divatos *mega civitatis*, „a vár megyéje“, azaz „határa“ kifejezés.

A vármegyék és határispánságok a királyi főtisztviselők gazdasági, közigazgatási, bírói és katonai hatóság alá tartozó királyi népeket s az általuk használt, szétszórt fekvésű földeket gazdasági és közigazgatási egységbe foglaló, de földrajzi egységet nem alkotó magángazdasági alakulatok voltak. Ez okozta, hogy a vármegyék és főesperességek közt eredetileg fennálló területi kapcsolat később meglazult. Az egyházigazgatási egységek ugyanis hamarosan zárt területi egységgé alakultak, míg a vármegyék csak a XIII. században lettek földrajzi fogalommal.

A várgazdaságok keretében a várispán hatósága alatt élő különféle népelemek legelőkelőbb rétege a Szent István korában *civis* és *miles* néven említett várkatonák, a későbbi „várbírók“ (*iobagiones castri*) osztálya volt. A király védelme alá húzódó szabad magyarokból s a várnép közül felszabadítottakból kialakult vitézi osztály tagjai a királyi vár földjéből Örökös használatra kapott földön mint kisbirtokosok gazdálkodtak s ennek fejében katonai szolgálatra voltak kötelezve. Békében — valószínűleg hetenkint, havonként egymást felváltó — csoportokba osztva, a várban, az ispán udvarában teljesítettek szolgálatot s oldalán a gazdaság igazgatásában is résztvettek. Háború idején a várispán vezérlete alatt hadbászáló vármegyei zászlóalj keretében harcoltak. Személyükre szabadok, de szolgálati kötelezettségük következtében földhöz, illetőleg a várgazdasághoz voltak kötve s a királytól más úrhoz nem szegődhettek. A királyi védelem alá húzódó, jobbra külföldről bevándorolt szabad telepések vagy vendégek — *colonusok* és *hospesek* — a várföld használatáért állandó összegben meghatározott földbért fizettek és bizonyos mérsékelt szolgálattal, közmunkával tartoztak. A várnépek legalsóbbrendű elemei az udvarnokokkal egy szinten mozgó földműves, pásztorkodó, halász és vadász „várszolgák“ — a *civiles* vagy *castrenses* — voltak, kik meghatározott terményszolgáltatással és úri szolgálattal tartoztak.

Határispánságok

Az udvari gazdaságon és vármegyéken kívül István gyér adataink szerint külön katonai rendeltetésű határispánságokat (*comitatus confiniorum*) is szervezett a frank-német örgrófság (*Mark*) mintájára. Okleveleinek záradékában a püspökök és ispánok mellett *marchiókat* is említenek, kiket Szent László törvénye *comites confiniorum*nak, a Kislegenda — Erdélyről s a Száva—Dráva-közéről szólva — *fribumxsnak* nevez. Ilyen határispán volt az a Sebös marchio Ungariae, aki a hazai hagyomány szerint Vászolyt Nyitra várában megvakíttatta s az egykorú altaichi bajor író szerint 1039-ben halt meg s ilyennek látszik „erdőelvi“ Szoltán, kit Szent István a hagyomány

szerint Erdély kormányzatára rendelt. A határispánok fennhatósága alá tartozott egy-egy Kálmán törvényében is emlegetett *marchia*, a honvédő gyepűvonalon kívül eső végvidék a határfolyó átkelőhelyeit és a gyepűkapukat védő várakkal s az országhatár védelmére rendelt — *custodes confiniorum* néven említett — határőrökkel, akik többnyire a maguk sajátos nemzeti szervezetében élő *besenyők, úzok, székelyek, szlovének* voltak. A határispán — úgy látszik — a legközelebbi végvárnak is ispánja volt. A nyugati végeken valószínűleg két ily határispánság volt, egyik északra, a másik délre a Dunától. A Száva-Dráva-közi határispánság, melynek élén a XI. század derekán Vid bácsi ispán állt — bár még a XIII. században is *Marchianak* nevezik — a Szerémség elfoglalása után a nyugati végvidékhez hasonlóan vármegyei szervezetet nyert, de helyette Kálmán a pozsegai erdőségtől nyugatra eső Szlavónia területén szervezett egy új határispánságot a szlavóniai bán kormányzata alatt. Az erdélyi határispánság az erdélyi vármegyék teljes kialakulása után is fennmaradt, élén az erdélyi hadnaggyal (*princeps Ultrasilvanus*), vagy — mint később szlavónosan mondták — az erdélyi vojvodával, vajdával.

Államháztartás

A királyi háztartással egybeolvadt államháztartás rendes bevételei túlnyomórészt az udvari és várgazdaságokból befolyó domaniális, földesúri jövedelmek voltak. Mellettük az alattvalóktól a királyi felségjog alapján szedett jövedelmeknek még egészen alárendelt szerepük volt. Ily regálejvedelmek a pénzverést haszon, vásárpénz, vám, rév, hídvám és a „szabad dénár“ néven ismert fej adó.

A pénzverés egyike volt a keresztény királyok legfontosabb felségjogának. Szent István e jogával élt, mikor tüstént trónralépte után, valószínűleg Esztergomban, pénzverőműhelyt rendezett be és ott Regensburgból hívott bajor és olasz pénzverőmunkásokkal a Karoling-pénzrendszer alapján egyik lapon *Stephanus rex*, a másikon *Regia Civitas* felirattal ezüstpénzt veretett. Pénzei súly, finomság, rajz, sőt felirat tekintetében is II. Henrik bajor herceg jóhírű regensburgi féldénárosainak mintájára készültek. Egy 408 grammos Karoling-font súlyú, 0,900 finomságú ezüsből 510 ilyen obulust vertek. Bár a Karolingok és a bajor pénzverést reformáló II. Henrik herceg dénárainak félsúlyát nem érik el, az egykorú német és cseh féldénárosoknál jóval értékesebbek voltak. Magyarországon kívül is jó híruk támadt. A pénzverési jog adományozásával nyugaton már rohamossá vált pénzromlás következtében Észak-Európa kereskedelmi forgalmában kedvelt fizetési eszközzé lett a magyar ezüstpénz. Lengyelországból jóformán kiszorította az értékben hanyatló regensburgi dénárt, de használták Morva- és Csehországban, Sziléziában, Szászországban, Livlandban, a poroszoknál és pomeránoknál, Dániában, Gothlandban, sőt a Farör-

szigeteken is. Jóhírük csábította utánzásukra a Balti-tenger-melléki szláv törzsfőket, kiknek durva, barbár kiállítású utánveretei értelmetlen köriratokkal százsámra kerülnek elő egykori tartományuk s a szomszédos országok földjéből. Szórványosan Lengyelországban és Kelet-Németországban is utánózták István pénzeit. Szent István mindenesetre kedvezőbb helyzetben volt a legtöbb nyugati pénzverő úrnál, mert az ezüstszükségletet saját bányáiból láthatta el, de a szerencse is kedvezett neki, mert apósa pénzeit utánozva, a legjobb hírű pénzt vette mintául s ez tette lehetővé, hogy félszázadra a fiatal magyar királyság legyen a Karolingok egészséges pénzverési rendszerének örökösévé. A pénzverésből a királynak ily kiterjedt nemzetközi forgalom mellett szép haszna volt, mert a nyers ezüstnek és idegen pénznek beváltása alkalmával pénzverési díj fejében tekintélyes százalékot vontak le. Mindazonáltal a pénzverési regále korántsem oly jövedelmező, mint a későbbi századokban, mert a pénzforgalom még igen korlátozott volt, jóformán a királyi vásárokon merült ki. A magyarok az elég sűrűn forgó bizánci aranypénzzel és a régi terménypénzekkel — tinóval, állatbőrrel, prémel — bonyolították le üzleteiket. Maga a király is tinóban és aranypénzben szabta ki a törvényes díjakat.

A királyi vásárhelyen kereskedő árusokat és vevőket a vásártartás felségjoga alapján adóztatták meg. A vám, rév és hídvám szedése a gazdátlan föld regaléjával rokon útgále alapján történt, melynek értelmében a fő közlekedési útvonalak tulajdona a királyt illette. A katonai szolgálattal nem tartozó szabad telepések, vendégek fejadóját, a „szabadságért“ fizetett dénárokat az idegenvédelmi felségjog alapján szedték. Ezen alapult a zsidóadó is.

E szorosan vett pénzügyi regalékon kívül a törvénykezési felségjog alapján a bírságokból, díjakból is részesült a király.

Mindezek a felségjogok a Karoling-korban alakultak ki s az ezalapon szedett regále jövedelmek kezdetben nem voltak adók, hanem ellenszolgáltatás fejében fizetett illetékek. A pénzverési díjat a pénzverés költségeinek megtérítése fejében, a vásárpénzt a királyi földön átengedett vásárhely használatáért, a vámokat az utak, hidak, átkelőalkalmosságok fenntartási költségeire, az idegenek fej adóját a szabadságot biztosító királyi védelemért fizették. A későbbi fejlődés során e jogokat, különösen a pénzverés és vámszedés jogát, pénzügyi szempontból kezdik kihasználni s az ellenszolgáltatás mértékét messze meghaladó összegeket szedve, az illetéket súlyos adóteherré fejlesztik. Nálunk ez a folyamat már a XI. század közepén megindult s a XII. században a pénzügyi regalitás, mint bevételi forrás, jelentőségben megközelíti a magángazdaságot. Nyugaton a XI—XII. században az adományozási rendszer következtében mindezek a felségjogok a hatalmasabb egy-

házi és világi hűbérurak által is gyakorolt joggá devalválódtak, Magyarországon azonban a XIII. század elejéig kizárólagos királyi felségjogok maradtak.

Hadsereg

Az államháztartáshoz hasonlóan a hadi szervezetnek is a magángazdaság volt az alapja. A királyi hadsereg az udvari vitézeknek s az udvari főemberek és főpapok által fegyverbe állított katonáknak a nádorispán, a várkatonáknak a várispánok vezérlete alatt hadbaszálló zászlóaljaiból és a határ védelmet állandóan ellátó besenyő, székely, kún, úz, szlovén és magyar határőr csapatokból állt. Ezzel a földesúri sereggel vívta meg a király belső és külső harcait. Csak az országot fenyegető nagy veszély és nagyobb hadivállalkozások esetén került sor a királytól magánjogilag független, szabad magyarok hadbaszállására. A vitézek állandó ellátása, katonai felszerelése, a hadieszközök, harciparipák és hadimálha kiállítására, külföldi háború esetén az átvonuló hadsereg élelmezése az udvari és várgazdaságokat terhelte. E célra szolgált az udvar és a királyi vármegyék székhelyén csűrbe-tárba gyűjtött termény jövedelem. A birtokosurak saját költségükön szerelték fel magukat és hadikíséretüket. A királyi kincstárra csupán a külföldön harcoló seregek ellátása hárult.

A közigazgatás sem rótt külön terhet a kincstárra, mert feladatait jórészt a gazdaságok élén álló ispánok látták el. A nádorispán, várispánok és határispánok gazdasági, katonai, közigazgatási és bírói hatóságot gyakoroltak a kormányzatukra bízott uradalom népe felett. Fizetést ezért nem kaptak, de élvezték a vezetésük alatt álló vármegyét, a nádor az összes udvari gazdaságok jövedelmének egyharmadát.

A gazdaságok termény- és pénz jövedelméből részesedtek az ispánok mellett működő s a különböző népelemek — udvari és várbeli vitézek, várszolgák, udvarnokok, határőrök — egyes csoportjai felett álló tisztek és elöljárók is.

Társadalmi tagozódás

A régi magyar társadalom egységes, homogén jellegével szemben az új királyi magánhatalmi szervezet társadalma differenciált volt.

A vérségi társadalom elvben nem ismert osztálykülönbséget. Ha a származás, vagyon, hatalmi állás különbözősége nyomán be is következett némi megoszlás, a szabad magyar nemzetségek tagjai jogilag mind egyenrangú részesei voltak a nemzetségi birtok-, jog- és kultuszközösségeknek. Akik pedig nem tagjai ezeknek, az idegenek és szolgák, egyformán jogtalanok s helyzetük a védelmet adó, illetőleg birtokos nemzetség önkényétől függ. A szabad magyarok és a társadalmon kívül álló elemek — a védelmet élvező idegenek és vagyontárgynak tekintett szolgák — közt szinte áthághatatlan választó-

fal emelkedett, mert a vérségi közösségbe ily alacsony származású és jogtalan személy csak egész kivételes esetben hatolhatott be.

Az egyház ezt az éles megkülönböztetést ember és ember közt nem ismeri el s a választófal ledöntésére törekszik, mert Krisztus tanítása szerint Isten előtt minden ember egyenlő. A szabad és szolga közti különbség azonban alapja volt nemcsak az ókori, hanem a középkori gazdasági rendnek is. Ezért a szolgaságnak gazdaságilag egyelőre pótolhatatlan intézményét az egyház sem tudta megszüntetni. A szolga továbbra is jogtalan vagyontárgy maradt, bár a sérelmére történt bűnözések egyházi büntetése — hatásos figyelmeztetés lévén a szolgálókkal embertelenül bánó urak számára — némileg enyhítette sorsát. István törvényei értelmében a szolga gyilkosa nem engesztelési díjat fizet, hanem árát téríti meg gazdájának. Más úrnak szolgálóját teherbe ejtő szolgát, ha a lány meghal, eladják s árán a két úr osztozik. Szolga személye ellen elkövetett bűnöket a közhatalom nem büntet, ura is csak anyagi kártérítésre tarthat igényt; csak az egyház sújtotta szigorú vezekléssel a bűnöst. Ezek a szigorúnak, sőt talán kegyetlennek is tetsző rendelkezések egyébként az egykorú jogfelfogásban gyökereznek, aminek értelmében a személy elleni bűnöket magánjogi szempontból ítélték meg. A saját családja tagját, fiát, testvérét, rokonát elpusztító gyilkos is csak egyházi büntetésben részesült, míg a feleséggyilkos — hacsak az asszony bűnös nem volt — ezenfelül az áldozat családjának tartozott engesztelési díjat fizetni. Viszont a családnak, nemzetségnek, éppúgy mint a szolga úrnak jogában állt a bűnös családtag vagy szolga bármily szigorú megbüntetése.

A szolga sérelmére elkövetett bűnök egyházi büntetésében megnyilvánuló morális védelemnél sokkal nagyobb jelentőséggel bírt a későbbi fejlődés szempontjából, hogy a keresztény hit és az egyházi szellem bevonulásával a szolgálóknak módjuk nyílt a szabadság elnyerésére. Az egyház az emberek egyenlőségét hirdető krisztusi tanból kiindulva, a keresztényi tökéletesedésnek, a lelki üdvösség biztosításának egyik eszközét látta a szolgálók felszabadításában s erre buzdította a hívőket. Szent István az idegen szolgát ura beleegyezése nélkül felszabadító gazdasági okból súlyos pénzbüntetéssel sújtja, de másrészt a vallás és egyház szelleméhez híven saját szolgálók és szolgálók felszabadítására biztatja alattvalóit s az ily szabadokat királyi oltalom alá veszi. Maga is jó példával járt elől, mikor a királyi gazdaságokban élő szolgálókat mérsékelt magánjogi kiváltsággal ruházta fel. A felszabadítás természetesen nem jelentette a szolgát urához fűző magánjogi kötelék felbontását. A szabados továbbra is hozzá volt kötve urának gazdaságához, de szolgáltatásainak terhe a szabadok vagy szabadosok kötelezettségeinek mértékéig enyhült s a törvény előtt a szabadokra érvényes

enyhébb jogszabályok szerint ítéltetett. A szolgálókkal járó pogány *toriás*, a halotti áldozat helyébe az elhunyt lelkiüdvéért való szolgálóadás lépett és divatba jött az ily szlávosan *dusnoknak* is nevezett szabados „torlóknak“ eladományozása a halottért imádkozó egyházak javára. Ily alkalommal rendszerint megszabták a torlóknak az egyház iránt tartozó mérsékelt kötelezettségeit is. A felszabadítottak átléptek a szabadok társadalmába s annak alsó határán elhelyezkedve, mintegy átmenetet alkottak a szolgák és szabadok közt. Előfordult azonban, hogy ily szabadosok királyi és várjóságok vezetésével is megbizattak s az ilyenek a többi előjárókkal azonos törvények alá estek, teljes szabadságot nyertek. Teljes szabadsághoz jutottak az egyházi pályára elég gyakran felajánlott és pappá szentelt szolgálóadékok is, akik azután rendszerint családjukat is kiemelték a szolgasorból.

A szolgáló gazdasági intézménye még századokig továbbélt, de a szabadok és szolgák osztálya közt húzódó erős fal már Szent István korában ledőlt s romjain keresztül mindtöbb szolgálós ember lépte át a szabadság küszöbét. A szolgák jogi helyzetének javulásával egyidőben indult meg a társadalmi osztályok kikristályosodása.

A királyi Magyarország társadalmi szervezete, e társadalom tagjainak gazdasági, katonai és közigazgatási szerepéhez képest, hierarchikus jellegű volt. Élén az új tisztviselő és adománybirtokos arisztokrácia, a főemberek és ispánok — *principes et comites* — nagybirtokososztálya állt. Tagjai a Géza és István korában bevándorolt német és olasz lovagok s a magyar nemzetségeknek királyi adományokban részesült vagy ispánná kinevezett tagjai voltak. Ez utóbbiak a magyar nemzetségek vérségi szervezetének is tagjai maradtak, de a nemzetségi vagyontól rájuk eső rész mellett egyéni vagyonuk is volt. Adománybirtokuk és tisztségük jövedelmét is élvezve, vagyoni tekintetben nemzetségük többi tagjai fölé emelkedtek.

Az udvari és várbeli vitézek, a *milites* népes osztályának tagjai — a XII. századi *királyi serviensek* és *vár jobbágyok* ősei, kik a későbbi magyar köznemesség törzsét alkották — katonai szolgálatra kötelezett és kisebb tisztségeket viselő kisbirtokosok voltak. Személyükre teljesen szabadok, de szolgálóati kötelezettségeik következtében helyhez és a király személyéhez voltak kötve. „Akarjuk, — mondja Szent István — hogy a mi javaink, vitézeink, szolgálóink és ami még királyi méltóságunk tartozéka, elidegenítenlenül maradjon!⁴ E vitézek részben királyi szolgálóba állt szabad magyarok és bevándorolt szegényebb, alacsonyabb rendű idegenek, részben felszabadított és vitézi sorba emelt királyi szolgák voltak.

A *vulgares, rustici, pauperes*, vagyis a köznép, pór, szegény néven is emlegetett közsabadok, a *liberi*, kik közé a kül-

földről bevándorolt szabad telepesek vagy vendégek — *coloni, hospites* — is tartoztak, a király, illetőleg a vár földjén pénzben vagy terményben fizetett évi földbér fejében gazdálkodó parasztok voltak, hasonlóak a nyugati hűbérrendszerben *cen-sualis, tributarius* néven szereplő pórokhoz. Eredetük szerint a hadiszolgálattól való mentesítésük címén, vagy személyes szabadságukért, avagy a királyi védelem fejében a földesúri adón, földbéren felül fej adót is fizettek, az úgynevezett szabad dénárokat.

A szabadság és szolgaság határán mozogtak a különféle tennényadóval, úrbéres szolgáltatással és munkateljesítménnyel tartozó szabadosok vagy félszabadok. Kezdetben e szabadosok a maguk mérsékelt magánjogi szabadságával közelebb álltak a szolgákhoz s bár a törvény előtt szabadokként ítéltettek, urukhoz való viszonyukban jogtalan szolgáknak tekintettek.

A későbbi fejlődés során nagyobb szabadsághoz jutva a közszabadok adóját is fizetni kezdték s ezek közé számítottak.

A szabadosok — *libertini* — a *servi* néven emlegetett teljesen jogtalan szolgákkal együtt hódolt népek, hadifoglyok és külföldről vásárolt szolgák ivadékai voltak.

A társadalmi osztályok vagyoni és rangkülönbsége jut kifejezésre a gyilkosság esetén rokonaiknak fizetett engesztelési díj különböző összegében. Az ispán és főember díja ötven, a vitéz tíz, a közszabadé öt arany vagy ugyanannyi tinó volt.

A szolgának, mint vagyontárgynak nincs díja, csupán kártérítés járt gazdájának.

A királyi gazdasági szervezet hatása alatt már Szent István korában megindult a magánföldesúri hatóság alatt álló népek differenciálódása és külön osztályokba tömörülése is. Először az egyházi, majd a világi adománybirtokon, utóbb a nemzeti birtokon is találkozunk a régi szolgák jogtalanságában egységes réteget felváltó új osztályokkal. Az egyházaknak és birtokos uraknak, kiket szolgáikkal szemben úrnak (*senior, dominus*) neveztek, a királyhoz hasonlóan voltak *milesnék* nevezett vitézei, szabadosai és szolgái s nemsokára megjelennek a magánbirtokon is a szabad telepesek és vendégek. Viszonyuk az úrhoz jobbra azonos volt a királyi vitézek, szabadok, szabadosok és szolgák urukhoz való viszonyával, de a vitézek, szemben a királyi szolgálatba állt szabad magyar vitézekkel, túlnyomórészt földesúri szolgák vagy sorukból kiemelt szabadosok voltak, kik csak lassanként érték el amazok társadalmi színvonalát és kiváltságait.

Nemzetségek

A királyi magánhatalom szervezetébe tartozó udvari és vármegyei nép királyával magánjogi viszonyba került tömegével szemben a királyi magánhatalmi szervezeten kívülálló szabad magyar birtokosokat és ezek szolgáit pusztán az alattvalói hűség közjogi köteleke fűzte az uralkodóhoz. A király velük

szemben, mint a törzsfők és a fejedelem jogutóda és mint Istenrendelte keresztény király gyakorolta méltóságából folyó törvénykezési, katonai, pénzügyi és általában kormányzati felségjogát. Ez alattvalói köteleességeken és jogokon túlterjedő jogviszonyaikat azonban a nemzeti szokásjog szabályozta.

Vagyonukat, allodiális szállásbirtokukat is minden korlátozás nélkül, szabadon, az ősi jogszokás szerint, a nemzeti birtokközösség keretében birtokolták. Szent István a királyi vagyont védő törvényes intézkedés kapcsán mindenkinek teljes szabadságot adott, hogy „azt, ami az övé, felesége,, fiai, leányai, avagy rokonai és az egyház közt felossza, nekik adományozza“ (I: 6. te.) s az ily adományt vagy hagyományt törvényes védelem alá helyezte. A szabad rendelkezési jog biztosításával — mint a vele összefüggő következő szakaszból kitűnik — István csak a királyi vagyon zavartalan birtoklását biztosító rendelkezésének kívánt nagyobb nvomatékot adni. „Akarjuk — úgymond — azt is, hogy valamint másoknak adtunk hatalmat az ő javaikat bírniok, úgy a mi javaink is, vitézeink, szolgáink és mindazok a mik királyi méltóságunkhoz tartoznak, épségben maradjanak.“ A törvényben kétségtelenül kifejezésre jut az egyéni tulajdon nyugati jogszokásban gyökerező elve, de korántsem célozza a nemzeti vagyonjognak, a közös birtoklás és törvényes öröklés rendszerének megszüntetését s az egyéni birtoklás és korlátlan végrendekezés rendszerének imperatív életbeléptetését. Sőt inkább a szabad rendelkezés biztosításával útját vágta a közhatalom beavatkozásának a magánörökösödés kérdésébe s evvel szabad folyást engedett a nemzeti szokásjog érvényesülésének is. Az egyén csak avval rendelkezett szabadon, ami az „övé“ (*sua*) volt. Szerzett, vásárolt birtokát tehát, melyről száz évvel utóbb Kálmán is ily értelemben intézkedett, mint egyéni vagyonát, a törvény értelmében szabadon adományozhatta és hagyhatta. Az örökölt, vagyis nemzeti vagyon tulajdonosa azonban nem az azt élvező egyén, hanem a nemzeti közösség volt, a szabad rendelkezés joga tehát ily birtoknál István törvénye értelmében is a nemzetséget illette meg. A nemzetségek pedig e jogukat továbbra is az ősi szokásjog értelmében gyakorolták. A nemzeti birtok élvezőjének halála után az a törvényes öröklés rendjén fiaira, testvéreire, majd ágról-ágra s az egész nemzetség kihalta után a királyra szállt. Istvánnak az özvegyek jogát biztosító törvénye világosan megmondja: „az özvegy bírja minden javát és tegyen vele, amit akar, de az ő holta után szálljanak vissza férje rokonaira, ha vannak ilyenek, ha pedig nincsenek, a király legyen örököse.“ (I: 26. te.) E szokásjogot sem Szent István, sem utódai nem korlátozták. Az ősi jogszokás erejére és tiszteletbentartására jellemző, hogy a nemzeti vagyonból történt adományozás vagy hagyományozás csak a birtokos összes rokonainak, nemzetsége minden tagjá-

nak hozzájárulása esetében volt érvényes. Ily adomány megerősítésekor a király megkérdezte az adományozó testvérét és többi rokonait s csak miután „ezek ellent nem mondtak, engedte meg, hogy az adományozó tetszése szerint rendelkezék.“ Kálmán király a foglalo nemzetségek e szokásjogát törvényesen is elismerte, mikor azt a Szent Istvántól megadományozott birtokos urak nemzetségeire is kiterjesztette. A XII. és XIII. században már a későbbi királyok idejében bevándorolt nagyobb adományosok ivadécai is élnek e joggal, noha korábban az adománybirtok — István egy későbbi törvényes rendelkezése (II: 2. te.) értelmében — csak apároi-fiúra, Kálmán szerint fiú nem létében a testvére és ennek ivadékaira is, ezek kihalta után pedig a királyra szállt. Nagy Lajos az *ősiség* neve alatt ismert törvényes rendelkezésével ezt az ősi nemzetségi jogot terjesztette ki az összes magyar nemesekre, vagyis a XIII. és XIV. században hűbéres vitézi rendből, vagy még alacsonyabb sorból teljes nemesi szabadságra emelkedett birtokosokra is. A nemzetségi közös birtoklás magyarázza meg, hogy a nemzetségeknek idők folyamán az ország távoleső vidékeire szakadt s a közös vagynon megosztozott ágai még a XIV. században is közösen gyakorolták a szállásföld központján épült nemzetségi egyházak kegyúri jogát és annak közelében mindegyikük megtartott egy-egy részt az ősi szállásbirtokból.

Az őstiszteletben kifejezésre jutott pogány kultuszközösségeknek — noha a halotti torban, emléktorokban s egyéb temetési szokásokban még századok múltán is ráismerhetünk értelmüket vesztett maradványaira — a keresztény hit befogadása véget vetett, de helyettük a XI—XII. században új, keresztény nemzetségi kultuszközösségek alakultak ki. A nemzetségek az ősi szállásbirtokon templomot, kolostort emelnek elhunyt őseik lelkiüdvéért s e kegyuraságuk alá tartozó nemzetségi egyházak fenntartásával és megadományozásával, védőszentjének különös tiszteletével fejezték ki az ősök iránt érzett tiszteletüket és vérségi összetartozásukat. Ilyen nemzetségi egyházak az Abák sári, a Borok pusztaszeri monostorai, továbbá a nemzetség nevét őrző Kaplyonmonostora, Ajtonymonostora, Jákmonostora és ily nemzetségi egyházat emelt maga István is (Ó-)Budán honalapító őseinek, Árpádnak sírja fölé.

Az öröklési jogban késő századokig kifejezésre jutó nemzetségi birtokközösséghez hasonlóan a nemzetségek jogvédelmi közössége sem bomlott fel az új rend meghonosodásával. A nemzetség keretében tagjai továbbra is jogvédelmi közösségben éltek. Jogsérelem esetén nem a királyi törvények, hanem az ősi jogszokás alapján vettek elégtételt s e jogukat a közhatalom is elismerte. A vérbosszújogban gyökerező engesztelési eljárás a közhatalom ellenőrzése alá került ugyan, a király mint legfőbb bíró, a sértett féllel egyenlő arányban részesült

az engesztelési díjban, de maga az eljárás nem királyi bíró előtt, hanem a régi jogszokáshoz képest „közbenjárók és tanácsadók” — *arbitri et mediafores* — előtt történt. A nemzetség kebelében előforduló kisebb perlekedésekben pedig maga a nemzetségszéf döntött. A döntéssel elégedetlen félnek azonban jogában állt a királyi bírósághoz folyamodnia.

Törvénykezési szervezet

A törvénykezés terén egyébként a királyi jog minden alattvalóval szemben egyformán érvényesült. A király törvénykezési felségjogából kifolyólag minden alattvalójának bírója volt, tekintet nélkül azok magánjogi és közjogi kapcsolataira és társadalmi állására. Ehhez képest Szent István és utódai Nagyboldogasszonv-napján — a szenttéavatás óta pedig Szent István király napján — Székesfehérvárott általános törvénynapot tartottak, mikor is az ország mindenrendű és rangú lakosa megjelenhetett előttük és személyesen adhatta elő panaszát, kérését. A király udvarában — a *curiárt* — is állandó bírói széket tartott s ott maga, vagy királyi pecsétjének hitelével az ő képében a nádorispán ítélkezett, aki a királyi kúrián kívül csak az udvari gazdaság népeinek volt bírói hatósága. Ezenkívül az országot bizonyos időközönként bejáró király és a kíséretében lévő nádor vidéken is törvénykeztek. A főemberek, előkelő birtokos urak ügyeiket szívesen vitték tüstént a király elé, de az alattvalók nagyrésze számára a kúriai bíróság csak fellebbezési fórum volt. Szent István minden megye vidékére két királybírórt rendelt, akiket a nép az ítélezésnél és perbehívásnál használt, nyakba akasztható királyi ércpecsétről — billogról — *billogosoknak* nevezett. Ezek a „megyei bírák” a király képviseletében ítéltek és függetlenek voltak az ispánoktól, de hivatalos működésükben ezek teljes karhatalmi támogatásban részesültek. A király pecsétje alatt, vagyis a király képében ítélkező királybírák hatósága a vár területi körzetében, megyéjében lakó összes lakosokra kiterjedt a papok kivételével, akik a főesperes és püspök ítélőszéke elé tartoztak.

Bizonyos mértékig bírói, de általában mégis inkább közigazgatási természetű volt a falusi bírának (*villicus*), működési köre. Feladatuk a falvakban egyhelyütt élő és a földet többnyire földközösségben művelő, de különböző földesúri hatóság alá tartozó szolganépek, telepes vendégek és kisbirtokos szabadok mindennapi ügyes-bajos dolgának, kihágásainak, apró-cseprő perlekedéseinek közigazgatási és bírói elintézése. Ezt a falusi bírót, a dolog természetéből, a falu népének összetételéből és későbbi adatokból következtetve, nyilván maga a falu lakossága választotta. Ilyen bírókra, vagy falunagyokra természetesen csak a szabadok — kisbirtokosok, telepesek, vendégek — falvaiban és a vegyes lakosságú falvakban volt

szükség. A milesek, várkatonák, udvarnokok, várszolgák és földesúri népek falvainak előjárói földesúri tisztek voltak.

A királyi gazdaságok ispánjainak, a nemzetségfőknek és a püspököknek partikuláris bírói hatóságával szemben a törvénykezésnek ezek a szervei — falusi bírák, a királybírák vármegyei és a nádor kúriai ítélőszéke, a király vidéki, kúriai és törvénynapj személyes bíraskodása — a királyi magánhatalmi szervezet népét és a király közjogi alattvalóit a szent-istváni állam közhatalmi szervezetében egységbefoglaló közjogi intézmények voltak.

Nádorispán

Az egész országot behálózó új törvénykezési szervezet élén már Szent István korában ott áll a király állandó helyetteseként a nádorispán, aki a hadsereg élén is helyettesíteni szokta királyát, s akinek hatáskörébe tartozott a közjogi természetű regale-jövedelmeknek igazgatása is. A királyság közigazgatása — a frank-bajor igazgatáshoz hasonlóan — decentralizált volt, de az udvari és vármegyei gazdaságokon nyugvó magánhatalmi szervezet és éppenígy a közhatalmi természetű törvénykezési, katonai, pénzügyi szervezet igazgatásának is minden szála az udvarba, a király képében eljáró nádorispánnak kezébe futott össze. A nádorispán, mint az udvari gazdaság ispánja, e minőségében a várispánokkal koordinált, velük egyenrangú magánhatalmi tényező volt. Királya állandó helyetteseként azonban a kúriában közjogi funkciókat végzett s ebben a vonatkozásban már eleve predesztinálva volt az országos kormány vezetésére, ami a későbbi fejlődés során pénzügyi, bírói és hadügyi hatáskörének kialakulásával és tisztének országos méltósággá fejlődésével következett be.

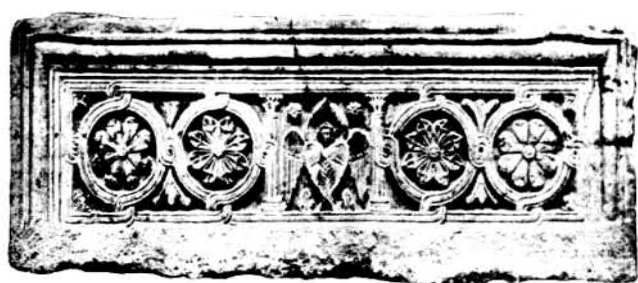
Míg a vármegyei termény jövedelmek helyben használtak fel, az udvari gazdaság jövedelme s a vármegyék készpénz-jövedelme kezdettől fogva a nádorispán kezéhez folyt be. Ő volt a királyi kincstár és a termények felhalmozására Esztergomban, Fehérvárott és másutt épített „tárak“ legfőbb őre. E kincstartói funkciójából alakult ki már a XI. század folyamán pénzügyi hatásköre, majd a XII. század végén a külön tárnokmesteri hivatal. Törvénykezési joga még a század végén is csak az udvarnokokra terjedt ki, de mint a király helyettese, az udvarban kezdettől fogva minden alattvaló ügyeiben ítélkezett. Szent István korában a többi udvari tisztségek még nem alakultak ki. Az udvarbíró — a későbbi országbíró — hivatala csak a XII. század elején vált ki a nádori hatáskörből. A többi udvari tisztségek — a tárnokmester, lovászmester, asztalnokmester, pohárnokmester tisztségei — pedig csak a XIII. században tűnnek fel, bár az udvari főemberek közül egyesek korábban is teljesítettek a király mellett különleges személyi szolgálatot. Így már a XI. században említenek királyi lovászt és kardhordót.

Kancellária

A központi kormányzatnak fontos szerve volt a középkorban a királyi *kancellária*, az oklevélkiállítással, törvényszerkesztéssel s általában mindennemű írásbeli teendővel foglalkozó udvari hivatal, melynek tagjai erre kiképzett papok voltak. Szent István evégből sógora, II. Henrik trónralépte után a császári kancellária egyik tagját hívta udvarába. A pannonhalmi, pécsi és veszprémi alapítólevelek szövegében ráismerhetünk Heribert kancellár egyik jegyzőjének III. Ottó számos okleveléből ismert stílusára. Vájjon csak ez az egy alkalmazott vagy több működött-e Szent István kancelláriájában, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy ha volt is ily szervezet, István halála után felbomlott. Utódai udvarában III. Béláig nem működött külön kancellária. A jegyzői teendőket időnként megbízott papi személyek, majd a királyi kápolna (*capella regis*) tagjai, az udvari káplánok látták el. Sok tennivalójuk amúgy sem volt, mert a XI—XII. században az írásbeliség egész Európában elhanyagolt, nálunk pedig még kialakulni sem tudott. Ami kevés jogi értékű írásos emlék, oklevél a XI. századból korunkra jutott — a középkori hamisítványokat is beleértve — kivétel nélkül egyházak javára tett adományokról, kiváltságokról szól, mert e korban csupán az egyházfők tartották fontosnak — római befolyás következtében — jogaik írásbafoglalását. A világiak minden ügyletben megelégedtek a szokásjogban gyökerező jogi formaságokkal, oklevelés biztosíték szerzésére nem törekedtek. Világi alattvalók részére az első oklevelet Kálmán adta ki az olasz szokásjoghoz ragaszkodó dalmát városok kérésére. Magyar földről II. Géza korából ismerjük az első világi birtokos részére kiadott királyi okleveleket.

Királyi tanács

A királyi kormányzat legfőbb központi szerve a királyi tanács (*senatus*) volt. Az Intelmek szavai szerint: „tanácskozással állítunk királyokat, rendezünk királyságokat, védjük meg a hazát, készítjük elő az ütközetet, szerezzük meg a győzelmet, üzzük el az ellenséget, karoljuk fel barátainkat, építünk várakat és rombolunk ellenséges várakat.“ Ezért Szent István óva inti fiát, hogy középszerű, kistudású, tapasztalatlan emberekre ne hallgasson. Kéri, hogy a tanácsosokat „az öregebbek és jobbak, bölcsebbek és tiszteletreméltó urak“ közül válassza s az ifjakat csak módjával és ellenőrzés mellett vonja be a tanácskozásba. A főemberek közül ily alapon kiválasztott urakból — *seniores* — és az ispánokból, püspökökből összeállított királyi tanács a király mellett véleményadó, törvény-előkészítő és kormányzó szerepkörben működött. Nem alkotmányos törvényhozó testület, hanem felelősséggel csupán az uralkodónak tartozó országos kormány volt. Határozatainak, helyesebben javaslatainak törvényerőre emelése a király kor-

Bizánci stílusú kőkoporsó

BIZÁNCA STÍLUSÚ KŐKOPORSÓ A X—XI. SZÁZADBÓL
A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZÉKESEGYHÁZBAN. Hosszanti
oldalait szalagfonadékba foglalt rózsák, életfák és chevubfej
díszítik; mellső keskeny lapján lebegő angyal, kezében a halott
lelkét jelképező csecsemővel. Minden jel szerint Szent István
koporsója lehetett.

látlan elhatározásától függött. Tagjait a király saját belátása és akarata szerint választotta s ezek közt sok volt a királytól — tisztével vagy adományával járó kötelezettségei következtében — magánjogilag is függő főtisztviselő és adománybirtokos, de „a tanácskozás hasznos lévén,“ István intézkedéseiben „hajolt az egész királyi tanács egyakaró kérelmére/4 „országát mégis Isten akaratából kormányozván, a régi és mostani uralkodók példájára, elmélkedve,“ vagyis saját belátása szerint „szabott törvényt népének.“ Meghallgatta magaválasztotta tanácsadóit, követte jónak vélt tanácsaikat, de a törvényhozás és a kormányzás minden ténye az Isten kegyelméből uralkodó keresztény király korlátlan hatalmából folyó, személyes elhatározásának eredménye.

A királyi hatalom korlátai: vallás és consuetudo

Szent István saját belátása szerint, önhatalmúlag gyakorolta törvényhozói, bírói, katonai és pénzügyi felségjogait. Hatalma formailag korlátlan volt, de korántsem azonos a pogány elődök autokratikus hatalmával. A király akaratának korlátot szabtak a vallás és egyház törvényei s a magyar nemzet törvényerejű jogszokásai.

Az újkori abszolutizmus a királyi méltóság isteni eredetéből a mindenható államfelség, a királyi omnipotencia tanát vezeti le. A szigorúan vallásos gondolkozású középkorban az isteni eredet tudata határt szabott a királyi hatalom önkényes gyakorlásának. Az újkorban az Isten kegyelméből uralkodó korlátlan fejedelmek egyházi ügyekben is korlátlanul érvényesítik akaratukat. A középkor Isten kegyelméből uralkodó királyai még világi intézkedéseikben és általában egész magatartásukban is alá voltak vetve hitük parancsainak, egyházuk törvényeinek, mert korlátlan hatalmuk jogi alapját és erkölcsi hatalmát annak az egyház által elismert isteni eredetében látták.

A vallás parancsainak és az egyház törvényeinek tiszteletbentartása e korban még pusztán az uralkodók lelkiismeretétől és önkéntes elhatározásától, tehát hitük bensőségétől függött. Szent István is saját akaratából, önkéntes uralkodói elhatározással vetette magát alá a hit és egyház törvényeinek, önként választotta példaképül az augusztinusi *rex iustus, pius et pacificus*, az igazságos, kegyes és békeszerető keresztény király eszményét, önként hívta meg a püspököket tanácsadói közé, mert eszményéhez híven az uralkodó első kötelességének tartja a katolikus apostoli hit megtartását, törvényeinek tiszteletét s az egyház támogatását.

A vallás parancsainak, az egyház törvényeinek és a kor királyeszményének önként vállalt tiszteletén alapuló lelki megkötöttségen túl a *consuetudo*, az ősi jogfejlődésben gyökerező szokásjog is korlátot állított a királyi hatalom önkényes gyakorlása elé. Középkori felfogás szerint — Werbőczy szavaival

élve — „a szokás a gyakorlat által megállapított jog, ... melynek háromféle ereje van, tudniillik értelmező ereje s ezért a törvényeknek legjobb értelmezője; másodsor törvényrontó ereje, mivel lerontja a vele ellenkező törvényt s harmadsor törvénytöltő ereje, mivel pótolja a hiányzó törvényt/4 A kései középkorban a nemzet törvényhozó testületé által a király szentesítésével alkotott törvény hatálytalanította a korábbi jogszokást, mert — mint Werbőczy mondja — „az államról vagy népről feltehető, hogy ismeri a maga szokását,“ vagyis hogy tudatosan annak hatálytalanítása végett hozza vele ellenkező törvényeit. A szokásnak tehát e korban már csak „pro futuro“ volt törvényrontó ereje, midőn a gyakorlatban a meglévő törvénnyel ellentétes szokás alakult ki. Korábban azonban, mikor a szokást alkotó nép vagy nemzet nem vett részt a törvényhozásban, a törvényhozó hatalmat egyedül gyakorló uralkodó nem hozhatott az általános érvényű szokással ellentétes törvényeket. Ily természetű törvényeinek érvényt szereznie a középkor magánjogias és partikuláris jogfelfogása mellett állott módjában. A középkor törvényhozását a consuetudónak ez a törvényrontó és törvényt megelőző hatalmas ereje s a kor magánjogi gondolkodása determinálja.

István törvényei

A keresztény középkor jogrendszere az egyetemes erejű egyházi törvényeken és az ország békéjét, az uralkodó személyét és hatalmát védő törvényes intézkedéseken kívül nem ismert az összes alattvalókra kötelező, egyetemes érvényű törvényeket. A különböző származású, különböző osztályokhoz, más-más magánhatalom alá tartozó, különböző helyen lakó népcsoportok jogait és kötelességeit individuális és partikuláris jogszabályok és törvények szabályozták. A király csak a közjogi viszonylatokat és a tőle magán jogilag függő népelemek jogviszonyait szabályozta minden részletre kiterjedően. Magán jogilag tőle független alattvalóinak jogviszonyait általában a szokásjog, illetőleg a felettük magánhatalmat gyakorló úr által alkotott vagy követett jogszabályok határozták meg.

A középkori törvényhozás másik jellemző sajátysága, hogy nem törekszik az élő jog vagy valamely jogterület minden részletre kiterjedő kodifikációjára, sőt inkább tudatosan tartózkodik a szokás által szentesített, a gyakorlatban megvalósult, közismert jogi állapotok, a kétségtelen jogviszonyok érintésétől és rendszerbe foglalásától. Csupán az éppen időszerű, új vagy magyarázatra szoruló konkrét jogi kérdések törvényes tisztázására törekszik.

Szent István sem törekedett a korabeli magyar jog egészének vagy az új szervezet alapelveinek rendszerbe foglalására. Megelégedett az új intézmények és szervezetek meghonosításával kapcsolatban felmerült s a szokásjog alapján meg nem oldható legfontosabb jogi kérdések tisztázásával. Király-

sága jogviszonyait két törvényben szabályozta, melyek egyike uralkodása első éveiből, másikuk későbbi időből származik. A rendelkezések jórésze idegen eredetű. A harmincöt szakaszból álló első törvénykönyvben számos szószerinti, stiláris és gondolati egyezés árulja el az idegen forrásoknak, I. Adorján pápa 785. évi capitulárejának, a 847. évi mainzi zsinat határozatainak, a Pseudo-Isidor és Benedictus Levita neve alatt ismert egyház jogi gyűjteményeknek és a Lex Baiuvariorumnak bajor pap szerzőségére valló közvetlen hatását. A bajor törvény használatát a szerkezet és gondolatmenet azonossága is kétségtelenné teszi. Hatása itt-ott az elsőnek intézkedéseit kiegészítő második törvénykönyv rendelkezésein is felismerhető, bár ez a gyakorlatban szükségessé vált, időszerű intézkedéseivel már túlnyomó részben az önálló magyar jogfejlődés eredménye. A törvényeken világosan felismerhető a magyar szokásjog hatása is. Az engesztelési vagy vérdíjrendszer például a maga 5, 10, 50 és 100 tinós díjaival a keletről hozott ötös számrendszeren alapul, szemben a mintául vett és gyakran szószerint követett bajor törvények 4, 16, 40, 80 solidusos díjainak német és szláv földön szokásos négyes számrendszerével. A pénzsámítás is független az egykorú frank-bajor pénzrendszertől, hol 12 dénárban számítanak egy solidust, szemben a bizánci aranyból levezetett 30 denáros magyar pensával. A törvények nem adják az egykorú élő magyar jog teljes kodifikációját. A két törvénykönyv ötvenhat szakasza közül húsz — beleértve a házassági és boszorkányságra vonatkozókat is — egyházi vonatkozású vagy karitatív természetű, tizenegy a királyi vagyon védelmével s a király népének és tisztjeinek jogviszonyaival foglalkozik, tizenkettő a király ellen irányuló és a belső békét veszélyeztető bűnök megtorlásáról intézkedik s a magántulajdont védő tizenhárom szakasz is az adománybirtokosok érdekeit tartja szem előtt. Mindannyi a királyi Magyarország törvénye. Az ősi magyar foglaló birtokosság, a nemzetségek jogaira csak itt-ott találunk egy-egy utalást, mert a vérségi köteléken nyugvó társadalom jogviszonyait nem királyi törvény, hanem a szokásjog szabályozta. De nem találjuk meg bennük az új királyi birtokrendszert és a hatalmi szervezetet statuáló intézkedéseket sem. Csak egyházi vonatkozásukban teljeseek. Egyébként lazán összefüggő jogszabályok gyűjteményei, de ezek a jogszabályok más forrásokkal és a XI—XIII. századi fejlődés jelenségeivel egybevetve mégis összefüggő képet adnak Szent István királyságának szervezetéről, gazdasági, társadalmi és jogviszonyairól.

Az új intézményeknek a törvényekben is használt hivatalos elnevezései — a *civitas*, *pagus*, *comes*, *comitatus*, *comes palatii*, *miles*, *miles casiri*, *cívis*, *minister*, *servus*, *servus*

curialis, mancipium, beneficium, senior, denarius, tributum, teloneum, forum s a többiek — egytől-egyig a frank-bajor hivatalos terminológiában gyökereznek. A közbeszédben a civitast magyar szóval várnak, a miles castrit vár *jobbágnak*, a királyi ministert *jobbágnak*, a seniort úrnak, a tributumot vámnak, a fórumot vásárnak mondták, de amely intézménynek megfelelő magyar szó nem volt, jelölésére többnyire az új szervezet keretében élő szláv szolgák nyelvéből átvett szavakat alkalmazták. Így lett a vár pagusából a vár *megyéje*, a comesekből *ispán* és *nádorispán*, a servus curialisból *udvarnok*, a denariusból, nummusból *pénz*, amint később a hospes és civis jelölésére a városlakó németek nyelvéből vett *polgár* szó honosodott meg. E szavakból az intézmények szláv eredetére éppoly kevésbé következtethetünk, mint az ősi *hadnagy* szó mellett ugyanilyen értelemben használatbavett szláv *vojvoda* > *vajda*, az *in (inas)* szót kiszorító *szolga*, az urat és *nagyasszonyt* helyettesítő *király* és *királyné*, vagy más szavakból. Legvilágosabban látjuk ezt az *ispán* szónál, melyet a magyarok a frank grófnak megfelelő tisztség viselőjére alkalmaztak, holott a szlovén, horvát és szerb *zsupánok* — a horvát palatinus *zsupán* kivételével — nem kinevezett királyi tisztviselők, hanem az ország kormányzatába bevont nemzetségfők voltak.

A nádorság és várispánság, az udvari és várgazdaságok, a keretükben élő népség hűbéri jellegű institúciói, a beneficiális jellegű adománybirtok, a királyi hadsereg, a bajor mintára vert pénz, a vámok, révek, vásárok regáléja, az egész magánhatalmi rendszer alapjául vett gazdátlan föld regáléjával együtt, bajor földről átültetett intézmények. Gyökerük a Karoling hatalmi szervezetbe nyúlik vissza, de közvetlen mintaképül az István apósának és sógorának bajor hercegségben fennálló egykorú intézmények szolgáltak, aminthogy Szent István törvényeinek is a Lex Baiuvariorum volt a főforrása.

Hűbériség és közhatalmi rendszer

Szent István törekvéseit, uralkodásának alap gondolatát, a nyugateurópai keresztény kultúrközösségbe való bekapcsolódás eszméjét az idegenből átültetett intézmények: a Róma főhatósága alatt álló latin egyházi szervezet s a frank-bajor mintára kiépített közhatalmi és magángazdasági szervezet, „a régi és mostani uralkodók példájának[^] követése, de korántsem szolgálai követése jellemzik.

A közhatalom magánjogi színezete Nyugat-Európában a hűbéri — *feudális* — állam kialakulására vezetett. Az uralkodók mindtöbb alattvalójukat igyekeztek magánjogi kötelékkel magukhoz láncolni. A királyi uradalmakból s a gazdátlan föld felségjoga és birókkobzás címén reájuk szállt javakból kisebb nagyobb birtoktesteket hasítottak ki és azokat magánjogi

kötelezettséggel terhelve, alattvalóiknak mintegy haszonélvezetre adományozták. Az *allodiummal*, vagyis a családban öröklődő szájlásbirtokkal és szerzett birtokkal szemben *beneficiumnak* nevezett adománybirtokot élvező *hűbéres* a királyi vagyontól élvezett föld birtokáért feltétlen hűséggel, katonai szolgálattal, néha egyéb kötelezettségekkel is, a kisebb beneficiális földön gazdálkodó *censualis* és *tributarius* kishűbéres pénzbeli vagy terményszolgáltatással tartozott. Az uralkodó példájára az egyházi és világi nagybirtokosok, maguk a királyi hűbéresek is adományoznak hűbértartóknak, nekik hűséget fogadó és szolgálati kötelezettséget vállaló személyeknek, ezek ismét maguknál szegényebb és alacsonyabb sorsú embereknek. A magánhatalmi szervezeteknek, a láncolatossá váló hűbériségnek kialakulása hűbéri kötelezettségek önkéntes vállalására kényszeríti a szabad kisbirtokosokat, kik hatalmas urak védelmére vágyva, nem egyszer örökölt földjüket is hatalmas uraknak ajándékozzák, hogy tőlük hűbértartóként kapják vissza.

A hűbéri viszony kezdetben hűségkötés alapuló, személyes természetű kapcsolat volt. A birtok a hűbéres halála után a hűbérúrra szállt vissza. Mivel azonban a kötelezettséget híven teljesítő hűbéres birtokát rendszerint fia kapta meg, hovatovább jogszokássá lett a hűbértartó öröklése. Az örökös hűbériség kialakulásával párhuzamosan a Karoling állam-szervezet királyi tisztviselőinek — grófoknak, örgrófoknak, palotagrófoknak — és a tartományi hercegeknek hivatala is örökös méltósággá alakult át s ezzel elvesztette közjogi jellegét. A grófságok és hercegségek ez idő óta az uralkodóhoz magánjogi kötelezettel kapcsolt hűbéres tartományok. A közjogi kapcsolatok meglazultak s a Karoling-birodalom köz-hatalmi szervezete egymás mellé és egymás alá rendelt magánhatalmi szervezetek láncolatának, a hűbéri államnak ad helyet. A hűbéri államban — az elgyengült közhatalom szabályozó és mérsékelő működése híján — napirenden voltak a belviszályok, a magánhatalmak rendes háborúvá fajuló küzdelmei, melyekből az uralkodó sem tudta magát kivonni. Hatalma közjogi színezetétől és magánhatalma túlsúlyát biztosító gazdaságától — örökös hűbértartóként mások tulajdonába adott birtokaitól — egyaránt megfosztva, már nem volt az a korlátlan úr, mint korábban. Hűbéri felfogás szerint első volt az egyenlők közt, mivel hűbéresei — maguk is hatalmas hűbérurak — ha érdekük úgy kívánta, éppoly könnyű szívvel szálltak harcba, mint más hűbérurakkal. E harcokban az uralkodó hozzá hűnek maradt hűbéreseire támaszkodott s ezért a későbbi fejlődés során kénytelen volt azoknak politikai jogokat adni, a rendek alkotmányos jogainak elismerésével saját hatalmát korlátozni, a hűbéri államot majdan felváltó rendi állam kialakulását elősegíteni.

A X. és XI. század fordulóján az örökös hűbéri rendszer Franciaországban és Itáliában már virágjában állt Németországban a hercegség és grófság még királyi hivatal volt, bár örökössé tételére irányuló törekvések már jelentkeztek s a hűbériség lépésről-lépésre tért hódított. A király és a tartományi hercegek magánhatalma mégis messze meghaladta alattvalóik hatalmát s az erős központi hatalom még útját tudta vágni a hűbérurak örökös küzdelmeinek. E harc hullámai még nem hatoltak el a trónig, A X. században fel-fellobbanó lázadások még nem a hűbériség korának jellegzetes magánharcai, hanem családi háborúskodások a trónért, befolyásért, vagy a korábban független német törzsek — szászok, bajorok, svábok — hercegeinek, grófjainak felkelései az idegen frank, majd szász uralom ellen. István szemei előtt a Karolingok nyomdokaiiba lépő szász dinasztia erős magánhatalmon alapuló, de mégis kifejezetten közjogi színezetű monarchiája, II. Henrik bajor hercegsége lebegett. Mindazonáltal tévedés volna azt hinnünk, mintha Szent István a frank-bajor közhatalmi szervezet intézményeinek meghonosításával az ősi magyar intézmények halálos ítéletét írta volna alá. Ellenkezőleg, István a keresztény királyság megalapozásán munkálkodva megelégedett a központi hatalmat veszélyeztető régi politikai szervezet maradványainak megsemmisítésével, a hadnagy méltóság, a törzsi önkormányzat megszüntetésével. A magyar nemzetségek ősi társadalmi és gazdasági szervezetéhez nem nyúlt, meggyökerezedett jogszokásokkal nem szállt szembe, mert — mint fiához írja — „kormányozhat-e görög ember latinokat görög szokások, avagy latin görögöket latin szokások szerint? semmiképen sem.“ István újító volt, de nem forradalmár. Nyugatról új intézményeket és jogszokásokat, új eszméket és törekvéseket ültetett át magyar talajba, az egészséges történeti átalakulás, az evolúció útját egyengetve, de nem rombolta le a régi magyar intézményeket, nem irtotta ki gyökeresen az ősi szokásokat.

Az évszázados hagyományban gyökerező vérségi szervezet és az ősi nemzetségi szokásjog, mint a magyar társadalom és magángazdaság alapintézményei sértetlenül kerültek ki a régi és új államrend, a pogányság és kereszténység politikai és világnézeti küzdelméből. A foglaló nemesség ivadékai két századdal Szent István halála után is a régi vérségi szervezetben, törvényerejű ősi jogszokásaik szerint éltek. E szervezet bomlása csak a XIV. században következett be a rendiségnek és a rendi társadalom gazdasági szervezetének teljes kialakulásával.

Az új kormányzati rendszer és a királyság hatalmi állása magánhatalmi szervezeten, a királyi gazdaságok láncolatán épült fel s ehhez képest sok a hűbéri vonása. Az adománybirtokos udvari főemberek és vitézek katonai kötelessége, a

földbért fizető telepesek és hospesek földért járó szolgáltatása tagadhatatlanul a beneficialis-rendszerben gyökereznek. Az ispánokat, mint magángazdasági tiszteket is magánjogi kötelek fűzte az uralkodóhoz. Tisztségüknek mégis megvolt a közjogi tartalma és közhatalmi színezete. Az ispánsághoz és püspökséghez tartozó javak magántulajdonként való kezelését és öröklését Szent István szigorúan eltiltotta, a hivatalos hatalommal visszaélő ispánokra kemény büntetést rótt. Ezeknek a megfontolt intézkedéseknek köszönhető, hogy a X. század frank-bajor grófságainak képeére szervezett nádorispánság és várispánságok nem osztoztak azok későbbi sorsában, nem alakultak át örökös hűbéres tartományokká, hanem a mintául vett intézménytől teljesen független és sajátosan magyar közhatalmi intézménnyé fejlődtek. A vármegyének — az udvari gazdasággal szemben — kezdettől fogva volt valami közjogi színezete, mint ahogy a régi frank-bajor szervezetben is felismerhető a kétféle királyi birtok jogi különbsége.

Szent István korában egymás mellett, de sok ponton érintkezve, sőt már egymásba ékelődve két különböző eredetű és természetű gazdasági, társadalmi és jogrendszer élt hazánkban. A foglaló magyarság ivadékai közül sokan még az ősi vérségi szervezet keretében, ősi jogszokások szerint éltek. Mások a királyi adományban, vagy tisztségben részesült jövevény urakkal és a király földesurasága alá tartozó alsóbb népelemekkel együtt a nyugatról átvett, illetőleg frank-bajor mintára kiképzett, hűbéri színezetű udvari és vármegyei szervezet keretében, a Szent István törvényeiben lefektetett írott jog szerint éltek.

Szent István nem kívánta a régi társadalmi, gazdasági és jogrendet tüstént újjal helyettesíteni. Törvényeiben csak a mellette kialakított új szervezet jogviszonyait, a keresztény királyság jogrendjét szabályozta. Az egymásmellett élő és működő két szervezetet kezdetben csupán a király személye, az egyházi és a királyi törvénykezési szervezet kapcsolta össze. A szabad magyar nemzetségek sok tagját a király szolgálatába állító adományozási rendszer és a nemesség területi szervezkedésének majdan keretül szolgáló vármegye megalapításával mégis maga Szent István valósította meg a két szervezet egybeolvadásának és az új egységes társadalmi és gazdasági szervezet kialakulásának alapfeltételeit.

A királyi vármegyék élén álló várispánoknak nem volt ugyan hatalmuk a vármegyei szervezetbe nem tartozó szabad birtokosok és ezek népei felett, bírói, közigazgatási és katonai hatóságuk nem terjedt ki rájuk, mint a királyi hatalom helyi képviselői mégis irányító és szabályozó befolyást gyakoroltak a társadalom életére. A nádorispán pedig, mint állandó királyhelyettes hamarosan országos tekintélyre emelkedett a birtokos társadalom körében. Tekintélyük emelkedését nagyon

elősegítette, hogy Szent István ispánjait a régi előkelő nemzetségek tagjai és a legelőkelőbb jövevény urak közül választotta. Nádorispánja nővérének férje — Aba-nembeli Sámuel — volt. Várispánjai közül a magyar Csanád- és Szolnok- s a jövevény Hont-Pázmány- és Ják-nemzetségek őseit ismerjük, s ha szabad a székvarak nevéből következtetnünk, rajtuk kívül a Csák- és Bors-nemzetségek ősei — Szabolcs és Borsod — is várispánjai voltak. A szentistváni hagyományokat híven őrző I. Endre nádora Zách volt a hasonnevű nemzetség őse, várispánjai közt Ákos-nembeli Ernyével, Gut-Keled-nembeli Vid, Ják-nembei Márton nevével találkozunk. Alacsonyrendű, birtoktalan, vagy éppen szolgasorsú ispánokról sem okleveleink, sem krónikáink nem tesznek említést. Szent István oly sokszor és sokféleképpen magyarázott törvénye a „királyi jószágok és várak élére állított szolgák“ — *servi* — törvényelőtti kiváltságos helyzetéről inkább csak az elvet fejezte ki, hogy a király szolgát is emelhet ily magas tisztségre, de a gyakorlatban István e joggal legfeljebb ritka kivételképen élhetett. Nem is volt erre szükség, mert hiszen az ispáni hivatalnak és az adománybirtoknak igen nagy vonzóereje volt.

Az adományozás rendszerével meghonosodott egyéni birtoklás és a tisztségviselés utat nyitott az egyéni érvényesülésnek s a nemzetségi kötött vagyon rendszere mellett lehetetlen társadalmi megoszlásnak is. Szent István óta mindenkinek módjában állt magának és szűkebb családjának nemzetsége többi tagjaira nem tartozó, egyéni vagyont s evvel őt rokonai fölé emelő tekintélyt és hatalmat szereznie. Az adománybirtokos és tisztet viselő s e mellett a nemzetségi vagyonban is részes birtokos úr előkelőbb, gazdagabb, tekintélyesebb lett a többieknél. Ezért mindtöbben lépnek a király szolgálatába s az ő révükön szoros személyi kapcsolatok keletkeznek a királyi és nemesi társadalom közt. Engesztelési pereikben a szokásjog érteimében közvetítőt, döntőbíró kereső nemesek mindgyakrabban kérik fel a soraikból tisztségre emelkedett és bírói gyakorlattal rendelkező nádorispánt és várispánokat e feladatára. A vármegyékben és adománybirtokon megismert társadalmi és gazdasági szervezet is hamarosan követésre talált s a nemzetségek földesúri hatósága alá tartozó népelemek a királyi népek módjára szerveztetnek meg. A hűbéri jogon élvezett adománybirtokok idegen eredetű tulajdonosait viszont a nemesek függetlensége, minden hűbéri kötelezettségtől mentes nemzetségi birtoklásuk rendszere vonzotta s a magyarokéhoz hasonló nemzetségi közösségek alakítására törekszenek.

A származási nemesség tisztségre és adományra, a tisztviselő és adománybirtokos a született nemesek függetlenségére vágyott. E törekvések eredményeként a különbségek lassanként elhalványodtak s a honfoglaló magyarok és királyi adománybirtokosok ivadékai egységes birtokos nemesi osztályba

olvadtak össze, mely a XIII. században alakítja ki a vérségi kapcsolat helyett már osztályköteléken és földbirtokon alapuló új társadalmi és gazdasági szervezetet.

Német háború

Szent Henrik német császárral 1024-ben kihalt a szász dinasztia férfiága s a német fejedelmek Nagy Ottó leányának és a Lechmezején elesett Vörös Konrád hercegnek szépunokáját választották királlyá.

II. Konrád leikétől távol álltak III. Ottó klasszikus világbirodalmi ábrándjai és II. Henrik megalkuvásra hajló keresztény kegyessége. Annál nagyobb bámulattal csüngött Nagy Ottó és Nagy Károly hagyományain, a német világhatalom gondolatán. Ottó és Henrik német létükre is vérbeli római császárok. A frank Konrád római császár létére is minden ízében frank-német király. Mindent a német hatalom szempontjából ítélte meg. A lengyel és cseh hűbéreseket függetlenségi törekvéseit minden erővel elfojtani igyekezett. Miciszláv lengyel királyt és Ulrik cseh herceget 1031-ben erőszakkal fosztotta meg tartományuktól s egy évvel előbb ugyanezt a sorsot szánta a Karolingok egykori pannoniai tartományán uralkodó magyar királynak is. Hadi vállalkozása közvetlen politikai előzményeire még visszatérünk, de 1030-ban megindított hadjáratának végső célja kétségtelenül a magyar király hódoltatása volt. István békepolitikájában gyengeség jelét vélte felismerni és cseh hűbéresével, Bretiszlav herceggel két erős sereget vezetett ellene. De vállalkozása csúfos kudarcba fulladt. Az altaichi bajor szerzetes szerint „hadsereg és minden eredmény nélkül tért vissza Magyarországból.“ Más e sikertől elkábulva tán bosszúzó hadjáratra és az Ennsig nyitva álló bajor terület meghódítására gondolt volna. István ereje tudatában béke jobbot nyújtott legyőzött ellenségének. A császár a szégyenletes kudarc után maga nem akart tárgyalásba bocsátkozni s a békekötést tizenhároméves fiára bízta. Henrik bajor herceg — a későbbi III. Henrik császár — 1031 tavaszán maga jött el Esztergomba, „az igazságtalanul megbántott magyar királyhoz“ s a Lajta és Fischa folyók néhány évtized előtt még magyar uralom alatt álló közét és a Morvamezőt Istvánnak átengedve megkötötte a békét.

Imre herceg

A fiatal magyar királyság kiállta a tűzpróbát, sőt területben és tekintélyben meggyarapodva került ki a német világhatalommal vívott első küzdelemből.

István hatalma tetőpontján állt. Egyetlen gondja és törekvése csak az volt, hogy többi gyermekei elhalálózása után immár egyetlen fiát, Imre herceget, minden tekintetben kiváló uralkodóvá nevelje, akire bízást ráhagyhatja országa kormányát és „a kereszténység zsenge palántáját“. A trónöröklés kérdésében ugyanaz volt a helyzet, mint Géza idejében. Árpád idősebb fiainak leszármazói elpusztultak ugyan a veszprémi csatában, de éltek Géza öccsének, Mihálynak ivadékai. Közülük — a többiek kiskorú gyermekek lévén — Vászoly tartott igényt a trónra, mint Árpád nemzetségének legidősebb élő férfitagja.

Vászoly éppoly kevéssé volt alkalmas keresztény ország kormányzására, mint Koppány. A magyar Tátony-nemzetségből vett feleségével pogánymódra kötött házasságban — keresztény felfogás szerint ágyasságban — élt. Fiait pogány hitben nevelte; Andrást Oroszországban, a fejét pogány szokás szerint beretváló „Szár“ Bélát Lengyelországban, keresztény asszonyaik később térítették meg, Levente holtáig hű maradt ősei hitéhez.

István a pogány Vászolytól féltette népét, országát s ezért a keresztény idoneitás elve értelmében apjához hasonlóan saját fiát, Imre herceget jelölte ki utódjául. Az ő utódlása biztosítottnak is látszott. Kétségtelen volt, hogy nemcsak a főpapság és az indigenák, hanem István magyar hívei is egy emberként fognak fia mögé sorakozni a velük szemben kereszténységük és király hűségük miatt egyaránt bizalmatlan Vászoly ellenében. A királyfi bár kezdetben — úgylehet — szerzetesnek készült, meg is érdemelte a bizalmat. Egyénisége és nevelése egyaránt képesítették az uralomra. A hitben, erkölcsben Velenicei Gellért, a későbbi marosvári püspök, volt oktatója és mestere. Az ő hatása alatt fejlődött lelke mélyéig vallásos, szűzies erkölcsű, szentéletű ifjúvá. Az uralkodásra más mesterek készítették elő. Szent István — mint XI. századi életírójától tudjuk — gondoskodom róla, „hogyan a nehéz kormány terhének viselésére igazhitű férfiak tanítása által minél alkalmasabb legyen s azok tanításait vele naponként figyelmesen hallgattatá. Atyai szerelmének buzgóságától indítatva maga is ír a számára egy könyvet az erkölcsök neveléséről, melyben híven és nyájasan intőleg szól hozzá, oktatóván, hogy tartsa fenn minden más előtt a katolikus hitet, védje az egyházi rendet, tartsa tiszteletben a püspökök méltóságát, szeresse az országnagyokat és vitézeket, szolgáltasson igazságot, ügyeljen minden tettében a türelemre, fogadja kegyesen s ápolja még kegyesebben a jövevényeket, tanács nélkül semmit se tegyen,

őseit szüntelen szeme előtt tartsa és példa gyanánt vegye, az imádkozás kötelességét teljesítse, a kegyességet és irgalmat a többi erényekkel együtt gyakorolja“. A Szent István nevében s mindenesetre az ő irányítása és óhajtása szerint írt *Erkölcsei Intelmek* könyvét az utódok kegyeletesen megőrizték, a magyar törvények későbbi összegyűjtői mint István első törvénykönyvét vették fel a XVIII. század óta *Corpus Juris Hungarici* néven ismert hivatalos törvénytárba, ma belőle rekonstruálhatjuk Szent István államszervező munkájának szellemi hátterét, de akinek okulására írták, nem vehette hasznát. Imre herceg vadászaton mulatva, egy felbőszült vadkan támadásának esett áldozatul. „A jeles ifjú, az örök végzés intésére, melynek mindenki engedelmeskedve hódol, Urunk születésének 1031. évében e múlandó életet az örök étellel cserélte fel s a mennyei lakosok társaságába iktattatott/4 Kegyessége, erényei, hite és buzgósága alig két emberöltő múltán megszereztek számára a hitvalló szentek égi koronáját, de apja földi koronája nem érinthette homlokát.

„Siratá őt Szent István király és egész Magyarország vigasztalhatatlanul nagy zokogással.“ „Az elhagyatott apa“ — akin először teljesedett be nagy királyaink azóta annyszor megisméltódott tragédiája — „keservesen sóhajtozott, mert utódok nélkül magára maradván lelkében gúszola.“ „Nagy szomorúság és keserűség gyötörte, mert atyjafiai közül egy sem látszék alkalmasnak, hogy halála után országát a kereszténységben megtartsa.“

Vászoly tragédiája

Árpád nemzetségének egyedüli teljes korú férfitagja Vászoly volt, akit a király kénytelen volt „fiatalos kicsapongásai és balgasága miatt, hogy megjavítsa, elzáratni⁴⁴. Benne látta mindenki a trón jogos örökösét s maga a király is — súlyos betegségbe esvén — elhatározta, hogy „kiengedi nyitrai börtönéből és halála előtt királlyá teszi“. Ekkor olyasmi történt, ami Vászolyt végleg méltatlanná tette a trónra s az ő megvakítását, három kiskorú fiának száműzetését vontta maga után.

Szent István jellemét, a külföldi kortársak által különösen kiemelt igazságszeretetét, bocsánatra mindig hajlandó kegyességét s a méltányosság és irgalmasság fejedelmi erényéről nyíltan megvallott felfogását ismerve, nem kételkedhetünk afelől, hogy e szörnyű büntetést hasonló szörnyű bűnnek kellett megelőznie, amit a későbbi írók elhallgattak. Az Altaichi Évkönyvek írója, ki magyar hírei nagyrészt egy nemzedék múltán a Vászoly fi I. Endre környezetéből kapta, a vakítás okát Vászolynak Péter királlyá jelölése ellen tanúsított fellépésében látja. Szent László udvari történetírója saját ura nagyapját óhajtván a szent király ítéletének terhe alól mentesíteni, a megvakítást Gizella és Péter terhére írja s hogy ezt tehesse, Szent István nővérének fiát Gizella rokonának mondja.

Szent István kisebb legendájának írója azonban — a herceg nevének elhallgatásával — világosan megmondja, mi volt Vászoly bűne. „Látván — úgymond — négy igen előkelő udvari ember, hogy Szent István király hosszasan és súlyosan betegeskedik, minthogy még szívük hitetlenségében tévelyegtek, gonosz tervet koholának és alkalmat törekedének keresni megölésére. Midőn már sötétedett, egyikük vakmerően belopózkodott a házba s a király meggyilkolására ruhája alatt csupasz tört rejtgetett. Midőn azonban lábujjhegyen odalopakodott, ahol a király feküdt, a tör kiesett kezéből s a földre dobbánva megcsendült. A király ezt hallva, kérdé: mi dolog ez? Az ember pedig megdöbbenve leborult, bős szándékát bevallá s a király térdeit átöelve bocsánatért esedezek. A király a bocsánatért könyörgöt nem ítélte el s vétkét könnyen megbocsátotta, mire ez parancsára bűne társait kivallá. Másnap a király parancsára fölkeresték és elébevezették a cinkosokat, kik fölött ítéletet téve, szemüket kitoiatta, bűnös kezüket levágatta/* A „hitetlenségre“ tett célzásból arra következtethetünk, hogy a beteg király megölése a pogány kazároknál és — Álmos esetéből következtetve — a magyaroknál is szokásos királyölés pogány rítusának felelevenítése kívánt lenni. Ez a körülmény a pogányhajlandóságú magyarok szemében mindenestre enyhítette Vászoly bűnét, a keresztények előtt azonban még gyűlöletesebbé tette, mert benne a gyilkosság szándékával és hűtlenséggel a kereszténység eltörlésének s a pogányság visszaállításának gondolata párosult.

A főbűnös, ki gyilkos szándékkal saját vére, nemzetségének feje, törvényes királya ellen támadt, szemevilágának és fülehallasának elvesztésével bűnhődött. Az ítéletet — a hagyomány szerint — István udvari emberének, Budának fia, Sebős határszéli ispán hajtotta végre. Társai Istvánnak a hűtlenségről szóló törvénye értelmében kezüket vesztették, mert „ha a tehetősebbek közül találkozik hitetlen, romlottszívű, eskütörő, hitszegő ember, keze vesztésével fizet hűtlenségéért.“

A megvakítás és csonkítás a X—XI. században a törvényes uralkodó ellen pártot ütő, vértagadó, hitszegő fejedelmi rokonok megszokott büntetése volt. Az uralomra méltatlanná vált családtagot tették így a kormányzatra testileg is képtelenné. Szemével vagy más tagjával a bűnös voltaképen életét váltotta meg, mert a király és ország ellen lázadót — a kor felfogása szerint ez a bűn volt a legnagyobb — halálbüntetés illette meg. Az ilyenek, mint István és Kálmán törvénye is rendeli, még „a templom sem volt menedéke,“ ahová menekülve még a legelvetemedettebb gyilkos is elkerülte a büntetést. A törvényes ítélettel végrehajtott csonkítások s a XI. századi Oroszországban napirenden levő, Cseh- és Lengyelországban is elég gyakori testvérgyilkosságok korában a bűnös rokon megvakítása élete megkímélését jelentette s így szinte

kegyelmi ténynek tűnt fel. Boris bolgár cár 892-ben saját pogányság felé hajló Oldamur fiát, I. Henrik bajor herceg 955-ben saját feleségének a magyarokkal cimboráló és királya ellen lázadó unokafivérét, Herolt salzburgi érseket, Vitéz Boleszláv lengyel herceg 992-ben Odilien és Pribivoj rokonait, Ulrik cseh herceg 1034-ben előbb már kasztrált fivérét és uralkodótársát — az öreg Jaromirt — vakítottatta meg, nem is szólva IX. Konstantin császárról, aki 1028-ban vakítással fenyegette meg rokonát, midőn ez vonakodott feleségétől elválni s az ő lányát nőül venni.

Ezt az Európaszerte alkalmazott és megszokott súlyos büntetést alkalmazta István, midőn lázadó és élete ellen esküvő rokonát megvakítottatta, de nem követte kortársait az ártatlan gyermekek megcsonkításának vétkes útján, mert törvénye szerint annak, „aki a király életére tör vagy országáru-
lást követ el, vagy idegen földre szökik, a királyra szállj anak javai, őt magát pedig ítéljék meg, de ártatlan fiainak semmi hántásuk ne legyen.“ Ez a törvény nyert alkalmazást, midőn István Vászolyt elítélte, megbüntette és vagyonától megfosztotta, de három fia életét megkímélte s őket idegenbe száműzte.

Trónörökös kijelölése, a király halála

Vászoly király gyilkos terve és borzalmas bűnhődése új helyzetet teremtett a trónöröklés kérdésében. Száműzött fiai apjuk súlyos vétke és pogányságuk miatt nem jöhettek számba a trón betöltésénél. Árpád nemzetségéből a kis Bonuszlón kívül más férfi nem volt életben. István tekintete ezért a leányág felé fordult, miként a német fejedelmek is nemrégén Konrád személyében Nagy Ottó leányának ivadékát emelték a szász dinasztia trónjára. Három nővére közül a legidősebbnek fia, Beszprém lengyel herceg, imént esett áldozatul féltestvére méregkeverő híveinek. A legifjabbnak, Aba Sámuel nádor feleségének nem volt felnőtt fia. Csupán a középső testvér fia jöhetett számba. Orseolo Péter 1026 óta István udvarában élt. Jó nevelésben részesült s nagybátyja előregedése óta a királyi sereg vezére volt. Froila nővéreinek Adalbert osztrák örgróffal kötött házassága révén értékes külpolitikai összeköttetéssel is rendelkezett. „Amidőn tehát István nem kételkedett többé, hogy elköltözésének napja közelget, hívatta a püspököket és udvarának Krisztus nevével dicsekvő előkelőit. Először tanácsot tartva velük a maga helyébe állítandó király, tudniillik húga Velencében született fia, Péter felől, kit már régen hadai fővezérére tett. Azután inté őket, hogy az igaz hitet tartsák meg, szeressék az igazságot és különösen örködjenek a kereszténység új ültetvénye felett“ s utódának kijelölése után 1038 augusztus havának 15. napján, Nagyasszony ünnepén, életének hetvenedik, uralkodásának pedig negyvenkettedik évében meghalt.

„Egész Magyarország kobza siralomra fordult s az ország

egész népe, nemesek és nemhez nem tartozók, gazdagok és szegények együtt és egyaránt sűrű könnyhullatással és jajgatással síránkoznak a szent király, az árvák legkegyesebb atyja halálán s vaia nagy és vigasztalhatatlan szomorúság.“ „Pannónia minden részéből Fehérvárra sereglett a nép“ és „sűrű könnyhullatással“ kísérte a királyi ház Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt családi egyházában kijelölt nyugvóhelyére a magyarok első és legnagyobb királyát.

Szent István műve

A X. és XI. század fordulója Európa történetében a rendszeres térítés és új államalakulások korszaka. A kereszténység ezidőben vert gyökeret a két császárság határain túllakó népek körében. A dánok, svédek, norvégek, csehek, lengyelek, oroszok és magyarok fejedelmei ekkor vetették alapját nemzetté formálódó népük új államszervezetének.

A sors különös kedvezéséből mindenütt hatalmas uralkodóegyénségek, kiváló harcosok és államférfiak támadtak. Dániában Nagy Kanut, Norvégiában Szent Olaf és Magnus, cseh földön II. Boleszláv és I. Bretiszláv, Lengyelországban I. Mici-szláv és Vitéz Boleszláv, az oroszoknál Szent Vladimir és Nagy Jaroszláv méltó kortársai voltak a mi Gézánknak és Szent Istvánunknak. A keresztény hit terjesztésén és megszilárdításán, az egyház megszervezésén, a központi hatalom megteremtésén éppoly kitartással, energiával és meggyőződéssel munkálkodtak, mint a magyar fejedelmek. Egyben mégis különböztek ezektől. Mindannyian harcos, hódító fejedelmek voltak. Odahaza véres kézzel teremtettek rendet s megerősödve hódító útra indultak, a császárok vetélytársaként léptek fel. Erejüket nagyszabású, de irreális hadivállalkozásokban pocskéolva, nem fordítottak kellő gondot hatalmuk állandóságának biztosítására, a belső szervezésre.

Nagy Kanut dán király rövid néhány év alatt uralma alá hajtja Angliát és Norvégiát. Vladimir és Jaroszláv a Kaukázusig és Fekete-tengerig, nyugaton a Kárpátokig terjesztik hatalmukat. Magnus meghódítja Dániát. A csehek és lengyelek pogányerkölcsű, féktelen fejedelmei a hűségesküvel áztatott császár segítségével megnövesztvén hatalmukat, egymás tartományait marcangolják s ha támogatását kihasználva már eléggé megerősödtek, megfélekedeznek esküjükről, hűbéruruk ellen támadnak, nem gondolva meg, hogy evvel utódaikra, népükre vonják bosszúálló haragját. Vitéz Boleszláv elfoglalja Sziléziát, Morvaországot, a Morva völgyén a Dunáig hatol, nyugaton az Elba völgyéig, északnyugaton a dán félszigetig, keleten a Búgig tolja ki Lengyelország határait. Bretiszláv cseh igába hajtja Morvát és Sziléziát. De uralmuk nem volt tartós. A nagy siker után jött a kiábrándulás. Kanut birodalma halála után tüstént három részre hullott s alig néhány év múlva Dánia is idegen uralom alá került. II. Boleszláv cseh fejedelemsége

saját fiai viszálykodásában és lengyel Boleszláv harcaiban szakadt darabokra. Vitéz Boleszláv lengyel birodalmát a megsértett, kifosztott szomszédok szedik szét; unokája csak a megtagadott hűbérúr segítségével tudja ősi örökségét visszaszerzeni. Nagy Jaroszláv orosz birodalmát viszálykodó ivadékai szaggatják darabokra, belső pártoskodással készítve elő a hatalmuknak századokra végetvető tatár uralom talaját.

Géza és István is megvítették az elkerülhetetlen belső harcokat; a bűnös vér kiontásától sem riadtak vissza, erős kézzel verik vissza az országukra törő ellenségeket, köztük a Német-római birodalom hatalmas császárárt, de nagyobb támadó hadivállalatokba vagy éppenséggel hódító háborúba nem bocsátkoztak. Az erdélyi részekre törő besenyőkkel a határszéli várispánok küzdöttek meg. A lengyel Boleszlávval vívott harcok sem haladták túl egy határvillongás méreteit. A kéteshiteű XIII. századi Lengyel-magyar krónikának Boleszláv diadalait s az egész Felvidéknek, Sóvár, Eger és Esztergom vidékéig való meghódítását kiszínező elbeszélése az egykorú forrásokban nem talál megerősítésre. Tietmár és a XII. századi Gallus hitelt érdemlő értesítéséből legfeljebb arra következtethetünk, hogy Boleszláv 1003 és 1018 közt a Morva-völgyön a Dunáig s onnét kelet felé a Kis-Kárpátokig, sőt a Vágig hatolt s így hatalmát magyar földre is kiterjesztette. 1018-ban ez a terület nagyobb harcok nélkül került vissza István kezére, aki nem szívesen avatkozott be az országa határán folyó küzdelembe. A Lajtán és Morván túl egykor magyar uralom alatt álló, de a kalandozások beszüntetése óta katonai jelentőségüket veszített területek lassú megszállását is békén tűrték a magyar fejedelmek. Maguk hódításra sohasem gondoltak és híven kitartottak a német-római és bizánci császárokkal kötött barátságuk mellett. Politikájuk alapgondolata a tartós béke volt. A félszázados békeállapot előnyeit tudatosan kiaknázva, igyekeztek hatalmukat megszilárdítani, királyságuk ellenállóképességét fokozni és a belső egységet megteremtve, későbbi küzdelmekre felkészülni.

Ez a tudatos béketörekvés emeli Szent Istvánt, mint állam-szervezőt harcias kortársai fölé. Ez biztosította szervezőmunkája sikerét és alkotásai állandóságát. A harcban-háborúban kialakult gyökértelen nagyhatalmak dicsősége hamar leáldozott és nem egyszer vele veszett a hódító nemzet függetlensége is. A békében fogant magyar királyság szervezett és pihent erővel nézett az új küzdelmek elébe, melyek első szele az új császár támadásával még István életében megérintette Magyarországot.

Szent Istvánban külföldi kortársai és száz évvel később élt magyar életírói a kegyes és jólelkű uralkodót, a szentéletű, komor keresztény királyt dicsőítik. Ez ítélet igazságát hirdetik uralkodói cselekedetei, fiához írt intelmeinek és törvényének szavai is. Más cselekedeteiből a keménykezű és akaraterős,

a törvényt igazságosan, de — ha kellett — kíméletlen szigorral alkalmazó királyt is megismerjük. Méreteiben az emberi történet legnagyobb alakjaira emlékeztető uralkodói egyénisége, minden idők legnagyobb magyarja mégis alkotásaiból bontakozik ki teljes fényében.

A középkor eszmevilágát, intézményeit, egyetemes katholicitását félreértő s az Európa földjén elpusztult rokonnépek sorsára nem gondoló búsmagyar álmodozók hiába gáncsolják Istvánt németbarátságáért, az ősi magyar hit elhagyásáért. A XIX. század forradalmi történeteszemléletében felnőtt gondolkodók hiába igyekeznek őt a maguk képére deformálva, minden régit leromboló, újjal és idegennel helyettesítő forradalmárnak feltüntetni. Alkotásai minden ízében konstruktív, hatalmas koncepciójú és mindenkor reális politikusnak, szíve és vére szerint egyaránt magyar s egész leikével keresztény uralkodónak pompás alakjára vetik fényüket.

Szent István idegen eszméket és intézményeket, idegen hatalmi szervezeteket ültetett át magyar talajba, de a régiekből csak azt pusztította el, ami már korhadt volt és összeomlással fenyegetett. Az életerős és fejlődésre képes régi intézményeket, a magyar élet ősi formáit bölcsen megkímélte. Magyar szellemet vitt az új intézményekbe és magyarrá alakulásuk útját is kijelölte. Alapját vetette annak a sajátosan magyar fejlődésnek, aminek legjellemzőbb, mert legmagyarabb terméke a szent király magángazdaságából a magyar nemesség önkormányzatának erős várává lett vármegye, legnagyobb alkotása a Szent István keresztény királyságával testet öltött és változó formák közt mindmáig élő magyar nemzetállam, legszebb és legkifejezőbb szimbóluma István király megszentelt koronája.

Magyarország földjén a történeti kor kezdete óta kelta, trák, szkíta, szarmata, germán, szláv, török népek hosszú sora talált hazára. Közülük nem egy hosszabb időre is megvetette lábát az ország egyik vagy másik részében, a húnok és avarok az egész ország területére kiterjesztették uralmukat, de e természettől egységesnek alkotott terület politikai és kulturális egységét létrehozni és állandósítani sem nekik, sem a világhódító latin és frank hatalmaknak nem sikerült.

Történetileg belátható időn belül a magyar volt az egyedüli nép, mely ezen a területen a politikai és kulturális egységet megteremteni s a hazátkereső népek és hódító nemzetek támadásait visszautasítva évszázadokon át fenntartani tudta. Az egész ország területére kiterjedő uralom megalapítása a honfoglalók érdeme. Ez uralom állandósítása, a politikai egység megteremtése, a népegyéniségben rejlő államalkotó erő és politikai akarat teljes kiaknázása, az európai életre felvértezett magyar nemzetállam megalapítása Szent István műve s ez a mű a magyar faj, a magyar szellem és a magyar erő legnagyobb alkotása.

CSÁSZÁROK KÜZDELME MAGYARORSZÁG BIRTOKÁÉRT

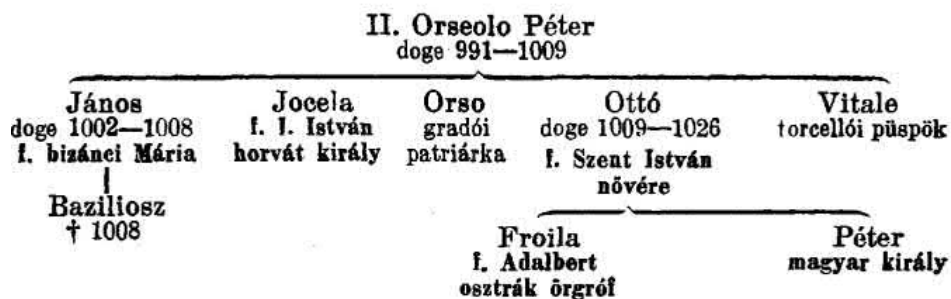
SZENT ISTVÁN halálával véget ért a közel hétévtizedes béke áldásos korszaka. Véres bonyodalmak, fegyveres tréningviszályok, pusztító háborúk nyomorúsága szakadt az országra. Későbbi magyar krónikások németek javára és magyarok megrontására szövetkező fejedelmi személyeket, az ármányos német asszonyt és gonosz unokaöccsét — Gizella özvegy királynét és Pétert — teszik mindenért felelőssé. Az egykorúak mit sem tudnak Gizella és Orseolo Péter képzelt rokonságáról és szövetségéről, sőt inkább az ellenségeskedésig fajult ellentétéről rántják le a leplet; Gizella kénytelen volt a magyar főurak védelméhez folyamodni férje trónra került unokaöccsével szemben. Péter németbarátságáról sem hallunk semmit másodszori trónfoglalásáig; annál többet olvassunk a császárral vívott küzdelmeiről. Szereplésének ez a megítélése és az első magyar királyné tisztos alakjának befekettítése a megvakított Vászoly trónra került és a német hatalommal annyit küszködő ivadékainak udvarában kialakult és írásba foglalt szájhagyomány műve volt. Szent László udvari főemberei és historikusai igyekeztek királyuk nagyapjának vétékét s a szent király igazságos, de könyörtelen ítéletét a német királynéra és a németnek mondott velencei hercegre háritani. Valóságban a kor nyugalmát egészen más, külpolitikai események, a frank császári ház ezeket előidéző nagyhatalmi politikája és hódító törekvései borították fel.

Az Orseolók

Az utolsó száz császárok, szakítva elődeik kifejezetten hódító és centralizáló politikájával, nemcsak a független magyar királyság szervezését és erősödését, hanem a hűbéres fejedelmek államszervező munkáját, hatalmuk növekedését is rokonszenvével kísérték. A lengyel és cseh fejedelmek császári uruk beleegyezésével és támogatásával vetik meg hatalmuk alapját. II. Henrik csak akkor fordult Vitéz Boleszláv ellen, mikor ez hűségesküjét megszegve, független lengyel királyság alapítására tört és a császár más hűbéres tartományait uralma alá hajtotta, Rokonszenvével nézték a velencei hercegség élére került Orseolo-család nagykonceptiójú hatalmi törekvéseit is.

Orseolo Péter és Ottó a horvátokkal és a narentavölgyi szerb kalózzal vívott kemény harcok árán megszerezték a dalmát szigetek és parti városok uralmát s „Velence, és Dalmácia hercegének” — *dogé* — címét felvéve, alapját vetették Velence tengeri hatalmának. Orsó gradói pátriárka útján magukhoz ragadják a Velencét környező és tápláló szárazföldi területek egyházi főhatóságát és ügyes diplomáciával szilárdítják meg hatalmukat. Házassági összeköttetésbe léptek a bizánci császár családjával s a horvát és magyar fejedelmi házzal. Orseolo Jocelát 1008-ban III. Kresimir horvát király (1000—1030) fia, István vette nőül, Ottó dogé pedig — ki bérmafia volt III. Ottó császárnak — Szent István nővérel kelt egybe, kitől 1012 táján fia született, a későbbi Péter magyar király. E viszonyt még szorosabbra fűzte Imre magyar herceg házassága. Ha hihetünk a kései horvát hagyományoknak, Kresimir leányát vette nőül. Az Orseolók a legjobb úton haladtak az örökös hercegség megalapítása felé, mikor hatalmas pártfogóik halála egyszeriben véget vetett nagyszabású terveiknek.

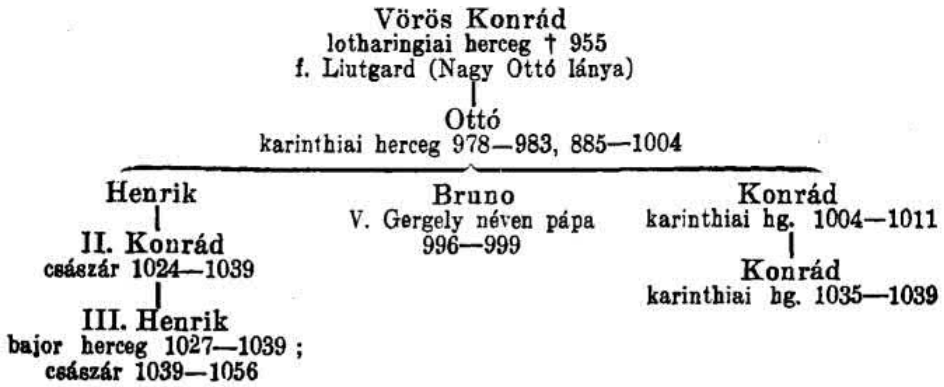

II. Konrád trónöröklése

1024-ben II. Henriket a frank Konrád váltotta fel a trónon. Ugyanezidőben halt meg VIII. Benedek pápa (1012—1024), az Orseolók olaszérdekű egyházpolitikai törekvéseinek pártfogója. Helyébe XIX. János (1024—1033) lépett, aki a gradói patriarkátus felett joghatóságot igénylő Poppo aquilejai érsek mellé állt. Nem sokkal utóbb elhunyt II. Baziliosz keletrómai császár (976—1025) is, akit rokoni kötelek fűztek Ottó dogehez. Trónja gyenge fivérének rövid uralnia után a zilált erkölcsű Zoe és Theodora császárnőknek martalékává lett. Poppo érsek a politikai helyzetet s az Orseolók uralmával elégedetlen velencei ellenzék segítségét kihasználva, mindjárt Henrik császár halála után fegyverrel támadta meg régi ellenségeit s a fellázított velenceiek Konrád itáliai útjának hírére 1026-ban elűzték Ottót.

II. Konrád (1024—1039) a hűbéresek függetlenségi törekvéseinek minden erővel ellenszegült. A halála előtt királlyá koronázott Vitéz Boleszláv utóda, II. Miciszláv lengyel király (1025—1031) ellen két büntetőhadjáratot vezetett s 1031-ben a kétes szerepet játszó Ulrik cseh herceggel (1004—1031) együtt

megfosztotta tartományuktól. Ez a sors jutott osztályrészül Orseolo Ottónak is. A koronázásra Itáliába jött császár jelenlétében 1027-ben megtartott lateráni zsinat elismerte az aquilejai érsek joghatóságát Grado felett. Az elűzött Ottó dogé Konstantinápolyba menekült. Felesége és gyermekei, Péter és Froila, Szent István udvarában találtak új otthonra. Orseolo Jocela férjével, István horvát trónörökössel, Kresimir udvarába menekült.

A német politika diadalt aratott Velencében, de a győzelem korántsem volt teljes. Az Orseolók hívei a császárnak teljesen behódoló Barbolano Péter dogé (1026—1030) ellen szították a nép hangulatát. Orseolo Orsó pátriárka Gradóból készítette elő öccse visszatérésének útját. István magyar és Kresimir horvát királyok pedig sógorukért bosszútveendő, a dalmát városokra küldték seregeiket. 1027-ben vagy 1028-ban sikerült is nekik Traut és Spalatót az új dogé uralma alól felszabadítaniuk.

A magyar-horvát-velencei szövetség, ha a száműzött Ottó útján a bizánci császár támogatását megnyerheti, a császári hatalomra nemcsak Velencében, hanem a szomszédos Karinthiában is veszedelmessé válhatott. Ez a megfontolás készítette Konrádot a bajor hercegség betöltésében s a bizánci szövetség tervében megnyilvánuló magyarellenes politikára. Az 1026-ban megüresedett bajor hercegi székre saját tízéves fiát, kit már előbb a királyságban is utódává jelölt ki — a későbbi III. Henrik császárt — ültette. Ugyanekkor Verner strassburgi püspököt fényes kísérettel követként küldte IX. Konstantinosz császárhoz (1025—1028), hogy kisfia számára nőül kérje a nála közel negyven évvel idősebb Zoe hercegnőt.

A terbevett szövetség éle kétségtelenül Magyarország és Velence ellen irányult. Ez magyarázza meg az idegeneket, szentföldi zarándokokat mindig szívesen látó Szent Istvánnak a követekkel szemben ezidőben is szokatlan barátságtalan magatartását. A magyar király nem engedte át országán a zarándok hamis mezében jelentkező Vernert. A követség ke-

rülő úton 1028 elején célhoz ért ugyan, de útja nem járt sikerrel. Zoe ottidőzésük alatt ment férjhez a korán elhunyt Orseolo János sógorához, III. Romanosz Argüroszhoz (1028—1034), aki feleségével együtt apósa trónját is megkapta s a német követeket hosszú halogatás után szép ígéretekkel és gazdag ajándékokkal bocsátotta útjukra. A Konstantinápolyban időző Ottónak és Szent Istvánnak része volt a német követek bizánci kudarcának előidézésében. Verner késedelmével időt nyertek, hogy a barátságos bizánci udvart a maguk részére nyerjék meg s a keleti birodalom szempontjából amúgy sem nagyértékű új szövetség tervét megakadályozzák. István, ha egyebet nem is tett, a császári követ átutazásának késleltetésével elősegítette a kudarcot. Ezt Konrád nem bocsáthatta meg. A belviszályok és a lengyel ügyek miatt nem került sor tüstént ellenségeskedésre, de a barátságos érintkezés megszakadt a két udvar közt,

Orsó pátriárka ezalatt serényen dolgozott családja hatalmának helyreállításán. Velencei hívei még 1029-ben vagy 1030 elején elűzték Konrád védencét. A kormányt Orsó ragadta magához öccse helyetteseként, kiért követet küldött Bizáncba. De Ottó már a végét járta s egy évvel utóbb meg is halt. A császár köveitől értesülvén Ottó betegségéről — úgy látszik — megijedt, hogy helyébe fiát — az ifjú Pétert — viszik haza, kit nagybátyja, Szent István sikerrel támogathatott. Nyilván ezért határozta el magát a régebben tervezett magyarországi hadjáratra.

A hadüzenetre közvetlen okot ezek az események szolgáltattak, de a császár végső célja a magyar király hódoltatása volt. Konrád az összes Karoling-tartományok urának vallotta magát. Udvarában az egész Frankbirodalom — Itália, Németország, Franciaország — egyesítésének gondolatával is komolyan foglalkoztak. Kétségtelen, hogy mint később fia, a Karolingok pannóniai tartományát „bitorló“ magyar királyt ő is hűbéresének tartotta s mint a lengyel és cseh hercegeket, hűségükre szerette volna kényszeríteni.

Az ellenségeskedést Henrik herceg bajor csapatai kezdték meg. A császárhoz közelálló Wipo szerint is a „bajorok hibájából“ kitört határvillongások után maga Konrád 1030 nyarati indult Magyarországra. Vállalkozásában hűbéresei közt Ulrik cseh herceg harcias fia is résztvett. Bretiszláv nemrégén foglalta el a lengyelektől Morvaországot, korábban magyar, majd lengyel uralom alatt álló új tartománnyal gyarapítva a cseh hercegséget. Most a Vág völgyén tört Magyarországra. Ellenállásra nem talált s a Duna baipartján egészen a Komárommal és Esztergommal szemközt eső vidékig portyázott. Maga Konrád a fősereggel Hamburg felől a jobbparton közeledett. István nem bocsátkozott nyílt ütközetbe. Az ősi harcmodort alkalmazta. Visszavonult a Rába-menti gyepűvonal mögé s a természetes akadályokat mesterségesekkel tetézve, mindent el-

pusztított, felégetett előttük. A Fertő-tó, Rába és Rábca mocsarainak nehezen járható, ezer veszedelmet rejtő vidékére csalt nehézfegyverzetű német sereg nagy része a mocsarakban, erdőkben pusztult el, mások az élelem teljes hiánya miatt éhen veszttek. S mialatt a császár pusztuló hadával a csúfos visszavonulást megkezdette, a magyarok Kapuvárnál kitörték, hátába kerültek, a történelemben ekkor először említett Bécszet elfoglalták s osztrák területen dúltak, pusztítottak.

A békekötés alkalmával szóbakerültek-e a király két unokaöccsét — Pétert és Beszprémet — érdeklő velencei és lengyel ügyek, nem tudjuk, de a következmények erre mutatnak. Péter — akinek István a magyar hadsereg vezetésében már ekkor előkelő szerepet adott s utóbb trónja örökösévé tett — nem támasztott igényt apja velencei hercegségére, minek következtében Orsó pátriárka Ottó halála után, még 1032-ben kénytelen volt a hatalmat a császári párt élén álló Fabiano Domokosnak átengedni. Viszont a lengyel hercegi székbe Konrád támogatásával ugyanez évben Vitéz Boleszlávnak István nővérétől született elsőszülött fia, Beszprém — keresztény nevén Ottó — került, ki gyermekkorát elűzött anyjával Magyarországon töltötte, de később — valószínűleg 1018-ban — visszakerült apja udvarába. Nyilván az ő kíséretéhez tartozott a lengyel seregben 1018-ban orosz földön hadakozó ötszáz magyar lovas. Mikor helyzete az ő mellőzésével trónra került öccse udvarában tarthatatlanná vált, Kiebbe menekült Nagy Jaroszlávhoz s ennek seregeivel vonult 1031-ben Lengyelországba. Az uralmat negyvenkét-negyvenhárom éves korában a császár támogatásával, mint ennek hűbéres hercege vette át és gyakorolta 1032-ben méreg által bekövetkezett haláláig. A császári kegy Beszprémmel szemben a magyar-német békekötés után nyilvánult meg s ez alapon feltehetjük, hogy Péter és Beszprém sorsának alakulására döntő befolyással volt Szent Istvánnak a császár fiával és tanácsosaival folytatott béketárgyalása.

Péter király

Péter király (1038—1041) kezdetben korántsem volt oly elvetemedett, gonosz hajlamú zsarnok, aminőnek a Vászolyt mentegető író rajzolta. Jelleme bizonyára nem volt elég szilárd. Híjával volt nagyapái — Péter dogé és Géza fejedelem — reálpolitikai érzékének, diplomata ravaszágának, Szent István önzetlenségének és mérsékletének. Nem tudott uralkodni olasz lobbanékonyosságán és bosszúvágyán, magyar nagyszüleitől örökölt erőszakos hajlamán. Nem értette meg magyarjai lelkét, nem tudott összeforjni nemzetével. Alapjában mégis jószándékú, vitéz és bátor ember volt. Trónralépve nagy előde nyomdokán iparkodott haladni, kinek életében teljes bizalmát bírta.

A Monte-Cassinóból még Szent István hívására hazánkba jött szerzeteseket szíves vendéglátással fogadta és gazdag aján-

dákokkal bocsátotta haza. Pécssett Szent Péter tiszteletére fényes bazilikát kezdett építtetni. Géza és Szent István hagyományait követve, udvarába fogadta a menekülő Kázmér lengyel herceget s mikor Bretiszláv ennek kiadatását kérte, büszke felháborodással utasította el. „Ha lesz törvény, — úgymond — hogy a magyar király a cseh herceg porkolábja legyen, teljesíteni fogom kívánságodat/* Udvarában Szent István régi híveivel vette magát körül. Környezetében találjuk Aba Sámuei nádorispánt és Budát, ki már István utolsó éveiben is befolyásos udvari ember volt. A kormányzatban erélyes. Két püspököt, kik tisztüknek — felfogása szerint — nem tudtak megfelelni, megfosztott méltóságától és másokat állított helyükbe, amit a Szentszék is igazságosnak talált és helybenhagyott. Gizella királynét, ki ájtatos lelkének jótékony szenvedelmét kielégítve, pazar adományokat tett az özvegyi tartásul rendelt királyi javakból, takarékosagra szorította és e javak egy részétől megfosztotta. Intézkedésével a királyi hatalom gazdasági alapját védelmezte Szent István szellemében, ki törvényben rendelte, hogy „a királyi méltósághoz tartozó javak épségben maradjanak s azokból senki se merészeljen a maga számára kedvezést keresni.“

A külpolitikában is Szent Istvánt követte. Sógorával, Adalbert osztrák örgróffal (1018—1056) szívélyes viszonyban élt, továbbfűzte a magyar-bajor barátság fonalát. Nagynénje férjével, I. István horvát királlyal (1030—1058) is fenntartotta a szövetségi viszonyt. Segítette őt Zára hódoltatásában, amivel az Orseolo-családot elűző Velencére mértek érzékeny csapást. E dalmáciai hadjárat hozta 1039-ben összeütközésbe III. Henrik császárral (1039—1056), kinek apja oly méltatlanul bánt az ő apjával és oly igaztalanul támadta meg István magyar királyt. Szűkszávú krónikás feljegyzésekből tudjuk, hogy a magyarok 1039-ben a birodalom határvidékét pusztították. Nyilvánvaló, hogy a horvátbarát Adalbero herceg letétele (1035) óta Henrik kormányzata alatt álló Karinthiáról van szó. Sógora osztrák tartományát Péter mindenesetre elkerülte, aminthogy a következő évben cseh szövetségben vívott hadjárata alkalmával sem háborgatta Ausztriát.

I. Bretiszláv cseh herceg (1034—1055) nemrég diadalmas hadmenetben vonult át Lengyelországon, honnét Kázmér herceg (1038—1058) anyját követve már korábban külföldre menekült, előbb Péter, majd III. Henrik udvarába. Országának nagyrésze Boroszlóval és Krakkóval együtt cseh kézre került. Bretiszláv a honfitársaitól életében annyit szenvedett Szent Adalbert testét nagy ünnepélyességgel szállíttatta át Gnezenből a prágai székesegyházba s mikor 1039 augusztusában Prágába ünnepélyesen bevonult, Vitéz Boleszláv rövidéletű cseh-lengyel birodalmának feltámasztásáról ábrándozott. De III. Henrik császár nem nézte tétlenül hűbérese hatalmi törekvéseit.

Még 1039-ben haddal támadt ellene s nem elégedve meg Bretiszláv hódolatával és kisleány kezesként való kiszolgáltatásával, az egész lengyel zsákmányt magának követelte. A következő évben Kázmér herceg és anyja, a szász császárok véréből származó német Richeza, nagyobb német sereggel indultak Lengyelország visszafoglalására, Henrik pedig két oldalról támadt Csehországra. Bretiszláv a magyar királyhoz fordult, ki három ezredet küldött a szász határon harcoló északi cseh sereg támogatására. A hadjárat a cseh herceg győzelmével végződött, de 1041 nyarán Henrik császár újra támadott és Csehországba nyomulva tönkverte ellenségét. Bretiszláv októberben mint megtérő bűnös, mezítláb járult Regensburgban hűbérura elé és teljes hódolatát esküvel erősítette. Ugyanekkor jött oda Péter magyar király is, kit az udvarában kitört palotaforradalom menekülésre kényszerített.

Aba Sámuel

Péter elűzésének okát Szent László udvarának Vászolyparti írója és az ő nyomán járó krónikások kegyetlenkedése s az idegen uralom miatt támadt elégedetlenségben látják s az I. Endrét trónra ültető 1046. évi mozgalom indítóokaival motiválják. Pedig ez a felkelés nem a népből, nem Vászoly fiainak magyar híveitől indult ki, hanem az udvarból. Oka a keménykezű és néha igazságtalan Péter uralmával elégedetlen főemberek, elsősorban Aba nádor nagyravágyása volt.

Az országban bizonyára sokan voltak, kik az Árpád-ivadékok mellőzésével trónraültetett Pétert nem tartották törvényes királynak és csak a borzalmasan bűnhődött Vászoly gonosz merényletének pillanatnyi hatása, Szent István tekintélyének és hatalmának súlya alatt meghajolva, ismerték el uruknak, de a felkelést nem ezek, hanem korábban Szent István, most Péter környezetéhez tartozó udvari főemberek szervezték meg, kiknek eszük ágában sem volt, hogy a törvényes öröklés rendjének, a királyi nemzetség jogának érvényt szerezzenek.

Az ürügyet a felkelésre Gizella királyné szolgáltatta, ki javaiban megcsorbítva és jótékonykodásában akadályozva az országnagyokhoz fordult védelemért. A mozgalom vezére Szent István sógora, Aba nádorispán volt, aki egyébként sem volt kibékülve Péter uralmával. Magát kora, magyarsága és a szent király mellett betöltött bizalmi állása alapján méltóbbnak tartotta a trónra felesége ifjú olasz unokaöccsénél. Mellette Sztoiszláv és Pezili — nevükből ítélve szláv és német — udvari főemberek játszottak szerepet a lázadásban. A királytól Gizella lefoglalt javainak visszaadását és bizalmasának, Buda ispánnak kivégeztetését követelték. Mikor Péter vonakodott kívánságait teljesíteni, fegyveresen támadtak Budára s őt magát megölve, kis fiainak szemét tépték ki. A király megrettenve e fordulattól, sógorához menekült Ausztriába és ennek közbenjárásával a Regensburgban időző ifjú császárhoz fordult segít-

ségért. A király távozása után a felkelők a megfélemlített püspökökkel tanácskozásra hívták az előkelőket és főtisztviselőket s ezek a fegyveres hatalom nyomása alatt Abát, keresztény nevén Sámuel, királlyá kiáltották ki.

Aba-nembeli Sámuel (1041—1044) megkoronáztatván, mindjárt követeket küldött a császárhoz, tudakolván: békét akar-e vagy háborút? Henrik nem adott határozott feleletet, bár a neki hűbéresként hódoló Péternek már előzőleg támogatást ígért. Aba ezért 1042 februárjában három sereget indított Németország ellen. Főseregével ő maga Péter sógorának, Adalbert örgrófnak osztrák tartományába tört, a Traisen-folyóig hatolt és feldúlta Túlin városát. Rengeteg zsákmánnyal, fogollyal tért haza. A Morvamezőn és Karinthiában operáló seregek azonban hazatérőben súlyos vereséget szenvedtek. A támadáson felháborodott Henrik ősszel Pétert is magával hozva, Magyarország ellen indult. A császár hűségére nemrégén visszatért Bretisláv cseh herceg is nagy sereggel jött segítségére. Kíséretében volt még az udvarában tartózkodó egyik magyar herceg, valószínűleg Béla. Henrik az 1030. évi hadjárat tapasztalatain okulva, elkerülte a Fertő és Rába mocsaras vidékét s a kivonuló magyarok által felégetett Hainburg várának elfoglalása után a balparton támadott. Pozsonyt elfoglalta, a Vág és Nyitra folyók vidékére nyomult, majd a Garamig üldözte a visszavonuló magyarokat s a könnyűszerrel meghódított területet a cseh herceg tanácsára a táborban tartózkodó árpád-házi hercegre bízta, kit azonban Aba a német sereg haza vonulása után tüstént kivert az országból. A következő év szeptemberében Henrik a békét kérő magyar követeket elutasította s újra Magyarország ellen támadott. A Duna jobbpartján a rábavidéki gyepükig hatolt, mielőtt azonban összeütközésre került volna a sor, a császár Aba kedvező ajánlatát elfogadva, ráállt a békére. A Morván és Lajtán túleső határvidék, Szent István hódítása, elveszett. Aba ezenfelül négyszáz prêmes ruha és négyszáz font arany fizetésére, az előző hadjáratokban kezére jutott foglyok kiszolgáltatására, hét előkelő kezes állítására és Gizella özvegy királyné Péter által lefoglalt javainak visszaadására kötelezte magát.

A béke — ha nagy áron is — biztosítottnak látszott, mikor Aba Sámuel ellen lázadás tört ki az országban. Az ősi szokásjog értelmében Vászoly legidősebb fiát, Szent István törvényerejű utódjelölése alapján, Pétert illette a trón. Mindkettőnek volt jogcíme és voltak elvi alapon álló hívei. Abának semmi jogcíme és csak személyes hívei voltak, ezek is kevesen, mert lázadása múltjával és barátaival sodorta meghasonlásba. Ez volt tragikuma. A szent király sógora és legbizalmasabb udvari főtisztje létére az ő végakarata ellen fordult; kijelölt utódát elűzte s addigi barátaival került szembe, kik híven kitarítottak elhalt uruk politikája mellett. István és Péter hívei a koronás

király hűtlenségbe esett, lázadó alattvalójának tartották és engesztelhetetlen ellenségei voltak. Az árpádházi hercegek barátai Péter elűzésekor ezek visszahívásában reménykedve melléálltak, de most — reményükben csalatkozva — ők is csak a bitorlót, az ősi uralkodóház jogainak méltatlan bitorlóját látták benne. A főpapok vérengzései és a koronás király elűzésével magára vont pápai átok miatt, csekélyszámú személyes hívei, kikkel együtt szolgálta Szent Istvánt, a királyi törvények megszegése és kegyetlen erőszakossága miatt kerültek vele szembe. Aba ahelyett, hogy bölcs mérséklettel és igazságos kormányzattal igyekezett volna alattvalóit magához édesgetni, nyers erőszakkal, megfélemlítéssel idegenítette el azokat magától. „Uralkodása alatt a próféta mondása szerint vért vére, bűnt bűnre halmozott/4 Péter király rendeleteit trónraléptekor megsemmisítette, de Gizella királyné elvett javait — noha ez volt lázadásának ürügye — nem adta vissza. Á császárnak esküvel ígért békefeltételeket nem teljesítette. A főurakat, nemeseket semmibe se vette, mert gyanakodott rájuk. Alacsony sorból felemelt, neki személyesen lekötelezett emberekkel vette magát körül. „Megvetvén a nemeseket, mindig a paraszttal, nem nemesekkel fogott össze, mert úgy gondolkozott, hogy az uraknak mindenük közös a szolgálkkal“. Nyers, durva és pórias környezetével „kegyetlenül dühöngött a magyarok ellen.“ A zsarnokoskodást tovább tűrni nem akaró urak végül is összeesküdtek ellene s elhatározták, hogy „élve vagy halva a császárnak adják át“ és Pétert hívják vissza.

Aba árulás útján értesült a tervről s a húsvéti ünnepeket egész udvarával Marosvárott töltvén, az oda meghívott összeesküvőket lemészároltatta. „Tanácsának legtiszteltebb urait, mint valami barmokat vagy oktalan állatokat fütykössel, karóval merészkedett agyonveretni.“ Középkori egyházi felfogás szerint Aba Sámuel e cselekedetével eljátszotta jogát az uralomra, mert a jogtipró, igazságtalan és vérengző király nem király többé, hanem tyrannus, akinek alattvalói nem tartoznak engedelmisséggel és hűséggel. Gellért püspök meg is tagadta a karácsonykor, húsvétkor szokásos ünnepi koronázás elvégzését s mikor nagy pompával és a többi püspökök által fejére helyezett koronával mégis a székesegyházba jött, húsvéti szónoklatában keményen megfeddette. A vérengzésből menekült urak pedig német földre menekültek és Pétert visszahíva a császár beavatkozását kérték.

Henrik császár Pétertől és híveitől az annyira óhajtott hűbéres hódolatra biztosítást nyerve, hirtelen támadással készült a békefeltételeket megszegő Abát meglepni. Serege 1044 júniusában Ausztriába gyülekezett. Aba bajor barátaitól értesülvén erről, követek útján ígérte meg a békefeltételek teljesítését a magyar menekülők kiadatása ellenében, de seregeit ugyanekkor Győrbe rendelte. A császár visszatartotta a köve-

leket, a magyar határra vonult és miután Sopron várát elfoglalta, hadat üzent.

Aba az 1030. évi hadjáraton jól bevált harcmódot alkalmazta, a Fertő, Rába és Szigetköz határolta vizenyős, mocsaras területre akarta csalni ellenségét. De terve nem sikerült. A német hadat ezúttal magyarok vezették. A gyeplínia ez a természetes és mesterséges akadályát, halálhozó mocsarait rejtett utakon megkerülő ellenség sereg észrevétlenül az ország kapuórságának hátába került s azt megszalasztva Győr felé indult. A két sereg Ménfőnél találkozott. Kemény csatában vitézül harcolt Aba, de serege cserbenhagyta. Péter számban meggyarapodott magyar hívei nem akarván a bitort támogatni, megfutamodtak s evvel eldöntötték az ütközet sorát. A németek sok foglyot ejtettek. Aba maga elmenekült, de királyi hatalmának jelvényei, aranyos lándzsája és koronája zsákmányul estek. Henrik és Péter diadalmenetben vonultak Fehérvárra, hol Nagyboldogasszony napján a papság, főurak és nemesek a császár jelenlétében ünnepélyesen hódoltak visszatért királyuknak. Aba családja fogságba esett. Nemsokára őt magát is elfogták a Tisza vidékén és Péter elé hurcolták. A királyi tanács ítélszékké alakult s mint hitszegő, lázadó ország- és felségárulót halálra ítélte és fejét vétette. Tetemét családja később Sáron alapított nemzeti monostorába szállította át.

Aba Sámuel bűnhődése súlyos volt, de nem igaztalan. Az ő oktan nagyravágyása, féktelen szenvedélye okozta, hogy Magyarország szívébe a honfoglalás óta először ellenség sereg hatolhatott s az ő hitszegése kényszerítette Pétert a magyar királyságot német hűberré alacsonyító politika útjára.

Péter hűbéres királysága

Péter király (1044—1046) újra Szent István trónján ült, homlokát Szent István koronája övezte, de a trón és korona aranya már nem tündökölt régi fényében. A német támogatás ára az ország függetlensége, királyának szuverénitása volt. A császár kitüntető barátsággal bánt Péterrel. Német sereggel kísérte fővárosába, maga díszítette fel a királyi jelvényekkel, maga vezette trónjához, német testőrséget rendelt melléje, de mindezt nem szövetségesként tette, hanem mint hűbérúr szokta tenni előkelő és hatalmas hűbéresével. Aba lándzsáját és harci koronáját, a Magyarország hódoltatását jelképező hatalmi jelvényeket Rómába küldte az apostolok sírjához és Szent István bajor forrásból merítő törvényeinek uralmát helyreállítva, nem a szent királyra hivatkozott, hanem „a bajor jog adományozásáról“ beszélt. S alig félesztendő múltán újra eljött nagy kísérettel, hogy ünnepélyes szertartások közt fogadja új hűbérese hódolatát, ki idősebb létére is „fői tisztelettel“ hívta meg pünkösdi ünnepére. „A szent ünnepen — írják örvendezve a németek — Péter király saját népe és a mi né-

pünk jelenlétében az aranyos lándzsával átadta a magyar királyságot császári urának s miután a magyar urak is hűséget esküdtek a császárnak és utódainak, tőle azt — nem örökös birtokul, hanem személyes hűbérül — életefogytaig való birtoklásra visszakapta.“ A császár arannyal gazdagon megajándékozott kíséretével meglegedetten tért haza új tartományából, de Péter nem soká örülhetett trónja visszaszerzésének.

Királyi méltóságának lealacsonyításával, országa függetlenségének feláldozásával minden magyart maga ellen lázított. Az elégedetlenséget fokozta az udvarban most már túlsúlyhoz jutott idegenek dölyfös viselkedése.

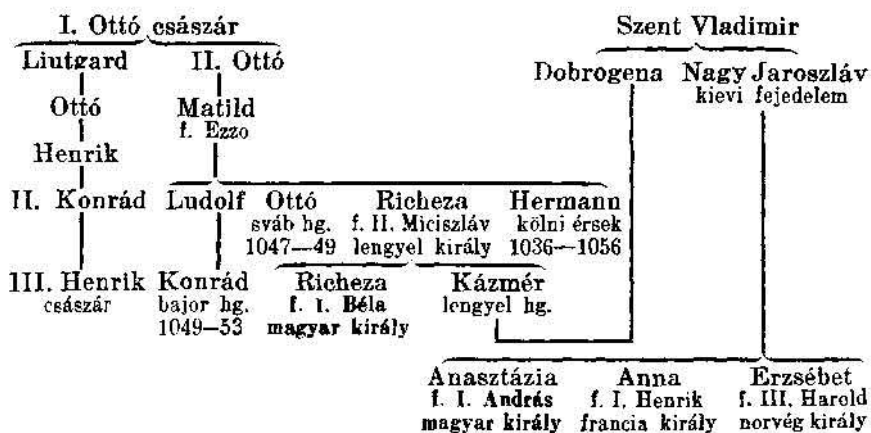
Pétert a keserű tapasztalatok elfordították eddigi híveitől. Bizalmatlan volt minden magyarral, sőt a Szent István és Gizella környezetéhez tartozó meghonosodott németekkel szemben is. Csak a maga olaszaiban bízott és az újonnan bevándorolt német vitézekben, kik közül Gut és Keled, ez a sváb földről jött testvérpár, később egy hatalmas magyar nemzetiség törzsapjává lett. Ezekkel vette magát körül, ezek kezébe adta a hatalmat s gyanakvó ember módjára gonoszul kezdett uralkodni. „Az ország javait — mondották később a magyarok — kevély szemmel és telhetetlen szívvel falta a fenevadak módjára ordító németekkel és fecskemódra csácsogó olaszokkal. Az erősségeket, várakat és kastélyokat németek és olaszok őrizetére bízta. Azon időben senki biztos nem lehetett felesége tisztasága, leánya és húga szüzessége felől a király testőreinek viselkedése miatt, kik büntetlenül erőszakoskodnak vala.“ A hívei ellen panaszolkodó uraknak kevélyen felelte: „ha valameddig élek, minden bírót, századost és falusi bírót, minden főembert németekből teszek és Magyarország földjét idegen telepésekkel fogom megtölteni.“

Vászoly fiai a számkivetésben

Az ország és a nemzet lealázását jelentő idegenuralom egy táborba hajtotta a száműzött hercegek pogányhajlamú barátait, Szent István magyar híveit és Aba embereit, kikhez Péter mellőzött régi tanácsosai közül is sokan csatlakoztak. A mozgalom élére Szent István unokatestvérei, a gyulafi Buja és Bonyha állottak s követek útján érintkezésbe léptek Vászoly fiaival. De Péter nyomára jött az összeesküvésnek. Anyja unokatestvéreit kivégeztette, társaikat megvakíttatta. Mint Aba Csanádi vérengzése után, úgy lobbant fel most is a lázadás tüze. Az elégedetlenek „Csanádon összegyűlve tanácsot tartottak és a tanácsból ünnepélyes követséget küldöttek Oroszországba Andráshoz és Leventéhez, megüzenvén nekik, hogy egész Magyarország hűségesen várja őket s az egész ország örömeit hódolna nekik, mint királyi magnak, csak jöjjenek s oltalmazzák meg őket a németek dühétől. Esküvel erősítik azt is, hogy mihelyt bejönnek Magyar-

országba, minden magyar egy szívvel-lélekkel hozzájuk tódul és uralmuk alá veti magát.“

Vászoly fiai apjuk megvakítása után Bretiszláv cseh herceg udvarában találtak menedéket. Egyikük — nyilván Béla — még 1042-ben is itt tartózkodott és pártfogója seregével jött Magyarországra, hol a császár az északnyugati felvidék kormányzatával bízta meg, de a németek kivonulása után Abával szemben magát tartani nem tudta, menekülnie kellett. Két bátyja már korábban — 1039 táján — Oroszországba ment. Nagy Jaroszláv udvarában, kivel nővére — Szár László felesége — révén rokonságban voltak, szíves fogadtatásra találtak. Levente hű maradt pogány hitéhez, de öccse megkeresztelkedett s Oroszország védőszentjéről András nevet kapott. Jaroszláv saját leányát, Anasztáziát adta hozzá nőül, kitől 1040 táján született Adelhaid leánya, később Vratiszláv cseh herceg felesége. Béla a magyarországi kudarc után 1043-ban lengyel földre menekült, a császár támogatásával nem régen hazatért Kázmér herceg udvarába, ki épp akkor vívta nagy harcát az uralmát elismerni vonakodó mazóviak, litvánok, poroszok és pomeránok ellen. Küzdelmében erős sereggel támogatta Nagy Jaroszláv orosz fejedelem, kinek nővérét, Dobrogenát, az év elején vette nőül. A harcban Béla herceg nagyon kitüntette magát; párviadalban terítette le a pomerán fejedelmet. A győzelmi ünnepek során Kázmér saját nővérét, II. Miciszláv'nak és a német Richezának hasonlónevű leányát adta nőül a „bajnok“ Bélához, kit miután pogány hajlandóságait felesége hatása alatt levetkőzte, a lengyel egyház védőszentjéről Adahbertnek is nevezték. Házasságából lengyel földön két fia és egy leánya született. A legidősebbet apja a magyarok első keresztény fejedelméről Gézának nevezte, de a keresztségben Magnus nevet kapott. A leányt Zsófiának, az ifjabb fiút Vladiszlávnak, magyarosan Lászlónak keresztelték.

Vászoly fiai házasságuk révén az orosz és lengyel fejedelmekben megbízható szövetségesekre s egyúttal nyugaton is előkelő rokonságra tettek szert. Jarosláv egyik leányát épp ezeitől vette nőül Harold norvég trónörökös, a másikat

I. Henrik francia király. Béla feleségének pedig, ki anyjáról

II. Ottó császárnak volt unokája, egyik nagybátyja kölni érsek volt, a másik sváb herceg, unokafivére pedig bajor hercegségre emelkedett.

Pogány lázadás

Levente és András a hazai események híret véve, orosz földön sereget gyűjtöttek, zsoldosokat fogadtak és 1046 őszén sietve Magyarországra indultak, de mielőtt ideértek volna, Tisztántúl már kitört a pogány reakció forradalma. A vezetés a legszélsőbb elemek kezébe került. Ezek szemében Vászoly-nak és fiainak főérdeme — árpádházi származásuk mellett — pogány hajlandóságuk volt. Elkeseredett, nyakas magyarok, a kereszténységgel már átítatott dunántúli magyarságtól elszigetelt keleti nemzetségek, ha hallgattak is, évek óta vártak az alkalomra, hogy az idegen keresztények gyűlölt uralmától szabaduljanak. Most úgy hitték, elérkezett a leszámolás ideje, s ezért várva-várták a hercegek hazatértét, kiktől nemcsak a király és idegen tanácsosai, tisztviselői eltávolítását kívánták, hanem ezek kiirtását, a keresztény hit és az új törvények eltörlését, a pogányság és a régi jog visszaállítását. Vezérük Vata úr volt Békés várából, ki „fejét megberetvélván és hajából pogány módra három csimbókot eresztvén, elsőnek ajánlá magát a magyarok közül az ördögnek/4 Vata felhasználta a püspökök és ispánok távollétét, kik Nagyasszony napjára Fehérvárra mentek a királyhoz s az egész környék népét fel-lázította. „Biztatására az egész nép az ördögöknek áldozá magát. Lóhúst kezdenek enni s általában a leggonoszabb dolgokat művelték. Mind a papokat, mind a katolikus hitben maradt világiakat leöldösték, Istennek igen sok egyházat lerombolták és minden németet és olaszt, kik különböző tiszteket viselve az országban el valának szórva, csúf halállal végezének ki.“ A felkelők dolgukat a Tisztántúl nagy alaposággal és pogány kegyetlenséggel végezve, Vataval élükön átkeltek a Tiszán. Nagy csoportokban tódultak a Vereckei-hágó felől már Újvár — a későbbi Hevesújvár — alá érkezett hercegek elé s őket „makacsul kérték, engedjék az egész népet pogány hit szerint élni, engedjék a püspököket és papokat legyilkolni, a templomokat lerombolni, a keresztény hitet elvetni és bálványokat imádni/4 A hercegek megengedték, vagy legalább is elnézték mindezt, mert különben a háborodott tömeg „nem harcolt volna Péter ellen/4

A pogány sokaság, nyomában a hercegek kis hadseregével, Heves-Újvárról a pesti rév felé indult. A felkelők hírnököket küldtek Dunántúlra Péter táborába, hogy a magyarok-

nak hírt adjanak a hercegek jöveteléről és őket az idegenek ellen lázítsák. A Fehérvárott tartózkodó magyar urak és főpapok tudomást szerezve az eseményekről, a hercegek pártjára álltak s a Komárom felől székvárosába vágató Péter királyt nem bocsátották be. Péter magára hagyatva, néhány idegen hívével Moson felé indult, hogy onnét Ausztriába meneküljön. A királyi tanács tagjai pedig a püspökkel együtt hódoló követiséget küldtek Andrásához és Leventéhez. A követiséget Gellért vezette, Marosvár szentéletű olasz püspöke, kit honfitársának, a velencei Péternek kegyetlenkedése éppúgy felháborított, mint annakidején Aba vérengzése s ezért szívesen várta a Szent István nemzetségéből sarjadt új királyt. Vele ment három püspöktársa, Beszteréd, Böldi és Beneta, vagyis Benedek, nevükről ítélve már nem idegenek, hanem az első magyar papi nemzedék tagjai. A világiak közül csak Szolnok ispán nevét tartotta fenn a hagyomány. A kis csapat a Kelenhegy lábához torkolló pesti rév felé haladt, hogy a hercegeket a Duna partján tisztességesen fogadják.

A hercegek hada még átkelőben volt, mikor megérkeztek, de Vata és cimborái már a budai parton voltak. Meglátva a fogadásra főpapi díszben (érkező egyházfjedelmeket, vad dühvei rohanták meg őket és akit értek, agyonkövezték. „Gellért pedig azokra, akik kövezik vala, szüntelen keresztet vetett és fennhangon kiáltá: Uram Jézus ne vedd ezt vétkül nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.⁴” A felindult tömeg a kereszt jelen és Gellért idegen nyelvű beszédén még inkább feldühödve, „szekerét felborítá s őt leráncigálva taligára ültette és a Kelenhegyről — melyet azóta Szent Gellért hegyének neveznek — aláeresztette. És midőn még pihegett, mellét lándzsával átdöfték, koponyáját egy kövön összetörték.“ Vele pusztult Böldi püspök is. Beszteréd és Benedek a kompra menekültek, de a túlsó parton álló pogányság őket is megtámadta. Beszteréd hamarosan belehalt itt kapott sebeibe. Benedeket az időközben odaérkezett András herceg szabadította ki a pogányok kezéből. Szolnok ispánt, ki lovát a Dunába ugratva menekült, egy hajósemer vette fel csónakjába, de a tömeg fenyegetésétől megrémülve, leszúrta. Legyilkolták a püspökök kíséretét, cselédségét is. „Oly sok pap és világi szenvedett e napon véítanuságot Krisztus hitéért, hogy számukat csak Isten és az angyalok tudhatják.“ A magyar kereszténységnek ők voltak első vértanúi, kik mások bűnéért, ártatlanul szenvedve, vérük ontásával járultak honfitársaik hitének megerősítéséhez.

A nyugati határon ezalatt felkelő csapatok elvágták a német határ felé menekülő Péter király útját, kit a Fehérvárra bevonuló András követek útján hívott udvarába, hogy vele békésen kiegyezzék. Péter hajlott a szóra, de mikor a túlbuzgó követ útközben meg akarta kötözni, büszke vére fellázadt.

Feleségével és kíséretével egy majorba zárkózott és ott „három napon át vitézül harcolva védte magát.“ Katonái mind elhullottak, ő maga feleségével fogságba esett. A győztesek Péter kemény ellenállásán felbőszülve feleségét csúnyán bántalmazták, őt magát koronás király létére, mint valami felségárulót megvakították s így hurcolták Fehérvárra András elé, „hol a szörnyű fájdalom miatt rövid idő múlva meghalt.“ A „királylyal soha meg nem történt“ rémtetten maga András is felháborodott. Szerencsétlen elődjét nagy tisztességgel a pécsi székesegyházba temette el, bántalmazott pedig szigorúan megbüntette.

A pogány magyarok, Vata és barátai, a szájhagyományból, hősdalokból ismert régi világ visszatérését remélték, amikor még minden magyar egyforma volt s a független és szabad nemzetségeken kívül nem volt más hatalom és birtokos, nem voltak püspökök és ispánok, amikor csak magyar lehetett úr és parancsoló, az idegenek pedig csak szolgasorban jutottak a magyar földre. Azt az időt kívánták vissza, mikor a nép emlékében legendás hőssé nőtt diadalmas vezérek járták a világot, pusztító hadjáratokon éreztetve a magyarság hatalmas erejét a magyar királyságot hűbéres tartománnyá alacsonyító német fejedelmek őseivel. Ebben a reményben oszlottak szét és takarodtak haza, miután Andrást és Leventét Fehérvárra kísérték és Péter szomorú sorsáról biztos tudomást szereztek, de reményükben nemsokára keservesen csalódnuk kellett, mert a hercegek nem voltak a pogány reakció hívei.

I. András trónfoglalása

Levente hű maradt ugyan ősei hitéhez s „ha kormányra jutott volna — úgy mondták — egész Magyarországot megromtotta volna a pogány bálványimádással,“ de hazatérve Önként félreállt András útjából. A trónt öccsének engedte át s néhány hó múlva meg is halt; Taksony faluban temették el az utolsó pogány fejedelem mellé. András és Béla az oroszok Szent Istvánjának, Nagy Jaroszlávnak s a clunyi bencések tanításán nevelkedett Kázmérnak udvarában, jámbor asszonyaik oldalán hívő keresztényekké nevelkedtek s környezetük egyenesen előkészítette őket Szent István alkotásainak védelmére és továbbépítésére. Mi sem állt távolabb tőlük a keresztény hit üldözésénél, a szentistváni alkotások lerombolásának gondolatánál. A sorsuk fordulását előidéző mozgalom sem volt pogány irányú. A véres események szomorú sorozata, az idegenek és papok üldözése, öldöklése s a kelenföldi borzalmas vérfürdő Vata pogány seregének műve volt. A Péter ellen támadt felkelésnek azonban ez a tiszavidéki pogány lázadás csak kísérőjelensége, helyi tünete. Előidézője az idegen uralommal, a hűbéres király kormányzásával szemben támadt általános elégedetlenség volt, amiben Szent István, Aba Sámuel, sőt Péter egykori magyar hívei is egyek voltak a

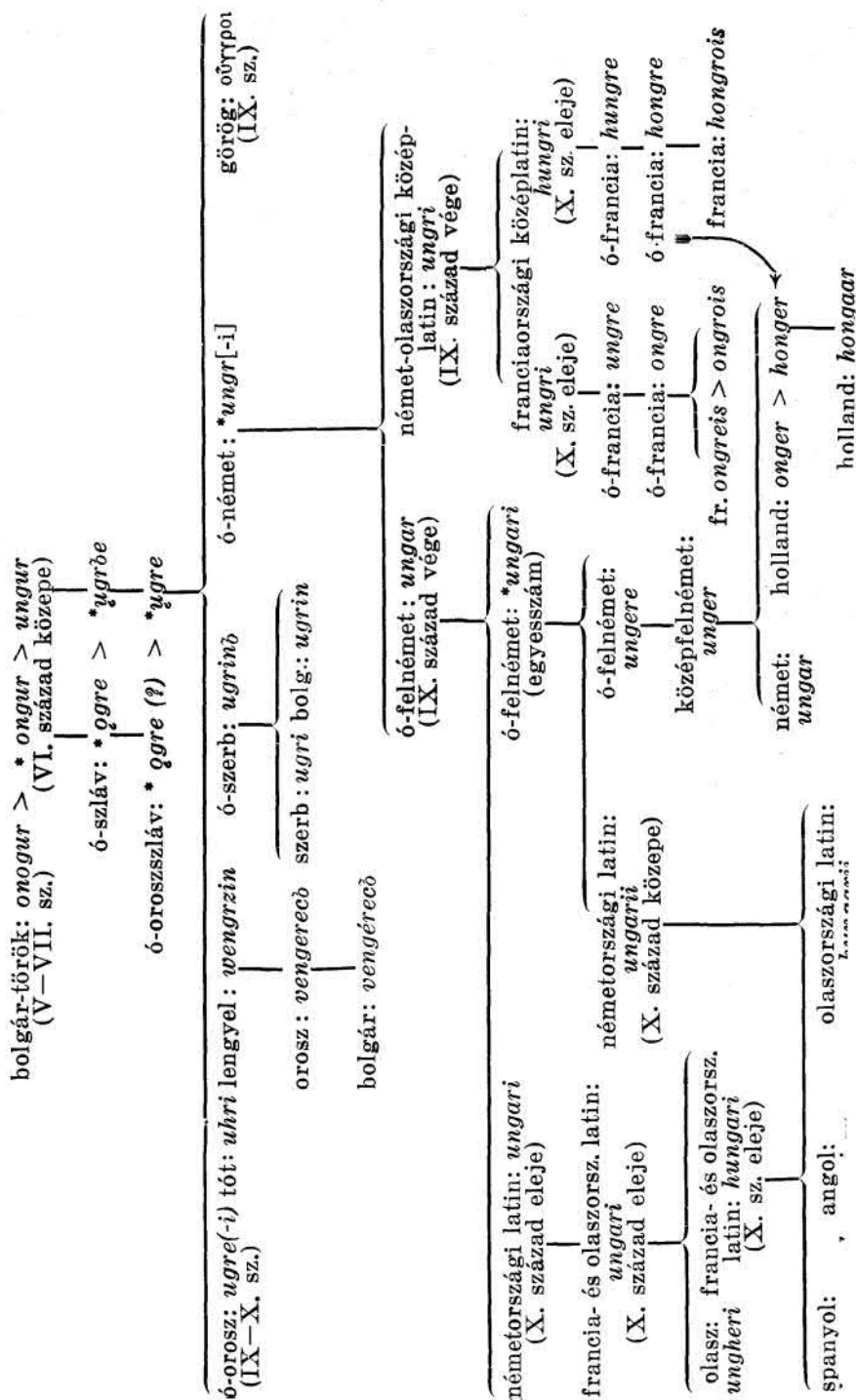
pogányhajlandóságú urakkal. Pétert az egész nemzet felháborodása üzte el a hűségesküvel beszennyezett királyi trónról s Andrást az egész nemzet lelkesedése iktatta be emberi és isteni jog szerint őt illető méltóságába. Legerősebb támaszai, legmegbízhatóbb hívei a „bitorlók“ idejében s most is azok a keresztény magyar urak — Viska, Buja, Bonyha és társaik — voltak, akik nem a pogányságot, hanem Szent István korát akarták visszaidézni. Ezek vitték diadalra a papságtól is szívesen fogadott hercegek ügyét s nem a nyomukba szegődött pogány lázadók. Ezek politikája győzött András trónfoglalásával.

I. András (1047—1060) az első perctől kezdve Szent István örökösének tekintette magát. Eltúrta a pogányok garázdalkodását, mert ha ezek ellene fordulnak vagy magára hagyják, egész kísérlete kudarcba fulladt volna. A garázda had szétoszlása után azonban Szent István, Péter és Aba egykori hívei közül hozzápártolt keresztény urakkal vette magát körül. „A keresztények nagy romlásából megmenekült három püspök“ — Benedek, Szent Mór és egy névről nem ismert társuk — által 1047 elején Szent István koronájával királlyá koronáztatta magát és megparancsolá, hogy a pogány szertartással mindenki fejvesztés terhe mellett felhagyjon, Krisztus igaz hitére térjen és mindenben Szent István király törvénye szerint éljen. Elrendelte, hogy a bálványokat lerontsák, az elpusztított templomokat felépítsék, a papi testületek a régi tiszteletben tartassanak, az Isten, a vallás és a papok gúnyolói és bántalmazott, papi személyek és világiak gyilkosait a régi törvények szerint szigorúan megbüntessék. A belső rend megalapozásával egyidőben a külső támadást is el akarta hárítani s ezért követséget küldött Henrik császárhoz.

III. Henrik császár hűbérúri igényei

III. Henrik császár, a keresztény középkor szellemének ez a hatalmas képviselője 1046-ban állt hatalma tetőpontján. Nagy Károly óta egy császárnak, még Nagy Ottónak hatalma és tekintélye sem volt az övéhez mérhető. Délen az itáliai normann hercegek, keleten a függetlenségükért annyit harcoló cseh és lengyel hercegek s a német fennhatóságot addig soha el nem ismerő magyar király hűbéres hódolattal járultak trónja elé. A dánok és norvégek királya, az oroszok fejedelme hatalmas szövetségesüket tisztelték benne. A hűbéresekkal vívott küzdelemben elgyengült francia királyságban felesége, Poitou Agnes és cluny kapcsolatai révén volt befolyása. A pápai trónért alantas eszközökkel harcoló méltatlan egyházfőket letaszítva véget vetett a „három pápa“ szomorú korszakának. Magához ragadta a trónbetöltés jogát s rövid időn belül négyszer töltötte be Szent Péter trónját, minden esetben német püspököt emelve a keresztény egyház élére. Az első közülük az 1047. év első napján — karácsony ünnepén — koronázta

A magyarok ungar nevének leszármazása és változatai.

császárrá a német-római világbirodalom alig harmincesztendő urát. II. Kelemen (1046—1047), II. Damasus (1047—1048), IX. Leó (1049—1054) és II. Viktor (1055—1057) pápák hű támaszai voltak a clunyi irányzat híveivel szoros kapcsolatban álló hatalmas császárnak. Henrik az egész keresztény világ urának érezhette magát, mikor — kevéssel római útja előtt — a magyar felkelésnek, majd visszatértekor Gottfrid lotharingiai herceg lázadásának híret vette.

Péter trónját András, a császárral barátságot tartó Nagy Jaroszláv veje, foglalta el. Gottfrid és a többi nyugati hűbéres urak lázadása mögött Jaroszláv másik leányának férje, I. Henrik francia király állt. E sógorsági viszonyból aligha szabad a két esemény szorosabb összefüggésére következtetnünk, de feltehető, hogy a császárral szemben eddig barátságosan viselkedő francia királyt a magyar eseményekről vett hírek készítették a lotharingiai herceg elszakadási törekvéseinek támogatójává. Bármint volt is, Andrásnak kapóra jött a lotharingiai felkelés. Ez tette számára lehetővé a császár bosszúzó hadjáratának elodázását.

Követei 1047 nyarán tisztelegtek Speyerben Henriknél. Előadták, hogy Andrásnak mi része sem volt a Péter ellen támadt összeesküvésben, a királyságot népe sürgető kívánságára kényszerült elvállalni, trónralépve kivégeztette Péter bántalmazott s a többi összeesküvőt is hajlandó a hűbérese személyében megsértett császárnak kiszolgáltatni. Ezenfelül évi adót, hadi segítséget és hódolatot ajánlottak fel András királyi méltóságának elismerése és a béke helyreállítása fejében.

András király hűbérajánlatának őszinteségéhez szó fér. A szláv udvarokban, ahol a politika első iskoláját járta, a hűbéri viszonyt nem tekintették morális kötelezettségnek, csupán időleges politikai kapcsolatot láttak benne, amin az erőviszonyok változásával könnyűszerrel változtatni lehet, így tett Vitéz Boleszláv, mikor hatalmában megerősödött és így tett Bretiszláv is, kinek küzdelmét András 1038 és 1039-ben egész közletről szemlélhette. A békét azonban komolyan akarta, mert arra neki és országának égető szüksége volt. Jól tudta, hogy a birodalmi sereg támadása katasztrófális veszedelemet jelenthet a forradalomban legyengült s a konszolidálás útján éppen csak megindult országra. Pedig a támadás szinte elkerülhetetlennek látszott, mert Péter elmozdításával és megvakításával a császárt saját személyében érte súlyos sérelem, amit III. Henrik bosszúlatlanul nem hagyhatott. Az is kétségtelen volt, hogy a császár, ki német tartományaival is egész önkényesen rendelkezett, maga készült eladományozni a Péter halálával — felfogása szerint — reá visszaszállt hűbéres királyságot. Ily nehéz körülmények közt a hódolat felajánlása, mint a háború elhárításának egyedüli módja, mindenesetre indokolt és politikai cselekedet volt, hiszen a magyar jog értelmében

törvényesen uralkodó király önkéntes hűbéres hódolata — a későbbi felszabadulás hátsógondolatával — még mindig sokkal kedvezőbb s a jövőre biztatóbb kilátást nyújtó megoldás volt a császári adományon alapuló hűbéres fejedelemségnél. Henrik azonban épp ez okból nem állt rá András ajánlatára, amiben saját jogai csorbítását látta. Ha elfogadja az örökösödés címén trónralépett András hódolatát, evvel Magyarországot az Árpádház örökös hűbérenek ismerte volna el, holott ő ilyenről nem akart tudni. Magyarországot csak mint személyes beneficiumot adta életfogytaig Péternek, miután ez a hűbéri jog szokásos szertartásai közt reáruházta annak tulajdonjogát. Ezért tartotta saját szempontjából fontosnak, hogy Magyarországot serege élén vegye birtokába s mint lázadóktól fegyverrel visszaszerzett tulajdonát adományozza személyes hűbérrül akár Andrásnak, akár másnak. A tervbevelt magyar hadjáratot, András békés szándékáról meggyőződve, mégis elhalasztotta s miután a sváb Welf grófot Karinthia hercegévé (1047—1055) kinevezte s így a határvidék védelméről kellően gondoskodott, a lotharingiai forrongás lecsendesítésére indult.

Béla hercegsége

A császárt a következő években birodalma belső ügyei és egyházi dolgok foglalták el. András alaposan felkészülhetett a küzdelemre. Nem is vesztegette idejét. Első gondja volt a gazdátlan püspöki székek és tisztségek betöltése. Az esztergomi érseki széken 1055-ben a kelenföldi vérengzésből megmenekült Benedeket találjuk. A tihanyi alapításkor jelenlevő Kelemen és Miklós valószínűleg Veszprém és Győr püspökei voltak. Kalocsán 1050-ben György az érsek. A pécsi egyházmegyét 1036 óta Szent Mór kormányozta. Biharban a lüttichi származású Leodvin lett püspökké, ki már András idejében jött több más pappal együtt Magyarországba. Nádorispánná Záchot tette, kiben a későbbi nógrádmegyei híres Zách-nemzetség őseit láthatjuk. Az ispánok közül névszerint ismerjük a Péter korában meghonosodott Gut-Keled-nemből származó Vid bácsi ispánt, Ják-nembeli Mártont, továbbá Ákos-nembeli Ernye, Endre, Fancsal, Hetey, Gilco, Lutovic és Woitech ispánokat. A három utóbbi idegennek látszik. Rajtuk kívül Koppány bíró és Nana lovász szerepelnek 1055-ben a király kíséretében. Ezek voltak munkatársai a rend és nyugalom teljes helyreállításában. Rájuk hárult a pogány uralom utólagos fellobbanásainak erélyes elfojtása.

Hadserege vezérletére András kitűnő katona hírében álló Öccsét, Béla herceget hívta haza Lengyelországból s vele — mint törvényes Örökösével — orosz szokás szerint országát is megosztotta. „Sem örökösöm, sem testvérem nincs rajtad kívül, — izente neki — légy te örökösöm, kövess az uralkodásban. Ne késlekedj hozzám jönni, hogy személyesen eljövén, az ország javaiban megosztozzunk“ Béla el is jött lengvel

feleségével, két kisfiával és leányával, kiket idehaza nemsokára még egy fiú és három leány követett. „Tanácsot tartván, az országot három részre oszták, melyekből kettő a királyi felség tulajdona maradt, a harmadik a herceg birtokába bocsátott/4 Bélának az ország északi és északkeleti része jutott Nyitrától és Pozsonytól Ung, Szatmár, Bihar vidékéig. Tartománya déli határa a Duna, keleten a Körös-folyó és a bihari erdőség volt. A Dunántúl, a Duna-Tisza köze és a Marosvidék Erdéllyel Andrást uralta. Ország részében Béla teljes uralkodói hatalommal élt. Udvar tartott, pénzt veretett, élvezte a várgazdaságok jövedelmét és kedve szerint adományozhatott. Bátyjának azonban feltétlen hűséggel, hűbéres hódolattal tartozott.

Béla hazajövetelével nemcsak kiváló hadvezérre tett szert András, aki maga a katonai tudományban nem nagyon tűnt ki, hanem értékes szövetségesekre is. Kázmér lengyel herceg és utóda, II. Merész Boleszláv (1058—1079) sohasem feledkeztek meg a nagy szolgálatokról, amiket az északi hadjáratban Béla tett sógorának. Mindvégig jó rokonai és hű szövetségesei maradtak neki és fiainak. Az új bajor herceg, lotharingiai Konrád (1049—1053) is rokonságban állt Bélával. Unokatestvére volt feleségének és a háborút sürgető Gebehard regensburgi püspökkel szemben kezdettől fogva békés, majd kifejezetten magyarbarát magatartást tanúsított. A külpolitikai helyzet egyébként sem volt kedvezőtlen. Keleten az egykor hatalmas besenyőség utolsó óráit élte s nemsokára áldozatul esett a keletről előrenyomuló úz és kún rokonoknak. Oroszországban András apósa kezében volt a hatalom. Konstantinosz Monomachosz császárt (1042—1054) külső háborúk, belső zavarok kötötték le s ezért jó viszonyt tartott fenn magyar szomszédjával. Barátságuk emlékének látszik magyar földön talált s — úgy lehet — András számára küldött díszes koronája. Mikor 1050-ben elérkezett a leszámolás ideje, András és Béla teljesen felkészülve várták a németek támadását.

Az ellenségeskedést Gebehard regensburgi püspök,

II. Konrád császár harcias és erőszakos féltestvére kezdte meg, kit nagyon bosszantott császári unokaöccse halogató politikája. 1050 tavaszán seregével hirtelen átkelt a Lajtán és a gyepűntúli magyar területet kezdte pusztítani. A magyarok sem voltak restek. A zsákmányával visszavonuló bajor sereg nyomában Ausztriába törtek és kegyetlenül dúlva, gyújtogatva pusztították a határvidéket. A császár szemethúnyva Gebehard támadása fölött, kihívásnak vette a nemrég még kódolásra kész magyarok támadását s a bajor urakat az előző évek harcaiban felégetett Hamburg — mint akkor mondták: Heunen-burg, vagyis Húnvár — felépítésére utasította. A magyarok a várépítést folytonos portyázó támadásokkal akadályozták s a védelemre kirendelt bajorok közül sokat elpusztítottak.

Béla sógora, a lengyel herceg is akcióba lépett s a császár hü vazallusának, Bretiszláv cseh hercegnek keleti, lengyel tartományát nyugtalanította. Bár a császárral szemben Kázmér nyíltan nem lépett fel, sőt hűségét folyton hangoztatta, Bretiszláv erejét a következő években is állandóan lekötötte s az 1054-ben neki formálisan is átengedett Sziléziát elfoglalva, nagy szolgálatot tett a magyar királynak, kinek a cseh herceg — mint a korábbi események bizonyítják — érzékeny kárt okozhatott.

III. Henrik hódítókísérletei

A következő évben Henrik döntő lépésre határozta magát. Nyár derekán az egész birodalom haderejét összevonva indult Magyarország ellen. A csehek, morvák, bajorok és karanténok Bretiszláv, Gebehard püspök és Welf karinthiai herceg vezérlete alatt a Duna balpartján törtek a Kis-Alföldre és a Vág völgyére. Henrik fősergével a jobbparton maradt, de régi tapasztalatain okulva, elkerülte a Fertő és Rába mocsaras vidékét. Karinthia felől a Rába jobbpartján a Zala-folyó és a Balaton mentén vonult Fehérvár ellen. András és Béla ismét a régi magyar taktikával éltek. Minden terményt felégették, minden gabonát elhurcoltak vagy elrejtettek, minden barmot elhajtottak a támadó sereg útjából és fokozatosan visszavonulva csalogatták az ország szívébe. A Veszprém és Fehérvár környékén gyülekező magyar fősereg nyílt harcban itt se bocsátkozott. Folytonos rajtaütésekkel gyengítette, pusztította a vitézül verekedő, de az éhségtől és fáradtságos úttól már kimerült ellenséget. Somogy felől pedig egy másik sereg szép csendesén a németek hátába került, megszállta a Zala és Rába völgyét és megerősítette a kapuvári, mosoni gyepüket. A császár a bekerítésről hírt véve, sietve takaródét hivatott. A magyarok persze hátbakapták s a nagy reményekkel útrakelt birodalmi sereg utóhada már futva menekült a Vértes-hegység útain Győr és Moson felé, hol a hajók várakoztak rájuk. Még évtizedek múlva is emlegették, hogy siettek „a csúfot vallott németek sátraikat, pajzsukat, minden holmijukat elhagyalva, vissza Németországba“ s — mint mondták — „erről az esetről nevezik a helyet, honnan a németek vértjeiket elhánnyva megszaladtak, mind a mai napig Vértes-hegységnek.“ A Dunát elérve, nem találták ott az élelmet hozó hajóhadat. Beszélték, hogy magyar portyázók elfogták Gebehard levelét, amiben „tudakolá Henrik császártól, hol várakozzék rá s írának Gebehardnak egy levelet,“ amelyben a császár nevében gyors visszavonulásra utasították. A császár minden oldalról körülkerítve, toronyirányt vett s a kapuvári határőrségre támadva igyekezett az ellenséges gyűrűt átvágni. Burgundi és szász csapatok kemény harc után legázolták az országkapu őrségét. A sereg — nagy veszteséggel bár — kimenekült a csapdából és október végére Hainburg alá ért.

Az egykorú német írók — Hermann és az altaichi szerzetes — becsmérik a „rablók szokása szerint meg-megfutamodó“ magyarok harcmodorát, keseregnek a terep nehézsége, az út járhatatlansága fölött s a vereséget szépítve, büszkélkednek a német sereg gyújtogatásával, pusztításával, de a szégyenletes visszavonulást letagadni ők sem tudták.

Henrik — mint húsz év előtt apja — megtizedelt, összetört, kiéhezett sereggel takarodott ki Magyarországból. A magyar királyság megszűnt hűbéres tartomány lenni. Henrik mégis ragaszkodott régi tervéhez. Nem vette észre, hogy hatalma már leáldozóban van s az osztrák örgróf útján bölcs mérséklettel békét ajánló Andrást ridegen elutasította. Persze hűbéres hódolatról már nem volt szó s Henrik az inkább szégyenletes, mint véres vereség után jobban vágyott, mint valaha a bosszúra. Pedig most a pápa és Hugo clunyi apát is békeközvetítőként léptek fel. IX. Leó pápa (1049—1054) — még mint Bruno touli püspök — alig három éve hozta létre a békét és szövetséget császára és a francia király közt. Most a német-magyar béke és szövetség létesítésén fáradozott. De törekvése hajótörést szenvedett Henrik makacsságán, aki remélte, hogy — ha nyílt ütközetre kényszerítheti Andrást — túlerejével győzni fog és újra bevonulhat Fehérvárra, újra birtokába veheti hűtelennek bizonyult hűbéres tartományát.

A veszedelmes dunántúli vidéket elkerülve, 1052 júniusában a pünkösdi ünnepek után seregével és hajóival Pozsony ostromára indult. A magyar őrség Vojtech, Endre és Márton ispánok vezetése alatt nyolc hétig keményen harcolt, míg a hajókat egy éjszaka Zotmund bűvár süllyesztette el. Komolyabb hadműveletekre mégsem kerülhetett sor, mert az András kérésére személyesen Pozsony alá jött IX. Leó pápa visszavonulásra és béketárgyalásra bírta Henriket. A béketárgyalások később megszakadtak, mert András a német sereg elvonulása után — a pápa haragját is magára vonva — megtagadta a sarcfizetést. Elhatározása a Bajorországban kitört zavarokkal függ össze.

Konrád herceg és Gebehard püspök lappangó viszálya, amiben már ekkor része lehetett Konrád magyarbarátságának is, Pozsony ostroma idején nyílt háborúskodássá fajult. Egész Bajorország lángbaborult s a két ellenfél hívei véres harcokat vívtak egymással. E harcok 1053 tavaszán Konrád bukásával végződtek. Henrik megfosztotta őt tartományától s a herceg híveivel a magyar udvarba menekült, hol unokanővérenek férje és sógora szíves barátsággal fogadták, összeköttetésük nem ekkor kezdődött. Mindenesetre feltűnő, hogy Henrik két hadjáratában éppen a bajor hercegnek nem jutott szerep. A XI. század végén írásbafoglalt magyar hagyományban fennmaradt a homályos emléke, hogy Konrád — akit később a hasonlónevű császárral tévesztettek össze —

követek útján érintkezett Andrással s hogy követe az a Potho gróf volt, aki 1055-ben a vele való cimborálás miatt vagyontól megfosztva menekült magyar földre és halála után az özvegyét vette nőül. A naivul etimologizáló hagyomány hitelét emeli, hogy a Salamon bukása után Németországba visszatért Potho IV. Henrik császárnak is teljesített követi szolgálatot. Az 1052. év őszén, amikor Konrád és Gebehard harca már javában dült, mindenesetre Konrád vette rá Andrást békeszándékának megváltoztatására. Gebehard viszont most minden erővel a békekötésen fáradozott, hogy ellenfelét a magyar támogatás reményétől megfossa. András követei az ő kíséretében 1053 elején meg is jelentek a császár előtt és egyszersmindenkorra egy nagyobb összeg fizetését, Itália kivételével minden hadjáratra segítséget s az Abától már amúgy is elvett lajtántúli terület átengedését ígérték. Henrik a sok kudarc után mindenre hajlandó volt, de András megint visszalépett. Szándéka megváltoztatására Konrád és sógora, Béla herceg, a magyar trón kijelölt örököse bírták rá, akik a régi bajor-magyar szövetségről, Szent Henrik és Szent István korának visszaidézéséről ábrándoztak. Konrád a császári trónra vágyott, amire származása révén — úgy hitte — legalább annyi joga van, mint Henriknek. Hiszen ő is az Ottók véreből származott, kiknek uralma ellen a császár őse, Vörös Konrád, éppen a magyarokkal szövetségelt. Ő is azon a hercegi széken ült, melyről egykor II. Henrik, majd III. Henrik is trónra lépett.

A béke felborult, Konrád a vele menekült bajorokkal és magyar sereggel 1054-ben és 1055-ben többször betört Karinthiába és Ausztriába. A határvillongások, portyázó hadjáratok két éven át napirenden voltak, mikor Konrád lázadása komolyabb formát öltött s a császárt gyors beavatkozásra kényszerítette. A bajor hercegi széket 1053-ban III. Henrik háromesztendős fiával, a nemrégén trónja örökösévé is megválasztott Henrikkel, majd ennek kétéves öccsével, Komáddal (1054—1055) töltötte be s a kormányt Gebehard eichstädti püspök kezére bízta, kit később II. Viktor néven a pápai trónra emelt. A gyermekuralom nem tetszett a bajor uraknak, az eichstädti püspök hatalma sértette Gebehard regensburgi püspököt. Az urak — azelőtt is Konrád hívei — Aribo és Potho grófok vezetése alatt titkon vagy nyíltan Konráddal és a magyarokkal értettek egyet.

Henrik a lázadókon aratott győzelem után 1055 tavaszán Regensburgban ítélkezett a lázongó urak fölött. Aribót, kinek családja a magyarbarát Arnulf herceg ivadékainak bukása óta a bajor Pfalzgraf tisztét viselte, megfosztotta e méltóságától és Potho fivérével együtt vagyonesztésre ítélte. Ugyané büntetés érte Gerold grótot. Mindannyian Magyarországra menekültek. Aribo ivadéka — a Győr- vagy Poth-nemzetség —

később meghonosodott és hatalmas magyar családdá terebélyesedett, de Potho Salamon király bukása után visszatért hazájába. Ezek a menekültek hozták létre a békét és szövetséget Konrád és a bajor viszonyokkal immár elégedetlen ellenfelei — Gebhard regensburgi püspök, Richwin gróf, Welf karinthiai herceg — közt.

A régi ellenfelek most szoros fegyverbarátságban törtek III. Henrik életére és megbuktatására. Magyar segítséggel Konrádot akarták trónra emelni, de Welf hirtelen megbetegedése keresztülhúzta terveiket. A beteg herceg halálos ágyán töredelmes vallomást tett. A császár mindjárt Regensburgban termett, püspök bátyját fogságra vetette, a világi urakat ki vezégtette vagy száműzte. Konrád herceg nem sokkal Welf halála után, 1055 december elején magyar földön halt meg. Már előbb elköltözött az élők sorából Bretiszláv cseh herceg és Adalbert osztrák örgróf. Egy évvel utóbb maga Henrik is követte lázadó és hűségvesztett vazallusait. Alig negyven esztendő volt, mikor 1056 októberében a halál elragadta. Trónja hétéves fiára, országának kormányzata özvegyére maradt. A magyar hadjáratok főszereplői mind elköltöztek „a hűbéres magyar király/4 Péter után. A birodalom és tartományok élére új emberek kerültek. Velük új korszak kezdődik a magyar-német viszony történetében, aminek első jellemző mozzanata az egykori ellenségek gyermekeinek házasságkötése volt.

András és Béla viszálya

A cseh hercegséget Bretiszláv halála után legidősebb fia, II. Spitinev (1055—1061) örökölte. A morva hercegséget Vratisláv kapta, de bátyja üldözése elől már 1055-ben kénytelen volt anyjával együtt magyar földre menekülni. A magyar udvarban megismerkedett András király leányával, Adelhaidal s őt 1056-ban nőül véve, visszatért morva hercegségébe, hogy 1061-ben fiatalon elhalt bátyja örökébe lépjen.

A megelőző években elég bajt okozó morva szomszédal ekként megbékülve, András a német udvarhoz is békeajánlattal fordult s III. Henrik tízéves leányát, Juditot, nőül kérte ötéves fia, Salamon számára, kit — Béla öccsének tett ígéletét már előbb megszegve — utódjává jelölt ki és 1057-ben királlyá koronáztatott.

Béla herceg kilenc éve élt már idehaza bátyjával teljes békében, mint uralkodótársa, trónjának jog és ígélet szerint örököse s ez idő alatt András elsősorban az ő hadvezéri tehetsége és sógorainak támogatása mentette ki a legsúlyosabb helyzetekből. Most a trónt mégis egy ötéves gyermeknek kellett átengednie. Természetes, hogy haragra lobbant. Mégis mikor bátyja — fiát ez oldalról biztosítandó — a koronát és kardot elébe téve, választásra hívta fel, habozás nélkül a hercegséget jelképező kardot választotta, mondván: „legyen a korona fiadé, ki föl van kenve és add nekem a hercegséget.

A király — ami ritkán történt még — földig hajolt előtte, mert azt hitte, a koronát oly őszinteséggel engedte át fiának, mint ahogy neki Levente adta volt. Pedig a herceg félelemből cselekedett így.“ Az egyik udvari ember figyelmeztette: „ha éltedet szereted, vedd a kardot.“ Béla látszólag meghajolt András érvelése előtt, ki hitszegését a császári ház óhajlásával, a német béke kívánatosságával mentegette. Lelke mélyén mégis sértve érezte magát s a király találkozáson nem jelent meg. A találkozás, békekötés és a gyermekek eljegyzése 1058 szeptemberében nagy ünnepek közt a magyar-német határon történt meg. Az özvegy császárné és a nyolcéves IV. Henrik (1056—1106) maguk hozták el és adták át a tizenegy éves menyasszonyt hat éves vőlegénye szüleinek. Miután a békét mint egyenrangú szerződő felek megkötötték s a két ország nagyjai azt esküvel megerősítették, András és felesége a gyermekpárt magukkal hozták Fehérvárra.

Nem sokkal utóbb Komnénosz Izsákkal, az új görög császárral (1057—1059) is sikerült Andrásnak a békét helyreállítania, amit egy magyar csapat betörése a birodalom határterületére nemrégiben megbontott.

Salamon uralma biztosítottnak látszott, mikor apját váratlanul szélhűdés érte. András még nem volt öreg ember. Apja megvakításakor nem lehetett több húsz évesnél. Most a negyvenes évek derekán járt, de betegsége testileg, lelkileg megtörte. Előregedett és gyanakvóvá lett. öccse ellen táplált gyanúját tanácsosai is szították. „A besúgók hitegeték, hogy Salamon nem uralkodhatik, ha bátyját, mármint Bélát, el nem vesztik. Mások Béla herceget biztatták, hogy most volna alkalmas idő az ország megszerzésére, mikor Salamon még gyermek, apja pedig beteg, elgyengült és öreges. Végre a rossz emberek bujtogatásából a király és herceg meghasonlának.“ András öccse életére tört, mire Béla feleségét hét gyermekével Lengyelországba vitte s onnét 1060 őszén tizenöt-tizenhat éves fiával, Gézával és felesége unokaöccsétől, II. Merész Boleszlávtól (1058—1079) kapott lengyel segítőcsapatokkal tért vissza. Ezalatt a királynét, két fiát és a kis menyasszonyt a családi kincsekkel Tibold ispán Ausztriába, Melk városába kísérte s a császárné nagy sereget küldött András támogatására. A cseh herceg elmaradt, mert a lengyelek kikezdték határait, de eljött Ernő osztrák örgróf, Eppo zeitzi püspök, Vilmos meissenai örgróf a bajorok, szászok és thüringiek seregével. Hozzájuk csatlakoztak András német hívei — köztük Potho gróf — és a királyi zászlóaljok. Béla a Felvidékről összevont hercegi hadat, a lengyel csapatokkal és a Tiszántúlról hozzáserégiő magyarokkal, kik közt Vata fiának vezetése alatt ott voltak a tizennégy év előtti pogány lázadás szereplői is, gyorsan közeledett. Á magyarság túlnyomórészben az ő pártján volt, mert félt Péter korának visszatérésétől, a németek uralmától. A né-

metek támadtak s az első összeütközés a Tiszántúl Béla győzeimével végződött, amiben nem kis része volt András magyar csapatainak, melyek Bélához szítottak és az első összecsapásnál megfutamodtak. A magyar sereg támadásba ment át; a menekülőket keményen üldözte s a német vezérek közül a vitéz Vilmos örgrófot és az oroszlánként harcoló Pothot Eppo püspökkel együtt fogságba ejtette. Vitézeik színe-java szabadságát vagy életét vesztette. A többi ész nélkül menekült Ausztria felé, de kevesen tudtak kijutni, mert a határon régi szokás szerint már hátukba került az ellenség. András király sem jutott el Ausztriáig. Kocsijából kiesett, a lovak összetipták. Fogolyként szedték fel és szállították Zircre, a királyi vadászházba, hol pár nap múlva kilehelte összetört, beteg lelkét. Szent Ányos monostorában temették el, melyet öt év előtt alapított a Balaton mellett Tihanyban.

I. Béla

I. Béla király (1060—1063) diadalmenetben vonult Fehérvárra s a püspökök az urahagyott nép örömrivalgása közt december 6-án királlyá koronázták. A diadal kivívásában részes pogányok azonban zúgolódní kezdtek s mint egykor Andrástól, tőle is a keresztény hit eltörlését, a papság kiirtását kívánták. Vata fia János varázslói, bűbajosai és látói igézésekkel kedveskedtek az uraknak, mások istentelen lázító beszédeket tartottak. De Béla más fából volt faragva, mint bátyja, ő nem alkudozott és nem tűrt semmi kihágást. Katonáival körülvétette a lázadó tömeget, a felbujtókat leölette, a varázslókat fogságra vetette, a többit korbáccsal verette szét s Vata ivadékait eltiltotta a keresztényekkel való házassodástól. A második és utolsó pogánylázadást Béla vaskézzele fojtotta el, egyszersmindenkorra lehetetlenné téve minden megmozdulást. A királyi hatalom átvétele zökkenő nélkül történt meg s a fogoly német urak, kiket Béla tisztességgel udvarában tartott és nemsokára szabadon bocsátott, a harci tapasztalatok után saját szemükkel győződhetek meg az új király erélyéről, bölcseségéről és kereszténységéről.

András özvegye gyermekeivel a német udvarba menekült s ott száműzött híveivel együtt Salamon visszahelyezését sürgette. Ágnes császárné fia nevében Ausztriában jelölt ki az özvegy és udvara számára lakást, míg a gyermek királyi párt, Salamont és Juditot, magánál tartotta. „Az országnagyokkal tanácskozva, bölcsen meghányta-vetette, miképen szerezhethé vissza számukra az elveszett királyságot“, de egyelőre nem gondolt harcra, mert a birodalom belső ügyei sok gondot okoztak neki.

Noha a támadás késett, Béla nem feledkezett meg a Németország felől fenyegető veszedelemről. Tudta, hogy a német udvar nehezen nyugodhat bele a császárléány meg-

koronázott jegyesének mellőzésébe. Azt is tudta, hogy András menekült német és magyar hívei, egykori befolyásuk visszaszerzésére megegyezés esetén sem számíthatván, mindent el fognak követni ennek meghiúsítására. Ezeknek jelenléte a császár környezetében katonai szempontból is nagy veszélyt jelentett, mert a magyar harcmodorban jártas, az országgal ismerős vezérekkel szemben a megszokott taktika sem vezethet teljes eredményre, mint ez Péter második trónfoglalásakor is bebizonyult. Béla ezért minden erővel a békés megegyezésre törekedett s óvakodott a németek ellenszenvét hármivel is kihívni. A fogságba esett német urakkal feltűnő tapintattal és barátsággal bánt, dokumentálta előttük pogányellenes és mindenben Szent István nyomdokain haladó politikáját s aztán — elsőnek Eppo püspököt, majd a többieket is — minden feltétel nélkül szabadon bocsátotta. A foglyok a legjobb benyomással távozhattak udvarából s Weimari Vilmos meissen-i örgróf mint Zsófia magyar királyleány jegyese tért hazájába. E házasság nem jöhetett létre, mert Vilmos 1062-ben esküvőre jövet, hirtelen meghalt. A szomorú hírt a magyar udvarba unokaöccse, Weimari Ulrik krajnai és isztriai örgróf (1054—1070) hozta meg, ki a menyasszonyt meglátva, mindjárt nőül is kérte. Az esküvőt nemsokára megtartották. Béla másik leányát, Ilonát vagy Lepát néhány évvel később az Ulrik tartományával szomszédos északnyugati horvát határtartomány bánja, Zvoimir Demeter későbbi horvát király, vette nőül. Az Ulrikkel kötött házasságnak Béla szemében kétségtelenül megvolt a maga politikai értéke, mert Konrád lázadásával és bukásával s Ottó és Hermann bátyjainak már előbb bekövetkezett halálával Béla feleségének német összeköttetései, noha most lett volna rájuk a legnagyobb szükség, végleg megszakadtak.

Mikor látta, hogy mindez nem használ s a kis Henrik gyámságával a birodalom kormányzatát is magukhoz ragadó Hanno kölni és Adalbert brémai érsekek Nordheimi Ottó bajor herceggel (1061—1070) együtt háborúra készülnek, végleg leszámolt magával s oly ajánlattal állt elő, amit a császári udvar — nézete szerint — örömmel elfogadhatott. A birodalom nagyjai 1063 augusztusában határozták e) Mainzban a hadbászatiást. Nem sokkal utóbb megjelentek Béla követei. Mint egykor bátyja, ő is hangsúlyozta, hogy Salamon elüzetésében nem részes, mivel az önszántából, apja akaratából menekült külföldre, hova senki sem üldözte s hogy zajongó, lelkesedő katonái kívánságára kényszerült a koronát fejére tenni. Hódolatát is felajánlotta, de nem a császárnak — mint András tette —, hanem a koronás magyar királynak, szerencsétlen bátyja tizenegy éves fiának. „Jöjjön haza a király országába, ha akar. Ő kész fogadni és ha meghagyja apja idején is bírt hercegségében, kész neki hűséggel szolgálni.“ Nehogy szándéka

tisztaságában kételkedjenek, saját fiát kezésül ajánlotta fel a gyermekkirálynak.

Béla király vitéz katona, igazságszerető, kegyelmes, bölcs fejedelem volt. Német földön az 1060. évi harcban foglyul esett urak dicsérték méltányos és emberies bánásmódját. Idehaza alig három évtizeddel halála után feljegyezték róla, hogy teljes szigorral szerzett érvényt vallása, egyháza jogainak és mindenben „javát kereste nemzetének/4 de azt is kiemelik, hogy „mindazok feleségét és gyermekeit, akik Salamon királyt követték, bántatlanul, sértetlenül őrizteté, hogy önként térjenek haza s javaikban éljenek.“ Fiai — éppen Salamonnal szemben — az önzetlenségnek, önmérséklésnek és korukban szinte páratlanul álló keresztényi béketűrésnek sok és fényes tanujelét adták. Ily tulajdonsággal bíró, ily fiaikat nevelő emberről nehéz volna föltenni, hogy belátó engedékenysége mellett sem megalázkodó, félre alig érthető ajánlata mögött valami hátsógondolat lappangott. Első haragjában, bátyja tanácsosainak gonosz szándékától felingerelve, érvényt szerzett magyar elfogás szerint kétségen felül álló öröklési jogának. Később — érett megfontolás után — visszariadt a hiábavaló vérontástól, országa békés jólétének feldúlásától, a megvakított apa rémképét felidéző testvérharctól. Eszébe jutott, hogy — ha félelemből is — beleegyezését adta Salamon megkoronázásához és eszébe jutott apja ellenfele, ki népétől elűzve, idegen hatalom szolgájaként jött vissza országába és idegenek prédájára bocsátá annak javait. Mindez éppen elegendő volt arra, hogy — mint a trónra halála után ugyanily jogcímmel rendelkező fiai is tették — a koronát teljes önzetlenséggel engedje át kis öccsének. Szándéka oly egyenes volt, mint jelleme. Legfeljebb arra gondolt, hogy a kis király mellett úgysis ő fogja a kormányt kezében tartani. A németek mégse hittek neki. Azt gondolták, még mindig a kegyetlen és hitszegő Abával vagy a ravasz Andrással állanak szemben s a „máskor is tapasztalt magyar cselszövést és ravaszságot“ emlegették. Hiába mondták el a fogságból megtért urak tapasztalataikat, András hatalmukat vesztett híveinek gyanúsításai több hitellel találtak. A bajor herceg izgatására a birodalmi had, élén a tizenháromeves IV. Henrikkel, útrakelt. Az egykorú Hersfeldi Lamberttől tudjuk, hogy az orosz asszony — Salamon anyja — a magyar királyi ház drága ereklyéjét, „a nagy híres hún királynak, Attilának kardját ajándékozta Ottó bajor hercegnek, mert a király az ő tanácsára és izgatására határozta el, hogy fiát országába visszasegíti.“ Béla az elutasító válasz után tüstént új követeket küldött, de eredménytelenül.

A birodalmi sereg vezérei Ottó herceg és Adalbert érsek voltak, a hadbaszállt kis Henrik névleges vezetése alatt. A magyar sereget Béla halálos betegen vezette harcba. Kevéssel előbb Dömösön rászakadt a háztető és testét teljesen össze-

törte. Mégis kivitette magát seregéhez, hogy a határvédelmet személyesen intézze. Kapuvárnál vártak az ellenségre, de Salamon magyarjai a gyepüvonalon elterülő mocsarak rejtett utain Moson vára alá vezették a császárt. A magyar sereg észbekapva, délkelet felől ugyanoda sietett. De a várórség már megzavarodott; szinte kardcsapás nélkül adta át a várat s a határerődítéseken áthatoló sereg előtt nyitvaállt az ország szívébe vezető út. Gyors parancsokra, erélyes intézkedésekre volt szükség, de Béla király már nem intézkedhetett. Meghalt, alighogy híret vette a határvár elestének.

Salamon király

Géza herceg nem harcolt tovább; seregét gyorsan visszavonta. Maga apja holttestével a szekszárdi monostor felé igyekezett. Követek útján jelentette Salamon királynak hódolatát és hűségét; csupán apja egykori hercegségére tartotta fenn igényét. A gyermekek, Henrik és Salamon, seregük kíséretében kardcsapás nélkül vonultak Fehérvárra. A papság és a nép nagy tisztességgel fogadta őket és miután a békét mindkét fél esküvel megerősítette, a püspökök Salamont újra megkoronázták és királlyá kiáltották ki.

Salamon király (1063—1074) törvényes uralkodója volt Magyarországnak. Egy kérdés azonban tisztázatlanul maradt. Géza felajánlotta hódolatát és hűségét, de ugyanekkor határozott igényt jelentett be apja hercegségére. A magyar jog értelmében őt, mint családjának — bár még alig húszéves — felnőtt tagját megillető trónról a béke kedvéért önként lemondván, ennyire teljes joggal igényt is tarthatott. Mivel követe útján előterjesztett ajánlata válasz nélkül maradt, apja temetése után seregével a Felső-Tisza vidékére, a hercegségbe vonult és lengyel unokafivérétől kért segítőcsapatokkal megerősödve indult a Duna felé, hogy ha kell fegyverrel erőszakolja ki jogát.

Közeledtének hírére az udvar Fehérvárról Mosonba költözött s a királyi sereg a Rába-vonalra vonult vissza, hogy összeütközés esetén közel legyen a német szövetségeshez. Géza magyar-lengyel seregével a Dunán átkelve haladt Győr felé. Az ország majdnem egészen a kezén volt, de azért békére hajolt s a herceg hatalmának láttára, a király környezete is engedett a békét közvetítő püspökök, különösen az ékesszavú Dezső kalocsai érsek rábeszélésének. 1064 január 20-án kötötték meg a békét Győr városában. Géza megkapta apja hercegségét, ő viszont hűséget fogadott öccsének. Az ünnepélyes hódolat Húsvét ünnepén történt meg Pécsen. A szentmise előtt Géza herceg — mint a király hűbérese — az országnagyok segédletével maga helyezte a szentkoronát Salamon fejére.

A hadjárat lefolyása és kimenetele emlékeztet az 1044, évi háborúra. Péter és Salamon egyaránt német segítséggel jöttek országuk visszafoglalására. Mindkét sereget magyar menekül-

tek vezették át a határv mocsarain, erődítésein. Ugyanazon az úton haladva értek Fehérvárra, hol a nép mindkettőt ujjongva kiáltotta ki királlyá. Egyiknek ellenfele sem élte túl vereségét. Mindkettővel német vitézek jöttek a magyar udvarba és mindkettő a német-római császár szövetségét hozta tarsolyában. A két bevonulás közt mégis igen nagy különbség volt.

Péter unokaöccse volt Szent Istvánnak, de apja után és nevelése szerint idegen s a magyar trónöröklési rend ellenére, idegenbe üzött magyar hercegek sérelmére uralkodott. Salamon a honalapító fejedelem vérszerinti ivadéka s a trónra jogosult Géza hozzájárulásával, mint a trón törvényes örököse vette át az uralmat. III. Henrik, mint Magyarország ura jött Fehérvárra. Időleges birtokul, hűbérként ajándékozta az országot Péternek, a német birodalom újonnan felesküdt hűbéres fejedelmének. Most szó sem volt hűbéri viszonyról, hódolatról. IV. Henrik, mint szövetséges fejedelem hozta hazasógorát és a békét vele, mint egyenrangú szuverén uralkodóval megpecsételve tért hazájába. Akkor a német krónikások és költők örömujjongva kiáltották világgá Dávidhoz és a Senaheriben győzedelmeskedő Ezekiaszhoz hasonlított nagy császáruk diadalát, ki „nemes és csodálatos győzelemmel szerezte meg és biztosította utódainak Magyarországot. Most szerényen állapítják meg, hogy „a magyarokkal a béke ily módon újra helyreállt.⁴⁴

Úz és besenyő betörések

A nyugati veszedelem vihara elvonult Magyarország felett, de kelet felől új fellegek gyülekeztek. 1068-ban a Dnyeper és Al-Duna közt lakó úzok, három évvel később a keletrómai birodalom dunai határvidékén letelepített besenyők törtek az ország területére s a besenyő támadás nyomán megtörtént az első komoly összeütközés a magyar királyság és a vele hét évtized óta szomszédos görög császári hatalom közt.

Az orosz krónikákban tork, vagyis türk néven emlegetett úzok, a későbbi magyar krónikák fekete kúnjai, kiknek a kazárokkal kötött szövetsége hozta valamikor a besenyőket a lebediai magyarok nyakára, a XI. század első felében a Volga és Don körüli pusztaságon éltek. Támadásaikkal sokat nyugtalanították az orosz fejedelemségeket, mígnem a XI. század derekán a Don és Al-Duna közt lakó besenyő rokonaik ellen fordultak s azokat nyugat felé szorítva, a Dnyeperig hatoltak. Megjelenésükkel és a besenyők költözésével függ össze egy besenyő csapat erdélyi betörése és az első besenyő telepések magyar földre érkezése Szent István utolsó éveiben. Megmozdulásuk előidézői az Ázsiából előtörő kúnok — az orosz források polo vécei, a magyar krónika fehér kúnjai, a bizánci írók kománjai — voltak, kik az úzokat nyugat felé hajtva, a Volga és Don vidékére érkeztek. 1060 táján a kúnok újabb támadása

a Don és Dnyeper között tanyázó úzokat átvette a Dnyeperen s a hazát kereső nép, a besenyőket délre űzve, az Etlközön és Havaselvén, Magyarország és a keleti birodalom szomszédságában szállt meg.

A százados harcokban és belső torzalkodásban legyengült besenyők egy része úz uralom alá került. Mások a bizánci császár és a magyar király védelme alá húzódtak. A császár tömegesen telepítette őket a Duna déli partjára és a Balkán északi lejtőire, mint határőröket. Ugyanez a szerep várt rájuk Magyarországon, hova egy nagyobb csoportjuk Zoltán vezér alatt Salamon idejében jött be s a Fertő vidékén és a Vág mentén telepítettetett le. Nemsokára résztvettek Géza oldalán a németek és Salamon ellen vívott küzdelemben. A XII. században már állandóan szerepelnek a határszéli osztrák és cseh harcokban. E nagyobb határőr csapatokon kívül az egész országban elszórva is számos besenyő telepedett meg.

Az etelközi és havasalji úz törzsek ugyanolyan helyzetben voltak, mint kétszáz év előtt a magyarok. Tudták, hogy az egykori magyar hazában, a Kuban-Don-Dnyeper közt megszállt s az orosz fejedelemségeket 1061 óta véresen pusztító kúnok újabb támadása elkerülhetetlen. Ezért teljes erővel akartak utat törni dél vagy délnyugat felé. Először a bizánci birodalom ellen fordultak. 1065-ben a partvidéki őrsereget leverve, átkeltek az Al-Dunán és dunajobbparti erős állásaikból pusztító hadjáratban rabolták és kímlelték az egész félszigetet. A birodalmi sereg nem mert velük nyílt harcba ereszkedni, de a határvidéki bolgárok és besenyők kitartó támadása és a soraikban kitört éhség végzett velük. A vert had maradványai a Duna mögé vonultak s odahaza erőt gyűjtve, 1068-ban élükön Osul vezérükkel az erdélyi hágókon át Magyarországra ütöttek. Mire az udvarban hírt vették a betörésnek, az úzok már végigpusztították a Felső-Maros és Szamosvölgvét s a Meszesi kapun át a belső gyeptúvonalon is áthágván, Bihart és a Nyírséget dúlták. Salamon és Géza ennek öccsével, László herceggel, sietve szálltak hadba, de mire odaértek, azok a Szamoson át visszahúzódtak. Zsákmányukkal az Avas és Lápos hegység alján elvonulva a Nagy Szamos és Beszterce felé haladtak, mikor a Meszesen átjött magyar sereg a Szamos-útvárról való Fánicsika kalauzolásával elébük került és a költőknél Cserhalom néven szereplő Kerlés falu mellett tönkreverte őket. Az ütközet hőse László herceg volt, az „erős karú, orosz-lán izmú, magas termetével más emberek fölött fejfelé kimagasló, gyönyörű ábrázatú“ húszéves ifjú. Ez volt első szereplése és mindjárt „az első rohamban a legerősebb pogányok közül egymaga négyet ölt le, az ötödik nyilától nehéz sebet kapott, de azután azonhelyt megölé.“

Az úzok e becsapás után többé sem a magyar, sem a bizánci történetben nem szerepelnek. A kúnok 1070-ben átkeltek

a Dnyeperen s az Etlközt és Havaselvét birtokukba véve, alapját vetették a Don torkolatától az Al-Dunáig terjedő kún hatalomnak, mely a tatárok megjelenéséig százötven éven át annyi gondot okozott a bizánci, magyar és orosz fejedelmeknek. Az úzokat részben a kúnok igázták le, de túlnyomórésztük a Duna balpartján szorult besenyőtöredékekkel együtt keletre költözött vissza s a kievi és perejaslavi orosz fejedelmek hívására ezek szolgálatába állt. A XII. században is e fejedelemségek déli és keleti végvidékén teljesítettek határoni szolgálatot kún rokonaikkal szemben.

Három évvel az úz vagy fekete kún betörés után a besenyőkkel gyűlt meg a magyarok baja, miután előbb horvát szövetségben a IV. Henrik ellen összeesküdt Bertold karinthiai herceget (1061—1077) támadták meg, ki Ulrik krajnai örgrófnak — Géza sógorának — halála (1070) után a tengerparti horvát tartományt nyugtalanította.

A bizánci császár besenyő határeireinek egy csapata 1071-ben a magyar király nemrégén megszerzett és Vid bácsi ispán kormányzata alatt álló szerémi tartományára tört és foglyokkal, prédával jól megrakodva tért haza. Salamon és a hercegek, hasonló becsapások megakadályozására és a békeszegés megbosszulása végett a birodalmi határerőd, Belgrád — mint magyarosan nevezték Bolgár-Fehérvár vagy Nándor-Fehérvár — elfoglalására indultak. A görög és bolgár őrség „gépekkel fújta a kénköves tüzet a magyar gályákra/4 de a magyarok tüzet és vizet legyőzve átkeltek a Száván és körülzárták a várat. A felmentésére jött besenyősereget Ján soproni ispán embereivel kardélre hányta, foglyul ejtette. Kazár vezér futva menekült. Két hónapja törték már ostromlógépekkel, kőhajítókkal, faltörőkkel az erős falakat, Salamon és Géza vitézei nehéz tusákat viták a ki-kitörő bolgár és szaracén, azaz arab várvédőkkel, mikor egy fogoly magyar leány felgyújtotta a várost. A város elfoglalása után Nikétász vezér az őrség szabad elvonulását kikötve, a várat is feladta, de nem a királynak, hanem Géza hercegnek, kit vitéz és lovagias ellenfélnek ismert meg.

A görögök nem sokkal a magyar sereg elvonulása után csellel visszafoglalták a várost s ezért Salamon 1072-ben bosszuló hadjáratra indult a birodalom ellen. A magyarok a körülzárt várat megkerülve, a Moravavölgyén Nis városáig hatoltak s azt megsarcolva harc nélkül tértek haza. Nisből magukkal hozták Szent Demeter kezét s azt a régi Sirmium helyén épült Száva Szent Demeter, szlávosan Dimitrovic — a mai Mitrovic — templomában ünnepélyesen elhelyezték.

Király és hercegek viszálya

Géza és László e hadjáraton már nem vettek részt, mert a király egy idő óta ellenséges szemmel nézte őket és — úgy vélték — valamit forral ellenük. Az első nyílt összeütközés

Nándor-Fehérvár bevétele után történt, mikor Salamon a hercegeket Vid bácsi ispán tanácsára a zsákmányosztásnál megrovíditette, de ez az összekoccanás régi lappangó ellentét ki-robbanása volt.

A vitéz katonává serdült ifjú király lelkében még éltek gyermekkora hatalmas impressziói. Haloványan bár, de bizonyára emlékezett első koronázása és eljegyzése pompás külsőségeire, a száműzetés korából a császári udvar fényére. Emlékezett a világ urának vélt kis császár kíséretében történt diadalmas bevonulásra, királlyá magasztaltatása óráira, Géza futására, majd hódolására és Pécssett személye körül végzett szolgálatára. Ezek az emlékek, a német udvari embereknek hízeltége és Géza herceg őszinte hódolata megtévesztették saját értéke és hatalmi állása felül. Hitte, hogy ő Magyarország egyedüli ura, ünnepe, szeretett királya s mikor felserdült, észre kellett vennie Géza hódolatában a trónról önként lemondott fejedelem méltóságát, észre kellett vennie László vitézségét és mindkettejük nagy népszerűségét. Látnia kellett, hogy a magyarok Gézát és Lászlót jobban szeretik, az idegenek — a horvátok és Nikétasz — többre tartják nála, holott ő eddig német neveléséhez képest csak neki szolgáló hűbéres hercegeket látott bennük. Irigység, harag támadt szívében, amit idegen hívei gyűlöletté igyekeztek fokozni. Környezetében, mint Péter körül másodszeri trónfoglalása után, csupa idegent találunk. A Péter korában bevándorolt Gut fia Vid bácsi ispán, a hagyomány szerint Salamon rossz szelleme, vejével, Éliással, a bajor földről András udvarába menekült s az 1060—1063. évi harcban nagy szerepet vivő Potho nádor, kit a későbbi krónikás Otho néven emleget, a cseh földről jött Bogát fia Radován nádor, Szent István németjeinek András és fia oldalán végig kitartó ivadéka: Ják-nembeli Márton ispán fiával, a „bátor“ Opossal és Tibold ispán, az anyakirályné rokonának látszó Szvatopluk és a német udvari sereget vezérlő Markvart, egytől-egyig elkeseredett ellenségei voltak az őket egykor száműzetésbe kényszerítő Béla fiainak. Hiába hirdette a békét és egyetértést Dezső kalocsai érsek, a francia Leodvin bihari püspök és a magyar Erne ispán. A szenvedélyes ifjúbán a testvérgyilkosságból rendszert csináló normann-orosz uralkodók vére dolgozott. Inkább hallgatott a besúgók szavára, mint legjobb híveire. Gonosz árulásra határozta magát; hercegségétől és életétől akarta megfosztani bátyját. Anyját, feleségét Mosonba küldte; maga alattomos támadásra készült. Géza, mikor a bolgáriai hadjáratra indulva értesült Salamon tervéről, elvált a királyi hadtól. Hercegségébe visszavonulva készült védekezésre. A püspökök és főurak közbelépésére a béke 1073 őszén megegyezés helyreállt. Félévre fegyverszünetet kötöttek, de ez a megegyezés hamarosan felborult. Salamon udvarában az „ármányos“ Vid és társai, Géza oldalán a „gonosz“ Vata

pune in hungaria. et sic ter-
uictoriosissimus ad ipa reu-
cum gaudio. De constructioe
waradiensis eccē a dñote Regē
Vladi.

Nagyvárad alapítása.

— a kelenföldi vérengzés szomorúemlékű hősének fia vagy unokája — mindent elkövettek, hogy a béke megghiúsuljon s mikor Vidnek sikerült Géza pártjáról három magyar ispán — Petrőd, Szolnok és Bikács — árulását biztosítania, a harc kitört.

Salamon már előzőleg sógorához fordult segítségért, de hiába, mert Németországban javában dúltak a fegyveres párt-harcok. Géza bízott magyarjai vitézségében és öccse vezéri képességében, de német beavatkozástól tartva, ő is idegenből kért támogatást. Lászlót Oroszországba küldte Svjatoszláv kievi fejedelemhez (1073—1076), ki nemrégén üzte el trónjáról Izjaszlávot, András sógorát és IV. Henrik barátját. Lampért herceg Lengyelországba ment Boleszlávhoz, ki tíz év előtt oly készséggel segítette meg unokatestvérét hercegségéért vívott küzdelmében. Mindkettő eredmény nélkül tért haza. Az oroszoknak elég gondot okozott lázadással elfoglalt trónja biztosítása s a barátságnak később is csak az ő családja vette hasznát; magyar földre menekült fia Szent László vejévé lett. Lengyel Boleszláv éppen a csehekkel állt harcban s a császár támadása fenyegette. Géza ekkor sógoraira gondolt. Zvoimir tartományának fekvése miatt nem jöhetett számba. Billungi Magnus szász herceg, Zsófiának — az 1070-ben elhalt Ulrik özvegyének — második férje Salamon császári sógorának fogságában sínylődött. Géza ezért Ottó morva herceghez küldte el Lászlót, ki néhány év előtt vette nőül Eufémia testvérüket. Egyidejűleg levélben védelmet kért VII. Gergely pápától (1073—1085) is, ki válaszában biztosította bizalmáról és megígérte, hogy ha ellenségei ellene törnek, benne mindig védelmezőjére fog találni. Mire ez a levél útrakelt, Magyarországon bekövetkezett a nagy fordulat.

A morva herceg Géza hercegségével szomszédos tartományából sietve hadrakelt. László a Felvidékről összevont hadakkal, tizenegy vármegye katonaságával várta a határon. Géza Bihar vidékén négy tiszántúli vármegyeje embereit gyűjtötte sereggé s velük indult február végén a dorogmai rév felé, hogy a Tiszán átkelve öccsével egyesüljön. Karcag táján utolérték Salamon hadai s miután a három áruló ispán megfutamodott, teljes győzelmet arattak seregén. Géza északnyugati irányba menekült, de Vác mellett már szembejött vele nagy haddal László és Ottó. A királlyal Mogyoród és Cinkota határában találkoztak. Salamon teljes vereséget szenvedett. Hadait szét-szórták. Hívei közül igen sokan, köztük Vid és Ernye ispánok is elesetek. Markvart a német és Szvatopluk az orosz testőrség vezérei fogságba jutottak. Salamon maga Ják-nembeli Opos védelme alatt délfelé menekült a Csepelsziget tövében átvezető szigetfői révhez s ott a Dunán átkelve Mosonba sietett. Ottó morva herceg hazatért. Géza és László — a mogyoródi nap legendás vitézségű hőse — a pesti réven átkelve, ellenállás

nélkül vették birtokukba az országot a nyugati gyepűvonalig. Az országhatár is kezükre jutottak. Salamon leolvadt hadserege Moson és Pozsony vidékén húzódott meg s ott a besenyő határőrökkel keveredett harcba.

I. Géza király

Géza herceg népe biztatására Fehérvárott királlyá koronáztatva magát, végre elfoglalta a pártja felfogása szerint az Árpád-ház szeniorát jogosan megillető trónt. Győzelmében, mint apjában és azelőtt Andráséban is, idehaza a magyar üg[^]diadalát látták, de külföldön se tartották Salamon sorsát meg nem érdemeltnek. A császárelenes Bertold krónikája szerint nagybátyja és országa többi tagjai, kiknek tanácsát mibe se vette, szertelen gyalázatosságai és galádsága miatt fosztották meg méltóságától, Bernold meg éppen „a királyi méltóságra legméltatlanabb“-nak mondja.

Bukása után azonnal IV. Henrikhez fordult és rokonságukra, az együtt töltött gyermekévekre hivatkozva, segítséget kérte. Mikor ez nem indította meg sógorát, hűbérül ajánlotta fel neki Magyarországot. Tizenkét kezes adott és hittel fogadta, hogyha országát hűbérül visszakapja, adófizetője lesz és Magyarország legerősebb határát átadja neki. Henrik, ki ekkor már félországával és VII. Gergely pápával is harcban állt, ezt az ajánlatot elfogadta, mert Salamon visszahelyezésétől hatalmi helyzete erősödését remélte. De ebben csalódott. A német fejedelmek nagy része el sem jött hadbahívó szótára. Kisebb hűbéreseivel és a zsoldos sereggel mégis táborba szállt. Augusztus vége felé Pozsonyba érkezvén, Salamonnal együtt a balparton vonult kelet felé. Nyitra vára vitézül ellenállt a támadásnak, de a német sereg ügyet sem vetve rá, egészen Vácig hatolt. Ellentállásra nem talált, de élelemre sem. Géza seregei a Csallóközön és Dunántúl meghúzódva várták az új összecsapásra alkalmas pillanatot, de mielőtt kitérték Henrik útjából, már jól ismert szokás szerint minden ehetőt elhajtottak, elhurcoltak, elvermeltek és fölégettek, a föld népét is kitelepítve falvaiból, szállásairól. A német sereg ezt a harcmódot sohase tudta megszokni, vezérei nem készültek rá s ezért 1030 óta mindig beleestek a csapdába. Most is éhség, betegség kezdte tizedelni a tábort. Géza — úgy mondták — vesztegetett is a vezérek körében s ezek tanácsára Henrik kedveszegetten megfordult és szégyenszemre ütközet nélkül tért haza. Rajta is beteljesedett apja és nagyapja sorsa, kik gyengének vélt bölcs elődeik — III. Ottó és II. Henrik — magyarbarát politikájával szakítva, hiába fecsérték erejüket Magyarország meghódítására. Hadjáratainak egyetlen eredménye a gyepűvonal és az országhatár közé eső védtelen terület, Moson, Sopron és Pozsony vidékének birtokbavétele volt. Pozsonyban Salamon maradt az úr, mint Henrik hűbérese. Moson várát Henrik hűbérúri jogával élve, a freisingeni püs-

pökre bízta és neki Sopron vidékén birtokot is adományozott. Judit királyné fivérével együtt hazament Németségba s többé tudni sem akart Salamonról.

I. Géza (1074—1077), „akit Magnus királynak is neveztek“ nem háborgatta Salamont. Hagyta őt Pozsonyban merész álmait szőni, de László herceg, ki bátyja trónralépte után megkapta a hercegséget, állandóan körülzárva tartotta várát s vitézei sokszor összecaptak a várból ki-kirohanó őrséggel. Salamon különben már nem volt veszélyes ellenfél. Henrik hatalma épp ezidőben súlyosan megrendült. Az egyházzal és a délnémet hercegekkel vívott küzdelmében inkább maga szorult támogatásra, semhogy ő adhatott volna. Géza és a magyar püspökök a pápa és császár most kezdődő küzdelmében, ha fegyverrel nem is avatkoztak be, kifejezetten a pápa oldalán álltak. Szent Péter trónján VII. Gergely néven már Hildebrand ült, a lánglelkű szerzetes, ki a század dereka óta öt pápa oldalán irányítója és előharcosa, egy év óta felszentelt vezére és apostola volt az egyház felszabadítását célzó nagy reformmozgalomnak. Az újjászületett egyház hivatott vezére a rokonokat békekötésre serkentette. Gézát — noha kegyeibe fogadta — még nem ismerte el királynak, leveleiben „Magyarország hercegeinek címezi, de Salamont keményen megfeddette, hogy országát a császárnak hűbérül ajánlotta fel. „Magyarország — írja — a római Anyaszentegyház Szent István által Szent Péternek minden joggal és hatalommal felajánlott és alázatosan átadott tulajdona/4 amit III. Henrik császár is elismert, mikor „a királyt — t. i. Abát — legyőzve, koronáját és lándzsáját Szent Péter oltárához küldötte el.“ Gézához írt levelében pedig nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „a magyar királyságnak, mint más előkelő királyságoknak, a maga szabadsága állapotában kell maradnia és nem lehet semmi más ország királyának alávetve, csak a szent és az egyetemes római Anyaszentegyháznak, melynek minden alattvalói nem szolgák, hanem fiák.“ VII. Gergely leveléből már a világhatalommá nőtt Egyház szava csendül ki, mely alig egy év múlva Canossába, a pápa zsámolya elé kényszerítette a Szent Péter egyházával sajátjaként rendelkező, pápákat elmozdító és kinevező hatalmas császár koronás fiát. Ez a szó döntő hatású volt a maga korában s ez a szó békét követelt. „Kegyes szívvel gondoskodunk“ — írja újabb levelében a herceghez a pápa — „hogy közted és rokonod, Salamon király közt békét teremtsünk, hogy mindenik igazságát megtartva, mindegyiknek elég legyen az, ami az övé.“ A magyar püspöki kar, élén a békeszerző Dezső kalocsai érsekkel, a pápa levelének befolyása alatt serényen munkálkodott a békén s maga Géza — kit időközben VII. Dukasz Mihály bizánci császár (1071—1078) barátsága jelölül díszes koronával ajándékozott meg és annak feliratán „Magyarország hívó királyának“ nevezett — 1076 karácsonyán

visszavonulásra határozta el magát. Megindult a követ járás Fehérvár és Pozsony közt, de a tárgyalás nehezen haladt előre, mikor Géza hirtelen halála mindennek végét vetette.

László felemeltetése, Salamon bukása

„Magyarország nemeseinek egész sokasága meghallván Magnus király halálát, Lászlóhoz gyüle és közértelemmel, egyhangúan, egyenlő akarattal megegyezvén, megválaszták, vagyis inkább szeretetteljesen és kitartóan kérték, hogy az ország kormányát átvegye/4 Kérték és nem választották, mert idősebb és méltóbb is lévén a trónra Salamonnal, az — felfogásuk szerint — jogosan őt illette meg.

László (1077—1095) engedett népe kívánságának. Átvette az uralmat, amit maga a pápa is helyesnek és jogosnak ismert el. Míg Gézát csak hercegnek címezte, Lászlót 1077-ben Nehe-miás esztergomi érsekhez írt levelében „ti köztetek választott királynak“ nevezi s őt jóakarataról biztosítva, csupán „szándékainak és a Szentszék iránt köteles tiszteletének világosabb kijelentésére“ szólítja fel. Ez nemsokára meg is történt. A pápa László „híveinek gyakori követ járásából megismerte és saját követeinek bizonyágtételéből is biztosan megtudta, hogy valóságos fejedelemhez illő teljes buzgalommal és szívének szándékával kész szolgálni Szent Péternek és mint nagylelkű fiú, kész engedelmeskedni a pápának.“ VII. Gergely mindenesetre szívesebben látta a magyar trónon Lászlót, német és horvát híveinek barátját és rokonát, a Szentszékkel immár nyílt harcban álló császár sógoránál s mivel Salamont saját népe is alkalmatlannak ítélte az uralkodásra, mi kifogást sem támaszthatott a trónra minden tekintetben „alkalmas“ László megválasztásával szemben. Állásfoglalását megkönnyítette, hogy alig egy évvel előbb ugyanily körülmények közt segítette a horvát trónra Szent László sógorát, a legitim uralkodóház utolsó sarjának mellözésével királlyá kikiáltott Zvoimir bánt. László, jóllehet „a magyarok akarata ellen királlyá választották“ s a pápa is elismerte, a koronát — mint e korban minden nagy ünnepen szokták — „Salamon életében sohasem tette fejére, mert a törvényesen megkoronázott király koronáját nem akarta elvenni.⁴⁴

Első uralkodói cselekedete a hercegi hatalom korlátozása volt. A múltak tapasztalatain okulva, Lampért öccsének megadta a hercegi méltóság minden díszét, külön udvartartással és dús jövedelemmel, de uralkodói hatalmát nem osztotta meg vele. Magyarországot osztatlanul, teljes királyi hatalommal vette birtokába.

A német király hűbéreséről, Salamonról, a magyarok többé nem akartak tudni, de ő még mindig remélt. Pozsonyba zárkózva három évig várta sógora felmentő hadait, de hiába. IV. Henrik a maga dolgával volt elfoglalva s miután 1078-ban még egy kísérletet tett Magyarország megtámadására, többé

ügyet sem vetett Salamon nagy bajára, kit a pápával együtt a magyar főpapok is elejtettek. Ezt látva, megtört és elfogadta László békejobbát. A kibékülés 1081-ben történt meg. László méltóságához illő tartást biztosított számára, de hatalmat nem adott neki. Büszke lelke ebbe nem tudott belenyugodni. Cseltszótt, izgatott, lázadást akart szítani unokafivére ellen, ki végül is kénytelen volt elzáratni. Tömlöceből 1083-ban, István király szenttéavatásakor kibocsáttatván, feleségét kereste fel Regensburgban, de mikor itt elutasításra talált, kevés hívével az al-dunai kúnokhoz ment s őket hozta hazája nyakára.

Kutesk kún fejedelem leányát adta nőül Salamonhoz és 1085-ben vele együtt tömérdek haddal tört Magyarországra. A Borgó és Radna felől jövő kúnok Ungvár és Borsova vidékéig nyomultak, mikor László rajtukitött és a zsákmányt elvéve, a foglyokat kiszabadítva, megverte őket. Salamon és Kutesk futva menekültek. Két évvel utóbb a Balkánon harcolt Salamon a kúnok társaságában, de portyázó hadukat a bizánci sereg tönkrevverte. Ezidő óta eltűnik szemünk elől a magyarok jobb sorsra érdemes, nyughatatlan királya. Beszéltek, hogy vitézül küzdve esett el. Mások tudni vélték, hogy remeteéletre adta magát és Istenhez térve végezte életét. Özvegye 1088-ban ment nőül Vladiszláv Hermann lengyel herceghez.

Keleti és nyugati veszedelem

Salamon bukásával és László trónralépésével zárul a magyar királyság és a keresztény magyar nemzet első nagy válságának félszázados korszaka. Nehéz küzdelmekkel teljes, szomorú kor volt ez. Egymással küzködő, ellentétes irányú politikai törekvéseiben későbbi nagy harcok és pártviszályok első csirái tünedeznek fel. Vívódásaiban, küzdelmeiben teljes komolyságukban bontakoznak ki a magyar nemzet történeti életének nagy problémái.

Kelet és Nyugat között már Géza fejedelem választott. Szent István a nyugati népek közösségébe csatlakozó nemzet életformáját és útját is kijelölte. Konceptióját a dinasztikus és birodalmi önzéstől irányított napi politika szűk horizontja fölé emelkedő s a nyugati kereszténység egyetemes érdekeit szolgáló kortársai — Szilveszter pápa és Ottó császár — s a magyar nemzet jobbjai örvendező elismeréssel üdvözölték, de ez az elismerés nem volt általános. Még le sem hunyta szemét, mikor két oldalról is megindult ellene a támadás. Idehaza magában a királyi családban ütötte fel fejét a Kelet felé néző pogány reakció. Túl a határon a birodalom hatalmi érdekét mindenek fölé helyező frank dinasztia túltengő önérzete készült szárnyát szegni István magasan szárnyaló gondolatának. Vászoly és társai egy kardcsapással akarták szétvágni, Konrád császár rabláncsal kívánta felcserélni a magyar nemzetet félszázad óta nyugathoz fűző erős köteléket. Szent István vaskézrel akadályozta meg mindkét merénylet sikerét, de a szilárd meg-

győződésben és még szilárdabbik védett önérdékben gyökeröző későbbi küzdelmeknek útját vágni nem tudta.

Halála után alig néhány évvel mindkét oldalról megindult a támadás. Nyugat felől III. Henrik és fia, keletről Vata és társai ostromolták Szent István alkotását. A pogány reakció, mely nyugatról elszakadva keletre akarta visszavinni a nemzetet, Béla kemény kezének csapásai alatt megtört és önmagában omlott össze. III. Henrik Nagy Ottótól örökölt dunai koncepciója, a Keleti-Kárpátokig terjedő német birodalom ábrándja, 1058-ban Salamon és Judit eljegyzésével s a hűbéri hódolat helyett egyenrangú felek között kötött békével foszlott szét. IV. Henrik beavatkozásának eredménye a magyar király függetlenségének végleges elismerése lett. Utolsó kísérlete már csúfos kudarcba fulladt.

Éppen ideje volt, mert kelet felől előreveti árnyékát a jövő századok történetének sorsdöntő problémája, a nemzet létét alapjában támadó keleti veszedelem. Az ázsiai törökség, a sémi Kis-Ázsia és a halódó görögség hagyatékán élő keleti népek — kúnok és bizánciak, tatárok és törökök, oláhok és szerbek — nemzetünk életére, a nyugati kultúra visszaszorítására, megsemmisítésére törő hadának előőrsei — úzok, bizánci zsoldon élő besenyők és kúnok — már háborgatni kezdik Magyarország keleti és déli határvidékét. László ezt a támadást is visszaverte.

Az örömujjongás, amivel a nép a pogány okon aratott diadalait kísérte s aminek következnienyeképen Szent László személye szimbólumává, neve harci fohászává lett a Kelettel vívott kemény harcoknak, bizonyítja, hogy a nemzet felismerte vagy talán csak megérezte nagy történeti hivatását a maga életéért és Nyugat kultúrájáért a Kelettel vívott küzdelemben.

Ez a felismerés, ez a megézés mégsem vált általánossá. Vata és társai Kelethez szítottak. Aba és András akarva-akaratlanul a pogány reakció tüzét, majd a hódító császár reményeit táplálták. Péter és Salamon nyíltan elszegődtek a magyar királyság megigázására törő német hatalom szolgálatába s a bukás után Salamon a keleti ellenséggel való szövetkezéstől sem riadt vissza. Velük szemben I. Béla és fiai őrzik meg híven és következetesen Szent István hagyományát. Ők vitték diadalra a Kelettel szemben védelmi állásba helyezkedő, a nyugati hatalmakkal — némettel, olasszal — barátságra törekvő, de tőlük független és önhatalmú keresztény magyar királyságot s a Nyugat határán népükkel egy vonalban őrtálló lengyelek és horvátok barátságának megszerzésével mélyítették el az Árpádok hatalmas koncepcióját.

A magyar nemzet — mint egykor Szent László a kerlési csatában — kilencszáz év óta áll őrt Nyugat határán a Magyarországon túl kezdődő keleti világgal szemben. A maga életét és Nyugat békéjét védelmezve, vérével százszor is megpecsés-

telte első nagy királyának, Szent Istvánnak a nyugati keresztény világgal kötött örökös szövetségét.

Küzdelme mindig eredménnyel végződött, dicsőséggel járt, mikor hű volt Szent István és Szent László hagyományaihoz s mikor a nyugati hatalmak tiszteletben tartották II. Szilveszter és III. Ottó hagyományait. Elbukott, mikor Koppány, Vászoly és Vata keletrenéző ivadékai, Péter és Salamon megalkuvó és szolgálalkú utódai tettek szert hatalomra és befolyásra s mikor a nyugati hatalmak III. Henrikként megigázására törekedtek, vagy — Salamon példájára — pillanatnyi érdekért az egész nyugati világra veszélyes keleti népekkel léptek természetellenes szövetségre s ezek kényére szolgáltatták ki saját határaik hűséges védelmezőjét.

Az ezeréves magyar történet folyamán a XI. század küzdelmeiben kialakult ellentétes irányok és hatalmi törekvések összeütközése nyomán kelt nagy nemzeti katasztrófák — Mohi, Mohács, Budavár, Majtény, Világos és Trianon — sötét útjelzőként intik a magyar nemzetet Szent István nemzetmentő és államalkotó koncepciójának tiszteletére, Szent László küzdelmének folytatására, Nyugat hatalmasait pedig Szilveszter pápa és III. Ottó hagyományainak követésére.

AZ ORSZÁG MEGÁLLAPÍTÁSA

A XI. SZÁZAD derekán kitört pártviszályok és küzdelmek súlyos válságba sodorták Szent István királyságát. A trón negyven év alatt nyolcszor cserélt gazdát. Három királyt felkelés fosztott meg trónjától és életétől. A negyedik sorsdöntő küzdelem előestéjén baleset áldozata lett. Utóda száműzöttként végezte életét. A hatodik e rövidéletű királyok sorában a lemondás gondolatával foglalkozott, mikor a halál váratlanul elragadta. A trónbetöltésnél a törvényes örökösödés és szokásjog ellenére idegen tényezők akarata érvényesül s az erőhatalom dönt. Abát és Andrást forradalom emeli trónra. Pétert és Salamont császárok iktatják méltóságukba. Az ország harmadrészén az uralkodónak kijáró hűségen túl mire sem kötelezett hercegek uralkodnak teljes hatalommal és mihamarabb vetélytársaivá, diadalmas ellenfeleivé lesznek az uralkodóknak.

Belső viszonyok

A trón megszerzéséért és megtartásáért vívott küzdelmek és az uralkodói hatalom megosztása — a krónikás hagyományban Vid bácsi ispán alakjában megszemélyesített — kegyencrendszert, intrikákat, árulásokat vonják maguk után. Királynak és hercegnek egyaránt érdeke lévén parthívek szerzése, nyilvánvaló hűtlenség bűne felett is szemet húnynak s az árulókat még jutalomban, adományban részesítik. Felhagynak a tisztségviselő ispánok szigorú ellenőrzésével. Napirendre kerülnek a királyi és hercegi tisztek hatalmaskodásai és egyéb hivatali visszaélések. S e visszaélések a népet is bűnözésre csábítják, utat nyitnak az alacsony szenvedélyeknek. Különösen a vagyon elleni bűnök harapóznak el. Á lopás mindennapos s még előkelőbb körökben sem ismeretlen.

A magyar királyság leigázására törekvő császárok hét hadjárata s a velük szemben alkalmazott pusztító védekezés, a pogány lázadók dühös rombolása, az orosz, lengyel és morva segítőcsapatok dúlása megtizedelte az ország lakosságát, kiélte földjét, elpusztította állatállományát. Hatalmaskodó urak elhurcolták, saját hatóságuk alá vetették a király és más földesurak szabad hűbéreseit és szolgálait, elhajtották jószágaikat. Sok szolga megszökött, máshoz pártolt. Az emberi és állati munkaerő elvesztése egyértelmű volt a tönkrejutással, mert „a birtok sorsa e korban azon fordult meg, nőtt-e vagy fogyott szol-

gáinak száma.“ Ha a szolga elpusztult, alkalmas munkaerő híján vele veszett a földbirtok is. A foglaló nemzetségek, sőt már az első adománybirtokosok ivadékai közül is sokan elszegényedtek, föld-, szolga- és állatadomány fejében katonai kötelezettségeket vállaltak, királyi szolgálatba álltak. Az elszegényedett nemesek, mint királyi adománybirtokon gazdálkodó kisbirtokosok, Szent István udvari vitézeinek számát gyarapították s a „királynak szolgáló“ szabad vitézek — a *ministri regis*, később *servientes regis* — népes osztályának törzsévé lettek.

Az elszegényedési folyamattal párhuzamosan más rétegek viszont megvagyonosodtak. A mások birtokát dézsmáló hatalmaskodókról nem is szólva, a trónváltzás e zavaros korban mindig új elemeket vetett felszínre. Az opposzió diadalával új emberek kerültek kormányra s az új uralkodók tisztséggel, adománnyal jutalmazták kipróbált híveiket. A foglaló nemesség ivadékai közül mind többen vállaltak ispáni tisztséget és kaptak hűbéries kötelezettséggel terhelt adománybirtokot. A bevándorolt és meghonosodott idegen urak ivadékai pedig az állandó érintkezés és új családi összeköttetések révén elmagyarosodva, szabadulni igyekeztek szolgálati kötelességeik alól s a foglaló nemesség vérségi közösségeihez hasonló nemzetségeket formáltak. Ezek keretében magyar jogszokások szerint kezdtek élni és szerzett birtokaikat, majd adománybirtokaikat is szabad nemesi birtokként élvezték. A magyarosodási folyamat ütemét és mértékét jellemzi, hogy a Koppány verő német Veczelin szépunokája — Ják-nembeli Koppány püspök — már a pogány ellenfél nevét viseli. A nagybirtokú nemesek legtöbbször örökölt nemzetségi birtoka mellett már adománybirtoka is volt; az adománybirtokosok nemzetségi birtokokat is szereztek, szerzett birtokaikat nemzetségi vagyonként bírlták. Szent István korának tisztviselő és adománybirtokos főemberei és a királyi magánhatalomtól független urak a birtokos nemesek — *nobilisek* — egységes osztályában forrtak össze s a későbbi időben bevándorolt német, olasz és más idegen adománybirtokosok is ez osztály keretében igyekeztek elhelyezkedni.

A társadalom és a magángazdaságok bomlásaival, változásaival az államháztartás egyensúlya is megbomlott. A külső háborúk és belső küzdelmek sok pénzt emésztettek fel, pedig a hercegség alapításával a király elvesztette magángazdasági jövedelmei egyharmadát s a megmaradt rész is megcsappant. A birtokadományozás mellett — amit később Kálmán igyekezett legalább részben hatálytalanítani — a királyi javakat elfoglaló, szolgákat és barmokat eltulajdonító hatalmaskodók s a tisztükkel visszaélő ispánok is fogyasztották a királyi vagyont és jövedelmet. András e hiány pótlására a pénzrontás rendszeréhez folyamodott. A királyi pénz értéke már Péter és Aba

korában kezd hanyatlani, de a pénzláb fokozatos és céltudatos megrontásának kétes dicsősége, Szent István korában a nemzetközi forgalomban is kedvelt pénzünk hitelének tönkretétele I. András nevéhez fűződik. Ő kezdte meg a pénzverést regálé teljes pénzügyi kihasználását, évről-évre jobban körülnyírt s így ezüstértékben csökkenő aprópénzt hozva forgalomba. A periódusonként való pénzkibocsátásnak ezzel a kezdetleges módszerével a pénzverés hasznát, ami Szent István korában a forgalomba hozott pénz ezüstértékének 5·88%-ára rúgott, 45⁶ 6%-ra fokozta. I. Béla útját vágja e gazdasági szempontból káros rendszernek, de Salamon nyugati mintára újra bevezeti a kényszerpénzváltást. Kétévenként új és értékben folyton hanyatló pénzt bocsátott ki, melynek forgalombahozatalával a régi értékét veszítette s csak a pénzverési haszon levonása ellenében volt újra beváltható. Uralkodása alatt a pénz ezüsttartalma, értéke 25%-kal csökkent s a tervszerű pénzrontás elviselhetetlen terhet rótt a háborúban amúgy is rengeteget szenvedett alattvalókra.

I. Béla komoly igyekezettel látott e baj orvoslásához. A pénzrontás és kényszerbeváltás rendszerével szakítva, jó ezüsből teljes értékű és állandó érvényű pénzt veretett s pontosan meghatározta az országban forgó bizánci arany — mint akkor mondták: *pensa auri* — és a királyi ezüstdénár értékviszonyát. Egy arany forgalmi értékét, ami Szent István korában harminc dénár volt, negyven dénárban vagy nyolcvan obolusban állapította meg.* Ez az érték meghatározás lett azután alapjává a középkor folyamán szokásos és minden külföldi számításmódtól eltérő magyar pénzszámításnak, melynek értelmében negyven dénár összegét — tekintet nélkül annak időszerinti értékére — mindig pensának nevezték. Géza herceg mindenben apja nyomdokain járt s a hercegek egészséges gazdaságpolitikája nem kis részben járult népszerűségük megszerzéséhez, mert útját vágta az alattvalók mértéktelen kizsákmányolásának s egyidőre visszaállította a magyar királyi pénz hitelét. A kényszerpénzváltás rendszerét végleg kiküszöbölni még sem tudták. A királyi háztartás már nem nélkülözhetette a pénzregaléban rejlő jövedelmi forrást.

A királyi jövedelmek fokozása és a közhatalom növelése végett királyaink addig lakatlan területek benépesítésére és a belső harcokban megfogyatkozott lakosság pótlására — Szent Istvánhoz hasonlóan — idegen telepéseket hívtak be. A földműves vendégek — *colonusok* és *hospesek* — számát gyara-

* A bizánci arany tiszta fémértéke 14-43 aranykorona volt, Szent István 30 dénárja, vagyis 60 obolusa tehát 14-17 aranykorona értékű ezüsttartalmával teljes értékben forgott. I. Béla 40 dénárja vagy 80 obolusa ezzel szemben már csak 12*64 aranykorona értékű színezüstöt tartalmazott — ugyanannyit, mint István közvetlen utódainak 60 obolusa — s így valódi fémértékénél körülbelül 15%kal magasabb névértékkel volt felruházva.

pító szegényebborsú népség szórványosan bár, de elég nagy számban jött hazánkba. I. András korában Lüttich vidékéről a király sógorának, I. Henrik francia királynak alattvalói közül vallonok települtek nagyobb tömegben Eger vidékére. De jöttek német, olasz, cseh, lengyel és orosz földről is telepesek s a szomszédos országokból szökevények és pénzen vásárolt hadifoglyok is kerültek magyar földre. Az úzok és kúnok megmozdulása után nagyon sok szabad besenyő, majd úz is menekült Magyarországra s itt a királyi hatalom védelme alatt a nyugati végeken mint határőrök és szerte az országban — részben ma is Besenyő, Uz, Uzon nevet viselő — falvakban, királyi földön telepedtek meg. Ezidőben kezdtek nagyobb számban bevándorolni a pénzügyi kezelésben — pénzverésben, vámszedésnél — már ekkor is szívesen alkalmazott arab és bolgár muszulmánok, kiket forrásaink a mohamedán besenyőkkel együtt böszörmény, kaliz, izmaelita és szerecsen (sarracén) néven emlegetnek. Velük egyidejűleg tűntek fel a zsidók is Magyarországon.

Az idegen kereskedők megjelenésével vált szükségessé a nép védelme a kereskedelmi kizsákmányolással szemben. I. Béla a vasárnapi vásárt a munkaszünet biztosítása és a zsidó kereskedők távoltartása végett szombatra tette át s a pénz forgalmi értékének pontos megállapítása után a piaci árakat is limitálta.

A politikai, társadalmi és gazdasági válsággal súlyos lelki válság párosult, bár az uralkodók nem szüntek meg az egyházat gondozni. A pogány-forradalomban kipusztult, legyilkolt idegen papok helyébe András és Béla olasz, német, francia földről újakat hívtak, de a hazai kolostorokban felnőtt az első magyar papnemzedék is. Szerte az országban új templomok és kolostorok épültek. I. András 1055-ben alapította, Dávid fia négy évtizeddel később adományokkal gyarapította a tihanyi bencés kolostort; magyar szavakban, helynevekben bővelkedő alapítólevele legrégebb eredetiben korunkra jutott királyi oklevelünk s régi nyelvünknek egyik legbecsesebb emléke. Visegrád mellett Szentendrén ugyancsak András, az újonnan meghódított Szerémségben, Szávaszentdemeteren, Radován nádor alapítottak görög baziliták számára kolostort. I. Béla Szekszárdon és Kolosmonostorán, I. Géza Garamszentbenedeken, Gellért püspök Csanádon, Salamon német nádora — Potho — Zselic-Szentjakabon épít új hajlékot Szent Benedek fiainak. Géza veti alapját a váci székesegyháznak. Aba-nembeli Péter ispán Szászdon, a Kaplony-nemzetség egyik őse Kaplony-monostorán alapít bencés kolostort.. Elszaporodnak a túlvilági boldogság útját, a lelkiüdvösség biztosítását szolgáló kegyes adományok. Gyürk esztergomi ispán és Kirci nevű úr a pannonhalmi monostort, Gödény királyi vitéz a veszprémi káptalant, Damoszló herceg — talán Szár László fia? — Pécsvára-

dot gazdagítják birtokadományaikkal. Pannonhalma ily adományokból Szent László trónraléptéig tizenhat új birtokkal gyarapodott. Mások a király példáját követve, drágaságokkal, kegyzserekkel, könyvekkel ajándékozzák meg a szívükhöz Közelálló egyházakat. Az előkelők hitélete elmélyült, de a nép szélesebb rétegeiben a hit még korántsem gyökerezett meg.

A nagy tömegeket Szent István korában csak külsőleg érintette meg a kereszténység lehelle. Sokan csak felső nyomásra, királyuk és uraik parancsára keresztelkedtek meg. A tiszántúli magyarság határozottan a pogányság felé hajolt s mikor a német császár hűbéruraságának elismerése kirobbantotta a reakció lázadását, sok magyar leikéből élénk visszhangot váltott ki a pogány hit és ősi szokás visszaállításának jel-szavával fegyverre kapott mozgalom, melynek idegen és magyar papok, keresztény urak százai estek áldozatul. A pogány áldozat tüzei újra fellobogtak, pogány szokások kaptak lábra. A nép elköltözött pap javesztett templomai közeléből s a távoli mezőkön ütötte fel sátrait, elmulasztota vallásos kötelezettségei teljesítését. Béla király határozott és kíméletlen fellépése egyszersmindenkorra útját vágta a Vata és János lázadásához hasonló fegyveres kísérleteknek, de a nép lelki egyensúlya csak lassan állt helyre.

Szent István alkotásai a folytonos küzdelmek idején nem egyszer végső veszedelemben forogtak. Minduntalan ismétlődő forradalmi jelenségek és méltatlan eszközökkel vívott küzdelmek, gyakori személyi változások, az uralkodói hatalom megosztása és korlátozása s a pártkirályok kegyenceinek visszaélései teljesen aláásták a királyi tekintélyt, megrendítették a központi hatalmat. Egy-egy pillanatra — úgy látszott — az ősi hitben és társadalmi szervezetben gyökerező centrifugális erők győzedelmeskednek az új keresztény egyházi és állami szervezeten. Ha az állapotok mégsem fajultak idáig, ez kétségtelenül a pogány Vászoly uralomratermett ivadékainak érdeme, kik az oppozíció vezéréként trónrakerülve, Szent István politikáját követték és elszánt energiával álltak a züllés útjába.

Vászoly fiai ízig-vérig reálpolitikusok voltak. András inkább diplomata, ravasz és számító. Béla egyenesebb jellem, jó katona és böles államférfiú. Salamon és Géza nem ütök meg apáik mértékét, de korántsem voltak uralkodói képességek híján. Salamon vitéz, alapjában jóindulatú, de nyugtalan, gyenge jellemű, szenvedélyes és befolyásolható ember volt. Géza is ingatag, de viselkedése mindig nagy lelki nemességre vall. Szomorú, hogy Árpád törzsének ezek a szép hajtásai kivirágzani nem tudtak és egymással vívott meddő küzdelemben pazarolták el nagyra hivatott alkotóerejüket. E küzdelem volt az oka, hogy a hanyatlásnak, a királyi hatalom süllyedésének minden jószándékuk és tehetségük mellett sem tudták teljesen útját vágni. Mégis mindent megtettek, ami képességeiktől tel-

lett s az ő irányításuk mellett ment végbe az a lassú, de folytonos átalakulás, melynek eredményeként Szent István koncepciója és eszméi a század végére teljes diadalt arattak.

E diadal első tünetei Szent Lászlónak a hosszas küzdelmekben elhanyagolt királyi hatalom és a közrend helyreállítását célzó intézkedései és a magyar szentek felavatása.

Szent László büntető törvényei

A közbiztonság és rend teljes helyreállítása s főleg a vagyon ellen irányuló bűnök kiirtása végett László mindjárt trónra lépte után a Szenthegyre — Pannonhalmára — hívta össze országa összes előkelőit s ezek zsinatot tartva, „módot kérésének, miképen lehetne a gonosz emberek szándékát megakadályozniuk; és nemzetük ügyének előmenetelt szerezniük.“ Az eredmény tizennyolcszakasos büntetőtörvénykönyv lett. Tizenkét szakasza különféle tolvajlási esetekkel s az ilyenkor követendő eljárással foglalkozik. Más négy szakasz a lopott jószág külföldre csempészését akadályozandó, a határvidéki ló- és marhavásárt és a kivített szabályozza. Egy-egy szakaszban a gyilkosságról és fegyveres támadásról történik intézkedés.

Feltűnő, hogy e törvény nemcsak a szegény szabadok és szolgák, hanem főemberekhez és előkelőkhöz közelállók, sőt papi renden levők tolvajlásairól s az orgazda kereskedőkről is intézkedik. A hosszú harcok és viszálykodások idején az enyém-tied fogalma — úgy látszik — teljesen elhalványult s a bűnözés oly mértékben harapódzott el, hogy Szent István egyébként szintén szigorú törvényei sem hozhattak orvoslást. Gyors, szinte statáriális eljárásra volt szükség. Ezért „egész Magyarország előkelői esküvel fogadták, hogy tolvajnak nem kedveznek, őt el nem rejtik“ s végezték, hogy „akármely főember hozzátartozója találatnék lopás vétkében egy tyúk áránál feljebb, senki semmiképen el ne rejthesse és meg ne oltalmazhassa őt.“ Szent István korában a tolvaj szolga orrát, visszaesés esetében fülét veszttette, de mindkettőt megválthatta Öt-öt tinóval. Csak másodszori visszaesés esetén veszttette életét. A szabad ember pedig első lopása után esett a szolgák törvénye alá. A pannonthalmi zsinat rendelkezései szerint a szabad ember, ha tíz dénárnál vagy egy apró jószágnál kisebb értéket — tyúkot, ludat, gyümölcsöt s más efélét — lopott, egy ökörral és a lopott holmi tizenkétszeresével, a szolga ennek kétszeresével és orrával válthatta meg életét, a pap vesszőzéssel szabadult. Nagyobb érték lopásáért azonban mindenkinek könyörtelenül kijárt az akasztófa, légyen bár szolga vagy szabad, férfi vagy asszony, pap vagy világi úr, tolvaj vagy orgazda. A szigorú büntetés alól csak két esetben volt menekvés. Saját családjának feje vagy rokona által lopáson ért közrendű ember számkivetéssel, nemes tömlöcben bűnhődött. A temp-

* A Corpus Jurisban Szent László II. decretuma.

lomba menekült tolvaj pedig — az egyházi menedékjog értelmében — annak az egyháznak szolgálójává lett s az őt kellőképpen nem őrző károsult semmi elégtételt sem kapott. A tettenért tolvajt még ez sem mentette meg a büntetéstől. Életét meghagyták, de a templomból kihozva, megvakították s ha szabad volt, vagyonát vették és tíz évnél idősebb gyermekeivel együtt szolgásra adták el. A tolvajnak kedvező bíró, a bírót igaztalan ítélettel vádló s a tolvajt szökni engedő kezes vagyon- és szabadságvesztéssel bűnhődött, míg az igaztalanul akasztató bíró csak tíz aranyat fizetett. Az erőszakos, cselekedetekre enyhébb büntetést szabtak. A karddal gyilkoló és más házára fegyveresen támadó nemes vagy vitéz vagyonaival válthatta meg életét, ami kétharmadrészen a sértett család, egyharmadrészen saját felesége és fiai tulajdonába jutott. Ha azonban vagyona nem ért volna fel a teljes engesztelési díj, száztíz arany értékével, szabadságát is elvesztette.

1085 táján újabb harmincegy szakaszos törvényt hozott az országos zsinat,* melynek húsz szakasza foglalkozik a tolvajlással és rokonszelekményekkel, részben magyarázva és kiegészítve, részben módosítva a pannonhalmi zsinat végzéseit. A szigorú intézkedéseknek — úgy látszik — foganatjuk volt, mert némi enyhítést tapasztalunk. A tolvaj szabadok továbbra is halállal bűnhődtek, de a szolga már nem életével, hanem szemével, a tolvaj asszony orrával, vagyonaival és szabadságával, özvegy asszony félszemével és vagyonaival, a tolvaj leány pedig szabadságával fizetett. Az egyházi menedékjog is hatályosabban érvényesült, mint amott. A falvakban nyomozásnál és istenítéletnél követendő, valamint a bírói eljárás részletes szabályozása pedig amellett, hogy a tolvajkérdés radikális rendezését jelentette, útját vágta a statáriális rendszernek. A törvény rendelkezései szerint a király követei faluról-falura haladva, az egész országot bejárták s a várszolgákat előjáróikkal, a tizedesekkel és századosokkal és az összes falvak népét egybehíva nyomozták ki a tolvajokat. Feljelentés esetén a gyanúsított, ha egész szolgatizedek, századok vagy falvak kerültek gyanúba, tíz-tíz emberért mindig egy s ha az bűnösnek bizonyult, mind a tíz magáért tűz- vagy vízpróbát állt. E próba eredménye — a kor istenítéleti bizonyítása értelmében — elég volt a bűnösség vagy ártatlanság bizonyítására s aki a próbánál megsérült, mint tolvaj bűnhődött. E követek hirdették ki országszerte a püspökök, apátok, ispánok, tisztviselők, nemesek és nem nemesek előtt a rendeletet, hogy minden András király és Béla herceg ideje óta jogtalanul szolgálatukban tartott, erre

* A Corpus Jurisban Szent László III. decretuma, továbbá az I. decretum 41. és 42. szakasza. E két szakasz nyilvánvalóan a III. decretum 15., 25., 26. szakaszaival függ össze és semmiképpen sem tartozhat az egyházi természetű I. decretumhoz.

kényszerített királyi várkatonát, szabadot és várszolgát szigorú büntetés terhe alatt elbocsássanak és Nagyasszony-napján a királyúr elé állítsanak s ugyanők idézték a király elébe az összes *üzbégtkét*, vagyis szökevény szolgákat. Részletesen intézkedik e törvény a szökevény szolgákról és a bitang jószágáról, idegen szolgák visszabocsátásáról és tíz szakaszban a bírákról, bírói eljárásról. A nyugati szokások meghonosodását bizonyítja, hogy a törvény nem tilalmazza, sőt megengedi a vérbosszú jog alapján vívott magánharcot s nem kényszeríti az alattvalókra, csak felajánlja nekik a királyi bírák törvénykező hatóságát: „akik odahaza harcolnának és bíró elébe nem jönnek, azokon a bírónak nincs semmi keresete, ha azonban elébe járulnak, tetszése szerint ítéljen.“

Szent László büntetőtörvényei a magyar jogalkotásnak első idegen hatástól mentes termékei. A való életben gyökerzvéen, éles fényvel világítanak be az egykorú jogfelfogásba, a társadalmi és gazdasági élet szövevényeibe s a Szent István halálát követő zavaros idők homályába. Velük zárul a trónviszályok, pogánylázadások, idegen hódító törekvések és belső harcok pusztító korszaka s velük veszi kezdetét a középkori magyar királyság első virágkora, melynek szimbolikus értelmű bevezető eseménye az első magyar király szenttéavatása volt.

István király szenttéavatása

A királyi hatalom birtokában pogányul tobzódó Aba Sámueltól a szentéletű Gellért püspök a keresztény király uralmának alapul szolgáló keresztény idoneitás — az uralomra való alkalmatosság — elvére hivatkozva tagadta meg a koronát és a szentségeket s ez alapon fordult Péter ellen is; mindkettejükénél a „zsarnok“ uralmát kárhoztatta. A két király ellen támadó magyar urak viszont a Péter trónraemelésével megtagadott, Aba trónfoglalásánál nyilván mellőzött pogány vérségi elvre támaszkodva, a „bitorlók“ ellen küzdöttek s ez alapon hívták meg a trónra a számkivetett Árpád-ivadékokat. András és Béla személyében egy kis töredék — Vata és társai — kivételével mégsem a pogány ősök, Árpád vagy Taksony ivadékát kívánták trónra és nem a pogány szokásjog visszaállítását követelték, hanem „Szent István király véréhez“ folyamodtak a szent király törvényeinek, királysága rendjének helyreállításáért. Politikai mozgalmuk eszmevilágában a pogány eredetű vérségi elv megtestesítőjeként a király-apostol képe tűnik fel.

Ez a jelenség egyik első tünete a szent király történeti egyéniségének megítélésében félszázad folyamán, László király idejéig bekövetkezett változásnak. A véres küzdelmek és pusztító háborúk káoszából messze világító fáklyaként kezd kiemelkedni és nő mindig nagyobbra és nagyobbra a magyarok első nagy királyának tisztes alakja. A belső és külső harcok, zsarnoki tobzódások és társadalmi forrongások rémségeit átélő nemzedék sóvárogva gondol vissza István király birodalmának

isteni békéjére, a nagy király bölcs és igazságos, szigorú, de méltányos kormányzatára, életében annyira félt erős és mégis jótevő kezére. István hatalmas alakjáról a köztudatban lassanként lefoszlik minden emberi gyengeség; csak erényei maradnak épen. A Vászoly-ivadékok udvarában kialakult kegyes hagyomány még a borzalmasan büntetett lázadó rokon szellemével is kibékíti emlékét, magát Istvánt teszi meg a vesztükre törő „idegenekkel“ szemben pogány rokonai pártfogójává. Nem is lehetett másképp, mert István alakjában ez a kor már egyesülve látja a dinasztiaalapító pogány hős és a krisztusi törvények szerint uralkodó keresztény király egyéniségét. Századvégi életírói az ő személyével hozzák kapcsolatba a keresztény színekkel ékített ősi Turul-mondát; elbeszélésük szerint Géza felesége kapott fia születése előtt égi intést István isteni elhivatásának bizonyságaként. A legendában varázshatalmú pogány fejedelmek módjára érzi és álmódja meg az ellenség jövetelét. Törvényhozása és szervező munkája a köztudatban mithikus értelmet nyer, törvényeit és rendelkezéseit minden jó, kipróbált és bevált régi jog, minden kiváltság és tilalom ősi jogforrásaként tisztelik s ha ennek konkrét esetben nyoma nem volna, a jogszabály vagy privilégium elvesztének tulajdonítják. A dinasztiaát nem Álmosról vagy Árpádról, hanem az ő nevééről nevezik. Legendás alakjában alig félszázaddal halála után teljes harmóniában áll előttünk a dinasztiaalapító ős, a mithikus törvényhozó, az országrendező és állam-szervező fejedelem, az isteni rendelésből varázslatos erővel rendelkező, csodatételre képes szent.

László korában István királynak ez a népe körében immár általános tisztelete belekapcsolódik az egyházi renaissance nyomán európaszerte fellángoló szentkultuszba.

A hit és egyház renaissanceának nagy szellemi mozgalma a XI. század közepére az egész kereszténység lelkét betöltő eszmeáramlattá szélesbült. A vallásos érzés, a hitélet európaszerte megtisztult és elmélyült. Valóságos szent láz fogta el a krisztusi birodalom békéje után vágyakozó keresztény emberiséget. Új egyházak, kolostorok épültek s fellángolt a Megváltó, a Boldogságos Szűz, a hitvalló és vértanú szentek tisztelete. A keresztény népek a maguk hősei közt is keresve keresik az ideált, akit nemzeti szentjükké avatva, igaz bensőséggel tisztelhetnek és követhetnek. Ez a vágy fogta el a magyar népet is, melynek fejedelme szívvel-lélekkel állt a hatalmas császár ellen harcoló nagy pápa oldalán.

A nép csodákról suttog, legendák járnak szájról-szájra s a nagy királyt hitvalló fiával és vértanú püspökével együtt szentként kezdik tisztelni. A Nagyasszony-napi törvénylátásra mindenünnét Fehérvárra gyülekező magyarok tömegeesen járulnak sírjukhoz, ahol — úgy beszélték — súlyos bete-

gek keltek lábra s az Úr kegyelme más csodás jelekben is megnyilatkozott. A vértanú Gellért püspök tetemeit András király engedelmével még 1053-ban Pestről Csanádra szállították s ott nagy ünnepek közt helyezték nyugalomra a Boldogságos Szűz tiszteletére alapított templomban.

A magyar szentek fokozódó tiszteletében maga László király is résztvett s a szentszéktől felhatalmazást kért az ünnepélyes felavatásra. VII. Gergely készséggel hozzájárult, hogy „azok teste, akik Pannóniában elvetették a keresztény hit magvait és szentbeszédekkel, oktatásaikkal azt az Úrhoz térítették, felemeltesék/4 László a pápai felhatalmazás birtokában 1083 augusztus 15-ére, István halálának negyvenötödik évfordulójára országos zsinatra hívta a törvénynapon Székesfehérvárra gyülekező püspököket, apátokat s országa összes jobbait. A szent zsinat bizonyító jelekből megértvén István király, Imre herceg és Gellért püspök életszentségét és csodatételeit, őket és a zaborhegyi remetéket — Hitvalló Szent Zoerard-Andrást és Vértanú Szent Benedeket — szentekké nyilvánította és testük felemelését elrendelte. A felemeltetés Jiárom-három napi országos böjt után megtörténvén, Szent István 1083. évi augusztus 20-án, Szent Imre november 5-én Fehérvárott, Szent Gellért a következő év februárjának 24. napján Csanádon végleges nyugalomra helyezték. A szent király teste annyi idő után is csodálatos épségben találtatott s az ájtatos hívők közül nem egy szerette volna annak egy részét drága ereklyeként megszerezni. Egyiküknek, Kata-pán-nembeli Merkúrnak sikerült is a jobb kéz birtokába jutnia s évekig rejtegette azt bihari birtokán, a mai Szentjobb község területén. Évekbe került, míg Szent László felfedezte rejtekét és Fehérvárra visszavitte. A feltalálás helyén László bencés kolostort alapított s apátjává Merkúrt tette meg. Szentjobb díszes köegyházát és kolostorát azután Álmos herceg építtette fel s 1098 május 30-án a szentjobbi egyház oltárán helyezték el Szent István király dicsőséges jobbát. Később visszavitték Fehérvárra, honnét a török elől menekülő ferenc-rendi barátok vitték Raguzába s innen 1771-ben sértetlenül került vissza Magyarország fővárosába. Szent István, Imre és Gellért napját a magyar egyház felvette, maga a király törvényes intézkedéssel iktatta a kötelező ünnepek sorába s a szent király emlékének méltó megünneplése céljából Szent István napjára helyezte át az addig Nagyboldogasszonykor tartott törvénynapot.

István királyt és társait voltaképen maga a nép avatta szentté, mert bennük vélte feltalálni követésreméltó vallásos és nemzeti ideáljait. A felavatást pápai engedéllyel elrendelő országos zsinat csak végrehajtója volt a nemzeti akaratnak, kifejezője a magyar lélekben félszázad alatt végbement nagy

átalakulásnak, az új korszak szellemének, melynek Szent István személyét is elhomályosító hőségé és eszményévé maga László király, pogány Vászoly szentség hírével övezett unokája lett. Kegyes László király

László király zsenge gyermekkorát anyai nagybátyjának, a keresztény renaissance szellemében nevelkedett Kázmér lengyel királynak udvarában töltötte. Richeza hercegnő, a hitbuzgó német asszony leánya, igaz keresztény szellemben, a katolikus hit védelmére s a krisztusi erények gyakorlására nevelte fiát. Apjuk győzelmes hadjáratai a régi magyar harci erények megbecsülésére és követésére ösztönözték őket. László öt-hat esztendő volt, mikor szüleivel hazakerült. Géza bátyjával együtt tíz éven át élvezte a népszerű uralkodó herceg fiainak, a hatalmas császárt megalázó „bajnok Béla“ gyermekeinek kijáró szeretet és tisztelet melegét. De tanúja lett ravasz nagybátyja hitszegésének, a hős apával szemben tanúsított méltatlan eljárásának is. Három év alatt kétszer élte végig — előbb szüleivel, majd bátyja oldalán — a kegyeszettség és száműzetés keserves napjait. Gögös unokatestvére, lengyel Boleszláv, asztalánál a kegyelemkenyeret is megízlelte. Hazájába visszatérve, a korán férfivá érett ifjú résztvett bátyja hercegségének kormányzatában s a keleti ellenségekkel vívott diadalmas hadjáratokban. Mint egykor apja, most ő volt a harcok ünnepelt hőse, a nép bálványa. Mégis irigység' nélkül, komoly kötelességtudással támogatta fiatalabb s a trónra nála sokkalta méltatlanabb unokatestvérét. S mint apjának, neki is tapasztalnia kellett a híven szolgált uralkodó rút hálátlanságát. Megérte, hogy az ifjává serdült gyermekkirály rossz tanácsadókra hallgatva, jó rokonainak életére tört s mikor a megtámadottak védekeztek, azt az idegen hatalmat hozta saját országa nyakára, melynek jármából alig negyedszázad előtt kettejük apái együttes erővel szabadították fel népüket.

Ez a változó életsors, ezek a tapasztalatok kevésbé kötelességtudó és kevésbé keresztény lelket zsarnokságra, kíméletlenségre, kegyetlenségre ösztönöztek volna. László erős akaratú, hajthatatlan jellemű, komoly férfivá, kitűnő hadvezérré és bölcs államférfiúvá fejlődött, de egyéniségének legjellemzőbb vonása mégis az első anyai oktatással magábaszívott katolikus szellem, a krisztusi türelem és kegyesség maradt.

A magyar királyság kegyelmesszívű, igazságszerető alapítója a hűtlenséget halállal, csonkítással büntető törvény kemény szigorával sújtotta nagy alkotásait veszélyeztető, életére gyilkos fegyverrel támadó, bűnös rokonait. Aba Sámuel vak dühében kegyetlenül lemészároltatta Péter és András legjobb híveit. A szenvedélyes Péter levágatta öreg vetélytársát. András — ha a felelősséget ravaszul elhárította is magától — szemet hunyt pogány híveinek borzasztó vérengzése és koronás előde megvakítása felett. Béla világos jogaiban és testvéri

érzésében megsértve, nyílt harcban ejti el bátyját, ki életére tört. Gézát és Lászlót csak gyors lábuk és fegyveres erejük mentette meg Salamon gyilkos bosszújától. A bölcs Kálmán sokszor megbocsát öccsének, de végül is megvakíttatja ötéves ártatlan fiával együtt. A beteg II. István fejét véteti rokonának, Iván ispánnak, mikor ez saját trónutódlását készíti elő. Vak Béla trónralépve, véres bosszút vesz Kálmán és István hívein.

E kereszténységükben is keményerkölcsű, igazságszeretők mellett is hajthatatlan, sőt kegyetlenül szigorú keleti fejedelmek családjának támadt új sarjadéka Lászlóban. Az óriástermetű, gyönyörű dalia már herceg korában megszerezte népe szeretetét. Trónralépve, egész lélekkel szentelte magát sokat szenvedett hazája szolgálatára. Az országra törő ellenségeket kemény ököllel verte vissza. A békeháborító, népe becsületét rontó bűnösöket, a tolvajt, rablót, útonállót, gyilkost, a hűtlen tisztviselőt és igaztalan bírót kíméletlen szigorral üldözte, irtotta. De személyes ellenfelét, bukott rokonát nem tiporta el, a keresztény megbocsátás erényét gyakorolva, keblére ölelte s mikor Salamon a jóért rosszal fizetett, életére tört, nem sújtotta testi büntetéssel. Elcsukatta, hogy magabaszálljon s közös elődjük szenttéavatásának napját a megtévedt rokon szabadonbocsátásával szentelte az engesztelődés és béke igazi ünnepévé. Éppily jámborsággal bánt később, élete végén, akaratának ellenszegülő Kálmán öccsével s a lengyel nép haragja elől hozzámenekülő, trónvesztett Boleszlávval, szemet hűnyva ennek dölyfös és sértő magaviseleté felett. Többi rokonait is támogatta, istápolta, segítette. Udvarába fogadta í. András unokáját, Bretiszláv cseh herceget, mikor ez 1091-ben apja haragjától tartva, kétezer vitézével hozzámenekült. Szívesen látta sógorának, morva Ottónak bátyját, Jaromir prágai püspököt. Udvarában tartotta, utóbb vejévé fogadta orosz Jaroszlávot, egykori szövetségesének, Szvjatoszlávnak számkivetett fiát. Dávid herceggel — Salamon öccsével — is békében, barátságban élt. De nemcsak rokonaival, mindenkivel egyaránt kegyes és nagylelkű volt. „Büntetőügyekben, hol vérbosszúnak, halálbüntetésnek van helve“ — egykorú író mondja — „mindig az Isten félelmét tartá szeme előtt és minden ítéletében a könyörület szelídségével élt vala, enyhítvén a törvény keménységét. A szerencsétlenek vigasztalója, elnyomottak felemelője, árvák, nyomorultak és szűkölködők édesatyja volt s az ország minden lakosai nem tulajdon néven, hanem kegyes királynak hívták vala.“

Vitézsége, lovagiassága, kormányzótehetsége és bölcsesége megszerezték számára nemzete tiszteletét és becsülését, de keresztényi erényei emelték más nagy uralkodóknak elérhetetlen eszményi magaslatra. Hatalmas testével arányos nagy és szép lelkében családja tehetsége, népe vitézsége az igaz ke-

resztény hitével és erkölcsével, a kereszties háborúk pirkadó korának lovagi szellemével forrott egységbe. Kortársai a hős és államférfiú mellett szentet is tiszteltek benne. Hadvezéri és uralkodói cselekedeteiben már életében túlvilági tényezők közreműködését vélték felismerni. Legendák, mondák keltek szárnyra s alig pár évtizeddel halála után gazdag és szép mondanakör kristályosodott ki a keresztény magyarság szimbólumává tisztult hatalmas egyénisége körül. Népe benne látta a keresztény világ vezéralakját, a szent sír felszabadítására induló kereszties hadjárat hívatott vezérét, kit — a magyarság hite szerint — csupán korai halála akadályozott meg e néki felajánlott hivatás betöltésében. Lászlónak a kereszties had vezérévé való megválasztása nem sokkal halála után szárnyrakelt legenda. Történeti alapja nincs e legendának, de eszmei igazság van benne, mert Szent László személyében a kereszties háborúk korszakának új ideálja, a keresztény lovagkirály vallásos és hősi eszménye öltött testet. Ennek az ideálnak, a hős és kegyes, keresztény és magyar király lovagi eszményének állított emléket történetünk első összefüggő irodalmi feldolgozásának, a *Gesta Ungarorumnak* írója.

A magyar történetírás kezdetei

A magyar történetírás kezdetei a XI. század első felébe nyúlnak vissza. A pannonhalmi rendház egyik buzgó német vagy olasz szerzetese már 1019 és 1060 közt félj egy ezette korának néhány egyházi és rendi szempontból fontos eseményét. A XII. századi Pozsonyi Évkönyvben fennmaradt Pannonhalmi feljegyzésekkel egyidős az első magyar író, Szent Mór pécsi püspök, műve Szent Zoerard-András és Vértanú Benedek zoborhegyi remeték életéről. Mindkettő szűkszavú, sablonos és kevés értékes adatot tartalmazó terméke az egykorú kolostori irodalomnak.

Az 1073 táján írt Altaichi Évkönyveknek magyar származású hírei alapján megkockáztatható a feltevés, hogy I. András korában feljegyezték a Szent Imre halálát követő belső viszályok történetét is. Lehet azonban, hogy e hírek a bajor földre menekült Salamon és édesanyja környezetéből szóbeli közvetítéssel kerültek az altaichi kolostorba, melynek kegyura és birtokainak élvezője, Nordheimi Ottó bajor herceg, Salamon főtámasza és barátja volt. Valószínűleg ez úton, Salamon német környezete — az ősi bajor Aribo-nemzetségből származó Potho nádor, Aribo és társaik — követítésével kerültek osztrák földre Géza, Szent István és Gizella jellemének és uralkodásuk eseményeinek a magyar hagyományból ismert motívumai is, melyeket azután a Nibelungének új feldolgozásának osztrák költője Attila és Krimhild jellemzéséhez használt fel. Ezt az utat járta meg a magyar dinasztianak a húnok és magyarok azonosságát hirdető húnhagyománya is.

István király szenttéavatását megelőzően, nyilván László király megbízásából írták meg Szent István ú. n. *Nagyobb legendáját*. írója a szájhagyományon kívül István törvényeit, fiához írt Intelmeit és talán az Altaichi Évkönyveket használta forrásul István haláláig terjedő elbeszéléséhez. A szájhagyományból merített adatai nem mindig megbízhatók, mert az István halálát követő zavarok idején a régi események emléke elhomályosult. Ennek következménye, hogy a keresztelést tévesen Szent Adalbertnek tulajdonítja és esztergomi érseknek Ascheriket teszi meg Anasztáz helyett. István államszervező és törvényhozó munkájáról csak röviden, szinte odavetve emlékezik meg. Céljához képest inkább térítő és egyházszervező munkásságát, kegyességét, vallásosságát, életszentségét méltatja. A királyi család kebelében dúló viszályokkal, lázadásokkal nem szívesen foglalkozik. Koppány lázadásáról, mint az ördög által szított mozgalomról, konkrét tények említése nélkül röviden emlékezik meg. Királya nagyapjának, Vászolynak, merényletéről mit sem akar tudni. A hivatalos megbízásból más legendák sablonja szerint készült „hiteles életirat” — a „*scriptura authentica*” — hiányait nem sokkal Szent László halála után az ú. n. *Kisebb legenda* pótolta, mert „méltónak és illendőnek tartotta István király életét és az ő korában élők hű és igaz tudósításából megismert tetteit az utódokra hagynia.” Az egész mű, a Nagyobb legenda egészen önálló fogalmazású, de a forrás gondolatmenetét és sorrendjét híven követő rövid kivonata, kiegészítve a szájhagyományból megismert kissé bővebb részletekkel. Géza és István térítő munkájának találó jellemzése, a Koppány- és Vászoly-féle lázadásoknak a két vezér nevét nem említő elbeszélése és a besenyő telepésekkel gonoszul bánó királyi vitézek tanulságos története új emberi vonásokkal, az erélyes uralkodó, a szigorú, de igazságos bíró vonásaival egészítik ki a Nagyobb legenda túlságosan elvont, égies Szent Istvánjának jellemrajzát. Művét az író nem a Nagyobb legenda helyettesítésére, hanem kiegészítésére szánta s — annak István halálával foglalkozó utolsó mondatait elhagyva — folytatásképpen vele egy kódexbe írta le.

Még Szent István ilyképen egy életirattá egyesített kettős legendájának létrejötte előtt, 1091-ben vagy 1092-ben írta meg Szent László udvarának egyik tudós papja a *Gesta Ungarorum-ot*, középkori történetírásunk legkimagaslóbb termékét.

A középkori krónika és gesta

A középkori történetírás legkedveltebb irodalmi formái az eseményeket tárgyi és okozati összefüggésekre való tekintet nélkül szoros időrendben elbeszélő évkönyv (*annales*) és krónika (*chronica*). A kettő külső alakja azonos, csak módszerükben különböznek. Az annalista évről-évre folytatólagoosan, közvetlen tapasztalat vagy tudomás alapján jegyzi fel saját

kora eseményeit. A krónikás régebbi írott forrásokból és a szájhagyományokból állítja össze, kompilálja és szedi évrendbe a történeti múlt eseményeit. Az évkönyv önállóbb, eredetibb és megbízhatóbb; a krónika felfogásában egységesebb. Idővel azonban ez a különbség elenyészik. A krónikások saját korukhoz érve, évkönyvet írnak, az évkönyvírók krónikás módszerrel írt bevezetőrészt adnak könyvük élén s így a krónika és évkönyv fogalma lassankint teljesen összeolvad.

A krónika a IX. századig a klasszikus ókorban ismeretlen világtörténet speciális műfaja volt. A római földre telepedett germán népek — gótok, frankok, angolszászok, longobárdok — nemzeti történetét klasszikus mintára históriás formában írták. A *Chronika* és *Annales* tagolt, évrendi tárgyalásmódjával szemben a *História* vagy *Gesta* címet viselő történeti művek — a gót Cassiodorus és Jordanes, a kelta Gildas, a frank Toursi Gergely, az angol Beda és a longobard Paulus Diaconus munkái — összefüggő, egységes előadásban adják a nemzet, illetőleg az uralkodók történetét s az időbeli kapcsolatok mellett figyelemmel vannak a személyi, tárgyi — főleg genealógiai s földrajzi — és oksági összefüggésekre s a világkrónikában domináló egyetemes egyházi szempontok helyett a nemzeti, helyesebben dinasztikus szempontot állítják előtérbe.

A Karolingoknak a világkrónikák és a római birodalmi hivatalos annalesek kettős forrására visszavezethető hivatalos jellegű birodalmi évkönyvei a nemzeti történetírás terére is átültették a krónikás formát s a régi nyomon járó világkrónikások mellett a nemzeti, illetőleg dinasztikus s az egyházi és helyi történet művelői is krónikás- vagy évkönyvalakban kezdenek írni. E fordulat és a történetírás fellendülése egybeesik a szerzetesség felvirágzásával, mikor a Benedek-rend kolostorai a történetírás központjaivá lesznek. A középkori szerzetes lelkületének, világfelfogásának csak a krónikás forma felelt meg. A középkori általában érzéketlen volt a reális tárgyi összefüggések iránt s nem ismerte a fejlődés fogalmát, mert hiányzott a történeti folyamat kritikájához és megértéséhez szükséges valóságérzéke. A szerzetes-írók minden más szempontot elhomályosító, tiszta transcendens világszemlélete akadályozta a földi összefüggések helyes felismerésében és kutatásában. A történet eseményeinek csak időbeli összefüggését ismeri fel, a tárgyiakat nem látja. Bennük nem földi okok összeműködésének eredményét, a reális fejlődés jelenségeit, hanem az isteni Gondviselés művét csodálja. Nagyonfontosságú politikai és kulturális események, háborúk és egyházalapítások, elemi csapások, árvíz, sáskajárás s a legjelentéktelenebb helyi események egyaránt Isten hatalmának bizonyítékai és csak e szempontból érdemelnek figyelmet. Ezért jegyzi fel válogatás nélkül mindazt, amit igaznak tart, tekintet

nélkül összefüggésükre és jelentőségükre. Fegyelmezett tekintélytisztelete írott forrásai bírálatától is visszatartja s azok elbeszélését saját egyéni következtetéseivel megmásítani szentségtörésnek tartaná, mert saját példájából kiindulva sohasem egyéni iróművet lát azokban, hanem Isten dicsőségét hirdető tények hű leírását. A maga egyéniségét háttérbe szorítva, szinte nullifikálva kompilálja forrásait, másolja azok betűszerinti szövegét. Hibái szerzetesi világnézetének szükségszerű következményei, de ebből származik nagy erénye is, eléggé meg nem beesülhető tárgyi objektivitása. A forrásokból, tapasztalásból vagy hallomásból tudomására jutott tényeket — Isten hatalmának megannyi hirdetőjét — minden egyéni színezéstől és következtetéstől tartózkodva szárazon regisztrálja. Ez adja meg műve értékét, mikor saját kora eseményeiről ír és mikor elveszett régi történeti művek elbeszélését és a szájhagyományokat közvetíti.

A IX—XI. században a nyugati keresztény országok egyre fokozódó történetirodalmi termelésében — német földön szinte kizárólagosan — a szerzetes-krónika és évkönyv dominál. Nyugat- és Dél-Európában azonban a históriás forma sem veszett ki. A krónikák, évkönyvek és a szentek életrajzai, legendái mellett minduntalan feltűnik egy-egy szubjektív iróművészettel új művet alkotó vagy régi históriáírók művét folytató Gesta- vagy Historiaíró, a IX. században a brit Nennius, a frank Erchanbert és Nithard, a longobard András és Erchempert, a X. században Nagy Alfréd angol király, a longobard-olasz Liudprand, a szász Widukind, a XI. században a francia Richer és az angol Malmesbury Vilmos. Olasz és francia földön ravennai Agnellus, lüttichi Heriger, lobbesi Foieuin és rheimsi Flodoard az egyháztörténet terén is a históriás formát alkalmazzák.

A históriáírók a gót Cassiodorus óta ugyanazon a klasszikus nyomon járnak, azonos módszerrel és felfogással dolgoznak. Az őshaza vagy az ország földrajzi ismertetésével kezdik, az eredetkérdéssel és pogánykorral folytatják s úgy térnek át tulajdonképeni tárgyukra, a keresztény királyok történetére, saját koruk, illetőleg uralkodójuk történetét széles keretű elbeszéléssé bővítve, mert a főcél az uralkodó király s a dinasztia érdemeinek méltatása. A bevezetőrészben írott források híján családi és helyi szájhagyományokra, az eredetkérdés tisztázásánál ezenfelül bibliai hagyományokra is támaszkodnak. írott forrásaikat a krónikások módjára gyakran betűszerint másolják, de tartózkodnak szolgálai követésüktől. Kompilátor létükre forrásaik, különösen a krónikák szövegén változtatniuk, tartalmilag és stílusosan módosítaniuk kellett. Nem riadnak vissza a források kritikájától, sőt a részletekben felfogásuk módosításától sem. Az évről-évre előadott eseményeket tárgyi összefüggésben csoportosítják és az élő

hagyományból újakkal egészítik ki. Az események reális okait, személyi, családi és politikai összefüggését kutatják. Koruk történetetlen gondolkozása és a realitások iránti érzéketlensége azonban sokszor tévedésbe sodorja őket. Forrásait kritizálva és kiegészítve, saját koruk viszonyait vetítik vissza a múltba s igen nagy szerepet tulajdonítanak a tényeket szárazon felsoroló krónikákban sokkal halványabban jelentkező transcendent tényezőknek. Előszeretettel jegyzik fel a mondákat, a keresztény korban a csodákat, legendás történeteket.

A krónikások személytelen objektivitásával ellentétben szempontjaik egyéniek. Az elbeszélés központjában mindig az uralkodó és ennek ősei állanak, a mű egyes részletei szinte biográfikus jelleget öltenek. Az események és jelenségek megítélésében az író egyéni felfogása, érzelme és pártállása jut kifejezésre s ez a szubjektivitás a jelenkor felé közeledve folyton növekszik. A krónika hazája az egyszerű és rideg kolostor, a históriáé a fejedelmek, leginkább a nagy uralkodók — Theodorik, Károly, Alfréd, Ottó — fényes és meleg udvara. A históriáírók klasszikus műveltségű, világot járt, társaséletben forgó, politikus udvari papok; olvasóközönségük az udvar népe, kit nem elégítenek ki az Isten dicsőségére író szerzeteskrónikások száraz eseményfelsorolásai. A krónikákban, évkönyvekben s a szentkultusz elmélyülésével folyton szaporodó legendákban, vallásos életiratokban is a középkor világtól zárt falak közé vonuló szerzeteseinek világnézete és tárgyilagosan szemlélődő élete tükröződik vissza. A históriás művekben a középkori udvarok műveltsége, a literátus világi papok felfogása, a lüktető élet, a kor szelleme jut kifejezésre. A história vagy gesta tárgyilagosság és megbízhatóság tekintetében mögötte áll a krónikának és évkönyvnek, de a középkor életének és felfogásának igazibb tükre, elevenebb szószólója.

A Gesta Ungarorum

Ennek a klasszikus talajon ki virágzott középkori gesta-irodalomnak szép és egészséges hajtása volt a *Gesta Ungarorum*. A mű maga elveszett, de későbbi históriáiróink — Anonymus, Kézai Simon, Márkus és a többiek — munkáiból szinte teljesen rekonstruálható. Szerzője Regino prümi apát Krónikáját, ennek folytatását és az Altaichi Évkönyvet használta forrásul, de a formában nem követte őket. Szövegüket gyakran betűszerint követi, mégis átalakítja és kiterjeszti. Az eseményeket az őshaza és eredet leírása vezeti be, amit a vándorlások és a honfoglalás története, majd a kalandozásoknak hét nagyobb hadjáratba tömörített elbeszélése követ s végül a királyoknak a jelenkor felé haladva egyre bővülő, Salamon korától kezdve a kortársat világosan eláruló története következik. Az írott forrásokat sokszor betűszerint

írja ki, de másutt átalakítja és kiegészíti. Az Altaichi Évkönyvekből hosszabb részleteket vesz át szószerint, de a Béla-ág ellen irányuló tendenciát felismerve, felfogását, tartalmát az uralkodóház hagyományai s az 1047—1074. évi harcok élő szereplőinek elbeszélése alapján németellenes szellemben módosítja és egészíti ki. A gestairók szokása szerint alaposan kiaknázza az uralkodóház, a Jákok és más dunántúli nemzetségek mondái elemekkel keveredett családi hagyományait, megmentve számunkra az Árpád-ház mondakincsének legékesebb köveit: a nőrablással kapcsolatos eredetmondát, az Álmos születéséhez fűződő Turul-mondát, a morva népet megszemélyesítő Marót mondái alakját, a fehérló-mondát, továbbá a X. század hős vezérei — Bulcsu, Lél és Botond — alakja körül kialakult mondákat. Az egyházas felfogású szerzeteskronikásoknál ismeretlen nemzeti öntudat és büszkeség a határozott politikai pártállás, a dinasztia s különösen az uralkodó királynak, bátyjának és apjának tisztelete lépten-nyomon kiütözik szavaiból.

Az egész mű dinasztikus érdekű hőstörténet. Az elbeszélés központjában egy rövid korszak — a Zsolt- és Taksony-kori kalandozások — kivételével a mindenkori uralkodó áll. Az élő uralkodó és ennek apja, Szent László és Béla dicsőítése, egyéniségüknek kidomborítása, uralkodásuk jótétemnyeinek színes méltatása egyetemesen jelentkező, jellemző vonásai a középkori gestáknak. Sajátos, egyéni vonását nem magában az uralkodó király rokonszenves jellemrajzában, hanem a jellemzés módjában, az élő és elhalt királyokban megtestesülő eszményi uralkodóról alkotott felfogásában kell keresnünk. A képben, amit a középkori gestairók saját, dicsőített uralkodójukról és elődeiről rajzolnak, nemcsak az illető uralkodó egyénisége, hanem a kor világszemlélete is kifejezésre jut. Leggyakoribb a szorosabb értelemben vett hősi jellemrajz, a katonai erények kidomborítása, de találkozunk az uralkodó államférfiúi vagy vallásos erényeinek szép méltatásaival is.

A Gesta királyeszménye

A mi Gestánk írója is lelkes bámulattal írt a nemzet erejét bizonyító hőstettekről. Büszkén emlegeti a honszerző Árpád, a fél világot bekalandozó Bulcsu, Lél és Botond, a XI. századi királyok és különösen az életükben legendás hőssé nőtt testvérpár — Géza és Szent László — diadalmas harcait. I. Béláról írt soraiból az államférfiúi kiválóságok méltatásához szükséges politikai érzéke tűnik ki. Eszményét mégsem a hadvezérben vagy államférfiúban látja. Hőse nem a honfoglalás vagy a kalandozások vitéz harcosa, nem az országszervező, államalapító István, nem a bölcsen uralkodó Béla, de nem is a hős László király, aki „fejvel magaslott ki mindenek közül” s akinél alkalmasabb mintaképet a hősi eszményhez alig ismerünk. Az ő hőse, az ő ideálja a krisztusi hitet, a keresztény gon-

dolatot megtestesítő, ellenfelének megbocsátó, a béke és a kiengesztelődés szellemét hirdető „kegyes király“ volt.

Ehhez az eszményhez keresve sem találhatott ragyogóbb mintaképet Lászlónál, aki először gyakorolta a keresztény megbocsátás és kiengesztelődés erényét elbukott királyi rokonnával szemben. Csodák és égi látomások kísérték Lászlót életútján az ő valóban csodás egyéniségét bámuló kor társainak gondolatvilágában. S ennek a gondolatvilágnak ékesszavú kifejezője volt a Gesta Ungarorum írója. Alig van történetünknek hőse, kinek személye körül oly gazdag mondatkor alakult volna ki idők folyamán, mint éppen Szent László. Kétségtelen, hogy e színes és változatos mondák közt vannak idegen földről bevándorolt vagy László személyével csak századok múltán kapcsolatba hozott mondák. Az egész mondatkör gyökere azonban visszanyúlik a szent király korába, alapja az ő életében személye köré fonódó legendaöv. Ennek a legrégebbi mondarétegnek néhány szép gyöngyét őrizte meg és juttatta korunkra a Gesta írója a váci egyházalapítás alkalmával feltűnő csodaszarvasnak s a Salamonnal vívott harcban megjelenő kardos angyalnak a középkori keresztény király isteni elhivatottságát jelképező mondáiban.

De nemcsak Lászlóban, hanem elődeiben is ezt az uralkodói eszményt keresi az ő jámborságának ékesszavú hirdetője. Ezért menti fel Istvánt Vazul megvakíttatásának és fiai száműzetésének vádjá alól, a német Gizellára hárítva minden felelősséget. Ezért festi a keresztény magyar állam hitben erős, de keménykezü, hatalmas alapítóját az élet igéjét szószékről hirdető apostolnak, majd élete végén tehetetlen, elaggott, síró öregnek, aki titkon szökteti ifjú rokonait gonosz felesége bosszúja elől külföldre. Ezért tette Pétert, Szent István legközelebbi vérrokonát, Gizella testvéröccsének. A keresztény királyról alkotott felfogása nem engedte meg, hogy az imént szentté avatott Istvánban lássa az uralkodó király pogány nagyapjának megcsónkíttatóját. Bélában és Gézában is a békés erényeket, a békülékeny szellemet dicsőíti, sőt Salamontól sem tagadja meg teljesen ezt a dicsőséget. Vidre, a gonosz német tanácsosra hárít a sok szerencsétlenségért minden felelősséget. Aba Sámuel, Péter, András és Salamon bukását is annak tulajdonítja, hogy ezt az uralkodói ideált elérni nem tudták vagy nem is akarták.

Felfogásában, eszményeiben, történet szemléletében a XI. századi keresztény renaissance és az első kereszties hadjárat korának eszméi és szelleme jutottak hű kifejezésre.

A Gesta Ungarorum nem krónika, hanem önálló felfogással és egyéni íróművészettel írt gesta, még pedig a históriás formában írt középkori nemzeti történeti művek jobbjai közül való gesta volt. Tárgyi megbízhatóság, objektivitás tekintetében talán mögötte marad a konkrét tényekhez és

eseményekhez, az írott források szövegéhez híven ragaszkodó szerzetes-krónikáknak. De íróművészet, elevenség és sokoldalúság tekintetében messze felülmúlja azokat. Igen nagy szerencsének kell tartanunk, hogy írója nem krónikás, hanem történetíró volt. Ennek köszönhetjük, hogy fenntartotta számunkra az Árpád-ház és a magyar nép X—XI. századi élő hagyományának értékes történeti anyagát és ősi mondakincsünk színes részleteit. Ennek köszönhetjük sok becses adatán kívül a Szent László korában ereje és hatalma tetőpontja felé haladó középkori keresztény királyságnak, a „kegyes király“ egyéniségének, a kor felfogásának és szellemének megkapóan szép és hű rajzát. Történetírásunknak igen nagy vesztesége, hogy ez a mű teljes egészében nem jutott korunkra s így kénytelenek vagyunk megelégedni a későbbi átdolgozó-sokból kiolvasztható, bár így is tekintélyes részleteivel.

A *Gesta Ungarum* szerzőjéről biztosat nem tudunk. Felfogásából, erős magyarérzéséből és németgyűlöletéből, I. Béla és két fia egyéniségének s uralkodói cselekedeteiknek a közvetlen szemlélőt eláruló jellemzéséből, a Koppány-verő Wasserburgi Vécéimtól származó, de ekkor már magyarrá lett Ják-nemzetség hagyományainak ismeretéből, másrészt egyházas szelleméből és többhelyt kiütöző teológus műveltségéből következtetve, egy Szent László udvarához tartozó s a Ják-nemzetséghez közelálló magyar pap, talán maga Ják-nembeli Koppány püspök (f. 1099) — korábban Szent László udvari káplánja — volt. Mindenesetre egyike volt a középkor klasszikus nyomon járó udvari történetíróinak. Művéből azt is megállapíthatjuk, hogy műveltsége francia vagy itáliai talajban gyökerezett. Német földön a történetírás forma ismeretlen volt. Az egyetlen számbajövő németországi történeti művet — Widukind *Gestáját* — nem ismerte. Paulus Diaconus, Toursi Gergely, Jordanes, avagy más volt-e közvetlen mintaképe, ma még nem tudjuk megállapítani. Csak az bizonyos, hogy francia vagy itáliai íróra kell gondolnunk. Egyik forrása a francia Regino volt s a francia-magyar kultúrérintkezések első jelentősebb nyomai éppen ebben a korban — Szent László és Kálmán korában — mutathatók ki. Béla és Salamon korában két-három püspöki széken ültek francia emberek s e korba vezetnek az első — Lüttich vidékéről kiinduló — franciavallón telepítés nyomai. Szent László hozta hazánkba 1091-ben Saint-Gilles kolostorából Somogyvár francia bencéseit. Az alapításnál az egyik tanú éppen Koppány káplán, a másik Szerafin káplán, aki az esztergomi érseki székre emelkedve, a francia Alberiket hozta udvarába s vele íratta össze Kálmán törvényeit. Szent László unokaöccse és utóda, Könyves Kálmán — mint Gestánk egyik XII. századi folytatója nevezte — Szicília francia-normann uralkodójának leányát vette feleségül. Az ő korában kezdi a hivatalos kancelláriai praxisban a XI.

századi németes Ungri és Ungari népnévalakot a franciás Hungari kiszorítani. Szent László és VII. Gergely sűrű követváltása, az olasz kultúrába épp ezidőben erősen bekapcsolódó horvát udvarral s a dalmát-olasz városokkal való érintkezés viszont az olasz kapcsolatokat mélyíti el, aminek nyomai a kor egyházi építészetén s a Gesta szenvedélyes németgyűlöletén, velencei Péternek németként való feltüntetésén is felismerhetők. A magyar udvar Géza fejedelem quedlinburgi követségétől Salamon bukásáig német hatás alatt állt, Szent László korában a neolatin kultúrák befolyása alá került. A szerzetes kultúra után a nyugati és déli udvarok lovagműveltsége is utat talált hazánkba.

Az „udvari történetíró'l típusának első jelentkezése s a gestaforma átültetése a francia és olasz műveltség térhódításának egyik tünete, bevezetője a XII. században egyre mélyülő s majdan III. Béla és fiai korában kulmináló magyar-francia kultúr érintkezéseknek.

A z egyházszerzés befejezése

A Gesta Ungarorum egykorú írója a kegyes királyt és a pogányság ellen vívott harc hőjét ünnepli, az utókor az egyházalapítót, bölcs törvényhozót és bátor hódítót tiszteli Lászlóban. Uralkodásának legjelentősebb mozzanata az államalapítás nagy művét bekoronázó, céltudatos szervezőmunkássága volt.

Szent István nem tudta teljesen kiépíteni az egyházi és világi igazgatás szervezetét. Utódai nem is gondolhattak a nagy mű folytatására és befejezésére. László trónraléptekor még mindig rendezésre vártak a kalocsai érsek alá tartozó keleti egyházmegyék ügyei s az egész határvidéken kiépítésre várt a várgazdasági és katonai szervezet. A tíz egyházmegye közül kettőnek még állandó székhelye sem volt, a harmadiknak Székesegyházát csak nemrégén kezdték felépíteni. A várispánságok száma mindössze negyvenöt volt; a mogyoródi csatában Salamon oldalán harminc, az ország egyharmadán uralkodó hercegek vezetése alatt pedig tizenöt vármegyei zászlóalj szállt harcba. A XII. század elején a püspökségek száma már tizenkettőre, a vármegyéké hetvenkettőre emelkedett s azután hosszú időn át, legalábbis III. Béla haláláig nem változott. E szaporulat, a keleti, déli és északnyugati határvidékek egyházigazgatásának és várhálózatának kiépítése Szent László és kisebb részben Kálmán műve volt.

László a meglévő székesegyházakat, káptalanokat és kolostorokat kivétel nélkül nagy birtokadományokkal gazdagította, a megkezdett templomépítkezéseket befejezte, új egyházak és kolostorok egész sorát alapította. A Salamonnal vívott mogyoródi csata színhelyén, Szent jobbon, a tolnamegyei Bátán és a nyitrai Koloson bencéskolostorokat alapított. Somogyvárott Saint Gilles-ből jött francia bencések szá-

mára építettett kolostort, hová még száz év múltán is csak francia szerzeteseket vettek fel. A kolostorok után a püspöki egyházakra került a sor. A Duna-Tisza-köz északi részén alapított püspökség székesegyházának még I. Géza vetette alapját Vácon. Az építkezést László idejében fejezték be s ugyanekkor új díszes székesegyházak épültek, valószínűleg olasz mesterek munkájával Váradon és Gyulafehérvárott a bihari és erdélyi püspök részére kijelölt székvárosokban.

A székesegyházakkal egyidőben épült ki a keleti egyház-megyék közigazgatása és területi szervezete. A bihari egyházmegye délnyugati részében Békés és Szeghalom vidékén nemrég még a pogány reakció fészke volt. Most ez a vidék is egyházi gondozás alá került. A váradi püspök hatósága alá tartozó Békés és Bihar vármegyék hatalmas területén — az egri püspökség tiszántúli terjeszkedésének útját vágva s annak Zaránd megyével egybeeső pankotai főesperességét az anyamegyétől elszakítva — hat főesperesség alakul ki. Erdélyben a küllői és telegdi főesperességek megszervezésével az egyházi közigazgatásba kapcsolódik az új püspöki székhelytől délnyugatra és keletre eső terület. Fehér megye dunabalparti részeinek és Csongrád megyének egyházi joghatósága felett ezidőben osztoznak meg a váci püspök és kalocsai érsek, illetőleg az érseki megyének szigetfői és csongrádi, a váci egyházmegyének sárközi és szegedi főesperesei. Az András korában meghódított Szerémség területén ekkor alakul ki a kalocsai egyházmegye később önálló egyházmegyei szervezethez jutott szerémi vagy kői főesperessége. A kalocsai érsek székhelyét László az érseki tartomány nehezen megközelíthető északnyugati csücskéből, honnét Ascherik egykor a térítésre útrakelt, az Al-Duna közelébe, Bácsra helyezi át, honnét az érsek nagykiterjedésű tartománya papjaival sokkal könnyebben talált érintkezést. Kalocsa székesegyházával s a mellette működő székeskáptalannal továbbra is megmaradt a kalocsa-bácsi érsek második székhelyének s a főegyházmegye pásztora később, a szerémi püspökség alapítása után, ismét oda költözött vissza. A kalocsa-bácsi tartomány átszervezését Szlavónia birtokbavétele után a Szent István király tiszteletére szentelt zágrábi püspökség alapítása koronázta be. László az új egyházmegyét a kalocsa-bácsi érsek joghatósága alá rendelte s ezzel befejezéshez jutott az érseki tartomány teljes kiépítése. Élete végefelé az északnyugati határvidéken, a Vág és Nyitra felső folyását környező trencsényi és északnyitrai erdővidék elhanyagolt tót és fehérhorvát lakosságának üdvére a tizenkettedik püspökség alapítását is tervbevette. A nyitrai társaskáptalan részére tett adományaival elő is készítette ennek székeskáptalanná alakítását, de a terv kivitele már utódjaira maradt. Kálmán király 1105 és 1110 közt szervezte

meg a Szent Emmerám, Zoerard-András és Vértanú Benedek tiszteletére szentelt nyitrai püspökséget.

A vármegyei és határvidéki szervezet kiépítése

Az egyházi szervezéssel párhuzamosan építette ki Szent László a keleti országrész és a délnyugati határvidék vármegyei szervezetét. Vármegyei szervezetet nyert a Szerémség. A váradi egyházmegye békési főesperességével egyidőben alakult ki a Csöit- vagy Vata-nemzetség ősi birtokán, központjában a lázadó Vatától elkobzott Békés várával Békés vármegye. A többi főesperesi kerületnek — a kalotaszegi, köleséri és homorogi főesperességeknek — megfelelő vármegyék szervezése, valószínűleg a lakosság csekély száma miatt, elmaradt. A besenyő, úz és kún betörések tapasztalatai nyomán a keleti végeken négy új vár épült: északkeleten Borsova, a Meszesihágó kijáratánál Kraszna, Erdélyben Dézs és Küküllő várai. Dézs vára Szolnok vármegye Erdély szívéig hatoló népének a belsőszolnoki széknek központjává lett, a többi egy-egy új várispánság székhelyévé. A keleti határ védelem élén most is külön tartományi főtisztviselő, az erdélyi vajda állt. Hasonló határkormányzatot létesített László Szlavóniában a szlavóniai bán alatt. A vajda és a bán hatásköre a* frank-német örgrófokéra emlékeztet s az udvari hierarchiában elfoglalt állásukkal csupán a nádorispáné vetekedett. Szent László utolsó éveiben vagy talán már Kálmán korában került sor a nyitrai egyházmegyéhez tartozó északnyugati végvidékek várszervezetének kiépítésére. Ekkor alakultak ki Trencsén, Bolondóc, Bána, Galgóc (később Szolgyay), Sempte és Zólyom várispánságok. A Vág mentén egymást sűrű egymásutánban követő várak ellátására a szomszédos gyér lakosságú erdővidék nem lévén alkalmas, a várispánságokhoz az ország távoli vidékein fekvő királyi javakat és népeket csatolták. Galgóc vagy Szolgyay várának a XIII. században tizennégy vármegye határában voltak népei. Kezdetben ezek a várak s a Vág vidékén letelepített székely határőrök — úgy látszik — Erdélyhez és Szlavóniához hasonlóan külön, *comes confinium*-nak nevezett s nyilván a nyitrai várispánságot is kormányzó határispán alá tartoztak, de ez a marchia, majd a sok apró várispánság is megszűnt.

Szent László és Kálmán a keleti, délnyugati és északnyugati határvidék megszervezésével az egykori gyepűelve külső határáig tolták ki a királyi és egyházi közigazgatás szervezetét, politikai egységgé formálták a későbbi Magyarországot. Ez a nagy változás jut kifejezésre a magyar király címének egyidejű megváltozásában. Szent Istvánt a veszprémvölgyi görög oklevél bizánci műveltségű írója „egész Magyarország királyának” címezte, de későbbi latin okleveleiben s a János pápának küldött miseruhán ő maga, majd utódai is a „magyarok királya” — *rex Ungarorum* vagy *rex Pannoniorum* —

címet használják. Így címezik őket a pápai és a császári cancelláriák, így emlegetik az egykorú írók is. László és Kálmán sem szakítottak teljesen a régi gyakorlattal, de ők már a *rex Ungariae*, „Magyarország királya“ címet is használták s Kálmán halála után ez a cím állandósult.

Egyházi törvényhozás

Az egyházigazgatás szervezetének teljes kiépítése után került sor az igazgatás menetének, a vallásos és egyházi funkciók rendjének megállapítására, az egyház jog szabályainak kodifikálására. A papi élet megtisztítására, az egyházigazgatás javítására, a világi befolyás és mindenféle visszaélések kiküszöbölésére irányuló nagy reformmozgalom a XI. század második felében kezdte gyümölcseit meghozni. II. Miklós (1058—1061), II. Sándor (1061—1073), VII. Gergely (1073—1085) pápák és egymást sűrűn követő reformzsinaik vas-következetességgel igyekeznek a tisztítótörekvéseknek érvényt szerezni. Megállapítják a pápaválasztás és az egyházi tisztségetöltés kánoni szabályait. A világi hatalmakat eltiltják a főpapi investitúrától, egyházi méltóságok és javak adományozásától. Szigorú büntetéssel sújtják a simoniát: a méltóságok, javak és funkciók árusítását. Az egyház anyagi és szellemi javainak biztosítása végett nötlenségre, tiszta életre kényszerítik a világi papságot. Minden részletre kiterjeszkedve szabályozzák a szerzetesek és kanonokok életrendjét, a papok és hívők vallásos kötelességeit, az egyházi szolgálat és istentisztelet rendjét.

A keresztény világot közel két század óta foglalkoztató reformeszmék és tisztítótörekvések Magyarországon csak László korában kezdtek gyökeret verni. Korábban a magyarság nem is volt képes azok értékelésére. Szent István korának a század derekáig szereplő szigorú erkölcsű szerzetes-püspökei és égi boldogulásra, mártírhalálra törekvő térítőpapjai semmi közösségben sem voltak a világi életet élő, nagyurat játszó nyugati papokkal. A legsúlyosabb visszaélések később sem kaptak lábra. A magyar királyok és kolostoralapító urak a főpapi stallumok betöltésében nagy szabadsággal éltek, de egyházi méltóságok és javak árusítására, a szó igazi értelmében vett simoniára nincs példa, de nem is lehet, mert a magyar egyházak és kolostorok még korántsem fejlődtek gazdasági hatalommá, javaik senkit sem csalogattak azok birtoklására. Birtokaik, ha területre nagyok voltak is, keveset jövedelmeztek. Az extenzív gazdálkodási rendszer mellett két ekeföld — mai mértékben mintegy 330 kataszteri hold — és hat-nyolc földművesszolgá volt szükséges egy szerzetes vagy kanonok reguláris ellátásához. Föld szerte az országban bőven hevert műveletlenül. Aki vágyott reá, könnyen szerezhette anélkül, hogy az egyház vagyonára kellett volna szemet vetnie. A szolga és az állati munkaerő már értékesebb volt, de az egyházi birtokon élő szolgák, igavonó és ridegbarmok száma meg sem közelítette a hatalmasabb világi urak, vagyonosabb

nemzetségek munkaerőállományát. A belső zavarok idején megtörtént, hogy az egyházak vagyonát is megdézsmálták, szolgálkat és barmaikat elhajtották, eltulajdonították, de egyházi javak tartós birtokbavételére, árusítására vagy kihasználására az arra kellő erővel rendelkező hatalmasabb urak — maguk vagyonosabbak lévén — nem igen gondoltak. A királyi hatalom túlsúlya s a magánkegyuraság alá tartozó egyházak csekély száma is lehetetlenné tette ily visszaélések meghonosodását. Más bajok azonban itt is akadtak.

Az idegenből jött első papi nemzedék, a térítőszerteszek kihalta után divatba jött a nősülés s a szegénysorból felemelkedett, szolgaszármazású papok feleségüket, gyermekeiket, rokonaikat nem egyszer az egyházi vagyomból tartották és gazdagították. A főpapok közt is nem egy akadt, ki egyházi kötelességeit elmulasztva, csak maga és családja jólétét viselte szívében. Az apátok püspöki jelvényeket viseltek és püspöki jogokkal éltek. Szerzeteseikkel lelkipásztori funkciókat végeztettek s a velük járó jövedelmet elharácsolták a szegény falusi papoktól. Az udvarban, társaséletben forgolódo főpapok, kanonokok, diákok világiasan öltözködtek. Hasított mentét, zöld dolmányt és kucsmát, tarka keztyüt, csizmát vagy hímes sarut, selyem varrottas inget viseltek. A falusi alsópapság közé a pogány lázadás nyomán beállt paphiány idejében nem egy papi ruhával hivalkodó avatatlan személy tolaodott be. Az alsóbb társadalmi rétegekből kiemelkedő s kellő kiképzésben nem részesült vidéki papok közt részeges, mulatós, ágyastartó is akadt. Az istentiszteletben, vallásos kötelességek teljesítésében szabadosán viselkedtek. A szentbeszédet és a szentírás magyarázatát elmulasztották s a népet elidegenítették templomától.

E bajok tették szükségessé Szent István egyházi törvényhozásának kiegészítését s a haladó idő szelleméhez mért módosítását. Az első lépést Szent László tette meg, „az Úr megtestesülésének ezerkilencvenkettedik esztendejében május havának huszadik napján országa valamennyi főpapjával, apátúrával és minden előkelőivel, mind az egész papság és nép jelenlétében Szabolcs várában zsinatot ülven s a kánonok szerint törvényeket szerezvén.“ Az új törvény huszónhét szakasza a vallás és erkölcs elleni bűnökkel, a vallásos kötelezettségek és némely szertartások megállapításával, a többi tizenhárom az egyház jogainak és vagyonának védelmével foglalkozik.

Ezúttal vették fel első ízben a kötelező ünnepek sorába Szent István, Imre és Gellért napját s itt hallunk először a húnap első napján, *kalendáján* ülésező s ezért magyarosan *kalandosnak* nevezett vallásos társulatokról. A kor hangulatára jellemző, hogy a pogánymódra kút, fa, kő és forrás mellett áldozok már

* A Corpus Jurisban László I. decretumának 1—40. szakasza.

mindössze áldozati barmuk vesztésével bűnhődnek, akárcsak a lovát vagy ökrét vesztő vasárnapi vadász és kalmár. A misemulasztót testi fenyegetéssel és vezekléssel sújtják. A házasságtörő asszonyt és az erőszaktevőt a sértett fél bosszújának szolgáltatja ki a törvény. Szó esik — törvényhozásunkban először — izmaelita vagyis mohamedán és zsidó kalmárokról. Részletesen szabályozták a tizedfizetés kötelezettségét és a beszédés módozatait. Gondoskodtak az egyházi vagyon gyarapításáról és védelméről. A háborús időkben elpusztult templomok felépítését a hívek kötelességévé tették, a romb adóltak és a püspökre hárult. Egyházi ruhákról és kegyzserekről a király, könyvekről a püspök tartozott gondoskodni.

1099 táján, hét-nyolc esztendővel a szabolcsi törvényhozás után, Kálmán király a tarcali zsinaton új szakaszokkal egészítette ki László törvényét. Az egyházakat és monastorokat megerősítette Szent Istvántól rendelt adományaik és a későbbi királyoktól kapott erdek, földjük, szölleik és házaik birtokában. Intézkedett a Szent Háromság ünnepének és a kántorbőj töknek megtartásáról, az ereklyék költöztetéséről, utazó papok misemondásáról. Egyébként egyházi ügyekkel e zsinat nem foglalkozott. A törvénykezési rend szabályozása során azonban a másodfokú bíraskodást az egész ország területén a püspök elnöklete alatt, az ispánok és más világi tisztek, előjárók részvételével tartott egyházmegyei vegyes zsinat hatáskörébe utalta, miáltal a papság a gregoriánus államelméletnek megfelelően az eddiginél is szorosabb köteléssel kapcsolódott az államigazgatás szervezetébe.

Egyházi tekintetben sokkal jelentősebb volt a Lőrinc érsek vezetése alatt 1104 és 1112 táján ülésező két esztergomi zsinat. A király által egybehívott, világi elemek részvételével tartott, világi és egyházi ügyekben határozó pannonhalmi, szabolcsi és tarcali vegyes zsinatokkal szemben ezek a magyar egyház feje s egyben a szentszék meghatalmazott követe által összehívott magyar papság országos zsinatai voltak, kizárólag egyházi kérdésekkel foglalkoztak és csupán a határozatokat terjesztették a király elé, őt kérve és szólítva fel azok foganatosítására.

A zsinatok kiterjeszkedtek az egyházi vagyon védelmére, a püspök és apát joghatóságának és a plébános jogkörének tisztázására, az istentisztelet rendjének, a papság kiképzésének, kötelességeinek, templomi szolgálatának, életmódjának és ellátásának, a kalandos társulások összejöveteleinek szabályozására, az egyház javait csorbító és tekintélyét aláásó különféle visszaélések s a vallás és erkölcs elleni bűnök és vétségek büntető elbírálására, általánosságban kimondva, hogy „egyházi és papi személyt illető ügyek a kánonok szerint intéztessenek.“ Röviden — szinte meggyőződés nélkül — ismétlik a simoniára vonatkozó nyugati jogszabályokat. Annál részletesebben foglalkoznak az egyházi vagyon és jövedelem pocsékolásával,

különösen a főpapi családok pazarlásával. A püspök feleségét előbb kitiltják az egyházi birtokból, majd a teljes szétválást írva elő, volt ura jövedelmének negyedrészeére korlátozzák tartását, de ezt is csak az esetre engedélyezik, ha a többi háromnegyedrészt az egyház javára fordítatják. Az egyházzal nem gondoskodó s mindent fiaik gazdagítására hagyományozó nős püspökök hagyatékának fele az egyháznak adandó vissza, kegyúri kolostoraik pedig az utód hatósága alá kerülnek. Saját birtokán egyháza szolgáját sem a püspök, sem más pap nem dolgoztathatja. Az egyház javait elpocsékoló kétszeresen fizeti azt vissza s ha nem tudja, méltóságát veszíti. Az apátok rokonainak csak annyit adhatnak, amennyit más szegényeknek szoktak adni s ha monostoruk javait eltulajdonítják vagy pocsékolják, letétnek és a kárt megtérítik. Az apát két eke föld után egy szabályszerűen öltöztetett és felszerelt szerzetest köteles ellátni. Hasonlóképpen gondoskodnak, hogy a püspök illően ellássa a káptalani kolostorban együttlakó kánonokat. Az apátoknak szigorúan megtiltják a püspöki jelvények viseletét, a plébános és püspök jogait csorbító lelkipásztori működést és a monostor gyakori elhagyását. A tudatlan, avatatlan papokat tisztvesztés terhe alatt utasítják tanulásra s a közös életet élő kánonokat és az udvari papokat egymásközt latin beszédre kötelezik. A pogányság teljes elhanyagolását bizonyítja, hogy a pogány módra áldozok már csak egyházi vezekléssel, a közrendűek ezenfelül hét bot elszenvetésével bünhődnek.

Papi nőtlenség és házassági jog

A zsinati rendelkezésekben az egyetemes egyház Európaszerte érvényesülő felfogása és törekvései jutnak kifejezésre, de a kardinális kérdésekben csupán a második esztergomi zsinat áll a római szentszék orthodox álláspontján. A szabolcsi és tarcali zsinat szigorúan tiltják a papok másodszori házasságát, özvegnő, urahagyott asszony és szolgáléány nőülvételét s az ily együttéléssel fel nem hagyó papot lefokozással, a papi rendből kizárással vagy szabadságvesztéssel büntetik. „Az oly papoknak azonban, akik első és törvényes házasságban élnek, minthogy a szeretet kötötte össze és a Szentlélek egyesítette őket, ideiglenesen engedelem adatott, míg az apostoli szent atya tanácsot nem ad róluk.“ Az 1104 táján tartott első esztergomi zsinat továbbmegy egy lépéssel. A törvényes házasságban élő papoknak még megengedi az együttélést, de a püspök feleségét már kitiltja az egyházi birtokról. Jövőre nézve a nőtlen papokat a házasságtól eltiltja, a nős pap püspökké szentelését pedig felesége beleegyezésétől, vagyis mindkét fél megtartóztatási fogadalmától teszi függővé, az elválasztott asszony tartását a püspök jövedelmének legfeljebb egynegyedrészt értékéig biztosítva. Egy évtizeddel később a második esztergomi zsinat már fenntartás nélkül a papi nőtlenség, a *coelibatus* mellett tör

lándzsát. A nős papot eltiltja az oltártól s csak akkor bocsátja vissza, nős embert csak úgy enged áldozópappá szentelni, ha feleségével együtt teljes megtartóztatást fogad és tőle teljesen elkülönített felesége életfenntartásáról gondoskodik.

A papi nőtlenség elismerésével egyidejűleg érvényesült az egyház szigorú felfogása a házassági jog terén. Szent István törvénye nemcsak az elhagyott asszonynak, hanem ennek férjhezmenetele esetén püspöki engedély mellett a felesége útalatából idegen földre menekült férjnek is megengedte az újranősülést. Az első esztergomi zsinat már csak a szétválásban ártatlan félt, a házasságtörő és urát harmadízben elhagyó asszony férjét s a felesége elől szolgaságba menekülő férfi feleségét engedi új házasságra lépni, a másik házaselet eltiltja a nősüléstől. A második esztergomi zsinat elrendeli, hogy a házasság mindenkor az egyház színe előtt, tanú jelenlétében pap előtt, a két fél megegyezésével menjen végbe s a nem így kötött házasságot ágyasságnak minősítve, kimondja a házasság felbonthatatlanságát, „mert írva vagyon: kiket Isten egybe kötött, ember el ne válassza.“ Az urahagyó asszonyt minden esetben visszaadja férjének. Házasságtörés esetén a férj, a férfi szolgaságba menekülése esetén az asszony tetszésére bízva, visszafogadja-e feleségét, illetőleg követi-e férjét a szolgaságba, vagy vele együtt házasságon kívül kíván-e élni.

Investitura

A szentszék felfogása az investitura kérdésében is csak fokozatosan tudott érvényesülni. László az egyházszervezésben és alapításoknál még teljes szabadsággal élt. A zágrábi püspökséget Ácsa esztergomi és Fábián bácsi érsekek, Kozma veszprémi püspök, Gyula nádorispán, Garáb somogyi ispán és más előkelők tanácsára alapította és első püspökét saját káplánjival — Fánssikával és Koppánnyal — iktattatta méltóságába és birtokai élvezetébe. Pápai hozzájárulásról vagy éppen külön követ részvételéről az alapítás szemtanúi mit sem tudnak. Kálmán király uralkodásának első éveiben is ez volt a helyzet; sőt még az 1104. évi esztergomi zsinat papsága is „a királyt szólítja fel, hogy püspökségre nős papok csak feleségük beleegyezésével mozdíttassanak elő.“

VII. Gergely trónfoglalása után az összes keresztény királyok felett Krisztus rendelkezéséből — mintegy hűbéruruként — uralkodó és minden egyházi ügyben egyedüli tekintélyül elismert római pápa teokratikus világuralmi rendszerében elenyésztek a középkori keresztény király egyházi felségjogai. Gyakorlásuknak szükségszerű következménye a szentszék tiltakozása s ennek sikertelensége esetén fenyegető beavatkozása lett. Ha László és Kálmán harminc esztendőn át a magyar papság ellentmondása és a pápák — VII. Gergely (1073—1085), II. Orbán (1088—1099) — tiltakozása nélkül gyakorolták az egyházszervezés és főpapnevezés jogát, modern szóval: a fő-

kegyúri jogot, ennek egészen különleges oka volt. Királyaink császári kortársukkal, IV. Henrikkel szemben a pápa oldalára álltak és fenntartás nélkül elismerték a szentszék hatalmi törekvéseinek jogosságát; elismerték a római pápa feltétlen autoritását az egyház minden ügyében, az egyházkormányzat és egyházigazgatás személyi kérdéseiben is. Másfelől azonban ragaszkodtak elődeiknek Szent István óta zavartalanul gyakorolt investitúra-jogához. Mivel pedig ezt a jogukat a gregoriánus „isteni állam“ papisztikus rendszerével másképp össze nem egyeztethették, gyakorlásában pápai kiváltságra hivatkoztak. Szent István királynak a koronázással megszerzett egyházi felségjogait Szilveszter pápától kapott és a szimbolikus értelmű „apostoli kereszt“ adományozásával is kifejezett apostoli követi kiváltságára vezették vissza. Ez a körvonalaiiban először Szent István életiratának Hartvik-féle átdolgozásában írásba foglalt és mind a mai napig élő magyar közjogi elmélet való tényekben — István király térítő és egyházszervező „apostoli“ működésében, e működése során és utódai által is korlátlanul gyakorolt egyházkormányzati felségjogában s az apostoli miszsióját jelképező hordozható kereszt koronázási használatában — gyökerezett. Pontosan beleillett azonban az egyházkormányzati jogokat kivétel nélkül a pápa hatáskörébe utaló századvégi teokratikus államelmélet rendszerébe is, mert a jogot pápai privilégiumból vezette le.

Az első szent királyban kivételes hatalmú istenrendelte uralkodót és lánglelkű nemzeti apostolt tisztelő magyar közvéleményben a pápai kiváltságon alapuló főkegyuraság elmélete hamar gyökeret vert. A főkegyúri jog ezidő óta a szentkoronával szimbolizált többi felségjogoktól különálló s az apostoli kereszttel jelképezett királyi jogként szerepel a köztudatban. VII. Gergely pápa, ha nem is osztozott — és Szent István külön egyházi kiváltságára vonatkozó mindennemű adat hiányában nem is osztozhatott — a magyar udvar felfogásában, az egyház mindenkor engedelmes fiának és a hatalmas császárral vívott küzdelmében hű szövetségesnek bizonyult László jogmagyarozatát és ezen alapuló joggyakorlatát nem kifogásolta, szemet húnyt felette. II. Orbán — úgy látszik — kevésbé volt türelmes. Minden jel arra mutat, hogy Lászlónak a zágrábi püspökség alapításánál követett önhatalmú eljárását elítélte. Erre vall a Somogy vári alapításnál Teuzo bíboros szentszéki követ jelenléte, bárha az alapításról kiállított oklevél szerint csak az adományok átvételére kísérte is el Odilo saint-gillesi apátot. Erre vall a magyar politikában éppen a szlavóniai egyházszervezés és a horvát hódítás után bekövetkezett rómaellenes fordulat. S ezt bizonyítják Lászlónak ezidőtájt kibocsátott pénzei, melyeken először szerepel a király jelvényeként az ekkor még hosszú nyélen hordozható egyágú apostoli kereszt. A szentszék hűségére visszatérő Kálmánnal

szemben II. Orbán is elnézőbb volt. Trónralépésekor felajánlotta neki „azt a méltóságot és tisztséget, amit előde, István, az apostoli egyháztól kiérdemelt“ s hallgatagon tűrte, hogy Kálmán ebbe az egyházi főkegyúr méltóságát és tisztét is belemagyarázza. II. Paschalis pápa (1099—1118) egészen más álláspontra helyezkedett. A király főpapnevező jogát kifejezetten elismerő 1104. évi esztergomi zsinat után megüresedett a kalocsai érseki szék s a pápa 1105-ben palliumot küldve, maga iktatta méltóságába Pál érseket és tőle hűségesküt követelt. A király és előkelői csodálkozással vettek tudomást az újszerű követelésről s annak mellőzését kívánták. A pápa erről jelentést véve, felveti a kérdést, „vájjon a magyar fejedelemnek mondatott-e: és te erősítsd meg testvéreidet?“ s az érseket a szentszék iránt engedelmességre utasítja. A király nem tudta felmutatni Szent István vélt külön kiváltságának semminő bizonyítékát s a jogvita eredményeként az 1106. évi guastallai zsinaton követei útján — miért, majd látni fogjuk — ünnepélyesen kijelentette II. Paschalis előtt, hogy „az isteni törvényeknek magát alávetni és azok szerint a szentatyának szolgálni kész lévén,“ az eddig gyakorolt investitúráról lemond s a kánoni választás szabályainak megsértésétől tartózkodni fog. A második esztergomi zsinat pedig már határozottan kimondja, hogy „senkinek a világiak közül az egyház fölött hatalma ne legyen.“

A jogi állapot ezidő óta a kánoni választás, de pápai megerősítés előtt rendszerint kikérték a király hozzájárulását. Kálmán utódai alatt ismét küzd a két felfogás, míg végre III. István 1169-ben teljesen lemondott a főpapok kinevezéséről, áthelyezéséről, elmozdításáról és világiaknak egyházi javadalomba helyezéséről. A XI. század vége óta a királyság címerjelvénnyül használt s a koronázáskor a király előtt hordozott, III. Béla óta kétágú apostoli keresztben a főkegyúri jog jelképét tisztelő magyar közjogi felfogás azonban továbbélt s majdan az apostoli jogok követeléséhez és végül teljes elismertetéséhez szolgált alapul.

A szabolcsi és tarcali zsinaton még az egyházi ügyekben korlátlanul intézkedő király, a világias gondolkodású nős püspökök és papok szabadabb felfogása érvényesült. Az első esztergomi zsinaton már előtérbe nyomul a szigorúbb egyházi felfogás. A második esztergomi zsinat meghozta annak teljes diadalát. A győzelem kivívásában nagy része volt az új szellemben nevelt fiatal papságnak, főleg pedig Szerafin és Lőrinc esztergomi érsekeknek. Szerafin érsek (1095—1103), korábban László király udvari káplánja, a kortársak véleménye szerint „isten erények tüzeben lángoló férfiú“ volt, kinek „elméjét a szentlélek malasztja mennyei bölcseség kincsével gazdagította és társalkodása művészetét sok jeles szónokkal és érdemes tanítómesterrel ékesítetté.“ Tudományban utóda, „a filo-

zófia bőséges vizeitől elárasztott“ Lőrinc érsek (1104—1116) sem maradt mögötte. Az egyházi jogszabályoknak Szent István és László törvényeit kiegészítő és Róma szellemében módosító kodifikációja ennek a két kiváló egyházfejedelemnek műve volt. A tarcali zsinat határozatait, Kálmán törvényeit Szerafin íratta egybe udvarának francia papjával, Alberikkel s ő állította össze az esztergomi zsinaton törvényerőre emelt *Divinorum officiorum ordo*-1, az istentiszteletek szabályzatát is. A két esztergomi zsinatot Lőrinc hívta össze, tárgyalásaikat ő vezette és irányította. A két tudós főpap törekvéseit teljes megértéssel támogatta az ifjú Kálmán, ki műveltségben és tudományban méltó társuk, VII. Gergely és utódai tisztító törekvésének lelkes híve s László utolsó éveiben, mikor ez Álmos herceg biztatására politikai okokból a szentszék hűségéről letért és IV. Henrik oldalára állt, a pápai párt reménysége volt.

Kálmán király törvényei

Kálmán király (1095—1116) és Álmos herceg nyolc-tízéves gyermekek voltak, mikor apjuk meghalt. Édesanyjukat már korábban elvesztették, görög mostohájuk mindjárt Géza halála után visszaköltözött Bizáncba. A szülői szeretet melegét Szent László gondoskodása pótolta számukra, ki testvérbátyja fiában talált kárpótlást a fiúgyermekért, ki néki nem adatott meg. Mindkettőt jó nevelésben részesítette, de kedvence a kisebbik volt, a szép és daliás Álmos, kinek testi arányai, harci kedve, lovagiassága, katonás jellege és gondolkodása saját ifjúkorát idézték emlékébe. Őt szemelte ki utódjának s mikor Horvátországot megszerezte, őt állította uralkodói hatalommal új tartománya élére. Arcra csúf, természetre vézna, beteges, bicegő és kissé görbe, de egész kivételes szellemi képességgel megáldott, lángeszű bátyját, kit a vadászat, harc és udvari élet örömeinél jobban érdekeltek a könyvek és tudós egyházi férfiak társasága, papnak szánta; később — rendkívüli tehetségét felismerve — a váradi püspökségre jelölte ki. Kálmán, ha látszólag megnyugodott is királyi nagybátyja akaratában, felnövekedvén, a trón elfoglalására készült, de egyházi tanulmányait sem hanyagolta el s igaz keresztény módjára buzgólkodott. Odilo saint-gillesi apát 1091-ben László udvarában járva, az akkor húsz-huszonkétéves hercegben „a világi mértéken túl buzgólkodó, az egyházi iratok tanulmányozásában és a szent kánonok tudományában bővelkedő“ ifjút ismert meg. Az egykorú lengyel krónikás „a tudományban kora összes királyainál jártasabb“-nak mondja. Saját népe később tudományáért Könyves Kálmánnak nevezte. Egyházi műveltségét és papi nevelését az egyházi jogi kérdésekben elfoglalt álláspontja és egyházi törvényhozása, kortársait meghaladó tudományát, kormányzótehetségét, alkotóerejét és emberies gondolkodását világi törvényhozása illusztrálja.

Legnagyobb alkotása az 1100 körül összehívott tarcali zsi-

naton alkotott nyolcvannégyszakos törvénykönyv.* Célja Szent István törvényeinek revíziója s a kor követelményeinek megfelelő újítások keresztülvitele volt. Újító törekvéseit — a tarcali zsinat végzéseit Szerafin érsek megbízásából egybegyűjtő francia Alberik szerint — sokan nem helyeselték. A kishitűek és akadékoskodók örökös ellenzéke, mint egykor Szent Istvánnal az ősi szokás és hit védelmében, most István törvényeit védve szállt vitába Kálmánnal. „Feleslegesnek vélték“ a tarcali zsinatot s „balgatagul azt állíták, hogy inkább a jámbor elődök rendelkezései mellett kell megmaradni.“ „Pedig hiábavaló és balgatag volt az ő viselkedésük, mert ki kételkednék benne, hogy mikor Szent István atyánk, az apostoli férfiú, törvényt szerze népünknek s mikor egész népe barbár szokásokban sínylett, tudatlan volt és csak kényszerből lévén keresztény, rugdalódzott a szent vallás intó ösztökéje ellen, szükség volt a fenyték erejére, hogy a hitetleneket megtérítse s a megtérteknek a bűnbánattal igazságot szolgáltatson. A mi galambszelidségű — columbanus — és minden erénnyel ékes nagykeresztény Kálmán — Columbanus — királyunk azonban látván, hogy a felserdült hit immár a tökéletes istenfélés erejét megszerezte, bölcsen elgondolta, hogy a törvény békóin tágítson, mert méltatlannak tartá, hogy a hitnek immár önkéntes vitézeit, kiket a megismert igazság vallásától többé maga a halál sem tántoríthat el, a törvény bosszújától való rettegés gyötörje. S látván, hogy az ő koráig ránknehezdedő polgárháborúk miatt az atyák hagyományai megromlottak, az ország tanácsa bomladoz, a királyi udvar tisztelete hanyatlík és félvén, hogy a békéhez nem szokott és otthon való ügyekhez vajmi keveset értő vitéz valami helyrehozhatatlan igazságtalanságot művelhet, gyűlésbe hívta az ország előkelőit és szent emlékezetű István király törvényét az egész tanács meghallgatásával rendre átvizsgálta. Benne semmit el nem rontott, sőt inkább meg jobbitotta azt, nem ugyan mint alapvető, hanem mint feljebbépítő, hogy a zsenge ültetés hulló eső harmatával megöntözve növekedjék az igazság által. Mert amaz buzgón örködött, hogy a hitetlenek a törvényt át ne hágják, ez a hívőknek társaséletét tereli helyes irányba; az a hit fegyverébe öltöztette népét, emez a földi nagyravágyást köti meg az igazság kötelékével; az Isten igéjének pallosával rettegtetett, ez az üdvösség sisakjával ékesít, noha mindkét királynak célja, hogy a bosszuló által kiszabott megérdemelt büntetés a károhozat fiait eleméssze, a választottakat megnyugtassa.“

A törvény revíziójára és a százéves fejlődés során kialakult új jogviszonyok rendezésére valóban szükség volt s Kálmán e feladatot mesterien oldotta meg. A régiből csupán azt törülte, ami elavult, újat csak ott alkotott, ahol erre igazán szükség volt.

* A Corpus Jurisban Kálmán I. decretuma.

Büntetőtörvények

Büntetőjogi intézkedéseinek irányzata: a büntetések enyhítése és a magánharc kiküszöbölése. A lopás halálbüntetését eltörli s az értékhatárt felemelve, négylábú barom, húsz dénár vagy ennél nagyobb érték tolvaját szeme világának elvesztésére ítéli. Tolvaj feleségét és fiait csak részesség esetén bünteti, tizenöt évnél fiatalabb gyermekeit ekkor is büntetlenül bocsátja el. László statáriális törvényei utat nyitottak az alaptalan vádaskodásnak. Kálmán a hamis vádaskodót, gyanusíftól tolvajként ítéli meg, a tévesen vádlót nehéz anyagi büntetéssel sújtja, a hamis tanukat arcukra égetett kereszt jegyével bélyegezteti meg. A longobard és frank törvényhozásban már a VII—VIII. században érvényesülő egyházi felfogás hatása alatt megtiltja az állattá változó, az emberek belsőjét emésztő boszorkányok üldözését; „strigák ellen semmi vizsgálat ne legyen, mert ilyenek nincsenek“. Szent István és László elvben ellene voltak a magánharcnak, de bizonyos esetekben — így a testi sértések és rontás esetében — utat engedtek a nemzeti vérbosszújog érvényesülésének. Kálmán mindez ügyeket bíróság elé utalja. Apagyilkosság és hasonló súlyosabb gyilkossági esetek felett a püspök ítelt a kánonok és saját belátása szerint. Közönséges emberölés a főesperes és királyi bíró közös ítélőszéke elé került s ha közbenjárásukra a felek István törvénye értelmében kiegyeztek, az engesztelési díj tizede e bírákat illette. Az egyházi büntetés azonban kiengesztelődés esetén sem maradt el. A bűbajosokat és rontókat, házasságtörő és magzatelhajtó asszonyokat sem szolgáltatták ki többé a sértett fél bosszújának, hanem törvény elé viszik. A tolvajt fogó magánfelet, ki azt László törvényei szerint negyednapra köteles bírójához állítani, eltiltják foglya kínvallatásától, keze száraztatásától és tüzzel égetésétől.

Törvénykezési reform

A magánharcok és bűnözések elharapódzásának főoka a törvénykezési szervezet hiányossága és avultsága volt. Szent István rendelkezései értelmében az udvari és várgazdaságok népeinek bírójához az illetékes ispán — ott a nádorispán, itt a várispán — volt. Az egyház és papi személyek ügyei a püspök ítélőszéke elé tartoztak, kit az ispánok támogatnak bírói funkciójában. Az összes országlakosok ügyeinek alsó fokú bírái a „billogos“ királybírák voltak. Valamennyi bíróságnak fellebbezési fóruma maga a király és az ő távollétében a kúrián az ő pecsétjével és személye képviselőjében ítélkező nádorispán volt, kik nemcsak az udvarban, hanem — a régi frank királyokhoz hasonlóan — az országban utazgatva, vidéken is ültek törvényt s Fehérvárott évente egyszer, László király óta Szent István napján általános törvényt napot is tartottak. Később az ügyek elszaporodásával a király személyes bíraskodása helyébe fokozatosan a nádor kúriai bíraskodása lép. A király maga is ítél-

kezik, de az elébe hozott ügyek túlnyomó részében a király képében és helyettesítésében a nádor ítél, de még mindig csak az udvarban, illetőleg vidéken a király jelenlétében. Odahaza még csupán a hatósága alá rendelt udvarnokokon és az ítéletért önként elébejárulók ügyeiben bírászkodhatott. Szent László a kúriai bírászkodás állandóságát biztosítandó, az udvarból távozó nádort már helyettes állítására kötelezte, aki tőle a király pecsétjét átvette és távolléte idején a király képében ítélkezett. E nádorhelyettes funkciójából alakult ki később az udvarispáni hivatal, majd az országbíró méltósága. De a királyi kúria ítélőszéke nehezen volt megközelíthető. A nép nagy része s különösen az ispáni joghatóság alatt élő vitézek, vendégek és alsóbb népelemek ritkán vagy sohasem jutottak abba a helyzetbe, hogy a király vagy a nádor őket meghallgassa. Sok vidéken évekig sem fordult meg az uralkodó, Fehérvárra pedig szegénységük, az út nehézsége s a hatalmaskodó ispánoktól támasztott akadályok miatt nem igen juthattak el. A királyi személyes ítélőszéket a nagy számban jelentkező peres felek ügyei túlterhelték s lehetetlenné tették az alapos és gondos elbírálását. A vármegyei királybírák működését pedig a hatalmas főemberek, ispánok, birtokosurak ellenállása bénította meg, akik vonakodtak maguk és népeik ügyében az alacsonyabrangú bíró joghatóságát elismerni. Működésük sikere a karhatalom felett rendelkező ispánok jóakaratótól függött s ők maguk is függő helyzetbe kerültek ezekkel szemben. Nagy nehézségeket okozott a világiak egyházi urakkal támadt peres ügyeinek elintézése is, mert ezek minden világi bíró hatósága alól mentesítve voltak, amazok pedig vonakodtak az ily ügyekben elfogultnak vélt egyházi ítélőszékhez fordulni.

Kálmán ezen az állapoton gyökeres reformmal segített. A tarcali zsinat a megyei bírák, billogosok törvénykezési hatáskörét a szegényebb birtokosok, a kisebb királyi ministerek — a későbbi serviensek — és más alsóbb népelemek ügyeire korlátozta. A nagyobb ministerek, előkelőbb birtokosok és főbb tisztek ügyeiben bírótársként már az ispán ítélkezik a királyi bíróval együtt, az ispán és saját népe pőrében a szomszédos ispán. A király ország részében lévő vármegyék ispánjainak és bíráinak joghatóságát az ott tartózkodó hercegi, a herceg ország részében az ott tartózkodó királyi tisztviselőkre és aulicusokra is kifejezetten kiterjesztették. Ez intézkedésekkel a várispán törvénykezési hatósága lett a vár körzetében lakó, de várkötelekbe nem tartozó birtokos szabadoknak. A papi személyek bíróját a püspök, illetőleg az őt helyettesítő főesperesek maradtak. Az egyházi és világi személyek közt felmerült ügyeket azonban a püspök és ispán közös ítélőszéke elé utalták.

Az így átszervezett vármegyei és a királyi ítélőszék közé Kálmán új, másodfokú törvénykezési fórumot iktatott, az egyházmegyei törvénylátó zsinatot. Minden püspök évente kétszer

zsinatra tartozott hívni egyházmegyéje főespereseit, ispánjait és más főbb tisztviselőit. Ez a zsinat ítélt azután a különböző hatóság alá tartozó személyek, így egyháziak és világiak közt felmerült ügyekben, alábbvaló bírák elé nem állítható főpapok és urak — apátok, ispánok, megyei bírák, udvari papok, főemberek és nagybirtokos urak — pereiben és fellebbezés esetén minden más perben is. Az új törvénykezési szervezetben a másodfokú bírói hatóság kialakulása nyomán igen nagy szerep jutott a püspököknek s általában a papságnak. Ebben is, mint sok egyébben, az egyház befolyásának és tekintélyének folytonos növekedése jut kifejezésre.

A zsinati törvénykezés életbeléptetése óta minden országlakosnak módjában volt peres ügyét és saját bíróját, ispánját, püspöke ellen támasztott panaszát elfogulatlan[^] és független, egyháziakból és világiakból álló bíróság elé vinnie s a törvény külön is lelkére kötötte a püspököknek és ispánoknak, hogy „vigyázó gonddal és nagy buzgósággal“ mérleeljék az igazságot, „nehogy gyűlölségből elkárhoztassák az ártatlant és kedvezésből pártját fogják a bűnösnek“.

A törvénylátó zsinatok tehermentesítették a királyi ítélőszéket, de az országlakosoknak továbbra is módjukban volt odafordulni igazságért. A fehérvári törvénynapokat — most már Szent István-napján — a király továbbra is megtartotta s az országban utazva vidéken is ült törvényszéket, de maga már csak kivételesen fontos ügyekben ítélt, sőt a nádort is mentesítették az apró-cseprő ügyek elbírálásától. Az utazó király elé járuló peres felek ügyeiben a király kíséretéhez csatlakozó két megyei királybíró — a későbbi választott megyei bírák, szolgabírák királyrendelte elődei — ítélték; csupán az ő ítéletükkel szemben támasztott panaszok és fellebbezések kerültek a király képében s az ő jelenlétében ítéltető nádor-ispán elé. Az udvari törvényszéken, a kúrián ez a fejlődés, a király és nádor tehermentesítése néhány évtizeddel később, az udvarispán vagy országbírói ítélőszék teljes kialakulásával következett be.

Az igazságszolgáltatás tisztaságának biztosítása végett csak vagyonos és szavahihető emberek tanúságát fogadták el, a bizonyítási eljárásban nagy szerepet játszó tüzesvas- és forróvízpróbák tartását a püspöki és káptalani egyházakra korlátozták s a bírósági poroszlók megbízhatóságáról is gondoskodtak. A poroszló — *pristaldus* — bírósági segéd tisztviselő volt; feladata az idézés, az ítélet szabályszerű végrehajtásának ellenőrzése és tanúsítása s a törvénykezési eljárás minden fázisában előforduló segédszolgálat.

Királyi javak

A büntetőtörvények revíziója és az igazságszolgáltatás reformja mellett Kálmán törvényhozását a királyi vagyon és

jövedelem biztosítását célzó gazdasági és pénzügyi intézkedések jellemzik.

„Mivel a királyi udvar ereje annál kisebb lesz, mennél inkább megfogyatkozik a szükségeseiben/4 a királyi javak mértéktelen adományozását, azok lényeges megcsorbítását már Szent István is tiltotta, midőn elrendelte, hogy „e javak épségben maradjanak, azokból senki semmit el ne ragadjon és maga számára kedvezést keresni ne merészeljen/4 Péter emiatt került összeütközésbe az egyházaknak bőkezűen adományozó Gizellával. Kálmán már az összes adományok revízióját szükségesnek tartotta. A magánurak, egyházak és kolostorok részére jogos mértéken túl adományozott királyi halászhelyeket — „tanyákat“ — Szent István adományainak kivételével mind visszavette, csak annyit hagyva meg a kolostoroknak, amennyi a szerzetesek mindennapi élelmezésére szükséges. István királynak az egyházak és kolostorok számára tett birtokadományait törvényes védelem alá helyezte s a későbbi királyok adományait — a földet, erdőt, szőlőt, házat — is meghagyta az adományosok birtokában, de szabatosan megállapította az adománybirtok jogi természetét.

Öröklési jog

Szent István adományait — a szabad rendelkezést biztosító törvényéhez alkalmazkodva — ágról-ágra öröklődő, tehát az ősi szállásbirtokokkal egyenrangú nemzetségi birtoknak ismerte el. A pénzen szerzett birtok felett Szent István szellemében szabad rendelkezési jogot biztosított a tulajdonosnak s örökösait csak tulajdonjoguk bizonyítására kötelezte. A későbbi királyok adományainak öröklését azonban az adományos fiaira, testvéreire s ezek egyenesági férfileszármazóira korlátozta. Ily utódok hiányában a birtok a királyra szállt vissza. Kálmán törvénye ezek szerint háromféle nemesi birtokot különböztetett meg: a nemzetségben ágról-ágra öröklődő allodiális szállásbirtokot, a tulajdonos szabad rendelkezése alá tartozó szerzett birtokot és a csupán egyeneságon öröklődő adománybirtokot.

Hadiszolgálat

Az adománybirtok hűbéri természetének törvényes megállapítására nagy szükség volt, mert az adományosok már nemzetségi szállásbirtokként kezdtek birtokukkal rendelkezni s az adománybirtokot terhelő katonai kötelezettségektől is szabadulni igyekeztek. Ezért a tarcali zsinat az öröklés szabályozásával kapcsolatban törvényesen kötelezte a „saját“, de természetesen adományként kapott birtokukról száz pénz — mai értékben mintegy 1440 aranykorona* — évi földbérjövédellel rendelkező ispánokat egy páncélos vitéz, a negyven pénz

* Kálmán korában a pensát még a bizánci arannyal vehetjük egyenértékűnek s ekkor 1440, ha azonban Kálmán denárai alapján számítunk, 600 aranykoronát kapunk.

— mintegy 576 aranykorona — jövedelemmel rendelkezőket egy könnyű fegyverzetű vitéz hadbaállítására. Ennél kisebb jövedelmű adománybirtokosok katonát nem állítottak, csupán személyes hadbaszállásra voltak kötelezve. A várkatonák személyes hadikötelezettségét illetően Kálmán elrendelte, hogy még a várszolgálatától felmentett s valamely ispán vagy udvari ember személyes szolgálatára rendelt várkatoná is hadbaszálljon s ha nem teszi, álljon ismét a vár szolgálatára, a szökevény várkatonát pedig senki szolgálatába fogadni ne merje. A hadbaszállás alól csak más katonai természetű szolgálat mentesített, így a végekről háború hírével követként a királyi udvarba küldött várkatoná útja hadjáraton való részvételnek számított.

Adózás

Az adománybirtokosok katonai kötelezettségeihez hasonlóan az alsóbb népelemek pénzbeli és természetbeli kötelezettségeit is szabályozták. A szabad telepések, német, szláv és más vendégek s általában az összes nemkatonáskodó közrendű szabad emberek és szabadosok, akár a királyi várak, akár mások földjén éltek, nyolc dénár — mintegy 1.20 aranykorona — évi fejadót, helyesebben illetéket fizettek a királynak „szabadságukért” szabad állapotuk közhatalmi védelméért. A király hadbautazása alkalmával lovat, szekeret kiállító és zsoldos szolgálatot, vagyis katonai segédszolgálatot teljesítő szabadokat Kálmán mentesítette az adó félösszege alól. Ezekről csupán négy dénárt szedetett, de a várkatonák által felszabadított és a várba hetes katonai szolgálatra berendelt várnépet továbbra is a teljes nyolc dénár megfizetésére kötelezte. A „szabad-dénár” vagy szabadok dénárja az első — kezdetben illetékjellegű — állami egyenesadó, amit egy társadalmi réteg, tekintet nélkül magánjogi hovátartozására, a közhatalomnak fizetett. A dénáradó beszédése az ispánoknak és a várnép századosainak kötelessége volt. Kálmán törvénye rendes adólajstrom vezetését rendelte el s a beszállítás határnapját Szent Mihály-napjára tűzte ki. Az adónak — mint a vámnak és az összes várjövadalmeknek is — egyharmada az ispánt, tizede a püspököt illette, de az ispáni harmadot csak a beszállítás után fizették ki Esztergomban.

A vár földjén élő közsabadok és telepések a fej adón kívül földbérrel is tartoztak a királynak s ezt vagy munkával rótták le, vagy a „munkáért” váltságul fizetett dénárokkal, Munkakötelezettségük a várszolgák felekötelezettségének mértékéig terjedt; váltsága újabb nyolc dénár volt. Ebből a nyolc-dénáros munkaváltságból fejlődött ki a telepések és adózó szabadok későbbi földbére, a *census* vagy *terragium*. Az alsóbbrendű szabadok adója és munkaváltsága ezidőben már tekintélyes jövedelmet hozott s ennek gyarapítása végett rendelte el Kálmán, hogy a földjükről kiűzött szabad telepések oda visszaköltöztessenek. A bevándorlókat is szívesen látta, de gá-

tat vetett a saját hazájukból gyanús körülmények közt menekülő kétes elemek beözönlésének. Az idegen földről jövő telepeket kezes állítására kötelezte.

Izmaeliták és zsidók

A telepesek vendégek közt sok volt az izmaelita, vagyis bolgár, kazár, besenyő és arab nemzetiségű muszulmán, magyarosan: böszörmény. A régebben bevándoroltak már keresztény hitre tértek és szépen magyarosodtak, de egy részük, különösen az újonnan bevándorolt elem, ragaszkodott hitéhez s egész falvakra rúgó telepein saját szokásai szerint élt. A mohamedán hitre visszatért izmaelita kereskedőket már László áttelepítette keresztény magyar falvakba. Kálmán általánosította ezt az intézkedést. Nagy Károlynak a szászokkal szemben jól bevált módszerét alkalmazva, kötelezővé tette a megkeresztelkedést s az izmaelita falvak népének felét keresztény magyar falvakba telepítve át, helyükbe magyarokat hozott és az izmaelitákat az egymásközi házasodástól eltiltotta. Célja ez értékes keleti, részben a magyarral rokon népelemnek teljes beolvasztása volt.

A zsidókkal szemben egészen más politikát követett. A zsidókat Európa keresztény népei nem tartották megbízható és kívánatos elemnek. Az egyház szigorúan tiltotta erőszakos térítésüket, a nép kerülte a velük való érintkezést, ők maguk szigorú elzárkozottságban éltek saját törvényeik uralma alatt. A vallásban gyökerező ösztönszerű ellenszenv a szentföldi probléma előtérbe nyomulása és a népet gazdaságilag kizsákmányoló zsidó kereskedelem elhatalmasodása következtében elkeseredett gyűlöletté fokozódott. Az eszközeikben nem nagyon válogató zsidók kölcsönüzletei a vagyonos úriosztályt, az árakat felhajtó kereskedők és különösen egész Európát és Ázsiát behálózó rabszolgakereskedelmük a köznépet is ellenségükké tette s a XI. század végén a gyűlölet Németországban, Csehországban és másutt is nyílt üldözésekben robbant ki. Magyarországon ezidőben még sokkal kevesebb zsidó lakott, semhogy ily üldözésre kerülhetett volna sor, de itt is hamarosan szükségessé vált a zsidókérdés rendezése. A nyugatról menekülő zsidók Kelet türelmesebb népeinél kerestek menedéket. Magyar földre is egész rajok jöttek az 1098. évi csehországi üldözés idején. Kálmán befogadta és szigorú ellenőrzés mellett megtúrta őket, de beolvasztásukra nem gondolt. Keresztény lányok nőülvételét és keresztény szolgák tartását már László megtiltotta a zsidóknak. Kálmán a földbirtok szerzését megengedte nekik, ha módjuk volt rá, de gazdaságukban csak külföldön vásárolt pogány szolgák munkáltatását tűrte és kifejezetten megtiltotta nemcsak keresztény szolgák, hanem fizetett cselédek tartását is. A zsidók kizárólagos lakóhelyéül a püspöki városokat jelölte ki, hol állandóan törvényes bírójuk, a püspök, szeme előtt voltak. A rabszolgakereskedés

megakadályozása végett a zsidókat szigorúan eltiltotta bármily nemzetiségű keresztény szolgák vásárlásától és eladásától s a magyar és Magyarországon született idegen nemzetiségű szolgák külföldrevitelétől. E tilalom nagyon indokolt volt, hiszen Jákob fia Ábrahám afrikai zsidó rabszolgakereskedő már 965-ben találkozott a prágai vásáron magyar földről rabszolgákat hozó zsidókkal. A zsidó kereskedelem elhatalmasodása ellen már I. Béla és Szent László is védekeztek a vásárnak szombati napra helyezése s a vasárnapon kalmárok büntetése által. Kálmán kétszeres vásárvámot rótt a hivatásos kereskedőkre és külön törvényben* szabályozta, szigorú formásokhoz kötötte a zsidók kereskedését és kölcsönüzleteit. Keresztény és zsidó üzletkötését csak keresztény és zsidó tanúk jelenlétében, zálog vétele és pecsétes oklevél kiállítása mellett engedélyezte és súlyos büntetést szabott az orgazdaságra.

A szolgák és szabadok összeírása

A katonáskodó és adózó szabad népelemek után a királyi birtokon élő szolgák és szabadok jogviszonyainak rendezésére került a sor, de ez már nem a törvényhozás, hanem külön úrbéri összeírás keretében történt. A várak népét — Szent László törvényéből tudjuk — már I. András és Béla herceg korában összeírták. A XI. század végén a királyi népek új összeírása és kötelezettségeinek pontos megállapítása nemcsak a vagyonállag és a jövedelem számbavétele, hanem biztosítása végett is szükségessé vált. A királyság megalapítása óta eltelt században a gazdasági viszonyok lényegesen átalakultak. A honfoglaló magyarok részben már földművelő, de túlnyomóan állattenyésztő gazdaságát fokról-fokra az állattenyésztéssel is foglalkozó földművesgazdaság váltotta fel. Az ország területén talált szláv és nyugati foglyok ivadékaiknak elszaporodásával s az állandó nyugati bevándorlással a földműves elem száma gyarapodott. A magyarok közül is mind többen térnek át a földművelésre. A zavaros időkben elszegényedett és királyi szolgálatba állt vitézek, serviensek a maguk két-három ekeföldes birtokán, kevés szolgájukkal csak földművesgazdálkodást folytathattak. A nagybirtokosokat viszont a királyi és egyházi birtokon elért gazdasági eredmények csábították a föld művelésére.

A földművelés térhódításával természetszerűen megindult a végleges megtelepedés folyamata, de a magyarok még ragaszkodtak ősi nomád települési szokásaikhoz. A falvak népe nomád földközösség keretében művelte földjét. A csekély népesség miatt bőven rendelkezésre álló földből évről-évre más és más területeket vettek művelés alá s az éppen művelés alá vett nagyobb földterületet a falu népe évről-évre nyílászással sorolta ki s osztotta fel. A falvak népe sátraival az állandó téli

* A Corpus Jurisban Kálmán II. decretumának 1—4. szakasza.

szállás mellett emelt templomtól nem egyszer napi járóföldre vagy még messzebb eső részekre szállt ki s ha megfelelőbb, termékenyebb földre talált, sokszor vissza sem tért; ott ütötte fel téli szállását is. László és Kálmán korában törvényes intézkedéssel kellett a falvakat a templomhoz való visszatérésre kényszeríteni. Ez a nomád földközösségi rendszer, ami egyébként nem valami kommunisztikus gazdálkodási közösség volt, hanem egy-egy népcsoportnak más-más vidékre kiszálló közösségi együttélése, nem vezetett nagyobb bajokra, amíg föld bővében volt s amíg egy falu lakosai azonos jogviszonyok közt élő emberek, egy nemzetség tagjai és szolgálai vagy egy földesúr népei voltak. De később nagy bonyodalmak keletkeztek. A királyi adományozások következtében mind gyakrabban előfordult, hogy egyazon faluközösségben élő népnek egy csoportja a király földesúri hatósága alatt maradt, mások egy vagy több adománybirtokos tulajdonába, illetőleg hatósága alá kerültek. Megtörtént, hogy új földre, más vidékre kiszálló falvak ott más falvak népével találkoztak és a kiszemelt földhöz ragaszkodva, közösen ejtették meg a nyílházast s összeszokva egy faluvá egyesültek. A XI. századból alig egy-két oklevél jutott korunkra, de ezekből is megállapítható, hogy a falvak nagy részében már különféle jogviszonyok közt, más és más földesúr hatósága alatt álló népek éltek nomád földközösségben. Szent István kilenc falut adományozott minden népével és földjével a Veszprém völgyi apácakolostornak. Száz évvel később, mikor Kálmán ez adományt megerősítette, már csak öt volt a kolostor kizárólagos tulajdonában. A többi négynek földjét, erdejét a kolostor már másokkal közösen birtokolta s népei azok népeivel közösen művelték. Sarlóson a pécsi püspök, Padragon egy világi földbirtokos, Szárberényen és Gerencséren más birtokosok népei osztoztak az apácák szolgálival. Paloznakon a kolostornak már Szent István is csak egy szőlőművest adott s ugyanott a bakonybéli apátságnak és Gödénynek, majd az ő adományából a veszprémi káptalannak is laktak szolgálai. Faddon a tihanyi apátság, a veszprémi püspök és a királyné szolgálai éltek együtt. Ily viszonyok mellett megesett, hogy a faluban legtöbb emberrel rendelkező hatalmasabb birtokos osztatlan birtoklásra törekedve, a másiknak szolgálját, szabadosát vagy telepesét saját földesúri hatósága alá vetette vagy kiüzte, ami későbbi királyainknak, de már Kálmán törvényhozásának is sok gondot okozott. Viszont az is előfordult, hogy a birtokos népei közé telepedett szabademberek vonakodtak az ő földesúri hatóságát elismerni és neki tartozó kötelezettségeiket teljesíteni. Egyházi birtokon néha az apátok, szerzetesek maguk segítették elő saját rokonaik ilyenén törekvéseit. Ez ellen védekezik Kálmán, midőn a veszprémvölgyi kolostor részére 1109-ben kiadott oklevelében megtiltja, hogy bárki a kolostor osztatlanul bírt falvaiba telepedjék az apátnő engedelmé

nélkül és elrendeli, hogy „akik nem akarnak a szent monostor fennhatósága alatt élni, a fejedelemasszony és a nővérek rendeleté nélkül is üzessenek ki lakóhelyükről.“ A XII. és XIII. századi oklevelek az esetek százait sorolják fel, midőn földesúri népek addigi jogviszonyaiktól szabadulni és kedvezőbb kondíciójú népek közé igyekeznek jutni.

A birtokviszonyoknak ez a bizonytalansága tette szükségessé a földesúri népek összeírását és kötelezettségeik megállapítását, ami bevezető mozzanata volt a földbirtok száz év múltán bekövetkezett területi kialakulásának. Az egyházak részére adott adománylevelek és birtokösszeírások — az első ily összeírás Pannonhalma számára Szent László korában készült — még csak általános keretek közt mozognak. Felsorolják az illető egyház falvainak nevét és különböző kategóriába tartozó népeinek számát. A részletező összeírásra s az egyesek és csoportok kötelezettségeinek szabatos megállapítására csak a XII. század közepe óta gondolnak. A mintája e későbbi összeírásoknak a királyi népeknek Kálmán korában készült összeírása volt. Kézai Simon mestertől, IV. László király jegyzőjétől tudjuk, hogy Kálmán megállapította az udvar és a várak szolgálatára rendelt udvarnokok, várszolgák s a többi szolga és szabados népség számát, jogviszonyait, az egyes személyek, családok és csoportok szolgálati kötelezettségeit, melyek alapján a korábban egységesen szolgának, ministerialisnak, udvarnoknak, várnépnek nevezett osztály szántó-vetők vagy udvarnokok, vincellérek, pásztorok, kanászok, lovászok, gulyások, lovas szolgák vagy szekeresek, hírnökök, tárnokok vagy kamarások, étekhordók, sütők, tímárok, ácsok, ötvösök és más ily szolgáló népek csoportjaira tagolódott. E szolgák és szabadosok foglalkozása a földművelés, pásztorkodás, halászat volt, de a földesúrral szemben az elnevezésükben kifejezett különféle természetű és változatos szolgálatokra, illetőleg szolgáltatásokra voltak kötelezve. Az összeírást — egykorú szokás szerint — történeti mű: az udvari és várgazdaságokat megszervező Szent István király életrajza vezette be, amint a váradi és zágrábi egyházak középkori jogszabályainak élén is egy-egy rövid történeti művet, a váradi és zágrábi alapítást is elbeszélő krónikát találunk. A bevezetésül írt életrajzról nevezték később a fehérvári káptalanban őrzött s onnét I. Károly korában Visegrádra vitt összeírást „Szent István király legendájának.

Hartvik legendája

Az összeírást bevezető mű Hartvik püspöknek Kálmán megbízásából írt új István-legendája volt. A királyt — úgy lát-szik — nem elégitette ki a két legendából egyesített, de szer-ves egészet nem alkotó, zavarossá lett életirat s nem elégitette ki a Gesta Ungarorum sem, melynek írója igen röviden vég-zett Szent Istvánnal. Annak kedvelt hősei Árpád fejedelem,

Domino suo colomanno regi p̄cellentissimo. hartuic̄
 ep̄c. officium sp̄iale. p̄miam dei c̄secutus. p̄ uisus uite ter
 minium. felix illud euge semp̄t̄nū. Inceptur̄ opus cinē mi
 rex inclite. q̄d in ur̄o regali p̄cepto de uita beati mar
 stephani potenti. ut̄ inuenc̄tis. cui rebellē inuenoli
 mei perper̄sus sum uisita. ob hoc p̄sentim. q̄d p̄uic̄ian̄
 quictor ar̄y gram̄atice. medullit̄ in notus olim longe
 digressus. facie suā. quasi caligine. quada. circumflua
 in decrepito. iā fact̄ obdurissimā. Verumt̄m parte. ex
 alia. dū ur̄e dignitate. intuitus reuerentiā. incerta
 quauer̄ meditatione. tandē om̄iū uirtutū lux igem
 ma. dubietate. ar̄y. n̄tis deuic̄ obedientia. cui forti
 p̄iudicio deficere. uolent̄ uires inchoandi op̄is rece
 pit fiducia. Sed qm̄ sp̄e. fiducia. acta res. inuidie
 fom̄te. generat. p̄orgens. signū ur̄e triumphalis. ex
 cellente. sublimitate. ut manū. regali. defensionū. hoc
 suscip̄tis op̄isculū. ne male. sonantū. positio dictio
 num. ut c̄nū. ordinis enormitas. ur̄m cū legenti. of
 fendat oculū. Cui si fort̄itā. aliq̄d indignū. occurrer̄
 offendiculū. inalo. codicem. ut ignis. conuul̄at. incen
 dum. quā. ad t̄tium. luore. plerū. puenat. oculum.
 Lactur̄. q̄a bonū. quic̄ q̄d ē. ex conditoris. m̄ia. manar̄.
 triplic̄. dono. sermo. cept̄. talia. per. sonat.

A HARTVIK-LEGENDA XII. SZÁZADI PESTI KÓDEXÉ-
NEK ELSŐ LAPJA, A MAGYAR NEMZETI MŰZEUM-
BAN. Hartvik püspök Szent István-legendájának első lapja az
úgynevezett „Pesti Kódex“ 82. leveléről. Hartvik
Kálmán királyhoz intézett ajánló sorait tartalmazza. püspöknek

a kalandozó vezérek és Béla, királyeszménye Szent László — a kegyes és hős király — volt. Kálmán nem Lászlót, hanem Szent Istvánt tartotta a keresztény király eszményének, őt igyekezett követni s őt akarta utódai elé is mintaképül állítani. Ezért egyik püspökét, Hartvikot, új mű írásával bízta meg.

Hartvik a királyhoz intézett ajánlósortok után egyszerűen lemásolta a Nagyobb legendát, de szövegébe beiktatta a Kisebb legenda önálló részleteit és a saját új adatait. Bár forrásai szövegét szószerint másolta, itt-ott kritikát is gyakorolt. István koronázását, a Nagyobb legenda tévedését javítva, Géza halálától az ötödik év helyett helyesen negyedikre, halálának a Nagyobb legendából hiányzó napját — a Kisebb legendát és az Altaichi Évkönyveket követve — augusztus 15-re teszi. Vászoly ék királygyilkos merényletét a Kisebb legenda nyomán írja le, de a cinkosok megvakításáról és kezük levágatásáról — udvari érdekből — nem szól, csupán „méltó büntetést*’ emleget. Megbotránkozik a Nagyobb legenda írójának tudatlanságán, ki Ascherik kalocsai érseket Esztergom első főpapjának és mind a tíz egyházmegye metropolitájának mondja, de elbeszélését kereken kétségbevonni nem meri, noha úgy tudja, hogy Esztergom érseke István korában Sebestyén, majd Anasztáz volt s hogy Ascherik mint kalocsai érsek halt meg. Ezért a hibát újjal tetézve, Ascherikot az esztergomi érsekséget 1006-tól 1026-ig egyfolytában kormányzó Anasztázzal azonosítja s a kalocsai püspöki székről esztergomi érsekké emeltetését regényes elbeszélés keretében Sebestyén háromévi csodálatos vakságával hozza kapcsolatba, melynek gyógyulata után érsekként tért volna vissza Kalocsára. A kalocsai érsekség alapítását ily legendásan magyarázó elbeszélésén és néhány jelentéktelen megjegyzésen kívül saját betoldása Szent István anyjának víziója, ami nem egyéb az Álmos-monda keresztény változatánál, Szent István — Kálmán király papos életére emlékeztető — szüntelen buzgólkodásának leírása, a fehérvári káptalan kiváltságainak közvetlen tudomáson alapuló felsorolása és Ascherik koronakérő küldetésének a királyi család hagyományain s a római székkel éppen Kálmán idejében nagy készültséggel folytatott tárgyalások anyagán alapuló részletes elbeszélése. Hartvik műve még Szent István halálának, a holta után támadt csodáknak és szentté avatásának bő története is. önállóság, jólértesültség és írói készség tekintetében Hartvik messze mögötte maradt a korábbi életíróknak és Szent László gestairó káplánjának. Kompilációja mégis jobb sorsra jutott azok önálló és jól megírt műveinél. A Gestát későbbi korok történetírói újra meg újra átírták, kibővítették és megcsonkították s ma is csak későbbi írók átírásaiból, töredékeiből ismerjük. Szent István két régebbi életirata a XVIII. század végén került elő külföldi kolostori könyvtárak homályából, hol legfeljebb egy-két buzgó szerzetes olvasgatta. Hartvik legendája

századokon át hivatalos tekintélyt élvezett s hitelét, autenticitását királyi és pápai elismerés szava erősítette. A szentszék már a XII. század közepén Hartvik tekintélye alapján erősíti meg a fehérvári egyház régi jogait s később is sokszor hivatkoznak reá a pannonhalmi, fehérvári és más egyházak pereiben. László és Kálmán

A történeti fejlődés különféle természeti és művelődési — gazdasági, társadalmi, politikai, szellemi — tényezők összeműködésének, egyéni és tömegtörekvések küzdelmének s valamennyiük egymásrahatásának eredője. A legerősebb egyéniségek is alá vannak vetve az addigi fejlődésben és koruk közfelfogásában gyökerező külső körülmények irányító hatásának. Nagy tévedés volna ezért az emberiség és a nemzetek sorsának kizárólagos irányítását — régi történetírók módjára — történeti hősök, kiváló uralkodók, hadvezérek és politikusok személyes elhatározásának tulajdonítanunk. A történet tényei mégis határozottan ellentmondanak a fejlődés teljes törvényszerűségét hirdető, az egyének irányító szerepét kereken megtagadó elméleteknek. A fejlődés irányításában a természeti és művelődési tényezők mellett a nagy történeti egyéniségeknek is van szerepe. A fejlődés ütemét nem egyszer gyorsítja, menetét nem egyszer tereli új irányba a kor eszméit, törekvéseit megértő és átérző, a korszerű haladás követelményeit felismerő s azoknak néha a közfelfogással szemben is érvényszerző uralkodóegyeniségeknek személyes akarata. Hatalomra kapott, de vele élni nem tudó vagy helytelenül élő uralkodók és államférfiak viszont nem egyszer terelték a fejlődést rossz irányba, nem egyszer nyitottak utat bölcс kormányzás mellett könnyen elhárítható veszedelmeknek. A nemzet és az emberiség sorsának történeti fejlődése szempontjából épp ezért nem közömbös, hogy válságos időkben, ellentétes irányok és áramlatok küzdelmében kinek kezében van a hatalom, kinek jut aktív szerep az események irányításában?

A magyar nemzetnek nagy szerencséje volt, hogy történeti élete sorsdöntő óráit uralomra teremtett nagy egyéniségek vezetése alatt élte át. A X. és XI. század fordulóján bekövetkezett nagy változás alapfeltételei adva voltak a X. századi fejlődésben. Az ellentétes irányok és felfogások — Kelet és Nyugat, pogányság és kereszténység, görög és latin egyház, központi hatalom és törzsi partikularizmus — fejlődésirányító küzdelmét mégis Géza erős akarata, Szent István erélyes harckészséggel párosult békeszándéka és bámulatos szervezőtehetsége döntötte el. A fejlődést az ő személyes elhatározásuk terelte a nép nagy tömegeitől, sőt akkor még a vezetők egyrészétől is idegen irányba. Alapvető és irányító munkásságuk nélkül a nemzet könnyen más irányba terelődhetett volna s aligha tud megküzdeni az ősi szervezetben rejlő centrifugális erővel és az ellene támadt idegen hatalmakkal. Hozzájuk

hasonló gondviselészerű egyéniségek Szent László és Kálmán. Négy évtized véres küzdelmei és pusztító harcai után az ő bölcs és körültekintő uralmuk hozta meg a békét, a rendet, a közbiztonságot és a királyi hatalom tekintélyét.

Mindketten egyaránt kiváló uralkodók, egy szellem képviselői, egy felfogás harcosai, egy kultúra hordozói voltak s mindketten át voltak hatva koruk eszmei törekvéseitől. Mindketten örökölték az Árpádokat jellemző kormányzókétséget, politikai és katonai tehetséget, legkiválóbb elődeik uralkodóképességeit. László többet örökölt a harcos ősök katonai erényeiből és anyja családjának benső hitéből. Kálmánnak nagyobb osztályrész jutott a békefejedelmek alkotóerejéből és diplomáciai érzékéből. Lászlóban több a konzerváló, Kálmánban az újító hajlam. László kiegészítette István törvényhozását, pótolta a gyakorlatban nehézségeket okozó hiányait, érvényt szerzett a törvényes rend követelményeinek, befejezte István egyház- és államszervező munkáját. Kálmán tovább épített és tudatosan újított; alapul vette elődei rendelkezéseit, de azokat saját kora felfogásának és szükségletének megfelelően módosította, újakkal helyettesítette. László Szent István hagyományait híven őrző apjára, Bélára s a régi harcok legendás vezéreire emlékeztet, Kálmán szinte mása Istvánnak. László egy árnyalattal magyarabb, Kálmán jobban megértette Nyugat eszméit. László a szív és érzelmek, a hősi fellobbanások embere, Kálmán csupa ész és számítás. Lászlót nemes lelki tulajdonságai és benső vallásossága, Kálmánt magas műveltsége és egyházas gondolkodása emelte a kortársak színvonalát messze meghaladó magaslatra. A nép Lászlót szerette és csodálta, Kálmánt tisztelte és féltte. Lászlót kegyessége és lovagi erényei a keresztény magyarság eszményi hőségé avatták, Kálmánban a magyar tudás testesült meg. Kettejük sokban különböző egyénisége és munkássága szerencsésen egészítette ki egymást és a legszerencsésebb időpontban lett a nemzet történeti fejlődésének irányító tényezőjévé, mikor az ő tehetségükre, energiájukra és -szervezőképességükre volt szükség az egészséges fejlődés biztosítékának megszerzéséhez. Rendkívüli képességeiknek köszönhető, hogy az ország politikai és területi egységének kiépítésével és bölcs törvényhozásukkal európai értelemben is számottevő hatalmi tényezővé avatták s — egy kiváló osztrák tudós megállapítása szerint — „a kornak tán legrendezettebb államává“ fejlesztették a magyar királyságot.

Törvényhozó zsinatok

Szent István király az „Isten kegyelmére“ hivatkozó középkori keresztény király méltóságából folyó hatalmát korlátlanul gyakorolta. „Tanácsa kérelmére,“ de „királyi hatalmánál fogva“ önkéntes elhatározással hozta törvényeit. A nemzet akaratát kifejező és annak érvényt szerző intézményeknek, országgyűlésnek, vagy más alkotmányos szervnek

Szent István korában semmi nyoma sincs. Utódai és az ország megosztása után az északi országrészen uralkodó hercegek — Béla, Géza, Álmos — elvben szintén korlátlan uralkodók, de már feltűnedeznek az alkotmányosság csirái. A harcok és pártküzdelmek, az uralkodói hatalom megosztása nyomán azonban az udvar főemberek, főpapok és birtokos urak politikai befolyása megnövekedett s a véleményadó királyi tanács mellett feltűnnek az országos törvényhozó gyülekezetek. András és Béla korában a pogány magyarság forradalmi gyülekezete terjesztett határozatokat és követeléseket az új király elé. De Péter törvényeit Aba idejében törvényes formák közt összehívott országos gyűlés semmisíti meg. Ilyen országos gyűlést hívott össze I. Béla is, mikor a trón elfoglalása után, „hírtevőket“ küldött szét egész Magyarországra, hogy minden faluból két ékesbeszédű seniort, birtokos urat szólítsanak Fehérvárra, a király tanácsába. Salamon és Géza korában a békeszerző Dezső érsek és püspöktársai fellépésében a magyar főpapság első politikai megnyilatkozását figyelhetjük meg. Szent Lászlót a királytetetésre Fehérvárra gyűlt főpapok, ispánok és birtokos urak országos gyülekezete kiáltotta ki királlyá, nyíltan szembefordulva a váratlanul elhunyt Géza király akaratával, aki halála előtt Salamonnal tárgyalt a trón átengedéséről. A királyi akaratól független nemzeti akaratot a királyság megalapítása óta itt halljuk először döntő erővel megnyilatkozni. Szent László és Kálmán sem alkotják már törvényeiket a királyi tanács kizárólagos közreműködésével. Alaki tekintetben az ő törvényeik is királyi dekrétumok, az országos zsinat határozatait, mint kérést — *interpellandum esi rex*: így vezetik be az esztergomi zsinat végzéseit — terjesztik elibük, de a törvényhozás már a főpapok, udvari főemberek, ispánok, birtokos urak, egyszóval az előkelők részvételével tartott országos zsinat funkciója. Ily törvényhozó országos vegyes zsinatok (*synodus, concilium*) voltak a Szent László-kori panonhalmi és szabolcsi, a Kálmán-kori tarcali zsinatok. A királyi hatalom mellett szinte észrevétlenül kialakult a király hatalmát korlátozó politikai hatalom. Kálmán király a velencei dogéhoz írt levelében erőtlen kötésnek mondja azt, ami „az egész ország véleményének megkérdezése nélkül“ történt.

A fejlődés irányításában igen nagy része volt az egyháznak. A VII. Gergely trónralépte óta domináló egyház jogi felfogás értelmében a főpapok nemcsak, mint a király alattvalóinak és a szorosan vett királyi udvarnak legelőkelőbbjei, a királyság legmagasabb közhatalmi funkcionáriusai, hanem mint a királyi hatalmat a pápai főhatalom nevében ellenőrző és irányító tényezők kérnek részt a kormányzatból. Ebben a felfogásban leli magyarázatát a papi elemnek nagy befolyást biztosító törvényhozó országos zsinatok és törvényező egyházmegyei zsinatok Kálmán korában kialakult rendszere.

TÁRSORSZÁGOK*

TÖRTÉNETÜNKNEK Taksony fejedelem halálától Szent László trónraléptéig lefolyt százada a külpolitikában békés törekvések és defenzív háborúk korszaka volt. A magyarság következetesen tartotta kelet felé a honfoglaláskor nyugat felé a lechmezei vereség, délfelé az arkadiopoliszi kudarc után elfoglalt védelmi állását. Elszánt akarattal utasított vissza minden külső támadást. Elégtételt vett a rajta esett sérelmekért, de támadó hadjáratra, vagy éppen hódításra nem gondolt. Politikai élete száz éven át a belső gyepüvonalon belül folyt le. Az egykori gyepüelvén kialakuló új hatalmak — az osztrák örgrófság és morva hercegség — terjeszkedése sem tudta háborús fellépésre ingerelni. Az államszervezés nagy munkája, majd a belső viszonyok és a külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása egyaránt békére hívtak s a dinasztianak szinte vérvévé vált Szent István kiegyenlítést kereső békepolitikája. Szent László idejében az ország egységének és rendjének helyreálltával és a külpolitikai viszonyok fordulatával, mindez gyökeresen megváltozott.

Külpolitikai helyzet

A külpolitikai helyzet László király trónraléptekor kedvezőbb volt, mint a megelőző évtizedekben bármikor. Csehország hazánkkal szomszédos morva tartományának, Lengyelországnak és egy esztendő óta Horvátországnak trónján is László régi szövetségesei, rokonai ültek. Dukász Mihály és Botoniatész Nikefor császárok is barátai voltak, utóbbi I. Géza feleségének nagybátyja. Bizánc felől egyébként sem fenyegetett veszedelem. Az utolsó Makedónok és utódaik nem tudták kihasználni a nagy Bazíliosz sikereit. Belviszályok és új veszedelmes ellenségek tépdesték a birodalmat. A szerbek és bolgárok lázadtak. A Földközi-tengert és partvidékét arab kalózkodásai tették bizonytalanná. Az északi határokat a kún áradat elől menekülő besenyők és úzok betörései nyugtalanították. Szicíliában és Itáliában francia földről jött normann lovagok szorítják vissza lépésről-lépésre a császári hatalmat. Merész hajósokként kikezdték a görög félsziget partvidékét is. Az arab hatalom elhanyaglása óta viszonylag nyugalomban élő keleti tartományokba Turkesztán és Khorasszán felől Altáj-vidéki szeldsuk-törökök nyomultak be s az iszlám

fanatizmusát a hún-török lovasság mindent elsőprő erejével egyesítve hatoltak a szíriai partokig.

Keleten a besenyő és úz törzsszövetségek bukása után a kúnok voltak Magyarország szomszédai, kik a pártviszályba merült orosz fejedelemségeken töltötték ki harci kedvüket. Nagy Jaroszláv méltatlan örökösei az országon megosztotva, a kievi fejedelem névleges felsősége alatt testvérharcokban fecsérelték népük véréit és a maguk erejét.

Észak, kelet és dél felől komoly támadás, vagy háború veszedelme nem fenyegetett. Nyugaton pedig épp ekkor érte tetőfokát a belső viszály és háborúság. Salamon egykori büszke pártfogója, IV. Henrik császár, a pápai hatalommal és lázongó alattvalóival vívott küzdelmében, már alig-alig tudta magát tartani. 1077 június 28-án Canossában földig alázkodott VII. Gergely pápa előtt, de ezzel küzdelme korántsem ért véget. Henrik, ha fogadkozott is, nem mondott le komolyan az investitúráról s az egyház fölött gyakorolt hatalmáról. A német felkelők pedig Rheinfeldi Rudolf sváb herceget választották meg királyuknak. Velük tartottak, Vratiszláv cseh herceg kivételével, a Magyarországgal szomszédos német tartományok mindegyikének urai, Bertold karantén, Welf bajor. Magnus szász hercegek és Lipót osztrák örgróf is. László sógora — Magnus herceg — és Lipót útján összekötetést tartott fenn velük s 1078 pünkösdjén formális szövetséget is kötött a pápai párttal és nőül vette Sváb Rudolf ellenkirály leányát, Adelheidot.

A „gyepüelvi“ területek megszervezése

A külső támadás veszélye elmúlt. Legfeljebb a kún betörések megismétlődésétől kellett tartani, de a keleti várszervezet kiépítése után s a magyar királyság hadiereje mellett nagyobb gondot ez sem okozott. Salamon halálával (1088) a belső viszályok, zavargások utolsó lehetősége is elmúlt. A nemzet osztatlanul, teljes egységben állt királya mögött, ki saját hatalmát és tekintélyét megalapítva, normális mederbe terelte népe életét. A belső konszolidáció és a központi hatalom erősödése természetszerűen vont maga után az addig elhanyagolt határszéli területek bevonását a királyság hatalmi szervezetébe. Ostmark és Moravia példája megmutatta, hogy a gypüelvi területek elhanyagolása idegen hatalmak térfoglalására vezet. A magyar királyságnak életbevágó érdeke volt a belső gypüvonal és a tulajdonképeni országhatár közt elterülő gyéren lakott erdős-hegyes vidék katonai védelmének kiépítése és fokozatos betelepítése.

László királyságának határait a belső gypüvonalról a természetes határokig igyekezett kitolni. Északnyugaton, északon, keleten és a déli határ keleti szakaszán sikerült is a Kárpátok félkörben futó hatalmas bástyáig, illetőleg a belső lejtőket elborító rengeteg erdőségekig és az Al-Duna széles

vjgáto hatolnia. Nyugaton az egykori gyepűelvén kialakult morva hercegség és osztrák örgrófság már elzárták a természetes határhoz — a cseh-morva dombvidékhez és a Bécsi-erdőhöz vivő utat. A Szent István-kori határkiigazítás kárba-mentetele óta itt a Magyar-Morva-határhegység déli nyúlványai

Kis-Kárpátok és a fertő vidéki mocsarak védővonalán túl a Morva- és Lajta-folyók védelmet alig nyújtó sekély vizei, mocsarai határolták az országot. Nem sokkal jobb volt a helysiet délnyugaton sem.

A természetes határ itt a Szávavölgytől délre, a Karszt, Kapela s az Una és Drina közt emelkedő boszniai hegyek északi lejtőjén húzódott. A Drávától e vonalig terjedő vidék — a régi Pannónia Savia — földrajzi, gazdasági és katonai tekintetben egyaránt természetes kiegészítő része volt a drávántúli Pannóniának, hova a római, avar és frank uralom idején is tartozott. A IX. század végén Pribina, Kocel és Arnulf után Braszláv pannóniai herceg kormányozta, míg hercegsége áldozatul nem esett a magyarok 898. évi támadásának. Ezidőben Pannónia Savia, vagy mint most nevezni kezdték: Szlavónia, három részre oszlott.

A Dráva-Száva-közének a pozsegai hegyvidéktől — a Papuk-, Szujnik- és Pozsega-hegységektől — keletre eső s korábban bolgár uralom alatt álló részét a Fruskagoráig és a Bosut torkolatáig már a honfoglaláskor a magyarok szállták meg. Szent István korában e területen Pozsegavár és Valkovár — a mai Vukovár — körül két várispánság alakult ki, a Valkótól nyugatra lakó királyi népek pedig a baranyai várispán hatósága alá rendeltettek. A bolgár, majd görög uralom alatt álló Szerémséggel közvetlenül szomszédos terület — Marót (Morovic) és Ujlak (Ilok) vidéke — *marchia* néven mint határispánság szerepelt. A Dráva-Száva-közi magyar terület egyházi joghatósága kezdettől fogva a pécsi püspököt illette, kit e vidék egyházigazgatásában a pozsegai, valkói és marchiai s Baranya drávántúli területén az eszéki főesperesek támogattak. I. András vagy Salamon korában a Szerémség keleti része is magyar kézre került. Szent László ott új várispánságot, s a kalocsa-bácsi egyházmegye keretében új főesperességet szervezett. A *marchia* elvesztette katonai jelentőségét s nem sokára beolvadt Valkó vármegyébe; csupán a marchiai — később maróti — főesperesség őrizte egykori különállásának emlékét.

Távolabb nyugatra, a Dráva-folyó és a Dráva-Száva-közi vízválasztó-hegylánc — az Ivancsica-, Kalnik-, Bilo-, Réka-hegységek vonala — közt húzódó földsávot is a honfoglaláskor szállták meg a magyarok. Szent István e vidék szlovén népét a somogyi várispán és a veszprémi püspök hatósága alá rendelte, kinek megyéje még századok múltán is, egészen a török hódítás idejéig, áterjedt a Dráván. Á Dráva jobb-

partjának birtokbavétele előfeltétele volt a déli határ biztosításának, mert itt futottak össze a Szerémség és Morava-völgy, Horvátország és Dalmácia, valamint Krajna, Isztria és Lombardia felé vezető hadiutak. Az egyik út Pécsről kiindulva Vaskánál kelt át a Dráván. Vaskától kelet felé a parton Valkóvárig, onnét Marót felé vitt; nyugat felé Vaskától Verőcén át szintén a Dráva partján haladt s a Somogyvár felől Zákányon át délnyugatra tartó másik úttal egyesülvén, két ágra szakadt. Az egyik nyugatnak továbbra is a Dráva mentén vonult Várasdig s onnét a Száva völgyére áttérve az itáliai „Strada Ungarorum“-ba torkollott. A másik a Kalnik-hegység aljában húzódott Zágráb felé, hol ismét két ágra szakadván, a Száva balpartján továbbhaladva a Strada Ungarorumba és a Száván átvezetve, Sziszek, Topuszkó és a Petrova-gora érintésével az Una-völgyi horvátországi „hadiút“-ba, „Kálmán király útjába“ torkollott.

Ez utak hídfőit a Drávánál a magyar hatalom tüstént a honfoglaláskor birtokbavette, de a pozsegai hegyvidéktől nyugatra, a Macel-hegységig és Sotla-folyóig, a vízvásztó-hegylánctól délre a Kapeláig és Karsztig terjedő terület is a többi határon húzódó országválasztó zónákhoz — az Ostmarkhoz, Moraviához, az északi és keleti erdős-hegyes vidékhez — hasonló gyepeülve s az Itália felé haladó magyar hadak felvonulási területe volt a honfoglalás óta. Lakói az Ostmark leigázott lakosságához és a morvákhöz hasonlóan adófizetői voltak a magyar vezéreknek.

A nyugati hadivállalkozásoknak végeszakadván, ez a függőségi viszony lassanként megszűnt. Géza és István, mint nyugaton, itt sem gondoltak az idegen lakosságú gyepeülvének megszervezésére. De míg ott német és cseh uralom alatt teljes erővel indult meg a telepítés s az egyházi szervezés és két új birodalmi határtartomány, az osztrák örgrófság és morva hercegség alakult ki, Szlavóniában ily politikai és egyházi szervezkedésre nem került sor. A horvátok igyekeztek ugyan a kedvező helyzetet kihasználni s már korábban, Tomiszláv király (910—928) idejében egészen a Szávaig hatoltak. Itt azonban összeütközésbe kerültek a magyarokkal, kiknek Itáliába vezető egyik hadiútja a Dráva és Mura összefolyásától a Kalnik-hegység aljában vezetett dél felé Zágráb vidékéig s onnét, a Száva és Isonzó völgyén, a lombardok „Strada Ungarorum“-án át Udine és Treviso felé. Ez út mentén, valahol Zágráb vidékén, talán a Túrmezőn folyt le 921-ben vagy 924-ben Tomiszláv és az Itáliába tartó magyar sereg egyik horvát földre tört csapata közt a csata, melyet századok múltán a diokleai krónikás fantáziája Tomiszláv királynak „Attila magyar király“ felett aratott győzelmévé fokozott.

A Kapeia és Száva közti területet, a szávántúli Szlavóniát, ezidő óta a horvát királyok a magukénak vallották s a dalmát-

horvát egyház metropolitájának joghatósága — Tamás XIII. századi spalatói főesperes szerint — „egészen Zágráb határáig“ vagyis a Száva-völgyéig terjedt. A helyi viszonyokkal ismeretlen dalmát főpapok 925-ben a régi sziszeki püspökség felállításának, illetőleg a nonai horvát püspökség ide való át-helyezésének gondolatával is foglalkoztak, de tervük megvalósítására nem került sor. A nép rendszeres lelki gondozására, egyházi szervezet létesítésére sem ekkor, sem 1050 táján, a tinini (knini) horvát püspökség felállítása után komoly kísérlet nem történt. Az anyaországból járhatatlan hegyek hágóin át nehezen megközelíthető vidékről az önálló horvát királyság idejéből származó hivatalos iratokban és oklevelekben — a sziszeki püspökség felállításának hamarosan elejtett tervén kívül — soha említés sem esik. Egyházi és állami szervezetnek nyoma sincs s az itt lakó szlovén nemzetségek — szemben az Orbász-vidéki horvát és a XI. század elején hódoltatott narentavölgyi szerb nemzetségekkel — a horvát királyság életében soha szerephez nem jutottak. A régi Pannóniának szávántúli részén lakó szlovének, az időnként horvát uralom alatt álló Boszna-völgyi szerbekhez hasonlóan, adófizetői voltak, kis tartományuk — úgy látszik — két századon át hódolt tartománya volt a horvát királyoknak, de sohasem lett a horvát királyság szerves részévé.

Még kevésbé lett Horvátország részévé a száváninenni Szlavónia. Lehet, hogy a magyar királyok barátságát élvező utolsó horvát királyok — I. István, IV. Kresimir és Zvoimir — hatalmukat időnként a Szávától északra lakó szlovén nemzetségekre is kiterjesztették s tőlük a X. századi magyar vezérek példájára adót szedtek, de szorosabb kapcsolatnak, a horvát király tartósabb uralmának Szent László előtt sehol semmi nyomát sem találjuk. A Száva-Dráva-közi szlovének — mint ma mondják: kajhorvátok — a X—XI. században időnként a magyar, majd a horvát hatalomnak hódoltak és adót fizettek, de általában mégis függetlenül, minden Összetartó politikai és egyházi szervezet híjával éltek a maguk kezdetleges várak körül kialakult nemzetségi telepein, nemzetségi zsupánjaik uralma alatt. Az első zágrábi püspököt beiktató Fánscika udvari káplán hitelt érdemlő elbeszélése szerint „a bálványimádás tévelygése következtében Isten imádatától is el voltak idegenedve,“ mígnem László a zágrábi püspökség alapításakor a cseh Düh személyében nyelvüket értő püspököt és a szomszédos Somogy és Zala megyék magyar papságából papokat adott az egyházi gondozás híján pogányságba süllyedt népnek.

Szlavónia birtokbavétele szervesen illeszkedett László koncepciójába. A dunavidéki magyar impérium kialakulásakor Szlavónia szükségszerűen került a római és frank birodalmak dunai örökségét átvevő hatalom vonzókörébe s mikor Szent László a határvidék szervezéséhez fogott, programjába ter-

mészetszerűen fel kellett vennie Szlavónia megszállását is. A közvetlen okot mégis László sógorának, Zvoimir horvát királynak 1088-ban bekövetkezett halála szolgáltatta. Az özvegy királynétól és híveitől rossz hírek érkeztek az utolsó évtizedekben erősen szervezkedő ellenzéki párt mozgolódásáról, a kolostorból trónra került új király gyengeségéről s László jónak vélte, hogy „férje ellenségeitől igaztalanul háborgatott testvérét“ könnyebben megsegítendő, Horvátország közvetlen szomszédságába hatoljon.

Szlavónia birtokbavétele és a zágrábi püspökség alapítása az 1091. évi horvátországi hadjárat előtt történt, mert az alapításnál résztvevő s 1075 óta szereplő Gyula nádor, valamint Kozma veszprémi püspök tisztségét 1091-ben már mások — Péter nádor és Almarius püspök — viselték. László 1089-ben vagy 1090-ben szállta meg kardcsapás nélkül a száváninnyi Szlavóniát a korábban Horvátországnak hódoló szávántúli részekkel együtt. A Kapelán innét lakó szlovének, vagy mint a magyarok mondták: „tótok,“ ellenállás nélkül meghódoltak s földjük Szlavónia néven a magyar királyság tartománya lett.

Szlavónia tartományi szervezete

László nem mint hódított tartománnyal, hanem mint magyar impérium alá tartozó királyi birtokával bánt Szlavóniával. Földje, a zágrábi püspöknek és a birtokbavételnél közreműködő Garáb somogyi ispánnak adományozott részek kivételével, a királyi birtokot gyarapította. Lakosait, kik ellenállás nélkül hódoltak meg s a területükön korábban is többször keresztülvonuló és szomszédságában lakó magyaroknak soha bajt és gondot nem okoztak, László meghagyta régi állapotukban. A szolganépség az addigi szokás szerint adózott tovább, még az adózás módja — a nyestbóradó — is a régi maradt. A szabad nemzetségeket katonai szolgálatra a várakhoz osztotta be s az anyaország várkatonáihoz, a későbbi várjobbágyokhoz hasonló szabadsággal ruházta fel. Helyzetük csak annyiban változott, hogy a nemzetségi zsupán helyett királyi várispán hatósága alá kerültek. A király tulajdonába került régi váracsákak közül, az egykori nemzetségi zsupániák helyén a Száváninnét nyolc kis várispánság: Gerzence, Garics, Ivanics, Maróca, Roviscse, Kemluk vagy Kalnik, Zagoria, Zágráb, a Szávántúl négy ispánság: Podgoria, Gorica, Gora és Dubica s a hadiutak mentén három új magyar alapítású várispánság — Verőce, Várasd és Körös — alakult ki, mely utóbbiak Dubicávai és Zágrábbal később a királyi kormányzat főszerveivé lettek. Csázma várát, a hozzátartozó néppel együtt, László király a zágrábi püspöknek adományozta.

Szlavónia tizenöt kis várispánsága a XIII. századig fennállt, de akkor — főleg a három utolsó Árpád-király adományai révén — mindentől az egyházi és világi nagybirtokosság,

vagy a teljes nemesi szabadságra emelt szlavóniai várjobbágyok birtokába kerültek s helyükben öt magyar típusú nagyobb vármegye — Verőce, Kőrös, Varasd, Zágráb és Dubica — alakult ki. A magyar vármegyei szervezethez hasonló, de attól mégis különböző sajátos szlavóniai várszervezet élére — valószínűleg még László idejében — külön főtitisztviselő, afféle határispán, örgróf került: a szlavóniai bán, kinek tiszte később — talán már Kálmán korában — a horvátországi kormányzat élére állított bán méltóságával egykézbe került. Az új szlavóniai püspökséget László a magyar egyházi szervezetbe kapcsolta s a kalocsa-bácsi érseki tartományhoz csatolta. Joghatóságát részben magyar területre, Somogy megye drávántúli részeire, a Muraközre és Zala megye kerkántúli nyugati határvidékére is kiterjesztette. Nyugaton pontos határt vont a püspökség és a pécsi egyházmegye pozsegai főesperessége közt.

Szlavónia birtokbavétele után Magyarország közvetlen szomszédságába került Horvátországnak. Egy-két évvel utóbb, 1091-ben annak megszállására is sor került.

A horvát hatalom kialakulása

Az Adriai-tenger keleti partján, a görög és latin kultúra s a keleti és nyugati császárságok határterületén, a római Liburnia és Dalmácia földjén a X—XI. században számottevő hatalommá nőtt Tirpimir ivadékainak horvát királysága, Európának első tartós és életképes szláv államalakulata. Míg a szerbek széthúzó és viszálykodó nemzetségeit, törzseit egy-egy kiválóbb uralkodó egyéniség — a X. században Péter és Csaszláv zsupánok, a XI. század derekán Mihály zétai király — bizánci segítséggel is csak rövidebb időre tudták összekovácsolni, a művelődésre latin talajon fogékonyvá vált horvátok fejedelmei szívós akarattal, következetes munkával és nagy politikai tapintattal építették ki névleg Bizáncnak hódoló, de valójában független királyságukat.

A horvát fejedelemség az avar hatalom bukása után frank főhatóság alatt alakult ki. Nagy Károly friauli örgrófjai a VIII. század utolsó éveiben szereztek meg királyuk számára a római császárság egykori liburniai és dalmáciai tartományait. Nem sokkal utóbb tűnik fél Nonában az első keresztény horvát *dux*, Viseszláv „herceg“ (800 körül), akít a bolgár uralom alól nemzetségével együtt Károly védelme alá menekült timocsán fejedelem, Borna (f. 828) követett. Borna ugyanoly körülmények közt, császári kinevezéssel, került a Velebit és Kapela közt, Gecska vidékén lakó guduszkának s a Zermanja-, Kerka-, Getina-vidéki horvátok fölé, mint később a nvitrai Pribina Dél-Pannóniába. Unokaöccsét, Vladiszlávot (821—835), már „a nép kérésére“ emelte Lajos császár a hercegi méltóságba. Utódaikat — a Karolingoknak a többi szláv tartományban, Csehországban, Moráviában, Pannóniában is követett politikájához híven — a császárhű horvát nemzetségek közül sze-

melték ki. Így jutott a hercegi székbe Misláv (835—845) s a Trau, Spalató és Kiissza vidékén birtokos I. Tirpimir (845—864) is, a későbbi horvát nemzeti dinasztia ősatya.

A horvát hercegség magva a tengerpart és a Dinári Alpok között a Cetina, Kerka és Zermanja sűrűn lakott völgye volt, de hatalma már kezdetben is kiterjedt a szomszédos szigetekre — Brazzára, Lesinára — valamint a Velebiten túl a Kapeláig és Karsztig s valószínűleg a Felső-Orbász mentén és az Una forrásvidékén lakó horvát nemzetségekre is. A horvát területbe ékelt tengerparti latin városok — Zára, Trau és Spalató — Veglia, Arbe és Osero szigetekkel, Nagy Károly és I. Nikeforosz békeszerződése értelmében a bizánci császár uralma alatt maradtak. Kezdetben a Bizáncnak hódoló velencei hercegek, majd Velence függetlenítése után külön császári helytartók kormányzata vagy felügyelete alatt éltek a régi római municipális jogon alapuló autonóm életüket. A tengerparti horvát és szerb nemzetségeknek azonban kénytelen-kelletlen adót kellett fizetniük, mert a szárazon és vizen egyaránt veszedelmes horvát és narantán portyázók sarcolásaitól, kalóztámadásaitól sem Velence, sem a császár nem tudta őket megvédelmezni. Ez a viszony korán barátságos érintkezésre vezetett a latin városok és a szomszédságukban lakó horvát nemzetségek közt s alapjává lett a Tirpimirovicsek későbbi latinbarát politikájának.

A IX. század utolsó negyedében a horvát hercegség államjogi és külpolitikai helyzetében nagy változás következett be. Domagoj herceg (864—876) hajóhadával még 870-ben is részt vett hűbérura, II. Lajos császár oldalán a görögök ellen irányuló délitáliai hadjáratban. Ugyanekkor elszenvedte az újraéledt bizánci hatalom büntető hadjáratát, amit I. Baziliosz (867—886) az Adriai-tenger biztonságát veszélyeztető kalózhadjáratok miatt a narentai szerbek és a horvátok ellen indított. Néhány évvel később Domagoj elszakadt a Frankbirodalomtól s a keletrómai császár hűségére tért, ki távoli tartománya hercegtől csak a hűség és hódolat fejében fizetett csekély, jelképes adót követelt.

Karlmann bajor és felsőitáliai királynak Kocel pannóniai herceg vezérlete alatt horvát földre indított büntetőhadjárata kudarcba fulladt, jnaga a vezér is elesett. Horvátország végleg elszakadt a nyugati birodalomtól, de mint a keleti császár hűbéres tartománya is fenntartotta nyugati kapcsolatait. A Balkán-félszigeten Dalmácia latin városai voltak Róma hagyományának örökösei. Bizánc uralma alatt is a római eszme képviselői, a latin egyház keleti előőrsei maradtak. Ezek közvetítésével kapcsolódott Horvátország továbbra is Nyugathoz.

A keresztséget a horvátok nyugatról kapták. Első papjaik olaszok és németek voltak s a IX. század elején alapított nonai horvát püspökség is a nyugati egyházi szervezetbe tartozott.

Szedeszláv herceg (878—879) megkísérelte ugyan a horvát egyházat a szizmatikus Photius konstantinápolyi pátriárka hatósága alá átvenni, de kísérlete nem sikerült. Branimir (879—892) újra Romához csatlakozott.

A Tirpimirovicsek királysága

A dalmát városok épp ezidőben közelebbi kapcsolatba kerültek a horvát fejedelemmel s viszonyuk idők folyamán mindszorosabb kapcsolattá fejlődött. A sajátos földrajzi helyzet, a birodalom iránt tartozó kötelezettségeik azonossága, a kultúra élvezete után való vágy, mind egymásra utalta őket. A barátságot még szorosabbra fűzte hitbeli és egyházpolitikai felfogásuk azonossága. Mikor Tirpimir herceg ivadécai — Mutimir (892—910?) és Tomiszláv (910—928) — kerültek a trónra, a dalmáciai latin papság erős szövetségesre talált a fejedelmekben. A dalmát egyház a 925. évi spalatói zsinaton Tomiszláv segítségével szegi szárnyát a Metód tanításai nyomán itt is lábrakapott szláv rítusnak s vele a horvát egyház addigi függetlenségének. Az egész horvát terület felett joghatóságot gyakorló nonai püspökséget megszüntették, főpapja számára a többi dalmát püspökségekhez hasonló szűk jogkörrel rendelkező scardonai püspökséget állították fel s őt, valamint az egész horvát területet, a spalatói dalmát metropolita hatósága alá rendelték.

Tomiszláv a spalatói zsinaton már mint a bizánci Dalmácia prokonzulja és császári helytartója vett részt. A bolgár hatalomtól szorongatott császár e kinevezéssel akarta biztosítani magára hagyott tartományát s egyben értékes szövetségest vélt találni a szerb területek birtokbavételével Horvátország szomszédságába hatoló Simeon cárral szemben. Ezidő óta valahányszor rosszul ment Bizánc dolga a birodalom más vidékein, a horvát királyok voltak Dalmácia császári helytartói, ha jobbra fordult, újra görög helytartók jöttek. A tényleges helyzeten, a horvát fejedelmek és dalmát városok viszonyán, ez vajmi keveset változtatott. A császár horvát hűbérurasága hovatovább névlegessé vált. A horvát hercegség Tirpimir családjának örökös királyságává alakult át. Tomiszláv országa határait a Szávaig terjesztette és Dalmácia helytartóságát is megszervezve, királyi címet vett fel s ezt a pápa is elismerte, mikor levelében őt „a horvátok királyának“ címezte. II. Kresimir (949—969) — ha rövid időre is — uralma alá veti a Bosznai völgyi szerbeket. Derzsiszláv István (969—997) vagy III. Kresimir (1000—1030) óta a Narenta-völgyi pogány szerbek tartománya is a horvát király birtokát gyarapítja.

A XI. század elején újraéledő császári hatalom, miután uralmát egész Bulgáriára s az összes szerbekre kiterjesztette, ismét komolyan kezd a dalmát és horvát ügyekkel foglalkozni. Dalmáciába görög helytartó kerül s III. Kresimir — Orseolo Ottó és Szent István magyar király sógora — 1018-ban ünnepelesen kénytelen hódolni közvetlen szomszédjává lett csá-

szári hűbérura előtt. II. Baziliosz halála után a császárság újra hanyatlásnak indult, de annál veszedelmesebb ellenfele támadt a horvát királynak a tengeri hegemoniára törő Velencében. Az összeütközések Velence és a horvátok közt régi keletűek voltak. Már a IX. században állandók a panaszok a horvátok és a narentánok kalózkodásai miatt s a dogé nemegyszer fegyverrel volt kénytelen elégtételt venni. De a helyzet csak a XI. század elején élesedett ki, mikor a független uralkodói hatalom alapítására törekvő Orseolo Péter a horvát trónviszályt felhasználva, mindkét császár — II. Baziliosz és III. Ottó — felhatalmazásával mint „Dalmácia hercege“ vette védelmébe a dalmát városokat s döntő erővel avatkozott a horvát ügyekbe. Szvetoszláv (997—1000) helyébe testvéreit. III. Kresimirt (1000—1030) és Gojszlávot (1000—1020) segítette, mint társuralkodókat a trónra, Kresimir fiát pedig leánya vőlegényeként magával vitte Velencébe. A királyi ház és az Orseolók közt kötött házassági összeköttetés késleltette ugyan az összeütközést, de Péter beavatkozása a horvát tengeri hatalom elhanyaglásának és Dalmácia birtokáért vívott százados nehéz küzdelemnek prelúdiuma volt. Az Orseolók bukása után mindjárt fegyveres összecsapásra került a sor s 1027-ben Trau és Spalató, 1039-ben Zára is a horvát királynak hódolt. Ezekben a harcokban már Szent István és Péter magyar királyok segítették Kresimir és István (1030—1058) horvát királyokat. Szövetségük és rokoni összeköttetésük bevezető mozzanata a történeti értékű magyar-horvát barátságnak és a későbbi állam jogi kapcsolatnak.

A dalmát városok a XI. század derekán ismét a görög-velencei szövetség uralma alá kerültek, de IV. Kresimir Péter (1058—1074) újra kiterjeszti följük hatalmát. Míg elődei csak védői, prokonzuljai, eparchosai Dalmáciának, ő már teljes királyi hatalommal birtokolja azt, s magát — elsőnek a horvát fejedelmek közül — „Horvátország és Dalmácia Isten kegyelméből uralkodó királyának“ nevezi. A császár névleges uralmát ezután sem vonták kétségbe. A városok — bár a horvát király közvetlen uralma alá tartoznak — hivatalos irataik keltezését továbbra is a császár uralkodási éveivel kezdik, de utána a „horvát és dalmát király“ uralkodását is feljegyzik. Az uralmat maga IV. Romanosz császár (1068—1071) engedte át Kresimirnek, Dalmácia császári helytartóját is az ő hatósága alá rendelve. Lehetséges, bár bizonyítani nem lehet, hogy Kresimir egyidőre a Boszna-völgyi szerbeket és a Száva-Drávaközén lakó szlovéneket is királysága adófizetőivé tette. Mindenesetre felújította azonban elődeinek a magyar királyi házzal kötött szövetségét, ami legbizalmasabb hívének, majd utódának, Zvoimir bánnak, I. Béla király Ilona leányával, a horvátok Lepájával (regina lepa = szépkirályné) kötött házassága pecsételte meg. A szövetségből mindjárt hasznot is

húzott. 1071-ben már Salamon és Géza segítségével verte ki az északnyugati horvát határvidékre tört Bertold karantán herceg seregét. Két évvel utóbb Kresimir résztvett Mihály zétai szerb fejedelemnek a bizánci uralom ellen — Salamon 1072. évi nándorfehérvári és Morava-völgyi győzelmei nyomán — fellázadt bolgárok támogatására indult hadjáratában is.

Belső szervezet

A horvát királyság hatalma tetőpontján állt. A Szávától — sőt rövid ideig talán a szlavóniai vízválasztó hegylánctól — a Narentáig, az isztriai határfolyóktól és a tengerparttól a Felső-Orbász és a Boszna völgyéig minden Kresimirt uralta. Neki hódoltak a közeli szigetek lakói s az összes dalmát városok. Belgrádon, magyarosan Tengerfehérvárott tartott udvarában főpapok és a hercegség korában frank mintára kialakult tisztségek viselői: az udvarispán (*palatinus jupanus, curialis comes*), királyi udvarbíró (*regalis curiae iudex*), kamarás, étekhordó, pincemester, kard- és paizshordó, ajtónálló- és vadász-mester, bán és zsupánok vették körül.

A határtartományok élén már a X. században is az örgrófra emlékeztető méltóságviselők álltak. A Velebittől Isztriáig és a Kapelán túl a Szávaig terjedő északi határvidék kormányzója — ezeit Zvoimir — az avar uralom idejéből fennmaradt *bán* (Baján > bán, mint Kari > kral) címet viselte s külön bánja volt — úgy látszik — Boszniának is, mikor horvát uralom alá tartozott. A narentavölgyi határtartomány, a tengerparti *Maronia* élén „herceg“ állt. E tartományok egyébként az anyaországhoz hasonlóan *zsupákra*, zsupánságokra tagolódtak. Az anyaországban a X. század közepe óta kimutathatóan tizenegy zsupánság volt, többnyire a székvárról nevezve, a tengerparton: Nona, Luka (régebben Nina) Karin várával, Sidraga Belgrád várával, Bribir, Drid vagy Mosor, melyet Konstantinosz császár Parathalassia néven említ, az Alsó-Cetina két partján Clissa vagy Imota, a Cetina völgyén Cetina Stolac várával és Chlijevno (Livno), a Kerka völgyén Knin (Tinín), a Dinári Alpokon túl a Felső-Orbász völgyén Pleva, másként Zagorje (= hegyentúli), az Una forrásvidékén Pset. A bán fennhatósága alá a X. század derekán a három északi határzsupa tartozott: Lika, Korbava és Gecska és a később megszerzett tartományok zsupái. A Velebiten túl a bán hatósága alatt Bocsács, Buzsán és Vinodol zsupákat említik, a Kapela és Száva közt volt Modrus, Podgoria, Gorica, Gora és Dubica, az Una völgyén Psettől északra Poljica és Szana, ettől keletre Orbász. A két utóbbinak Horvátországhoz tartozásáról azonban nincs biztos adatunk. A narentánföld déli határtartománya — a maroniai hercegség — területén három zsupa volt: Morska vagyis tengermellék a közeli Brazza és Pharos szigetekkel, Rastok és Dölje. Hasonló zsupák keretében éltek Arbe, Veglia és Osero szigetek horvát lakosai.

A horvát zsupánság eredetében vérségi alakulat. A zsupánok itt is, mint Szlavóniában és a szerbeknél a nemzetségi közösségek élén álló nemzetségfők voltak. A horvát királyok ezt a nemzetségi alakulatot illesztették be frank mintára kiépített udvaruk és országos kormány szervezetük keretébe. A zsupánok a hierarchiában és kormányzatban ugyanazt a szerepet töltötték be, mint a király által kinevezett frank gaugrófok vagy a későbbi magyar várispánok, de mégis lényegesen különböztek azoktól. A horvátoknak nem akadt Szent Istvánjuk, ki a régi vérségi szervezetek politikai hatalmát megtörte volna. A horvát hercegek és királyok megalkudtak a nemzetségeknek a szláv népeknél igen nagverejű szokásjogon alapuló politikai hatalmával s a frank gauszervezetet vérségi alapra helyezték. Az eredeti tizennégy zsupánságnak és egy bánágnak megfelelően tizenkét kiváltságos horvát nemzetség volt s a zsupánokat és bánokat mindig e nemzetségekből választották, sőt a tisztségek — minden jel szerint — öröklődtek e nemzetségek keretében. Az első hercegek hatalmának bázisa idegen hatalmak támogatása volt. Frank vagy bizánci segítségre támaszkodva uralkodtak. Ez az oka, hogy a frank és bizánci hatalom emelkedésével vagy hanyatlásával egészen a IX. század végéig különböző nemzetségek fejei követik egymást a hercegi széken. Viseszláv nonai zsupán volt, Borna és Vladiszláv a guduszkánok, vagyis Gecska zsupánjai, Domagoj és Iljiko Knin vidékéről valók, I. Tirpimir és Szedeszláv Clissa zsupánjai.

Tirpimir ivadékainak — Mutimirnak és Tomiszlávnak — érdeme, hogy a nemzetségek állandó versengésének véget vetettek s a többi szláv népeknél minduntalan belső harcokra, bomlásra vezető vérségi szervezet keretében, sőt arra támaszkodva új alapot teremtettek közel két századon át virágzó hatalmuknak. E bázis a tengermelléki nemzetségeknek a Tirpimirovicsok vezetése mellett összekovácsolt szövetsége, másfelől a pápától is elismert keresztény királyság megalapítása volt. A szövetség a következményekből ítélve az etelközi vér szerződéshez hasonló keretben biztosította az örökös fejedelemséget, a koronázás és a királyi cím az isteni elhivatás jogcímét szerezte meg a Tirpimirovicsoknak. Az északi nemzetségek egy része — úgy látszik — ellenállott, bizonyára ezért került élükre a király bizalmát élvező bán, mint az uralkodóház exponense. Székvára — a jelek szerint — Korbava volt. A hegyvidékiek — Knin, Pset, Pleva zsupánjai — akarva-nemakarva csatlakoztak a szövetséghez, mert erejével szemben tehetetlenekké váltak, különösen mióta Tomiszláv a dalmát városok állandó támogatását és szövetségét is megszerezte maga és utódai számára. A horvát királyi hatalom ezidő óta a tizenkét nemzetség és a dalmát városok erős szövetségén alapult s inkább a törzsszövetségi fejedelmek, a

későbbi szerb zsupánok és kievi orosz nagyfejedelmek korlátozott hatalmával, semmint a nyugati keresztény királyok korlátlan hatalmával volt egyértékű. A horvát király akarata-nak bizonyos mértékig korlátot szabott a tizenkét előkelő nemzetség politikai hatalma. Ezeknek támogatása biztosította zavartalan uralmát. A Tirpimirovicsek jól értettek e támogatás megszerzéséhez és biztosításához, a vérségi szervezetek politikai hatalma mégis súlyos bonyodalmak csiráit rejtette magában, melyek az uralkodóház kihalta után zavarokra vezet-tek. A vihar előszele már Kresimir életében érezhetővé vált. Oka egyházi természetű volt.

A latin és szláv párt küzdelme

A horvát papság körében a IX. század vége óta állandóan kísértett a szláv rítusra való áttérés gondolata. Elszakadásra, a görög egyházhoz való csatlakozásra nem gondoltak, de Ciril és Metód eredeti tanítása szerint a római szentszék közvetlen hatósága alatt álló, független szláv rítusú horvát egyház alapítá-sára törekedtek. A dalmáciai latin papság minden erővel ellenszegült e törekvésnek s küzdelmében nemcsak a pápa, hanem a király is támogatta. Tomisláv idejében radikális intézkedéssel, a nonai horvát püspökség megszüntetésével látszólag sikerült a kérdést megoldani, de a XI. század köze-pén újult erővel lobbant lángra a mozgalom. A spalatói zsinat nem tudta kiirtani a szláv szertartást. Igen sok aktív híve volt, különösen a távoli hegyvidék latinul kevésbé tudó papjai közt. Emellett helytelen és erkölcstelen szokások is lábrakaptak a papság körében. Az egyház kebelében uralomrajutott szigorú irányzat, a reformzsinat határozatai ezért nagy elkeseredést váltottak ki. A horvát papság egy része ellenszegült a szent-szék határozatainak. S maga a tinini horvát püspök sem állt távol e felfogástól. Az 1060 tavaszán Mainard pápai követ jelenlétében tartott spalatói zsinat viszont a legszigorúbb álláspontra helyezkedett s az 1059. évi lateráni zsinat általános érvényű határozatain túl egyszersmindenkorra eltiltotta a szláv liturgiát, a ciril-írás használatát és „latinul nem tudó szlávok⁴⁴ pappászentelését. Eltiltották továbbá a görögös szakáll- és haj-viseletet is. A szláv rítust a zsinat szigorúan bélyegezte meg és eretnységnek nyilvánította Metód tanításait. E vád s az új spalatói érsek, Lőrinc (1060—1099), hajthatatlan fellépése nyomán nyílt ellenállásra került a sor. A horvát papság egy része 1063-ban a vegliai püspöki székbe önkényesen beültetett Zdeda és Vük papok vezetése alatt a 928 előtti állapot visszaállítását követelte. A dalmát egyháztól elszakadva, Róma közvetlen hatósága alatt akarták a szláv szertartású horvát egyházat megteremteni. A nép két pártra oszlott s a „szláv párt“ a „latin párt“-tal szemben még a dalmát városokban is tudott hívekre szert tenni.

Kresimir király — anyja, Orseolo Jocela révén maga is olasz ivadék — szívvel-lélekkel támogatta a latin reformpártot. Erőszakkal fojtotta el a felkelést. A főmozgató, Vük pap, tizenkétévi súlyos fogsággal bűnhődött. A király hatalma diadalra vitte a latin pártot, de a mozgalom nem hamvadt ki, csak elszunnyadt. Vezetői a kedvező pillanatra vártak, hogy újult erővel emeljék fel a lázadás lobogóját s ez az időpont nem soká váratott magára. Kresimir 1074-ben örökös hátrahagyása nélkül halt meg. A dinasztia egyetlen élő sarja, István herceg, gyenge és beteges ember volt s épp ezidőtájt szerzetes életre határozta el magát. Zvoimir bán, kiben a latin párt elhünyt királya akaratahoz híven a trón várományosát látta s akit katonai ereje és a hatalmas magyar király szövetsége is trónra ajánlott — úgy látszik — távol volt. Sógorát, Gézát, ki nemrégén fegyverrel segítette meg ellenségeivel szemben, épp ezidőben koronázták magyar királlyá s ő bizonyára résztvett az ünnepélyes szertartáson. Távolléte magyarázza meg, hogy a narentán-ivadék Szlavacs „tengermelléki herceg“, aki voltaképpen nem is volt horvát, az elégedetlen elemek támogatásával hirtelen magához ragadta a hatalmat. Szlavacs király (1074—1075) a gyökeres horvát nemzetségeknél nem talált elismerésre. A dalmát városok és Belgrád királyi székváros polgárai pedig a latinpárti horvát urakkal egyetértésben idegen segítség után láttak. Hívásukra Amikus gróf, a szentszék apuliai normann hűbéreseinek egyike, Dalmáciába jött s rövid küzdelem után leverte és foglyul ejtette Szlavacsot. A győzelem után a normann vezér jól megülte a dalmát városokat s csak az alkalmat jól megragadó Velence fegyveres fellépése tudta távozásra kényszeríteni. Domenico Silvio doge sorra hódoltatta a városokat s mint „Dalmácia hercege“ tért hazájába.

Zvoimir pápai hűbéres királysága

Horvátországban Zvoimir (1076—1088) lett a helyzet urává. Úgy lehet, magyar csapatok is segítették uralma biztosításában. öröklés jogcíme nem hivatkozhatott, ezért mint „Horvátország és Dalmácia hercege“ vette át az uralmat s koronáért és királyi méltósága elismeréséért Rómához fordult. A példa előtte állt. Felesége bátyját nemrégén az ő jelenlétében koronázták meg Szent Istvánnak a pápától kapott koronájával. Tudta, hiszen a követek az ő tartományán át jártak Rómából Esztergomba, hogy VII. Gergely szívesen támogatja Salamonnal szemben Gézát s azt is tudta a levélvivő követektől, hogy a pápa — igaz eredménytelenül — hűbéri hódolatot követelt Gézától. Ezért nem lepődött meg, hogy kérésének a szentszék szívesen tett eleget, de teljesítését komoly feltételekhez kötötte.

II. Szilveszter óta a helyzet nagyot változott. VII. Gergely a keresztény világ feletti uralmat a szó legszorosabb értelmé-

ben magyarázta s ha a régi jogon uralkodó királyokkal — így néhány évvel utóbb Szent Lászlóval — szemben lemondott is hűbérúri igényeinek azonnali érvényesítéséről, új koronát, új címet csak az ő fennhatóságát, hűbéruraságát fenntartás nélkül elismerő fejedelmeknek adott. Ezért nem vezetett eredményre az összes szerbeket egyesítő Mihály zétai király kérése, ki 1077-ben teljes állami függetlenségének elismerése mellett kért zászlót és koronát. A pápa Zvoimirtól is teljes hódolatot, hűbéruraságának kifejezett elismerését követelte s mikor ezt megkapta, az ünnepélyes beiktatást Gebizo pápai követ által még 1076 októberében a salonai Szent Péter-egyházban végrehajtatta.

Az országos zsinatra összehívott papság és nép Gebizo kérdésére egy lélekkel királlyá kiáltotta ki Zvoimirt, mire a követ a hűbérúság és hatalom jelvényeinek — Szent Péter zászlójának, kardnak, jogának és koronának — átnyújtásával jelképileg átadta a horvát és dalmát királyságot s Zvoimirt a két ország királyává emelte és avatta. A jelvényeket átvéve, Zvoimir ünnepélyesen engedelmességet fogadott és kötelező ígéretet tett, hogy az egyházi ügyekben kiadott pápai parancsoknak mindenképpen eleget fog tenni. Ezután a főurak hozzájárulásával „a neki átadott ország lakói részéről“ évi kétszáz arany hűbér (tributum) fizetésére kötelezte magát. A pápa horvátországi uraságának elismerésül a vránai Szent Gergely-koíostort — a későbbi templomos, majd Johannita perjelséget — a szentszék részére korlátlan tulajdonul adta át, hogy ott a pápai követek „Szent Péter saját földjén“ állandó lakást találjanak. Ezután következett az ünnepélyes hűségeskü letétele Gebizo kezébe. „Én Demeter, másképp Zvoimir — mondá — Isten kegyelméből és az apostoli szék ajándékából király, az én uramhoz, Gergely pápához és törvény szerinti utódaihoz ez órától kezdve hű leszek;“ „a királyságot pedig, amely nekem a Te kezéd által — Gebizo uram — átadott, hűségesen megőrzöm s azt és a felette való főhatósági jogot az apostoli széktől soha, semminő módon el nem vonom. Ha az én uram, Gergely pápa és utódai vagy követei az én birodalmamba jönnek, őket tisztelettel fogom fogadni, méltóan ellátni és hazabocsátani és nekik, akárhonnét hívjának, ha tehetem, őszintén szolgálatukra leszek“

A szertartás minden részletében azonos a hűbéres fejedelmek beiktatásának általánosan elfogadott és gyakorolt szertartásával. Az országot és a hatalom jelvényeit a papság és nép választása — a canonica electióval rokon szertartás — alapján a pápa, mint hűbérúr adta, Zvoimir pedig mint őt megadományozó urának hűbérese, hűségeskü mellett vette át. Horvátország és Dalmácia pápai hűbéres tartománnyá lettek, amint korábban Kresimirig — ha utóbb már csak névleg is — a bizánci császár hűbéres tartományai voltak. A horvát király

tényleges hatalmi állásán azonban ez a hűségeskü mitsem változtatott. Sőt inkább nyert vele, mert a szentszékhez szító dalmát városok sietve meghódoltak az új királynak, ki a latin párt legerősebb támasza volt. Velence kénytelen-kelletlen belenyugodott a változott helyzetbe s csak 1085-ben kísérelte meg jogait érvényesíteni, mikor a bizánci-normann szövetség támogatásáért Komnenosz Alexiosz császár az elveszett dalmát tartomány kormányzatával és védelmével megbízta, Falieri Vitale dogé ekkor újra felvette Dalmácia hercegének címét, de Zvoimir haláláig nem tudta lábát a városokban megvetni.

Zvoimir uralmában ugyanazokra az elemekre támaszkodott, mint elődei, de a római dalmát befolyás növekedésével a latin szellem még erősödött. Főtanácsadója Lőrinc spalatói érsek volt, kinek nagy része volt benne, hogy a szláv liturgia tábora teljesen elerőtlenedett s komoly akció indítására képtelenné vált. Zvoimir békés uralmának 1088-ban hirtelen halála vetett véget. Később tudni vélték, hogy a keresztes hadjáratra felhívott, de hadrakelni vonakodó nép lázadásának esett áldozatul. Egyetlen fia már korábban meghalt. Özvegye — úgy látszik — igényt tartott a trónra, de a horvátok a magyar asszony helyett a Tirpimir-ház utolsó sarját hozták elő kolostori cellájából.

II. István király (1089—1090) rövid uralmának emléke is alig maradt. Északon a magyar király, délen Bodin zétai szerb király az ő idejében terjesztették ki hatalmukat Szlavónia, illetőleg Bosznia nemrégén még a horvát királynak hódoló nemzetségeire. Halála után zavarok, pártviszályok támadtak. A hegyvidéki horvátok maguk közül akartak királyt választani. A latin párt tengermelléki hívei, a dalmát városok és Zvoimir egykori báni tartományának lakói Ilona özvegy királyné körül csoportosultak. Hatalmas pártja támadt a magyar szövetség gondolatának s még az 1091. év elején Spalatóból és Korbavából követek mentek Magyarországra, hogy László királyt az elárvult horvát trónra meghívják.

Magyarhorvát államközösség kezdetei

Szent László „ellenségeitől erősen háborgatott nőtestvérének, Zvoimir király özvegyének“ és a legtekintélyesebb horvát pártnak hívására még az 1091. év tavaszán el is indult Horvátországba. Megszerzésére — az egykorú író szerint — „nem telhetetlenségből“ tört, hanem „mert az utód nélkül elhalt Zvoimir királynak első fokozott álló rokona volt s így annak öröksége a királyi jog szerint őt illette meg.“ A szentszék és Zvoimir felfogásával ellentétben, a vérség jogára hivatkozva, öröklés címén formált igényt Horvát- és Dalmátországra és azokat „nővére számára szerezve vissza, tőle vette át a maga uralma alá“

Magyarország és Horvátország szövetségének, majd egy fő alatt való egyesítésének gondolata a történeti szükségszerűség erejével jelentkezett. Az egykori Nyugatrómai-birodalom bukása előtt utolsónak maradt tartománya, Dalmácia, a maga latin kultúrmaradványaival természetesen vonzódott nyugat felé s a földjére telepedett horvátságot is — hiába került a keleti császárság gyámködése alá, Konstantinápoly vonzókörébe — Róma felé irányították e föld hagyományai. Királyai, előkelői s a tengerparti latin városokkal érintkező rétegei nyugatról, a latin egyháztól és az olasz kultúrától várták a nemzet jövőjét, az egészséges fejlődést biztosító művelődési értékeket. Horvátország a XI. században utolsó keletre tőit előőrse volt Rómának és a nyugati kultúrának. A határain túl kezdődő keleti görög világgal szemben ugyanazt a szerepet töltötte be, mint fentebb északra Magyarország a görögséggel és az Ázsiából mindig újabb rajokban nyugatra hömpölygő török áradattal szemben. De Horvátország egymagában nehezen állhatott ellen a szláv rítus kedvezményével közeledő keleti hatalom csábításának. Már az ősi dinasztia idejében felüti fejét a „latin 4 és „szláv“ jelszavak alatt lángrollobbant küzdelem s a királyi trón megüresedésével új erőre kap a keletre néző mozgalom. A latin pártnak, a horvát nemzet sajátjává lett nyugati gondolatnak új erőre, új támasztéka volt szüksége, hogy magát, politikai irányát biztosíthassa és a jövőbe átmenthesse. Ezt az erőt, ezt a támogatást számára a szomszédságban csak a magyar nemzet nyújthatta. A sors, az érdekek, a politika közösége egymásra utalta a két nemzetet s ha László és az őt meghívó horvát urak nem is látták ily tisztán a helyzetet, csak a történeti szükségesség parancsszavának engedelmeskedtek, midőn a magyar-horvát életközösség megteremtésére törekedtek.

László a magyar határról Dalmáciába vezető „hadiút“-on — Zágrábon, Sziszekén, Topuszkón át — ért a horvát határra a Petrova-gorához. Innét az ellenséges érületű hegyvidéki horvát nemzetségekkel vívott helyi harcok között szállt le az Una völgyére s ott az erősségeket, köztük Poljica és Pset várait, sorra bevette. Valahol az Una forrásvidékén mindenesetre egyesült az őt behívó korbávai horvátokkal s velük — talán Knin elkerülésével, a Zermanja mentén — vonult a tengerpartig. A parti horvát városok és zsupánságok — Sidraga a királyi székvárossal, Belgráddal, Bribir és Nona — örömmel hódoltak Lászlónak, kit ők maguk hívtak meg a horvát trónra. A tengerpartról küldte követét II. Orbán pápához, Zvoimir hűbérurához, horvátországi trónfoglalásának elismerése végett. Sorinus nevű követével Oderisius monte-cassinói apátnak küldött levelében írja, hogy „már majdnem egész Szlavóniát“ — az egykorúaknál ez Horvátország és Dalmácia gyűjtőneve — „megszerezte s így most már,“ persze a tengeren át „mint szom-

szédok érintkezhetnek.“ A pápa és az apát válasza már nem találta Lászlót Horvátországban.

Alexiosz császár dalmáciai és horvát tervei a magyar foglalással veszélybe kerülvén, kún szövetségeseit uszította a magyarok ellen. A kúnokat 1091 tavaszán maga a császár hívta országába, hogy az északi végvidéken élő besenyő alattvalóinak lázadását velük szövetségben leverje. A győzelem után Magyarország felé irányította őket. Egyik seregük Kapolcs vezetése alatt Erdélybe tört s a Maros- és Számos-völgyi várak hátába kerülve, a Meszesi-kapun át Biharra rontott. Komoly ellentállásra itt sem találtak. A magyar várkatonák egyrésze idegen földön lévén elfoglalva, akadály nélkül keltek át a Tiszán s a Duna és Tisza mentén dél felé hatolva, borzasztó pusztulást okoztak. Dolguk végeztén zsákmánnyal, foglyokkal jól megpakodva keltek át a Tiszán s a Temes mentén igyekeztek az erdélyi városok felé, mikor a horvát földről hazasiető László seregével hátkapta őket. A csata Kapolcs hadainak teljes megsemmisülésével végződött. Az Al-Dunánál táborozó kún derékhad vezére bosszuló hadjáratra készült, de László megelőzte. A Temes és Cserna völgyén Orsováig nyomult s itt az ország határán magát Ákos vezért is halálra sebezve, döntő csapást mért ellenségére.

László összetűzése a szentszékekkel

László sietve jött el Horvátországból, serege egy részét azonban lenhagyta új országa védelmére s annak kormányzatát az ifjú Álmos hercegre bízta, kit Horvátország és Dalmácia királyának szánt. A magyarok kezére került tengerparti részekkel szomszédos Zára városának előljárói 1091 derekán okleveleik keltezésében császári hűbéruruk neve után szükségesnek tartották felemlíteni, hogy „László a pannonok királya Horvátországba nyomulva, a királyság élére unokaöccsét, Álmos urat állította királyul/’ Álmosnak a dalmát városok felett fennhatósággal bíró uralkodók részére fenntartott formulában horvát királyként való említése nemcsak e méltóságának elismerését jelenti, hanem egyben a zárai polgárság rokonszenvének is tanujele volt. A magyar király uralmának Zarában csakúgy, mint Spalatóban és a többi dalmát városokban sok híve volt s a városok csak a kényszerhelyzetnek engedve hódoltak az István király halála után dalmáciai tartományára újra igényt támasztó s a régi horvát ellenzékkel szövetkező császárnak, illetőleg az ő normann helytartójának.

Komnénosz Alexiosz (1081—1118) a horvát eseményekről hírt véve, a délitáliei harcokban őt hűségesen támogató Gotfrid melfi grófot, a Kresimir halála után Dalmáciában szereplő Amikusz fiát, Dalmácia császári helytartójává nevezte ki. A normann vezér 1091 elején hajóhada élén sorra hódoltatta a városokat és szigeteket s az addig uralkodó párt ellenzékével érintkezést találva, Horvátországra is kiterjeszteni igye-

kezett császári ura hatalmát. Sikerült is neki lábát a Cetina és Kerka vidékén megvetnie. A görög hatalom terjeszkedését maga a pápa mozdította elő, mikor Álmos királlyá avatásának útjába állott.

Teuzo pápai követ a kún háború befejezése után ért László udvarába Orbán pápa válaszával s Odilo saint-gillesi apáttal együtt résztvett a somogyvári bencés apátság alapításának 1091 őszén történt ünnepélyes szertartásán. A horvát kérdésben azonban nem hozott kedvező választ. Sajnos, a levélváltás nem jutott korunkra; tartalmát csak a következőkben állapíthatjuk meg.

Szent László eddig rendíthetetlen híve, támasza volt a szentszéknek. VII. Gergely, II. Viktort (1087) és II. Orbánt teljes meggyőződéssel támogatta. A németországi pápai párt vezéreivel, Rudolf ellenkirállyal és fiával, Bertolddal, 1077 óta nemcsak rokoni, hanem erős szövetségi viszonyt tartott fenn. Hűségében a császár csillagának látszólagos emelkedése sem tántorította meg. Három évvel a canossai vezeklés után megtörtént a végleges szakítás Gergely és Henrik közt s a császár a német és lombard püspökök hozzászító csoportjával ellenpápát választatott Guibert ravennai érsek személyében. A szerencse ez alkalommal Henrikhez szegődött s mialatt a pápa német hívei az Elsternél elesett Rudolf helyébe királlyá választott Luxemburgi Hermann (1081—1087) vezetése alatt küzdöttek a kiátkozott császár híveivel, ő maga Rómában fogta ostrom alá VII. Gergelyt. 1084-ben Róma is Henrik kezébe került. A Szent Péter-templomban megtörtént III. Kelemen ellenpápa beiktatása s utána Henrik császárrá koronázása. A törvényes pápa előbb az Angyalvárban védte magát, majd Salernoba menekült. Onnét újította meg az Anyaszentegyház ellen fegyver fogó császárra és a hamis pápára kimondott egyházi átkot. A középkor legnagyobb pápája 1085 május 25-én száműzetésben halt meg. Henrik hatalma tetőfokán állt s a katolikus egyház még éveken át változó szerencsével vívta szabadságharcát Európa legnagyobb világi hatalmasságával. Lászlót mindez nem tévesztette és nem rendítette meg. Bízott az eszme diadalában és kitartott annak fegyverhordozói mellett. A német pártok 1087. évi speyeri tanácskozásán húszezer lovast ígért Szent Péter trónjának támogatására. Még 1091-ben a tengerpartról Oderisiushoz írt levelében is a szentszék hűséges híveként mutatkozik be s ez év novemberében maga Orbán pápa is kedvelt fiának nevezi őt, kit ugyanez év elején a horvát pápai párt — s bizonyára nem a pápa tudta nélkül — hívott meg Horvátországba, öt évvel később Kálmán királyhoz intézett levelében ugyanez a pápa, ha Lászlót személy szerint nem is vádolja, mégis szomorúan panasolja fel, hogy „a magyar nép már régóta tévutakon jár s üdvének igaz pásztorát elhagyva, idegen nyájhoz csatlakozott.“ IV. Henrik pedig ugyan-

ekkor Álmos herceghez, „leghűségesebb és intimus barát jához“ fordult s régi barátságukra és a nagybátyjával kötött szövetségre hivatkozva kérte további támogatását. Ez a szövetség 1091 végén jött létre, mikor László a karácsonyi ünnepek alkalmával személyesen is találkozni akart Henrikkel. A találkozást Welf bajor herceg megíúsította, de a szövetséget mégis megkötötték. A változás kétségtelenül a horvát események miatt következett be.

Lászlónak a német pápai párttal kötött szoros rokoni kapcsolatai 1090-ben megszakadtak. Felesége és sógora — Rhéinfeldi Rudolf gyermekei — gyors egymásutánban meghaltak. Meghalt pár évvel előbb Salamon is, a császár és a magyar király ellenségeskedésének főoka. özvegye László unokatestvéréhez, Vladisláv Hermann lengyel herceghez ment nőül. A Szlavóniával, Horvátországgal határos isztriai és krajnai örgrófságok élére Henrik 1090-ben László unokaöccseit — Weimari Ulrik és magyar Zsófia fiait — állította. A németországi rokoni kapcsolatok most már inkább Henrik felé vonzották Lászlót. Kibékülésük mégis a horvátországi helyzetben leli magyarázatát.

Vájjon a bizánci császárral épp ezidőtájt kezdődő barátságos viszonya vagy Lászlónak Zvoimir feltétlen hódolatot jelentő hűbér esküjének letételétől való vonakodása akadályozta-e Orbán pápát László igényeinek elismerésében? nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy a válasz elutasító volt. László többé nem jött a pápa biztos támogatásának reményében s valószínűleg előzetes tudomásával megszállt Horvátországba, az elkeseredett Álmos pedig IV. Henrik császár segítségéhez folyamodott. Mint három évvel előbb az antivári érseki tartomány megszervezésére törekvő Bodin zétai szerb király, ő is III. Kelemen ellenpápától várta és remélte igényeinek és óhajainak kielégítését. A közvetítők bizonyára Ulrik és Poppo isztriai grófok voltak s Álmos főleg az ő segítségükre számított, mikor a Gotfrid kezén levő Kerka-Cetina-vidéki részek megszerzését tervbevette. Henrik császár leveléből tudjuk, hogy Álmos 1092-ben vagy 1093-ban hadrakészült a görögök ellen, de Henrik kérésére, kinek hatalma épp ezidőtájt kezdett leáldozni, lemondott a támadásról s inkább a császár karinthiai híveinek küldött segítséget az elhatalmasodó pápapárti urakkal szemben. Gotfrid gróf, dalmáciai görög helytartó, normann hadaival 1093-ban kivonult ugyan Dalmáciából, de ezzel Álmos helyzete nem javult. Alexiosz most Falieri Vitale dogét (1084—1096) bízta meg Dalmácia és az újra császári hűbérül tekintett Horvátország védelmével. Velence hadai, mint egykor Orseolo Péter idején, bevonultak Horvátország tengerparti részeire. A doge 1094-ben már nemcsak az újra hódoltatott Dalmácia, hanem — ezúttal először — „Horvátország hercegének“ címét is felvette. A normann uralom alól felszabadult városok örömmel fogadták a velencei hadakat, mert

Álmos császárbarát politikája miatt elvesztette bizalmukat. A hegyvidéken valószínűleg görög támogatással ugyanezidőben Péter zsupán — tán az egykor görög hűségre tért Kninvidéki Domagoj fejedelem ivadéka vagy Szlavacs király unokaöccse? — ragadta magához a hatalmat s Knin várában királyként kezdett uralkodni. A hegyvidéki horvátság egyidőre függetlenítette magát tengerparti testvéreitől s az 1095. évi spatatói zsinaton a knini horvát püspök sem tudott megjelenni. Az ország három részre szakadt; a tengerparti részeken a velencei doge, a hegyvidéken Péter, a Velebitől északra Álmos volt az úr. 1094-ben Álmos részt szándékozott venni Szent Lászlónak Vladisláv Hermann herceg hívására indított lengyelországi hadjáratán, de Henriknek és ellenségeitől szorongatott híveinek kérésére onnét is elmaradt. Minden jel szerint a Velebitől északra, az egykori bánóság területére visszahúzódva várta császári barátja s vele a maga ügyének jobbrafordulását.

A magyar király egész erejét latbavetve, könnyűszerrel vehette volna birtokába — felfogása szerint — őt jogosan megillető országát, de Lászlónak nem volt kedve fegyveres fellépésre. A szentszékkal húsz év óta fennálló szoros baráti és szövetségi viszony megszakadása bizonyára kellemetlenül érintette, hiszen szíve odavonzotta s a montecassinói apáthoz intézett leveléből is világosan kitűnik a pápai irányzathoz való ragaszkodása. Ha Álmos tanácsára közeledett is Henrikhez és hozzájárult Álmos császárbarát politikájához, személyesen nem kívánt a pápa akarata ellenére a horvát dolgokba avatkozni. Utolsó éveiben a lengyel herceg kérésére az ottani trónviszályok megszüntetésére indított hadjárat, majd a belső szervezés és a trónöröklés kérdésének rendezése foglalta el.

Szent László halála

Az Árpád-ház tagjai — Szent István, II. András és IV. Béla kivételével — rövidéletűek voltak. László sem volt még ötven esztendő, mikor betegeskedni kezdett s az utódlás kérdésének annyi nagy királyunk végső perceit megkeserítő gondja rászakadt. Unokaöccsei közül Álmos állt hozzá közelebb, eredetileg őt szánta utódjának, míg bátyját papnak nevelte. De Kálmán nem nyugodott bele egyházi hivatásába s ha mindkettejüket apai szeretettel gyámolító nagybátyjával nyíltan nem is szállt szembe, a király megbetegedésekor Lengyelországba szökött. Elhatározásával nemcsak a püspöki széktől való visszalépését, hanem trónigényét is bejelentette. László tisztában volt vele, hogy a korona jog szerint az idősebb Kálmánt illeti s emellett az utóbbi időben — úgy látszik — Álmos uralkodói képességeibe vetett bizalma is megrendült. A szenvedélyes ifjú kitűnő katona volt, de rossz diplomata. Tüzönvizen át császárbarát politikája semmi jót sem hozott az országra. Horvátországban és Dalmáciában inkább rontott a helyzetén. A szövetségnek csak Henrik látta hasznát, kinek ros-

kadozó hatalmát a karinthiai végeken a magyar segítség támasztotta alá. Álmos horvátországi politikájának kudarca, pápapárti érzelmeinek felülkerekedése s a testvérharctól való rettegés Lászlót közvetlenül halála előtt szándéka megmásítására készítették. Péter nádort Kálmán után küldte Lengyelországba s az ünnepélyesen visszahívott herceget a jog és törvény értelmében utódjául jelölte ki. Kálmán visszahívása és öröklésének biztosítása László részéről közeledést jelentett a szentszék felé, visszatérést eredeti külpolitikai koncepciójához, mert az egyházas gondolkodású hercegben idehaza s a pápai udvarban is mindenki a magyar pápai párt fejét, a szentszék odaadó hívét látta.

László király 1095 július 29-én halt meg. A váradi temetés után Kálmán akadálytalanul foglalta el trónját. Maga Álmos is — úgy látszott — belenyugszik a változhatatlanba. Horvátország még mindig nagyon bizonytalan trónja helyett a nemrégén elhunyt Lampért hercegségét, Béla és Géza egykori országrészét kapta meg, teljes uralkodói hatalommal.

Az első kereszteshad átvonulása

A fiatal király mindjárt trónralépte után a százazrekre rúgó kereszteshadak átvonulásának gazdasági és katonai szempontból egyaránt terhes problémájával került szembe.

II. Orbán pápa a clermonti zsinaton 1095 novemberében szólította hadba a kereszténységet a szeldsuk-törökök kezére került Szentföld felszabadítására s félévvel később, 1096 tavaszán a harci szózatot fellelkesült franciák, normannok, olaszok, németek már tízezzel sereglettek a kereszt jelvénye alá. Franciaországból és Németországból nagy seregek indultak Kis-Ázsia felé s útjukat részben — főleg a német hadak — Magyarország felé vették. A harci szózat nyomán még a tulajdonképeni hadjárat megindulása előtt fegyverre kapott előhadakat Kálmán király a mosoni országkapunál teljes megértéssel és minden gyanakvás nélkül bocsátotta be országába. Csak azt kötötte ki, hogy szükségleteiket készpénzfizetés mellett vásárlás útján szerezzék be. Amiens-i Remete Péter és Poissy Valter seregében mintegy 50—60.000 ember vonult keresztül baj nélkül az országon, de a déli határon, Zimonynál a fegyelmeztelen népség harcba keveredett a zimonyi vár őrségével, a várat is elfoglalta s csak a magyar sereg közeledtének hírére takarodott ki az országból. Gotschalk pap és a Vág völgyén közeledő Orleans-i Fölkér rendezetlen garázdálkodó hadai már a határon átkelve pusztítani, rabolni, erőszakoskodni kezdtek s Kálmán fegyveres erővel volt kénytelen őket az országból kivenni. Alig múlt el ez a veszedelem, nyár derekán Leiningen Emicho gróf vezetése alatt nyugat és észak minden tájáról összesereglett, sokféle nemzetiségű, harmincezer főnyi szedettvedett had kért átvonulásra engedelmet. Nagyrészüket nem az eszme iránti lelkesülés, hanem a kalandvágy, verekedő ösz-

tön hajtotta táborba s pusztításainak rossz híre messze megelőzte őket. Kálmán az addigi tapasztalatokon okulva, megtagadta tőlük a bebocsátást. A németek fegyverhez nyúltak és erőszakkal akartak utat törni. Már-már úgy látszott, Moson a kezükre kerül, de utolsó percben fordult a kocka. A magyarok előnyomulásának hírére kitört pánik teljes bomlást idézett elő s az üldöző magyar csapatok fellépésére fejvesztve menekültek. Rajmund toulousi gróf Somogyvár saint-gillesi anyapátságának hűbérura nagy francia seregével nem érintette Magyarországot. Lombardiából Isztrián és a horvát tengerparton át vonult Konstantinápoly felé. A központi hatalmat nélkülöző, három részre szakadt Horvátországban a sereg sokat szenvedett az éhségtől, a támogatás hiányától, a hegybe menekülő nép ortvámadásaitól és a természeti viszonyoktól s örültek, mikor az uratlan tartományt elhagyva, Konstantin Bodin zétai szerb királyhoz értek Skutariba.

Októberben érkeztek a magyar határra mintegy harmincezer gyalogos és tízezer fegyelmezett lovas vitézzel Bouilloni Gotfrid és Balduin lotharingiai hercegek. Kálmán bizalmatlanul fogadta átvonulási kérelmüket, de válasza nem volt elutasító. Személyes találkozásra hívta a vezéreket s a közvetlen érintkezés minden félreértést eloszlatozott. A pannonthalmi monostorban tartott nyolcnapi tanácskozás után teljes megállapodásra jutottak. A vezérek biztosítékot adtak a béke és rend fenntartása tekintetében, a király lehetővé tette a sereg kielégítő élelmezését. Balduin herceg feleségével együtt túszként jött Kálmán táborába, ki egész hadával kísérte a sereget országa határáig. Az átvonulást semmi sem zavarta, a had baj nélkül kelt át a Száván, Kálmán és Balduin baráti csókkal búcsúztak az elváláskor s a keresztes vitézek később is szívesen emlékeztek vissza a magyarországi útra.

Kálmán erélyes fellépése a rakoncátlan, garázda seregek ellen, előzékeny, de határozott magatartása a fegyelmezett keresztes hadak vezéreivel szemben egyszerűben megalapította tekintélyét s erre éppen most igen nagy szüksége volt. A horvát kérdés és országának a szentszékhez s a két császársághoz való viszonya sürgős rendezésre várt, a magyar királyság egész külpolitikai koncepciója revízióra szorult. Megannyi nehéz és nagy politikai tapintatot igénylő feladat, de Kálmánban megvolt a megoldásukhoz szükséges erő és körültekintés.

Kálmán és a szentszék

Álmos — mint egykor András és Salamon — a császári hatalom árnyékában vélte feltalálni maga és országa boldogulásának útját. Mindent egy lapra, még pedig rossz lapra tett fel. Nem gondolta meg, hogy a nyugati császárság már korántsem az a hatalom, ami volt III. Henrik korában, vagy akár tíz év előtt is. IV. Henrik mindkevesebb értékű szövetségéért kész volt harcban szállni a törvényes pápával, a görög császárral.

Velencével, a pápapárti horvát többség és a dalmát városok közhangulatával. Kálmán felismerte a reális erőviszonyokat és a látszólagos sikerek ellenére is hanyatló császári hatalommal kötött szövetségből országára háruló veszedelmet, a pápa és a keleti császár hatalmának emelkedő tendenciáját s a francia szellem diadalmas előrenyomulását. Tudta, hogy az a politika helyes, amit I. Géza és László szinte ösztönös megérzéssel közel két évtizeden át követtek s melynek útjáról a horvát kérdésben csalódott László élete utolsó éveiben Álmos biztatására tért le. Erre az útra tért vissza Kálmán, mikor az érintkezés elszakadt fonálát a szentszékkal újra összefonta.

A jóviszony helyreállítása felé az első lépést Orbán pápa tette meg, ki 1096 júliusában Saint-Gillesben tartózkodván, a somogyvári apátság felett egyházi joghatóságot gyakorló Odilo apáttól értesült Kálmán egyházas gondolkodásáról és vallásos érzelmeiről. Levélben üdvözölte Kálmánt trónralépte alkalmából és felszólította: „emelje fel a katolikus hit dicsőséges zászlaját, mely az ő országának világi zászlajával együtt győzelmet és dicsőséget fog szerezni.“ Hivatkozott levelében István királyra, „a vallásos fejedelemre,“ aki Rómától „érdemelte ki a királyi méltóság jogait.“ Inti, hogy az ő példáját követve forduljon el az eretnek Guiberttől és Henriktől, országát és népét vezesse vissza Szent Péter hűségére. Kéri, tudassa vele szándékait s a maga részéről felajánlja „mindazokat a méltóságokat és tisztségeket, amiket egykor előde, István, az apostoli széktől kiérdemelt.“ Végül hozzájárulását kérte, hogy apostoli követét Odilo apát kíséretében népe üdvére hozzáküldhesse. IV. Henrik ugyanezidőtájt fordult Álmoshoz. Régi barátságukra hivatkozva arra kérte, hogy bátyját a Lászlóval kötött szövetség fenntartására bírja és igyekezzék őt a hercegi méltóságától megfosztott pápapárti Welf bajor herceggel való érintkezésről lebeszélni. Kálmán habozás nélkül a pápa barátságát választotta s követei útján még az 1096. év végén, de legkésőbb 1097 legelején nőül kérte a pápa legjobb hívének, Roger szicíliai grófnak (1085—1101) leányát.

Magyar-normann-olasz szövetség

E követküldést meg kellett előznie a pápai követek megérkezésének, mert a házasság gondolata csak Odilo saint-gillesi apáttól származhatott, akit Orbán pápa levelében Magyarországra menendő egyik követeként említ. Roger idősebb leánya Odilo kegyurának, Rajmund toulousei és saint-gillesi grófnak felesége volt, míg nővérét 1095 óta IV. Henrik fia. a pápához csatlakozott Konrád bírta nőül. A normann fejedelem, Guiscard Róbert halála óta egész Szicília és az összes délitáliei normannok ura, szívesen látta a szentszék ajánlatával jött követeket, de a végleges választ az ünnepélyes leánykérő követség számára tartotta fenn. Arduin győri (?) püspök és Tamás ispán megérkeztek azután maga is hasonló követség

küldésével válaszolt s miután a király, Álmos herceg és az ország előkelői e követek előtt hitet tettek a királyné részére tett mőring-ígéret megtartásáról, a leoncastroi püspök és háromszáz vitéz kíséretében útnak indítá Buzilla grófnőt Magyarországra. A menyasszonyt a horvát tengerparton, Belgrád városában Mérkúr ispán, a későbbi erdélyi vajda fogadta ötezer fegyveres élén, kik a bizonytalan hegyvidéki úton az új királyné kíséretére voltak hivatva. Kálmán házassága Hautevillei Tankréd unokájával, a francia-normann Buzillával, az Árpád-ház első nyugateurópai családi összeköttetése volt. Szent István, Salamon és László a német udvarból házasodtak, Endre és Béla a száműzetésből hozták orosz és lengyel feleségeiket, Géza második asszonya görög volt. Mindannyian a magyar királysággal közvetlenül szomszédos országok udvaraival kerestek kapcsolatokat. Kálmán már messze délnyugatra nézett. A magyar külpolitika köre kibővült.

A házassággal létrejött szövetség éle kétségtelenül Velence horvátországi aspirációi ellen irányult. Velence új hercege, Michieli Vitale (1096—1101) elődjének a bizánci császártól kapott megbízása alapján épp ezidőben újjahódoltatta a dalmát városokat és szigeteket, de Horvátországra vonatkozó igényeit nem tudta érvényesíteni. Álmos távozta után a Velebiten túl táborozó s bizonyára új hadakkal erősített magyar sereg, talán éppen Mérkúr ispán vezérletével, csendben levonult a tengerpartra. A horvát főváros, Belgrád, a pápa pártjára tért magyar király seregét szívesen fogadta s mire a királyi menyasszony megérkezett, a szomszédos tengerpartvidékkel együtt immár újra „a magyar király hatósága alá“ tartozott. Kálmán jól tudta, hogy Velencével a tengerpart és a dalmát városok birtoka miatt előbb-utóbb fegyveresen kell összeütköznie, de egyelőre — míg tiszta helyzetet teremthet — kerülte a kihívást. Miután a normann szövetségben a nagyratörő város tengeri hatalmával szemben jó egyensúlyra tett szert, Velencével is békésen megegyezett.

A megegyezést maga a dogé sürgette. A magyar sereg előnyomulása és a normann-szövetség — úgy látszik — idegesítette s dalmáciai uralmát békés úton igyekezett biztosítani. Sűrű követjárás indult meg. A dogé barátságot és szövetséget ajánlott, de Kálmán halogatta a végleges választ. Velence már cselt gyanított, mikor Kálmán felelete 1098-ban végre megérkezett. A késedelmet azzal mentegette, hogy a válaszhoz „egész királysága tanácsának“ beleegyezését kellett kikérnie; mivel a tanács nélkül létrehozott kötés nem bír szilárd alappal. Az igazi ok más volt. Kálmán már ekkor a horvát viszonyok gyökeres rendezésére gondolt, de Álmos herceg talán a király horvátországi tervei miatt felbőszülve, felkelésre készült. A testvérharcnak az urak ellenállása útját vágta, de Kálmán — rossztól tartva — most már helyesebbnek látta a dogé békét

kérő jobbát elfogadni. Levelében felbonthatatlan örök barátságát hangoztatta s kívánatosnak mondja, hogy a dogéval kölcsönösen esküt tegyenek, „melynek értelmében egymást veszályban megsegítenék és területüket közös erővel gyarapítanák/4 Nem sokkal utóbb írásban is megkötötték a barátsági szerződést. Kálmán és a dogé minden alattvalóikkal egyetemben barátságot esküdtek egymásnak. A „magyarok királya⁴⁴ és „Velenca, Dalmácia, Horvátország hercege“ kölcsönösen biztosították egymást, hogy „övéiket, a nekik alávetett összes városokat, kastélyokat és helységeket ők maguk és övéik által védeni fogják, semmiképen sem háborgatják s ha valaki övéik közül a másik embereit háborgatná vagy sértené, a hír vétele után egymásnak harminc napon belül elégtételt adnak.“ Az eskü szövegét tartalmazó irathoz azonban Kálmán záradékkal hozzáfűzte, hogy „neki s országa előkelőinek és öregeinek kétségei vannak, vajjon nevezheti-e a herceget Horvátország és Dalmácia hercegének s ezért óhajtja és akarja, hogy a barátsági szövetség épségbenmaradása mellett teljes bizonyossággal megállapíttassék, mi illeti meg egyiküket és másikat is elődeik jogán,“ nehogy ebből valaha is félreértés vagy viszály támadhasson. Mivel Kálmán kétségtelenül tudta, hogy horvát elődei „Horvátország és Dalmácia királyai“ voltak, a záradékkal a szerződés ideiglenes és módosítható jellegét kívánta kidomborítani. Kibúvót hagyott arra az esetre, ha Dalmáciára vonatkozó igényeit majd érvényesíteni akarja. Ez az idő csak évek múlva következett el, mert Kálmánt közben az északi szláv szomszédok üdyei foglalták el.

Orosz és cseh dolgok

Lengyelországban Szent László 1094. évi beavatkozása óta a belső béke biztosítottnak látszott Vladiszláv Hermann és fiai között s a szívélyes rokon viszonyt a magyar és lengyel uralkodók közt semmi sem zavarta. Annál nagyobb zavarok uralkodtak orosz földön és Csehországban.

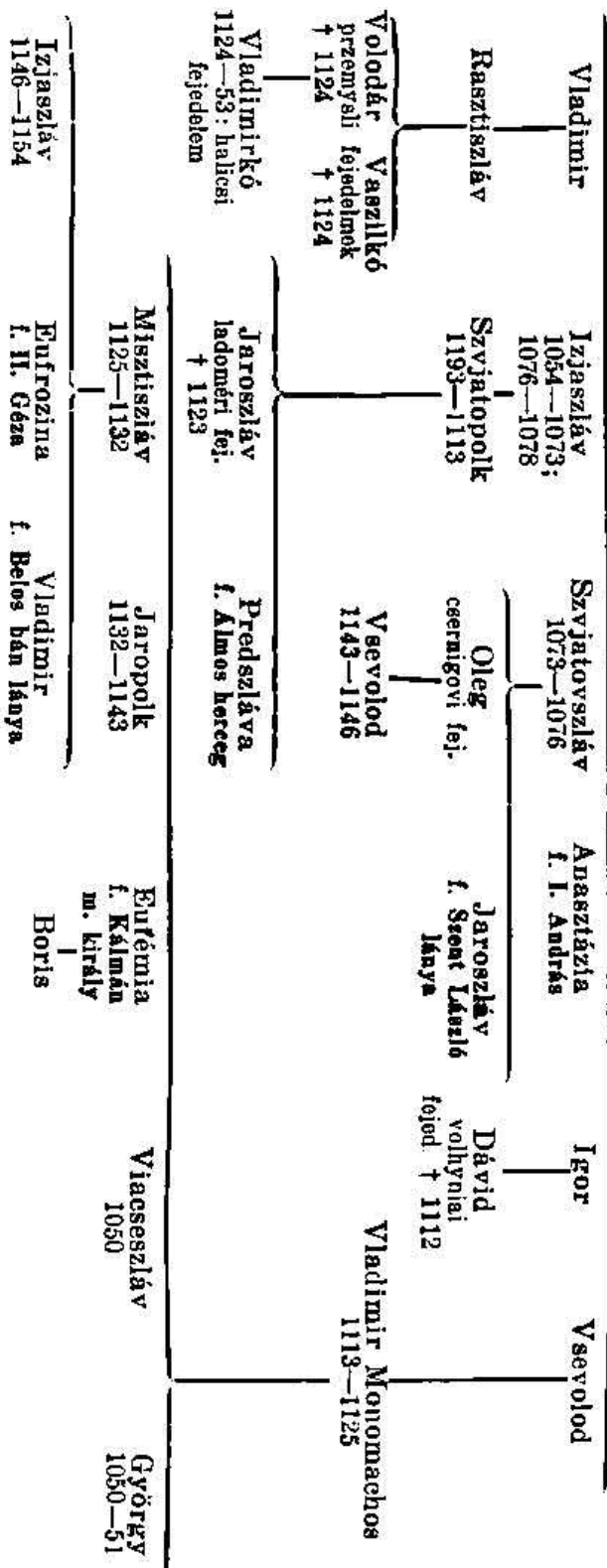
Nagy Jaroszláv fiai és unokái régi normann és szláv szokás szerint megosztották az országot s a kisebb fejedelemségeket a senioratus címén uralkodó kievi nagyfejedelem fokozatosan névlegessé váló uralma alatt kormányozták. Az összetűzések, hatalmaskodások, testvérharcok, kegyetlenkedések napirenden voltak. Egy ily esemény, Vaszilko igazságtalan megvakítása nyomán kelt belső háború készítette Kálmánt 1099-ben a magyar határon dúló harcra való beavatkozásra. A büntető hadjáratot Szvjatopolk nagyfejedelem és unokatestvérei: Vladimir Monomachosz és csernigovi Oleg vezették Dávid volhiniai és Volodár przemysii fejedelmek ellen. Velük volt Szent László veje, csernigovi Jaroszláv is. Dávid a kúnokhoz fordult segítségért, ellenfelei — nyilván László vejének tanácsára — Kálmán beavatkozását kérték. A magyar király két püspöké-

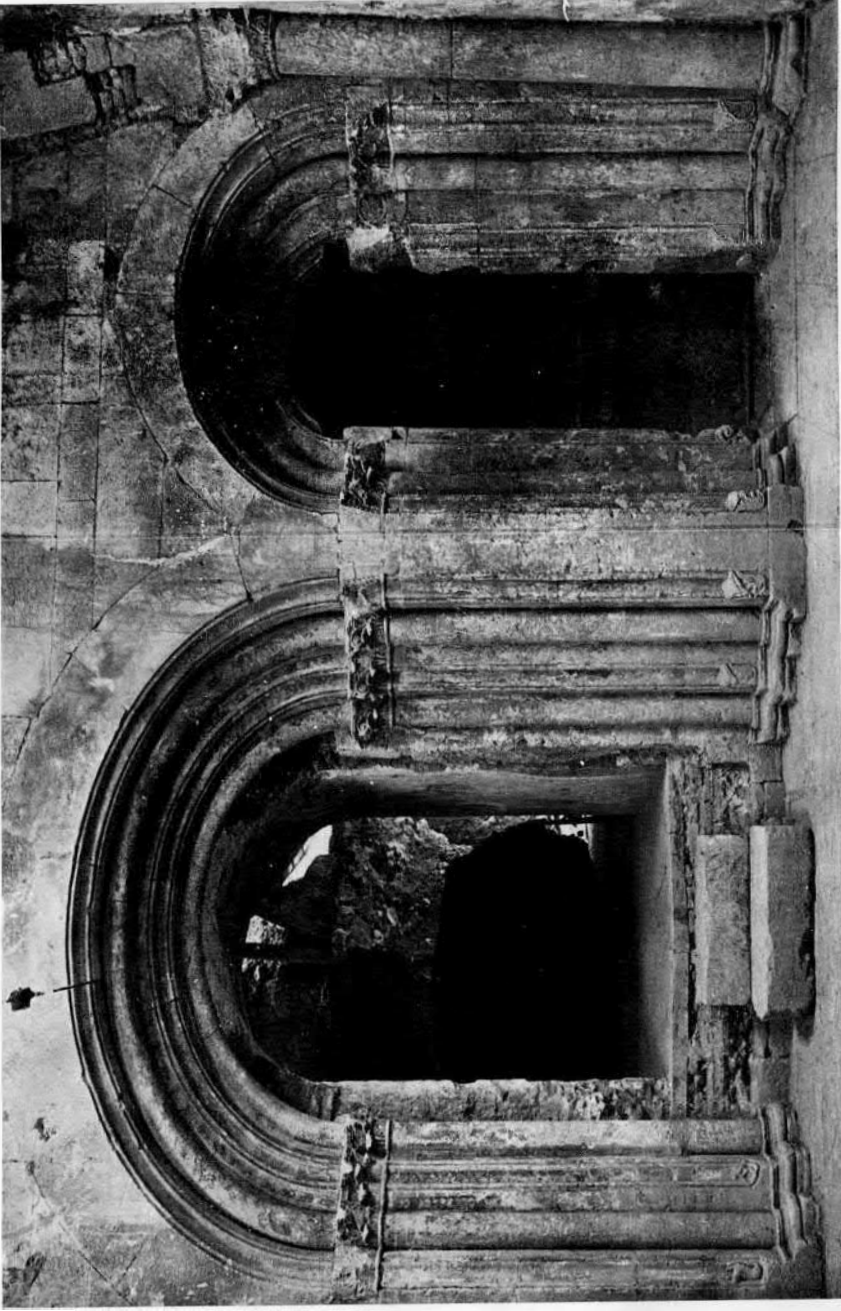
vei, Lőrincsel és Koppánnal, ki egykor Jaroszlávval együtt vett részt a somogyvári alapításnál, több ispánnal és pár ezer lovassal el is jött Przemysl alá. De a harc rosszul ütött ki. A kunok kis csapatának hirtelen támadása és színlelt megfutamodása zavarba hozta a régi harcmódotól már elszokott, német módra harcoló s részben már páncélos magyarokat. Mint egykor a német seregek a kalandozó magyar csapatok elől, vad menekülésben kerestek védelmet. A veszteség nagy volt. Két püspök és két ispán áldozatul esett. Magát a királyt is csak hívei önfeláldozása mentette meg. Az első fegyveres kirándulás orosz földre kudarccal végződött, de alkalmat adott Árpád és Rurik ivadékainak családi összeköttetések elmélyítésére. Álmos herceg Przemysl alatt barátkozott össze Szvjatopolk nagyfejedelemmel (1093—1113), kinek fia, Jaroszláv a háború előtt követként járt Magyarországon. A barátságot néhány évvel utóbb Álmosnak Predszlavával, Szvjatopolk leányával kötött házassága pecsételte meg. Kálmán inkább a művelt, nagylelkű, bölcs és hősiességszuzdali fejedelemhez, Vladimir Monomachoshoz vonzódott s normann feleségének halála után 1107-ben ennek leányát vette nőül.

Csehországban a rendszer azonos volt az oroszokkal. A hercegi ház tagjai megosztottak egymás közt a cseh és morva tartományokon s a prágai cseh herceg főhatósága alatt szinte teljes és fejedelmi hatalommal uralkodtak. A torzszalkodások, testvérharcok itt is napirenden voltak, de a hercegi hatalom túlsúlya és a császári hűbérúr beavatkozásának félelme hosszú időn át megakadályozta a viszonyok elfajulását. I. Bretiszláv és II. Vratiszláv, ki hűsége jutalmául saját személyére királyi címet is kapott Henrikől, jól értettek az erők egyensúlyozásához. Mikor azonban II. Bretiszláv herceg (1092—1100) Magyarországból visszatérve s talán magyar nagyapjának, I. Andrásnak példáját tartva szeme előtt, felforgatta az ősi örökösödési rendet s a senior mellőzésével saját öccsét, Borzivojt, jelölte ki utódjául, negyven esztendőös harcok, háborúskodások magvát vetette el. A Przemyslidák cseh és morva ága, Vratiszláv és Ottó ivadékai évtizedeken át vetélkedtek a főhatalomért, míg végre I. Szobieszláv (1125—1140), a mi Álmos hercegünk sógora és II. Vladiszláv (1140—1173) nyugvóponttra vitték a küzdelmet. A magyar királyok szomszédság és rokonság címén nem egyszer avatkoztak be a családi viszályba. Szent László halála előtt készült unokaöccsei, Szvatopluk és II. Ottó morva hercegek érdekében fellépni s Kálmán 1099-ben ugyané szándékkal indult a morva határra, hova Bretiszláv herceg, László egykori vendége, nagy sereggel közeledett. A személyes találkozás során azonban Kálmán meggyőződött, hogy a trón senioratus címén sem az ő unokatestvérét illetné s nagynénje gyermekeivel együtt belenyugodott Borzivoj (1100—1107) öröklésébe. Bretiszlávval békét és szö-

Nagy Jaroszláv

1016—1054: kievi nagyfejedelem

Részlet az esztergomi királyi palota egyik terméből.

RÉSZLET AZ ESZTERGOMI KIRÁLYI PALOTA EGYIK
TERMÉBŐL. XII. századi palota legdíszesebben kiképzett
terme; valószínűleg fogadásokra szolgált, trónterem volt. A ká-
polna kapujához hasonló szép íves, román stíű ajtók nyil-
nak belé.

vétségét kötött, de unokatestvérét, Szvatoplukot, is biztosította jóindulatú barátságáról.

A przemysli, később halicsi és a ladoméri orosz fejedelemségek fölött való befolyás biztosítása magyar szempontból — mind a lengyel szövetséggel való közlekedés megkönnyítése, mind a kun betörések elhárítása végett — kívánatosnak látszott. Mégsem tehető fel, hogy Kálmánt ez a III. Béla korában előtérbe nyomult törekvés készítette volna beavatkozásra. Róla az sem tehető fel, mintha ereje fitogtatása, tekintélye megalapozása végett fogott volna ily kétes kimenetelű vállalkozásba. Kétségtelen, hogy az orosz és cseh ügyekbe Álmos mozgolódása miatt avatkozott be. Így biztosította magát a meglepetésektől horvátországi útja idejére. Öccsét nem vihette magával, mert éppen a horvát királyság reményének elvesztése keserítette el, másrészt odalent sem szívesen látták volna a császár barátját. Ezért az Álmos hercegségével szomszédos országok fejedelmeivel kötött barátságban keresett és talált védelmet egy külföldi segítséggel megindítható felkelés ellenében.

Kálmán Magyarország, Horvátország és Dalmácia királya

Horvátország szomszédságában és helyzetében ezalatt nagy változások történtek. Az összes szerbeket egyesítő s ezért a horvát ügyek alakulására is némi befolyással bíró zétai szerb királyság Bodin király halálával 1101-ben szétesett. Diokleában Bodin utódai unokatestvérének, Branislávnak ivadékaival vetélkedtek a trónért. Rása — a mai Novipasar — vidékén Ulkán nagy zsupán kezdi alapját vetni a későbbi szerb hatalomnak. Bosznia külön bán uralma alatt önállósítja magát. Velencét a keleti ügyek, a kereszteshadak szállítása, élelmezése és a Levante kereskedelme miatt a tenger uralmáért Pisával, Genovával folytatott küzdelem foglalta el s odahaza Itáliában is harcbaeveredett Ferrarával, Padovával, a trevizói püspökkel. A kereszteshadjáratból kifolyólag veszedelmesen megnőtt a normannok hatalma is, kiknek tengeri támadásai sok bajt okozhattak Velence kereskedőinek. Az új dogé, Falieri Orde-lafo (1101—1118) ezért nem vigyázhatta kellő gonddal a dalmáciai eseményeket s a városok szinte ki voltak szolgáltatva a magyar propagandának. Még kevésbé gondolhatott Dalmáciával görög hűbérura. Alexiosz császár, mikor a Malek sah vezetése alatt gyors iramban előnyomuló szeldsukok ellen Orbán pápától segítséget kért, nem számolt a nyugati invázió méreteivel és következményeivel. A segítség megérkezett, de belőle a birodalomra vajmi kevés haszon háramlóit. A törököktől elfoglalt területen új keresztény hatalmak alakultak ki. A francia és normann lovagok hűbéri államai: a jeruzsálemi királyság s a királyság névleges hűbérurasága alatt álló tripoliszi, antiochiai fejedelemségek, edesszai grófság mihamarabb összeütközésbe kerültek a birodalommal. Alexiosz a franciák térhódítását még csak elviselte volna, de a gyűlölt délitáliei

normannok vezérével, Boemund antiochiai fejedelemmel (1098—1111), már 1100-ban törésre került a dolog. Boemund ezidő óta a bizánci császár elleni küzdelmet fontosabb feladatának tekintette, mint a törökök kiűzését s Itáliába visszatérve apósának, Fülöp francia királynak és II. Paschalis pápának segítségével 1104 óta összetoborzott újabb keresztes hadát 1107-ben nem Antiochiába, hanem a makedóniai és epiroszi partokra irányította. A harc 1108-ban Alexiosz győzelmével végződött, de a normannoknak mégis sikerült minden erejét tíz esztendőre lekötöniük. Ez oldalról a horvát akciót semmi veszedelem sem fenyegette. A pápa sem támasztott már aggályokat, sőt szívesen fogadta Kálmán törekvéseinek hírért. A harcias II. Orbán örökébe lépő II. Paschalis felismerte a horvát hűbéruraság névleges természetét s Bizánc és Velence uralma helyett hűbéreskü nélkül is előnyösebbnek vélte a szentszék jogait és a dalmát egyház érdekeit mindenesetre respektáló magyar király hatalomra jutását.

A horvát megszállás előkészítésében Kálmán éppoly kiváló és körültekintő diplomatának bizonyult, amely bölcs törvényhozó és erélyes kormányzó volt.

Nagy politikai tapintata és okos mérséklete érvényesült már az ország birtokbavételénél is. A magyar sereg 1102 elején indult el Zágrábon, Sziszekén és Topuszkón át a délre vezető hadiúton. A horvát határon, a Petrova-goránál a hegyvidéki horvátok Péter „király“ vezérlete alatt harcbabocsátkoztak a magyarokkal, de megverettek s maga Péter is elesett. Több ellenállással a magyar sereg nem találkozott s a sereg nyomában haladó király is akadálytalanul vonult be Tengerfehérvárra, Kresimir és Zvoimir egykori fővárosába. Kálmán nagy kísérettel érkezett. Vele voltak Prokop egri püspök, Sigindunus zagorjei, vagyis hegyentüli püspök, ahogy Kálmán korában a zágrábi püspököt Dalmáciában nevezték, továbbá Keled bácsi, Saul bihari, Tamás fehérvári ispánok, Izsák, Péter, Ernye, Endre, Kozma, Bökény és Dénes ispánok s ezek számából következőleg legalább tíz vármegyei zászlóalj.

Kálmán, bár erős sereggel rendelkezett, nem hódítóként lépett fel, hanem mint az ország örökös királya. Jogait most már a pápa is elismerte anélkül, hogy hűbéresküt követelt volna. II. Paschalis a bevonulás után külön követet küldött „Dalmáciába és Magyarországra“ Ágoston bíbornok személyében, aki 1103-ban is Belgrád városában tartózkodott, hol Kálmán még 1102-ben megkoronáztatta magát. Vájjon ez a koronázás a magyar királyok és az utolsó horvát királyok megkoronázásához hasonló egyszeri ünnepélyes aktus volt-e vagy a sátoros ünnepeken évente megismételt koronázás, amiről a daimát városok későbbi kiváltságlevelei szólnak, a forrásokból nem derül ki. Mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy Kálmán, ki ezidő óta „az Isten kegyelméből Magyarország,

Horvátország és Dalmácia királya“ címet használja, ünnepélyesen is megkoronáztatta magát új országai királyának, mert e koronázás dokumentálhatta legérthetőbben uralmának törvényességét, országának és királyi jogainak tényleges birtokbavételét.

Horvátország kormányszata

A királyi várakba, városokba természetesen magyar őrség került, élén egy-egy ispánnal, aminő 1110 táján Sergius nónai ispán volt. Az országos kormányzattal és a király állandó helyettesítésével külön királyi főtisztviselőt bízott meg Kálmán, akit a nép — régi horvát szokás szerint — bánnak nevezett. Ez a címzés azután a hivatalos gyakorlatban is meggyökeresedett. Horvátország bánja a király személyének képviselője, bizalmi embere lévén, természetesen magyar ember volt. Az első név szerint ismert bán a Csák-nembeli Ugra vagy Ugrin (1105) volt s minden valószínűség szerint a Kálmán kíséretében 1095-ben lengyel földre menekült Ugrával azonos. Keled bán (1117) az 1002 és 1113 közt említett Gutkeled-nembeli Keled bácsi ispánnal látszik azonosnak. Magyar ispánok voltak a királyi hadak és várőrségek vezérei is.

A bán, az ispánok és a magyar katonaság a központi hatalom, a magyar és most már egyszersmind horvát királyi hatalom kormányzati és közigazgatási szervei voltak s funkciójuk ehhez képest csak az ország kormányzására, védelmére, rendjének fenntartására, a királyi várak és javak őrzésére és kezelésére s a királyi jogok érvényesítésére terjedt ki. Aféle királyi várszervezet felállítására, aminő Szlavóniának várhálózata volt, Kálmán itt nem gondolt, mert ehhez elegendő birtokkal és néppel sem rendelkezett. Szlavónia földje a megszállással mindenestől királyi birtokká lett, a szabad nemzetségek tagjai a királyi közigazgatás megszervezésével — bár szabadságuk minden sérelme nélkül — királyi vitézekké és várkatonákká lettek. Horvátországban csak a horvát királyi birtok jutott a király tulajdonába. A lakosság zöme régi jogainak és kiváltságainak teljes élvezetében maradt s továbbra is az ősi nemzetségi szokások szerint élt. A tizenkét vezetőnemzetség, a legelőkelőbb zsupáncsaládok, kiknek többsége annakidején Lászlót behívta s most Kálmánban örökös királyát üdvözölte, megtartotta addigi kiváltságos helyzetét. Formájában és szövegében itt-ott kifogásolható, de lényeg tekintetében hitelt érdemlő XIV. századi feljegyzés szerint Kálmán az előtte hódoló tizenkét nemzetségfőt, zsupánt csókkal fogadta hívévé s őket és övéiket minden birtokukban megerősítette. Régi kiváltságaikhoz képest elismerte teljes adómentességüket és hadi kötelezettségüket Magyarország megtámadtása esetére nemzetségenként tíz fegyverképes lovas állításában határozta meg. A hadiköltségek viselését a Dráváig a nemzet-

ségekre róttá, azontúl azonban magára vállalta. A horvát területen birtokos egyházakat is megerősítette birtokaik élvezetében, így mindjárt koronázása után a zárai apácák Szűz Máriakolostorának birtokait külön oklevélben biztosította. A horvát nép társadalmi, gazdasági és jogviszonyait a magyar király uralma miben sem érintette. Viszont az utóbbi évek zavaiban megingott rend és közbiztonság helyreállításával életét, szabad mozgását megkönnyítette. A bizonytalanság megszűnt, mindenki szabadon mehetett bárhova, mert — Venekenga zárai apáca-fejedelemasszony szavai szerint — „isteni intésre a Szentséges Kálmán király visszaadta a föld és a tenger békéjét.“

A dalmát városok hódoltatása

Horvátországban helyreállt a normális rend s Kálmán 1103-ban dolgát jól végezve hazatért. A következő évben résztvett Szvatopluk morva hercegnek a hatalomért indított hadjáratában, majd a dalmát városok hódoltatását készítette elő. Alexioszt szövetségre szólította fel s a császár, kit Boemund készülődései nagyon idegesítettek, örömmel fogadta a tengerparti tartomány birtokbavétele után a normannokkal szemben hasznos szövetségesül kínálkozó magyar király közeledését. A szövetséget megkötötték és 1104 elején János görög trónörökösnek és Szent László leányának, a görög udvarban Iréné néven szereplő Piroskának, házasságával pecsételték meg. A tárgyalásokon szóba került Dalmácia dolga s Kálmán — a következményekből ítélve — teljesen szabadkezet nyert; viszont ő normann támadás esetére segítőcsapatok küldésére kötelezte magát.

Az ügyes diplomáciai előkészítés után Kálmán 1105 tavaszán nagyobb sereggel újra a tengerpartra indult a dalmát városok hódoltatására. Kíséretében volt Lőrinc esztergomi és Fulbert kalocsai érsek, János nádor, Ugra bán, öt püspök és hat várispán. A főpapság kivonulására a magyar és dalmát-horvát egyház jogviszonyainak világos és félre nem érthető tisztázása végett volt szükség. A dalmát papság szívvel-lélekkel Kálmán híve volt, de féltékenyen őrizte a maga kiváltságait és függetlenségét s e tekintetben nemcsak a királytól, hanem a magyar egyházfejedelmektől is biztosítékot kívánt.

A magyar sereg Ugra bán vezérlete alatt sorra körülzárta a horvát területbe exterritoriális szigetként ékelődő városokat. A kis Sebenico és Trau rögtön meghódoltak, de Zára és Spalato polgárságának egy része velencei befolyás alatt ellenállásra készült. Már-már mindkét helyütt rendszeres ostromra került a sor, mikor Gergely zárai, János traui püspökök és Krescenc spalatói érsek közbenjárására a béke létrejött. A szigetek közül Brazza, Osero és Veglia önként hódoltak, Arbe lakossága fegyvert fogott s a Sergius ispán vezérlete alatt tizenhárom

hajón támadó magyar vitézeket megverték, de később ők is meghódoltak.

A hadi műveletek befejezése után Kálmán udvarával ünnepélyesen bevonult Zarába, de mielőtt a kapun átlépett volna Gergely püspök felhívására a szentírásra tett kézzel megesküdtött, hogy „Dalmácia szabadságát csorbítani semmiképpen sem engedí,“ püspökké kinevezni és megerősíteni nem fog csak olyant, akit ők választanak. Ugyanezt az egész magyar főpapi kar nevében Lőrinc esztergomi és Fulbert kalocsai érsek, Marcell váci, Simon pécsi, Máté veszprémi, György győri és Sixtus váradi püspökök, továbbá János nádor és a király kíséretében levő ispánok is esküvel fogadták. Dalmácia birtokbavételének emlékére a király egy-egy értékes arany keresztet ajándékozott a spalatói, zárai és arbei egyházaknak. A püspökségek birtokait és kiváltságait pedig később külön oklevelekben biztosította.

A dalmát-horvát egyházzal való megegyezés, illetőleg a magyar uralmat támogató latin papság kiváltságainak biztosítása Horvátország birtokbavételéhez hasonlóan a szentszék beleegyezésével jött létre. A pápai hozzájárulás ára a magyar egyház addigi függetlenségének, az egyházi felségjogoknak feláldozása volt. Az 1106. évi guastallai zsinaton az investitura kérdésében tett nyilatkozat, valamint a második esztergomi zsinaton a szentszék orthodox álláspontjának teljes érvényesülése szoros okozati összefüggésben van az 1105. évi dalmát eseményekkel. A szentszék nem támasztott többé speciális hűbérúri igényeket Horvátország és Dalmácia királyával szemben, de a király e pápai joglemondás ellenében nemcsak új tartományokban, hanem Magyarországon is lemondott a főpapnevezés és investitura gyakorlásáról. Álmos és Szent László császárbarát politikáját Kálmán végérvényesen likvidálta s ezzel utat nyitott az egyházi befolyás mindfokozottabb érvényesülésének, ami a XII. századi fejlődésnek egyik legjellemzőbb sajátossága.

A dalmát városok a római municipális jog szerint éltek. Autonómiájuk, kiváltságuk, közigazgatási, katonai és kormányzóhatalmuk csak az itáliai városi köztársaságok szabadságával mérhető össze; az egykorú királyi alapítású városok kiváltságának mértékét messze meghaladta. Ezt a széleskörű autonómiát biztosította számukra Kálmán is, mikor Trau, Spalato és a többi városok polgárainak tartós békét esküdtött s jogait Lőrinc esztergomi érsekkel és ispánjaival együtt esküvel erősítette. Biztosította régi törvényeik használatát, a szabad püspök- és comesválasztás jogát, a magyar király uralmával elégedetlenek szabad elköltözését, a magyarok és idegenek befogadása felett való döntés jogát, az adók és a kényszerbeszállás alól való mentességet még az esetre is, ha a király az országos ügyek megtárgyalására vagy „koronázásra“ azaz a sátoros ünnepek megünneplésére jönne hozzájuk, mikor

a főpapok és hűbéresek a koronát ünnepélyes szertartással helyezték a misére induló király fejére. Csupán az idegenek — főképp a városi vásárra jövő horvátok — vámjából befolyó jövedelem kétharmadát tartotta fenn magának, egyharmadát a város grófjának, comesének biztosítva.

A dalmát városok elfoglalásáért méltán neheztelő Velenccével szemben Kálmán 1098. évi szerződésük ravasz záradékára hivatkozott, melyben fenntartotta jogát az esetre, ha bebizonyulna, hogy Dalmácia az ő horvát elődeinek birtoka volt. Eljárását Velencében szerződészegésnek minősítették, kénytelen-kelletlen mégis belenyugodtak, mert Alexiosz császár — Velence dalmáciai igényeinek jogforrása — békét akart. Falieri Ordelafo 1107-ben a horvát és dalmát hercegi címről is lemondott s egy évvel utóbb maga szállította Apuliába Kálmán csapatait s velük együtt harcolt a normann Boemund ellen Alexiosz szövetségében. De a kibékülés csak látszatra történt meg. Falieri csak az alkalmat várta, hogy a dalmát partvidéken újra rajtaüthessen. Ez az alkalom 1115-ben következett be, mikor a magyar és görög udvar viszonya Kálmán és Álmos viszályának kiélesedése miatt elhidegült s a dogénak mindkét császár támogatását sikerült tervéhez megnyernie. Kétesztendei változatos küzdelem során, melynek végét sem Kálmán, sem a dogé nem érték meg, a városok hol egyik, hol másik hatalomnak hódoltak, de végül is az 1118-ban megkötött ötéves fegyverszünet értelmében Velence kezére kerültek. II. István 1124-ben rövid időre hódoltatta Spalatót, Traut, Sebenicót és a horvát Belgrádöt, de a következő évben Velence már ismét felülkerekedett s a magyar királyhoz híven ragaszkodó horvát koronázó várost, Belgrádöt, leromboltatta, a latin városokat újabb tíz évre uralma alá vetette.

Magyarihorvát államjogi viszony

A dalmát városok birtokáért a magyar királyoknak századokon át újra meg újra kiújuló nehéz küzdelmeket kellett vívniuk az olasz szigetváros merész tengeri harcosaival. Horvátország évszázadokra menő szoros államközösségben egyesült Magyarországgal.

A két országot és népeiket jogilag csak a király személyének közössége fűzte össze, de ez a perszonális kapcsolat a gyakorlatban egyértelmű volt a teljes reálunióval, mert a középkorban az államhatalom elválaszthatatlanul összeforrott a király magánhatalmával, az állam fogalma egy volt a királysággal, sőt a király személyével. Külön horvát közhatalmi szervezetről, horvát udvarról, horvát királyi tanácsról, önálló hadseregről és államháztartásról többé szó sem lehetett. Az udvar, a kormány, a hadsereg és kincstár is közös volt. Az országos kormányban, a király tanácsában személy szerint horvát főpapok és nemesurak is résztvehettek és részt is vettek, ha a

király bizalma feléjük fordult, de a tanácsban a horvát érdekek hivatalos képviselője a király bizalmát bíró magyar, majd később néha a horvát urak közül kinevezett bán volt. Odalent a horvátokkal szemben a bán a horvát országos kormányzat feje, a király képviselője, helytartója, helyettese volt és fontos közjogi funkciókat gyakorolt, de a magyar és egyszersmind horvát királyhoz való viszonya miben sem különbözött a királytól személyileg függő többi főtisztviselőkéétől. A horvát királyi várak katonái és a hadrakötelezett nemesek a bán vezérlete alatt a magyar király hadseregének kötelékében harcoltak. A horvát földről befolyó királyi jövedelmek a bán kezén át a magyar király kincstárába folytak be. Ez a kormányzati kapcsolat még szorosabbá vált, midőn királyaink — talán már maga Kálmán — a magyar államszervezetbe külön tartományként bár, mégis szervesen beilleszkedő Szlavónia kormányzatát és igazgatását Horvátországgal együtt a horvát-szlavón bán kezében egyesítették, ki amellet rendszerint egy-egy magyar vármegyének ispánja is volt. A horvát királyság nem vált részévé a magyar királyságnak, Horvátország nem tartománya, hanem közös király uralma alatt álló társországa lett Magyarországnak, de az uralkodó személyének közössége a két királyságot szerves kormányzati egységbe, egy államba forrasztotta össze.

A horvát nemesség, városi polgárság és egyéb népelemek jogviszonyai a magánéletben és a közhatalommal szemben az önálló horvát királyság korához viszonyítva miben sem változtak s a magyar nemesség és más magyar népelemek viszonyaitól lényegesen különböztek. Horvátország az egész középkoron át külön közigazgatási és jogterület maradt, népe a maga sajátos jogszokásai szerint élt és szolgált uralkodójának. Ez a királyi hatalom által elismert kiváltságos helyzet és különállás azonban a középkor partikuláris jogfelfogása szerint nem jelentett több közjogi önállóságot más partikuláris jogterületek vagy jogközösségek — így Szlavónia, Erdély, a szász közösség, a székely közösség vagy a magyar nemesség — önállóságánál, történeti értelemben mégis a tartós életközösségben egyesült két nemzet sajátos, egyéni életének és egymástól való függetlenségének biztosításával volt egyértelmű.

Magyar- és Horvátországoknak a középkori királyság magánhatalmi természetében gyökerező sajátos közjogi viszonya később, az állam magánhatalmi színezetének elhalványulásával szükségképen megrendült s a legújabb korban a rendek, majd az egész nép alkotmányos jogainak fokozatos érvényesülésével a tiszta perszonális uniót, Horvátország és Szlavónia teljes államjogi függetlenségét hirdető szeparatista mozgalomra vezetett. E törekvéseknek, a magyar királyok uralma idején fokozatos beteljesülés felé haladó önálló állami életnek szilárd

alapját Kálmán és utódai vetették meg, mikor a kapelántúli Horvátországot Szlavóniával egy kormányzat alatt egyesítették s ezáltal a — török háborúk korában és azután délről betelepült horvátokkal elvegyült s magukat ma már horvátnak nevező — szlovének elhorvátosodását, illetőleg a horvátsággal való politikai, kulturális és lelki egyesülését előmozdították.

Szlavónia birtokbavételével a magyar királyság a délnyugati természetes határokig hatolt. Horvátország és Dalmácia megszerzése már expanzív terjeszkedés volt. Felismerték-e László és Kálmán a tengerparti tartományok nagy külpolitikai, katonai és gazdasági jelentőségét, vagy megszerzésükkel csupán királyi hatalmuk, tekintélyük és jövedelmük növelése volt-e céljuk, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy Horvátország birtoka biztosította a balkáni terjeszkedés lehetőségét, megszerzése első mozzanata volt az Árpádok dél felé irányuló hódítópolitikájának. A magyar király nyugaton a tengerpartra és az Adria felől fenyegető minden veszedelmet feltartóztató horvát tartományára támaszkodva tudta befolyását rövid néhány évtized alatt az Összes horvát és szerb területekre, majd az egész Balkánra kiterjeszteni.

Kálmán és Álmos

Álmos herceg, ha látszólag belenyugodott is Kálmán uralmába, trónigényéről sohasem mondott le. Nem tudta elfelejteni, hogy László egykor őt jelölte ki utódának. Az ország harmadrészének birtoka, uralkodóhercegi hatalma és megkülönböztetett helyzete nem feledtette az időt, mikor mint Horvátország ura és a magyar trón várományosa, nagybátyja jóváhagyása mellett önálló uralkodóként maga irányította az ország külpolitikáját s közvetlen érintkezésben, barátságban állt Henrik császárral, a nyugati világ urával. Kálmánban lelke mélyén uralkodásra méltatlan nyomorékot, a királyi trónra tévedt furfangos papot látott, ki — ha származása és kora szerint meg is illette a királyi méltóság — az ő rovására, daliás, harcos, uralkodói egyéniségének fondorlatos háttérbeszorításával foglalta el apáik trónját. A mellőztetés érzését elkeseredéssé, sőt gyűlöletté fokozták az ő politikájával szakítva más úton haladó Kálmán sikerei. Minden eredmény, Kálmán uralomratermettségének minden újabb bizonyítéka tördöfés volt büszke és nagyravágyó lelkének s a horvát ügyek rendezésének, a dalmát városok birtokbavételének hírére a pohár csordultig telt. Nagyapja és apja példájára Álmos is fegyverhez nyúlt koronás királya ellen, de helyzete egészen más volt. Béla és Géza az ősi jogszokás erejére támaszkodva harcoltak a nemzet nagy része által elismert, világos trónöröklési joguk érvényesítéséért. Álmosnak annyi joga sem volt a trónra, mint valamikor Péternek, aki királyi előde utód jelölési jogára támaszkodott. Álmos csak Lászlónak halálos ágyán félreérthe-

tétlenül megváltoztatott szándékára hivatkozhatott. Ezt a jogalapot a törvényes királlyal szemben senki sem ismerhette el. Bár Álmosnak is voltak elszánt hívei, köztük Vata, az egykori pogány vezér ivadéka, a magyar urak többsége vonakodott küzdelembe bocsátkozni s az első felkelési kísérlet alkalmával — még 1098-ban — világosan megmondották, hogy „háborúra okot nem látnak s ha neki mégis tetszik a harc, ám vívjon meg Kálmánnal és amelyik erősebb lesz, azt ismerik el uruknak/4 A polgárháború veszélye elmúlt, de Álmos herceg nem nyugodott meg népe akaratában. Idegen segítségre támaszkodva próbálta bátyja trónját megdönteni. Nőülvette Szjato-polk kievi nagyfejedelem leányát, Predszlavát, kinek testvére III. Boleszláv lengyel herceg (1102—1139) felesége volt. Orosz és lengyel segítségről ilyképen gondoskodva, az 1106. év elején Németországba szökött régi pártfogójához és barátjához, de már Passau városából, a bajor határról visszafordult, mert hírére vette Henrik bukásának, majd halálának. Kálmán megbocsátott öccsének, visszafogadta udvarába, de hercegségétől s benne gyakorolt uralkodói hatalmától megfosztotta. Álmos ezt a megaláztatást nem tudta elviselni. Sógorához, III. Boleszláv lengyel herceghez ment s az ő segítségével fegyveres sereg élén tört Magyarországra. Lengyel és magyar csapataival elfoglalta Hevesújvárt, de Kálmán hamarosan körülzárta s a lengyel herceget — közös szépanyjuk révén rokonát — személyes találkozón meggyőzte a maga igazáról. Boleszláv maga is hasonló harcban állt féltestvérével, Zbignievvvel; elejtette Álmos ügyét és erős szövetségre lépett Kálmánnal. A következő évben az özvegy király Eufemiát, Vladimir Monomach susdali nagy fejedelem lányát vette nőül, Álmos orosz kapcsolatait ellensúlyozandó. A lengyel és orosz szövetsége-sektől eként megfosztott herceg bátyja lábaihoz borulva kért újra kegyelmet. Kálmán megint megbocsátott háromszor megtévedt öccsének, ki vezeklésképpen 1108*ban zarándokutat tett a Szentföldre, visszatérve pedig Dömösön társaskáptalant alapított. Titkon mégis tovább fondorkodott s még ez év őszén Passaubába ment, hogy V. Henriktől (1106—1125) segítséget kérjen. Lázadása okául hercegségétől és vagyonától való megfősz* tását tüntette fel. Álmos teljes megértésre talált a saját apja legázolásával trónralépő császárban, ki amúgy is rossz szemmel nézte a magyar hatalom délvidéki terjeszkedését, örömmel fogott fegyvert a birodalom egykori horvát tartományát elfoglaló Kálmán ellen. Jó fegyvertársra talált Álmos cseh unokatestvérében, a Borzivoj trónját nemrégén erőszakkal elfoglaló Szvatopluk hercegben (1107—1109) is. A német-cseh sereg először is Pozsony várát vette ostrom alá, de Szvatoplukot a magyar király hívására cseh földre tört Boleszláv lengyel herceg támadása hazaszólitotta. V. Henrik a kemény ellenállás láttára és Álmos igényeinek jogtalanságáról meggyőződ-

vén, mondott le a küzdelemről. Vele Kálmán békét kötött, de a kezébe került magyarokkal kegyetlenül vérengző Szvatopluk ellen büntetőhadjáratot indított s morva tartományát pusztította. A következő év elején újra a cseh herceg és Ottó morva herceg támadtak s a Vág völgyén — hol Almosnak birtokai, népei voltak — egészen Nyitraig hatoltak. A háborúskodásnak Szvatopluk bukása és I. Vladisláv herceg (1109—1117) trónfoglalása vetett véget. Nem sokkal utóbb betelt a békekötés után fogságra vetett Álmos sorsa is.

Kálmán nagybátyja példájára háromízben gyakorolta a keresztény megbocsátás erényét lázadó öccsével szemben, de negyedszer már nem tudott László lelkimagaslatára emelkedni. A német és cseh hadak behívásával elkövetett felség- és hazaárulást nem tudta megbocsátani. A legutóbbi események nyilvánvalóvá tették, hogy Álmos mindenáron a trónra törekszik s ha egykor sikerülnie fog Kálmán kisfiának mellőzésével célját elérnie, bátyja külpolitikai koncepcióját is fel fogja borítani. Kálmán trónját, fia örökösödését és politikája folytonosságát csak öccse ártalmatlanná tételével biztosíthatta. A módot erre Szent Istvánnak a felség- és hazaárulást fővesztéssel sújtó törvénye adta meg. Álmosra e törvény értelmében halálbüntetés várt, de Kálmán visszariadt a rokonvér ontásától s — mint egykor Szent István Vászolyt — megvakításra ítélte öccsét. Az ítélet végrehajtása után dömösi monostorába száműzte a szerencsétlen herceget, kinek sorsában csecsemő fia is osztozott. Álmos leszármazóinak — Vak Béla, II. Géza magyar királyoknak és Adelhaid cseh hercegnőnek — környezete később magát a királyt tette felelőssé a kis Béla megváltásáért, sőt úgy beszéltek, még férfiasságától is meg akarta volna fosztatni, hogy saját fia családjának biztosítsa a trónt. Kálmán egyéniségét, bölcs és emberies gondolkodását ismerve, valószínűbbnek látszik, hogy túlbuzgó hívei — „az istentelen Márk,“ az oltárt is beszennyező Both fia Benedek és Jákó fia Ehellős — akartak e rémes szolgálattal királyuknak kedveskedni. Bármint volt is, a szörnyű tett emléke sötét árnyékként nehezedett Kálmánra és csak kínosabbá tette betegségtől elcsigázott testének és családi bajoktól meggyötört lelkének szenvedéseit.

Élete utolsó éveiben Kálmán igen sokat szenvedett kínzó fejförcseitől s baját fokozták lelki fájdalmai. László fia gyermekkorában halt meg. Orosz feleségét házasságtörésen kapta s a törvényes elválás után várandós állapotban küldte vissza hazájába. Immár egyetlen fiában, István hercegben, sem sok kedve telhetett. A gyermekifjú testben szépen gyarapodott, vitézi erényeknek sem volt híjával, de jelleme, természete, képességei merőben elütöttek apjától. Ideálja inkább a harcban kiváló László, a „hős király“ volt, kit szeretett volna utá-

nozni, de nem tudott, mert normann őseitől örökölt kalandvágya, apja betegségére visszavezethető ingerlékenysége és kegyetlenségig fajuló szenvedélye elnyomta benne az Árpádok józanságát, megfontoltságát és reálpolitikai érzékét. 1116 februárjában Kálmán halála után II. István (1116—1131) minden elődénél kedvezőbb körülmények közt vette át országa kormányát, annak helyes irányítására mégis képtelennek bizonyult. Uralma — mint egykor Péteré — a hirtelen fellobbanások és céltalan háborúskodások szakadatlan láncolata.

BIZÁNC ÉS MAGYARORSZÁG

I ISTVÁN tizenöt éves korában vetélytárs nélkül lépett sei trónjára, de kalandos vére és rossz tanácsadói mindjárt háborús bonyodalmakba sodorták. Dalmáciában még javában folyt Gutkeled-nembeli Keled bán harca Velencével, mikor István 1116-ban az Olsava mentén összeütközött a békés találkozóra hívott Vladiszláv cseh herceggel s a határszéli csetepatében súlyos vereséget szenvedett. Két évvel utóbb — Velence támogatásáért a császáron bosszút veendő — Ausztria ellen vezetett hadat. Válaszul Lipót örgróf az újra trónra került Borzivoj cseh herceg (1117—1120) segítségével tört a nyugati határvidékre s az osztrák-magyar határvillongások ez idő óta nyolc éven át napirenden voltak. 1123-ban István orosz földre vezetett hadat, de a főurak visszatérésre kényszerítették. A következő évben már Dalmáciában találjuk, hol rövid időre a városokat is meghódította. 1126-ban a lengyelek ellen harcolt, 1127-ben oktalan kihívással a görög háborúk hosszú sorozatát vezette be.

Görög háború

A görög-magyar viszony már Kálmán életében eihidegült, mikor az öreg Alexiosz Velencének felhatalmazást adott Dalmácia hódoltatására. Utóda, a nagylelkű Szép János császár (1118—1143), is Velence mellett foglalt állást a magyar királysággal 1125-ben Dalmáciáért vívott küzdelmében s feleségével — Szent László leányával — együtt gyöngéd rokoni szeretettel látta vendégül a szerencsétlen Álmost, kit öccse kiüldözött békés dömösi hajlékából. István és túlbuzgó tanácsosai a vak Álmost is veszedelmes ellenfélnek tartották s Both fia Benedek Kálmán király halódásának hírére a templomból akarta az óltár előtt imádkozó szerencsétlen vak embert halálra hurcolni. Merénylete a papok ellentállásán megtört, de Álmos rossztól tartva, görög földre menekült és Konstantinosz néven a császári pár védelme alatt ott élte le hátralévő éveit.

István, miután az osztrákokkal békét kötött és az új cseh hercegnek, I. Szobieszlávnak (1125—1140) — Álmos vejének — barátságát is megszerezte, vak nagybátyja s a király üldözése elől kimenekült magyar urak kiutasítását követelte a császártól. Elutasításra találván, francia-normann, besenyő és kún zsoldosokkal erősített sereg élén tört a birodalomba. Nándorfehérvár falainak lerombolása után bevette Barancsot, Nist, Szófiát és egészen Filippopoliszig hatolt. A császár nagy had-

dal jött ellene s az Al-Dunán átkelve, Haram váránál súlyos vereséget mért István visszavonuló seregére. A határvárakat mind visszafoglalta, megerősítette s a Szerémséget is birtokába vette. István cseh segítséggel még a következő évben kiköszörülte a csorbát. Szerém újra a kezére került, a császár maga is csak árulás útján menekülhetett az elfogástól, de a nagy garral megindított háborút a statusquo alapján kötött béke fejezte be, aminthogy István ausztriai, daimáciai, orosz és lengyel hadjáratai is maradandó eredmény nélkül végződtek.

A céltalan harcok és háborúk fáradalma, kegyetlenségig fájuló szenvedélyessége, ágyasai és besenyő, kún, normann zsoldosai körében töltött kicsapongó élete hamar felőrölte a fiatal király életét. Az utolsó görög hadjáratról alig harmincesztendőskorában betegen, összeroskadva tért haza s ezidő óta csak a trónutódlás kérdése foglalkoztatta. Az országnagyok kívánságára egy itáliai normann gróf leányával kötött házassága magtalan maradt. Mostohaanyjának orosz földön született fiát, Borist, sem apja, sem ő nem ismerték el törvényes ivadéknak. Álmos herceg még 1127-ben meghalt s fia hollétéről a királynak tudomása nem volt. Tanácsosai közül többen Zsófia nővérenek egy magyar főúrtól született fiát, Sault ajánlották utódjául, az Árpád-házzal nőágon rokonságot tartó Bors-nemzetség két tagja, Iván és Bors ispán pedig maguk támasztottak igényt a trónra. De számításukat elhibázták. A beteg király nem várt erővel támadt ellenük. Ivánt lefejeztette, Borsot száműzte s a megvakított Béla herceget, Árpád nemzetségének utolsó megnyomorított férfitagját, jelölte ki utódjául. Feleségül Uros rácz nagyzsupán leányát, Ilonát, kérte meg számára. A magyar szövetségnek örvendező szerb fejedelem kapva-kapott ajánlatán. Ilona Magyarországra jött és világtalan urát alig egy év múlva fiúgyermekkel ajándékozta meg. A kisfiút a király és herceg közös nagyapjának emlékére Géza névre keresztelték. A kiengesztelődés Kálmán és Álmos ivadéka közt teljessé lett. Istvánon betegsége, mit apjától annak tehetsége nélkül örökölt, nemsokára teljesen elhatalmasodott s a szenvedélyes, harcos, kalandvágó fejedelem szerzetesruhát öltve, szívében bűnbánattal tért meg őseihez. Tetemét Váradra vitték Szent László mellé. Trónját világtalan unokatestvére, II. Béla foglalta el.

II. Vak Béla

Vak Béla (1131—1141) jóindulatú, hitbuzgó s — a jelekből ítélve — nem is tehetségtelen ember volt, de nyomorúsága tétlenségre kárhóztatta. A kormányzást feleségével kellett megosztania. Az erélyes rácz asszony uralomrajutva, fajának egész szenvedélyével fordult Kálmán és István egykori tanácsosai ellen. Mindjárt a koronázás után Aradra országos gyűlésre hívta össze az előkelőket s híveivel — a délszlávoknál annyira divatos vérbosszú jogán — halomra gyilkoltatta a

fiatal király megvakításában részesnek vélt hatvannyolc urat. A vérengzés nyomán — mint egykor Aba idejében — elégedetlenség támadt, amit Kálmán elűzött feleségének házasságtörésből született fia a maga javára igyekezett kihasználni. Boris herceg magát Kálmán törvényes utódjának vallotta s mindjárt István halála után igényt támasztott a trónra. Kezdetben bizánci segítségre gondolt. A görög udvarban jó fogadtatásra is talált, de segítséget a császár pártfogását élvező vak királlyal szemben nem kapott. Orosz rokonai sem voltak a belső viszályok miatt abban a helyzetben, hogy kellő erővel megsegíthessék. Pártfogóra lelt azonban III. Boleseláv lengyel hercegen, ki Kálmán barátságáról megemlékezve, fegyvert ragadott a fiával történt „igazságtalanság” megtorlására. A lengyel sereg a Borist kísérő orosz segítőcsapatokkal és az aradi vérengzésből menekült Kálmán-párti magyar urakkal a Poprád és Hernád völgyén át tört Magyarországra és a Sajóig hatolt. Béla segítségért Szent Lipót osztrák örgrófhhoz (1096—1137) fordult, akinek fia nemrégén vette nőül ifjabb nővérét, Hedviget. A magyar sereg osztrák csapatokkal erősödve indult a lengyelek ellen, Szobieszláv cseh herceg pedig Vladimir halicsi fejedelemmel együtt Boleszláv lengyel tartományaira támadt. A háború a szövetségesek teljes győzelmével végződött s a lengyel herceg II. Lothár császár (1125—1137) erélyes közbelépésére minden további harcról kénytelen volt lemondani. Béla később Boris nagybátyjával, Jaropolk kievi nagyfejedelemmel is szövetségre lépett s őt lázadó rokonaival szemben 1139-ben sereggel segítette. Boris magárahagyatva visszavonult a reménytelen küzdelemtől s Béla életében többé kísérletet sem tett igénye érvényesítésére.

Az 1132. évi lengyel támadás után az ország békéjét belső mozgalmak és külső támadások nem zavarták. A vak király uralma politikai eredményekben sokkal gazdagabbnak és gyümölcsözőbbeknek bizonyult harcias előde korszakánál. A kormányzatban — némi balkáni színezettel bár — Szent István és Kálmán politikája érvényesült. A külpolitika alapelve a béke fenntartása és a véráldozat nélkül való hatalmi terjeszkedés volt. A két császár — János és Lothár — barátságának, az osztrák, cseh, orosz és szerb fejedelmek szövetségének megszerzésével a béke biztosítva volt s a magyar hatalom a kedvező külpolitikai helyzetet kihasználva, minden feltűnés nélkül uralma alá vethette a Száva jobbpartját egészen a Drina völgyéig, a Boszna- és Ráma-folyók völgyét le a Narentáig. Mikor és hogyan folyt le a megszállás és hódoltatás, mi része volt benne Béla apósának, Uros rác nagyzsupánnak, forrásainkból nem derül ki. 1137-ben mindenesetre már befejezéshez jutott az akció, mert Béla ekkor nevezte ki ötéves László fiát „Bosznia hercegévé,” maga pedig ekkor vette fel a Narentába torkolló Ráma vizéről nevezett legdélibb tarto-

mányról „Róma királyának” címét. Ugyanezidőben hódolt meg újra a magyar királynak a dalmát főváros, Spalato, miután Velence és Roger szicíliai király háborúskodása nagy károkat okozott a békés dalmát városoknak. Zára és a szigetek kivételével minden a magyar királyt uralta, ami valaha átmenetileg is horvát uralom alatt állt. Béla hatalma délen a Narentáig, a Felső-Drina völgyéig s a Lim-folyó völgyén Uros uralma alatt kialakulásnak indult rasciai fejedelemség, vagyis Rácország határáig terjeszkedett. Az új délvidéki tartományok északi részén, a Száva völgyén, a XIII. század elejére magyar közigazgatás alakult ki. Szana- és Orbász-folyók vidéke vármegyei szervezetet kapott, a Boszna két partján az Ozorai- és Sói-bánságokat szervezték meg, előbbit a Boszna, Szprecsa, Drina és Száva között Só, vagyis Tuzla várával központjában. A Felső-Boszna völgyén a magyar király főhatósága alatt a XII. század közepe óta bennszületett bánok — Borics, Kulin — uralkodnak s vetik alapját a későbbi bosnyák bánságnak. Rácország egyelőre független maradt a magyar hatalomtól, de az udvarban a magyar királyné révén érvényesülő magyar befolyás itt is a későbbi meghódolás útját készítette elő.

Mialatt a magyar hatalom dél felé rohamos léptekkel terjeszkedett, az ország nyugati szomszédságában mélyreható politikai változások következtek be. Szász Lothár császárnak 1137 végén bekövetkezett halála után a német trónra régi ellenfele, III. Konrád került, az első Hohenstauf császár. Kezdetben előde magyar-barát politikáját folytatta s bizonyára Béla barátainak — Szobieszláv cseh hercegnek és Konrád salzburgi érseknek — tanácsára Zsófia magyar királyleányt kérte nőül kétéves kisleány számára. Az eljegyzést 1139 pünkösdjén meg is ülték s a kis hercegnőt — alig volt öt-hatéves — a német udvarba vitték nevelésbe. Alig egy évvel később meghalt Szobieszláv cseh herceg, vak sógorának legjobb, leghívebb barátja s nemsokára követte a sírba magyar felesége is. Fia a magyar udvarba menekült, mert a trónt — az ő mellőzésével — a magyarok hasonlónevű régi ellenségének fia, II. Vladiszláv (1140—1173) foglalta el, kinek befolyása a császárt is magyarellenes politikára hangolta. Ezt a változást Béla már nem érte meg. 1141 elején — miután legkisebb fiát, Álmost, már előbb eltemette — alig harminckétéves korában meghalt. Különös játéka a sorsnak, hogy nagy királyainknak — Szent Istvánnak, Lászlónak és Kálmánnak — magvuk szakadt, a szerencsétlen Vak Béla pedig törzsatyjává lett a magyar királyi ház később uralkodó ágának. Három fiú és két leány maradt utána.

Belos bán kormánya

Trónját a tizenegyéves II. Géza (1141—1162) örökölte. László öccse már apjuk életében Bosznia, István Szerém hercegének címét viselte s 1146-ban hercegi tartást rendeltek számukra. A kormány rúdját Ilona királynénak a kis király

Az esztergomi királyi kápolna bejárata.

*AZ ESZTERGOMI KIRÁLYI KÁPOLNA BEJÁRATA.
A királyi palotához csatlakozó XII. századi kápolna román
stílusban épült, belsejét freskók díszítik.*

gyámjául rendelt testvéröccse, Belos bán tartotta kezében, Belos valószínűleg már sógora életében a magyar udvarban élt. 1142 óta Horvát- és Dalmátország bánjának méltóságát viselte s 1145 óta emellett a nádorispánságot is. Az apja magyaros Uros nevéből ítélve magyar vérell kevert szerb családból származó nagytehetségű államférfi az Árpádok szellemében, békére törekedve, de a harcot keményen megállva, kormányozta az országot. Vitéz katonává, körültekintő, bölcs uralkodóvá nevelte Gézát, amire éppen most nagy szükség volt, mert a külpolitikai helyzet Béla halála után folyton rosszabbodott. A német és magyar udvar közt Szobieszláv közvetítésével kötött barátságos viszonynak végeszakadt. Zsófia hercegnő és a gyermek Frigyes eljegyzése 1145-ben felbomlott. A kis menyasszony a német udvarban tapasztalt méltatlan bánásmód elől, szíve hajlamát követve, kolostorba vonult. Anyja és bátyja hívták haza, de ő nem volt hajlandó fogadalmát megszegni s élete végéig Admontban maradt. Nemsokkal utóbb Boris kért Komádtól, állítólagos sérelmeit elpanaszolva, segítséget „öröksége“ visszafoglalásához. Kérését Vladisláv cseh herceg és a bajor hercegi méltóságot is viselő II. Henrik osztrák örgróf (1141—1177), a császár mostohatestvére és Vladisláv sógora, melegen támogatták. Konrád segítséget nem adott, de felhatalmazta, hogy német földön sereget gyűjtson. A merész kalandor 1146 tavaszán bajor és osztrák zsoldosok élén hirtelen rajtaütéssel elfoglalta Pozsony várát. Géza, kit karddal felövezve ekkor avattak lovaggá, Belos bánnal nagy sereg élén jött ellenük, de rövid ostrom után kiegyeztek a zsoldoshaddal s azok költségük, zsoldjuk megtérítettvén, a várat feladták. A fontos határvár visszafoglalása után a magyar király hadat üzent Henrik hercegnek s ősz elején nagy sereggel vonult a Lajtához. Henrik herceg bajor és osztrák hadaival maga állta a harcot, mert a császár és cseh hűbérese Lengyelországban voltak elfoglalva. A csata kezdetben változó szerencsével folyt, de végül is a magyar vitézség és Belos bán hadvezéri tehetsége győzött. A német sereg szétszórva menekült a Fischa-folyó mögé, vezére meg sem állt Bécs városáig, mely ezidőben kezd az 1156-ban hercegség rangjára emelt osztrák tartományban nagyobb szerepet játszani. A magyar udvarban tartottak Konrád bosszuló hadjáratától s már szövetségesek szerzésére is gondoltak, de újabb ellenségeskedésre nem került a sor, mert Edessza elestének a távoii keletről jött hírére az egész nyugati világ megmozdult s maga Konrád is Magyarországon át készült seregével a Szentföldre vonulni.

Magyar-francia szövetség

III. Eugén pápának hadbahívó szózatára és Bernát clairvauxi apátnak, a fiatal ciszterciarend nagy szentjének, lelkes

buzdítására francia és német földön hatalmas seregek fegyverkeztek s 1147 nyarán VII. Lajos francia király (1137—1180) és III. Konrád (1137—1152) személyes vezetése alatt szárazföldön indultak Kelet felé. Fél századdal Bouillon Gotfrid keresztülvonulása után újra megjelentek a magyar határon Nyugat-Európa keresztes vitézei s az ifjú király — alig volt tizenhétéves — éppoly szívességgel és tapintattal fogadta őket, mint egykor Kálmán tette. Elsőnek Konrád érkezett meg szárazon és vizen mintegy hetvenezer harcedzett katonával és százezerre rúgó fegyelmezetlen zarándoksereggel. Géza és Beios vendégszeretően, de bizalmatlanul fogadták a németeket és nem ok nélkül. A rakoncátlan, durva had bizony nem tartózkodott a rablástól, gyújtogatástól. A nagyobb bajnak, nyílt ellenségeskedésnek csak a legpazarabb bőkezűséggel, élelem- és pénzosztással lehetett elejét venni, ami nemcsak a király kincstárát, hanem a papság és a kolostorok vagyonát is kimerítette. Ezek után a hetvenezer vitézt számláló francia sereg átvonulása elé se nagy bizalommal néztek, de a személyes találkozásnál a lovagias fiatal király egyenes jelleme és nyílt fellépése, hadainak fegyelmezett és barátságos magatartása egyszeriben megnyerte a magyarok szívét. Géza és Lajos barátságot, szövetséget kötöttek s a francia had minden baj és összeütközés nélkül vonult át a délnyugati országrészen. Csak egy kínos incidens zavarta meg az újonnan létesült barátságot. Boris titkon a francia sereghez csatlakozott s annak védelme alatt akart az országba hatolni. Géza hírtvéve a dologról, a „fattyú“ kiadatását kérte, de Lajos még a kalandorokkal szemben sem volt hajlandó a vendégjogot megsérteni s bár elítélte Boris törekvését, magával vitte görög földre, hol felesége rokonainál talált menedékre. A keresztes hadseregekkel járt hazánkban Babenberg Ottó freisingi püspök, Konrád császár mostohatestvére s a németek legnagyobb középkori történetírója és Odo de Deogilo, Lajos udvari káplánja, kiknek a középkori magyar királyság első részletesebb külföldi leírását köszönhetjük.

Magyarország a második keresztes hadjáraton is csak az átvonuló seregek támogatásával vett részt. Külpolitikai tekintetben ez a hadjárat mégis jelentős sikert hozott Lajos és Géza baráti kötése bevezetését jelenti a század második felében folyton erősödő francia-magyar kulturális érintkezésnek és politikai barátságnak, aminek betetőzése majdan VII. Lajos lányának III. Bélával kötött házassága lett. Magyarország a Kálmán király által kijelölt úton továbbhaladva, újra bekapcsolódott az európai politikába s a közvetlen szomszédsággal — némettel, csehvel, osztrákkal — támadt konfliktusát, ellensúlyozandó, távol nyugaton keresett és talált szövetségest. E szövetségnek különös jelentőséget adott az a körülmény,

hogy Konrád a nemrégén trónralépett Mánuel bizánci császárral ennek német felesége révén sógorországban és szövetségben állt.

Orosz háborúk

Géza és Belos a közelebbi kapcsolatokat sem hanyagolták el s a csehek ellenséges magatartását lengyel és orosz összeköttetések elmélyítésével ellensúlyozták. Géza király I. Hóban Eufrozina orosz hercegnőt, Izjaszláv kievi nagyfejedelem (1146—1150 és 1151—1154) nővérét vette nőül, Belos leánya négy évvel később ennek fivérével kelt egybe, Gertrud hercegnő pedig — Vak Béla kisebbik leánya — ugyanezidőtájt Miciszlávval, a részekre bomlott Lengyelország egyik hercegével, kötött házasságot. A szerencsésnek éppen nem mondható orosz összeköttetés fonala korábbi évekbe nyúlik vissza. Még 1144-ben történt, hogy Belos bán a Halics várát alapító és az egykori przemysli fejedelemség székhelyét ide áthelyező Vladimir fejedelmet (1124—1153), ki Vak Bélát a lengyelek ellen segítette, sereggel támogatta Vsevolod nagyfejedelemmel (1143—1146) vívott harcában. E hadjáraton ismerkedett meg Belos bán Izjaszlávval, akkor a Haliccsal szomszédos Ladomér urával. A házassági összeköttetés azonban csak Izjaszlávnak vált hasznára, aki az uralma ellen lázadó rokonokkal küszködve, minden segélynyújtásra képtelen volt, sőt maga szorult minduntalan támogatásra. Az orosz trónöröklési rend, a senioratus megsértésével trónralépett Izjaszlávnak kemény harcokat kellett vívnia nagybátyjaival, Viaceszlávval és Dolgoruki György susdali fejedelemmel, kiket küzdelmükben más fejedelmekkel együtt Vladimir halicsi fejedelem és ennek rokona, Mánuel császár is támogattott. Szorultságában Izjaszláv sógoraihoz fordult segítségért s a magyar hadak 1148 és 1152 közt többnyire Géza személyes vezetése alatt hatszor fordultak meg orosz földön. A magyar király tekintélyét emelték, fegyvereinek dicsőséget hoztak e harcok, de reálpolitikai jelentőségük nem volt. Hátterükben csak egészen homályosan csillant fel Halics hódoltatásának III. Béla korában realizált gondolata, de kivitelére sor nem került. 1153-ban Vladimir halála, kit egy év múltán Izjaszláv is követett a sírba, végetvetett a céltalan vér- és pénzpazarlásnak. Éppen a kellő időben, mert dél felől komoly veszedelem volt keletkezőben.

Mánuel világoralmi tervei

A magyar befolyás balkáni terjeszkedése és az egykori birodalmi tartományok elfoglalása szükségszerűen vezetett összeütközésre a Keletrómai-birodalommal, hol Mánuel (1143—1180) trónraléptével új életre kelt a római világoradalom helyreállításának gondolata. Mánuel császár — „Szép“ János fia és „mindenek felett fejvel kimagasló“ Szent Lászlónk unokája — testben és lélekben egyaránt ragyogó egyéniség volt. A megnyerő tekintetű, szép, barna arcú, hatalmas termetű ifjú

hadvezéri tehetség tekintetében alatta maradt nagy katonaelődeinek, de félelmetes ereje, személyes bátorsága, harci játékon és komoly csatákban kipróbált vitézsége kora legünnepeltebb harcosává avatta. A latin klasszikusok és egyházatyák művein csiszolt elméjével és szellemének veleszületett rugalmasságával a hitviták terén csakúgy megállta helyét, mint a diplomáciában és a nők körül. A politikában a bizánci udvar körmönfont diplomáciai iskolájának tanítványa veit, de koncepciója nem volt ment a lovagromantika irreális túlzásaitól és kalandos célkitűzéseitől. Lelkében sajátos harmóniába olvadt a francia keresztesek vallásos lovagi szelleme a bizánci udvar dekadens moráljával és a klasszikus Róma műveltségével. Jelleme, egyénisége görög volt, de szíve, hajlama és műveltsége nyugat felé vonzotta.

Családjában, udvarában francia szellemet és nyugati formákat honosított meg. Mindkétízből nyugatról házasodott és magát nyugati lovagokkal vette körül. Politikai célkitűzésével is nyugat felé fordult. Birodalma belső erőviszonyait, a négy oldalról is fenyegető külső veszedelmet figyelmen kívül hagyva, teljes erővel tört a régi római világbirodalom s vele a hitegység helyreállítására. Diplomáciája és katonai vállalkozásai mind e nagy célt szolgálták. Magyarországgal szemben követett politikája is csak egyik láncszeme volt az egész nyugati világ meghódítására irányuló koncepciójának. Magyar földön át akart a nyugati császárság közvetlen szomszédságába hatolni, hogy azután magyar erővel gyarapodva döntse meg a nyugati államrendszert.

Trónralépte után görög-normann-francia szövetség létrehozásával remélte világuralmát előkészíteni, de terve hajótörést szenvedett a normannok és franciák göröggyűlöletén. A keleti normannok urát, Rajmund antiochiai fejedelmet, rövid harc után sikerült ugyan hűbéres hódolatra kényszerítenie, Vilmos szicíliai trónörökösnek tett házassági ajánlata azonban visszautasításra talált s a tárgyalások nyomán 1145-ben tizenhárom évig tartó háborúba keveredett II. Roger (1127—1154) szicíliai királlyal. Nemsokkal utóbb ellenséges viszonyba sodródott a keresztes had élén keletre jött VII. Lajos francia királlyal is, kinek környezetében már ekkor felmerült a konstantinápolyi latin császárság megalapításának félszázaddal később megvalósult gondolata. Franciák és normannok egyaránt gyűlölték a császárt, kiből keleti testvéreik, a keresztes fejedelemségek elnyomóját látták. A franciákkal a keresztes had hazavonulása után fegyveres összeütközése nem volt, de a szicíliai normannokkal állandóan harcban állt. Roger 1145 óta a görög szigetek és a partvidék ellen folytonosan megismételt támadásokkal nyugtalanította s Korfu, majd Bóotia és Korinthus elfoglalásával érzékeny csapásokat mért a birodalomra.

A normann-francia veszedelemmel szemben Mánuel a keleti front semlegesítésében és a német szövetségben keresett védelmet. A keleti keresztény fejedelemségeket szorosabb kapcsolatokkal igyekezett magához fűzni. Konstancia antir ochiai fejedelemné Raj mund halála után — egyik Komnénosz házasságkérő ajánlatát elutasítva — Chatillon Rajnaldot választotta ugyan férjéül, de baráti viszonyt tartott fenn a bizánci udvarral. Barátja volt Mánuelnek III. Balduin jeruzsálemi király (1143—1162) is, aki később egyik unokahugát vette nőül. A birodalommal szomszédos ikoniumi török szultántól tizenkétévi fegyverszünetet sikerült szereznie. Keletfelől a hátbatámadástól ilyképen biztosítva volt. Konrád császárral, kihez felesége — Berta sulzbachi grófnő — révén sógorság is fűzte, a kereszties hadjárat alkalmával kötött szoros barátságot és szövetséget. Henrik osztrák és bajor hercegnek pedig egyik hűgát adta nőül. Velence is a két császár oldalán állt s velük tartottak az aldunai és pontusi kúnok, kik az orosz trónviszályban Géza sógorával szemben Mánuel sógorát segítették.

Az egész Európát behálózó szövetség éle nemcsak a franciák és normannok, hanem a magyar király ellen is irányult, ki már régebben ellenséges viszonyban állt Henrik osztrák herceggel és halicsi Vladimírral s a kereszties had átvonulásaikor szövetségre lépett Lajos francia királlyal, majd egy évvel később Roger szicíliai királlyal is. A francia-normann-magyar szövetséghez tartozott még Belos bán fivére, II. Uros rác nagyzsupán, ki a bizánci hűbéruraságot megtagadva, magyar és normann segítséggel igyekezett függetlenségét kivívni. Mánuel diplomáciájának sikerült Roger magyar szövetségesét teljesen bekerítenie. A velencés-, német-, osztrák-, cseh-, halicsi-, kún-, görög-liga ércgyűréként vette körül Szent István királyságát s Mánuel elérkezettnek vélte az időt, hogy a távoli szövetségeseiktől elszigetelt magyar királlyal leszámoljon.

Görög-magyar háborúk

A harc a magyar befolyás alatt álló szerbek leigázásával indult meg. A császár 1149-ben és 1150-ben két ízben is megverte, teljes hódolásra és hűbérurasága fenntartás nélküli elismerésére kényszerítette Uros nagyzsupánt. A második hadjárat alkalmával Uros oldalán Bágyon ispán vezérletével magyarok is harcoltak, míg Géza és Belos orosz földön küzdöttek Izjaszláv érdekében Mánuel szövetségeseivel. A következő év őszén a császár — Géza távollétét felhasználva — sérelmeire s különösen a szerbek támogatásában megnyilvánult ellenséges fellépésre hivatkozva, hadat üzent és Magyarország ellen indult.

Mánuel jól tudta, hogy Magyarország fegyveres meghódítására nincs elég ereje, de remélte, hogy magyar híveket szervezve, hűbéresévé teheti, ha támadásának a jogosság látszatát

adja. Eszközül Boris herceget, az örökös trónkövetelőt, használta fel. Az ő kíséretében szállt táborba, de eredményt elérni nem tudott, mert a magyaroknak Boris most sem kellett. A Szerémséget sikerült rajtaütéssel elfoglalnia, de Zimony vára tartotta magát, míg a Halicsból hazatérő Géza és Belos a derékhaddal megérkeztek és a görögöket kiverték az országból. A nagy garral kezdett hadjárat kudarcba fulladt s Géza kétévvel utóbb már bosszulóhadjáratra gondolhatott.

A magyarelleses liga nemsokkal megalakulása után felbomlott. Az új császár: Barbarossa Frigyes (1152—1190), nem szerette a magyarokat, szívesen foglalkozott a magyar hadjárat gondolatával is, de előde görögbarát politikáját nem tette magáévá. Trónralépte után különben is a belső ügyek és a császári koronázás előkészületei kötötték le. Osztrák Henrik megbékélt Gézával. II. Vladisláv cseh herceg is hajolt a magyar barátság felé. Halicsi Vladimir 1153-ban meghalt. Velence pedig a normannokkal bocsátkozott formális szövetségre vezető tárgyalásokba. Géza ezt a kedvező helyzetet kihasználva, megújította szövetségét Roger szicíliai királlyal s 1154 tavaszán támadásra indult. Mánuel a készülétek hírére seregével az Aldunához sietett. A két sereg már a Duna két partján nézett egymással farkasszemet, összeütközésre mégsem került a sor. Az előző évben foglyulesett magyarok sorsát rendező béke megkötése után a had eloszlott. A békét egyévvvel utóbb a két fejedelmi ház kebelében kitört testvérharcok borították fel.

Géza összekülönbözött ifjabb öccsével, a hatalomravágyó István herceggel s ez bátyja bosszújától tartva, híveivel a görög udvarba menekült. A császárnak kapóra jöttek a magyar menekülők, mert Boris épp ezidőtájt elesett a birodalomra tört kúnok ellen vívott harcban. Istvánban most új és jobb eszközt talált hatalmi törekvéseinek megvalósításához; az ő sérelmei, hercegségének elvesztése, kellő ürügyül szolgáltak a beavatkozásra. Mánuel újra fegyvert fogott, de a rác fejedelmi házban kitört viszály másfelé szólította. Fellépése mégis szép eredménnyel járt; a szerbeket sikerült végleg elszakítania a magyar szövetségtől. Géza ekkor Mánuel fegyveréhez nyúlt s ennek unokatestvérével, a magyar határvidéket kormányzó Komnénosz Andronikosz herceggel szövetkezett a császár megbuktatására. Andronikosz Barancsot és Nist ajánlotta fel Gézának, ha őt a trón elnyerésében támogatja. A magyar király elfogadta az ajánlatot és 1155 tavaszán betört a birodalomba. Mánuel — bár idejekorán hírt vett rokona árulásáról s elmozdította állásától — Barancstól délre súlyos vereséget szenvedett. A következő év tavaszán a Duna partján újra hadbaszállt a két sereg, de anélkül, hogy fegyverhez nyúltak volna, békét kötöttek. Géza visszaadta a zsákmányt és foglyokat; Mánuel elbocsátotta udvarából István herceget.

István herceg támogatást keresve, Frigyes császár udvarába menekült, kit Mánuel is igyekezett Magyarország ellen fellépésre bírni, de sikertelenül. A császárnak nagyobb szüksége volt most Géza segítségére, semhogy a trónkövetelő kedvéért barátságát feláldozhatta volna. Épp ezidőtájt közeledés történt a német és magyar udvar között s Géza 1158-ban már fegyverrel is segítette a császárt Milánó ellen vívott nagy küzdelmében. Frigyes közbelépett ugyan Gézánál öccse érdekében, de mikor visszautasításra talált, hazaküldte Bizáncba. Idejött 1158-ban László herceg is, kinek boszniai hercegségébe Géza már néhány évvel előbb Borisz bánt rendelte kormányzóul. Belos bán is követte őket. Nem tudta elviselni, hogy öccse udvarában mások — a párizsi egyetemen nevelkedett kitűnő Lukács érsek és fivére, Apa bán — jutottak döntő befolyáshoz.

Mánuel első támadó kísérlete öt évi háborúskodás után teljesen megtört a magyar királyság erején. Fellépésének egyetlen eredménye az elégtelenedő magyar hercegek hódolása és Bizáncba költözése volt, kikben alkalmas eszközt vélt találni tervei megvalósításához. Istvánt egyik unokahúgával házassította össze s bátyjával együtt udvarában tartotta, Belos bánt a szerb nagyzsupáni székbe emelte, de hatalmi és trónöröklési igényeik érvényesítéséhez segítséget egyelőre nem adhatott, mert Roger halála után az itáliai, majd a keleti ügyek foglalták el. Vilmos szicíliai király (1154—1166) Velence szövetségét megnyerve, újult erővel szállt harcba a délitáliai görög seregekkel. Mánuel nyugatra küldött hajóhadai sorra vereséget szenvedtek. Diplomáciája sem tudott számottevő sikert elérni. Frigyes császár hangoztatta ugyan barátságát, de elutasította a házassági és szövetségi ajánlatokat, mert a görög hatalom itáliai térfoglalásában a maga világhatalmi törekvéseinek veszedelmét látta. E kudarcok után Mánuel 1058-ban békét kötött Vilmostal s figyelmét a keleti kérdés rendezésére fordította. III. Balduin jeruzsálemi királyt már előbb magához láncolta, egyik húgát adta hozzá nőül. Most kikényszerítette Örményország hűbéres hódolatát s Balduin jelenlétében békét kötött Nureddin damaszkuszi szultánnal is. 1161-ben német feleségének halála után pedig nőül vette Poitou Máriát, Konstancia antiochiai fejedelemszony és Rajmund leányát. Mánuel udvarát ellepték a francia császárnevei jött francia és normann lovagok. A birodalomnak korábban annyi bajt és gondot okozó antiochiai normann fejedelemség, melynek élén most Konstancia második ura, Chatillon Raynald állt, bekapcsolódott a bizánci udvar érdekkörébe. A keleti kereszties fejedelemségekkel kötött barátság és szövetség bevezető-aktusa volt Mánuel külpolitikai irányváltoztatásának.

Barbarossa Frigyes, a szász és frank császárok világhatalmi törekvéseit és egyházpolitikáját felelevenítő hatalmas Hohenstauf 1169-ben végzetes összeütközésbe keveredett a

szentszékkal. A törvényesen megválasztott III. Sándor pápát (1159—1181) — VII. Gergely szellemi örökösét — az uralma alatt élő német és olasz püspökök páviai zsinatán kiátkoztatta, választása törvényességét kétségbevonatta s IV. Viktor (1159—1164) néven ellenpápát választatott. A keresztény hatalmakat Frigyes és pápája követség útján szólították fel csatlakozásra, de sikertelenül. A francia, angol és szicíliai király, Velence és az olasz városok nagy része habozás nélkül állt a törvényes pápa oldalára s melléállt Lukács érsek biztatására Géza király is, bár nemrégén még segítőcsapatokkal támogatta a Rótszakáilút lombardiai hadjáratában. Állásfoglalásáról sietve értesítette régi barátját, VII. Lajos francia királyt s neki német támadás esetére fegyveres segítséget ígért. A magyar király határozott fellépése meglepte Frigyest, ki benne szövetségest keresett, de felbátorította a pápa német híveit, kik élükön Eberhard salzburgi érsekkel, Géza és Lukács barátjával, most már nyíltan szembeszálltak császári urukkal. Német- és Olaszországban megismétlődtek IV. Henrik és VII. Gergely korának jelenetei. A nyugati kereszténység két pártra szakadt s a keresztény világ két nagyhatalmasága, császár és pápa újra harcban álltak, de küzdelmükbe most a harmadik — a bizánci császár — is beleavatkozott, hogy az ellentéteket saját hasznára fordítsa. Mánuel, miután Frigyes előzőleg annyiszor visszautasította közeledési kísérleteit, 1161-ben III. Sándort ismerte el törvényes pápának s tőle nem sokkal utóbb — a hitegység helyreállítását s udvarának Rómába helyezését felajánlva — koronát is kért. Szövetséget ajánlott régi ellenségének, a francia királynak is, mert a változott viszonyok közt a pápa és nyugati hívei segítségével remélte Itália s az egész világ felett az uralmat megszerezni. Ajánlközását udvariasan, de bizalmatlanul fogadták. A franciák és normannok, németek és magyarok nem tudtak bízni a ravasz görögben. A pápa sem igen bízott az unió-ajánlat komolyságában. Jól tudta, hogy Mánuel csak a hatalmi vágy vezeti s hogy a befolyását féltő görög klérus mindent meg fog tenni az unió megakadályozására. De a németekkel sem akart Sándor végleg szakítani, kik között annyi jó híve volt. Normann híveit s a görög császár törekvéseit rossz szemmel néző olasz és magyar klérust sem idegeníthette el magától egy bizonytalan értékű és kétes kimenetelű szövetség kedvéért. Mennyire indokolt volt ez a bizalmatlanság, maga Mánuel bizonyította be, mikor az első kínálkozó alkalmat felhasználta, hogy a pápa tüzes magyar hívei ellen fordítsa fegyverét.

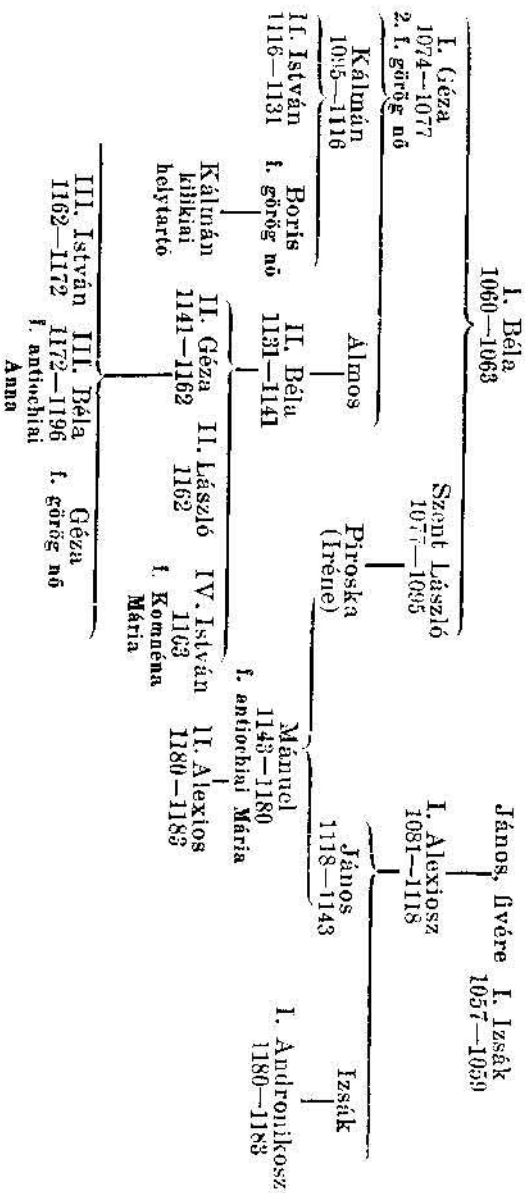
III. István és a trónkövetelők

II. Géza, miután Mánuellel a békét 1161-ben újabb öt évre meghosszabbította és a Milánót újra ostromló Frigyes császár segélykérését kereken elutasította, 1162 tavaszán harminckétéves korában váratlanul meghalt. Koronáját és országát leg-

idősebb fiára, a tizennégyéves Istvánra hagyta. Lukács érsek mindjárt a székesfehérvári temetés után megkoronázta III. Istvánt (1162—1172), de a magyar urak egy része vonakodott a gyermekkirályt elismerni. Sokan voltak, kik a régi örökösödési rend értelmében László herceget, Géza öccsét, szerették volna a trónon látni s még többen, akik a szigorú erkölcsű Lukács, a visszaélést, bünt keményen ostorozó aszkéta hatalmának megtörését remélték a görög földre menekült hercegektől. Mánuel pénze is dolgozott s mikor követe, majd a nagyzsúpánságról egy évvel előbb leköszönt népszerű Belos bán és a hercegek kíséretében nagy sereg élén ő maga is megjelent az ország határán, az elégedetlen urak szívesen bocsátkoztak vele tárgyalásokba. Mánuel rokonát, István herceget akarta az országra erőltetni, de a magyarok tudni sem akartak róla. Elfogadták azonban királyuknak az idősebb herceget, kit — mint Kinnamosz János császári jegyző írja — a testvéröröklést előíró „magyar törvény“ szerint jogosan illetett meg a trón. István király a megegyezésről értesülván, anyjával és kevés hívével osztrák földre futott; Henrik hercegnél keresett támogatást. Az ország ellenállás nélkül hódolt meg II. Lászlónak, ki országa harmadát hercegségül adta át saját öccsének. Csupán Pozsony és környéke maradt a törvényes király kezén.

Egy ember mégis szembeszállt a közhangulattal. Lukács esztergomi érsek vonakodott a „bitorlót“ megkoronázni s mikor Mikó kalocsai érsek a szertartást jogtalanul elvégezte, egyházi tilalom alá vetette Lászlót és híveit. A feldühödött király az érseket elfogatta s elrendelte az egyházi funkciók gyakorlását, de mikor a pápa közbenjárására karácsony ünnepén szabadon bocsátotta Lukácsot, ez a misét hallgató király jelenlétében újra kimondta a tilalmat, letépte az oltárdíszeket, magát a királyt pedig ellenkezés esetére halálos átokkal sújtotta.

Lukács e vakmerő tett után újra fogságba került, de átka hamar beteljesült. László 1163 januárjában alig félévi uralkodás után meghalt. A trónt most öccse, IV. István foglalta el. A kalocsai érsek őt is megkoronázta, az öreg Belos bán is ott állt mellette, de a közhangulat Lukács bátor fellépése és László ominózus halála nyomán már megváltozott. A Dunántúl népe, a Csák-nemzetség vezetésével fegyvert fogott s hazahívta ifjú királyát. Az első összecsapás márciusban az ellenkirály javára dőlt el, mire ő magabízottan hazaküldte a görög segítő hadat. Pedig győzelme csak látszólagos volt. Nyár derekán III. István Pozsonyból nagyobb sereggel indult Fehérvár ellen. A görög császár erőszakos rokonáért nem igen lelkesedő magyarság seregestül tódult zászlaja alá. Az ütközetben ifjabb István győzött. Ellenfele is fogságba került, de ő Szent László példáját követve, kegyesen szabadon bocsátotta. IV. István mehe-

tett vissza Bizáncba pártfogójához, kinek nagy terveit helytelen viselkedésével és dicstelen bukásával halomra döntötte.

Görög-magyar unió terve

Magyarország alig egy évvel László trónfoglalása után újra felszabadult a görög befolyás alól. Mánuel tudta, hogy ennek jórészen István népszerűtlensége volt az oka s kegyencét gondolkodás nélkül elejtette. Színleg az ő támogatására, de már egészen más cél érdekében, újra fegyvert fogott s még 1163 őszén a Dunáig nyomult. Itt azonban támadás helyett békés tárgyalást kezdett a magyar udvarral. Követe útján saját leánya, a gyönyörű Mária kezét s vele a császári trón örökösének méltóságát ajánlotta fel Béla hercegnek, III. István tizenhároméves öccsének, kit bátyja már előbb Horvát- és Dalmátország hercegévé tett. Mórning fejében Béla örökségének, a horvát-dalmát hercegségnek átadását kívánta. Az ifjú király és anyja örömmel fogadták a háborút elodázó ajánlatot. A békét és barátságot megkötötték s az ifjú Béla leendő apósa kíséretében Bizáncba ment, hol Alexiosz néven a trónörököst megillető „deszpotész“ rangot, az „imperator“ és „bazileüs“ címeket viselő császár után ezidőben első méltóságot nyerte el.

A magyar herceg trónörökössé avatása a görög közvéleményből nem válthatott ki rokonszenvet, de Mánuel csak a maga világruralmi tervét tartotta szemé előtt. Mint egykor Szent István Péterben, úgy ő is Bélában vérszerinti rokonát s emellett a magyar trónnak és vele négy elvesztett régi római tartománynak — Felső-Moesia, Illyricum, Pannónia és Dácia provinciáknak — törvényes öröksét látta, ki Nagy Konstantin és Szent István örökségét egyesítve, megvalósítója lehet császári patrónusa nagy álmának, az újjászületendő római világbirodalomnak. A görög-magyar szövetség és unió terve kétségtelenül nagyszabású s Mánuel összes kísérletei közt a legreálisabb terv volt. Megvalósulása, ha nem is vezethetett a régi világbirodalom helyreállítására, útját vághatta volna a birodalom lappangó bomlásának s egész új hatalmi helyzetet teremthetett Keleten. Volt azonban egy sarkalatos hibája; nem alapult a szerződő felek kölcsönös bizalmán.

A magyar udvar elfogadta Mánuel ajánlatát, mert általa megmenekült a kétes kimenetelű háború közvetlen veszedelmétől és végleg megszabadult az ősi szokásjogra hivatkozó veszélyes trónkövetelőtől, de a görög sereg elvonulása után tüstént háborúra készült s még a békekötéskor Bélának odaígért tartományok kiadására sem gondolt komolyan. III. Istvánnak sikerült magához láncolni cseh, osztrák és orosz szomszédait. Erzsébet nővére már hat éve Frigyes cseh herceg felesége volt, a kisebbiket, Odolát, most II. Viadisláv másik fiához, Szvatoplukhoz adta nőül, maga pedig Jarosláv halicsi

fejedelem leányát — Vladimír unokáját — jegyezte el. Vladiszláv — 1158 óta császári ura kegyelméből „Csehország királya“ — és a hercegi rangra emelt osztrák Henrik hűbérurukat is megnyerték III. István ügyének, ki évi ötezer márka ezüst „ajándék“ fizetését ígérte. Frigyes császár még neheztelt ugyan Géza „szövetségszegése“ miatt, de kereken elutasította a görög-magyar béke után hozzásiető IV. István segélykérését.

Újabb görög háborúk

A magyarok diplomáciai és hadi készülődése egyértelmű volt Mánuel tervének keresztvezésével. Ő, mikor Bélát vejévé és utódjává fogadta, tartós és erős szövetséget vélt kötni a magyar királlyal s most tapasztalnia kellett, hogy az ifjú István és tanácsosai túljártak eszén, keresztülhúzták minden számítását. Mivel Bélát bátyjával szemben nem tolhatta fel trónkövetelőnek, színleg újra felkarolta a német udvarból hozzá visszatérő és segítségért könyörgő IV. István ügyét. A nagyravágyó ember hűségesküt, adót, mindent ígért, hacsak megsegíti és visszaülteti trónjára. Mánuel csakugyan fegyvert fogott, bár István kísérletezésének sikerében semmiképen sem bízott. Hadjáratának igazi célja nem is az ő megsegítése, hanem a Szerémség, Horvátország és Dalmácia megszerzése, a magyar szövetség kierősokolása volt. István csak eszköz volt kezében a király megfélemlítésére és megalázására, őt küldte előre magyar híveivel, de ezek, mikor hazájuk földjére léptek, odahagyták urukat és törvényes királyukhoz szegődve szereztek bocsánatot árulásukért. A kudarc után Mánuel is megérkezett Béla herceggel és kardcsapás nélkül elfoglalta a Szerémséget, hol a lakosság egy része s a görög papok hozsánával fogadták. Innét üzent István királynak, hogy nem háborút akar, hanem Béla örökségének kiadását, a két év előtti béke feltételeinek teljesítését kívánja. De István nem hajlott a szóra. Harcra készült s mikor sógorai — Vladiszláv cseh király és fia — nagy sereggel megérkeztek s az osztrák és halicsi segédsapatok is megjöttek, táborba szállt. Mánuel már a Duna balpartján állt. Az erős ellenséges sereg közeledtének hírére azonban alkudozásokba kezdett. Megpróbálta a csehek leszerelését s mikor nem álltak kötélnek, visszavonult a Dunavonal mögé; a makacskodó IV. Istvánt kisebb sereggel hagyta hátra. A gyenge had persze nem tudott ellentállni az egyesült magyar-cseh sereg támadásának. A görög vezér, mielőtt komoly összecsapásra került volna a sor, visszavonult a Szerémségbe s maga István is kénytelen volt utána menekülni. Utóhada egész tábori felszerelésével együtt a magyarok kezére került. III. István a Dunaparton várta be a császári békekövetséget. Vladiszláv közbenjárásával sikerült is megállapodniok. István átengedte Bélának apai örökségét, Horvát- és Dalmátországot; Mánuel viszont kötelezte

magát, hogy a trónkövetelő Istvánt többé támogatni nem fogja. A cseh király mindkét féltől gazdag ajándékot kapott s a békét Mánuel egyik öccsének Frigyes cseh herceg és magyar Erzsébet kisleányával kötött eljegyzése pecsételte meg.

Alig néhány hó múlva újra kitört a háború, mert Mánuel ígéretét megszegve, nem ejtette el IV. Istvánt. A nyughatatlan trónkövetelő számban megfogyatkozott magyar híveivel és nagyobb görög sereggel a Szerémségben maradt. A magyarok nem nyugodhattak bele, hogy az ország határán örökös tűzfészek keletkezzék. A Szerémségre törtek, elfoglalták és a Zimony várába vonult Istvánt ostrom alá vették. Mánuel ügyes diplomáciával készítette elő támadásait. A magyar királyt hitszegéssel vádolva, sikerült is megnyernie Velencét, halicsi Jaroszlávot és a kúnokat, de Frigyes császárt és az osztrák herceget nem tudta csatlakozásra bírni. A diplomáciai előkészítéssel egyidőben nagy sereget gyűjtött Serdicába, a mai Szófiába s a reguláris hadakat kún, besenyő, török, szerb hűbéres és zsoldos csapatokkal erősítette meg. Száz velencei gályával egyesült hajóhadát pedig Dalmáciára küldötte. Dukász János ellentállás nélkül hódoltatta meg a tengerparti dalmát és horvát városokat, a szomszédos falvakkal együtt ötvenhetet, mialatt Mánuel seregével a Duna felé közeledett. Velejött Béla herceg is kíséretével. Ideát ezalatt rosszrafordult a görögök helyzete. IV. István április elején hirtelen meghalt s a várórség szabad elvonulás ellenében feladta Zimonyt. Mánuelnek a Száva-vonalnál kellett kezdenie hadműveleteit. Zimony magyar őrsége nagyszerűen ellentállt, de mivel a felmentő sereg késlekedett, nem tudott megküzdeni a Szerémséget ellepő túlerővel. Néhány heti ostrom után Zimony elesett, őrségét lemészárolták vagy foglyul ejtették. István sietve békét kért s miután a Szerémség, Horvát- és Dalmátország békés birtoklását esküvel biztosította, meg is kapta.

A kibékülés most is csak színleges volt. Mindkét fél továbbkészült a háborúra. Mánuel elérkezettnek látta az időt a végső leszámolásra és minden tekintet félretéve, Bélát léptette fel trónkövetelőnek bátyjával szemben, kit „hitszegése“ — szerinte — méltatlanná tett a trónra. Béla menyasszonya ezidőben már kinevezett utóda volt Mánuelnek s 1165-ben a birodalom nagyjai is felesküdtek a jegyespár hűségére. Maga a herceg nagyműveltségű, erényes ifjúvá nevelkedett s fejlődési külsejével és kiváló lelki tulajdonságaival igazi uralkodó egyéniség volt. Fellépése Mánuel oldalán testvérbátyjával szemben éppen nem mondható rokonszenvesnek, de eljárása megítélésénél nem feledhetjük fiatalságát — alig volt tizenhatesztendő — és a bátyja jellemét csúnya színben feltüntető rosszindulatú udvari híreszteléseket. Béla bizonyára meg volt

győződve ügyük igazságos voltáról, mikor magát eszközül adta oda nevelőapja terveinek s hitében csak megerősítették a környezetében élő magyarok és a hazáról érkező hírek. Idehaza nem mindenkinek tetszett István cseh- és németbarátsága, hiszen ezekben Géza ideje óta ellenséget láttak, míg a görögökről IV. István hazakerült hívei s a Bizáncban járt követek sok jót és szépet beszéltek. Mánuel hadjáratai nem érintették az anyaországot; a cseh és német barátok pusztításainak emléke a kereszties hadjárat és Vladisláv legutóbbi átvonulása óta élénken élt a nép emlékében. Voltak, akiknek hízelgett a gondolat, hogy a magyar trónra a császári korona örököse kerüljön. Mások megúnták a lágy és ingatag jellemű István uralmát. Mindez együttvéve elégtelenséget szült s a pártoskodó urak örömmel várták, hívták haza Bélát, kit híre után kitűnő embernek ismertek. III. István tudott ez üzemekről s az összeütközést elkerülhetetlennek ítélve, teljes erővel indult az új háborúba.

1166 elején Dénes ispán vezérlete alatt erős sereget küldött a görög határra és rövid küzdelem után visszafoglalta a Szerémséget. A Béla vezérlete alatt ellenük jött görög sereg megállt a Duna partján s nem is bocsátkozott komoly küzdelembe. Béla és vezértársa „kímélték“ seregüket, amiben bizonyára nagy része volt az ifjú herceg idegenkedésének a testvérharctól. Két másik sereg azonban Vatazész Leó és Dukász János vezetése alatt a déli és keleti hágókon betört Erdély területére s a seregükhöz csatlakozó havaselvi kúnok és oláhok hordái nagy pusztítást vittek végbe a védtelen falvakban. Ekkor hallunk először a magyar határ közelében kún uralom alatt élő oláhokról. Henrik osztrák herceg, ki görög felesége révén Mánuel rokona volt, Ágnes leányát pedig épp ekkor adta nőül az orosz jegyességet felbontó III. Istvánhoz, császára megbízásából görög földön jártában megkísérelte a békeközvetítést veje és sógora közt, de sikertelenül. Keleten beszüntették ugyan az ellenségeskedést, de nyugaton annál nagyobb erővel tört ki a harc. Apód nádor az egész horvát tengerpartot visszafoglalta s a görög helytartót is foglyul ejtette. Csak Spalato, Trau és Sebenico maradtak görög kézen. Zára még mindig velencei uralom alatt állt.

A következő év nyarán újra a görögök támadtak. Konató sztefanosz Andronikosz vezérlete alatt tizenöt-húszezer főre rúgó nagy hadsereg indult a magyar határ felé. A Száva balpartján Dénes ispán, a múltévi harcok hőse, harminc vármegyei zászlóaljjal, mintegy tizenötezer vitézzel várta az ellenség támadását. Maga István a derékhadal és Henrik osztrák herceg segédcapataival beljebb az országban várakozott. A görögök Zimonymál akadálytalanul keltek át a Száván, mert Dénes a győzelem biztos reményében nyílt ütközetre akarta őket kényszeríteni. Óhaja teljesült is, az eredmény

mégsem az lett, amit várt. Az ütközet kezdetben változó szerencsével folyt, de végül is a görögök kerekedtek felül s a magyar had teljes vereséget szenvedett. Rengeteg halott, közel ezer fogoly és az egész tábori felszerelés volt a veszteség, de a görögök sem dicsekedhettek könnyű győzelemmel. A nagy vérveszteség után nem mertek újabb csatába bocsátkozni s mikor hírt vették a magyar főserég közeledtén, sietve kitakarodtak az országból. Mielőtt kivonultak, lerombolták Zimony várfalait, evvel is jelezve, hogy többé visszatérni nem kívánnak. István király a görögök elvonulásáról értesülve, derékhadával nádora, ispánjai és több püspök kíséretében a tengerpartra vonult s Dalmácia görög őrseit kiverve, fogadta Trau, Spalato, Sebenico és a velencei uralmat megelégt Zára hódolatát.

Magyar-görög szövetség

Mánuel a zimonyi csatát, mint Magyarország ellen irányuló hadműveleteinek legfényesebb eseményét, a régi császárok módjára diadalmenettel és hálaadó misével ünnepelte meg. Pedig inkább gyászruhát kellett volna öltenie az öt éves harcot lezáró pyrrhusi győzelem miatt. A Magyarország feletti uralomért vívott küzdelem második szakasza is teljes kudarccal végződött; Szerémség és a horvát-dalmát tengerpart annyi vér- és pénzáldozat után újra a magyar királyt uralta. 1170-ben még egy kísérletet tett Mánuel Béla örökségének visszafoglalására. Sikertült is Spalatót, Traut újra uralma alá hajtani, de beljebb a szárazföldön nem tudta lábát megvetni. Ugyanezidőben semmivé foszlott a két birodalom egyesítésének terve is. A császárné 1169-ben fiúgyermekkel ajándékozta meg öregedő urát s a kis Alexioszt apja hamarosan megkoronáztatta. Béla a harmadik helyre szorult, be kellett érnie a „caesar“ méltóságával. Eljegyzését is felbontották s vigasztalásul a császárné féltestvérét, Chatillon Ágnes vagy — mint később idehaza nevezték: Anna — hercegnőt adták hozzá nőül. Bár a császár bizalmát tovább élvezte, helyzete rangvesztése után a kárörvendő görögök közt nem volt irigylendő s 1172-ben, bátyja korai halálának hírt véve, örömmel indult ősei jog szerint reászállt trónjának elfoglalására. Trónraléptekor erős szövetséget kötött nevelőapjával. Esküvel fogadta meg, hogy Mánuelnek és birodalmának mindig barátja, szövetségese lesz. Sok hiábavaló áldozat után Mánuel végre eljutott oda, ahova kevesebb agresszivitással, ügyesebb politikával már húsz év előtt eljuthatott volna. Ha alútak helyett egyenes úton jár s a trónkövetelők reménytelen ügyének támogatása helyett a törvényes királynak ajánl becsületes szívvel békét és szövetséget, bizonyára nem talált volna bizalmatlanságra és visszautasításra.

Az 1172. évi szövetségi szerződéssel lezárult Magyarországon a görög hatalmi törekvések mozgalmas korszaka.

A magyar kérdés Bizánc szempontjából megszűnt probléma lenni, de a nyugalom ideje a birodalomra mégsem köszöntött be. A császári hatalom 1171-ben a kereskedelmi kiváltságaitól megfosztott Velencével keveredett háborús bonyodalomba, melynek során a velencések végigpusztították a dalmát partok császári városait és a görög szigeteket s 1173-ban újra birtokukba vették a magyar királynak hódoló Zárát. Felkelést szítottak a szerbek közt is, hol Belos bán legfiatalabb testvéreinek. Desa zsupánnak bukása után Nemanja István, a későbbi szerb királyi ház alapítója ragadta magához a hatalmat. A háborúskodásnak 1175-ben Velence és II. Vilmos szicíliai király (1166—1189) szövetsége vetett véget, aminek hallatára Mánuel sietve teljesítette Velence összes gazdasági követeléseit. Elhatározását a keleti események is siettették.

Az ábrándok szétfoszlása

Mialatt Mánuel kalandos nyugati vállalkozásokra pazarolta erejét, a szeldsuk-török hatalom veszedelmesen megnövekedett. Szaladin damaszkuszi és egyiptomi és Kilidzs Arszlán ikoniumi szultánok terjeszkedési kísérletei következtében a keleti kereszténység helyzete mind kritikusabbá vált. Mánuel most az utolsó órában felismerte igazi hivatását. 1177 őszén magyar segítőcsapatokkal is erősített seregével az ikoniumi szultán ellen indult, de kelepcébe került. A törökök seregét levágták, megfutamították, maga is alig menekülhetett. Ugyanezidőben kapta híret a pápa és Frigyes császár kibékülésének, ami egyértelmű volt az itáliai uralom s vele a birodalmi egység ábrándjának szertefoszlásával. A kettős csapás megtörte lelkét-testét s az elhibázott élet és hiábavaló küzdelmek nyomasztó tudata rövidesen sírba vitte a hanyatló birodalom utolsó nagy császárárt.

Mánuel kétségkívül egyike a világtörténet legnagyobb alakjainak. Tehetsége, koncepciója, energiája és merészsége jobb időkben és alkalmasabb helyen kifejtve, a régi nagy császárok sorába emelte volna. Ha nyugaton születik, nevét tán Nagy Károly, Nagy Ottó és III. Henrik mellett emlegetnék. Ha erejét és képességeit reálisabb célok kivívására, a belső bajok orvoslására, a keleti ellenségek legyűrésére, apja és nagyapja művének folytatására szenteli, megmentője és újjáépítője lehetett volna birodalmának. Irreális célokért küzdve sírásója lett a keletrómai császárságnak.

A cél maga nagy volt, de semmiképpen sem korszerű, mert a Római-birodalom két részre oszlása és a keleti birodalom fokozatos elszigetelődése szükségszerű következménye volt a görög és latin kultúra, a keleti és nyugati világnézet százados, sőt ezredéves ellentétének. A keletrómai császárok — ha Dél-Itáliában a tengeri uralom biztosítása végett szilárdan

Oszlopfő az esztergomi királyi kápolnában.

OSZLOPFŐ AZ ESZTERGOMI KIRÁLYI KÁPOLNÁBAN
Magyar kőfaragó önarcképe a XII. századból. A művészi stílus és az arcátípus egyaránt magyar jellegre vall.

tartották is pozíciójukat — Justinianus óta nem is törekedtek nyugatra. Hatalmi törekvéseik iránya kelet és észak. Erejüket a perzsa és arab szomszédok ellen feszítették. Befolyásukat a Balkánon s a Fekete-tenger partvidékén megszállt szláv és török népekre igyekeztek kiterjeszteni. Békén túrték, közömbösen nézték a Nyugatrómai-birodalom hagyományait és örökségét kisajátító germán fejedelmek — a Karolingok, szász és frank császárok — itáliai térfoglalását és világuralmi törekvéseit. Velük nem egyszer barátságra, szövetségre léptek. Máskor előkelően elzárkózva, saját rangelsőbbségük hangsúlyozásával igyekeztek tekintélyüknek, hatalmi állásuknak érvényt szerezni. Elszigeteltségük idők folyamán csak fokozódott s birodalmi egyházuknak a XI. század közepén véglegessé vált függetlenítésével teljes szakadássá fajult. A világbirodalmi eszmének, a nyugati latinság és Róma feletti uralom gondolatának Justinianus óta nem akadt közöttük harcosa. Mánuel ezt az eszmét, ezt a gondolatot elevenítette fel, de nem számolt népe és birodalma tényleges erőviszonyaival s a világot két táborra osztó történeti, világnézeti, politikai ellentétek erejével. Nem tudta elhinni, hogy őt, ki magát szívvel-lélekkel rómainak és latinnak vallotta, a nyugati latinság idegennek tekinti. Nem hitte, hogy a hitegység és világbirodalom hatalmas eszméi megtörhetnek saját papságának személyi érdekein és a görögség partikularizmusán. Romantikus világuralmi terveit szöve, ábrándjainak fátyolán át nem látta meg a birodalom szervezetén rágódó férgeket, nem ismerte fel a fényes külszín alatt terjengő rothadás tüneteit. Nem érezte meg, hogy efemer értékű politikai és katonai sikerei nem az egészség és erő megnyilvánulásai, hanem a haldokló birodalom életerejének utolsó kóros fellángolásai. A reális helyzetnek, az erőviszonyoknak ez a félreismerése súlyos válságnak lett előidézője, melynek első tünetei — a nyugati és keleti fronton szenvedett vereségek s a „latin“ uralom ellen lázongó ellenzék elégedetlenkedése — már élete utolsó éveiben megmutatkoztak. Halála után teljes erővel indultak munkába a romboló elemek. II. Alexiosz császár (1180—1183) trónléléptével megkezdődött a birodalom agóniája, mialatt fenn északon a másik Alexiosz, egykor a császári trón kiszemelt örököse, most Béla néven a magyarok királya, hatalma és virágzása tetőfokára emelte Szent István királyságát.

A XII. század nem tartozik történetünk fényes korszakai közé. A nemzetnek küzdelmes harcokat kellett végigszenvednie, de ifjú királyai — negyvenedik évét egyikük sem érte el — derekasan megállták helyüket. László és Kálmán örökségét megőrizték, sőt gyarapították. III. István korában rosszabbra fordult a hadiszerecnse, de a magára hagyott fiatal király a magyar vitézségre támaszkodva mégis ellen tudott állni a

nagy császár támadásainak. A Szerémség és Dalmácia időnként elveszett, de újra meg újra visszakerült; lényeges és tartós területi veszteség nem érte az országot. Mánuel törekvése, hogy a magyar királyságot hűbéresévé tegye, hatalma és befolyása alá vesse, teljes kudarcot vallott. Maradandó sikere egy volt: III. Béla személyében az ő tanítványa került Szent István trónjára s mint magyar király realizálta a görög-magyar szövetség gondolatát.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

III. BÉLA MAGYARBIRODALMA

A MAGYAR királyi házban Álmos lázadása óta meg-megújuló testvérharcok és a görög hatalom beavatkozási kísérletei pusztító erő, hatás és következmények tekintetében nem mérhetők a Szent István halálát követő trónviszályokhoz és a két Henrik hódító kísérleteihez. A XI. századi küzdelmek véres polgárháborúvá, a német hatalom támadásai tartós háborúskodássá fajultak. Az ország szívébe hatoló idegen hadak s a forradalmi kitörésekben explodáló nemzeti reakció roppant vérvesztést és gazdasági kárt okoztak, ideig-óráig az ország függetlenségét, önálló állami létét is veszélyeztették. A XII. században véres összecsapásra ritkán került sor. A trónviszályokat többnyire még csirájukban elfojtották, a trónkövetelőket támogató idegen hadak alig jutottak át a határon s mikor Mánuel beavatkozása III. István korában rövid időre sikerrel járt is, a harc nagyobb vérvesztés nélkül hamarosan békés befejezéshez jutott. A történet távlatából nézve, ezek a harcok a görög beavatkozással együtt epizódszerű jelenségek. A keresztény királyság minden nagyobb megrázkódtatás nélkül élte át e küzdelmeket s a század elején megszerzett hatalmi állását nemcsak megtartotta, hanem növelte is. László és Kálmán szervező és törvényhozó munkáját a szellemi és anyagi kultúra megizmosodása, az új intézmények, a gazdasági és társadalmi szervezet teljes kifejlése követte.

Hitélet

A kereszténység mély gyökeret vert. Az ősi hit hívei kihaltak. Nyoma sincs a félszázad előtt még véres kitörésekben megnyilvánuló pogány reakciós mozgalomnak. A keleti egyház felől sem történt kísérlet a magyarság meghódítására. Mánuel pártfogoltjainak magyar híveit kizárólag politikai és nem vallási motívumok irányították, aminthogy évtizedekkel előbb Szent Lászlónak a szentszékkal szemben tanúsított barátságatlan magatartása is tisztára politikai természetű okokban gyökerezett. Maga III. Béla sem volt szkizmatikus. Bizáncban — ha résztvett is a konstantinápolyi egyház szertartásaiban — az egyházi uniót propagáló udvari párthoz tartozott s házassági kapcsolatai, franciás műveltsége is a római egyház felé vonzották. Hithűségének nyomban trónralépte után s utóbb is sokszor világos bizonyosságát adta. A görög beavatkozás nyomán a nép legkisebb töredéke sem hajlott el a szkizma,

a keleti egyház felé. Ha éltek is a Szerémségben — nemrégén még birodalmi területen — a keleti egyházhoz tartozó, oda-szító néptöredékek s ha az izraelita elem, besenyők, kúnok, volgai bolgár és arab kereskedők bevándorlásával megsza-rodott is, számuk sokkal kisebb volt, semhogy a katolikus egyház lelki szupremáciáját egy pillanatra is veszélyeztethette volna.

Az ország népe — számra csekély görög keleti, mohame-dán és zsidó töredékek kivételével — szível-lélekkel kathyolikus volt. Hitélete folytonosan mélyült, buzgósága növekedett. A keresztes hadjáratok korát átható szellemi áramlatok a magyar lelkekből minderősebb visszhangot váltottak ki s a Szentföldre zarándoklók száma folyton növekedett. Szent István jeruzsálemi szállóháza a török harcokban elnéptelenedett és elpusztult. Ezért Petronella nemesasszony 1135-ben új házat vett négyszáznegyven bizánci aranyért s azt a Szentsír-kanonokjainak gondjaira bízta és magyar zarándokok elszállásolá-sára rendelte. Az adományról Jeruzsálemben kiállított oklevél tanúi közt több jeruzsálemi magyar pap is szerepel. Két évtizeddel később ez a szálló már nem tudta ellátni a magyar za-rándokokat s II. Géza király az ország előkelőivel Szűz Mária és Szent István király tiszteletére külön magyar templomot és a század elején lovagrenddé alakult Szent János-keresztesek, Johanniták vezetése alatt nagyobb szabású magyar szállóházat építtetett Jeruzsálemben. Ellátására Esztergom vidékén na-gyobb birtokot adományozott. A két első keresztes hadjára-ton magyarok még nem vettek részt, a harmadikhoz már sokan csatlakoztak s ennek balsikere után maga III. Béla király is készült felvenni a keresztet. A vallásos érzés és hitbeli meg-győződés elmélyülésének jele volt a szent célra tett sok kegyes adomány, a keresztény karitás erényének fokozottabb gyakor-lása s az egyházalapítások nagy száma.

Álmos herceg Meszesen, Belos bán Kőn, vagy mint azóta nevezték: Bánmonostorán, a mai szerémi Banostoron, Hont Pázmány-nembeli Lampért — Szent László sógora — Btpzókön, az Aba-nemzetség Abaúj vármegyében Széplakon, az örösur-nem Kácson, a Miskolc-nem a borsodmegyei Tapolcán, a Bcgát-Radvány-nem Szerencsen, a Ludány-nem Nyitra-Ludá-nyon, a Győr-nem Lébényen, Gutkeled-nembeli Márton ispán Csatáron, Csák-nembeli Ugrin Vérteskereszturon, Walfer lovag Kúszinben, az Atyusz-nem a zalai Almádin, a Bikács-nem Madocsán, a Szalók-nem Baranyában Szenttrinitáson és Okor-Mindszenten emelt új hajlékot Szent Benedek fiainak.

Új szerzetes- és lovagrendek

A század közepén megjelentek a keresztény renaissance eszmekörében kisarjadzott új szerzetesrendek első kolóniái is. A szigorú clunyi irányzat friss és életerős hajtásaként francia földön Cîteaux (Cistercium) vadon vidéken kialakult ciszterci

rendnek első csapata II. Géza korában 1142-ben jött az osztrák Heiligenkreuzból a tolnamegyei Cikádorra. Heiligenkreuzet Henrik osztrák örgróf telepítette Morimundból Ottó fivérének, a tudós freisingi püspöknek és történetírónak buzdítására. Az onnét hozzánkjött szerzetesek franciák voltak néhány német noviciussal. III. Béla 1179-ben közvetlenül a francia Pontignyből hoz cisztercieket Egresre, 1182-ben Aceyből Pilisre, 1184-ben Troisfontaines-ből Szentgotthárdra és Clairvaux-ból Zircre. Pásztót 1190-ben Pilisről, az erdélyi Kercet már Imre király Egresről telepíti. Miskolc-nembeli Domokos bán 1194-ben Heiligenkreuzról jött német szerzetesekkel alapítja Kedhelyt, más néven Borsmonostorát. Az első ciszterci házak keletkezésével egyidőben a Reims melletti Prémontréből (Pratum monstratum) kirajzó prémontréi kanonokok rendjét egyházi és magánföldesurak telepítették Magyarországra. Mendin fehérvári prépost 1178 táján hívta be a lotharingiai Valroiból a garábi konvent első lakóit. Nem sokkal utóbb népesítették be ugyancsak Valroiból jött szerzetesek a valkómegyei Nagyolasz mellett a szentkeresztii kolostort s a század végén már a türjei és váradelőfoki prépostságok is fennállottak. III. Béla idejében kapott prémontréi lakókat a Hont Pázmány-nemzetség bozóki kolostora is, hol a bencések nem tudtak gyökeret verni. A „fehér papokkal” — ciszterciekkel és prémontréiekkal — egyidőben jöttek az országba a kereszties hadjáratok idején Jeruzsálemben katonáskodó lovagrendek első kolóniai is. A fehér köpenyre hímzett vörös keresztből „vörös barát”-nak nevezett templomos lovagokat III. István juttatta földbirtokhoz horvát földön és Szlavóniában. Rendházul a vránai régi bencéskolostort adta át számukra. Már előbb II. Gézától kapott Esztergomban szép birtokadományt a Johanniták, vagy — mint nálunk nevezték — az ispotályosok katonáskodó és betegápoló rendje. Eufrozina királyné Székesfehérvárott emel számukra rendházat. A szentkirályi és fehérvári konventek az uralkodó és hívők adományából rohamosan gyarapodnak s III. Béla korában már Budafelhévizen, Táton, Szokolyon vannak főkegyházaik s a zalamegyei Tüske-szentpéteren és Pécsvárad mellett Szentjánoson új konventek keletkeznek. A század végén Szent Lázár rendjének belpoklosokat ápoló szerzetesei is megjelennek s esztergomi házukban gondozzák a kereszties hadak nyomán terjedő borzasztó betegség szerencsétlen áldozatait.

A nagyvagyonú, úri renddé fejlődött, világiasan élő bencésekkel szemben az új rendek a szerzetesi egyszerűséget és elvonultságot, az igazi alázatot és áhítatot képviselték. A ciszterciek Szent Benedek hamisítatlan hagyományaihoz visszatérve, maguk művelték a földet, irtották a vadont, termékenyítették a pusztát s a Bakony, Pilis, Fogaras rengetegeibe húzódva, addig kihasználatlan, terméketlen területeket tettek

gyümölcsözővé. Gazdasági munkájuk mellett a hit terjesztésére is volt gondjuk. Nagy részük volt a keleti határon túl élő pogány és mohamedán kúnok térítésében. A prémontréi kanonokok pedig a lelkeskedésben, missziós tevékenységben látták egyik főfeladatukat. A lelkipásztorkodástól elzárt többi szerzetesekkel szemben plébániákat, missziós állomásokat tartottak fenn s a rendalapító Norbert példájára vándorapostokként járták a világot, a népet oktatta és a hitet hirdette. A nép körében a későbbi kolduló rendekhez hasonlóan nagy népszerűsége tettek szert. A ciszterciak viszont minden mást felülmúló buzgóságukkal az udvar kegyét és jóindulatát érdemelték ki. III. Béla, francia felesége és fiai házipapjaiknak tekintették az egyszerű életet élő francia szerzeteseket. Közülük választották gyóntatópapjaikat, gyermekeik oktatómestereit s elhunyt családtagjaikat is az ő templomaikban temették el.

A francia műveltség térfoglalása

A ciszterci és prémontréi rendű szerzetesek állandó érintkezésben maradtak franciaországi rendtársaikkal. Apátjaik, prépostjaik háromévenként személyesen tartoztak megjelenni a citeauxi és a prémontréi generális gyűléseken; viszont a francia anyakolostorok apátjai és prépostjai háromévenként személyesen vizitálták egyházuk magyarországi leánykolostorait. A francia és magyar szerzeteseknek ez a folytonos, közvetlen érintkezése intenzív kuitúrcapcsolatot teremtett a két ország közt. A rendházakban és a lovagrendek kolostoraiban francia szerzetesek oktatták a noviciusokat, kik közül később nem egy maga is francia földön szerezte meg magasabb kiképzését.

Ugyanez időben megindult a világi papság külföldi iskolázása is. II. Géznak a francia királlyal kötött szövetsége óta mindtöbb magyar pap megy a XI. és XII. század fordulóján kialakult párizsi egyetemre és más francia főiskolákra műveltsége kiegészítése végett. Lukács érseknek a párizsi egyetemen Gerardus a Puella volt a mestere s III. Béla korában egyidőben négy magyar pap — Adorján prépost, később kancellár, Jakab, Mihály és a Párizsban elhunyt Bethlen kanonok — párizsi iskolázásáról tudunk.

Ezek a külföldön nevelkedett, francia műveltségű világi papok és szerzetesek a küludvarokban gyakran megforduló papi és világi követekkel s a magyar udvarba fogadott francia lovagokkal együtt a francia ízlés, a nyugati szokások, a szkolasztikus egyházi műveltség és a lovagkultúra terjesztői, meghonosítói lettek.

A királyi kápolna, majd III. Béla óta a kancellária a szellemi élet központjává lesz. Az udvari káplánok és nótáriusok közül kerülnek ki az idegen udvarokba küldött követek, a királyi hercegek nevelői, a törvényszerkesztők és az uralkodóház történetírói.

P. mester, Béla király jegyzője

A Szent László-kori *Gesta Ungarorum*nak 1091-ig terjedő elbeszéléséből nem sokkal utóbb, talán még a nagy király életében, rövidebb kivonat készült s ezt a XII. században több-helyütt, így Somogy váron, Váradon, Zágrábban és Székesfehérvárott is folytatták. Ezek a későbbi átírásban töredékesen korunkra jutott krónikák — a Pozsonyi Évkönyvek 1143-tól 1177-ig terjedő adatait magukbanfoglaló pannonhalmi feljegyzésekkel együtt — kolostori vagy káptalani termékek s ehhez képest évkönyvszerű vagy király lajstrom jellegű művek voltak. Mellettük azonban továbbélt a históriás forma is.

Kálmán és II. István korában az 1127-ik évig folytatták a *Gesta Ungarorum*ot s ez a II. István-kori folytatás lett a Pozsonyi Évkönyvek és Anonymus forrásává. II. Géza egyik papja Álmos herceg és ivadékai történetével egészítette ki elődei művét s annak Kálmán és II. István személyére és uralkodására vonatkozó részleteit ellenséges tendenciával dolgozta át. E mű terjedelmes részletei a Bécsi Képes Krónikában jutottak korunkra, míg az 1152—1167. évek eseményeivel bővült III. István-kori folytatás töredékeit a német Mügein Henrik őrizte meg. A magyar történetírás kánonává lett *Gesta Ungarorum*ot használták forrásul a Lengyel-Magyar Krónika néven ismert zavaros tákolmány és Szent László legendájának írói s abból merítette néhány adatát Odo de Deogilo és Viterbói Gotfrid is.

Az időről-időre írt *Gesta*-folytatások a mindenkori uralkodóhoz közelálló udvari írók művei, kik az alapforrás szellemében s annak stíluskészletét is kihasználva igyekeztek az 1091-től 1167-ig terjedő idő történetét kidolgozni. II. Géza historikusa Kálmán és Álmos viszályának jellemzésére minden aggály nélkül használja fel I. András és Béla, Salamon és unokatestvérei történetének színeit, sőt eseményeit is. Önálló történeti felfogásnak és kritikának kevés nyomát találjuk ez íróknál. De akadt közöttük egy, aki új anyagra támaszkodva önálló felfogással és egyéni íróművészettel dolgozta fel a magyar történetet: P. mester, Béla király jegyzője.

A középkori történeti irodalomban alig találhatunk még egy művet, melyről oly ellentétes és végletekben mozgó ítéletek kerültek volna forgalomba, mint Béla király névtelen jegyzőjének *Gesta Ungavorum* című művéről. Volt idő, mikor szentírásként esküdtek „a magyar történetírás atyjá”-nak minden sorára. Később ezt a rajongó tiszteletet a legtúlzóbb skepsis váltotta fel. Anonymus művét tudakos fércelménynek, komoly tanulmányozásra alig érdemes mesének, őt magát tudatos ferdítőnek, hazug meseköltőnek, naiv szójátékgyártónak tüntették fel s — hitelét kisebbítendő — még korát is százévvél fiatalították, IV. Béla jegyzőjét vélték benne felismerni. Anonymusnak valóban sok a hibája és tévedése, de hibáinak

forrása nem egyéni gyarlósága, hanem a kor történetírásának módszere, felfogása és törekvése. S hibái mellett ott vannak nagy érdemei, melyek kora legjelesebb történetírói sorába emelik.

III. Béla — vagy talán II. Béla — névtelen jegyzője minden jel szerint Párizsban, Nyugat-Európa akkori kulturális központján szerezte meg azt a magasabb műveltséget, amit e korban az udvari papságtól, királyi jegyzőktől és főpapoktól megköveteltek. Ott tanulta meg a szabályos betűvetés, az oklevélszerkesztés, a stilizálás művészetét; ott szerezte meg a praktikus ismeretek mellett az általános műveltséghez tartozó grammatikai, retorikai, történeti és más ismereteket. Ez iskolából kikerülve, mint királyi jegyző működött a magyar udvarban. Az iskolai környezet, melyből kikerült, az udvar, ahol élt és hivatásának természete korának művelt nagyvilági emberei sorába emelték. Semmiesetre sem volt kolostorfalak közt élő „barátkrónikás.“ Szemben a középkor lélektelen kompilátorai-val, a tények rideg felsorolásával meglegedő annalistákkal és krónikásokkal, Anonymus egyike volt a történeti források alapján dolgozó, de ezek nyersanyagát kerek szépirodalmi formába, művészi egészbe öntő gestaíróknak. Ennek a korai középkorban szokatlan, német földön később is ritka történetíró-típusnak Anonymus egyik legjellegzetesebb képviselője.

Felületes vizsgálattal hajlandók volnánk egy korai renaissance-hullám előjelét látni félig tudományos, félig szépirodalmi munkásságában. A klasszikus irodalom — különösen a retorikai színezés iránt hajlamos Livius — hatása félreismerhetetlen. De ez a hatás csak külsőleges és közvetett. Anonymus irodalmi mintaképei a párizsi egyetemen sokat olvasott Dares Phrygius trójai története és más hasonló regényes színezetű történeti rajzok voltak. Darest és a francia regélő történetírókat Freisingi Ottó és az ő versfaragó epitomatora: Viterbói Gotfrid s más német írók is olvasták, de szellemi hatásuk az ő komoly és nehézkes német tollúkon alig ismerhető fel. Anonymus ízlésén és stílusán — a regényesség és könnyebb formák iránt már ekkor hajlamos Párizs hatása alatt — mélyebb nyomokat hagytak.

Anonymus főforrása a Szent László-kori Gesta Ungarorum II. István-kori folytatása volt. E mellett Szkítia leírásához egy a párizsi főiskolán s általában a főiskolákon e korban sűrűn olvasott Justinus-kivonatot, a honfoglalástörténethez pedig a Tiszavidéken élő nemzetségek szájhagyományát vagy egy egy régebbi író ezeken alapuló művét használta fel. A Gesta szűkszavú elbeszélésébe, mint keretbe illesztette a honfoglalásnak a tiszai hagyományok alapján megírt részletes történetét.

Forrásait híven követte, de kritikával használta. Feltűnő a mondákkal szemben követett skeptikus eljárása. A paraszti meséket és a népénekéseket kifejezetten elítélő és lenéző tudósnak

gondja volt rá, hogy a forrásában olvasott mondái részleteket megbírálja. E kritikája eredményeképpen a mondákat vagy mellőzte, vagy realizálta. A nőrablásnak Magor király legendás alakjához fűzött szép mondája helyett külföldi forrásai nyomán szárazon említi fel a Mágóg-származtatás elméletét. Lél kürtjének és a hét gyászmagyarok mondáját mellőzi. A csodaszarvas mesés történetét egyszerű vadászkalanddá alakítja át, melyben a sarvas nem tűnik el, hanem az üldöző Bors nyilainak áldozatává lesz. A fehérló-mondában a mondái lóajándékot 12 lóból, 12 tevéből, 12 kún fiúból, 12 ruthén leányból, értékes prémekből és drágaságokból álló fejedelmi ajándékkal helyettesíti.

Az ősi mondákban népünk szellemi életének korunkra jutott emlékeit vizsgáló tudósok szemében eljárása barbár tudatlanságnak tűnik fel, holott az ő korában, a hiszékenységre hajló, csodás és mesés dolgokat való tényként tárgyaló, kritikátlan történetírók korában valósággal üdítően hat ez az önálló főre valló, tudós racionalizmus.

Kritikájának fejlettségét, rendszeres gondolkodását és alapos ismereteit bizonyítja a honfoglalás történetének földrajzi és stratégiai szempontból tökéletes kidolgozása, önálló kritikája sodorta a középkori történetírókat általában jellemző tévedésekbe is, melyek közül legfeltűnőbb a néprajzi anakronizmusra való hajlandósága.

A korabeli viszonyok hatása alatt kunnak mondja Ed és Edömén Ruthéniában csatlakozó kabar népét és Erdélybe helyezi át a XI. századi Gesta dunántúli olaszait (blasii) s ugyanezeket *pastores Romanorum* néven Dunántúl is szerepelteti, holott a kúnok a honfoglalás korában még valahol az Uralon túl, az oláhok lent a Balkánon éltek s csak a XI. század második felében, a besenyők bukása után jöttek azok a Don-Dnyeper vidékére, a X—XI. században emezek az Alduna és Kárpátok közt elterülő havaselvi földre.

Történeti felfogás tekintetében is önállósította magát forrásaitól. Műve csonkán maradt ránk s így a keresztény királyok koráról alkotott felfogását nem ismerjük. Annyit azonban e csonka műből is megállapíthatunk, hogy Anonymus más ideálokért lelkesedett, mint a Szent László-kori író. Büszkén emlegeti a pogány foglalóóók, Árpád fejedelem és kemény vitézei nagy tetteit, valóságos hőskölteményé színezi ki forrása szűkszavú elbeszélését. És nem tud magába fojtani egy-egy meglegedett, dicsekvő felkiáltást, mikor e hőstettekről írva, meglevenednek lelki szemei előtt a dicső elődök nagy vitézi cselekedetei. Az ő hőse nem a „kegyes király,“ hanem a lovagkori irodalom remekeiben megénekelt rettenthetetlen harcos. A világverő szkíták „kemény ivadéká“-t, a fél világot bekalandozó, minden népet legyőző honfoglaló magyar vitézt énekelte meg,

saját kora felfogását éppoly híven fejezve ki, mint Szent László-kori előde tette a maga korában.

Tudós törekvéseinél nem volt kisebb írói ambíciója. Párizsi tanulmányai, irodalmi olvasmányai s a magyar udvarban érvényesülő francia ízlés hatása alatt művét kerek művészi formába igyekezett önteni. E törekvését megvalósítandó, a forrásokból megismert tényekhez személyi jellemrajzokat, csataképeket, szertartásos beszédeket komponált, más írók műveiben — így Dares trójai történetében, a Gesta Alexandri Magni-ban és a Gesta Ungarorum XI—XII. századi részleteiben talált színes leírásokat néha szószerint, máskor csak értelemszerűen követve.

Módszerén felismerhető a lovagkori irodalom hatása. Emlekeztet a lovagköltők és a lovagkori regényes gesták íróinak módszerére, akik habozás nélkül vegyítik össze korban egymástól távol álló történeti események részleteit; de mégis lényegesen különbözik attól. Anonymus tartózkodott a későbbi korok eseményeinek és személyeinek, történeti tényeknek a megelőző korba való tudatos áthelyezésétől. Írott és szóbeli forrásainak — a Gestának és a tiszavidéki hagyománynak — felfogásához, ténybeli adataihoz, sőt ahol lehetett, szószerinti szövegéhez is híven ragaszkodott. Amit hozzátett, az csak az írott forrásokból és hagyományból megismert történeti szemlék, tények és események jellemzésére, színezésére szolgáló sallang, a való események történeti magva körül csoportosuló, azokat részleteseményekre bontó írói frazeológia. Nagyot tévednénk, ha ez irodalmi hatás alapján Anonymus művét a lovagkori költeményekhez és regényes történeti művekhez hasonló regényes munkának tartanók.

Béla király névtelen jegyzője kora egész tudományos fegyverzetével és íróművészetével felkészülve fogott a magyar történet új feldolgozásához. Törekvése igazi és őszinte tudós törekvés volt, melyről maga tájékoztat műve prologusában, midőn kifejti, hogy barátja és egyetemi tanulótlarsa kívánságára Dares Phrygius trójai története és más művek mintájára írja meg Magyarország királyai és nemesei genealógiáját, a hét magyar ki jövetelét Scythiából és hódításait s e feladatát „a parasztok hazug meséinek és a népének csak csacska énekeinek“ mellőzésével, „az irományok biztos fejtegetése és a história magyarázata“ útján igyekszik megoldani. A maga elé tűzött feladatot becsülettel oldotta meg. Műve — ha vannak is hibái — a kor színvonalán álló komoly tudós munka. Mint irodalmi mű, így csonkán is egyike a középkori latin történetírás legszebb, legkerekebb alkotásainak. Anonymus komoly történettudós és jó tollú, művészi érzékű író volt, e szavak XII. századi értelmében. Ezekből a korában jeles erényeknek tartott tulajdonságaiból következnek hibái, melyeket annyszor és oly nagy mértékben túlozva vetettek szemére.

Béla király névtelen jegyzőjével és az 1192. évi szenttéavatás alkalmával írt Szent László-legendával zárul a magyar nemzeti történetírás első korszaka, melyet Szent László udvari papja nyitott meg Gesta Ungarorum című művével. Szent Lászlótól III. Béláig valamennyi királyunk udvarában ott találjuk a középkor nagy uralkodói mellől sohasem hiányzó udvari történetírót. S ezek a történetírók, különösen Szent László udvari papja és Béla király jegyzője méltó társai a középkor legjobb historiaíróinak. Tárgyi megbízhatóság dolgában mögötte maradnak a történeti eseményeket szárazon feljegyző, unalmas krónikásoknak és évkönyvíróknak, de erős írói egyéniségek s hű kifejezői koruk felfogásának és a XII. századi magyar királyi udvar francia kultúrhatás alatt kialakult irodalmi ízlésének.

Munkásságuk, egybevetve azzal az eléggé nem hangsúlyozható körülménnyel, hogy a hazai kolostorokban a Németországban divatos, partikuláris jellegű évkönyv- és krónikairás szokása sohasem tudott mély gyökeret verni, világos cáfolata annak a sokszor hangoztatott feltevésnek, mintha az Árpád-kori magyar műveltség a német kultúra függvénye volna. Kétségtelen, hogy a XI. század elején intenzív bajor kultúrhatások érvényesültek, aminthogy történetünk későbbi századaiban is sokszor termékenyítette meg a magyar talajt a német szellemből idesugárzó erő. De voltak történetünknek hosszú korszakai, mikor a német hatás mellett s azt háttérbe szorítva, közvetlen érintkezésbe kerültünk a francia és olasz kultúrával. Ezek a nyugati — német, francia, és olasz — összetett kultúrhatások alakították át az ősi pogány magyar kultúrát s ezek felvétele adott módot a magyar szellemnek, hogy a nyugati kultúrákkal sok ponton érintkező, de mégis individuális, sajátos nemzeti műveltségét kialakítsa. Ennek a nyugati kultúrelemeket magába szívott keresztény magyar műveltségnek voltak irodalmi téren első érett gyümölcsei a XII. századi királyok udvari történetíróinak munkái.

Gazdasági és társadalmi fejlődés

Az egyház lelki hatalmával és kulturális erejével arányosan növekedett a XII. században gazdasági ereje. A magyar egyházat már alapítója nagy fekvővagyonhoz juttatta s ez a vagyon két század alatt királyok és buzgó hívek adományából folytonosan gyarapodott. A kor gazdasági viszonyaihoz képest szolgálkban, szabadosokban, adózó és hűbéres szabadokban kifejezett vagyon azonban szét volt szórva szerte az országban. Ugyanannak az egyházi birtokosnak egymástól távol eső falvakban és vidékeken voltak népei, barmai, jövedelme. A szétszórt helyzet lehetetlenné tette a célirányos kezelést és hatalmi szervezkedést, sőt a birtokállagot is veszélyeztette. A főpapok, kolostorok és káptalanok ezért birtokaik megrögzítésére, kitagosítására törekszenek. Új adomány, csere,

vásárlás, sőt foglalás útján is megszerzik a népeikkel faluközösségben és szomszédságban élő királyi és magánföldesúri népek tulajdonát; zárt birtoktestekké formálják szétszórt birtokaikat. Ezt a folyamatot szemléltetik a XII. század eleje óta mind sürűbben feltűnő urbariumszerű birtokösszeírások. Szent László pannonhalmi konskripcióját és a királyi népek Kálmánkori összeírását nyomon követik a veszprémvölgyi, dömösi, bozóki, bakonybéli, fehérvári, pécsi és más egyházak királyi megerősítéssel hitelesített összeírásai, melyeket azután a XIII. században az új szerzeményeket is felölelő újabb összeírásokkal pótolták. Az egyházi nagybirtok kialakulásának folyamata a XIII. század elején már befejezéshez jutott s ez a területileg is megszervezett — részben királyi adományból, más részben azonban a hívők adományából és vásárlás útján szerzett — birtok lett a magyar főpapság katonai erejének, politikai hatalmának és kiváltságos helyzetének gazdasági alapjává. A gazdasági hatalom növekedése természetszerűen vont maga után a főpapságnak közjogi értelemben vett országos renddé fejlődését, aminek első tünetei már jelentkeznek.

Egyidejűleg megindult a későbbi társadalom többi osztályának kialakulása is. A birtokos nemesség két rétegét — a honfoglaló szállásbirtokosokat s a királyi főembereket és tisztviselőket — elkülönítő válaszfal már a XI. század végén ledőlt, mikor Kálmán a Szent Istvántól származó adománybirtokot a szállásbirtokkal jogilag egyértékű, ágról-ágra öröklődő nemzetségi birtoknak ismerte el. A XII. században az indigena-nemzetségek száma egyre növekszik. Az idegen királynék kíséretében és politikai okokból magyar földre jött lovagok és vitézek — így II. Géza korában Gotfrid és Albrecht német vitézek, a Korogyiak őse: Fülöp, a Héderváryak ősei: Hedrih és Wolfger, III. István idejében a Búzád- vagy Hahót-nem ősei és Gotfrid, a Gilétfiek ősapja, III. Béla korában a Kőkenyes-Rénold- és Becse-Gergely-nemzetség, valamint a Zsámbokiak francia ősei — a királyi udvarban tárt ajtókra találtak s ha hűségüknek bizonyosságát adták, hamarosan birtokadományhoz, tisztségekhez jutottak. Családjuk a magyar nemzetségek számát szaporította, mert a XII. századi jogszokás Kálmánnak a későbbi királyok adományait az egyeneságra korlátozó törvényes rendelkezéseit is hatálytalanította. Az indigenák nagybirtokos ivadécai a foglaló nemességgel összeházasodva és elvegyülve, a régi magyar nemzetségekhez hasonló vérségi közösségeket formálnak. Adománybirtokukat nemzetségükben ágról-ágra öröklődő vagyonként élvezik s maga a királyi is elismeri e jogszokás kötelező erejét. II. István kénytelen eltűrni, hogy az indigena adománybirtokosok ivadécai, udvari főemberek, Hont-Pázmány-nembeli Kozma vezetésével megtagadják a külső háborúban való részvétel minden adományost nyilvánvalóan terhelő kötelezettségének

teljesítését. II. Béla a nemzetiségi birtokjog alapján bírálja felül és erősíti meg a Péter korában bevándorolt Gut-Keled-nemzetség egyik tagjának birtokadományát és monostoralapítását. A honfoglaló és adományos nemesség nagybirtokú ivadékai a birtokos nemesek — a *nobiles* — egységes osztályában fonottak össze s vagyonban meggazdagodva, mindinkább elkülönülnek a szegényebb szabadoktól.

A nagybirtokos nemesség lassú kialakulásával, a későbbi főnemesi rend első csiráinak jelentkezésével párhuzamosan kezdenek kibontakozni a későbbi köznemesi osztály körvonalai is. Az adománybirtokos királyi *mílesek* és *ministerek* kishűbéres osztálya, az alsóbb rétegekből és az elszegényedett nemzetségtagok sorából „a király házába, udvarába“ — mint a hivatalos formula mondja: *in domo vei in aula regis* — befogadott új elemekkel gyarapodva, a király zászlaja alatt hadiszolgálatra kötelezett *servientes regis*, vagyis „királynak szolgáló“ kismesek népes osztályává sűrűsödik. A királyi serviensek szabadsága nemesi szabadság volt, de mégis különbözött a nemzetiségi szervezetben élő nemes urak teljes szabadságától. Hadikötelezettségük a magasabbrendű nemesekéhez hasonlóan személyes természetű volt, nem birtokhoz kötött. Osztályuk hűbér jogi eredetét mégis elárulja *serviens*, vagyis „szolga,“ „szolgáló“ nevük és öröklési joguk. A nemzetség keretében ágról-ágra öröklődő nemesi birtokkal szemben a királyi serviensek két-három ekeföldes birtoka — mint korábban minden adománybirtok — csak egyeneságon öröklődött s fiörökös hiányában a leánynegyed kihatása mellett visszaháramlott a királyra. Ezt az állapotot csak az 1222. évi Aranybulla szüntette meg, mikor a fiörökös nélkül elhalt királyi servienseknek szabad végrendelezési jogot adott s végrendelet nemlétében az oldalági rokonok törvényes öröklését állapította meg. Az öröklési jog eltérései még éles határvonalat húztak a nemzetiségi jog szerint élő birtokos nemesek és a királyi ministerek vagy serviensek közt, kik a királyi és zsinati ítélőszék elé járuló nagybirtokosokkal szemben a megyés ispánok és megyei bírák törvénykező hatósága alá tartoztak.

A XI. századi *milites castri* utódai, a „várjobbágyok“, bár a személyes szabadság minden kellékével rendelkeztek, a várbirtokból bírt földjükhöz kötve, a várispánok közigazgatási, bírói, katonai hatósága alá tartoztak. De már a XII. században megindult a köznemesség felé való fejlődésük lassú folyamata. Első mozzanata a katonai és szolgálati érdemeken alapuló fokozatos vagyonosodás, a vártól független adománybirtok, serviensi és nemesi birtok szerzése volt. Különösen kiemelkedő szerephez jutottak az országos szervezetbe később bekapcsolt határvidéken.

A királyság végleges határait s vele a királyi gazdaság keretét Szent László és Kálmán állapították meg, de ezt a

keretet a XII. századi királyok töltötték ki. A királyi gazdaság az egyházak és ritkábban világiak javára többnyire addig lakatlan és műveletlen területeken tett adományok dacára is folyton gyarapodott. Mindtöbb és több addig kihasználatlan, szűz terület került művelés alá. A folyóvölgyeken előbb királyi földesuraság alá tartozó pásztorok, majd a szomszédos megyék várjobbágysai közül kitelepített s katonai szolgálatra és egyéb szolgáltatásokra kötelezett földműves magyar kisbirtokosok hatoltak Zólyom, Szepes, Sáros, Bereg, Bihar, Erdély és Szlavónia rengetegeibe. A határvidék folyóvölgyeinek fűben gazdag területén állatok ezrei találtak élelmet, ellátást.

A rendszeresen irtott erdőterületen virágzó földművestelepek keletkeztek. Bár a szomszédos birtokos nemzetségek itt-ott behatoltak a határvidékre s lassú térfoglalással igyekeztek ott vagyonukat gyarapítani, ősfoglaló nemzetségek nem éltek e vidéken s az adomány birtokosok is csak a XIII. században kezdenek sokasodni. A társadalom vezető eleme a várjobbágysok katonáskodó rétege lett és maradt a XIV. századig. Míg az ország szívében a királyi szervisek lettek a köznemesi osztály törzsévé, itt a várkatonák — az erdélyi és szlavóniai várjobbágysok, a szepesi tízlándzsások és a zólyomi, túróei, lipói jobbágyfiúk — társadalmából sarjadt ki a köznemesség.

Ez a várjobbágysorból fölfelé törekvő magyar kisbirtokososztály szervezte meg és kapcsolta be Felsőmagyarország és Erdély határvidégeit a magyar királyság gazdasági organizmusába. Mellettük a nyugatról bevándorolt telepések is kivették részüket a gazdasági kultúrmunkából.

A magyar királyság nagy gazdasági problémája kezdetől fogva a népesség számának gyarapítása volt. Királyaink Szent István óta német, francia, olasz és bizánci földről igen sok a gazdasági viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt kivándorló földműves és pásztorkodó népet telepítettek az országba. Ez a folytonos bevándorlási folyamat a XII. század derekán ért tetőfokára, mikor a második kereszties hadjárat alkalmával hazánkon átvonuló német és francia hadak révén híre kelt, hogy Magyarországon mennyi kihasználatlan, művelésre alkalmas föld van s milyen szívesen látják az idegen telepest. II. Géza korában a Rajnavidékről és Flandriából származók, moseli frankok, flamandok és vallonok egész serege költözött magyar földre. Egyik nagy telepésraj Erdélynek a Maros és Olt közt elterülő részében, a Királyföldön lelt új otthonra a székelység és a fogarasi havasokon át már mintegy száz év óta lassan beszivárgó oláh pásztorok szomszédságában. Egy másik nagyobb német telepés raj nemsokkal utóbb a szepesi erdőségben telepedett meg. Mindkét telepés csoport saját régi jogszokásainak megfelelő, kiterjedt kiváltságokat kapott s mint a vármegyei hatóság alól kivett néprétegek vették alapját későbbi önkormányzatuknak, a szepesi és er-

délyi szász jognak. A *teutonici*, *alemanni*, magyarul „sváb“ néven szereplő délnémetekkel szemben *saxones*, vagyis „szász“ néven emlegetett szepesi és erdélyi németek telepein kívül igen sok kisebb vendégtelep keletkezett szerte az országban. Legtöbb volt e vendégek — *hospesek* — közt a német, de jöttek nyelvükről *latini*-nek, magyarosan „olaszának“ nevezett rajnai franciák, vallonok, itáliai olaszok, kiket a többi „olasz“-tól megkülönböztetendő, *lombardi* és *italiani*, magyarosan „tálján“ néven emlegetnek. És jöttek szórványosan cseh, lengyel, orosz, horvát telepések is Magyarországra. E telepések túlnyomórészt földműves parasztok voltak, de iparos- és kereskedőnépesség is akadt köztük. Ezek — többnyire lombardok és németek — a királyi, püspöki székhelyeken és forgalmas helyeken: Esztergomban, Fehérvárott, Budán, Pozsonyban, Győrött, Zágrábban, Nagyolaszon telepedtek meg. A városi elem számát gyarapították az egyre sűrűbben bevándorló zsidók és izmaeliták is. E városiak hospesek lettek a későbbi városi polgárság magvává, míg földműves honfitársaik a XIV. században — a városi szabadsággal rokon territoriális jog szerint élő erdélyi és szepesi szászok kivételével — a többi földesúri hatóság alá tartozó közsabaddal együtt a jobbágyosztályba olvadtak be. A kelet és dél felől beszivárgó nomadizáló, állattenyésztő népelemeket — besenyőket, úzokat, kúnokat és oláhokat — többnyire a határvidékre telepítették s a szászokhoz és a székelyekhez hasonlóan határvédelmi szolgálatra alkalmazták. Ezeknek az Árpád-kori betelepüléseknek emlékét őrzik Németi, Olaszi és Wallendorf, Csehi, Pólyán és Lengyel, Horváti, Oroszfa, Besnyő, Uzon s más hasonlónevű falvaink.

A katonáskodó és adózó, földbért fizető népelemek mellett a szolganépség száma is megnövekedett természetes szaporodás, hadifogollyszerzés és vásárlás útján. Különösen szláv telepések kerültek ezúton nagyobb számban az országba cseh, morva, lengyel és orosz földről, kik azután — aszerint, mely vidékre települtek — a felvidéki tótságba vagy az alföldi magyarságba szívódtak fel.

A királyi birtokon már megindul az úri szolgáltatások természete és a kötelezettségek terhe szerint számos rétegre tagolódó szabados és szolganépség egységesítésére irányuló s a jobb ágy osztály kialakulásával két század múltán befejezéshez jutott folyamat. A királyi magángazdaságban élő udvarnokok udvari szolgálata és háziipari szolgáltatásai elvesztik jelentőségüket, mert a fényűzés, udvari pompa emelkedésével az udvar ízlését és igényét nem elégíthetik ki. Az ipari cikket a székvárosokban letelepedett hivatásos iparosok és kereskedők útján szerzik be. A hetes cselédséget állandó udvari cselédség váltja fel. Csupán azokra a szolgáltatásokra tartanak továbbra is igényt, melyek a változott viszonyok mellett is az udvartartásba illeszthetők. Az ily szolgálatra kötelezett rétegeket

— a királyi táarakat őrző s a begyűlt terményeket gondozó, később pénzügyi funkciókat is teljesítő tárnokokat, a lovászokat, pohárnokokat, étekhordókat — kiemelik az udvarnokok közül és szolgálatuk természetere szerint csoportosítják. Élükre III. Béla korában francia szokás szerint *magister* címet viselő udvari főtisztek kerülnek: a tárnokmester, lovászmester, pohárnokmester, étekhordómester. A többi udvarnoknépség terményhányaddal adózó földművesosztálya alakul át. Gazdasági igazgatásuk élén II. István óta a királyi udvarispán — *comes curiae regis* — áll, mint a nádor állandó helyettese. A nádorispánt e korban már teljesen leköti az országos kormányzat, a hadügy és bíraskodás s a törvénykezési ügyek elszaporodásával az udvarispán hivatala is mindinkább bírói tisztte alakul át. A mezőgazdasági munkával és szolgáltatással tartozó udvarnokokat területi körzetenkint egy-egy udvarnokispán alá rendelik. A perifériák bevonásával hatalmasan megnövekedett udvari gazdaság keretében a vármegyék jellegzetesen katonai színezetét nélkülöző, zárt területi egységet alkotó gazdasági szervek alakulnak ki, aminők a pilisi, bakonyi, zólyomi, szepesi, beregi, pozsegai erdőispánságok s a csallóközi és csepel-solti udvarnokispánságok. Az udvari gazdaság decentralizációjával és új szervezetének kiépítésével a XI. század perszonális kapcsolatokon alapuló gazdasági szervezete a királyi birtokon is helyet ad a területi kapcsolaton nyugvó birtokszervezetnek. A gazdálkodás kerete itt is, mint az egyházi birtokon, a kikerekített, zárt területi egységet alkotó földbirtok lesz, ami egy század múltán szükségképen vonta maga után a személyi kapcsolatokon épült királyi várbirtokszervezet bomlását s a közigazgatás és nemesi társadalom területi szervezkedését, a zárt földrajzi egységet alkotó nemesi vármegye kialakulását.

A XI. század különféle elemekből összetett, heterogén társadalma a XII. században jogi és gazdasági értelemben homogén társadalmi osztályoknak adott helyet s — ha lassú léptekkel is — megindult már az osztályok országos renddé fejlődése is. Legvilágosabban láthatók a főpapi rend körvonalai. De látjuk már kibontakozni a főnemesi és köznemesi osztályok, a polgári osztály és az egységes jobbágy-parasztosztály körvonalaait is. Nagy és mélyreható átalakulások előjelei tünedeznek fel, de politikai hatásuk még nem érezhető. A gazdasági és társadalmi viszonyok változása még miben sem érintette a középkori keresztény királyság erős központi hatalmát.

Királyi pénzügyek

A királyi birtok gyarapodásával s a nép szaporodásával egyenes arányban nőtt az államháztartás, illetőleg a vele egyértelmű királyi háztartás jövedelme. Az államháztartás még a XII. században is a királyi domíniumokon nyugodott. Az ország közigazgatásának és hadseregének fenntartása közvetlenül semmi terhet sem rótt a kincstárra. A királyi hadsereg zö-

IV. BÉLA NAGYPECSÉTJE, AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
1195. ÉVI OKLEVELÉN. A lábzsámolyos trónon ülő király
fején három liliommal ékesített korona, jobbában liliomom
végű kormánypálca, baljában keresztos országalma. A trón
mellől jobbról és balról egy-egy sasláb nyúlik ki. A pecsét
anyagában kétoldalt (ellenpecsétképen) a királynak lovasokat
ábrázoló gyűrűspecsétje is bele van nyomva. Körirat: BEI.sí
DEI GRACIA GEYSSE REGIS FILIVS HUNGÁRIÁÉ DAL
MACIÉ CHROACIE RAME REX.

mét az udvari és várkatonák zászlóaljai s a katonáskodó telepesek — székelyek, besenyők — csapatai alkották. Ezek zsoldot, fizetést nem kaptak. Birtokuk révén voltak szolgálatra kötelezve. Csak háborús ellátásra tarthattak igényt, amit az ország területén beszállásolás, külföldön zsákmányolás és sarc útján szereztek meg. A nagyobb adománybirtokosok vitézeit maguk a földesurak látták el. A vezérek — a nádorispán és várispánok — katonai, bírói és közigazgatási funkcióikért külön fizetést nem húztak. A királyi birtok jövedelméből őket illető harmadrész busásan pótolta a későbbi korok fizetését. Az alacsonyabbrangú tisztek pedig — a hadnagy, várnagy és a többi — ispánjaiktól kapták fizetésüket, illetőleg bizonyos hányadot azok jövedelméből. Csupán az udvartartás s a vele kapcsolatos külpolitikai természetű kiadások, majd később a zsoldos sereg tartása terhelték a kincstárat. Ezek a kiadások a XII. században az udvartartás fényének és a hódító politikának kibontakozásával, másrészt II. István óta állandó zsoldosok tartása miatt rohamosan emelkedni kezdtek. A magángazdasági termény jövedelmek mellett mind több aranyra, ezüstre, készpénzre volt szükség s királyaink ezt a regálék jövedelmének fokozásával szereztek meg. A királyi felségjog alapján szedett regálejövedelmeknek korábban alig volt az államháztartásban szerepük és jelentőségük a várbirtok és udvari gazdaság termény jövedelme mellett. A regálejogi illetékek — a pénzváltási haszon, vám, rév- és vásárpénz, közszabadok fejadója — eredetileg a pénzverés, vásártartás, út- és révfenn-tartás, idegenvédelem felségjogainak gyakorlásával kapcsolatos költségek fedezésére lévén rendelve, jövedelmük is nagyon csekély volt. A fényűzési igények és hadügyi szükségletek emelkedésével azonban királyaink nyugati mintára finansiális célokra kezdik kihasználni, pénzügyi regalitássá fejlesztik a regálejogokat.

Elsőnek a pénzverési felségjog alakult át pénzügyi regalitássá. Intenzív kihasználása már a XI. század derekán megindult s e század végén rendszeressé lett. Az uralkodók két-évenként, majd II. Béla óta évenként új pénzt bocsátottak ki, melynek forgalmi értéke napról-napra csökkent s egy év múltán a forgalomból 50%-os váltási díjjal terhelve küszöböltetett ki, félértékben került kényszerbevéltásra. A pénzváltási díj illetékből ellenszolgáltatás nélkül fizetett terhes adóvá alakult át. Az új adó — a *lucrum camerae*, vagyis „kamara haszna“ — jövedelmének fokozására már II. István, de különösen II. Béla a pénz súlyát és ezüsttartalmát is csökkentette. A fokozatos pénzrontás eredményeként a magyar pénz színezüsttartalma alig negyedszázad alatt egytizenkettedrészre, Kálmán utolsó és II. István első dénárainak 0.3991 grammos színezüst súlyáról 0.0327 grammra, értéke — aranykorona értékben számítva — 13 fillérről 1 fillérré csökkent. A nagyarányú pénz-

rontással lényegesen megnövekedett a kincstár pénzverés haszna, de viszont a pénz hitele elveszett, forgalmi értéke devalválódott. Az elértéktelenedett királyi pénz helyett súly szerint mért veretlen ezüstöt kezdtek fizetési eszközül használni s a veretlen ezüst valuta uralma a pénzváltási jövedelem csökkenésére vezetett. II. Béla kincstára — következetes pénzrontási műveleteinek tanúsága szerint — emiatt sokszor küzdött pénzzavarokkal, de II. Géza újra helyreállítja a pénzügyi egyensúlyt. A pénzlábat megjavítja s 0*1“ g színezüstöt tartalmazó, 5 arany fillér értékű dénárokat hoz forgalomba. A valutának mintegy húszévi stabilitása után III. Béla a fokozatos pénzjavítás útjára tért s uralkodása végén már 0“56 gramm színezüsttartalmú, 15 aranyfillért érő jó ezüsből vert dénárokat hozott forgalomba. A királyi pénz hitelének helyreállításával újra megszaporodott a kamara hasznából befolyó jövedelem.

A külföldi telepések bevándorlása nyomán gyarapodott meg a szabad parasztoktól, telepeseiktől szedett fej adó, a „szabad denárok“ s a Szlavóniában divatos *marturina*, a „nyestbőr-adó“ jövedelme. A XII. században kezdik intenzívebben kihasználni a vám- és vásárregálét is. Országszerte új belső vámkokat, réveket állítanak fel s a keresztes hadjáratok és telepítések nyomán kelt élénk forgalom új vásáros helyek felállítására vezet. A fix tételekben megállapított belső vámkok mellé III. Béla idejében járul az áruk egynolcvanad értékében szedett határvám. A „nyolcvanad“ fordulópontot jelöl a vámtörténetben. A belső vám illeték volt, mert fizetője ellenértéket kapott a király által fenntartott utak, hidak, vízi járművek és a vásári hely használatában. A határvám már egyértelmű a külföldi áruk ellenszolgáltatás nélküli megadóztatásával, mert ellenértéke fiktív; az ország területén való szabad kereskedés engedélyezéséért fizetik, ami korábban vámfizetés nélkül is elérhető volt. A vám-, rév- és vásártartás a pénzveréshez hasonlóan kizárólagos felségjog volt. A regálejogok eladományozásának nyugaton befejezéshez közeledő folyamata még nem indult meg s a Konrád császár kíséretében Magyarországon járt Freisingi Ottó némi irigységgel állapítja meg, hogy „ily nagy területen a királyon kívül senkinek sem áll jogában pénzt vernie vagy vámot szednie.“ A bányaregálé is kialakulásnak indult már, de az ércbányák művelése még a királyi magángazdaság keretében történt. Csak a százados múltra visszatekintő sóbányák álltak külön kamarai igazgatás alatt.

Királyi jövedelmek

A regálejogok a XII. század végén már a domíniumokkal szinte egyértékű forrásai voltak az államháztartásnak Jövedelmezőségükről, valamint általában a király jövedelmeiről az anglo-normann királyi ház iratai közt Angliában fennmaradt s onnét a XVII. században Párizsba került egykorú kimutatás

tájékoztat. Keletkezése III. Béla második házasságával függ össze. Béla 1185-ben kérte nőül Henrik angol trónörökös özvegyét. Capet Margit új házasságával az angol király adományából származó tekintélyes angliai és franciaországi birtokról mondott le aránylag csekély, 2750 fontnyi év járadék ellenében. Ezért az angol udvar s ő maga is tájékozódni kívánt leendő urának vagyoni helyzete és jövedelmeinek mértéke felől.

A kimutatás mindenekelőtt felsorolja Béla országait: Magyarországot, Horvátországot, Dalmáciát és Rámát, majd az anyaország összes egyházmegyéit és a dalmát érsekségeket, mindegyiknél feljegyezve, mennyi évi jövedelmet húznak — a királyi jövedelemből nekik kijáró tized címén — a királyi udvartól. Ezután jön a királyi jövedelmek felsorolása. Jellemző, hogy a vármegyei jövedelem egyharmada is pénzértékben van kifejezve, amiből nyilvánvaló, hogy a várispánok e korban már pénzben fizették be a hatóságuk alá tartozó terület termény jövedelmének egyharmadát, míg a királyt illető második harmadrész a várban került tárolásra és felhasználásra. Ezt a természetben befolyt jövedelmi hányadot s az udvari gazdaság termény jövedelmét csak általánosságban említi a kimutatás, midőn elmondja, hogy „mindezekon felül a föld népe teljesen ellátja a királyt. Értékét azonban a főpapoknak kifizetett tized összegéből megállapíthatjuk. A főpapok 24.100 márka ezüstöt, vagyis 1,475.697 aranykoronát kaptak a királytól tized címén. Ez összeg negyedrésze — a pénzverési jövedelem tizede — az esztergomi érseket illette meg. A kalocsai érsek 2500, az egri püspök 3000, a Csanádi és erdélyi püspökök egyenként 2000, a veszprémi 1700, a pécsi és zágrábi 1500—1500, a győri és váradi 1000—1000, a váci 700, a nyitrai 300 márka ezüstöt kapott, míg a zárai érseknek csak 500, a spalatóinak 400 márka jutott. A király készpénz jövedelme 166.000 márka ezüst volt. Terményjövedelmét — úgy látszik — 75.000 márkára becsülték, mert a papi tized címén kifizetett összeg 241.000 márka ezüst, mai pénzértékben 14,756.972 aranykorona jövedelemnek felel meg.* Ez az összeg a különböző jövedelmi ágak közt következőképen oszlott meg:

* 241.000 márka finom ezüst a. m. 0,990.77 kg színezüst, ami az arany és ezüst középkori értékarányával 4.499*07 kg színaranynak s ez az 1892: XVII. te. értelmében 14,756.972 korona 25 fillérnek felel meg. A jövedelem arany» koronában kifejezett összegének vásárlóképessége persze messze felülmúlta hasonló összegnek mai vásárlóképességét. Pontos arány a középkori és mai viszonyok, életkörülmények és szükségletek lényeges eltérései s az adatok csekély száma miatt nem állapítható meg, de tájékozásul szolgálnak a XIII. századi árak, amikor egy kataszteri hold föld ára az ország különböző vidékein 2'5 és 6'5 aranykorona, a beltelkek holdja 6.5—70 aranykorona közt ingadozott. Nagyobb városi házak, „paloták“ ugyanakkor 386—4638 aranykorom náért cseréltek gazdát. Rabszolgát 50—260, lovat 40—1200, ökröt 15—30 aranykoronáért lehetett venni. A páncél ára 300—900, egy pár csizmáé 4,

	Márka ezüst	Aranykorona
A királyi magángazdaságok (udvari gazdaságok) terményjövedelme ..	75.000	4,592.418·75
A 72 vármegye jövedelmének pénzben befizetett 1/3-része (beleértve a szabad dénárokat, bányajövedelmet és ajándékot)	35.000	2,143.128·75
Szlavóniából	10.000	612.322·50
Erdélyből	15.000	918.483·75
Pénzverésből	60.000	3,673.935·—
Vámok, révek, vásárok jövedelméből	30.000	1,836.967·50
Sóból	16.000	979.716·—
	241.000	14.756.972·25

Ez összeg a leggazdagabb és legelőkelőbb egykorú uralkodók jövedelmével vetekszik. Oroszlánszívű Richárd angol király (1189—1199) évi jövedelme 49.000 kg színezüst volt Béla 45.000 kg ezüstjével szemben. Szent Lajos francia király magángazdasági jövedelme 1238-ban ötmillió aranyfrankra rúgott, míg Béla ily természetű bevételeinek összege a nyolcmillió aranykoronát is meghaladta. A magyar király vagyona és jövedelme tehát egyszinten állt az angol és francia királyokéval s velük együtt mindjárt a két császáré után következett.

Fényes udvartartás

A királyi háztartás jövedelmeinek nagyarányú emelkedése jut kifejezésre az udvar növekvő pompájában. A király köré gyűlt nemesurak még „széket vittek magúkkal“ s azon ülve folytattak fejedelmükkel „tárgyalásokat és tanácskozásokat az ország állapota felől.“ III. Béla ispánjaitól és udvari embereitől környezve „egy tölgyfa alatt ülve“ ítélkezett Szene ispán kúriáján, de Esztergom vára már nyugati mintára berendezett, fényes udvar székhelyévé lett. Drágaságai még a császári pompához szokott kereszties lovagok figyelmét is megragadták és Barbarossa Frigyes kísérete már a francia és magyar építőmesterek és kőfaragók munkájával készülő új monumentális székesegyház és palota méreteit, formáit és szépségeit is megcsodálhatták. Jób érsek és Béla király már két-három éve megindították az 1185-ben leégett bazilika és a közelében állt egyszerű királyi lak helyébe emelt új, pompás templom és palota építkezési munkálatait. A monumentális épületek a velük egyidőben bővített, átépített vagy újraépített székesfehérvári, kalocsai, gyulafehérvári székesegyházakkal s az 1178 óta francia földről idetelepedett ciszterciek és prémontréiek első templomaival, valamint a vértéskeresztúri, lébényi, jáki bencés egy-

egy rőf posztóé 20—50, egy rői barhenté 3—4 aranykorona volt. Viszont a veszprémi egyház elpusztult könyveit 183.000 aranykoronának megfelelő összegre becsülték s V. István 6123 aranykoronával fizetett meg egy jó lovat.

házakkal együtt a francia nyomon kialakult új építészeti stílus, a román építőművészet első alkotásai voltak hazánkban. A román építészet magyar földön a XI. század eleje óta meggyökeresedett lombard-olasz bazilikális építészettel találkozáva, a legtöbbször kevert stílusú épületek keletkezésére vezetett. A török háborúk korában ráborított földhalom alól imént felbukkant esztergomi palota-maradványok teljes szépségükben és tisztaságukban tárják eléink a francia és magyar építő- és kőfaragómesterek román művészetét. Ékes tanúi a bizánci udvar pompájában francia műveltségben nevelkedett Béla király nemes fényűzésének és fejlett művészi érzékének. A nyugati udvarok legkényesebb igényeit is kielégítő palotában Béla saját hatalmi állásához és az angol udvarból épp ezidőben magyar királynéul Esztergomba hozott francia királylány — Capet Margit királyné — finom ízléséhez méltó hajlékot emelt. De arról is gondoskodott, hogy kedvelt királyi szórakozásuk: a vadászat után is méltó keretben mulathassanak és pihenhessenek. „Attila városában“ — mint a mai Óbudát ekkortájt nevezik — Csepelen, Biharban és másutt vadászkastélyok épülnek. A régi magyar élet főszórakozása, a vadászat mellett II. Géza óta meghonosodik a francia módra rendezett lovagtorna. Az apostoli kereszt hagyományos jelvényét III. Béla a bizánci császárral való egyenrangúságot szimbolizálva megkettőzi s a kettőskeresztet, mint országos címer jelvényt, nyugati szokás szerint pajzsba foglalja. A kereszt felvételének fogadalmá alkalmából pedig — a kereszties vezérek szokása szerint — családi címert alapít. Az új címer vörössel és ezüsttel kilencszer vágott pajzs volt, az öt párosszámú csík közül a két elsőben három-három, a harmadikban két, a negyedikben egy jobbra haladó oroszlánnal. II. András a két alsó csíkot vagy pólyát elhagyta, IV. Béla korában pedig az oroszlánok is eltűnnek. Ünnepi alkalmakkor udvari tisztek, lovagok szolgálnak a király körül s meggyarapszik az udvari méltóságok száma is. A püspökök, várispánok és nádorispán mellett már a század elején feltűnik a szlavón bán és az erdélyi vajda, II. István korában a királyi udvarispán, az országbíró őse. III. Béla korában alakul ki a tárnokmester, lovászmester, pohárnokmester és étekhordómester, a későbbi asztalnokmester új hivatala. Velük lett teljessé a királyi főtisztviselők — későbbi országbárók, zászlósorak — testületé.

Kancellárság

Az udvartartás kereteinek bővítésével sor került az állandó iroda, a Szent István halála után feloszlott királyi kancellária felállítására is. II. Istvánig a gyér számban kibocsátott királyi okleveleket *ad hoc* megbízott egyházi személyek, Szent László óta rendszerint udvari káplánok írták. II. Béla korában a káplánok testületé, a királyi kápolna, már mint állandó iroda működik a kápolnaispán tisztét viselő főpap vezetése alatt,

bár rendszeres kancelláriai szervezet még nincsen. A királynak a személyes törvénykezéstől való fokozatos visszavonulása, a társadalmi és gazdasági viszonyok változása, az okleveles bizonyítás előtérbenyomulása azonban maga után vonta az írásbeliség behozatalát. III. Béla — 1181-ben kiadott oklevelének tanúsága szerint — elrendelte, hogy minden előtte és udvarában letárgyalt ügyről és jogi aktusról írásos bizonyság, oklevél állíttassák ki s évégből 1185-ben nyugati értelemben vett állandó hivatal, kancelláriát szervezett. Élére Párizsban kiképzett jeles udvari papját, Adorján budai prépostot nevezte ki *kancellárnak*, kit 1190-ben Katapán fehérvári prépost váltott fel. Adorján és Katapán voltak a magyar kancelláriai praxis megalapítói. A kancellár mellett több állandó jegyző, *nótarius* dolgozott.

Hadsereg

A királyi birtok és a jövedelmek gyarapodása szükség-szerűen vezetett a katonai erő növekedésére. A vármegyei szervezet teljes kiépítése óta hetvenkét megyei zászlóalj állt mindig rendelkezésre. Az udvari sereg létszáma is emelkedett a királyi szerviensek és katonaállításra kötelezett adománybirtokosok elszaporodásával. A horvát nemesség, valamint a besenyő és úz telepések is a királyi katonaság számát gyarapították. II. István óta divatbajött a zsoldossereg tartása is. A király anélkül, hogy a nemességet hadbahívta volna, minden nehézség nélkül állíthatott harcba negyven-ötvenezer vitézt, kiknek jórésze már nyugati módra fegyverzett páncélos lovas volt. A hagyományos könnyű lovasságot a székely, besenyő, úz és egyéb keleti népelemek képviselték.

Királyi hatalom

A gazdasági és katonai erő gyarapodása egyértelmű volt a király politikai hatalmának erősödésével.

Az egyház tekintélye és politikai befolyása Kálmán óta emelkedőben volt. Utódai az investitúra kérdésében nem egyszer szembehelyezkedtek a Szentszékkal, de III. Sándor pápa és Lukács érsek megalkuvást nem ismerő erélye érvényt szerzett Kálmán guastallai deklarációjának. II. Géza kevéssel halála előtt újra kötelezően kijelentette, hogy „Sándor pápa és utódai tekintélye és tanácsa nélkül“ sem maga nem fog, sem másnak nem enged püspököt elmozdítani vagy áthelyezni. III. István pedig 1169-ben apja e nyilatkozatát megerősítve, lemondott a kegyurasága alá tartozó királyi monostorok apátjainak, prépostjainak önhatalmú elmozdításáról s a megüresedett javadalmak világi célok és világi személyek javára való felhasználásáról is. Csupán ellenséges támadás és égető szükség esetére tartotta fenn magának a jogot, hogy püspökei beleegyezésével egyházi vagyont vagy jövedelmet igénybe vehessen.

III. Istvánnak a Szentszékkal kötött egyessége befejező mozzanata volt a fejlődésnek, melynek során a magyar egy-

ház a világi befolyástól független politikai hatalommá nőtt s — éppen István uralkodásának első éveiben — maga léphetett fel a megtámadott királyi hatalom védelmezőjeként. A XI. század derekán még az egyház szorult királyi védelemre a magyarság pogányhajlandóságú rétegeivel szemben s a vallás és erkölcs védelmében a trónbitorló királlyal szembeszálló Gellért püspök áldozatául esett a lázadó pogányság haragjának. Száz évvel később a magyar egyház feje már egymagában képes volt szembeszállni az egész országot hatalmában tartó trónbitorlóval s a legitim királytól elpártolt népet a szó hatalmával térítette vissza törvényes ura hűségére. Lukács érsekben VII. Gergely, II. Orbán és III. Sándor eszméi testesültek meg. Vele és általa lett a katolikus egyház, mint az egyetemes keresztény Anyaszentegyház egyik tartománya, komoly hatalmi tényezőjévé. Tekintélyének mértékét világítja meg III. Béla eljárása, midőn a koronázást megtagadó Lukács érsekkel szemben nem erőszakhoz nyúlt, hanem a pápai szék védelmét és támogatását szerezte meg.

A főpapság, mint a királyi tanács, a törvényhozó zsinat és a törvénykező zsinat állandó eleme fontos politikai és közjogi szerephez jutott, a király akaratát korlátozó tényezővé nőtt, de politikai hatalmának jogi elismerése még nem történt meg. A királyi hatalom intézményes alkotmányjogi korlátozásáról nincsen szó, sőt mintha némi visszafejlődés tünetei mutatkoznának. Kálmán halála óta országos törvényhozó zsinatról nem hallunk. A király mellett újra csak a királyi tanács működik régi hatáskörében. Az egyház csupán egész kivételes esetekben — így a trónbitorlókkal szemben — lép fel teljes hatalommal, egyébként a tanácsban ülő püspökök útján gyakorolja befolyását.

A királyi akaratnak a növekvő egyházi befolyás mellett is döntő és elhatározó szerepe volt. Korlátlanságának, de egyben patriarkális színezetének találó képét rajzolja II. Géza kortársa, Ottó freisingi püspök. Szerinte a magyarok a királlyal „megtárgyalják, tanácskozzák országuk dolgát“ de „mindnyájan úgy engedelmeskednek az uralkodónak, hogy nemcsak nyílt ellentmondással izgatni, hanem még titkolt suttogással sérteni is bűnnek tartanák. Ha valaki az ispánok rendjéből a királyt legkisebb mértékben is megsérti, vagy róla igaztalanul csak egy gyalázó szót is mond, az udvartól kiküldött bármely alantas állású törvényszolga egyedül elfogja és saját hívei körében bilincsbe verve, vallatásra hurcolja. Ilyenkor a fejedelem semmiféle véleményt nem kér, mint német földön szokás, a hozzá hasonlóktól, a vádlott védelmére senkinek engedelmet nem ad, hanem egyedül a fejedelem akarata szabja meg a teendőket. Amikor pedig a király hadba akarja vezetni seregét, mindnyájan ellentmondás nél-

kül, mintegy egy testté egyesülnek s a vitézi rendhez tartozók csak a legsúlyosabb ok miatt mernek otthon maradni“ A hűbéri Németország fiának az is feltűnt, hogy „ámbr a királyság hetven vagy még több ispánságra oszlik, minden várból a jövedelem két része a királyi kincstárnak jut és csak a harmadik rész marad az ispánnak s hogy ebben a nagykiterjedésű országban senki sem mer a királyon kívül pénzt verni vagy vámot szedni/4

A magyar királyságnak ez a nyugati hűbériség korában szokatlan közhatalma volt a bázisa Szent László trónralépte óta folyton növekvő külpolitikai tekintélyének és III. Béla korában már nagyhatalmi méreteket öltő nemzetközi állásának.

III. Béla ifjúsága és trónralépe

Béla tizenhároméves gyermek volt, mikor Mánuel és III. István egyessége értelmében Bizáncba került. Elődei a magyar királyi udvar vagy vele hasonló műveltségű szláv udvarok patriarkális légkörében nevelkedtek. Salamon hatéves koráig élt a német császári udvarban. Vak Béla kolostorban töltötte gyermekéveit. Vászoly és I. Béla fiai az orosz, lengyel és cseh udvarokban élték le ifjúságukat. Béla volt az első Árpád-házi herceg, ki a világ egyik kulturális központjában, a legkiválóbb uralkodók egyikének fényes udvarában nevelkedett. II. Géza és III. István udvara után, hol Belos bán, a vitéz rác, majd az orosz anyakirálynő tartotta kezében a kormány rúdját s a magasabb műveltségét Lukács érsek komor aszkéta alakja képviselte, a görög udvar fényes szertartásaival, idegenszerű erkölcsseivel, magas műveltségével tündöklő mesevilág képét varázsolta fogékony lelke elé. S e meseországban a barbárnak tartott ifjú egyszerre az udvari élet és világpolitika központjában találta magát. Első méltóságviselője, kiszemelt örököse lett a kétezeréves világbirodalomnak. Nevelését, fegyelmezését a legjobb mesterek vették kezükbe. A hadvezetés titkaiba maga a császár és legkiválóbb vezérei avatták be. Szellemét Mánuel és francia felesége környezetében, latin műveltségű francia lovagok és hölgyek társaságában és a klasszikus latin irodalom remekein élesítette. Megismerkedett a görög udvartartás és birodalmi kormányzat bonyolult gépezetével, az egész világot behálózó császári diplomácia ezer szövevényével. Hat évig élt abban a hitben, hogy ő lesz Mánuel örököse s felesége oldalán ő fogja viselni a világbirodalom kormányzásának minden díszét és terhét.

Béla nagyratörő, uralomranevelt ifjú volt, de fegyelmeztet, számító ésszel és nyitott szemmel járt-kelt a világban. A nagy dicsőség és fényes jövő reménye nem szédítette meg. Természetes esze, tiszta látása és reálpolitikai érzéke megóvta helyzete túlértékelésétől. Érezte, hogy a túlfinomult, dekadens görög udvar levegőjében neki nehéz lesz boldogul-

nia. Tudta, hogy sokan rossz szemmel nézik, Andronikosz herceg nyíltan meg is opponálta az ő trónöröklését. Világosan látta, hogy a „barbár“ herceg ellen kelt mozgalom kitörését csak Mánuel nagy tekintélye és erélye akadályozza. De tudott mást is, ami nem tette számára nagyon kívánatosná a császári trón birtokát. Szemébe ötlöttek a belső korhadás tünetei és a keletről fenyegető nagy veszedelem felkerekedő felhői. S e tüneteket felismerve, tudnia kellett, hogy a külső látszatra oly hatalmas birodalom szét-húzó erőit már csak egy fényes tehetségű, nagyerejű uralkodóegyenység személyes akarata tartja össze. Észre-vette a nagy különbséget elhagyott hazája és új otthona közt, de az összehasonlítás nem egy tekintetben Magyarország javára ütött ki. Ezért nem keseredett el, mikor trónigényéről Mánuel újszülött fia javára le kellett mondania. Férfias nyugalommal fogadta a változás hírért, rangja hanyatlását és eljegyzése felbontását. Figyelt, tanult és okult, hogy majdan a magyar trónon értékesíthesse a császári udvarban szerzett tapasztalatait s ez az idő sokkal hamarabb következett el, mint remélhette.

III. István 1172-ben, alig huszonnégy éves korában halt meg. Idehaza — mint IV. István halálakor a görög udvarban — mérgezésről rebesgettek s Mánuel, Bélát gyanúsították. Béla nem törődött a hazug híreszteléssel. F fiatal francia felesége társaságában fényes kísérettel hazajött és ellenállás nélkül vonult be Fehérvárra.

Kálmán óta először került teljeskorú és akcióképességének teljes birtokában levő férfi Szent István trónjára. II. István, II. Géza, III. István zsenge gyermekkorban jutottak trónra, II. Béla magával tehetetlen vak ember volt. III. Béla öles természetű, délceg, szép és méltóságos tekintetű, szellemileg érett, nagy műveltségű férfi volt, telve ambícióval és jószándékkal. Népe nagy többsége bizalommal és reménységgel fogadta, de voltak, akik Mánuel kegyencét, IV. István jogutódját, magyarellenes érdekek képviselőjét látták benne. Az elégedetlenek élén Lukács érsek állt, ki a koronázást is megtagadta tőle. Vallási aggályai támadtak Bélával szemben, kinek hozzáküldött ajándékában simoniát látott. Maga Eufrozina anyakirályné is kisebbik fiát, Géza herceget szerette volna a trónon látni, melyre való igényét Béla — felfogásuk szerint — elvesztette.

Béla nem szállt szembe, nem erőszakoskodott a nagytekintélyű és szentéletű főpappal, mint egykor II. László és IV. István tették. A szentszékhez fordult s hitéről tanúságot téve, kérte a koronázás elrendelését. Sándor pápa megbizonyosodván az új király hűségéről, fel is szólította Lukácsot a koronázásra, mikor pedig ő tovább is vonakodott, az esztergomi érsek jogának sérelme nélkül a kalocsai érseket bízta meg a

szertartás végrehajtásával. A koronázás 1173 elején történt meg s III. Béla (1172—1196) ugyanekkor megerősítette az esztergomi érsek koronázási jogát és bölcs tapintatával, pápárti politikájával magát Lukácsot is sikerült megnyernie. A nagy aszkétát még 1181-ben is környezetében találjuk a többi országnagyok sorában.

III. Sándor és Barbarossa Frigyes harcába Béla közvetlenül nem avatkozott be, de segítette II. Szobieszláv cseh herceget és Adalbert salzburgi érseket, német földön a pápa főhíveit s — mint III. Ince pápa 1204-ben Imréhez írt levelében kiemeli — mindig hű maradt a pápai székhez. Ezt annál könnyebben tehette, mert a bizánci kör, melyből hazakerült, maga is az egyházi unió alapján állt, felesége családjá pedig a pápa legjobb hívei közé tartozott.

Lázadó öccsével szemben erélyesen lépett fel. Édesanyjukkal együtt elfogatta s Mánuel szívességéből Barancs várában őriztette. Onnét menekültek néhány jó hívük társaságában Ausztriába. Henrik herceg és leánya, III. István hazatért özvegye, szívesen fogadták a menekülőket s az ifjú Lipót 1174-ben nőülvette Ilona hercegnőt, Géza és Béla testvérhugát. Béla hiába követelvén öccse kiadatását, 1176-ban II. Szobieszláv cseh herceg (1174—1178) társaságában Ausztria ellen portyázó hadjáratot indított, de eredmény nélkül. A következő évben azonban Géza cseh földre menekült és Szobieszláv — Álmos herceg unokája — kiadta bátyjának. Béla újra elzáratta, anyját pedig görög földre üzte, hol apácakolostorban végezte életét.

Új külpolitika

III. Béla kezdettől fogva a béke jegyében uralkodott. Nevelőapjának oktan és eredménytelen háborúskodása eléggé megtaníthatta a béke áldásaira. Igyekezett is azokat országa számára megszerezni. Szobieszlávval kötött barátsága ugyan két sógorával, Frigyes cseh (1178—1189) és V. Lipót osztrák (1177—1194) hercegekkel, sőt a császárral is ellenséges viszonyba sodorta, de háborúra nem került a sor. Szobieszláv halála után pedig megtörtént a kibékülés, amit Barbarossa Frigyes és Béla kisgyermekük kölcsönös eljegyzésével pecsételtek meg. Csupán Velencével kellett folyton küzöldnie. A dalmát városok — Spalato, Trau és Sebenico — Mánuel halála után, ki Béla dalmáciai örökségén élete fogytáig rajta tartotta kezét, 1180 végén kardcsapás nélkül hódoltak meg a tengerpartra küldött Farkas nádor seregének s követte példájukat Zára is, Velence zászlója alól a magyar korona védelme alá húzódott. Velence hajóhada a következő években többször is megkísérelte visszafoglalását, de kísérletei megtörték a zárai vár erős magyar őrségének és Dénes bánnak, „a tenger mellék kormányzójának“ — III. István egykori hadvezérének — éberségén. A harmadik kereszteshadjárat alkalmával kötött

fegyverszünet két évre véget vetett a háborúskodásnak. 1191-ben újra kitört a harc, ismét Velencének hozva vereséget. Nem járt sikerrel két évvel később Dandolo Henrik dogé támadása sem. Kalán pécsi püspök, Horvát- és Dalmátországek kormányzója véresen visszaverte. A tengerparti városok Horvátországgal együtt a magyar király kezén maradtak. 1194-ben Imre király, Béla idősebb fia s már 1182 óta megkoronázott utóda, vette át a két tartomány kormányzatát. Mellette Bors-nembeli Domokos viselte a báni tiszteletet. A magyar uralom ezidőben már mély gyökeret vert Dalmáciában. A szigetek olasz birtokosurái is szívesen szolgáltak Bélának, ki őket Velence kizsákmányolásától megvédte és bőkezű adományokkal láncolta magához. Bertalan vegliai gróf, a Frangepánok őse, Velence alattvalója volt, de egyben a magyar király hűbérese is; Béla a tengerparton nemrégén kialakult Modrus vármegyét adományozta neki és utódainak a magyar államszervezetben eddig ismeretlen „örökös ispánságul“ tíz páncélos vitéz hadbaállításának kötelezettsége mellett. A dalmát egyház is magyar befolyás alá került s Béla kívánságára 1181-ben magyar embert választottak spalatói érsekké. Kán-nembeli Péter érsek rendezte az 1185. évi spalatói zsinaton az érseki tartomány ügyeit. A régi banság részére új egyházmegyét szervezett: a korbavai püspökséget. Hat évvel később a narentántúli naronai, a boszniai és duvnói püspökségek s velük a római egyház alá tartozó tenger melléki szerbek is Spalató főhatósága alá kerültek.

III. Béla uralmát a központi hatalom belső erőinek fokozása jellemzi, de a belső ügyek rendezése mellett a császári diplomáciára emlékeztető tudatossággal szötte külpolitikai terveit. Mesterének világbirodalmi koncepcióját, a görög-magyar unió tervét elejtette, annak reális magvát, a görög-magyar szövetség gondolatát azonban felkarolta s magyar hegemónia alatt igyekezett megvalósítani. Mánuel iránt hálát érzett jóságáért és fejedelmi neveltetéséért s a magyar trónra jutva, híven megtartotta szövetségi szerződését, de a birodalommal és népével szemben nem voltak kötelezettségei. Országa, nemzete érdekeit fölrendelte minden más szempontnak. Magyar király lett és csupán ez akart maradni. Szinte elfeledni látszott, hogy valamikor a birodalom trónjának legfelső lépcsőjén állt, de pártfogójának halála után erős kézzel nyúlt bele a császárság ügyeibe.

Bizáncban mindjárt a trónváltás után az ortodox görög ellenzék kerekedett felül s az özvegy császárné és latin hívei ellen fordulva, a kis császárt is hatalmába kerítette. II. Alexiosz a hatalomravágyó Andronikosz gyámsága alá került, aki az ő nevében zsarnokoskodott, kegyetlenkedett Mánuel legjobb hívein. Az üldözöttek Bélához fordultak segítségért s a magyar király 1182-ben el is jött nagy sereggel. Elfoglalta

Barancsot, Belgrádot. A következő évben Nist és Szófiát pusztította el és súlyos csapásokat mért Andronikosz hadaira. A Morava völgye három esztendeig Bélát uralta, míg a Vardar völgyét, Üszküb vidékét és Észak-Albániát szövetségese, Nemanja István szerb nagyzsupán foglalta el. Nemanja felesége görög volt, ő maga Mánuel pártfogoltja, de most Andronikosszal szemben I. Uros és Vak Béla szövetségének felújításában keresett védelmet s ez a szövetkezés lett alapjává a középkori szerb hatalom kialakulásának. A háborúskodásnak 1185-ben a bitorló császár halála vetett véget. Andronikoszt — miután Mánuel feleségét, leányát és fiát megölette és legjobb híveiket kiirtotta — népe kegyetlen kínzásokkal végezte ki s a trónra I. Alexiosz leányági unokáját, Angelosz Izsákot ültette. A görögök azt beszélték, hogy Béla a császári trónra vágyva indított hadat s ebben volt némi igazság. Béla feleségének épp ekkor bekövetkezett halála után nőül kérte Mánuel nőtestvérét, a nála mintegy tizenötévvel idősebb Teodóra Komnénát és a frigyét csak az egyházi zsinat akadályozta meg, nem járulván hozzá, hogy a kolostorba kényszerített özvegy hercegnő fátylát letegyje. Béla e házasság útján óhajtott a görög-magyar unió tervét valóra váltani. De az események elébevágtak. Az új császárral tüstént békét kötött, jegyesül adta hozzá tízéves Margit leányát és hozományul vele adta a háborúban hatalmába jutott bolgár területet Belgrádtól, Barancstól le Nisig és Szófiáig.

A görög hadjárat után két esztendővel orosz földön akadt dolga Bélának. A halicsi fejedelemség Jaroszláv negyedszázados uralma alatt szépen felvirágzott, határai egészen az Aldunáig terjeszkedtek s már egyike volt a leghatalmasabb orosz fejedelemségeknek. De Jaroszláv utóda, Vladimir, nem tudott élni hatalmával. Erőszakossága lázadást szült s az elégedetlen bojárok Román ladoméri fejedelmet — III. Béla unokatestvérének fiát — hívták be ellene. Az előzőtt Vladimir 1187-ben magyar földre menekült segítségért. Béla hadra is kelt hívására. A magyar lovasok negyedfél évtizedes szünet után újra átkeltek a Kárpátok hágóin s a vállalkozást rövid harc után teljes siker koronázta. Béla a visszafoglalt tartományt nem adta vissza Vladimirnek. A szerencsétlen orosz fogságra vetette, országát magának tartotta meg s hercegül tizenkétéves András fiát állította élére. A hódítás nem volt tartós. Az oroszok zúgolódtak az idegen uralom miatt s a fogságából menekült Vladimirnek III. Kázmér lengyel herceg (1177—1194) segítségével már 1190-ben sikerült fejedelemségét visszafoglalnia. A kis András menekülve hagyta el tartományát. A hadjárat egyetlen eredménye a békekötéskor létesített szövetség volt, de kiindulópontjává lett a szomszédos orosz fejedelemségek birtokáért később vívott nehéz küzdelmeknek, a magyar királyság északkeleti expanziójának.

A balkáni és halicsi hadjáratok új korszak kezdetét jelölik a magyar külpolitikában. A legitim császár érdekében megvívott görög háborúval és szövetséggel új irányba terelődött a magyar királyság balkáni politikája. A legutóbbi félszázadban Magyarország és Bizánc többé-kevésbé leplezett, sokszor nyílt ellenségként álltak egymással szemben. Az ellenségeskedés oka kezdetben a magyar király befolyásának horvát és szerb területre való kiterjesztése, majd Mánuel hódító törekvése volt. A harcban nyílt vagy titkos szövetségesként álltak a magyar király mellett a függetlenségükért harcoló szerbek. A küzdelem utolsó fázisában ismét ott találjuk Nemanját és rácait III. Béla oldalán, de a győzelem után a szövetségesek útjai szükségszerűen szétváltak. Nemanja István a görög hatalom alól felszabadulva, a szerb egység megteremtésén munkálkodott. E törekvésének északon a magyar király bosnyák tartománya állta útját. Most délen is szembekerült a magyar hatalommal, a déli szerb területeken uralkodó császár új szövetségesével. E szövetség a két hatalom közt már tizenhárom éve, Béla trónralépte óta fennállt, de súlypontja előbb Bizáncban volt s az erősebb, hatalmasabb fél Mánuel haláláig a császárság maradt. Az 1185. évi békével a helyzet megváltozott. A magyar királyság lett a bomladozó, hanyatló császárság védőjévé, hatalmának támaszává. Mánuel húsz évvel előbb még Magyarország függetlensége ellen tört s elég erősnek hitte magát, hogy a magyar koronával rendelkezék. Most a magyar király segítette trónra a császárt és leányával birodalmi területet adott neki hozományul. 1185 óta Magyarország a szövetség vezető hatalma. III. Bélának kevés véráldozattal, ügyes diplomáciával sikerült Kálmán és II. Béla külpolitikai koncepcióját kiszélesítenie. Horvát- és Dalmátországot, Boszniát megtartotta, a tengeri városokat visszavívta. Befolyását kiterj esztete a görög birodalomra, megszerezte királyságának a Balkán hegemoniáját és kijelölte a további terjeszkedés útját Szerbia, Bolgária, Havasalföld felé. Halics időleges meghódításával utat mutatott az orosz fejedelemségek és Moldva felé vezető északkeleti terjeszkedésnek.

A III. keresztshad átvonulása

A görög háborúra következő években egész Európa figyelmét a szentföldi események kötötték le. Szaladin egyiptomi és damaszkuszi szultán 1187. évi július hó 5-én a Genezaré-tó mellett döntő győzelmet aratott a jeruzsálemi király seregén. Maga Guidó király és fia is fogságba estek. A törökök rövid ostrom után akadály nélkül vették birtokukba Akkont, Aszkalont. Az ősz derekán Jeruzsálem is meghódolt Szaladinnak. A jeruzsálemi francia királyság alig kilencven esztendei fennállás után megbukott. Az Üdvözítő sírja pogány kézre került s a szeldsuk-törökök félelmes hadai a félszázad előtt elesett Edessza után Tripoliszt és Antiochiát is elsöpréssel fenveget-

ték. A vész hírekre az egész kereszténység feljajdult. VIII. Gergely pápa (1187) a keresztények közt hét évi békét rendelt s a kereszt jegyében fegyverbe szólította Európa népeit. Anglia, Franciaország, Itália, Németország és a többi keresztény államok fejedelmei, lovagjai új harcra készültek s 1188-ban megindult a harmadik kereszteshadjárat a Szentföld felszabadítására. Fülöp Ágost és Oroszlánszívű Richárd a francia és angol hadakkal tengeren mentek keletre. Az öreg Barbarossa Frigyes császár azonban szárazföldi úton, Magyarországon keresztül indult Jeruzsálem felé. Vele jött fia, Frigyes sváb herceg is, Béla leányának jegyese. Béla nemcsak átvonulást, hanem megfelelő ellátást is biztosított. Ő maga Margit királynéval Esztergom közelében fogadta császári vendéget. Mivel az új fényes palota még csak épülőben volt, keleti fejedelmekhez méltó dús ajándékokkal, „minden elképzelhető gyönyörűséggel“ rakatta meg a szállásul vert négyoszobás bíborsátrat. Esztergomban két színültig telt magtárat ajándékozott a seregnek; a hosszú úton kiéhezett katonák közül három bele is fulladt a liszttel telt hombárokba. Esztergomból Budára, mint a szemtanúk írják: „Attila városába,“ onnét a Csepel-szigeti vadászkastélyba kísérte vendéget s vele, fiával négy napig vadászott a vadban dús királyi erdőben. A többi városokban is fényes pompa, ajándék, ünneplés várt a császárra, míg serege mérsékelt áron jutott mindenütt élelemhez és takarmányhoz. A kereszties hadjárat eszméje most már nem hagyta érintetlenül a hatalomban megnövekedett ország fiainak lelkét sem. Maga Béla is biztatta, küldte alattvalóit a szent küzdelembe. Tizenkét évi fogság után a császár kérésére szabadonbocsátott öccsét, Gézát, kétezer vitézzel küldte előre, hogy a sereg élén járva, a császár útját megkönnyítse. Ugrón győri püspök és kilenc ispán pedig több ezer fegyveres vitézzel csatlakozott Frigyes hadához, százötvenezerre növelve a sereg fegyvereseinek számát. A két fejedelem egészen a határig együtt utazott s mikor az egész had átkelt a Száván, Belgrád alatt szép ünnepségek közt vettek búcsút egymástól. Frigyes tornát rendezett és lovagokat ütött föl, Béla újabb ajándékokkal, élelmiszerekkel halmozta el vendéget, ki viszonzásul hajóit adta át a királynak.

A fogadás nagy hatást tett a császárra és kíséretére. A hadjárat német történetírói, maguk is szemtanúk, nem győzték később dicsérni a pompát, fényt, bőséget és vendégszeretetet. Leírásukból egész más képét kapjuk a magyar udvarnak és a király gazdagságának, hatalmának, mint a félszázad előtt itt járt német és francia íróktól. A nagy változás nem került el Barbarossa Frigyes éles tekintetét sem, ki ha nem is szerette a magyarokat, e vendéglátás során mindenesetre meggyőződhetett Béla jóindulatáról, de erejéről és hatalmáról is. Ez a meggyőződése csak fokozódott további útján, mert Béla

gondoskodása nem ért véget a határnál. Bizánc gyenge császára nagy aggodalommal és gyanakvással fogadta a hatalmas sereget. Bélának egész diplomáciai tudását latba kellett vetnie, hogy a fegyveres összecsapást megakadályozza. A haddal küldött magyar vezéreknek kötelességévé tette a békítő közvetítést, maga Izsák császárt igyekezett követek útján a németek békés szándékáról meggyőzni. Mikor pedig mindezek ellenére elkerülhetetlennek látszott az összeütközés, a magyarokat visszarendelte. A németek árulásnak minősítették a magyar hadak jó részének elvonulását, pedig Béla csak jót akart, mikor nem kívánt veje és leendő apatársa harcában résztvenni s a harc kitörését késleltette. Szándéka teljesült is, mert Frigyes a nagy célt tartva szem előtt, elkerülte a döntő csatát, noha Nemanja és a bolgár függetlenség zászlaját felemelő tirnovói kenézek harcra ingerelték s a görög császár folyton hátráltatta átkelését. Béla közbenjárásának végre sikerült elérnie, hogy a ravasz és udvariatlan görög hajókat adjon s a Drinápolynál táborozó császár 1190 februárjában átkelhetett a Boszporuszra.

A görögök és németek közt nem került sor összeütközésre, a keresztes hadjárat mégis döntő csapást mért az ellenségektől körülvelt birodalomra. Nemanja a dunai bolgárokat és oláhokat megszervező Péter és Asén kenézekkel — a német sereg ott tartózkodását kihasználva — kezdte meg a görög uralom alatt élő szerbek és bolgárok felszabadítását. Izsák császár a németek elvonulása után győzelmet aratott felettük, de a szerb hatalom megnövekedve került ki a küzdelemből. A bolgár függetlenségi törekvéseknek sem lehetett többé útjukat vágni. Béla 1195-ben még egyszer segítségére jött vejének, mikor ez újra sereggel indult a bolgárok ellen, de hada még a határ átlépése előtt eloszlott, mire híre jött Izsák bukásának. Saját testvére állt a felkelők élére s őt elfogva megvakította és kisfiával együtt börtönbe záratta. Bélának most már nem volt kedve a háborúra. Sorsára hagyta III. Alexioszt (1195—1203) s a belviszályokban pusztuló, omladozó birodalmat.

A harmadik keresztes hadjárat nem váltotta be a hozzáfűzött nagy reményeket. A francia, angol és német hadak vitézül verekedtek. Akkont visszafoglalták s más helyi sikereik is voltak, de komoly eredményt nem tudtak elérni. A jeruzsálemi királyságnak majdnem egész területe s vele a főváros is törökkézen maradt. Fülöp Agost és Richárd hazatértek; Frigyes császár fiával együtt a harcmezőn pusztult el. A balsikerű hadjárat után VI. Henrik császár új harcra készült s most Béla is felvette a keresztet. Szent László példáját akarta követni, kiben a magyar néphagyomány immár félszázad óta az első keresztes hadjárat megválasztott fővezérét tisztelte s akit a Szentszék Béla kérésére nemrégén, 1192-ben ünnepélye-

sen szentté avatott. Jób esztergomi érsek hadbahívta az egész magyar népet s a király Mok nádorral külön magyar hadsereg szervezésén fáradozott, mikor 1196 áprilisában bekövetkezett halála minden tervének szárnyát szegte. Pedig, ha életben marad és résztvehet a negyedik keresztes had műveleteiben, döntő erővel szólhatott volna bele a keresztesek kezére került birodalom jövő sorsának alakulásába.

III. Béla Magyarbirodalma

III. Béla a keresztes hadjárat idején már mint teljesen egyenrangú fél tűnik fel a két császár mellett. Hatalmi állását, politikai tekintélyét tükrözik vissza családi összeköttetései is. Családjában nyoma sincs az Árpád-házban korábban divatos szláv — orosz, lengyel, cseh, szerb — kapcsolatoknak. Nővérei révén sógora ugyan a cseh hercegeknek és Lipót osztrák hercegnek, de ez a két házasság még orosz anyja és bátyja műve volt. Ő maga más, előkelőbb dinasztiákkal keresett összeköttetést. Felesége, Chatillon Anna, apjáról előkelő francia család, anyjáról az antiochiai normann fejedelmek ivadéka s a bizánci császárné féltestvére. Imre fiuk és Konstanca lányuk a német-római császár gyermekeinek jegyesei s Imre a német lány elhalálása után Alfonz arragóniai király leányát vette nőül. Margit hercegnő Izsák keletrómai császárhoz ment nőül. Maga Béla első felesége halála után 1186-ban VII. Lajos francia király leányát, Capet Margitot, vette feleségül, ki előbb a korán elhalt Henrik angol trónörökös házastársa volt s az angol udvarból került hazánkba. E házassági kötésekkel Európa legelőkelőbb és leghatalmasabb uralkodói magukkal egyenrangúnak ismerték el Magyarországot királyát, aki a kortársak szerint „dicsőséggel és diadalokkal halmozta el nemzetét.“

III. Béla király huszonnégy évi uralkodás után 1196. évi április hó 23-án tért meg őseihez az ő idejében újjáépített székesfehérvári bazilika sírboltjába. Trónharcokban, háborúkban annyiszor megtépett ország helyett gazdag, hatalmas, rendezett birodalmat hagyott császárok módjára még életében megkoronázott Imre fiára, töméntelen kincset, drágaságot András hercegre, a kisebbikre.

Béla uralkodása a korlátlan hatalmú középkori keresztény királyság teljes kifejlésének kora, de halála után nyomban megindult a királyi hatalom alapját alkotó gazdasági szervezet bomlása. Fiai nem tudtak ellentánni a fejlődő és felfelé törő birtokos osztályok érvényesülési törekvésének. Megkezdik a királyi javak, a várbirtok és a regálejvedelmek eladományozását s ezzel utat nyitnak a királyi hatalmat korlátozó rendiség kialakulásának. A közhatalmi szervezet a következő két század alatt teljesen átalakult, mégis anélkül, hogy a magyar királyságnak III. Béla korában megszerzett hatalmi állása veszendőbe ment volna. Az új korszakot a

királyi hatalom és a kialakulásnak indult erőtényezők küzdelme, másrészt azonban a külpolitikai aktivitás, a nagyhatalmi törekvések jellemzik s Béla uralmának legfontosabb eredménye éppen e törekvések tudatos megalapozása volt.

A kelet európai hún-török kultúrkörből nyugatra szakadt magyar törzsszövetség laza politikai kötelékekkel egybefűzött népét a honalapító fejedelem tömörítette, sűrítette nemzeté. A bizánci és nyugati kultúrák közé ékelődött nemzet politikai életformáját, gazdasági és kulturális fejlődésének útját az első keresztény király jelölte ki. Szent László és Kálmán kiépítették az államigazgatás szervezetét és a természetes határokig terjeszkedő ország területi egységét s az egy századon át folytonos defenzív békepolitikával szakítva, utat mutattak a külpolitikai aktivitásra. A világhatalmi ábrándok légkörében, császári udvar pompájában férfivá érett Béla ezúton továbbhaladva, világpolitikai tényezővé avatta Szent István királyságát, alapj átvette a kései középkorig, Mátyás király haláláig virágzó magyar nagyhatalomnak.

III. Béla külpolitikai koncepciójában teljes tudatossággal érvényesült a latin hatalmak barátságára — francia vagy olasz szövetségre — támaszkodó balkáni és északkeleti expanzióinak már Kálmánnál jelentkező s az Anjoukorban teljes kifejléshez jutott hatalmas gondolata. A török veszedelem aktuális katonai problémája később elhomályosította ezt a nagy magyar gondolatot s a német szövetség defenzív jellegű külpolitikai koncepcióját tolta előtérbe, de a török hatalom elhanyaglása után újult erővel támadt fel. Vezérgondolatává lett a magyar királysággal együtt az Árpádház halics-ladoméri és balkáni törekvéseit is átöröklő Habsburg-monarchia külpolitikájának.

Sajátos játéka a sorsnak, hogy a középkori magyar külpolitikának Kálmán és Nagy Lajos mellett legnagyobb reprezentánsát, a magyar nagyhatalom alapítóját az Árpádház politikai hagyományait kisajátító Habsburg-hatalom utolsó nagy képviselője, a magyar királyok egykori horvát, dalmát, bosnyák, halicsi és ladoméri tartományain újra uralkodó Ferenc József kísérte második, végső nyugvóhelyére. III. Béla és felesége sírja csodálatosképen elkerülték a török időkben szétdőlt, szerteszórt királysírok sorsát. Az 1848-i szabadságharc évében váratlanul felbukkantak a székesfehérvári régi bazilika rombadőlt alapfalai között s a nagy király hatalmas testének maradványai félszázaddal később, halála hétszázharminadik évfordulóján új pihenőre találtak a budavári koronázó templomban, hogy a közelben őrzött Szentjossal együtt hazánk fővárosában hirdessék múltunk dicsőségét, jövőnk reménységét.

MÁSODIK KÖNYV

XIII-XIV. SZÁZAD

I. RÉSZ

AZ ÁRPÁDHÁZ KIHALTÁIG

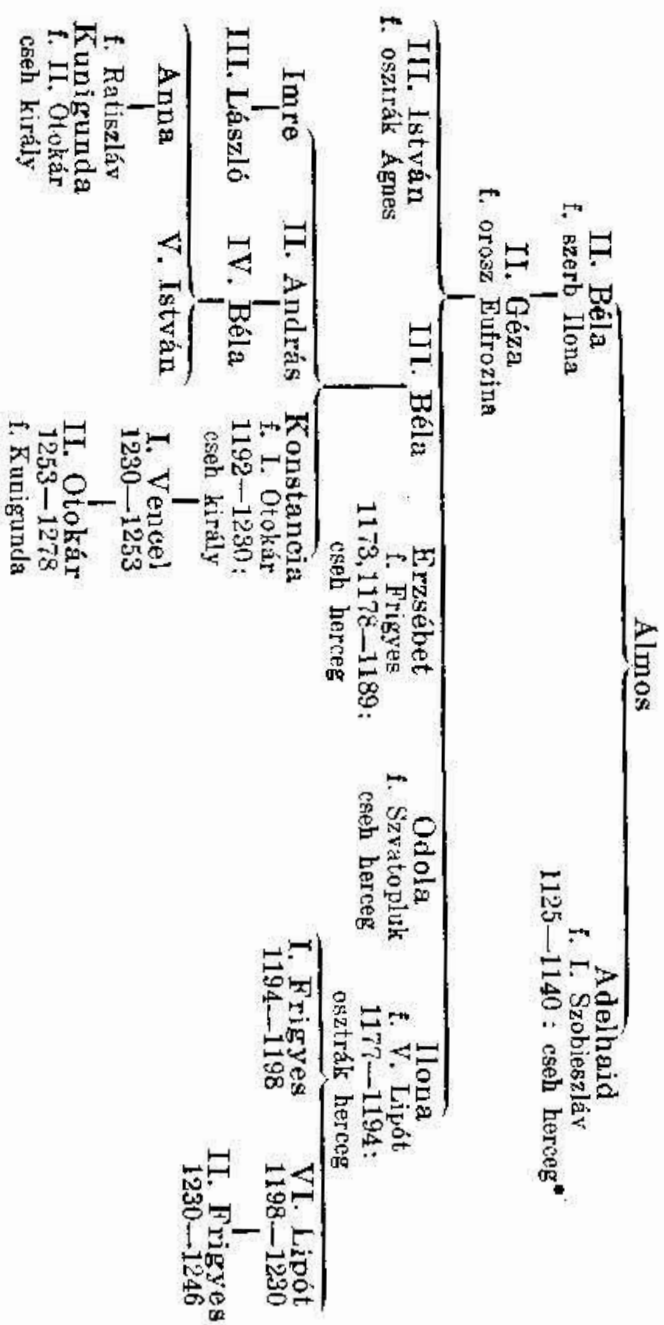

NAGYHATALMI TÖREKVÉSEK

MAGYARORSZÁG hatalmi állása — Nagy Lajos korát kivéve — sohasem állt oly magaslaton, mint a XII. és XIII. század fordulóján. Szent István középkori keresztény királysága III. Béla korában elérkezett virágzása tetőfokára. A királyi hatalom bázisa, a szélső perifériáig kiépült gazdasági szervezet még sértetlen volt s már a közjogi regálék is hatalmas gazdasági erőforrássá duzzadtak. A magyar király vagyona és jövedelme a leggazdagabb nyugati uralkodókéval vetekedett. Politikai hatalma a feudális Európában szinte páratlanul állt. S e hatalmi állással arányban növekedett meg a dinasztia külpolitikai súlya és tekintélye. A XII. század derekán még a szomszédos szláv monarchák és német tartományfejedelmek hierarchikus színvonalán mozgó magyar királyi ház Béla és gyermekei házasságával egyenrangú tagjává lett a nyugati szuverén dinasztiák nagy családjának. Az uralkodóház tekintélyének hirtelen emelkedése személyi okra, Bélának a bizánci császári házban és udvarban élvezett előkelő helyzetére vezethető vissza. E tekintély megszilárdulása s vele a magyar királyság hatalmi állásának emelkedése a szomszédságban bekövetkezett politikai változások következménye volt.

Külpolitikai helyzet

A két császárság felől már nem fenyegetett veszedelem. Bizáncban a trónbitorló III. Alexiosz erkölcstelen kormányrendszere egyengette a teljes bomlás és pusztulás útját s a birodalom bukását sem a megvakított Izsák fiának jószándékú kísérlete, sem az utolsó pillanatban trónrahívott V. Alexiosz és Laszkárisz Teodor hősiei védelmi harca nem háríthatta el. Konstantinápoly 1204 április 13-án a keresztések kezére került. A roskadozó birodalom és Magyarország közé már Béla életében új hatalomként ékelődött s rövidesen a régi Bolgárbirodalom méreteit ölti fel az Asenidák bolgár, kún és oláh erőre támaszkodó fejedelemsége. Kálóján (1197—1207) és II. Asen János (1218—1241) a birodalom rovására a Maricáig, Rhodope-hegységig és Albániáig terjesztik uralmukat, de a hatalmas északi szomszéddal vonakodtak ujjat húzni, inkább barátságát keresték. Ha a magyar-bolgár viszony néha mégis elhidegült, sőt fegyveres összeütközésre is sor került, a harc komolyabbá nem vált. Bolgár részen mindig a védelemre

* Lásd I. kötet 353. l.

szorítkozott. Még kevésbé fenyegetett veszély a magyar király bosnyák és horvát-dalmát tartományaitól délkeletre feléledő fiatal szerb hatalom részéről. Nyugaton a középkori német imperializmus legmesszebbre néző, de egyszersmind legdurvább reprezentánsa, VI. Henrik császár, alig egy évvel Béla után meghalt, öröke a Staufok és Welfek régi harcát új erővel élesztő ellenkirályok küzdelmének, majd a pápa és császár utolsó nagy erőmérkőzésének színhelyévé lett. E küzdelmek fordulópontot jelölnek a német-magyar viszony történetében is. A szász és frank császároknak Karoling-hagyományon alapuló magyar politikája, a hűbéres magyar királyság állam jogi fikciója a XII. század végéig folyton kísértett s ha a Hohenstauíok gyengeségük tudatában és más fegyveres elfoglaltságuk miatt óvakodtak is harcbaszállni, igényeiket Magyarországra és délnyugati melléktartományaira sohasem adták fel. Barbarossa Frigyes a magyar királlyal kötött barátságával összeférőnek tartotta a birodalom magyar uralom alatt álló egykori tartományainak névleges eladományozását. Ez alapon viselték 1152-től a dachauai grófok, 1180-tól Bertold andechsi és isztriai gróf Dalmácia és Horvátország, majd Merán — vagyis „a tengermellék“ — hercegének címét. Henrik halálával és a császári hatalom elhanyagolásával ezek a régi törekvések jelentőségüket veszítették s mikor IV. Béla végső szorultságában maga ajánlotta fel hűbérül országát a tatárokkal szemben nyújtandó segítség ellenében, II. Frigyes császár már nem volt képes a hódolat eléréséhez szükséges fegyveres erő előteremtésére.

A császári hatalom nem volt többé komoly ellenfél. Árnyékában és rovására Magyarország közvetlen szomszédságában három német birodalmi tartomány növekedett számottevő hatalommá. I. Otokár (1192—1230) cseh herceg ügyesen forgolódott Sváb Fülöp és IV. Ottó császárok s a pápa és császár küzdelmében és tartománya bőséges erőforrásaira támaszkodva, alapjátvetette a pápa elismerésével most már véglegesen királyság rangjára emelt Csehország hatalmi állásának. VI. Lipót (1198—1230) hasonló ügyességgel növelte a stájer tartománnyal újra egyesített Ausztria hatalmát s 1245-ben csak a véletlenül múlt, hogy az osztrák hercegség királyi rangra emelése megghiúsult. Délnyugaton a bajor hercegség szétdarabolása alkalmával (1180) hét grófság s az isztriai és krajnai örgrófságok egyesítéséből született meráni hercegséget Andechsi Bertold (1180—1204) — Fülöp Ágost francia király apósa — a leghatalmasabb és legbefolyásosabb birodalmi fejedelemségek sorába emelte. Ez a három hatalom veszélyessé válhatott Magyarországra, Ausztriával és Csehországgal félszázaddal később meg is történt az összeütközés, de egyelőre nem kellett ettől tartani. A három fejedelem szinte versengett a magyar király barátságáért. Lipót herceg magyar anyja révén

Két hónappal később Zárából kiindulva, a Narentán túl lakó zachlumi vagy hulmi szerb törzs ellen vezetett hadjáratot s az ott kormányzó zsupán hódolása után „harmadik Béla király fia és egész Dalmácia, Horvátország, Ráma és Húim Isten kegyelméből uralkodó hercege“ címmel független fejedelemeént kezdett uralkodni.

A történelemben ez volt az első eset, hogy Horvátország és régi tartományai Szlavóniával a magyar királyi hatalomtól független uralkodó kormányzata alatt egyesíthettek. Erőszakkal szerzett tartományaiban András teljes királyi hatalommal élt s az összes felségjogokat gyakorolta. Udvart tartott, adományozott, hadat viselt, ítélkezett és pénzt veretett. Győzelme azonban elkábította s hatalmi mámorában minden jog ellenére a magyar korona után is kinyújtotta kezét. A bátyja részéről őt ért állítólagos sérelmet trónja megdöntésével akarta megbosszulni.

Cölesztin pápa (1191—1198) hiába fenyegette átokkal a törvényes király ellen lázadókat, III. Ince (1198—1216) hiába unszolta Andrást fogadalma teljesítésére, a herceg új támadásra készült. Nyájassága, könnyedsége, vitézsége, pénze és adakozó hajlama sok odaadó hívet szerzett neki szigorúságra hajló, komoly és indulatos bátyjával szemben. Jób esztergomi és Saul kalocsai érsek, Ugrin győri, Kalán pécsi, János csanádi, Eduárd nyitrai, Katapán egri, Adorján erdélyi és Domonkos zágrábi püspök és nyomukban a papság nagyobb része Imrével tartott, de János veszprémi, Elvin váradi püspökök, János pannonhalmi apát, a zárai és spalatói választott érsek sok főúrral, ispánnal és vitézzel együtt szívvel-lélekkel Andrást támogatták. Hozzászított Boleszló váci püspök is, a kapzsi és rosszerkölcsű Elvin püspök szentéletu bátyja és titkon Mog nádor, Imre legbizalmasabb főtisztviselője is a herceg pártját támogatta. III. Ince kétszeri komoly, de barátságos figyelmeztetésének sikertelensége után erélyes hangon követelte Andrástól fogadalma beváltását. Lázadás, békebonthatás esetére átokkal és trónöröklési jogának elvesztésével fenyegette meg; nemsokkal utóbb felhatalmazást adott az esztergomi és kalocsai érseknek, hogy a király ellen lázadó herceget és híveit fegyveres fellépés esetén kiközösítsék. A váradi püspök, a pannonhalmi apát s a két dalmát érsek ellen pedig sorra szigorú vizsgálatot indított. A pápa erélyes fellépése megerősítette a király pozícióját, de a mozgolódást elfojtani nem tudta s mikor Imre a hercegi párt levelezését közvetítő és a céljaira gyűjtött pénzt őriző Boleszló püspököt éktelen haragjában az oltár előtt hurcolta fogságba és emiatt Saul kalocsai érsekkel is konfliktusa támadt, a lázadás új erőre kapott.

1199 nyarán András herceg osztrák csapatokkal erősített nagy sereggel indult a tengerpartról Fehérvár ellen. Imre a Balaton mellett, Rád községnél erős haddal várta, seregét szét-

verte, levágta, foglyul ejtette, őt magát Bécs felé menekültében messze a határon túl üldözte. Lipót hercegen az osztrák és stájer határvidék teljes elpusztításával vett bosszút. András főrangú hívei is elvették büntetésüket. Mog nádort a király, az érseki székre kánoni okokból is méltatlannak talált zárai és spalatói választott érsekeket, valamint a pannonhalmi apátot Ince pápa fosztotta meg méltóságuktól. A simoniákus Elvin püspököt Saul érsek egyházi átokkal sújtotta s töredelmes vallomása után Rómába küldte penitenciára. Nem sokkal utóbb János veszprémi püspökkel együtt végleg eltűnt a magyar egyházfők sorából. Boleszló váci püspökkel és a méltóságában megsértett Saul érsekkel a pápa tapintatos közbenjárására teljesen helyreállt a béke, amit Imre gazdag adományokkal pecsételt meg. Spalató érseki székére a király egykori nevelője, a kiváló képzettségű perugiai Bernát került, Veszprémbe Kalenda, Váradra Simon ment püspöknek, mindannyian a király kipróbált hívei.

Imre győzelme teljes volt. A béke mégsem állt helyre, mert a megsértett király nem tudott egykönnyen felejteni. András herceg néhány hívével az osztrák udvarban várta sorsa jobbrafordulását. 1200 tavaszán Gergely bíboros, pápai követ és Konrád mainzi érsek vették kezükbe az ügyet. Néhány hónap alatt sikerült is Imrét öccsével és osztrák rokonával megbékéltetniök. András visszakapta hercegségét, de megszorított jogkörrel, mint a király megbízásából kormányzott hűbéres tartományt. A békülés öröme, Ince pápa óhajához híven, Imre is felvette a keresztet s országa kormányzására, mindkettejük távolléte esetére, Lipót osztrák herceget kérte fel.

A bogomilek

Egy évvel később Imre — úgy látszott — végleg elhatározta magát kereszteshad vezetésére. Vele készült a Szentföldre Jób esztergomi érsek is. Országa kormányát öccsére, Saul kalocsai érsekre és János Csanádi püspökre készült hagyni. A kereszties hadjárat mégis elmaradt. A déli szomszédságban lejátszódó események Imrét a Balkánra szólították, ahol a bogomil vagy pataréus eretnekség kiirtásán és a magyar hatalom szerb-bolgár kapcsolatainak elmélyítésén munkálkodva, III. Béla nagyhatalmi koncepciójának továbbépítésén, a magyar befolyás megszilárdításán dolgozott. A szerbség és bolgárság körében egyidőben jelentkező uniós törekvéseket, a nyugati egyház balkáni befolyásának biztosítására és további térhódítására irányuló pápai politikát a magyar hatalom javára igyekezett gyümölcsöztetni.

A Balkán félszigeten már századokkal előbb gyökeret vertek a pauliciánusok és manichaeusok tanításai. A X. század közepén élt Bogomil bolgár papról nevezett tan hirdetői Mánésnek a keresztény hit és a zoroaszteri dualisztikus vallás

elemeiből összetett tanait fogadták el. A világot eszerint két felső hatalom, a Jó és Gonosz, Isten és Ördög teremtette. Isten teremtménye a lélek, az ember földi hüvelyébe zárt szellem. A földi világot, a testet s minden földi intézményt, beleértve az egyházat is, Isten elbukott elsőszülött fia, Satanael, teremtette. A másik fiú, Jézus Krisztus, földi testet öltve, megmutatta az igaz utat az igazság felé, de tanait később meghamisították. „Keresztények/4 vagyis igazak, tökéletesek csak azok, akik a tökéletességre törekedve, csupán elmélkednek, ájtatoskodnak, a lélek túlvilági életére készülnek elő. A tömeg testi életével, földi munkájával az ördögnek hódol. E felfogásukból következett, hogy eltértek a keresztény erkölcsi normáktól, mert hiszen akár erkölcsösen élnek, akár erkölcstelenül, akár munkásán, akár henyén, életük mindenképen az ördög kedvére való s a lelki tisztasággal nincs összefüggésben. A monogám házasság — szerintük — csakoly bűn, mint a kicsapongás és többnejűség. A földi urak, fejedelmek, földesurak, munkáltatók hatalmát, a szolgálati viszonyt az ördög művének tartják; a háborút elítélik, a bíraskodás jogát megtagadják. A test és a földi javak ellen elkövetett bűnöket — emberölést, lopást — nem tekintik különösebb vétkeknek, mert az ördög műve ellen irányulnak. E tan terjedése, bármilyen mély erkölcsi tartalma volt is egyébként, bármily jámboran éltek is hívői, egyértelmű volt a keresztény erkölcsi, társadalmi és állami rend megtagadásával s nagy elterjedését a Balkán északi vidékének politikai szervezetlensége magyarázza. Fészke Szerbiának, Bolgáriának, Boszniának világtól elzárt hegyvidékein elszórtan élő hegyilakók között volt.

Rendezett állam nem tűrhette e tan térfoglalását s a szerb és bolgár fejedelmeket nem kis részben az állami rend ellen irányuló felekezeti térhódítása készítette az unió propagálására. A birodalom hanyatlásával elgyengült görög egyházi szervezet s a bomlás következtében lezüllött görög és bolgár-szerb papság képtelen volt a harc eredményes megküzdésére. Csak Róma folyton emelkedő hatalmától, a latin papság meggyőződéses munkájától lehetett a helyzet javulását várni. III. Ince a bogomil térítés ügyét éppoly lelkesedéssel és kitarással karolta fel, mint a keleti kereszties hadjáratok nagy gondolatát s ebben a munkájában természetes szövetségese volt a magyar király. Magyarország hatalmas ura, az egyház és pápa hű fia nem tűrhette, hogy birodalma szomszédságában, sőt saját bosnyák tartományában az egyház és állam rendjét, érdekeit veszélyeztető eretnység verjen gyökeret. Kereszties fogadalma is kötelezte a bogomilság elleni küzdelemre. A magyar király hűbérurasága alatt viszonylag függetlenül uralkodó Kulin bosnyák bán titkos pártfogója volt a bogomileknek. Ince pápa már 1200 őszén felszólította Imrét bán megrendszabályozására, szükség esetén az eretnecsé-

kiírtására. Imre figyelmeztetésére Kulin minden közösséget megtagadott bogomiljaival s maga is kezére járt az ügy vizsgálatára küldött pápai és királyi követeknek, Casemario János pápai káplánnak és Bernát spalatói érseknek. A két követnek sikerült is Boszniában a katolikus hit és egyház uralmát helyreállítaniuk. A főkolompások töredelmes bűnbánatot tartva, tettek fogadalmat hitükről. A megtéréssel vállalt kötelezettségeket, hitellenes szokásaik és erkölcstelen életmódjuk abbanhagyását szerződés alakjában esküvel ígérték. Ezt a szerződést Imre király, Kulin bán fiának és utódának hűbéres hódolatát fogadva, 1203 tavaszán hagyta jóvá s keményen megparancsolta az új bánnak, hogy a pontozatok betartásán örködjék.

Szerb és bolgár ügyek

A bosnyák ügy rendezésével egyidőben András herceg hulmi akciójának folytatásaképen a szerb-magvar kapcsolat elmélyítésére is fontos lépések történtek. Szerbiában Neman ja fiai — István rasciai nagyzsupán és Vük zétai fejedelem — versengtek a főhatalomért. Mindketten királyi koronára törektek s az agonizáló keleti birodalom egyházi hatósága alól menekülve, a pápától várták vágyaik kielégítését. Kálóján bobgár cárral együtt az egyházi unió felé hajoltak. István eltaszította görög feleségét, Rómából kért legátust és királyi koronát. Ince pápa hajlandónak is látszott kérése teljesítésére, a követet ki is jelölte, mikor a magyar király a régi zétai királyok hatalmának helyreállítására törekvő Vük hívására és saját hatalmi körének kiterjesztése végett közbelépett. Imre 1201-ben erős hadat vezetett védenca támogatására Szerbiába. Istvánt leverte, helyébe Vukot emelte s az új fejedelem számára királyi címet és koronát kért, de hűbérúri főhatósága jeléül saját címébe is felvette „Szerbia királyáéna azóta állandóan viselt címét. Szerbia egyházi szervezeténe újjaalakítását és az unió teljes végrehajtását Imre a pápa hozzájárulásával a Csanádi püspöki székéből a bács-kalocsai tartomány élére emelt János érsek feladatául szánta.

Szerbia hódoltatásával a magyar hatalom befolyása az összes szerblakta területek déli és keleti határáig terjeszkedett. Ez a térfoglalás természetszerűen összeütközésre vezetett a szerb föld egy részén egyházi főhatóságot gyakorló bolgár hatalommal, melyet most Szerbia hódoltatása után észak és nyugat felől is a magyar hatalom ölelt át. 1202 őszén fegyveres összeütközés is történt. Kálóján kúnjai magyar földre törve pusztítottak, Imre pedig a Morava völgyébe vezetett győzelmes hadjáratot. A békekötés után azonban maga lépett fel közvetítőképen a Szentszék és a bolgár fejedelem között. Kész örömmel karolta fel Kalojánnak az egyházi unió megvalósítására és királyi koronára irányuló törekvéseit, de itt is — mint Szerbiában — szeme előtt tartotta saját érdekeit. Az

unió és koronázás végrehajtása előtt a bolgár király hűbéres hódolatának, a magyar befolyás biztosítékának megszerzésére törekedett. III. Ince már 1203-ban elküldte a palliumot Vazul tirnovói érseknek s egy évvel utóbb Leó bíborossal a koronát is a bolgár cárnak. A Magyarországon keresztül utazó bíborost azonban Imre feltartóztatta és csak a pápa erélyes fellépésére engedte útjára. Leó bíboros azután 1204 novemberében felszentelte Vazult Bolgária primásává, két más főpapot érsekké, négyet püspökké, Kalojánt pedig nagy ünnepélyességgel királlyá koronázta s a jogart és Szent Péter zászlaját átadva, a királyi hatalom jelvényeivel is felruházta, anélkül, hogy az új királynak a magyar hatalomhoz való viszonya előzőleg tisztázott volna.

A szerbiai főhatalom kérdése sem volt kellőképen rendezve. Imrének Vük királlyá emelésére irányuló terve a pápa késlekedésén megghiúsult s 1204-ben a fejedelmi testvérpár kibékülésével a dolgok egészen új fordulatot vettek. A szerb nemzeti egyházban később szentként tisztelt Száva szerzetes, a későbbi szerb érsek megbékítette testvéreit. Vük 1207 után nem is szerepel többé, György fia egy év múlva viselte ugyan a zétai vagy diokleai király címét, de a főhatalom István kezébe került, aki 1217-ben II. András ellentmondása mellett, a magyar érdekekre való tekintet nélkül kapta meg III. Honorius pápától a másfél évtizeddel előbb kért koronát és királyi címet.

A IV. keresztes hadjárat

Mialatt Imre Boszniában és Szerbiában az egyház befolyásának és szervezetének megszilárdításán munkálkodott, Velencében hajóra szállt a pápa hívására hadrakelt keresztesek mintegy negyvenezer főre rúgó serege. III. Ince a Szentföld visszavívását várta tőlük, de a vezérek — Bonifác montferrati örgróf, Balduin flandriai gróf és társaik — már meg egyeztek az öreg Dandolo Henrik dogéval, hogy erejüket a Bizánci-birodalom megdöntésére fogják felhasználni. Ürügyül a császári ház trónviszályai szolgáltak. Bevallott céljuk Angelosz Alexiosz trónraültetése volt, de valójában a főváros elfoglalására, a görög hatalom megdöntésére készültek. Velence a maga gazdasági érdekeit és keleti hegemoniáját kívánta biztosítani. A keresztes vezérek a jeruzsálemi királyság tartományainak mintájára új francia és olasz tartományok szerzésére és szervezésére törekedtek. Mielőtt azonban e nagy vállalatnak nekiindultak volna, a dogé kívánságára a szállításért és élelmezésért Velencének tartozó, de meg nem fizetett kötelezettségeik ellenében váratlan támadással Zára ellen indultak s 1202 novemberében rövid ostrom után el is foglalták a magyar király dalmát tartományának gazdaságilag legfontosabb tengerparti őrhelyét. Imrét módfelett felháborította ez a rablótámadás. Felháborodását a pápa is osztotta. III. Ince

kedvelt hívének súlyos sérelméről értesülve, szigorúan megfeddette s előbb szép szóval, majd kiközösítés terhe mellett a magyar király megkövetésére és a város visszaadására utasította őket. A keresztések meghajoltak a pápa akarata előtt, elvonultak Zarából. A várost ezután is megszállva tartó velenceiek pedig a magyar hatalommal való küzdelem reménytelenségét látva, lerombolták 1204 tavaszán a város falait, bástyáit és más nagy pusztításokat végezve, maguk is kitakarodtak. A kereszties vitézek ugyanezidőben foglalták el Konstantinápolyt. Balduin flandriai grófot császárrá koronázták. Trákia a fővárossal a „latin“ császárok — Balduin (1204—1206) és Henrik (1206—1216) — közvetlen kormányzata alatt maradt. Makedóniában s a vele határos területen Thesszaloniké — ma: Szaloniki — székhellyel Bonifác montferrati örgróf és magyar felesége — Margit özvegy császárné — alapítottak lombard és francia vitézeik segítségével hűbéres királyságot. Közép-Görögországban Ottó de la Roche „Attika és Bóotia nagyura/4 a Peloponnézoszon pedig Villehardouin Gotfrid „achajai herceg“ szervezték meg a latin császárságot túlélő hűbéres tartományaikat. A szigetek felett a velencei Marco Sanudo „dodekanézoszi herceg“ vette át az uralmat. A birodalom nyugati és keleti tartományaiban azonban a latin bárók nem bírták lábukat megvetni. Nyugaton Angelosz Mihály rakta le az epirusi görög deszpoták hatalmának alapját. Kisázsiaiban Caria, Lidia, Misia, Bithinia, Paflagonia területén a főváros eleste napján császárrá koronázott Laszkárisz Teodor alapította meg az orthodox görög hagyományok fenntartására hivatott nikeai császárságot. Távolabb keletre, a Fekete-tenger délkeleti partvidékén Sinopétól a Kaukázusig Komnénosz Andronikosz unokáinak, Alexiosznak és Dávidnak, trapezunti császársága alakult ki. Zára visszakerült a magyar király kezére, de a méltatlan támadás végleg elvette Imre kedvét a kereszties hadjárattól. A Szentszékhez való viszonyát sem javította meg ez incidens. Bár Ince haladék nélkül védelmére kelt, a támadás mégis csak az általa hadbahívottak műve volt s Imrét gyanakvóvá tette. A szerb és bolgár ügyekben szerzett tapasztalatai, a magyar hatalmi érdekek háttérbeszorítása az egyházi érdek mögé, fokozták bizalmatlanságát, ami leginkább a bolgár királykoronázásra küldött Leó bíboros feltartóztatásában jutott kifejezésre.

A pápa és király viszonyának ezek a zavaró mozzanatai súlyos következménnyel jártak Imre hatalmi törekvéseinek sorsára is. A Szentszék segítségével ez időpontban a magyar király könnyen megszerezhetette volna a szomszédos balkáni népek és tartományok felett való tényleges uralmat. De III. Ince más úton haladt. Elnéző és megértő barátja, öccsével szemben lelkes pártfogója volt Imrének. Boleszló püspökkel, majd Leó bíboros legátussal támadt összeütközéseit böles

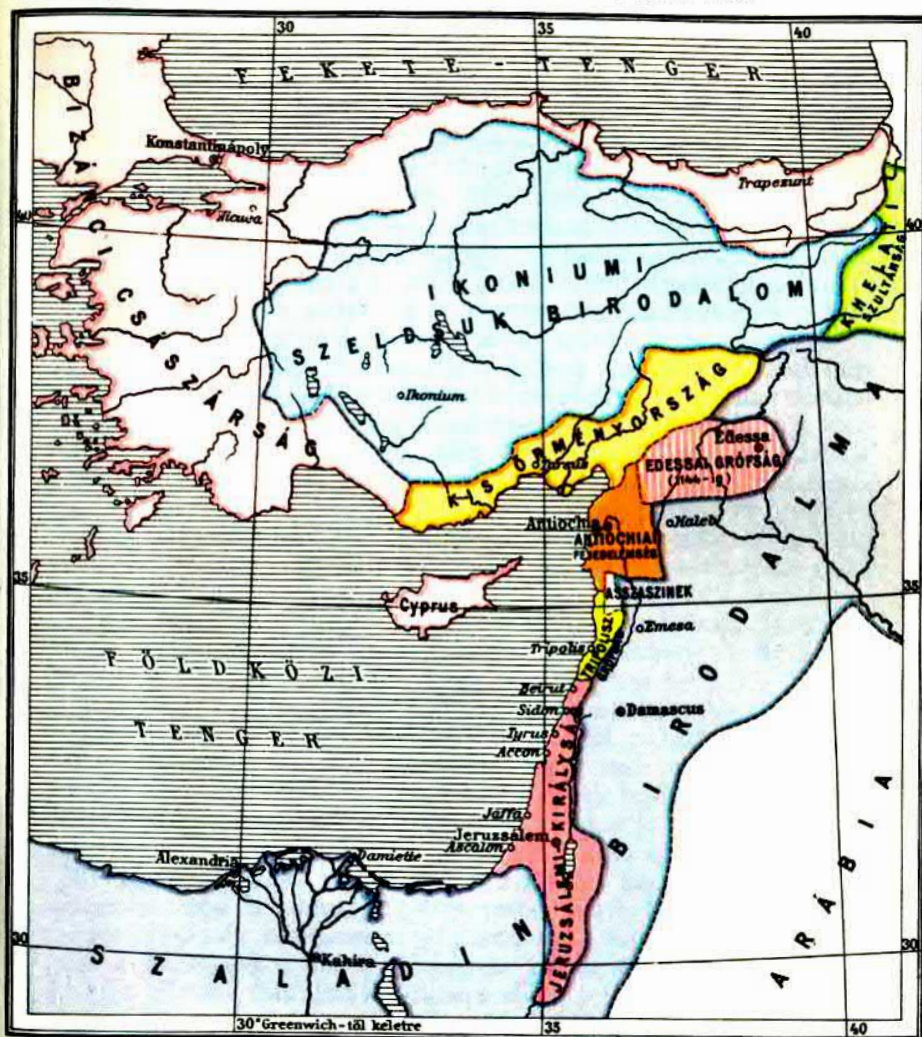
mérséklettel és tapintattal simította el. De minden barátsága mellett is távol állt Imre magyar dinasztikus szempontjaitól. Az egyház egyetemes érdekeit tartva szem előtt, a magyar főhatóság alatt álló balkáni katolikus királyságok koncepciója helyett szívesebben látta a Szentszéktől közvetlenül függő bolgár és szerb királyságok Kálóján cár és István nagyzsupán által propagált gondolatának teljesülését. Ezért határozta el magát Kálóján megkoronázására, a magyar-bolgár viszony előzetes rendezésére való tekintet nélkül, s ezért nem teljesítette Imrének a Vük megkoronázására irányuló kérelmét, noha a magyar érdekeket sérteni, mellőzni nem volt szándékában. Ince pápa nemcsak ígérte, de hitte is, hogy a pápa hűbéruraisága alá kerülő balkáni királyságok és a Szentszéknek híven szolgáló magyar király viszonya a katholizálás és a koronázás után sokkal könnyebben lesz rendezhető. A Szentszék állásfoglalása Imrét mégis elkedvetlenítette s megakadályozta a kedvező helyzetnek erőteljesebb kiaknázásában, balkáni akciójának folytatásában.

Testvérharc

András herceg — úgy látszik — nem tudott beletörődni Imre szerbiai és bolgáriai sikerébe. Mint egykor Álmost Kálmán dalmáciai sikerei, éppúgy bántották őt is az eredmények, amiket Imre a hulmi hadjáratban általa megkezdett úton továbbhaladva ért el. Bántotta az is, hogy bátyja az ő mellőzésével saját kisfiát, a két-hároméves László herceget kezdte trónja örökösének tekinteni. Vélt jogai védelmében harcra készült. Ince pápa mindent megtett ez összeütközés elhárítására s a korábbi béke megerősítésével intette Andrást szándékai megváltoztatására, de közbelépése most nem járt eredménnyel. András ezidőben már veje volt Bertold hercegnek, Sváb Fülöp odaadó hívének s míg Imre 1203-ban cseh sógorához küldött seregeivel IV. Ottó császárt és a pápai politikát támogatta, öccse a pápaellenes német párt vezetőivel lépett szoros összeköttetésbe. Ezek segítségével készült bátyja trónját megdönteni. Seregét nem messze a meráni hercegség határától, Varasd mellett vonta össze. Itt akarta bevárni Bertold segítőcsapatait. De Imre gyorsabb volt nála. Nagy sereggel hirtelen átkelt a Dráván, a herceget a fegyvertelen király fel-lépésétől megdöbbsent hívei köréből maga hurcolta fogságba, feleségét, a nagyravágyó német asszonyt pedig hazaküldte apjához.

Hívei Andrást már 1204 tavaszán kiszabadították börtönéből s ő ezidő óta magát az ország királyának tekintette, uralkodási idejét később ez időponttól számította. Az összeütközés elkerülhetetlennek látszott s Imre öccse törekvéseit ellensúlyozandó, készülõ keresztes hadjáratára hivatkozva, felhatalmazást kért és kapott Ince pápától, hogy kisfiát Ugrin esztergomi érsekkel királlyá koronáztassa. Mire

A SZENTFÖLDI LATIN FEJEDelemsÉGEK 1180-BAN

M. kir. Állami Térképészet.

azonban a felhatalmazás megérkezett, Ugrin meghalt s Lászlót 1204 augusztus 26-án a beteg király kívánságára hirtelen esztergomi érsekké választott János kaloccai érsek koronázta meg. A koronázás után alig egy-két hónappal Imrét is elérte az Árpádok végzete. Harminc éves korában fiatalon meghalt. Egerben temették el.

Az ötéves III. László (1204—1205) koronás királya volt az országnak, de nem bírta, nem is bírhatta népe bizalmát. A pápa és János választott esztergomi érsek hiába álltak mellé, a főurak túlnyomó többsége, sőt a főpapság egy része is, lázadott a gyermekuralom ellen. Mint százötven évvel korábban hasonló körülmények között megkoronázott előde, az ötéves Salamon, ő is a régi magyar jogszokás hatalmas erejével került szembe. A közvélemény erős, érett férfit kívánt királyul s András e közhangulatra és a szeniorátusi örökösödés elvére támaszkodva, magának követelte a trónt. Imre özvegye, a büszke spanyol asszony, második helyre szorult Gertrud hercegné mögé, ki nagyszámú német hívével férje udvarába visszaérkezve, királyné módjára kezdett viselkedni, mialatt sógor-nője minden jövedelméből, még férjétől örökölt pénzéből is kifosztva várta sorsa eldőltek Kevés híve folytonos üldözésének a pápa erélyes közbelépése sem tudott gátat vetni s 1205 tavaszán Konstancia kisfiával együtt külföldre menekült. Mint egykor Anasztázia és Salamon, ők is az osztrák udvarban találtak menedékre. A lovagias VI. Lipót herceg éppoly szeretettel vette védelmébe elhunyt rokona családját Andrással, mint hét évvel azelőtt Andrást Imre üldözésével szemben. András már teljesen felkészült a hadra, hogy a királynét és a kis királyt a koronával és kincseikkel együtt fegyverek közt hozza vissza, mikor a kis László halála hirtelen véget vetett az áldatlan testvérharcnak. Kincsei, koronája most már akadály nélkül kerültek haza s velük hozták a kisgyermek tetemét is a székesfehérvári koronázótemplom sírboltjába. Anyja osztrák kísérettel tért haza fivére udvarába. András herceget János érsek 1205 pünkösdjének vasárnapján királlyá koronázta. Trónra léptekor népe bizalommal, szeretettel vette körül, de a nagy népszerűségnek hamarosan végeszakadt. A változást Andrásnak a királyságot és társadalmat egyaránt súlyos válságba taszító állandó hadviselése idézte elő.

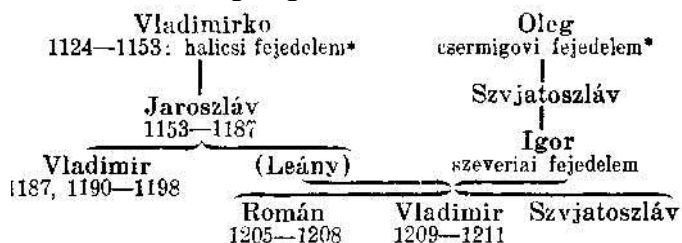
Halicsi háborúk

III. Béla negyedszázad alatt háromszor indított támadó-háborút s ha balkáni és halicsi szerzeményei később el is vesztettek és végeredményben hódítással nem dicsekedhetett, vállalkozásai teljes katonai és politikai sikerrel jártak. II. András (1205—1235) uralkodása első tizenöt évében tizennégyyszer fogott fegyvert támadó szándékkal anélkül, hogy győzelmei ellenére tartós sikert, reális politikai eredményt tudott volna elérni.

Nyugati szomszédaival András békében élt. Még III. László életében hadbaszállt ugyan Lipót osztrák herceg ellen, de hadát a kis király halálának hírére eloszlatta. Ez idő óta az osztrák herceggel éppúgy, mint cseh Otokárral jó rokoni viszonyt tartott s utóbbit 1213 nyarán nagyobb sereggel is támogatta II. Frigyes császár oldalán IV. Ottó ellen vívott küzdelmében. Déli szomszédaival szemben sem voltak — legalább kezdetben — háborús szándékai. Csodálatraméltó egykedvűséggel tűrte, hogy Velence szinte kardcsapás nélkül vegye birtokába Zárát. Imre erőteljes balkáni politikájával szakítva, nyugodtan szemlélte a szerb és bolgár ügyek fejlődését is. 1210 táján résztvett Henrik konstantinápolyi latin császárnak és István szerb nagyzsupánnak Borii bolgár cár (1207—1218) ellen indított hadjáratában. Belgrádot, Barancsot a szomszédos határterülettel le egészen Ravnóig országához csatolta s itt északon is közvetlen szomszédságba került a Nis vidékéig hatoló szerbekkel, de a bolgáriai zavarokat és bomlást alaposan kihasználni meg sem kísérelte, sőt 1213-ban hadat is küldött Borii támogatására a Viddint kún segítséggel elfoglaló bolgár lázadók ellen. Imre céltudatos akciójának folytatására, a magyar királyi hatalom balkáni hegemoniájának továbbépítésére nem gondolt. Ehelyett az üldözötteket védelmező lovag, a rokonok közt igazságot tevő hatalmas úr szerepében tetszelgett és gyermekkori ábrándjait üzve, teljes erővel vette magát kalandos halicsi vállalkozásába.

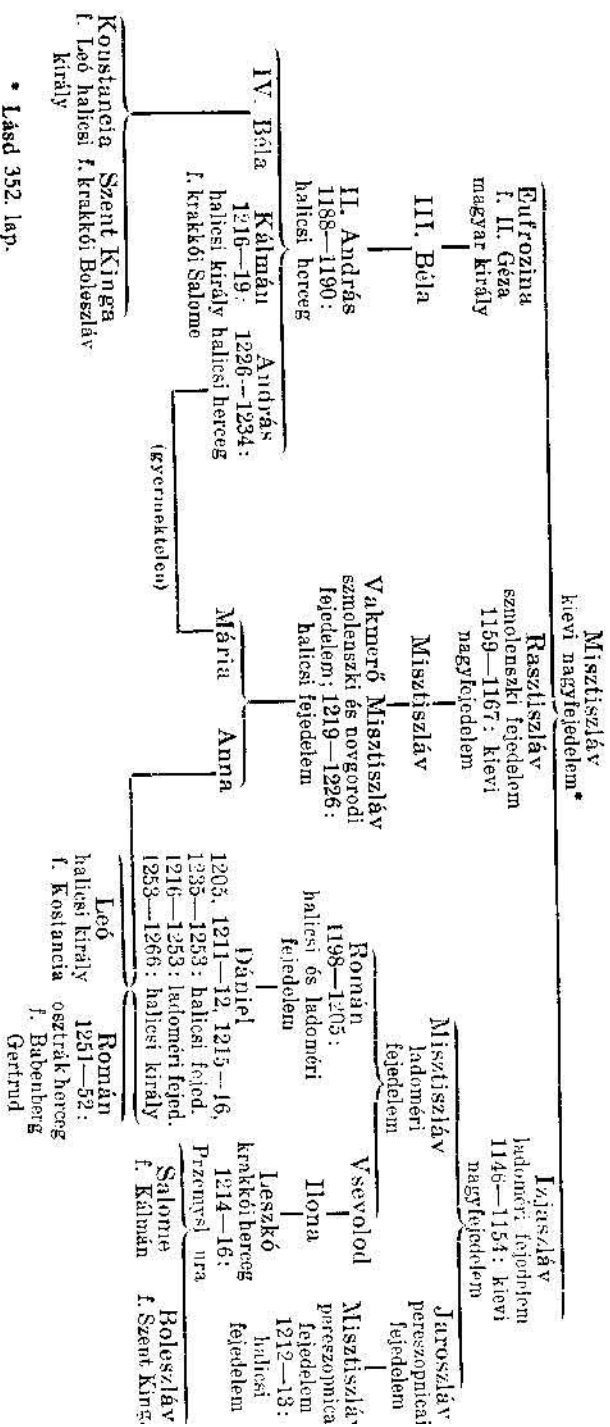
III. Béla hódító kísérletének kudarca után elejtette Halics magyar tartományi kormányzatának a helyi viszonyokon megfeneklett gondolatát. Megelégedett a magyar befolyás biztosításával, a halicsi orosz fejedelem hűbéres hódolatával. Kezdetben András sem gondolt többre. 1205 végén másodfokú unokatestvére, Román halicsi és ladoméri fejedelem (1198—1205) négyéves kisfiának, Dánielnek védelmezőjeként ment seregével Halicsba s a fiút örökségébe visszahelyezve, fogadta annak hűbéres hódolatát. A kis fejedelem védelmére Mog ispán vezénylete alatt magyar sereget rendelt, maga pedig, miután eddigi címeihez „Halics és Ladomér királyának“ új címét csatolta, főseregével hazatért. De az orosz bojároknak nem kellett a gyerekfejedelem. András távozása után II. Géza egykori ellenségének, Vladimirkónak ivadékait, szeveriai Vladimirt és Románt emelték a fejedelmi székbe. A gyermek anyjával a lengyel s onnét a magyar udvarba menekült, de most nem kapott segítséget. András hűbéres hódolat és adó ellenében kiegyezett az új fejedelmekkel s mikor Román testvérével szemben segítségéhez folyamodott, 1206-ban magyar sereg oltalma alatt küldte vissza Halicsba. Az új fejedelmek azonban — úgy látszik — nem teljesítették híven hűbéres kötelezettségeiket, mert András 1208-ban sereget küldött ellenük. Győzelem után — a tapasztaltakon felbosszankodva — magyar

kormányzat alá helyezte Halicsot és Ladomért. Román fejedelem fogolyként került Magyarországra s a győzelmes sereg vezére, Benedek vajda, mint „halicsi herceg“ vette át a tartomány kormányzatát. A folyton lázongó és elégedetlenkedő oroszok sokat szenvedtek a vajda erőszakos uralma alatt s mikor Románnak sikerült fogságából megszöknie, újra őt és testvérét segítették hatalmas erőfeszítéssel diadalra. A tartományából elűzött Benedek vajda 1209-ben már idehaza volt s a király az új fejedelmek adóját, hódolatát ismét elnyerve, úgylátszott, maga is belenyugszik a változott helyzetbe. De a halicsi tűzfészek még korántsem égett ki. A hűtlen bojárokon kegyetlen boszszút vevő fejedelmek menekült alattvalói 1211-ben már újra Andrásához jöttek s kérve-kérték, segítse vissza Halicsba Dánielt. András meghallgatta kérésüket. Győr-nembeli Pót nádorispán és Bánk bán vezérlete alatt nagy sereget küldött támogatásukra és Dániel híveinek segítségével döntő sikert aratott.

A kis Dániel a magyar király védelme és hűbérurasága alatt végre elfoglalhatta ősei fejedelmi székét, de udvari emberei teljesen magukhoz ragadták a hatalmat s anyját minden tiltakozása ellenére elűzték mellőle. András király az események hírére 1212-ben maga ment rendet csinálni. A főurakat, kik egy év előtt könyörögve hívták Dániellel együtt Halicsba, elfogatta, megkínóztatta s a főkolompos Volodislávot vasarverve küldte Magyarországba. Szigorú fellépése megfélemlítette az oroszokat, de fokozta elkeseredésüket s mikor távozott, a főurak pereszopnicai Misztiszláv fejedelemhez folyamodtak segítségért és ismét elűzték Dánielt és anyját. A magyar király most már gyökeres rendet akart teremteni. 1213 szeptemberében megint hadrakelt, de az ország határáig sem juthatott. Útközben Leleszen vette a szörnyű hírt belső hívei lázadásáról, felesége meggyilkolásáról. Hazatérve a lázadás megtorlása, az elégedetlenség lecsillapítása, a belső ügyek rendezése foglalta el. Csak egy év múltán indulhatott újra teljes erővel halicsi ábrándja üldözésére. Miután kisfiát, Bélát, kit „mások akarata ellenére akartak megkoronázni“ királlyá koronáztatta, 1214-ben új sereget küldött Halicsba, hol a magyar-

*Lásd 352. lap.

* Lásd 352. lap.

országi zavarok idején fogságából kibocsátott és királyi megbízással hazaküldött Volodiszláv a fejedelmi sarak mellőzésével, maga ragadta kezébe a hatalmat. Vele szemben András Leszkó lengyel herceggel szövetekezett. Hatéves Kálmán fiát ennek hároméves leányával, Saloméval jegyezte el s orosz urak biztatására, kik benne Szent Vladimir egyenes leszármazó j át látták, a kisfiút ültette a fejedelmi székbe. Kormányzóul és mentorul a finommodorú és jóézésű Aba-nembeli Demeter ispánt állította Kálmán mellé. Egyidejűleg a pápától Kálmán részére királyi koronát és címet kért s a bojárok hozzájárulásával megígérte az egyházi unió előkészítését és végrehajtását.

A Szentszék örömmel vett tudomást András tervéről, mert a görög szertartás megtartása mellett felajánlott unióval egy új keleti tartomány népe lépett volna az Anyaszentegyház kötelékébe. De a dolog most sem ment simán. 1215-ben maga Leszkó herceg fordult kiszemelt veje ellen s a nyugati ország-részt Przemysllet magának tartva, Vakmerő Misztiszláv novgorodi fejedelmet hívta meg Halicsba, honnét a kis Kálmán kísérelével többhavi sikertelen várvédelem után menekülni volt kénytelen. Halicsban Misztiszláv kezdett uralkodni. Ladomért leánya kezével együtt a komoly és derék ifjúvá serdült Dánielnek adta, kit András ingatag magatartása az ellenség táborába vitt. András mikor Dánielt támada, megtagadta korábbi politikáját s elvesztegette az oroszok minden rokonszenvét; új tervéről lemondani mégsem tudott. 1216 nyarán nagy sereg kíséretében küldte fiát az oroszok ellen s a győzelem után János esztergomi érsek 1217 elején a pápa felhatalmazásával Halics királyává koronázta Kálmánt. A magyar uralom Halicsban biztosítottnak látszott, de Ladomér fejedelemség Dániel kezén maradt s ő apósával együtt csak a jó alkalmat várta Kálmán kiűzésére. Közben András kalandos lelke más, nagyobb célok felé fordult.

Császári aspirációk

András király 1215-ben újraházasodott. Courtenay Jolánt vette nőül, a francia Capet-ház ifjabb ágából származó Péter courtenayi, auxerrei és namuri grófnak flandriai Jolántól — Balduin és Henrik konstantinápolyi császárok nővérétől — született szép, fiatal leányát. A házasság minden jel szerint a vitéz Henrik császár és Margit thesszalonikéi királyné műve volt. Háttérben nagyjelentőségű politikai és katonai koncepció, a dunai bolgár és az epirusi görög hatalmak ellen irányuló francia-magyar-szerb szövetség körvonalai bontakoznak ki. Henrik császár két év előtt még bolgár szövetség tervével foglalkozott és Borii cár egyik hűgával kötött házasságot. De ez az összeköttetés csak Boriinak vált javára, ki a császár és a magyar király segítségével birkózott meg lázadó alattvalóival. Mikor pedig

Epirusban Angelosz Teodor deszpota (1214—1230), e kiváló és tetterős fejedelem vette át az uralmat és mindjárt a szerbekhez kezdett közeledni, a bolgár szövetség nagyon terhessé lett. Teodor a maga kitűnő hadvezéri képességeivel és harcrakész albán, epiróta, makedón, oláh és görög seregével igen veszedelmes ellenség volt. István szerb nagyzsupán segítségével katasztrofális csapást mérhetett a latin császárságra, különösen pedig annak északnyugati tartományára, a thesszalonikéi királyságra, hol ezidőben Margit özvegy királyné — András testvére — uralkodott kiskorú fia, Montferrati Dömötör nevében.

A kritikus helyzetből csak egy kivezető út volt, a szerbek elszakítása Teodortól s ez csupán a bolgár szövetség elejtése árán volt elérhető. Henrik császár nem is habozott. 1215-ben személyes találkozóra hívta a magyar királyt és a nagyzsupánt, hogy velük a bolgárok és görögök ellen szövetséget kössön. A Nis városában létrejött találkozás András érdeme volt, ki előzetesen a ravnoi találkozón oszlatta el a császárral, sőt vele szemben is bizalmatlan szerb fejedelem aggodalmait s a szövetségben magára vállalta volna a bolgárok fékentartását. Fáradozása mégis hiábavaló volt. A szerb szövetség nem jött létre. István a császárt és a királyt Szerbia meghódítására és felosztására irányuló tervvel gyanúsította s mikor Henrik a régi császárok főhatósági jogán alapuló hűbérúri igényeire tett célzást és alárendeltként tárgyalt vele, visszavonult. A császár bánatlan elvonulását is csak András közbelépése biztosította.

A nagyzsupán Henrik és András részéről egyaránt hűbérúri igényekkel találkozáván, Rómához keresett összeköttetéseket. Dandolo János raguzai gróf közvetítésével nőül kérte az öreg Enrico doge unokáját s a házasság megkötése után velencei támogatással készítette elő régi tervének, pápai hűbéres királyságának megvalósítását. Célját a magyar királyt annak idején Szerbia királyául elismerő Ince pápánál nem sikerült elérnie, de III. Honorius (1216—1227) teljesítette vágyát. 1217-ben koronát küldött neki s miután hűséget fogadott és az egyházi unió végrehajtását megígérte, követével őt és olasz feleségét megkoronáztatta. Ezidő óta István „Isten kegyelméből egész Szerbia, Dioklea, Terbunia, Dalmácia és Hüm királyának“ nevezte magát. András „Szerbia királya“ is lévén, tiltakozott a rangemelés ellen, de Szava érseknek, akit István követül küldött hozzá, sikerült őt megnyugtatnia.

A birodalomban ezalatt a helyzet folyton rosszabbodott. Bonifác első házasságából származó fia, Montferrati Vilmos nevében a cselszövő Biandrata kétségbevonta a kis Dömötör király és anyja makedóniai uralmának jogosságát s az epirusi görögöktől fenyegetett tartományban komoly pártviszályt szított. Henrik császár nagy eréllyel sietett Margit védelmére, de 1216 júniusában Thesszalonikében hirtelen meghalt. Úgy

mondották, az olasz kalandor tette el láb alól. Halála végzetes csapás volt birodalmára. Utódai nem tudtak megbirkózni az ő nagy képességeit is nehéz próba elé állító honvédelem és konszolidáció nagy feladataival. A latin császárság rövid néhány évi fennállás után sorvadásnak, pusztulásnak indult, bár kezdetben egy fejedelmi asszony kiváló diplomáciai készséggel kísérelte meg a bomlás feltartóztatását. E nő flandriai Jolán volt, Henrik testvére és András anyósa.

A császárságra egyik nagy párt — élén a thesszalonikéi udvarral — a magyar királyt jelölte és külön követekkel hívta meg Konstantinápolyba. András huszonkét év óta minden elképzelhető ürüggyel halogatta keresztes fogadalmának teljesítését, de most egyszerre sürgössé vált szentföldi útja. Trónigényét bejelentve, megkérte Honorius pápát, hogy az 1215. évi lateráni zsinat határozata értelmében csak 1217 nyarán útbaindítandó kereszteseket ez év elejére szólítsa hadba s egyúttal felmentést kért a fogadalom alól János érsek és más országnagyok részére, akikre távollétében országa kormányát kívánta bízni. Honorius pápa január végén meg is ígérte, hogy a kereszteseket húsvétra hadbahívja, de a legutóbbi hadjárat tapasztalatain okulva, figyelmeztette a királyt, hogy a császárság ügyei miatt el ne hanyagolja a Szentföld felszabadításának nagy feladatát s mialatt a király nagyban készült az útra, a másik császár jelölt — András apósa — érdekében fáradozott. Ha András előzően céltalan halicsi kalandozásai helyett az Imre által kijelölt úton haladt volna tovább s a Szent-székkal való jóviszonyt továbbépítette, megszilárdította volna, talán el is érthette volna célját. Így azonban Rómában nem bíztak, nem bízhattak benne, aki fogadalma teljesítését oly hosszú időn át a legravaszabb kifogásokkal halogatta s a püspöki székek betöltésénél — különösen Bertold érsekké emelésekor s már előbb Kalán pécsi püspöknek az esztergomi székre való sikertelen erőltetése alkalmával — korántsem bizonyult a Szentszék oly hű és engedelmes fiának, aminőnek most igyekezett magát feltüntetni. Honorius pápa András keleti útját megelőzendő, gyorsan döntött. Befolyására a maguk véréért amúgy is többre becsülő francia és olasz bárók Courtenay Pétert emelték a császári trónra s a pápa 1217 áprilisában, mielőtt még András útrakelhetett volna, Pétert feleségével együtt Rómában meg is koronázta. A császárné májusban hajón ment Konstantinápolyba. Péter maga Albánián keresztül haladt seregével fővárosa felé, de útközben az epiróták fegyveres támadásának esett áldozatul. A kormány rúdja át Jolán császárné (1217—1219) ragadta kezébe.

Az V. keresztes hadjárat

Apósa császárrá választásáról értesülve, András nyárra halasztotta hadjáratát. Az eredetileg tervezett szárazföldi út helyett most már a tengert választotta. Gályákat Velencé-

től kért s érettük a rendes szállítási díjon felül igen nagy bért fizetett. Ziani Péter dogéval követei — Pontio della Croce templomos perjel, horvát-dalmát tengerparti kormányzó és Sándor szebeni prépost — útján kötött szerződésében maga és utódai nevében örökre lemondott Zára 1205 óta Velencét uraló városáról és nagy vámkedvezményeket biztosított a köztársaság kereskedőinek. Az indulást Spalato kikötőjéből július végére tervezték, de utóbb még egy hóval elhalasztották, mert a találkozót a hadjárat többi résztvevőivel szeptember 8-ára tűzték ki. Ekkor kellett volna valamennyiüknek Ciprus szigetére érniük, de végül is csak október közepén találkoztak Akkon városa előtt.

Az ötödik keresztes hadjárat korántsem sikerült úgy, mint III. Ince és III. Honorius elgondolták. A Szentföld felszabadításának egész Európát lázbaejtő nagyszerű keresztény gondolata végzetes sebet kapott a céljától eltérített negyedik keresztes hadjáraton. Flandriai Balduinnak, Montferrati Bonifácnak, Dandolo Henriknek a krisztusi eszmény védelmére harcbaszólitott seregei keresztény hatalom ellen világi célokért harcoló hódítóeregekké alakultak át. A vezérek a Szentföld felszabadítása helyett új világi hatalmak alapítására és gazdasági előnyök szerzésére törektek. E kisiklás láttára Európa keresztény népének a keresztesek idealizmusába vetett bizalma megingott s a bizalmatlanság nyomában kelt közönyösséget Ince pápa nagyszerű agitatív ereje és korlátlan tekintélye sem tudta eloszlatni. Csupán a serdülő ifjak, gyermekek lelkét ejtette lázba Ince szózata. 1213-ban vallásos extázisba esett rajongó ifjak biztatására és vezérlete alatt Franciaországból mintegy harmincezer, német földről húszezer exaltált gyermekifjú fegyverkezett és kerekedett fel a nagy útra. A szülők és hatóságok minden erőfeszítése elégtelen volt e szerencsétlen vállalkozás meghiúsítására. A gyermekek eljutottak a tengerpartra s onnét lelketlen rabszolgakereskedők közvetítésével jórészt keletre kerültek rabságba, mások elpusztultak, csak kevesen láthatták viszont hazájukat, családjukat. E tragikus véget ért gyermekmozgalom nem volt alkalmas a keresztes hadjárat gondolatának népszerűsítésére; általában bűbajosok ördögi művének tartották a gyermekek felbuzdulását, de sokan a keresztes agitáció túlhajtásának eredményeként számolták el. Ez okok következtében s az áldatlan politikai viszonyok miatt nyugaton szinte teljesen kialudt a korábbi nagy lelkesedés s a lateráni zsinat hadbahívó szótára angol, francia és olasz földön jóformán senki sem reagált. Ha akadtak is egyes harcbaszálló hitbuzgó urak és főpapok, nagyobb sereget toborozni nem lehetett. Az uralkodók maguk is távolmaradtak a mozgalomtól. Németországból csak a korábbi hadjáratokon kevésbé szereplő délkeleti tartományok

fejedelmek — Wittelsbach Lajos bajor, Lipót osztrák és Ottó meráni hercegek — mozdultak meg és indítottak nagyobb hadat Jeruzsálem felszabadítására. E népeket éppúgy, mint a magyarokat, csak most ihlette meg a nyugaton már erejét vesztő keresztes gondolat, de oly intenzív és általános hatást, mint amott száz évvel korábban, kiváltani nem tudott. A délnémet hercegeken kívül résztvettek még a hadjáraton Bohemund antiochiai fejedelem, Brienne János jeruzsálemi és Lusignan Hugo ciprusi királyok, kik Amalrik örökén osztozva uralkodtak az egykori jeruzsálemi királyság maradványain, amaz a szíriai partvidéken Akkon, Jaffa és Beirut körül, ez Ciprus szigetén.

Hatalomban, rangban és tekintélyben András volt az első a keresztes vezérek között, ő lett az egész nemzetközi had fővezérévé. Feladatában a szövetséges fejedelmek mellett magyar tanácsosai, hadvezérei támogatták. Három főpap kelt vele útra: Péter győri és Tamás egri püspökök s a fiatal Csák-nembeli Ugrin kancellár, két évvel utóbb már Bertold utóda a kalocsai érseki széken. Az előkelőbb főurak közül kíséretében voltak a nádorviselt Szák-nembeli Bare fia Miklós, Kán-nembeli László lovászmester, Apód fia Dénes tárnokmester — Gertrud királyné unokatestvére — és Mojs ispán, kik később mindannyian nádori méltóságra emelkedtek, továbbá Atyusz fia Lőrinc pohárnokmester, Csák-nembeli Dömötör étekfordómester, Rátót-nembeli Gyula, későbbi udvarispán és vajda, Hontpázmány-nembeli Sebős volt főpohárnok és Smaragd pozsonyi ispán. Közülük Ugrin kancellár, Dénes tárnokmester, Bare fia Miklós, Gyula, Sebős kitűnő katona és vezér hírében álltak, de képességük csillogtatására nem igen nvilt alkalmuk.

A keresztes seregben az egykorúak szerint minden előzőnél nagyobb számú nép gyűlt egybe, de a Nyugat-Európából szórványosan érkezett csapatok és a különböző nemzetiségű seregek működését nagyon megnehezítette az erőteljes és cél tudatos hadvezetés hiánya. Nagy bajt okozott az élelmezés nehézkes és hiányos volta is. Az emiatt támadt éhínség és nélkülözés sokakat visszatérésre kényszerített. Aktív harcosa még így is mintegy húszezer főnyi maradt Andrásnak, akiket közel másfélszáz hiányosabban fegyverzett férfi, jámbor zarándok- és asszonynép kísért. Malik-el-Adil egyiptomi, szíriai és mezopotámiai szultán udvarában nagy nyugtalansággal vették híret „a vitéz és harcias“ magyar király közeledtének. Tartottak Jeruzsálem és Damaszkusz megtámadásától. A szultán ezért seregével Jeruzsálem előtt ütött tábornokot s itt várta a támadást, de erre nem került sor. András november elején indult meg és Akkonból a Jordán felé menetelt s miután a folyón a Genezáreti-tó végében átkelt, várakozás ellenére nem Damaszkusz ellen fordult, hanem a tó partján északnak haladva,

Konstancia
antiochiai fejedelemső

1. f. Portou Raimund

2. f. Chailon Rajaldó

(1. férj)

Mária

f. Manuel császár

II. Alexiosz

(2. férj)

III. Bohemund

antiochiai fejedelm

IV. Bohemund

f. III. Béla magyar király

Margit

1. f. Angolosz Izsák

császár

2. f. Montferrati Bonifac

thesszalonikéi király

3. f. Saint Omer Miklós érőfi

II. András

1. f. Meráni Gertrud

2. f. Courtenay Jolán

(3. férj)

Vilmos

(1. nő)

IV. Béla

f. Laszkárosz

Mária

Mária

f. II. Aseu

bolgár cár

András

jegyzese:

1219-1232

Leo örmény király

lány

(1. férj)

Kalozján

szereu herceg

(2. férj)

Dömötör

thesszalonikéi

király

* V. ö. 378. I.

pusztította a vidéket. A tó végéhez érve azután váratlanul visszatért a jobbpartra s ott Kapernaum érintésével vonult az Akkon felé vezető útra. Az egész vállalkozás portyázó hadjárat jellegével bírt s nem haladta túl e keretet a hó végén András távollétében a táborhegyi török erődítmény ellen indított sikertelen támadás sem. A magyarokat ekkor és a decemberi harmadik portyázó támadásra is Dénes tárnokmester vezette. A király Tripoliszban szórakozott unokatestvére, Bohemund antiochiai fejedelem udvarában. Innét visszatérőben pedig 1218 januárjában hirtelen hazatérésre határozta magát.

A nagy garrai indított hadjáratnak nemcsak eredmény, hanem minden komoly hadművelet nélkül végeszakadt. A pápai követ hiába fenyegette Andrást egyházi átkokkal, kiközösítéssel, a magyar sereg Tamás egri püspök csapatának kivételével útrakelt s vele hagyták el a Szentföldet András sógorainak — Ottó meráni hercegnek, Ekbert bambergi püspöknek — és a ciprusi királynak seregei is. A többi keresztések még maradtak s Malik-el-Adil szultán halála után János jeruzsálemi király és Pelagiusz bíboros pápai követ vezetésével elfoglalták Damiettet a töröktől. A hadjárat mégis kudarcba fulladt s a felelősség érte kétségtelenül a magyar királyt terhelte. Szentföldi viselkedése nyilvánvalóvá teszi, hogy a komoly harc nem is volt szándékában. Az a feltevés azonban, mintha e nagy felkészültséggel megindított hadjáratnál csak fogadalma színlelt beváltására törekedett volna, avagy szeszélyből, álhatatlanságból, könnyelműségből tartózkodott volna a komoly hadviseléstől, semmiesetre sem állhatja meg helyét. Cél nélkül ő nem viselt háborút. Kítűzött célja — mint Halics esetében is látjuk — nem mindig volt reális, nem mindig érte meg a ráfordított erőt és pénzáldozatot s ennek megítélésében a király mindenestre könnyelmű és megfontolatlan volt, de célkitűzései mégis határozottak. Szentföldi magatartása is tudatos volt. Egész hadviselése, hazafelé vivő útjának a történeti irodalomban rendszerint céltalan időfecsérlésnek minősített udvari látogatásaival együtt egy határozott politikai célt szolgált. Ez a cél a császári korona, Mánuel és Béla nagy tervének, a görög-magyar perszonális uniónak megvalósítása volt.

Új családi kapcsolatok

Még odahaza értesült a pápától apósa elfogatásáról s a Szentföldre érve, már halála híre is füléhez jutott. Újra felcsillant hát előtte a remény, hogy császári anyósa, nővére és rokonai támogatásával elérheti az egykor apjának szánt, majd neki is felkínált trónt. Eredetileg amúgyis a konstantinápolyi császári méltóság elnyerése érdekében hadbahívott seregét ezért tudatosan kímélte meg minden veszteségtől, hogy hazatérőben hadereje nagyságát, katonái harckészségét s a maga hatalmát teljes pompájukban mutathassa be a birodalom népének. Erőszakos lépést nem tervezett. Családi összekötteté-

sek útján igyekezett célját elérni. Ezért fűzte szorosabbra régi összeköttetéseit s — mint két évtizeddel előbb VI. Henrik császár — ezért kötött új rokoni kapcsolatokat a keleti dinasztiákkal. A pápához írt levelében később új összeköttetéseit — igazi törekvését ugyan elhallgatva — a kereszténység érdekében létesített kötéseknek mondja, amiből nyilvánvaló, hogy velük határozott céljai voltak.

Jolán császárné — tudjuk — anyósa volt Andrásnak. Macedóniában nővére, Margit, volt a régens királynő. Antiochia és Tripolisz unokafivérért uralta. Hazatérőben legkisebb fiának, András hercegnek Leó örmény király leányát, a kis Béla királynak Laszkárisz Teodor nikeai császár Mária leányát jegyezte el s ezt mindjárt magával is hozta Magyarországra. A nemrégén trónralépett Asen János bolgár cárhoz tizenhároméves leányát, Máriát, adta nőül. Az ikoniumi szultánnak pedig, aki az összeköttetés kedvéért hajlandónak mutatkozott a megkeresztelkedésre, egyik unokahúgát ígérte el. Felesége egyik testvérhúga ugyanezidőben ment férjhez a másodsor nőszülő Laszkárisz Teodor császárhoz, a másik pedig a birodalom egyik leghatalmasabb tartományurához, Villehardouin Gotfrid achajai herceghez. A császári birodalmat ilyképen belülről és kívülről is András rokonságának hálózata ölelte át s Velencével útrakeltkor kötött barátsági szerződése a birodalom ügyeire nagy befolyással bíró köztársaság rokonszenvét is biztosította számára. Érdeklődése a keleti ügyek iránt hazatérte után sem csappant meg s mikor a keresztes hadjáratról országos ügyek miatt távolmaradt alattvalói 1219 nyarán Róbert veszprémi püspök vezetésével fogadalmuk beváltására készültek, a király két bizalmas híve és fegyvertársa — Ugrin választott kalocsai érsek és Bare fia Miklós nádor — is újra felvették a keresztet, hogy az 1220 nyarára tervezett új hadjáratot királyuk politikai összeköttetéseinek továbbépítésére használhassák fel. Ez a hadjárat azonban elmaradt. Néhány püspök és főúr elment ugyan seregével Akkonba s az ottmaradt Tamás egri püspökhöz csatlakozva résztvettek Damiett ostromában. Kettejük — Tamás egri és Simon váradi püspök — ott is lelte halálát. Ugrin érsek és Miklós nádor újabb szentföldi útja azonban András császári aspirációjával együtt elvesztette aktualitását.

Capet-Courtenay Péter
1217: konstantinápolyi császár
f. Jolán, 1217—19: régens császárnő

Jolán
f. II. András
magyar király

Agnes
f. Laszkárisz
Teodor
nikeai császár

Mária
f. Villehardouin
Gotfrid
achajai herceg

Róbert
courtenay gróf,
1219—1228:
konstantinápolyi
császár

Jolán császárné 1219 augusztusában váratlanul meghalt s a bárók — nyilván Honorius pápa tanácsára, ki Andrára szent-

földi szereplése miatt komolyan neheztelt — fiának, Fülöp namuri grófnak ajánlották fel a császári koronát. Mikor pedig ez nem vállalkozott a súlyos feladatra, uralkodásra semmiképp sem alkalmas öccsét, Róbert courtenay-conchesi gróftól emelték trónra. A fiatal császár Magyarországon keresztül utazott fővárosába. András — mit tehetett egyebet — nagy szívességgel fogadta sógorát, ki a telet a magyar udvarban átmulatva, 1221 márciusában András és Béla kíséretében utazott tovább. Útközben meglátogatták Asen János cárt, ki ekkor ülte lakodalmát András leányával. A császári koronázás március végén zajlott le. Néhánv hűnappal később megindult a „latin“ birodalom bomlása. Angelosz Teodor epirusi fejedelem az új császár gyengeségét és tapasztalatlanságát kihasználva, nyár derekán Makedóniára támadt s alig félévi küzdelem után fővárosával együtt elfoglalta Montferrati Dömötör királyságát. Győzelme után Thesszalonikében császárrá koronáztatta magát. Dömötör király Itáliába menekült II. Frigyes császárhoz, tőle várta uralma helyreállítását. Az anyakirályné első házasságából származó fiával testvére udvarába jött. András szeretettel karolta fel trónvesztett nővérét s a Szávántúli tartományt — Barancs, Belgrád vidékét és Macsót, mint akkor nevezték: a túlsó Szerénységet — adta neki tartományul. A kormányzatot anyja nevében Angelosz Kálóján vette át.

András politikája, bármily koncepciózus volt is, hibásnak bizonyult. Ha a Szentföldön jelentéktelen portyázások helyett komoly harcba kezd és valami kis eredményt mutathat fel, tekintélye mindenesetre nagymértékben emelkedett volna. Sikeres hadjárat után diplomáciai lépései is komolyabb megítélésre tarthattak volna számot. Így azonban tekintélyben inkább megfogyatkozva, semmint gyarapodva került haza újtjáról. Hadjáratához a keleti kereszténység igen nagy reményeket fűzött s a komoly harcoktól való tartózkodásában gyengeség jelét vélték felismerni. Még nagyobb baj volt, hogy a szent célt elhanyagoló kétes magatartásával teljesen elidegenítette magától a pápát, kitől elsősorban függött a császári trón betöltése. Nagyot akart, de nem találta meg a nagy koncepcióhoz mért eszközöket s ezzel elvesztette a játszmát.

Halicsi ügyek

Róbert császárrá választása, Teodor hódítása és Margit trónvesztése szárnyát szegték András nagy körültekintéssel felépített terveinek. A bizánci-magyar uniónak, az Árpádok császárságának félszázad óta kísértő terve végleg megbukott. András visszatért régi kedvenc tervéhez, a halicsi uralom biztosításának gondolatához. Fiainak keleti összeköttetései most már terhére voltak. Felbontásukra határozta el magát. A tizenhatéves komoly és érett ifjúvá serdült Béla már két év óta házasságban élt a királynévá megkoronázott tizennégyéves Laszkárisz Máriával, mikor 1222 tavaszán apja parancsára a

pápától éretlen gyermekkorában rákényszerített házasságának érvénytelenítését kérte, hogy más házasságot köthessen, „mely inkább hasznára lenne a magyar királyságnak/4 Nyilván német összeköttetést keresett, mert András 1225-ben is II. Frigyes császárral igyekezett közeli kapcsolatot teremteni. Béla szeretete kis feleségét s eleinte vonakodott e lépést megtenni, össze is tűzött emiatt apjával, de utóbb mégis engedett határozott óhajának. András maga nem léphetett fel ez ügyben, mert fél-évvel előbb már hasonló kérelemmel fordult a Szentszékhez. Mialatt a Szentföldön járt és hazatérte után az országban támadt zavarok lecsillapításával foglalkozott, Halicsban rosszra fordult a kis királyi pár sorsa. Misztiszláv és Dániel 1219 nyarán Kálmán magyar-lengyel seregét kún segítséggel támadták meg és teljesen tönkrevették. Maga a gyermekkirály hétéves jegyesével és leghívebb embereivel együtt fogságba került. A haiicsi oroszok meghódoltak Misztiszlávnak, de a magyar király erejét ismerve, békülésre, egyezkedésre hangolták. Misztiszláv hajlott is szavukra s vejének, Dánielnek ügyét el-ajjtva, szövetséget ajánlott Andrásnak; ígérte, hogy a gyermekpárt és híveiket szabadon bocsátja és Halicsot András kisebbik fiának engedi át, ha ez leányát veszi nőül. A király, hogy fiát kiszabadítsa, ráállt az alkúra. A szerződést megkötötték, a foglyok hazajöttek, de András két egymásnak ellentmondó eskü kötelezettségével került ki a kínos ügyből. A pápától tizenkétéves András fiának az örmény király leányával kötött eljegyzése felbontását, Misztiszláv novgorodi és haiicsi fejedelem leányával kötendő házassága engedélyezését és az orosz fogságba került Kálmán király helyébe Halics királyává leendő koronázását kellett kérnie. Kérelmét fia szabadulása ellenében Misztiszlávnak tett kényszerű esküjével indokolta. Honorius pápa méltányolta a kényszerhelyzetet, hozzájárult az eljegyzés felbontásához s az újnak megkötéséhez, ha a gyermek férfivá érve — az Árpádház szokásai szerint tizenhat éves korában — maga is kívánni fogja ezt a megoldást. Haiicsi királlyá koronáztatnának és Béla elválasztásának azonban határozottan ellentmondott, mert a koronázás a már felkent király jogait sértené, Béla válása pedig egyházi szertartással törvényesen megkötött házasságának szentségtörő felbontása volna. A haiicsi ügyek rendezését ilyképen András nagykorúságáig halasztották. Béla ügye azonban országos mozgalom indítóokává lett.

Térítés A déli végeken

A magyar püspöki kar Ugrin kalocsai érsekkel az élén és a király teljes bizalmát élvező János érsekkel szemben a fiatal asszony oldalára állt. Kívánságukra a pápa egyenesen megparancsolta Bélának, hogy feleségét visszafogadja. Béla a király hatalmát és tekintélyét nagyon is csorbító 1222. évi alkotmányos mozgalmak hatása alatt, melynek vezetői — később lesz szó róla — őt állították Andrással szembe, most már ellene

mert szegülni apja akaratának. Máriát szíves-örömezt visszafogadta, de 1223 őszén, a király üldözésétől tartva, osztrák földre menekült. VI. Lipót osztrák herceg, a magyar királyi ház üldözött tagjainak állandó pártfogója, szívesen fogadta udvarába menekülő unokaöccsét és híveit. András — mint egykor a kis László befogadása miatt — most is háborúval fenyegette Lipótot, de Honorius pápa a magyar püspökök közvetítésével kibékítette őket. Lipót és András összecsapás nélkül békét kötöttek. Béla — mint e korban már nevezik: „Isten kegyelméből király és Magyarország királyának elsőszülött fia“ — hazajött s a következő években folyton növekvő befolyással vett részt az ország ügyeinek intézésében. 1224-ben visszakapta régi tartományait is: Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciát.

András király — láttuk — mindjárt trónralépésekor szakított Imre erőteljes balkáni akciójával. Ügy látszik, kicsinyesnek és szűk horizontúnak találta a déli tartományok zavaros belső viszonyainak rendezésére, a hit és egyház uralmának biztosítására irányuló politikát. Oroszország és Konstantinápoly felé vezető nagypolitikai terveibe merülve, elhanyagolta a déli határvidék biztosítását és konszolidációját. Az első évtizedben mintha egyáltalában nem érdekelték volna e dolgok. A császárság tervének felmerülésével megjött érdeklődése, de távolba nézve, a közelebbi feladatok megoldására ekkor sem gondolt. A császári korona vértelen ábrándjának szertefoszlásával újra elveszett minden érdeklődése a balkáni problémák iránt. Pedig a helyzet itt nagyon rosszra fordult.

A bogomil-mozgalom Magyarország déli tartományaiban és szomszédságukban hihetetlen erővel harapódzott el. Boszniában Ninoszláv bán, sőt maga a püspök is az eretnekséghez szított. Bolgáriában — alig húsz évvel az első latin szertartású érsek felszentelése után — a bogomilek már pápának nevezik főpapjukat. A szekta tanai a bosnyák és bolgár tűzfészekből szerb területre és a horvát-dalmát tengerpartra is áterjedtek. Hívük volt maga Péter hulmi fejedelem is, kit Spalato polgárai 1223-ban grófjuknak választottak meg. Asen János bolgár cár és István szerb király sem szálltak szembe kellő eréllyel az egyház- és államellenes tan hirdetőivel. Ha nem is pártfogolták, de elnézték a bogomilság térhódítását. Türelmük saját hitbeli ingadozásokban gyökerezett. A latin császárság elhanyagolása mindkettőjüket visszacsábította Keletre. István két évvel királlyá koronázása és az egyházi unió után visszavezette népét a keleti egyházba. Száva testvére a Nikeában élő konstantinápolyi pátriárkától kért palliumot s miután ez 1219-ben szerb érsekké szentelte, a szentszék és az ochridai görög érsek minden tiltakozása ellenére új püspökségek szervezéséhez látott. Radoszláv trónörökös Teodor epirusi és makedóniai görög császár

leányát vette nőül. A bolgár egyház római kapcsolatai is meglazultak. Tíz évvel a szerbek elszakadása után Asen János is helyreállítja a bolgárok keleti rítusú, önálló nemzeti egyházát. A római egyház s vele a nyugati kultúra a XIII. század elején meghódított területekről visszaszorult a dalmát tengerpartra, északon a magyar határra. Szávántúli Szerémségben — Macsó, Belgrád és Barancs környékén — András görög unokaöccsének, Kálóján szerémi hercegnek uralma alatt viszonylag rend volt. De távolabb keletre, az Alduna kanyarulatában teljesen bizonytalan a helyzet. Az Alduna és Olt közének most már jobbára csak oláh pásztoroktól lakott területe a kun hatalom hanyatlásával lassankint uratlanná vált s — valószínűleg III. Béla balkáni hadjárata idején — magyar befolyás alá került. Az Olttól keletre eső területen pogány és mohamedán kunok és szkizmatikus oláhok éltek a keleti kun fejedelmektől laza függésben. Megtérítésüket és az egész havaselvi tartomány magyar uralom alá vonását András a Szász- és Sékelyföldön túl még betelepítetlen barcasági területre 1211-ben behívott német lovagrend feladatává tette.

A német lovagok igen szép eredménnyel működtek a telepítés és határvédelem terén. A Barcaságon földműves és állattenyésztő telepek, falvak keletkeztek. A kún földről százötven év óta beszivárgó oláh és kún-besenyő pásztorok egyházi gondozás és rendes közigazgatás alá kerültek. A határon várak épültek s a havasontúli területből is mindtöbb került a lovagrend kezére. András nagy kiváltságokat és igen messzemenő autonómiát adott nekik, de mindez nem volt elegendő a rend nagyratörő mesterének. Salza Hermann teljes önállóságra, független fejedelmi hatalom alapítására tört s a rend birtokát hűbérként a pápának ajánlotta fel. Honorius el is fogadta ajánlatukat, de András most visszakövetelte országa jogtalanul elfoglalt részeit s mikor a rend vonakodott felszólításának eleget tenni, 1225 elején fegyveres erővel ment ellenük. Rövid harc után kiűzte a lovagokat országa területéről s nemcsak a Barcaságot vette vissza, hanem a Kárpátokon túl épült várakat és telepeket is. András ez alkalommal, királyi jogain és méltóságán esvén sérelem, erélyes volt s azt is belátta végre, hogy a délvidék ügyének rendezéséhez hozzá kell fogni. Ha maga most sem cselekedett, hagyta cselekedni azokat, akik erre hivatta voltak, két fiát és Ugrin kalocsai érseket. A boszniai püspökség a dalmát egyháztól függött, de a főpapi székbe rokoni összeköttetések útján került Pok-nembeli Göncöl érsek nem volt az az ember, aki a bogomil-mozgalommal sikerrel szállhatott volna harcba. Képességei nem voltak nagyok, székhelye is messze esett az észak felől könnyebben megközelíthető bosnyák hegyvidéktől. András ezért 1224-ben Honorius pápa jóváhagyásával lelkes és harcos hívét, Ugrin kalocsai érseket bízta meg a bosnyák ügy rendezésével. Egész Boszniát

a szávamenti területekkel — a későbbi sói és ozorai bánságokkal — együtt a kalocsai érseknek adományozta. Ugrin érsek, mint vérbeli keresztesvezér, szép szóval és fegyverrel fogott nagy feladata megvalósításához, de tartós sikert nem tudott elérni. A bosnyák kérdés tíz év múltán éppoly aktuális volt, mint Ugrin útbaindulásakor. Úgy itt, mint keleten, András fiainak fellépése teremtett kedvezőbb helyzetet.

András király 1226-ban fontos személyi változásokat hajtott végre tartományai kormányzatában. Béla királyt Szlavóniából Erdélybe küldte és hatáskörébe utalta a német lovagok kiűzése óta gondozatlan keleti térítés ügyét is. Kálmán halicsi király, mint itthon nevezték: „az oroszok királya“ — királyi címének megtartása mellett — „egész Szlavónia“ vagyis Szlavónia, Horvátország és Dalmácia hercegévé lett. A halicsi tartományt a Misztiszlávval öt év előtt kötött, de a pápa kívánságára fia nagykorúságáig halasztott egység értelmében a tizenhatéves András kapta meg hercegi címmel, mint Misztiszláv leányának férje, illetőleg jegyese.

Misztiszláv eleinte vonakodott vejét uralomra engedni. Csupán Przemysl várát adta át s mikor András herceg Leszko lengyel herceg társaságában erős sereggel támadott rá, győzelmes harcban verte vissza. Ekkor úgy látszott, a másik vő — Dániel — végre birtokába veheti Halicsot is Ladomér mellé, hol már évek óta uralkodott. De apósa újra meggondolta magát s a magyarbarát halicsi bojárok ösztönzésére kibékült vejével. András herceg 1227 elején kezébe vette tartománya kormányát, de uralma nem volt szilárd. 1229 tavaszán már lázadás támadt ellene. Az összeesküvők Dánielt hívták haza. András maga is fogságba került, de Dániel, békés szándékát bizonyítandó, mindjárt szabadon bocsátotta. Misztiszláv és Leszko már nem voltak életben s így András csak apja segítségére támaszkodhatott, ki 1229 őszén Bélát küldte öccse kíséretében a lázadó tartomány megfékezésére. A hadjárat rosszul ütött ki; Béla eredmény nélkül tért haza. Két évvel utóbb maga az öreg király ment két fiával Dániel ellen, kit András hűségesküje megszegésével vádolt. A győzelmes hadjárat eredményeként a herceg újra elfoglalhatta fejedelmi székét s bár 1233-ban ismét összeütközése támadt Dániellel, most már élete fogytáig megtartotta országát. 1234 őszén bekövetkezett halálával azonban a halicsi magyar kormányzatnak egyszersmindenkorra végeszakadt. Halics ura újra Dániel lett. Néhány hó múlva ugyan elűzték, de 1235 végén végleg visszafoglalta tartományát az időközben trónralépett IV. Béla király segítségével, kinek koronázásán — mint első hűbérese — lovát vezette.

A nehéz időben, mikor Oroszország tatár uralom alatt sínylődött, Dániel színleges hódolattal, ügyes diplomáciával és jeles uralkodói képességeivel gyors és egészséges fejlődés alap-

követelt a szerb királytól. András mindeddig békében élt nejével, de ez a hatalmi terjeszkedés semmiképen sem volt ínyére. Szerbia magyar felfogás szerint Imre óta magyar hűbér volt, másrészt Asen János növekvő hatalma a Dunán- és a Szávántúl levő magyar tartományok birtoklását is veszélyeztette. A bolgár cár nem titkolta, hogy Belgrád és Barancs várára igényt tart. András ezért 1230 táján fiát küldte a bolgár határvár, Bodony — a mai Viddin — ostromára. A várat nem sikerült elfoglalni, a bolgárok hatalmi terjeszkedésének mégis útját vágták. Későbbi meglepetéseket megelőzendő, ugyanéző időben tartományi szervezetet kapott az Alduna balpartján Orsovától az Öltig terjedő terület is, Szörényi bántság néven. Első bánja 1233-ban tűnik fel Béla környezetében.

Kálmán király szlavóniai hercegsége

A bolgár veszedelemmel kapcsolatban fogtak erélyesebben a szávamenti részek szkizmatikus lakosságának térítéséhez, a kalocsai érsek korábbi akciói után is független fejedelmeként uralkodó s újra a bogomilokra támaszkodó Ninoszláv Máté bosnyák „nagybán“ megfélemezéséhez. A kalocsai érsekiség szerémi főesperességéből és a szávántúli részekből új egyházmegyét szerveztek, a szerémi püspökséget Bánmonostora székhellyel. Ugrin visszatért a királyi udvarba s korábbi tisztét elfoglalva, kancellároskodott András mellett. A térítés további folytatása a szerémi püspökre és az új boszniai püspökre maradt. Kezdetben úgy látszott, maga Ninoszláv is behódol, de valójában továbbra is a bogomilekkel kacérkodott s kétértelmű magatartásával nagyon elkedvetlenítette jámbor német püspökét is. 1234-ben végre a király és pápa erélyes lépésre határozták el magukat. IX. Gergely keresztshadjáratot hirdetett a boszniai bogomilek ellen s e hadjárat vezetésével Szlavónia buzgóságáról és életszentségéről híres, de kiváló katonai tehetséggel is megáldott ifjú herceget, Kálmánt, bízta meg, András pedig Boszniát az ő kormányszata és uralma alá helyezte. Az északi részek lakossága, Szebeszláv ozorai bánnal az élén, örömet hódolt Kálmánnak, de Bosznia többi részét s vele Hulmot is csak 1237-ben — már IV. Béla idején — sikerült Kálmánnak fegyveres erővel meghódítania. A bosnyák nép és a hulmi szerbek visszatértek az egyház kebelébe. Lelki gondozásukra a püspöki székből távozó János helyébe Teodor kún püspök papjai közül egy magyar dominikánust, Pósa püspököt küldték a magyar királynak újra hódoló Ninoszláv bán mellé. Béla és Kálmán balkáni sikerei az idősebb fiúra féltékeny öreg királyból nem nagy örömet váltottak ki, de nem is nagyon érdekelték. Utolsó éveiben országa belső ügyei s a szentszékkal könnyelmű uralkodása miatt támadt folytonos súrlódások foglalták el.

III. Béla fiai külpolitikai akcióikban apjuk nyomdokain haladtak. A magyar királyság, helyesebben a dinasztia nagy-

hatalmi céljainak kiépítésén munkálkodtak. Béla két irányba vezető külpolitikai koncepciójának déli, balkáni vonala Imre király, északkelet felé orosz és lengyel földre vivő vonala II. András politikájának főútvonalává lett. Ez utóbbi kellő megalapozottság híján hamarosan járhatatlanná vált. Pozitív eredménye az északkeleti expanciónak csak kettő maradt: a halicsi és ladoméri oroszoknak a nyugati keresztény közösségbe való bekapcsolódása és királyuknak a magyar királlyal szemben vállalt, inkább csak névleges hűbéri hódolata. A magyar királyok halicsi és ladoméri királysága csak cím, tiszteletet keltő közjogi méltóság volt. Reális tartalommal csak Nagy Lajosnak, majd századok múltán az Árpádok galíciai jogigényeit érvényesítő Habsburgoknak sikerült megtölteniök. Béla és Imre külpolitikájának teljes realitását Andráséval szemben éppen a halicsi tervek föladása bizonyítja. Ők minden erejükkel a magyar expanzió természetes útjának bizonyult déli útvonalakon haladtak a balkáni hegemonia reális célja felé. András apjának és bátyjának balkáni koncepcióját rövid időre maga is felkarolta, sőt világbirodalmi távlatokra szélesítette, mikor Mánuel tervének felelevenítésével a római császári és magyar királyi koronáknak saját fején való egyesítésére tört. E nagy és irreális cél eléréséhez ereje és diplomáciának gyengének bizonyulván, vele együtt a balkáni expanzió közelebbi céljait is elhanyagolta, realizálásukat fiaira hagyta.

ÚJ KOR, ÚJ ESZMÉK, ÚJ TÖREKVÉSEK

A MAGYAR NEMZET európai életének három első százada kemény harcok és nehéz vívódások nyomán kelt nagy átalakulások korszaka volt. Pogány műveltség és keresztény kultúra, ősi magyar és idegenből kölcsönzött szokások és intézmények, keleti és nyugati elvek és eszmények százados küzdelméből és egymásrahatásából új műveltség sarjadt; összeolvadásuk nyomán új életformák alakultak ki. Kelet-Európa félnomád, harcos, pogány magyarja nyugati eszmekörben, nyugateurópai formák közt megtelepedett, békés életet élő keresztény néppé alakult át. A hitváltoztatással és a politikai szervezet átalakulásával megváltozott a nép erkölce, megváltoztak szokásai, új alakot öltött a társadalom és gazdaság szervezete s a nagy belső átalakulást nyomon követte a nemzet külső tekintélyének gyarapodása. Szent István királysága győzelmesen került ki Nyugat és Kelet császáraival megvívott nagy erőmérkőzéséből s nemsokára maga lép fel nemrégén még a nemzet létét, királya szuverénitását fenyegető világhatalmak védelmezőjeként. III. Béla perdöntő erővel avatkozik császári pártfogója érdekében a súlyedő, bomló keleti birodalom ügyeibe. Fia a császári trón elfoglalását is megkísérli. Dédunokája pedig — alig nyolc évtizeddel később — maga segíti hatalomra a magyar királyságot egykor rablánccal fenyegető nyugati császárok gyenge utódját, a régi császárság romjain majdan új világhatalmat építő Habsburgok őst. A magyar nemzet háromszáz évvel honfoglalása, kétszáz évvel a keresztény közösségbe való bekapcsolódása után, mint a világpolitika komoly tényezője, Európa egyik vezető hatalmassága lépett át történeti életének új, fényesebb korszakába. Az új korszakot nagy külpolitikai aktivitás és expanzív terjeszkedés jellemzi, a belső viszonyokat gyökeresen átalakító társadalmi, gazdasági és belpolitikai mozgalmak vezetik be. A fejlődés legkarakterisztikusabb jelenségei: a középkori keresztény királyság hatalmi szervezetének, gazdasági és társadalmi rendjének bomlása, a királyi hatalom korlátozására irányuló tudatos politikai törekvés erőteljes megnyilvánulása és a korlátozó hatalmi tényezők — a szuverén és abszolút egyházi hatalom és a politikai szervezkedés és renddé alakulás kezdő stádiumába ért birtokos osztályok — nyílt fellépése.

Az egyházi befolyás és hatalom emelkedése

Az egyház hatalmának és az államkormányzatra gyakorolt befolyásának emelkedése már a XII. századi fejlődésnek egyik legjellemzőbb tünete volt s a századfordulón ért tetőfokára. A keresztény Anyaszentegyház földi fejének a kereszténység világi fejével vívott nagy küzdelme az egyháznak a világi hatalmasságok alól való teljes felszabadulásával végződött, s Ince pápa a felszabadított egyházat fölébe emelte az összes keresztény világi hatalmaknak, mint Isten földi helytartója uralkodott minden királyok felett. Hatalma gyakorlásában főfegyvere az egyházi átok, a kiközösítés hatalmas lelki pressziója volt, ami e korban nemcsak egyéni fájdalmat szerzett a hitben buzgó fejedelmeknek, hanem maga után vonta alattvalóik elszakadását, fegyveres fölkelését is. A kiközösített uralkodót népének vallásos érzése és hangulata kényszerítette a pápai szék előtt való főhajtásra. III. Ince és utódai ritkán nyúltak a legerősebb fegyverhez. Inkább szép szóval vagy fenyegetéssel, mindig tapintattal szereztek érvényt akaratuknak. Hatalmuknak emelkedése mégis egyértelmű volt a királyi hatalom korlátozásával.

Ince pápa óta a magyar király sem olyan korlátlan uralkodó többé, aminők Szent Istvántól III. Béláig elődei voltak. Egy más szuverén hatalom állt fölötte, mellyel minden nagyobb-jelentőségű politikai akciójában számolnia kellett s melynek módjában állt saját akaratát rákényszerítenie. A XIII. századi pápák nem képletesen, hanem valóban urai a keresztény világnak s főhatalmuk korántsem volt a királyokra rákényszerített, oktroyált állapot. A kor szellemében és felfogásában nevelkedett katolikus uralkodók — ha itt-ott lázadoztak is a pápai beavatkozás ellen — világnézetük és vallásfilozófiai meggyőződésükben gyökerező államjogi felfogásuk értelmében maguk is e teokratikus államrendszernek hívei voltak. A pápai beavatkozásban nem láttak, koruk felfogása szerint nem is láthattak idegen beavatkozást, hiszen az összes keresztény népeket egy nagy közösségben egyesítő egyetemes egyháznak feje e népek egyike számára sem volt idegen hatalom.

A szuverén fejedelmeknek ez a világnézetükben gyökerező meggyőződése jutott kifejezésre már II. Géza, majd III. István és III. Béla politikájában is, de legvilágosabban ismerhető fel a királyi hatalom gyakorlásában oly erőszakos és semmi megalkuvásra sem hajlandó Imrénél. Öccsével szemben és királyi méltósága védelmében követett kemény és határozott magatartása, másrésről III. Incével szemben tanúsított hódolata s a belügyeket érintő pápai rendelkezéseknek nemcsak tiszteletbentartása, hanem spontán igénybevétele közt mai szemmel felismerni vélt ellentét csak elvi természetű állampolitikai meggyőződésében, a pápai főhatalom önkéntes és tudatos elismerésében lelheti magyarázatát. A magyar királynak és vele ösz-

szes fejedelmi kortársainak ez az elvi álláspontja teszi érthetővé, miként fordulhatott a maga szuverén hatalmára féltékeny Imre öccsével szemben védelemért a pápai székhez s miként hajolhatott meg később András is az ország belügyeibe mélyen belenyúló egyházi főhatalom előtt.

A rendiség első csírázása

A nemzeti egyházak főpapjai e korban is tagjai maradtak a királyi tanácsnak és az országos kormánynak, de míg a múltban királyuk bizalmából viselték méltóságukat s élvezték a belőle származó politikai jogokat és hatalmat, az investitúra-kérdés eldőlte — nálunk II. Géza joglemondása — óta a káptalanok választása és a Szentszék jóváhagyása útján jutottak annak birtokába. A király csak előzetes megegyezéssel érvényesíthette befolyását a választásra. Ily megegyezés híján, a pápa nem egyszer a maga jelöltjét emelte főpapi székbe a káptalan jelöltjeinek rovására, miként ez éppen II. András idejében Róbert esztergomi érsek kinevezésekor is történt. A főpapok ilyen módon természetesen a pápai akarat képviselői és végrehajtói voltak s annak szereztek érvényt belpolitikai ügyekben, még királyukkal szemben is. Politikai hatalmuk egyházi méltóságukban gyökerezett s azt kezdetben a fejedelmek felett álló egyházi hatalom exponenseiként az átok és kiközösítés egyházi fegyverével gyakorolták.

Mivel azonban egyházi méltóságuk mellett a nemzeti társadalomnak és közéletnek is előkelő tényezői — a király tanácsosai, kormányának tagjai és nagybirtokos urak — voltak, politikai hatalmukat kiemelkedő gazdasági, társadalmi és közéleti helyzetükből folyó alkotmányos jogként kezdték tekinteni és gyakorolni. A főpapság közjogi értelemben vett országos renddé sűrűsödött. Ez a folyamat hazánkban a XIII. században fejeződött be s a főpapi rend a harmincas években már mint a királyi hatalmat korlátozó alkotmányos tényező lépett fel. A főpapi rend kialakulásával indult meg a birtokos osztályok politikai szervezkedésének, vagyis országos renddé alakulásának folyamata.

A világi birtokosság szervezkedésének gyökerei is visszanyúlnak a XII. századba. A nemzetségi jog szerint élő foglalomnemeség és az adománybirtokosok ivadékainak társadalmi összeolvadásával erős és vagyonos nemesi osztály, birtokos arisztokrácia alakult ki s a XII. és XIII. század fordulóján már komoly hatalmi tényezőként áll szemben a királyi udvarban most is hangadó indigenákkal, a francia, spanyol, olasz és német királynék kíséretében folytonosan beszivárgó idegen adománybirtokosokkal. A XI—XII. században még egészen természetesnek tűnt fel, hogy a király maga saját belátása szerint választja ki idegenből jött vagy magyar tanácsosait.

III. Béla óta a magyar nagybirtokosok — a későbbi rendiség szellemében — már jogot formálnak a vezető politikai pozi-

dókra. Ennek a rendi felfogásnak első nyomaival — egyelőre a foglaló vezérek ivadékaira korlátozva — Béla király névtelen jegyzőjénél találkozunk, aki Árpádot a XII. századi királyokhoz hasonló hatalmas fejedelemnek rajzolja, de hatalmának mégis korlátot szab, mikor a foglaló vezérek ivadékainak alkotmányos jogokat tulajdonít. A vérszerződés értelmében a hét fejedelmi személy ivadékai „a fejedelmi tanácsból és az ország tisztségeiből soha, semmi esetre ki nem eshetnek“ tehát politikai jogokkal bíró örökös arisztokráciát alkotnak. A honfoglalás leírása során a magyar vezérekével teljesen egyenrangú szerepet juttat Anonymus a honfoglalókhöz csatlakozó kunok, vagyis kabarok vezéreinek is, kiknek meghódolásuk után Álmos és a többi vezérek „hittel meg esküvel kötelezték le magukat“

III. Béla és fiai udvarában a foglaló vezérek ivadékai a korábban hangadó indigena-nemzetségek háttérbeszorításával valóban előkelő szerepet játszottak, magas egyházi és világi méltóságokat töltöttek be. Csák-nembeli Ugrin esztergomi és Ugrin kalocsai érsekek, Dömötör étekhordómaster, Pós ifjabb királyi tárnokmaster, Miklós és Bás ispánok Előd vezér fiától, Szabolcstól, Bör-nembeli Kalán pécsi püspök, Bánk bán és nádor, Pósa udvarispán Öndtől, *Kaplony*-nembeli Márton ispán *Kendétől*, Szemere ispán Hubától, *Tétény*-nembeli Marcell udvarispán és Péter ispán *Téténytől*, *Kán*-nembeli Gyula bán és nádor, Gyula pohárnokmaster és László udvarispán *Gyulától*, a kabar ivadékok közül *Aba*-nembeli Dömötör ispán, a halicsi király étekhordómastera és Aba ispán *Edömén*, *Miskolc*-nembeli Domokos bán, Füle prépost, hercegi kancellár és Tamás ispán *Bors*, örsúr-nembeli Miklós borsodi királyi biztos *örsúr*, *Katapán*-nembeli Katapán egri püspök *Ketel* „kún“ vezérektől, Töm a/-nemb éli Dénes tárnokmaster a vezérek korában bevándorolt *Tanuszapa* besenyő vezértől vezették le családfájukat. Noha méltóságaikat a papok kánoni választás, a világiak még mindig királyuk bizalma alapján s nem öröklés címén viselték, a királyi jegyző elbeszéléséből mégis megállapíthatjuk, hogy az idegenek kiváltságos helyzete már kihívta a reakciót. A magyar nagybirtokosok rendi öntudata ébredezni kezdett s a foglaló nemesség ivadékai származásukból már jogcímet kovácsoltak a királyi tanácsban és országos kormányzatban való részvételre, a királyi akarat korlátozására. A tendenciát világosan elárulja Anonymus erős kifakadása a latinok — az udvar nemrégén bevándorolt franciái, spanyoljai, olaszai — ellen: „Magyarországot joggal nevezték a rómaiak legelőjének, mert hiszen éppen most is rómaiak legelnek Magyarország javaiból.“ Mintha csak a rendek első alkotmányos mozgalmának gyümölcseként kiadott 1222. évi Aranybulla szavait hallanók: „ha vendégek, előkelők jönnének az országba, ország tanácsa nélkül méltóságra ne jussanak; bir-

Az udvari életben, szertartásokban, szórakozásban már III. Béla óta a lovagkor társadalmi formái uralkodnak. Néhai való jó Béla király jegyzője a lovagkor hősi eszményének állít emléket művében. Nagy alkalmakkor lovagi tornákban gyönyörködik az udvar népe s a jókedvű provanszál trubadúr — Peire Vigal — is meleg otthonra talált Imre udvarában. A bogomilok ellen vívott küzdelemben is a lovagkor kérlelhetetlen eretnekgyűlölete jut kifejezésre. De Imrénél mindez csak külsőség, forma, látszat, ő maga a hanyatló középkor embere, a középkor komorságra hajló királyeszményének megtestesülése. Egyénisége leginkább Kálmánra emlékeztet. Bár indulatos, mégis megfontolt, komoly s emellett a vakmerőségig bátor ember volt. Nagytudományú olasz nevelője — a spalatói érseki székre emelkedett perugiai Bernát — oldalán gondolkodása, műveltsége egyházi irányban fejlődött, politikáját is az egyházi érdek folytonos szemmeltartása jellemzi. Kormányzatában az egyházra támaszkodott. Tanácsadói, barátai, legjobb hívei — Jób és Ugrin esztergomi, János kalocsai, Bernát spalatói érsek és püspöktársaik — a főpapok közül kerültek ki. A világi főurakat nem igen tudta megnyerni, még nádora is ellenségei táborába szegődött s halála után özvegyét, fiát majdnem mindenki elhagyta. Spanyol felesége, Konstancia, testvére volt II. Péter aragón királynak (1197—1213), aki országát önként ajánlotta fel hűbérül a Szentszéknek, s az özvegyt ötszáz évvel Imre halála után Ince pápa tanácsára ennek gyámfiával, II. Frigyes szicíliai királlyal, a későbbi császárral lépett második házasságra. Valószínű, hogy már első házasságát is Ince közvetítette, aki trónralépte óta szoros érintkezést tartott fenn úgy Péterrel, mint Imrével s mindkettőjüket teljes bizalmával és pártfogásával tüntette ki. Imre e bizalomnak egész lélekkel igyekezett megfelelni s ha a keresztes hadjárat halogatásával és egyházi férfiakkal szemben két ízben elkövetett sértéseivel időnként magára is vonta Ince neheztelését, a Szentszék hűségétől soha el nem tántorodott. A német trón viszályokban a pápai pártot cseh rokonának és szövetségének, I. Otokárnak biztatására fegyveresen is támogatta. Szent Péter utódának világi uralma ellen nem lázadott s fia nevében ennek koronázásakor esküvel is engedelmességet fogadott a Szentszéknek. Mint egykor Kálmán király, ő is teljes odaadással hódolt egyháza földi fejének, de idehaza úr volt e szó szent-istváni értelmében. Hatalmában semminő korlátot sem ismert. Ince pápával folytatott sűrű levélváltását jellemző diplomáciai készsége és hadisikerei egyaránt kiváló uralkodóra vallanak. Királyi tulajdonságai, erős egyénisége és korlátlan akarata mégis lázadó öccsével és a váci püspökkel szemben tanúsított — itt harcos, ott méltóságteljes — magatartásában, mindenkit megigéző személyes fellépésében jutottak legvilágosabb kifejezésre. Boleszló letartóztatása az oltár előtt és András el-

hurcolása fegyveres hívei köréből, Freisingi Ottó XII. századi magyar királyát idézi emlékünkből, akinek hatalma oly nagy volt, hogy az ellene lázongó főurakat „az udvartól kiküldött bármely alantas állású törvény szolga saját csatlósai körében egyedül elfogja, bilincsekbe veri és kínvallatásra hurcolja.“ Imre király a XI. és XII. század patriarkális színezetű korlátlan királyi hatalmának, Szent István, László, Kálmán és III. Béla középkori keresztény királyságának volt egyik utolsó képviselője.

Öccsét természete, hajlamai és katonás nevelése egészen más irányba sodorták. András anyja vére volt, vagy még inkább anyai nagypjájé, a kalandorságra hajló francia kereszties lovagé. Magyar ősei közül csak egyre hasonlított, a nyugtalan vérű, hatalomvágyó, lázadó Álmos hercegre. Világias gondolkodású, nőknek hódoló, könnyelműségig bőkezű, lovaslás, könnyű felfogású, merész és koncepciózus újításokra hajló ember volt. Tehetségesebb Imrénél, de hiányzott belőle annak erkölcsi ereje, magyar komolysága s apjuknak önmérséklete. Mérheterlen hatalomvágya, kalandorszelleme, makacs szeszélyei és állhatatlansága sokszor akadályozta a kitartó munkában és súlyos bonyodalmakba, összeütközésekbe sodorták. Vallásosságban nála sem volt hiány, de nem volt egyházias gondolkodású. Felfogásának kialakulásában nevelésének is része volt. Béla — mint egykor Szent László tette más célzattal — az idősebb fiút tudós papi mentorral készítette elő az életre, az ifjabbnál megelégedett a katonai neveléssel s ennek hatásán későbbi környezete — a német lovagköltők, *Minnesängerek* nagy patrónusának, Lipót osztrák hercegnek nagyműveltségű udvara és Bertold herceg anyagias családja — sem sokat változtatott. András papok helyett szívesebben kereste a katonák, világi főurak és idegen lovagok — franciák helyett inkább németek — társaságát. Főtanácsadói, leghívebb emberei herceg korában s később is jobbára világiak voltak. A papsággal, sőt a Szentszékkel is gyakran támadtak konfliktusai, először apjától örökölt kereszties fogadalmának semmibevevése, teljesítésének következetes halogatása miatt. Mikor pedig bátyjával szemben támasztott igényei Rómában elutasításra találtak és III. Ince komolyan megfeddette, szenvedélyes őse — Álmos herceg — példájára ő is a pápa német ellenségeinél keresett támogatást. Barátai, szövetségesei — Lipót osztrák és Bertold meráni herceg — Sváb Fülöp táborában harcoltak a pápa támogatását élvező IV. Ottó császár ellen. Felesége is ebből a táborból került ki. Gertrud apja Bertold herceg volt, nénje az Ingeborg királynét méltatlanul eltaszító Fülöp Ágost francia királlyal, Sváb Fülöp szövetségeseivel, élt — a Szentszék által törvényesnek soha el nem ismert — házasságban. Trónralépte után a korfelfogásnak

és közvéleménynek engedve, szentszékellenes politikájával szakított ugyan, de az egyházi szempontok és érdekek iránt — apjával és bátyjával ellentétben — sohasem volt érzéke. Papságával és Rómával is minduntalan összeütközései voltak. A régi nyomokon járó bátyjával együtt András is igyekezett hű sáfára lenni apjuk politikai hagyatékának, az imperialisztikus színvetű hatalmi koncepciónak, de erényeiben és hibáiban — vallássossággal párosult világias felfogásában, lovagiasságában, vitézségében, kalandosságában, mértéktelen pazarlásában, dinasztíja emelésére irányuló törekvésében s a királyi hatalmat korlátozó rendiség kialakulását elősegítő politikájában — egyaránt az új kor gyermeke volt, hazánkban az első yérbeli lovagkirály. Egyéniségének, felfogásának újszerűsége nyilvánult meg oly sok ellentmondást kihívó kormányzati rendszerében is. Pártpolitikai okokból megkezdett bőkezű adományozásaival és oktalan háborúskodásával döntő csapást mért a közhatalom és társadalom régi szervezetére s a bomlasztó erők működésének ellensúlyozását meg sem' kísérelve, túlkorán és átmenet nélkül realizálta az új eszméket és törekvéseket anélkül, hogy a változott viszonyoknak megfelelő új hatalmi szervezet kialakítására módja és ereje lett volna. Ezért történetírásunk a XIII. század elején megindult mozgalmakért és a nyomokban járó bomlásért — az egykorú ellenzék felfogását verificálva — II. Andrást szokta felelőssé tenni, de igaztalanul. András király mindenestre elősegítette, siettetten a bomlást, gyorsította annak ütemét, az egész nagy átalakulást egyéni számlájára írunk mégis megbocsáthatatlan történeti tévedés volna. A XIII. század elején elemi erővel megnyilatkozó evolúcióért egyéneket és kormányokat felelőssé tenni nem lehet. A megelőző század végén már adva voltak a régi társadalmi, gazdasági, politikai szervezet bomlásának s az új kialakulásának összes tárgyi előfeltételei. A mozgalmak, változások, átalakulások gyökerei mélyen lenyúltak a korábbi fejlődés talajába, irányítói nem egyének, nem kormányok, hanem az egyetemes történeti fejlődést új irányba terelő világtörténeti erők voltak s ez erők működésében a kor egyetemesen jelentkező politikai és társadalmi törekvései jutottak hű kifejezésre. András minden koncepciója és minden könnyelműsége mellett is csak eszköz volt e világalakító történeti erők kezében.

A XI—XII. századi belső átalakulás és hatalomgyarapodás szükségzerű következménye volt a honfoglaláskor elfoglalt új geográfiai helyzetnek, nyugati eszmék és intézmények befogadásának, a nemzet lelkében rejlő államalkotó erőnek, fejedelmi kormányzó és szervező tehetségének. A külpolitikai állás hirtelen emelkedést és a XIII. század elején megindult belpolitikai, gazdasági, társadalmi evolúciót viszont európaszerte végbement korszakos átalakulások idézték elő.

A középkori keresztény államrendszer élén álló két császárság — Mánuel és VI. Henrik fenomenális világuralmi elgondolásai után — már a XIII. század elején összeomlott. A keleti birodalom 1204-ben végsőt vonaglott Dandolo Henrik és Montferrati Bonifác kereszties hadának támadó csapásai alatt. Jusztiinianosz öröksége kalandvágó francia bárók és lázadó szláv alattvalók martalékává lett. Nyugaton II. Frigyes még egyszer harbaszállt a világuralomért, de küzdelme csak néhány évtizeddel késleltette Nagy Károly hatalmas koncepciójának elháríthatatlan bukását. Kortünet, hogy hatalmának alapja, küzdelmének erőforrása már nem a régi, középkori német királyi hatalom, hanem az újkori monarchiáknak mintaképül szolgáló szicíliai királysága volt. A két császársággal egyidőben bukott el a császári Róma keleti tartományain nagyranőtt harmadik nagy középkori világbirodalom utolsó tartománya is. Az egykor három világrészben uralkodó arab hatalom már a X. században megoszlott s a bagdadi kalifák viszálykodó örököseinek kezéből nemsokára a szeldsuk-törökök ragadták ki a kormánypálcát, útját egyengetve a XV. században európai nagyhatalommá nőtt oszmánli-törökök kisázsiai uralmának. Spanyolországban továbbélt az arab hatalom, de a félsziget északi részén kialakult keresztény királyságok a cordobai kalifákat lépésről-lépésre szorítják vissza s 1248-ban Szent Ferdinánd kasztíliai király már a Sierra Nevada bércei mögé üzi az utolsó arab töredéket.

A bizánci császárság félszázaddal bukása után újraéledt, de csak névleg. Élete kétszázados lassú haldoklás, hatalma a réginek csak torzképe volt. Frigyes német utódai még századok múlva is viselték a császári címet. Egyikük-másikuk vélt hatalma érvényesítését is megkísérelte, de elődek tekintélyét, hatalmát visszaszerezni sohasem tudták. A római császárok büszke hagyománya keleten és nyugaton egyaránt üres címekben, szertartásokban élt tovább. Világuralmuk szép legendává, dicső emlékké, hagyománnyá sorvadt. Hatalmukkal, tekintélyükkel együtt buktak a középkor politikai vezérgondolatai: a klasszikus Rómától örökölt világbirodalmi eszme s a nemzetegyénségeket elhomályosító keresztény univerzalizmus ideálja.

A két császárság sorsa betelt. Egyiket a pápaság buktatta meg kétszázados küzdelem után. Másikuk a legnagyobb középkori pápa által harbahívott kereszties had áldozatává lett. A pápaság diadalmaskodott vetélytársain, de győzelmében nem soká telhetett öröme. A római világbirodalmi eszme krisztusi alapra átültetett középkori hajtása, az egyházi világ-hatalom a XIII. század első felében kulminált. A pápaság hatalma tetőfokán állt. III. Ince és IX. Gergely valóban urai a keresztény világnak, hűbérurai az összes ,katholikus fejedelmeknek. Döntő súllyal irányították nemzetek és királyok sor-

sát. A Szentszék védelmére, a Szentföld visszavívására, eretnekek kiirtására hadseregeket hívtak harcba. Az Anyaszent-«gyház céljaira európszerte adóztattak. Legfelsőbb bíróként ítékeztek fejedelmek és alattvalóik viszályaiban, személyes ügyeiben. Végső fórumként döntöttek nagy fontosságú politikai kérdésekben. Egy pillanatra — úgy látszott — megvalósul Szent Ágoston isteni birodalma, a *civitas Dei* földi állama, vérré és hússá válnak VII. Gergely ideáljai. De e nagyhatalom csak látszólagos volt, mert már nélkülözötte a katonai erő bázisát, a megsemmisített császári hatalom támogatását. A keresztény fejedelmek ideig-óráig meghajtották fejüket az Anyaszentegyház főpásztora előtt, túrték beavatkozásait országuk ügyeibe, mert az egyházi világuralom eszméje megfelelt a kor teokratikus államjogi felfogásának. De mikor eminens érdekük, belpolitikai tekintélyük forgott kockán, minden aggodalmaskodás nélkül kijátszották; ügyes diplomáciai fogásokkal takarózva hiúsították meg akarata teljesülését. A pápai világhatalom árnyékában szép lassan nagyranőttek, a régi császárokkal vetekedő hatalmakká fejlődtek a hűbéresül tartott keresztény királyok s mikor VIII. Bonifác velük szemben is érvényt akart szerezni akaratának, a pápai világhatalom is elbukott. Alig félszázaddal az utolsó igazi császár — II. Frigyes — bukása után elkövetkezett a római pápák avignoni fogságának szégyenletes korszaka. A „hűbéres“ francia király régi császárok módjára rendelkezett Szent Péter trónjával és utódaival.

Új államrendszer kialakulása

A pápaság és császárság utolsó küzdelmeivel egyidőben a világbirodalmi eszme és egyházi univerzalizmus rovására szinte észrevétlenül tért hódít a nemzeti öntudat és a nemzetegyéniség politikai eszméje. Franciaországban, Sziciliában, majd Hispániában és Lengyelországban a részekre töredezett ország és nemzet egyesítésére, Angliában az angolszász és normann elemek összeforrasztására, európszerte a rendi szervezkedésre, másfelől a centrális hatalom, a dinasztikus politika kiépítésére irányuló törekvésekben a nemzetegyéniség érvényesülési vágya jelentkezik, az újkori nemzeti öntudat kezd kicsirázni. A középkor jellegzetes fejedelemtípusai — a világuralomra töre császár és pápa, a keresztény király és hűbéres fejedelem — mellett előtérbe nyomul az újkori Európa nemzetállamainak dinasztikus hódítópolitikáját megalapító lovagkirály, a nemzetegyéniséget megszemélyesítő szuverén nemzeti király típusa.

Korábban függetlenségük és szuverénitásuk védelmére, vagy megalkuvó feláldozására kényszerült nemzeti királyok a császárokéval vetekedő hatalomra, teljes függetlenségre tesznek szert. Nyugaton Capet Hugó, keleten Szent István királysága a császári hatalom rájuknehezedő túlsúlyától szabadulva,

Kisbényi oszlopfő.

KISBÉNYI OSZLOPFŐ. Medveadászatot ábrázol magyaros típusú alakokkal, primitív kivitelben, de élénk megfigyelőerővel. Az 1200 körül épült bényi prémontrei prépostsági templom nyugati karzatának egyik féloszlopát díszíti.

már a XII. század végén nagyhatalmi arányokban fejlődik. Franciaország Fülöp Ágost s méginkább Szent Lajos óta döntő súllyal szól a világpolitika irányításába. A francia király nyugaton átveszi a császár szerepét. Párizs a világ kulturális központjává lesz. Európa szellemi vezetése francia kézbe kerül. A magyar királyság a két császárság egykori határterületeit — a szerbek, bolgárok, kúnok tartományait, majd a régi bajor hercegségből kivált osztrák és stájer tartományokat, a szomszédos orosz fejedelemségeket, száz évvel később Lengyelországot is — a maga hatalmi érdekkörébe vonja. A Hohenstaufok kiirtásával 1265-ben Nápoly trónjára került és az Árpádokkal történt szoros kapcsolatot teremtő Capetek pápai hűbéres szicíliai királysága a Szentszékre gyakorolt erős befolyása következtében jut a világpolitikában számottevő szerephez s mire a francia dinasztia a XIV. század elején, egyidőben a francia, szicíliai és magyar trón birtokosa lesz, Európa többi újkori nagyhatalmasságának — Angliának, az arab uralmat végleg lerázó spanyol királyságoknak, a lengyel királyságnak és a skandináv uniónak — körvonalai is kibontakoztak.

Németországban és Itáliában a császárság és pápaság viláгурalmi tradícióinak késő századokig ható ereje útját állta a nemzetgyéniségek teljes érvényesülésének. Nemzeti öntudat helyett itt a partikuláris, tartományi és városi patriotizmus aratja diadalait. Németföldön a császári hatalom utolsó virágkorában Barbarossa Frigyes sújtó keze alatt összetört régi, hatalmas törzsi hercegségek romjain apró államocskák keletkeznek s rovásukra a perifériák nemzetibb életet élő tartományai nyomulnak előtérbe. Keleten az osztrák hercegség és cseh királyság, nyugaton a németalföldi grófságok, északon a brandenburgi örgrófság az új Németország vezetőhatalmaivá nőnek s még a XIII. században megindul az északi örgrófságot majdan új erőforrásokkal gyarapító porosz nép elnémetesítése. Itáliában a spanyol uralom alá került szicíliai és a Capet-Anjouk birtokában maradt nápolyi királyságok mellett hatalmas lendületet vesz a római municipiális autonómiában gyökeröző önkormányzatok — Velence, Genova, Firenze, Milano, Pisa és a többi város-államok, polgári köztársaságok — fejlődése. A bizánci császárság örökén felélednek és komoly hatalmi tényezővé fejlődnek a bolgárok és szerbek nemzeti fejedelemségei. Északkeleten a magyar hatalom s vele a latin egyház és nyugati kultúra vonzókörébe kerül, de önálló hatalommá növekszik Nagy Jaroszláv széttöredezett birodalmának nyugati tartománya: a halicsi orosz fejedelemség. S az orosz fejedelemségek mögött, majd nemsokára felettük is elterpeszkedve, feltűnik a következő századok keleti problémáját már a XIII. század elején teljes komolyságában felvető tatár hatalom, a bizánci birodalom területére száz év múltán behatoló oszmánli-törökség európai törekvéseinek félelmes elő-

hírnöke. A XIV. században már kialakult Európa újkori államrendszere.

Rendiség és lovagi eszmények

A világbirodalmi eszme bukásával indult meg a középkori állam és társadalom szervezetét átható patrimonális és hűbéri elvek elhanyaglása. Az állam fokozatosan elveszti a középkori királyságot jellemző magánhatalmi színezetét. Az uralkodói hatalom az örökölt földbirtok, a patrimonium magánjogi bázisáról mindinkább közjogi talajra telepszik át. A középkori király földesúri magánhatalma helyett közjogi erőforrásokra támaszkodva épül tovább jellegzetesen újkori abszolút hatalommá. A domaniális államháztartás a regálegazdaságnak, a király földesúri és hűbéri hadserege közjogi jövedelmi forrásokból — regálejüvedelmekből, adókból — fenntartott zsoldos seregeknek és az alattvalók közjogi kötelezettségein alapuló rendi hadseregeknek ad majd helyet. A személyi hovatartozás szerint, vérségi és hűbéri kapcsolatok alapján tagolódó középkori társadalom helyét a területi és osztályösszetartozáson felépülő rendi társadalom foglalja el. A keresztény középkor hierarchikus világbirodalmi rendszeréből sarjadt láncolatossá a hűbériség magánjogi intézményét a közjogi rendiség váltja fel. A hűbéri állam rendi állammá alakul át és kezdetét veszi az alkotmányos jogok gyakorlására törekvő rendek és a korlátlan hatalom biztosításán munkálkodó uralkodó százados közjogi küzdelme.

A középkor politikai vezérgondolatainak, a világbirodalmi eszmének és az egyházi univerzalizmusnak bukását a megvalósítására törekvő két keresztény hatalom hosszú fegyveres küzdelme idézte elő. A középkor misztikus életeszmenyét, a világtól elvonatkozó életszentség, az aszkézis, a béke és kegyesség ideálját a kereszties hadjáratoknak ez ideál jegyében megszületett hatalmas középkori mozgalma buktatta meg.

A X. és XI. század zarándokaihoz hasonlóan az első kereszties hadjáratok vitézeit is a keresztény aszkétizmus szelleme, a középkor misztikus rajongása hívta keletre, az Üdvözítő sírjának felszabadítására. A kiindulóponton túl azonban e szellem hatása egyre csökkent, ereje ellankadt és új szellemi irányzat körvonalai bontakoztak ki. A cordobai kalifátus hiteleni ellen százados harcot harcoló spanyol s a kereszties hadjáratokban vezetőserepet vívó francia és normann harcosok vitézi társadalma még a XII. század elején kialakította az új korszak keresztény életeszmenyét s ez az ideál alig egy század alatt ellenállhatatlan erővel hódította meg egész Európa keresztienységének lelkét. A kegyes és aszkétikus *életeszmeny* fokozatosan elhalványodott, háttérbe szorult az új, vallásos, de mégis világias lovagi eszmeny mellett, melynek hatása alól maga a papság sem vonhatta ki magát. Az egyház világi uralmáért vívott folytonos harcok, de különösen a Szentföld fel-

szabadítására irányuló hadjáratok minden képzeletet meghaladó, hatalmas tömegeket mozgattak meg és hívtak fegyverbe. A keresztény társadalom korábban is katonáskodó rétegei mellett békés életet élő népelemek is katonává lettek. Szigorú szerzetesi önmegtagadásra, de aszkétikus elvonulás, hithirdetés, karitatív, oktató és gazdasági termelőmunka helyett harcra kötelezett, katonai rendeltetésű vallásos közösségek, lovagrendek keletkeztek. S e hivatásos katonapapok mellett püspökök, apátok, világi papok, sőt szerzetesek is harci mezit öltöttek, lóra ültek, katonáskodtak. Az egész kereszténység militarizálódott. A katonaelet, táborozás, harci foglalatosság, a hivatásszerű hadakozás teljesen átalakította a keresztény társadalom lelkét. A vallásosság, jámborság nem hanyatlott, de a vallásos eszményt többé nem a világtól való elzárkózásban, az aszkétikus önmegtagadásban és kegyességben látják, hanem a hősiességben és lovagiasságban, a hitért fegyverrel vívott küzdelemben s a gyengébb nem védelmében és tiszteletében. A középkor embere életküzdelmében a keresztre és a túlvilági boldogságra szegezi szemét; a lovagok is a kereszt jegyében harcolnak, de a lovagi társadalom megbecsülésében és szeretett asszonyuk kegyében keresik küzdelmük jutalmát. A középkor magabazárt, kegyes, aszkétikus és komor hősi eszményét a bensőleg vallásos, nyíltszívű, derült, társaséletet élő, de harcban kemény és hős lovag eszménye váltja fel. A hősiesség kultusza a hit és egyház ellenségeivel vívott harcoknak, a nőtisztelet az otthontól messzi idegenbe szakadásnak természetes következménye volt. A családi körből, asszonya mellől, arája közeléből hosszú hűnapokra, évekre távoli országokba sodródott vitéz lelkében eszménnyé finomult a szeretett nő alakja. Ez az ideál, a viszontlátás és a boldog jövő reménye enyhítette nélkülözéseit, szenvedéseit. S a hazatérés után az ideál nem foszlott párává, mert a nő maga is átalakult, tökéletesebbé lett. A családfő hosszú távolléte alatt az asszonyra szakadt a férfigond, reáharult a gazdaság, az uradalom, a vár, a tartomány kormányzata, irányítása. A nő kilép középkori szigorú elzárkózottságából, családtagból és anyából élettársá, társadalmi lényé, sőt az udvari és társasélet központjává lesz. A nők udvari, társadalmi szereplése a magasabb körökben új társadalmi kódex kialakulására, a társasélet formáinak és lényegének finomulására vezet. A lovagi szellem teljes kialakulásával szigorú érintkezési formák, társadalmi szabályok és szertartások lesznek uralkodóvá, kialakul az udvari etiquette s a nőtisztelet más lovagi kötelességekhez — a lovagias harchoz, hősiességhez, eretnekek és hitetlenek elleni küzdelemhez, gyengék védelméhez hasonlóan — valóságos kultusszá fokozódik. A kor asszonyi ideálja az elérhetetlen nő, akinek egy nyájas pillantásáért, keze érintéséért igazi lovag örömmel rohan a halálba. Ez a szentimentális nőkultusz persze nem

lehetett hosszú életű. A komoly harcok korának lejártával a romantikus nőtisztelet egyfelől a feleség és anya élettársként való megbecsülésében realizálódott, másfelől nem egyszer kalandkeresséssé fokozódott le, a hősiesség nemes lovagi formák tiszteletében, lovagi tornák és vadászatok vitézi játékában, testedző sportokban élte ki magát, avagy hivalkodó és kötekedő hősködéssé fajult.

Új irodalom

A lovagi szellem és a nemzeti öntudat éledése szükségszerűen vont maga után a római hagyományokon élő középkori udvarok irodalmi klasszicizmusának és a latin szerzeteskultúrának elhanyaglását. A középkor írói, tudósai — számot sem tevő kivétellel — papok; irodalmának nyelve Európaszerte a latin volt. A vulgáris nyelvek nem tartottak méltónak és alkalmasnak magasröptű, eszmék, költői és tudós elgondolások kifejezésére. Az ősi kultúrákból fennmaradt hősének, dalok, mesék, történetek legfeljebb a nép ajkán, paraszti énekesek kobzán szálltak nemzedékről-nemzedékre. A nemzetegyeniség érvényesülésével azonban megindul a népnyelv irodalmi művelése s a lovagkor kitermeli a nemzeti nyelven éneklő és író lovagköltők, a világi írók új típusát. Délfrancia- és Spanyolországban még a XII. században kivirágzik a lovagi erényeket dicsőítő hősi énekek, regényes történetek irodalma és a troubadourok szerelmi lírája. Németországban a XII. század második felében a régi germán mondakincs töredékeinek és újabb epikus témáknak egységes költői feldolgozásával vesz lendületet a nemzeti irodalom s a századfordulón francia hatás alatt indul meg a szerelmi líra, a *Minnesang* művelése. Itáliában a XIII. század hozza meg a *dolce stil nuovo*-t s a századfordulóra megérkezik az újkor hajnalának költőóriása: Dante. A császárság virágkorának klasszicizmusával hanyatlik el a szerzetesség latinnyelvű történetirodalmi munkássága is. A történetírás központjává a fejedelmi udvarok, Itáliában a városok lesznek. A latin krónikák és históriák mellett feltűnnek a nemzeti nyelven írt történeti művek: Villehardouin, Joinville, Horneck Ottokár, Villani munkái. A kereszteshadjáratokkal divatba jött egyes történeti eseményeknek, különösen hadjáratok történetének apró részletekig terjeszkedő, monografikus kortörténeti feldolgozása. Az irodalmi formák és törekvések változásával párhuzamosan jelentkezik az új művészeti stílus is. Franciaországból a XIII. század elején indul hódító útjára a középkor utolsó nagy szellemi megnyilvánulásként jelentkező gótika s egy századdal később Cimabue és Giotto művészetével kezdetét veszi az olasz művészet gigantikus méretű fejlődése.

Új szerzetesrendek

A lovagkor világias szellemének hatása a papság elvilágiasodásában is megnyilvánult. A XIII. század főpapjai már

nem lelkipásztorok, hanem egyházfejedelmek és nagybirtokos földesurak. Püspökök, apátok az udvarokban élnek s maguk is fényes fejedelmi udvart tartanak. A papság bevonul a világi társadalomba s a középkor eszményeinek hordozására hivatott régi szerzetesrendek sem tudják többé hivatásukat oly kifogástalanul és teljesen betölteni, mint a korábbi századokban. A bencések rendjük meggazdagodásával nem tudtak ellenállni a jólét hívó szavának, az egyházi vagyon gyarapodásával és a lovagi szellemmel szükségszerűen bekövetkező elvilágiasodási folyamatnak. A világi papság és a bencések úri életük, gazdagságuk miatt elvesztik a nép bizalmát s ezt megnyerni a régi monasztikus eszményhez híven, szigorú elvonultságban élő újabb szerzetesrendeknek — cisztercieknek, prémontréieknek — sem sikerült. A szegénységi fogadalom és a rendi vagyon ellentéte s a világtól való teljes elzárkózás egyaránt a népszerűség rovására ment, a szerzetesek lelki befolyásának elhanyaglására vezetett. A lovagkor vallásos emberét az elvilágiasodott katonapapság és a régi szerzetesrendek szelleme, működése már nem elégíthette ki. Ő a szerzetesi lemondást és egyszerűséget valóra váltó, de mégis a világban élő, közvetlen lelkigondozást, épülést, okulást nyújtó lelkipásztorokra vágyott. Ezt a vágyát elégítették ki Osmái Szent Domokos és Assisi Szent Ferenc a Prédikátor-testvérek és Kisebb-testvérek (*minoriták*) rendjének alapításával.

A két új rend alapítása a középkori aszkézis elhanyaglásának idejében az aszkétizmus utolsó nagy diadala volt. Mint III. Ince uralkodásában a középkori pápaság, úgy kulminál a két kolduló-rendben a középkori szerzetesség eszméje. A szegénységi fogadalom legszigorúbb értelmezése, az egyénről a rendre való kiterjesztése, a megélhetéshez szükséges csekély földi javak kézimunka és koldulás útján való megszerzése a szerzetesi lemondás és egyszerűség legtökéletesebb formájává avatta a dominikánusok és franciskánusok életét. S e lemondás, ez igénytelenség értéke meghatározódik az emberi társadalomban való elhelyezkedésük által. A középkor szerzetesei világtól elvonulva, távoli hegyek ormain, erdős völgyekben, lakatlan pusztaságokon elzárkózva gyakorolja az önmegtagadás nagy keresztény erényét. A kolduló barátok az emberi társaság közepén, városokban élnek s a lemondásban, szegénységben nem a túlvilági boldogsághoz vezető kemény és sanyargató eszközt, nem önmegtagadást látnak, hanem felszabadulást a világi béklyók alól, lelket-szívet betöltő teljes boldogságot, békét. Lelki arcukatokról eltűnik a középkor aszkétáinak komor vonása, Nursiai Benedek katonás fegyelmének szigora, Clairvauxi Szent Bernát mindent átható miszticizmusa. Derült arccal, repeső szívvel járnak a világban. Gyönyörködnek az isteni nagy természetben és az emberi társadalomban. Szeretik a napot, holdat és csillagokat. Szeretik az életet. Szeretik a fát

és virágot, a méhecskét és madárkát. Szeretik Isten minden teremtményét. És szeretik mindenekfelett a Teremtő legnagyobb alkotását: az embert. A korábbi szerzetesrendek arisztokratikus elzárkózásával szemben a kolduló barátok az újkori demokratikus gondolat előhírnökei. Embertársaik körében élve és közjük vegyülve, példaadással, bűnbánat hirdetésével, a nép lelkének állandó gondozásával, prédikációval, iskolai oktatással, tévelygők térítésével munkálkodnak az emberiség tökéletesítésén. Életelveikben, lemondásukban a középkor szerzetesi eszménye jutott legteljesebb kifejezésre, de formai tekintetben a változott kor viszonyaihoz, szükségleteihez alkalmazkodtak. Működésükkel az új kor világi emberének megváltozott vallásos igényeit elégítik ki. Rendeltetésük, céljuk a középkor nagy lelki hagyományának védelme, de a teológiában és más tudományokban új Utakat törnek. A domonkosrendi Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás, a ferences Alexander Hales, Bonaventura és Duns Scotus új virágzásba hozzák a szkolasztikát, de a bölcsészeti ismeretek körét a görög filozófiában vett új elemekkel bővítik. Albertus Magnus és Roger Bacon a középkortól idegen természetvizsgálat útjára térve, úttörőivé lesznek a természettudományi kutatásnak. A XII. században kialakult s a középkori intézmények hanyatlásával párhuzamosan folyton izmosodó új főiskolatis katedrálisok, a bolognai, párizsi, oxfordi egyetemek tanszékein tanítják a tudományt. Később nagy érdemeket szereztek a korábban kizárólag latinnyelvű teológiai irodalom sok termékének nemzeti nyelvekre való átültetésével is.

A hitegység megbomlása

Az új rendek működésének egyik főterrénuma a kereszteshadjáratok nyomán lábrakapott elvilágiasodás s a szizmatikus, heretikus és egyházellenes irányzatok ellen való céltudatos küzdelem volt. A világbirodalom mindent egy nagy egységbe szorító acélpántjának széttöredezésével felszabadult nemzeti öntudattal egyidőben tünedeznek fel az egyházellenes törekvéseknek és a vallási megoszlásnak a feltétlen tekintély és kétkedés nélküli hit századaiban nyugaton szinte teljesen ismeretlen árnyéka. Elszigetelten, szórványosan a középkorban is akadtak kétkedő lelkek, de tanításuk a tömegek lelkét megfogni nem tudta. Az arianizmus bukása óta a hit egységes volt s az egyház tekintélyét, tanításai helyességét kétségbevonni a pápa és császár legélesebb harcainak közepette sem jutott eszébe senkinek. Pápák és ellenpápák közt csak személyi harcok voltak, dogmatikus küzdelmekké ezek sohasem fajultak. Még a keleti szakadásnak is jelentősebb volt személyi és hatalmi háttere az elvinél. Végső oka a konstantinápolyi püspöknek a római püspök primátusa ellen való lázadozása volt. Ezért merült fel oly sokszor, de ezért hiúsult is meg mindannyiszor az unió gondolata. A XII. és XIII. század fordulóján mindez megválto-

zott. Keleten járt keresztesvitézek és papok megismerkednek a keleti kereszténységgel, a görög rítusú bizánci s a szláv rítusú bolgár és szerb nemzeti egyházakkal, a balkáni szlávok közt századok óta lappangó manicheisztikus tanításokkal és az iszlámmal. Spanyolország felől behatol az arab filozófusok Arisztotelész és Platon rendszerén felépült tanítása. Előkerülnek a görög filozófusok, különösen Arisztotelész korábban ismeretlen munkái. A látókör tágulása, az új ismeretek gondolkodásra és kritikára serkentenek s egyszerre feltűnnek az orthodox egyházi tanítással szembehelyezkedő szekták. A katharok és albigenek a balkáni bogomilek és pauliciánusok tanításait ültették át Északspanyolországba és Délfranciaországba és ugyanitt tűnnek fel a protestantizmus előhírnökéül tekinthető valdensesek, az egyházi hierarchiával, az egyház világi uralmával és hierarchikus szervezetével szemben bibliai egyszerűséget hirdető, evangéliumot magyarázó Valdus Péter tanítványai. Bresciai Arnold óta magában az egyház kebelében is hangok emelkednek az egyház világi törekvései, a pápa világi uralma ellen s feltűnnek a Szentszéktől politikailag független nemzeti egyházak alapítására irányuló törekvések első jelei is. A Balkánon, Spanyolországban és Délfranciaországban III. Ince idejében már aggasztó méreteket ölt az elszakadási mozgalom s a világi hatalmak a pápák kívánságára valóságos kereszteshadjáratokkal tudják csak az új tanok híveit kiirtani, az egyházba való visszatérésre kényszeríteni. A hit egyetemességének és az egyház univerzális tekintélyének helyreállítására irányuló elszánt törekvés erőszakos eszközök alkalmazásához folyamodik. Az 1215. évi lateráni zsinat felállítja az eretnekek, az orthodox hit és az egyház ellenségeinek kinyomozására szolgáló inkvizíció intézményét. Az inkvizicionális eljárás megalapítása vonta maga után az eretnekek, valamint a zsidók és mohammedánok — mórok, izmaeliták — korábban sporadikus, de az újkorra jellemző üldözésének rendszeresítését. A szigorú eljárás és kíméletlen büntetőakció meghozta a maga eredményét, de teljes sikerre nem vezetett. Valdus Péter követői nem pusztultak ki teljesen; tanításai hosszabb-rövidebb időközökben újra meg újra felütik fejüket. Az egyház megreformálásának és az orthodox egyházi tanítás revíziójának kérdése, a pirkadó újkor egyik legnagyobb problémája többé nem került le a napirendről.

Gazdasági átalakulás

E nagy szellemi átalakulással egyidőben a gazdasági élet struktúrája is átalakult. A kereszteshadjáratok nyomán Európa és Kis-Ázsia korábban egymástól elszigetelt gazdasági területei közt szoros kapcsolat keletkezett. Idegen országok s a távoli Kelet terményeinek és ipari termékeinek megismerése új szükségletek keletkezésére, addig ismeretlen fényűzési igények kialakulására vezetett. A középkor szűk területi korlátok közé szorított, önmaguknak termelő autarchikus gazdasági egysé-

gei, a falusi gazdálkodás rendszere ez igényeket és szükségleteket nem elégíthették ki. Megindul a termények rendszeres kicserélése, a nemzetközi forgalom és kialakulnak e forgalom centrumai, a kereskedővárosok. A gazdasági termelésben bekövetkezik a munkamegosztás. A mezőgazdasági termeléssel foglalkozó osztályok mellett kialakul és folyton izmosodik a hivatásos iparosok és áruközvetítő kereskedők város lakó polgári osztálya. A középkor terménygazdasági rendszerét a pénzgazdaság váltja fel. Itáliában, a városi élet és világkereskedelem klasszikus honában, új üzletágként alakul ki a banküzlet, megoldást nyer a kereskedelmi hitel problémája és megszületik az újkorban jelentős hatalmi tényezővé nőtt városi kapitalizmus.

A XIII. század történetének lapjait forgatva, új eszmék, új elvek, új formák, új rendszerek és új hatalmi alakulatok ötlenek szemünkbe, új korszak körvonalait látjuk hatalmas erővel kibontakozni.

Cellarius Kristóf hallei professzor kétszázéves korfelosztása nyomán a XV. és XVI. század fordulóján szoktuk a középkor és újkor határmegyéjét keresni, Konstantinápoly elestében, Amerika felfedezésében, vagy Luther fellépésében szoktuk a világtörténet két korszakát elválasztó eseményt látni. Pedig Európa történetének ez egyébként jelentős mozzanatai az egyetemes fejlődés szempontjából nem jelölnek korszakos változást. Konstantinápoly eleste nagy szimbolikus esemény, de lényeges hatalmi eltolódást, kulturális változást már nem idézett elő. Kegyelemdőfés volt a kétszáz éve haldokló birodalom testén. Amerika felfedezésének gazdasági hatása valóban korszakos volt, de csak a XVIII. században kezd a maga teljességében érvényesülni; annakidején csupán hatalmi eltolódásokat idézett elő. Luther fellépése a német történetnek s az európai egyháztörténetnek is igen nagy eseménye, de korántsem tekinthető a protestantizmus első, korjelölő megnyilatkozásának, inkább utolsó láncszeme, végső konzekvenciája volt a reformációs gondolat háromszázados fejlődésének. A XV. és XVI. század uralkodó eszméik, alapvető politikai, társadalmi, gazdasági elveik és életformáik tekintetében nem különböznek egymástól. Annál mélyrehatóbb eszmei, elvi és formai eltérések választják el a XVII. századot a megelőző korszaktól. A XII. századi kulmináció után ekkor rendültek meg és buktak el sorra mind a középkor életét szabályozó, lelki tartalmát alkotó, a történeti fejlődést századokon át irányító vezérgondolatok, elvek, formák és rendszerek. Ekkor tünedeztek fel és csíráztak ki az újkor irányeszméi, normái, alakzatai és szisztémái.

A pogány és ariánus germánok megtérésével kezdődő katolikus középkor a XIII. században hajolt át, fordult az újkorba s hazánkban e nagy világtörténeti fordulathoz, az átmeneti korszak vajúdásának első tünetei II. András korának politikai, társadalmi és gazdasági mozgalmi.

HARMADIK FEJEZET

ÚJÍTÁSOK ÉS VISSZAHATÁSUK

SZENT ISTVÁN a királyi magángazdaságra építette fel királysága hatalmi szervezetét, törvénnyel tiltotta a királyi javak elidegenítését. Adományokban ő és utódai sem fukarkodtak, de náluk a donáció még korántsem jelentette a birtok teljes elidegenítését, mert az adománybirtokot a megadományozott katonai kötelezettséggel terheltén kapta s vele korlátlanul nem rendelkezhetett.

Szállásbirtok és adománybirtok

Kálmán király a Szent István királytól származó adománybirtokot egyenjogúsította a nemzetségi szállásbirtokkal, de minden más adománybirtok csupán egyenes- és testvérágon öröklődő birtok, nyugati szóval *beneficium* maradt, szemben az allodiális örökbirtokkal, a nemzetségben ágról-ágra szálló *patrimonium*-mai. II. András trónraléptét megelőző időkből — a serviensi és várjobbágyi rangemelésekről nem szólva — mindössze öt világi személy részére kiadott birtokadománylevél hiteles és teljes szövegét ismerjük s ezek egyikeben sincs szó a XIII. században szokásos örökjogú — *iure perpetuo* — adományról. II. Géza, III. Béla és Imre egyszerűen átengedték, átadták (*concessimus, contulimus*) a földet a megadományozottnak és öröklési jog címén — *iure haereditario* — egyenes utódainak. III. Béla Modrus megyének Bertalan ispán részére való adományozáskor — a nyugati jogszokásnak megfelelően — az adományt terhelő hűbéri kötelezettségeket is pontosan megállapította. De a királynak szolgáló birtokos vitézek — *ministri* vagy *servientes* — hűbéri jellegű kötelezettsége is meg volt határozva, mert Imre király az erdélyi németek közt élő Olasz Jánost hospes-sorból utódaival együtt a királyi udvarba fogadva, vagyis servienssé emelve, minden szolgáltatástól felmenti a „katonai fegyveres szolgálat kivételével, amivel a királyt és országot az ily szabadsággal megadományozottak szolgálni kötelesek.“

A szállásbirtok és adománybirtok jogi természetének különbsége a XIII. század elején még világosan felismerhető, de az adománybirtokosok körében már régen általánossá lett a jogi különbség megszűnetésére, az adománybirtok örökbirtokká alakítására irányuló törekvés. Középkori felfogás szerint az adománybirtokot élvező köteles volt adományozó királya, illetőleg jogutódai — vagyis mindenkori hűbérura — hadba-

hívó szavának engedelmeskedni s őt az ország határain belül vagy kívül bárhová követni. A régi adományosok ivadékai azonban e kötelezettségükről nem igen akartak tudni. A magyar nemzetségek tagjai régi királyoktól kapott adománybirtokait, melyek eredete időmultával a nemzetségi birtokkal való területi összefüggésük miatt feledésbe ment, az ősi vagyonból örökölt szállásbirtokukkal olvasztották egybe és hovatovább első foglalás — *prima occupatio* — címén bírt örökségképen birtokolták. Az országhatáron túl dinasztikus érdekért vívott harcban résztvenni és magánhadseregüket hadbavinni csak ellenszolgáltatás, pénzbeli jutalom, zsold avagy új adomány fejében voltak hajlandók. Így tettek a régen meghonosodott, előkelőbb indigena-családok nagybirtokos tagjai is. A harc-készség csökkenése tekintetében semmi különbség sem volt az adománybirtokot élvező foglaló nemesek és indigenák közt. A XI. és XII. század folyamán betelepedett és megadományozott idegen urak ivadékai — a Hontpázmányok, Hermányok, Héderék, Gutkeledek, Hahótok, Jákok, Győrök, Rátótok és társaik — már teljesen összeolvadtak a törzsökös magyar nemességgel. Elmagyarosodva, ennek nemzetségi jogszokásai szerint éltek, a foglalók kiváltságait élvezték s velük magukat minden tekintetben egyenjogúnak tartották. Ugyanígy enyészett el a királynak szolgáló vitézek és várkatonák harc-készsége is. E katonáskodó népelemek a béke hosszú évei alatt, a megtelepedési folyamat befejeztével békés földműves, kis- és középbirtokos osztállyá alakultak s ők is csak újabb birtokadományok, rangemelés, kiváltságok és zsold reményében szálltak hadba.

Az adománybirtokosok, udvari vitézek és várkatonák katonai értékének csökkenése a XII. század második felében még nem volt észrevehető, mert királyaink II. Géza oroszországi kalandjai óta külső háborút nagyon ritkán és csak nagy okkal viseltek. II. András azonban sokat hadakozott és a hadviseléshez sok katonára, még több pénzre volt szüksége. Apjától örökölt pénzt, kincsét még hercegkorában elfecsérelte s bátyja ellen a világos jog és alattvalói hűség megsértésével vívott pártütő harcában utóbb már csak trónfoglalása után érvényesíthető ígéretek árán szerezhett híveket. Ily ígéretekben nem is fukarkodott. Trónralépte után hosszú sorát bocsátotta ki az adományleveleknek a testvérharcban oldalán álló hívei részére. Adományozási rendszere Imrét is kényszerítette saját hívei jutalmazására, de ő óvatosabban járt el, mert tisztában volt a királyi birtok elfecsérlésében rejlő veszedelem nagyságával. Világiaknak ritkán adományozott, a belső harcban mellette mindvégig híven kitartó főpapság jutalmazásától azonban ő sem zárkozhatott el. A birtokadományozás e korszakban még a testvérharc kísérő jelensége volt, de András trónralépte után rendszerré lett.

A királyi várbirtokon és adománybirtokon nyugvó régi hadiszervezet helyébe András újat készült állítani. Terve a háborús terheknek a birtokos osztályokra való áthárítása, az adománybirtokot terhelő katonaállítási és feltétlen hadbászallási kötelezettségnek az örökbirtokra, tehát az egész birtokos nemességre való kiterjesztése és a magánföldesúri népeknek megadóztatása volt, ami lényegében az Anjou-kori banderialis hadrendszer és rendkívüli adózás életbeléptetésével lett volna egyértelmű. A kivitelben persze számolnia kellett a honvédelmi kötelezettségen túl új teher vállalására önként és ellenszolgáltatás nélkül semmiképen sem hajlandó foglalónemesség ellentállásával. Ezt az elientállást pedig — mint száz év múltán Károly Róbert az oligarchákét — csak széles rétegek személyes lekötelezésével, erős és királyhű arisztokrácia teremtésével szerelhetette le, melynek tagjai a nekik nyújtott előnyök és kiváltságok ellenében szívesen fogják törekvésében támogatni. Ezért az adománybirtok hűbér jogi színezetét megszüntetve, szakított a régi szokással és trónralépte óta örökjoggal — *iure perpetuo* vagy *iurisdictione perpetua* — adományozott birtokot híveinek, hogy azt ivadékaikkal „mint öröklött szállásbirtokukat — *iamquam sua patrimonia* — bírják mindörökre.“

A tagadhatatlanul hűbéri színezetű régi donációval szemben „örökségének — *perpetuitas* — nevezett birtokok adományozása, amit *donatio perpetuitatum* vagy *perpetuitatio* néven későbbi oklevelek is megkülönböztetnek az egyszerű *donalio*-tól, — nem könnyelmű szeszély, a hívek ötletszerű jutalmazása, hanem tudatos elhatározáson alapuló „új intézkedés“ — *nova institutio* — volt. Előzőleg a királyi tanácsban alaposan megvitatták. „Némely főemberek tanácsolták“ a reformot, mások ellene nyilatkoztak; János esztergomi érsek meg éppen-séggel „kereken ellene mondott az új intézkedéseknek.“ András a reform mellett döntött s — így mondja ő maga egyik oklevelében — „megmásította földjének a régiektől sértetlenül őrzött állapotát és a várakat, megyéket, földet és dús Magyarország többi jövedelemforrásait örökös örökségül — *in perpetuas haereditates* — osztotta ki báróinak és vitézeinek.“ A nagybirtokos nemesség gazdagítása, erősítése és függetlenítése mellett megkezdte a királytól közvetlenül függő, közép- és kisbirtokos vitézi osztály kiépítését is. A régi királyi milesek és ministerek, az udvari vitézek társadalmi rétegét a várispán hatósága alól kivett, közvetlenül a királytól és a nádorispántól függő, katonai szolgálatra kötelezett középbirtokos szabadok alkották. Személyileg teljes nemesi szabadsággal rendelkeztek, de rendszerint két-három ekeföldes — mintegy 300—400 kát. holdas — néha azonban jóval terjedelmesebb birtokuk hűbéri jellegű kötelezettségekkel, *servitium*-mai volt terhelve. András ezek számát a várnép, a hospesek és várkatonák — mint ekkor

már nevezik: vár jobbágyok — sorából nagyszámban kiemelt s a király udvarába, házába vagy familiájába — *in aula, domo, familia regis* — fogadott új elemekkel gyarapította. A XIII. század eleje óta *királyi serviens*-nek nevezett vitézek társasága a frank ministeriális vitézek osztályából sarjadt nyugati lovagsághoz hasonló népes katonaosztálya fejlődött.

Az adománybirtok természetének és az öröklési jog korlátainak megszüntetése s a nemzeti szállásbirtokkal egyértékű örökbirtokul elismerése egyértelmű volt az adományos és fogláló nemesség közt jogilag még fennálló korlát teljes ledöntésével s a bőkezű adományozási rendszerrel párosulva, a vagyongyarapítás és társadalmi emelkedés addig elképzelhetetlen perspektíváit nyitotta meg a királyt híven szolgáló birtokosok előtt. A serviensi rangra emelés pedig egyértelmű volt a szabad mozgást akadályozó várkötelék elszakításával és az alsóbbrendű közszabadok teljes, majdnem nemesúri szabadsággal való megadományozásával. E nagy előnyökkel és kiváltságok ellenében azonban András nemcsak az új örökbirtokok tulajdonosától, hanem minden birtokos úrtól, valamint az összes serviensektől megkövetelte külföldi hadjárat esetén is a hadbászallást, illetőleg a vagyon mértékének megfelelő csapat hadbavezetését. Az újítások ellen lázadó s „a hamis néven örökségnek nevezett adományok“ érvényességét tagadó ellenzék ezért tartotta szükségesnek a királlyal 1222-ben elismertetni, hogy „külföldi hadjáratra mindazok elmenjenek, akiknek megyéjük van, vagy a királytól pénzt kaptak“ de a „serviensek csak pénzért — zsoldért — tartoznak a királlyal az ország határán túl hadba menni.“ 1231-ben ezt a kissé homályos rendelkezést úgy módosították, hogy a „király által országon kívül indított háborúban a nemesek *nem* tartoznak vele menni, csupán az ispánok, várjobbágyok, zsoldosok — *stipendiarii*, vagyis a zsoldért harcolni köteles serviensek — és akik hivatalból kötelesek erre s akiknek András nagy birtokokat adományozott.“

Pénzügyi csőd

Az új hadrendszer kiépítését célzó adományok természetesen vonták maguk után a régi pénzügyi rendszer bukását, az államháztartás új alapokra helyezését. Várkatonák és várszolgák serviensi rangra emelésével ezeknek a várbirtokhoz tartozó földjük is kivált a várkötelékből s a föld és nép adományozását és felszabadítását nemsokára nyomon követte a birtokkal legtávolabbról is kapcsolatos regáléjövodelmek eladományozása. A szabad kisbirtokosok és telepések fej adója: a „szabad dénárok“ jövodelme a birtokos egyházak és urak szolgálatába került adózó néppel együtt a földesúr tulajdonába ment át s igen hamar beolvadt a földesúrnak fizetett földberbe. Hasonló sorsra jutott a királyi vámok, révek, hidak, vásárok jövodelme is. III. Béla korában vám- és vásártartási joga az

egész országban csak a királynak volt s az uralkodók legfeljebb egy-egy vám és vásárhely jövedelmének bizonyos hányadát, harmadát, negyedét adományozták állandó jövedelmül a nevezetesebb egyházaknak. II. András óta a királyi vámok és vásárok egyrésze minden jövedelmükkel és a vámszedés jogával együtt egyházi és magánföldesurak kezébe, vagy kiváltságolt vásáros községek tulajdonába került s a fennálló belső vámonkon felül számos új vám, rév és vásár keletkezett magánbirtokosoknak adott királyi kiváltság alapján. A domaniális természetű jövedelmi források teljesen kiapadtak s az így támadt hiány nehéz válságba sodorta az államháztartást. A királyi javak és jövedelmek megfogyatkozását sokszorosán érezhetővé tették András hadivállalkozásai, folytonos háborúskodása. A könnyelmű halicsi kalandok igen sok pénzbe kerültek s minden új vállalkozás új terheket rótt a kincstárra. Az udvartartás is nagyon sok pénzt emésztett fel, mert András és Gertrúd királyné jól értettek a fényűzéshez, mulatozáshoz, később pedig a keleti udvarok megismerése is fokozta a császári trónért versengő király igényeit. A szentföldi hadjárat már annyira kimerítette a király pénzügyi erejét, hogy Gizella királynénak a veszprémi egyháztól elvett ékköves koronáját is kénytelen volt eladni.

Apód fia Dénes pénzügyi reformjai

A kereszteshadjárat költségei s a király távollétében idehaza lábrakapott rablógazdálkodás — András panasolja a pápához írt levelében — annyira tönkretették az országot, hogy tizenöt év munkája sem lehet elegendő a károk jóvátételére. Ekkor határozta el magát a király az új birtokrendszerből szükségképen következő pénzügyi reform végrehajtására. A nagy feladat megoldásával Apód fia Dénes tárnokmestert — Gertrúd királyné magyar unokatestvérét — bízta meg, aki 1215 óta vezetőszerepet töltött be kormányában s a szentföldi harcokban is derekasan megállta helyét.

A régi domaniális államháztartás javainak és jövedelmeinek megfogyatkozása miatt András — II. Frigyes császár egykorú szicíliai reformjának szellemében — a pénzügyi regalitást tette az államháztartás központjává s a regálejvédelmeket új források megnyitásával és a régiek gyümölcsözőbb kezelésével fokozta.

Ellenséges támadásnak gyakorta kitett nyugati országokban — így a X. századi dán háborúk idején Angliában — s a XII. század óta a jeruzsálemi királyságban régóta szokásban volt a hadi célokat szolgáló rendkívüli adó — *exactio*, *taille*, *danegeld* — kivetése. A kereszteshadjáratok idejében pedig maga a szentszék rendelte el, engedélyezte ezek céljaira az egyházi vagyont és jövedelmet is terhelő rendkívüli hadiadók szedését. A magyar királyok eddig nem szorultak ily jövedelmi forrás igénybevételére, de András kereszteshadjárata alkalmá-

val már kénytelen volt azt igénybe venni. Az egyházaktól és világi uraktól egyaránt jelentős összegeket és értéktárgyakat kívánt és kapott a szent célra. Ekkor tűnik fel először 1217. évi oklevelében a rendkívüli hadiadó Magyarországon szokásos *collects* és *exactio* neve. A hadjárat utáni években általánosan ismert és országszerte szedett adónemmé vált. A rendkívüli adó 1219 óta igen gyakran igénybevett jövedelmi forrása volt a királynak. Állandósítására az ösztönzést András és tárnokmestere kétségtelenül a Szentföldön kapták, mert a jeruzsálemi királynak és antiochiai fejedelemnek ezidőben legfőbb jövedelmi forrása a rendkívüli adóban évenként összegyűjtött pénz — *collects pecunis* — volt. Az évről-évre kivetett rendkívüli adó mellett, melyből a későbbi századok egy forintos hadiadója — a *subsidium* — kifejlett, biztos jövedelmi forrásként kínálkozott a külkereskedelem fellendülése következtében fontossághoz jutott határvám, mellyel az áruk egynyolcvanadrész értékében szedett értékvám alakjában ugyancsak 1217-ben, a kereszteshad átszállása alkalmával Velencével kötött szerződésben találkozunk először. A „nyolcvanad“ határvám és a nevezetesebb vásárok eladományozott vám jövedelméből a királynak, illetőleg királynénak fenntartott „harmincad“ voltak hivatva az adományozási rendszer következtében megcsapant vám- és vásári jövedelem pótlására.

A regálejövedelmek közül a pénzverési regále már a XII. században a királyi kincstár legbővebben buzgó jövedelmi forrásai közé tartozott. III. Béla korában, mikor a pénzforgalom már erősen megnövekedett, hatvanezer márka ezüstre, vagyis hárommillió hatszázhetvennégyezer aranykoronára rúgott a pénzregále jövedelme. A XIII. század elején azonban ez a jövedelem is megfogyatkozott, mivel András örökös pénz-zavarral küszködve, a pénzrontás káros eszközéhez, még pedig ennek egyik legcsúnyább formájához folyamodott. Látszatra szép és értékes pénzt veretett a délkeleti német tartományokban, így meráni rokonai tartományában is használatos, jóhírű friesachi dénárok mintájára. A kereskedőnép szívesen fogadta az országban is forgó friesachi pénz köntösében jelentkező nehézsúlyú királyi pénzt, de csakhamar rájött, hogy az utánzat csak külsőleg hasonlít a mintához. Belső érték tekintetében a király pénze körülbelül 50%-kal kevesebbet ért a friesachinál. S mivel a pénz finomsága sem felelt meg a Friesachban szokásos, sőt a III. Béla-kori magyar finomságnak sem, a pénz mérlegezésével ezüstsúly szerint történő fizetéseknel is 20%-os veszteség állt elő. E mellett András nem elégedett meg az évi kényszerbevéltásban rejlő nagy haszonnal; évenként többször is megkísérelte új pénz forgalombahozatalát. E manipulációk eredményeként az országlakosok vonakodtak a királyi pénzt fizetésül elfogadni s továbbra is ragaszkodtak a külföldi pénzhez és a XII. században megszokott veretlen ezüst valutához.

Dénes tárnokmester a királyi pénzverés jövedelmét gyarapítandó, igazgatását decentralizálta és üzleti alapra helyezte. Korábban csak egyhelyütt, Esztergomban vertek pénzt. III. Ince pápa 1211-ben még „egész Magyarország egyetemes pénzéről”⁴ beszél. Dénes több új pénzverőkamarát állított fel: Budán, a Csanádi egyházmegyében, a Szerémségben és Szlavóniában s a kamarákat egyenként bérbeadta.

A királyi pénzverők mesterének, a többi királyi tiszthez hasonló hatáskörrel bíró udvari tisztnek helyét királyi kamaraispánnak — *comes camerae* — nevezett bérlők foglalták el, kik meghatározott évi pénzösszegért bérbevétték a decentralizált pénzverőkamarákat. A pénzverő munkások személyében nem történt változás. A munkát továbbra is az esztergomi, budai és többi kamarák székhelyén élő aranyművesek végezték, de többé nem a király, hanem a regále jövedelmek bérlőinek szegődött magánalkalmazottaiként. Tisztjeik sem a királyi pénzverőjobbágyok voltak többé, hanem a bérlők familiárisai, serviensei. A pénzverés ellenőrzését a király továbbra is fenntartotta magának és a pénzverési jövedelem tizedrészét élvező esztergomi érseknek. A király és az esztergomi érsek megbízottja minden kamarában jelen volt a pénzverés időszakában és próbákkal ellenőrizte a bérlétszerződésben megállapított pénzláb betartását. A pénz forgalombahozatala alkalmával pedig a helyi hatóságok, ispánok megbízott emberei kísérték a pénzváltókat működésük ellenőrzése és egyben zavartalan biztosítása végett.

A pénzverés decentralizációjával és a pénzkamarák bérbeadásával egyidejűleg a királyi sógazdaság jövedelmének alaposabb kiaknázása is megkezdődött. Az erdélyi sóbányák kitermelése már Szent István korában megindult s a királyi sógazdaság — III. Béla jövedelemkimutatásának a sóra vonatkozó önálló tételéből következően — már a XII. században a várgazdaságoktól és udvari gazdaságtól független, különálló gazdasági egység volt. Igazgatása élén bizonyára a pénzverők mesteréhez hasonló királyi főtiszt állott. A bányatelepeken ellenőrző funkciót végző tisztek a telepes vendégek osztályába tartozó, kisebb részben udvarnoksorsú bányászokkal együtt királyi emberek voltak. A szállítás és részben az árusítás feladatát — III. Béla kora óta biztosan, de lehet, hogy jóval régibb idő óta — az ily munkára alkalmas néppel leginkább rendelkező egyházi nagybirtokosság végezte, megfelelő jövedelmi részesedés, illetőleg kereskedelmi haszon ellenében. A püspöki és káptalani egyházak, apátságok és prépostságok királyi kiváltságot kaptak egy-két-három hajórakomány só vásárlására. Ezt a sórt részben a szegedi, szalacsi és határmenti királyi sóraktárakba voltak kötelesek beszállítani s ott a vételárnál magasabb áron adhatták el, részben pedig saját hasznukra, de limitált áron árusíthatták. Dénes tárnokmester a sógazdaságot is bérbe-

adta s a pénzverőkamarák mintájára szervezett sókamara bér-
lői — az egyházak sóvásárlását korlátozva, sőt megakadá-
lyozva — maguk vették a sószállítást és árusítást kezükbe.
Országszerte mindenféle sóraktárakat állítottak fel s az árat
felemelve, maguk árusították a királyi sót. A pénzverés és a
regalitás irányába fejlődő sógazdaság után sor került a vám-
jövödelmek, a rendkívüli adó, sőt a magángazdasági jövedel-
mek és tisztségek bérbedására is.

A régi királyi pénzügyigazgatási szervezetet, melynek kö-
zegei az elsőktől az utolsóig a király földesúri hatósága alá
tartozó emberek voltak, új szervezet váltotta fel, melynek csu-
pán vezető funkcionáriusai, a bérlők függtek — s ők is csak
magánjogi bérszerződésük keretei közt — a királytól, míg az
alantas közegek valamennyien a bérlők magánalkalmazottai
voltak.

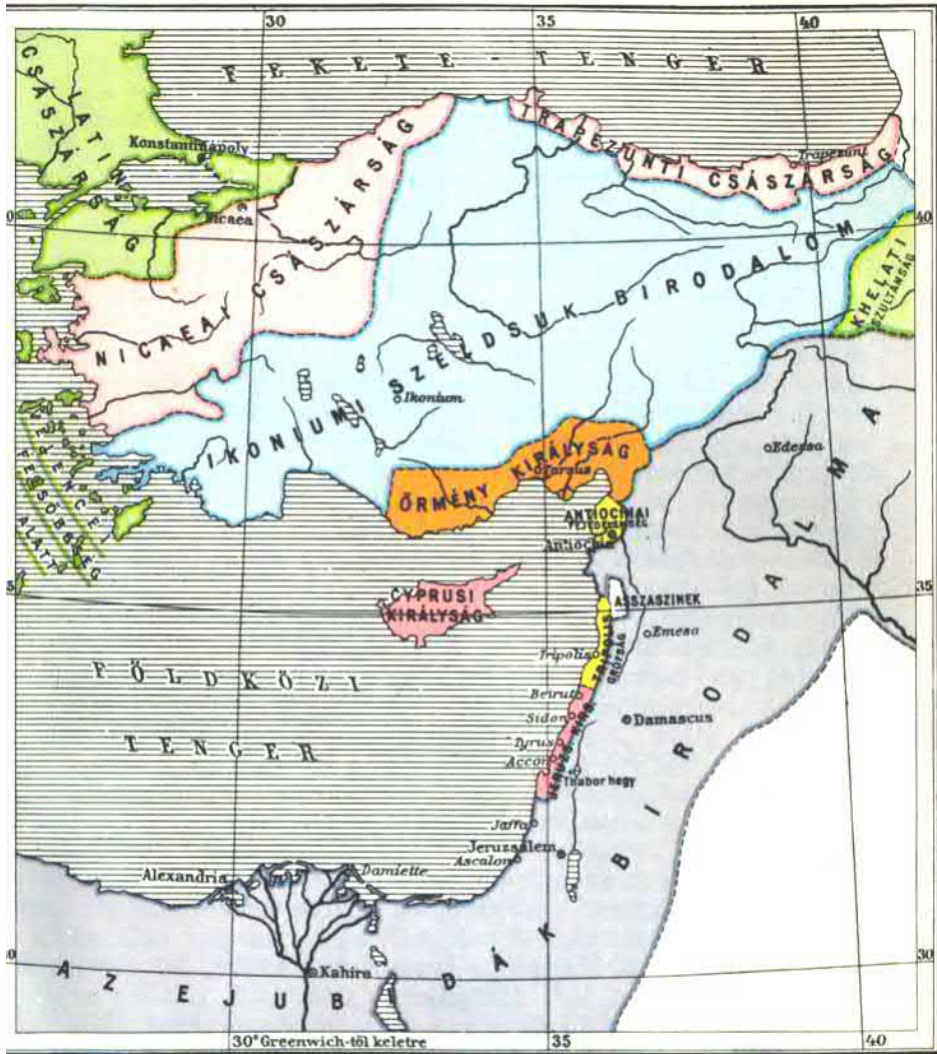
Az új szervezet kiépítésével szükségszerűen kibővült a
tárnokmester hatásköre, ki előbb a királyi magángazdaságoknak
a tárukban felhalmozott termény jövedelmét őrző királyi tár-
nokok főtisztje, majd a XII. század vége óta egyszersmind
királyi kincstartó volt. Most a királyi háztartás súlypontja a
dominiumokról a regalékra, a termény jövedelmekről a kész-
pénzjövödelmekre helyeződvn, hatásköre fokozatosan kiterjed
a pénzügyigazgatás egész területére s a tárnokmesteri tisztt ki-
zárólag pénzügyi természetű országos tisztség rangjára emel-
kedik.

Kormányzati visszaélések és hatalmaskodások

Az örökbirtokok adományozása, a serviens osztály kiépítése,
a hadikötelezettség kiterjesztése az egész birtokos osztályra
és a regalitáson alapuló új pénzügyi rendszer első kísérlet volt
a rendiség szellemének megfelelő új hatalmi szervezet kiépíté-
sére, amit később az Anjou-királyok hasonló elvek szerint tel-
jes sikerrel hajtottak végre. Andrásnak nem volt ily szeren-
cséje. A reformoknak sokkal nagyobb ellenzéke támadt, sem-
mint azt kezdetben gondolni lehetett volna. Az adománybirto-
kukat örökbirtokul megszerző urak és az újnemesek, a serviensi
rangra emeltek, eleinte szívesen vállalták a terheket, melyek
jórészt amúgy sem ők viselték, hanem földesúri népeik.
Új birtokadomány reményében sokan örömmel fogadták And-
rás újításait. De alig néhány év múlva kiütköztek a rendszer
hibái s velük együtt jelentkezett és nőtt-növekedett az ellen-
zéki mozgalom.

Az új rendszer az egész birtokososztályra új terheket rótt,
de hasznaiban a birtokosoknak csak egy rétege részesült.
Az adományok szinte lavinászerűen szaporodtak, de az ado-
mányosok többnyire ugyanazok maradtak, mert a király körül
csoportosuló idegen és magyar urak mértéktelen mohósággal
aknázták ki András könyelműségig fajuló bőkezűségét és ado-
mányozó kedvét. András közvetlen környezetének, az udvar

KISAZSIA ES A SZENTFOLD 1218-BAN.

M. kir. Allami Térképész.

0 100 200 300 400 500 km

Gertrud királyné körül csoportosuló német urainak, a főméltóságviselőket és a király más bizalmas híveinek kezére hatalmas uradalmak kerültek. András egész vármegyék, ispánságok örökös adományozásától sem riadt vissza s mikor az örökös ispánság intézménye nagy ellentmondást váltott ki, hívei a nagy jövedelmet hajtó udvari tisztségek és ispánságok cserélgetésével és kumulálásával segítettek magukon.

A nádori, udvarispáni, báni, vajdai és más udvari méltóságok viselői, valamint a megyés ispánok is három-négy évenként változtak, de a távozó főtisztviselő nem vált ki a kormányból, a királyi tanácsból, hanem valamelyik más tisztségre áthelyezve folytatta működését. 1208 és 1222 közt Kán-nembeli Gyula a tárnokmesterség s Bór-nembeli Bánk a vajdaság és tárnokmesterség kivételével valamennyi főtisztséget és több vármegye ispánságát többször is megülték néhány évre. Vázsony-nembeli Atyusz a királyi, királynéi udvarispánságot és bánágot viselte fölvaltva. Bertold kalocsai érsek előbb bán, majd vajda s végül két megye ispánja volt. Bare fia Miklós két ízben volt nádor, majd megyés ispán. Mások nem vágytak udvari tisztre, de felvaltva egyik vagy másik vármegye ispánjaként vettek részt a királyi tanácsban. Napirenden volt több tisztségnek, ispánságnak egy kézben egyesítése. Az udvari főméltóságok viselői s a bán és vajda egyszersmind egy-egy vármegye ipánjai, de még messzebbmenő tisztséghalmozások is előfordultak. S mindez nem lett volna olyan nagy baj, ha nem jelentette volna az udvari és ispáni tisztségek jellegének teljes megváltozását. A tisztségviselők pusztán méltóságot és gazdag anyagi javadalmat láttak tisztségükben. Jellemző, hogy András, mikor Hontpázmány-nembeli Sándort alig egyévi működés után felmentette pohárnokmesteri tisztétől, hogy Atyusz fia Lőrincet kinevezhesse, kénytelen volt öt évi 300 márka ezüst javadalommal kárpótolni. Hivatali kötelességüket az udvari és ispáni tisztet viselő urak magánalkalmazottaik, *serviens* vitézeik közül választott, gyakran alacsony sorból felemelt udvarispánjaikra — *comites curiales* — háritották át s maguk a gondjaikra bízott tartományt, megyét vagy gazdaságot legfeljebb a beszállás jogának gyakorlása és jövedelmeinek felélése végett keresték fel. Egyébként messze elkerülték s a királynál udvarolva, csak a jövedelem behajtására volt gondjuk. Az udvarispánok uruk kegyét keresve zsarolták, kizsákmányolták a vár népét s a vár megyéjében lakó *serviens* vitézeket, telepeseket, szabad birtokosokat is háborgatták, jogtalan terhekkal sújtották.

A királyi főtisztviselők hatalmaskodásai másokat is erre az útra csábítottak s aki nem kapott földet, mindenféle csalafintasággal vagy erőszakkal igyekezett magának szerezni. Elkövetkezett a nagy akvizitorok kora s a birtokuk kikerekítésére törekvő egyházi és világi nagybirtokosok minden ürügyet és jogcímet felhasználnak mások földjének bekebelezésére, saját né-

peik földesúri terheinek fokozására, saját jövedelmük és kiváltságaiik gyarapítására. Sok hatalmaskodó földesúr minden jogcím nélkül kezdi foglalni a várak és kisbirtokú nemesek földjét. A birtokkal együtt a katonai és gazdasági hatalom is átcsúszott a nagybirtokosság kezére, mely hatalma növekedésével veszélyes vetélytársává fejlődött a királyi hatalomnak. Új erős politikai hatalom volt keletkezőben, a vagyonban folyton gyarapodó, szinte már oligarchikus méreteket öltő nagybirtokosságban, mely egyelőre újabb és újabb adományok reményében még támogatta a királyt, de csak idő kérdése volt, mikor lesz a közhatalom elszánt ellenségévé. Várjobbágyok, hospesek, várszolgák, magánföldesurak szabadjai addigi kötelékükből kilépve, vagv terheiken könnyítve, önhatalmúlag kezdenek magasabb társadalmi osztályok jogai szerint élni. Napirenden volt, hogy a vár kötelékébe tartozó emberek magukat nemesnek, serviensnek, hospesnek vagy előkelőbb kategóriába tartozó várnépnek igyekeztek feltüntetni. Az eladományozás, felszabadítás és önkéntes kiválás következtében egyre fogyó és emiatt súlyosabb terhet viselő várnép, melyet rövid néhány évi időszakonként változó ispánjai rendszeresen zsákmányoltak, a várbirtok területébe ékelt nemesi kisbirtok elfoglalására törekedett és szabad embereket igyekezett a maga közösségeibe kényszeríteni, saját terhei viselésére kötelezni. A nemzeti vagyionok felosztásával rohamosan szaporodott a szegény nemesek száma. A XIII. század elejére már a legtöbb magyar nemzetség ágakra, családokra szakadt s az ősi vagyon osztályát is megejtette, csupán a foglaláskori szállásbirtok vagy első adománybirtok központi birtoktestét és a nemzeti monostor kegyuraságát tartva meg közös birtokul. A személyes érdek jutalmaként új örökbirtokhoz jutott nemesek vagyionosodó családjaival szemben a provinciális keretben élő és gazdálkodó nemesek vagyion vagy stagnált, vagy fogyott a természetes szaporodással bekövetkezett vagyionmegosztás és a hatalmaskodó szomszédok, rokonok, a földéhes nagybirtokosság foglalásai miatt. Sokan akarva-nemakarva földjük eladására, a király és magánföldesurak szolgálatára, teljes függetlenségük feladására kényszerültek. A teljes elszegényedés és jogvesztés ellen szinte egyedüli óvszernek a királyi serviensek sorába való beállítás látszott. A teljesjogú magyar nemsek egy nagy rétegének ide való beolvadása viszont természetszerűn vonta maga után a serviensek törekvését a teljes nemesi szabadságra és jogokra. Az egész társadalom megmozdult, cseppfolyóssá lett s hovatovább minden jogbiztonság megszűnt, mindenki előre törekedett vagy az előbbállókat igyekezett a maga színvonalára leszállítani.

Pénzügyi mentességek és visszaélések

Hasonló súlyos köveikezményekkel járt a regalitáson alapuló új pénzügyi rendszer. A rendkívüli adó egyértelmű volt

a hadviselés és udvartartás terheinek a magánföldsúri népekre s így közvetve a birtokos osztályra való áthárításával. A pénzügyigazgatás új rendszere főleg a kereskedéssel foglalkozó népelemeket és a pénz használatára utalt vagyonosabb társadalmi rétegeket sújtotta. Ezért mindenki menekülni igyekezett az új terhek alól s a reformot nyomon követte a benne lefektetett elvek keresztültörése. A befolyásos egyházi és világi birtokosok mentességet kérnek és kapnak a rendkívüli adó fizetése és a pénzváltók beavatkozása alól. A földesúri hatóság alá tartozó népek egy része teljes adómentességet kap, másutt a birtokos úr vagy a községi autonóm hatóság kap kiváltságot az adó és pénzváltási illeték beszedésére és egy összegben való beszolgáltatására. Az egyéni mentességek szerzésére irányuló törekvés mellett általános elvi tiltakozás támad a király adóztatási jogával szemben. A most csírázó rendi felfogás az adókivetés felségjogát nem ismeri el, a magánbirtokosok népeire az úr hozzájárulása nélkül kivetett rendkívüli adót törvénytelennek tartja.

A regálejvedelmek bérbeadása miatt is nagy elégedetlenség támadt. A bérletrendszer külföldön már korábban divatos volt. A bizánci pénzügyigazgatás a régi római rendszer folytatásaképpen egészen bérleti alapon állt. S ez a rendszer a jövedelmezőség szempontjából jól bevált, mert a bérlő, mint üzletember, a maga hatósági támogatást élvező tisztjeivel sokkal sikeresebben ellenőrizte a királyi pénz kizárólagos használatát, ügyesebben tudta megakadályozni a tilalmazott idegen valuták forgalmát és így sokkal több pénzt tudott forgalomba hozni, mint az üzletileg nem érdekelt királyi pénzváltó tisztek. A bérlő eredményesebben működött, mert a magánérdek is ösztönözte. Több jövedelme lévén, természetesen több bért is fizethetett, mint amennyit a házilag kezelt kamara hajtott s emellett felmentette a kincstárát a kezelés és igazgatás minden aprólékos gondjától. De ez az előny csak akkor áll fenn, ha a bérlet kifogástalan üzletemberek kezében van. Ha azonban csupán a haszonra néznek, a bérletrendszer igen nagy veszedelemmel járhat, mert a lelkiismeretlen bérlő, a rendelkezésére álló hivatalos hatalom segítségével, könnyűszerrel megszarolhatja, kizsákmányolhatja a kényére hagyott dolgozó népet. Nálunk 1219 és 1222 közt ez következett be. Dénes tárnokmester a legtöbbet ígérőknek adta bérbe a pénzverő- és sókamarákat s legtöbbet természetesen a lelkiismeretlen idegen kufárok ígértek. A XI. században Európaszerte jóhírű s a XII. században megromlott hírű III. Béla korában újra visszaszerző magyar királyi pénzverés mohamedán — mint akkor nevezték, szerezsen vagy izmaelita — és zsidó kereskedők zsákmányává lett, akik a kincstárát magas bérösszeggel kielégítve, rövid pár év alatt teljesen tönkretették a magyar pénz hitelét és elviselhetetlen terheket zúdítottak a királyi pénz használatára kényszerített országlakosokra. Pedig a külföldi pénz- és termény-

valuta kiszorításának s vele a kincstári jövedelmek állandó biztosításának egyedüli útja a királyi pénz hitelének helyreállítása lett volna.

Idegenuralom

Tetézte a bajokat az idegen udvari népség elhatalmasodása. Az udvar András korában újra idegenekkel telt meg. Gertrud sok rokonát és német hívét hozta az ország nyakára. Később Jolán királyné is szívesen vette magát körül francia hölgyeivel, papjaival és lovagjaival. Ezek az idegen urak és főpapi méltóságra emelt egyházi személyek persze nem kímélték a magyar vagyont s ha akadt is köztük oly tiszteletreméltó kivétel, aminő a szentéletű Róbert érsek volt, többnyire csak vagyonuk gyors gyarapítására, a királyi javak és jövedelmek minél alaposabb kizsákmányolására törekedtek. Az „ország javaiból legelő” idegenek élén maga a német királynő állt, ki testvéreit, rokonait a kincstár jövedelmeiből hizlalta. Bertold herceget, a királyné öccsét, András felesége unszolására s a kánoni szabályok megcsúfolásával tanulatlan huszonöt éves ifjú létére már 1206-ban kalocsai érsekké választotta. Ince pápát nagyon felháborította ez a választás s a harmincéves kánoni kor és megfelelő tanultság hiánya miatt vonakodott Bertoldot érseki méltóságában megerősíteni, a királyi családra való tekintettel mégis időt adott neki műveltsége hiányainak pótlására és a kánoni kor eléréséig elismerte „e/ecfus“-nak, választott érseknek. Bertold a pápai intésnek eleget teendő, hozzá is fogott a tanuláshoz. Vicenzába ment az egyetemre, de oktalan magatartásával és tudatlanságával itt is csak szégyent hozott magára és egyházára. A pápa 1209-ben kénytelen volt őt hazatérésre bírni. A megerősítést csak 1212-ben nyerte el, de az érsekség jövedelmeit kezdettől fogva élvezte. Vicenzából hazatérve, érseki méltósága mellé András egykori tartományát is megkapta báni minőségben s 1209 óta állandóan a királyné környezetében tartózkodott. Idemenekültek 1208-ban testvérei — Ekbért bambergi püspök és Henrik isztriai örgróf — is, akiket odahaza királyuk, Sváb Fülöp, meggyilkolásában való részességről vádoltak. András épp ezidőben teljesen lefoglalta a külpolitika, a bolgár háború és a halicsi magyar kormányzat megszervezése, örült, hogy a belügyekkel nem kell foglalkoznia. A kormány rúdja így szinte észrevétlenül a királyné és testvérei kezébe került, kiket a Győr-nemzetség németekkel később is szívesen cimboráló mosoni ágából származó Csépán (1207—1209) és Poth (1209—12) nádorok — a néhai Saul kalocsai érsek adományokkal bőven jutalmazott testvérei — híven támogattak. A merániak a magyar urak háttérbeszorításával német híveikre támaszkodtak. Jellemző, hogy mikor András felesége német földről jött udvarhölgyét és testvérét, Adolf szepesi prépostot, megadományozta, még a beiktatással sem magyar poroszlót bíztak meg, hanem a bambergi püspök udvarmesterét.

András király reformjai és az idegenuralom nyomán általános elégedetlenség támadt s már 1209-ben komoly mozgolódás észlelhető. Az összeesküvés lefolyása ismeretlen. Csak annyit tudunk, hogy a főurak egy csoportja III. Béla öccsének, a görög földön meghalt Géza hercegnek fiait akarta hazahozni és trónraültetni, de követeket Spalatóban elfogták és a király kezére adták s hogy Tomaj-nembeli Tiba ugyanezidőben leszúrta Csépán nádort, András egyik legbizalmasabb hívét. A külföldre menekült Tibát és Krako Volpot horvát nemesurat András fej- és jószágvesztésre ítélte, Korlát fia Benedek „hercegiét, Konstancia királyné spanyol udvarhölgyének férjét pedig, ki hosszú vajdasága után nemrégén még hercegi ranggal állt a halicsi magyar kormányzat élén, száműzetésre és jószágvesztésre ítélte. János esztergomi érsek, kivel szemben András 1205-ben Kalán pécsi püspököt szerette volna az esztergomi érseki székre emelni s aki, ha nem is tartott a trónöntőkkel, a királyság jogainak védelmét ígérő koronázási esküre hivatkozva, „az új intézkedésekhez egyáltalában nem adta beleegyezését“ Imre királytól kapott adománybirtokát veszítette.

Három évvel később újra feléledt a mozgalom s most a király belső emberei, főtisztviselői álltak élére. András magyar hívei eddig hallgattak, mert szerették a királyt és maguk is szívesen használták ki adakozó kedvét. Mikor azonban látták, hogy míg ők komoly szolgálatokkal, vérük és életük kockáztatásával igyekeznek királyuk kegyét elnyerni, idehaza idegenek dúskálnak a jóban s az ország javait dézsmálva, kényelmes életet élnek, mulatoznak, gazdagszanak, egyre jobban elkedvetlenedtek. András az elégedetlenség láttára 1212-ben új embereket állított kormánya élére. Nádorra Bór-nembeli Bánk királynéi udvarispánt, az egykori bánt, udvarispánná Kán-nembeli Gyula ispánt, a királyné udvarispánjává, vagy mint ekkoriban néha nevezték, kamarásmesterévé — *magister cubiculariorum* — Szák-nembeli Bare fia Miklóst, horvát és szlávón bánokká Kácsik-nembeli Mihály vajdát és Simon testvérét, majd helyükbe Hontpázmány-nembeli Mártont nevezte ki. Mellettük Hontpázmány-nembeli Tamás fia Sebös főpohárnokmester és fivére, Sándor ispán, Vázsony-nembeli Atyusz (Oghuz), Töre fia Péter volt királynéi udvarispán, Smaragd volt vajda és a „szakállas“ Mika ispán voltak a királyi tanács hangadó tagjai. Az erdélyi vajdaságot azonban András sógorának, Bertold kalocsai érseknek adta s mikor 1213-ban hadbaszállt, az esztergomi érsek és nádor mellőzésével, országa kormányzásával is őt bízta meg. A mellőzött magyar urakat ez az intézkedés végleg elkeserítette, összeesküdtek a németek ellen s mozgalmuknak a pap-vajda javára mellőzött Bánk nádort is sikerült megnyerniük, kit — később legalább úgy beszéltek — hitvesi becsületében is sérelem ért a királyné egyik testvére

részéről. Vejével, Simon ispánnal, Töre fia Péter ispánnal, Kácsik-nembeli Mihály és Simon bánokkal Bánk nádor maga állt az összeesküvő urak élére. Titkon — úgy látszik — János érsek is támogatta őket, ki Bertold javára 1211-ben az esztergomi érsek kizárólagos koronázási jogáról s a kalocsai tartományban addig gyakorolt minden joghatóságáról is kénytelen volt lemondani. Ince pápa ugyan nem erősítette meg ez egyezséget, de János ezért méltán mellőzést érzett s ha nem is helyeselte, nem ellenezte a királyné és Bertold ellen irányuló összeesküvést. Húsz évvel később azt beszélték, kétértelmű választ adott a hozzá tanácsért forduló uraknak: *reginam occidere nolite timere bonum est, si omnes consentiunt ego non contradico.*

Az összeesküvés célja az idegen uralom megbuktatása volt, de némelyek még messzebb mentek, András detronizálásával a kis Bélát akarták megkoronázni. A Halicsba indult király távollétében a pilisi erdőségben Lipót osztrák herceg tiszteletére rendezett vadászon szórakozó udvart az összeesküvők hirtelen támadással körülfozták s a kezük ügyébe akadt idegeneket minden kímélet nélkül halomra ölték. Lipót herceg lóra kapva, egerútat vett. Bertold érsek verés árán menekült. A kis Béla herceget Miska vasvári ispán vette gondjaiba, de a királyné nem menekülhetett. Péter ispán és Bánk veje sátrába törtek, könyörgésre nyújtott karjait levágták és teljesen összekaszabolták. Tetemének roncsait a királyi család hű francia papjai, a pilisi ciszterciták szedték össze s temették királyuk hazatérte után monostoruk sírboltjába. A király Leleszről hazatérve, tüstént törvényt látott. A gyilkosság vétkében elmarasztalt Péter ispánt karóba húzatta, több más lázadót elfogtak és kivégeztek, de legnagyobb részük elmenekült s András a pápától kiközösítésüket kérelmezve, további üldözésükről lemondott. Magyar hívei — úgy látszik — meggyőzték Gertrud és Bertold kormányzatának bűneiről, feltárták előtte az összeesküvés komoly és mélyenfekvő okait. Sógorát a vajdai méltóságról elmozdította és két püspök kíséretében külföldi útra küldte. Visszatérte után érseki méltóságába visszafogadta ugyan, de az ország kormányzatában többé nem adott neki szerepet.

Bánk nádor büntetlenül menekült. Nádori székét oda kellett hagynia, de a királyi tanácsnak vejével együtt tagja maradt. Maga 1213-ban pozsonyi ispán, 1217 és 1222 közt szlavón bán és udvarispán volt. Simon 1214-ben étekhordómester, egy évvel utóbb erdélyi vajda. András — úgy látszik — méltányolta lázadásuk személyi indokát és erkölcsi motívumait. A királytól és érseki sógorától súlyos sérelmeket szenvedett János esztergomi érsek kétes magatartása is enyhe megítélésben részesült. András a tapasztalatokon okulva, kegyeibe fogadta. Alig két évvel a merénylet után, Esztergom vármegye örökös ispánságát adományozta neki és utódainak, szentföldi útja alkalmával

pedig nemcsak elkobzott birtokát adta vissza, hanem gazdag új adományokban is részesítette.

Apód fia Dénes első kormánya

A kormány személyi összetétele alig változott, csak a méltóságokat cserélték el. Nádorra Bare fia Miklós lépett elő. Gyulából bán, majd egy évvel utóbb vajda lett, mikor is a báni méltóságot Atyusz ispán kapta meg. Márton bánt 1214-ben udvarispánná nevezték ki, miután Miska fia Salamon, ki apjával együtt nagy szolgálatakat tett a királyi gyermekek védelmére, egy évig viselt udvarispáni tiszteletet a tárnokmesterivel cserélte fel. 1215-ben azonban Márton és Salamon végleg kiváltak a kormányból, melynek szellemével egyetérteni nem tudtak s egyidőre Miklós nádor is visszavonult. Négy esztendőre Kán Gyula lett a nádor, Atyusz az udvarispán és Apód fia Dénes a tárnokmester. A többi tisztségek viselői évenként változtak, míg végül 1217-ben András szentföldi útja előtt újra Bánk a bán, Rafael a vajda, Csák-nembeli Dömötör az étekhordómester, Gyula nádor fia László a lovászmester és Atyusz fia Lőrinc a pohárnokmester. Bare fia Miklós, mint soproni, Smaragd mint pozsonyi, Mika mint bihari ispánok vettek részt a királyi tanácsban. Ezek a férfiak voltak és maradtak mindvégig a király legbensőbb bizalmas hívei, tűzönvízen át követői, akaratának és szeszélyeinek buzgó végrehajtói. Ők voltak András oly sok ellentmondást, bírálatot és gyűlöletet kihívó kormányrendszerének kiépítői.

Az 1213 és 1222 közt hatalmon levő kormány legtehetségesebb tagja, feje és irányító lelke a reformok nyomán jelentőségében egyre növekvő tárnokmesteri tisztséget viselő Apód fia Dénes volt. Az oppozíció vezetői, Béla ifjabb király és hívei őt tartották a rendszer főtámaszának, minden baj kútforrásának. A pápai követ 1233-ban Andrással egyezkedve megkívánta, hogy Dénes külön is megesküdjék az egyezésre. A király halála után pedig tanácsosai közül ő bűnhődött a legsúlyosabban. Míg a többiek jószágvesztéssel vagy börtönbüntetéssel menekültek, Dénes szemévelágával fizetett. A nádori méltóságnak szinte már fölébe emelt tárnokmesteri hivatal kiépítése s az új pénzügyi rendszer kiváló finánciális érzékének, koncepciózus leleményességének és kormányzókéességének, de egyszersmind utilitárius gondolkodásának és tág lelkiismeretének tanúi. Apód fia Dénes anyai részről német ivadék, de többi társaival együtt törzsökös magyar nemzetségnek leszámazója volt. Kormányzatuk mégsem különbözött Bertoldéktól. Cselekvésüket nem az ország és nép javának szempontjai, hanem a király személyes anyagi érdeke és szeszélye, a maguk önérdeke irányította s mikor erélyes kormányzásra leginkább szükség lett volna, arra képtelennek bizonyultak.

A királyi vagyon pocskékolása, a méltóságviselők mértéktelen kapzsisága, a jövedelmező tisztségek halmozása, a véde-

peik földesúri terheinek fokozására, saját jövedelmük és kiváltságaik gyarapítására. Sok hatalmaskodó földesúr minden jogcím nélkül kezdi foglalni a várak és kisbirtokú nemesek földjét. A birtokkal együtt a katonai és gazdasági hatalom is átcsúszott a nagybirtokosság kezére, mely hatalma növekedésével veszélyes vetélytársává fejlődött a királyi hatalomnak. Új erős politikai hatalom volt keletkezőben, a vagyonban folyton gyarapodó, szinte már oligarchikus méreteket öltő nagybirtokosságban, mely egyelőre újabb és újabb adományok reményében még támogatta a királyt, de csak idő kérdése volt, mikor lesz a közhatalom elszánt ellenségévé. Várjobbágyok, hospesek, várszolgák, magánföldesurak szabadjai addigi kötelékükből kilépve, vagv terheiken könnyítve, önhatalmúlag kezdenek magasabb társadalmi osztályok jogai szerint élni. Napirenden volt, hogy a vár kötelékébe tartozó emberek magukat nemesnek, serviensnek, hospesnek vagy előkelőbb kategóriába tartozó várnépnek igyekeztek feltüntetni. Az eladományozás, felszabadítás és önkéntes kiválás következtében egyre fogyó és emiatt súlyosabb terhet viselő várnép, melyet rövid néhány évi időszakonként változó ispánjai rendszeresen zsákmányoltak, a várbirtok területébe ékelt nemesi kisbirtok elfoglalására törekedett és szabad embereket igyekezett a maga közösségeibe kényszeríteni, saját terhei viselésére kötelezni. A nemzeti vagyonok felosztásával rohamosan szaporodott a szegény nemesek száma. A XIII. század elejére már a legtöbb magyar nemzetség ágakra, családokra szakadt s az ősi vagyon osztályát is megejtette, csupán a foglaláskori szállásbirtok vagy első adománybirtok központi birtoktestét és a nemzeti monostor kegyuraságát tartva meg közös birtokul. A személyes érdek jutalmaként új örökbirtokhoz jutott nemesek vagyonosodó családjával szemben a provinciális keretben élő és gazdálkodó nemesek vagyona vagy stagnált, vagy fogyott a természetes szaporodással bekövetkezett vagyonmegoszlás és a hatalmaskodó szomszédok, rokonok, a földéhes nagybirtokosság foglalásai miatt. Sokan akarva-nemakarva földjüket eladására, a király és magánföldesurak szolgálatára, teljes függetlenségük feladására kényszerültek. A teljes elszegényedés és jogvesztés ellen szinte egyedüli óvszernek a királyi serviensek sorába való beállítás látszott. A teljesjogú magyar nemsek egy nagy rétegének ide való beolvadása viszont természetszerűn vonta maga után a serviensek törekvését a teljes nemesi szabadságra és jogokra. Az egész társadalom megmozdult, cseppfolyóssá lett s hovatovább minden jogbiztonság megszűnt, mindenki előre törekedett vagy az előbbállókat igyekezett a maga színvonalára leszállítani.

Pénzügyi mentességek és visszaélések

Hasonló súlyos következményekkel járt a regalitáson alapuló új pénzügyi rendszer. A rendkívüli adó egyértelmű volt

a hadviselés és udvartartás terheinek a magánföldesúri népekre s így közvetve a birtokos osztályra való áthárításával. A pénzügyigazgatás új rendszere főleg a kereskedéssel foglalkozó népelemeket és a pénz használatára utalt vagyonosabb társadalmi rétegeket sújtotta. Ezért mindenki menekülni igyekezett az új terhek alól s a reformot nyomon követte a benne lefektetett elvek keresztültörése. A befolyásos egyházi és világi birtokosok mentességet kérnek és kapnak a rendkívüli adó fizetése és a pénzváltók beavatkozása alól. A földesúri hatóság alá tartozó népek egy része teljes adómentességet kap, másutt a birtokos úr vagy a községi autonóm hatóság kap kiváltságot az adó és pénzváltási illeték beszedésére és egy összegben való beszolgáltatására. Az egyéni mentességek szerzésére irányuló törekvés mellett általános elvi tiltakozás támad a király adóztatási jogával szemben. A most csírázó rendi felfogás az adókivetés felségjogát nem ismeri el, a magánbirtokosok népeire az úr hozzájárulása nélkül kivetett rendkívüli adót törvénytelennek tartja.

A regálejvedelmek bérbeadása miatt is nagy elégedetlenség támadt. A bérletrendszer külföldön már korábban divatos volt. A bizánci pénzügyigazgatás a régi római rendszer folytatásaképpen egészen bérleti alapon állt. S ez a rendszer a jövedelmezőség szempontjából jól bevált, mert a bérlő, mint üzletember, a maga hatósági támogatást élvező tisztjeivel sokkal sikeresebben ellenőrizte a királyi pénz kizárólagos használatát, ügyesebben tudta megakadályozni a tilalmazott idegen valuták forgalmát és így sokkal több pénzt tudott forgalomba hozni, mint az üzletileg nem érdekelt királyi pénzváltó tisztek. A bérlő eredményesebben működött, mert a magánérdek is ösztönözte. Több jövedelme lévén, természetesen több bért is fizethetett, mint amennyit a házilag kezelt kamara hajtott s emellett felmentette a kincstárt a kezelés és igazgatás minden aprólékos gondjától. De ez az előny csak akkor áll fenn, ha a bérlet kifogástalan üzletemberek kezében van. Ha azonban csupán a haszonra néznek, a bérletrendszer igen nagy veszedelemmel járhat, mert a lelkiismeretlen bérlő, a rendelkezésére álló hivatalos hatalom segítségével, könnyűszerrel megszarolhatja, kizsákmányolhatja a kényére hagyott dolgozó népet. Nálunk 1219 és 1222 közt ez következett be. Dénes tárnokmester a legtöbbet ígérőknek adta bérbe a pénzverő- és sókamarákat s legtöbbet természetesen a lelkiismeretlen idegen kufárok ígértek. A XI. században európaszerte jóhírú s a XII. században megromlott hírét III. Béla korában újra visszaszerző magyar királyi pénzverés mohamedán — mint akkor nevezték, szerecsen vagy izmaelita — és zsidó kereskedők zsákmányává lett, akik a kincstárt magas bérösszeggel kielégítve, rövid pár év alatt teljesen tönkretették a magyar pénz hitelét és elviselhetetlen terheket zúdítottak a királyi pénz használatára kényszerített országlakosokra. Pedig a külföldi pénz- és termény-

valuta kiszorításának s vele a kincstári jövedelmek állandó biztosításának egyedüli útja a királyi pénz hitelének helyreállítása lett volna.

Idegenuralom

Tetézte a bajokat az idegen udvari népség elhatalmasodása. Az udvar András korában újra idegenekkel telt meg. Gertrud sok rokonát és német hívét hozta az ország nyakára. Később Jolán királyné is szívesen vette magát körül francia hölgyeivel, papjaival és lovagjaival. Ezek az idegen urak és főpapi méltóságra emelt egyházi személyek persze nem kímélték a magyar vagyont s ha akadt is köztük oly tiszteletreméltó kivétel, aminő a szentéletű Róbert érsek volt, többnyire csak vagyonuk gyors gyarapítására, a királyi javak és jövedelmek minél alaposabb kizsákmányolására törekedtek. Az „ország javaiból legelő“ idegenek élén maga a német királynő állt, ki testvéreit, rokonait a kincstár jövedelmeiből hizlalta. Bertold herceget, a királyné öccsét, András felesége unszolására s a kánoni szabályok megcsúfolásával tanulatlan huszonöt éves ifjú létére már 1206-ban kalocsai érsekké választotta. Ince pápát nagyon felháborította ez a választás s a harmincéves kánoni kor és megfelelő tanultság hiánya miatt vonakodott Bertoldot érseki méltóságában megerősíteni, a királyi családra való tekintettel mégis időt adott neki műveltsége hiányainak pótlására és a kánoni kor eléréséig elismerte „e/ecfus“-nak, választott érseknek. Bertold a pápai intésnek eleget teendő, hozzá is fogott a tanuláshoz. Vicenzába ment az egyetemre, de oktalan magatartásával és tudatlanságával itt is csak szégyent hozott magára és egyházára. A pápa 1209-ben kénytelen volt őt hazatérésre bírni. A megerősítést csak 1212-ben nyerte el, de az érsekség jövedelmeit kezdettől fogva élvezte. Vicenzából hazatérve, érseki méltósága mellé András egykori tartományát is megkapta báni minőségben s 1209 óta állandóan a királyné környezetében tartózkodott. Idemenekültek 1208-ban testvérei — Ekbert bambergi püspök és Henrik isztriai örgróf — is, akiket odahaza királyuk, Sváb Fülöp, meggyilkolásában való részességről vádoltak. András épp ezidőben teljesen lefoglalta a külpolitika, a bolgár háború és a halicsi magyar kormányzat megszervezése, örült, hogy a belügyekkel nem kell foglalkoznia. A kormány rúdja így szinte észrevétlenül a királyné és testvérei kezébe került, kiket a Győr-nemzetség németekkel később is szívesen cimboráló mosoni ágából származó Csépán (1207—1209) és Poth (1209—12) nádorok — a néhai Saul kalocsai érsek adományokkal bőven jutalmazott testvérei — híven támogattak. A merániak a magyar urak háttérbeszorításával német híveikre támaszkodtak. Jellemző, hogy mikor András felesége német földről jött udvarhölgyét és testvérét, Adolf szepesi prépostot, megadományozta, még a beiktatással sem magyar poroszlót bíztak meg, hanem a bambergi püspök udvarmesterét.

András király reformjai és az idegenuralom nyomán általános elégedetlenség támadt s már 1209-ben komoly mozgolódás észlelhető. Az összeesküvés lefolyása ismeretlen. Csak annyit tudunk, hogy a főurak egy csoportja III. Béla öccsének, a görög földön meghalt Géza hercegnek fiait akarta hazahozni és trónraültetni, de követeket Spalatóban elfogták és a király kezére adták s hogy Tornaj-nembeli Tiba ugyanezidőben leszúrta Csépán nádort, András egyik legbizalmasabb hívét. A külföldre menekült Tibát és Krako Volpot horvát nemesurat András fej- és jószágvesztésre ítélte, Korlát fia Benedek „hercegiét, Konstancia királyné spanyol udvarhölgyének férjét pedig, ki hosszú vajdasága után nemrégén még hercegi ranggal állt a halicsi magyar koimányszat élén, száműzetésre és jószágvesztésre ítélte. János esztergomi érsek, kivel szemben András 1205-ben Kalán pécsi püspököt szerette volna az esztergomi érseki székre emelni s aki, ha nem is tartott a trónöntőkkel, a királyság jogainak védelmét ígérő koronázási esküre hivatkozva, „az új intézkedésekhez egyáltalában nem adta beleegyezését”⁴ Imre királytól kapott adománybirtokát veszítette.

Három évvel később újra feléledt a mozgalom s most a király belső emberei, főtisztviselői álltak élére. András magyar hívei eddig hallgattak, mert szerették a királyt és maguk is szívesen használták ki adakozó kedvét. Mikor azonban látták, hogy míg ők komoly szolgálatokkal, vérük és életük kockáztatásával igyekeznek királyuk kegyét elnyerni, idehaza idegenek dúskálnak a jóban s az ország javait dézsmálva, kényelmes életet élnek, mulatoznak, gazdagszanak, egyre jobban elkedvetlenedtek. András az elégedetlenség láttára 1212-ben új embereket állított kormánya élére. Nádorra Bór-nembeli Bánk királynéi udvarispánt, az egykori bánt, udvarispánná Kán-nembeli Gyula ispánt, a királyné udvarispánjává, vagy mint ekkoriban néha nevezték, kamarásmesterévé — *magister cubiculariorum* — Szák-nembeli Bare fia Miklóst, horvát és szlávón bánokká Kácsik-nembeli Mihály vajdát és Simon testvérét, majd helyükbe Hontpázmány-nembeli Mártont nevezte ki. Mellettük Hontpázmány-nembeli Tamás fia Sebös főpohárnokmester és fivére, Sándor ispán, Vázsony-nembeli Atyusz (Oghuz), Töre fia Péter volt királynéi udvarispán, Smaragd volt vajda és a „szakállas” Mika ispán voltak a királyi tanács hangadó tagjai. Az erdélyi vajdaságot azonban András sógorának, Bertold kalocsai érseknek adta s mikor 1213-ban hadbaszállt, az esztergomi érsek és nádor mellőzésével, országa kormányzásával is őt bízta meg. A mellőzött magyar urakat ez az intézkedés végleg elkieserítette, összeesküdtek a németek ellen s mozgalmuknak a pap-vajda javára mellőzött Bánk nádort is sikerült megnyerniük, kit — később legalább úgy beszéltek — hitvesi becsületében is sérelem ért a királyné egyik testvére

részéről. Vejével, Simon ispánnal, Töre fia Péter ispánnal, Kácsik-nembeli Mihály és Simon bánokkal Bánk nádor maga állt az összeesküvő urak élére. Titkon — úgy látszik — János érsek is támogatta őket, ki Bertold javára 1211-ben az esztergomi érsek kizárólagos koronázási jogáról s a kalocsai tartományban addig gyakorolt minden joghatóságáról is kénytelen volt lemondani. Ince pápa ugyan nem erősítette meg ez egyezséget, de János ezért méltán mellőzést érzett s ha nem is helyeselte, nem ellenezte a királyné és Bertold ellen irányuló összeesküvést. Húsz évvel később azt beszélték, kétértelmű választ adott a hozzá tanácsért forduló uraknak: *reginam occidere nolite imere bonum esi, si omnes consentiunt ego non contradico.*

Az összeesküvés célja az idegen uralom megbuktatása volt, de némelyek még messzebb mentek, András detronizálásával a kis Bélát akarták megkoronázni. A Halicsba indult király távollétében a pilisi erdőségben Lipót osztrák herceg tiszteletére rendezett vadászon szórakozó udvart az összeesküvők hirtelen támadással körülfoztak s a kezük ügyébe akadt idegeneket minden kímélet nélkül halomra ölték. Lipót herceg lóra kapva, egerútat vett. Bertold érsek verés árán menekült. A kis Béla herceget Miska vasvári ispán vette gondjaiba, de a királyné nem menekülhetett. Péter ispán és Bánk veje sátrába törtek, könyörgésre nyújtott karjait levágták és teljesen összekaszabolták. Tetemének roncsait a királyi család hű francia papjai, a pilisi ciszterciták szedték össze s temették királyuk hazatérte után monostoruk sírboltjába. A király Leleszről hazatérve, tüstént törvényt látott. A gyilkosság vétkében elmarasztalt Péter, ispánt karóba húzatta, több más lázadót elfogtak és kivégeztek, de legnagyobb részük elmenekült s András a pápától kiközösítésüket kérelmezve, további üldözésükről lemondott. Magyar hívei — úgy látszik — meggyőzték Gertrud és Bertold kormányzatának bűneiről, feltárták előtte az összeesküvés komoly és mélyenfekvő okait. Sógorát a vajdai méltóságról elmozdította és két püspök kíséretében külföldi útra küldte. Visszatérte után érseki méltóságába visszafogadta ugyan, de az ország kormányzatában többé nem adott neki szerepet.

Bánk nádor büntetlenül menekült. Nádori székét oda kellett hagynia, de a királyi tanácsnak vejével együtt tagja maradt. Maga 1213-ban pozsonyi ispán, 1217 és 1222 közt szlavón bán és udvarispán volt. Simon 1214-ben étekhordómester, egy évvel utóbb erdélyi vajda. András — úgy látszik — méltányolta lázadásuk személyi indokát és erkölcsi motívumait. A királytól és érseki sógorától súlyos sérelmeket szenvedett János esztergomi érsek kétes magatartása is enyhe megítélésben részesült. András a tapasztalatokon okulva, kegyeibe fogadta. Alig két évvel a merénylet után, Esztergom vármegye örökös ispánságát adományozta neki és utódainak, szentföldi útja alkalmával

pedig nemcsak elkobzott birtokát adta vissza, hanem gazdag új adományokban is részesítette.

Apód fia Dénes első kormánya

A kormány személyi összetétele alig változott, csak a méltóságokat cserélték el. Nádorrá Bare fia Miklós lépett elő. Gyulából bán, majd egy évvel utóbb vajda lett, mikor is a báni méltóságot Atyusz ispán kapta meg. Márton bánt 1214-ben udvarispánná nevezték ki, miután Miska fia Salamon, ki apjával együtt nagy szolgálatokat tett a királyi gyermekek védelmére, egy évig viselt udvarispáni tiszteletet a tárnokmesterivel cserélte fel. 1215-ben azonban Márton és Salamon végleg kiváltak a kormányból, melynek szellemével egyetérteni nem tudtak s egyidőre Miklós nádor is visszavonult. Négy esztendőre Kán Gyula lett a nádor, Atyusz az udvarispán és Apód fia Dénes a tárnokmester. A többi tisztségek viselői évenként változtak, míg végül 1217-ben András szentföldi útja előtt újra Bánk a bán, Rafael a vajda, Csák-nembeli Dömötör az étekhordómester, Gyula nádor fia László a lovászmester és Atyusz fia Lőrinc a pohárnokmester. Bare fia Miklós, mint soproni, Smaragd mint pozsonyi, Mika mint bihari ispánok vettek részt a királyi tanácsban. Ezek a férfiak voltak és maradtak mindvégig a király legbensőbb bizalmas hívei, tűzön-vízen át követői, akaratának és szeszélyeinek buzgó végrehajtói. Ők voltak András oly sok ellentmondást, bírálatot és gyűlöletet kihívó kormányrendszerének kiépítői.

Az 1213 és 1222 közt hatalmon levő kormány legtehetségesebb tagja, feje és irányító lelke a reformok nyomán jelentőségében egyre növekvő tárnokmesteri tisztséget viselő Apód fia Dénes volt. Az opposzió vezetői, Béla ifjabb király és hívei őt tartották a rendszer főtámaszának, minden baj kútforrásának. A pápai követ 1233-ban Andrással egyezkedve megkívánta, hogy Dénes külön is megesküdjék az egyezsége. A király halála után pedig tanácsosai közül ő bűnhődött a legsúlyosabban. Míg a többiek jószág vesztéssel vagy börtönbüntetéssel menekültek, Dénes szemével világával fizetett. A nádori méltóságnak szinte már fölébe emelt tárnokmesteri hivatal kiépítése s az új pénzügyi rendszer kiváló finánciális érzékének, koncepciózus leleményességének és kormányzókéességének, de egyszersmind utilitárius gondolkodásának és tág lelkiismeretének tanúi. Apód fia Dénes anyai részről német ivadék, de többi társaival együtt törzsökös magyar nemzetségnek leszámazója volt. Kormányzatuk mégsem különbözött Bertoldéktól. Cselekvésüket nem az ország és nép javának szempontjai, hanem a király személyes anyagi érdeke és szeszélye, a maguk önérdeke irányította s mikor erélyes kormányzásra leginkább szükség lett volna, arra képtelennek bizonyultak.

A királyi vagyon pocskékolása, a méltóságviselők mértéktelen kapzsisága, a jövedelmező tisztségek halmozása, a véde-

lemre szoruló kisbirtokosokat s az udvari klikkhez nem tartozó főurakat egyaránt sújtó hatalmaskodás András szentföldi hadjárata idején ért a tetőpontra. A kormány tagjai közül Dénes tárnokmester, a nádorviselt Miklós, Dömötör étekhordómester és László lovászmester, Smaragd, Mojs és Sebös ispánokkal együtt a király kíséretében szálltak hadba. De itthonmaradtak az ország kormányzatával megbízott János esztergomi érsek támogatására Gyula nádor, Atyusz udvarispán, Bánk szlavón bán és a tenger mellék kormányzatával megbízott Pontio della Croce, a magyarországi temlomosok mestere. A derék olasz lovag meg is felelt a beléje helyezett bizalomnak, de a többiek a király távollétében lábrakapott hatalmaskodások megfékezése helyett csak a maguk érdekeivel törődtek. A hatalmaskodás és visszaélések ellen szót emelő János érsek képtelen volt a rend fenntartására s a hatalmakodó főurak elől maga is kénytelen volt külföldre menekülni. Mire András hazatért, teljes volt a felfordulás és üres a kincstár. A pápához írt levelében keservesen panaszkodik, hogy mialatt ő a kereszt védelmében a távol Keleten hadakozott, országának hatalmaskodó nagyjai, „a Sátán kárhuzatos fiai,“ teljesen tönkretették az országot, felforgatták a rendet s tizenöt év munkája sem lesz elegendő a rend helyreállítására, a károk jóvátételére.

Andrásnak minden oka megvolt, hogy kormányát jobbal cserélje fel, mégsem tudta magát döntő cselekvésre határozni s így megint csak a tisztségeket cserélték fel. A nádori székbe újra az erélyes, de eszközeiben nem nagyon válogatós Bare fia Miklós került. A nádorságról elmozdított Gyula két vármegye ispánságát kapta, Atyusz a királyné mellett 1217 óta viselt udvarispáni tiszttét megtartva, szlavón bán és varsadi ispán lett, mert Szlavóniát és Varasd megyét a király ezidőben Somogy, Zala és Veszprém megyékkel együtt hitbérül kötötte le feleségének. Erdélyi vajdává Neuka ispánt, udvarispánjává a vitéz és becsületes Rátót-nembeli Gyulát szemelte ki András, de 1221-ben a derék Gyula és vele Neuka is kivált a kormányból s udvarispánná Bánk lett, a vajdaságot Péter fia Pál, a királynéi udvarispán tiszttét pedig ugyanekkor Kán Gyula volt nádor vette át. A kisebb tisztségek viselői 1217 óta nem változtak. Helyén maradt Apód fia Dénes tárnokmester is, kinek tisztsége most emelkedett igazán nagy jelentőségre.

Az új kormányra a teljes csőd szélére jutott államháztartás rendbehozatalának nehéz feladata hárult. András és tárnokmestere — láttuk — új adórendszer bevezetésével és a regalitás alaposabb kiaknázásával igyekeztek a feladatnak megfelelni. De sor került a megfogyatkozott várjavak és az udvari gazdagság reorganizálására is. A király 1221-ben elrendelte az erőszakosan elfoglalt várföldek és a vár kötelékéből jogtalanul kivált emberek visszaszerzését. Országszerte minden megyébe széleskörű felhatalmazással ellátott bírói bizottságok — így

Békés és Bihar megyébe Gyula volt nádor, Illés, Sándor és Tiborc ispánok, Borsod megyébe Tamás egri püspök, Pósa bán, Simon és Móric ispánok, Szabolcs és Újvár megyékbe Bánk udvarispán és Benedek ispán — szálltak ki és ítélték a király nevében a várjobbágyok és várnépek előterjesztése alapján tárgyalt birtokügyben, a kétes esetekben istenítéleti bizonyítást — esküt vagy tüzesvaspróbát — rendelve el. Miklós nádor ugyanekkor megbízást kapott a királytól az udvarnokoktól jogtalanul elfoglalt királyi földeknek visszaszerzésére. A királyi és várföldek visszaszerzésére kiküldött bírák a nyilvánvaló foglalások és elidegenítések visszaszerzésével érdemes munkát végeztek, de — az egy évvel utóbb kiadott Aranybulla intézkedéséből következően — buzgalmukban sokszor jogos és méltányos adományokat is visszavettek s így működésük csak növelte az elégedetlenek számát. Különösen a kisebb birtokosok, a királyi serviens vitézek immár népes osztálya szenvedett sérelmeket, mert a nagybirtokosokkal szemben a király bírái tehetetlenek voltak. A főtisztviselőktől, ispánoktól, kamarai tisztektől sokat zaklatott katonaosztály tagjai komoly érdemekért, hív szolgálatért kapott földjük élvezetében és kiváltságaikban háborgattatva nagyon elkeseredtek és jogaik védelmére országszerte szervezkedni kezdtek. Mozgolódásuk nagy jelentőséggel bírt, hiszen András eddig — legszűkebb udvari környezetéről nem szólva — éppen a serviensekben látta s méltán kormányrendszere főtámaszait. Elkedvetlenítésük súlyos taktikai hiba volt, mert az elégedetlenség ezidőben már általánossá vált.

Általános elégedetlenség

A királlyal szemben kezdettől fogva bizalmatlan pápa és a főpapság Andrásnak egyházi ügyekben tanúsított önkényes eljárása miatt neheztelt s elégedetlenségük csak fokozódott, mikor a király háramiás, kobzás útján és más címen birtokába vett nemesi birtokokról megtagadta a tizedet, a reászállott kegyúri jogokat eladományozta, mohamedánoknak és zsidóknak — kamaraispánjainak — keresztény szolgák és szabadok tartását, alkalmazását engedélyezte, egyházi javakon és személyeken hatalmaskodó hívei vétkét megtorlatlanul hagyta s a papokat világi bíróság elé kényszerítette és megadóztatta. Honorius pápa többször figyelmeztette Andrást a sérelmek orvoslására s a király főpapjai kérésére 1222 elején ünnepélyes kiváltságlevélben volt kénytelen biztosítani az egyházi személyek törvénykezési és adómentességét, minek értelmében tonzúrárt viselő papi személyek világi bíróság elé nem idézhetők, szabad dénárt és semmi más közadót nem fizetnek s a felettük hatalmaskodó jobbágyurak és adószedők bűnösöként fognak törvény elé állíttatni. Ezzel szemben magának csak annyit kötött ki, hogy szolgálai — udvarnokai és várszolgái — közül senkit pappá ne szenteljenek s az egyházi szemé-

lyek világiak ellen indított perekben a királyi bíróság előtt keressék igazukat. A kiváltságlevél kibocsátása alkalmas volt a papság megnyugtatóra, de nyomban utána új felháborodás kelt. A főpapok — János érsek kivételével, ki mióta újra élvezte királya kegyeit, ellene még szólni sem igen mert — egyértelműen tiltakoztak a botrányos terv ellen, hogy Bélát elválasszák vele két éve törvényes házasságban élő s már királynéva is megkoronázott feleségétől. Tiltakozásukat a pápa elé terjesztették s tőle kérték András szándékának megakadályozását, a fiatal királyt pedig ellenszegülésre, felesége visszafogadására biztatták.

A főpapok fellépése Béla királyt is az elégedetlenek táborába sodorta. Már előbb sem szívesen engedett apja parancsának, kit „anyja gyilkosainak” — Bánknak, Simonnak — pártolása és kormányzati elvei miatt amúgy sem túlságosan szeretett. Most a válás rákényszerítése miatt valósággal ellenségévé lett s túlbuzgó hívei biztatására egyenrangú vetélytársként kezdett viselkedni.

Legnagyobb volt az elégedetlenség a szűkebb udvari körhöz nem tartozó birtokosság körében. Sok birtokos urat elkedvetlenített és a király ellenségévé tett a tisztségek és örök-birtokok adományozásánál tapasztalt mellőztetés. Mások a királyság, a haza jövő sorsán aggódva, elvi okokból kárhoztatták az örök-birtokok adományozásának rendszerét. András reformja és a királyi bőkezűség korlátlanágáról okleveleiben is fennen hirdetett felfogása egyenes megtagadása volt elődei gazdaság- és pénzügypolitikai rendszerének s így szükségképpen kihívta a régihez ragaszkodó konzervatív elemek bírálatát és ellenzését. Imre egykori híveit az is bántotta, hogy a király 1219 óta uralkodási éveit többé nem III. László halálától, saját koronázásától számította, hanem 1204 tavaszán Imre fogságából történt kiszabadulásától s ezzel nemcsak László, hanem — az utolsó évekre vonatkozólag — Imre uralkodásának törvényességét is kétségbevonta. A nagybirtok kialakulása, a nemzetségi osztály megejtése és a hatalmaskodások miatt elszegényedett nemesek társadalmi helyzetük sülyedésének, vagyonuk megfogyatkozásának kútforrását látták a birtokreformban, András újításaiban. A szerviensek a várföld visszaszerzésekor szenvedett sérelmek miatt, a várjobbágyok a várföld megfogyatkozása miatt elégedetlenkedtek. A kereskedő és iparos vendégnépet a kamarai tisztek zsarolása keserítette el.

Forradalmi mozgalom

A legkülönbözőbb néprétegek folyton növekvő elégedetlensége 3222-ben forradalmi erejű megmozdulásban robbant ki. Királyaink Szent István óta évente — kezdetben Nagybaldogasszony, majd Szent István-napján — általános törvénylátó széklet tartottak Fehérvárott, mikor is minden alatt-

való a király elé járulhatott és személyes elbírálása, ítélete alá terjeszthette panaszait, ügyét-baját, kívánságait. Az 1222. év tavaszán országsszerte hangoztatni kezdték, hogy a király évente kétszer köteles ily törvénynapot tartani és ott népe kívánságait, panaszait meghallgatni. András engedett a közhangulatnak, tavasz derekára — valószínűleg Szent György napjára — törvénynapot hirdetett, pedig a régi szokással ellenkező óhajnak a kormányzat ellen irányuló taktikai oka volt. A kisbirtokosok tömegei a tavaszi törvénykezési időszak alkalmával könnyebben voltak megmozdíthatok, mint Szent Istvánkor, a nyári munka, betakarítás, cséplés idejében, így történt, hogy a királyi serviensek, várjobbágyok, kisbirtokos nemesek igen nagy számban sereglettek Fehérvárra s az ellenzéki főurak egy csoportjának vezetésével kormánya elbocsátására és követeléseik elismerésére kényszerítették Andrást.

A törvénynap gyülekezetnek forradalmi megmozdulása nem állt példa nélkül történetünkben. I. Bélát ily módon akarták a pogány lázadók a keresztény hit megtagadására, a katólikus papok eltávolítására és a régi rend visszaállítására bírni. II. Gézát 1151-ben a királyi udvarnokok kísérelték meg Szent István-napján zajos lázongással a pannonhalmi apátság-nak adott földjük visszavételére kényszeríteni. De ezek a mozgalmak nem jártak eredménnyel, mert az erőviszonyok akkor mások voltak. I. Béla és II. Géza hadseregükkel könnyen leverték a lázadókat, de most maguk a király katonái, vitézei — serviensek és várjobbágyok — voltak a lázongók s a fegyveres tömeggel szemben András tehetetlennek bizonyult.

„A roppant sokaság” — Honorius pápa szavai szerint — „elvetve az észtól parancsolt szerénységet, nehéz és igazságtalan dolgot követelt királyától, hogy a gyűlölt főurakat és nemeseket méltóságaiktól és tisztségeiktől megfosztva, országából száműzze és javaikat a nép közt felossza.” A király félt, hogy „ha nem teljesíti kívánságukat, vad zavargásokra fognak vetemedni,” elbocsátotta kormányát és a köztudatban „Aranybulla” néven szereplő aranypecsét alatt kiállított ünnepélyes kiváltságlevélben kormányának tagjait „hamis tanácsokat adó, gonosz vagy önnön hasznukat kereső embereknek” bélyegezte és „az ország nemeseinek és országa többi lakosainak *Szent István királytól szerzett és engedélyezett*, de némely királyok által hatalmasul megrontott szabadságát megerősítette.”

Az aranybulla

Az Aranybulla Nagy Lajos 1351. évi megerősítése óta a nemesi szabadságjogok foglalataként ismeretes, így került a törvények hivatalos gyűjteményébe is. Kibocsátásakor azonban nem gondoltak a magyar nemesség — a *nobiles* — jogainak és kiváltságainak biztosítására és megerősítésére,

mert a nemesek származás és első foglalat — *prima occupatio* — címén élvezett szabadsága és jogai az ősi szokásban gyökereztek, azok erejét a királyi megerősítés csak gyengíthette volna s a foglalat nemesek ivadékai mindaddig, míg maguk is részt nem vettek a törvényhozásban — tehát az 1291. évi első rendi országgyűlésig — sohasem kérték és kívánták azok királyi elismerését. A nemesuraknak az 1222. évi mozgalmat irányító kis csoportja is keveset követelt a maga részére, csupán a régi szokással ellenkező s a nemesi jogokat csorbító újítások és visszaélések megszüntetését és a rendi szellem ébredésével napirendre került politikai jogainak elismerését kívánta néhány általános érdekű szakaszban. Annál nagyobb szüksége volt a nemesség alsó határán mozgó s a teljes nemesi szabadság elnyerésére még csak törekvő katonasztálynak, a királyi szervienseknek és várjobbágyoknak Szent Istvánra visszavezetett, de részben még csupán posztulált jogainak elismertetésére. Erről beszél az Aranybulla bevezetése, mikor „a nemesek és más országlakosok Szent Istvántól szerzett és engedélyezett szabadságáról“ és nem a nemesség ősi jogszokásban gyökerező jogairól és szabadságáról szól.

Az általánosabb érdekű intézkedések az idegenek elhatalmasodása, a pénzügyigazgatási és egyéb hivatali visszaélések és a tisztségelhalmozás ellen irányulnak. A külföldieket András minden birtokszerzéstől eltiltja s a múltban kapott vagy vásárolt birtok eladására kötelezi, nyilván a Gertrud halála után hazájukba visszatért német birtokosokra és talán a német lovagrendre is célozva. Magyarországra telepedő tisztas idegen urak méltóságra emelését az ország tanácsurainak hozzájárulásától teszi függővé. A pénzverő- és sókamarák és vámok bérletétől, kezelésétől az izmaelitákat és zsidókat eltiltja s e fontos pénzügyi funkciókra magyar nemesurak alkalmazását rendeli. A királyi pénznek egy esztendeig való érvénybentartásáról intézkedve, III. Béla pénzeihez hasonló, tehát jó ezüsből vert dénárok kibocsátását írja elő. A szalacsi, szegedi és határszéli sóraktárokon kívül minden más sóraktárat megszüntet. Vármegyéknek és méltóságoknak örök-birtokul való adományozásáról végképen lemond s a megyésispánokat ispáni harmaduk élvezetére szorítva, őket a királyt illető kétharmad jövedelem, valamint a csöbörpénz, ököradó és vámok hiánytalan beszolgáltatására utasítja. A tisztségek elhalmozását szigorúan megtiltja, csupán a nádorispánnak, a bánnak a királyi és királynői udvarispánnak engedélyezi tisztükön felül még egy ispánság viselését. Általános érdekű még a nádori és udvarispáni bíráskodás szabályozása is, de ez már a szerviensek törvénykezési kiváltságainak biztosításával függ össze.

Harmincegy szakasz közül huszonhárom a katonáskodó és adófizető szabadok kiváltságaival foglalkozik. A vár-

jobbágyokat András megerősíti Szent István királytól szerzett, a telepes vendégeket kezdettől fogva élvezett szabadságukban s a vár népét megrontó, ispánságát tisztelességgel nem gondozó ispánokat tisztségüknek elvesztésével és a károk megtérítésével sújtja. A királyt utazásában kísérő jobbágyurakat eltiltja a nép zsákmányolásától és nyomorgatásától.

A királyi serviensek megerősítetnek régóta élvezett törvénykezési kiváltságukban, melynek értelmében a megyés ispánok bírói hatósága alól a gyors intézkedést követelő pénzváltási és tizedügyek, valamint a lopás kivételével, a megyei udvarispánok alól pedig tökéletesen mentesek és csupán a királyi kúria ítélőszéke előtt perelhetők. A király e végből Szent István ünnepét minden esztendőben köteles Fehérvárott ünnepélyesen megülni, hacsak betegsége vagy nehéz országos ügyek nem tartóztatják, mikor is a nádorispán okvetlenül ott legyen helyette és az ő képeben hallgasson meg mindenkit; a királyi serviensek pedig, ha akarnak, ilyenkor valamennyien odagyűlhessenek. A törvéynapra bármi okból eljönni képtelen felek azonban mindig jogorvoslatot találhatnak a nádornál, aki most már — száz év előtti hatáskörének lényeges bővülésével — minden országlakos ügyében különbség nélkül ítélezhetik, csupán a nemesurak — *nobiles* — fő- vagy birtokvesztéssel járó bűnügyeiben köteles a király kifejezett hozzájárulásával ítélni. A nádorispán hatáskörének bővülése szükségképen vonta maga után a királyi udvarispán hatáskörének kiterjesztését. Az Aranybulla rendelkezése szerint az udvarispán, kit ezidő óta királyi udvarbírónak — *iudex curiae regis* — s magyarul „országbíródnak kezdenek nevezni, ugyanoly bírói hatáskörben működik, mint Szent László idejében a nádor: a királyi udvarban a király, illetőleg a nádor helyetteseként mindenki felett ítélezhetik, de saját birtokára senkit sem idézhet a tiszti fennhatósága alá tartozó udvarnokokon kívül. A hatalmaskodó főuraktól sokat szenvedő serviensek kifejezett biztosítást kaptak, hogy a király őket — akárcsak a többi nemeseket — perbehívás és rendes törvénylátás nélkül semmiféle hatalmas úr kedvéért elfogatni vagy javaikban megnyomorítani nem fogja. Viszont azonban a törvény rendjén elmarasztaltak védelmétől is eltiltották a hatalmasokat. Szabadságot kaptak továbbá a serviensek, hogy a királytól búcsútvéve, akadály nélkül mehessenek tőle fiához s mert annak szolgálatába álltak, birtokuktól meg ne fosztassanak. Törvényesen fej vesztésre ítélt, avagy bírói eljárás alatt álló servienst azonban sem a király, sem fia nem fognak szolgálatukba fogadni. A kényszerpénzváltás és dézsmafizetés során a serviensek s a kamarai és főpapi tisztek közt támadt viszályok bírói elintézése a területileg illetékes megyés ispán, a tolvajlási esetek a királyi billogosok — megyei bírák — hatáskörébe utaltattak. A törvénykezési kiváltsághoz hasonló

fontosságú kiváltsága volt a katonáskodó osztályoknak az adómentesség. Ezért András teljesen felmenti a királyi serviensek birtokát a rendkívüli adó és szabad dénár fizetése, valamint a királyi beszállás, királyi lovászok, pecérek, solymárok beszállása, az egyházi dézsma után a király lovainak járó tized és a királyi disznók legeltetésének terhe alól. Megengedi továbbá az egyházi tized terményben, gabonában, borban leendő fizetését s a püspököknek megtiltja a pénzbeli ellenérték követelését, ami a szegényebb néposztályokra súlyos teherrel járt. Mindezek a kiváltságok a királyi udvari vitézek régi szabadságában gyökereztek. Imre király az erdélyi németek közt lakó Olasz Jánost udvarába fogadva, vagyis servienssé emelve, ugyanezeket a kiváltságokat biztosította számára: szabad bejárást az udvarba, ami a törvénynapon való megjelenéssel egyértelmű, mentességet minden bíró hatósága alól a király és a nádor kivételével és minden javai, birtokai és házai után teljes adómentességet. Új volt azonban az Aranybullának a hadbaszállást szabályozó intézkedése.

A királyi serviens királyához fűző személyes viszonyából kifolyólag *servitiumként* terhelő hadbaszállás kötelezettségét, minek értelmében a vitéz hűbérurát bárhová köteles volt harcba követni, András — elveit megtagadva — a honvédelmi harcra korlátozta s az ország határán túl vezetett hadjáraton való részvétel alól a királyi servienseket felmentette. Királyuk követésére külföldön csak díjazás, zsold ellenében kötelezte őket és felmentést adott a hadbaszállást elmulasztó vitézeket terhelő hadibírság fizetése alól is, mert „a királyt az országon kívül csak azok kötelesek hadba követni, akik tőle ispánságot vagy pénzt kaptak.“ Az 1221. évi várföldvisszaszerző akció visszhangjaként azt is elrendelte, hogy „méltó szolgálattal — *iusto servitio* — szerzett birtokától soha senki meg ne fosztassék,“ jövőre nézve pedig a háborúban elesett, tisztet viselő jobbágyok és serviensek fia vagy testvére részére méltó adományt rendelt. A külföldre való hadbaszállás kötelezettségének megszüntetése egyértelmű volt a személyes függőségén alapuló *servitium* eltörlésével.

A királyi serviensek e kiváltsággal a honvédelemre szintűgy kötelezett törzsökös nemesek jogait nyerték el s e kiváltság, valamint törvénykezési kiváltságuk és adómentességük birtokában velük szinte teljesen egyenjogúvá lettek. Csupán egy tekintetben maradt fenn jogi különbség foglaló nemes és királyi serviens közt, az öröklési jog tekintetében.

A foglalás címén bírt nemesi birtok elhagyományozható nem volt s a nemzetségben ágról-ágra szállt. Az adománybirtok Kálmán törvénye értelmében egyenes ágon és a testvér ágán öröklődött, de az ivadékok magszakadása esetén a királyra szállt vissza. András az Aranybullában erről a jogáról

lemondott s a serviensek hűbértokát szabad birtoknak ismerte el, de megkülönböztette a nemesi örökbirtoktól. A servienseknek fiú nemlétében — a leánynegyed biztosítása mellett — teljesen szabad végrendekezési jogot adott. Végrendelet hiányában a rokonok törvényes öröklési jogát, a nemzetségi örökösödést ismerte el s a király háramlási jogát a rokonokkal teljességgel nem bíró serviensek birtokaira korlátozta. IV. Béla 1267. évi kiváltságlevelének és az 1291. évi törvénynek hasonló értelmű rendelkezései után a nemzetségi örökbirtok és a serviensi birtok jogi különbsége csak Nagy Lajos 1351. évi rendelkezésével enyészett el, mikor az Aranybullát megerősítve, annak az öröklésről intézkedő negyedik pontját hatályon kívül helyezte s a szabad fogláló nemességgel akkor már teljesen összeolvadt nemes serviensekre — egy század alatt kialakult jogszokásuknak megfelelően — az „ösiség“ néven ismert nemzetségi öröklési jogot terjesztette ki. Nagy Lajos módosító rendelkezésével a királyi serviensek a XIV. század derekán már fennálló tényleges állapothoz képest formailag is teljes jogú nemesekké lettek s a XIII. század második felében velük társadalmilag egybeforrott közép- és kisbirtokos nemesekkel a vármegyénként szervezkedő nemes királyi serviensek majdan közjogi renddé fejlődő köznemesi osztályában olvadtak össze, mely ezidő óta az Aranybullában látta legfontosabb közjogi alapokmányát s Verbőczi Hármaskönyvéig az összes nemesi jogoknak legszabatosabb, törvényerejű összefoglalását.

Alkotmányjogi rendelkezések

A fehérvári törvénynap évenkénti megtartásának s a király személyes jelenlétének kötelezettsége a királyi serviensek megjelenési jogának biztosításával kapcsolatban egyértelmű volt a Szent István-napi törvénylátó sokadalomnak politikai funkciót gyakorló országos gyülekezetté alakításával. A szöveg ugyan nem beszél ilyesmiről, csupán törvénykezésről, panaszok meghallgatásáról és elintézéséről, de a gyakorlatban az egész nemesi és serviensi had fegyveres gyülekezete, mely politikai akaratának a királlyal szemben is érvényt szerezhetett, ha nem is volt még országgyűlés a későbbi értelemben, mégis inkább politikai jogokat gyakorló országos gyűlés, semmint a királyi szék előtt igazságot kereső alattvalók panaszos gyülekezete. Részvevői már 1222-ben maguknak követelték a nádor és a többi főtisztviselők utólagos felelősségre vonásának, vétkesség esetén eltávolításának alkotmányos jogát. Az 1222. évi Aranybullából hiányzik ugyan az erre vonatkozó rendelkezés, de Honorius pápa idézett szavaiból kiderül, hogy a Fehérvárra összegyűlt sokaság 1222-ben valóban élt a jogával, eltávolította a régi nádort és tanácsurakat s helyükbe újak kinevezését vívta ki. Az Aranybulla záradéka a méltóságviselők sorában csak tíz főpapot említ, az

elbocsátott kormány tagjait már fel sem sorolták, az újak még nem szerepelnek. A német lovagrend részére 1222 június 3-ika előtt kiállított oklevélben azonban András kormányzatában eddig ismeretlen nevekkal találkozunk, melyek viselői — akár-csak az 1209. évi forrongás vezérei: János érsek és Benedek — Imre király mindedig mellőzött és elnyomott híveinek, a legelkeseredettebb ellenzéki pártnak táborából kerültek ki. Bare fia Miklós nádor kormányának elkergetése után András a fegyveres gyülekezet nyomása alatt Imre egykori udvarispánjának, Csanád-nembeli Vejtének Tódor fiát nevezte ki nádornak. Udvarbíró Bór-nembeli Pósa lett, a bukott kormány tagjainak — Bánknak, Gyulának, Miklósnak — fellépésére 1212-ben elmozdított Pót nádor veje. A báni méltóságra Ipoly, Imre egykori bánja került vissza. A nagyfontosságú pozsonyi és bihari ispánságokat az öreg Tiborc és Illés békési ispán kapták, kik 1221-ben András megbízásából a Tiszántúl együttműködtek a várföldek visszaszerzésére küldött bíróságban, de nem tartoztak belső környezetéhez. Tiborc még 1198-ban tűnt fel az ispánok sorában s Imrét haláláig híven szolgálta. Tódor nádor és társai az országos gyülekezet bizalmából kerültek kormányra. Kinevezésükkel s a régi kormány elbocsátásával András — habár kényszer hatása alatt is — elismerte a nemzeti akaratra hivatkozó gyűlés befolyását a nádor és királyi tanács kinevezésére, eltávolítására, ami lényegében a miniszteri felelősség elvének elismerését jelenti. Az alkotmányos felelősség elvében gyökerezik az Aranybulla azon rendelkezése, hogy a visszaéléseket elkövető ispán „az ország színe előtt,” vagyis a törvényt nap gyülekezeten foztassék meg méltóságától, valamint a királyi tanácsnak és a nádornak juttatott ellenőrző közjogi hatáskör is. Az indigenák tisztségre emelését a királyi tanács hozzájárulásától tették függővé, az udvari tisztból országos bírói méltóságra emelt nádort pedig széleskörű ellenőrző hatáskörrel ruházták fel. A hét egyenlő példányban arany pecsét alatt kiállított oklevél egyik példányát a mindenkori nádorispánra bízta, „örizze oly módon, hogy az írást mindenkor szeme előtt tartván, se ő maga el ne térjen valamikép a mondott dolgoktól, se a királyt vagy nemeseket, vagy másokat eltérni ne engedje/⁴ Ezt a szerepet csak oly nádor tölthette be, aki nemcsak királya, hanem a nemesség bizalmát is bírta s az 1222. évi mozgalom eredményeképpen csakugyan olyan nádora volt az országnak, akít a forrongó nemesek és serviensek bizalma emelt méltóságába.

Ellenállási jog

A törvényt és jogot sértő királlyal szemben az Aranybulla még egy hatalmas fegyvert is adott a nemesség kezébe, az egyéneként és együttesen való fegyveres ellenállás jogát. „Hogyha pedig — úgymond — mi, vagy az utánunk következő

11. ANDRAS ARANYBULLÁJA, A MAGYAR NEMZETI
MÚZEUMBAN ELHELYEZETT KALLAY-LEVÉLTÁRBAN
ŐRZÖTT 1223. ÉVI OKLEVÉLEN. Előlapján a trónon ülő ki-
rály képe látható, jobbában kormánypálcáival, baljában ország-
almával, jobbról ragyogó nap, balról félholddal körülvelt csil-
lag kíséretében. Körirata: f A N D R E A S. D (e) I. G R A (cia).
V N G (ar) I E. D A L M (acie). C H (r) O A (cie). R A M E.
S (er) V I E. G A L I C (ie). L O D O M E R I E Q (ue). R E X.
Hátlapján a királyi címer: hétszer vágott háromszögű pajzs
2-ik, 4-ik és 6-ik csíkjában 2—2 szembe lépő, egymástól 1—1
szívalakú dísszel elválasztott oroszlán, a 8-ik csíkban csak egy,
jobbra lépő, hátra néző oroszlán látható. Körirata: f S I G I L -
L U M. S E C V N D I. A N D R E E. T E R C I I. B E L E.
R E G I S. F Í L I I.

királyok közül valaki ezen mi szerződésünknek valaha ellene járna, mind a püspököknek, mind más jobbágyuraknak és országunkbeli nemeseknek egyenként és összesen, jelenvalóknak és jövődöbelieknek és utódaiknak szabad legyen mindörökké nekünk és az utánunk következő királyoknak minden hűtlenség vádja nélkül ellentállni és ellentmondani“

Az 1222. évi tavaszi mozgalom irányítói aragóniai Konstancia férjének, Imre királynak, hívei voltak. Közeláll a feltevés, hogy a királyné kíséretében Magyarországra jött és itt megtelepedett spanyol urak révén ismerkedtek meg az aragón királyság alkotmányjogi intézményeivel, aminők a *cortez* részvétele — az Aranybulla nádorának egyetemes bírói hatáskörével rendelkező — *jusüzza* választásában, a justizza ellenőrző közjogi hatásköre és a *ius resistendi*, a nemesség ellenállási joga voltak. Az Aranybullában ezeknek a magyar jogfejlődéstől sem egészen idegen és a szentföldi hadjáraton a francia-normann államokban is megfigyelt intézményeknek megállapítását kísérelték meg, de kísérletük kudarccal járt.

Béla trónraemelésének terve

Az alkotmányjogi újítások az új nádor körül csoportosuló főurak szűk körén kívül általános ellentmondással találkoztak. András a Fehérvárra felvonult fegyveres had nyomása alatt elfogadta ugyan azokat, de megtartásukra komolyan nem gondolt. Régi híveivel együtt csak a kedvező alkalomra várt, hogy az új kormánytól és a királyi hatalom alkotmányjogi korlátaitól megszabaduljon. Nádornevezési jogának korlátozását már az Aranybullában sem volt hajlandó kifejezetten elismerni s kilenc évvel később a serviensek kiváltságainak új megerősítése alkalmával is csak annyit ígért meg, hogy a főpapok ítélete szerint tisztségére alkalmatlan nádort elbocsátja s helyébe saját tetszése szerint mást fog választani. Ezzel persze eleve illuzóriussá vált a nádornak a királyi hatalmat korlátozó és ellenőrző szerepe, mert a király által kinevezett nádor ily funkcióra alkalmatlan volt.

A szentszék a forrongó néptömeg „igazságtalan“ követeléseinek teljesítésében „az igazság sérelmét, a béke megbontását, a királyi hatalom meggyengítését“ a dézsma készpénzben való követelését eltiltó rendelkezésben a papság súlyos anyagi sérelmét, a nemesek ellenállási jogában és a nádor ellenőrző szerepében pedig az egyházi hatalom gyengítését, a pápa hűbérúri jogainak csorbítását látta s ezért „a király vagy annak koronája, a főurak személye és javai ellen“ támadókat kiközösítéssel fenyegette. A királyi hatalom teljességének helyreállítására törekvő konzervatív főpapoknak és főuraknak ezidőben már Béla ifjabb király körül csoportosuló és folyton növekvő pártja ellenzéke volt ugyan András korábbi kormányzatának és reformjainak, de az Aranybulla alkotmányjogi újításaiban a maga politikai céljaira még veszedel-

mesebb tendenciát vélt felismerni. A királyi serviensek helyzetének javítása, a várjobbágyok és telepések „Szent Istvántól szerzett” jogainak biztosítása — amibe most már András is akarva-nem akarva belenyugodott — kedvükre volt, de az új közjogi intézmények — a nádornevezés korlátozása, a nádori hatáskör közjogi irányú bővítése és az ellenállási jog — legmerevebb tiltakozásukkal találkoztak. Bennük és általában az Aranybulla kibocsátásában a király veszedelmes újító hajlamának — szemükben az uralkodóképesség hiányára visszavezethető gyengeségnek és könnyelműségnek — újabb bizonyosságát látták s a bajokon András félreállításával akartak segíteni. Ez a párt mozdult meg először.

Alig néhány héttel az Aranybulla kiadása után komoly mozgalom kelt Béla trónraemelése érdekében, amit — nyilván osztrák és meráni részről — külföldiek is támogattak. Honorius pápa a király panaszára, vele szemben érzett minden neheztelését elfeledve, tüstént közbelépett érdekében. Július hó elején a magyar főpapokhoz küldött bullájában kemény szavakkal tört pácát a világos jog ellen támadó fonák törekvés felett. A főpapokat az ifjabb király trónraemelésének kíséreltetével háborúságot keltő hazai és külföldi cselszövők kiközösítésére utasította, mert a királyt fia megkoronáztatásakor „nem az a szándék vezette, hogy életében más uralkodjék országában,” hanem hogy „országát a válságoktól megóvja és nyugalomról célszerűen gondoskodjék.” Ugyanekkor különös védelmébe vette a pápa Jolán királyné személyét és királyi férjétől hitbérként kapott összes javait, nevezetesen „a bán-ságot minden tartozékaival, a varasdi, somogyi, zalai és szerémi várispánságokat tartozékaikkal.” A királyné javainak biztosítására is Bélával szemben volt szükség, ki apja egykori horvát és szlavón tartományában, tehát éppen a királyné birtokain kezdett uralkodni. A pápai szó nem hangzott el hiába. István zágrábi püspök kibékítette a királyokat s közbenjárásáért Bélától szép birtokot kapott jutalmul.

András és Béla híveinek koalíciója

A kibékülés fontos politikai következményekkel járt. Szent István-napján András és Béla hívei együtt vonultak fel a tavaszi kormány megbuktatására. Tódor nádor kevés hívével magára maradt, a királyi serviensek — jogaik mindkét király részéről elismertetvén — most nem álltak melléje. A kormány megbukott s a főtisztségekre új emberek kerültek András és Béla hívei közül. Tódor nádornak és kormány társainak nevét is csak egy külföldön megőrzött oklevél, a német lovagrend kiváltságlevele tartotta fenn, mely az Aranybullához és András 1218 előtt kiadott okleveleihez hasonlóan, de 1219 óta kiadott összes más okleveleivel ellentétben, III. László halálától számítva uralkodási éveit. Kormányzatuk többi emléke, törvénytelennek ítélt forradalmi kormányuk bukása

ANDRÁS ÉS BÉLA HÍVEINEK KOALÍCIÓJA
 után érvényüket vesztett rendelkezéseikkel együtt megsemmisült s velük merültek feledésbe az Aranybulla alkotmányjogi intézkedései is, hogy száz év múltán újra felszínre kerülve, majdan alkotmányunk legfontosabb biztosítóikává fejlődjenek.

A régi tanácsosok közül 1222 őszén csak Apód fia Dénes és Dömötör étekhordómaster kapták vissza hivatalukat. Miklós nádor kénytelen volt a királynéi udvarispánsággal megelégedni. Bánk volt királyi udvarispán — Béla kívánságára, ki anyja gyilkosait most kezdte üldözni — végleg megbukott. Néhány évvel később Béla befolyásának növekedtével minden vagyonát is elvesztette. Atyusz bán fiával, Lőrinc pohárnokmesterrel, szintén kimaradt a kormányból. Nádor újra Kán-nembeli Gyula, országbíró Negol-nembeli Batiz — Jolán királyné francia udvarhölgyének és András herceg dajkájának Alisz asszonynak ura — lett, de két év múlva László, a nádor fia, váltotta fel, míg testvérét, az ifjabb Gyulát, pohárnokmesterré nevezték ki. A báni méltóságra Miska fia Salamon volt tárnokmestert, a lovászmesterségre Tomaj-nembeli Dénest — Béla odaadó híveit — emelte a király.

Az új kormány rossz auspiciumok mellett kezdte meg működését. 1223 tavaszán szörnyű tűzvész pusztított Esztergomban és Budán. Keletről sertés- és marhavészt hurcoltak be. Dalmáciában zavargások törtek ki. Az alsóbb társadalmi rétegek országszerte forrongásban éltek. A királyi serviensek 1222. évi megmozdulása csak tünete, látható kifejezése volt a nemeség alatt álló társadalmi rétegek általános megmozdulásának. A nagybirtok kialakulása, rohamos gyarapodása és a vele együtt járó hatalmaskodások, másrészt a királyi gazdaságok bomlása megingatta a gazdasági és társadalmi egyensúlyt, bizonytalanná tette a király és más földesurak magánjogi hatósága alatt élő szabad és szolgasorsú népelemek jogi, gazdasági és társadalmi helyzetét. A földesúr és népe közt szakadék támadt. Kölcsönösen gyanakodni kezdenek egymásra, mindkettő jogfosztástól tart s méltán, mert mindkét félben megvan a szándék és hajlam a másik jogának negligálására, saját kötelességei megtagadására. Birtokszerző törekvésükben elvakult urak igazságtalan terheket kezdenek népeikre róni, sokat közülük addigi helyzetüknél alacsonyabb sorba szorítanak, szabad embereket szolgaként tartanak, királyi népeket saját hatóságuk alá kényszerítenek. A földesúri hatóság alá tartozó, változatos szolgáltatásokra kötelezett szabadok és szolgák helyzetük javítására törekedve, kivonják magukat kötelezettségeik teljesítése alól, könnyebb szolgálattal tartozó, magasabb rétegek jogai és kötelességei szerint kezdenek élni. A várak népei maguknál kedvezőbb helyzetű szabad embereket igyekeznek saját terheik részesévé tenni, másokat kivetnek maguk közül és

alacsonyabb sorba taszítanak. Ily viszonyok közt persze a pereskedések napirenden voltak földesúr és népe, királyi népek és magánbirtokosok, különböző népcsoportok és egyesek között s megerősbbödött az alsóbb néposztályok jogainak és kötelezettségeinek pontos szabályozására irányuló törekvés. Az egyházi birtokosok a királytól megerősített urbariumszerű nagy összeírásokban sorolják fel birtokaikat, népeiket s azok változatos szolgálatának minőségét és szolgáltatásaiknak mértékét. A telepesközösségek jogi és gazdasági kiváltságait királyi oklevelek biztosítják. Ez országos mozgalom emlékei maradtak ránk a váradi káptalan tüzesvaspróbalajstromában — az úgynevezett *váradi regestrumban* — felsorolt peres esetekben, Uros pannonhalmi apát periratainak hosszú sorozatában, a tihanyi, pannonhalmi összeírólevelekben, az első városi kiváltságlevelekben, az erdélyi százszek 1224. évi királyi privilégiumában és sok más hasonló természetű oklevélben.

Béla ifjabb király

A bajok betetőzéséül András újra összeveszett fiával, mikor ez a pápai parancsra és saját szíve szavára hallgatva visszafogadta feleségét. Béla híveivel Ausztriába menekült s az ellenpárti urak javaira vágyakozó tanácsosok a két királyt fegyveres mérkőzésre ösztönözték. A pápának mégis sikerült az összecsapást megakadályozni. Békeszerző szavára 1224 nyarán megtörtént a kibékülés. Béla feleségével együtt hazajött és újra megkapta hercegségét, mely Dalmácián, Horvátországon és Szlavónián kívül magában foglalta a szávántúli, Tisza-Dunaközi és dunántúli szomszédos területeket — Valkó, Bács, Bodrog, Baranya, Somogy, Zala, Vas vármegyéket — s a helyzetből következőleg Boszniát is.

András birodalmának mintegy negyedrészt felölelő tartományában Béla ez idő óta teljes királyi hatalommal uralkodott, de az országos kormányzatban is mindig növekvő befolyással vett részt. Tartományának főpapjain — Ugrin kalocsai és Göncöl spalatói érsekeken, István zágrábi püspökön, a knini és korbáviai horvát püspökökön — és az uralma alá tartozó megyék ispánjain kívül két bánja volt Szlavóniában és a tenger melléken s volt tárnokmestere, étekhordómestere, pohárnokmestere, lovászmestere és kancellárja is. E tisztre tanulótársát, Mátyás zágrábi prépostot — a későbbi esztergomi érseket — alkalmazta, a többi udvari méltóságokat és ispánságokat kedvelt híveivel töltötte be. Állandóan környezetében voltak az 1213. évi lázadaskor Bélát oltalmazó Miska ispán unokája: Salamon bán fia Pósa, Szák-nembeli Botos fia Pós, Aladár szlavón bán és tárnokmester, Serafil fia András, Ludány-nembeli Szoboszló fia Bagomér, Rátót-nembeli Gyula volt udvarispán, Türje-nembeli Dénes fia Dénes, Csák ispán — Ugrin érsek testvére — és Búzád ispán, a III. István korában bevándorolt Hahót unokája. Híveinek legkiválóbbika,

Tomaj-nembeli Dénes fia Dénes 1224-ben tárnokmester lett Apód fia Dénes helyett és az Ugrin érsek körül csoportosuló főpapokkal együtt András udvarában képviselte Béla érdekeit, politikáját.

Béla király természet, jellem, tehetség és hajlamok tekintetében merő ellentéte volt Andrásnak. Öreg korában is könnyed és élvezetvágyó, kalandokra és merész újításokra hajló, ragyogó fantáziájú apjával szemben Bélát már gyermekifjú korában a megfontoltság, kötelességtudás és a realitásokkal aggodalmasan számoló konzervatívizmus jellemzi.

Jelleme alakulására örökölt tulajdonsága mellett kétségkívül nagy befolyással voltak gyermekkorának fájdalmas élményei. Alig volt hét esztendő, mikor édesanyját szinte szemeláttára koncolták fel az összeesküvők, kiknek egy csoportja — ezt is tudnia kellett — őt akarta gyermekként apja trónjára ültetni. A lázadókat, kik anyjától megfosztották, gyűlölte és férfivá érve, kíméletlenül megbüntette. De mikor korban gyarapodott, szemébe tűntek az okok is, amik a nagy elkeseredést kiváltották és anyja tragédiájához vezettek. Környezetében elegen voltak, akik minderről hamarosan felvilágosították.

András király Gertrud halála után nagyon elhanyagolta kis fiát. S a gyermeknek bizonyára nagyon fáj, hogy apja fiatal felesége oldalán róla szinte megfeledkezett. Jólétben, megtiszteltetésben Bélának bőven volt része. Már nyolc éves korában királlyá koronázták. Nagykorúságát elérve — tizenhat esztendő korában — apja egykori hercegi tartományát is megkapta. De az apai szeretet melegét soha sem érezte. András féltékeny volt fiára. Nem tudta elfeledni, hogy némelek versenytársául akarták feltolni s a maga példájából ítélve, félt, hogy egykor a fiú valóban vetélytársként lép majd fel törvényes királyával szemben. A gyermek nevelését anyja halála után a derék Miska ispánra és Salamon fiára bízta, kik a pilisi vérengzésből féltő gonddal kimentették. Szentföldi hadjárata idején, nehogy távollétében trónkövetelőül léptessék fel, András sógora, Bertold érsek tartotta tisztes formák közt bár, családja krajnai várában őrizetben. Három évvel később András megkérdezése nélkül megházasította Bélát s mikor a szép kis görög lányt már megszerette és gyermekfővel valóban férjévé lett, politikai érdekből válásra kényszerítette. Mikor pedig az ifjúvá serdült vallásos gyermek papi intelmeknek és vére hajlamának engedve, feleségét újra visszavette, üldözni kezdte és száműzetésbe kényszerítette.

Ily bánásmód mellett Béla szükségképen vonzódott azokhoz a derék hazafiakhoz, akik benne jövő királyukat tisztelték, gondozták, nevelték, támogatták s akiknek körében az egyszerű és bizodalmas családi élet örömeit is megismerte. Ezek az urak minden királyhűségük mellett is legelkeseredettebb kárhóztató! voltak András kormányzatának. Aggodalom-

mai és ellenszenvvel figyelték Apód fia Dénes és társai — szerintük — vétkes, esztelen és könnyelmű sáfarkodását. Körükben a gyermek hamar rájött a valóságra. Megértette, hogy a lázadás, az elégedetlenség, a panaszkodás nem családja, hanem csak szülei személye és az „öreg Béla“ hatalmas királyságát elpusztító kormányzat ellen irányul. Korban növekedve felháborodással szemlélte, mikép fogadja András újra belső bizalmasai közé anyja életbenmaradt gyilkosait, holott az ő szemében Bánk, Simon és társaik elvetemedett bűnözők voltak. Környezetében élő uraktól sötét színekkel hallotta ecsetelni ezeknek és a többi főtisztviselőknek működését. Nem csoda, ha lassanként teljesen elfordult apjától, benne országa megróntóját, anyja halálának közvetett okozóját kezdte látni s ily keserű tapasztalatok nyomán komorságra és merevségre hajolt.

András franciás temperamentuma, könnyű felfogása, lovagi jellemvonásai teljesen hiányoztak Bélából és hiányzott annak minden hibája mellett is tagadhatatlan zsenialitása és katonai tehetsége. Béla felfogásban — anyja vére! — németesen megfontolt, hidegvérű, lassan határozó, sőt nehézkes, de emellett rendkívül energikus, következetes és mindent csak a közérdek szempontjából mérlegelő, a komorságig erényes és kötelességtudó ember volt, az Árpádoknak abból a keleties komolyságú fajtájából, melynek legkiválóbb képviselőit Szent Istvánban, Kálmánban, III. Bélában tiszteljük. Mintaképe is nagyapja volt. Mindig előszeretettel hivatkozik intézkedései indokolásában „az öreg Béla király korára“ Apjával szemben vívott küzdelmének vezérlő gondolata III. Béla királyi hatalmának helyreállítása volt.

Bélat hazatérte után néhány húnapiig a dalmáciai zavarások foglalták le, de 1225 tavaszán már megkísérli a régi királyi hatalom helyreállítására irányuló törekvései érvényesítését, a királyi gazdaságok megfogyatkozott javainak visszaszerzését. András nem adta beleegyezését az örökadományok visszavételéhez. Esküjére hivatkozott, mely őt a megadományozottakkal szemben kötelezi. Béla nem nyugodott bele e kifogásba. A Szentszékhez fordult tanácsért és döntésért s Honorius pápa neki adott igazat, mert „az elidegenítéseket a király országa kárára és a királyi méltóság ellenére tette/4 Július derekán Honorius „levelet intézett a királyhoz, hogy az elidegenítéseket igyekezzék érvényteleníteni, habár azok visszavonhatatlanságát esküvel ígérte is, mert koronázáskor megesküdött, hogy királysága jogait és a korona méltóságát sérthetlenül meg fogja őrizni“ s így második esküje az első fontosabbal állván ellentétben, érvényes nem lehet. Döntését ugyanekkor Bélával és Ugrin kalocsai érsekkel is közölte, ki ezidőben az esztergomi szék üresedése miatt az ország első főpapja volt. András most sem engedett s a pápa szeptember elején újabb

levélben hívta fel Ugrint, hogy komolyan figyelmeztesse királyát az elidegenített királyi javak visszaszerzésére, a szerezse-
neknek és más krisztustagadóknak a közhivatalokból való
eltávolítására és keresztény cselédek tartásától leendő eltiltá-
sára. András azonban mindaddig húzta-halasztotta a dolgot,
míg Béla 1226 derekán új tartományában jutott más, sürgő-
sebb elfoglaltsághoz.

Az 1226. évi osztozáskor Béla király Erdélyt, a kárpátalji
kún határvidéket és Szörényi kapta, Kálmán halicsi király
bátyja régi délvidéki tartományait vette át, András Halics her-
cege lett. A „Túlsó-Szerémség“ — Macsó és Belgrád vidéke —
Angelosz János tartománya maradt. Béla hívei közül Búzád
ispán Kálmán szolgálatában maradt vissza és 1229-ben Mo-
no szló-nembeli Tamás után a báni méltóságot viselte. A töb-
biek követték urukat Erdélybe. Botos fia Pós vajda, majd
mikor a vajdaságot 1229-ben Rátót-nembeli Gyula vette át,
tárnokmester lett Béla mellett, a lovászmesterségre átlépő
Salamon fia Pósa helyett. Csák ispánt Béla étekhardómesterré,
Apód fia Mihályt pohárnokmesterré, Bagó mért pedig a szé-
kelyek ispánjává nevezte ki. Mátyás zágrábi prépost is meg-
tartotta kancellári tisztségét. Béla kipróbált híveivel teljes erővel
fogott új tartománya ügyeinek rendezéséhez s működésének
eredménye — láttuk — az alduai kúnok hódoltatása és meg-
térítése, a német lovagrendtől visszavett barcasági és kárpát-
alji területek és Szörény katonai és közigazgatási szervezeté-
nek kiépítése lett.

Mialatt Béla tartományában munkálkodott és gyarapította
hatalmát, apja a jó alkalmat felhasználva, észrevétlenül vissza-
tért régi kormányrendszeréhez. Már 1226 végén felvette a hali-
csi hadakozások hat év előtt megszakadt fonalát s András fia
érdekében vívott szerencsétlen kimenetelű harca után vissza-
hívta régi tanácsosait is. Apód fia Dénes a nádori méltóságot
nyerte el, Atyusz a királyné mellett korábban is viselt udvar-
ispáni tisztségét. László udvarbíró és Tornaj nb. Dénes tárnok-
mester megtartották hivatalukat, de befolyásuk megcsappant
s velük együtt veszítette befolyását a távollevő Béla is.
Az ifjabb király megdöbbenéssel értesült a fordulatról. Leg-
sürgetőbb dolgait elvégezve, 1228 második felében — nyilván
a bolgár hadjárat után és fegyveres sereg kíséretében — apja
látogatására érkezett. Béla támadó fellépésének és tárgyalá-
saiknak közvetlen emléke nem maradt, csak eredményük ismer-
etes. Béla álláspontja most már teljes diadalt aratott András
beleegyezését adta, hogy Béla „anyja meggyilkolásáért“ perbe
fogja az 1213-i összeesküvés után büntetlenül menekült főura-
kat, kik „a királyi korona gyalázatára és kisebbitésére hallatlan
gonoszul, elvetemülten, kegyetlenül ravasz és vérszomjas cin-
kosokkal fegyveres összeesküvésre keltek s a boldog emlékü
Gertrud királyné meggyilkolásában részesek voltak.“ A király

fiainak, püspökeinek és összes báróinak részvételével hozott „közhatározat“ Bánkot és a két Simont „felségsértéssel elkövetett hűtlenség“ bűnében elmarasztalta és „noha nagyobb büntetést érdemeltek volna,“ mindhármukat „összes birtokaik elvesztésére“ ítélte. Elkobzott vagyonukból a királyi családhoz hűséggel ragaszkodó urak — Tomaj Dénes, ki ekkor kapta a Bánfy-család törzsbirtokává lett losonci és erdélyi uradalmakat, Botos fia Pós, Kán László és mások — részesültek adományban. Nem sokkal utóbb András, saját felségjogainak fenntartása mellett, egész Magyarország kormányzatával is megbízta Bélát, felhatalmazást adott „a haszontalanul és fölöslegesen eladományozott“ királyi javak visszaszerzésére, a váruradalmak reorganizációjára s 1229-ben még a halicsi hadjárat vezetését is neki engedte át. A hatalom néhány évre Béla kezébe került: „András volt. a nagy király“ — így írja a zágrábi káptalan egyik oklevele — „Béla fia kormányozta Magyarország királyságát és Kálmán bírta egész Szlavónia hercegségét.“

Béla első intézkedése Apód fia Dénes kormányának eltávolítása és az eddigi kormányzattól távolálló, tisztos főurak kormányraemelése volt. Tomaj Dénes tárnokmester maradt, de nádorrá a szentföldi hadjáratból ismert Mojs ispánt, királynéi udvarispánná az 1212-i mozgalomban méltóságát vesztett Marcell udvarispán testvérét: Tétény-nembeli Pétert, pohárnokmesterré Lukácsot — későbbi Szörényi bánját — nevezette ki apjával. Erdélybe az ifjabb király távolléte miatt ismét nagyobb fontosságra emelkedett vajdai méltóság ellátására Rátót-nembeli Gyulát, öccse mellé bánná a nádorviselt Kán-nembeli „öreg Gyulát“ küldte, kinek László fia udvarbíró maradt, míg Gyula fia Kálmán király tárnokmestere, veje — Aba-nembeli Dömötör — Kálmán asztalnokmestere lett.

Az „örökségek“ visszavétele

Tomaj Dénes tárnokmester szabad kezet kapott a pénzügyigazgatás megjobbítására, a visszaélések megszüntetésére. Maga Béla „a hamis néven örökbirtoknak — *perpetuitas* — nevezett haszontalanul és fölösleges adományok visszaszerzésének“ látott. A kötelezettségekkel terhelt méltányos adományoknak s a szolgálatukat teljesítő királyi nemes serviensek földjének és kiváltságainak visszavételére Béla nem gondolt. Az ilyen adománybirtokok tulajdonosait szívesen megerősítette földjük birtokában s ő maga is adományozott híveinek kobzás és háramlás címén a királyra szállt birtokból és az elnéptelenedett várföldekből, kiemelve, hogy az adományosok földön a királynak szolgálni tartozik. Csupán a várbirtok integritását és a király jogait sértő „fölsleges“ örökadományok visszaszerzéséről volt szó, de ebben azután Béla nem ismert megalkuvást. Maga és megbízott bírái az egész országot bejárták. Vármegyéről-vármegyére haladva bírálták felül min-

den újabb adomány jogcímét, hasznos és indokolt voltát s két év alatt igen sok elidegenített földet, népet szereztek vissza.

Az egykorú konzervatív ellenzék ujjongva helyeselt Bélának, kinek működése nyomán — úgy mondták — „felvirradt a magyarok megváltásának, a királyi méltóság helyreállításának, a koronát illető jogok visszaszerzésének napja s a magyar föld szomorúsága vígságra, szolgálása szabadságra változott“ De nem mindenki gondolkozott így. A kíméletlen szigorral végrehajtott birtokvisszaszerző akció igen sok érdeket sértett. Az egyházaknak adományozott földet, népet — Szent István Intelmei és törvénye értelmében — Béla többnyire meghagyta az adományos egyházak tulajdonában, de világi birtokosok kezén — még ha hívei voltak is — csak igazoltan „méltó szolgálattal“ szerzett adományt hagyott meg s azt sem örökbirtokul, hanem mint katonai kötelezettséggel terhelt, korlátolt öröklésű adománybirtokot. A birtokukat vesztett vagy örökbirtokként élvezett adományuk tulajdonjogában korlátozott urak seregestől tódultak az öreg király táborába, aki — bár látszatra helyeselte fia intézkedéseit és ez években kiadott adományleveleiben hangsúlyozta a „királyi felség koronájának tartozó“ szolgálati kötelezettségeket — hívei gyarapodtával megbánta engedékenységét.

Apód fia Dénes harmadik kormánya

1230 végén, mikor Béla a birtokreformmal Erdélyben foglalatoskodott, apja hirtelen frontot változtatott. A kormány rúdját saját kezébe ragadta, Béla embereit eltávolította s a nádori székbe újra Apód fia Dénest hívta vissza. Országbíró Sámód fia Benedek ispán lett, majd egy év múltán Csáknembeli Dömötör, ki tizenhárom éve szakadatlanul viselte az étekhordómester tisztét. A tárnokmesterséget Miklós fia Miklós — Dénes nádornak mindenre kész, lelkiismeretlen eszköze — vette át s új emberek kerültek a kisebb tisztségekre is. Kán-nembeli Gyula a bánúságot megtartva, elnyerte a királynéi udvarispán tisztét is. Tomaj-nembeli Dénest azonban eltávolították az udvarból, Béla mellett az erdélyi vajdaságot kapta meg.

Az új kormány kinevezése teljes rendszerváltozást jelentett. András az 1222 előtti kormányzati rendszert állította vissza a korábbinál sokkalta rosszabb alakban, ő maga azonnal megkezdte Béla ítéleteinek revízióját s mialatt fia Erdélyben még folytatta az elidegenített földek visszaszerzését, egyremásra adta vissza híveinek az elvesztett adománybirtokokat és új adományokat tett a várak és egyházak földjéből. A korábbi sérelmekért kétszeri elmozdításáért bosszúra vágyó Dénes nádor pedig hű csatlósával, Miklós tárnokmesterrel, a régít messze meghaladó mértékben kezdte a népet kizsákmányolni, az ellenzéki főurakat, nemeseket és papokat üldözni, nyomorgatni. „Nemcsak az egyházak népeit, hanem magukat az egyházakat és papokat is adókkal terhelik és világi bíróság elé

állítják, királyi adományokból régidők óta bírt birtokaikat és jövedelmeiket igazságtalanul elveszik és az ország némely nemeseinek újabban megint adományozott rengeteg birtokadománnyal is megcsorbítják.“ Birtokáról, jogairól senki biztos nem lehetett s a nádor még a templomi kincsek lefoglalásától és papi személyek tetteles bántalmazásától sem riadt vissza. Csupán a sószállítás és árusítás jogának elkobzásával 10.000 márka ezüst — több mint 600.000 aranykorona — kárt okozott a magyar egyházaknak. A pénzügyigazgatást, az állami és egyházi törvényekkel dacolva, újra izmaeliták és zsidók kezére játszották, kik II. András és tanácsosai védelme alatt hallatlan befolyásra és hatalomra tettek szert.

Az izmaeliták, vagy mint e korban nevezik őket: szerecsenek és zsidók száma az utolsó évtizedekben nagyon megyarapodott, amazoké a latin uralom alá került Bizánci-birodalomból és a felszabadított spanyol tartományokból menekülő arabokkal, a Volgán átkelt tatár hatalom elől futó mohamedán bolgár, baskír-magyar, kun bevándorlókkal és hitehagyott magyarokkal, ezeké a kereszteshadjáratok s a toledói és lateráni határozatok nyomán magukat nyugaton biztonságban nem érző zsidó bevándorlókkal. A magyar mohamedánok papjai — Jakut egykorú arab író szerint — Aleppóban, Jeruzsálemben tanultak teológiát s ők beszéltek, hogy valamikor a XII. és XIII. század fordulóján néhány bolgár telepese harminc határszéli magyar falut térített Mohamed hitére. Másokat az elhatalmasodott izmaelita urak kényszerítettek hitük megváltoztatására. „Szerecsenek“ — írták a magyar főpapok Rómába — „keresztény asszonyokkal keveredtek barátságba, sőt kárhozatos módon nőül is vettek ilyeneket s magukat sokszor hazugul keresztényeknek vallva, a házasság után asszonyaikat, mások pedig pénzen vásárolt keresztény szolgálkat hitük hagyására kényszerítették. Keresztény cselédeknek vallásuk gyakorlását, fiaik megkeresztelését nem engedték. Sok adótól, üldöztetéstől elszegényedett keresztény saját fiát, leányát adta el szerecseneknek s így szabadságokból szolgálk, keresztényekből szerecsenek lettek. Mások a szegénység elnyomatását, a szerecsenek és zsidók keresztények feletti uralmát és jobb helyzetét, nagyobb kiváltságait látva, önként álltak azok közé és tértek hitükre, hogy velük hasonló szabadsághoz jussanak. Noha a toledói zsinat megtiltotta, hogy zsidók közhivatalra emeltessenek, mivel nagyon helytelen volna, ha Krisztus gyalázója keresztények felett gyakorolna hatalmat, Magyarországon folytonosan zsidókat és szerecseneket helyeznek a közhivatalok élére, kik ily örv alatt súlyos sérelmeket okoznak az egyháznak és bántalmazzák a kereszténységet“ Az agresszívebb elem az izmaelita volt. A zsidók óvatosabban, tartózkodóbban törtek előre, de vagyonban és befolyásban ők is folyton gyarapodtak. Az osztrák

földről bejött Teha például birtokadományt kapott, kamara-ispán lett s bár később még a bérösszeget sem fizette meg rendesen a királynak, 1225-ben kezességet vállalhatott 1000 márká ezüst, vagyis 62 000 aranykorona erejéig Lipót osztrák hercegért.

Az idegen elemek garázdálkodása, a főméltóságviselők hatalmaskodása új erővel lobbantotta lángra az elégedetlenséget s a mozgalom vezetését most a főpapság ragadta magához. Kilenc év előtt András a nagybirtokosság egy kis töredékével, Imre egykori híveivel és a királyi serviensek hadával állt szemben s ha ideig-óráig meg is kellett hajolnia azok akaratára és követeléseire előtt, némi engedményekkel, kompromisszumokkal könnyen leszerelhette a mozgalmat. Most az elégedetlen urak és serviensek hatalmas táborán kívül saját trónraérett fiaival — Bélával, Kálmánnal — és az egyházzal került szembe.

Szent Péter trónján három éve már nem a mérsékelt és óvatos III. Honorius, hanem a harcos IX. Gergely (1227—1241) ült. Az elgyengült, öreg János esztergomi érseket pedig 1226-ban a pápa bizalmából érseki rangot nyert francia Róbert váltotta fel, az egyházi világuralom és egyházi jogok megalkuvást nem ismerő aszkéta bajnoka. Honorius annakidején a királyi tekintély védelmében emelt szót az elégedetlen lázadókkal szemben; János hallgatagon nézte királyá ballépéseit. Utódaik teljes erővel fordultak András ellen. Róbert érsek a rendszerváltás után azonnal jelentést tett Rómába az egyházi érdeket sértő intézkedésekről és visszaélésekről s a pápa ezek hírére véve, már 1231 márciusában szigorú rendszabályokhoz nyúlt. „A fájdalom éles kardjával sebzett meg“ — írja Róbertnek — „a jelentésedből vett szörnyű hír, hogy Magyarországon mily botrányok, az isteni és emberi törvénnyel ellenkező dolgok történnek, hogy ott a hit már-már elvesz, a jogot lábbal tiporják s az egyházi és királyi méltóságot nem kevésbé kisebbitik“ Ezért megbízta és felhatalmazta az érseket, hogy „a kereszténység ellenségeit a hívőkkel való érintkezéstől eltiltva, vagy más úton-módon, amit helyesnek fog látni, a keresztényekkel szemben szükség esetén világi karhatalom segítségével is végrehajtandó egyházi fenytést alkalmazva, törekedjék az ilyen vétségeknek korlátot szabni“

Róbert érseknek a főpapság és Béla király támogatásával — ki Erdélyből nagy sereggel jött nyár derekán Budára, hogy apját és öccsét Halicsba kísérje — sikerült is Andrást rávennie „az ország állapotának rendezésére.“ Mint kilenc év előtt, most is ünnepélyes alakú — az öreg király és két fia pecsétjével megerősített — oklevélben erősítette meg jobbágyainak, nemeseinek és servienseinek „a szent királytól engedélyezett kiváltságait.“ Bár a kezdeményezők most a főpapok és Béla

ifjabb király voltak, nem lehetett figyelmen kívül hagyni az 1222. évi eseményekben oly nagy szerepet vivő vitézi osztály érdekeit sem. A királyi serviensek politikai súlya az Aranybullában körülírt kiváltságok birtokában rövid idő alatt nagyon meggyarapodott. A serviensek a mindsűrűbben közüjük álló kisvagyonú foglaló nemesekkel egyesülve, a régi megyei királybírák, a billogosok helyébe lépő választott bírák — a *indices servientium*, magyarul: *szolgabírák* — vezetése alatt vármegyénként önkormányzati közösségekbe tömörültek s hadjárat idején a megyés ispán fennhatósága alá tartozó várkatonaság megyei zászlóaljaitól független, azoknál gyakran népesebb és hatalmasabb katonai alakulatokat, vármegyei köznemesi seregeket formáltak. Szervezkedésük a királyi hatalom védelme alatt indult meg s a birtokszerzésben erőszakos eszközöktől sem tartózkodó, hatalmaskodó nagybirtokosok ellen irányult, de szervezett erejük konfliktus esetén a királyi hatalomra is veszélyessé válhatott. Az uralkodónak mindenesetre nagy érdeke volt e hatalomban gyarapodó katonaosztály megnyerése. Ezért András a főpapok kívánságára az Aranybullának a királyi serviensek kívánságait és nemesi jogait biztosító szakaszait 1231. évi kiváltságlevelében változatlanul megismételte, de egyiküknek-másikuknak már általánosabb értelmezést adott. Szabatosabban állapították meg a hadbaszállási és adókötelezettséget. A külföldi hadbaszállás kötelezettségét kifejezetten a megyés ispánokra, várjobbágyokra, a nagyobb adománybirtokosokra és a zsoldot élvezőkre korlátozták. A rendkívüli adófizetését pedig csupán a királyi fiskusnak cenzussal tartozóknak, vagyis a királyi gazdaságok népeinek kötelességévé tették, ami egyértelmű volt a király évek óta gyakorolt adóztató jogának teljes megtagadásával. Ugyanez a tendencia érvényesült egy új szakaszban is, mely a nemesek és egyházak népeinek közmunkára — gyepűvágásra, sánchányásra, építkezésre — kényszerítését tiltotta el. Részletesebben szabályozták a beszállásolási tilalmat is, minden élelemszolgáltatást az ellenérték megtérítéséhez kötötték. Az általánosabb érdekű intézkedések közül megismételték az örökös ispánságok adományozását, a zsidók és izmaeliták hivatalviselését, a külföldiek birtokszerzését és az idegenek hivatalviselését tiltó s a várgazdaságok jövedelmének beszolgáltatását szabályozó szakaszokat. A többit azonban mellőzték.

A pénzforgalomra és a pénz minőségére, valamint a sóraktárakra vonatkozó 1222. évi üdvös rendelkezések — nyilván a nádor és tárnokmester ellenkezése miatt — elmaradtak és elhagytak mindent, ami Béla királynak a királyi gazdaság és teljes királyi hatalom helyreállítására irányuló törekvéseivel ellentétben volt. Béla birtokvisszaszerző akciójának szelleméhez képest szó sincs többé a hadban elesettek családjának kötelező megadományozásáról, a méltó szolgálattal szerzett

örökbirtok elvételének tilalmáról, mert ezek birtoka „egyszerűen visszavehető.“ Új szakasz biztosítja a király korlátlan rendelkezési jogát a törvényes ítélettel elkobzott birtokra, amit rendi felfogás szerint a királynak adományként illet szétosztania és intézkedés történt az Aranybulla kibocsátása óta rendes bírói eljárás mellőzésével, hatalmaskodással elvett birtokok és egyéb javak visszaszolgáltatásáról.

Egyházi szankciók

András és Béla, valamint a főpapok egyaránt helyesnek látták a királyi hatalmat korlátozó alkotmányjogi rendelkezések mellőzését. Az 1231. évi új „Aranybulla“ már nem korlátozza a királyt több tisztség egy kézben való egyesítésében, nem utalja a hytlen ispánok ügyét „az ország színe,“ vagyis a törvénynap gyülekezetre és mitsem tud a nádor ellenőrző közjogi hatásköréről vagy a nemesség fegyveres ellenállási jogáról. Ehelyett a főpapság, az egyház jutott kiterjedt közjogi ellenőrző hatáskörhöz. Az érsekeket és püspököket külön szakasz kötelezi a Szent István-napi törvénylátáson való megjelenésre, a szegény nép panaszainak meghallgatására s a nádor megelőző évi működésének elbírálására. „Amennyiben a nádor rosszul intézte volna a király és ország ügyeit“ — mondja András a kiváltságlevélben — „kérjenek meg Bennünket, hogy különbet állítsunk helyébe akaratunk szerint és Mi az ő kérésüket meg fogjuk hallgatni“ Az oklevél megerősítő záradékában pedig „önként hozzájárult András, hogy ha ő vagy fiai, avagy utódai az abban foglalt kiváltságokat megsértenék, az esztergomi érseknek hatalma legyen előzetes törvényes figyelmeztetés mellett őt és azokat a kiközösítés bilincseibe verni.“ E rendelkezésekkel a királyi tanácsnak, a nádornak és a törvénynap gyülekezetnek az Aranybullában biztosított, de azóta sem gyakorolt alkotmányjogi hatáskörét és ellenőrző szerepét a főpapi rend, illetőleg az esztergomi érsek vette át. Az ország első főpapja a királlyal egyenrangú politikai tényezővé nőtt s a királyi akaratot korlátozó hatalom birtokába jutott. A főpapságnak immár három-négy évtized óta gyakorolt nagy befolyása a királyi elismeréssel törvényes alapot kapott s a kiváltságlevél több más szakaszában is kifejezésre jutott. Egyházi befolyásra vezethetők vissza a tolvajok, rablók családjának szolgaságra vetését tiltó, a káptalanok és konventek hiteleshelyi működését elsősorban szabályozó, a törvénytelen beszállásolás tilalmát szigorú egyházi büntetéssel, kiközösítéssel szankcionáló, az egyházi személyeket a nádori ítélszék alól kifejezetten mentesítő szakaszok. III. Honorius pápának még 1223-ban kifejezett óhaja értelmében egyházi befolyásra maradt el az egyházi tized terményben fizetését engedélyező 1222. évi intézkedés is.

Az 1231. évi kiváltságlevél rendelkezései a királyi hata-

lomra kedvezőbbek voltak az Aranybulla intézkedéseinél, de András még ezek megtartására sem volt hajlandó. Győzelmes halicsi hadjáratából hazatérve, nem is gondolt többé pár hónap előtt vállalt kötelezettségei teljesítésére. Minden maradt a régiben, sőt még rosszabbodott a helyzet. Az izmaelita hasznbérlok hivatalban maradtak, hitsorsosaik újabb kedvezésekben, kiváltságokban részesültek, az egyházak károsítása és a szegény nép fosztogatása tovább folyt, új adót vetettek ki. Róbert érsek intette, figyelmeztette Andrást, hogy imént kiadott kiváltságlevelének rendelkezéseit végrehajtsa s a bajokat, panaszokat orvosolja, de hiába. A király nem engedett s Róbert türelmét veszítve, 1232 február hó 29-én a pápa korábbi felhatalmazására és az 1231. évi dekrétumban biztosított jogára hivatkozva, interdictum alá vetette az országot. A nagyböjti áj tatosságra készülő hívek előtt bezárultak a templomok kapui, megszűnt a szentségek kiszolgáltatása, az egyházi temetés, elhallgattak a harangok. András személyét — „javulását remélve“ — megkímélte az érsek, de nádorát egyházi személyek üldözése és bántalmazása, szerencsenek és álkeresztények pártolása miatt, Sámuel kamaraispánt a hitehagyása miatt rárótt keresztes fogadalmának megszegése és a magához hasonló álkeresztények támogatása miatt névszerint kiközösítette az egyházból. Miklós tárnokmesternek Nagycsütörtökig haladékot adott a pénzügyigazgatásban tapasztalt bajok orvoslására s a keresztényeket kiközösítés terhe alatt eltiltotta az izmaelitákkal való érintkezéstől mindaddig, amíg azok a kereszténységtől eltántorított magyar, bolgár és kún vagy más nemzetiségű izmaelitákat el nem bocsátják.

Az egész ország tilalom alá vetésére Lukács érsek óta nem volt példa s a húsvéti ünnepekre készülő népet a királya miatt rárótt szigorú lelki büntetés nagyon lesújtotta. András fiát és püspökeit küldte Róberthez, hogy elhatározásának megmásítására bírják. Bélának sikerült is a tilalom és kiközösítések felfüggesztését elérnie. A király és tanácsosai Nagypéntektől Szent Istvánig haladékot kaptak a sérelmek orvoslására, a visszaélések megszüntetésére. De András ebben sem nyugodott meg. A kiközösítés alól négy óra feloldott Dénes nádort a spanyol Simon ispánnal és Rembald johannita perjellel Rómába küldte s a pápától Róbert intézkedésének érvénytelenítését és külön követ kiküldését kérte. IX. Gergely meghallgatta kérését. Az érseket az egyházi tilalom és a kiközösítő ítéletek visszavonására utasította s az összes panaszok és sérelmek megvizsgálására és a királlyal leendő megegyezésre Jakab prenestei bíboros püspököt küldte teljhatalmú követül Magyarországba, csupán a király személyének kiközösítését tartva fenn magának.

Beregi egyezmény

A bíbornok 1232 végén hazánkba érkezve, először is Róbert érseket szólította fel eljárásának igazolására, ami a pápai fel-

hatalmazás, az 1231. évi királyi dekrétum és a rajtuk alapuló kiközösítő levél bemutatásával még decemberben megtörtént. Ezután hosszadalmas tárgyalások indultak meg a király és a bíbornok kiküldött emberei közt. András megbízásából Miklós tárnokmester, Mihály lovászmester, Bágyon pohárnokmester és Móric étekhordómester tárgyaltak. A bíbornok meghatalmazottal Bertalan veszprémi püspök és Cognoscens esztergomi kanonok voltak. András emberei a legkülönbözőbb ürüggyekkel halogatták a megegyezést s a pápai követ hiába erősítette meg a papság 1222. évi királyi kiváltságlevelét és az 1231. évi dekrétumot, hiába eszközölte ki a pápa felhatalmazását az elidegenített királyi javak visszaszerzésére, eredményt elérni nem tudott. A király semmit sem váltott be ígéretéből. A nyilvánvaló sérelmek orvoslása helyett háborúra készült. Seregét Szent István napjára a Latorca völgyére hívta hadba, hogy onnét Bélával együtt Halicsba vonuljon András fia támogatására, de a hadjárat — a következményekből ítélve — inkább ürügy volt a megegyezés halasztására. A bíbornok azonban, a hadikészülődésekről értesülve, azonnal jelentést tett Rómába s Gergely pápa 1233 augusztus 12-én gyorsfutárral küldött levélben intette a királyt bíboros követe tanácsainak megfogadására és a sérelmek sürgős orvoslására. Levelében erős szavakkal tört pálcát a kereszténységet és egyházat sértő visszaélések felett s egyidejűleg felhatalmazta Jakabot a legerősebb eszközök — a kiközösítés és egyházi tilalom — alkalmazására. A pápai levél és a bíbornok ultimátumszerű üzenete beregi táborában érte Andrást, hol Béla fiával együtt serege társaságában készült Szent István napjának ünneplésére. Halogatásra több mód nem kínálkozott s András kénytelen-kelletlen megkötötte az egyezséget Bertalan veszprémi püspökkel és Cognoscens esztergomi kanonokkal.

A „bereg-i erdő szélén“ Szent István napján kiállított oklevélben Jakab bíboros pápai követnek a maga, fiai, utódai és összes jobbágyai nevében esküvel fogadta, hogy a papi személyek és egyházak törvénykezési, adómentességi és egyéb kiváltságait tiszteletben fogja tartani, az egyházak sószállítási és árusítási szabadalmát helyreállítja, e szabadalmak megvonásából származott károkat megtéríti s a zsidó- és izmaelita-kérdést gyökeresen rendezi. A sóvásárlás, szállítás és árusítás módozatait, az egyes egyházak által vásárolható só mennyiségét és árát s a megelőző években elmaradt haszonért fizetendő tízezer márka ezüst fizetési módozatait részletesen megállapították. A zsidókat és izmaelitákat a nyugaton már régebben viselt zsidójel viselésére kötelezték, keresztény nők feleségül vételétől, keresztény cselédek, szolgák tartásától és közhivatalok viselésétől eltiltották s minderre vonatkozólag szigorú ellenőrzés életbeléptetését határozták. Csúpan két pontban nem engedett András. Nem járult hozzá, hogy az egyházak

és papok földei az eladományozott földek visszaszerzésére, a birtokviszonyok tisztázására rendelt világi bíróságok, illetőleg a király törvénykezési hatásköre alól elvonassanak és nem nyugodott bele — a papi személyek adómentességén túl — adóztatási jogának korlátozásába, illetőleg megszüntetésébe. E kérdésekben a végleges döntést a pápa és király későbbi tárgyalásaitól tették függővé. A „beregi egyezség“ — szemben a király önkéntes elhatározásán alapuló kiváltságlevél alakjában jelentkező 1222. és 1231. évi statútumokkal — a Szentszék és a magyar király közt kötött szerződés volt s ehhez képest a benne foglaltak megtartására András az Anyaszentegyház és a magyar egyházak nevében Jakab bíbornok megbízásából eljáró Bertalan püspök és Cognoscens kanonok kezébe tett esküvel kötelezte magát és kötelezettséget vállalt, hogy fiait, nádort és névszerint is megnevezett jobbjait az egyességben szószerint megállapított eskü letételére utasítja, orosz földről leendő visszatérte után pedig a pápai követ és a püspökök előtt esküjét ünnepélyesen megismétli s az egész egyességi aktusról aranypecséttel megerősített ünnepélyes alakú oklevelet fog két példányban kiállítani. Ugyanekkor természetesen a pápai megbízottak is kötelezettséget vállaltak, hogy az egyességre a magyar püspöki kar tagjai esküt fognak tenni.

András jelenvolt hívei — Bare fia Miklós és Mojs volt nádorok, Mojs testvére Miklós, Miklós tárnokmester, Mihály lovászmester, Móric étekhordómester, Bágyon pohárnokmester, Hontpázmány-nembeli Sándor, Tétény-nembeli Péter, Sámód fia Benedek és Füle ispánok — azonnal letették az esküt az oklevél kiállítása után. Két nappal később Béla király és kísérete — Dénes vajda, Pós tárnokmester, Lukács Szörényi bán és Mátyás kancellár — is megesküdtek az egyességre. Dénes nádor, Dömötör udvarispán, Gyula bán, továbbá Kálmán király és környezete: Gyula tárnokmester, Dömötör étekhordómester, Apaj somogyi ispán, valamint Kálóján szer érnei herceg és hívei szeptember derekán tették le az esküt a pápai követ kezébe, mikor András hadát oszlatva, Esztergomban ünnepélyesen is megismételte esküjét és az egyességről aranybullával erősített oklevelét kiállította. Az ünnepélyes oklevélben András hozzájárult, hogy ha az egyességet be nem tartaná és ígéreteit nem teljesítené, húsvétkor a bíbornok őt és tanácsosait az egyházból kiközösíthesse, országát tilalom alá vethesse.

Jakab bíbornok, miután a boszniai eretnység kérdésében Ninoszláv bánnal megegyezett, a magyar püspököket is megeskette a beregi egységre és Béla ifjabb királytól külön esküt vett ki, hogy tartományában az eretnekeket, mohamedán és zsidó hitre tért álkeresztényeket üldözni és irtani fogja, 1234 márciusában elhagyta az országot, de felhatalmazta Bosznia német püspökét, a Domonkos-rend esztergomi perjelét és a Ferenc-rend provinciálisát — három idegen papot — az egyes-

II. András főtisztviselői.

Év	Nádor	Üdvözlés (OTRSZABÍRO)	Királyság udvari tanácsosa	Tárnokmester	Élekhordó mester	Pobarnokmester	Lovasmester	Érdéltői vajda	Helyettesek és Salavárián tanácsa
1205-1206	Miklós (1205) Yor (1206)	Smaragd	Thore	†	†	†	†	Korlát fia Benedek	Mérkur
1206-1209	György nb. Csákán	Tótfény nb. Marcell Miklós (1206-1210)	Tótfény nb. Péter (1210-ig)	†	†	†	†	Zsamboki Smaragd Korlát fia Benedek (1208-1209)	Miklós fia Csákán Bar nb. Hárk
1209-1212	György nb. Fót	Tótfény nb. Marcell	Bor nb. Bánk	†	†	†	†	Kácsák nb. Mihály	Mérán Bertold Falonasi érsek
1212-1213	Bor nb. Bánk	Kán nb. Gyula	Szabó nb. Berc fia Miklós	†	†	†	†	Marsai Bertold Falonasi érsek	Kácsák Mihály Károly (1212) Hontpázmány Márton (1212)
1213-1214	Szák nb. Berc fia Miklós	Miska fia Salamon Kán (1213) nb. Márton (1214)	—	Miska fia Salamon (1214)	Simon (1214)	Hontpázmány Sebő	†	Kácsák nb. Miklós Kán nb. Gyula (1214)	Kán nb. Gyula Vászony nb. Alyusz (1214)
1215-1216	Kán nb. Gyula	Vászony nb. Alyusz	Vászony nb. Alyusz (1217-1218)	Apód fia Dénes	Csák nb. Dömötör (1217-1218)	Hontpázmány Sándor (1216-1217) Lőrinc (1217-1218)	Kán nb. Gyula fia László (1217-1218)	Simon (1217) Lőrinc (1217-1218) Hafasi (1217-1218)	János (1215) Csák nb. Péter (1216) Bar nb. Péter (1216) (1217-1218)
1219-1222	Szák nb. Berc fia Miklós	Rudót nb. Gyula Kán nb. Hárk (1221-1222)	Vászony nb. Kán nb. Alyusz (1221-1222)	Apód fia Dénes	Csák nb. Dömötör	Vászony nb. Lőrinc (1222-ig)	Kán nb. Gyula fia László	Neuka (1221-ig) Pósa fia (1221-1222)	Vászony nb. Alyusz
1222	Csanád nb. Vezte fia Todor	Bor nb. Nana fia Pósa	—	†	†	†	†	Imoly	†
1222-1224	Kán nb. Gyula	Negol nb. Batiz	Szák Miklós	Apód fia Dénes	Csák nb. Dömötör	Kán nb. Gyula fia Gyula	Tomaš nb. Dénes fia Dénes	†	Miklós fia Simon Mihály fia Márton (1223)
1224-1226	Kán nb. Gyula	Kán nb. Gyula fia László	Szák nb. Berc fia Miklós	Tomaš nb. Dénes	Csák nb. Dömötör	Kán nb. Gyula fia Gyula (1224-ig)	Mihály	†	Alondár szlovén bán Mihály bán
1227-1229	Apód fia Dénes	Kán nb. Gyula fia László	Vászony nb. Alyusz	Tomaš nb. Dénes	Csák nb. Dömötör	†	Miklós	Sólon fia Péter (1226 kő)	Makar fia Tamás Hárkó nb. Huzát
1229-1230	Mójs	Kán nb. Gyula fia László	Tótfény nb. Péter	Tomaš nb. Dénes	Csák nb. Dömötör	Lukács	Miklós	Rádó nb. Gyula (1229-ig)	Kán nb. öregabb Gyula
1231-1234	Apód fia Dénes	Szabolcs fia Bénes Csák nb. Dömötör (1232-1234)	Kán nb. Gyula bán (1232-ig)	Miklós fia Miklós	Fia (1231-1232) Móric (1231-1234)	István (1231-1232) Bágyon (1232-1234)	Anna fia Mihály	Tomaš nb. Dénes (1234-1235)	Kán nb. öregabb Gyula
1235	Tomaš nb. Dénes	Kán nb. László	—	Miklós fia Miklós	Apó fia Mihály	Levau	Sándor	Sorófi fia András	Kán nb. öregabb Gyula

ségben előírt egyházi büntetés alkalmazására, hogy ha a király kötelezettségeit húsvétig nem teljesítené.

Andrást az osztrák háború, majd a béke nyomában járó látogatások, vendéglátások és harmadik házasságának előkészületei elvonták az ügyek intézésétől. Nádora és többi tanácsosai pedig nem is gondoltak az egyességben vállalt súlyos kötelezettségek teljesítésére. János boszniai püspök a határidő leteltével még egyszer komolyan figyelmeztette a királyt s mikor intésének nem lett foganatja, őt magát és tanácsosait kiközösítette, országát pedig egyházi tilalom alá vetette. A magyar püspöki kar azonban most a király mellé állt, mert az egyességben foglaltaknak sürgős teljesítését nem tartotta lehetségesnek. Maga Róbert érsek is megtagadta az exkommunikáció és interdictum kihirdetését. Királyát tovább is részesítette a szentségekben, a veszprémi püspökkel együtt résztvett a fiatal királyné koronázásán s a pápához intézett fellebbezésében a mulasztásért minden felelősséget a király hanyag tanácsosaira hártott. A szigorú francia főpap váratlan állásfoglalása nagyon meglepte és gondolkodóba ejtette a pápát. Rosszálásának vele szemben tüstént kifejezést adott, de egyidejűleg a boszniai püspököt is engedékenységre utasította. A nehéz pénzügyi helyzettel mentegetődző király követeit biztatásokkal bocsátotta útjukra, a jámbor Kálmán királyt pedig, kit a Boszniában új erőre kapott eretnenség elleni keresztes hadjárat vezetésével is megbízott, feleségével együtt kivette a tilalom alól. András a legnagyobb készséggel igyekezett a pápa óhajait teljesíteni, saját ígéreteit beváltani, csak a kincstár szorult helyzetében teljesíthetetlen fizetési kötelezettségek alól kért felmentést és a kiközösítést kimondó idegen papoktól rekrimínált adó szedésére felhatalmazást. Hosszú huza-vona és levélváltások után IX. Gergely végül is János püspök és társai minden tiltakozása ellenére elrendelte a kiközösítés és a tilalom feloldását. Az egyházaknak károsodásukért rendelt összeg nehéz fizetési feltételeit megenyhítette, a rendkívüli adó kérdésében új vizsgálatot rendelt és ezzel magyar főpapokat bízott meg, András és családja esetleges kiközösítését és tilalom alá vetését az apostoli szentszék különös felhatalmazásától tette függővé s az egyházi fegyelem ellen vétő Róbert érseknek is teljes bocsánatot adott.

Kiengesztelődés. András házassága és halála

Gergely pápa állásfoglalását megkönnyítette II. András leányának, Erzsébet türingiai örgrófnének, épp ez időben lefolyt szenttéavatása, ami szinte kötelességévé tette a szent apjának enyhébb megítélését, de főindoka András jószándékának kétségtelen megnyilvánulása volt.

Az öreg király 1234 végén, vagy 1235 elején fiaival egyetértésben elbocsátotta Apód fia Dénest. Vele bukott Csák Dömötör udvarbíró, András egyik legodaadóbb híve, ki mel-

lette tizenhét év óta viselte az étekhordómesteri, majd az udvarbírói méltóságot és megbukott Móric étekhordó-, Mihály lovász-, Bágyon pohárnokmester is, az ispánok közül a szakállas Mika és Bare fia Miklós. Helyüket Béla ifjabb király és Kálmán hívei foglalták el. Tomaj-nembeli Dénes vajdát hűségéért és becsületességéért a nádori székkal jutalmazták. Az országbírói székre Kálmán óhajára Kán-nembeli László került. A vajdai méltóságot Béla asztalnokmestere: Szerafil fia András nyerte el, bán az öreg Gyula maradt. A pozsonyi és soproni határszéli ispánságokat szintén Béla híveire, Lukács volt Szőrényi bánra és Oslis ispánra bízták, mert nyugat felől komoly veszedelem kerekedett. Apód fia Dénes és társai most nem nyugodtak bele, oly könnyűszerrel bukásukba, mint hat évvel azelőtt. Tudták, hogy a hatalom végleg kicsúszott kezükből s ha szépszerével nem lehetett, erőszakkal igyekeztek azt visszaszerezni. András király harminc évi uralkodása alatt több lázadást, felkelést, összeesküvést látott, élte utolsó évében meg kellett érnie azok lázadását is, akik miatt népe, fiai s az egyház haragját annyiszor magára vonta. A bukott tanácsosok, kikkel titkon az öreg Gyula bán és Miklós tárnokmester is egyetértettek, összeesküdtek a király és fiai élete ellen s — ahogy Németországban és a latin császárságban látták — önálló tartományokra készültek az országot felosztani. Mikor pedig ez a tervük nem sikerült, az osztrák herceg útján II. Frigyes császárnak ajánlották fel az ország koronáját. Harcias Frigyes herceg (1230—1246), ki már 1233-ban megkezdte a nyugati határvidék nyugtalanítását, de utóbb megbékélt és Andrást odahaza Bécsben is vendégül látta, el is jött segítségükre, de támadása megtört a határ védő csapatok ellenállásán. A békét csak drága pénzen vásárolhatta meg a bosszulására Bécsig hatoló három királytól. Közben András harmadszor is megházasodott. 1234-ben, hatvanéves korát meghazudtolva, nőülvette Aldobrandin anconai örgróf fiatal leányát, Este Beatrixot. Egy évvel utóbb második házasságából származott Jolán leányát adta nőül I. Jakab aragón királyhoz, a kor egyik legkiválóbb fejedelméhez. E házasságkötések és az osztrák béke voltak András életének utolsó eseményei. Az egyház és a király közt támadt konfliktus is szépen haladt a teljes kiegyenlítődés felé, mikor 1235 szeptemberének 21. napján II. András hirtelen meghalt, fiatal feleségét, Este Beatrixot várandós állapotban hagyta hátra. Tetemét három egyház követelte magának. A váradi papság a kegyes lovag, Szent László mellé akarta temetni hibáiban és erényeiben egyaránt lovagias királyát. A pilisi ciszterciak meggyilkolt hitvesének, Béla anyjának oldalán szerették volna örök pihenőre helyezni. Végül is az egresi ciszterci kolostorba temették Jolán királyné mellé, kivel tizennyolc évig élt zavartalanul boldog házasságban.

TATÁR VESZEDELEM

A MAGYAR KIRÁLYSÁG és a magyar társadalom életét II. András korában világnézeti harcok, politikai küzdelmek, pártviszályok és személyi összeütközések nyugtalanították. A hanyatló középkor szelleme és ideáljai a pirkadó újkor most csírázó eszméivel és eszményeivel kerültek szembe. A középkori keresztény királyság hatalmi szervezetét és társadalmi rendszerét magukban új szisztéma és új organizáció csiráit hordó politikai és társadalmi törekvések kezdték ostromolni. A világszemléletben és politikai felfogásban észlelhető hasadás két pártra bontotta a nemzetet: az újítók és hagyományvédők táborára. Amazok vezére öreg András király: a reformer-aggastyán, ezeké ifjú Béla király: a reakciós gyermek, az alvezérek: ott Apód fia Dénes, itt Tomaj-nembeli Dénes. Mindannyian nagytehetségű, magas műveltségű, széles látókörű államférfiak voltak, kiket azonban e közös tulajdonságokon kívül semmi sem kötött össze, sőt egész világ választott el egymástól.

IV. Bélát (1235—1270), apja halála után, 1235 októberének derekán koronázta immár másodízben királlyá Róbert esztergomi érsek. A fehérvári koronázásnál nyugati szokás szerint hűbéres fejedelmek segítettek: Kálmán király a kardot vitte, halicsi Dániel a király lovát vezette. Az ünnepélyes szertartás után az új király mindjárt törvényt látott apja tanácsosai fölött. Az 1235. évi összeesküvés részeseit felségárulás, ellenséggel való cimborálás és a „korona javainak“ hűtlen kezelése miatt fogták perbe, de közülük csak Apód fia Dénes és az öreg Gyula került kézre. Bare fia Miklós, a szakállas Mika, Miklós tárnokmester és Apód fia Mihály idejében külföldre menekültek, csupán vagyonuk vesztésével bűnhődtek. Idegenben telepedett meg a fogságba került Dénes hasonló nevű fia is. 1235 derekán Bertalan pécsi püspökkel kíserte új hazájába Jolán hercegnőt s mint az új királyné kíséretének egyik előkelő tagja lett ősévé az aragóniai Dionisii-családnak. Az öreg Dénes kormányzatának tévedése miatt és bűneiért — felségárulásért és Beatrix királynéval állítólag folytatott viszonyáért — szemévilágának elvesztésével bűnhődött. Kán Gyula 1237-ben börtönben végezte hosszú időn át a legelőkelőbb méltóságokban töltött éle-

tét, fiai kegyvesztettek lettek. Őrizetbe került az özvegy királyné is, 1236 elején az összeesküvők biztatására vérszemet kapott II. Frigyes császár adót, hódolatot kívánó követei szöktették ki Németországba, miután Béla követelésük teljesítését kereken megtagadta. A fiatal asszony német földön adott életet Utószülött Istvánnak, kit Béla és családja nem ismertek el testvérüknek és törvényes ivadéknak. A bosszú műve teljes volt. Béla megbüntette mindazokat, akik apja közt és közte viszályt szítottak és részesek voltak András — erős hite szerint: vétkes — kormányzatában.

Az új kormány

Az ítéletek meghozatalakor már új kormány működött Béla mellett. Régi hivatalában csak a hű Dénes nádor maradt meg. A többi tisztségekre csupa új emberek kerültek a király kipróbált régi hívei közül. Az országbírói tisztet Rátót Gyula vette át, ki egyízben már viselte e méltóságot, majd Béla mellett a vajdaságot is. Balduin fia pohárnokmester lett. Gyulát halála után, 1239-ben Béla másik jó híve: Szerafil fia András, Balduint a tatárjárás után vajdai méltóságra emelkedő Lőrinc váltotta fel tiszteiben. A tárnokmesterségre Pós rövid hivataloskodása után Rátót-nembeli Domokost emelte Béla, vajdává Sólom fia Póását, bánná Kálmán öccse mellé Gutkeled-nembeli Apaj ispánt s ennek négy év múltán bekövetkezett halála után Miklós testvérét nevezte ki. Az étekhordó- és lovászmesteri tisztet a későbbi időben nagy szerepre hivatott Csák-nembeli Máté — a XIV. századi kiskirály nagyapja — és Türje-nembeli Dénes, Béla gyermekkori barátja, mentora, majd fegyvertársa nyerték el. Mellettük Csák, Lukács, Oslí, Máté és Arnold ispánok vittek nagyobb szerepet Béla környezetében. Ezek voltak, csupa új ember, IV. Béla első tanácsosai, kormányának tagjai. Az ő feladatuk volt a konszolidáció munkáját királyuk parancsa szerint végrehajtani. Mert az irányítást Béla maga tartotta kezében. Tisztviselői csak tanácsadók és végrehajtó közegek voltak, oly hatalomra, aminőre András idejében Apód fia Dénes, Bánk bán, Bertold és társaik, sőt időnként maga Béla is szert tettek, sohasem juthattak. Béla a jó tanácsot meghallgatta s bár makacs volt, a körülmények kényszerítő hatása alatt és komoly megfontolások alapján meggyőződése megmászására is képes volt, de uralkodói akaratát más akaratának alárendelni, vagy amellet másokét megtúrni nem tudta és nem is akarta. Vérbeli autokrata volt. Teljes biztonsággal, szívós energiával és merész elszántsággal haladt a maga útján. Eltiport mindent, ami nagyinak vélt törekvései útját keresztelte. Ideálja nagyapjának hatalmas keresztény királysága volt s élete legmagasztosabb céljának, legelső uralkodói kötelességének a királyság gazdasági, politikai, katonai hatalmának és tekintélyének helyreállítását tekintette.

Az egyházzal szemben felállított követeléseikhez képest Imre és András királyok nyugati mintára felvett családi címerét — a hétszer vágott pólyás pajzsot — Béla félretette s a régi ország jelvényt Szent Istvánnak III. Béla korában megketőzött apostoli keresztjét vésette pajzsba foglalva, vagy szabadon pénzeire és pecsétnyomójába. Ünneplés alkalmakor ezt a keresztet vitette királyi hatalma jelvényeként maga előtt. A megelőző évtizedek mozgalmi közepette elhatalmasodott urakat, kik „olyannyira felfuvalkodtak, hogy a királyt már semmibe se vették s mikor a király atyja udvarába ment, irányában semmi tiszteletet sem tanúsítottak, sőt amennyire módjukban állott, igyekeztek őt szóval és tettekkel meggyalázni,“ királyi méltósága tiszteletére tanította. Hogy elbizakodott merészségüket megtörje, báróit — a királyi hercegek és főpapok kivételével — eltiltotta a király jelenlétében való leüléstől s még a királyi udvarban a tanácsosok részére ös-idők óta készentartott székeket is elégettette. A kancellária fejlesztésében is nagyapja nyomdokain haladt, ki a fontosabb ügyek írásbafoglalását elrendelte. IV. Béla tovább ment egy lépéssel. A király idejét túlságosan igénybevevő és tekintélyét is csorbító szóbeli kérelmezés patriarkális szokásával szakítva, elrendelte, hogy a kérvényezők írásban nyújtsák be kérelmüket a királyi kancelláriába s úgy várják meg a kancellár vagy fontosabb ügyekben a király döntését. A kancellária ügymenetének tisztaságát biztosítandó ifjúkori barátját, tanulótársát, majd tizenegy éven át hűséges kancellárját, Mátyás zágrábi prépostot állította az iroda élére, ennek püspökké nevezése után pedig a nagyműveltségű Bánca-nembeli István prépostot hívta meg kancelláriájára élére, aki — az első bíbornoki rangra emelkedett magyar főpap — később a római egyház kormányzatában is előkelő szerephez jutott. A szertartásoknak és ügykezelésnek szabályozásában, amire II. András korának zavaros állapotai után igen nagy szükség volt, III. Béla hagyományait látjuk felelevenedni, de bizonyára része volt az intézkedésekben a király mellett nemcsak a jó feleség, de a tanácsadó uralkodótárs szerepét játszó görög császárléánynak, Laszkárisz Máriának is, aki odahaza a niceai császári udvarban megszokta a külső tekintélyt növelő bonyolult szertartásokat.

A királyi gazdaságok restaurálása

Ha a külsőségekben III. Béla hagyományai érvényesültek, még inkább felismerjük ezek befolyását a királyi hatalom gazdasági alapjának helyreállítására irányuló tudatos törekvésben. IV. Béla trónralépte után tüstént hozzáfogott 1231-ben megszakadt akciójának folytatásához. „Mikor az ország kormányzata — írja egy oklevelében — Isten rendeléséből és az örökösödés rendjén reá szállt, legkedvesebb testvérenek, Kálmán királynak, egész Szlavónia hercegének hozzájárulásával és

az egyháznagyoknak, összes báróinak, nemkülönben egész országának tanácsával és megegyezésével elhatározta, hogy amit atyja, a kegyes emlékü András, nemkülönben a boldog emlékezetű Imre jeles királyok idejében felesleges és haszontalan adományokat tettek, melyek által a királyi korona jogai majdnem teljesen megsemmisültek, visszavonja“ s „országát abba az állapotba vezeti vissza, amelyben elődének, boldog emlékü Béla királynak idejében volt.“ Országszerte minden vármegyébe bizottságot küldött ki, egy-egy püspök elnöklété alatt. A bizottságok szigorú utasítást kaptak minden adománybirtok szerzési jogcímének és jogi természetének felülvizsgálatára s annak eredményeként „a felesleges, haszontalan és meg nem engedett örökadományok — *donationes perpetuitatum* — visszavételére,“ a vár- és udvarnokgazdaságok helyreállítására. A bizottságok teljes szigorral és pártatlansággal hajtották végre megbízásukat. Még az egyházi birtokot sem kímélték, mert „a vármegyék jogai annyira megrövidültek, hogy az ispánoknak nem voltak embereik, mikor valahol megjelentek, a vármegyék megcsorbítása miatt egyszerű vitézeknek látszottak, a hatalmasabbak pedig emiatt annyira felfuvalkodtak, hogy a királyt semmibe se vették.“ A pápa tiltakozott a szent célt szolgáló kegyes adományok visszavétele, az egyházak megkárosítása ellen, de a király a szükség kényszerítő parancsára hivatkozott, hiszen — úgymond — maga is „keserves szívvel“ határozta el magát az egyházaknak adományozott várjavak visszavételére. A szigorú eljárás meg is hozta eredményét. 1238-ban Béla már az akció befejezéséről beszél egyik adománylevelében s meglelégedéssel állapítja meg, hogy „országa Isten segítségével és kegyelmével már megfelelő állapotba állítottatott vissza.“ Az adománybirtokosok közül sok nagyvagyonú úr szinte koldusbotra jutott. „Kik azelőtt gazdagok és hatalmasok voltak“ — írja Rogerius — „és kiknek kíséretében mérhetetlen sokaság vala, alig voltak képesek többé magukat fenntartani.“ A várak birtoka és népe viszont megszorodott, de a várkötelékbe tartozó különböző népelemek jogviszonyait újra kellett szabályozni, tisztázni.

Az eladományozási rendszer nyomában kelt társadalmi mozgalom teljes zavart idézett elő az alsóbb néprétegekben s e zavart tetézte a magánszolgálatból várkötelékbe visszavett nép igyekezete, hogy magát eredeti állapotánál kedvezőbb helyzetűnek tüntesse fel. A király földesúri hatósága alá tartozó szolgáló népségnek a magasabb — pénzzel adózó és katonáskodó, vagy egyébként kiváltságolt — rétegek felé való törekvése most érte el tetőfokát s a visszaszerző akció komoly hasznot és teljes eredményt csak úgy hozhatott, ha e káoszban rendet teremtenek. Béla ezért 1239-ben elrendelte a várnépek és udvarnokok jogviszonyainak, kötelezettségeinek és *szolgálati* feltételeinek alapos vizsgálatát és szabályozását. Minden megyében és gaz-

daságban számbavették a népet és pontosan megállapították az egyes családok társadalmi hovatartozását, szolgálatuk, kiváltságaik természetét s erről az érdekeltek kívánságára a király külön oklevelet adott ki. Ez időből való a XII. századi várnépek kötelezettségeire egyedüli forrásul szolgáló oklevelünk Győr vármegyéből, valamint a városi fejlődés útjára tért szabad telepes községek számos kiváltságlevele. Megerősítő oklevelet kaptak azok is, akik a vizsgálat során bebizonyították, hogy birtokukat a királyi gazdaságok sérelme nélkül, igaz érdekért, jeles katonai vagy más közszolgáltatokért kapták. A hűtlenségben elmarasztalt alattvalók vagyonából és háramlás útján a koronára szállt birtokból maga Béla is szívesen adott híveinek, „a jó és hűséges szolgálatokért megfelelő jutalmat“ Ez adományok azonban nem bírtak örökbirtok jellegével, hanem a régi királyok adományaihoz hasonlóan, katonai szolgálat vagy katonaszerzés kötelezettségével voltak terhelve.

Béla király következetes és megalkuvást nem ismerő restaurációs politikával visszaszerezte a várjakak nagyrészét, újjászervezte az államháztartás alapját alkotó uradalmakat. Jövedelme apjához képest tetemesen megnövekedett, de udvartartásának költségei, a fényűzési igények egyidejű növekedése és külpolitikai törekvései mellett a regalitásban rejlő jövedelmi forrást sem hagyhatta kiaknázatlanul. Apja üres kincstárat hagyott reá, innét sem pótolhatta hiányzó bevételeit s ezért Andrásnak korábban oly hevesen kárhoztatott rendszeréhez visszatérve a regale jövedelmek jövedelmező bérbeadására határozta el magát. Az Aranybulla még nemesurakat kívánt a kamarák élére állítani, az 1231. évi kiváltságlevél és a beregi egyezmény már megelégzik a hitetlenek kizárásával s csak a kereszténységet állítja feltételül a pénzügyi tisztek alkalmazásánál. A gyakorlat megmutatta, hogy az üzleti fogásokban járatlan nemesek ily feladatra sikerrel nem vállalkozhatnak. IV. Béla ezért esztergomi, budai és fehérvári kereskedőpolgárokkal — főleg olaszokkal és vallonokkal — kísérletezett, de a kezdet kezdetén álló magyar városi élet még nélkülözte az ily nagy vállalkozáshoz szükséges üzleti kedvet és tőkét. Csak a zsidókban és izmaelitákban volt most is meg az efféle vállalkozáshoz való szellem s Béla 1239-ben, nehéz pénzügyi helyzetére hivatkozva, engedélyt kért a pápától, hogy a kamarajövedelmeket a portugál király módjára újra zsidóknak és szerencseneknek adhassa bérbe. IX. Gergely meg is adta az engedélyt, de kikötötte, hogy a szegény néppel közvetlenül érintkező tisztek, pénzváltók és adóbehajtók kivétel nélkül jó keresztények legyenek s így az idegenek minden kizsákmányolási kísérletének eleve eleje vétessék. Béla és a derék Rátót Domokos tárnokmester a feltételnek — úgy látszik — teljes érvényt tudtak szerezni. A kamarabérlők működése ellen Béla idejében nem hallunk panaszokról.

Külpolitika

A királyi gazdaságok reorganizációjával a királyság katonai ereje és vele külső tekintélye is megnövekedett. Béla trónra lépte után tüstént szakított apja háborús politikájával; ügyes diplomáciával igyekezett tekintélyét növelni. A szomszédságban épp ezidőben lángkapott viszályokba, II. Frigyes császár és Frigyes osztrák herceg küzdelmébe, a lengyel és orosz fejedelmek testvérharcaiba nem avatkozott be. Megelégedett vele, hogy az összeesküvő főurak hívására felbátorodott császár hűbéri hódolatot sürgető követelését teljes méltósággal visszautasíthatta, hogy halicsi Dániel hűséges vazallusává lett s hogy a lengyel fejedelmekkel — kik közül Szemeremes Boleszláv az ő Kinga leányának jegyese és Kálmán révén sógora, Henrik boroszlói herceg pedig unokatestvére volt — jó rokoni viszonyban élhetett. Csak a balkáni ügyekbe avatkozott aktíve, de a komolyabb harcoktól itt is tartózkodott. Kálmán király 1237-ben pápai és királyi felhatalmazással újra hódoltatta Boszniát és Hulmot. Ugyanez időben Bolgáriával is konfliktusa támadt a Szentszéknek. A pápa annak fegyveres elintézésére Bélát szólította fel, a domonkosok és minoriták által pedig keresztes hadjáratot hirdetett a balkáni eretnekek ellen. Béla eleinte kitért e megbízás elől, mely két sógorával, Asen bolgár cárral és Vatacész Dukász Jánossal — Laszkárisz Teodor másik vejével — sodorta volna háborúba. Később a Balduin gyenge kormányja alatt haldokló latin császárság megbuktatására létesült bolgár-görög szövetség ellen hajlandónak mutatkozott hadba szállni, de a Szentszék akkori felfogása szerint elfogadhatatlan feltételekhez kötötte beavatkozását. Azt kívánta, hogy a pápa, mint egykor II. Szilveszter Szent Istvánt, legátusának nevezze ki Asen földjére, ott az apostoli keresztet mindig előtte hordják s ha sikerül Bolgáriát a katolikus egyház és a magyar királyság uralma alá hajtania, ő szervezhesse meg az egyházmegyéket, plébániákat s ő nevezhesse ki az első püspököket saját főpapsága és szerzetesei tanácsával. Kizárólagos felhatalmazást kért arra is, kit engedjen részt venni a bolgár háborúban s feloldást kért Jakab prenesztei bíboros püspök szigorú intézkedései alul, melyek értelmében a magyarok közül sokan hibátlanul is kiközösítés alá kerülnek. Nagyapja és nagybátyja egészséges balkánpolitikájának követője volt. A magyar külpolitika főproblémáját a délkeleti határterületekkel bővült déli tartományok biztosításában s a szomszédos szerb és bolgár hatalmak hódolatának megszerzésében és állandósításában látta. Politikája az Árpádház balkáni hegemoniájának teljes kiépítése felé irányult. Ezért állította fel a súlyos feltételeket is, nyilván azzal a szándékkal, hogyha már harcra kel, Bolgáriát teljesen meghódítsa. A pápa ennek dacára minden feltételt elfogadott, csak legátussá nem volt hajlandó Bélát, mint világi embert kinevezni. Ezen azután meg is feneklett a háború terve.

IV. Béla főújszivelei.

Év	Nádorispán	Országbíró	Tárnokmester	Borzina bányásza	Szavánatói és Borzina borsosai	Horvátország és Szlavónia királyi (Chorvato)	Erdélyi vajda	Lovászmaster	Elekfordómaster	Fohármokmester
1235—1239	Tomasz Dénes	Rátót Gyula	Szék Péter (1235)	Ninomián	Angoluz Kaloján	Gutkeled Apai	Sárlom fia Péter	Turje Dénes	Csák Máté	Rátót Balduin
1239—1241	»	Soradi fia Andor	Rátót Domokos (1238—1241)	»	»	Gutkeled Miklós	»	»	»	Lőrinc
1241—1242 (1242: Hahót Arnold)	»	Geregye Pál*	»	»	»	Turje Dénes	»	»	»	Rátót Loránt
1242—1245	Kán László	Csák Dömötör	Csák Máté	»	»	»	Lőrinc	Gutkeled István	Rátót Loránt	Fok Mórta
1245—1246	»	Gutkeled István	»	»	»	Kán László	»	Hahót Csák	»	»
1246—1248	Gutkeled István	Rátót Loránt	Turje Dénes	(1262-ig)	(1254-ig)	Ratuzsláv	»	»	Fok Mórta (1250-ig) **	Bágyon
1248—1260	Turje Dénes (1248—1249) Rátót Loránt	Geregye Pál (1248—1249) Héder Henrik	Hahót Csák	Ratuzsláv Bosznia és Mécse hercege (1263-ig)	Gutkeled István (1254-131) Styria kaptányja is)	»	Akos Ernye	Akos Ernye (1251—1256) Mojs fia Mojs (1251—1256) Kemény fia Lőrinc (1251—1260)	Ratuzsláv (1251—1256) Mojs fia Mojs (1251—1256) Kemény fia Lőrinc (1251—1260)	Győr Korvák (1260)
1260—1267	Héder Henrik	Kemény fia Lőrinc	Fok Mórta	Bosznia és Mécse hercege	Ratuzsláv (1260—1261) Rátót Loránt	Héder Csák (1260—1261) Rátót Loránt	H. Kán László	Héder Horvát	Akos Ernye (1258—1266)	Futop
1267—1270	Kemény fia Lőrinc	Akos Ernye (1267—1269) Miklós	»	»	Héder Henrik	Héder Henrik	H. Csák Máté	»	Fótor (1270)	»

* 1242—1246-ig a tényleges királyi hatalom a királyi udvarbirtoknál volt. ** 1251—1259-ig a királyi udvarbirtoknál.

Asen cár a magyar király készülődéséről hírt véve, sietett kibékülni Balduinnal, Béla pedig jobb időkre halasztotta Bolgária hódoltatásának nagyszabású tervét.

Az egész bolgár incidens csupán arra volt jó, hogy a magyar király tekintélyét emelje. A pápának szabott feltételek s azok jórésének elfogadása, egybevetve Béla egy évvel korábban Gergely pápához intézett levelével, melyben minden tisztelete mellett is nyomatékosan kérte, hogy Frigyes császárt büntetőexpedíciójában ne akadályozza, mert „nagy bajok származnának abból, ha a pápa a fejedelmek világi ügyeibe avatkoznék“ egész más színben állítják elénk a magyar király és a császári hatalommal új harcba bonyolódott pápa viszonyát, mint az utolsó évek eseményei során kialakulni láttuk. IV. Bélának nem volt leplezni valója, egyházi szempontból sem eshetett semmi kifogás alá s ezért egészen más modorban, sokkal nagyobb méltósággal és súllyal léphetett fel Rómával szemben, mint apja valaha is tehetette.

Elégedetlenség

IV. Béla uralkodásának első lustruma igazolni látszott azokat, akik benne másfél évtizede a magyar királyság megmentőjét, régi hatalmának és rendjének helyreállítóját látták. Hívei már a XII. századi királyok teljes hatalmának birtokosaként ünnepelték, ő maga az ország régi állapotának helyreállításáról, mint befejezett tényről beszélt, pedig hatalma korántsem nyugodott oly szilárd alapokon, mint alig fél századdal előbb nagyapjáé.

Béla és hívei nem számoltak a század eleje óta végbement nagy átalakulással, a rendi szellem folytonos erősbbödésével, a politikai hatalommá nőtt rendek hangulatával, a konzervatív, sőt reakciós uralom ellen támadt elégedetlenséggel. Az idő kerekét nem lehet visszafordítani s Béla erre a lehetetlen kísérletre vállalkozott, mikor a kialakulóban levő alkotmányos rendi közfelfogással szemben az utolsó félszázados fejlődésben elavult patrimoniális elvet igyekezett újra diadalra vinni. A királyi birtok visszaállítását célzó intézkedései mélyen sértették az egész birtokosztály, a főpapság, főurak és kisbirtokos-nemesesség anyagi érdekeit. Az udvari szertartások terén behozott formalitások pedig érzelmileg is elfordították tőle a büszkeségükben érzékenyen megsértett urakat. A rájuk nehezedő királyi hatalom nyomása alatt nyílt ellentállásra gondolni senki sem mert, de maguk közt mindtöbbször adtak kifejezést elégedetlenségüknek s mindtöbben kívánták vissza a sokat szidott András korát. Ez az elégedetlenség csak alkalomra várt, hogy nyílt mozgalomban robban hasson ki. S az alkalom nemsokára megjött, amikor a magyar királyság váratlanul egy új s addig elképzelhetetlen méretű katonai és külpolitikai problémával, a Kína határáról Európa szívébe törekvő tatár világhatalom feltartóztatásának a nemzet erejét messze meghaladó, súlyos

feladatával került szembe. Történetünk további századainak végzetes problémája, a keleti veszedelem ekkor szorította először háttérbe az Árpádok politikáját immár több mint fél-század óta jellemző dinasztikus nagyhatalmi törekvéseket. Béla uralkodásának az első nyugodtabb éveket követő három évtizedét, bel- és külpolitikájának irányát ez a nagy keleti probléma s a belőle fakadt szörnyű nemzeti katasztrófa determinálta.

Ázsiai hatalmak

Kína uralmán a XII. század elején két császár osztozott: a Yang-cse-kiang völgyén és attól délre uralkodó Sung-császár és a mandzsuriai kitánok törzséből sarjadt Liao-dinasztiából származott északkeleti császár. Az északi császár ellen vívott háborúban a Sung-császár 1115-ben a mongol Ogotájht hívta segítségül. A mongol vezér meg is döntötte a dinasztia uralmát, de az északkeleti-birodalmat tizenkét év múlva magának foglalta el és déli szövetségesét is hódolatra, adófizetésre szorította. A „Kin-császárok“ — Ogotáj és utódai — uralmukat hamarosan kiterjesztették az Altáj-hegységtől, Dsungáriától, Pamirtól keletre lakó összes mongol, mandzsu és török-tatár népekre s így az egész Kínai-birodalom, az egész mongol-mandzsu népcsoport és a keleti törökség uraivá lettek. Hatalmasabb hűbéreseiket, így a tangut, naiman és kerait fejedelmeket is királyi címmel tüntették ki. Közülük a tangut Hia- király a Kuku-nor hegységtől északra a Hoang-ho kanyarulat, a Tien-San és az Altáj keleti kiágazásai közt elterülő országokon uralkodott. Ettől északnyugatra a naiman király az Irtisz forrásvidékéig terjedő föld népét hajtotta uralma alá. A XII. század elején nestorianus papok térítése nyomán keresztény hitre tért kerait uang-kán pedig az egykori Ujgurbirodalom szívében, a Jenisszej, Szelenga, Amur forrásvidékén uralkodott az összes szomszédos törzseket és népeket hódoltatva.

A Balkas-tó, Dsungária, Tien-San és a Tarim-medence vidéke már nem tartozott a Kin-császár fennhatósága alá. Itt 1125-ben az Ogotájhtól menekülő északkeleti Liao-ház egyik tagja — Jeliu Tasi gorkán (= nagykán) — alapított velemene-kült keresztény kerait-mongol csapatok támogatásával ön-álló császárságot. Ez a Karakitánbirodalom a Pamirtól és az Oxus — az Amu-darja és Szir-darja — forrásvidékétől az Altáj -hegységig terjedt.

A Karakitánbirodalomtól nyugatra 1140-ben a perzsiai szeldsuk-török szultán kovarezmi helytartója, Acsisz alapította meg karakitán segítséggel az Altáj-hegység délnyugati kiágazásaitól, a Tien-santól és Pamirtól a Kaspi-tengerig és a Jajkig terjedő s a XIII. század elején a Kirgiz-pusztától az Indiai-óceánig és az Eufráttól az Indus-folyóig terjeszkedő Kovarezmi-birodalmat. Acsisz kovarezmi, vagy korozmin

sahnak Sandsar perzsiai szeldsuk-török szultánon aratott győzelmében és függetlensége kivívásában segítségére volt a szultán seregét tönkreverő Jeliu Iliej karakitán császár. Acsisz sah mohamedán volt, mint fia, Mohamed Takas is, aki 1193-ban Togrul perzsiai szultán fejét birodalma meghódítása után Naszreddin kalifának küldte el hódolata jeléül, mikor pedig ez vonakodott Bagdadot uralma alá bocsátani, a mohamedánok síita szektájához csatlakozott és fiával az 1200-ban trónra lépett Mohamed Kotbeddin sahval együtt annak vezéréként harcolt a szunnita kalifa ellen. Diadalában a szeldsuk-uralom alatt sínylő Szentföld felszabadulásáért küzdő nyugati kereszténység mégis egy távolkeleti keresztény hatalomnak a pogányság felett aratott diadalát látta s a róla érkezett hírt örömrivalgással üdvözölte.

„János pap országa“

Ottó freisingi püspök egykorú elbeszélése szerint a gabalai püspök hozta Rómába a hírt, hogy túl Örményországon és Perzsián, a távoli keleten valami János uralkodik, aki papja és királya nesztorianus hitű keresztény népének. Ez a „János pap“ Samiárd (Sandsar) perzsa királyt megtámadta, Ekbatánát elfoglalta s miután döntő győzelmet aratott, a jeruzsálemi egyház segítségére indult, de a Tigris-folyón nem tudott seregével átkelni, visszatérésre kényszerült. A püspök küldetésének eredményeként keletre indult második kereszties had vezérei már abban a tudatban szálltak harcba, hogy kelet felől is remélhetnek segítséget a hatalmas szeldsuk szultánt legyőző Presbiter Joannes-től, aki — úgy hírlett — Mánuel császárt levéllel, később III. Sándor pápát követséggel is felkereste. János pap és fia, Dávid király ez idő óta egy századon át volt a nyugati keresztények legendás reménysege és bizodalma a kisázsiai törökséggel vívott elkeseredett küzdelemben.

A gabalai püspök elbeszélése sem Acsisz sahra, sem szövetségeseire, Jeliu Iliej karakitán gurkánra nem illik, s voltaképen az utóbbinak seregében harcoló keresztény kerait-mongol csapatokra vonatkozik. A Kin-császárok uralma alá tartozó keraitok még a XII. század elején tértek át a keresztény hitre. Margus kerait uang-kán 1102 táján János bagdadi nesztorianus pátriárkától kért a korasszáni metropolita útján térítőket és mikor a pátriárka két papja megérkezett, népével együtt megkeresztelkedett. Ő maga, vagy inkább fia, Kurdják Bojruk kapta a térítőket küldő főpapról a János nevet. A történelem Presbyter Joannese — mai tudásunk szerint — a kerait hatalmat kiépítő Kurdják Bojruk kán volt, Dávid király pedig Kurdják fiával, az ugyancsak keresztény Togrul kánnal — a kínaiak Tuluj uang-kánjával — azonos, akit a tatárok öltek meg, mint a nyugati legenda Dávid királyát. Ezek a kerait-mongol fejedelmek már a XII. század elején kiterjesztették hatalmukat

a Hoang-ho-kanyarulat körül élő törzsekre s a Kín-császároktól a királyi rangnak megfelelő uang-kán címevel honorált tekintélyük folytonosan emelkedett. Kurdják Bojruk kán a Hoang-ho mellől az ujgurok elnéptelenedett Orkhon-vidéki tartományába költözött, s azok régi fővárosában, Karakorumban ültette fel királyi székhelyét. Az ujgur hatalom bölcsőjével együtt annak hagyományait is kisajátítva, törzse határain messze túlterjedő hatalomra tört. Terveit fia, Togrul kán, a Bajkál-vidéki bede-tatárok fejedelmének, Jecukej Bagaturnak, támogatásával valósította meg s 1173-ban már a Kin-császároktól is elismert főhatalmat gyakorolt a császárnak névleg még hódoló összes szomszédos törzsek felett. A tangut és karakitán területen szépszámban élő nesztoriánus keresztények is őt tekintették vallási fejüknek, vezérüknek. Ily értelemben voltak a karakitánok 1140. évi perzsiai harcaiban résztvevő koraitok valóban János pap emberei. 1190 táján azonban hatalmas vetélytársa támadt Jecukej Bagatur fiában, a lángeszű Temudzsinban, aki ezidőben már az összes Bajkál-vidéki mongol-tatár törzseket uralma alá hajtotta. Hatalmának növekedése féltékennyé tette szövetségesét s bár Temudzsin hű maradt apja hagyományaihoz, a jó viszony Togrul hibájából ellenségeskedésre fordult. A két tatárfejedeleme összeütközése 1203-ban történt meg és Temudzsin teljes győzelmével végződött. Togrul kán — a legendás Dávid király — és fia menekülés közben lelték halálukat, népük, országuk meghódolt Temudzsinnak. Togrul hatalmukat vesztett utódai saját törzsük szűk területén továbbra is uang-kán címmel uralkodtak, de adófizető alattvalóivá lettek a bede-tatárok fiatal fejedelmének.

Dzsingiszikán világbirodalma

Temudzsin a győzelem után még 1203-ban összehívta Karakorumba a *kurultájt* — a kínaiknál *mo-ho* és *ia-ta* néven emlegetett mongol és tatár törzsfejedeknek nemzetgyűlését — s ott népe kilenc törzsének hadnagyaival és a többi mongol-tatár törzsfőkkel a császári méltóságnak megfelelő címmel nagykánná kiálttatta ki magát. A választáskor régi nevét elhagyva, az isteni elhívását jelző Dzsingisz-kán nevet vette fel, a bede-tatárok kilenc törzsre tagolt népét pedig a régi kök-türkök példájára *kök-mongolnak* nevezte el. A kék égben lakozó égi hatalomra utaló *kök* (=kék) jelző a nép isteni elhívását jelképezte és a nagykáni cím felvételével együtt a mongol-tatár függetlenség és világuralom proklamálását jelentette. A Kin-császároknak már Togrul és Jecukej idejében is csak névleges főuralmát Dzsingisz-kán nem ismerte el, adót nem fizetett és becsmérlő szavakkal utasította el a császár hódolatot kívánó követeit. Az uralma alá vetett törzseket a legkíméletlenebb szigorral fegyelmezte s rövid idő alatt a régi

Húnbirodalom haderejét is meghaladó hatalmas katonai szervezetet épített ki.

A választást követő két évtized a katonai sikerek és hódítások szakadatlan láncolata volt. A nomád törzsek hódoltatása és megszervezése után Dzsingisz-kán 1210-ben uralma alá veti a karakitán gurkának hódoló ujgur népet s hatalmát a naimun és tangut királyokkal is megismertetve, az Altajtól keletre lakó összes török és mongol törzseknek teljhatalmú urává lett. Ezután a Kin-császár ellen fordult. 1213-ban a dél-mandzsuriái fehér kitánok társaságában fegyveres haddal tört a birodalomba. Két év alatt a Hoang-hóig mindent elfoglalt a mai Peking szomszédságában épült Jenking fővárossal együtt. Hadai 1216-ban már a Hoang-hún is átkelve, fenyegették Nankingot (ma: Kai-fong-fu), a déli fővárost. Ismét hadseregét odahagyva, hazatért, hogy első nagy nyugati hadjáratát előkészítse.

A nyugati hadjárat közvetlen oka az uralma elől karakitán területre menekült s ott a hatalmat apósa, Csiluk gurkán, kezéből kiragadó Kücsülik naiman király ellenséges magatartása volt. Dzsingisz-kán 1216-ban barátságát és kíméletét ajánlotta fel Mohamed Kotbeddin korozmin sahnak, ha semleges marad, s ez oldalról biztosítást nyerve, két év alatt uralma alá vetette a karakitán császárságot és a kirgiz pusztaság kanglitörök lakóit. Kücsüliken aratott döntő győzelme után a következő évben már Mohamed sahval támadt összeütközése, aki a hatalmi viszonyokat teljesen félreismerve, egy jelentéktelen kereskedelmi incidensből kifolyólag megsértette a vele szemben barátságosan viselkedő mongol császárt. Vigyázatlan eljárása végzetes következményekkel járt. Dzsingisz-kán legidősebb fiával, Dzsuzsival támadásra indult s 1221 végéig Mohamed egész birodalmát elfoglalta. Északnyugaton a Jajkfolyóig és Kaspi-tengerig, délnyugaton Tebfisz vidékéig és az Urmia-tóig, délkeleten pedig Indiáig hatolt. 1222-ben már a mai Perzsia, Bokhara, Afganisztán, Beludzsisztán egész területe tatár uralom alatt állt s a nagykán hadai az Induson túl, Pendsabban álltak Lahore előtt, mikor az otthoni események hazaszólitották.

Az indiai előnyomulás megakadt, de a nagykán hadának vezérei, Dzebe és Szubutáj — később a magyarországi hadjárat egyik vezére — az Urmia-tó mellől északnyugatnak indultak s — a kaukázusi szabirok, cserkeszek, abházok és alánok kelepcejéből menekülve — keresztültörték a Kaukázuson. Európa földjére érve, első dolguk a kaukázusi csel előkészítésében résztvett, de utóbb a tatár vezérek biztatására hozzájuk átpártolt kún sereg lemészárlása volt. Itt veszett Kötöny (Kuthen) kún fejedelem két keresztény fia, György és Dániel is. A tatár-kún ellenségeskedés kezdetét jelentő büntetőakció

után Dzsebe és Szubutáj a Kaspi-tó partján az Alsó-Volgaig hatoltak. A Kaspi-tó megkerülésének hadi szempontból bámulatos teljesítménye után a Volga balpartján uralkodó Dzsuzsától kért segítőhaddal egyesültek, elfoglalták a Volga és Don között, majd a Donon is átkelve, behatoltak a krími félszigetre és a Don-Dnyeper-közi kún területre. A megremült kúnok Kötöny fejedelem vezetése alatt a kievi és csernigovi orosz fejedelemségek területére vonultak vissza és Kötöny apósának, Misztízláv novgorodi és halicsi fejedelemnek közbenjárásával az orosz fejedelmektől kértek segítséget, minek megtagadása esetén — mondták — nem maradna hátra számukra más a meghódolásnál. Az orosz fejedelmek hosszú huzavona után meg is adták a segítséget és a kúnokkal egyesülve, készültek a döntő küzdelemre.

Az összecsapás 1223 nyarán a Kalka-folyó mellett a tatárok teljes diadalával végződött. Az orosz fejedelmek közül többen a csatamezőn maradtak, kettőt a fogságban végeztek ki, a többi Kötönnyel együtt fejvesztve menekült. A tatár hadak a Dnyeperig, északon Csernigov és Kiev vidékéig mindent elleptek. Európa keleti része tatárkézre került. A kúnok és oroszok egyaránt kritikus helyzetbe kerültek, de az orosz fejedelmek nem ismerték fel helyzetük komolyságát s a belviszályoknak még most sem vetettek véget. A kún fejedelmek tisztábban láttak. Bare, az Alduna és Dnyeszter közt lakó nyugati törzsek fejedelme áttérési szándékát és hódolatát jelentve — láttuk — a hatalmas magyar király védelme alá menekült. Kötöny még nem követte példáját, mert a tatár sereg 1224-ben váratlanul visszavonult a Volga mögé. Távozásának oka a kínai harctéren beállott fordulat volt.

Mialatt Dzsingisz-kán nyugaton szerzett világraszóló hadi sikereket, Kínában Ogotáj fia vezérlete alatt tovább folyt a háborúskodás, de a nagykánnak színleg behódolt tangut Hia- király kétértelmű magatartása megakadályozta a végső diadalt. Dzsingisz-kán ezért beszüntette a nyugati offenzívát s miután nyugati tartományait elsősülött Dzsuzsi fiára, az északi mongol és török törzsek kormányzatát a másodsülött Csagatájra bízta és többi tartományai kormányzatáról is gondoskodott, kétévi távoliút után hazatért rendet csinálni.

1224-ben az új Kin-császárnak sikerült mind a délkínai császárral, mind a tangut királlyal szövetséget kötnie, s újra egész erejével fordult a tatár támadók ellen, de 1225-ben Dzsingisz-kán is teljes erejével fordult a tangut fejedelem ellen, elfoglalta országát s ezzel a Hoang-ho-folyótól és a Kuenlün-hegységtől északra eső egész ázsiai területet uralma alá hajtotta. Ezután Kína megtámadására készült, hol a Hoang-ho-vonalon Ogotáj, trónutódjául kiszemelt harmadik fia harcolt tovább. Nyugaton ezalatt Dzsuzsi szövetségre kényszerítette a Jajk-vidéki magyarokat — Árpád népének keleten maradi

töredékét — és a volgai bolgárokat s 1227-ben harmincéves korában meghalt. Utódjául a mongolbirodalmi hierarchiában mindjárt a nagykán után következő kipcsáki kánságra Dzsuzsi negyven fia közül a másodikat, Batut nevezte ki Dzsingisz-kán, miután a legidősebb — Orda — önként visszalépett tehetsége-sebb öccse javára. Nemsokára maga Dzsingisz-kán is meghalt, miután a kormányzattal utóda megválasztásáig negyedik fiát, Tulujt bízta meg s kifejezte azon óhaját, hogy a nagykáni trónra Ogotáj kerüljön.

Ogotáj nagykan hódításai

Dzsingisz-kán törvénye szabad kezet adott a fejedelmeknek utóda megválasztására, de fiai és vezérei tiszteletben tartották a nagy hódító utolsó akarát. Ogotáj t — minden vonatkozása ellenére — trónraemelték s az 1229. év őszén Karakorumban tartott nemzetgyűlésen be is iktatták méltóságába. Uralmában Ogotáj apja nyomdokain haladt. Nagy befolyású miniszterének, Jelu-Csu-Csaj-nak támogatásával a világuralom megvalósítására tört. A halálhíre felkelő és ősei országát visszafoglaló Dzselsal-eddint, az utolsó korozmin saht nyugati seregei 1231-ben legyőzték, országát újra elfoglalták s nyugat felé továbbhaladva Örményországot és Georgiát — a régi Ciliáciát — is tatáruralom alá hajtották. Három évvel utóbb bekövetkezett az északkeleti birodalom bukása. 1234-ben a Hoang-ho-tól délre eső részei is tatárkézre kerültek s egy évvel később már megindult a támadás a délkeleti birodalom, valamint az eddig függetlenségét megőrző Korea ellen. Batu-kán, mielőtt nagybátyját a kínai hadjáratra kísérte volna, támadást intézett az adófizetést elmulasztó volgai bolgárok ellen. Ezek azonban Kötöny kunjainak és az orosz fejedelmeknek támogatásával visszaverték. A bolgárok és a szomszédságukban élő magyarok rövid időre felszabadultak a tatár befolyás alól, de szabadulásuk a végső pusztulás bevezetője volt.

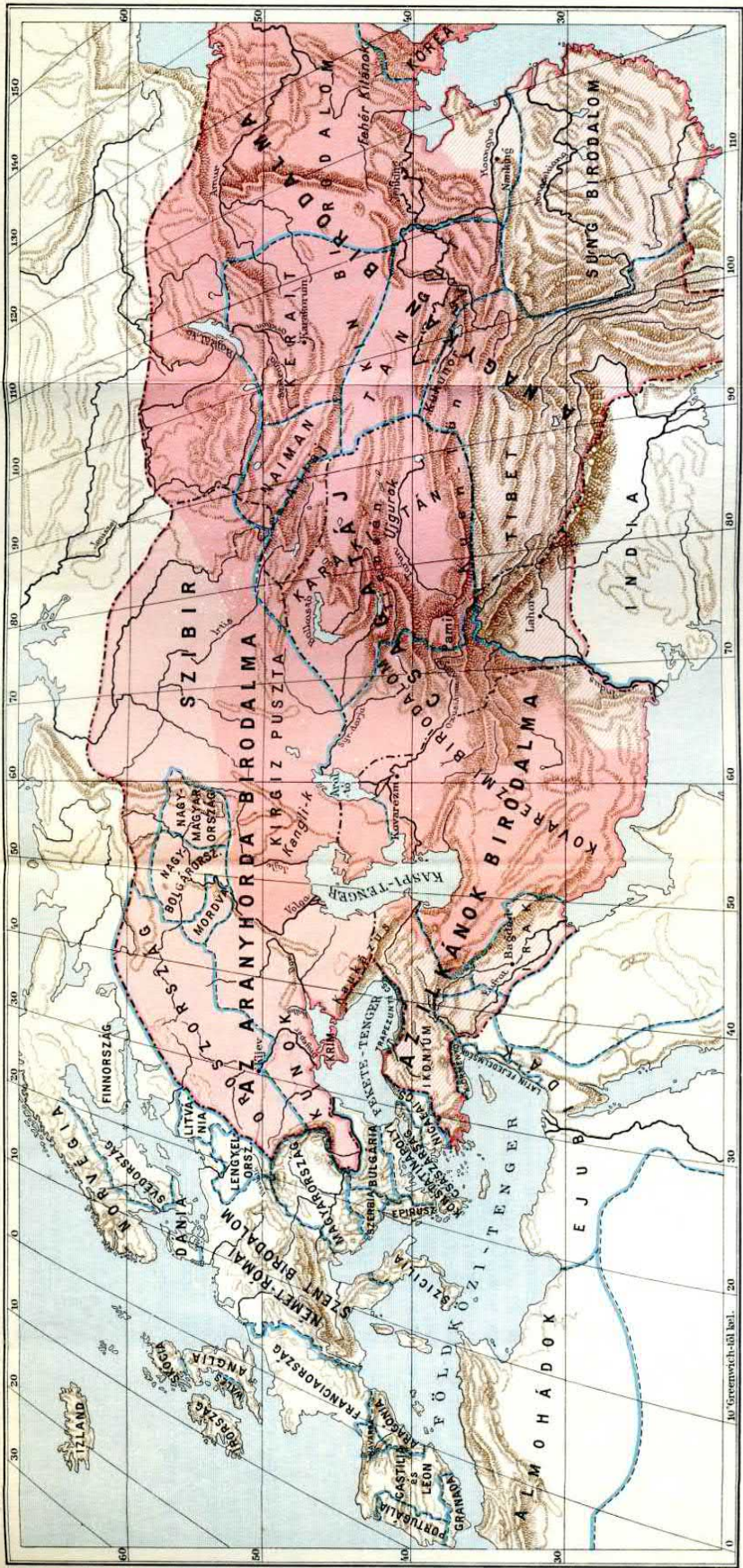
Az északkeleti birodalom elfoglalása után Ogotáj nagykan 1235 tavaszán három nagy hadsereget formált. A lovasok felét korábbi szövetségese, a Sung-császár délkeleti birodalma ellen küldte, egy más részét Korea ellen, a harmadik sereget pedig kitűnő hadvezérének, Szubutájnak vezetése alatt Batu-kán segítségére küldte, hogy a nyugati tartományokban mozgolódó és elszakadt népeket, a Jajk- és Volga-vidéki kangli, kazár, magyar, bolgár és egyéb törzseket megfékezzék és az 1224-ben félbeszakadt nyugati hódító hadjáratot folytassák. A nagy sereg fővezére Batu-kán volt. Mellette Szubutáj Bagatur — nagyapja híres vezére — mintegy a vezérkari főnök szerepét töltötte be. Az egyes hadseregek és seregrészek vezérei Ogotáj fiai: Kujuk, Kádán, Csermagun (Hermus) és Kjukán, Csagatáj fiai: Pejdar (Peta) és Kajdán s unokája: Būri, Tuluj fiai: Mangu és Bedzsák, Batu testvérei: Orda, Sejbán és Tangut, Szubutáj fia: Bogutáj (Bochetor), továbbá Borundáj,

Manguzár és más híres hadvezérek voltak. Ha mindegyikükre egy hadtestet — tízezer embert — számítunk, a harcosok száma másfélszázezer, de Batu hadainak csatlakozása után a legskeptikusabb számítással is legalább 50—60.000 lehetett. Az egykorúak azonban félmillióról beszélnek, míg a modern hiperkritika 25.000—30.000 emberre sorvasztja le számukat.

Európa kapujába érve, a sereg két részre szakadt. 1237 tavaszán az egyik sereg Mangu vezérlete alatt a Volga-torkolat és a Kaspi-tó partvidéke körül tanyázó ellenséges törzsek ellen fordult. A másik Szubutájjal az élén, a Jajk nyugati partjáról kiindulva, északnak, majd északnyugatnak fordult és megsemmisítő erővel tiporta le a baskir-magyarokat és a volgai bolgárokat. A volgai bolgárok virágzó gazdasági és állami életének egyszersmindenkorra végeszakadt. A következő évtizedekben magyar szomszédaikkal együtt többször megkísérelték a tatár iga lerázását, de hasztalan. Kultúrában visszafejlődött utódaik csuvas néven éltek túl a tatáruralmat, hogy később orosz iga alá kerüljenek. Magyar szomszédaik sorsa még szomorúbb volt. A hosszú tatáruralom még nyelvüktől is megfosztotta őket. Tatárral kevert ivadékaik ma baskir néven élnek a csuvasok szomszédságában. A győztes hadsereg 1237 végén Szarátov vidékén átkelt a befagyott Volgán s az önként meghódoló mordvinoknak — az egykori akacirok ivadékaiknak — kalauzolása mellett az erdőkön át Oroszország északi tartományaira támadt. A tatárok maguk előtt hajtva és harcra kényszerítve a hosszú úton nagy sereggé szaporodott hódolt népek csapatait, mindent elpusztító erővel zúdultak a belső viszályok miatt szervezett erő kifejtésére képtelen oroszokra. Rjezan, Moszkva, Susdal, Tver, Novgorod és minden emberlakta hely felégetése, elpusztítása után délkeletnek fordultak s a Volga-torkolat közelében táborozó kún sereget 1239 elején véres csatában megverték. Kötöny kún fejedelem megmaradt hadával a Dnyeper és Alduna közére, majd onnét — a betelepülési engedélyt elnyerve — Magyarország földjére menekült. A tatár hadak ezalatt újra megtámadták a megelőző évi pusztítás után lélekzethez is alig jutott oroszokat. Most a déli tartományok, a pereszljávi, csernigovi és kievi fejedelemségek kerültek sorra. 1240 decemberében az orosz főváros is elesett. Felégetése és kirablása után a tatárok átkeltek a Dnyeperen, egész Volhyniát előzőnlőtték s a halicsi fejedelemségeken át a magyar és lengyel határig hatoltak. Távol Kisásziában ugyanekkor egy másik tatár hadsereg — mintegy harmincezer fegyveres Dzsurgun és Beidsu Nőj an vezérlete alatt — Alaeddin Kajkobád ikoniumi és Al-Malek damaszkuszi szeldsuk szultánok és Kis-örményország ellen kezdte meg támadó hadjáratát.

A mongol császár hatalma 1241 elején az északi jeges zónától a Fekete-tengerig, Perzsa-öböl és Indiai-óceánig, a

M. K. Alami Térképészeti Intézet

A mongol birodalom és
 részletei határa
 1206-ban
 A mongol birodalom
 1240-ban
 A mongol birodalom
 legnagyobb kiterjedése

A MONGOL BIRODALOM A XIII. SZÁZADBAN

0 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110 120 130 140 150 160

0 200 400 600 800 1000 km

30° Greenwich-i h. l. 20 30 40 50 60

tibeti Kuen-lün-hegységig és Hátsó-Indiáig, a Csendes-óceántól a Kárpátokig és Visztuláig terjedt. A déli félszigetek és Tibet kivételével egész Ázsia, Európa keleti nagyobb fele Ogotáj uralta. Ezt a rengeteg birodalmat egy hatalmas katonai lángelme bámulatos szervezőereje, Dzsingisz-kán ázsiai despotizmussal párosult kormányzótehetsége és hadművészete teremtette meg, ki egyszerű, vitéz, de fegyelmezetlen népét kíméletlen szigorral nevelte világhódító hadseregé.

A Tatárbirodalom népe

A mongolok, tatárok életmódja egyszerű volt, mint a húnok, avarok, magyarok és bolgárok ázsiai őseinek, vagy a mai nomád mongol és török törzseknek az élete. Nemzetségeik törzsek és törzsszövetségek keretében, törzsfők és fejedelmek uralma alatt éltek, kiknek hatalma háború esetén korlátlan hadvezért hatalom volt. A harcban kiváló, vitéz és nélkülözéseket könnyen tűrő lovaskatonák, békében jóindulatú, komoly, szótartó, vendégszerető, de nehezen fegyelmezhető emberek voltak. A kínai földre telepedett mongolok élvezték a földművelés gyümölcseit is, de a nép zöme pásztorgazdaságot folytatott; rengeteg állatot tartottak. Élmezésük igénytelen. Főeledelük a hús, tej, sajt és vízben főtt köles. Leginkább a lóhúst és a Kínában ma is kedvelt kutyahúst, a kanca-tejet s a belőle erjesztett kumiszt szerették. Az európai fantázia persze emberhúsról is tudott, de ennek hitelt érdemlő forrásokban nyoma sincs. Ruházatuk állatbőrből és nemezből készült s a tisztaságra nem sokat adtak. Dzsingisz-kán egyenesen tiltotta a mosdást és a ruhaváltást, mert a távoli hadjáratokra vitt katonanépet minden nélkülözéshez hozzá akarta szoktatni. E törvényt azonban csak az alsó népelemek tartották be. Az előkelők selyembe, aranybrokátba öltöztek, asszonyaik ékszereket és díszes arctakaró fátylakat viseltek. Településük a régi magyarokéhoz hasonlóan kettős volt. Nyáron a hegyekbe, erdőbe húzódtak, télen a síkságon, folyók mentén legeltették ezerszámra tartott barmaikat, lovaikat, tevéiket, juh- és kecskenyájaikat. Nomád életükhöz képest *juri-nak* nevezett sátruk, mint a régi és mai török-mongol nomádoké, ügyesen összeállított, szellős, hordozható ház volt. Vándorlás közben és hadjáratokon asszonyaikat, gyermekeiket vízhatlan fekete nemezzel fedett ökrösszekéren hurcolták magukkal. Polygámiában éltek s a feleségek maximális száma — vagyoni tehetőség esetén — százban volt megállapítva, de a nő helyzete mégsem volt oly alárendelt, mint a mohamedánoknál. Az első asszonyt, mint a férj helyettesét, előjogok illették meg a többi felett. Harcba szállt férje helyett ő volt a család feje s a gazdaság, a ház rendbetartása mindig a nőre hárult, mert a férfi pásztorkodott, vadászott, harcolt, vendégeskedett, de nem dolgozott. A női erények közül legtöbbször tartották az odaadást férje iránt, a vendégszeretet, egyszerű erkölcsöket és kevés

beszédet. A mongolok, törökök általában szűkszavúak, de Dzsingisz-kán még el is rendelte, hogy csak akkor beszéljenek, ha kérdezik őket és mindig szabatos feleletet adjanak, mert a sok beszéd könnyen hazugságra csábít.

Tatár hadviselés

Dzsingisz-kán isteni hivatását az egész világ meghódításában, a négy világtáj minden népének leigázásában látva, ezt a népet nevelte világhódító hadsereggé. Kormányzata és trónralépte után kibocsátott törvényei, miknek megtartása felett főbírói minőségben Csatatáj fia örködött, míg a hadsereg gondozása a legfiatalabb fiú, Tuluj feladata volt, a katonaeletre, nélkülözések tűrésére, kötelességtudásra, rettenthetetlen bátorságra és az ellenség kíméletlen pusztítására tanítottak. A fegyvelemsértést, gyávaságot, sőt az ingadozó magatartást és az ellenség kímélését is halállal büntette, aminthogy halálbüntetés járt a hazugságért, lopásért, gyilkosságért, a nő házasságtöréséért is. Lázadás az egész nemzetség, megfutamodás az egész tized vagy század lemeszárlását vonta maga után. Ugyaníly szigorúsággal állapította meg Dzsingisz-kán a hadviselés szabályait, az ellenséggel szemben követendő eljárást. Az ellenállás győzelem esetén feltétlenül kivégzést, meszárlást vont maga után. Az ostromlott vár és falvak s a körülzárt elfogott seregek népét korra és nemre való tekintet nélkül lekaszabták, miután a nőket hozzátartozóik szemeláttára meggyalázták. Legfeljebb néhány szép leány, asszony és erős ifjú kerülhetett el e sorsot, rabsággal váltva meg életét. Az önként hódolókkal, magukat hitre megadó városok, falvak népével és fegyvert lerakó seregekkel sem bántak eleinte sokkal kíméletesebben, de ezekkel szemben rendszerint mégis más volt az eljárás. A férfiak közül a fegyver fogásra alkalmasakat besorozták és későbbi harcaikban pusztulásra szánt előcsapatként hajtották saját honfitársaik és más népek ellen. A nőkkel kényük-kedvük szerint bántak s ha valamelyik megtetszett, ágyasul magukkal hurcolták. A városokat, falvakat, kastélyokat, templomokat a hódító háborúban szigorú következetességgel, rendszeresen kifosztották, sőt felégették. A termést, állatokat lefoglalták és elhurcolták. A viszonylagos biztonság és nyugalom kora csak a hódítással járó kegyetlen emberirtás és pusztítás után következett be. A hódolt nép adót fizetett: minden terménye, állata és katonakorba került ifjai tizedét, ezenkívül fejadót és fogyasztási adót is. De az adó és a hadseregbe sorozott ifjak szolgálata sem mentesítette a népet lázadás okán vagy ürügye alatt időnként rendezett meszárlások és pusztítások terhe alól. Mindez az ellenséges érzelmű alattvalók megfélemlítésére szolgált, aminthogy az egész hatalmi szervezet a megfélemlítésre, vak engedelmességre és legszigorúbb fegyelemre alapított despotizmus volt. A tatár hadviselés kegyetlenségéhez hasonlót a történelem alig produ-

káli. A rombolást, pusztítást, gyilkolást még a húnok, vandálok, a délamerikai spanyolok, sőt talán korunk gyarmatosító hatalmai és egymást kegyetlenül pusztító kultúrnépei sem tudták oly tökéletes rendszerré fejleszteni és oly következetesen végrehajtani, mint Dzsingisz-kán hadai. A tatárok teljes munkát végeztek. Szigorú előírás szerint végezték emberirtó munkájukat, mert Dzsingisz-kán a férfi legszebb kedvtelésének, főmultságának a hadviselést, az ellenség irtását, javai elrablását, asszonyai ölelését s a harcra edző vadászatot mondta. A hadsereg felszerelése, szervezete, harcmodora és katonai művészete azonos volt a régi húnokéval. Vashegygel ellátott félméteres, sőt hosszabb nyilakkal, rövid görbe karddal, lándzsával, bőrsisakkal, bőrpáncéllal és bőrpaizzsal felszerelt lovasokból álló hadseregét Dzsingisz-kán hun rendszer szerint tizedekbe, századokba, ezredekbe és tíz ezredet egybefoglaló hadtestekbe (*tömény*) osztotta. Több ily hadtest alkotott egy hadsereget. A nagyobb katonai alakulatok élén családjának felnőtt férfitagjai és a törzsfők közül választott hadvezérei álltak, kik közvetlen parancsnokságuk alá, mintegy testőrszolgálatra a nagykán rendelkezésére mindig készenálló törzshadseregéből kaptak megfelelőszámú vitézt. Dzsingisz-kán tartományokon, sőt birodalmakon uralkodó fiai — Dzsuzsi, Csa-gatáj, Ogotáj, Gulkán — egyenként 4000, testvérei, anyja és unokaöccsei 3000 ily megbízható hazai harcos felett rendelkeztek tartományi hadseregükön felül. Az ezredek vezetése jórészt e kíséret érdemesebb tagjaira, másrésztben a csekélyebb népességű megbízható törzsek főnökeire hárult, de harci érdemek alapján a legutolsó tizedes is felemelkedhetett a legmagasabb vezéri polcig, mert „aki jól vezeti tíz emberét, jogot szerez ezer vagy tízezer vezetésére.“ Szervezetük a legtökéletesebb katonai szervezet volt s egyben gerince az egész hatalmas nomádállamnak. Katonai művészetüket a csapatok jól átgondolt felállítása és megosztása, gyors és szabatos mozdulatok, az ellenség megzavarására, pánik keltésére alkalmas cselvetések, hirtelen megrohanás, az ellenséges sereg szétvágása, bekerítése és a vezérek korlátlan fegyvertartása jellemezték. A sereg élén foglyok, hódolt népek csapatait hajtották harcba s mikor ezeken az első támadás ereje felmorzsolódott, indultak maguk a tatárok küzdelembe. A harcvonal mögött ruhával, szalmával kitömött és rettentő ábrázatú lárvákkal ellátott bábukat ültettek lóra, hogy az ellenség számukat megsokszorozva lássa és a rémülettől elveszítse fejét. A fejedelmek, vezérek nem szálltak harcba. Mint a modern hadvezérek, a front mögött, messze az ellenséges vonaltól ütötték fel a főhadiszállást, hol a sereggel jött asszonyok, gyerekek és barmok nagy sokasága is csoportosult.

A nagy birodalom tartományait a nagykán fiai, rokonai és vezérei kormányozták s e tartományfejedelmek az illető

ország egykori uralkodóihoz hasonló pompában éltek. A nagykán udvarának pompája a kínai császárokéval vetekedett. Udvari tisztviselők — jobbára családtagjai — vették körül. Volt rendes kancelláriája. A diplomáciai hírszolgálat pedig mintaszerű volt. A fejedelmválasztó és máskor tartott *kurul-iajon* minden tartomány feje és a hódolt népek fejedelmei is megjelentek vagy képviseltették magukat. Itt vették át a nagykán utasításait, parancsait s azokhoz, mint isteni kinyilatkoztatáshoz tartották magukat. A birodalom helyes igazgatása s a fejlett kereskedelem miatt fontos közbiztonsága felett a fejedelmek szigorúan őrködtek.

A tatár hadak pusztításaitól és kegyetlenségétől sokat szenvedett, megkínzott emberek értesüléseire támaszkodó egykorú íróknak — a szkíta, pártus, hún, vandál, gót, avar, magyar, normann, arab és más barbár népekről író régi auktorokhoz s a legutóbbi világháború Franciaországban harcoló német seregeinek hadviselését vagy a győzelem után színes csapataikkal német földön tomboló francia hadak garázdálkodását elbeszélő modern francia és német írókhoz hasonlóan — a tatároknak csak rossz tulajdonságai, a háborúban leplezetlenül tomboló vadsága, kíméletlensége és gyalázatoságai tűntek fel. Európa népei és történetírói a tatárjárást átélt nemzedékektől örökölt gyűlölettel ma is csak állati kegyetlenséggel gyilkoló, cél nélkül romboló, pusztító pogány hordát, minden kultúrától idegen s a nyugati civilizációt végromlással fenyegető vad ellenséget szoktak látni a tatárban. De a tatár udvarban járt nyugati utazók és követek — Piano del Carpini János, Rubruk Vilmos, Marco Polo és a többiek — egy önkényúri szigorúsággal kormányzott, de mégis mintaszerűen szervezett hatalmas katonáállam képét tárják elénk.

Európa és a tatárok

A tatárok perzsiái győzelmének hírért nyugaton diadalújongással fogadták, mert Togrul kerait fejedelem bukásáról mitsem tudtak s az ő hatalmát megdöntő Dzsingisz-kánt vele — a legendáshírű Dávid királlyal — azonosították. A keleti kereszténységről, János pap és Dávid király hatalmáról fél-század óta keringő hírek alapján úgy hitték, elérkezett a Szentföld megváltásának nagy pillanata, mikor — a régi jóslat szerint — egy nyugati és egy keleti uralkodó meg fogja dönteni a pogányság hatalmát.

Pelagius szentföldi pápai követ és Jakob akkoni püspök boldogan jelentették a pápának, hogy Dávid indiai király, a régóta várt szabadító megérkezett keletről és borzasztó csapást mért a szeldsuk hatalomra, elfoglalta Perzsiát s már közeledik a Szentföld felszabadítására. Várták, hogy — a jóslat nyugati uralkodójának szerepében — Frigyes császár is hadbaszálljon a török hatalom megdöntésére. A császár fel is vette a keresztet, de mire 1227-ben hadbaszállt, már elhervadt a keleti kereszt-

tények reménysége. A Dávidként üdvözölt Dzsingisz-kán hazatért, perzsa földön maradt hadai pedig nyugat helyett északnak fordultak s a pogányok helyett a kaukázusi keresztényeket, majd Európába hatolva, a kúnokat és oroszokat támadták meg. Georgia királynője és az örmény király saját határaiknak védelmét voltak kénytelenek előkészíteni s a hiába várt szövetséges nyugatra kalauzolása helyett még a maguk seregét sem tudták a török ellen küldeni. Az oroszországi szomorú eseményekből kiderült, hogy barátok helyett keresztényirtó kegyetlen pogányok, a pokol — *tartarus* — nevére emlékeztető tatárok (*tartan*) érkeztek Európába. Mikor pedig Batu-kán 1231-ben a Kelet két virágzó keresztény országát — Georgiát és örményországot — pusztította el és hajtotta pogány igába, megjött a végső kiábrándulás is. János pap fia, Dávid király meghalt, írták a tudósok, még 1202-ben ölték meg tatár alattvalói s birodalma romjain a maguk pokoli uralmát építették fel. A keresztény Togrul-kán 1202-ben vagy 1203-ban bekövetkezett bukását és halálát — mert az értesítés kétségtelenül erre céloz — három évtized múltán az egész keresztény világ megsiratta, de még mindig akadtak hívői a presbiterlegenda távoikeleti hatalmas keresztény birodalmának s ezek hitét csak az 1241. év eseményei, majd Piano del Carpini és Rubruk Vilmos tatár földről hozott hiteles értesítései tudták megdönteni.

Európa nem vette komolyan a tatárveszedelmet, mert nem volt fogalma Ogotáj törekvéseiről, hatalmának nagyságáról és a tatár hadiszervezet erejéről. A tatárt az ázsiai törökségből nyugatra szakadt török népek — kúnok, uzok, besenyők — mértékével mérték. Még az oroszországi és georgiai események sem idézték fel világverő Attila, vagy az avarok és magyarok félelmetes támadásainak emlékét. A kereszties hadjáratok több mint egy százados problémájának büvkörében eikábuít keresztények csak a szentföldi törökségben tudtak komoly ellenséget látni. A tatárok sikere, harca, hódítása az időszerű katonai és politikai problémák — a szentföldi kérdés, a pápa és császár küzdelme, Bizánc latin-görög-szláv örökösének viszálykodása — mellett 1238-ig inkább csak mint érdekes kuriózum került szóba. Az egykorú irodalomban nyoma sincs félelemnek, aggodalomnak. A keresztény hatalmak nem is gondoltak tatár támadás lehetőségére, még kevésbé a védelem előkészítésére.

Julián barát nagymagyarországi útja

Nem gondolt erre a magyar király sem, pedig neki megbízhatóbb értesülései voltak a tatárokról. Az első híreket még 1227-ben a kalkamenti vereség után hódoló kún fejedelemtől kapta. Két évvel később a tatár háborúban résztvett orosz bojárokkal jutott érintkezésbe Halicsban, ahova öccse segítségére ment. Ezúton hallott először a tatár hatalom nagyságáról, szervezetéről, hadserege mindent eltipró erejéről s itt hallott a Volgán-túli magyarok létezéséről is, kikkel a kúnok

és oroszok a tatárbetörés alkalmával jutottak közelebbi érintkezésbe. A tatárgyűlölet, a honvédelem szempontjai hozták őket össze északkeleti bolgár és magyar szomszédaikkal, kiknek szövetsége hasznos lehetett újabb tatár támadás esetén. Béla bizonyára meglepetéssel hallotta, hogy a *Gesta Ungarorum-b&n* emlegetett, elszakadt magyar testvérek ott élnek az oroszok keleti szomszédságában, de nemsokára megfogalmazott benne a terv, hogy katolikus hitre téríti, szövetségesévé teszi, uralma alá veti s ha lehet, országába telepíti népe keleten maradt töredékét. Szándéka megértésre talált a Domonkos-rend magyar szerzeteseinél, kik a pogány rokonok megtérítésében hivatásuknak megfelelő magasztos célt láttak. Még 1232-ben négy prédikátor indul a pogány magyarok felkeresésére s egyiküknek sikerült is — háromévi céltalan bolyongás után — idegen földön magyar emberre találnia, aki felvilágosította, merre lakik népe. Ottó testvér ezután hazasietett, hogy rendtársait elvezethesse a rokonokhoz, de idehaza éppen csak elbeszélhette tapasztalatait; a fáradságos úton szerzett betegségében elpusztult. Híradása nyomán 1235 nyarán négy más szerzetes indult útnak. Konstantinápolyig s onnét hajón a Kaukázusig Béla költségén utaztak, majd hathavi késedelem után gyalog vágtak a Volga-menti pusztaságnak. Kettő visszatért, egy az úton pusztult el közülük, de Julián barát sok viszontagság után eljutott a Volgántúl, messze északon, az Étül, vagyis a Volga felső folyásának vélt Bjelája-folyó mellett lakó magyarokhoz. Útjáról 1236 decemberében ért haza s miután Bélának beszámolt, Rómába ment, hogy a pápának jelentést tegyen és a térítő akcióra felhatalmazást és utasításokat kérjen. Tapasztalatait, jelentését rendtársa, Richard prédikátor-barát foglalta írásba.

E jelentés szerint a keleti magyarok „tisza magyar nyelven beszéltek“ Juliánnal minden nehézség nélkül megértették egymást, amiből nyilvánvaló, hogy a magyarság finnugor és török elemeinek etnikai és nyelvi összeolvadása az északi ág elszakadása előtt teljes volt, mert a török kölcsönszavak híján egymást meg nem érthették volna. A keleti testvérek nagy örömmel üdvözölték a felkeresésükre jött szerzetest „Megtudván, hogy keresztény magyar, házról-házra, faluról-falura vitték s keresztény magyar testvéreiknek királyáról és országaról alaposan kikérdezték. Amit a hitről és más egyebekről beszélt, figyelmesen meghallgatták, mert az ősök hagyományaiból tudták, hogy tőlük más magyarok származtak el, de hogy hol laknak, nem tudták“ A keleti magyarok — Julián szerint — „pogányok, Istent nem ismernek, de bálványokat sem imádnak, földet nem művelnek, ló- és farkashúst és más effélet esznek, lótejet és vért isznak, lovakban és fegyverekben bővelkednek és a harcban nagyon vitézek. A tatárok népe szomszédos velük, de ezek a tatárok velük összeütközve, nem

tudták őket háborúban legyőzni, az első csatában inkább ők győzték le azokat. Ezért barátságot és szövetséget kötöttek velük s így egyesülve tizenöt országot pusztítottak el.“ Ez az értesítés mindenbizonnyal Dzsuzsi 1227. évi hadjáratára céloz, mikor a tatár herceg a volgai bolgárok ellen harcolva, a magyarok földjét is érintette. Több tatárral is találkozott a magyaroknál Julián s „ott találta a tatár vezér követét is, aki magyarul, oroszul, kúnul, németül, arabul és tatáruul beszélt. Ez mondta el, hogy a tatár sereg onnét ötnapi járóföldre van és Németország ellen akar indulni, de még egy másik hadseregére várnak, melyet a perzsák leverésére küldtek“ Mindezeket megtudva, Julián most már rövidebb úton — a pogány mordvinok földjét hajón átszelve, az orosz fejedelemségeken és Lengyelországon keresztül — haza sietett. Félt, hogy ha egyedül marad a magyarok közt, odahaza elveszettnek fogják hinni és nem kapnak hírt a testvérek feltalálásáról, ő maga pedig könnyen megbetegedhetik vagy meghalhat s akkor az egész térítőakció füstbemeleg. De félt attól is, hogy ha a pogányok — nyilván a bolgárokat és mordvinokat érti — és az oroszok neszét veszik a dolognak, akadályt támasztanak a többi térítő bejövetele elé, nehogy a hitben egyesült két magyar nép a közbül lakókat leigázza.

Julián jelentését az időközben trónra került Béla és IX. Gergely pápa egyaránt örömmel fogadta s megérkezte után azonnal négy szerzetest küldtek keletre. Ezeket azonban a susdali orosz fejedelem feltartóztatta. Nem jutott el maga Julián sem a magyarokhoz, mikor 1237 nyarán oda másodszer visszatért, hogy a térítést irányítsa és a tatárokról új híreket hozzon. Susdalban szomorú hír várta. A tatárok betörték a Volga vidékére, a magyarok és volgai bolgárok országát elpusztították, a két népet igába hajtották s már a Volga és Don közt táborozó kúnokat készülnek megtámadni. György fejedelemtől Batu-kán levelét is megkapta, melyet az IV. Bélának írt. A levél török betűvel tatár nyelven volt írva s egy tatáruul tudó kún tolmácsolta Juliánnak: „Én a Kán, az égi király követe, kitől hatalmat kaptam a földön magukat megalázókat felmagasztalni s az ellenkezőt eltiporni, csodállak téged magyarok királya, hogy mikor már harmincszor küldtem hozzád követeket, miért nem adsz semmi választ, miért nem küldesz sem követet, sem levelet. Tudom, hogy gazdag és hatalmas király vagy, sok katonád van és nagy országot kormányozol s ezért nehezen is fogsz nekem meghódolni. Pedig üdvösebb és jobb volna neked, ha önként alávetnéd magadat. Értesültem arról is, hogy kún szolgálmat tartod oltalmadban s ezért meghagyom neked, ne tartsd őket tovább magadnál, nehogy ellenségeddé legyek miattuk, kiknek könnyebb menekülni, mint neked, mert ők ház híján sátorban lakván, talán elkerülhetnek, de te házban lakol, váraid, városaid vannak, hogy menekülhetsz te kezemből?“ Julián a levéllel és rossz híreivel az év végén érkezett a magyar udvarba,

ahol ekkor már a tatárok elől menekült csernigovi Rasztiszláv-tól hallottak az új tatár támadásról. De hozták a hírt más menekülők — oroszok, kunok — is, akik egyenként és családostól mindsűrűbben jöttek Magyarországra.

Béla készülődése

Az eseményeknek most már híre ment egész Európában. Julián részletes jelentést írt második útjáról s abban ismertette a tatárok hatalmát, szokásait, harcmodorát és terveit a tatár kán Bélához intézett levelével együtt. A jelentést elküldték Béla nagybátyjának, Bertold aquilejai pátriárkának és Salvius perugiai püspöknek, a pápa legátusának. Bertold fellármázta a szomszédos főpapokat és tartományurakat, a pápai követ útján Rómába és a nyugati országokba is eljutott a veszedelem híre. A templomokban európaszerte imádkoztak, hogy Isten fordítsa el e csapást a keresztény világról, de a védekezésre, Béla megsegítésére komolyan senki sem készült. Senki sem hitte, hogy a magyar királyság, a keleti részek legnagyobb keresztény hatalmassága önerejével ne tudná visszaverni a vad hordának vélt tatár sereg esetleges támadását. Legkevésbé hittek a veszedelem komolyságában maguk a magyarok.

Magyarország földjén két század óta csak egyszer járt komoly ellenség, Mánuelnek II. Lászlót trónrasegítő serege s ez a hadjárat végeredményben éppúgy kudarcba fulladt, mint a görögök, osztrákok és cseheknek a határvidéket érintő többi támadásai. A hagyományból és krónikából az is köztudomású volt, hogy a magyar királyság erején nemcsak a lenézett keleti ellenségek, a tatárokkal egy törzsről szakadt besenyők és kúnok támadása tört meg, hanem a XI. századi hatalmas császároké is. A kúnt és orosz, kiktől a tatárok félelmes erejéről hallottak, a magyarok nem sokra becsülték. A halicsi hadjáratok idejéből ismerték az északkeleti szomszédok vitézségét és harc-készségét, de emlékeztek belső szervezetlenségükre, viszálykodásaikra is, melyek könnyűvé tették András rendezett hadainak a győzelmet. Úgy hitték, ezek az álhatatlan oroszok és kúnok csak saját hibájuknak köszönhetik leveretésüket s hitték, hogy a szomszédos népeket — horvátot, szerbet, bolgárt, kúnt, orosz — hódoltató s mindkét császár hadával eredményesen küzdő magyar seregeknek gyerekjáték lesz a tatárok feltartóztatása. Mikor IV. Béla 1241 elején Oroszország elfoglalásának hírére a királyi hadsereget hadba hívta, az urak csak nevték, gúnyolták a nekik céltalannak tetsző fegyverkezését. A hatalom tudata túlságosan elbizakodottá, Béla szigorúsága és ridegsége a király tetteinek bírálóivá tette őket. Sokan még azt is kétségesnek tartották, vajjon a tatárok meg merik-e támadni a hatalmas magyar királyt. Voltak, akik az előnyomulásról szóló jelentéseket kőszá hírnek mondották. Mások a világias életű főpapokat vádolták a hír terjesztésével, akik — mondották így akarnak kibújni a római utazás alól. A király ellenségei

pedig szép csendesen elhíresztelték, hogy minden baj okozói a Magyarországra befogadott kunok.

A kunok

Kötöny kun király a Volga-menti csata után az asszonyokat, gyermekeket, szolgák és barmok sokaságát útbaindítva, egész népével nyugatra költözött. Mint egykor a besenyők elől menekülő magyarok, a honjukat vesztett kunok is a Kárpátok keleti hágóinál találtak az első akadályra. De míg Árpád szervezetlen és gyér lakosságú területet talált a Kárpátok mögött, hol népével új hazát alapíthatott, Kötönynek egyetlen lehetőségül a magyar király hatalmának elismerése, a hódolat és békés betelepítés kínálkozott. El is küldte követeit IV. Bélához, kivel orosz unokájának Endre herceggel kötött jegyessége óta sógor Ságban állt s maga és népe hódolatát jelentve, Magyarország területén letelepülési engedélyt kért kúnjai és a Volga vidékéről velük együtt nyugatra sodródott alán néptöredék, a jászok részére. 1239 végén meg is kapta Bélától az engedélyt, hogy mintegy negyvenezer családdal Magyarországra telepedjék. Béla biztosította őket régi szabadságuk és szokásjoguk tiszteletben tartásáról királyuk hódolata és az egész nép megkeresztelkedése ellenében. Befogadásukkal hármast célt akart elérni: egyházának új híveket, országának új katonákat, koronájának új alattvalókat igyekezett szerezni. Az eseményekről közvetlen tapasztalatból író Rogerius szerint a király, aki „ismeretes a keresztény fejedelmek közt, mint a katolikus vallás buzgó terjesztője,.. s folytonosan azon gondolkodott, hogy a hitetlen idegen népeket az egyház anyai ölébe vonzza“ „egyedül azért hozta be a kúnokat, hogy Magyarországon Isten nevének tisztelete az ő idejében megnövekedjék s ha valamikor megtörténnék, hogy koronája ellenségeivel háborúja lenne, azok ellen velük bátrabban és keményebben harcolhasson.“ Térítő törekvésében, aminek az aldunai kúnok, Szörényi oláhok térítésével, Kálmán boszniai akciójának és Julián barát útjának támogatásával s az elmaradt bolgár háború feltételeinek megállapításával is bizonyítékát adta, a koldulórendek alapításával újraéledt térítőszellem, a kor valláspolitikai irányzata jutott hű kifejezésre. A kún király hűbéres hódolatának fogadására és megbecsülésére a királyi hatalom nagyságát a hűbéres és hódolt népek számával mérő középkori felfogása és dinasztija hagyományaiiban gyökerező hatalmi törekvései kötelezték. Hadereje gyarapítását a tatárok közeledése indokolta. Kötönyben és kúnjaiban a tatárok ellen egész lélekkel harcoló, harcmodorukat ismerő s velük a döntő vereség előtt kétízben is sikerrel küzdött vezért és katonákat nyert. Ilyenekre pedig nagy szüksége volt, mert Béla korántsem volt oly elégedett a maga haderejével, mint gondtalan alattvalói. Tudta, hogy a magyar nép elszokott a hadakozástól, a keleti népekre jellemző hivatásszerű, rendszeres harctól s ha a nehézkes nyugati és bizánci seregek-

kel szemben vitézül meg is állta a helyét, nemcsak elfeledte, hanem le is nézte az ősök könnyű lovasságának a tatárokéval azonos régi harcmódorát. Nem kerülte el figyelmét, hiszen az egykorú Tamás spalatói főesperes is rideg szavakkal veti a magyarok szemére, hogy a hosszú béke és jólét éveiben elszoktak a kemény, férfias élettől, a nélkülözéstől, az ifjúság katonás nevelésétől; Tudta, hogy ha harcra kerül a sor, sok alattvalójára nem számíthat, míg a veszedelem a nyakukba nem szakad, mert elégedetlenek az ő kormányzatával és szinte kárörömmel várják, hogy bajba kerüljön és rájuk szoruljon.

Az elégedetlenségnek — láttuk — mélyenfekvő okai voltak: a főurak korábbi tekintélyét csorbító ceremóniás szokások, a hatalmaskodók és hamis jogokat bitorlók megfékezése, az adományok visszavétele, András híveinek üldözése és szigorú büntetése. Most ezekhez egy újabb is járult: a kúnok szemmelátható kitüntetése. Béla azzal a tisztelettel és kitüntetéssel fogada az országba költöző Kötöny királyt, aminő egy hatalmas középkori uralkodó első hűbéresét megillette. „Illyesmit az ország népe emberemlékezet óta nem látott“ és helyeselni sem tudta, mert a kúnt az ellenzéki urak izgatására lenézte, ellenség elöl menekülő jöttment népségnek tartotta. Mikor pedig a kún király és vezérei — a nép legelőkelőbbjei — szabad bejárást kaptak a királyhoz, hová a magyarok közül csak Béla legbensőbb hívei, a főpapok és főtisztviselők juthattak be, mindjárt kész volt a vád, hogy a magyarok „ha meghívásra vagy önszántukból az udvarhoz jönnek, a királyt csak messziről láthatják és vele csak közvetítők — a kancellárok — útján beszélhetnek; bezzeg ha a legutolsó kún jön is oda, tüstént megnyílik az ajtó és azonnal beléphet“ „A tanácsban — mondták — a kúnokat elébe helyezik a magyaroknak“ s ebben volt is igazság, mert a tatárokkal vívandó küzdelem előkészületeihez a tatárt ismerő kún vezérek sok tanácsot adhattak. Még több alapja volt a Tisza-vidéket ellepő kúnok garázdálkodása, kihágásai miatt támadt panasznak, de már az a vád, mintha a királyi tisztek részrehajlók lettek volna a kúnok javára, igaztalan volt. A sok barommal jött nagy tömeg ember betelepítése nem járhatott súrlódások nélkül, de a király külön bíróság útján gondosan megvizsgáltatott minden sérelmet s a nemes kúnokat és szolgálkat minden ellenkezésük ellenére is az országban szerteszét osztva, lakatlan földekre telepítette le. Béla belső környezetét kivéve a kúnokban jóformán mindenki ellenséget látott s a tatárok közeledtének hírére tatárcimborasággal, áruulás tervével gyanúsították Kötönyt és népét. Előre jöttek, így beszéltek, hogy „a magyarok nyelvét, az ország állapotát kitanulják s a tatárok betörésének hírére a királyt megtámadják“

A tatár támadás okát a kúnokban kereső magyarok vélekedésében volt némi igazság. Batu-kán már orosz földről írt levelében a kúnok hódoltatását vetette Béla szemére. Mint egy-

kor Attila, Baján avar és Dizabul türk fejedelmek menekült alattvalóiknak a birodalom területére való befogadását használták ürügyül a római és bizánci császár megtámadására, a tatár fejedelmek is e címen indították meg háborúikat, mert Dzsingisz-kán törvényben rendelte el a menekülteket befogadó fejedelmek és népek üldözését, pusztítását. Oka volt-e Kötöny, a kúnok és az orosz fejedelmek befogadása a háborúnak, vagy csak ürügy a régen elhatározott hadjárat megindítására, nehezen volna eldönthető. Bizonyos azonban, hogy Batu-kán Lengyelország és Magyarország egyidejű megtámadásakor a menekült orosz fejedelmek és a kúnok befogadását adta okul.

Az első támadás

IV. Béla nem ringatta magát illúziókban. Tisztában volt saját erejével. Tudta, hogy ellenséges támadás esetén csak a főpapokra, udvari méltóságviselőkre, ispánokra, személyes híveire és a menekült kún lovasokkal erősödött királyi hadseregére számíthat. De ezt az erőt elegendőnek vélte a tatárok feltartóztatására s mikor 1241 elején Kiev elestéről és Halics elfoglalásáról értesült, csak a „nemes servienseket“ és a várkatonákat — a rendes királyi sereget — hívta hadba. Az Orosz-kapu védelmére kisebb sereggel Dénes nádort rendelte ki. A többi udvari és a várzászlóaljokat Esztergom, Fehérvár és Buda mellett vonta össze. Maga a királyi tanácsot és a kún vezéreket február elején Budára (Óbudára) hívta össze, hogy velük a háborús készülékekről tanácskozzék s a tatárok közeledtének hírére egyre jobban elmérgesedő kún-magyar viszályt lecsillapítsa. Itt találták meg Batu-kán követei, kik a kúnok kiadására és önkéntes hódolatra szólították fel. Követelésük mód nélkül felháborította az urakat s — mint később Ogotáj utóda panaszkolta a pápa követének — a védtelen tatár követeket lemészárolták. Ugyanekkor rávették Bélát, hogy Kötönyt családjával és főembereivel — tisztos formában bár — őrizet alá vésesse, túsul tartsa. A nemesi hadak, a főpapi és főúri zászlóaljok hadbahívására még ez események után sem került sor. Béla és tanácsosai — bármennyire körültekintők és óvatosak voltak is — nem tudták felmérni a veszély nagyságát és közelségét s még március 10-én sem gyorsították a készülődést, mikor a nádor lovasfutárja a határvédő gyepük, torlaszok lerombolását jelentve, sürgős segítséget kért. Nem hittek a tatárok hadimozdulatainak bámulatos gyorsaságában s csak akkor ébredtek a veszély teljes tudatára, mikor maga Dénes nádor érkezett meg lóháton, véresen, egymagában, hírül hozva március 12-iki csatavesztését, az Orosz-kapu elfoglalását és serege lemészárlását.

Batu-kán hadai három nagy hadseregbe osztva vonultak fel január havában a lengyel és magyar határon. A fővezér derék-hada sokezer harcosával — Sejbán, Borundáj és az öreg Szubutáj Bagatur seregeivel — a Dnyeszter felső folyásánál,

Halics környékén táborozott s mikor február 10. táján a követek legyilkolásának híre jött, tüstént útbaindította az előhadat Sejbán vezetésével, hogy az uzsoki és vereckei gyepüket, torlaszokat átvágva, utat törjön Magyarországra. Két másik hadsereg ugyanekkor Lengyelország és Kúnország ellen indult.

Az északi hadak fővezére Batu bátyja, Orda volt, a délieké Tuluj fia Bedzsák s mindegyikük vezérlete alatt három sereg állt. Orda feladata a menekülő oroszokat befogadó lengyel hercegek megbüntetése, Lengyelország elpusztítása, hódoltatása s a németek és csehek megfélemlítése volt. Így akarták Bélát lengyel rokonai és német szomszédai támogatásától megfosztani. Orda hadai már február 13-án elfoglalták Sandomirt s a San-folyón átkelve, három irányba indultak, ő maga a Visztula mentén a litvánok és poroszok földjéig nyomult s onnét fordult délnek Boroszió felé. Csagatáj fia Kajdán a középhaddal Jámbor Boleszláv, Przemysl és Konrád mazoviai hercegek tartományain és a Varta-folyón átkelve indult Boroszló ellen s e város előtt egyesült a részeire bomlott Lengyelország leghatalmasabb fejedelme, II. Henrik sziléziai herceg ellen nyomuló testvérel, Pejddárral, aki IV. Béla vejének, Szemeremes Boleszláv krakói és sandomiri hercegnek és testvéreinek — a felsősziléziai Micszláv oppelni és Vladiszláv ratibori hercegeknek — tartományain át jutott Boroszlóig. Ugyanitt Ordával is egyesülve fordultak II. Henrik Liegnitznél összevont hadai ellen.

A déli seregek fővezére Tuluj fia Bedzsák volt. Reá hárult Kúnország, vagyis a későbbi Moldva és Havaselve, majd Szörény és Erdély meghódítása. Az északi szárnyon Kádán — Ogotáj nagykan fia — és Csagatáj unokája Biiri, a radnai és borgói hágók felé tartottak hadtestjeikkel. A középső hadsereg Szubutáj fiának Bogutájnak vezérlete alatt távolabb délre, a Szeretfolyón túl vált el Bedzsáktól s az ojtozi szoroson át nyomult a Barcaság ellen. Maga Bedzsák a Szereten átkelve, Kúnország déli részét és a Szörényi bánúságot támadta, hogy szükség esetén a Cserna-folyó völgyén, Orsóvá felől hatoljon Magyarországra.

Kujuk — Ogotáj legidősebb fia és trónja kiszemelt örököse — már nem volt a seregnél. 1240-ben összezördült Batuval, hazahivatta magát. Tuluj fia Mangu pedig a Dnyeper vidékén fedezte hadseregével az előnyomulók hátát, míg a Kaspi-tó vidékén, Kipcsákban Batu egyik öccse, Szingkur tartott rendet. Az ellenséges ország körülkerítésére és elszigetelésére irányuló nagyszerű haditerven a katonai szempontok mellett politikaiak is felismerhetők. Dzsingisz-kán négy fia már apjuk életében ellenfélként állt egymással szemben, mert Csagatáj és Ogotáj féltékenyek voltak a nyugati tartományok felett uralkodó Dzsuzsi bátyjukra, kinek nagy hatalmát és önállóságát veszedelmesnek ítélték. Ez az ellenségeskedés ivadékaikra is átöröklődött. Csagatáj és Ogotáj nemzetségével szemben Tuluj ivadékai Dzsuzsi fia Batu oldalán álltak s az Ogotáj halá-

lát követő évtizedekben a nagykánok választása körül keletkezett küzdelmek és folytonos belső harcok is e viszálykodás jegyében folytak. Ezt a feszült viszonyt tükrözi vissza Ordának, Bedzsáknak és Mangunak — Batu feltétlen híveinek és barátainak — szerepe az északi és déli hadseregek és a hátvéd vezérletében, az Ogotáj- és Csagatáj-ivadékoknak Orda és Bedzsák alá rendelése és seregeiknek szemmel látható közrefogása. Valószínű, hogy a nagyravágyó Kujuk épp amiatt tűzött össze Batuval, mert nem volt hajlandó őt, a nagykán elsőszülött fiát, a kívánt vezetős szerephez juttatni.

Pejdár-kán március 22-én már Krakkó előtt állt, két nappal később felégette a szerencsétlen várost. Április 2-án Kajdánal és Ordával együtt Boroszlót támadják s egy héttel utóbb, április 9-én döntő csatában verték meg Liegnitznél Henrik sziléziai herceg vitézül harcoló lengyel hadait. A déli hadseregek ezalatt keresztültörték Kúnországon és a Keleti-Kárpátok útalan rengetegén. Kádán március 31-én lépte át a magyar határt, egy nappal később bevette Radnát, a gazdag német bányavárost. Bogutáj ekkor már Küküliő felé menetelt, miután Pósa vajdát az ojtózi-szorost védő seregével lemészárolta. Bedzsák pedig Kúnország déli részén és a Szörényi bánszágban pusztított. Batu-kán előcsapatainak orosz munkásai március elejéig vágták, rombolták az uzsoki és vereckei határvédő gyepüket. Március 10-ére szabad volt az út s két nappal később a tatár előhad elsöpörte Dénes nádornak az Orosz-kaput vitézül védelmező seregét. A nádor maga is alig menekülhetett, katonáit szinte egy szálig lekaszabolták. A tatár főereg Ungvár alatt rendezkedve, a Bodrog jobbpartján megkezdte lassú előnyomulását a Sajó felé.

Kötöny legyilkolása

A vereckei vereség hírére végre Budán is megindult a komoly készülődés. A tanács tagjait, a főpapokat, ispánokat és főurakat Béla sietve haza küldte seregük összegyűjtésére. Bánca István váci püspököt és Hahót-nembeli Mihályt a királynéval, trónörökössel — egyéves István fiával — és a királykisasszonyokkal a nyugati határra küldte s az osztrák hercegtől is segítséget kért. Maga hadait Esztergomból, Fehérvárról — a Dunán átkelve — Pestre vezette s ide hívta hadba a seregükért hazaküldött főpapokat, ispánokat, birtokos urakat, a királyi serviens vitézeket és az egész kúnsgót. Frigyes osztrák herceg csekély kísérettel érkezett, inkább vadászatra, hadi játéokra felszerelve, semmint komoly háborúra. Egymásután jöttek a főpapok és főurak is zászlóaljjaikkal, köztük az egykori kancellár, Mátyás, a kis trónörökös megkeresztelése után még 1240-ben meghalt Róbert után immár esztergomi érsek, Ugrin kalocsai érsek, a győri, nyitrai, erdélyi és veszprémi püspökök. Eljöttek Kálmán király és Miklós bán is szlavóniai és horvát csapataikkal és a dalmáciai templomos lovagokkal s

a főurak közül is sokan, még olyanok is, akik — mint Bare fia Miklós és Kán László — csak most, a nagy veszély hírére kaptak kegyelmet.

Mialatt a magyar sereg így elkésve gyülekezett Pest alá, Sejbán — Batu kánnak Magyarország királyául kiszemelt testvére — hadteste élén az oroszországi harcok után meghódolt s most előcsapatként előrehajtott kunokkal nyomon követte a menekülő nádort. Hadtestével március 15-én már Jászberény vidékén járt. A felderítő, portyázó csapatok Pest kapujáig hatoltak. Két nappal később Vác városa esett áldozatul a tatár támadásnak. A székesegyházat, püspöki lakot felégették s a lakosságot, asszonyokkal, gyerekekkel együtt, kegyetlenül legyilkolták. A magyarok az első portyázások láttára rögtön ellentámadásba akartak kezdeni. Ugrin érsek gyors támadást sürgetett, de a király megtiltotta az erők pazarlását. Teljes felkészüléssel akart a tatárok ellen fordulni. A kalocsai érsek épp a váci romlás napján megszegte a tilalmat, csapatával kiment, de pórul járt. A tatárok mocsárba csalták s alig egy-két emberrel menekült. Az osztrák herceg sem sokba vette Béla tilalmát s mikor egy portyázó csapatot sikerült megfutamítania és néhány foglyot szereznie, nagy népszerűséget szerzett a király habozását elítélő magyaroknál. Népszerűségét azonban rosszra használta fel. A kunok ellen amúgy is elkésredett magyarokat még jobban feltűzelte s az ő izgatása vezette a kún király ellen intézett nemtelen támadásra.

A hangulat elmérgesedésének komoly oka volt. A foglyújtott tatár lovasok közt kunokra találtak s a nép bebizonyítva látta a kunok árulását. A váci események hírére azután a fegyveres tömeg lázongásba kezdett. Leghangosabbak a németek voltak s biztatásukra a tömeg halálra követelte Kötönyt. „Haljon meg, — mondták — ő az, aki Magyarország pusztulását szerezte,“ a királyt pedig gyalázták: „harcoljon ő maga, ki a kúnokat a mi gyűlölségünkre behozta, harcoljon azokkal, akiknek a mi jószágainkat adta.“ Béla a lázongás hírére maga elé idézte Kötönyt, hogy az ügyet megvizsgálja és őt királyi ítéletével megmentse, de az öreg király nem mert hívei köréből távozni, fegyveres kíséretet kért. A válaszon feldühödött magyarok és németek erre betörték a szállásául szolgáló palotába s véres harc után híveivel együtt elfogták, fejüket vették. Frigyes herceg kis csapatával, melynek része volt e „hőstett“ véghezvitelében, ezekután hazament Bécsbe — úgy mondta — fegyverkezni. A hitszegésen felháborodott kúnok pedig királyuk halála hírére, az országszerte ellenük támadó parasztsággal hadakozva, a Tisza két partján dél felé vonultak. A Tisza-Duna-közét pogányul végigpusztították. Bulcsu Csanádi püspök és Bare fia Miklós északra vonuló seregével is harcbaszálltak. A beteg püspök nagynehezen menekült kezükből, de Miklós serege javarészával s a vele költöző asszonyokkal, gyerekekkel

együtt áldozatul esett kegyetlen támadásuknak. A kúnok a délvidékre érve, a Szerémségbe keltek át. Nagyolaszit, Szentmártont felégették és útközben szerzett nagy zsákmányukkal bolgár földre takarodtak.

A mohi csata

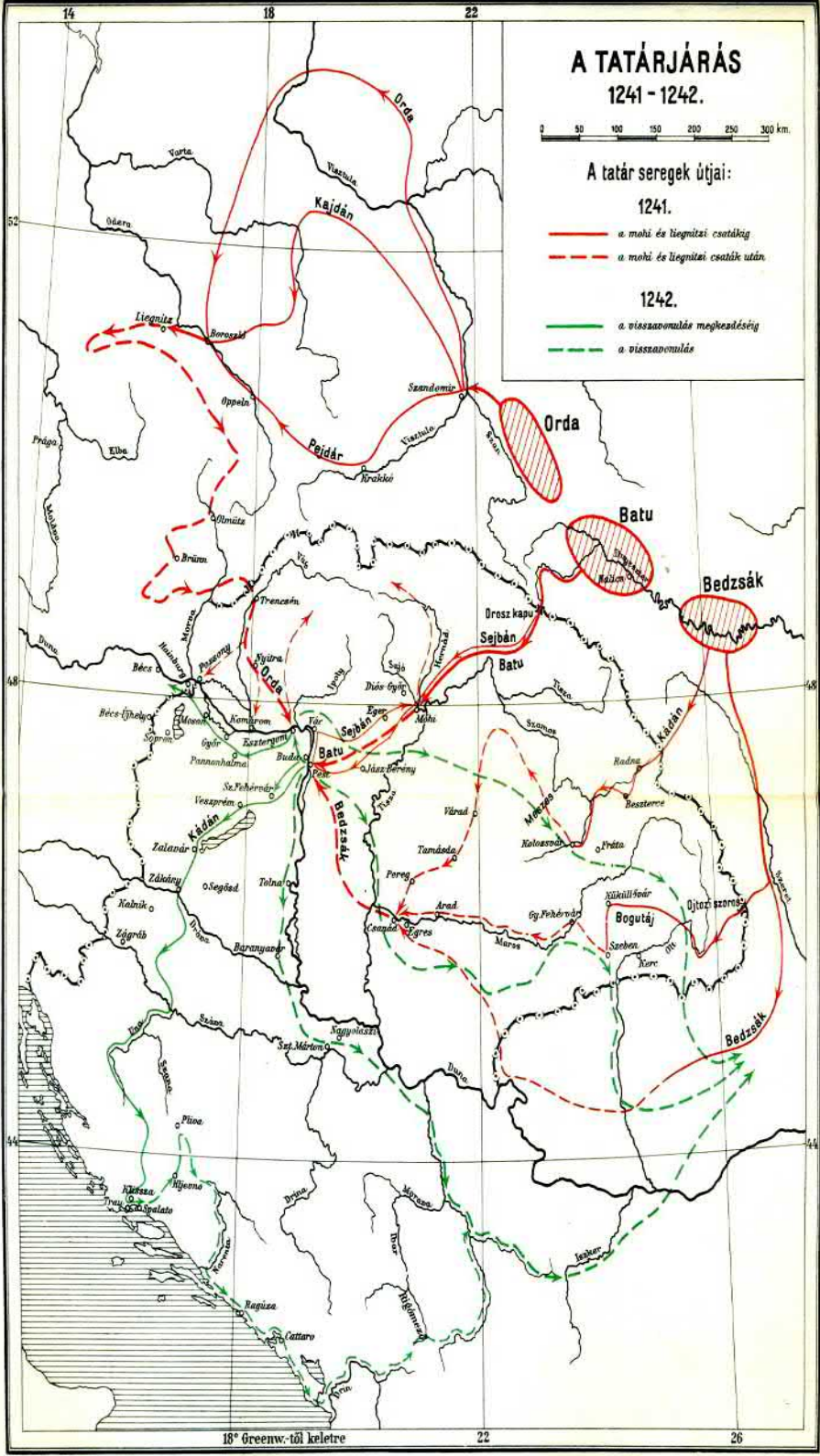
Az osztrák herceg és a kúnok távozása után a harcias párt került túlsúlyba. A király most nem az ellenzékkel, hanem legjobb híveivel került szembe, kik élükön Kálmán királlyal és Ugrin érsekkel a rögtöni támadást sürgették. Ezért eredeti és kétségkívül helyes tervétől eltérően nem várhatta be Pest mellett összes hadait. A váradi, Csanádi, pécsi püspök, Both ispán, Kán László és sok más főúr, még útban volt, mikor Béla megindult a Sajó felé. Sejbán a megmozdulás hírére sietve visszavonult s miután Eger városát felégette és a Tiszánál üldözésére siető Benedek váradi püspök és Both ispán seregét csellel megfutamította, a Hernád balpartján táborozó főszereghoz csatlakozott. Bátyjának hírül adta, hogy a magyar király az ő seregüket számban meghaladó erővel közeledik.

A tatár sereg a Sajótól keletre, az Alsó-Hernád két partján helyezkedett el, jól kihasználva a két folyó közén húzódó erdőt, mely hadi mozdulatait eltakarta. A magyarok velük szemben a Sajó jobbpartján, Ónod és Mohi környékén, bármely magaslatról könnyen áttekinthető sík területen ütötték fel táborukat s mindjárt odaérkeztek után megszállták és megerősítették a Hernád-torkolatnál átvezető hidat. A nagy sereg felvonulásának és jó felszerelésének láttára Batu-kán aggódni kezdett s nem a legnagyobb bizalommal gondolt az ütközet kimenetelére, Mikor azonban egy magaslatról megszemlélte a magyar tábor, újra bizakodni kezdett. „Sok a magyar, — mondta — de kezünkben vannak, mert rosszul vezetik őket s mint a birkák, nyáj módjára, szűk akolba zárták magukat.“ A magyar sereget számbeli túlsúlya, fegyverzete s a királyhoz ragaszkodó uraknak a veszély pillanatában kiütközött elszánt vitézsége, önfeláldozó bátorsága alkalmassá tette volna a győzelem megszerzésére, de szelleme nem volt egészséges és hiányzott a tatár vezérekkel — főleg Szubutájjal — felérő hadvezér.

Béla maga vitéz, bátor ember volt, a hadvezetéshez szükséges körültekintés és megfontoltság is megvolt benne, de nem volt katona. Túlzásba ment az óvatossággal, nem tudott gyorsan határozni, habozott s — ami a főbaj volt — nem bízott seregében és nem tudott bizalmat ébreszteni, lelkesíteni. Tehetetlen volt az elégedetlen uraktól szított hangulattal szemben. Ezek az erdőben rejőzködő tatárok erejét fitymálva, még mindig lenézték a könnyű fegyverzetű, bárdolatlan ellenséget. „Sokaságukban elbizakodva, csak gúnyt űztek királyukból, mikor övéit buzdította, hogy derekasan készüljenek a harcra és sok zászlót saját kezeivel osztott ki a főembereknek. Kedv, lelkesültség a harcra — elégedetlenségük miatt — nem volt

bennük.“ Némelyek „még kívánták is, hogy a király csatát veszítsen, hogy azután ők annál kedvesebbek legyenek, mert azt hitték, hogy a csapás csak némelyeket fog érni, de nem mindenkit általánosságban/” Nem bíztak Béla nádorában, kormányrendszere főtamaszában sem, aki egyébként Halicsban sem bizonyult a legszerencsésebb hadvezérnek. A király környezetében volt néhány kiváló katona, így Túrje Dénes lovászmester, a halicsi és osztrák harcok rettenthetetlen vitéze s a fiatal Rátót Lóránt, Gutkeled István, Ákos Ernye — későbbi hadjáratok diadalmas vezérei, — de nekik még nem volt meg az egész sereg vezetéséhez szükséges tekintélyük, Dénest kivéve, tapasztalatuk sem. Kálmán király népszerű volt és nagy jámborsága mellett is jó vitéz ember, különösen ha pogányok ellen kellett harcolni. Némi hadi tapasztalatai is voltak Halicsból, Boszniából, de ő sem volt az a vezér, aki sikerrel állhatott volna a sereg élére. Csupán a főpapok közt akadt egy kiváló férfiú, aki—ha Béla idejében rábízta a serege vezérletét — tán jóra fordíthatta volna a helyzetet. Csák-nembeli Ugrin kalocsai érsek, a honfoglaló Szabolcs vezér ivadéka, korának egyik legnagyobb műveltségű, áldozatos főpapja, ki már II. András szentföldi hadjáratán és a bosnyák eretnekek ellen vívott harcokban is bebizonyította katonai képességeit. A pogányok elleni küzdelmet éppúgy hivatásának tartotta, mint főpapi funkcióit. „Kisszerűségekkel nem törődve — így mondja paptársa, Roge rius esperes — az élet nagy és fontos dolgaival foglalkozott“ s emellett — egy másik pap, Tamás főesperes szerint — „harcias és a küzdelemre teljesen felkészült, vakmerő férfi volt.“ Kifogástalan élete, egyenes jelleme és vitézsége megnyerte mindenkinek a szívét. Mikor vezetőszerphez jutott, „a nemesség benne bízva, szinte fellelékzett s fő- és középrendűek mind bizakodva alázkodtak meg előtte.“ Sajnos, belőle meg hiányzott a tatár ellenséggel szemben szükséges körmönfont ravaszság. Egyeneslelkű, lovagias vitéz volt, de még így is a siker reményével szállhatott volna harcba, ha királyának habozása, túlzott óvatossága meg nem bénítja akcióképességét. Még a végső veszedelem perceiben is lelket tudott önteni az emberekbe, mikor „emelt hangon vádolta az ország főurait gyáva közönyükért s mert ily nagy veszélyben sem készültek saját életük védelmére és az egész ország megsegítésére.“ A jó vezetés és központi akarat hiánya már az ütközet helyének megvalósításában is megbosszulta magát. Mennyivel nagyobb sikerrel vehette volna fel a harcot a magyar sereg, ha nem áll ki a puszta közepére, hanem a Bükk-hegységből dél és délkelet felé kiágazó erdőség védelme alá helyezkedik s ott várja be a tatár támadást!

A tatárok április 11-én éjjel indultak támadásra, de egy orosz kém hírt hozott róla s a magyarok felkészülve várták az előhadat vezető Sejbán támadását. A hídfőt őrző Kálmán és Ugrin véresen visszaverték a tatárokat s a további támadásra

A TATÁRJÁRÁS 1241 - 1242.

A tatár seregek útjai:

1241.

- a mohi és liognitzi csatákig
- - - a mohi és liognitzi csaták után

1242.

- a visszavonulás megkezdéséig
- - - a visszavonulás

18° Greenw.-től keletre

22

26

várva, átvirrasztották az éjszakát. A többi vezérek azonban — később így beszéltek — a győzelemnek örvendezve, neki-vetközve nyugovóra tértek s mikor néhány óra múlva maga Batu-kán támadott, nem tudtak fegyverre kapni. A nyílzápor megindultával a szűk táborban zűrzavar támadt, a katonák nem találtak csapatukhoz, nem találtak lovaikra s mire hadirendbe kezdtek sorakozni, megtörtént a katasztrófa. Kálmán és Ugrin vitézül küzdöttek most is, de Batu-kán átkelt a hídon s a túlerő visszaszorította őket a táborba, hol a többiek még hadirendbe sem tudtak fejlődni. Ugrin érsek a királyra támadt, hogy hanyagságával ily veszedelembé sodorta seregét, majd a főurakat szidta, korholta kemény szavakkal. Fellépésének eredményeként nagyobb sereg szedelőzködött össze s ki-rohanva, véresen visszaverték Batu hadát. A tatár vezérek már visszavonulásra gondoltak, de Batu nem tágított, mert már előzőleg két sereget küldött ki a magyarok bekerítésére. Szubutáj a derékhad legerősebb csapataival a Sajó alsó folyásánál vert hídon kelt át, egy másik sereg — Sejbán vagy Borundáj vezérletével — északon gázolt át a folyón s három oldalról kezdtek új támadásba. Nyilak zápora, gyújtókanócok, kövek, lándzsák repültek a magyar táborba és az érsek katonái közé, kiket félelmes ábrázatú hadilárvákba öltözött tatár harcosok is rémítettek. Reggel nyolcra a bekerítő mozdulat befejeződött. A magyar sereg körül volt zárva. Kálmán és Ugrin a túlerőtől letiporva, sebesülten vonultak vissza a táborba s mire odaértek, kitört a pánik.

A tatárokat nemrégén még lekicsinyló, saját királyukat ócsárló urak a sebesültek, halottak és más rémségek láttára eszüket vesztve menekültek csapataikkal a pesti út felé, ahol Szubutáj serege utat nyitott nekik, mert gyöngíteni akarta a magyarok erejét. Mögöttük a kör újra bezárult. A bentrekedteknek — a legjobb vitézeknek — nem maradt más hátra a ígyveres áttörés kísérleténél. Ha csatarendbe tudnak sorakozni és egyesült erővel támadnak, talán még keresztültörhetlek volna a tatárok nem túlságosan mély harcvonalan s a sereg egy része — ha megtizedelve és megtépázva is — harcképes állapotban szabadulhatott volna. Hiszen egészen kis csapatoknak is sikerült magukat jól megválasztott helyen keresztülvágniuk. De csatarendről, egységes vezetésről már nem lehetett szó. Ugrin érsek holtan feküdt a csatatéren. A sebesült Kálmán néhány vitézével menekült Pest felé. A király egy maroknyi csapattal, minden bizalmát, reményét vesztve, küzdött a menekülésért, életéért. A felbomlott rendben halálraremült katonák észvesztve keresték a szabadulás útját. Ki erre, ki amarra próbált kitörni, magát átvágni. Egymást tiporták, kaszabolták s a nagy kör egyre szűkebbre szorult, a tatárok minden élőt lekaszabolva nyomultak előre s harcvonaluk mögött minden irányban megkezdődött a menekülők kérlelhetet-

len üldözése. Az egykorú magyar főpapság katonás szellemétől idegen spalatói főesperes — bármily tisztelettel ír is Ugrinról — a hitbuzgó olasz pap megbotránkozásával állapítja meg, hogy a magyar főpapok „mennyivel inkább tudtak volna magukon és népükön segíteni, ha jámbor szavakkal és buzgó imával a szentegyházakban könyörögtek volna, ahelyett, hogy földi fegyverekkel övezve a világi táborban éjjeleztek.“ Ha vétkeztek, botlásukért igen nagy büntetésben részesültek. A hős kalocsai érseken kívül holtan maradtak a csatatéren Mátyás esztergomi érsek, volt kancellár, Béla legbizalmasabb barátja, a „nagytudományú és nemes jelimu⁴ Gergely győri, „a szent életéről és tisztes erkölcséről ismert“ Jakab nyitrai püspök, Rajnáid, az erdélyi egyház francia püspöke, Miklós szebeni prépost és álkancellár, a „jogi tudományban kitűnő⁴⁴ Albert esztergomi és Eradius bácsi főesperesek s az egy szálíg elesett vránai francia és olasz templomos lovagok mestere. Bertalan pécsi püspököt csak az elkésve érkező Kán-nembeli László közbelépése mentette meg az üldözők kezétől. A világi urak közül Mohinál vesztették életüket Tomaj Dénes nádor, András országbíró, Rátót Domokos tárnokmester, Gutkeled Miklós szlavón bán — a Bánffyak, Pásztohyak, Loránffvak, Putnokyak, Bocskayak ősei — és még igen sokan. „Nincs halandó, aki — írja Rogerius mester — biztosan tudná azoknak az előkelő és alacsonyabbrendű világiaknak számát, akik belefulladtak az ingoványokba és folyókba, vagy akiket megemésztett a tűz és elejtett a kard. Oly nagy pusztítás történt és annyi ezer ember esett el mind a széles úton Pest felé menekülők, mind a seregben hátramaradtak közül, hogy azt a nagy veszteség miatt sem megbecsülni, sem a hírmondónak egykönnyen elhinni nem lehet.“ A tatárok még sem érték el főcéljukat. Ők a királyra vadásztak. Őt akarták foglyul ejteni vagy megölni. De Bélát udvara, jobbára fiatal vitézeinek lovagcsapata, Túrje Dénes lovászmester vezérletével, szorosan körülfogta, az ifjú lovagok testükkal védelmezték s mikor minden veszve volt, életük sokszoros kockáztatásával vágták keresztül királyukat a tatár harcvonalon. Akos-nembeli Ernye, Rugacs fiai Don és Barnabás — a Fáyak ősei — és a Forgách-ős Hontpázmány-nembeli András egymásután adták saját lovaikat a király alá, mikor az ő paripái sorra ellankadtak. András testvére Tamás, maga fogta fel a királynak szánt halálos csapást. Pók-nembeli Móric, Gutkeled-nembeli István, Akos-nembeli Máté fia Detre, Balog-nembeli Miklós, Aba-nembeli Lőrinc és Sándor, Hontpázmány-nembeli Kozma és Ehellős, Rátót-nembeli Lőrinc, Túrje-nembeli Tamás — a Mórócz-, Ráskay- és Butykay-, Bebek- és Csetneky-, Széchy-, Athinay-, Nekcsei és Lipóezi Keczer-, Szentgyörgyi-, Paksy-, Szentgróti-családok ősei — és Geregye-nembeli Pál ispán, Csák-nembeli Máté étekhordómester és Apocz-nembeli Mahal

fia Detre az önfeláldozásig menő lovagi erényeknek gyönyörű példáit adták. Az ellenség a pesti úton várta a királyt, de a kis csapat északnyugatnak vette az irányt. Ákos Ernye diósgyőri uradalmán át a Sajó mentén lovagoltak Gömör megyébe, Túrje Dénes és Balog Miklós birtokára. Innét a Rima és Ipoly völgyén keresztül Nyitra várába menekültek s ott a várba gyűlt katonanépségből megfelelő kíséretet szervezve, a Hontpázmányok nyitra- és pozsonymegyei birtokain át jutottak a Morva-folyóig. A sebesült Kálmán királyt hívei Pesten át kísérték Somogy megyébe, Segösdre, a királyné uradalmába. Ide készült Béla is a pozsonyi végekről.

Tatáruralom a keleti részekén

A mohi csata után az ország dunáninnyi része teljesen ki volt szolgáltatva a tatároknak. Béla király itt további ellentállásra nem is gondolhatott. Serege nem volt. A Sajó mellől menekült csapatok szétszóródtak az országban. Sehhol a Dunától keletre eső nagy területen nem volt egy püspök vagy ispán sem a székhelyén. Vagy elestek, vagy a Dunántúlra, Felvidékre menekültek. Az egyetlen számottevő keleti haderőt, Pósa erdélyi vajda seregét, még április első napjaiban tönkrevverte és lekaszabolta Bogutáj. Az Erdélybe tört tatár seregek alig találtak ellenállásra. Bogutáj április 5-én Küküllő várát, 11-én Nagyszebeni vette be és gyors egymásutánban égette fel a kerzi monostort, Gyulafehérvárat, Aradot, Csanádot. Kádánt a kortársak a többi vezérnél kíméletesebbnek tartották, mert a magyarokat és a városok német polgárait nem gyilkoltatta halomra s a fegyveresekkel inkább saját seregét gyarapította, ha önként megadták magukat. Így tett Radnán is. A német őrséget Arisztald várnaggyal együtt seregébe sorozta. Ahol azonban ellenállásra talált, ő is kíméletlenül gyilkolt és pusztított. Április 3-án Beszterce szász polgárait Ölette halomra, hír szerint több ezer embert. Néhány nappal később radnai szászok kalauzolásával Kolozsvárott termett és „számtalan sokaságú magyart“ mészároltatott le. Április közepén a Szamos völgyén és a Meszesi kapun át a Szilágyságra tört és nemsokára Várad alá ért. A várost és várat rövid ostrom után elfoglalva, a messzi környékről ott összegyűlt népet, jobbra védtelen papokat, asszonyokat, gyerekeket a fegyveres vitézekkel együtt kegyetlenül legyilkoltatta. A székesegyházba menekült nemes asszonyokat és lányokat, mert a templomot megvenni nem tudták, tűzhalálra ítélték. A többi nőket más templomokba hurcolták s kedvüket töltve kivégezték. Sok sírt felforgattak s a királyi és püspöki halottak mellett talált drágaságot a templomi kegyszerekkel együtt elrabolták. A nagy vérengzés és pusztítás után a halottak eltemetése nélkül vonultak tovább egy nagy német falu, Tamásda és a Fehér-Körös mocsarai közt hirtelenében épített kezdetleges erődítés ellen. Dolgukat itt a Váradon tapasztalt alapossgal végezve,

a csanádmegyei Pereget — a mai Kaszaper-pusztá helyén nemrég épült megerődített községet — hetven falu népének menedékhelyét és a környékbeli nemes asszonyokat és gyermekeiket befogadó egresi cisztercita kolostort kezdték ostromolni. A Peregen összegyűlt népet, a hosszú védekezésen felbőszülve, győzelmük után a mezőn állították fel, külön a nemeseket s külön a parasztnépet és valamennyiüket meztelenre vetkőztetve gyilkolták le. Csak néhány fiatal lányt hagytak életben. Nem jártak jobban az egresiek sem, noha a vezér hitére önként adták meg magukat. A szerzeteseket, mivel Dzsingisz-kán törvénye minden vallás papja iránt — persze, ha nem harcolt — kíméletet rendelt, futni engedték, de a többit itt is lemészárolták, néhány szép nemes asszonyt és lányt tartva meg foglyul háremük, kedvtelésük számára. Kádán innét nyugatnak fordult és a Tiszán átkelve vonult Pest felé.

Batu-kán a mohi csatából gyors menetben indult Pest ellen s a „gazdag német község“ honmaradt lakosságát leöletve, Sejbánnal — „Magyarország királyával“ — együtt a királyi ház Pesttől Soltig húzódó szállásbirtokán ütötte fel táborát. A tiszántúli eseményeknek részletes és megrázó leírását adta Rogerius váradi olasz esperes, — korábban Jakab bíboros pápai követ káplánja, majd 1249-től Spalató érseke — mémoire-szerű jelentésében. Hasonló események játszódtak le az ország többi részében. Batu-kán seregének portyázó csapatai Sáros és Szepes őserdejéig és a zólyomi nagy erdőségig mindent bekalandoztak és uralmuk alá hajtottak. Alapos munkát végeztek a jablonkai hágón és Hrozinkánál április végén bejött Orda és Pejdar is. Őket a liegnitzi csata után egy héttel a német és cseh határvidék, Meissen, Lausitz kikémlelése és pusztítása közben érte Batu-kán parancsa, hogy az ütközet előtt nagy óvatosan kitérő Vencel cseh király megkeresését és Németország megtámadását későbbre halasztva, azonnal jöjjenek Magyarországba s vegyék birtokukba a számukra kijelölt északkeleti felvidéket. A cseh királytól védtelenül hagyott Morvaországot gyors ütemben végigpusztítva, nemsokára meg is érkeztek s a Felvidék lakosságát letiporva, hamarosan a Dunáig hatoltak. Az erősebb várakat — Trencsént, Nyitrát, Pozsonyt, Komáromot — azonban hasztalanul ostromolták. A mohi csatából menekült vitézekkel megerősített várórségek, ispánjaik vezetése alatt, vitézül ellentállottak s a tatárok kivonulásáig közel egy éven át megvédték magukat.

Menedékhelyei másutt is voltak az országban a népnek. Kolozsmegyében Magyar-Fráta mellett egy magas hegyen kősziklák védelme alatt húzódott meg a környék lakossága. Sárosban, Szepesben, Zemplénben, de másutt is a hegyek, erdők, mocsarak nyújtottak védelmet a tatárok előtt menekült szerencsétlen, kifosztott népnek. A tatár vezérek tudtak erről s ha nem tudtak volna, azok a renegátok, akik a hadseregükbe soro-

zott magyarok és németek közül — Rogerius tanúsága szerint — elég nagy számmal álltak szolgálatukba, hamar felvilágosították őket és segédkeztek visszacsalogatásukban uraiknak. A tatároknak nem tetszett, hogy a falvak népe elhagyta lakóhelyét és nem folytatja mezei munkáját, minek gyümölcsét ők akarták betakarítani. Még kevésbé volt inyükre, hogy az urak közül is sokan a tatárszállások közelében rejtőzködnek. Féltek, hogy a következő télre tervezett nyugati előnyomulás alatt megszervezik, fegyverre kaptják a népet s hátuk mögött lángbarborítják az országot, lemészárolják a hátrahagyott őrségeket. A renegátok végleg belenyugodva a változhatatlanba s a tatárok erejének láttára már nem bízván a kedvező fordulatban, azt hitték, a magukéhoz hasonló — nyomorult, de mégsem elviselhetetlen — sorsot biztosíthatnak lakóhelyükre visszatérő honfitársaiknak. Persze a tatárok nem árulták el igazi céljukat.

A magyar urakat igyekeztek otthon tartani, hol könnyen rájuk találhattak s évégből valamelyik fogoly papot arra kényszerítették, hogy Béla király nevében hamis levelet írjon. „Ne féljete — Írták — a kutyák vad dühétől s ne merészeljete házaikból kimozdulni, mert jóllehet előre nem látott esemény folytán elvesztettük táborunkat és sátrainkat, mégis az a szándékunk, hogy új bátor harcot kezdve, Isten kegyelméből visszaszerezzük azokat. Azért csak imádkozzatek, hogy az irgalmas Isten megengedje, hogy ellenségeinknek fejére verhessünk“ E levelet azután a mohi csatában elesett alkancellárnál megtalált királyi pecsétnyomóval lepecsételték és a renegát magyarokkal az otthonukban maradt és közelben bujkáló urakhoz küldték s ezek a levélben bizakodva, tatár fogságba kerültek vagy kivégeztettek. Az aratás közeledtével az ekkor már zavartalanul birtokolt országrész, a Duna-vonaltól keletre és északra eső egész terület dolgozó parasztnépét csalták vissza. „Elfogtak némelyeket az erdőkben rejtőzködők közül és azzal bocsájtották el újra, hogy aki meg akar nekik hódolni, annak bizonyos határidőn belül szabad hazatérést engednek. Mivel élelmiszerek hiányában az emberek közt már pusztított a halál, minden szavukat elhitték és akik megmaradtak, sokan visszatértek hajlékukba s mivel az erdőség nagykiterjedésű volt, végtelen sok nép volt benne elrejtőzve.“ így azután — ott, ahol Rogerius is rejtőzködött, valahol Arad megyében — „háromnapj járóföldre ismét népes lett a föld s minden falu megválasztotta előjárójának a tatárok közül azt, akit akart. Azután, mivel aratás ideje volt, mindnyájan begyűjtötték a gabonát s azt csűrbe, a szalmát és szénát pajtába hordták. Együtt voltak velük tatárok és kúnok s ezek közül sokan örültek, örvendeztek, midőn látták, hogy apák leányaik, férjek feleségeik, testvérek szép nővéreik által váltották meg életüket, átadva ezeket az ő kéjelgésükre s vigasztalásukra szolgált, ha a lányt az apa, az asszonyt a férj jelenlétében szeplősíthették

meg. „Elöljárókat“ — Rogerius szláv szóval *kenézekről* beszél —, „azaz parancsnokokat állítottak, hogy igazságot szolgáltatassanak és lovakat, barmokat, ajándékokat, fegyvereket és hasznos ruhákat szerezzenek nekik,“ vagyis a tatár tizedadót behajtsák. „Békében és rendezett viszonyok között éltünk — mondja tovább Rogerius — s mindenki megkapta a maga igazát. A kenézeknek elküldték a legszebb lányokat s az ilyen ajándékért az átadók viszont juhot, ökröt vagy lovat kaptak“ A tatárok megkezdték a végleges berendezkedést az elfoglalt területen, de ősszel hirtelen mást gondoltak. „Egy napon az összes kenézek parancsot adtak ki, hogy a falvakból a férfiak, nők és gyermekek együttesen jelenjenek meg előttük ajándékaikkal, mikor pedig ezeket átvették, az ajándékozókát elvezették egy völgybe s ott kirabolták, ruháiktól megfosztották, azután rettenetes módon legyilkolták őket.“ A tatárjárás történetírója, Rogerius mester is egy ily lemészárolt falu népe közt élt, de a vértett előtt — megsejtve a valóságot — egy tatárrá lett magyar kenéz szolgájaként szegődött el s ennek kíséretében lett szemtanújává a csanádmegyei, majd a dunántúli eseményeknek. Ha Rogerius a maga tapasztalatait talán helytelenül általánosította is, a nép egyrészének ily kegyetlen legyilkolása kétségtelenül programmszerűen történt. Így akarták megfélemlíteni az életbenmaradottakat, nehogy a télre tervezett nyugati hadjárat idején megmozduljanak.

Európa és a tatárok

Béla király a nagy futás után a Morva partján pihent meg. Idejött elébe Frigyes osztrák herceg, hogy magához meghívja. Noha a király magyar földön készült Szlavónia felé menekülni, barátsága hangoztatásával sikerült rávennie, hogy tervét el-
ejtve, a biztonságosabbnak látszó kitérést Hamburg és Bécs-
újhely felé tegye. Pedig a herceg szándéka gonosz és kegyetlen volt, súlyos bajból menekülő rokona kifosztására tört. „Szegény király — mondja Rogerius — csöbörből vödörbe esett s mint a hal, mely ki akarja kerülni a jégtartót, hogy meg ne fagyjon, parázsba ugrik és ott megsül, mikor azt hitte, menekül a bajból, még nagyobb bajba esett.“ Frigyes a hatalmába esett királytól „megfontolt ravaszsággal“ visszakövetelte azt a pénzt, amit 1235-ben hadisarcul kellett Bélának és apjának fizetnie. A királynak nem volt elég pénze, kénytelen volt kétezer márka ezüst fejében összes magával hozott kincseit, sokkal nagyobb értékű arany és ezüst edényeit s a hátralevő összegért három vármegyéjét — Sopront, Mosont és Pozsonyt — zálogul adni. Frigyes, miután mindezt esküvel megerősített szerződéssel biztosította, útjára engedte Bélát s a vendégjog gyalázatos megsértését, a keresztény szolidaritás nagyobb dicsőségére, a tatároktól szenvedő ország megtámadásával tetézte. Hadai a Duna mentén Győrre hatoltak s a várost, várat elfoglalva, a tatárral versenyt pusztították a magyarokat.

Győr várát a környék elkeseredett magyarjai hamarosan visszafoglalták s a bennszorult németeket, a házat rájuk gyűjtva, megégették, de az elzálogosított megyékben továbbtartott az osztrák uralom s a tatárok elől arra futó magyarokat a herceg rendszeresen fosztogatta, rabolta. „A szerencsétlen magyarokat — olasz pap írja — mindenütt keserű harapásokkal szaggatták az élesfogú vadállatok, azután pedig meztelenül vetették ki a csupasz földre“

Feleségét, a kis István herceget és leányait, a dunántúli egyházak kincseit és Szent István testét Béla király Osli-nembeli Herbord védelme alatt már előbb Dalmáciába küldte, Kiissza várába, hová a tatárpusztításban özvegységre jutott főúri asszonyok és más nemes hölgyek is követték királynéjukat.

Az osztrák vendéglátásról szerzett szomorú tapasztalatokkal gazdagodva, maga is elindult Bécsújhely, Sopron, Kőszeg irányában, a zákányi Dráva-híd felé. A vezetést a felvidéki urak helyett a vasmegyei Héder-nembeli Henrik, Geregye-nembeli Pál és mindenekelőtt Ákos-nembeli Detre vette át, aki Kálmán szolgálatában ismerte meg Szlavóniát s az odavezető utakat. A Dráván átkelve, Béla Zágrábra sietett, ahol Kálmán öccse utolsó napjait élte; pár hét múlva bele is halt a Sajónál szerzett sebeibe. 1241 május 18-án Béla már Zágrárból írt IX. Gergely pápának, II. Frigyes császárnak és IX. Lajos francia királynak, mindenütt segítséget kérve „a vadállati kegyetlenséggel vérengző tatár hadsereg“ ellen, mely nagy sokasággal lepte el Magyarországot, „korra és nemre való tekintet nélkül mindenkit, akit elérhetett, kard élére hányt s a szentegyházakat és Isten tiszteletére szentelt helyeket gyűjtogatással és más ocsmányságokkal fertőzte meg.“ Levelét az esztergomi érseki székre kiszemelt nagyműveltségű Bánca-nembeli István váci püspökkel küldte el a pápához s a vele harcban álló II. Frigyes császárhoz. A püspök a pápát a tatárok ellen keresztes hadjárat hirdetésére igyekezett rábírní, a császárnak pedig Magyarország hathatós megsegítése és a tatárigából leendő felszabadítása esetére titkon Béla hűbéres hódolatát, országa szabad birtoklása ellenében háromszáz lovagból álló hűbéres sereg kiállítását ajánlotta fel. A tatárok betörését a valóságnak megfelelő borzalmas színekkel ecsetelő üzenetek és levelek, melyeket nemsokára nyomon követtek a halállal vívódó Kálmán királynak a pápához, a magyar püspököknek a párizsi érsekhez és más főpapokhoz, a Domonkos- és Ferenc-rend magyarországi tagjainak rendtársaikhoz szétküldött levelei, egész Európát izgalomba ejtették. Francia-, Spanyol- és Angolországban éppúgy a tatárokról beszéltek, mint a Magyarországgal határos német tartományokban. A fejedelmi és főpapi udvarokban kézről-kézre adták a tatárok szokásait, harcmódorát és győzelmeit leíró jelentéseket, leveleket. Frigyes császár hosszú

levélben tájékoztatta III. Henrik angol királyt mindarról, amit Bánca Istvántól hallott, de nem mulasztotta el Béla kárhóztatását sem, ki szerinte könnyelműen és elbizakodottan lekicsinyelte a tatárok erejét. Francia földön viszont a császárt vádolták, hogy maga biztatta a tatárokat Magyarország megtámadására, hogy királyát hódolatra kényszeríthesse. Mindenütt sajnálkozással vettek tudomást egy nagy keresztény ország pusztulásáról, de segítség adására komolyan senki sem készült. Az öreg IX. Gergely pápa keserű könnyeket hullatott Magyarország sorsán, a tatár elleni küzdelmet a szentföldi harccal egyenértékűnek nyilvánította s a dominikánusok és minoriták útján keresztes hadra hívta a német tartományok népét, de a tatárveszedelemnél mégis sürgősebbnek tartotta a császár megalázását. Bélához írt válaszában Frigyes császár megtérésétől, a főhatalomért vívott nagy küzdelem befejezésétől tette függővé az aktív segítséget s magát Bélát és a magyar főpapokat biztatta seregyűjtésre, ellenállásra. A császár is inkább Róma ellen készült és Bélának — hódolatát örömmel elfogadva — azt tanácsolta, hagyja oda országát, csatlakozzék az ő fiának, Konrád királynak seregéhez s a tatárokkal minden nyílt összeütközést kerülve, várják be, míg ő Itáliából visszaérkezik. Konrád bajor földön gyűjtött is valami sereget, nem annyira Magyarország megsegítésére, mint inkább a német határ védelmére, de mikor júliusban megtudták, hogy a tatár a Dunánál megállt, az egész sereg ahogy gyűlt, feloszlott. A francia és angol király még kevésbé gondoltak a távoli ország megsegítésére s Béla a közeli szomszédoktól sem várhatott segítséget. A lengyelek a magyarokkal együtt szenvedték a tatárpusztítás minden borzalmát. Frigyes osztrák herceg

— láttuk — maga is ellenséggé lett. Vencel cseh király pedig a saját országát is kész volt seregével elhagyni, csak a tatárokkal ne találkozzék. Sajnálkozásban nem volt hiány, de „bátorítás — panaszolta Béla — vagy segély nem érkezett, csak szavak.“ Európa leszámolt Magyarország bukásával. Egy jámbor bajor szerzetes már meg is írta krónikájában, hogy „Magyarországot háromszötven évi fennállása után a tatárok ez évben megsemmisítették“ Béla egészen magára maradt s a kétségbeejtő helyzetben a Duna-vonal védelmére tett egy utolsó kísérletet.

Dunántúl védelme

A mohi csatában elesett főméltóságok helyére új embereket állított. A régiek közül csak Csák Máté étekhardómester és Túrje Dénes lovászmester voltak környezetében. Pohárnokmesterré most az ifjú Rátót Lórántot, országbíróvá Geregye Pált — régi hívét és fegyvertársát — nevezte ki. A szlavón bánóság élére Dénes lovászmestert állította, másik tisztét is meghagyva. Nádorra, tárnokmesterre pénz, gazdaság, jövedelem és királyi sereg híján éppoly kevésbé volt szükség, mint a tatárhódolta területen erdélyi és nyitrai püspökre, erdélyi

vajdára, vagy bánra; ezek a tisztségek betöltetlenül maradtak. Később, mikor nádorra valami okból szükség volt, néhány hétig Arnold somogyi ispán funkcionált e minőségben. A személyes szolgálatot a menekült király mellett Lóránt pohárnokmester és Máté étekhordómester látták el s körülte csoportosultak udvarának velemenekült ifjabb vitézei. Dénes bán a drávántúli csapatok — magyarok, horvátok, dalmáták — összegyűjtésére, a déli tartományok katonai kormányzatára és a király visszavonulási útjának biztosítására kapott megbízást. A hadi utat védő Kalnik-vár őrségének élére Ákos-nembeli Fülöp került. Pál országbíró Béla a Duna-vonal védelmével bízta meg s a derék vitéz rövid idő alatt kis, de rendezett sereggel szállta meg a budai partot. Esztergomba aragóniai Simon ispán vezérlete alatt erős őrséget rendeltek és megerősítették a koronázó város őrségét is. Maga Béla Segesdről — a királyné kastélyából — irányította a védelmet, de januárban a Duna befagyásának hírére Zágráb vidékére húzódott vissza. Innét írta január derekán utolsó segélyt kérő levelét a pápához, a IX. Gergely pápa halála után két hétig uralkodó IV. Cölesztin még meg sem választott utódához. Kérte, küldje a keresztéseket, biztassa Velencét, hogy gyakorlott hadait, számszerű jászait elküldje, mert ha a tatárok a Dunán átjöhetnek, vége van Magyarországnak s a tatárok szabadon támadhatják az összes keresztény országokat. Ez a levél nem jutott el a címzetthez, mert a bíbornokok csak másfél év múlva tudtak a jövő pápa személyében megegyezni. De különben is késő volt, a tatárok két hét múlva már átkeltek a Dunán.

Geregye Pál katonái figyelmesen őrizték a vizet s a jobbparton folyton törték a jeget, valósággal harcot vívtak a természettel, de „a tél annyi havat, jeget hozott, hogy ami már régen nem történt meg, a Duna befagyott/” A tatárok nem bíztak a jég erősségében, s ezért sok lovat, barmot hajtottak a partra s azután visszavonulást színlelve, három napig nem mutatkoztak. A magyarok azt hitték, az ellenség elvonult. Értementek s áthajtották az állatokat és az őrizettel is alábbhagytak. A lesbenálló tatársereg pedig február első napjaiban átkelt a Dunán Pest fölött. Pál országbíró serege vitézül kitartott, míg a menekülő lakosság biztonságba jutott, de azután maga is visszavonult a Duna partján — Tolnán, Baranyán keresztül — a Dráva felé vezető hadiúton.

Téli háború

A tatárok téli hadjáratának kettős célja volt: IV. Béla üldözése, kézrekerítése és a főváros elfoglalása. A magyar király elfogásának dicsőségét Batu-kán Ogotáj nagykan fiának engedte át. ő maga a megvert, lealázott ellenség üldözése helyett a Budáról Bécsbe vezető hadiúton a főváros ellen indult. „Főszándéka — Rogerius szerint — az volt, hogy a Dunán átkelve, Esztergomban üssön táborn, mely Magyarország vala-

mennyi városát felülmúlja.“ Sej ban, az új „magyar király“ bizonyára itt akarta főhadiszállását a magyar királyok székhelyén felütni. Simon ispán Esztergom várából minden támadásukat visszaverte s a tatárok kivonulásáig közel két hónapon át tartotta a várat. A város azonban Batu-kán kezére került. A tatárok a fapalánkokat lerombolták s a király kőházában védekező magyar, francia és olasz polgárokat — a város előkelőit — az összes lakosokkal együtt lemészárolták. Kivégezték azt a háromszáz polgárásszonyt is, akik kiöltözve Batu-kán elé járultak s magukat neki és vezéreinek felajánlották. A Dunántúl egyébként kevesebbet szenvedett pusztításuktól, mert nem volt rá idejük. „Nem is álltak meg, csak azt pusztították el, amit átmenetükben elértek“ Az egyik sereg Esztergom alól osztrák földre tört s március elején egészen Bécsig hatolt. Gyórt, Mosont elfoglalták, de Pannonhalmát Uros apát derék bencéseivel megvédelmezte. Nem boldogult az ősi koronázó város elfoglalására küldött sereg sem. A jég olvadása miatt nem tudtak megküzdeni a Fehérvárt körülvevő mocsarakkal. Mialatt Batu-kán így operált, Kádán — Buda alól-e a Veszprém-Zalavár-Zákány-felé vezető hadiúton vagy talán a balpartrói átkelve, a Dráva jobbpartján vivő úton? bizonyos — gyors menetben indult a király üldözésére.

A tatár vezér terve a király bekerítése volt, de Béla idejében hírt kapott nagy titokban végrehajtott mozdulatairól s Zágrábból nem tért vissza Segösdre. Híveinek kis seregével s a menekülők nagy tömegétől kísérvé, Dalmáciába sietett. Kádán „mintegy a levegőben repülve, úttalan utakon és a legzordabb hegyeken áthágva, hol sohasem járt még hadsereg“ vágatott át Szlavónián, hogy a menekülők útját az Una völgyén keresztezze. De erőlködése kárbaveszett. Mire leért az Una völgyére, a király már Spalatóba érkezett és családját, kincseit is odahozatva, velük Trau szigetére menekült. Kádán dühében a magával hozott magyar foglyokat mind lemészároltatta és seregével Spalató alá vonult. A polgárság nem várta a gyors támadási. Azt hitték, valamelyik horvát hegyi törzs támad s csak a magyarok figyelmeztetésére zárkóztak be a várfalak mögé. Menekült magyarok ezrével voltak a városban. Még az utcákon és temetőkertben is magyar nemesasszonyok táboroztak rögtönzött sátrak alatt. Irtózzal várták az ostromot, de Kádán csak Bélát kereste. Előbb Kiissza, majd Trau ellen fordult, s a tengerszoroson át készült megtámadására. Mielőtt azonban e nehéz ostromot megkísérelte volna, a király és kísérete kiadására szólította fel Trau polgárait. A várórség nem is válaszolt a partról horvátul átkiabáló hírnököknek, készült a védelemre s egy hajó a sziget túlsó partján állandóan készenlétben állt, hogy — ha a tatároknak mégis sikerülne valami módon behatolni — a király tovább menekülhessen. A támadás azonban

elmaradt. A tatársereg Batu-kán rendeletére váratlanul útrakelt Bolgária felé.

Takarodó

Batu-kán már néhány nappal előbb megkezdte a visszavonulást Esztergom alól, hová az Ausztriában és Pannonhalma alatt harcoló seregeket visszarendelte. Futárok útján ugyanekkor az összes hadaknak parancsot adott a visszavonulásra. A hadjárat félbeszakítására Ogotáj nagykan halála adott okot. Dzsingisz-kán ivadéakai mind a választásra készültek, de legtöbb oka Batunak volt a hazatérésre. A trón legkomolyabb jelöltje Kujuk volt, ki odahaza anyja támogatásával készítette elő saját uralmát. Dzsuzsi és Tuluj ivadéakai azonban Batut vagy Mangut szerették volna trónraültetni. A régi családi viszály feléledőben volt s Batu sietett haza tartományába, hogy ha megválasztása nem is sikerülne, szabaduljon Ogotáj és Csa-gatáj fiainak az ő hadában küzdő seregétől s így biztosítsa Kujuk trónralépte esetén veszélyeztetett nyugatázsiai és európai uralmát. Maga a Dunamentén Budán, Tolnán, Baranyaváron keresztül indult a Szerémségbe, hogy onnan a Morava völgyén bolgár földre nyomulva, találkozzék Kádán hadával. Ez utóbbi előbb Hljevno és Pliva irányában Bosznián át kísérelte meg az átkelést, de utóbb délnek fordult s a Ráma és Narenta völgyén át, Ragusa alatt vonult Cattaróig, majd e várost felégetve, a Fekete-hegyek úttalan országán és a Rigómezőn keresztül az Iszker völgyébe. A felvidéki és tiszántúli tatár seregek a Meszesi kapun, más részük a Maros vidéken át a vöröstoronyi és tömösi szoros irányában vonultak s ott átkelve, az egykori Kúnország területén várták be Batu és Kádán seregeit. Menetközben valamennyi sereg „lépésről-lépésre haladva kutatta ki az erdők és mezők búvóhelyeit és sűrűit“ elpusztítva, aki és ami még megmaradt. Utánuk puszta és üres maradt a föld s a határon túl foglyaik nagyrészt is lemészárolták. Életbenhagyott foglyaikat a zsákmánnyal együtt magukkal hurcolták. IV. Ince és IX. Lajos követei — Piano de Carpini és Rubruk Vilmos — a következő évtizedben számos tatárrá lett és rabságban sínylődő magyarral találkoztak a tatárok között.

AZ ORSZÁG HELYREÁLLÍTÁSA

A TATÁROK elvonultak, de egyesztendő uralmuk szörnyű nyomokat hagyott az elhagyott országban.

A közhatalom szervezete felbomlott. A közigazgatás, törvénykezés szünetelt. Hadsereg nem volt. A fegyverfogásra képes férfinep, hadviselt vitézek közül igen sokan elpusztultak.

A megmaradtak, a megtizedelt nép a támadásnak nyitva álló síkföldről biztonságosabb vidékre költöztek. Sokhelyütt két-háromnapos járóföldön sem lehetett élő emberre találni, csak romok, puszták falak jelölték egykori lakóhelyét. Falvak, városok romokban heverték. A gazdaságok gondozatlanul, a földek műveletlenül maradtak. „Az utakat és ösvényeket fű és bogács lepte be.“ Az elvadult puszták tájon vadállatok és gonosz emberek vették át az uralmat. „A ragadozó farkasok, mintegy az ördög barlangjából, nagy számmal bújtak elő s az emberi vért szomjazva ragadozták el a csecsemőket s magukat a fegyveres embereket is.“ De voltak még kegyetlenebb ragadozók is, emberek, akik az uratlan földön rablásra, egymás pusztítására törtek. Élükön megint az osztrák herceg járt, tűzzel-vassal pusztítva Pozsony vármegyét. Csak a mohi csatából sebesülten menekült Hontpázmány-fiak hősiességükkel ellentámadására vonult vissza. Kácsik-nembeli Folkus — a pilisi királynégyilkosságban részes Simon bán rokona — Nógrádban, a varasdi Puchuna Szlavóniában, Berencs-nembeli Miklós Nyitrában, Tátika Zalában ölt, gyűjtogatott, rabolt. Folkus rendszeres hadjáratokat vezetett szomszédjai ellen s még hamis pénzt is veretett. S a nagy rablók nyomában feltámadtak a kicsinyek is, dúlva, rabolva, amit a tatárok épenhagytak. A tatárjárás és rablópusztítás nyomában megjött az éhínség, majd a sáska járás is. Az erdélyi hegyvidéken boldog volt, aki parasztkunyhók romjain egy-egy hagymára akadt, vagy „tölgyfakéregnek liszttel kevert porából“ kenyeret süthetett. Másutt kutya- és macskahúst, vadbogyókat és gyümölcsöt ettek s a mezőkön és úton éhenhaltak hullái szaporították az elesett és legyilkolt tömegek temetetlen teteméből áradó miazmákat. Dalmáciában — alig vonultak el a tatárok s a magyar földre visszatért király serege — lázadás tört ki. A spalatóiak 1243-ban fegyverrel támadtak Traura, a király „legbísebb városára,“ mert irigyelték új birtokait és kiváltságait. Grófjukká a sokszínű Ninoszláv

bosnyák bánt választották s ez András hulmi szerb kenézzel együtt hűbéreskujét megtagadva tört Dalmáciába és a spalatói haddal versenyt pusztította Trau és a többi királyhú város birtokát. A király lenntartózkodásakor újra hűségére tért és magyar pénzen megerősített Zára falai alatt megjelentek Velence hajói. Dénes bán hősies védelem után sebektől elborítva volt kénytelen visszavonulni s a várost feladni. Néhány évvel később, 1246-ban Frigyes osztrák herceg is újra támadott, a királytól négy év előtt kicsikart, de ismét magyar kézre került vármegyéket akarta birtokába venni.

Új feladat előtt

Ennek a megtépett, kifosztott és romjaiban is minden oldalról támadott országnak helyreállítása, a királyság hatalmi szervezetének, hadseregének és közigazgatásának újjáépítése, a jogrend és közbiztonság visszaállítása, a második honalapítás nagy feladata várt Bélára, aki alig egy éve még nagyapja hatalmas magyar királyságának teljes helyreállításáról és megnöveléséről ábrándozott. A feladat nehéz, szinte emberfölötti volt, de Béla megbirkózott vele. Most a nagy pusztulás után bontakoztak ki legnagyobb őseire emlékeztető képességei. A harc nem volt eleme. A békés szervező munkában, országa és királysága helyreállításában bámulatos erőt fejtett ki. Nyoma sincs többé a habozásnak, ingadozásnak. Nyoma sincs elfogultságnak korábbi ellenfeleivel szemben. A szörnyű katasztrófa teljesen igazolta Bélát, aki — tán egyedül országában — komolyan vette a tatárokat és csupán összes hadainak felvonulása után s a kúnok segítségével akart harcba bocsátkozni. A mohi csata előtt oly hangos főurak szégyenkezve hajoltak meg királyuk bölcsesége és tekintélye előtt. Béla pedig félretett minden előítéletet, minden személyes sérelmet és keserűséget. Az elégedetlenséget, sőt nagyobb vétkeket is megbocsátva, igyekezett összes megmaradt alattvalóit nagy rendező és alkotó munkája részesévé tenni. A trónfoglalása idején kegyvesztett uraknak harckészségük láttára még a nagy csata előtt megbocsátott. Bare fia Miklós a haza védelmében lelte halálát. Kán-nembeli László — a fogságban elhalt öreg Gyula nádor fia — királya oldalán vonult Dalmáciába s az országbírói székben szerzett tapasztalatait nemsokára mint nádor és bán gyümölcsöztette. Még a rabló főurakkal szemben is kegyelmes volt a király. A szlovén Puchunának és a gaz Folkusnak is meg tudott kegyelmezni, csak jószágaikat vette el. Folkust csak harmadik elfogása után ítélte halálra. Mint hatszáz évvel később a „legnagyobb magyar,” Béla király is megbocsátott az apagyilkosnak, „oly kevesen voltak magyarok” Elnézése azonban nem fajult erélytelenséggé, sőt a legnagyobb szigorral és energiával látott a rend helyreállításához, a nagy nyomort kihasználó gonosztevők üldözéséhez, a lázadók és külső ellenségek megfékezéséhez.

Állandó kormány

Első dolga a kormány rekonstruálása volt. Tanácsosait a nagy veszedelem idején és dalmáciai száműzetésében odaadó híveinek bizonyult főurak közül választotta. Maga a hűség és vitéség azonban nem volt elegendő, ezt gazdag birtokadományokkal és hadvezéri megbízatásokkal jutalmazta. A főtisztségeket és fontosabb ispánságokat tehetség szerint osztogatta, Emberismeretére, körültekintésére, de egyúttal konzervatívizmusára is jellemző, hogy uralkodása további évtizedeiben — huszonnyolc éven át — mindvégig a tatárjárás után kiválasztottak vitték a kormányt. Tisztségcserére csak a magasabb tisztségek viselőinek halála, visszavonulása esetén került sor s ilyenkor a kisebb tisztségek viselői léptek elő. A tatárjárás idején és utána oly fontosnak bizonyult délnyugati társországok élére mindig nádorviselt bán került, a nádorságra mindig az országbíró és tárnokmesterré a lovászmester vagy étekhordómester lépett elő. Csak Héder-nembeli Henrik esetében tett kivételt, aki vasmegyei ispán volt országbírósága előtt. A kormány személyi összetételének állandósága — apja és utódai folyton változó kormányaival szemben — kormányzata céltudatosságának és erejének jele. Munkatársakul többnyire magával egyívású — harminc és negyven év közt járó — és fiatalabb embereket szemelt ki, de a legfontosabb tisztségekre hivatali és katonai tapasztalattal bíró férfiakat választott közülük.

Szlavónia és a Tengermellék bánja, hercegi — *dux Sclavonie* — címmel, Türje Dénes maradt. Nádorra az országbírói tisztelet II. András idejében több évig viselő Kán Lászlót, országbíróvá egyelőre az öreg Csák-nembeli Dömötört — II. András étekhordómesterét és országbíráját — nevezte ki Béla. Lovászmesterül Gútkeled Istvánt, étekhordómesterül Rátót Lórántot, pohárnokmesterül Pók Móricot vette maga mellé. A pénzügyi rekonstrukció nehéz feladatára tárnokmesterré Csák Máté étekhordómestert szemelte ki. Hahót Mihály a varasdi, Hahót-nembeli Csák a zalai, Héder-nembeli Henrik a vasvári, Lóránt étekhordómester a soproni, Dömötör országbíró a mosoni, Móric pohárnokmester a győri, Máté tárnokmester a pozsonyi, Hahót Arnold volt nádor a nyitrai, Ludány-nembeli Bagoinér volt székely ispán a trencsényi fontos határszéli megyék élére kerültek.

A nyugati határ védelme s a Dunántúl kormányzata és reorganizációja ilyképen a király közvetlen környezetéhez tartozó ispánok útján a somogyi ispánságot viselő László nádor és a segödsi királyi udvar állandó ellenőrzése alatt állt, hol a főtisztviselők mellett ott forgolódtak már a felváltásukra hivatott fiatalabb urak, a „király ifjai“: Balog-nembeli Miklós, Ákos-nembeli Ernye, Kemény fia Lőrinc, Aba-nembeli Lőrinc, Győr-

nembeli Konrád, az ifjabb Kán László és a többiek. A Dunától keletre eső területre a „király képében“ az országbírósgot odahagyó Geregye Pál fehérvári ispán szállt ki mindjárt a tatárok elvonulása után. Reáhárult az ellenségtől legtöbbet szenvedett országrész reorganizálása, rendjének helyreállítása és az elnéptelenedett vidék betelepítése. Erdélybe Lőrinc — egykor Béla Szörényi bánja, majd pohárnokmestere — ment el vajdának. Délen a megbízhatatlan Ninoszláv bosnyák bán tartományának határán Dénes szlavón herceg, István lovászmester orbácsi ispán és Angelosz János szerémi herceg álltak őrt. A délkeleti tartományok — a tatároktól elhagyott Szörény és Kúnország — védelmét Béla a jeruzsálemi Szent János-lovagok preceptorával 1247-ben kötött szerződéssel a magyarosan ispotályos-lovagoknak nevezett johanniták rendjére bízta. Mint egykor apja a később hűtlenségbe esett német lovagrendnek a Barcaságot, úgy adta Béla a Szent János-lovagrendnek a Szörényi bánsgót és Kúnországnak az Olt-folyótól az Aldunáig terjedő részét, „melyen át a tatárok hadserege az ország megszállása idején bejárást talált.“ Szörényben csupán az egyik oláh kenézséget tartotta fenn magának, illetőleg Szörényi bánjának, Kúnországban pedig Szeneszláv oláh vajda kis hűbéres tartományát. A többi kenézséget a Johannitáknak adta s a föld oláh népét az ő katonai vezetésük alá rendelte. A tatár és bolgár határon fontos katonai szolgálatot teljesítő rend huszonöt évre megkapta az Oltón túl fekvő részek összes, a későbbi időre fele jövedelmét, a Szörényi királyi jövedelem felét, Erdélyben 400 ekeföldet — mintegy 6000 holdat — és Dalmáciában Scardona városát más birtokokkal. Mindezek ellenében a lovagrend mestere hűségesküt tett s hűbéri köteletségként lovagjaival együtt fegyveres szolgálatra, várak építésére és a lakatlan területek benépesítésére vállalt kötelezettséget.

Maga Béla 1242 nyarán Dalmáciából, hol két leányát, Katalint, Margitot és ennek jegyesét, Saint-Omer Vilmos grófot — Angelosz János féltestvérét — eltemette, családjával és egész udvarával a somogy megyei Segösdre költözött. A következő években innét járta be minduntalan országa dunántúli részeit, közvetlenül ellenőrizve tisztviselőinek konszolidáló munkáját. Az elpusztult tiszai részekre maga 1250 előtt nem ment, vadászatra is csak a pilisi és zólyomi erdőkbe járt.

Varépités

A tatárjárás legfontosabb katonai tapasztalata az ország honvédelmi rendszerében lévő hiányok felismerése volt. Az európai népekkel, sőt a kisebb erejű pusztai lovasokkal — besenyővel, kúnnal — szemben is biztos védelmet nyújtó gyepü-vonal, a bevágott fák ledöntésével, fa-, kő- és földtorlaszok emelésével s a természeti erősségek, hegvek, sziklák, mocsarak felhasználásával az egész országhatáron kiépített határvédelmi öv a tatárok mindent elsöprő erejével szemben

nem bizonyult hathatós védelemnek. Csak a kőfallal kerített várak és a Duna tudták hosszabb ideig feltartóztatni az ostromló hadakat. Kővár azonban kevés volt az ellenséges hadsereget századok óta nem látott országban. Az alföldi és dunántúli vidék fapalánkkal körülvett püspöki városai, vármegyeszékhelyei és népesebb községei váraknak alig voltak nevezhetőek. Erdélyben és a Felvidéken csak néhány, a természettől is megerősített hely — Magyar-Fráta, Szepes, Trencsén, Nyitra — nyújtott védelmet. Másutt a kővárak — Esztergom, Pannonhalma, Komárom — hosszú ideig feltartották az ellenséget és nem is kerültek kezére. A Duna hatalmas vize pedig „nyolc hónapon át“ tartóztatta fel a nyugatra törekvő tatárság százazrekre rúgó hadait, „mikor — így írja Béla — az ország majdnem teljesen híjával volt az erősségeknek.“ Nagy bajnak bizonyult a keleti és délkeleti tartományok, Kúnország, Szörény és a Szerémség védelmi szervezetének hiányossága, valamint a magyarságnak a sík és dombos vidéken való tömörülése, az erdős-hegyes országrészek viszonylag lakatlan és szervezetlen volta is. Béla és tanácsosai e bajokat és hiányokat felismerve, a tartományok katonai szervezetének és védelmi rendszerének kiépítésével, a Duna-vonal megerősítésével, várak építésével, katonáskodó népelemek betelepítésével — s mikor erre alkalom kínálkozott — a királyság katonai erőforrásait gyarapító új nyugati és déli tartományok szerzésével kívánták újabb veszedelemnek elejét venni, az országot egy második tatár támadás esetére körülbástyázni.

A püspöki és ispáni székhelyeket országszerte megerősítették. A váralján lakó polgárságot sokhelyütt, így Fehérvárott, Győrött és Esztergomban is a várfalak kibővítése után a várba költöztették át s ahol maga a vár sem nyújtott kellő biztonságot, közeli hegyeken vetették alapját új városoknak. A zágrábi püspök védelme alatt a püspöki kastély körül lakó vendégnépet — olaszt, németet, magyart — a környékbeli szlovén lakosságból kiegészítve, a közeli Gréc-hegyen épített kővár területére telepítette át, megalapozva a későbbi horvát fővárost. Eddig szervezetlen királyi erdőbirtokokon felépültek a később vármegyék székhelyévé lett Zólyomvár, Túrócvár, Szepesvár, Dézsvár, Kolozsvár. Maga a király azonban nem rendelkezett az egész várrendszer kiépítéséhez szükséges anyagi erővel. Ezért híveit — a főpapokat és főurakat — is várak építésére serkentette s a természettől is megerősített, várépítésre és fenntartásra alkalmasnak látszó helyen kiterjedt birtokokat adományozott. A főpapok és főurak valósággal versenyeztek a váremelésben. Így építette fel két évtized alatt a veszprémi püspök Tátikát, a pannonhalmi apát Szigligetet, a pilisi apát Pozsony vödrici bástyáját, az erdélyi püspök Gyulafehérvár falait, Geregye Pál Valkót és Sólyomköt, a Gútkeldek Kővart és Apajvárat, a Hahótok Pölöskét, Sztridet, Purbachot (Fekete-

A zsámbéki templom

*A ZSÁMBÉKI TEMPLOM. A pestmegyei Zsámbék község
román-gót átmeneti stílusban épült XIII. századi prémontréi
prépostsági egyházának romja.*

vár), Csáktornyt, Lendvát, Héder Henrik Kőszeg, Szentvid, Borostyánkő és Szalonak várait, a Hontpázmányok Gímet, Cseklészt, Bazint, Szentgyörgyöt, Csábrágot, a Hermányok Körmentet, Győr-nembeli Konrád Magyar-Óvart, a Bánóczák Saskót, Ákos Ernye a diósgyőri Újvárat, Pok-nembeli Tamás Likavát, Miskolc-nembeli Panyit Élesköt, a Kácsikok Somosköt, Salgót, Baglyasköt, Hollóköt és Sztrahorát, a Kánok Siklóst, a Torna jók Losoncot, a Csákok Várpalotát, Bátorköt, Csesznek, Ugodot és Ecsegvárat. Szerke az országban egész sora épült az erősségeknak, melyek később a királyi hatalom erejét is megpróbáló nagybirtokos oligarcháknak fészkeivé lettek. De résztveettek a várak építésében a várkötelékbe tartozó királyi népek és a városi polgárság színvonalára emelkedő királyi telepések is; a pozsonyi várat két várjobbágynemzet-ség erősítette meg egy ostromálló erős kőtoronnyal.

Pestújvár

Imre király még 1198-ban az építkezés teljes befejezése előtt Jób érseknek adományozta III. Béla esztergomi fényes új királyi palotáját, de II. András ezt az adományt — Imre egyéb rendelkezéseivel egyetemben — visszavonta. Béla most Esztergom királyi város népét a várba óhajtván telepíteni, a palotát 1249-ben tartozékaival együtt cserébe adta Bánca István érseknek, a vár falain belül a polgároknak átengedett területért. Mivel azonban a káptalan és a polgárság közt viszálykodások támadtak, hét év múltán a polgárok számára a régi város most már kőfallal kerített területén jelölt ki helyet építkezésre, a palotát pedig örökadományként adta át kedvelt főpapjának tulajdonába. Ez adományozás idején már felépült a király új palotája az ellenség kitakarodása után alapított új székvárosában. Béla a tatárjárás áldozatául esett Pest városának megmaradt lakosait olasz és német földről s a falvakból telepített új elemekkel gyarapítva, a várossal szemben fekvő jobbparti Pesti-hegyre telepítette át s a dunai főátkelőhely hídfőjét is védő Pestújvár — a későbbi Budavár — építésével vetette alapját országáa majdani fővárosának. Itt az új, erős várban épített magának is palotát, a városi lakosság számára pedig Nagy boldogasszony tiszteletére szentelt díszes templomot. Mária királyné ugyanekkor építtette fel a'Duna partján Visegrádnak a magyar királyok nyári székhelyévé fejlődött sziklavárát. Pestújvár, a királyi palota, a Nagyboldogasszony-templom és a visegrádi várkastély építésének megoldására Béla, nagyapjához hasonlóan, francia építőmestereket hívott meg, akik hazánkban meghonosítóivá lettek a francia földön néhány évtizeddel előbb kivirágzott új építőművészeti stílusnak: a francia gótikának.

Villard de Honnecourt francia építész — korunkra maradt vázlatkönyvének tanúsága szerint: e korszak építészetének egyik kiváló mestere — a francia tudomány megállapítása szerint, 1244 és 1251 közt tartózkodott Magyarországon. Művészetének

emlékei — sajnos — nem éltek túl a török hódoltság idejét. Némelyek neki tulajdonítják az óesai és zsámbéki prémontréi román templomok gótikus befejezésének művét, illetőleg a tatárpusztítás után történt újjáépítését, de mások kétségbevonják e feltevés helyességét. Aligha tévedünk, ha magyarországi tartózkodását e kor legnagyobb szabású építkezésével, a budai és visegrádi királyi építkezéssel hozzuk kapcsolatba. E mellett — lehet — másutt is résztvett az országszerte serényen folyó építési munka irányításában. Amennyiben feltevésünk megáll, talán neki tulajdonítható a felégetett pesti román templom — a mai belvárosi plébánia templom — gót stílusban történt helyreállítása is. Román templomaink közül nem egynek — így a jáki, óesai, zsámbéki, gyulafehérvári egyházaknak — gótikus továbbépítése, restaurálása a XII—XIV. század építészeti stílusainak gyakori keveredése bizonyára a tatárok pusztításában, gyűjtogatásában leli magyarázatát.

Városalapítás és telepítés

A kőfállal kerített hospes-községek áldozatok jutalmául városi szabadságot kaptak s minden megyei hatóságtól függetlenül önkormányzatot és messzemenő kereskedelmi kiváltságokat, aminőt Fehérvár, Esztergom, Nagyolasz, Nagyszombat, Radna, Szeben, Pozsony, Varasd, Karakó és több más város már a tatárjárás előtt élvezett. A városok számának gyarapítása végett, a magyar nép falusi élethez lévén szokva, Béla sok nyugati, főleg német és olasz kézművest és szabad parasztot telepített az országba s különös gondja volt a pénzügyi szempontból fontos bányavárosok megerősítésére és fejlesztésére. Hosszú sorát bocsátotta ki a hospes-községeket várossá fejlesztő, a régi városokat új kiváltságokkal gyarapító s régi jogaikban megerősítő okleveleknek. Trencsén, Zólyom, Korpona, Dobronya, Bábaszék, Német-Lipcese, Liptó Hibe, Besztercebánya, Kézsmárk, Lőcse, Gölnicbánya, Szina, Beregszász, Nagyszöllős, Budavár, Szeged, Körmend, Szlavóniában Zágráb, Kőrös, Szamobor, Dubica, Jasztrebarszka, a püspöki fennhatóság alá tartozó városok közül Nyitra, Gyulafehérvár, Bars, mind Bélának köszönhetik városi kiváltságaikat vagy azok első szabatos írásba foglalását. Az erdélyi sóbányák rendbehozatala és a bányászközségek megerősítése Geregye Pál műve volt. A hospesek szabadközségei — *villa libera* — a tatárjárás után alakultak át a nyugati, fallal körülvevett városokhoz — *civitas* — hasonló királyi városokká, telepes lakóik — a *hospesek* — városi polgárokká, *civis*-ekké. Az új városok lakói jórészt idegenek voltak, de kiváltságaik jogforrása a fehérvári jog volt, aminek adományozása egyértelmű a legteljesebb városi szabadság engedélyezésével.

A városalapítással kapcsolatos nyugati telepítéssel párhuzamosan megindul a belföldi és keleti telepítés is. Az Al-

föld magyar népéből a tatárjárás szomorú tapasztalatai után sokan átköltöztek az erdős, hegyes vidék termékeny folyóvölgyeire. A hegyvidék határvonalán megtelepedett magyar nemzetségek tagjai és a perifériákon adományban részesült urak felvidéki, erdélyi és más védettebb földön építik fel új lakóhelyül szolgáló váraikat s azok körzetébe a Tisza-Duna vidékéről hoznak magyar, az Északnyugati-Felvidék szapora, dolgos népéből tót telepeseket. A királyi birtokra is sok várnépből kiemelt és szabaddá lett magyar kisbirtokos telepedett át, a katonáskodó várjobbágyelem — a zólyomi, túróéi és lipthói jobbágyfiúk, a szepesi tízlándzsás nemesek, más megyékben a várjobbágyok — számát gyarapítva. Nyomukban itt is megjelentek a tótok, kik a zólyomi erdőtől keletre eső területet ebben az időben lepték el. Számukat a folyton ismétlődő tatár támadások elől menekülő lengyelek és oroszok gyarapították s közülük olvadva, megadták a keleti tótságnek a nyitrai vidéki tót őslakosságtól elütő faji színezetét. A Tisza mentén és a Tisza-Duna-közén pusztán maradt nagy területre Geregye Pál még 1243-ban, vagy 1244-ben visszahívta a mohi csata előtt bolgár földre menekült kúnokat és jászokat s már 1246-ban elvitte őket az osztrák herceg ellen indított hadjáratra. Erdélybe és a Szörénnyel szomszédos déli határvidékre Lőrinc vajda Kúnországból jött oláh pásztorokat és kún-besenyő néptöredékeket telepített. Az új városokban a német és olasz bevándorlók nyomában megjelentek a zsidók is, kikkel korábban csak a királyi és püspöki székhelyeken s a Dunavonal legnevezetesebb kereskedővárosaiban — így Pozsonyban — találkoztunk nagyobb számban. Béla már 1239-ben engedelmet kért és kapott a pápától, hogy a királyi jövedelmeket zsidó bérlőknek adhassa. Most a nagy pusztulás után semminő biztos jövedelmi forrással nem rendelkezvén, még nagyobb szükség volt a kölcsönügylettel foglalkozó, pénz előteremtésére mindig képes zsidókra. A rekonstrukció nagy munkájához igénybe is vette szolgálataikat s jutalmul 1251-ben kiadta a zsidók jogait és helyzetét szabályozó kiváltságlevelét, „a magyarországi zsidók aranybulláját.“ Mintaképpül Frigyes osztrák herceg 1247. évi zsidólevele szolgált, melynek értelmében a zsidók a király különös védelme alá kerültek s jogállásuk sok tekintetben megközelítette a hospeseket.

Vármegyék

Katonai és pénzügyi szempontból egyaránt fontos feladat volt a királyi várbirtok, a régi vármegyék rekonstrukciója. De ez a kérdés nagyon kényes volt. A várföldvisszaszerző akciót korábban kísérő nagy elégedetlenség meggondolásra készítette Béla királyt. Megismétléséhez, a tatárdúlás után jogtalanul elfoglalt várföldek visszaszerzéséhez és a várnép számbavételéhez csak 1256-ban fogott hozzá, mikor már szilárdabb talajt érzett lába alatt. Mint 1228-ban, most is minden

megyébe, vidékre bizottságokat, *ad hoc* bíróságokat küldött ki, rendszerint az illetékes püspök vezetése alatt s az egész vizsgálat központi irányításával és a kétes esetek végső fokon való elbírálásával Lóránt nádort bízta meg. Az udvarnokok számbavételére és az udvari gazdaság revíziójára Balog-nembeli Miklós étekhordómestert küldte ki. A visszaszerző akció a régi nyomokon, a tatárjárás előtti összeírás alapján folyt, de sokkal kíméletesebben. Az új adománybirtokosok kivétel nélkül megmaradtak a várak földjéből kapott birtokaik élvezetében, csupán a törvényellenes foglalások megtorlása, visszavétele és a jogviszonyok szabályozása volt a cél s a vizsgálat nemcsak a várföldből, hanem a várnép által mások földjéből történt foglalásokra is kiterjedt. A királyi várgazdaság fejlődése szempontjából ennél az akciónál sokkal jelentősebb volt a perifériákon bekövetkezett változás, a népességben folyton szaporodó és mezőgazdasági művelés alá kerülő királyi erdőgazdaságok átalakulása királyi vármegyékké.

Mikor az ország szívében már kialakulóban volt a következő korszak nemesi vármegyéje, a határvidéken épp a királyi vármegye életének utolsó óráiban lett teljessé a régi szervezet. A zólyomi erdőbirtok területén Zólyom, Túróc és Liptó, a régi Újvármegye északi körzetében Hevestől elszakadva Abaújvár, Sáros és Torna, a gömöri erdővidéken Kis-Hont, a beregi uradalom területén Bereg és Ugocsa, a nagy Szolnok-megyéből kiszakadó erdélyi Szolnok — Belső- és Közép-Szolnok — és Doboka, lent délen Hunyad és Krassó vármegyék a tatárjárást követő évtizedekben alakultak ki. Ugyanezidőben jutottak egyházi és magánbirtokosok kezére, vagy olvadtak a szomszédos vármegyékbe Szlavónia régi kis várispánságai, valamint az anyaország kisebb ispánságai: Karakó, Locsmánd, Szolgagyőr, Galgóc, Bána, Bolondóc, Sempte. A vármegyrendszernek a legszélsőbb határokig való kiterjesztése vonta maga után a határvidéki megyék katonanépének, várjobbágyságának kései szervezkedését és az anyaország várjobbágyságától eltérő fejlődését. A zólyomi, túróci és liptói várj obbágyfiúk, a szepesi tízlándzsások, az erdélyi és szlavóniai nemes jobbágyok — ez országrészek köznemességének ősei — csak a XIII. század második felében jutottak jogaik és kötelességeik pontos szabályozásához s mint a múlt idők maradványai még egy század múltán is a régi királyi vármegye jogai szerint éltek. Csak a XIV. század második felében olvadtak be az egységes nemesi osztályba.

Halics és Ladomér. Kunok

A belső konszolidáció művével párhuzamosan hozzákezdett Béla a tatárvész után gondozatlanul maradt, vagy elszakadt tartományai pacifikálásához, visszaszerzéséhez, kormányzatuk rendezéséhez.

Legnehezebb volt a helyzet északkeleten, mert a halicsi Dániel a többi orosz fejedelemmel együtt kénytelen volt Batukánnak meghódolni. Ezért Béla vele szemben a magyar udvarba menekült csernigovi Ratiszlávot, mint magyarosan mondták: Rászlót vagy Ratiszlót, vette védelmébe s őt Anna leányával összeházasítva, megkísérelte Halics trónjára segíteni. Vállalkozásai azonban 1245-ben és 1249-ben is kudarccal, sőt az utóbbi esetben súlyos vereséggel végződtek. Ratiszlávnak ezért új működési teret nyitott a délvidéken, maga pedig újra békét és barátságot kötött Dániellel s azt gyermekeik összeházasításával pecsételték meg. Leó herceg nőül vette Konstancia magyar királylányt, míg Erzsébetet apja már előbb Henrik bajor herceghez, Jolántát pedig néhány évvel később Jámbor Boleszláv gnézeni lengyel herceghez adta nőül. Fiát az 1245-ben már királlyá koronázott István trónörököst viszont 1254-ben, alig tizennégy esztendőskorában az egyik magyar földre telepedett kún vezérnek — Kötöny utódának — keresztény hitre tért leányával házasította össze. Ezek a kapcsolatok nem igen voltak ínyére a királynak, még kevésbé a királynénak. Bélában az Árpádok s francia és német ősei vére, Máriában a görög császári ház minden gögje, büszkesége lázadozott ily lealacsonyító összeköttetések ellen. Ratiszlávot és Leót a tatárjárás előtt kereken vissza is utasították, mikor kérőül jelentkeztek. A változott viszonyok azonban megfontolásra készítették s Béla meghajolt a politikai szükség ereje előtt. „A rutén és lengyel hercegek útján — írta később a pápának — újságot tudhatunk meg a tatárokról, amit nagyon is titkolnak s így terveikkel és csalfa természetükkel könnyebben szembeszállhatunk s ezért királyi méltóságunkat lealacsonyítva, a kereszténység javáért két lányunkat adtuk rutén, a harmadikat lengyel herceghez nőül. Elsőszülött fiunkat pedig a keresztény hit védelmére kún lánnyal házasítottuk össze, hogy még rosszabb dolgokat elkerüljünk és alkalmat nyerjünk a kúnok megtérítésére“ Számításában Béla nem is csalatkozott. Az orosz és lengyel rokonok híven megsegítették nyugati hadjárataiban s a tatárok készületeiről mindig idejében hírt adtak. Dániel családjával és népével együtt a római egyházhoz csatlakozott s — bár a kipszaki tatár kánnak, Batu utódának, súlyos támadásait és pusztításait kellett elszenvednie — látszólagos behódolása dacára is hű maradt Bélához és a nyugati kereszténységhez. A kúnok pedig hűséges katonái lettek a királynak, ki — saját szavai szerint — „manapság, fájdalom, pogány okkal védi országát és pogányokkal tiporja az egyház ellenségeit“

Déli tartományok

Kúnországot és Szörényi Béla — láttuk — a johannitáknak adta hűbérül, a túlsó Szerémséget meghagyta Angelosz János kezén. Az orosz béke miatt tartomány nélkül maradt Ratiszlávot pedig, ki 1246 és 1248 közt bírt szlavóniai hercegségét a

halicsi trón reményében hagyta oda, Boszniával kárpótolta, hol a ravasz, kétszínű Ninosláv — miután Bélának 1244-ben, majd 1248-ban is újra meghódolt — 1251 táján meghalt. Ratiszláv teljes erővel látott új tartománya ügyeinek rendezéséhez és a Ninoslávtól hithűségének állandó hangoztatása mellett is titkon pártolt bogomilek üldözéséhez, a katolikus egyház uralmának megszilárdításához. Boszniában a rendet erős kézzel állította helyre. András hulmi kenéz utódát, az ifjú Radoszlávot is hódolatra szorította. Bosznia mellé 1254-ben, Angelosz János halála után, a túlsó Szerémséget is megkapta s itt is a legnagyobb eréllyel fogott a közigazgatás megszervezéséhez. Az ő nevéhez fűződik a kucsói, macsói, sói és ozorai bánóságok megszervezése és a magyar királyság szervezetébe való szoros bekapcsolása. A kucsói bánóság Barancs és Kucsevo vidékén a Morava völgyén alakult meg. Nyugatra tőle a macsói bánóság a Moravától a Drináig, délen a valjevói és kragujeváci hegyekig terjedt s benne Nándorfeh ér várat — a szerbek mai fővárosát — Ratiszláv nagy erősséggé építette ki. A sói bánóság a Só (Tuzla) melletti sóbányák körül a Drinától a Boszna-folyóig, az ozorai bánóság innét a Verbász völgyéig terjedt s nyugaton Orbász és Szana szlavóniai határmegyékkel, délen a bosnyák bánósággal volt határos. Beavatkozott Ratiszláv a bolgár ügyekbe is, hol II. Asen János halála után Béla unokaöccsének, I. Kálmán cárnak (1241—1246) uralma alatt a magyar befolyás megerősödött, de Kálmán megmérgezése után féltestvére II. Mihály Asen (1246—1257) a szerb hatalmat megalapító I. Uros (1243—1276) szerb királlyal szövetkezve, magyarelles politikát folytatott s még a hulmi kenézt is letérítette a hűség útjáról. Ratiszláv előbb barátságosan közeledett Mihályhoz. Lányát adta hozzá nőül. Később azonban kénytelen volt lánya védelmére fegyverhez nyúlni s az északkeleti bolgár részekén magát teljesen befészkelve, II. Kálmán (1257—1258) idején a bolgár cári címet is felvette. Ekkor került Bolgária egy része a magyar király hűbérurasa alá, aki 1255 és 1263 közt — Ratiszláv haláláig — Bolgária királyának címét is használta.

Társországok

Dalmáciában a velencei hajóhad támadása és a spalatói lázadás miatt keletkezett zavar még 1244-ben elült. Velencével Béla nagy áldozatok árán kötött békét. Lemondott Záráról, de — amire most legnagyobb szüksége volt — a zárai vámjövédelmet megtartotta s a dögétől ígéretet vett, hogy nem fogja támogatni a kilencéves Utószülött Istvánt, Béla féltestvérét. Saját alattvalóival szemben Béla szigorúan lépett fel. A spalatóiakat Dénes bán kényszerítette hódolatra, a bosnyák és hulmi fejedelmek pedig ennek hírére maguk siettek Béla hódolatára. A déli tartományok kormányzatát Dénestől előbb Kán László, majd Ratiszláv herceg vették át, 1248-ban pedig Gutkeled István lett Szlavónia hercege. Tartományát bölcs belátással s ha kellett

szigorúsággal teljesen rendbeszedte s a tatárjárás nyomán keletkezett zavaros állapotoknak végét vetette. Tizenkétéves kormánzata derekán, 1254-ben, a magyar királyság egy új tartománnyal, Stájerországgal, gyarapodott, melynek élére Béla szintén István herceget állította Styria kapitánya címmel s ő többi tartományai mellett hat éven át ennek kormányzatát is vitte.

Styria

A stájer hódítás Frigyes osztrák herceg újabb támadásának következménye volt. Mikor a herceg a magyar királytól kikerőszakolt három vármegye visszafoglalása végett 1246-ban betört a magyar határvidékre és Pozsonyt, Sopront kezdte nyugtalanítani, Béla gyorsan fegyverre kapott. A kúnokkal és Ratiszláv oroszainak csapatával gyarapodott serege Rátót Lóránt országbíró vezérlete alatt ment Frigyes ellen. A győzelem az osztrákoké lett. Sok magyar vitéz, köztük Geregye Pál is fogságba esett, de Frigyes herceg maga a harctéren maradt. Vele szállt sírba az osztrák örgrófságot megszervező és felvirágoztató Babenberg-család. Ausztria uratlan maradt ;J nemsokára megindult érte a nagy küzdelem.

Németországban a pápa és császár elkeseredett küzdelme ezidőben már tetőfokán állt. II. Frigyeset a pápa kiátkozta, majd a lyoni zsinaton méltóságától is megfosztotta, alattvalóit a hűségeskü alól felmentette. Gyors egymásutánban léptek fel ellenkirályok, 1246-ban Raspe Henrik, egy évvel később Vilmos hollandi gróf (1247—1256). Az egész ország két pártra szakadva küzdött, harcolt, viszálykodott. Ausztriát a pápa támogatásával és Babenberg Gertrud kezével badeni Hermann (1248—1250) szerezte meg, kinek rövid uralmát néhány határszéli osztrák úrnak — Frigyes herceg hű cimboráinak — magyar földre intézett rablótámadása és Béla király büntetőhadjárata tette emlékezetessé. Halála után az osztrák urak egy része Prsemysl, más nevén Otokár morva örgróftól — I. Vencel cseh király fiát — hívta meg a hercegi székre. A vállalkozó szellemű, vitéz, tehetséges, de eszközeiben nem nagyon válogatós ifjú nőül vette Frigyes herceg nála húsz évvel öregebb nővérét, Margitot s 1252-ben minden császári vagy pápai megerősítés nélkül megszállta Ausztria északi részét. Gertrud özvegy hercegné a magyar királyt hívta segítségül. Béla el is jött orosz és kún csapatokkal erősített seregével s vendencét halicsi Románhoz — Dániel fiához — férjhez adva, az új' párt bevezette Bécsbe, mialatt délen más magyar sereg a stájer határvárakat kezdte foglalni. Az osztrák földet, Prsemysl híveinek birtokát kegyetlenül pusztító magyar sereg kivonulása után Prsemysl újra visszatért s korábbi hódításain túl Styriában is foglalni kezdett. Béla ezért 1253 nyarán két vejével, Leó halicsi és Boleszláv krakói hercegekkel együtt Morvaországra támadt. Harmadik veje, Henrik bajor herceg — Erzsébet férje — is

Bélával ment a harcba, míg apja nyugat felől Felső-Ausztria ellen vonult fel. A harcnak IV. Ince közbelépése vetett véget. A pápa kívánságára Béla és Prsemysl — most már II. Otokár néven Csehország királya (1253—1728) — tárgyalásokat kezdtek. A követek magyar részről Benedek esztergomi érsek, Lóránt nádor, István bán és Csák tárnokmester voltak. A béketárgyalás 1254 májusában teljes megegyezésre vezetett. Ausztriának a Semmeringtől északra eső része Otokárnak jutott. A déli nagyobb rész — Stájerország — Béláé lett. Az új tartomány élére a szomszédos vidéket kormányzó Gutkeled István szlavóniai herceg került. A hódításra itt éppúgy, mint a déli határon, korántsem a hatalomvágy vagy presztízskérdés vitte Bélát, hanem országának jól felfogott érdeke, a tatárhatalom újabb támadására való előkészület szempontjai. Új tartományaiból akarta a kipusztult országrészekben elvesztett katonanyagot pótolni s talán arra is számított, hogy német hadak harcbavonása esetén könnyebben juthat segítséghez német fejedelmeknél. Otokárral szemben kétízben, most és 1260-ban is fegyverhez nyúlt, de örömmel kötötte meg engedmények árán is a békét, mikor ellenfele késznek mutatkozott, hogy a tatárok ellen támogatni fogja.

A tatárkérdés

II. Frigyes császárnak a segítség reményében és feltételével tett hűségesküje alól Bélát IV. Ince pápa (1243—1254) már 1245 nyarán feloldotta, „mert sem a császár nem jött el, sem fiát nem küldte el Béla országainak védelmére, holott Frigyest éppúgy, mint a többi keresztényeket, a természet szava is kötelezte volna“ a sorsüldözött király megsegítésére. Béla így megszabadult a császárral szemben a veszély idején önként vállalt hűbéres kötelezettségeitől, visszanyerte függetlenségét és szuverénitását. A déli tartományokban és osztrák földön elért sikerei, valamint országának, hadseregének gyorsütemű erősödése folyton gyarapították tekintélyét is, de a tatár erővel leendő szembeszállásra még mindig nagyon gyengének érezte magát.

A magyarok nem sokat tudtak a Tatárbirodalom kebelében Ogotáj nagykán halála óta dúló belső harcokról, melyek csak Mangu nagykánna választásával jutottak 1251-ben nyugvóponttra. De tudták, hogy a félelmes tatárhatalom végleg megtelepedett szomszédságukban s a magyar király egykori hűbéres tartományait, a Szeret és Prut foíyóktól keletre eső kún területet az orosz fejedelemségekkel együtt uralma alatt tartja és előőrsei Kurremsah vezérlete alatt a Dnyepernél tanyáznak. Tudták azt is, hogy Dániel fejedelem, ki a koronázáskor még IV. Béla lovát vezette, az egykori kazár fővárosba Batu-kánhoz jár hódolatra s odajárnak a többi Rurik-ivadékok is, noha egyiküket — a szerencsétlen Mihály nagyfejedelmet — Batu

IV. BÉLA ARANYPECSÉTES OKLEVELE 1258-BÓL, A MARGITÁNYI NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRÁBAN. Az a missai dalmát nemesek kiváltságait megerősítő hártyaokleve rózsaszín selyemzsinóron függő aranybullával.

szolgái valósággal agyonrugdalták, mikor a pogány szertartásban való részvételtől vonakodott. Eljutott a magyar udvarba Piano del Carpini, majd Rubruk Vilmos tatárországi útjának s a tatár hatalom fantasztikus méreteiről szerzett tapasztalataiknak híre is. Az orosz fejedelmektől tudták ugyan, hogy közvetlen támadástól nem kell tartani, mégis nehéz szívvel várták a pillanatot, mikor majd újra védekezniök kell a világ meghódítására törő keleti barbár hatalommal szemben.

A rettegés állandó izgalomban tartotta a magyarságot s mikor az új támadás mindúntalan felmerülő híre 1252-ben valóra kezdett válni, Bélát minden felkészültsége ellenére is nagy kétségek kezdték györtörni. „Félt, hogy ha eljön ez a nép, övéi nem tudva, vagy nem is akarva vad kegyetlenségével szemben ellenségként megállni, a félelemtől vezetve, igájukba hajolnak s még őt is erre kényszerítik, miként azt az összes szomszédok megtették. Már pedig a hírek egyre jöttek, hogy a tatárok nemcsak a magyar király ellen, akire nagyon haragudtak, hogy ily nagy vereség után is megtagadta a hódolatot, hanem az egész kereszténység és egész Európa ellen útbaindítják megszámíthatatlan seregüket.“ Ezt a helyzetet 1252 novemberében kelt levelében és Rómába küldött követei — Bertalan pécsi püspök és Simon ispán — útján egész nyíltan feltárta IV. Ince pápa előtt s tőle sürgős segítséget kért. Keserű szavakkal panaszkolt fel, hogy tíz év előtt hiába fordult a kereszténység vezető hatalmaihoz — pápához, császárhoz, francia királyhoz — segítségért, ezeknek más fontosabb dolguk volt. „Apostoli Kegyesseged is sokat gondol“ — írta — „a konstantinápolyi császársággal és a tengerentúli részekkel, pedig ezek elvesztése — mi távol legyen tőlünk — nem ártana annyit Európa lakosságának, mintha a mi országunkat sikerülne a tatároknak birtokukba venniük“ Az ország védelmére tett fontos intézkedéseit felsorolva, felhívta a pápa figyelmét a Duna-vonal nagy fontosságára s azt Freisingi Ottó valamelyik epimátorától vett történelmi példákkal — köztük a tatárhoz hasonlított Attila példájával — bizonygatta. Egyidejűleg erősebb láncokkal fűzte magához a betelepedett kúnokat, nehogy veszély idején újra cserbenhagyják. István fia ezidőtájt jegyezte el és 1254-ben már nőül is vette Erzsébetet, a „kún király“ keresztény hitre tért leányát. Németföldről már nem kért, de nem is várhatott segítséget. Németország II. Frigyes halála után IV. Konrád (1250—1254) és Hollandi Vilmos (1247—1256), majd Cornwall Richárd (1257—1273) és Castiliai Alfonz (1257—1275) pártjának, a Welfek és Hohenstaufok gyűlölködő táborainak küzdelmében teljes anarchiába süllyedt. De nem jött meg a pápától sem a kért segítség. IV. Incét túlon túl igénybe vette az utolsó Hohenstaufokkal vívott küzdelme. Passzív magatartása nagyon felbosszanthatta Bélát, mert egy év múlva a bíbomokságra emelt Bánca István esztergomi stallumának betöltése körül ke-

letkezett vitában szokatlanul erős hangon követelte Incétől a káptalani választáson egyhangúlag megválasztott Benedek kalocsai érsek és királyi kancellár megerősítését.

Béla aggodalma nem volt indokolatlan, mert 1251-ben Mangu nagykánna választásával befejezéshez jutott a Dzsingisz-kán családjában egy évtizede dúló pártviszály első fázisa. A küzdelem Dzsuzsi és Tuluj nemzetségeinek teljes győzelmével végződött. Batu-kán megnövekedett tekintéllyel és hatalommal került ki belőle s alig egy év múlva megjelentek két vezérének hadai a susdali, pereszljavi és vladimiri orosz fejedelemségekben, hogy a viszálykodó fejedelmek közt rendet teremtsenek. Halicsig azonban nem jutottak el s Magyarország megtámadásából sem lett semmi. 1254-ben ugyanez a hadsereg orosz földön át Lengyelországba tört és Béla vejének krakkói tartományát dúlta. A következő évben Batu-kán s nyomban utána kereszténnyé lett fia, Serták, is meghalt. A kipcsaki birodalom élére Batu öccse, Berke-kán került, aki orosz földön is elrendelte a többi tartományokban szokásos népszámlálást, hogy annak alapján a mongol adórendszert bevezesse és a fejadót kivesse. Az orosz fejedelmek belenyugodtak népük megterhelésébe, de a novgorodi, vladimiri, susdali, jaroslávi és más bojárok lázadoztak s az adószedőket elkergették. Dániel pedig — kit a pápa 1255-ben Halics és az összes oroszok királyává koronáztatott — a Mangu-kán halálát követő zavarokat és Berke-kán ázsiai elfoglaltságát kihasználva, Béla és a lengyelek segítségével fegyveresen támadt a Volhyniában táborozó tatárokra. Hadai 1258 nyarán már Kiev előtt jártak, mikor szembejött rá Berke-kán Litvánia ellen induló serege a mohi csatából ismert Borundáj vezérlete alatt. Dánielnek nemcsak hadjáratát kellett abbahagynia, hanem még .segélycsapatokkal is támogatni kényszerült a tatár vezért. 1259 nyarán újabb tatár sereg indult nyugatra Dzsuzsi egyik dédunokájának, a Dnyeper és Bug vidéki tatár törzseken uralkodó Nogáj-kánnak és Batu-kán unokájának, Telebugának, vezérlete alatt. Dániel király Magyarországra menekült, de két fia és testvére seregükkel csatlakoztak a tatárokhoz s velük együtt nyomultak Lengyelországba. A magyar földre futott Boleszláv hercegségét kegyetlenül végigpusztították. Nyomukba újra eljött Borundáj is seregével. Az adók ellen lázadó oroszokat legfontosabb erősségeik lerombolásával büntette meg s azután a Dnyeperhez visszavonulva, küldte el kánja fenyegető leveleit a halicsi és magyar királyokhoz. Dánielt és fiait Berke-kán Volhynia és Halics teljes elpusztításával fenyegette, ha feltétlen engedelmességet nem tanúsítanak és a tartományukra gabonában és állatokban kivetett adót pontosan meg nem fizetnék, Béla királyt pedig béke és szövetség kötésére és gyermekeik összeházasítására szólította fel. Béla tetszésére bízta, hogy fia vegyen-e el tatár leányt, vagy egyik lányát adja a kán fiához s a

szövetség esetére felajánlotta Magyarország teljes mentességét minden adó és a tatár seregek átvonulásának terhe alól, száz emberben maximálva az országba jövő tatár követek kíséretének számát. Másrészt azonban kikötötte, hogy leendő veje a hadizsákmány egyötödresze ellenében a magyar király népének, fegyvereseinek negyedrésszel csatlakozzék a nyugati keresztény népek ellen Lengyelországon át indítandó tatár sereghez. A feltételek el nem fogadása esetén az ország megtámadását és elpusztítását helyezte kilátásba.

Berke-kán ajánlata hangban és tartalomban nagyon különbözött Batu egykori fennhéjázó fenyegetéseitől s ennek a szerényebb fellépésnek igen mélyenfekvő okai voltak. Az erőviszonyok tíz év alatt nagyon megváltoztak s Berke már nem érezte maga mögött az egész nagy birodalom erejét. A fejlődési házbán dúló viszályok Mangu nagykának 1257-ben bekövetkezett halála után újra kiélesedtek. Berke a nagykán-ságért folyó küzdelemben Mangu fiatalabbik testvérét, Kubláj-kánt támogatta s így a kipcsáki birodalommal szomszédos korozmin és perzsa tartományban uralkodó idősebb testvérrel, a keresztény-hajlandóságú Hulaku-kánnal összeütközésbe került. Saját tartománya ugyan osztatlanul állt mögötte, de félnie kellett, hogy nyugatra távozása esetén hátbatámadják. A magyar udvarban azonban minderről semmit sem tudtak s Béla király nagyon megrettent a tatár kán fenyegetésétől. A tatár hatalom Dániel kudarcának és a lengyelországi eseményeknek tükrében még mindig igen erősnek, félelmesnek tűnt fel, ő maga pedig erejét, felkészültségét, bármily nagy erővel folytak is tizenhét éve a készülétek, most sem tartotta megfelelőnek.

Stájer felkelés

Nyugati tartományából is rossz hírek jöttek. A stájerek 1258-ig szóltanul túrték Gutkeled István erélyes, de igazságos kormányzását, de nem tudták megbocsátani, hogy a rendet németek helyett magyarokkal tartja fenn s hogy a magyar urak és vitézek gögösen, parancsolólag viselkednek és asszonyaikat háborgatják. Az elégedetlenség 1258 elején nyílt lázadásban tört ki. A felkelők elűzték Istvánt és seregét. A nyár folyamán Béla király rendet teremtett és Gutkeled István fiát, a tizenhét éves vitéz, harcias ifjává fejlődött István királyt nevezte ki Styria hercegévé. A nyugalom biztosítottnak látszott, de 1259-ben, éppen mikor a tatár kán üzenete megjött, új mozgolódás kezdődött. Ősszel, mikor Borundáj dnyeperi táborából új seregek indultak Lengyelország megtámadására, az elégedetlen stájer urak újra felkeltek és osztrák segítséghez folyamodtak. Otokár maga nem avatkozott a küzdelemben, de túrta, sőt örömmel látta, hogy Hardegg gróf csapatokat gyűjt és Styriába vonul. A támadás nehéz és véres harc után teljes sikerrel járt. A két István kénytelen volt néhány határvár kivételével egész Styriát feladni.

István ifjabb király

A tatárhódítás veszedelme 1260 tavaszán elmúlt, de ugyanekkor a magyar király is szegényebb lett egy tartománnyal. A stájer rendek 1260 márciusában hódolatra mentek Bécsbe Otokár elé, ki először egyesítve uralma alatt Cseh- és Morvaországot Ausztriával és Styriával, egyszeriben a birodalom első hatalmasságává nőtt. Béla és István még egy kísérletet tettek Stájerország visszafoglalására. Béla maga nem nagyon lelkei sedett a háborúért, de fia, felesége ösztönözték s óhajuknak engedve, 1260 júniusában egész hadát harcbaszólította a Morva mellé. A csapatok élén eljöttek összes bárói, Lóránt nádor, Henrik országbíró, István szlavón herceg és a többiek. Eljöttek a kúnok Alpra fejedelem vezérlete alatt, Dániel halicsi király, Boleszláv krakkói herceg, Leszko mazovi herceg, Ratiszláv bosnyákjai és bolgárjai, Ernye vajda székelyei és oláhjai s a táborban ott volt maga Mária királyné is kedvenc fiával, a kis Béla herceggel. Saját országában készültek Otokárt megtámadni, de a cseh király elébük jött sógorával, Ottó brandenburgi örgróffal, Henrik boroszlói és László oppelni lengyel hercegekkel, Ulrich karintiai herceggel és morva, osztrák, stájer alattvalóinak nagyszámú seregével. Az első összecsapás a folyón váratlanul átkelő magyar előhadat — könnyű lovas magyar, kún, székely és most először szereplő oláh íj jászokat — vezető István ifjabb király győzelmével végződött. Az osztrák hadsereg legvitézebb vezére, a Styriát elfoglaló Hardegg Ottó gróf is holtan maradt a harctéren. Egy héttel később indult meg Otokár egész hadával a Morva-folyó felé. A két sereg egy hétig nézett farkasszemet a folyó két partján, mikor végre a cseh király ajánlatot tett, hogy vagy a magyarok jöjjenek át, vagy őt engedjék át a folyón s azután ütközzenek meg. Béla az első megoldást választotta s a kétnapos fegyverszünet első napján Otokár serege visszavonult, a magyarok pedig átkeltek a Morvamezőre. Gyorsan lovagló előcsapatuk beérte a visszavonuló sereg utolsó stájer csapatait s ezek meglepő támadástól tartva, fegyverre kaptak ellenük. Az összeütközés hírére királyuk is visszafordult seregével s az ifjabb király vezetésével már átkelt magyar derékhadat készült megtámadni, de az előcsapatok leverése után erre már nem került sor. A német és cseh nehéz lovasság egyszerűen letiporta a könnyű fegyverzetű kúnokat, székelyeket és oláhokat s ezek az általános rémületben a főseregnek rontottak és menekülésükben azt is magukkal ragadták. Béla király a balpartról nézte a csatát s a váratlan megfutamodás láttára Pozsonyba vonult vissza. István király nagynehezen megmenekült, de a veszteség igen nagy volt. A német és cseh krónikások költői túlzással harmincezerre tették a csatában elesett és vízbefulladt magyarok számát. Otokár világszerte hirdette, hogy módjában volna Magyarországot elfoglalni, de nem akarja a tatárok útját meg-

könnyíteni. Valóságban nagyon megelégedett volt, örült a kis áldozattal elért nagy sikernek. Ausztria és Styria zavartalan birtoklása biztosítva volt. Lóránt nádort, a magyar békekövetség vezetőjét, Otokár szívesen fogadta s a békét nemsokára megkötötték Bécsben. Béla és fiai lemondtak Stájerországról, Béla herceg, kit apja korábban Ince pápa egyik unokahúgával akart összeházasítani, eljegyezte Ottó brandenburgi örgróf leányát, Otokár pedig eltaszítva öreg feleségét, kinek jogcímén vette birtokába Ausztriát, nőül kérte Béla legkisebb leányát. Margit azonban vonakodott a kolostort elhagyni. Helyette Bélának Anna hercegnő és Ratiszláv házasságából született unokája, Kunigunda, ment el cseh királynénak. Az esküvőt 1261 karácsonyán tartották meg s ezzel teljesen helyreállt a szomszédi jóviszony a két király között. IV. Béla haláláig ezt a viszonyt többé mi sem zavarta meg.

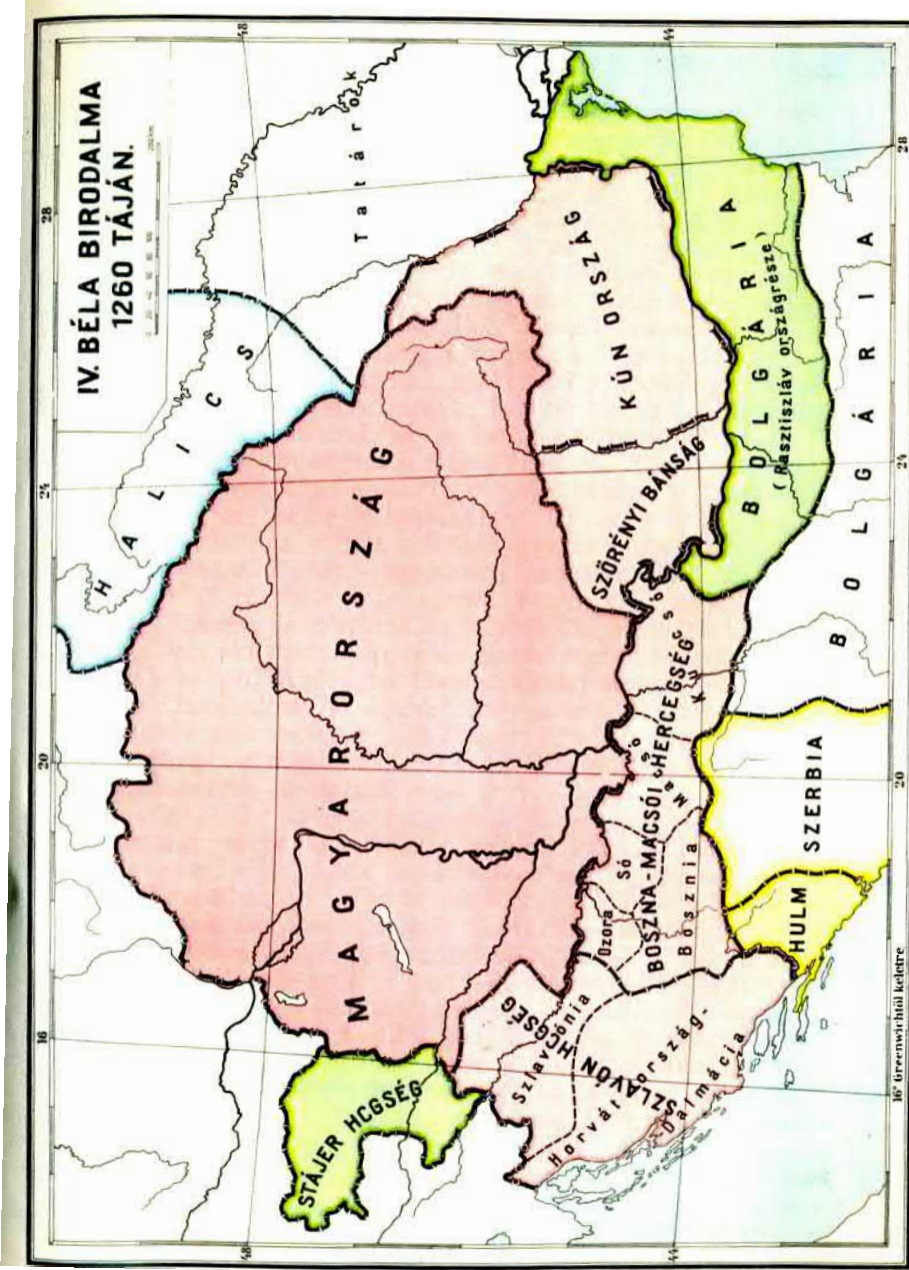
A cseh király megtámadására István ifjabb király bírta rá Bélát, mert nem tudott belenyugodni tartománya elvesztésébe, hol szuverén uralkodó módjára kormányzott két esztendőig. Most, hogy a tartomány végleg elveszett, másutt keresett érvényesülést. Béla nem állt útjába fia törekvéseinek s mint apja 1228-ban öneki, ő is részt adott Istvánnak az ország kormányzatából. Emellett Erdély hercegévé és a „kunok urává“ tette, kik fölött felesége, Kún Erzsébet, révén amúgy is nagy befolyása volt. Kisebbik fiának ugyanekkor a déli tartományokat adta és a tizenötéves Béla még 1260-ban át is vette horvát-szlavon-dalmát hercegségét, a kormányzatot azonban az első években vele együtt a tengermellékre ment anyja vitte Lóránt bán segítségével. Macsót és Boszniát Ratisziávnak 1262-ben bekövetkezett halála után két fia, Mihály és Béla hercegek kapták tartományul s anyjuk irányítása mellett több bánnal kormányozták. Ezidőben hallunk először ozorai és sói báni méltóságról, első viselője Ákos-nembeli Ernye volt 1262-től 1267-ig.

A helyzet olyan volt, mint 1226-ban, mikor András Bélát küldte Erdélybe, Kálmánt Szlavóniába. Bélának akkor sok összetűzése volt apjával, de ő sohasem az érvényesülésért, hatalomért harcolt, hanem elvekért és országa jólétéért, amit apja kormányzata — felfogása szerint — veszélyeztetett. S bár a küzdelem ily fontos érdekekért folyt, a végső eszköztől, a fegyveres támadástól, mindig visszatartotta gyermeki tisztelete és alattvalói hűsége. István más ember volt, mint apja. Inkább nagyapjára, II. Andrásra emlékeztetett, hasonló erényei és hasonló hibái voltak. A tatár pusztításban elnéptelenedt erdélyi tartománya és az országos kormányzatban való részvétel, mikor a gyepplőt mégis csak Béla tartotta kezében, nem elégítette ki ambícióit. A mellőzés is sértette, amiben felesége részesült. Anyja, a gögös császárléány és nővérei — a cseh királyné és a bolgár cárrá lett Ratiszláv felesége — le-

nézték a szép kun asszonyt, aki egyre-másra hozta világra a gyermekeket — 1262-ig három leányt és a kis Lászlót — és szépségével, közvetlenségével bájolta el urát és környezetét. Feleségének és leányainak érzelmei és áskálódása az öregedő Bélát is befolyásolták s noha a kún házasság az ő műve volt, a cseh királlyal kötött béke óta kisebbik fiát kezdte kitüntetni. István, hogy helyzetét javítsa, erősítse, a XI. századi hercegséghez és nagyapja szlavóniai hercegségéhez hasonló független tartományt követelt magának, ahol teljes hatalommal uralkodhatnék. Felesége, hívei tüzelték s mikor Béla 1262-ben kívánsága teljesítését megtagadta, fegyverkezni kezdett. Béla fia készülődésén módfelett felháborodott, dunántúli és felvidéki csapatait harcba hívta s a két sereg Pozsony alatt találkozott. István az utolsó percben mégis visszarettent a harctól. Béketárgyalásra hívta apját s Béla meglágyult, teljesítette követeléseit. István király, a magyar király elsőszülött fia, kit apja még 1245-ben megkoronáztatott, megkapta az ország keleti nagyobbik felét s ott független uralkodóként rendezkedett be.

Az ország és hatalom megosztásának a XI. században keleti szláv mintára életbeléptetett szokása nem tudott hazánkban gyökeret verni. Az orosz és lengyel udvarokban nevelkedett I. András és I. Béla fiaival és unokáival e gyakorlatnak vége szakadt. A XII. században királyaink szívesen adtak a hercegeknek tartományokat, de hatalmuk és felségjogaik megosztásától mindig tartózkodtak. III. István a bizánci hatalom nyomására kénytelen volt Bélának apai örökség címén Dalmáciát kiadni, de hatalma kényszerű megcsorbításába belenyugodni élete végéig sem tudott. II. András is hiába kísérletezett Horvátországban a királyi hatalomtól független hercegi tartomány megalakításával. Több mint százéves szünet után IV. Béla volt az első, aki 1226 óta ifjabb király minőségben az ország keleti része felett ismét önálló fejedelemként uralkodott, de ő is inkább uralkodótársa volt apjának, semmint tőle független uralkodó. Bár elvi ellentétek és személyi intrikák többször összeütközésbe hozták Andrással, tapintata mindig megtalálta a módot a fegyveres összeütközés elhárítására. Törekvése nem is a független hatalom megteremtése, hanem befolyásának, az uralomban és kormányzatban való tényleges részvételének biztosítására irányult. István királynak sikerült elérnie, hogy apja „a régi királyok“ — I. András és Salamon — példájára ossza meg vele országát.

Határ a Duna volt s a zólyomi, gömöri, sárosi hegyvidék. Szepes, Zólyom, Hont az északnyugati és dunántúli vármegyékkel együtt Béla kormányzata alatt maradtak, a többi mind István uralta, de ez a terület most a tatárvesz után népességben szegényebb volt a királyi résznél. Tiszántúl az Öreg király csak az erdélyi sójövedelem felét tartotta fenn magának. István a maga tartományában teljes királyi hatalommal

Dr. Üreenwethiül keletre

M. Nr. Allam. Terképszel.

uralkodott és szuverén uralkodóhoz illő udvart tartott. Volt nádora, országbírája, tárnokmestere, lovász-, étekhordó- és pohárnokmestere s az ő királyi tanácsának voltak tagjai az erdélyi vajda — az ifjabbik Kán László, Béla volt nádorának fia — és a Szörényi bán, valamint az országgrész püspökei is élükön a későbbi Zsámboky-család francia nemzetiségéből származó Smaragd kalocsai érsekkel. A két király kölcsönösen kijelentette, hogy — s ez bizonyítja leginkább István teljes függetlenségét — egymást sem nyíltan fegyverrel támadni, sem alattomos cselszövésessel bántani, háborgatni nem fogják, egymástól embereiket elcsalogatni, azok jószágait elfoglalni és idegen fejedelmekkel — lengyellel, oroszal, némettel — egymás ellenében szövetekezni nem fognak s háború idején egypiást kölcsönösen megsegítik. A két király hívei közt támadó viszályok és perek elintézésére a két fél híveiből összeállított vegyes bíróságot küldtek ki. A békét az összes főpapok, főurak és a kunok főemberei is megerősítették. Az egység megvolt, a béke látszólag helyreállt, de a torzszalkodás tovább tartott. Béla nem tudott megbocsátani fiának, kit egykor oly nagy aggodalommal várt a sok leánygyermek után s akit valamennyi gyermeke közt a legjobban szeretett. Fájtn neki, hogy éppen az ő részéről érte sértés. Bizni nem tudott többé benne. Családja, környezete is folyton ingerelte István ellen. Az egyetlen, aki pártját fogta és igazán szerette Istvánt, Rátót Lóránt bán volt, de ő most távol a királyi udvartól Dalmáciában hivataloskodott. Az ifjabb király másik jó híve, Gutkeled István már nem volt az élők között. A viszálykodás hírére még a pápa is elküldte követét a két király kibékítésére, de a bizalmatlanságot eloszlatni neki sem sikerült.

István király közben bolgár földön szerzett dicsőséget a magyar fegyvereknek. Ratiszláv halála után 1262-ben Bolgária északi részén egy másik orosz fejedelem, Szventiszló Jakab, ragadta magához a hatalmat s magyar szövetségre támaszkodva harcolt Konstantin bolgár cár (1260—1277) és görög szövetségesei ellen, István megsegítette az oroszot. 1263-ban, majd 1266-ban seregét az erdélyi vajda és Szörényi bán vezetésével Bolgáriába küldte és sikerült a bolgár cárt, valamint a latin császárság megbuktatásával 1261 óta uralkodó Palaiologosz Mihály bizánci császárt is megvernie. Alig tértek vissza seregei, a tatárok újabb megmozdulásáról jöttek hírek az országba.

Kipcsáki Tatárország bomlása

Berke kipcsáki kán 1261-ben döntő lépésre határozta el magát. Ellenfele, a kereszténybarát Hulaku perzsiai il-kán, 1258-ban csatában megölte Mutasszim Billah bagdadi kalifát s a kalifátus megsemmisítése után a szentföldi és szíriai szeldsukokat kezdte támadni, keletről hozva segítséget a jeruzsálemi királyság utolsó maradványait védelmező keresztieseknek. Győ-

zelme veszélyes helyzetbe sodorhatta Berkét, ki ugyanez időben az Oxuson-túli tartományokon uralkodó Alguj-kánnal is harcba keveredett. Ha Hulakunak sikerült volna egész Kis-Ázsiát elfoglalva a tengerparti keresztény hadakig és a szuezi földszorosig jutnia, teljes erővel fordulhatott volna Berke ellen. Ezt megelőzendő, a kipcsáki kán 1261-ben — elsőnek a tatár fejedelmek közül — mohamedán hitre tért s az egyiptomi új kalifának hívói hódolatát jelente, szövetségre lépett a kún származású Rokn-eddin Bejbársz egyiptomi mameluk-szultánnal. Az új szövetségesek 1262-ben megverték Hulakukánt s ennek következtében Berke-kán újra szabad kezet nyert nyugati akciója folytatására. Az orosz fejedelmeket ismét hódolatra kényszerítette. Dániel is kénytelen volt — legalább színre — a római egyháztól elszakadni és a tíz év előtti állapothoz hasonlóan hódolni. Ugyanekkor Berke megismételte öt év előtti szövetségkérő ajánlatát. IV. Orbán pápa (1261—1264) szörnyűködve hallotta 1264 januárjában „szorongó szívű és könnyes szemű“ magyaroktól, hogy az udvar újra alkudozásba kezdett a tatár-kánnal a magyar-tatár szövetség és házasság dolgában. Kétségbeesett levélben unszolta Bélát és Istvánt e gondolat elejtésére s az egész magyar püspöki kart is felhívta ennek a szégyenletes szövetségnek a megakadályozására. Béla megint Panity ispánt küldte Berkéhez s a követtségnek meg is lett az eredménye. A tatár kán — mi okból, nem tudjuk — lemondott a nyugati országok megtámadásáról. Két évvel később meg is halt s nemsokára bekövetkezett a kipcsáki birodalom feltartóztatlan bomlása. A magyar határhoz legközelebb eső területen, a Bug és Dnyeper folyók vidékén, Batu-kán testvérének unokája, Tatár fia Nogáj alapította meg három évtizeden át fennálló uralmát s a következő időkben a magyar királyság már nem az egész tatár hatalommal, hanem a régi besenyők és kúnok örökébe lépő dnyepervidéki tatár törzsekkel állt szemben, mikor összeütközésre került a sor.

Béla és István harca

A tatárveszedelem vihara három gondterhes, szomorú évtized után elvonult, de a belső viszálynak nem szakadt vége, inkább kiélesedett. A két király lappangó küzdelme két évvel a kibékülés után, 1264 nyarán fegyveres harccá fajult. Béla elhatározta, hogy fiát tartományától és trónutódlási jogától is megfosztja Béla herceg, vagy Istvánnak nemrégén született kis fia javára. Kún Erzsébetet sógornője, Anna halicsi, boszniai és macsói hercegnő serege Sárospatakon elfogta és őrizetbe helyezte. Béla emberei, kikhez most igen sokan csatlakoztak fia korábbi hívei közül is, sorra elfoglalták az ifjabb király várait és csapatait elfogva, visszavonulásra kényszerítve, a Barcaságba szorították Istvánt. Az öreg király seregét Kemény fia Lőrinc országbíró vezette; erős ostromzár alá vette a „Fekete-

hegyet“ hová István legjobb embereivel bezárkózott. Mialatt István az ostromlott várban vívta élet-halálharcát apja seregével szemben s felesége Hontpázmány András örizete alatt tisztes fogságban sínylődött, az öreg királyi pár és többi gyermekeik — a budai kolostorban békéért könyörgő Margit hercegnő kivételével — II. Otokár pottenburgi várában ülték Béla herceg fényes lakodalmát brandenburgi Ottó leányával. Az 1260-i békét bekoronázó esküvő után Béla új hadakat küldött Lőrinc országbíró segítségére. E had vezére azonban Miskolc Panity volt, István király titkos híve. Az ostromlók támogatása hely ett ellenük fordult s ezzel eldöntötte a csatát. Maga a vezér, Lőrinc is fogságba esett. Az ifjú király meggyarapodott seregeivel még decemberben elérte a meszesi hágót, leszállt a tiszántúli síkságra, sorra megverte az öreg király pártjára szegődött kúnokat és Ákos Ernye ozorai bán hadait, magát Ernyét is foglyul ejtette. István serege folyton gyarapodva új csatlakozókkal, 1265 márciusának elején Pest alatt járt. Apja már az idegen vökhöz, Otokárhoz és krakkói Boleszlávhoz, fordult segítségért, mikor a döntő összecsapás Isaszegnél megtörtént. A királyi sereget Béla macsói herceg és Henrik nádor — a Kőszegiek hatalmának erőskezü megalapítója, szertelen és szenvedélyes ember — vezették. István maga állt serege élére. Magyar és magyar állt szemben, de a küzdő felek épp úgy ölték, gyilkolták egymást, mint az ellenségek. Sok sebesült és fogoly volt mindkét részen, de végül is István mellé szegődött a szerencse. Az apa serege szétfutott s a foglyok között a macsói herceg, a nádor és fiai is István kezébe kerültek. Az isaszegi csatával István elérte célját, országrésze újra az övé volt, többet pedig nem is akart. A főpapok — Túrje-nembeli Fülöp esztergomi és Smaragd kalocsai érsek — közbelépésére szívesen elfogadta apja békejobbját. A békét a régi feltételek alapján kötötték meg s ezidoóta megszűnt az ellenségeskedés apa és fiú között. Még Anna hercegnővel és Béla macsói herceggel is kibékült István, ki megbántott, haragvó szüleit Margit testvére hajlékában, a nyúlszigeti kolostorban látta viszont. IV. Béla és Mária, ki nagyon haragudott Istvánra, ünnepélyes külsőségek közt fogadták a nagy győzelem után magát mérséklő, megtért fiút. A békét újra megkötötték s az összes családtagokat belefoglalva, esküvel is megerősítették.

A testvérharc elmúltán mindenki örvendezett, csak a kúnok elégedetlenkedtek. Nekik nem tetszett a békés állapot, mert útját vágta a szabad zsákmányolásnak, portyázásnak. Egy csoportjuk a Tisza vidékén felkerekedett s az Alduna felé indult, hogy az országot elhagyva más földön keressen boldogulást. István seregével azonnal utánuk sietett és akit ért, lekaszabolta, a többit átkergette az országhatáron. A béketárgyalás idején annak is híre jött, hogy a tatárok a megelőző évi egyezség ellenére megmozdultak és Magyarország felé jönnek, de ez a

hír nem bizonyult valósnak. IV. Kelemen pápa (1265—1268) már a keresztes hadat is kihirdette ellenük, mikor kiderült, hogy a tatárok Konstantin bolgár cár hívására jöttek a Duna torkolatához s magyar földet nem is érintve keltek át Bolgáriába, majd Trákiába, a görög császár tartományába. Bolgáriában ugyanez időben Szventiszló Jakab kibékült Konstantin cárral s kihasználva a Magyarországon dúló belső zavarokat, függetlenül kezdett uralkodni. István király azonban 1266-ban Lóránt nádorral a menekülő kunok nyomában átkelt a Dunán s miután más csapatai a Szörényi végekre tört bolgárokat kiverték, bevette Bodony várát, a mai Viddint, a bolgár sereget öt ütközetben megverte, Szófiáig és Tirnovóig hatolt és Szventiszlót hódolatra kényszerítette. Béla macsói hercegnek két évvel később a szerbekkel akadt dolga. I. Uros szerb király a magyar hűbéruraságról mitsem akart tudni s az országával szomszédos magyar tartományokat kezdte betöréseivel nyugtalanítani. Béla herceg a segítségére küldött királyi sereggel ellene ment s rövid harc után hadát leverte, őt magát foglyul ejtette. A fogságból nemsokára elbocsátott szerb király fiának, Dragutin Istvánnak a hűbéri viszony megerősítése végett nőül adták István király legidősebb lányát, a tizenhároméves Katalint. A második lánynak már előkelőbb férj jutott.

IV. Béla és Anjou Károly

Szent Lajos francia király testvéröccse, Károly anjoui és provencai gróf, 1268 augusztusában a tagliacozzói csatában végét vetette az itáliai német uralomnak s az utolsó Hohenstauf kivégzése után megalapította a szicíliai és nápolyi királyságot. Károly pápai hűbéres volt, de az olasz föld leghatalmasabb fejedelme, ki mindjárt trónralépte után szöni kezdte nagy koncepciójú világralmi terveit. Bizánc utolsó latin császára, trónvesztése után őt nevezte ki utódának, elveszett birodalma és jogai örökösének és Károly komolyan foglalkozni kezdett a régi római császárság helyreállításának tervével. A német-római császárság itáliai Örökének birtokában Róma és Bizánc egyesítésére, nagy birodalom alapítására törekedett. Mint egykor Mánuel császár, ő is Magyarországon keresztül kereste a másik fővárosba vezető útát. Első feleségének halála után már 1269-ben elküldte követeit Béla udvarába, hogy Margit hercegnőt nőül kérje. Az aszkéta királylány azonban most is ragaszkodott fogadalmához s így a házasság füstbe ment. Helyette István ifjabb király gyermekeit jegyezték el Károly gyermekeivel. Sánta Károly salernói herceg Mária hercegnőt, a kis László herceg pedig Anjou Izabellát, vagy mint idehaza később nevezték: Erzsébetet jegyezte el. A házasságot Németország ellen irányuló szövetség kísérte, ami Istvánnak a stájer tapasztalatok után nagyon ínyére volt.

Ez a szövetségekötés Magyarország történetének korszakos jelentőségű eseménye. Ezen alapult a magyar nagyhatalmat

teljesen kiépítő Anjou-ház magyarországi uralma. A kortársak és szerződő felek ezt még csak nem is sejtették, de ők is tudták, hogy ez az új összeköttetés a magyar királyi ház tekintélyének emelkedését jelenti. IV. Béla élete alkonyán, mikor a sok csapás után épp 1269 nyarán kedves Béla fiát is eltemette, megérte, hogy „a királyi méltóságot lealacsonyító“ orosz és kún házasságok után két unokája — mint egykor III. Béla és II. András — újra francia családból s Európa legrégebb és legelőkelőbb dinasztiajából házasodott, a harmadik pedig a bomladozó Németbirodalom leghatalmasabb fejedelmének, Otokárnak, volt a felesége. De nemcsak Béla, hanem az új rokonok is örültek a hatalmas magyar királlyal kötött rokonságnak. Károly szicíliai király maga írta követének adott megbízó levelében, hogy „a világ minden fejedelme közt, kikkel szabadon léphetnének családi összeköttetésbe, a legkiválóbb, legnemesebb, leghatalmasabb, leghívőbb és legvitézesebb István úr, Magyarország királya, Erdély és Szlavónia hercege, a kúnok ura, a szent és nagy királyok nemzetségéből való hatalmas harcos fejedelem.“ II. Otokár is ápolta a barátságot, rokoni jóviszonyt szép felesége nagyapjával s Bélát sem bántották már a cseh király hatalmi törekvései, örömmel hallotta, hogy Ausztriában, Styriában a hatalmaskodó urakat, rablólovagokat éppoly erővel, szigorúsággal bünteti és tartja féken, mint egykor ő a király javait kizsákmányoló, tekintélyét csorbító, méltóságát lealázó magyar főurakat s halála előtt nagybetegen Otokár védelmébe, szeretetébe, szükség esetén vendégszeretetébe ajánlotta feleségét, Anna leányát és leghívebb tanácsosait, akiket féltett trónralépő fia bosszújától, mert Istvánban minden látszólagos jóviszony és békülés ellenére sem tudott igazán bízni. Éppúgy nem tudta elfeledni az ő lázadását, mint régebben apja tanácsosainak vele szemben elkövetett sértéseit.

IV. Béla halála

Béla király magas kort ért, magasabbat, mint Szent István óta bármely előde, de hosszú élete a szomorú emberi sorsok egyike, uralkodásának ideje történetünk egyik legszomorúbb korszaka. A tatárok borzasztó pusztítása, az osztrák és cseh háborúk, a rablók, fosztogatók és a belső háborúk feldúlták az ország békéjét, megtizedelték, sokhelyt egészen kiirtották lakosságát, megbénítottak minden katonai akciót. Béla hadi sikerek tekintetében családja leggyengébb tagjaival sem vehette fel a versenyt. Hadviselése a kudarcok sorozata. A tatár nagyhatalom túlerejétől szenvedett veresége után még az osztrákok, oroszok, csehek is meg tudtak birkózni legyengült seregével. Birodalmát mégis meg tudta védeni, sőt még növelte is. A régi tartományokat megtartotta vagy visszaszerezte, újjászervezte és újjakkal gyarapította. A tengerparton és Horvátországban megerősítette a magyar kormányzat pozícióját. Boszniát, Hulmot, Macsót s az egész szávántúli határvidéket szorosabb vi-

szonyba hozta országával, Szörényi és Kúnországot újjászervezte, Halicsot, Szerbiát az addiginál erősebb köteléssel kapcsolta magához, Bulgária északi részét és egyidőre Stájerországot is hűbéres tartományává tette. Bent az országban a nagy pusztulás után rendet teremtett, várakat és városokat épített, új vármegyéket szervezett, telepített, reorganizálta a királyság pénzügyeit, hadseregét és közigazgatását, új fejlődés alapjait vetette meg. Anjou Károly 1269-ben ideküldött követének jelentése szerint: „a magyar királyi háznak hihetetlenül nagy a birodalma, Észak és Kelet legtöbb tartománya urasága alá tartozik atyafiságos vagy hűbéres kötelék által, ki sem mondható, mennyi a fegyverese s ha ez a dicső király fegyverbe szólítja seregét, északon és keleten senki mozdulni se mer.“ Sikerének titka páratlan energiájában és kötelességtudásában, mély vallásos érzésében gyökerező igazságszeretetében, Kálmánra és III. Bélára emlékeztető diplomáciai tehetségében, hatalmas szervező erejében, reálpolitikai érzékében és jó emberismeretében rejlett. Mindenüvé a legalkalmasabb embert állította s maga járt elől jó példával munkában éppúgy, mint a nélkülözésben, önmegtagadásban. Ennek köszönhette, hogy országát és nemzetét a teljes romlás széléről visszarántva, királyi hatalmát és tekintélyét a régi színvonalra tudta emelni s halála után, mikor egymásik osztrák író pokolra kívánta a „vérszopót,“ magyarjai elmondhatták róla, hogy „míg uralma tartott, lappangott a ravaszság, szilárd volt a béke, a tisztesség uralkodott“ Ha királysága, nemzete érdekei követelték, elvi meggyőződését is fel tudta áldozni. Így tett, mikor gyermekeit rangjukon alulinak vélt házasságokra biztatta s mikor a főurak hatalmát birtokadományokkal, várak építtetésével gyarapította. Utolsó nagy képviselője, erőskezű regenerátora volt Szent István, Kálmán és III. Béla korlátlan hatalmú középkori keresztény királyságának, a régi Magyarországnak, de egyúttal alapvetője és építőmestere az újnak, mely az átalakulás kaotikus zavarain keresztül felszázaddal az ő sírbaszállta után volt eljövendő. Különös játéka a sorsnak, hogy ez a nagyszerű magyar tehetség, ez a hatalmas uralkodói egyéniség elődeihez mérten hosszú életének egy szakaszában sem tudta egész népe osztatlan szeretetét megszerezni, nem tudott igazi népszerűsége szert tenni. Tisztelték és félték, de szeretni nem tudták. Ridegségig puritán egyénisége, a korlátlan hatalom elvén alapuló kormányrendszere s a királyi méltóságot és tekintélyt kidomborító külsőségek a szívet nem vonzották, csak az érteimet. Hívei, munkatársai gondolkodás nélkül követték, védelmezték és támogatták, mert csodálták és megbíztak benne, de a szívek megnyeréséhez fia jobban értett s mikor kettejük közt törésre került a dolog, legbizalmasabb emberei közül is nem egy — köztük Rátót Lóránt és Miskolcz Panity is — a fiú mellé szegődött, kinek kiváló katonai tehetségét Béla nem eléggé gyümölcösztette. Pedig Béla vágyott a

szeretetre s mint többi gyerekeit, nagyon szerette elsőszülött fiát is, kinek születésére oly soká kellett várnia. Mikor húszévi házasság és hat leánygyermek után 1240-ben végre megérkezett a várva-várt fiú, egész falut adott a hírhozó Komádnak s húsz évvel később a morvamezei csata után is nagy birtokkal jutalmazta a Máriássy-család őst, Batizt, mikor István szerencsés meneküléséről biztos hírt hozott. Ha István fellépése és mások áskálódásai el is fordították fiától, ha ennek hatalmi törekvéseit és népszerűségét öreg napjaiban féltékenyen és gyanakodva nézte is, szeretete nem múlt el. Életének legfájóbb mozzanata a szeretett fiúval támadt összeütközése volt. Felesége vigasztalást talált a kisebbik fiúban, ő maga is a „jó fiú“ ragaszkodásában. Mikor pedig ez 1269 nyarán váratlanul meghalt, legkisebb leányának, a róla Margitszigetnek nevezett Nyúl-sziget zárdájában lakó Boldog Margitnak környezetében keresett vigasztalást és gyógyulást megsebzett szívének. 1270 május havának 3. napján a margitszigeti királyi kastélyban érte el a halál Magyarország újjáépítőjét. Nemsokára követte a sírba felesége, Mária királyné, ki ötven éven át volt szerető, hűséges élettársa s az utolsó évtizedben egyúttal kormány társa is. Végignézte fia és a gyűlölt kún asszony koronázását, de azután elment öreg férje és másik kedvesebb fia után. „A második honalapítót“ Országa fővárosába, Esztergomba vitték és feleségével együtt a minoriták templomába, Béla herceg mellé temették. Az érsek a székesegyház számára követelte, de Szent Ferenc fiai, a király utolsó akaratára hivatkozva, maguknak szerezték meg a királyi tetemet. A kolduló barátok sírboltja s a régi vár erős falai és pompás épületei együtt jelképezték Béla életét: a tatárvészben koldusbotra jutott ország felépítésének hosszú és küzdelmes útját.

III. Béla

1. c. Chatillon Anna
2. f. Capet Margit

Margit
(lásd 442. l.)

Imre
f. Aragón Konstancia

III. László

II. András
1. f. Mairán Gertrud
2. f. Courtenay Jolán
3. f. Este Beatrix

Konstancia
f. I. Otokár
(lásd 422. l.)

(1. nőfél:)

Szt. Erzsébet
f. Lajos
thüringiai örgróf

IV. Béla
f. Laskórtiz
Mánia

Kálmán
f. Krakói
Salome

András
f. Szabolcszi
Mária
f. II. Asen János
bolgár cár

(2. nőfél:)
Jolán
f. Jakab
aragón király

(3. nőfél:)
István
f. Morosini
Tomassina

III. András

Anna
f. Ratiszláv
bolgár cár,
boszniai és
macsó herceg

Katalin
f. Saint-Omer
Vilmos

Margit
f. Saint-Omer
Vilmos

Szt. Kinga
f. Krakói
Szenémes
Boleszláv

Erzsébet
f. Henrik
hajtor herceg

Konstancia
f. Leó hallesi
király

V. István
f. Kún
Erzsébet

Jolán
f. Genceni
Boleszláv

Béla
szlavóniai
herceg

Szt. Margit

Mihály
boszniai és macsó hercegek

Béla

Kunigunda
f. II. Otokár
cseh király

Erzsébet

Katalin
f. Dragutin
István
szerb király

Mária
f. Anjou
Sánta Károly

IV. László
f. Anjou
Izabella

András

Anna
f. II. Andronikosz
bizánci császár

OLIGARCHIA

I ISTVÁN király és kún felesége végre elérték vágyaik teljesülését. Az új királyt apja halála után két héttel „Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Haiics, Ladomér, Kúnország és Bulgária királyává koronázta Fülöp esztergomi érsek.

V. István (1270—1272) trónraléptét, mint egykor apját, sokan nem fogadták örömmel. Béla hívei tartottak bosszújától. Testvérnénje, Anna hercegnő, mindjárt Béla halála után futva menekült Prágába s a gyász pillanatában is eszébe jutott, hogy a királyi kincstár drágaságait összepakolja, melyeket — az egykorú udvari felfogás szerint — „a magyar királyok Attila ideje óta gyűjtöttek össze.“ Otokár védelme alá húzódott az erőszakos Kőszegi Henrik bán, Geregye István királynéi udvarbíró, Geregye Miklós erdélyi vajda, Aba Lőrinc étekhordómester és Hahót-nembeli Arnold fia Miklós is, csupa határszéli birtokos, kik nem menekülteként, hanem mint hűtlen árulók mentek át a cseh király szolgálatába s váraikat, birtokaikat is az ő védelme alá helyezték. Feltűnő, hogy ez urak Henrik kivételével azok sorából kerültek ki, akik Béla uralkodásának későbbi éveiben, 1254 után jutottak befolyáshoz. Nyilván ők voltak a főinrikusok Béla udvarában. A régi tanácsosok, harcban kipróbált kemény vitézek gondolkodás nélkül meghajoltak a koronás király előtt, kivel nemrégén még fegyverüket kellett összemérniök. Kemény fia Lőrinc nádor, Ákos Ernye országbíró — öt év előtt Henrik nádorral együtt István foglyai — és Pok Móric tárnokmester a többi főurakkal egvűtt elmentek a koronázásra és bemutatták hódolatukat új királyuknak.

A kormány élére István régi hívei, udvari tisztjei kerültek. A horvát és szlavón báni méltóságot, Henrik örökét, a néhai Gutkeled István herceg fia, Joakim kapta meg, szép fiatalember, kit az új királyné is nagyon kegyelt. Az erdélyi vajdaságra István jó híve, Csák Máté, a második e néven, az étekhordómesterségre pedig öccse, a vitéz Csák Péter került. Országbíróvá Balog-nembeli Miklós lett, míg a tárnokmesterséget Monoszló-nembeli Egyed vette át. A nádorispáni méltóságot István Mojsra bízta, II. András nádorának fiára, kinek felesége árpádházi leány volt. S maga mellett tartotta, mint tanácsadót, hű öreg barátot, a bolgár hadjárat idején mellállt Rátót Lóránt

volt nádort és bánt is. Béla tanácsosai sem lettek kegyvesztettek. István nemcsak megbocsátotta, de meg is becsülte apja irányában tanúsított hűségüket és becsületes magyar gondolkodásra valló viselkedésüket. Mikor anyja halála után a sokszor megbántott szülők emlékének kiengesztelésére Krakóba ment vezekelni Szent Szaniszló sírjához, Kemény fia Lőrincet vitte magával, ezt a derék vitéz harcost, ki öt év előtt sereget vezetett ellene és fogságába került, most azonban éppoly híven szolgálta őt, mint apját. Nemsokára Szörényi bánná, majd mikor Mojs a hűtlenné lett Joakim helyét foglalta el, nádorává is ki-nevezte. Béla macsói herceget sem büntette anyja árulásáért, meghagyta méltóságában. A többieket is udvarába fogadta s mikor a korona védelmére harcba szálltak, éppúgy jutalmazta, mint saját legrégibb híveit. István engedékenyebbnek, kegyelmesebbnek bizonyult apjánál, de a hűtleneknek ő sem tudott megbocsátani s haragja kiterjedt Otokárra is, aki az árulokat védelmébe vette.

Cseh háború

Koronázása után mindjárt követeket küldött Prágába és visszakövetelte odavitt kincseit s mikor Otokár ezekről tudni sem akart, személyes találkozóra hívta. A cseh király hosszas huza-vona után október közepén el is jött Pozsony mellé a határra. A kincsekről nem soká vitatkoztak; Otokár kijelentette, hogy ha kívánják, négy annyit ad helyettük. Ezután két évre fegyverszünetet kötöttek s az időközben felmerülő és függőben levő kérdések elintézésére a két fél által választott urakból álló bíróságot küldtek ki. A cseh király mindjárt hadra is kelt Karintia ellen s Fülöp pátriárkát legyőzve, birodalmához csatolta a két déli tartományt is. A hűtlen magyarok azonban nem nyugodtak s a birtokaikkal szomszédos határvidéket kegyetlenül pusztítani kezdték. István erre fegyvert ragadott s Otokárt sejtve a Kőszegi-had támadása mögött, azonnal Ausztriába tört és Bécestől keletre a Duna és Semmering közt mindent elpusztított.

A magyar hadak járása borzasztó csapás volt az osztrák tartományra, sokkal nagyobb, mint még csak huszonöt-harminc évvel azelőtt. A tatárjárás óta a magyar hadviselés nagyon átalakult, a támadás meglepőbbé, a pusztítás kegyetlenebbé lett. A seregben sok volt a kun lovas s ezek a régi pogány magyarok és a tatárok harcmodorában küzdöttek. Maga a magyar sereg is alkalmazkodott az új szokáshoz, hiszen saját kárán ismerte és tanulta meg annak előnyeit. De az erkölcsök is elvadultak az örökös csatázásban. Otokár a történeteket még túlozva is, világszerte hirdette, hogy „barbár had, kutya had” támadt országára, „szent helyeket megszenteltelenített s korra, nemre, rangra nem tekintve, ártatlan vért ontott.” Segítségért mindenfelől, Rómából, a németektől, lengyelektől a „hit-szegő” István ellen, ki a fegyverszünetet megtörve ellene tá-

madott. A magyar árulók üzelmeit persze bölcsen elhallgatta s hogy fellépését István ellen még nyomatékosabbá tegye, a régi császárok — a két Henrik és Mánuel — példájára trónkövetelőről is gondoskodott. Felkutatta II. Andrásnak harmadik házasságából született s most Velencében élő fiát. Utószülött István, akit Béla kiteszített a világra, egy ősi velencei patricius-család leányával, Morosini Tomasinával élt házasságban és bátyja bosszúságára, Szlavónia hercegének címeztette magát. Őt és kis András fiát akarta Otokár sógorával szemben kijátszani. Sikertült is ily eszközökkel nagy hadat gyűjtenie s 1271 márciusában felvonult a Morvamezőre.

Mint tizenegy év előtt, most is nagy bizalommal ment harcba a csehek, osztrákok, németek és a magyar árulók serege. Ellentállás nélkül keltek át áprilisban a Morván s Pozsonyt elfoglalva, elárasztották a Felvidéket, majd a Dunán hidat verve, átkeltek a jobbpartra. Itt már várta őket István serege. Ő is felkészült a hadra, a magyar seregen kívül eljöttek a könnyűlovas kúnok, székelyek, besenyők és a hűbéres tartományok horvát, szerb, bolgár, oláh, orosz népe. Az első összeütközések Otokár javára dőltek el. Serege Mosont bevéve és lerombolva, a Rábcaig hatolt. István békét ajánlott, de a cseh király vonakodott lemondani arról, amit elfoglalt. A tárgyalásnak hamar végeszakadt s Otokár most cselvetett a magyar seregnek. Visszavonulva, biztos állásban állította fel hadát s mikor üldözésére jöttek, teljes erővel fordult a magyarok ellen. A régi magyar hadviselésre jellemző csel azonban ez egyszer nem vált be. Az üldözők a meglepetés hatása alatt visszafutottak a Rábcaig s a németek azon is áttörve, egész a Rábáig hatoltak, de a magyar derékhad döntő támadásba ment át és Mosonyig, Kapuvárig verte, csépelte az ellenséget. Otokár a fordulat láttára éjjel szép csendben kerekelt, átkelt Pozsonyba s ott hadát feloszlattva, Bécsbe vonult vissza. A magyarok egyik nagyobb serege — a megrémült osztrákok harmincezer emberről beszéltek — szokás szerint dűlva, pusztítva csapott be Morvaországba és Ausztriába. Az árulók nagyrésze eljött Pozsonyba Istvánhoz bocsánatért és kegyelemért. Csak Henrik és néhány társa maradt meg Otokár mellett.

A magyar király nem bizakodott el sikerében, békét akart, hogy folytathassa az országban apja példájára megkezdett konszolidáló munkáját. A kiküldött bizottságok már újra járták az országot a jogtalanul elfoglalt királyi földek visszaszerzése és a királyi népek számbavétele végett s a király igen jól tudta, hogy az elhatalmasodott főurak ellen előbb-utóbb szüksége lesz minden erejére. Kőszegi Henrik példája ragadós volt s ha az árulásban nem is sokan követték, idehaza már szívesen játszották a tartományurat, kiskirályt. Maguk a király főtisztviselői is egyenrangúaknak kezdték magukat tekinteni királyukkal s már ott élt az udvarban egy kis nótárius, Kézai Simon mester,

kinek históriájában Anonymus korlátlan hatalmú honfoglaló fejedelme a többi hét vezérrel egyenrangú hadnaggyá devalválódott. Otokár mindenfelé a maga győzelmét hirdette, de mikor a magyar követek megérkeztek és István önmérsékletét látta, mégis ráállt az egyezkedésre. A békét 1271 július 2-án Pozsonyban kötötték meg a status quo alapján. Otokár kötelezte magát, hogy mindazt visszaadja, amit IV. Béla birodalmából elfoglalt. István viszont lemondott minden igényéről Styriában, Krajnában, Karintiában és lemondott a kincsről, amit nénye magával vitt. A vitás kérdések elintézését most is a két részről kiküldött döntőbírótság elé utalták s mindkét király fogadalmat tett, hogy a másik hűtlen alattvalóit — Otokár Henriket és társait, István a hozzámenekült osztrák urakat — többé be nem fogadják. A cseh király ezenfelül lemondott „Lombard István” támogatásáról és szövetségéről. A békébe mindegyikük belefoglalta saját szövetségeseit és hűbéreseit, István többek között a francia királyt és nagybátyját: Anjou Károly szicíliai királyt, valamint Mihály és Andronikosz görög császárokat, mert ez utóbbi nemrégén vette nőül Annát, István negyedik leányát, továbbá az orosz, lengyel és bajor sógorokat, a szerb királyt és a bolgár cárt is. A háború epilógusa Kőszegiék várainak elfoglalása s az országból való kikergetésük volt. II. Otokár kísérlete teljes kudarcot vallott, de a diadalt István király sem élvezhette sokáig.

István halála

1272 nyarán a király tízéves László fiával és nagy kísérettel Dalmáciába indult, hogy a szerb tengerparton időző apatársát, Károly szicíliai királyt felkeresse s neki leendő vejét bemutassa. Már horvát földön járt, mikor kíséretéből hirtelen eltűnt Joakim bán s vele a kis László herceg is. A merénylet Erzsébet királyné tudtával történt, aki neheztelt, mert ura nem adott neki részt a kormányzatból, nem hallgatott felesége tanácsára, mint IV. Béla tette. De nem tetszett neki a francia házasság sem; tartott tőle, hogy menyé éppúgy lekicsinyli majd, mint anyósa és sógornői tették. Ezért szövetekezett a nagyravágyó Joakimmal, kit már előbb rokonleánnyal, halicsi Román és Babenberg Gertrud leányával házasított össze, hogy a trónörököst kézrekerítve, reákényszerítsék akaratukat a királyra. István, mikor fia elrablásáról és ilyenképen felesége hűtlenségéről is tudomást szerzett, éktelenül felháborodott. A bánt rögtön elcsapta s utódjává ott a horvát földön Mojs nádort, ennek helyébe pedig apja utolsó nádorát, a hűséges Kemény fia Lőrincet nevezte ki. Csapatait Joakim üldözésére, fia visszaszerzésére küldte, ő maga Budára sietett.

Megtorló csapatai már elérték a felségsértő bánt, már ostromolták várát, hová a trónörököst rejtette, de István nem örülhetett a hírnek. A nagy felindulás, a harag és lelkifurdalás

megettörte erejét, megbetegedett. Kísérői betegen vitték a Nyíllak szigetére, hol szent testvére, Margit élte önmegtagadó életét. A szent helyen vigasztalást szerezve, csepelszigeti vadaskastélyába vitette magát s ott 1272 augusztusában, alig harminckétéves korában meghalt. Halála után összecsaptak a hullámok a trón felett.

IV. László

Henrik bán árulása és Joákim bán merénylete új, viharos korszak előhírnökei, a királyi hatalom árnyékában egyre gyarapodó és növekedő oligarchia első szárnypróbálgatásai, a tatárjárás nyomán felszabadult bomlasztó tényezők első nagy erőpróbái. E tényezőkkel szemben hatalmas, erős, megalkuvást nem ismerő királyra, IV. Béla méltó utódjára, lett volna szükség. De az örökösödés rendjén ilyen nem találtatott; a trónt a tízéves IV. László (1272—1290) foglalja el s nevében uralomra képtelen anyja — Kún Erzsébet — kezd, azaz csak szeretne uralkodni, ha szavát, parancsát bárki is megfogadná.

IV. Béla harmincötéves uralma idejében kormányváltozás egyízben volt, a tatárjárás után. A főtisztségeket viselő urak egyikének-másikának halála vagy visszavonulása után más lépett helyükbe, de a kormány és királyi tanács összetételében lényeges változás 1242 óta nem történt. A gyermekkirály kiskorúságának öt esztendeje alatt tizenkétszer változott a kormány s véle a kormányzat politikai iránya is. A hatalom hol egyik, hol másik párt kezébe vándorolt s a kis király és anyja csak eszköz, játékszer volt egymás ellen acsarkodó főurak és pártok kezében. A szereplők kezdetben IV. Béla és V. István benső hívei és ezek fiai közül kerültek ki. Ezek a főurak egykor teljes egyetértésben álltak királyuk mögött az ország helyreállítására irányuló munkájában s a küzdelem idején is inkább személyi rokonszenvtől, semmint elvi ellentétektől vezéreltetve álltak Béla vagy István oldalára. A kis László trónralépte után két ellenséges táborra szakadtak s vad gyűlölettel ragadozták ki egymás kezéből a hatalmat. A küzdelem nem elvi kérdésekért folyt, mint II. András korában, nem is a királyi trónért, hatalomért Árpád-ivadékok közt, mint Imre idejében vagy IV. Béla utolsó éveiben. Egymással és a központi hatalommal vetélkedő, nagybirtokos urak, független tartományúri hatalom alapítására törekvő családok végeszakadatlan háborúsága, a *bellum omnium contra omnes* korszaka köszöntött be.

Oligarchák küzdelmei

A véres polgárháborúvá fajult küzdelmet Monoszló Egyed tárnokmester fegyveres felkelése vezette be közvetlenül V. István halála után. A lázadást leverték. Egyed testvérével és híveivel a cseh királyhoz futott. Szolgálatukat Pozsony vármegyével együtt neki ajánlották fel s evvel alkalmat adtak régi ellenségüknek, Kőszegi Henriknek a hazatérésre és az új politikai rendszer, az oligarchia megalapozására.

Monoszló Egyed lázadása nyilvánvalóvá tette, hogy V. István hívei nagyon felháborodtak a királyné és Joákim bán merényletén. Elégedetlenségük a királyné előtt sem maradhatott titokban. Első kormányát ezért IV. Bélának férje életében mellőzött híveiből és saját környezetéből állította össze. Joákim mellett Lőrinc nádor, Ákos Ernye tárnokmester, Sándor országbíró, Geregye Miklós vajda és Aba Lőrinc pohárnokmester, kik mindketten még Istvántól kegyelmet kaptak árulásukért, Csák Ugrin lovászmester, Básztyél Rénold étekhordómester, Csák Domokos királynéi udvarbíró voltak az új kormány tagjai. Mellettük Kán Lászlónak és Miklós fivérének, az erdélyi prépostnak is hangadó szerep jutott az udvarnál. V. István emberei közül Mojs volt nádor és bán, kinek felesége árpádházi hercegnő volt, az ifjabb királynét, László király jegyesét vette gondjaiba s mint tárnokmester kezelte vagyonát. A többiek csendes opposzióba vonultak. Béla macsói és boszniai herceg megtartotta méltóságát, de nem volt grata persona, mert a királynéval szemben ő is osztotta anyja ellenszenvét.

Ez volt a helyzet, mikor Kőszegi Henrik még 1272 őszén hazaérkezett és minden számítást felborított. A cseh udvarból hozott híreket, hol nagy felháborodással tárgyalták a legutóbbi eseményeket, Erzsébet királyné és Joákim árulását s a magyar udvar ellen harcra is gondoltak. A cseh háborús készülődést a jelek szerint Otokár anyósa, Anna hercegnő ösztönözte, ki talán fia trónraültetésének gondolatával is foglalkozott. Henrik legalább azt állította, hogy Béla herceg árulásra készül királyi öccse ellen. Mi volt igaz, mi nem e vádaskodásból? nem tudjuk. Tény azonban, hogy Henriknek és Joákimnak útjában állt a királyi ház egyetlen teljeskorú férfitagja, aki mellest a két barát iránt ellenséges indulatú cseh királynak is sógora volt. Henrik az udvar jelenlétében rátámadt Bélára, árulással vádolta s mikor ez visszautasította a gyanúsítást, embereivel megrohanta és a szó legszorosabb értelmében összekaszabolta. Tartományain Henrik és barátai osztozkodtak.

Bélától megszabadulván, Henrik és Joákim maguk köré gyűjtötték hasonló gondolkodású párthíveiket: a két Geregyét, anyjuk révén a németbarát Győr-nemzetség sarjadékait, Hahót Miklóst és Aba Lőrincet, akik egykor valamennyien Henrikkel menekültek Otokárhoz, a Dráva vidékén és Dunántúl most emelkedő Pécz-nemzetség tagjait és több más urat saját nemzetségükből. Új pártot alapítottak, melyből kimaradtak IV. Béla öreg magyar hívei. Csak Rátót Lorántnak és Csák Máténak — a két legkonciliánsabb, leghiggadtabb magyar főúrnak — adtak helyet az év végén megalakított kormányukban. Loránt nádor és macsói bán, Máté szlavón bán lett, a pénzügyi viszonyok romlásával fontosságban folyton növekvő tárnokmesteri tiszte, Erdély és a déli tartományok — Bosznia, Ozora, Kucsó — kormányzatát Henrik, Joákim és legmegbízhatóbb híveik vet-

ték kezükbe. A királynét egyszerűen félretolták az útból és maguk kezdtek uralkodni.

Erzsébet Joákimékkal szemben a kúnokhoz és új kegyencének — Kán Miklós prépostnak — rokonaihoz, barátaihoz fordult és segítségükkel már 1273 tavaszán elűzte Joákimot. A fellelt életű prépostot az esztergomi kanonokokkal lezáratásuk és börtöltetésük árán érsekké választotta a derék Túrje Fülöp helyébe. A nádori székbe 1273 tavaszán újra Kemény fia Lőrincet hívta vissza, országbíróvá Kán Lászlót, tárnokmesterré Rátót Istvánt tette. Macsó és Bosznia élére a cseh király udvarából Joákim bukásának hírére hazatért Monoszló Egyedet állította. Joákim minden méltóságától megfosztva távozott az udvarból. A kis királyt is kivették kezéből, kit eddig ő nevelt, vagy inkább rontott és anyja ellen ingerelt. A hatalmas Henrikkel azonban a cseh háború küszöbén nem mertek ujjat húzni. Újra szlavón bán lett és az maradt minden kormányváltás után is 1274 őszén bekövetkezett haláláig.

Alig foglalták el helyüket az új méltóságviselők, megindult a háborúskodás. Osztrák urak betörték a mosonyi kapun és Győr várát elfoglalva, fogságba ejtették a püspöktársa rovására ott garázdálkodó Jób pécsi püspököt. Azután az osztrák hadak végig kalandozták, sarcolták a nyugati határvidéket, az Otokárt „hütlennül“ elhagyó Kőszegiek, Geregyék, Hahótok és többi társaik uradalmait. Egy másik osztrák-cseh sereg a Dunától északra tört be s Nyitrát foglalta el, a várost és egyházát kirabolva. Otokár maga is készült már magyar sógora, Béla megbosszulására s ez alkalmat fel akarta használni a határszéli területek elfoglalására is. Az ellenséges veszedelem hírére a pártok 1273 júniusában megbékéltek, koalíciós kormány alakult. Joákim visszakerült a tárnokmesteri székbe, Geregye Miklós a vajdaságba, de mellettük Monoszló Egyed, Csák Máté és Kőszegi Henrik is tagjai maradtak a királyi tanácsnak s az öreg Lóránt nádor is újra hivatalba lépett. A háború augusztusban és szeptemberben folyt le s Otokár győzelmével végződött. Diadala mégsem volt teljes. A határvárak — Pozsony, Óvár, Mosony, Sopron — kezére kerültek, de döntő győzelmet a magyar sereg fölött nem tudott aratni és serege visszavonulóban sok kárt szenvedett a magyarok rajtaütő támadásaitól. Az olcsó hódítást sem annyira serege vitézségének és győzelmének köszönhette, mint inkább a magyar bárók torzsalkodásának.

A Gutkeled-Kőszegi-párt felhasználta a háború nyomán keletkezett zavart s az ország védelmére gyűjtött dunántúli seregek támogatásával 1273 őszén újra hatalomra kapott. Most már az összes hivatalokat saját embereikkel töltötték be. Nádorra Pécz Dénes lett, vajda Geregye Miklós maradt. Gutkeled Miklós — Joákim testvére — az országbírói, Kőszegi Henrik fia Miklós a pohárnoki tisztet kapta. Henrik és Joákim a királyt és anyját hatalmukba ejtve, 1274 nyarán bekövetkezett

egyhúnapos megszakítással — mikor Monoszló Egyed és Csák Máté ragadták magukhoz a hatalmat — most teljes egy eszten-deig vitték a kormányt. A királyné híveit hivatalukból kiüldöz-ték, Miklós érsekségét végleg elgáncsolták. A római szentszék, mellyel szemben mindig az egyház hű fiainak, a pogány kún szokások és erkölcsök ostorozóinak színében tüntették fel ma-gukat, kérésükre alapos vizsgálat alá vette Miklós előéletét s az eredmény láttára új választást rendelt. Ennek eredménye Benedek budai prépost érsekké választása lett, ki színtelen em-ber létére három évig viselte az ország első főpapjának méltó-ságát, mikor is Kőszegi Henrik fiának, Péter veszprémi püspök-nek jogosulatlan igényeivel szemben a korszak egyik legjele-sebb főpapja, Ladomér váradi püspök került az érseki székbe.

Joákimék uralma a pártviszonyok teljes kikristályoso-dására vezetett. A törzsökös magyar urak eddig passzíve visel-kedtek. örökölt királyhűségük a kis király és anyja táborába vitte őket, de mikor látták a királyné tehetetlenségét és papi kegyencével folytatott botrányos életét és látták a német fő-nemesség felé orientálódó Gutkeled-Kőszegi-párt garázdalkodá-sát, maguk is szervezkedni kezdtek, hogy ha már a király nem uralkodik, nevében ne a „németek,“ hanem a király őseit egy-kor trónra emelő foglalonemzetségek ivadékai uralkodjanak. A pártmozgalom élére a Csák-nemzetség kiváló tagjai, egykor V. István törhetelen hívei álltak. A névleges vezetést a tapin-tatos öreg Rátót Lóránt nádornak engedték át, de az igazi vezér Máté volt, valamennyi Csák közt a leghiggadtabb és leg-nagyobb műveltségű férfiú, ki később maga vette kezébe a kis király nevelését is. Két testvére közül az indulatos, harcias és erőszakos Péter méltó ellenfele volt a hatalmaskodó, féktelen Kőszegieknek. István sem volt szelíd ember, de nyomába sem járhatott öccsének. A negyedik Csák, kinek most szintén nagy szerep jutott, Ugrin lovászmester volt, a trencsényi ággal távo-labbról rokon érseki ágból, melynek birtokai inkább a délvidé-ken, az Alduna mentén és Drávántúl voltak. A dunántúli rokon-ságból Csák Domokos az anyakirályné udvarbírája, majd tár-nokmestere, Mihály testvére veszprémi ispán volt. Táborukba tartozott egyideig Monoszló Egyed és Gergely is, ők azonban 1275-ben végleg visszavonultak a közéletől; erőszakos termé-szetük lehetetlenné tette elhelyezkedésüket másnak vezérlete alatt. A Csákokkal tartottak úgyszólván az összes gyökeres magyar nemzetségek és a magyarságba beolvadt indigéna-családok, valamint a horvát Subichok, Blagayak és hozzájuk szított a királyné is kúnjaival együtt. A szervezkedés egész csendben folyt, de nem került el az ellenfél figyelmét.

Henrik és Joákim 1274 szeptemberében királyt, királynét sorsukra hagyva, Szlavóniába készültek visszavonulni, hol báni méltóságuk révén mindkettejük családi hatalma szilárdan meg-vnlt alapozva. Tűszul és hogy esetleg trónkövetelőként léptet-

tessék föl, László király nyolcéves öccsét, a kis András herceget is magukkal vitték. A két év előtti merénylet megismétlése szörnyű felháborodást okozott a magyar urak táborában. A régi harcokban kipróbált Csák Péter kíséretében maga a kis király indult nagy sereggel üldözésükre. Még Fehérvár alatt Polgárdinál sikerült beérniök az ellenfél hadát s Joákim és Henrik nem haboztak seregüket a király személye ellen vinni. Sokszor megesett már, hogy az alattvalók királyuk ellen harcba keltek, de e küzdelmekben a törvényes királlyal mindig az Árpádház valamelyik férfitagja állt szemben, aki a jogosság némi látszatával küzdött a trónért, vagy tartományért, hatalomért. Ez volt az első eset, hogy magukról megfélemlített főurak — egy kis gyermek nevével és személyével visszaélve — saját hatalmuk biztosítása és megalapítása végett emeltek fegyvert királyuk ellen. A harc a király javára dőlt el. Csák Péter verte meg a lázadókat. Henrik bán hosszú és változatos pályafutás után a harcban elesett. Fiai, társai Szlavóniába menekültek.

Kőszegi Henrik halála után a kormányhatalom tíz esztendőre az ellenpárt kezébe került. Joákimnak és Henrik fiainak 1275-ben három húnapra, 1276 és 1281 nyarán egy-egy évre sikerült ugyan újra hatalomra vergődniük, de uralmuk tartóssága nem lehetett. A vezetés 1280-ig a Csákok, ezután az Abák kezében volt. Csak 1284-ben, majd 1288-ban kerültek ismét felszínre két-két esztendőre az elpártolt Gutkeledek a tiszántúli Borsák erejével pótló Kőszegiek. E kormány változások jobbjára a király akaratótól függetlenül, sőt akarata ellenére következtek be a pártok közt dúló fegyveres harcok eredményéhez képest.

A két párt közül az ország és király érdekeit a Csák-Abapárt hívebben képviselte. Csák Máté, Ugrin és Domokos, Aba Amadé és Péter, Hontpázmány Tamás és jó egynéhány társuk a nemzet és királyság érdekeit szemmel tartó, becsületes, komoly hazafiak voltak s ha nem is voltak mentek kortársaik minden hibájától, mindenesetre sokkal különbek a maguk hasznát, érdekét túlon túl ismerő Kőszegieknél s az államban államot alkotó kúnoknál. De mellettük, az ő pártjukon is ott volt a kegyetlenül erőszakos Csák Péter, a korlátlan akarató Aba Finta, a lelkiismeretlen Kán Miklós prépost, a ravasz és hatalmaskodó Subich Pál és sok más hasonló gondolkodású, hatalomvágyó, féktelen főúr s a küzdelmekre, a harcmódorra ezeknek az erőszakos, harcos nagyuraknak egyénisége nyomta rá bélyegét. Az erőszakoskodásban, vagyonuk és hatalmuk mértéktelen gyarapításában, az ellenpárt kíméletlen üldözésében, az egyházi és köznemesi vagyon pusztításában és dézsmálásában, a szegény parasztnép sanyargatásában és a királyi tekintély lejáratásában mindkét párt egyaránt részes volt. Még a papság sem maradt ki az erőszakos küzdelemből. Záh Jób

pécsi, Kőszegi Péter veszprémi püspökök s az esztergomi érseki uradalmat évekig bitorló Kán Miklós a legféltelenebb főurak közé tartoztak. Mások, mint Monoszló Péter erdélyi püspök és a kor legkiválóbb főpapjai — Ladomér esztergomi érsek és Timót zágrábi püspök — az egyházat ért támadások miatt sodródtak a küzdelembe.

Csák Péter serege a polgárdi csata után a kis László király névleges vezérlete alatt s az ő jelenlétében dúlta, pusztította Dunántúl a Kőszegiek javait. 1275-ben ez a had pusztította el, égette fel a magyar egyház büszkeségeként emlegetett veszprémi káptalani főiskolát, könyvtárat, levéltárat és székesegyházat, mert Veszprém püspöki székén véletlenül egy Kőszegi ült. Néhány hónap múltán, mikor a Kőszegiek kerültek felül, Csák Ugrin, majd a Geregyék a királyi koronázó város környékét pusztították. A Kőszegi-párthoz tartozó Geregye-rokonság előbb a szepesi várból intézte támadásait a Csák-kormány serege ellen. Két évvel később, 1277-ben, András egri püspökkel szöveteztek és a Szepességen kívül az egész tiszántúli vidéket, le egészen Erdélyig, fellázították. A küzdelmet az Abák, Baksák és Borsák vették fel velük, de 1278 tavaszán a királynak is hadba kellett szállania ellenük. László a püspök népet szétverte, az egyik Geregyét lefejeztette, majd a szászok ellen indult, kik másfél év óta álltak harcban az erdélyi püspökkel. Dalmáciában a Subichok ösztönzésére Spalato és Sebenico polgárai támadtak a királyhű Traura. A város, mely egykor páratlan odaadással és hűséggel fogadta be és védelmezte a tatárok elől menekülő IV. Bélát, a tőle kapott javokról és jogokról Béla unokájának rendeletére volt kénytelen lemondani. Goricai István és Babonics fiai a Gutkeledekkel álltak valóságos vérbosszú-harcban, mely 1277-ben Joákim leveretésével és elestével jutott nyugvóponthoz, de csak az Anjou Károly tói küldött segítőcsapatok megérkezése után volt végleg lecsendesíthető. Kőszegi Iván 1277-ben törhetetlen hűségéről és hódolatáról biztosította a fegyveres haddal Kőszeg alá jött László királyt. Alig fél évvel később a korán elhalt kis András helyébe már új trónkövetelőt hoz az országba a velencei Utószülött István herceg tizenkétesztendő András fia személyében s őt Szlavónia, Horvátország, Dalmácia hercegévé, magát a kis herceg tárnokmesterévé proklamálja. Egyidejűleg — a morvamezei csata küszöbén! — II. Otokárral köt szövetséget, Otokár leveretése és halála után pedig hazaküldi Andrást Velencébe és Ausztria új urának, Habsburgi Rudolfnak ajánlkozik fel sikertelenül. Miklós testvére a király kegyébe furakodva, megy Szlavóniába bánnak, de királya érdekeinek képviselése helyett a goricai és vegliai grófokkal köt ellene új szövetséget. Maga László király 1284-ben, majd 1286-ban is formális háborút viselt a Kőszegiek ellen, kik közben a királlyal baráti szövetségben élő osztrák herceggel háborúskodtak. 1280-

ban a kúnok lázadtak fel, mikor a királyt az egyházi hatalom az ő elhagyásukra és megfélemezésükre kényszerítette. Oldamur vezérük alatt az egész Tiszavidéket végigpusztították, rabolták, dúlták, fosztogatták. A király csupán az egész ország haderejét fegyverbe szólítva, tudott velük a hódi csatában megbirkózni. Aba Fintát nádorsága második évében csak a király fegyveres serege tudta hódolatra kényszeríteni. A püspökök, egyházak országszerte harcban álltak az egyházi javakat pusztító és bitorló, a jövedelmeket kisajátító hatalmaskodókkal, kiknek soraiból maga az anyakirályné sem hiányzott. Erzsébet a derék Timót zágrábi püspökkel, a Kőszegiek is ő vele, a Csákok a Kőszegi-családból való veszprémi püspökkel, maga a király az ellene lázadó egri püspökkel, Hontpázmány Tamás Ladomér esztergomi érsekkel, a szászok Monoszló Péter erdélyi püspökkel, a győri és pécsi püspökök egymással viaskodtak. A kúnok fogságba ejtik és kínozzák Pászka nyitrai püspököt. Ha voltak is közben néha-néha nyugalmasabb napok, az ország László idejében úgyszólván folytonosan lángban állt.

A hatalomért küzdő nagyurak harca szakadatlanul tartott s az ő küzdelmük a kevésbé hatalmas urak és az alsóbb társadalmi rétegek rossz szenvedélyeit is felszabadította. Birtokos urak váraikból rablók módjára jártak fosztogatni, a főurak tisztei a környékbeli népet sanyargatták, a parasztok egymást rabolták és ölték, az utakat fosztogatók, zsványok tették bizonytalanná, senki életéről és vagyonáról biztonságban nem lehetett. „Siralmas események történtek,“ — írja az egykorú krónikás — „városokat romboltak össze, falvakat égettek fel, a béke és egyetértés teljesen megbomlott, a gazdagok megfogyatkoztak, a nemesek a szegénység nélkülözésében paraszttá lettek, az ország lakosai a kétkerekű kocsit László király szekérének nevezték, mivelhogy a folytonos rablás miatt az igavonó barmok az országban megfogyatkoztak s emberek barmok módjára taligába fogva pótolták a barmokat“.

Elszakadási törekvések

A királyi hatalom elhanyagolásával és a belpolitikai helyzet teljes elfajulásával szükségképen hanyatlott alá a magyar király tekintélye s vele a királyság külpolitikai súlya is, mikor Európaszerte oly hatalmas uralkodó egyéniségek munkálkodtak a királyi hatalom kiépítésén, aminők IX. Lajos francia és I. Károly szicíliai, Jakab és III. Péter aragón, I. Edvárd angol és Otokár cseh királyok voltak. E változásnak első jele Otokár 1273. évi hódító kísérlete és ennek eredményeként a határszéli magyar várak elvesztése volt. Korábban Otokárral szemben mindig a magyar király volt a kihívó fél, most Otokár támadott s miután királyságát az osztrák és karintiai tartományok megszerzésével a Németbirodalom vezető hatalmasságává emelte, Magyarországra is megkísérelte fennhatóságát kiterjeszteni. Ez a kísérlete kudarccal járt, de mégis elfoglalhatta

a legfontosabb határvárat, melyek fegyveres visszaszerzésére a belső küzdelmek miatt egyelőre gondolni sem lehetett és ami talán még nagyobb sikert jelentett, a maga oldalára csábította IV. Béla bajor és lengyel vezét, a korábbi harcokban Béla és István hű szövetségeseit.

A külpolitikai állás megrendülésének jele volt a hűbéres tartományokban mindenütt felismerhető és többhelyt teljes sikerrel járt elszakadási törekvés. Dalmáciában és Horvátországban Subich Pál tapintata és politikai érzéke megakadályozta, hogy ez a tendencia felismerhetővé váljon, pedig a bosnyák Stjepanicsokkal — Istvánnal és Hrvatinnal — kötött hűbéri szerződése és a többi dalmát urakkal, így a vegliai grófokkal szemben is kifejezett hűbérúri igényei nyilvánvalóvá teszik, hogy a magyar király hűbéruraságát elismerve bár, független hatalom megalapítására tört. A horvát és szerb tartományokban uralkodó családok — a Subichok, Babonicsok, Stjepanicsok és Kotromanok — közt megvolt a családi kapcsolat is, ami veszedelmes háttérrel adott elszakadási törekvéseknek. Még világosabb ez a tendencia Szlavóniában, hol a Kőszegiek előbb a Gutkelekkel, majd a Babonics-fiakkal szövetkezve törtek a tartományi hatalom megalapítására. A függetlenítési tendencia biztos jele volt a velencei András szlavón hercegül való behozatala 1278-ban és 1287-ben, aminthogy a László királlyal szövetséges Albert osztrák herceg ellen egész önállóan viselt háborújuk is a magyar koronától való eltávolodásuknak tünete. Boszniát Ratiszláv a magyar királysággal szervezettebb kapcsolatba hozta; most újra a régi bennszülött bánok rokonsága vergődött hatalomra. Ha névleg elismerték is a magyar király fennhatóságát, valójában egészen önálló fejedelemséget alapítottak, melynek most is, mint Ninoszláv idejében, megvolt a maga bogomil színezete. A macsói bánságban sem volt minden rendben. A báni méltóságot továbbra is magyar főúr, 1275 és 1280 közt Csák Ugrin viselte, utána pedig Erzsébet anyakirályné lett Macsó és Bosznia hercegévé, de uralmuk korántsem volt oly szilárd, mint egykor Ratiszláv, vagy Béláé. 1284 után pedig László már csak úgy biztosíthatta a tartomány hűbéri hódolatát, hogy szerb sógorát, Dragutin Istvánt állította hercegül Macsó élére.

A tengerparton a velencéseket gyűlölő Subich Pál, minden velencei befolyásnak útját állta, de azt már nem tudta megakadályozni, hogy Brazza és Lessina szigetek 1280-ban Velence hűségére térjenek át. Délkeleten Szventoszláv Jakab bolgár fejedelem mindjárt V. István halála után lerázta magyar kötelekeit, Konstantin cárral (1258—1277) szövetkezett és vele harcolt Bizánc ellen. Mindkettejük halála után a kún származású Terter György alapította meg a magyar koronától teljesen független hatalmát. 1280-ig mint III. Asen Iván minisztere, azután tíz éven át cárként uralkodott Bulgáriában. Ugyanez-

időtájt a Szörényi bánság közvetlen szomszédságában a kun Sismán alapította meg önálló uralmát Bodony székhellyel. Még a Szörényi oláhok is kísérletet tettek a magyar fennhatóság lerázására. Luhon oláh vajda, kinek kenézségét IV. Béla 1247-ben kivette a Johanniták uralma alól, megtagadta az adófizetést és csak Baksa György seregének erélyes közbelépésére tért vissza László hűségére. Délen Uros István szerb, északkeleten Leó halicsi király hódolatáról V. István óta egyáltalában nincsen szó. Mikor a dnjeperi tatárok 1285-ben rablótámadást intéztek hazánk ellen, halicsi Leó — IV. Béla veje — seregével velük jött Magyarország pusztítására. A magyar királyok büszke címei lassanként elvesztették reális tartalmukat, mert viselőjük még odahaza Magyarországon sem tudott hatalmának és tekintélyének érvényt szerezni. Mégis volt valaki, aki minden eszközzel törte magát a legnagyobb süllyedés idején is hatalmas fegyveres erővel rendelkező magyar király barátsága és szövetsége után. Valaki, aki a maga birodalmának ellenséges pártokra szakadt urait, hűbéreseit mégkevésbé tudta egy táborba egyesíteni, mint László. Ez az uralkodó a Németbirodalom új királya, Habsburgi Rudolf volt, kit leghatalmasabb cseh hűbérese „ismeretlen koldustarisznyának“ nevezett.

Habsburgi Rudolf

Cornwall Richárd, a negyedszázadig uralkodó árnyék-király halála után a német királyságért és a császári koronáért többen versenyeztek. A tartományurak leghatalmasabbjai, Wittelsbach Lajos bajor herceg, rajnai palotagróf és Otokár cseh király, maguknak igényelték a német trónt. A császári koronát Anjou Károly, a pápa hatalmas hűbérese igyekezett unokaöccsének, Fülöp francia királynak megszerezni.

A Szentszék eddig a Hohenstauf-hatalom és a német törekvések elleni küzdelmében főtámaszát látta a szicíliai királyban, de most megrémült a lehetőségtől, hogy a császári koronával erősítse meg és támassza alá a Capet-ház hirtelen emelkedő hatalmát. A dinasztia két ágának, a francia és szicíliai királyi háznak szövetsége amúgyis veszedelmessé, a Hohenstaufok egykori uralmánál is nyomasztóbbá kezdett válni a közibük ékelt pápai hatalomra. A római pápák három évtized múlva bekövetkezett avignoni fogsága már előrevetette sötét árnyékát. X. Gergely pápa (1272—1275) világosan felismerte a helyzetet s a francia hatalom ellensúlyozása végett a német erők egyesítésére törekedett. Oly király választását szorgalmazta, kinek magánhatalma nem ad kellő alapot a régi császárok egyházellenes politikai törekvéseinek felelevenítéséhez, de a császári koronával fején mégis érvényt szerezhetne saját hatalmának a széthúzó német tartományurakkal szemben és Németországot újra számottevő hatalmi tényezővé növelve, az egyházvédő régi császárok egyházpolitikájának örökösévé lehet.

A pápa törekvéseivel és a honi viszonyokkal számotvető német urak ezt a személyt Rudolf habsburgi grófban vélték feltalálni, aki nem tartozott a hatalmas német fejedelmek közé, de egyike volt a gazdagabb és általánosan tisztelt tartományuraknak. Kiterjedt birtokai, melyeket ő maga nagymértékben gyarapított, Felső-Elszászban és Svájcban Habsburg-vára körül voltak. Ő maga ifjú korában II. Frigyes és IV. Konrád környezetéhez tartozott, most túl az emberi élet delelőjén — ötvenöt-esztendő volt — az egyház felé hajolt és német lelke mély fájdalommal szemlélte a birodalomban dúló anarchisztikus állapotokat. Céltudatos, komoly, megfontolt, körültekintő ember volt, erős uralkodói egyéniség, ki minden vitézsége mellett is óvakodott a könnyelmű háborúskodástól, inkább politikával, mint erőszakkal tört kitűzött céljai megvalósítására. A hatalmasabb fejedelmek kezdetben idegenkedtek a gondolatától, hogy a kis gróftól válasszák királyukká, de párthívei — élükön Hohenzollern Frigyes nürnbergi és Meinhard tiroli grófokkal, kinek leánya Rudolf fiának jegyese volt — meggyőzték őket a választás helyességéről. Lehet, arra gondoltak, hogy Richárdhoz hasonló gyenge uralkodót kapnak, aki nem keresztezi az ő köreiket. Az is hízelgett nekik, hogy a választógyűlésen most először érvényesült az 1230 táján szerkesztett *Sachsenspiegel* felfogása, mely szerint a királyt nem a tartományurak — hercegek és grófok — gyűlése, az összes birodalmi rendek választják, hanem a hét választófejedelem: a mainzi, kölni, trieri érsekek, a szász herceg, rajnai Pfalzgraf, brandenburgi örgróf és cseh király oligarchikus testületé. Bajor Lajos visszalépett a jelöltségtől, csak Otokár nem akart tudni Rudolfról, de a Frankfurtra 1273 október elsején összehívott választógyűlés, a cseh király helyett a bajor herceg részvételével, királlyá választotta Rudolfot, kit egy évvel megválasztása után a nürnbergi birodalmi gyűlés a jogtalanul elszakított birodalmi hűbérek visszaszerzésére utasított. E határozat kifejezetten Otokár ellen irányult, ki mint cseh király nem mutatta be hódolatát s az osztrák tartományokat elfoglalva sem tartotta szükségesnek Richárd király hűbéri hozzájárulását megszerezni.

László és Rudolf

A határozat megvolt, de Rudolf tudta, hogy birodalma nagyjai közül sokan féltékeny szemmel nézik az ő hatalmának gyarapodását. Tudta, hogy a brandenburgi választó és a bajor hercegek titkon máris Otokárhoz szítanak, kit szláv létére császárul nem szívesen láttak volna, de mégis többrebecsültek a habsburgi grófnál. Tudta azt is, hogy Otokár új szövetségeseket szerzett lengyel földön s hogy az osztrák urak és polgárok közt is vannak lelkes hívei. Ezért kellett külföldi szövetségés után látnia s ezt a szövetségést a magyar királyban kereste, kit Otokár megsértett és váraitól is megfosztott. Közvetítésre Meinhard tiroli gróftól kérte fel, aki nemcsak neki, de meráni nagy-

anyja révén Lászlónak is rokona volt. A magyar kormány hajlott a szóra. Lóránt nádor, Tamás országbíró, Egyed tárnokmester, Máté vajda, Csépán pohárnokmester, mind összemérték már fegyverüket Otokárral 1271-ben és 1273-ban s a határvárak elfoglalásáért éppoly bosszúsak voltak, mint az ellenpárton Joákim és a Kőszegiek. A csehek gyűlésében és a bosszúvágyban egybeforrott az egész ország és mindenki örült, mikor Lóránt nádor 1274 végén a király nevében a kis András herceg számára nőül kérte Rudolf kislányát. Közben azonban Otokár is értesült a tárgyalásról és ő is békét, szövetséget ajánlott. Egyszerre jó rokon lett. Anyósát és Henrik bajor herceget küldte Lászlóhoz. A kis királyt és anyját, ki örült a büszke Anna hercegnő megalázkodásának, sikerült is megtántorítaniok. Otokár ígéretet tett, hogy az elfoglalt várakat visszaadja, Lászlót fiává fogadja. A béke végleges megkötésére a határidőt is kitűzték 1275 októberére, mikor családi összejövetelel kellett volna a részleteket megbeszélni. De ekkor már más kézben volt a hatalom. A kormányt még a nyáron Joákim és a Kőszegiek ragadták kezükbe s ha Lóránt és társai haragudtak a csehre, ők engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek iránta. A királyi találkozó és a béke meghiúsult s mikor Joákimék megbuktak, a belső harcok elharapódzása miatt vált minden újabb tárgyalás lehetetlenné. Anjou Károly is hiába járt közben vejénél, IV. Lászlónál, Otokár érdekében. Mire pedig Rudolf 1276 őszén végre elszánta magát az erélyes fellépésre, már újra Joákimék voltak kormányon s evvel el is dőlt Otokár sorsa. Rudolf seregével bevonult Ausztriába, a stájerok és karantánok hozzápártoltak, a kis László király pedig magyar és kún seregeivel vonult fel a határra. A cseh király nem volt felkészülve, a magyar had mozgósítása is váratlanul érte, kénytelen volt megalázkodni. Meghódolt az új királynak, az összes osztrák tartományokról lemondott és újra megígérte a magyar várak visszaadását. Csehországot Morvaországgal együtt birodalmi hűbérként nyerte vissza Rudolftól. A béke mégsem állt helyre. Rudolf 1277 nyarán új megállapodást kötött Otokárral, de mindkettő készült a végső leszámolásra és Joákim kormányának utolsó ténykedéseként László is megújította szövetségét Rudolffal. András „Szlavónia és Horvátország hercege“ eljegyezte Habsburg Klemenciát s Rudolf ígéretet tett, hogy mindazt visszaadja, amit a magyar határon garázdálkodó osztrák és stájer urak az utolsó évben és régebben elfoglaltak. Otokárt most már közösen szólították fel a határvárak visszaadására s ez nemsokára meg is történt.

A morvamezei csata

A béke már-már biztosítottnak látszott, de a cseh király nem nyugodott bele hatalma leáldozásába. Messzire ágazó szövetség hálózatát építette ki. A brandenburgi és meissenai örgrófokat, Henrik bajor, Boleszló krakkói hercegeket megnyerte.

az osztrák urak közül sokat és a bécsi polgárságot is pártjára hódította s még Magyarországon is sikerült párthíveket szereznie. A Kőszegiek — a csehgyűlölő Joákim halálával és testvérei elpártolásával megszűnván a személyi akadály — apjuk példájára kezét fogtak Oiókárral és a kis Andrással szemben II. András unokáját — a másik András gyereket — hozták be Velencéből Szlavóniába hercegül. Otokár készülődése Rudolfot is hirtelen cselekvésre készítette. Egész Németországból fegyverbe szólította híveit és szép levélben, szívreható szavakkal hívta segítségül magyar szövetségeseit, „két kedves fiát, Lászlót és Andrást“ és báróikat a közös ellenség, Csehország hitszegő királya ellen. Segélykérő szavának nem sok foganatja volt, Németek kevesen jöttek, alig két-hármezer páncélos, sokan ezek közül is kelleetlenül, mások odahaza, vagy Otokár oldalán kárörvendve várták a „koldúscsászár“ kudarcát. De a magyarokban nem csalódott Rudolf. Maga László király — már tizenöt éves, jólfejlett, harcias szellemű, szenvedélyes ifjú — jött mintegy tizenötezer kipróbált magyar és kún vitézzel segítségére. Régi próbált hadvezérek, harcedzett vitézek egész sora kísérte, köztük Csák Máté nádor — a sereg tulajdonképeni vezére — és Gutkeled István országbíró, Básztyé Rénold, Ab a Amadé, Baksa György, Csák Péter, Kaplony Jákó.

A magyar sereg augusztus elején már Pozsony alatt táborozott. Otokár mintegy 10.000 német, cseh, morva és lengyel lovaggal és megfelelő kísérettel, lassú menetben vonult dél felé. A németek még csak most kezdtek szállingózni Rudolf táborába, ki szeptember elejére tervezte az összeütközést. Nem csoda, hogy módfelett megörült a magyaroknak. „Nyelv ki nem mondhatja, toll le nem írhatja örömeimet,“ írta Lászlónak — „a fölött, hogy a Római birodalom és Magyarország közös ellensége ellen mely vitézül és hatalmasan szállt síkra.“ Azonnal meg is indult seregével, hogy a magyarokkal egyesüljön s a később jövő csapatokat a Morvamezőre rendelte. Az egyesülés augusztus 23-án történt meg, amikor a magyarok átkeltek a Morván. Nemsokára szembenálltak az ellenséges haderők. A szövetségeseik seregében a magyaroké volt a túlsúly, számuk és harckészségük is meghaladta a németekét. Otokár közel harmincezer fegyverest számláló hadában viszont a király személyes vezérlete alatt harcbanduló német szövetséges csapatok alkották a főerőt. A könnyű lovas kún és magyar csapatok sikeres előcsatározásai után a döntő összeütközés augusztus 26-án történt meg Stillfried és Dürnkrot közt és a cseh király teljes vereségével végződött.

A nyugati szárnyon elhelyezkedett magyar sereg Máté nádor és István országbíró vezérlete alatt küzdő két első csatarendje megsemmisítő erővel futamította meg és szórta szét a vele szemben álló cseheket, a mögöttük elősorakozó morvákat és a harmadik csatarendben felállított lengyeleket; azután be-

kerítő mozdulattal fordult az osztrák-német haddal küszködő Otokár ellen. Itt kezdetben Otokár felé hajolt a szerencse. Meisseni, bajor, szász, lengyel és brandenburgi csapataival visszaszorította Rudolf hadát, a visszavonulásban maga Rudolf is lebukott lováról, de azután más lóra kapva, a tartalékcsoportokkal ellentámadásba ment és sikerült némi előnyt szereznie. Otokár serege jobbszárnyát hívta segítségül, de helyette a magyarok érkeztek meg, mialatt hátamögött a gyorsan száguldó kunok táborát is elfoglalták. A három oldalról bekerített sereg szétszórva, gyors iramban menekült a Morva-folyó s ezen át Magyarország felé. Otokár maga nem futott. Mikor minden reményét veszni látta, néhány vitézzel az osztrákok közé vágatott, Rudolfot kereste páros viadalra, kivel a csata hevében már előbb is összemérte fegyverét. De támadása hamar megtört a túlerőn, az osztrákok leverték lováról, összekaszabolták s azután teljesen kifosztották. Az ütközet után meztelenül találták meg holttestét Rudolf emberei.

A Morvamezőn nemcsak Otokár bukott el; vele bukott politikai koncepciója is. örökös tartományai kis fiára maradtak. A birodalom keleti tartományainak egyesítésére irányuló hatalmi törekvéseit a Habsburgok tették magukévá. E hatalmi alakulat cseh hegemoniájának, a közeli múltban újra kísértő „szláv korridornak“ gondolata azonban megbukott a benne rejlő nemzeti \részedelmet ösztönösen megérző magyarság ellenállásán. „A morvamezei diadalban“ — osztrák történetírókat idézek — „a magyaroknak igen nagy, mondhatjuk oroszlánrésze volt,⁴⁴ vele „nagy dicsőséget szereztek maguknak és rendkívüli szolgálatot tettek a Habsburg-háznak.“ Rudolf királyt a későbbi világhatalom alapjául szolgáló osztrák örökös tartományok megszerzésében, családja hatalmának megalapításában a kihalásnak indult Árpádház magyar seregei segítették. Ebben a nagy erőfeszítésben lobbant ki mindörökre első nemzeti dinasztiaánk külpolitikai aktivitása. „Szent István vére“ utoljára szólott bele döntő erővel a nemzetközi politikába.

A kún-törvény

A morvamezei diadal után László király kiragadta magát Csák Máté nádor és társai irányító befolyása alól s a kormányzást nekik engedve át, a kúnok körében keresett szórakozást. Ifjúvá serdülve egyre jobban vágyott a szabad élet után, vágyott a kún uraknak társaságába, akik nem fékeztek és nem korlátozták szenvedélyeit. Most dicsősége érzetében teljesen szabadjukra engedte féktelen indulatait s feleségével mitsem törődve, összeállt, pogánvmódra egybekelt az egyik kún vezér szép leányával, Éduával s a körülöttük csoportosuló pogány kún nemesek befolyására maga is pogány életet kezdett élni. A kúnok pedig, királyuk pártfogásában bízva, hatalmaskodni, garázdálkodni kezdtek s a közbiztonság mellett az egyház szabadságát és a kereszténység uralmát veszélyeztették. A pogány-

sággal szemben a főpapok Róma beavatkozását kérték s a pápa kívánságukra legátust küldött Magyarországba.

A közvetlen okot a beavatkozásra az esztergomi érseki szék betöltése körül megindult küzdelem szolgáltatta. Benedek érsek halála után, 1277 nyarán az esztergomi káptalan az éppen kormányon levő Kőszegi-párt nyomása alatt Péter veszprémi püspököt, Kőszegi Henrik fiát, választotta érsekké. A nem-sokára bekövetkezett kormányváltás után azonban Kán Miklós prépost is újra bejelentette igényét az érseki székre, négy év előtti „egyhangú“ megválasztására hivatkozva. A helyzet körülbelül az volt, mint félszázad előtt II. András korában, mikor Honorius pápa a postulált érsekek helyett a kitűnő Róbertét nevezte ki. III. Miklós is elődje példáját követte. Szigorúan megvizsgálva az ügyet és mindkét jelölt életét, visszautasította őket, az érsekség betöltését a pártharcra való tekintettel magának tartotta fenn s utóbb a magyar főpapi kar legkiválóbb tagját, Lodomér váradi püspököt nevezte ki. Róma szempontjából még Timót zágrábi., püspök jöhetett volna számba, de mivel ennek szolgaszarmazása már püspökké szentelésekor nagy elégedetlenséget váltott ki, a pápa inkább az előkelő származású Lodomér mellett döntött. A kalocsai érsekségben ugyanekkor megerősítette a káptalanválasztotta derék Hontpázmány Jánost.

A posztulációt előterjesztő pártok mindent elkövettek az ellenjelölt és az őt támogató politikai párt diszkreditálására s így a pápa sötét képet kapott a magyarországi viszonyok elfajulásáról, az egyház sérelmeiről. Lodomér és Timót püspökök jelentései is őszintén feltárták a helyzetet. Mindezek eredményeként II. Miklós — éppúgy, mint előde 1232-ben, nem sokkal Róbert érsek kinevezése után — pápai legátust küldött Magyarországra s ennek kötelességévé tette az összes egyházi sérelmek, visszaélések, a felburjánzó bűnök, valamint a kún kérdés alapos megvizsgálását és minden baj orvoslását.

Fülöp fermói püspök, a pápa teljhatalmú követe, 1279 elején érkezett az országba. Lodomért, Jánost, Timótot és a többi főpapokat maga mellé véve, először is ünnepélyes lemondásra kényszerítette Kán Miklóst s az esztergomi érsekség kormányzatával Lodomért bízta meg. Kinevezése és beiktatása János kalocsai érsekével együtt történt meg. Ezután a kún-kérdésben kezdett Fülöp tanácskozásokat. Június derekán a legátus részvételével lefolyt királyi tanácsülésen, hol a kúnok vezérei közül Uzur és Tolon vettek részt, megállapodás történt a kúnok megkeresztelkedése, állandó megtelepülése és káros szokásaik elvetése, valamint az egyházi sérelmek orvoslása tekintetében. László a főpapok és bárók jelenlétében megesküdött, hogy a vallást, az egyház jogait és szabadságait s a kúnokra vonatkozó megállapodásokat megtartja és másokkal is megtartatja, a pápát az uralma alá tartozó országok eretnekeinek megtérí-

tésében, vagy ha kell, kiirtásában teljes erejével támogatni fogja és mindezeknek ünnepélyes megerősítése végett egy hó múlva gyűlésre hívja országa rendelt. Az országgyűlés július derekán össze is gyűlt Téténybe s a kún vezérek — Alpra, Uzur és társaik — részvételével megvitatta és elfogadta a megállapodásokat. A kúnoknak biztosították ősi viseletük — a hosszú haj, szakáll és kún ruházat — használatát, az ország többi nemesével azonos nemesi jogok, az ősi kún nemzeti szokásjog és önkormányzat, addigi szállásföldjük és új adományképen az avval szomszédos néptelen várföld és nemesi birtok zavartalan élvezetét. Ez utóbbiak birtokosainak kártalanítását a király vállalta magára. E kiváltságokkal szemben valamennyien megterésre és állandó megtelepedésre, a nomád életmód, sátorozás és a kereszténységgel vívott harcok megszüntetésére, a magyar földön szerzett foglyok elbocsátására köteleztettek. Magyarok és kúnok közt felmerülő vitákban és perekben bíról a nádorispánt, a kúnok által is vállalt kötelezettségek teljesítésének ellenőrzésére vizsgálóbiztosok kiküldését rendelték.

Budai zsinat

A végzéseket László király ünnepélyes oklevélbe foglalva emelte törvényerőre, de azután nyomban visszatért a kánokhoz s Édua társaságában mindenről megfélekedett. Mikor pedig a legátus levélben a törvény végrehajtására szólította fel, nemcsak ezt tagadta meg, hanem a budai várba összehívott országos zsinat megtartását is megtiltotta. De a budai polgárok nem engedelmeskedtek parancsának, hogy a zsinatra gyűlő papságot szétverjék és hazakergessék. Nem engedelmeskedett a kormány sem, melynek élén még mindig Csák Máté nádor, Gutkeled István országbíró és Csák Ugrin tárnokmester álltak. A zsinat szeptember közepén összeült és százhuszonnyolc szakaszos határozatban szabályozta a vallásos élet minden mozzanatát, szigorú egyházi büntetést szabva a hit- és egyházellenes vétségekre és bűnökre. Egy hónappal a határozatok meghozatala után már alkalmazásukra is sor került. Fülöp legátus magát a fogadalmát megszegő és régi, vétkes életéhez visszatérő királyt és rossz tanácsosait kiközösítette, az országot pedig interdiktum alá helyezte. A kúnok ellenállásra biztatták Lászlót, de ő kormánya tanácsára vagy inkább kényszerítésére bocsánatot kért, beismerte hibáit, az egyházi büntetés jogosságát s újra megesküdött, hogy vállalt kötelezettségeinek meg fog felelni. Néhány héttel később azonban a vele kiátkozott Miklós és Gergely prépostokkal együtt újra a kúnok közé ment s a legátus ítélete ellen a pápához fellebbezett. III. Miklós kemény szavakkal utasította vissza László kívánságait s bűnbánatra, engedelmességre, fogadalma teljesítésére ítélte, egész népe felkelésének lehetőségét is felvetve előtte. Mire azonban a pápai válasz megérkezett, idehaza teljes volt a felfordulás.

Gergely prépostot kún szeretőjének ágyában meggyilkolták. Miklós prépost ugyanakkor betegségben pusztult el s a legátus rendelkezése a bélpoklosok temetőjébe vitt holttestét az egyházi tilalom miatt háborgó nép megkövezte. László mód nélkül felháborodott korhely cimboráinak meggyaláztatásán, az eseményekért Fülöpöt tette felelőssé, elfogatta és a kúnok kezére adta, maga pedig Erdélybe vonult vissza, hol a vajdai méltóságot a Csák-párt bizalmából Aba-nembeli Finta viselte. A legátus és közvetve a pápa személye ellen elkövetett durva sértés nagy felháborodást keltett a keresztény magyarság körében. Maguk a kormányon levő főurak is királyuk ellen fordultak s a tiszántúli urak Aba Finta vajda vezetésével — a merényletre merénylettel felelve — elfogták Lászlót és Borsa Lóránt őrizetére bízták. A kúnok a király elfogatásának hírére fegyveres támadással feleltek. A hatalmukban levő legátus kivégzésére készültek. Utóbb mégis meggondolták ez erőszakos lépés következményeit. Néhány józanabb törzsfő buzdítására szabadon bocsátották Fülöpöt. Ugyanakkor a magyar urak a királyt is Budára vitték, összehozták a követtel és kiegyezésre kényszerítették.

László — kényszerítve bár — újra megesküdt mindarra, amit megszegett és nem teljesített. Hogy fogadalmát többé meg ne szeghesse, új kormányának tagjai valósággal őrizetbe vették s a következő évben minden lépését maguk irányították. Csák Máté ebben a kormányban már nem vett részt. A többi Csákkal együtt teljesen visszavonult a kormányzattól. A főméltóságokat 1280 tavaszától az Aba-nemzetség tagjai — Finta nádor, Péter országbíró, Lőrinc tárnokmester, Amadé szebeni ispán — viselték s a királyt a maguk birtokán tartották tisztes őrizetben. Feleségét is „összezárták vele, hogy gyermekük szülessen.

A hódí csata

A király látszólag megbékült, de a kúnoknak eszük ágyában sem volt a ténylegi gyűlésen vállalt kötelezettségek teljesítése s mikor értesültek, hogy az új nádor erőszakkal készül őket azokra rászorítani, fegyverre kaptak. Vezérük Oldamur volt, ki lovasaival Havaselvéről jött rokonai segítségére. A kún lovasok megrohanták és tűzzel-vassal pusztították a magyar urak birtokát és népét. Szolnoktól le Torontálig az egész Tiszántúl lángbaborult. Leverésükre a kormány Aba Amadét küldötte nagy sereggel s ennek névleges vezérletére magát a királyt kényszerítették. A sereg az aradmegyei Hód falunál, a mai Temes-Szécsány mellett találkozott Oldamur hadával s kemény harc után teljesen szétverte a kúnokat. Egy részük a déli hágókon keresztül Szörénybe és Kúnországba menekült. A többiek meghódoltak és színre legalább megkeresztelkedtek, de teljes megtérésük és megtelepedésük csak egy század múlva következett be. A hódí csata után László az Abákkal Székes-

fehérvárra ment és ott Szent István napját megünnepeelve, seregével a havaselvi Kúnországba, Szőrénybe és Macsóba látogatott el az ott támadt izgalom lecsillapítása céljából. Fülöp legátus közben elintézte a megoldásra váró kisebb ügyeket és 1281 nyarán továbbment Lengyelországba, hol a magyarországihoz hasonló missziója volt. Alig tette ki a lábát az országból, a kedvező alkalmat jól felhasználó Kőszegi Iván kerítette hatalmába a királyt, magát nádorrá nevezette ki s Finta nádort fegyveres erővel és birtokai elkobzásával kényszerítette hódolatra.

Egy évvel utóbb László már újra a Kőszegiek ellen fordult. Visszahívta Csák Mátét, Aba Amadét és a nyugati részeken tartományúri hatalommal uralkodó Kőszegiek ellen szövetségre szólította az új osztrák herceget, Habsburg Albertét is. Ez azonban saját érdekét tartva csak szem előtt, teljesen megfeledezett az apjának nyújtott morvamezei segítségért Lászlónak és a Csákoknak tartozó hálájáról. A küzdelem így két év múltán László teljes vereségével végződött. 1284-ben kénytelen volt a Kőszegi-pártot újra kormányra hívni. A diadal kivívását Kőszegi Ivánnak, a másik párt erőtlen és meggyőződés nélküli harca és a Borsák átpártolása tette lehetővé. A nyugati végek és Szlavónia mellett Erdély is az ő hatalmukba került. A nádori méltóságot két évre Kőszegi Miklós vette át, maga Iván a szlávón bánságot tartotta meg, vajdának pedig Borsa Lórántot küldte Erdélybe. Ez a kudarc idézte elő a végzetes fordulatot László életében és politikájában.

A pogányság felé

A kormányra került urakat László azelőtt is szívéből gyűlölte és esküdt ellenségeinek tartotta, de most az ellenpárttól is végleg elfordult. — Az öregek, kikhez még vonzódott: Ákos Ernye, Rátót Loránd, Csák Péter és Máté, elhaltak, az Abákat pedig nem szerette, mert éppoly erőszakosan bántak vele, mint a Kőszegiek s — ami a legjobban fájt — megalázkodásra kényszerítették a legátussal szemben, háborúra kedves kúnjai ellen. Ez a hidegség teljes bizalmatlansággá fokozódott, mikor a Kőszegiek ellen nem segítették a régi erővel és lelkesedéssel. László teljesen a kúnok és tatárok karjaiba vetette magát s 1285 januárjában maga hívta be a kormány szépei hívei ellen Nogáj dnyeperi és Telebuga kipcsáki tatár kánok hadait. A kúnok az északnyugati felvidéket dúlták, a tatár hadak pedig az északkeleti hágókon betörve, Pestig kalandoztak, majd Heves, Borsod, Abaúj és Sáros vármegyékben pusztítottak. A magyar urak Aba Amadé és Baksa György vezetésével alatt vitézül szembeszálltak az ellenséggel. A megvert tatár hadak Erdélyen át menekültek az országból, hol Borsa Lóránt vajda és a székelyek verték agyon a menekülőket. A vezérek tatár fejekkel kedveskedtek László királynak, ki úgy tett, mintha örülne a győzelemnek, de alattomban szolgál-

latéba fogadta az ittrekedt tatár vitézeket s belőlük, kunjaiból és néhány megmaradt magyar hívének csapataiból alakított seregével a Szepességre ment, hogy a „hütlenekeket“ megzabolázza. A tatárok szemeláttára rabolták ki a szepesi káptalant, gyűjtogatták a virágzó, népes falvakat. Nyugaton ezalatt Kőszegi Iván az osztrák herceggel keveredett harcba, ki a király hívására egy év előtt nem jött el, de most a Kőszegiek támadása miatt fegyverfogásra kényszerült. Az összeütközés Iván győzelmével végződött s a békekötés hamarosan megtörtént.

Közben László is felkészült a Kőszegiek ellen. Régi magyar híveire már nem számíthatott. A kúnokon, tatárokon, izmaelitákon kívül csak néhány középbirtokos nemes úr támogatta, kiknek tetszett a pogány világ. Legelőkelőbb az Aba-nembeli Mokján, a debrői ágából származó Bökény és Csaba unokatestvére volt közöttük, kinek nemzetségét Kézai Simon mester — László király udvari historikusa — Attila fia Csabától vezette le. Mokjánt nevezte ki László 1286-ban nádorává s az ifjú Mojsot vajdává. Mellettük Balogsemjén-nembeli Ubul fia Mihály — a Kállayak őse — buzgólkodott a király oldalán. László 1286 végén pogány seregével bevonult Budára, feleségét fogolyként küldte a nyúlszigeti zárdába s a királynéi javakat Éduának adományozta. A zárdában Anjou Erzsébet férje nővérének, Erzsébet hercegnőnek felügyelete alá került, aki négyéves kora óta élt a kolostorban, de szilaj természetét a fátyol alatt sem tudta mérsékelni.

Anjou Erzsébet foglyulejtése és a kún leány királynévá avatása egyértelmű volt a pogány orientáció teljes diadalával, a szentszék nyílt kihívásával. 1285-ben bekövetkezett haláláig mindig Anjou Károly volt a rossz útra tévedt király védelmezője, ő mérsékelte a pápa és a főpapok haragját, mert remélte, hogy veje végül is jobb belátásra fog térni. Az ő befolyásának tulajdonítható, hogy III. Miklós minden szigorúsága és kemény szavai ellenére is szeretettel, apai gonddal igyekezett Lászlót megtérésre, könnyelmű élete megszüntetésére bírni. Most, hogy Károly meghalt, László elérkezettnek vélte az időt, mikor feleségével végleg szakíthat és a papokkal szemben is érvényesítheti akaratát, éreztetheti hatalmát Törekvésében híven támogatta Erzsébet nővére, ki fogadalmának terhét már nem bírva, házasságkötésre készült.

A király Budáról még az év végén a Kőszegiek ellen vonult s a szerencse kezdetben felé is hajlott. Ő maga megverte Iván seregét, elfoglalta Kőszeget, a pozsonyi vár „nemes jobbágjai⁴⁴ pedig visszaverték Kőszegi Miklós és Pécz Apor hadát. De tavasszal fordult a kocka. A Kőszegi-had a Zsitvánál csatát nyert, Iván a Dunántúlt birtokbavette, a királyt Trencsénbe szorította és bosszantására újra Szlavónia hercegévé proklamálta Velencei Andrást. Mikor azonban az osztrák herceg is harbaszállt Iván ellen és Pozsonyt — persze magának — el-

foglalta, 1287 nyarán László a Duna balpartján újra Pestig nyomult, majd Budavárába is átkelt s itt találkozott Erzsébet testvérével. Vele főzte ki a tatár sző vétség állandósításának tervét. Nogájhoz követség ment segítőcsapatokat kérni és az apácaskodást végleg megunt hercegnő kezét a kán egyik fiának felajánlani.

Nogáj az év végén be is tört Lengyelországba s onnét a Szepességen át Magyarországra készült, de időközben a politikai helyzet teljesen megváltozott. László király az év derekán a Csepelszigetről hadbaszólította népét. Mindenkinek kegyelmet ígért, aki a felkelő tábort odahagyja és Ubul fia Mihály zászlaja alá szegődik. Hadbahívó szözatának azonban nem lett foganatja, sőt inkább az ellenpárt erősödött meg.

László harca az egyházzal

A tatárszövetség híre, a fiatal királyné fogságravetése és a pogányok garázdálkodása erélyes fellépésre bírta a magyar főpapokat. Ladomér érsek a pápához fordult felhatalmazásért, hogy a királyt, ki „elődei nyomdokáról letérve, csalárd szövetségbe tévelyedett, az Isten nevét meggyalázva tatárokkal, szerezsenekkel, négerekkel, pogányokkal szövetekezett, feleségét börtönbe vetette és közbotránkozásra utálatos vétkekben fetreng,” kiközösítesse és ellene, pogány hívei ellen keresztes hadat hirdethessen. IV. Honorius (1285—1287) már 1287 márciusában megiratta korholó levelét Lászlóhoz, felhatalmazást adott Ladomérnak keresztes had hirdetésére s a magyarokon kívül a császárt, az osztrák, cseh és lengyel fejedelmeket is felhívta az érsek fegyveres támogatására, kit külön levélben utasított a királyné kiszabadítására, mikor hirtelen halála a levelek elküldésében megakadályozta. A bíbornokok testületé azonban magáévá tette az elhunyt pápa rendeleteit s Ladomér e felhatalmazás birtokában országos zsinatra hívta a főpapságot, bárókat, nemeseket és a gyűlés határozatai értelmében fegyveres erőt küldött a királyné kiszabadítására, javainak visszafoglalására, Lászlót és pogány híveit kiközösítette az egyházból, a keresztes magyarokat pedig hadbaszólította ellenük. A magyarság erre szinte teljes egyértelműséggel a király ellen fordult. A királynét fogságából kiszabadítva Esztergomba vitték és Ladomér védelme alá helyezték, birtokait visszafoglalták László és Édua embereitől, a királynéi várakba helyezett kún vezéreket kiverték vagy foglyul ejtették.

Maga László ezek hírére Budáról északkelet felé vonult vissza. November elején Sárospatakról hívta hadba a nemesiséget, megismételve a seregéhez csatlakozóknak félév előtt tett kegyelmi ajánlatát s a Szepesség felől várt tatár hadakkal készült egyesülni, mikor a nyomába ért magyar sereg körülzárta és elfogta. Nogáj kán a király elfogatásának hírére visszavonult Podolin vidékéről, hol Baksa György seregétől véres veszteségeket szenvedett. Mire László 1288 februárjában fog-

ságából, két főúr segítségével kiszabadulva, a Szepességre ért. már híre sem volt ott a tatárnak. Helyettük az Abák, Péczek, Baksák serege fogadta a királyt, ki a kényszerhelyzetnek engedve, Aba Pétert, majd Amadét nevezte ki nádorává, Pécz Gergelyt országbíróvá s új kormányával Esztergomba ment.

Amadé és Péter — Finta bátyjuk hagyományához híven — erős kézzel tartották féken a király szenvedélyeit és kényszerítették, hogy az egyházzal kibéküljön. Az egyesség feltételeit Ladomér az Esztergomba gyűlésre hívott főpapokkal és feurakkal állapította meg. Az átok alól való feloldozás ellenében a királynak meg kellett esküdnie, hogy a tatár kánnal kötött szövetséget felbontja, vele többé soha követség útján érintkezésbe nem lép, izmaelitát, zsidót, tatárt és kúnt köztisztségre nem alkalmaz, a szentségtörő pogány szokásokat elhagyja, az egyházak tönkretett jogait helyreállítja, javaikat visszaadja, feleségével őszintén megbékül, őt visszafogadja és javaiba visszahelyezi, Éduát pedig eltávolítja s az ország határvidékén lakó jó katolikus emberhez nőül adja. László minden feltételt habozás nélkül elfogadott s azok megtartására ünnepélyesen megesküdt, feleségét magához vette, birtokait visszaadta s az egyházi büntetés feloldása után teljes megtéréséről nyílt vallomásokot téve, április derekára országgyűlést hívott össze Budára. Ennek színe előtt megismételte fogadalmait s hogy a legutóbbi küzdelem idején birtokaitól megfosztott urakat, nemeseket is kibékítse, összetörette a küzdelem kezdetén 1286-ban vésett pecsétnyomóját s minden avval megerősített adományát érvénytelennek nyilvánította.

László húsvéti megtérését mindenki őszintének tartotta, pedig éppen most készült a legcsúnyább szószegésre. Csak azt várta, hogy a főurak és nemesek fegyveres hada eloszoljon és az Abák felhagyjanak szigorú őrizetével. Mikor ez megtörtént, alig néhány nappal az országgyűlés lezajlása után szép csendben összevonta kún és tatár csapatait s a Budán maradt főuraktól szép szóval vagy erőszakkal kezeseket véve, újra frontot változtatott. Feleségét eltaszította, cselédeitől és minden jövedelmétől megfosztotta s a szállongó hírek szerint még orgyilkosokat is fogadott elpusztítására. A szerencsétlen királyné Esztergomba menekült, László pedig — két nappal az esztergomi egyház részére adott kiváltságleveleinek ünnepélyes kiállítására után — fegyveres haddal tört a nyúlzigeti zárdára, hogy apácatestvérét egyházi engedély nélkül, szentségtörés árán is feleségül adhassa az udvarában tartózkodó Rosenberg Zavishoz. A kolostort védelmező dominikánusokat hamar szétverték a király szedett-vedett hadai s az esküvőre készülő „apáca-fejedelemasszonyt“ diadalmenetben kísérték a budai várba. Ladomér érsek a tartományi zsinatra gyűlt suffraganeusai közül két püspököt küldött Lászlóhoz és Erzsébethez, hogy szentségtörő tervük feladására bírják őket, de a király

durva sértéssel válaszolt a frigy törvénytelenységét és tilos voltát magyarázó főpapoknak? „A ti uratok dolga“ — mondotta — „nem az, hogy nekem törvényt szabjon, hanem hogy az én törvényeimet kövesse. Semmit sem adok a papokra, kik mindig azt hány tor gat ják, mi egyezik, mi nem a törvényekkel. Én magam vagyok magamnak törvénye és nem tűröm, hogy holmi papi törvények korlátozzanak“ Ellenállás esetére azzal fenyegetődött, hogy „az esztergomi érsektől és püspöktársaitól Rómaig az egész pereputtnak tatár kardokkal fogja fejét vétetni“ s végül kijelentette, hogy „ha tizenöt testvére volna is kolostorban, valamennyit kihúzná onnét és tiltott házasságra adná, hogy teljes erejükkel segítő rokonokat szerevezve, mindent kivihessen, amit lelkének indulata sugall.“ A házasságot Erzsébet és Zavis május elején kötötték meg, maga a király pedig visszatért pogány viseletéhez és szokásaihoz; a hivatalokat újra pogányoknak és izmaelitáknak adta; Nogájhoz új követséget küldött s a szövetség megerősítésére jegygyűrűt küldött leányának. Aztán megkezdte az egyházhoz és vallásukhoz hű magyarok üldözését. Tatárjai a Duna és Tisza vidékén kegyetlenül dúlták az egyház és a magyar birtokosok javait, a templomokat várákká alakították s vágyaik kielégítése végett odahurcolták a férjeiktől, szüleiktől elrabolt asszonyokat és lányokat. Ekkor égett le — nyilván a tatár had támadásakor — Székesfehérvár városa az ősi koronázó templommal s a sekrestyében századok óta sértetlenül őrzött királyi levéltárral együtt. Nyugaton ugyanezidőtájt újra kitört a harc a Kőszegiek és az osztrákok között.

László az új házaspárral és pogány udvarával nyár idején Budán, majd Esztergomban tartózkodott, mikor a hitszegésen felháborodott alattvalói új akcióba kezdtek. Ladomér érsek a főpapokhoz intézett körlevelében nyomban a váratlan fordulat után eltiltotta az ország lakosait a királlyal való érintkezéstől és parancsai teljesítésétől. A tatárokhoz induló követeket pedig szállásadóikkal együtt átok alá vetette, mindenkinek szigorúan meghagyva, hogy e követeket útjukban megakadályozzák és elfogják. Egyidejűleg terjedelmes jelentésben számolt be IV. Miklós pápának (1288—1292) „az Istentől teljesen elrugaskodott s az emberi állapot szelídségétől számtalan mérföldre eltávolodott embertelen“ király bűnös cselekedeteiről. A pápától „nemcsak Magyarország, hanem Lengyel- és Németország területén is keresztes had hirdetését kérte a tatárok és a gonosz szövetségükhöz ragaszkodó király ellen.“ Miklós pápa válasza augusztus végén érkezett meg. IV. Lászlóhoz keményhangú felszólítást intézett, hogy a törvény és erkölcs útjára visszatérjen, Ladomért pedig felhatalmazta, hogy a királyt — ha jó útra térítését még egyszer megkísérelve, eredményt nem érne el — a szentszék nevében kiközösítse, pogány tatár, néger.

szerecsen hívei és szövetségesei ellen pedig Magyar-, Lengyel-, Csehországban, Ausztriában, Styriában, Karintiában, Isztriában és Szlavóniában keresztet hirdessen. Mindez országok, tartományok fejedelmeit és népét, valamint a magyar főpapokat és szerzetesrendeket külön levélben hívta fel az érsek támogatására. A pápai szózatra a magyar főurak és nemesek minden személyi és pártellentétet félretéve, közös akarattal és egyesült erővel fordultak a király és pogány szövetségesei ellen. Az 1286-ban szétkergetett kormány nyár derekán újra hivatalba lépett s miután Albert osztrák herceggel a békét megkötötték, Kőszegi Miklós nádor, Iván bán, Borsa Lóránt vajda, az egész főpapság, az összes bárók — a Csákok, Abák, Gutkeledek, Subichok, Babonichok — és a nemesség nagy többségének támogatásával a király ellen indultak. Rövid egy hó alatt Erdély délkeleti sarkába, a Barcaságba szorították Lászlót, kit ekkor a magyar urak közül már csak Ubul fia Mihály támogatott. Az Abák egyszálíg elhagyták s az ellenpárthoz csatlakoztak, Mojs vajdát, Árboc kún vezért és testvéreit pedig Péter erdélyi püspök ejtette foglyul. Szorult helyzetében László újra színleléshez, alkudozáshoz kezdett. Hogy a papság és a szászok rokonszenvét megnyerje, az erdélyi püspökség javára döntött az ugocsai tizedért Borsa Kopasszal folytatott perben. Brassóban erről kiadott oklevelében az egyházakról való gondoskodást, javaik és jogaik igazságos védelmét saját érdekének és kötelességének mondta s ugyanekkor az osztrák herceg szövetségét is meg tudta nyerni a kormányhatalmat kezükben tartó Kőszegiek ellen. Habsburgi Albertnek kapóra jött a király és kormány harca s bár a pápa óhajára alig féleve békét kötött a Kőszegiekkal, 1289 áprilisában nagy sereggel indult a magyar határra. Sorra elfoglalta Nagymartont, Majádót, Sopront, Nyéket, Kaboldot, Rohoncot, Szalonakot, Németújvárat, Magyaróvárat és még vagy harminc kisebb várat és erődített községet. A hatalmon levő párt kénytelen volt hadai nagy részét a nyugati határra rendelni s a királynak így módja nyílt Erdélyt odahagynia. Május végén László már Pest alatt táborozott és a főpapokkal kezdett egyezkedni. Ismét eljátszotta az előző évi színjátékot s a Fövény mellett összegyűlt országgyűlésen megint megtörtént a kibékülés, de a kormány megbuktatására, a múlt évi csíny megismétlésére Lászlónak most nem nyílt alkalma. Az osztrák sereg váratlanul visszavonult s a magyar urak és főpapok a múlt tapasztalataink okulva, jól felkészülve jöttek az országgyűlésre. László kénytelen volt helyén hagyni a kormányt, mely most az osztrák veszedelemre való tekintettel a nádori hatáskört megosztotta Kőszegi Miklós és Básztyéy Rénold közt. Miklós nádor a Dunától nyugatra, Rénold nádor a keletre eső országrész kormányzatát vette át. Az ő feladata volt a király mozdulatainak, terveinek ellenőrzése is.

László csalódottan vonult vissza Erdélybe, de mikor Albert herceg ősszel új támadásba kezdett, megint Budára jött és seregével Dunántúl várta a harc kimenetelét. Bár békülést és barátságot színelte a főpapokkal és a magyar urakkal szemben, az egész magyarság megbotránkozására tétlenül tűrte, hogy Albert országa legfontosabb határvárai után Köszeget és Szentvidet is elfoglalja. Titkon az osztrákok győzelmében reménykedett s várta az alkalmat, hogy a teljes hatalmat a maga módján újra gyakorolhassa. Mikor pedig a herceg hazatért anélkül, hogy a gyűlölt Köszegiek megbuktatására alkalom nyílt volna, dühében megint szakított az egyházzal. A főpapok és főurak nyíltan szemére vetették, hogy személyes gyűlölködésében elvakulva, szándékosan pusztulni hagyja országát és becstelenül az ellenséghez szít. Ladomér és három püspöktársa — János kalocsai érsek, András győri püspök és Benedek veszprémi püspök — levélben szólították fel, hogy változtasson életmódján, mert különben egész népe ellene fog fordulni és nem teljesíti parancsait. A felhívásra László most is csak sértésekkel felelt, a levélírókat szemük kitolatásával fenyegette meg s mivel Dunántúl nem érezte magát teljes biztonságban, 1290 tavaszán — mikor anyja bűneit megbánva, kegyes adományokkal igyekezett közelgő halála idejére az Istent kiengesztelni — a Tiszántúlra ment kúnjai és tatárai közé s nádorává a szerezsenből vagyis mohamedánból keresztény hitre tért Mizsét nevezte ki, Ubul fia Mihályt pedig, ki még most is híven támogatta, Ugocsa vármegye ispánjává tette.

Az ország területi épségén súlyos csorbát ejtő osztrák betörés idején tanúsított magatartásával László egész nemzete haragját és gyűlöletét hívta ki. Számban egyre fogyatkozó híveit országszerte támadták, szorongatták és üldözték. A főpapok Rómától legátus kiküldését kérték, a főurak egy része pedig trónfosztásról és más király választásáról kezdett gondolkodni; Andrást be is hozták újra Velencéből, de Hahót Arnold elfogta és László osztrák szövetségesének kezére adta. Az ország elégedetlensége nyomán a kúnok is mozgolódni kezdtek. A legelőkelőbb kún vezérek, Árboc, az anyakirályné rokona, Törtei, Kemence és mások megsokalták a király féktelen szeszélyeit, a kún nép ellen is gyűlöletet keltő hatalmaskodásait és tatárbarátságát. 1290 júniusában Borsa Kopasz és más urak biztatására összeesküdtek ellene és sátrára törve megölték.

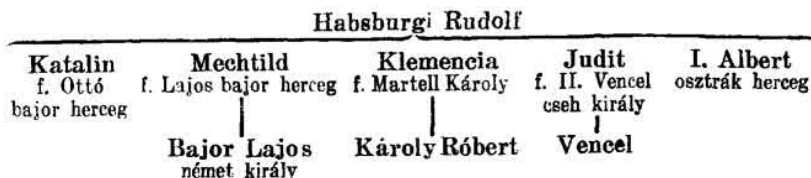
Az Árpádháznak IV. László halálakor csak egy férfitagja volt életben, a legutóbbi magyarországi kirándulás balsikere óta Albert osztrák herceg őrizete alatt Bécsben tartózkodó velencei András. A herceg kalandos életű apjának korai halála óta Velencében nevelkedett. Műveltsége olasz volt, de anyja

— a férfias lelkű Morosini Tomasina — nem mulasztotta el beléoltani magyar vérenek és fejedelmi származásának tudatát. András büszke volt árpádházi származására. Emiatt össze is koccant Habsburg Alberttel, kit magánál kevésbé előkelőnek tartott. De eredetének tisztaságát nem mindenki volt hajlandó elismerni. IV. Béla és családja kétségbevonta Este Beatrix utószülött fiának törvényességét. Az ifjú királyné ellen II. András halálakor támasztott házasságtörési vád egész életén át súlyos teherként kísérte Istvánt s mikor fia a magyar trón lépcsőjéhez ért, a leány ági trónkövetelőnek jó ürügyül szolgáló igénye és jogai támadására.

László király váratlan halálának hírére rögtön felléptek a leányági örökösök s a törvényes írág kihalására hivatkozva, maguknak követelték a magyar koronát. Az elhunyt királyhoz nemzedékrendileg legközelebb álló Mária nápolyi királyné — László legidősebb nővére — húszéves fia, Anjou Martell Károly számára követelte a trónt, aki nemrégén vett nőül Habsburg Klemenciát, Rudolf királynak korábban az elhalt András herceggel eljegyzett leányát. II. Károly király már 1290 szeptemberében három püspököt és négy főurat küldött Magyarországra, hogy fia trónfoglalását előkészítsék és a rendek előzetes hódolatát fogadják. IV. Béla unokája, Wittelsbach Ottó bajor herceg és szépunokája, II. Vencel cseh király szintén igényt támasztottak a magyar koronára, de az ő aspirációjuknak mindjárt szárnyát szegte császári apósuk hirtelen állásfoglalása. Habsburgi Rudolf, mikor hatalmi pozíciója és családjának jövője forgott kockán — alig egy évtized előtt — egyenrangú szuverén uralkodóként tárgyalt és szövetkezett a magyar királlyal Otokár megbuktatására. Most, hogy szövetségese halálával a magyar trón megüresedett s a belső zavarok miatt a helyzet támadásra és foglalásra alkalmasnak látszott, egyszeriben megfeledkezett erről és eszébe jutott, hogy ötven év előtt tanúja volt IV. Béla hűbéri ajánlatának. 1290 augusztus 31-én külön okiratban tett bizonytságot, hogy „Frigyes császár uralkodása idején az akkori magyar király neki és több más fejedelemnek, bárónak, nemesnek jelenlétében országát a nevezett Frigyes császártól és birodalomtól hűbér címén vette át s ezt ők“ — mármint Rudolf habsburgi gróf és társai — „mint jelenlévők hallották és látták“ de elhallgatta, hogy Béla kényszerhelyzetben tett hűbéri hódolata feltételhez volt kötve s hogy e feltétel — a fegyveres segítség — elmaradása miatt a hűbéres viszonyból semmisen lett. Nyomban az okirat kibocsátása után, tekintet nélkül mindhárom veje örökösödési igényére, saját fiának, Albert osztrák hercegnek adta „Magyarország királyságát összes népével, földjével, váraival, városaival mezővárosaival, falvaival, birtokaival, jogaival és tartozékaival tőle és a birodalomtól hűbér címén leendő örökös birtoklásra“ IV. Miklós pápa a Habsburgok törekvéséről értesülve, „maga

és a római egyház nevében nyíltan és nyilvánosan tiltakozott⁴⁴ a császár eljárása ellen, mert „Magyarország sokféle okokból az apostoli székhez tartozik.“ Tiltakozása azonban nemcsak Albert ellen irányult, hanem András és minden más trónigénylő ellen is. A magyar koronáról a pápa hűbérurasága címén maga kívánt rendelkezni. Jelöltje a nőági örökösödés rendje szerint következő Anjou Károly volt, de mielőtt őt királlyá proklamálta volna, információk szerzésére követet küldött Magyarországra, honnét László halála óta semmiféle jelentés nem érkezett Rómába, pedig azelőtt Ladomér esztergomi és János kalocsai érsek gyakran informálták az eseményekről.

Ladomér érsek

A két érseknek nagy oka volt a hallgatásra. A magyar rendek az ő hozzájárulásukkal, sőt az ő vezetésük mellett, be sem várva a pápa állásfoglalását, néhány héttel László halála után trónr aültették velencei Andrást. Törvényes származásával szemben a magyarok nem támasztottak kétségeket. Ha tudtak is a vádról, amivel félszázad előtt nagyanyját és Dénes nádort illették, nem hittek neki. IV. Béla közvetlen környezetén kívül már annak idején is inkább a király túlbuzgó híveinek tulajdonították e vádaskodást, aminek célja a bukott nádor bűnlajstromának gyarapítása volt. Most, hogy az unokát jószándékú, komoly és értelmes embernek ismerték meg, kiből nem hiányzott az Árpádok vitézsége sem, a megnyerő külsejű fiatalembert minden feltétel nélkül elismerték II. András unokájának s evvel a korona kétségtelen örökösének, mert magyar felfogás szerint a fiági Árpád-ivadék trónutódlási joga vitás nem is lehetett. A dolog idefejlődésében nagy része volt Kőszegi Ivánnak, ki 1278 óta háromszor is Szlavónia hercegévé proklamálta Andrást s evvel bevitte a köztudatba árpádházi származását. Részük volt benne itt jártakor szerzett magyar híveinek — Hahót Atyusznak és társainak — is. De az oroszlánrészt Ladoméré volt, ki már 1290 elején, mikor még László életében Zalába jött, érintkezésbe lépett Andrással s őt nagyon megszerette. Ladomér állásfoglalása pedig ezidőben már döntő fontosságú volt.

A főpapság Ladomér és János érsek vezetésével újra hatalmas politikai tényezővé nőtt s László utolsó éveiben a szembenálló pártok egyensúlyozásával, majd kibékítésével a

helyzet ura lett. A korábbi párturalom helyett László halálakor három párt, illetőleg hatalmi csoport — a Kőszegi-Borsa-párt, az Aba-Csák-párt és a főpapság — koalíciója tartotta kezében a kormányzó hatalmat s a három közül a vezértényező a főpapság volt, élén a két főúri érsekkel. Ladomér és János példás életű, hitbuzgó és egyházas szellemű főpapok, de egyszersmind származásukra büszke, jogaikat ismerő, főúri, sőt fejedelmi udvart tartó, vérbeli magyar urak és nagy hatalmukkal okosan élő, bölcs államférfiak is voltak. Az érseki méltóság világi tekintélye, miután IV. Béla korlátlan akaratának nyomása alatt elhanyagolt, újra felemelkedett oda, ahol Lukács, Róbert, Ugrin érsek idejében állt, politikai hatalma túl is nőtt az akkori kereteken. Az esztergomi érsek Ladomér személyében, kit János kalocsai érsek minden törekvésében híven támogatott, nemcsak a magyar egyháznak, hanem az ország sorsát király nélkül, saját belátása szerint irányító főúri kormánynak is feje, a nemzetnek politikai vezére lett. Lukács és Róbert politikai szerepe inkább negatív természetű, működésük fékezője és korlátozója volt a király illegális törekvéseinek. Ladomér és János aktív politikusok, kormányzó és alkotó államférfiak. Míg azok minden kiválóságuk mellett is csak a római szentszék szócsövei, akaratának végrehajtói voltak, emezek az országos politikában — az egyház fejének tartozó hódolat és engedelmesség sérelme nélkül — a maguk lábán jártak s az egyházi és nemzeti érdek összeegyeztetésére törekedtek. Az egyház és a keresztény hit védelmében László kihágásainak és beteges tobzódásának, a pogány kúnok és tatárok garázdálkodásának, az egyház és vallás sérelmeinek megszüntetése végett habozás nélkül vették igénybe a szentszék segítségét. Természetesnek és helyesnek tartották a pápa beavatkozását a vallás és egyház uralmát, magyarországi helyzetét, sőt létét érintő belpolitikai kérdésekbe. De mikor az egyházi érdek és a pápai politika a nemzeti érdekekkel ütközött össze s IV. Miklós az ősi jogszokás ellenére és a magyar szuverénitás sérelmével, Árpád ivadéknak mellőzésével idegen hűbéres királyt akart Szent István trónjára ültetni, magyar érzésük és örökölt hűségük legyőzte az egyház feje iránt tartozó engedelmességüket. Á nyílt ellenszegüléstől tartózkodtak, de elmulasztották Rómát a helyzetről informálni s mire a pápai döntés megtörténhetett, *fait accompli*-t teremtettek.

III. András

Mindjárt László halála után két szerzetes — Ladomér két bizalmasa — ment titkon Bécsbe Andrásért és őt szerzetesnek öltözve hazaszöktették a kényszerű vendégségből. A Dunán Budára hajóztak, honnét András a főpapok, bárók és nemesek kíséretében ment Székesfehérvárra. Ladomér érsek 1290 júliusának 13. napján koronázta királlyá Szent István koronájával Árpád utolsó fiági ivadékát.

III. András (1290—1301) koronázásakor megesküdt, hogy a béke és nyugalom öre lesz, a pápa és a főpapok iránt keresztényi engedelmséggel fog viselkedni, megbünteti a rablókat és gyújtogatókat, megvédelmezi az özvegyeket és árvákat, igazságot fog tenni mindenkinek, Magyarországot gyarapítani fogja s ami a Nagyasszony birodalmából idegen kézre, német fejedelmekhez került, visszaszerzi. A koronázási eskü után eléje jártak a főpapok, főurak, nemesek és hűségi fogadalommal hódoltak az új királynak. Másfél hónappal később Ó-Budára országgyűlésre jöttek a rendek s a gyűlés határozataihoz képest András megerősítette az ország nemeseinek régi szabadságát és kiváltságait.

Az alkotmányjogi rendelkezésekről most nem szólva — később visszatérünk rájuk — intézkedés történt a királyi, egyházi és magánvagyon, a legális adománybirtok védelméről, a hatalmaskodások megszüntetéséről, az utóbbi években elszaporodott várak, rablófészek lerombolásáról, az igaztalan vámszedés beszüntetéséről. A korábbi szabadságleveleknek a megyék örökös eladományozását, az idegenek tisztségre emelését, a főtisztviselők jövedelmének bérbeadását és nem nemes emberekkel való kezeltetését tiltó, valamint a nemesek pénzügyi, törvénykezési és katonai kiváltságait biztosító rendelkezéseit András mind megerősítette, itt-ott tervszerűen módosította.

III. Andrást a nemzeti közhangulat emelte trónra, de a nemzeti akarat egységes megnyilvánulását a megelőző években egymással szemben álló pártok és hatalmi csoportok szövetkezése tette lehetővé. András ezeknek a reális erőviszonyoknak megfelelően töltötte be — az új törvény értelmében nemeseinek meghallgatásával és tanácsára — a négy legfontosabb méltóságot. Aba Amadé nádor és Kőszegi Iván tárnokmester, két legnagyobb magánhatalmi csoport képviselői voltak kormányában. Az országbírói méltóságra viszont a főpapság exponensként a kalocsai érsek testvére, Hontpázmány Tamás került. Az alkancellárságot Tivadar fehérvári prépost — Ladomér bizalmas híve — tartotta meg. Az országgyűlés hozzájárulásától függetlenül betölthető többi tisztségek közül az erdélyi vajdaság és a szlavón bán a Kőszegi-Borsa-párt — Lóránt vajda és Kőszegi Henrik bán — kezén maradt. A tengermelléki bánásgról nem esett szó, mert a gyűlött Velence fiával szemben bizalmatlan Subich Pál nem sietett hódolni, a fejleményeket várta s inkább az Anjouk felé hajolt. Az új kormány első gondja a király megházasítása volt s mivel a vele szemben ellenséges, vagy legalább is tartózkodó nyugati udvarokban sikerre nem számíthattak, Lengyelországból hozták el Fenenna kujáviai hercegnőt. Tőle várták a dinasztia új ágának felvirágoztatását, de reményük nem vált be. A szép fiatal

asszony, miután férjét egy leánygyermekkel megajándékozta, 1295-ben meghalt.

A rend, a biztonság és tekintély helyreállításának feladata nagy és nehéz kötelességet rótt Andrásra és tanácsosaira s a fiatal király a két érsek, a nádor és országbíró támogatásával a legnagyobb buzgalommal igyekezett e kötelezettségének megfelelni. Személyesen indult egész országa beutazására és tapintatával, engedékenységre hajló békés természetével sikerült is alattvalói nagy többségét megnyernie. A Felvidéken, Tiszántúl és Erdélyben mindenütt hódolattal és tisztelettel fogadták. A konszolidáció felé már komoly lépések történtek, mikor az idegen trónkövetelők fellépése újra felborította a helyzetet.

Elsőnek egy ismeretlen ifjú jelentkezett az északi országhatáron kis seregével s magát IV. László tíz év előtt meghalt András öccsének mondta. Állítása hitelre talált néhány magyar főúrnál, kik fürdés közben felismerni vélték hátán a kis András hercegen látott harapásnak a nyomait s ez alapon IV. Béla leánya, Kinga szandeci apácafejedelem-asszony is elismerte unokaöccsének. Az ál-András 1290 októberében be is jött az országba, de Baksa György hazakergette. Néhány hét múlva szédeléséről meggyőződve, maguk a kíséretébe szegődött magyarok fojtották meg.

Osztrák háború

Egy évvel később kitört a háború Ausztriával. Albert herceg IV. László életében jóformán az összes nyugati határvárat elfoglalta. Dunáninnen és Dunántúl a Vágtól le a Drávaig az egész magyar végvidék osztrák kézre került, mert a várakba befészkelődő német urak biztos menhelyükről a környék egész népe fölött uralkodtak. A magyar birtokosok is kénytelenek voltak meghódolni Albertnek, mert csak így tudták magukat, vagyonukat megvédeni, hiszen László király nemhogy segítségükre sietett volna, inkább örvendezett ellenségük győzelmének. András király, mikor a Dunától keletre és északra eső országrészek bejárása után visszatért a Dunántúlra, Mosonból követet küldött Alberthez és őt, koronázási esküjére hivatkozva, felszólította a várak visszaadására. A békés fellépés nem járván eredménnyel, július elejére hadbahívta népét, miután nádorává az osztrák háborút leginkább sürgető urak egyikét, a nádorviselt Kőszegi Miklóst nevezte ki Amadé helyébe.

A királyi seregben — hosszú idő óta először — pártkülönbség nélkül együtt voltak Magyarország főpapjai, főurai és nemesei. Ladomér és a többi főpapok erős csapatokkal — a most divatbajlott új szóval élve: *bandériumokkal* — vonultak fel. A főurak sorában a Kőszegiek, Borsák, Abák, Csákok, Hontpázmányok, Hahótok, Baksák és a többi magyar nemzetiségek tagjai közt ott volt a vad Mizse is, Kún László izmaelitából kereszténnyé vedlett utolsó nádora. Werner budai bíró is

III. András főtisztviselői.

Év	Nádorispán	Országbíró	Tárnokmester	Szilván-bán	Tengeremlék-bán	Erdélyi vajda	Levélzár-mester	Főlehelőmester	Főháromkémester
1290—1291	Aba Amadé	Hontpázmány Tamás	Közzei Iván	Közzei Henrik	Szibeh Pál	Borsa Loránt	Szász Mihó	Rátót László	Borsa Kopasz
1291—1292	Közzei Miklós (1291) Szentmátyás Mihály	»	Rátót Póréz István	Vodóczai Radonálk	»	»	Hontpázmány Tamás	»	»
1293—1296	Aba Amadé	Pécz Apor	Rátót Domokos	» (1293-ig) Rátót László	»	» (1294-ig)	Csák Máté	» (1294-ig)	Rátót Miklós
1297	Csák Máté	»	»	»	»	Kán László	Csák és János	»	»
1298—1299	Dunáninnem: Rátót Loránt Dunáninnem: Pécz Apor	Ákos István	»	Borsa Kopasz	»	»	»	»	»
1299—1301	Aba Amadé	»	»	» (1300-ig) Habonice István	»	»	»	»	»

eljött magyar, olasz, német polgárokkal és eljöttek a kúnok, rácok, bosnyákok, oláhok, horvátok csapatai is. Az osztrák kézen levő magyar várakat elkerülve, átkeltek a Lajtán s a határvidéket végigpusztítva, augusztus elején Bécs alá vonultak. A főváros környékének több héten át tartó pusztítása és a külvárosok felégetése egyízben kitörésre bírta a fővárost védő osztrák sereget, de ennek a támadásnak visszaverése után nyílt ütközetre nem került sor. Itt is, ott is békére vágytak s András augusztus derekán követségbe küldte Alberthez Ladomér és János érsekeket. A passai és seckai püspökkel folytatott tárgyalás nem vezetett rögtön eredményre, mert az osztrákok túlzottaknak tartották a magyarok követeléseit, kik az elfoglalt magyar váraikon kívül Hainburg, Bruck, Wienerneustadt és Stahremberg átadását kívánták. Ladomér mégis az osztrákok békehajlandóságáról számolhatott be urának s erre András egész seregével a magyar határra vonult vissza; csak egy kis csapatot hagyott hátra Bécs megszállására és nyugtalanítására. Hívei közül sokan sürgették, hogy a Dunán átkelve, támadjon Ausztria balparti részeire, de ő inkább a békét kereste. A két érsek újra felment Bécsbe s most sikerült is kedvező feltételek mellett fegyverszünetet kötniök. A végleges békekötés augusztus 26-án — a morvamezei csata évfordulóján — történt meg Hamburgban. Két nappal utóbb Pozsony és Köpcsény közt személyesen is találkozott a két uralkodó, kik ezidő óta jó szomszédságban éltek egymás mellett. Barátságukat öt évvel később András királynak Albert leányával kötött házassága is megpecsételte.

A hamburgi békében Magyarország visszakapta a IV. László korában elvesztett egész nyugatmagyarországi területet. A várak közül azonban csak Pozsonyt, Nagyszombatot, Kaboldot és Németújvárt, mert a többinek falait a békeszerződés értelmében le kellett rombolni. Ennek a feltételnek legjobban András örült, hiszen a koronázáskor és Ó-Budán vállalt kötelezettségei értelmében úgyis meg kellett országát tisztítania a hatalmaskodó uraknak rablófészekül szolgáló váraitól. A megállapodás azonban mégis súlyos bonyodalmak okozója lett. A nyugati határszél magánvárainak lerombolása elsősorban a Kőszegieket érintette s e békepont voltaképen mindkét uralkodó részéről ő ellenük volt irányítva, akik Albertnek oly sok borsot törtek az orra alá s akiknek hűségében András sem nagyon bízott. Bizalmatlanságát a következmények teljes mérfékben igazolták.

Az Anjouk fellépése

Az év végén megérkezett az országba János jesi-i püspök, IV. Miklós pápa követe, s a főpapokat és főurakat sorra felkereste, puhítgatta, hogy András hűségéről letérve, az Anjouk mellé álljanak. Magyarország — mondotta — a római egyház alá tartozik, ne túrják hát, hogy azt valaki a pápa tudta nélkül és az egyház sérelmére birtokában tartsa. Ladomér és püspök-

társai a magyar főurak nagy többségével együtt tisztelettel meghallgatták a pápa követének érvelését, de az ősi magyar jogszokásra, András kétségtelen trónöröklési jogaira hivatkozva, szilárdan kitartottak királyuk mellett. Kőszegi Iván azonban tárgyalásokat kezdett a püspökkel s ezek eredményeként testvéreivel és többi híveivel együtt az Anjouk hűségére tért. Mint egykor apja Istvánt s ő maga oly sokszor Lászlót, azt a királyt is hűtlenül elhagyta, akit másfél évtized előtt László ellenére ő maga hozott először Magyarországra. 1292 januárjában már formális megbízást kapott Árpád-házi Mária nápolyi királynétól, hogy indítson háborút a „trónbitorló“ és hívei ellen. Ugyanekkor örökös hűbérül kapta meg Sopron és Vas vármegyéket. Az Anjouk pártjára állt Subich Pál tengermelléki bán is két testvéreivel, ők egész Horvátországot kapták hűbérül Máriától, fel egészen Modrus vármegyéig. Ugyanekkor erősítette meg Mária a vegliai Frangepán-grófokat északhorvátországi örökös ispánságaik, Babonics Radoszlavot — László egykori bánját — Gorica és többi uradalma birtokában. Egyidejűleg végleg lemondott fia javára trónigényéről. Martell Károly pedig magát magyar királlyá proklamálva, megerősítette anyja adományait és unokatestvérének, Dragutin István szerb király és Árpád-házi Katalin hercegnő László nevű fiának adta Szlavóniát.

Kőszegi Iván árulásával a pártok koalíciója felbomlott. Az ország újra két táborra szakadt. Mint IV. László idejében, ismét szemben állt egymással az idegenszemű Kőszegi-párt és az Árpád-házhoz törhetetlen hűséggel ragaszkodó magyar főurak és főpapok pártja. Az erőviszonyok azonban mások voltak, mint tíz esztendővel előbb. A Gutkelek és Borsák kitartottak a törvényes magyar király mellett s a királyi párt erejét fokozta az odatartozó főpapok, Lodomér és János hatalmas egyénisége is. A Kőszegiek új és erős szövetségest nyertek a tengermelléki urak, a Subichok, Frangepánok és Babonicsok személyében, de ezek messze voltak s az ország szívében lejátszódó eseményekbe nem igen avatkozhattak be. Mire pedig a harc 1292-ben kitört, a Babonicsok is Andráshoz pártoltak. Magyarország néhány oligarcha kivételével egységesen állt András mellett, ki a hűtlen Kőszegiek helyébe nádorává Szentemágocs-nembeli Mihályt, tárnokmesterévé a néhai derék Rátót Lóránt nádor öccsét, Istvánt, szlavón banná a hűségére tért goricai Radoszlavot nevezte ki s ily módon újjáalakított kormányával nagy sereg élén indult a Dunántúl és a Dráva vidéken pusztító felkelők ellen. Útjában mindenütt győzelmesen forgatta fegyverét, de augusztus elején — csekély kísérettel kelvén útra — Iván kezébe került és háromhavi fogság után csak kezesek árán szabadulhatott. A királlysértő merénylet nem befolyásolta az események folyását, de Ivánnak mégis büntetlenséget biztosított, mert András nem sodorhatta veszedelembe

érette börtönben szenvedő híveit. Erre pedig Ivánnak most nagy szüksége volt, mert a király hatalma kiszabadulása után nagyon megnövekedett, Károly pedig IV. Miklós halálával elvesztvén legfőbb pártfogóját, egyelőre minden akciót beszüntetett.

András és Tomasina kormányzata

András dunántúli és szlavóniai sikere lehetővé tette, hogy az erélyes Morosini Tomasina is eljusson végre fiához. A tengerpartról Radoszláv bán fegyveres kíséretével jött Szlavóniába és onnét Budára, hogy fiát uralma megszilárdításában teljes erővel támogassa. A politika cselszövéseiben járatos velencei patricius-család leánya valósággal uralkodótársa lett fiának, ki ekkorra már kiismerte embereit és azokkal vette magát körül, akikben teljesen megbízhatott. Mint egykor IV. László mellett Csák Máté, Rátót Lóránt és néhány társuk, úgy álltak most András oldalán Aba Amadé, Rátót István és fiai, Pécz Apor, a Balassa-család öse: Miklós fia Dömötör, az öreg Ákos Ernye bán fia: István és Hahót Atyusz, a királynak legrégebb és legragaszkodóbb híve. Új kormányát 1293-ban alakította meg. Nádorrá Amadét, országbíróvá Aport, tárnokmesterré Domokost, lovászmesterré az erőszakos Csák Péter fiát: Mátét, étekhordóvá Rátót Lászlót, pohárnokmesterré Rátót Miklóst, a fiatal királyné tárnokmesterévé Ákos Istvánt, az öreg királyné udvarbírájává pedig Hahót Atyuszt nevezte ki. Ezek a férfiak voltak — Csák Máté kivételével haláláig — állandóan környezetében s ha a nádori méltóságot később rövid időre kénytelen volt is újra Kőszegi Miklósnak adni, tanácsadói és támaszai mindig ezek maradtak. Az erdélyi vajdaságot Borsa Lóránt még egy évig megtartotta, de ekkor hűtlenségbe esvén, Kán László — IV. Béla nádorának és bánjának unokája, IV. László országbírájának és vajdájának fia — lépett helyébe. A szlavón bánóságban is megmaradt Radoszláv, de nem a korábbi hatalommal, mert Szlavónia s utóbb a felkelőktől legjobban veszélyeztetett Dunántúl kormányzatát is a király tetterős anyja vette át, mint „egész Szlavónia és a Dunától a tengerig terjedő részek kormányzója.“ A tenger melléki bánóságban nem történt változás, mert Subich Pál, András hatalmának növekedéséről és Martell Károly visszavonulásáról értesülve, még 1293-ban meghódolt. András az Anjouk ígéretét valóráváltva, örökös hűbérül adta neki a dalmát és horvát bánágot. András és Tomasina uralma a legszebb reményekre bízott, de nemsokára újra felütötte fejét a polgárháború réme.

Belviszállyok

A hatalmaskodáshoz, garázda élethez és önrendelkezéshez nagyon is hozzá szokott uraknak nem tetszett az anyakirályné megérkezése óta mindérelýesebbé váló kormányzat. Országszerte mozgolódni kezdtek, de akciójuk nem volt politikai természetű, csak a hatalom és vagyonszerzés vágya izgatta őket.

Különös kedvvel pusztították, sarcolták az egyházi vagyont. A felkelések sorát Borsa Lóránt nyitotta meg a váradi püspökség ellen indított támadásával. A Hontpázmány-nemzetség egyik ága az esztergomi érsekséget támadta. Csák Máté lovászmester a Kőszegiekkel versenyt pusztította a pannonhalmi apátság jószágát. A néhai Mojs nádor rokonai a pécsi püspökkel álltak harcban. S még az esztergomi polgárok is harcbaszálltak érsekükkel. Az egész országban mindenütt az erőszak, jogtalanság, hatalmaskodás tünetei kezdtek újra kiütközni s a délvidéken az Anjou-párt szervezkedése is újra megindult. Elsőnek Subich Pál tért le nem régi keletű hűsége útjáról. 1295-ben báni tartományát Károly „magyar királynak ajánlotta fel s tőle vette azt örökös hűbérül birtokába. Radoszláv bán is megkísérelte — sikertelenül bár — Tomasina erélyes uralmát lerázni s a Kőszegiek csak kedvező alkalomra vártak, hogy az Anjouk zászlaját újra felemeljék.

A mozgolódás háttérében az új pápa hatalmas alakja tűnik fel. VIII. Bonifác (1294—1303) — VII. Gergely politikai törekvéseinek utolsó nagy képviselője — az utóbbi évtizedekben hanyatlásnak indult pápai világalalom megszilárdításán, III. Ince és IV. Gergely egykori hatalmának helyreállításán buzgólkodott. András uralmában nemcsak a magyar királynak hivatalosan elismert Károly jogainak bitorlását, hanem a pápa hűbérüri jogának nyilvánvaló sérelmét is látta. Ezért mindjárt trónralépte után érintkezést keresett a magyar főpapokkal, hogy a helyzetről világos képet kapjon és jól előkészíthesse a szentszékek hűbéri esküt tett pártfogolt ja trónfoglalását. A magyar püspökök azonban Ladomér és János érsekekkel az élükön bölcs hallgatásba burkolódtak, mert a szentszékekkel újj áthúzni nem akartak, viszont a magyar jog és törvény álláspontjáról semmiképen sem voltak hajlandók letérni. Bonifác pápa mégis megtalálta a maga emberét Bicskei Gergely fehérvári prépost személyében, „akit nemes származása, tudománya, politikai jártassága és hatalmas barátai, rokonai,“ de főképen az egyházi érdeket mindenek fölébe helyező engedelmsége tett alkalmassá a pápa céljainak előmozdítására. Mielőtt azonban az Anjou-párt kiléphetett volna a küzdőterre, Martell Károly 1295-ben váratlanul meghalt. Jogainak örökébe anyja, „Mária magyar királyné“ — nyilván a pápa jóváhagyásával — fiának Habsburg Klemenciától született hétéves fiát, Károly Róbertét iktatta. Ezidőóta a kis Caroberto viselte apjához hasonlóan Magyarország királyának címét, de igényei realizálására egy-két esztendeig nem mertek gondolni. Anyja, pártfogói és magyar hívei egyelőre megelégedtek a talaj rendszeres megmunkálásával, a kis herceg majdani trónfoglalásának céltudatos előkészítésével.

András király az Anjou-párt mozgolódásának hírére szorosabbra fűzte a szövetséget Albert osztrák herceggel s mi-

után ennek Ágnes leányát nőülvette és nádorává az északnyugati részeken mindnagyobb vagyont és hatalmat szerző Csák Máté lovászmestert nevezte ki, 1297 nyarán osztrák segítséggel indult a Kőszegiek megfékezésére. A fegyveres küzdelemnek a tél vetett véget anélkül, hogy András és Albert döntő győzelmet tudtak volna kivívni, pedig a királyhű főurakon kívül az egész főpapság András oldalán küzdött s Ladomér érsek a lázadó Ivánt az egyházból is kiközösítette.

1298-ban német földön akadt dolga Andrásnak. Habsburgi Albert végre elérkezettnek látta az időt, hogy Nassaui Adolfot (1292—1298), kit Rudolf halála után az ő mellőzésével választottak királlyá, megtámadja s a német trónt magának szerezze meg. A királyukkal elégedetlen választófejedelmeket Bécsbe hívta tanácskozásra s ugyanakkor vendégül hívta vejét, a magyar királyt. A találkozó eredményeként Albert harcra kelt Adolf ellen. A német fejedelmek egyesült seregét András szövetséges csapata kísérte Dömötör zólyomi és pozsonyi ispán vezérlete alatt. A hadban jobbára felvidéki nemesek és várjobbágyok vettek részt. A jó katona hírében álló magyarokat Albert herceg saját seregébe osztotta be és maga vezérelte a göllheimi csatában, hol ellenfelén teljes diadalt aratva, a trónt — apja példájára ismétcsak a jó barátnak bizonyult magyar király segítségével — magának megszerezte. A bécsi találkozóra András és osztrák felesége magukkal vitték a király első házasságából való kis leányát, Erzsébetet s őt a szintén jelenlévő II. Vencel cseh király fiával ünnepélyesen eljegyezték. Az új szövetség éle Csák Máté ellen irányult, aki a királlyal erőszakoskodásai miatt összezőrdülve, odahagyta a nádori méltóságot s az északnyugati felvidéken a királyi hatalomtól független fejedelemséget alapított.

Trencsényi Csák Máté — vagy mint kortársai nevezték: Mátyus — éppoly erőszakos és kíméletlen ember volt, mint apja, de törekvései, politikája inkább Csák Péter nagy ellenségére, Kőszegi Henrikre emlékeztetnek. Mátéban jóformán semmi sem volt meg hasonlónevű nagybátyja és erőszakos apja hűségéből és ragaszkodásából. Szolgált a királyt, míg érdeke úgy kívánta s míg udvari méltóságának leple alatt oly vagyont harcolhatott össze, amely még ebben a zavaros időben is egyedülálló volt az országban. Az északnyugati felvidéken Trencséntől, Túróétól, Liptótól le a Dunáig s a Morvától Nógrád, Heves és Gömör megyék nyugati részéig összefüggő láncolatot alkottak várai és birtokai. E hatalmas területen a nemesek, sőt a nagybirtokosok is kénytelenek voltak hűbéresévé szegődni, uraságát elismerni, mert ha nem tették, kihívták borzasztó támadását s ezzel szemben sem a király hatalma, sem a maguk ereje meg nem védhette őket. Trencsényi várában Máté fejedelmi udvart tartott, volt nádora, tárnokmestere, cancellárja s mióta a királlyal összezőrdült, a hatalma alatt tartott

ország részben — nádori jogkörét továbbra is bitorolva — ön-hatalmúlag ítélkezett mindazokon, akik neki ellenszegülni, híveit támadni merték. Magát a felvidéki nemesurak hűbérurának tartotta s mikor a Divék-nembeli Iroszló és Barlós — a Bossányiak ősei — egyik hívét az országbíró előtt perbefogták, mint valami uralkodó herceg, hűtlenséggel vádolta és bírói széke elé bajvívásra idézte őket. Mikor pedig a király emiatt felelősségre vonta s a bajvívókat maga elé rendelte, kijelentette, hogy a dolog csak reá tartozik, nem a királyra és az ő szolgálatában álló bajvívó felet eltiltotta a megjelenéstől. Odáig nem vetemedett, mint a Kőszegiek, kik Árpád véret megtagadva idegen uralkodóknak ajánlották fel hódolatukat, de ha nem is szegődött másnak táborába, független fejedelemtént támadta és gyengítette Andrást, ki épp ezidőben legerősebb támaszát, barátját, Lodomér érseket is elvesztette.

Az 1298/99. évi országgyűlések

Az esztergomi káptalan többsége 1298 januárjában a fehérvári prépostot választotta meg Lodomér utódává és Bicskei Gergely, hogy a pápai megerősítést elnyerje, szembefordult királyával. A bécsi találkozóra még elkísérte Andrást, de nyáron már meg sem jelent az Anjouk trónigényével és a pártjukra állt hatalmaskodókkal szemben állástfoglaló pesti országgyűlésen, mert Bonifác pápa időközben — Lodomér haláláról és Gergely megválasztásáról értesülve — szakított eddigi tartózkodásával és nyíltan az Anjouk mellé állt. A sebenicői püspökség ügyében 1298 májusában kelt bullájában már Mária magyar királynénak tanácsára hivatkozott. Gergely választott érsek pedig megtagadva előde hagyományait, Kőszegi Ivánnal, a Subichokkal és az Anjouk más titkos híveivel kezdett tanácskozni, fondorkodni, miképen ültethetnék András helyébe a kis Carobertet, a pápa hűbéres királyát.

A most választott esztergomi érsekkel szemben János kalocsai érsek, az összes püspökök s az említett oligarchákon kívül a főurak is mind rendületlenül kirtartottak András mellett. Odahaza mindegyik szívesen játszotta a kiskirályt, foglalt, hatalmaskodott és verekedett, de a királykérdésben ragaszkodtak elvi álláspontjukhoz s mikor Csák Máté hűtlensége és Gergely érsek állásfoglalása miatt az Anjou-párt mozgolódása veszedelmes méreteket öltött, ünnepélyes deklarációban biztosították Andrást törhetetlen hűségükről és erélyes rendelkezéseket tettek a zavaros állapotok megszüntetésére. Az 1298-i országgyűlésre „a király úrnak és az ország báróinak hozzájárulásával és felhatalmazásával a pesti minorita templom mellett“ — a Rákosmezőn — „egybegyűlt főpapok és egyházi személyek Magyarország összes nemeseivel s a szászok és kúnok mindegyikével a Szentlélek kegyelmét segítségül hívva tanácskozáván,“ határozatban mondták ki, hogy „a királyi törzsből származó András úrnak, mint az ország természetes urának hódolnak és

hogy személyében a királyi méltóság teljes fenségében tündökölhessen, minden bármikor és bárki által jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi javakat,“ valamint a jogtalanul elfoglalt egyházi és nemesi javakat is „teljes joggal visszaszolgáltassák“ s a hatalmaskodó bárók és más országalakosok megfélemtessenek. Mindazokra pedig, akik e rendelkezést megszegve, az elfoglalt javakat három hónap alatt vissza nem adják vagy ezután hatalmaskodnának, az országgyűlésen jelenlevő főpapok tekintélyével kimondták az egyházi átkot, ami alól csak a kalocsai érsek adhat feloldozást összes püsnöktársai hozzájárulásával. Ennek a büntető szankciónak maga a király is alávetette magát. Külön oklevélben mondott le minden átok alól mentesítő kiváltságáról az esetre, ha a határozatok végrehajtásában, a hatalmaskodó bűnösök üldözésében hanyag volna s hozzájárult, hogy ily esetben a kalocsai érsek püspöktársai meghallgatásával kiközösíthesse. Alkotmányjogi szempontból nagyjelentőségű lépés volt, hogy az országbárók hatalmának ellensúlyozására a főpapi és nemesi rend „a királyi udvar és az ország helyesebb kormányzása“ végett országgyűlési határozattal képviselőket delegált a királyi tanácsba. Hasonlóképpen biztosított a vármegyei nemesi önkormányzat befolyása kiküldött bírái útján a nádor és más királyi bírák vidéki törvénykezésénél.

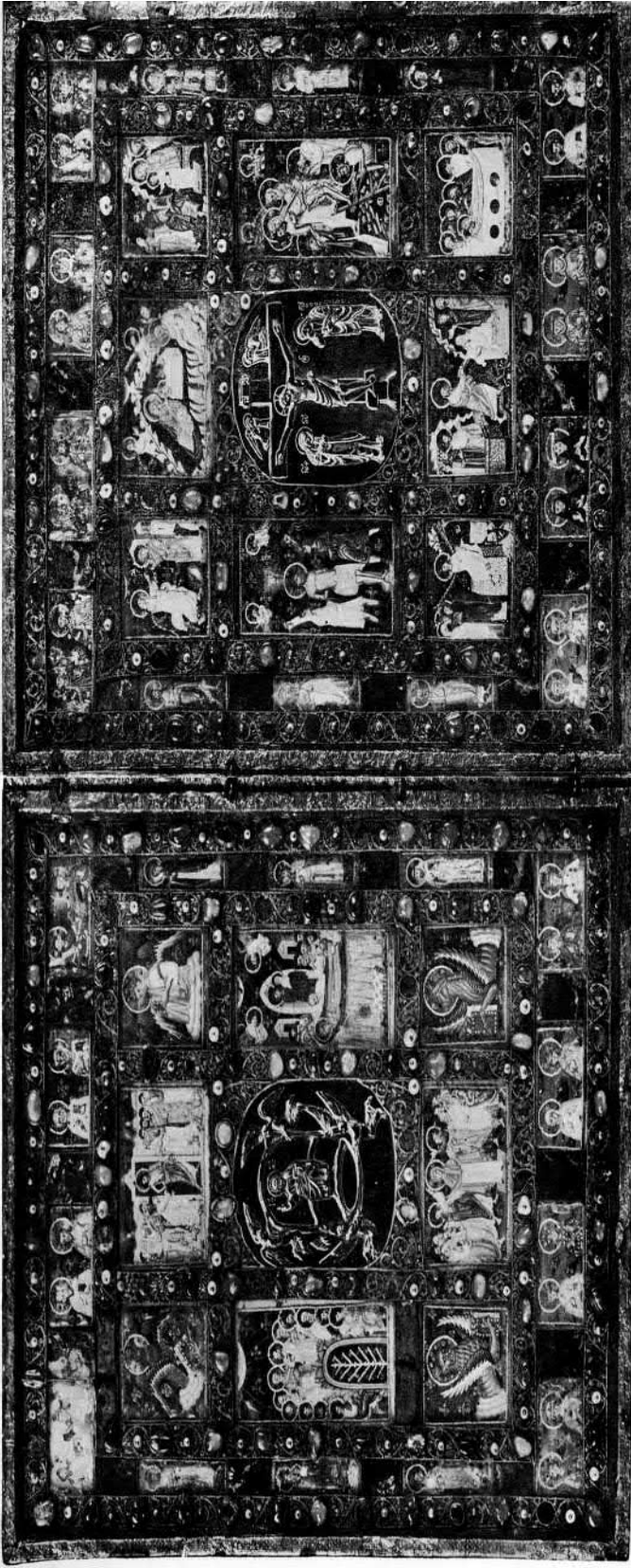
Az országgyűlés szétoszítása után országszerte megindult a nagy és kis rablók, hatalmaskodók üldözése, a jogtalanul elfoglalt királyi javak visszaszerzése. Ennek a statáriális gyorsasággal folytatott eljárásnak siettetése végett a nádori hatáskört megosztották Pécz Apor és az ifjú Rátót Lóránt közt. Ez a Dunától keletre eső alföldi részeken, Apor a Dunántúl működött. Mellettük az anyaországban még Ákos-nembeli István országbíró, az erdélyi részeken Kán László vajda, Szlavóniában pedig a király hűségére tért Borsa Kopasz bán buzgólkodott. Tisztító munkájuk azonban nehezen haladt előre. Az 1299. évi országgyűlés kénytelen volt újabb büntető rendelkezéseket hozni s az eljárást is részletesen szabályozni, mert a jogi kérdések tisztázatlansága miatt a bírák működése igen sok nehézségbe ütközött.

Közben az Anjou-párti agitáció sem szünetelt, sőt új erőre kapott, mikor a pápa Gergelyt fehérvári préposti méltóságában is meghagyva, kinevezte az esztergomi érsekség kormányzójává és felhatalmazta, hogy a pápai intézkedés ellen támadókat egyházi átokkal sújtsa. Nem sokkal utóbb megbízta Kőszegi Iván ügyének vizsgálatával is, ki a Ladomér által rája kimondott átok alól felmentést kért, ravaszul azt állítva, hogy igaztalanul azért sújtották e büntetéssel, mert csak a pápa által megerősített királyt ismerheti el s így Andrást nem volt hajlandó elismerni. Arról persze bölcsen hallgatott, hogy annakidején ő maga hozta be először az országba trónkövetelőnek törvényes királya, IV. László ellen. Iván mellett Gergely Csák Mátéra is

számított, ki a felvidéken most már teljesen független fejedelemsként uralkodott és mibe sem vette András ellene irányuló intézkedéseit, de eddig az Anjou-párttal nem lépett szorosabb összeköttetésbe.

Gergely érsek nem ismerte el magára kötelezőnek a részvétele nélkül tartott országgyűlések határozatait, a rajtuk való részvételt pedig egyenesen megtagadta. A király meghívását s a kibékülés útját egyengető főpapok közbenjárását ridegen visszautasította és pápai követségére hivatkozva, Veszprémbé hívta tanácskozásra, zsinatra a püspököket, hol Kőszegi Iván volt az úr. A püspökök ennek a meghívásnak nem tettek eleget, mert cseltől tartottak s Gergely pápai követségét sem ismerték el, arról semmiféle hivatalos értesülésük nem lévén. Az öreg Péter erdélyi püspök, Pál esztergomi nagyprépost és Kőszegi Henrik — ki ezidőben bátyját odahagyva, már András pártjához csatlakozott — hiába kérlelték, békítették s hiába kérték, mutassa be, miféle megbízása van a pápától, Gergely ment tovább a maga útján. Az 1299. évi országgyűlésre egybegyűlt rendek végül is megsokalták királyellenes akcióját s határozatot hoztak, hogy az általa netán kimondandó egyházi átkot és büntetéseket érvénytelennek tekintik. Imre váradi püspök pedig a király, főpapok, bárók és nemesek megegyezésével és egész Magyarország nevében a pápához fellebbezett Gergely érseki kinevezése ellen, mert hűtlenül viselkedett a királlyal és az országgal szemben, az egyházból Ladomér érsek által kiközösített gonosztevőkkel szövetekezett és őket a kánonok ellenére az átok alól felmentette, noha négy király ideje alatt rettentő bűnöket követtek el s valósággal pestisei az országnak. Fellebbezésében felsorolta név említése nélkül Kőszegi Iván és társai egész bűnlajstromát, felajánlotta vádjainak a pápai szék előtt leendő bizonyítását és András királyt egész Magyarországgal a szentszék oltalmába ajánlotta. A bátor szónak meg is volt a hatása Rómában. Bonifác pápa nem adta ugyan fel az Anjouk ügyét, de nyíltan nem fordult szembe Andrással.

A szentszék diplomatikus magatartásából és Gergely viselkedéséből mégis megállapítható volt, hogy az Anjouk támadásával számolni keli s a király és a rendek komolyan hozzáláttak a védelem megszervezéséhez. A leginkább veszélyeztetett vidék Szlavónia volt, mivel Horvátország és vele Bosznia is nyíltan az Anjouk mellett állt. Félni lehetett, hogy a kis Károly Róbertnek Subich Pál és a bosnyák bán csapataival erősödött serege könnyen legyőzi az észak-horvát és szlavóniai urak amúgy sem nagyon szilárd ellenállását. Babonics fiai ugyan ezidőben már újra meghódoltak s a báni méltóságot Borsa Kopasztól megint Babonics fia István vette át, de hűségük tartósságában bízni alig lehetett. Tomasina királyné pedig minden erélyessége mellett is asszony volt, kire háborús összeütközés esetén számítani nem lehetett. András ezért a főurak és nemesek hozzájárulásával a

III. *András diptichonja.*

I. ANDRÁS DIPTICHONJA, A BERNI VÁROSI MŰ-
EUMBAN. Fával bélelt ezüstlap, poncolt díszítéssel, hártýára
?stett és kristállyal borított miniatűrökkel, két vésett bizánci
övei. Velencei, vagy velencei hatás alatt készült magyar mii,
wlyet III. András halála után özvegye, Habsburg Ágnes, vitt
vájcba. A jobboldali tábla felső sorában a két középső keret-
en Szent István, Szent Imre, Szent László és Szent Erzsébet
miniatürképe látható.

velencei köztársaság tanácsában megfelelő politikai és katonai iskolázottságra szert tett nagybátyját és nevelőapját, Morosini Albertét hívta be anyja támogatására s őt utódaival együtt a magyar nemesek közé iktatva, Szlavónia hercegévé nevezte ki. Ugyanekkor Csák Máté ellen is büntető hadsereget indított Dömötör zólyomi ispán vezérlete alatt, a hűtlen Gergely kezéből kivett érseki javakat pedig az esztergomi ispánsággal együtt Divék-nembeli Bariősre és Iroszlóra — Máté elkeseredett ellenségeire — bízta. Mivel pedig a Csákok és Kőszegiek együttes fellépése igen nagy veszéllyel járhatott, a hozzápártolt Kőszegi Henrik és Miklós közvetítésével Ivánnal is tárgyalásokat kezdett. A garázda főúr a királyi családdal kötött rokonság árán kész is volt az Anjouk ügyét cserbenhagyni. Morosini Turko — Albert unokája — nőül vette Kőszegi Henrik leányát s a házasság alkalmával Iván is megtért András hűségére.

A készülődés nagyon időszerű volt. „Az utolsó aranyágacska“ hívei 1300 tavaszán Subich Györggyel az élükön nyílt fellépésre határozták magukat. András és hívei bizalommal néztek az összeütközés elé, mert Csák Máté és rokonsága kivételével egész Magyarország a király táborában volt, elszánva magát, hogy „született urát még a pápa ellenében is szolgálni, védeni fogja.“ Velencéből is biztatták Andrást. Izenték, hogy a pápa nem avatkozik a küzdelembe, semleges marad, menjen hát András egész hadával a gyermek ellen, fogja el és küldje ajándékba Bonifácnak. De a királyt más gondok tartották fogva. Édesanyja hirtelen megbetegedett s az év végére meghalt. Andrást nagyon megviselte a csapás. Tomasinában nemcsak anyját, hanem legfőbb'támaszát, buzdítóját és uralkodótársát vesztette el. Nemsokára maga is megbetegedett s 1301 január havának 14. napján a budai várban meghalt.

Árpád nagyszerű képességekkel, jeles tehetségekkel, kitűnő uralkodói készséggel bőven megáldott nemzetségének sorsa betelt. „S az ország főpapjai, bárói, nemesei és minden rendű lakósa“ — így írta Ákos István országbíró, András király leghívebb barátja — „Ráchelként elsiratván Szent István első magyar király nemzetségének, vérének, törzsökének atyai ágon kisarjadt utolsó aranyágacsáját, sokat tépelődve gondolkodának, Isten kegyelméből hol s mikép találnának maguknak a szent királyok véreből sarjadt új királvt.“

K Ú T F Ő K É S I R O D A L O M

Zárójelbe [] tett részek az I. kiadás óta felgyűlt anyagra vonatkoznak.

ELSŐ KÖNYV AZ ŐSIDŐKTŐL A XII. SZÁZAD VÉGÉIG.

A történeti vizsgálódás tárgya elmúlt eseményeknek és jelenségeknek sorozata s így közvetlen szemlélődésünknek, érzelmi tapasztalásunknak hozzá* férhetetlen. Ezért kerülő úton, az események és jelenségek töredékes marad* ványainak és többé*kevésbé szubjektív leírásának, az esetlegesen korunkra jutott történeti forrásoknak vizsgálatával igyekszünk hozzáférközni. E forrá* sokból kell a történeti folyamat képét rekonstruálnunk.

A történelem forrásai írott történeti művek és a múltból fennmaradt mindenféle emlékek, maradványok. Az őstörténet híjával van az írott forrá* soknak. Rekonstruálásánál csak történeti maradványokra: nyelvi, régészeti, embertani és néprajzi emlékekre támaszkodhatunk. A magyar előidők és rokonnépek történetére vonatkozóan a kínai évkönyvek, majd az V. századtól a római, bizánci, arab, perzsa, szír és örmény irodalom nyújtanak adatokat és tájékozást. A IX. század vége óta a német, olasz és francia szerzetesírók latinnyelvu krónikáiban és évkönyveiben, a nyugati történetírók műveiben találunk értékes adatokat a magyarok viselt dolgaiáról, főképen haditetteiről. A honfoglalásnak s a X—XII. század történetének becses forrásai a XI. század végén írásbafoglalt, de — sajnos — elveszett *Gesta Ungarorum* nyomán írt XII—XV. századi gestáink és krónikáink, melyek elbeszélését az oklevelek, jogszabályok és egyéb emlékek hosszú sorozata egészíti ki.

A hazai elbeszélő forrásokat *Schwandtner* (*Scriptores rerum Hungarica* rum*, I—III. Bécs, 1746—1748), *Endlicher* (*Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Sangallen, 1849) és *Mátyás Flórián* (*M. Florianus: Historiáé Hun* garicae Fontes Domestici*. I—IV. Pécs, 1881—1885) adták ki. [Korunk szín* vonalán álló kritikai kiadásukat most készíti elő a legkiválóbb szakértők közre* működésével *Szentpétery Imre* (*Scriptores Rerum Hungaricarum Saeculi XI—XIII.*)]. A külföldieket a *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores*, a bonni *Corpus Scriptorum Hist. Byzantinae*, *Muratori: Scriptores rerum Italicarum* kötetekben, *Bielowszky: Monumenta Poloniae historica* I. 1864, *Hodinka: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. 1916. c. kiadványaiban találjuk. [A bi* zánci írókról kimerítő tájékozódást ad *Moravesik Gyula: A magyar történelem bizánci elbeszélő forrásai. (Hóman: Magyar Történetud. Kézik. 1/6. B.)* 1934.] Az arab, szír és perzsa írók magyar vonatkozású helyeit boldogult barátom, *Kmoskó Mihály*, fordításában használhattam, aki jelenleg az Országos Szé* chenyi Könyvtárban őrzött, sajtórakész művét annakidején szíves készséggel bocsátotta rendelkezésemre. Az okleveles anyagot tartalmazó forráskiadvá* nyok teljes jegyzékét adja *Szentpétery: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. Budapest, 1923—1927, VIII—XIII. 1. [A XI—XII. századi eredeti oklevelek teljes jegyzékét ld. *Jakobovich—Pais: Ó*magvar olvasó* könyv*. 1929.] A törvények gyűjteménye: *Corpus Juris Hungarici*. Szerk. *Márkus Dezső*. Ford. *Nagy Gyula* I. 1899; *Závodszy: A Szt. István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok*. Budapest, 1904; *Kováichich 3. N.: Sylloge decretorum comitialium regni Hungáriáé*. Pest, 1818. [István törvényei admonti kéziratának kritikai szövegét hasonmással és magyarázatokkal adta ki *Bartonic Emma: Szent István törvényeinek XII. századi kézírata: az Admonti Kódex*. 1935.] A régészeti anyag publikációi: *Hampel: A honfoglaláskor emlékei (Magyar Honfoglalás kútfői. 1900)* és Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről. 1907, [továbbá az újabb kutatók, különösen *Fettich Nándor* számos tanulmánya és kisebb dolgozata]. A numizmatikai anyagot ld. *Réthy: Corpus Nummorum Hungáriáé* I. 1899. (*Zimmermann Pótlékával*); *Hóman: Magyar pénztörténet*, 1916. függe-

léke. Mellettük természetesen a többi kisebb forráskiadványt és közleményt is használtam [amelyekről részletesen *Bartoniék Emma: Magyar történeti forráskiadványok (Hóman: A Magyar Történettudomány Kézikönyve, 1/3). 1930. tájékoztat].*

A forrásanyag kritikáját illetően lásd *Marczali: A magyar történet kútfői az Árpádok korában, 1880; Hóman: A forráskutatás és forráskritika története (Magyar Történettudomány Kézikönyve. I. 3), 1925; Gárdonyi: A történeti segéd tudományok Magyarországon (Magyar Történettudomány Kézikönyve. II. 1), 1926; Szentpétery [Magyar Oklevéltan. (U. ott, II. 2.), 1930.] és Az Árpád házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1923—1927; Karácsonyi: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. 1902. (Pótlások: Történ. Tár, 1908.)*

A középkori hazai történetírás forráskritikai értékelése tekintetében korábbi művemre (*Hóman: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. sz. leszármazol. Budapest, 1925*) és *Domanovszky* alapvető tanüiményaira (A Budai Krónika, Kézai Krónikája stb.) utalok. [V. ö. *Scriptores Rerum Hung. Saec. XI—XIII. Szerk. Szentpétery Imre* kritikai bevezetéseit.]

A folyóiratok közül főleg a Magyar Történelmi Tár, Történelmi Tár, Századok, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Hadtörténelmi Közlemények, Turul, Erdélyi Múzeum, Archaeologiai Értesítő, Numizmatikai Közöny, Ethnographia, Néprajzi Értesítő, Magyar Nyelv, Népünk és Nyelvünk, Nyelvtudományi Közlemények, Ungarische Jahrbücher értékes forrásközleményeinek és részlettanulmányainak vettem hasznát.

Állandóan használt segédkönyveim voltak *Karácsonyi: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III. 1900; Wertner: Az Árpádok családi történelme. 1892; Csánki: Magyarország történelmi földrajza I—III. és V. 1890—1913; Rupp: Magyarország helyrajzi története. I—III 1870—1876; Bartal: A magyarországi latinság szótára. 1901; Szamota-Zolnai: Magyar oklevél-szótár, 1902; Gombocz—Melich: Magyar etymológiai szótár, I—XI. füzet.*

A törzsszervezet és keresztény királyság korának megítéléséhez, forrásainak és jelenségeinek értékeléséhez századunk részletkutatása egészen új adatokat és szempontokat hozott felszínre, melyek a korábbi feldolgozások eredményeit egészükben és részleteikben is módosították. Mindazonáltal igen nagy hasznát vettem *Pauler Gyula* műveinek (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 1900; A magyar nemzet története az Árpád házi királyok korában. I—II. 2. kiadás 1899.). A forrásanyagot kimerítően tárgyaló gazdag jegyzetanyagukai és többnyire ma is helytálló kritikai megállapításaikkal igen sok fáradságtól kíméltek meg. Az események kronológiája s a források és tények külső kritikája tekintetében *Pauler* eredményei ritkán szorultak módosításra. *Manczali Henrik* (Magyarország története a *SzilágyiÁéXe* Magyar Nemzet Története I—II. kötetében. 1896) a tények fejlődésbeli összefüggése és alkotmánytörténeti értékelése tekintetében egészíti ki becses megfigyelésekkel *Pauler* munkáit. Ezeket, valamint *Pray György, Katona István, Szalay László, Horváth Mihály, Szabó Károly,* az újabbak közül *Domanovszky Sándor, Szekfü Gyula, Erdélyi László* összefoglaló műveit s az Árpádok korával foglalkozó részlettanulmányokat eredménnyel forgattam, részletmegállapításaikat — a forrásokban igazolást nyervén — nem egyszer magamévá tettem. [Az első kiadás óta megjelent rövidebb összefoglalások *Eckhart Ferenc: Magyarország története. 1933; Asztalos Miklós* és *Pethő Sándor: A magyar nemzet története, 1933. Macúrek: Déjiny Madárú a Uherského státu, Prága, 1934. c. bibliográfiával jól felszerelt és tárgyilagos hangú összefoglalásában a magyar kutatás részleteredményeinek részben cáfolatával, részben célzatos beállításával igyekszik a magyarságot lekicsinyelni, a középkori királyságot magyar jellegétől megfosztani s a nemzetiségek, főleg a „cehszlovákok“ történeti szerepét igazolni. E mű tudományos értékét teljesen lerontja propagandisztikus színe és célzata.]*

A korszak történetének s az idevágó részletkérdéseknek irodalmi feldolgozásairól egyébként a közkezen forgó bibliográfiák tájékoztatnak. Az Árpád házi fejedelmek és királyok korának legrendszerebb bibliográfiáját *Mangold Lajos* állította össze A magyarok oknyomozó története. 4. kiad.

Bpest, 1903. c. középiskolai tankönyvében és a *Csánki Dezső* szerkesztésében megjelent Árpád és az Árpádok. Bp. 1908. c. díszmű függelékében. Nehezebben kezelhető, de teljesebb anyagot ad *Pauler Gyula* idézett műveinek jegyzeteiben. Jó szolgálatot tesznek *Timon Ákos* Magyar alkotmány és jogtörténete a maga bőséges irodalmi felsorolásaival, *Margalits Ede*: Horvát történelmi repertórium. I—II. 1900—1902. és *Szinnyei József* sokféle bibliográfiái. [A külső kapcsolatok alapos bibliográfiáját adja *Horváth Jenő*: Az Árpádok diplomáciája 1001—1250, 1931.]

A magyar történet keretében az összefüggés miatt érintett kültörténeti események vázolásához az adatokat leginkább a közismert világtörténeti művekből és a szóbanforgó nemzet, intézmény vagy kor történetének összefoglaló irodalmi feldolgozásaiból merítettem, anélkül, hogy adataikkal és eseménytörténeti megállapításaikkal együtt felfogásukat is minden esetben magamévá tettem volna. Noha az újabb kutatások eredményeire lehetőleg figyelemmel voltam, nem mindig a legújabb, hanem az események részleteiről legalaposabban tájékoztató műveket vettem alapul, melyek a forrásadatokról is részletes tájékoztatást adnak. Ilyenek a későrómai és bizánci történetre *Bury*: A history of the later Roman Empire. I—II. London, 1923; *Seeck*: Geschichte des Unterganges des Antiken Welt. I—VI. Berlin, 1910—1921; *Gelzer*: Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte. (Ivan Müller's Hbuch); *Hertzberg*: Geschichte der Byzantiner u. d. Osmanischen Reiches. Berlin, 1883; *Schlumberger*: L'épopée Byzantine a la fin du X. Siècle. I—III., Paris, 1896—1905 és Un empereur Byzantin au X. Siècle: Nicephore Phocas. 1899; *Diehl*: Bizáncé, Grandeur et décadence, Paris, 1919; [*Vasiliev*: History of the Byzantine Empire. I—II. Madison, 1929]; az egyháztörténetre *Hergenröther-Kirsch*: Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte. 5. Aufl. Freiburg, 1913; *Knöpfler*: Lehrbuch der Kirchengeschichte. Freiburg, 1920; *Gregorovius*: Geschichte der Stadt Rom. III—IV. 2. Aufl. Stuttgart, 1870—1871; *Bréhier*: Le schisme orientale du XI. Siècle. Paris, 1899; L'église et l'orient au moyen age. 1921; *Norden*: Das Papsttum und Byzanz. Berlin, 1903; *Hauck*: Kirchengeschichte Deutschlands. II—III. Leipzig, 1906; *Wilken*: Geschichte der Kreuzzüge. I—VII. 1807—1832; *Röheicht*: Geschichte der Kreuzzüge, 1898; *Balanyi*: A szerzetesség története. 1923; *Fraknoi*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a szentszékekkel. I—III., 1901—1903; a frank és német történetre *Oelsner*: Jahrbücher d. fränkischen Geschichte unter König Pippin, 1870; *Abel-Simson*: Jahrbücher d. fränkischen Geschichte unter Karl dem Grossen I—II. 1888; *Simson*: Jahrb. d. fr. Gesch. unter Ludwig dem Frommen. 1874—76; *Dümmeler*: Geschichte d. ostfränkischen Reichs. I—III. 1887—1888; *Waitz*: Jahrbücher d. deutschen Reichs unter Heinrich I. 3. Aufl. 1885; *Köpke-Dümmeler*: Kaiser Otto der Grosse. 1876; *Uhlirz*: Otto II. und III. I. Bd. 1902; *Hirsch*: Heinrich II. I—III. 1862—1875; *Bresslau*: Konrad II. I—II. 1879—1884; *Steindorff*: Heinrich III. I—II. 1874—1881; *MeyenKnonau*: Heinrich IV. und V. I—V. 1891—1901; *Bernhardi*: Lothar. 1879; *Bernhardt*: Konrad III. 1889; *Simonsfeld*: Friedrich I. 1908; *Toeche*: Heinrich VI. 1867 (valamennyi a bajor akadémia „Jahrbücher der Deutschen Geschichte“ című nagy vállalatában); *Hampe*: Deutsche Kaisergeschichte im ZA der Salier und Staufer. Leipzig, 1923; *Giesebrecht*: Geschichte der deutschen Kaiserzeit. I—IV. 5. kiadás, 1881—1895; *InamaeSternegg*: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. I—III. Leipzig, 1891—1909; *Dopsch*: Wirtschaftliche u. sociale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. I—II. 1918—1920, és Die Wirtschaftsentwicklung d. Karolingerzeit. I—II. 1912—13; *Lamprecht*: Deutsche Geschichte. I—III. 3—5. Aufl. 1910—1912; *Waitz*: Deutsche Verfassungsgeschichte. I—VI. 2—3. Aufl. 1870—1896; *Schröder*: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. I—II. 6. Aufl. 1919—1922; a bajor-osztrák és cseh-morva történetre *Riezler*: Geschichte Bayerns, I. Gotha, 1876; *Doeberl*: Entwicklungsgeschichte Bayerns, München, 1916; *Büdingen*: österreichische Geschichte. I. Leipzig, 1858; *Huber*: Geschichte österreichs. I. Gotha, 1885; *Juritsch*: Geschichte der Babenberger und ihrer Länder. Innsbruck, 1894; *Pirchegger*: Geschichte des Steiermark. I. Gotha, 1920; *Uhlirz*: Handbuch der Geschichte öster-

reichs und seiner Nachbarländer, Böhmen u. Ungarn. I—II/1. Wien, 1927—1930. [*Jaksch*: Geschichte Kärntens bis 1355. I—II. Klagenfurt, 1928—1929; *Hasenöhr*: Deutschlands Südöstliche Marken im X., XI. u. XII. Jahrl. Berlin, 1927]; *Bretholz*: Geschichte Mährens. I—II. Brünn, 1893, és Geschichte Böhmens u. Mährens bis 1306. München, 1912; *Naegele*: Einführung des Christentums in Böhmen. I—II. Wien, 1915—18; Itália történetére *Hartmann*: Geschichte Italiens im Mittelalter. III—IV. Gotha, 1911—1915; *Kehr*: Rom und Venedig bis zum XII. Jh. (Quellén u. Forschungen. XIX., Roma, 1927); *Lanzani*: Storia dei comuni Italiani, 1883; *Romanin*: Storia documentata di Venezia, I—III. Venezia, 1853—1855; *Kretschmayr*: Geschichte von Venedig. I. Gotha, 1905; *Heinemann*: Geschichte der Normannen in Unteritalien. I—II. Leipzig, 1894; *Chalandon*: Histoire de la domination Normande en Italie et en Sicilie I—II. Paris, 1907; a szláv országokra *Si sic*: Geschichte der Kroaten I. Zagreb, 1917; *Jirecek*: Geschichte der Serben, I. Gotha, 1911; *Klajić*: Geschichte Bosniens. Leipzig, 1885; *Slatarski*: Geschichte der Bulgaren. I. Leipzig, 1918; [*Runciman*: History of the first Bulgarian empire, London, 1931]; *Grappin*: Histoire de la Pologne, Paris, 1922; *Hanisch*: Die Geschichte Polens. Leipzig, 1923; *Rambaud*: Oroszország története. I. Budapest, 1890; *Pantenius*: Geschichte Russlands. Leipzig, 1908; [*Lehr*: Die Anfänge des russischen Staates, Berlin, 1930]; a két oláh fejedelemségre *Hunfálvy*: Az oláhok története. I. 1894; *Jorga*: Geschichte des rumánischen Volkes. I. Gotha, 1905. A közismert egyetemes történeti műveken kívül hasznomra volt *Kötzschke*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena, 1924; *Grupp*: Kulturgeschichte des Mittelalters. I—VI. Paderborn, 1923—1925.

A középkor szellemének, ideáljainak, mozgalmainak, társadalmi és gazdasági áramlatainak megértését és a magyar viszonyok analóg értelmezését mozdították elő *Below*: Der deutsche Staat des Mittelalters. I. Leipzig, 1914. Die Ursachen der Reformation. U. ott, 1917; *Spangenberg*: Von Lehenstaat zum Ständestaat. München, 1912; *Driault*: Vue général de l'histoire de la Civilisation. I—II. Paris, 1909; *Poole*: Illustration of the history of medieval thought. London, 1884; *Taylor*: The classical heritage of the Middle Ages. New York, 1901; *Carlyle*: A history of medieval political theory in the West. Edinburgh, 1903—1909; *Fischer*: The medieval empire, I—II. London, 1898; *Gautier*: Le chevaliere, 1895; *Schultz*: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger. 1889; *Hoffmann*: Der mittelalterliche Mensch. Gotha, 1922; *Eicken*: Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung. Stuttgart, 1923; *Schmalenbach*: Das Mittelalter. Leipzig, 1926; *Rost*: Die Wahrheit über das Mittelalter. Leipzig, 1924; *Schnürer*: Kirche und Kultur im Mittelalter. I—III. 2. Aufl. Paderborn, 1927—1929; *Langlois*: La vie en France au Moyen Age du XIIe au milieu du XIVe« Siecle. 4. kötet. Paris, 1925—1928; *Beer*: Allgemeine Geschichte des Welthandels. I—III. 1860—1864; *Noel*: Histoire du commerce du mond. I—III. Paris, 1891—1906; *Heyd*: Geschichte des Levantehandels. I—II. Stuttgart, 1879; *Schaube*: Handelsgeschichte der romanischen Völker, bis zum Ende der Kreuzzüge. München, 1906; *Kowalewsky*: Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsreform. I—VII. Berlin, 1901—1914. stb. [V. ö. *Hampe*: Das Hochmittelalter. 900—1250. Berlin, 1932; The Cambridge Medieval History I—VIII. 1911—1935; *Dempf*: Sacrum Imperium. 1929; *Váczy*: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon (Minerva, 1932.). A középkor történetét új szempontok szerint dolgozta fel *Váczy Péter* az új magyar nyelvű Egyetemes Történet sajtórákés II. kötetében.]

I. EREDET ÉS ŐSHAZA.

Az őstörténet legmegbízhatóbb forrása a történetileg kialakult *élfelv*. Belőle a nyelvszerkezet és a szókincs történeti rétegeinek módszeres vizsgálatával következtetéseket vonhatunk a nép etnikus jellegére, faji hovatartozására, ősi kultúrájának színvonalára és e kultúra idegen hatás alatt időnként bekövetkezett gyarapodására.

A nyelvtudomány régen túl van azon a fokon, mikor dilettáns szófej tők idegen nyelvekben felbukkanó, elszigetelt hasonlóságokra, értelemben és hangalakban többé-kevésbé hasonló szavak vélt azonosságára támaszkodva, igyekeztek a magyar nyelv rokonságát felkutatni. A nyelvi tényekkel szemben mégis elővigyázatosnak kell lennünk, nehogy többet következtessünk belőlük, mint amennyit mondanak. A különböző nyelvekben felismerhető szerkezeti azonosságok és közös elemek mindenkor egy közös „alapnyelvre“ vezethetők vissza, tehát az illető *nyelvek* rokonságát bizonyítják, de a nyelvrokonságból nem következik szükségképpen a rokon nyelvet beszélő *népek* közeli és *kizárólagos* rokonsága. Azonos nyelv néha csak tartós együttélés és ősidőkben végbement fajkeveredés emléke. A történeti korból számos példáját ismerjük különböző fajú és nyelvű népek keveredése nyomán bekövetkezett nyelv# változtatásnak. Így lett a római földre telepedett és latin elemekkel vegyült germán vizigótok frankok és longobárdok nyelvév a latinból eredt spanyol, francia és olasz nyelv, a török-bolgároké a bolgárszláv, a normann-oroszoké az oroszsláv, a baltikus poroszoké a német, a lappoké a finn nyelv.

Hasonló keveredésnek, két vagy több fajtabéli emberek tartós együtt# élésének emlékei a nyelvben megállapítható kölcsönszórtegek (iskolapélda az angol nyelv!), míg az elszigetelt, egyes kölcsönszavak kevésbé beható szomszédsági vagy irodalmi érintkezés emlékei is lehetnek.

Valamely fogalom jelzésére használt idegen szóból még nem következik, hogy a fogalom is hiányzott a nyelvfejlődés korábbi étape-ján. *Gabona*, *pecsenye*, *marha*, *birka*, *kakas* szavaink szláv vagy német eredetűek, de a hozzájuk tartozó fogalom már régen ismeretes volt a magyarok előtt, hiszen a honfoglalás előtt is megvolt nyelvükben a *búza*, *árpa*, *sült*, *bika*, *tehén*, *Ökör*, *ürü*, *kos* és *tyúk* neve. Honfoglaláskori írott források és régészeti leletek tanúsítják, hogy a magyarok ősidők óta használtak hajító fegyvert. Nyelvünkben mégis csupa idegen eredetű kölcsönszó — az olasz *dárda* és *lándza*, szláv *cúca* és *kopja*, germán *gerely*, iráni *kelevéz* — használatos e fegyvernem megjelölésére. Átvételük nem fogalomgyarapodást jelöl, csupán új fegyverformák meghonosodását. Viszont más szavak ősi eredete nem mindig bizonyít a hozzájuk tartozó fogalom régisége mellett. *Vaj*, *kenyér* és *kengyel* szavaink finnugor eredetűek, de mai jelentésükhöz a török hatás korában jutottak. A *vaj* előbb általában zsiradékot, a *kenyér* valami darát, gyökérport, a *kengy* rénszarvasbőr-bocskort jelentett. Az elszigetelt szavakból vont következtetésektől tehát óvakodnunk kellett.

A nyelvi tanulságokat értékesen egészítik ki a régészeti, néprajzi és antropológiai emlékekből vonható következtetések. A ruházati és berendezési tárgyak, különféle eszközök és szerszámok, fényűzési cikkek, népszokások és intézmények, népköltészeti és népművészeti termékek, testi maradványok a legújabb módszeres kutatások megvilágításában felvilágosítást adnak az ősi kultúra jellegéről és színvonaláról s egyben a faji sajátságokról is. Felhasználásuknál azonban nagy óvatosságra volt szükség.

A régészeti emlékekkel szemben különös vigyázatra int az a körülmény, hogy Déb-Oroszország és Magyarország területén századokon át sokféle és igen különböző fajú nép fordult meg, melyeknek emlékanyaga a leletekben nem egyszer keresztezi egymást, sőt gyakran teljességgel összevegyült, s az anyag kultúrkörzetek és népek szerint való módszeres szétválasztása csak most van folyamatban. A jórészt újabb korban feljegyzett és összegyűjtött etnográfiai és folklóre-emlékek nem egyszer kései és idegen kultúrhatásokat, máskor a primitív népeknél egyetemesen jelentkező tipikus jelenségeket tükröznek vissza. Az antropológiai emlékek felhasználását az egykorú, hiteles csontanyag szegénysége, rendszerezésének hiánya és a kutatások hátramaradottsága nehezítette meg.

Mindezt figyelembevéve, nagy elővigyázattal kellett a magyarság ősi birtokállományához tartozó s az idegen eredetű, más népektől kölcsönzött kulturális elemeket, jelenségeket, tárgyakat szétválasztanunk és e művelet eredményéhez képest forrásul felhasználnunk.

Feldolgozásomban a nyelvtudomány, archaeológia és a hún-török őstörténet legújabb eredményeire támaszkodtam. A nyelv jellegére, alaprétegére

és legrégebb jövevényszavaira vonatkozó adatok és megállapítások forrásai Szinyei: Magyar nyelvhasznítás. 6. kiadás. Bpest, 1920; Pápay: A magyar nyelvhasznítás története. 1922; Gombocz: Honfoglaláselőtti török jövevény? szavaink. 1908, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912, Árpádkori török személyneveink. 1915; Munkácsy: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. 1901; Sköld: Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. (Lund Univ. Arsskrift. Bd. 20.); gr. Zichy *Isis ván*: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. 1923. c. művek cs a Magyar Nyelv, Keleti Szemle, KőrösLCsoma Archivum idevágó cikkei. A finnugor népek ősi kultúrájáról a legjobb összefoglalást Zichy adta id. m.; rokonsági viszonyokról és az őshazáról Szinyei: A magyarság eredete és honfoglaláskori műveltsége. 2. kiadás. 1919; *Setälä*: Suomen-sukuisten kansojen esihistoria (bő kivonata Trócsányi: A finnugor népek őstörténete. Ethnographia. XXVII. 1916); *Paasonen*: Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat. 1904; gr. Zichy *István* id. m.; *Gombocz*: Életföldrajz és a magyar őshaza. (Természettudományi Köz-löny, 1925); *Pápay*: A finnugor népek és nyelvek ismertetése. Budapest, 1922 eredményei alapján írok. [Az előmagyarkori műveltség képét *Mészöly Get deón*: (Mióta lovasnép a magyar? 1929) szellemes fejtegetései és *Moór Elemér* (A magyar nép eredete, 1933) ehhez fűzött kiegészítő megjegyzései után is teljes egészében fenntartom. V. ö. *Bátky Zsigmond*: (Néprajzi Értesítő, 1929 és Ethnographia XL.) és gr. Zichy *István*: (Magyar Nyelv, 1931) találó kriti-káit.] A húnok s általában a török népek ősi történetéről és kultúrájáról a kínai évkönyvek (*De Groot*: Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin, 1921, és *Dequignes*: Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres tartares. I—V. Paris, 1756—58), *Priszkosz rhetor*, *Ammianus Marcellinus*, *Menander* tájékoztatnak s hasznomra voltak *Parker*: A thousand Years of the Tartars. London, 1895; *Radloff*: Aus Sibirien. I—II. Leipzig, 1884; *Thoms sen*: Inscriptions de l'Orkhon. Helsingfors, 1896; *Chavannes*: Documents sur les Tou-Kiue occidentaux. St. Pétersbourg, 1903; *Wylie*: History of the Hiung-noo, (Journal of the antropol. Institute III., V. 1874—1875); *Zichy*: id. m.; *Peisker*: The Asiatic Background (The Cambridge Medieval History. I. 1911); *Ligeti*: A kitaj nép és nyelv. 1927 és A Krisztus születése előtti hunok (De Groot ismertetése). 1926; [*Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. 1930, A törökség őskora (Berzeviczy-Emlékkönyv, 1933).] Az ogur vagy bolgár népekről: *De Groot* id. m. 61—62., 76., 79., 202., 210., 221., 227. I.; *Németh Gyula*: Húnok, bolgárok, magyarok. (Budapesti Szemle, 1924), és id. m. v. ö. *Hóman*: Újabb őstörténeti kutatások. (Századok, 1923) és [*Moór Elemér*: A magyar nép eredete. 1933]. A fajkeveredést illetően v. ö. *Zichy* id. m.; *Bartucz*: Honfoglaláskori magyar koponyák. 1926; *Méhely*: A magyar fajvédelem irányelvei. 1926. *Bartucz*: A magyarság faji összetétele. 1927. [A szövegben nem érintett *Jugria > Ungaria Magna*-kérdésről leg-alaposabban írt *Gombocz Zoltán*: A magyar őshaza és a nemzeti hagyó-mány. (Nyelvtud. Közlem. 1918 és 1923) s legújabban *Zsirai Miklós*: Jugria. 1930. c. művében. Zsirai szerint a *jugra > Jugria* névben az ogur vagy *onogur* népnév került orosz közvetítéssel egyfelől a zürjénbe, másfelől az európai irodalomba.]

II. NÉPVÁNDORLÁS

A húnok megmozdulására s általában az ázsiai eseményekre a kínai évkönyvek (id. helyen) mellett *Parker* és *Wylie* id. m.; *Hirth*: Über Wolga-Hunnen und Hiungnu (Sitzungsberichte d. kais. Akademie Wien, 1899) és *Zichy* id. m.; a népvándorlás európai eseményeire *Pallmann*: Die Geschichte der Völkerwanderung. I—II. Gotha, 1863—1864; *Bury* és *Seeck* id. m.; *Schmidt*: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung. I—II. (Quellén u. Forschungen zur alten Geschichte und Geographie.) Berlin, 1904—1918; *Alföldi*: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin, 1924—1926, Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pannoniában. 1925 és [Leleték a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk. (Archeológia Hungarica. IX. 1932)] című műveket, továbbá az ismert

világtörténeti feldolgozásokat használtam forrásul. [Attila politikájának nyugati orientációjáról alkotott felfogásomat megerősíti *Alföldi András*: Attila. (Menschen, die Geschichte machten. 6. 1930) és *L'idée de domination chez Attila*, (Nouvelle Revue Hongr. 1932.) Ugyanó rendszeres bibliográfiáját adta a népvándorlások történetének: *Bibliographia Pannonica* (Pannónia, 1935.) s előkészületben van a húnok történetéről szóló nagy munkája is.]

A keletázsiai és nyugateurópai események szünkronisztikus vizsgálata adott módot a nagy népvándorlás példátlanul álló katasztrófális hatásának magyarázatára, a hún-gót összecsapással kezdődő s valóságos káosszá bonyolódott népkeveredés végső katonai és politikai okainak megvilágítására.

Az európai Húnbirodalom bomlása után Kelet-Európában feltűnő népekről és népnevekről v. ö. a következő fejezethez idézett forrásokat és műveket, továbbá *Darkó*: A magyarokra vonatkozó népnevek, 1910; *Hóman*: A magyar nép neve, 1917; *Marquart*: Über das Volkstum dér Komanen, 1914; *Melich*: Über den Ursprung des Namens Ungar. (Arch. f. slav. Phil. 1926.)

[*Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása (1930) c. művében legújban kitűnő monográfiáját adta a magyar őstörténet főproblémáinak: az eredet, etnikus kialakulás és korai politikai kapcsolatok kérdésének. Tömör és szabatos fejtegetései szinte minden pontban igazolták e tárgyra vonatkozó megállapításaimat. Csupán néhány részletkérdés tekintetében kellett eredményei alapján előadásomat e kiadásban kiegészítenem. Mindössze két kérdésben van közöttünk *látszólagos* ellentét. A magyar törzsekről szólva *Németh* a *Magyar* > Afegyérütörsz állítólag „*finnugor*“ nevéből arra a következtetésre jut, hogy a magyar nép és nemzet egy finnugor és hat-nyolc török (bolgár, türk) törzs egyesüléséből keletkezett. Pedig éppen az ő szellemes névmagyarázata (*magyteri* τ=ζ *magytember*) bizonyítja, hogy a népnév nem finnugor, hanem *ogurdörök* szóalak, ugyancsak ő állapítja meg, hogy „a török törzsekkel szemben finnugor törzseket — mint alakulási tényezőket — elképzelnünk nem lehet“ s hogy „a Magyar-törzs *szervezet*, *alakulási* képesség és lehetőség szempontjából már az érintkezés első korszakában törökké vált.“ Ezért fejtegetései után is fenn kellett tartanom eredeti álláspontomat, hogy tudniillik az uráli hazában a onogur törzsek s köztük a Magyar-törzs ogur népe is finnugor elemekkel keveredve, majd teljesen összevegyülve alakította ki etnikumát: finnugor nyelvű és ogur műveltségű népegyéniségét. Ez az alakulás — mint *Németh* is felismerte — csak hosszú folyamat, évszázados együttélés eredménye lehet s így érthető meg, hogy a magyarság török népek között, újabb török (szabir, kabar) törzsek csatlakozása után sem vesztette e], sőt ezeknek is átadta a maga régi nyelvét. Az onogur-magyar azonosság valószínűségét *Németh* nem vonja ugyan kétségbe, de az onogurokat bolgár-török népek ismerve el, csupán annyit állapít meg, hogy a magyarság „onogur kötelékben élt és költözött el az Ural vidékéről“ miután az onogurok „magasabb kulturális színvonalra emelték és törökös szervezetűvé tették.“ Ez óvatos állásfoglalásra kétségtelenül az a közkeletű feltevés készítette, mintha a „bolgár“ gyűjtőnéven is emlegetett onogurok kultúrában és nyelvben egyaránt törökök s a VII. században onogurnak (ongundurnak) is nevezett dunai bolgárokkal (kuturgurokkal) azonosak lettek volna. Ez a feltevés csábította *Moór Elemért* (A magyar nép eredete, 1933) is *Németh*, *Gombocz*, *Zichy* és magam feltevéseit cáfoló művében az onogur-magyar azonosság tagadására s egy fantasztikus elmélet konstruálására, mely szerint a finnugor származású „*lovaseharcos*“ magyarok a VII—VIII. században a kazárok engedelmével telepedtek volna a dunai bolgár szecesszió után a Kaukázus—Kuban—Don-vidéken visszamaradt „*földműves*“ onogur-török töredékre s itt illeszkedtek volna be annak kész törzsszervezetébe. *Moór* szemrehányást tesz az eddigi kutatásnak, hogy elszigetelt és hiányos adatokra támaszkodva szól a szerinte képtelen Uralvidéki keveredésről s az onogur-magyar azonosságról, ő maga *minden adat híján s a történeti tények teljes negligálásával* alkotta meg elméletét a steppén finnugor létükre átvándorló és a Pontus vidékén onogurba olvadt magyarokról. Érvélese — szorgalmas adatgyűjtését meghazudtolva — igen gyenge alapon áll s az anyag újabb csoportosításán és egy-két találó megjegyzésen kívül mivel sem járult a kérdések tisztázásához.]

[Módszeresebb és igen sok tekintetben figyelemreméltó *Moravcsik Gyula* tanulmánya (Az onogurok történetéhez. Magyar Nyelv, 1930). Eredményei, ahogy értekezése végén lapidaris mondatokban összefoglalja (Magyar Nyelv, 1930. 108. l.), pontosan megfelelnek a tényeknek, ha az *onogur* nevet *nem individuális népnévnek* értelmezzük, hanem Kurt onogur-bolgár birodalma népének *gyűjtőnévként* fogjuk fel. A dunai bolgár-onogur azonosságot és az uturgurcuturgur *csoport nyomtalan felszívódását* vitatva azonban *Moravcsik* is a megszokott téves úton jár. Az azonosság bizonyítására felhozott forrásadatok — *Agathon diakónusából* merített új adatával együtt — csupán azt bizonyítják, hogy a bizánciak a VII—VIII. században az onogur(-magyar)okat, kuturgur(-bolgár)okat, saragur(-volgabolgár)okat egyaránt felölölő Kurt-féle Onogurbirodalom népeit — mint egykor Attila népeit hűnnak — mind onoguroknak nevezték, másrészt pedig a kuturgursbolgárok nyugatra vándorlása után az ő helyüket elfoglaló onogur-törzseket — magyarázatot keresve a kuturgur név eltűnésére — ezek utódainak vélték; ezért kellett Kurtnak két történeti fia — Batbajan és Asparukh — mellett még egy legendás fiat is tulajdonni tanunk: a népnevet viselő Kotragoszt. Az onogur-uturgur *név azonosságát Moravcsik* kizártnak tartja, mert együtt is szerepelnek. Szemben sok egyéb mellett ez is egyik főbizonyítaka annak, hogy az onogurok valóban beletartoztak az uturgur szövetségbe s hogy ez egészen efemer alakulat volt. Kár, hogy ez az élesszemű és szabatosan rendszerező filológusunk a politikai alakulások történetére s ez alakulásoknak népnévmódosító hatására még nem fordított kellő figyelmet.]

Az onogur-magyar azonosságot illetőleg az I. és II. fejezet szövegében felhozott többi érv és a haza azonossága mellett döntő bizonyossággal szolgál a két nép nevének azonossága.

A magyar népet európai szomszédai — a politikai értelemben használatos türk név mellett — 840 óta a mai napig ungnak (ungri, hungri, ungar, hungari stb.), a IX—XIII. századi arabok és perzsák pedig besgur-nak (basgird) nevezik. Az *ungr* > *ungar* népnév az onogur név VI. századi ungur alakjából szabályosan fejlődött névalak. Az eredetileg „törzs“ (ok = oguz — ogur — nyíl, törzs) jelentésű oguz és ogur neveknek volt egy párhuzamos *guz* és *gur* alakja is. Előbbit önállóan használják a IX—X. században Ázsia és Európa határán tanyázó, később kún uralom alá került *guz* vagy *úz* népek megjelenésére, de összetételben is (*tokuzguz*) előfordul. A *gur* névalak csak összetételben fordul elő az önállóan is szereplő *ogur* mellett (otur-ogur = utur-gur, tokur-ogur — kuturgur, saragur, bes-ogur (bitogor) = bes-gur, besgur, basgur, basgird). Az uturgur, kuturgur, saragur, besgur analógiájára képzett s a VI. század közepén *Zákariász* rhetornál előforduló un-gur névalak szabályos megfelelője az on-ogur névnek. Ebből az ongur > ungur alakból a különböző európai nyelvek fejlődési törvénye alapján szabályszerűen alakultak ki a magyar nép nevének összes ismert változatai. (V. ö. a szöveghez mellékelt táblát.)

III. A MEOTISZ PARTJÁN.

A keleteurópai népek V—IX. századi történetében a sokféle elmélet mellőzésével visszatértem az egykorú forrásokhoz s azokra támaszkodtam. Az V. század második felére *Priszkosz rhetor*, a VI. századra *Jordanész* (530 körül), majd *Prokopiosz* (552-ig), *Málalasz* (563-ig), *Agathiasz* (552—558), *Menander* (558—582), a türk feliratok (*Thomsen* id. m.), kínai évkönyvek (*Chavannes* és *Thomsen* id. m.) és *Teofülaktosz Szümokattész* (582—602) voltak főforrásaim. Mellettük néhány használható adatot találtam a szír források közül az úgynevezett *Zakariász rhetor*»féle műben (555), az Edesszai krónikában (550 k.), *Efzozsi Jánosnál* (580 k.), a régi források alapján dolgozó *Mihály* pátriárka szír krónikájában (1166—1199), *Mar Grigor* és *Mar Abá* életirataiban, a későbbi arabok közül *Beládori* (f 892), *Al Jaqubi* (f 897), *Al Hamadani* (850 k.), *Ibn Miskavaih* (f 1030), *Ibn Batriq* vagy *Eutybios* (f 939), *Mahbub*, *Tabari* és *At-Ta'Alibi* műveiben. A VII. és vilí. század történetére görög részről *Teofanész* (813-ig) és folytatói szűkszavú króniká-

jával, *Geneziosz és Nikeforosz* pátriárka néhány adatával vagyunk kény#telenek beérni. Mellettük az arab íróknál találunk adatokat, főleg a kazárookra vonatkozóan. Az örmények közül az *ÁChorenei Mózes és János* pátriárkák krónikái is használhatók voltak. A kazárok történetére s a IX—X. századra általában efsőrangú források az arab írók — az említettekén kívül *Ibn Kordadbeh* (832 k.), *Sallam* tolmács útleírása (842), *Ibn Rustah* (950 k.), *Al Bekri* (1090 k.) és a perzsa *Gardézi* (1050 k.), *Istakhri* (935 k.), *Ibn Fadhlán* (921 k.), *Al Maszúdi* (f. 956) — továbbá *Bölcs Leó* (895 k.) és *Biborbanszületett Konstantinosz* (950) császároknak a magyarokról részletesen beszélő művei, *Szent Civil* és *Metód* legendái és *Georgiosz Hamartolosz* folytatója (965). A görög írókat *De Boor* kiadásában és a bonni kiadásban (*Corpus Scriptorum Hist. Bizantinae*) használtam, az arabokat és szíreket *Kmoskó Mihály* id. fordításában.

A források mellett haszonnal forgattam gróf *Zichy István* id. művét, továbbá gróf *Kuun Géza*: *Relationum Hungarorum cum oriente* história antiquissima. I—II. Kolozsvár, 1893—1895; *Munkácsi*: A magyar őshaza kérésele (Ethnographia, 1908); *Mar quart*: Osteuropäische und ostasiatische Streif#züge. Leipzig, 1903; *D'Ohsson*: Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne dans le X. siècle ou Voyage d'Abou el Cassim. Paris, 1828; *Lukinich*: Az avar#görög háborúk történetéhez (Történeti Szemle, III. 1914); *Moravcsik*: Török népvándorlás az orosz síkságon (Túrán, 1926). V. ö. még *Hóman*: Újabb történeti kutatások, 1923. Sok becses megfigyelést találtam *Munkácsy* (A magyar őshaza. Ethn., XVI. 1905), *Nagy Géza* (Ethnographia, 1907, 1908, 1911, 1912) és *Thúry József* (Századok, 1896 és 1897) az akkori ismeretekhez képest merész intuícióval, de a források alapos ismeretével írt tanulmányaiban. [Becsés elvi útbaigazításokat találunk *Ligeti Lajos*: A magyarság keleti kapcsolatai. (Minerva, 1932) c. rövid dől#gozatában.]

Attila fia Imik bolgár királyságáról és a hún-bo!gár Dsula#házzról *Mar#quart*: Chronologie dér alttürkischen Inschriften, 1909; *Mikkola*: Die Chronologie dér türkischen Donaubulgaren (Journal de la Société Fou. XXX.); *Fehér*: Die Namenliste dér ersten Bulgarischen Chane. Sofia, 1926. Az onogur#szabir és hún#bolgár kapcsolatot illetően jó hasznát vettem *Fehér Géza* talpraesett megfigyeléseinek: Bulgarisch-ungarische Beziehungen, 1921 és [A bolgártörök műveltség emlékei és magyar vonatkozásaik, 1931] s *Gombocz*: A bolgár kérdés és a magyar hunmonda (Magyar Nyelv, 1921) és A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány (Nyelvtud. Köz., XLV—XLVI. 1918, 1923); *Németh*: Húnok, bolgárok, magyarok (Budapesti Szemle, 1924) és Ónogur, hétmagyar, dentümogyer (Körösi Csorna Archívum, I. 1921), [A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930]; *Moravcsik Gyula*: Muagerisz király (M. Nyelv, XXIII. 1927) c. dolgozatainak. A magyarság és különösen a magyar uralkodóház büntudatáról *Hóman*: A magyar hún#hagyomány és húnmonda, 1925. [*Schünemann* (Hunnen und Ungarn. Ungar. Jahrb., V.) megkísérelte annak a megállapításomnak cáfolatát, hogy a hún#magyar azo#nosság gondolata magyar forrásból került a nyugati irodalomba, de innen#onnan kikapott forrásadatai és negatív bizonyítékai egyáltalában nem érintik az egész vonatkozó forrásanyag rendszeres vizsgálatán és feldolgozásán alapuló eredményeimet.] A három bolgár nép szétválásának VII. századi történetét a IX. századi *Teofanész* és a XII. századi *Szíriái Mihály* zavaros elbeszéléseiből kellett rekonstruálnom a mondái és tudákos elemek kiválasztásával. E tekintetben is nagyon értékesek *Fehér Géza* megállapításai. A baskír kapcsolatról *Pauler*: A magyar nemzet története Szent Istvánig, 1900, és *Gombocz* id. ért. (Nyelvtud. Köz., XLVI.). A kazárokról *Kmoskó*: Araber und Casaren (Körösi Csorna Archívum, I. 1924—25). A kétnyelvűségről *Brockelmann*: Mahmud al Kasghari über die Sprachen und Stämme dér Türken (Körösi Csorna Archívum, 1921).

A magyarok IX. századi hazájának — Lebediának — fekvése tekintetében az irodalomban eltérő véleményekkel találkozunk, ami a források látszólagos ellenmondására vezethető vissza. Némelyek a Kaukázus—Kuban—Don vidéke mellett kardoskodtak, míg a kutatók többsége — köztük

magam is — a Don—Dnyeper—Bug folyók közti terület mellett foglaltunk állást. (V. ö. *Hóman*: Östörténetünk keleti forrásai, 1908). A szövegben idézett források s a Kaukázus vidékére utaló nyomok alaposabb vizsgálata és a Don—Dnyeper közti terület gazdasági karaktere meggyőzőtt húsz év előtti felfogásom helytelenségéről. A magyarok szállásai — bár a VIII—IX. században már kétségtelenül kiterjeszkedtek a Dnyeperig — kelet felé a Kuban és a Kaukázus vidékéig húzódtak, viszont a nép egyik ágazata — mint azt *Pauler* már régebben felismerte — már ebben az időben fentlakott a Jajk és Volga vidékén. Az id. műveken kívül v. ö. *Zichy István*: Le voyage de Sallam (Kőrösi Csorna Archívum, I. 1922). Levedia és Etelköz (Akad. Értesítő, 1926); *Derkó*: Zúr Frage dér magyarischen u. urbulgarischen Beziehungen (Kőrösi Csorna Archívum, I. (1924); *Kmoskó*: Gardizi a törökökről (Századok, 1927); *Melich—Németh*: Duna — Duna (Magyar Nyelv, 1928).

A barbár népek etelközi ideiglenes tartózkodására v. ö. a 2. fejezethez id. műveket. Az avarok az egykorú *Menander* pontos adataiból megállapíthatóan hat évig tartózkodtak itt. Az etelközi eseményekre a főforrások *Biborbanszületett Konstantinosz* „De administrando imperio“ c. művének a besenyőkről és magyarokról szóló fejezetei és az Annales Fuldenses. *Konstantinosz* elbeszélése — a 895. évi bolgár-besenyő harc bizánci forráson alapuló zavaros elbeszélését kivéve — jobbra az udvarában megfordult magyar és besenyő követek szóbeli értesítéseire vezethetők vissza.

A vérszerződés emléket a hazai hagyományból merítve *Anonymus* tartotta fenn. A barbár fejedelmek diplomáciájáról *Priszkosz rhetor*, *Menander*, *Prokopiosz* tájékoztatnak.

IV. AZ AVAROK ÖRÖKÖSEI.

Magyarország honfoglalás előtti lakóit illetőleg a *Conversio Bagoario#rum et Carantanorum*, az Annales Fuldenses, *Konstantinosz* és a hazai hagyomány (*Anonymus*, *Kézai*, Bécsi Képes Krónika) értesítései mellett igen nagy hasznát vesszük a honfoglalás előtti időből származó magyar helynevek eredetét tisztázó nyelvtudományi kutatások eredményeinek. V. ö. *Melich*: Bolgárok és szlávok (Magyar Nyelv, 1921), A honfoglaláskori Magyarország (M. Nyelvtud. Kézikv. I. 6. 1925—1929) és kisebb cikkeit (Magyar Nyelv, 1922—1926); *Ernyei*: Morvaország magyar urai (Turul, 1925); *Fehér*: Ungarns Gebietsgrenzen in dér Mitte des 10. Jh. (Ungar. Jahrbücher, II. 1922). A hazai források idevágó értesítéseinek értékelését illetően lásd *Hóman*: A Szent László#kori Gesta Ungarorum, 1925.

A XI. század végén írásba foglalt magyar hagyomány a „messianus“-nak (= moesiai) nevezett vágmenti fehér horvátokon és morvákon, a bolgárokon, szlávokon, dunántúli olasz pásztorokon, németeken és székelyeken kívül görögöket is említ Magyarország honfoglalás előtti lakosai közt, mert a bizánci császárság az időben már száz év óta közvetlen szomszédja volt a magyar királyságnak. E tévedést azután tovább fűzi a XII. század végén író *Anonymus*, midőn a maga korában hazánkban, vagy annak szomszédságában élő népekről — kúnokról, csehekről, oláhokról — beszél. Mivel a XII. században a Dnyeper és Alduna közt kúnok laktak, a magyarokhoz csatlakozó kazár#kabarokat „kún“oknak mondja. Mivel a XII. században Morvaország Csehországhoz tartozott, a nyitrai szlovének IX. századi morva urait s a messianusokat (Messiani Bohemorum) „cseh és szláv“ néven (boemi et sclavi) említi. S mivel az ő korában már megérkeztek Erdélybe a XI. század óta lassan beszivárgó nomád népek ősei, a honfoglaláskori dunántúli olasz pásztorok „olasz“ vagy „oláh“ nevét (blasii, blachi) ezekre vonatkoztatja. A honfoglalás előtti Magyarország területén sem oláhok, sem csehek, sem kúnok nem laktak, amint hogy kazárok sem laktak hazánk területén, noha *Anonymus* Bihar vidékén a honfoglalás előtti időben fennállt Kazárországról beszél s ennek fejedelmévé a régi hagyomány szláv Marótját teszi meg. A kúnok a IX. század végén még messzi keleten, túl a besenyőkön és úzokon, Ázsia pusztáin tanyáztak s csak a XI. század közepén lépik át a Volgát. A csehek

Szvatopluk morva-szlávjainak nyugati szomszédságában laktak s csak rövid néhány évig — 890 és 895 közt — tartoztak morva fennhatóság alá. A magyar honfoglalás idején az idegen uralmat lerázva s a német fennhatóságot újra elismerve, harcbaszálltak a morva fejedelemmel, kinek bukását fellépésükkel nagyban előmozdították. Morvaország a X. században sem tartozott cseh uralom alá, csak 1023-ban foglalta el Bretiszláv. Az oláhok a IX. században még bolgár, szerb és görög uralom alatt pásztorkodtak a Balkánon s innét a X—XI. században észak felé húzódva lépik át a Dunát s a XI. század derekán kezdenek a DéliKárpátok vonalán áthatolva, Fogaras vidékére beszivárogni. Az oláh»kérdéssel a II. könyv 2. részének I. és IV. fejelemében, a Nagy Lajosokon oláh telepítéssel kapcsolatban foglalkozom bővebben, V. ö. *TremTamás Lajos*: A románság őshazája és a kontinuitás (Jancsó Benedek Társaság Évk. 1931) és *Az oláh történetírás régi és új arca* (Magyar Szemle, 1934) c. kiváló összefoglalásait. [Draganu: Románii în veacurile IX—XIV. pe baza toponimiei și a onomasticei, Bukarest, 1933 az oláh történetírás régi elméletét továbbszöve, már neipcsak Erdélyben, hanem a Dunántúl is oláh őslakókat keres a honfoglalás korában. A forrás persze *Anonymus*, kinek művét értékelve, vitábaszáll velem is. Főtévedése, hogy szerinte mi magyar történészek *Anonymusra*. esküszünk, „csak” az oláhokról szóló értesítést vetjük el. Ennek a feltelesenek a bírálata alól felment fentebbi megjegyzésem s a névtelen jegyzőnek a XIV. fejezetben foglalt méltatása.]

A székely kérdésről lásd *Hóman*: A székelyek eredete, 1921. s az ott idézett irodalmat. [Legújabbban *Asztalos Miklós*: A székelyek őstörténete letelepedésükig (Erdélyi Múzeum, 1933) és *Németh Gyula*: A székelyek eredetének kérdése (Századok, 1935) egészítették ki új megfigyelésekkel ismereteinket.]

V. MAGYAROK ELEI.

A főforrások — a magyar nyelv honfoglaláselőtti műveltségsvai s az archeológiai és néprajzi emlékek mellett — *Ibn Rustah*, *Gardézi*, *Bölcs Leó* és *Konstantinosz* művei. (Magyar honfoglalás kútfői, 1901). Mellettük a későbbi hazai krónikák és az egykorú nyugati írók csak kritikával használhatók. Néhány becses adalékot találtam az onogurokról megemlékező régebbi íróknál és *per analógiám* felhasználtam — persze módjával — a magyarokkal azonos kultúrába élő török népekről adott értesítéseket is. (V. ö. a III. fejezethez idézett arab, szír és bizánci forrásokat.) Az irodalmi feldolgozások közül legtöbb hasznát vettem *Zichy* idézett művének, *Pauler*, *Marczali* és *Nagy Géza* találó megfigyeléseinek; v. ö. még *Csánki*: Árpád és az Árpádok, 1908.

A magyarok kultúrájáról egyébként a hazai és külföldi irodalomban egészen hasznavehetetlen leírásokkal találkozunk. A magyarokban csak a félelmes és kegyetlenül pusztító harcost ismerő és gyűlölő X. századi nyugati krónikásoknak — minden háborús kortörténetírót jellemző s a világháború francia íróinak a németeket gyalázó írásműveire különösen emlékeztető — gyűlölet- és borzalomkeltésre törekvő leírása, a honfoglalóknál hasonlíthatatlanul alacsonyabb színvonalon álló ősi finnugor népek s az évszázados idegen — orosz és kínai — uralom idejében politikai szervezetük bomlása és idegen nyomás következtében visszafejlődött török-tatár népek életéből vett elhamarkodott analógiák alkalmazása s a „nomádság” fogalmának jobbjára *Grigorjev* (*Die Nomaden als Nachbar und Eroberer civilisierter Staaten*, 1875) politikai célzatú művének és doktrinér közgazdasági elméleteken alapuló téves meghatározása súlyos botlásokra vezetett. Az ősokeket némelyek céltalanul barangoló, szálláshelyüket, hazájukat folyton változtató, félmeztelen, nyershúsevő, sátorozó nomád rablóhordának, mások meg az obbugorok módjára halászvadászva kóborló primitív nemzetségek kevés vagy semmi politikai öntudattal nem bíró jámbor csoportjának rajzolják. Ismét mások a nemzeti dicsőségnek vélnek hódolni, mikor XI—XIV. századi források adatainak önkényes felhasználásával és kétségtelen tények elhallgatásával igyekeztek minél fényesebb

színeket találni a honfoglalók kultúrájának jellemzéséhez. E kritikátlan kísérletekkel szemben kénytelen voltam a legszigorúbb bírálatot alkalmazni. Az irodalom ismertetését lásd *Hóman*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése, 1923. (M. Nyelvtud. Közi., I. 7.) 1—15. 1.

A testi sajátságokat illetően v. ö. *Bartucz* és *Mihelji* id. m. [továbbá *Bartucz*: Adatok a honfoglaló magyarok anthropológiájához (Arch. Ért., 1931.)] és *Ottó* XII. századi freisingi püspök találó leírását (Gesta Friderici, I. 32); a jellemre, testi alkatra a szövegben idézett forrásokon kívül a IX—X. századi nyugati krónikákat. V. ö. még *Herman Ottó*: A magyar nép arca és jelleme, 1902. A nyelvre v. ö. az első fejezethez idézett irodalmat; a két-nyelvűségről *Konstantinosz* id. h., v. ö. még *Gombocz*, *Zichy*, *Brockelmann* id. műveit. A nemzeti és törzsszervezet leírását majdnem szószerint id. művem (A magyarok honfoglalása) II. fejezetéből vettem át. U. ott lásd a forrásokat és irodalmat. V. ö. még az I. fejezethez id. műveket (*Radloff*, *Németh* stb.). A nemzetség, törzs és egyéb társadalmi alakulatok és jelenségek fogalmának tisztázását lásd *Hóman*: Társadalomtörténeti terminológia (Társadalomtudomány, 1921). [Sajnos, ottani megállapításaim sokakkal szemben „a pusztába kiáltó szó” sorsára jutottak. Legkiválóbb kutatóink is ragaszkodnak a törzs és nemzetség korábbi zavaros értelmezéséhez. Van, aki egész kései és gyakoriságuk mellett is kivételes jelenségek alapján még az ősi társadalmi szervezet *vérségi* jellegét is kétségbevonja!] A források jogtörténeti értékelése tekintetében fontos *Illés*: A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor (Árpád és az Árpádok, 1908). A jogszokásokról és a vérszerződésről *Tagényi*: Hazai élő jogszokások gyűjtéséről, 1919. A törzsszövetségek és törzsek mesterséges, katonai keletkezésére v. ö. a II. fejezet végén mondtattak. Trónöröklésről legjobb megállapításai vannak *Bactoniek* Emmának (Az Árpádok trónöröklési joga, 1926), [bár *Deér József* alább id. művében kétségbevonja a senioratus-szerinti örökösödést s a török népek történetéből vett analógiák alapján az uralkodó utódjelölési jogát vitatja, amit a XI. és XII. század fordulóján váltott volna fel a primogenitura. Nézetem szerint a két rendszer — utód jelölés és senioratus — közt nincs alapvető ellentét, egyik a másikat kiegészítheti és egyáltalában nem zárja ki.] Az ellentétes felfogásra v. ö. *Domanovszky*: A trónöröklés kérdéséhez, 1913. [A totemizmus szerepéről a nomád török kultúrákban, a fejedelmi hatalom totemisztikus vonásairól, karizmatikus jellegéről és autokratikus természetéről alapvető megállapításokat találtam *Alföldi András* (Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. Jahrb. d. deutschen Archeol. Inst., 1931, A kettős királyság a nomádoknál. Károlyi Emlékk., 1933) és *Deér József* (Heidnische und Christliche in der altungarischen Monarchie. Szeged, 1934) legújabbán megjelent kiváló tanulmányaiban (v. ö. még: *Mályusz Elemér*: A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány, 1934). *Alföldi*: A tarchan méltoságnév eredete (Magyar Nyelv, 1932) és Die geistigen Grundlagen der hochasiatischen Kulturen (Archeol. Anzeiger, 1931). Eredményeiket e kiadásban a fejedelmi hatalomról és az ősvallásról szóló részben már értékesíttem, itt-ott módosítva, vagy kiegészítve korábbi előadásomat.] A települési szokásokról *Hóman*: A magyarok honfoglalása. III. fejezet és részletesebben „A honfoglaló törzsek megtelepedése” (Turul, 1912). [V. ö. *Fodor Ferenc*: Egy palócfalu életrajza, 1930. megfigyeléseit a „hadak” szerinti településről a XVI. században.] A hadi szervezetről és a csapat-egységekről *Bölcs Leó* Taktikáján kívül *Naszódi*, a nyugati írók s a Budai és Bécsi Képes Krónika adnak felvilágosítást. A *tömény* szó 10.000 értelemben a XIII. században is előfordul a beregi egyezmény (1233) sőtételeiben. A fegyverzetről *Bölcs Leó*m kívül az archaeologiai leletek beszélnek. Városromló szerekéről több nyugati forrás emlékezik meg, *Prokopiosz* szerint a szabírok egész sajátságos faltörő szerkezetet konstruáltak. A táborozásra, harcmodorra a főforrás *Leó* műve. V. ö. *Salamon*: A magyar hadtörténethez a vezérek korában, 1878; *Thury*: A régi magyar és török hadviselés (Hadtört. Közlemények 1888 és 1889); *Nagy Géza*: A régi magyarok fegyverei. (Arch. Ért., 1890—92); *Darkó*: Bölcs Leó taktikájának hitelessége, 1915; *Gyomlay* és *Vary* ott id. művei (*Czebe* bírálat a Egy. Ph. K. 1917); *Moravcsik*: A húnok

taktikájához (K. Csorna A. I. 1924). [Legújabbban alapos áttekintést és össze# foglalást adott *Darkó Jenő*: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása NyugatsEurópára, 1934. A hadfelszerelésről, egyéb eszközökről, ékszerekről s általában az anyagi műveltségről *Fettich Nándor*: A lebediai magyarság a régészet megvilágításában (Századok, 1923.), A honfoglaló magyarság fém# művészete, I—II. (Archeol. Hungarica, 1935, sajtó alatt), Handelswege in Russiand und die Altmagyaren (Résumés de Communic. pr. au Congrès Intern. des sc. List. Varsovie, 1933.) A védelmi rendszerről, semleges zónáról *Hóman*: Östörténetünk keleti forrásai, 1908; A magyarok honfoglalása, 1923; *Tagányi*: Gyepű és Gyepűelve. (Magyar Nyelv, 1913), [*Schwarz Elemtr*: A nyugat# magyarországi német helységnevek, 1932, *Belitzky János*: Nyugatmagyarország védelmi rendszere (Bécsi M. Tört. Int. Évk., 1934), *Kring Miklós*: A magyar államhatár kialakulásáról (u. ott, 1934); a germánoknál: *Seeck*: id. m. I. 194. 1.; v. ö. még *Alföldi*: Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pannóniában, 1925, 29. lap. A gazdasági kultúráról, nomádságról *Hóman*: A magyarok honfog# lalása III. fejezete, v. ö. még fentebb az I. fejezetben felsorolt honfoglalás# előtti műveltségszavakat s a III. fejezethez idézett forrásokat és az Ethno# graphia évfolyamait. Halászatról *Herman Ottó*: A magyar halászat könyve, 1887; A magyarok nagy ösfoglalkozása, 1909. A kettős településre *Ibn Rustahton* kívül v. ö. *Jordanész* megjegyzését az altziagir#bolgárokról. A ma# gyár sátor szerkezetének leírásában szószerint követtem C. *Sebestyén Károly* jó kis cikkét: Milyen házban laktak a honfoglaló magyarok (Napkelet, 1926, 692—696. 1.); v. ö. *Zichy* id. m. és [*Vámos Ferenc*: Nomadenzelt und Magya# ren. (Ung. 36., 1933)] A török sátorról és berendezéséről *Menander, Szíriai Mihály* és *Al Jaqubi* szólnak részletesen, v. ö. még *Gardézi* elbeszélését. Az étke# zésről *Zichy* id. m. s a műveltségszavak; a nyershúsról *Solymossy*: A nyereg alatt puhított hús mende-mondája. (Ethnographia, 1921. 120—123), v. ö. *Eckhardt Sándor*: Az emberevő magyar meséje (M. Nyelv. 1927). Ruházatról és fény# űzésről *Zichy* id. m. s az arab és bizánci írókon kívül v. ö. a III. fejezethez idézett íróknak a török népekről adott leírását. Az ékszerekről a sírleletek beszélnek; v. ö. *Hampel* összeállítását id. művében; *Fettich* id. m. és Népván# dorkorlaskori művészet Magyarországon, 1925. [A honfoglaláskor művészete, 1935. és Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. (Arch. Ért., 1931), *Ferdinándy Mihály*: A honfoglaló magyarok művészi kultúrájának nyomai, 1934.] Iparról, kereskedelemről *Zichy* id. m., *Hóman*: Magyar pénztörténet, 1916 és Adalék X—XI. századi pénztörténetünkhöz (Századok, 1918). Az ősi vallásról általá# ban *Zichy* id. m., v. ö. még *Krohn Gyula*: A finnugor népek pogány isten# tisztelete. Ford. *Bán Aladár*, 1908. *Karjalainen*: Die Religion der JugrasVölker I—II., Helsinki, 1921—22. [*Solymossy Sándor*: A magyar ősvallásról (Magyar Szemle, 1932). *Menghin*: Weltgeschichte der Steinzeit. Wien, 1931.] *Sebestyén Gyula*: Regösök, 1902. és *Király*: Magyar ösköltészet, 1921. (v. ö. az ott idé# zeí irodalmat). Az öskultuszról *Tagányi*: Hazai jogszokások; *Róheim*: A ka# zár nagyfejedelem és a Turulmonda. 1917. (v. Ö. bírálatomat, Századok, 1918. és *Róheim* választát Ethnographia, 1918). A török varázslókról *Menander*, a szír *Mesihazecha* s v. ö. *Róheim*: Nephanda carmina. (Ethnographia, 1918.) A bálványokról *Malalasz, Teofanész, Szent Gellert*: Deliberationes. A török istenhitről *Teofülaktosz* és *Szíriai Mihály*, a basgurd#magyaroknál *Ibn Fahde lan* nyomán *Jakut* beszél. Az onogurföldi VI. századi térítésről az ú. n. *Zakaviasz Rhetor* fele mű, *Malalasz* és *Teofanész*. Kurt fejedelem térítéséről *Szíriai Mihály* (v. ö. III. fejezet). A magyarok körében folyt térítésekről *Szent Cirill, Metód* és *Wicbert* legendái. A kazár#bolgár s általában a török népek vallásváltoztatásáról v. ö. a III. fejezethez id. keleti forrásokat. Az ösköltészet# ről *Sebestyén Gyula* id. m., *Réthei Prikkel*: A régi magyar énekmondók. (Egy. Phil. Közi. 1917.); *Király György*: A magyar ösköltészet, 1921. (u. ott a régebbi irodalom); *Hóman*: A magyar húnhagyomány és húnmonda, 1925; *Solymossy*: Az énekes rendek keletkezése. (Ethnographia, 1907) és Keleti elemek népmeséinkben (U. o. 1922); [*Jakubovich Emil*: Honfoglaláskori hősi énekeink előadásformájához (Magy. Nyelv, 1931)]. Az orkhoni, jeneszeji feliratokból is# mert türk és ujjur írással egyező magyar rovásírásról *Sebestyén*: Rovás és rovás# írás, 1909., A magyar rovásírás hiteles emlékei, 1915.: v. ö. *Ernyey* bírálatát

(Századok, 1917) és *Sebestyén* választát (u. o.); *Németh*: A régi magyar írás eredete (Nyelvtud. Közlemények XLV. 1917); *Melich*: Néhány megjegyzés a székely írásról (Magyar Nyelv, 1925); *Ligeti*: A magyar rovásírás egy ismeretien betűje (u. ott) és A kazár írás és a magyar rovásírás (u. ott, 1927); [*Németh Gyula*: A magyar rovásírás (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, II. 2.), 1934 és Die Inschriften des Schatzes von Nagy Szent Miklós (Bibliotheca Orientalis Hungarica II.), 1932; *Jakubovich Emil*: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi, 1935.]

VI. HONFOGLALÁS.

A forrásokat, irodalmat és a fejezetekben foglaltak részletes megköiátását lásd *Hóman*: A honfoglaló törzsek megtelepedése (Turul, 1912) és A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése (M. Nyelvtud. Kézikönyve. I. 7. 1923, 34—50. 1.), a források értékelését: A Szent Lászlóikon Gesta Ungarorum, 1925. Ugyanott adom magyarázatát a foglaló vezérek *Anonymus*-tói és a *Kézai* utáni krónikákból kétféle változatban ismert névsorában található eltéréseknek. *Anonymus* szerint még az őshazában Álmos, Előd, Kende (Kundu), Ond, Tas, Huba és Tétény (Tuhutum) választották fejedelmé Álmost s ugyanók a honfoglalás hősei Álmos és Előd kivételével, kiket ekkor már fiaik: Árpád és Szabolcs váltottak fel. A későbbi harcok folyamán kerül elő Tas fia Lél és a két hadnagy közé nem sorolt Bogát fia Bulcsú, Hulek fiai: Szoárd és Kadosa és Kölpény fia Botond, míg Tétény fiának és unokájának — Horkának és Gyulának — nem jutott aktív szerep a harcokban. A Ruthéniában csatlakozó „kúnok“ — vagyis a kabarok — vezérei közt említi a Névtelen Ed és Edömént, az Abák őseit és Acsádot örösúr apját. Evvel szemben a *Kézai* Gestájában és a későbbi krónikákban fenntartott XIII. századi változat szerint Előd unokája Árpád, Szabolcs, Kend, Lél, Vér-Bulcsu, Gyula és Örs a honfoglalás hősei s Botond csak a X. századi harcokban tűnik fel Léi és Bulcsu társaságában, míg az Ondtól származó Boor- vagy Kalán-nemzetség és az Aba-nem mint előkelő, de nem foglaló hadnagytól származó családok szerepelnek. Kende, Gyula és Horka kétségtelenül a régi fővezéri (kende) és két főbírói (gyula, karkhasz) méltóság nevéből megszemélyesített alakok. Kál fia Bulcsu horka, Zoárd fia vagy öccse Lél, Botond és Árpád unokája Tas a X. század derekán élt nemzedék kimagasló tagjai, kiket a kronológia iránt érzéketlen szájhagyomány helyezett át a foglalás korába. A hét törzs honfoglaláskori hadnagyának csupán Árpádot, Előd (Leved) kendét, Ondót, Hubát vagy Zoárdot, továbbá a későbbi gyulák őseit (Tétény?), a horkák — Kál és Bulcsu — őseit (Bogát?) s talán Kölpényt ismerhetjük el, továbbá a kabarok élén álló Aba-, Bors- és örsúr-nemzetségek névről nem ismert őseit.

A bolgár háborúról *Georgiosz Hamartolosz* krónikájának X. századi folytatója s a többi bizánci krónikás mellett az Annales Fuldenses is részletesen ír. A 893. évi arab-karluk harcról *Tabari* értesít. A honfoglalók útirányáról s általában az e fejezetben elmondottakról részletesebben *Hóman*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése (M. Nyelvtudomány Kézikönyve. I. 7.) 1923. U. o. lásd a vonatkozó forráskiadványokat és irodalmat.

VII. NYUGATI ÉS BALKÁNI HADJÁRATOK.

A forrásokat lásd *Hóman*: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban, 1917. 4—18, 27—29. lapjain a jegyzetekben felsorolva. Az irodalmi feldolgozások közül a bevezetésben említett összefoglaló műveken kívül *Meiller*: Über das Breve Chronicon Austriae. (Denkschriften d. Wiener Akad. XVIII.) 1868; *Dussieux*: Essay Historique sur les invasions des Hongrois en Europe. Paris, 1839; *Lüttich*: Ungamzüge in Európa im X. Jahrh. Berlin, 1910; *Fehér*: Bulgarisch-ungarische Beziehungen, 1921; *Fest*: I primi rapporti della nazione Ungherese coll' Italia. 1922, *Gombos*: A hon-

foglaló magyarok itáliai kalandozása (Had tört. Közi. 1927) és *Deér József*: A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája, 1928. c. műveket használtam fel. [V. ö. *Hóman*: Külpolitikai irányok a magyar történetben, 1931. és *Entre l'orient et l'occident*, 1934.] A bajor-magyar viszonyt illetőleg v. ö. *Hóman*: X. és XI. századi történeti elemek a Nibeiuoénekekben. «(Egyetemes Philológiai Közlöny, XLVII. 1923. 51—53. 1.)

VIII. A TÖRZSSZERVEZET BUKÁSA.

Árpád családjának genealógiájára s a X. századi belső viszonyokra főforrásaink *Konstantinosz* „De administrando imperio“ c. műve s a magyar krónikák. Ajtony tartományáról a Gellert Legenda XI. századi Csanádi hagyományon alapuló részletei tájékoztatnak (v. ö. *Hómén*: A honfoglaló törzsek megtelepedéséről. Turul, 1912). A bolgár-szláv jövevényszavakról és a görög-bolgár térítésről *Melich János*: Szláv jövevényszavaink. I—II. 1903—1905. és A magyar nyelv sláv jövényei. (Magyar Nyelv, 1910); *Fehér*: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban (Századok, 1927). A tartományúri hatalom megalapítására irányuló törekvésekre — a gyuláról és Ajtonyról szóló forrásadatok alapján — már *Kainál* rámutatott (Beiträge zur älteren ungarischen Geschichte, Wien, 1893). A görög térítésre vonatkozó polemikus irodalom legújabb tanulságos, de mindkét oldalon elfogult termékei: *Karácsonyi*: A görögkatholikus magyarok eredete, 1924. és *Krajnyák*: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai, 1926.

Géza és István fejedelmek korának főforrásai, Szent István legendái s a XI. századi Gesta Ungarorumnak a Budai és Bécsi Képes Krónikában fenn tartott szövege, *Merseburgi Tietmár* krónikája, *Bruno* és *Canaparius Vita* Adalberti-je, Piligrim levele VI. Benedek pápához (974), az *Annales Hildesheimenses*. A térítőkísérletekre v. ö. még a *Vita Wicberii*, *Vita S. Wolfgangbt* és *Kedrenosz* művét.

Szent István születését a XI. századi Gestára visszavezethető krónikáink egybehangzóan 969-re (*Kézai* 967-re) teszik. Semmi okunk sincs, hogy az időmeghatározásban kételkedjünk s vele szemben a kronológia tekintetében teljesen megbízhatatlan lengyel *Annales Kamenzenses* és az ebből merítő *Annas les Heinrichovenses* adatát fogadjuk el, melyek István születését 975-re, halálát 1038 helyett 1039-re teszik. Az egyedüli komoly érv, amit a 969. évi születés ellen fel lehetne hozni, a Kisebb legendának az az értesítése, hogy István apja halálakor még gyermek (*adhuc puer*) lett volna. Nem szólva arról, hogy a *puer* kifejezés — ha tévedésből előfordul is — huszonhárom éves ifjúra éppoly kevésbé alkalmazható, mint huszonkilenc évesre, ki kell emelnem, amit már *Mátyás Flórián* is hangsúlyozott, hogy a Nagyobb legenda ifjúnak (*juvenis*) nevezi István s a Kisebb legendának Hartvik művében tenn tartott szövege is ifjút (*adolescens*) mond gyermek helyett. Az *adolescens* és *juvenis* huszonkilenc éves férfira alkalmazva az István érdemeit evvel is emelni akaró legendairó költői túlzása.

István megkeresztelésének időpontját csupán következtetés útján állapíthatjuk meg. Kétségtelen, hogy Géza fejedelem és családja az első térítőkció idején (972—975) keresztelkedett meg s nem várt a húsz év múlva (995) ittjárt Szent Adalbertre, kit a későbbi hazai hagyomány István keresztelőjeként tisztelt. Piligrim passauai püspök a pápához írt levelében már 974-ben ezrekre teszi a papjai által megkeresztelt magyarok számát. Nehéz volna elhinnünk, hogy a térítést kezdeményező fejedelem és családja megkeresztelenül maradtak. De különben is a dolog természetéből folyik, hogy a térítőkter behívó fejedelmet az udvarába jött első katolikus pap keresztelte meg. A Kisebb legenda világosan meg is mondja, hogy Istvánt gyermekkorától keresztény hitben nevelték; neve is bizonyítja, hogy Piligrim papjai keresztelték meg a passauai püspökség védőszentjének — István vértanújának — nevére Piligrim papjai mellett még Wolfgangról lehetne szó, kit az egyik forrás kifejezetten Géza keresztelőpapjának mond. Tudjuk azonban, hogy Wolfgang nem jutott

el Géza udvarába. Szó lehetne még az Ottó követeként Gézánál járt Bruno püspökről, ha a XII. századi Ademárnak Querfurti Brúnóról adott értesítését rávonatkoztatjuk. A szangalli nekrológium Prumwartjának semmi köze Gézához. Adalbertét csak a Magyarországon működő tanítványai mélyesges tiszteletét átöröklő nemzet kései hagyománya tette meg István keresztelő» papjává. Sem Szent István Kisebb legendája, sem Adalbert egykorú életírói és tanítványai nem tudtak erről, sőt az ő elbeszélése alapján mondják el hogy Adalbert Géza udvarában járva már kereszténynek — bár pogánysággal megfertőzöttek — találta a magyarokat. Az egyik főérv, amit István fel» nőttként való keresztelése mellett szoktak felhozni, Tietmártól ismert pogány Bajk vagy Vajk neve. Mivel azonban István 969»ben születvén, kereszteléskor már négy»ötésztendő volt, pogány nevének is kellett lennie, amit családja körében éppúgy használtak továbbra is, mint Sámuel király Aba nevét vagy a bolgár Mihály eredeti Boris nevét. Feltehető azonban, hogy Adalbert bérmálta Istvánt 995»ben. Erre mutat a legendák „baptisma chris-male“ kifejezése.

Adalbertről *Voigt*: Adalbert von Prag. 1898. és Bruno von Querfurt, 1907; *Losserth*: Dér Sturz des Hauses Slavnik (Archív, f. ö. G. LXV. 1884). V. ö. még *Erdélyi* (Pannonhalmi Rendtörténet I.) összefoglalását az Adalbert-Anasztáz-Asztrik-kérdésről. A szláv jövevényszavakról *Melich* id. m. és számtalan kisebb dolgozata. A nemzetségekre vonatkozó adatokat *Karácsonyi* nagy művéből vettem. Saroltról és az Ajtony»kérdésről *Melich*: Sarolt (M. Nyelv, 1924), Beleknegini és Prokuj (u. ott, 1927), *Hóman*: A honfoglaló tör» zsek megtelepedése (Turul, 1912) és A Szent László»kori Gesta Ungarorum; *Fehér* id. m. Az idoneitásra, trónöröklésre, Koppány igényére v. ö. az V. és IX. fejezetben a fejedelemség vérségi és karizmatikus természetéről mondtak, továbbá *Kern*: Gottesgnadentum und Widerstands» recht. Leipzig, 1914. és *Bartonek* id. m; a koronakérésre *Lukinich*: II. Szil» veszter pápa, 1901. és *Picavet*: Gerbert, un papé philosophe. Paris, 1897. A koronázás időpontjáról *Hóman*: Szent István megkoronázásának időpontja (M. Nyelv, 1927). [V. ö. *Tóth Zoltán*: A magyar király»lándzsa történetéhez. (Károlyi Emlékk., 1932.)]

IX. SZENT ISTVÁN KERESZTÉNY KIRÁLYSÁGA.

Az egyháztörténeti vázlatához az előljáróban idézett összefoglaló műve» ken kívül *Sackur*: Die Cluniacenser. I—II. Halle, 1892—94; *Hergenröther*: Photius. I—III. Regensburg, 1867—69; *Szentimrei* és *Schermann*: Bevezetés (Pannonhalmi Rendtörténet I. 1902); *Békefi*: A magyarországi káptalanok ki» alakulása és Szent Chrodegang regulái, 1901. *Kühár*: Szent Gellért Bakony» bélen (Pannonhalmi Szemle, 1927) és *Gállá Ferenc*: A clunyi reform hatása Magyarországon, 1931. című műveket használtam fel. [A „keresztény királyt“ jellemző bevezetősorok szabatosabb fogalmazásánál e kiadásban már hasznomra voltak *Alföldi*, *Deér* id. m. (1. V. fejezet) és *Mályusz Elemér*: A patrimonialis királyság (Társadalomtudomány, 1935); A karizmatikus királyság (u. ott, 1934) és *Herrschaftsformen im MA»chen Ungarn* (Résumée Varsovie, 1933), továbbá *Váczy*: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. II. Abschn. Die Königsidee. Pécs, 1935. A clunyi mozgalom világtörténeti jelen» tőségét újabban *Brackmann* (Die politische Wirkung dér Kluniazensischen Bewegung. Hist. Zschr., 1929) méltatja felfogásomhoz hasonlóan.]

A magyar egyház megszervezését illetően a főforrások az Institutio morum ad Emericum ducem, melynek egykorúságát egészen alaptalanul így» keztek kétségbevonni. (Forrásairól *Békefi* és *Zoltvány* a Századok 1901. év» folyamában és a Pannonh. Rendtört. I. kötetében), István törvényei, oklevelei és három életirata: a Nagyobb és Kisebb legenda s Hartvik legendája, továbbá Szent Wolfgang, Szent Adalbert, Szent Gellért és Remete Szent Zoerard»András életiratai. Az idézeteket *Nagy Gyula* törvény» és *Szabó Károly* legendafordításaiból adom, az itt»ott előforduló értelmi tévedéseket

kijávitva. A törvények és intézmények külföldi forrásait s az egykorú egyházi törvényhozás szellemi hatását illetően *Závodszy* id. m. összehasonlító szövegeinek, *Madzsar Imre*: Szent István törvényei és a Lex Baiuvariorum. (Tört. Szemle, 1921) és *Bartoniek Emma*: A magyar király avatáshoz (Századok, 1923), [Corona et regnum (U. ott, 1934)] c. tanulmányainak vettem jó hasznát. [V. ö. *Sawicki*: Zur Textkritik der Gesetze Stefans des Heiligen (Ung. Jahr#bücher, 1929).]

[A királyság megalapításának világtörténeti hátterét és az Intelmek eszmetörténeti összefüggését III. Ottó világbirodalmi koncepciójának kere#tében *Balogh József* helyezte legutóbb új megvilágításba]: Nemzet és nemzet#köziség Szent István Intelmeiben (Irodalomtört. Közi., 1926). Szent István király, a „békefejedelem“ (Századok, 1926), Szent István és a Róma#eszme (Bpesti Szemle, 1927), Az ájtatos és komor Szent István (Egyetemes Phil. Közi., 1927). [Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? (Magyar Nyelv, 1931); Szent István politikai testamentuma (Minerva, 1930 s köv.); A magyar királyság megalapításának világtörténeti háttere (Századok, 1932) című eszmekeltő tanulmányaiban. A szentistváni monarchia alapításában, eszmei#világa és rendszere kialakításában részes pogány magyar és nyugati keresz#tény. ideológiák hatását és szerepét legújabbban *Beér József* világította meg a középkori keresztény királyságról alkotott képünket sokban kiegészítő, tel#jesebbé tevő szellemtörténeti tanulmányában (Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie, 1934). Eredményeit ez új kiadásban több#helyt felhasználtam. A clunyi mozgalom hatásáról *Galls* id. m.; *Deér* id. m. és *Váczy*: Die erste Epoche des Ungarischen Königums, 1935. — *Váczy*: (III. Abschnitt: Stephan der Heilige als päpstlicher Legat. Külön is: Bécsi M. Int. Évk., 1934) helyesen mutat rá, hogy a pápa gregoriánus értelmű világ#uralma a XI. század elején még csak mint elvi optativum, s nem mint reálpolitikai postulatum jelentkezik a clunyi eszmekörben s ehhez képest — igen helyesen — megállapítja, hogy Szent István apostoli követségének elmélete Hartvik legendájában nem II. Szilveszter, hanem VII. Gergely és II. Orbán korának felfogását tükrözi vissza.] A kegyúri jog, illetőleg főpapnevezés kér#désére gazdag forrásanyagával ma is a legjobb kalauz *Fraknoi*: A magyar királyi kegyúri jog, 1895. Az apostoli keresztről *Hóman*: A magyar címer tör#ténéhez (Turul, 1918—1921), István templomépítkezéséről *Pasteiner Gyula*: Építészeti emlékek (Osztrák#Magyar Monarch., XIII. és XV. kötet) és *Foerk Ernő*: Árpádkori templomaink típusai (Magyar Mérnök# és Építész-Egylet Köz#lönye, 1926) és a magyar művészettörténeti összefoglalások. A koronázási palástról *Czobor Béla* (Századok, 1901. évi jubiláris pótfüzetében). A Benedek#rendről *Erdélyi László*: A pannonthalmi Szent Benedek#rend története, I., VII., VIII. és X. köt. Az iskolázásról *Békefi Rémy*g iskolatörténeti művei. A történetirodalom kezdeteiről: *Hóman*: A Szent László#kori Gesta Ungarorum. [V. ö. *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, 1931, honnét a szövegembeli idézet is származik.]

Az első érsekek személyét illetően az idevágó gazdag polemikus irodalom eredményeit mérlegelve, a források után indulok. Ascherik pécsváradi apát, majd kalocsai érsek, kit száz év múltán István életének idegen írója eszter#gomi érseknek vélt, Hartvik pedig e hibát észrevéve, tévesen Anasztázzal azonosított, sohasem volt esztergomi érsek. Nem sok hitelt adhatunk *Hartvik* Sebestyén pannonthalmi öreg szerzetes érsekségéről és megvakulásáról szóló regényes elbeszélésének sem. Ha csakugyan ült az esztergomi érseki széken, Domokos utódának és Anasztáz elődének kellett lennie. A kalocsai érsekség térítőérseki jellege a viszonyokból következik. Ez adhatja egyedül magyará#zatát a két érsekség alapításának.

Szent István államszervező munkásságára s az egykorú társadalmi és gazdasági viszonyokra vonatkozólag is a XI. századi törvények, oklevelek és Szent István életiratai a főforrások. Mellettük a társadalmi és gazdasági szervezet alakulására — persze megfelelő kritika alkalmazásával — becses útbaigazításokat adnak XII—XIV. századi okleveleinknek a régi állapotra utaló, annak kivesző, pusztuló maradványait viszatükröző értesítései.

A *Nagy Gyula* említett jeles törvényfordításából és *Szabó Károly* le-

gendaformálásaiból vett hosszabb idézetekkel igazolni kívánom történeti és közjogi irodalmunk közkeletű felfogásától igen sok tekintetben eltérő állításaimat és a Szent Istvánkori állapotok ismertetésében sokszor tán újnak és merésznek tetsző felfogásomat. Ennek részletes megokolását illetően korábbi tanulmányaimra utalok. Ezek: A magyar városok az Árpádok korában, 1908, A társadalmi osztályok Szent István államában (Békefi Emlékkönyv, 1912), Az első állami egyenesadó (Tört. Szemle, 1912), Adó vagy földbér? (Századok, 1913), Magyar pénztörténet, Bpest, 1916, Szent István görög oklevele (Századok, 1917); A középkori államháztartás és A magyar királyság háztartása és pénzügyei 1000—1322-ig. (A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bpest, 1921. c. művem bevezetése és L. fejezete), A magyar történetírás első korszaka (Minerva, 1923) stb. Utalok továbbá *Karácsonyi János*: Szent István király élete, 1904. és Szent Gellért élete, 1925. c. műveire és *Tagányi Károly* alapvető tanulmányaira: A honfoglalás és a királyi vármegyék; A nemesi önkormányzatú vármegyék megalakulása (mindkettő Szolnok-Doboka vármegye története I. kötetében. Ds., 1901); Vármegyénk eredetének kérdése (Tört. Szemle, 1913); Felelet dr. Erdélyi Lászlónak (Tört. Szemle, 1916); Megyei önkormányzatunk keletkezése, Bpest, 1899. V. ö. *Illés*: A jogtörténeti kutatás módszertani követelése és a vármegyék eredete. Bpest, 1912. [A határispánságokról (*marchia*) legújabbban *Beitzky* írt jól (alább id. m.); megállapításait szépen kiegészítik *Kring*-nek (alább id. m.) a gyeptüli területről adott alapos fejtegetései.] Kitérő összefoglalás *Károlyi Árpád*: Az Árpádok mint a magyar nemzeti királyság és a társadalom szervezői (Árpád és az Árpádok. Szerk. Csánki. 1908). [*Váczy Péter* eredeti megállapításokban és érdekes megfigyelésekben bővelkedő tanulmányában (ld. alább) is sok használható részleteredményt találtam, habár némely elvi megállapításait — így az örökösödési jog egységéről, a területileg kialakult vármegyéről, a *villicusok* bírói hivataláról s a nemzeti rendszer bukásáról vallott felfogását — nem is fogadhattam el.] A középkori társadalom és közigazgatás szervezetének és némely tagadhatatlanul hűbéri vonásainak megértését legnagyobb lépéssel *Szekfü* vitte előre A serviensek és familiárisok. Bpest, 1912. című értekezésében. [A királybírói intézmény Szent Istvánkori eredetének megvilágítását *Jakubovich Emil*nek (I. András törvénybeidéző ércbilloga. Turul, 1934), és *Váczy Péter*nek (A magyar igazságszolgáltatás szeri vezete a XI—XII. sz. íban, 1930) köszönjük s ezzel a megállapítással birtokunkba jutott a közhatalmi és magánhatalmi szervezeteket, a szentistváni királyság közjogi és magánjogi kapcsolatait egy egységes állami konstrukcióba foglaló utolsó láncszem is.] *Erdélyi László* értekezéseinek és polemikus irataimák hosszú sorozatában fejtegeti és védelmezi a maga sajátos társadalomtörténeti elméletét (Egyházi földesúr és szolgálói. Bpest, 1907, Magyarország társadalmi XI. századi törvényeiben, 1907, Az első állami egyenesadó elmélete, 1912, Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései, 1915, A tizenkét legkritikusabb kérdés, 1917, Fejlődés a legrégebb magyar társadalomban, 1916 stb.). Rendszerét és eredményeit nem tehettem magamévá, de több részletkérdést illető újszerű megállapításai, különösen a magánföldesúri népek rétegződésére, a királyi serviensek különleges jogállására és társadalmi helyzetére vonatkozó megfigyelései nagyban elősegítették az Árpád-kori társadalomtörténet alapvető kérdéseinek tisztázását.

[E mű első kiadása óta fiatal történettudósok, jobbára tanítványaim hosszú sora — *Gállá Ferenc* (id. m.), *Némethy Imre* (Az Árpádkori magyar közigazgatás alapjai, 1931), *Pleidell Ambrus* (Egyházi és világi immunitás. Bécsi M. Tört. Int. Évk., 1934), *Váczy Péter* (A hűbériség szereke Szent István királyságában. 1933. Immunitás és jurisdictio. Bécsi M. Tört. Int. Évk., 1934, A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Minerva, 1932, Die erste Epoche des ungarischen Königtums, 1935). *Deér József* (id. m. és Közösségézés és nemzettudat a XI—XII. századi Magyarországon, Bécsi M. Tört. Int. Évk., 1934¹; *Waldapfel Eszter* (Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban, Századok, 1931); *Murárik Antal* (A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. Századok, 1934: Pótfüzet); *Kring Miklós* (A magyar államhatár kialakulásáról, u. ott, 1934); *Beitzky János* (Nyugatmagyar

ország védelmi rendszere és határőrségei a középkorban. U. ott, 1934. és A korai magyar középkor problémái és a modern irodalom. Kath. Szemle, 1935) — foglalkozóit, a későbbi korszakokat érintő tanulmányokról most nem szólva, Szent István királyságával. Ez a bőséges termés, akárcsak az utolsó lustrumban megjelent történeti regények sorozata, okozatilag bizonyára összefügg e mű megjelenésével, de míg a regényírók a kész eredményeket értékesítik irodalmilag, a tudósok az eredmények kiegészítésére, a hiányok pótlására, a tévedések helyreigazítására törekednek. Megállapításaik s a már idézett művek nyomán ezt a fejezetet nem egy helyet módosítottam, kiegészítettem, szabatosabbá tettem és az egész fejezetet újrendeztem!

A nemzeti birtokjogra értékes adalékokat találunk *Karácsonyi*: A magyar nemzetségek c. művében. A német és szláv telepesekről *Kainál*: Geschichte der deutschen in den Karpatenländern. Gotha, 1907. és *Schünemannt*: Die Deutschen in Ungarn bis z. XII. Jh. Berlin, 1923, *Ernyey*: Régi cseh telepítések hazánkban (Föld és ember, 1926) [*Moór Elemér*: Zür Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze. (Ung. Jahrb. 1929; *Schwarz Elemér*: A nyugatmagyarországi német helységnevek 1932; István elvi álláspontját világítja meg *Szekfü*: A magyarság és kisebbségei a középkorban (Magyar Szemle, 1935.)]

A szolgákról *Békefi*: A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt, 1901. Az öröklési jogról *Illés József*: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Budapest, 1904. A kancelláriáról és okleveles praxisról *Fejérváry*: A királyi kancellária az Árpádok korában. 1885; *Eckhart*: Die gäubwürdigen Orte Ungarns im MA. Innsbruck, 1914; *Szentpétery*: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. 1918. Szent István okleveleinek kritikáját illetőleg v. ö. *Szentpétery*: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke. I. 1923—1927, s az ott idézett irodalmat, a törvények forrásait és természetét illés tőn *Závodszy és Madzsar* idézett műveit. Az ősvármegyék felsorolásában *Pauler* eredményeit fogadtam el némi módosítással. A frank-bajor analógiák tekintetében *Dopsch* id. művének vettem legtöbb hasznát. A trónöröklés kérdésére v. Ö. *Bartoniék és Deér* id. műveit. A XI. századi Árpádok nemzedékrendjéről *Hóman*: A Szent Lászlódeori Gesta Ungarorum. [Szent Imréről *Hóman*: Szent Imre (Magyar Szemle, 1931)]. Szent István halála napját az Altaichi Évkönyveknek I. Endre udvarából nyert, minden tekintetben hiteles értesítése és *Hartvik* tanúsága alapján teszem Nagyboldogasszony napjára (v. ö. Szent István koronázásának időpontja. Magyar Nyelv, 1927) s ezért nem vettem figyelembe *Varjú Elemér* idevágó skeptikus megjegyzését (Szent István király legendái, 1928).

[A hűbériség kérdésében fenntartom azt a felfogásomat, hogy „a magyar államfejlődés láncolatából hiányzott a tiszta hűbériség fokozata”, hogy történetünknek *nincs* hűbéri korszaka, s bár „az állami, társadalmi és gazdasági szervezetet nálunk is át meg átítták a királyság alapítása óta nyugatról beáramló hűbéri eszmék és formák, ... de a közhatalmi szervezeten teljes diadalt aratni nem tudtak“ (1. kiadás, 114—115. lap). *Mályusz Elemér* (id. ért. Társadalomtud., 1933—1934) kétségbevonja, hogy Szent István korában hűbéri intézményekről lehetne szó, de utóbb maga igazolja felfogásomat, midőn *egyetlenegy* intézményünket — a királyi kíséretet — elismeri „hűbéri jellegűnek“ s alig pár sorral odább megállapítja, hogy a társadalomban és államban a *vezető, legfelsőbb csoport* éppen ez „a hűbéri jellegű“ királyi kíséret volt s a második, harcos csoport, a vitézeké is földhasználat ellenében szolgált királyának! Kor jelölő szóhasználatom ellen emelt kifogásai tekintetében megállapítom, hogy a rendiség korának vele együtt én is a XIV. század végén kezdődő kort tartom s ha másfélévtizeddel ezelőtt e megjelölést — tévesen — a XIII—XIV. századra alkalmaztam is, e mű I. kiadásában emelt a kort „a rendiség kialakulásának koraiként emlegetem (II. kötet címe!) s meggyőződésem szerint jogosan, mert a rendi erőtenyezők kialakulásának, a rendi ideológia és törekvések jelentkezésének — persze nyugati hatás alatt — már e korban biztos nyomai vannak, sőt egy-egy pillanatra a rendiség szinte kialakultán tűnik elő. A hűbériség korának — mint *Mályusz* ajánlja — ezt a kort sem nevezhetjük, mert — ismétlem — hűbéri kora *nincs* történetünknek. A „lovagkor“, amit *Erdélyi* s

úgy látom *Váczy* is kedvel, találó megjelölés volna a II. Andrástól Nagy Lajosig terjedő korra, de fogalmának a nyugati irodalomban kialakult határozott értelme miatt tévedések forrása lehet. Ugyanez okból ejtettem el — *Mályusz* aggodalmi bennem is felmerülvén — már az I. kiadásban a Mályuszskifogásolta „patrimoniális királyság korát” s bár ma is azt tartom a korra legáltalósabb és legjellemzőbb megjelölésnek, ezért alkalmaztam helyette a XI—XII. századra „a keresztény királyság kora” (I. kötet címében stb.) megjelölést. Ez új kiadásban szabatosabban „a középkori keresztény királyság koráról” beszélek, mert ez a fogalom pontosan elhatárolja korszakunkat a X. és a XIII. századtól. Magában foglalja a *Mályusz*-féle „karizmatikus királyság” fogalmát, de kirekeszti az ebbe pontosan beleülő IX—X. századi és korábbi karizmatikus pogány monarchiát és kirekeszti a középkori keresztény királyság ideológiáit és intézményeit már csak frázisokban, tartalmukat vesztett formulákban és szövegekben őrző XIII. századi királyság fogalmát is.]

X. CSÁSZÁROK KÜZDELME MAGYARORSZÁG BIRTOKÁÉRT.

A korszak főforrásai a Szent Lászlóikon *Gesta Ungarorum*nak a Bécsi Képes Krónikában megőrzött elbeszélése az 1031—1091. évek történetéről, a Szent Gellért-legenda, Szent István életiratai, a Pozsonyi Évkönyveknek a XI. századi Pannonhalmi Évkönyvekből származó adatai. Kritikájukat illetően v. ö. *Hóman*: A Szent Lászlóikon *Gesta Ungarorum*. A külföldiek közül *Reichenau* *Hermann* (1054-ig) és *Bertold* (1054—1080) krónikái, az *Annales Altachenses Maiores* (1063dg), továbbá *Wipo*: *Vita Chuonradi*, a *Fundatio S. Albani Namucensis*, *Hersfeldi Lambert* (1040—1077), *Bernold* (1058—1077) és a cseh *Cosmas* krónikái szolgáltatnak becses adatokat. VII. Gergely leveleit *Jaffé* adta ki (*Biblioteca rerum Germanicarum*. II. 1865).

A háborús eseményekről a bevezetésben idézett német művek és *Pauler* nyomán szövegek, ittíott a források alapján módosítva eredményeiket. A külföldi politikai kapcsolatokról [*Hóman*: Külföldi irányok a magyar történetben, 1931 és *Entre l'Orient et l'Occident*, 1934]; megítélésük tekintetében nagy hasznomra volt *Angyal Dávid*: Az Árpádok a világpolitikában. (Árpád és az Árpádok. Szerk. Csánki. 1908.) [*Deér*: A törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája, 1928; *Horváth Jenő*: Az Árpádok diplomáciája, 1935.] Péter királyról *Gombos* ír helyesen: Történetünk első századaiból (Századok, 1911); v. ö. még *Fest*: *Pietro Orseolo*. Budapest, 1923, Szent Gellértől *Karácsonyi*: Szent Gellért élete. Budapest, 1925. [A Salamonikon „Attila kardjáról” v. ö. még *Tóth Zoltán*: *Attila's Schwert*, 1930, hol e kardnak a bécsi állami múzeumban levő „Nagy Károly kardjával” való azonosságát próbálja bizonyítani.] A bajor urak XI. századi magyar kapcsolatairól *Hóman*: X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungéneken (Egyet. Philol. Közöny, 1923). [A szász és frank császárok külpolitikájáról legújabbban *Mommsen*: *Studien zum Ideengehalt der deutschen Aussenpolitik im ZA. der Oltonen und Salier*, Berlin, 1930 és *Schneider*: *Neuere Anschauungen des deutschen Historiker zur Beurteilung der deutschen Kaiserpolitik der Mittelalters*, Weimar, 1934.] Az úzokról és kunokról *Kossányi*: Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII. században (Századok, 1924) és *Marquart*: *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1911.

XI. AZ ORSZÁG MEGALLAPÍTÁSA.

Főforrásaink a László- és Kálmán-kori törvények, zsinati határozatok és oklevelek, Szent István három életirata, a Bécsi Képes Krónikának egykorú íróktól származó XI—XII. századi részletei, *Kczai Simon* Gestájának függeléke. Az idézetek itt is *Nagy Gyula* és *Szabó Károly* fordításából valók. A kor és szereplők megítéléséhez *Pauler* és *Marczali* művein kívül sok becses megfigyeléssel járult a magyarokkal szemben egyébként eléggé elfogult *Biidinger*: *Ein Buch ungarischer Geschichte* 1058—1100. Leipzig, 1866. c. művében és

Karácsonyi: Szent László király élete, 1926. A gazdasági, társadalmi viszonyokra és szervezésre a IX. fejezethez idézett tanulmányaimon s *Tagányi, Károlyi, Erdélyi* ott idézett művein kívül v. ö. *Hóman*: Szent László történelmi jelentősége (A Cél, 1910), A zágrábi püspökség alapítási éve (Turul, 1910), A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége (Turul, 1911) és Adalék X—XI. századi pénztörténetünkhöz (Századok, 1918).

A nemesi öröklési jogról és az adománybirtok hűbéri természetéről alkotott felfogásom lényegesen eltér a korábbi feltevésektől, de alapjául István és Kálmán törvényeinek félre nem érthető szövege szolgált. [Felfogásomat *Váczy Péter* id. m. (A hűbériség szerepe, 1933) tetszetős, de a forrásokban nem igazolt, ellentétes véleménye ellenére is fenntartom.] Az esztergomi és kalocsai érsekek metropolitai hatáskörének kérdésében sem fogadhattam el a korábbi történétírók és némely újabb kutatók felfogását. Szent István Nagyobb legendájának írója és ennek nyomán *Harvik* csak az alapítás idejéről szólva mondják az esztergomi érseket valamennyi püspökség metropolitájának. A zágrábi püspökség ügyében 1134-ben ítélező Felicián érsek esetére sem lehet hivatkozni, mert ő akkor nem mint esztergomi érsek, hanem mint a király személyének képviselőre kiküldött bíró működött. III. Béla jövedelmi kimutatása szerint négy püspök a kalocsai érsek suffraganeusa volt s annak, hogy ez a helyzet később alakult volna ki, semmi nyoma sincs.

Az egyházi kérdésekre az általános egyháztörténeti műveken kívül felhasználtam *Martens*: Gregor VII. I—II. Leipzig, 1894; *Delate*: S. Grégoire VII. et sa réforme. I—III. Paris, 1889; *Hauck*: Der Gedanke der papstlichen Welt-herrschaft. 1904; *Gay*: Les papes du XI. Siécle et la chrétiété. Paris, 1926. [*Váczy*: Die erste Epoche a. Ung. Königtums, 1935; *Deer*: Heidnisches und Christliches im altungarischen Monarchic, 1934.] Az investitúra kérdésére és a magyar királyok apostoli követségére v. ö. *Fraknoi* és *Váczy* id. művét, továbbá VII. Gergely és II. Orbán pápák leveleit. Az apostoli kereszt címerjelvényként való használatáról *Hóman*: A magyar címer történetéhez (Turul, 1918). A zsidókérdésről általában *Stobbe*: Die Juden in Deutschland während des MA. Braunschweig, 1902; *Graetz—Braun*: Gesch. d. Juden. Leipzig, 1902—08. *Caro*: Die Juden im MA. in ihrer wirtschaftlichen Betätigung (Monatschrift für Gesch. des Judentums. 1904).

A középkori történétírást és a Szent László-kori Gesta Ungarorumot jellemző részletet majdnem szószerint vettem át erről írt munkámból. V. ö. még: X. és XI. századi történelmi elemek a Nibelung-énekekben (Egyet. Philologiai Közlöny, 1923) c. dolgozatomat; [*Deér*: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban (Magyar Könyvszemle, 1930)]; *Madzsar Imre*: A II. Géza korabeli Névtelen, 1926. c. tanulmányában kétségbevonja felfogásom helyességét és *Marczali* régi elméletét felelevenítve, II. Géza történétírójának tulajdonítja a magyar történet első rendszeres és összefüggő feldolgozását. Egyébként becses stíluskritikai összehasonlításai nem jogosíthatnak fel ily feltevésre. [Még kevésbé alkalmas erre *Heilig Komádnak* (Wer war der Anonymer Notar? Bécsi M. Tört. Int. Évk., 1932) a szóabrálásig fajuló „stíluskritikája“. Eredményeik cáfolatát ld. *Hóman*: A II. Géza-korabeli Névtelen (Századok, 1931); *Dómat novszky*: Anonymus és a II. Géza-korabeli Gesta. (U. ott, 1933); *Erdélyi*. Anonymus II. Béla jegyzője, 1933.] Szent István legendáinak kritikájához beesés adatokat találunk *Pauler* tanulmányaiban (Századok, 1884, 1892, 1894. V. ö. *Karácsonyi* polemikus cikkeit u. o. 1892, 1894 és Turul, 1909), Az eredményeket azonban lényegesen módosította *Varjú Elemér* id. művében. [Az államszervezeti, társadalmi és gazdasági kérdésekre v. ö. még a IX. fejezethez idézett műveket. A vármegyék számáról a régi Gesta Salamon-kori elbeszélése a 45 zászlóaljról s Ötő freisingi püspök és a III. Béla-féle jövedelmi kimutatás értesítése a 72 vármegyéről tájékoztat. Az izmaelita mohamedán - értelméről *Jerney János*: A magyarországi izmaelitákról, mint volgai bolgár- és magyarnyelvű népfelkezetéről (Tudománytár, 1844), *Melich János*: Néhány magyar népnévről (Magyar Nyelv, V. 1909.) és Mohamedán török személynevek. (U. ott, XXII. 1926.); [*Átossány/ Béla*: A XI—XII. századi izmaelita és saracénus elnevezésekről (Károlyi-Emlékk., 1933). A besenyőkről *Szokolay Margit*: A magyarországi besenyő telepek. (Föld és Ember, 1929.)]

XII. TÁRSORSZÁGOK.

A horvát történet legrégebb szakaszára vonatkozó forrásokat *Racki* (Documenta Historiáé Chroatie peridum antiquum iilustrantia. Zágráb, 1877) és *Sisic* (Enchiridion fontium historiáé Croatiae. U. ott, 1914) gyűjtötték össze. A kornak külpolitikai történetére vonatkozó fontosabb kútfők a magyar krónikán kívül *Bernold*, *Aurai Ekkehard*, a szicíliai *Malaterra* s a XIII. századi *Tamás* spalatói főesperes. Az általános oklevéltárakon kívül v. ö. *Fraknói*: Szent László levele a montecassinói apáthoz, 1901; *Fejérpataky*: Kálmán király oklevelei, 1892, *Baumgarten*: A saintgillesi apátság összeköttetései Magyarországgal (Századok, 1906).

Az egész korszak külpolitikájának megítélésére v. ö. *Angyal*, *Deér*, *Horváth* és *Hómannak* a X. fejezethez idézett munkáit. A keresztes hadjáratokról az idézett egyháztörténeti műveken kívül *Bréhier*: L'église et l'orient au Moyen Âge. Les croisades. Paris, 1921. és *Áldásy*: A keresztes hadjáratok története, 1924 (bibliográfiával). A horvát történetre legjobb össze» foglalás *Sisic*: Geschichte dér Kroaten, Zágráb, 1917, de v. ö. *Marczali*: Az Árpádok és Dalmácia, 1898; *Hóman*: A zágrábi püspökség alapítási éve (Turul, 1910) s az ott idézett műveket; *Sufflay*: Zu den ältesten kroatisch» ungarischen Beziehungen. (Ung. Rundschau, 1914), [továbbá *Deér*: A horvát» magyar államközösség kezdetei, 1931].

Sisicnek a Száva-Dráva-köz Horvátországhoz tartozását vitató felfogását több más merész hipotézisével egyben nem tettem magamévá, mert annak bizonyítására *Tamás* spalatói főesperes XIII. századi elbeszélésén kívül egyetlenegy történeti adatot és érvet sem tudott felhozni. A sziszei püspök» ség újjászervezésének 925»ben felmerült, de meg nem valósult terve, Tomi» szláv és a magyarok harca s a horvát»karantán szomszédság csupán a Szávaig terjedő horvát uralmat bizonyítják. Ez derül ki *Tamás* főesperes elbeszélés» böi is, aki nyilván hiteles spalatói hagyományok alapján beszél a spalatói érseknek „egész Zágráb vidékéig,“ tehát a Száva völgyéig terjedő joghatóság» gáról s aki szigorúan megkülönbözteti „a minden ellentállás nélkül birtokba» vett“ kapeláninenni területet a tulajdonképeni Horvátországtól. Ha ugyanez az író másutt egész Szlavóniát horvát tartománynak mondja s a knini püspök „Drávaig terjedő” joghatóságáról szól, ebben csupán saját kora politikai viszonyainak a múltba vetítését láthatjuk. A tévedés oka nyilvánvaló: Szlavónia Tamás idejében — a magyar királyok jóvoltából — már másfélszázad óta Horvátországgal közös kormányzat alatt állt. *Tamás* e kérdésben éppoly kevés hitelre tarthat számot, mint mikor Horvátország „meghódításáról és leigázásáról” (*ad capiendum et subiugandum*) beszél, holott maga László és udvari történetírja csak „megszerzésről” (*acquisivi*) tudnak s mikor kétségbevonja, amit egykorú források bizoryítanak, hogy László a tengerpartig hatolt volna. A múltban ezt a kérdést s a vele kapcsolatos egész problemakomplexumot horvát és magyar történetírók egyaránt politikumként kezelték. Ez volt az oka, hogy *Sisic* a szlavóniai gyepülvére vonatkozó fejtegetéseimet a horvát álláspont gyengítésére kifundált erőszakos hipotézisnek mondja, holott én csak levontam a konzekvenciát immár közel harmincesztendő gyepük utatásaink eredményeiből s a rendelkezésünkre álló forrásadatokból. *Tagányi*, *Karácsonyi* és mások alapvető megállapításai után a honfoglaló magyarok honvédelmi gyeprendszerében kételkednünk nem lehet s igazán megmagyarázhatatlan lenne, ha a magyarok a délnyugati határon és éppen csak itt mellőzték volna a nyugati, északi és délkeleti határon következetesen alkalmazott ősi honvédelmi rendszerüket. *Sisic* egyébként elődeihez viszonyítva igen sokban közeledett a magyar állásponthez, midőn Szlavónia és Horvátország különállását félreérthetetlenül elismerte. Kár, hogy ő sem tudott teljesen szakadulni a politikai szempontoktól s igen sok kritikus kérdésben — így pl. a szlavón kérdés mellett a bizánci és pápai hűbérességnek, Magyar- és Horvátországok államjogi helyzetének, a koronázás kérdésének, Péter horvát király mozgalmának stb. — megítélésében merész hipotéziseket szőtt s azokra épített újabb hipotétikus elméleteket. A nyolcszázéves horvát-magyar államjogi kapcsolat felbomlása ezeket a kérdéseket megfosztotta politikai mellékizük-

tői. Reméljük, hogy a változott helyzetben azok tárgyilagos megítélését immár semmi sem fogja akadályozni. [A horvát vállalkozásnak és Szent László külpolitikai irányváltatásának kronológiája tekintetében *Deérrel* (A magyar-horvát államközösség kezdetei) szemben is régi álláspontomat tartom fenn.] A szlavón és horvát megyéket illetően *Sisic* műve mellett még mindig jó hasznát vettem *Pesíy* kutatásainak (Az eltűnt régi vármegyék. II. 1880. és A magyarországi várispánságok története, 1882). A kérdés helyes megvilágítását adja *Csánki*: Kőrösmegeye a XV. században, 1893.

XIII. BIZÁNC ÉS MAGYARORSZÁG.

E korszak legfontosabb kútfői az okleveleken kívül (v. ö. *Fejérpataky*: Oklevelek II. István korából, 1895 és III. Béla oklevelei, 1900); *Freisingi Ottó*, *Odo De Deogilo*, *Ansbertus*, *Lübecki Arnold*, *Johannes De Piscina*, a cseh *Cosmas*, a lengyel *Gallus* és *Krakói Vince*, a velencei *Dandolo*, az orosz krónikák, *Kinnamosz János* és *Nikétasz* görög törtéírók s a Képes Krónika XII. századi részlete.

Az orosz hadjáratokra v. ö. *Hodinka*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai, 1916. *Pauler Gyula*: II. Géza orosz-görög háborúi (Hadtört. Közlem., 1890). Mánuel politikájának és a kor történetének megítélésében hasznomra volt *Kap-Herr*: Die abendländische Politik Manuels, 1881. és *Chalandon*: Les Comnène, Tome II. Jean II. et Manuel I. Paris, 1912. A külpolitikai történetre v. ö. a X. és XII. fejezethez id. műveket.

XIV. III. BÉLA MAGYAR BIRODALMA.

A XII. századi belső fejlődés képét az egykorú oklevelekből (v. ö. *Fejérpataki* id. műveit és *Szentpétery* regestáit), a Répes Krónika XII. századi részleteiből, a keresztes hadjáratok alkalmával Magyarországon járt *Freisingi Ottó*, *Ansbertus* és *Lübecki Arnold* műveiből s a XII. és XIII. század fordulóján bekövetkezett eseményekből tudjuk rekonstruálni. Itt felhasznált korábbi dolgozataimat s a részletkérdések irodalmának legfontosabb termékeit lásd a IX. és XI. fejezethez adott jegyzetekben. A ciszterciokről *Békefi*: A zirci, pilisi és pásztói apátságok története. I—V. Pécs, 1891—1902; A cikádori apátság története. Pécs, 1894; A ciszterciek középkori iskolázása Párizsban, Bpest, 1896. Az új rendekről v. ö. *Balanyi*: A szerzetesség története, 1923. Az iskolákról *Békefi*: Árpád-kori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Bpest, 1896; A káptalani iskolák története, 1910. A kancelláriáról *Fejérpataky*: A királyi kancellária, 1885; *Hajnal*: írástörténet, 1922. A történetírásról s főleg Anonymusról írt részletet majdnem szó szerint vettem át A magyar történetírás első korszaka (Minerva, 1923) c. értekezésemből; v. ö. *Jakubovich*: P. Mester. Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Bpest, 1925. [s *Heilig*, *Domanovszky*, *Erdélyi* id. ért., *Jakubovich*: Két új Anonymus-jelölt (Magyar Nyelv, 1932), és *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, 1931.] A főpapi rend kialakulásáról *Ember*: Az egyházi rendnek állami renddé fejlődése, 1907. A „királyi serviensek“ kérdésében *Szekfü*-nek és *Erdélyi László*-nak a kérdés lényegére tapintó úttörő tanulmányai után *Váczai Péter*: A királyi serviensek és a patrimonialis királyság, 1928. hozott újszerű adalékokat a teljes megoldáshoz. A perifériák befelepitésére fontos megállapításokat tartalmaz *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása, 1922. c. tanulmánya. [A legkorábbi német telepkekről v. ö. a IX. fejezethez id. műveket (*Kaindl*, *Schünemann*, *Moór*, *Schwarz*, a csehekről u. ott Frnye)] Az erdélyi és szepesi szászok betelepítéséről *Teutsch*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. I. 4. kiad. Nagyszében, 1925; *Hradszky*: Szepes vármegye a mohácsi vész előtt. 1888; [Fause Z.: Das Zipser Deutschland, Jena, 1927; *Huss*: Luxemburg und die Siebenbürgen (Vérén f. Siebenb. Landeskunde, 1927); *Orendi*: Zür Heimatsfrage der Siebenbürger Sachsen

(u. ott); *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása, 1934.] A nyugati latin telepések francia>vallon nemzetiségéről *Auner*: *Latinus* (Századok, 1916). V. ö. *E. Borchgrave*: *Essai historique sur les colonies Beiges en Hongrie et Transsylvanie*. Bruxelles, 1871. Az oláh településről *TremUTamás* id. m. V. ö. *Karácsonyi*: Százezerbaj, millió jaj! egy tévedés miatt, 1911; Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez, 1921 és a II. könyv 2. rész I. és IV. fejezetéhez id. irodalmat. Az Árpádok nemzetiségi politikájáról *Szekfői Gyula*: A magyarság és kisebbségei a középkorban (Magyar Szemle, 1935). A III. kereszties hadjáratra v. ö. a 13. fejezethez id. forrásokat. Béla bizánci éveinek, egyéniségének és uralmának jellemzéséhez a XIII. fejezethez id. műveken kívül *Forster Gyula*: III. Béla emlékezete, 1900. című díszműben találtam igen sok becses adatot. Különösen *Thallóczy* tanulmánya volt nagy hasznomra: III. Béla és a magyar birodalom. [Újabbban becses adalékot talált III. Béla bizánci házassági tervéről *Moravcsik Gyula*: III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után. (Századok, 1933.) A külpolitikai koncepcióról *Hóman*: Külpolitikai irányok a magyar történetben, 1931].

MÁSODIK KÖNYV

XIII-XIV. SZÁZAD.

Történetünk III. Béla haláláig terjedő szakaszát forrástani szempontból az elbeszélő források és törvényhozási emlékek predomináns szerepe jellemzi. A XIII. századdal e források kiapadnak. A Szent Lászlóikon Gesta Ungarorumnak és XII. századi folytatásainak bőszavú elbeszélése IV. László koráig nem talált folytatóra. A II. Gézától Kún Lászlóig terjedő korszak történetét *Kézai Simon* és XIV. századi követői — a királyi kancelláriában és egyes egyházakban rendszertelenül vezetett évkönyvszerű feljegyzések és a hagyó» mány nyomán — egész röviden és szintelenül adják elő. IV. László történetét *Kézai* bővebben írta meg, de számottevő historikusai csak az Anjou»kornak akadtak, egy névtelen író, *Kálti Márkus* szerémi prépost, *Tótsolyosi Apród János* kükkülei főesperes és az ú. n. *János* minorita személyében. A Nagy Lajosikori névtelen a III. András korában folytatott és részben átdolgozott *Kézai*-féle Gestát egészítette ki a trónharcok és Károly Róbert történetével. Műve a Budai Krónikában és a családjába tartozó többi krónikákban maradt fenn. Ezt vette alapul *Kálti Márkus* is a legutóbbi időkgig Bécsben, most a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárában őrzött Képes Krónikájához, de kiegészítette a Gesta Ungarorum II. Géza»kori folytatásának XI. és XII. századi elbeszélésével. *János* minorita műve a Dubnici Krónikába olvasztva, a kükkülei *Jánosé* u. ott, a Budai Krónikában és *Thuróczinál* maradt fenn. Kiadásaik *M. Florianus*: *Fontes domestici*. III—IV., *Schwandtner*: *Scriptores*. I. és *Chronicon Budense*. Ed. *Podhraczký*. Buda, 1838. Mindé források kritikájára v. ö. *Domanovszky*: A Budai Krónika. 1902, A Dubniczi krónika. 1899, *Kézai Simon* mester krónikája. 1906 [Kézai és a húnkrónika. Károlyi Emlékk., 1933.]; *Hóman*: A Szent Lászlóikon Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. 1925 [*Váczy Péter*: A népfelség elvének első magyar hirdetője: Kézai Simon mester. Károlyi Emlékk., 1933.]; *Pór Antal*: Tótsoly» mosi Apród János (Századok, 1893) [*Fekete Nagy Antal*: Kükkülei János 1320—1394. Károlyi Emlékk., 1933.]; *Dékáni János*: János minorita (Középkori Krónikások. XL); Kükkülei *János* (U. ott, VI.); *Jakubovich Emil*: Adalékok (Magyar Nyelv, 1925). A krónikás irodalom hiányait pótolják az elveszett „Pílisi“ vagy „Egresifeljegyzések“inek [v. ö. *Hóman* id. m. és *Machowich Viktor*: A magyarifranca cisztercita-kapcsolatok történetéhez. (Egy. Phil. Közlöny, 1935.)] *Albericus* trois-fontainesi ciszterci szerzetes Világkrónikájában fenntartott adatai, *Rogierius* váradí olasz esperes leírása a tatárjárásról

és az egykorú magyar állapotokról (Carmen miserabile super destructione Hungariæ. *Florianus*. III.), *Tamás* spalatói főesperes História Salenitana-ja és néhány anjoukori dalmata író műve (*Schwandtner*nél a II. kötetben).

Történetünknek egy másik bőven buzgó forrása, a Mánuel korában szép lendületet vett bizánci történetirodalom, a birodalom bukásával szintén elhanyagolt. A görögöket többé nem érdekelték a tőlük távolesó magyar királyság ügyei. Ugyanekkor megfogyatkoztak a nyugati krónikák magyar hírei is. A Karolingskor óta virágzó Tatinnyelvű évkönyv# és krónikairodalom *Freisingi Ottóval* elért fejlődése csúcspontjára s a császári hatalom süllye# désével és a Benedek#rend elvilágiasodásával minőség és mennyiség tekinteté# ben egyaránt hanyatlott. Egyidejűleg elveszett minden érdeklődés a birodalom virágkorában mindig előtérben álló magyar kérdés iránt. A keresztes hadjáratok magyar földön átutazó, magyarokkal érintkező historikusain kívül csak néhány orosz, osztrák s az Anjou#korban még néhány olasz krónikás foglalkozik a magyar dolgokkal. Különösebb érdeklődést csak II. András keresztes hadjárata, a tatárjárás, majd a magyar Anjouk olasz kapcsolatai váltottak ki. András szentföldi útjára vonatkozó kútfőinket *Röhrich*: *Scriptores minores quinti belli sacri*. Genf, 1879, a XIII. századi halicsi hadjáratokra vonatkozó orosz forrásadatokat *Hodinka*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. 1916. adták ki. A magyar híreket tartalmazó többi XIII. és XIV. századi külföldi forrás jegyzékét *Bartoniek Emma* id. m. (A M. Történettud. kézik. I. 3/2.)

Az elbeszélő forrásokkal együtt fogytak el a XI. században alapvető jelentőségű törvényhozási emlékek is. Kálmán törvényei és az esztergomi zsinatok határozatai óta III. Endre és Nagy Lajos törvényei, az 1279. évi kún#cikkelyek és az ugyanekkor tartott budai zsinat határozatai — az 1351#ben törvényerőre emelt Aranybullával és a vele rokon 1231. és 1267. évi kiváltság# levelekkel — egyedüli ilyenemű emlékeink.

Annál inkább megszorodtak az okleveles források és a diplomáciai emlékek. Ez utóbbiak közül korszakunkban a pápák levelezése bír elsőrendű fontossággal. III. Ince levelezését *l. Migne*: *Patrologia Latina*. CCXIV—CCXVII, utódaiét *Theiner*: *Vetera monumenta historica Hungariæ Sacram illustrantia*. I—II. Róma, 1859—1860; *Monumenta Vaticana Historiæ Hung.* illustrantia. Series I. Tom. II—V. 1885—1888; továbbá a *Bibliothèque de l'école française d'Athènes et de Rome* c. kiadvány regestaszorozatában. Egyéb diplo# máciai emlékek oklevéltárainkban és *Wenzel*: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou#korból*. I—III. 1874—1876. A XIII. század történetének főforrásául szolgáló okleveles anyagot tartalmazó publikációk jegyzékét lásd *Szentpétery*: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1923—1930. VIII—XIII. 1. Az Anjou#korra az ott felsorolt oklevéltárak további kötetei, *Nagy Imre* és *Nagy Gyula*: *Anjouikon Okmánytár*. I—IX. 1879—1920 (a két utolsó kötetet kéziratban használtam).

A segédkönyvek, bibliográfiák, folyóiratok, történeti összefoglalások jegyzékét ld. fentebb, az első könyvhöz idézve. V. ö. még *Bahson*: *Stamm# und Regententafel*. I—III. Berlin, 1912. Az Anjou#kor történetének összefoglaló feldolgozásai *Pór Antal*: *Az Anjou#ház és örökösei*. (A Magyar Nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. III.) 1895 és *Miskolczy István*: *Magyarország az Anjouk korában*. 1923. Hasznos tanulságokat nyújtott még kettejüknek a kor történeti részletkérdéseit tisztázó számos tanulmánya.

Az egykorú európai történetre az első könyvhöz idézett műveken s azok további kötetein kívül hasznomra voltak még *Miller*: *The Latins in the Le# vant*. A history of Frankish Greece 1204—1266. London, 1908; *Brader*: *Bonifaz de Montferrat*, Berlin, 1906; *Luchaire*: *Innocent III*. Paris, 1904; *Clausen*: *Papst Honorius III*. Bonn, 1895; *Hauck*: *Der Gedanke der papstlichen Weltherrschaft*. 1904; *Winkelmann*: *Philipp von Schwaben und Otto IV. és Kaiser Friedrich II*. (Jahrbücher der Deutschen Ge# schichte); *Redlich*: *Rudolf von Habsburg*. Innsbruck, 1903; *Jordan*: *Les ori# gines de la domination Angevin en Italie*. Paris, 1909; *MinierURiccio*: *De'grandi uffiziali del regno di Sicilia dal 1265 al 1285*. Napoli, 1872; *Cadier*: *Essai sur l'administration du royaume de Sicile sous Charles I. et Charles II*. Paris, 1891.

I. RÉSZ.

I. NAGYHATALMI TÖREKVÉSEK.

A III. Béla halálát követő félszázad külpolitikai és hadi történetének főforrása a pápák — III. Ince, III. Honorius és IX. Gergely — levelezése és a magyar okleveles anyag. A halicsi hadjáratról az orosz krónikák adnak részletes leírást, az V. kereszties hadjáratra vonatkozó forrásokat ld. *Röhrich* id. m., a Zárát elfoglaló negyedik kereszties hadról *Villehardouin*: *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs fran^{ais} 1198—1204*, *Annales Herbipolenses*, *Stadenses*, *Colonenses* és *Dandolo* krónikája, egyéb esetnényekre az *Annalium Adonontensium continuato* *Admontensis* et *Garstensis*, *Ann. Mellicensium continuatio Closterneuburgensis*, *Sanrucensis* et *Vindobonensis* *Scotorum*, *Annales Colonenses*, *Erphordenses*, *Marbacenses*, *Sancti Rudberti*, *Chronicon rhythmicum Austriacum*, *Albericus*: *Chronicon*, *Tamá*s; *História Salonitana*. A testvérháborúk, hadjáratok és külpolitikai akciók kronológiája és eseményei tekintetében itt is *Pauler Gyula* nagy művének az összes források ismeretén alapuló szabatos megállapításaira támaszkodtam; az események motíválásában, indítóokainak, politikai hátterüknek és jelentőségüknek méltatásában azonban nem követhetem. II. Andrással történetírásunk túlszigorúan és sok tekintetben igazságtalanul bánt el. Egyéniségét és politikáját az egykorú opposzió merev álláspontjáról egész egyoldalúan bírálják, felelősségét túlságosan kiélezve, újításait, katonai és diplomáciai akcióit könnyelműségből, szeszélyből és vétkes kormányzatból következő ballépéseként számolják el anélkül, hogy ténykedéseinek valódi indítóokait és hátterét alaposabb vizsgálat tárgyává tennék. Legkirívóbb ez az egyoldalúság a szentföldi hadjárattal kapcsolatos diplomáciai eredmények és a birtokreform megítélésében, ahol nem elégedve meg András politikájának hibázatásával, még annak tudatosságát is kétségbevonják. A források és az egykorú nemzetközi viszonylatok vizsgálata más eredményre vezetett. Kalauzolásuk mellett Andrást nagyravágyó, szeszélyes, könnyelmű és kalandos, de mégis jószándékú, vitéz és koncepciózus uralkodóként ismerjük meg. Politikája hibás és irreális volt, de tagadhatatlanul céltudatos és nagyvonalú. S ő maga az Árpádok hatalmi törekvéseinek és hódító politikájának egyik legjellegzetesebb képviselője. Még bátyjával a világos jog és az apai végrendelet ellenére vívott küzdelme sem pusztán a hatalomvágyra, hanem saját elhivatottságának biztos érzetére és a maga politikájának helyességébe vetett rendületlen hitére vezethető vissza.

András tengermelléki és szlavóniai uralma 1198- és 1199-ben erőszakos hódításon alapult; semmi nyoma sincs, hogy Imre — mint állítják — 1198a veresége után maga adta volna e tartományt öccsének. Ellentmond ennek a herceg teljesen önhatalmú kormányzata, hulmi hadjárata, a „Hűim hercege“ cím felvétele, önálló pénzverése és udvartartása és az 1204 béke, melynek értelmében bátyja beleegyezésével a korábinál sokkal szűkebb jogkörrel s Imre felségjogának kifejezett fenntartásával vehette csak birtokába tartományait. A testvérharcra és hercegségre ld. *Huber*: *Die Kämpfe des Königs Emerich mit seinem Bruder Andreas* (Archív f. öst. Gesch. LXV. 1884); *Hóman*: *Magyar pénztörténet 1000—1325*. 191. 1. A bogomilekről *Hodinka*: *Egyházunk küzdelme a boszniai bogomil eretnekekkel*. (Munkálatok. Kiadta a budapesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. L. 2. 1887.); röviden, de jól ír *Slatarski*: *Geschichte dér Bulgaren*. I. 1918. Az Asenidákról a bolgár történeti műveken kívül *Höfler*: *Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches* (Sitzungsberichte d. kais. Akad. in Wien. XCV. 1880). A negyedik kereszties hadjárat és Zára elfoglalásának történetét ld. *Pauler* II. 488. A meráni hercegi házról és magyar kapcsolatairól *Oefe*le: *Geschichte dér Gráfen von Andechs*. Innsbruck, 1877; *Wertner*: *Ompud nádor és utódai* (Turul, 1908). *Mátyás Flórián* megjegyzései Imre és András életkoráról s az utóbbinak 1203. évi elfogatásáról nem állják ki a kritikát (Szent László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életvevei, fogsága, temetése. Budapest, 1900). Annál figyelemreméltóbbak *Karácsonyi* megállapításai

András fogságáról, szabadulásáról és bátyjával szemben ekkor elfoglalt magatartásáról. (Az aranybulla keletkezése. Budapest, 1899.) András halicsi hadjáratairól *Pauler* és *Hodinka* nyomán szöveg. Az ötödik keresztes hadjáratról szól *Röhrich*: Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges. Innsbruck, 1890, Die Kreuzbewegung im j. 1217 (Forschungen z. Deutschen Gesch. XVI. 1896); *Kozics*: II. Endre keresztes hadjárata, 1893; *Wilczek*: II. Endre keresztes hadjárata (Századok, 1894); *Vasshegyi Emilia*: II. András keresztes hadjárata. Budapest, 1916, továbbá *Clausen* id. műve, 1895. A keresztes hadjárattal kapcsolatos diplomáciai lépések hátterét és világtörténeti jelentőségét azonban e dolgozatok nem világítják meg. András aspirációját a császári trónra jól ismerik ugyan, de Courtanay Péter 1216. évi megválasztásával végleg elintézettnek vélik. *Miklóssy Zoltán* (II. Endre és a trónkeresők. Budátok, 1911) felismerte, hogy a közkeletű felfogás, mintha András hazatérében szeszélyből, könnyelműségből látogatta volna sorra a keleti udvarokat s a komoly harctól való tartózkodása és házasságszerzési ötletszerű elhatározás eredményei lettek volna, tarthatatlan. Az okot azonban ő sem a császári aspirációban, hanem a görög földön élő trónkövetelőktől való félelemben keresi. Pedig a latin császárság belső viszonyai, András anyósának és Margit nővérének ottani irányító szerepe, az 1216 választás előtt Ádrással szemben egy nagy párt részéről megnyilvánult bizalom, az 1219. évi keresztes hadjárat tervével, váratlan megíiusulásával s a keleti kapcsolatoknak Róbert császárrá választása és Margit királyné bukása után történt hirtelen megszakításával egybevetve, nyilvánvalóvá tesz, hogy András apósa halála után újra foglalkozott a császárság gondolatával s hogy terveit most is, mint három évvel előbb, Honorius pápa hiúsította meg. A német lovagrend magyarországi szerepére v. ö. *Veszély*: II. András és a német lovagok. (Magyar Sión, 1864); *Obert*: Hermann von Salza. Wien, 1905; *Caspar*: Hermann von Salza und die Gründung der deutschen Ordensstaaten. Tübingen, 1924; *Muller*: Die Ursachen der Vertreibung des Deutschen Ordens aus dem Burzenland im J. 1225 (Korrespondenzblatt d. Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde. XLVIII. 1925); [*Cohn*: Hermann von Salza, Breslau, 1930]; *Reissig*: A német lovagok a Barcaságban (Századok, 1901). A kún térítésről a pápai leveleken kívül az *Albericus* krónikájában fenntartott Pilisi- vagy Egresi-feljegyzések szólnak. Ld még *Pfeiffer*: Die ungarische Dominikanerordensprovinz 1221—1242. Zürich, 1913; *Altaner*: Die Dominikanermission des XIII. Jhts. Breslau, 1924; *Gyárfás*: A jászkúnok története. II. Kecskemét, 1873. A Szörényi térfoglalásról *Pesty*: A Szörényi bánság és Szörény vármegye története. I. Budapest, 1877.

II. ÚJ KOR, ÚJ ESZMÉK, ÚJ TÖREKVÉSEK

A magyar királyság Szent István óta szerves része a nyugati keresztény államrendszernek s a magyar fejlődés minden egyéni, nemzeti vonása mellett is szervesen összefügg a nyugateurópai fejlődéssel. Jelenségeinek egyrésze a nyugati események és jelenségek ismerete nélkül meg sem érthető. A XI. században ez a kapcsolat még laza, a belső fejlődésben még jobban kidomborodnak a speciálisan nemzeti vonások, a XII. és XIII. század fordulóján azonban mind szorosabbá válik s a II. András korában bekövetkezett nagy társadalmi, gazdasági és politikai átalakulás „főokát” — *Domanovszky* (Geschichte Ungarns. München, 1923) helyes megállapítása szerint — „a nyugati országokban végbement hasonló irányú fejlődésben kell keresnünk.” Történetírásunk a múltban — sajnos — mellőzte az európai kapcsolatok és kölcsönhatások vizsgálatát s e mulasztás eredménye volt II. András korának és egyéniségének egyszálú és téves megítélése. Az események és jelenségek elszigetelt vizsgálata vezetett a fejlődésben részes világtörténeti erők működésének félreismerésére, sőt mellőzésére és II. András felelőségének túlzott kiélezésére. E hibát elkerülendő, meg kellett rajzolnom a magyarországi átalakulás világtörténeti hátterét. Ez a kép némileg elűt a XIII. századról közkeletű kézikönyveinkben adott képtől, de ez az eltérés csak látszólagos. Bár a XIII—XV. század történetét rendszerint a középkor keretében szokták tárgyalni, ez a korbeosztás ma már csak formális. A „középkor” elnevezést a humanisták kezdik használni a humanizmussal felvirradt újabb kor előtti

idők jelölésére, de csak a XVII. században lett általában használatos. Ma pusztán a történetirodalomban háromszáz éve meggyökeresedett *Cellariust* féle hagyományos korfelosztáshoz való indokolatlan ragaszkodásban gyökereszik. Lényegileg a történettudomány már évtizedek előtt szakított e merev formai korfelosztással. Az irodalom- és művészettörténet régen felismerte a XIII. század epochális jelentőségét s e korról kezdve az irodalom és művészetek újkori történetének tárgyalását. Hasonlóképpen felismerték a XIII. század korhatároló jelentőségét a gazdaság-, társadalom-, alkotmánytörténet művelői és e kultúrtörténeti résztudományok hatása alatt ma már a politikai történet is éles megkülönböztetést tesz a XII. század végével záruló tulajdonképeni középkor és az ekkor kezdődő „kései középkor“ közt, mely utóbbi korszak a történettudomány mai álláspontja szerint szerves egységet alkot a XVI. és XVII. századdal (v. ö. pl. *Lindner*: *Weltgeschichte* előszavát és *Szentpétery Imre*: *Az újkor kezdete*. Marosvásárhely, 1901). Ez alapon elindulva fejtettem ki már 1916-ban egyetemi magántanári próbaelőadásomon a XIII. század epochális jelentőségéről vallott felfogásomat. *Spangenberg*: *Die Periodisierung der Weltgeschichte* (*Historische Zeitschr.* 127. Bd. 1923) és *Vogel*: *Über den Rhythmus im geschichtlichen Leben* (u. ott, 129. Bd. 1924) nemcsak azonos eredményhez jutottak, hanem *Spangenberg* még azonos bizonyítékokat is sorakoztat fel. Noha *Below* ez alkalomból újra lándzsát tört a hagyományos korfelosztás mellett (*Über historische Periodisierungen*. 1925), egymástól függetlenül létrejött véleményeknek ez a meglepő egyezése még inkább megerősít a megszokottól eltérő új korfelosztás helyességéről vallott felfogásomban. Imre és András egyéniségéhez kormányzatuk tényei, cselekedeteik adják meg a kulcsot.

III. ÚJÍTÁSOK ÉS VISSZAHATÁSUK.

A fejezetben tárgyaltakhoz szinte egyedüli forrásul a kor okleveles anyaga, elsősorban a királyi oklevelek és pápák levelei szolgáltak. Az események kronológiája és okozati összefüggése tekintetében elsőrendű tanulságokat nyújtott *Szentpétery* idézett kritikai jegyzéke, mely a királyi oklevelek hitelességének beható vizsgálata alapján teljes rendet teremtett a hamis oklevelek téves adataitól megzavart archontológiában. Kalauzólása mellett tudtam helyes képét kapni a gyakori kormányvázásoknak s ezek indító okainak. Mellette *Karácsonyi János*: *Az aranybulla keletkezése és első sora*. Budapest, 1899. c. tanulmánya szolgáltatott igen becses kronológiai és tárgytörténeti adatokat. *Karácsonyi* és *Wertner* nemzetségtörténeti műveinek s ez utóbbi genealógiai és archontológiai cikkeinek is igen jó hasznát vettem.

II. András birtokreformjának tudatosságára elsőnek *R. Kiss István*: II. András birtokreformja: a perpertuitás (Debreceni Szemle, 1927) c. tanulmányában mutatott rá, majd *Holub József* eddig kiadatlan akadémiai előadásában foglalkozott a kérdéssel. *R. Kiss* azonban téved, mikor András reformját a keresztes hadjárat után előállt pénzügyi válsággal hozza kapcsolatba. Az örök-birtokok adományozása 1205-ben megkezdődött s a Kissnél idézett 1217. (nem 1218!) évi oklevelet András még a hadjárat előtt, de már a kibékülés után állította ki János érsek számára, aki ellenzéki magatartása miatt 1210-ben lett kegyvesztett. A „*novae institutiones*“ sem fordítható „új intézményeknek“, hanem a kor szóhasználata értelmében „új intézkedéseknek.“ János érsek kegyvesztése és újrafelemeltetése egyébként Bánk bánék bukásával és visszatérésével is összefügg, mert politikailag ehhez a párthoz tartozott. A királyi szerviseknek a nemesektől különböző jogállását s az aranybulla rájuk vonatkozó intézkedéseinek helyesebb értelmét először *Erdélyi László* ismerte fel, de következeiseiben — a szerviensek szolgálóerét vitatva — kelletnél messzebb ment. Elméletének legsikerültebb összefoglalását Az aranybulla társadalma (Fejépataky-Emlékkönyv) című tanulmányában adta. A szerviensek kérdés teljes tisztázásához *Székfi* tanulmánya (Serviensek és familiárisok, 1912) mellett *Tagányi* polemikus cikkei (Tört. Szemle, 1916), *Domanovszky* megjegyzései (id. m.) és *Váczy* id. doktori értekezése vitt közelebb. A korábbi sokban eltérő felfogásomhoz maga az Aranybulla és más egykorú

oklevelek adtak impulzust. Az angol Magna Charta és Aranybulla közvetlen szellemi hatáson alapuló forrásszerű összefüggését vitató feltevés a források világa mellett teljesen összeomlik. A két szabadságlevél eszmei rokonságának minden túlzása mellett is legjobb bizonyítását lásd *Hantos Elemér*: *The Magna Charta of the English and of the Hungarian Constitution*. London, 1904 [és újabban *Fest Sándor*: *Magna Carta — Aranybulla* (Budapesti Szemle, 1934)]. Az Aranybulla alkotmányjogi rendelkezéseinek értékelése és az aragón hatás megállapítása tekintetében *Ferdinándy*: *Az Aranybulla, 1899 és A rendi elemek a magyar alkotmányban, 1907*, *Ladányi*: *Modern alkotmányos intézmények a középkori államokban, 1873*, nyújtottak jó tájékozást. [*Divéky Adorján*: *Az Aranybulla és a jeruzsálemi királyság alkotmánya* (1932) viszont a szentföldi normann-francia jog hatására mutatott rá. *A jus resistend LX* illetőleg azonban *Bartoniék Emma*: *Corona et regnum* (Századok, 1934) szerint „az Aranybulla záradéka nem új jogot alapít; a századok óta gyakorolt jogot foglalja törvénybe”. Első előzményeit a XI. század fegyveres felkelései ben látja. Ugyanerre az eredményre jut bővebb fejtegetés alapján *Deér József*: *Heidnisches und christliches in der Altungar. Monarchie* (1934). A XII. századi királyi hatalom abszolutisztikus karakterében keletről hozott törökös vonásokat ismer fel, viszont az alkotmányos korlátozására szolgáló ellenállási jogot merőben nyugati, keresztény szellemi termékek találja, de gyökerét a XI—XII. század hazai fejlődésében keresi és az Aranybulla vonatkozó rendelkezését is e korábbi nyugati hatásban gyökerező hazai előzményekre vezeti vissza. Épp ezért a jelenségek hasonlóságát pusztán „a kulturális fejlődés részben keresztény, részben régiségbeli alapjainak közösségével⁴⁴ magyarázza és merően elzárkózik az aragón és jeruzsálemi jog közvetlen hatásának elismerésétől. „Az Aranybulla — úgymond — minden közvetlen idegen befolyás nélkül jött létre.” A királyi hatalom korlátozására irányuló és tényleges ellenállásban is megnyilvánuló hazai törekvések ismeretében ezeknek és az Aranybulla összefüggését senkisémmel tagadhatja, de az egykorú szoros kapcsolat tudatában az aragón és normann-francia hatás érvényesülését sem szabad merően kétségbevonnunk, sőt határozottan fel kell tennünk, hogy az alkotmányjogi fejlődés irányát az aragóniai és szentföldi viszonyok megismerése is befolyásolta, habár az ellenállási jog kodifikálására itt is, ott is később került a sor, mint hazánkban vagy Angliában.] V. ö. még *Kern*: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht*, 1914. A pénzügyi reformokra és Apód fia Dénes szerepére v. ö. *Hóman*: *Magyar pénztörténet*, 1916, és A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában, 1921, *Domanovszky*: *A harmincadvám eredete*, 1916; *Dodu*: *Historie des institutions monarchiques dans le royaume latin de Jérusalem, 1099—1291*. Paris, 1894; *Wertner*: *Ompud nádor és utódai*. (Turul, 1895.) A királyi só kezelése, a főpapság e téren vitt szerepét és a beregLegyezmény sósügyi szakaszainak helyes értelmét világította meg *Paulinyi*: *A sóregale kialakulása Magyarországon*. (Századok, 1924.) A kor társadalmi mozgalmaira elszórt okleveleken kívül főleg a Várad Regestrum (*Karácsonyi—Borovszky*: *Az időrendben szedett várad tüzesvaspróbalajstrom*, 1903) és a Pannonhami Rendtörténetben közölt oklevélsorozat ad felvilágosítást. Értelmezésüket nagyon megkönnyítik *Erdélyi* tanulmányai (a Rendtörténetben és Egyházi földesúr és szolgálai, 1907), továbbá *Villányi*: *Győr megye és város műveltség-története*, 1881. A szervienek szervezkedése és a vármegyei autonómia kialakulása tekintetében *Tagányi* Károlynak az I. könyv IX. fejezetéhez idézett úttörő tanulmányai adják meg a biztos alapot. V. ö. még *Török Pál*: *A nemesi vármegye megalakulása*, 1907; *Holub József*: *Zala megye története a középkorban*. I. 1929. Az 1213. évi összeeskövről *Huber*: *Die Ermordung der Königin Gertrud von Ungarn* (Archiv f. ÖG. LXV. 1884); Bánk bán személyes sérelmére azonban vele és *Paulerrel* szemben v. ö. *Marczali* (Magyarország története, II. 1896, 379—380. l.) helyes megjegyzéseit. Az 1209. évi lázadásra több, látszólag össze nem függő forrásadat egyeztetése derített némi világot. Az 1231—1234. év eseményei IX. Gergely pápa levelezéséből (*Theiner*: *Vet. Monumenta*, I.) hiány nélkül rekonstruálhatók. Az 1235. évi összeesküvésre és Endre tanácsosainak bűnhődésére, valamint IV. Béla első kormányzati tényeire az okleve-

lek mellett *Rogierius* és *Tamás* spalatói főesperes a főforrásunk. Apód fia Dénes spanyolországi ivadékaíróról lásd *Wertner* id. ért., de *Rogierius* hitelt érdemlő értesítése alapján a kivándorlót nem Dénesben, hanem hasonló nevű fiában kell látnunk. A szövegben adott idézetek egykorú okleveleiből és *Rogierius* művéből valók.

IV. TATÁRVESEDELEM.

A XIII. századi magyarországi tatárhadjárat megítélésében irodalmunk ugyanazon az úton jár, mint a németek a X. századi magyar hadjáratok tör; téneti méltatásában. A tatároknak rendszerint csak borzalmas pusztítási és háborús kegyetlenkedése ragadják meg a támadásuktól sújtott Magyarország történetíróinak figyelmét s így nélkülözniük kell a XIII. századi tatárhataíom szervezetének és viláгурalmi törekvéseinek tárgyilagosa méltatását. Ezért lát; iám szükségesnek e hatalom kialakulásának, Dzsingiszdcán hódításainak, népe jellemének és életmódjának a megszabottnál részletesebb ismertetését. Mind-ezekre nézve ma is *D'Ohsson*: Histoire des Mongols, depuis TchinguizKhan La Haye, 1834 és *Wolff*: Geschichte dér Mongolén oder Tataren, Bresslau. 1872 c. műveiben találjuk a legkimerítőbb és legmegbízhatóbb tájékoztatást.

V. ö. még *Bourgeois*: L'héritage de Gengis-Khan. (Etudes par les peres de la Comp. de Jésus. Tome 192.) és *Stanley Lane Pole*: On the History of the Mongols. János pap országára és a körülötté kialakult hagyományra vonat; kozólag jó összefoglalást adott *Pálffy Ilona*: A tatárok és XIII. századi Európa, 1928. A nyugati hadjáratokra v. ö. *Altunian*: Die Mongolén und ihre Eroberungen. Berlin, 1912. A magyarországi hadjáratra és hazai előzményeire legfontosabb források *Rogierius* váradi kanonok, ké-sőbb spalatói érsek Carmen Miserabile?je és *Tamás* spalatói főesperes Históriai Salonitana-jának *Rogierius* szóbeli értesítését is felhasználó jelen-tése [*gróf Zichy Ladomér*: A tatárjárás Magyarországon (1934) legújabban megkísérelte a tatárjárás jelentőségének és következményeinek egészen új-szerű beállítását. Seregük létszámát a források téves magyarázatával alá-becsüli. Pusztításait és a nemzet vérvesztését — az eseményeket átélő *Rogierius* hitelének megokolatlan kisebbitésével, sőt teljes megtagadásával — minimális mértékkel állapítja meg. A veszedelem túlzását Béla király diplo-máciai sakkhúzásának véli s „az egész eseményt fájdalmas epizódnak^d minő-síti. A szorgalmas adatgyűjtésen, de kritikátlan forrásmagyarázatokon alapuló tanulmány néhány élesszemű megfigyelésének mégis hasznát vehetjük.] A részletek tekintetében becses adatokat találunk IV. Béla okleveleiben és leveleiben, valamint *Matheus Parisiensis* Cronica maiora című művében. Emellett sok más nyugati évkönyv és krónika, valamint a kínai források is szolgáltatnak néhány adatot. Ez utóbbiakat *Jankó János* ismertette (A ma-gyarországi tatárjárás és a kínai évkönyvek. Századok, 1890). A feldolgozások közül *Pauler* művének idevonatkozó fejezetén és jegyzetein kívül leginkább *StrakoschtGrassmann* (Dér Einfall dér Mongolén in Mitteleurope, 1893), *Olchváry* (A mohi csata. Századok, 1902), *D'Ohsson* és *Wolff* műveinek vet-tem hasznát. *Wertner*: IV. Béla király története, 1893 a tatárjárás résztvevőire vonatkozó forrásadatok összegyűjtésével tett szolgálatot. Julián jelentésének legjobb kiadását *Fejérpataky* adta (A magyar honfoglalás kútfői), a második útról szóló jelentést Id. *Wenzel*: Árpádkori Új Okmánytár, VII. V. ö. *Altaner*: Die Dominikanermissionen des XIII. Jh. (Breslauer Studien. VII. 1924). *Mátyás Flórián* feltevése, mintha a tatárok Pannónhalmát is bevették és lerombolták volna, IV. Ince pápa oklevelének félreértett szövegén alapszik. A pápa itt a monostor javainak elvesztése miatt bekövetkezett anyagi tönkre; meneteléről szólva a „destructum“ szót használja. Ebből a monostor tényle-ges lerombolására az egykorú *Rogierius* hiteles értesítése ellenére semmi-esetre sem következtethetünk. Sejbámkán magyarországi kirá'ysága, amiről mostanában többször szó esett, annyi alappal bír, hogy Batu-kán végleges hódítás esetére őt szemelte ki a magyar tartomány fejedelméül s a címet való-ban használta is, fiát pedig a jogigény jelzéséül *Madsartnak* nevezte el. Ténye-leges uralkodásra azonban nem kerülhetett sor, mert a tatárok nyolchavi uralma idején maga. Batu volt az itteni tatárseregek vezérlőfejedelme.

V. A Z ORSZÁG HELYREÁLLÍTÁSA.

IV. Béla újjászervező munkáját a tatárjárás után rohamosan gyarapodó okleveles anyagból tudjuk rekonstruálni. A reorganizáció elvi szempontjait illetőleg különösen becses Béla adomány- és kiváltságleveleinek indokoló része és mindenkéfelett Bélának IV. Ince pápához intézett s a szövegben többhelyt szószerint is idézett levele. Ennek az évjelzést nélkülöző oklevélnek keltét az eddigi véleményekkel szemben 1250 és 1253 helyett 1252-re tettem, mert csak így egyeztethető össze a tatár történetnek vele összefüggő eseményeivel. A városalapításokra v. ö. *Hóman*: A magyar városok az Árpádok korában, 1908; [újabban *Schünemann*: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa, I. Bd. (Südosteuropäische Bibliothek. I. Breslau, 1929) a magyar viszonyok teljes félreismerésével, *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete (Századok, 1934) nagy készültséggel és komoly sikerrel foglalkoztak a magyar várostörténet kérdéseivel. V. ö. még *Deér József*: Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des XII. Jh. (Ung. Jahrb. 1931.)] a telepítésekre v. ö. az első könyv X., XII., XIV. fejez.hez id. műveket. A kun betelepülés időpontjának terminus post quem-jét az 1246. évi osztrák háborúban való részvételük adja meg. A zsidókról *Kohti*: A zsidók története, 1884, *Balog Szidi*: A magyarországi zsidók kamarszolgátsága, 1907. Béla munkatársainak, a főméltóságviselők sorrendjének és működésük idejének megállapításában megint csak *Karácsonyi* és *Szentpétery* többször idézett alapvető munkái voltak legbiztosabb vezérfonalaim, de hasznát vettem *Wertner* és *Pór Antal* számos részlettanulmányának is.

Frigyes osztrák hercegről lásd *Ficker*: Herzog Friedrich II. Innsbruck, 1884. Az osztrák és cseh háborúra becses forrásadatokat tartalmaznak az egykorú osztrák és cseh évkönyvek, különösen *Annales Pragenses*, *Otokariani*, a *História Annorum 1264-1279* és az osztrák *Rimes Krónika*. A hadtörténeti események kronológiája tekintetében itt is *Pauler Gyula* megállapításait igazolják a források. Azt a feltevését azonban, mintha *Otokár III.* Henrik vagy *Mánuel* terveihez hasonló hódítási tervekkel foglalkozott volna, nem fogadhatom el. *Otokár* célja 1271-ben is legfeljebb valami területi engedmény kérészakolása és a neki nem tetsző magyar kormány férfiak, illetőleg a kormányrendszer felcserélése lehetett. IV. Béla és V. István küzdelmének részleteit szépen tisztázta *Huber*: Die Streitigkeiten zwischen König Béla IV. und seinem Sohne Stefan. (Archív, f. ög. LXV, 1884). A két király küzdelmének indítóokát kutatva, nem csatlakozhatom ahhoz az irodalmunkban eléggé meggyökeresedett felfogáshoz, mintha a küzdelem kezdeményezője a fia ellen felingerelt Béla lett volna. Az események és a következmények is amellettszólnak, hogy a küzdelem István, sőt inkább Kún Erzsébet mértéktelen hatalomvágya miatt tört ki. Ez a körülmény természetesen nem akadályozhat bennünket V. István kiváló uralkodói kvalitásainak elismerésében. A bolgár ügyeket illetőleg v. ö. *Szentpétery*: Bolgárország IV. Béla királyi címében (Klebensberg-Emlékkönyv, 1925), [és *Darkó Jenő*: Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts. Weimar, 1933]. Az Anjou-házzal kötött kapcsolatról *Patek Ferenc*: Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetései (Századok, 1918), *Miskolczy István*: Anjou Károly politikája a tagliacozói csata után (Történeti Szemle, 1913), [*Adalgisio de Regibus*: Le contese degli Angioini di Napoli per il trono di Ungheria (Rivista Storica Italiana, 1934)].

VI. OLIGARCHIA.

Az utolsó Árpádok történetére elbeszélő forrásokkal alig rendelkezünk. *Kézai Simon* megírta ugyan IV. László történetét 1285-ig, de elbeszélésének korunkra jutott kivonatából és az ő elveszett művét átdolgozó III. Endre-kori írónak a Budai Krónikában fennmaradt László-ellenes iratából alig néhány adatot és korfestő mozzantot ismerhetünk meg. V. ö. *Domanovszky*: Kézai Simon mester krónikája. 1906, [Kézai és húnkrónika (Károlyi Emlékkönyv,

1933)] és *Hómsn*: A Szent Lászlókor! Gesta Ungarorum és leszármazol, 1925. Külföldi krónikák közül az irodalomban tradicionálissá vált nevén „Horneck OtokárAnak is nevezett — stájer *Otokár* (V. ö. *Vystyd*: Die steierische Reimchronik. MIÓG. XXXIV. 1913) Rímes Krónikájában és néhány osztrák évkönyvben találunk értesítéseket a morvamezei csatáról és más háborús eseményekről. A törvényhozási emlékek közül IV. László korából néhány utaláson kívül csak az 1279. évi országgyűlésnek „kún=törvény“ néven ismert határozatait, továbbá az 1290., 1298., 1299. évi országgyűlések, az 1279. évi budai egyházi zsinat határozatait ismerjük. Az 1299. évi határozatok az 1298. évi törvényhez fűzve (45. szakasztól) jutottak korunkra. Az 1267., 1290., 1298. és 1299. törvényeket Id. *Kovachich*: Sylloge decretorum. I., az 1279. évi törvényszakaszok Fejérmél, a budai zsinatot ld. *Hübe*: Antiquissimae constitutiones synodales provinciæ Gneznensis. Petropoli, 1856. A főforrás itt is, mint a megelőző korban a folyton gyarapodó okleveles anyag és a pápák levelezése.

IV. László és III. Endre korának eseményei tekintetében ismét *Pauler* forrásművére és *Szabó Károly*: Kun László, 1886. című monográfiájára támaszkodhattam. *Karácsonyi* művének, *Weriner* archontológiai jegyzékének itt is nagy hasznát vettem. Sajnos, *Szenlpétery* művének kalauzolását már nem vehettem igénybe. 1270-ig terjedő harmadik füzetét is csak korrektúráiban használhattam a szerző szívésségéből. A morvamezei csatáról *Schilling*: A morvamezei ütközet. 1878., *Busson*: Der Krieg von 1278 und die Schlacht bei Dürnkrot (Archív f. ÖG. LXII. 1880.), *Kohlét*: Entwicklung des Kriegswesens. II. 1886. és *Redlich* id. műve. A kún háborúról *Karácsonyi*: A hód-tavi csata éve. 1282. (Századok, 1901), a hely szabatos meghatározását adja *Czimer Károly*: Az 1282. évi hód-i csata helye és lefolyása (Hadtörténelmi Közlemények. 1929.). III. Endre származásáról *Nyáry*: Posthumus István (Századok, 1868.), *Patek*: Utószülött István, 1923. feleségéről és leányáról *Pór*: Habsburgi Ágnes magyar királyné és Árpád-házi Erzsébet. 1888.

KÖZTÖRTÉNET

- Kr. e. kb. 3000-től urali ősnép a Közép-Volganál — altáji ősnép (török-mongol életközösség) az Altáj vidékén.
- Kr. e. kb. 2000-től finn-mánási (finnugor) ősnép a Közép-Volganál — török ősnép az Altáj vidékén.
- Kr. e. kb. 1500-től mánási ősnép a Közép-Volgától keletre — ogur-török ősnép Nyugat-Szibériában.
- Kr. e. kb. 1000-től mánási keleti ága (= előmagyarok) a Tobol, Irtis, Isim, vidékén.
- Kr. e. kb. 500-tól ogurok nyugati ága (= prémkereskedő onogurok) az Ob vidékén.
- Kr. e. 200—Kr. u. 100 mánási-eri (magyeri)-onogur keveredés: a magyar nép kialakulása — hún uralom.
- 100—453 onogurok (magyarok) az Ob-vidékén az Európába telepedett húnok uralma alatt. — 453 Attila halála
- 465 onogurok a Kaukázus—Kubán—Don vidékére költöznek. — Attila fia, Dengizik uralma.
- 465—545 Attila fia Irnik és utódainak (Dsula- vagy Gyulaház) uralma a bolgár népek (onogurok, tukurgurok, saragurok) felett.
- 528 (U)gorda és Mogyeri (?Hunor és Magyar) testvérharca.
- 545—558 onogur-szabir keveredés: uturgur törzsszövetség, Szandil fejedelem.
- 558—568 avar uralom alatt: Baján avar kagán.
- 568—615 türk uralom alatt: Istemi (Dizabul), Topo, Tardu türk kagánok.
- 615—679 Dsula-házbeli Kurt onogur-bolgár birodalma.
- 679 Asparuch bolgár, Batbaján onogur fejedelem. — bolgárok a Balkánra költöznek át.
- 680—890 kazár uralom alatt — az onogurok besgur (= baskir) ágazata a Jajk vidékére húzódik — a többi törzsek a Kubán-Don-Dnyeper közén.
- 839 aldunai hadjárat.
- 862 első nyugati portyázóhadjárat a Frankbirodalom keleti végéin.
- 880 körül. Előd kende (fővezér) és Almos gyula (dsula).
- 890 körül besenyő támadás — a hét magyar törzsszövetség a hozzácsatlakozott kabarokkal Etelközre költözik — Almos-fia Árpád fejedelemmé választása.

ANYAGI MŰVELTSÉG

[első indóiráni kultúrhatás.]
[második indóiráni kultúrhatás.]

[Gyűjtő és zsákmányoló gazdálkodás. Kő- és csontkorszak, réz, arany, ezüst ismeretével. — Nemzetségi szervezet.]

[Állattenyésztés. Földművelés kezdetei. Prémkereskedés. Réz- és vaskorszak. Törzsszervezet.]

[Hún kultúrhatás. Fejlett hadiszervezet.]

Kr. u. 465-től [Perzsa és alán kultúrhatás. Szőlőművelés. Kereskedés, vám.]

880 k. [Két fejedelmi méltóság (kende és gyula), 20.000 lovas-harcos, félnomád állattenyésztő és földműves gazdálkodás, kazár, bizánci, arab kereskedelmi kapcsolatok.]

890 k. Örökös törzsszövetségi fejedelemség. Vérszerződés. Főbírák: gyula és horka. Hadnagyok tanácsa.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

[Kezdetleges lélekhiedelem. Varázslat. Ég és föld. Vallásos dalok, mesék, alliteráció és paralizmus.]

[Istenhit: főisten és természeti istenek. Östisztelet. Samánizmus. Strófás dalszerkezet.]

[A magyar nyelv kialakulása: finnugor alapréteg ogur-török kölcsönszavakkal.]

[Alán és újabb ogur-török kölcsönszavak.]

528-tól első keresztény térítő kísérlet.

568 után türk rovásírás meghonosodása.

615—679 Keresztény térítés.

860 Szent Cirill a Krim vidékén portyázó magyaroknál.

880 Szent Metód a magyaroknál.

[Magyar és türk nyelv párhuzamos használata — Turul monda, eredet-monda.]

KÖZTÖRTÉNET

- 892 Árpád és Arnulf keleti frank király szövetsége. Morvaországi hadjárat.
 894 pannóniai hadjárat — Árpád és Bölcs Leó császár szövetsége.
 895 bolgár háború és besenyő támadás — Etelköz feldúlása.
 895 honfoglalás: a Tiszavidék megszállása.
 898 a morvák visszaszorítása a Morva-folyóig.
 899 Brenta melletti csata, lombardiai hadjárat — Arnulf halála.
 900 hazatérés Lombardiából — Pannónia megvétele — bajor hadjárat.
 901 karinthiai hadjárat, Laibachi ütközet ápr. 11.
 902—906 morva hadjáratok, Morvaország bukása.
 903—904 bajorországi hadjáratok — Kusaly vezér halála.
 904 állandó szövetség Berengár itáliai királlyal.
 906 szászországi hadjárat.
 907 júl. 5. ennsburgi győzelem, Luitpold örgróf eleste és Ostmark bukása — Árpád halála — Solt fejedelem kb. 945-ig.
 908 Thüringiában és Szászországban — Burkhard örgróf és Rudolf würzburgi püspök halála.
 909 frank és alemann földön.
 910 jún. 10. első augsburgi csata, kalandozás a Rajnáig.
 912 kalandozás frank földön és Thüringiában.
 913 Arnulf bajor herceg győzelme az Inn-folyó mellett. Határ az Enns.
 915 a fuldai monostor fölégetése, portyázás Brémáig, cseh segédcsapatok a magyarok mellett, — Arnulf Magyarországra menekül, szövetsége a magyarokkal.
 917 jan. 21. Bázél kifosztása. Béke és szövetség Hugó itáliai királlyal.
 918 Bréma fölgyujtása.
 919 Henrik király szász tartományainak dúlása.
 921 Berengár megsegítése alattvalói ellen Bogát és Dursák vezetése alatt, portyázás Dél-Itáliáig.
 924 márc. 24. Pávia földülése — ápr. Berengár halála — az Alpokon át az Atlanti-óceánig — portyázás német földön — 9 éves béke Madarász Henrikkel.
 926 szangalleni kaland, hadjárat sváb földön át Belgiumig, Lombardián át Rómáig.
 927 kalandozás Bulgáriában.
 929 Arnulf bajor herceg az új békében mentesíti országát az átvonulás terhe alól. Béke és szövetség Hugó itáliai királlyal.
 933 márc. 15. Madarász Henrik győzelme Riade melletti (merseburgi) csatában.
 934 kalandozás Bizáncig.
 937 sváb és frank hadjárat, a Rajnán át Rheimsig, Aquitániáig, hazatérés Itálián át, kaland Dél-Itáliában.
 938 wolfenbütteli, dortmundi és bilsteini vereségek, kaland Bulgáriában.
 942 vereség Róma környékén.
 943 tráciai kaland, ötéves béke Bizánccal — vereség a Traun-folyó mellett — kaland a spanyolországi arabok ellen.
 945 Fajsz fejedelem (kb. 950-ig).
 947 Taksony itáliai hadjárata. — Béke II. Berengárral, portyázás Otrantóig.
 948 görögországi kaland, Árpádházi Tormás és Bulcsu horka bizánci látogatása: béke- és vendégbarátság Bíborbanszületett Konstantinosz császárral.
 950 Henrik bajor herceg a Rábáig hatol. — Gyula bizánci látogatása. — Taksony fejedelem (kb. 970-ig).
 951 Északolaszországi hadjárat II. Berengár támogatására, Bulcsu az Alpon át a Rhône és a Loire vidékéig hatol.
 954 Bulcsu hadjárata bajor, sváb és lotaringiai szövetségben — Burgundia és Belgium pusztítása.
 955 aug. 10. Nagy Ottó döntő győzelme az augsburgi csatában.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

[Katonai tervszerűség a megtelepülésben, gyeprendszer, — politikai tudatosság a kalandozásokban, ajándék és adófizetés fejében kötött békék.]

915—917 Arnulf bajor herceg állítólagos magyar házassága.

921 Strada Ungarorum említése.

926 Prumwart püspök térítése a Szangallenben táborozó magyarok közt. — Heribald szerzetes kalandja a mulatozó magyarokkal.

[A hadnagyok előtérbe nyomulása, a fejedelmi hatalom elhanyagolása, bírói méltóság: a gyula és a horka, a hadnagyok tanácsa — német és olasz kultúrhatás, a frank-német kormányzati és közigazgatási rendszer megismérése.]

948 Tormás és Bulcsú Bizánban, Bulcsú és Gyula megkereszteltetése.

954 Wikbert térítése Bulcsú seregében.
[Gyula térítőkísérlete a Marosvidéken.]

KÖZTÖRTÉNET

- 959—69 balkáni portyázások (Botond kalandjai).
[Moravia, Ostmark karintiai végek elvesztése. Nagy Ottó megalapítja az osztrák örgrófságot.]
- 969 Bajk (Szent István) születése.
- 970 arkadiopoliszi vereség.
- 970—997 Géza fejedelem — békepolitika.
- 973 Géza követei Ottó császárnál Quedlinburgban; Brunó verdeni püspök Gézánál, — magyar-német béke.
- 974 II. Henrik bajor herceg lázadása.
- 984 Mülk várának elvesztése.
- 985 k. Boleszláv lengyel herceg és Judith magyar hercegnő házassága — II. Henrik visszakapja hercegségét, szövetsége Gézával.
- 996 István trónörökös és bajor Gizella házassága.
- 997—1000 István fejedelem.
- 998 Koppány lázadása.
- 1000 őszén Ascherik II. Szilveszter pápánál, a Szentkorona hozatala.
- 1000 dec. 25. Szent István megkoronázása. — István király 1038 aug. 15-ig.
- 1002—1003 Ajtony—Gyula leveretése.
- 1003—1004 hadjárat Sámuel bolgár „kán“ ellen.
- 1003—1018 Boleszláv lengyel király uralma a Morva- és Vág völgyön.
- 1018 A Morva- és Vág völgy visszaszerzése. Bizánc elfoglalja Bolgáriát s az Aldunánál Magyarország szomszédja lesz.
- 1026-tól Orseolo Péter István udvarában.
- 1030 júl. II. Konrád hadjárata: Esztergomig nyomul, István döntő győzelme, Bécs elfoglalása.
- 1031 Henrik bajor herceg Esztergomban, béke: Magyarország határa a Fischa és a Thaya, — Szent Imre halála.

ANYAGI MŰVELTSÉG

960 k. [Magyarországi zsidók a prágai vásáron. — besenyő és mohamedán bolgár bevándorlás kezdődik.]

[Géza Esztergomba teszi székhelyét, német telepítések, földbirtokon alapuló fejedelmi haderő.]

[Az udvari szervezet alapja a király magángazdasága — vármegyék, határispánságok szervezése, — adományok a gyepüelvi, gazdátlan, elkobzott és háramlott birtokokból, — nádor, „főemberek“, szenátus, ispán, milites, ministri, udvarnokok, határőrök, — ezüstpénzverés, vásár, vám, rév, — nemzeti birtokközösség, egyéni birtok. — Kancellária. — Egyházi büntetések a szolga sérelmére elkövetett bűnökért.]

1031 a koronázópalást feliratának dátuma.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

[a honfoglalás és kalandozások mondakörének kialakulása; keresztény hit és műveltség lassú terjedése; szláv, német és olasz kölcsönszavak állami, társadalmi és egyházi fogalmak jelölésére.]

972 Szt. Wolfgang Magyarországon.

974—75 Pilgrim papjai magyar földön sok keresztény rabot találnak. A fejedelmi család megkezesztelkedése.

995 Szt. Adalbert Magyarországon.

996 Radla Magyarországon.

997 Ascherik Magyarországon, Pannonhalma építésének kezdete.

1001 Esztergomi érsekség alapítása. — Ascherik pécsvárad, Anasztáz pannonhalmi apát.

1002 veszprémvölgyi alapítólevél.

1004 Querfurti Brúnó Magyarországon.

1006—1009 Anasztáz esztergomi érsek, — veszprémi, pécsi, győri, váci, egri püspökségek alapítása, Ascherik kalocsai érsek. — Iskolák.

[Clunyi hatás a térítésben és egyházszervezésben; Szt. István és Odilo, Bonipert pécsi püspök és Chartresi Fulbert levelezése.] [nemzeti egyházak, monostorok, — ötös (keleti) számszender a vérdíjban, — frank-bajor terminológia a törvénykönyvben, — dalmát-lombard templom-építőmesterek bazilikái, — magyar szállóházak Ravennában, Rómában, Jeruzsálemben.]

1018 után [marosvári, bihari, erdélyi püspökségek, bakonybéli, zalavári apátságok alapítása. — Szt. Gellért az első író Magyarországon.]

1019-től Pannonhalmi Évkönyvek.

1026 Vilmos angoulêmei gróf zarándoklata Magyarországon át.

KÖZTÖRTÉNET

- 1031 után Vászoly merénylete és megvakíttatása.
 1038 aug. 15. Szent István halála.
 1038—1041 Péter király.
 1039—1040 cseh szövetségben harcok III. Henrik ellen — András és Levente Oroszországban.
 1041—1044 Aba Sámuel király.
 1042 betörés Styriába, Morva-folyó melletti vereség, III. Henrik a Garamig nyomul, Béla az északnyugati felföldön.
 1043 aug. Henrik második támadása, békekötés: határ a Lajta és a Morva, — Béla lengyel földön.
 1044 júl. 5. ménfői csata, — Győr eleste, — Aba Sámuel halála.
 1044—46 Péter másodszer király.
 1045 máj. 26. Péter hódolása Henrik előtt Székesfehérvárott.
 1046 országos felkelés az árpádházi hercegek mellett. Péter bukása, majd halála.
- 1047—1060 I. András.
 1048 Béla hercegsége az ország északi és északkeleti részében.
- 1050 Gebhardt regensburgi püspök támadása Hainburg lerombolása, szept.—okt. újabb harcok Hainburg körül.
 1051 III. Henrik negyedik hadjárata, visszavonulás a Vértesen át.
 1052 aug.-szept. Pozsony ostroma, Zotmund bűvár hőstette.
 1054—55 magyar betörés Karinthiába, Ausztriába és Bajorországba.
 1055 német felkelők menekülése a magyar udvarba.
- 1056 Salamon és Judith eljegyzése.
 1057 Salamon koronázása, — várkonyi jelenet.
 1058 Salamon és Judith ünnepélyes jegyváltása — görög béke.
 1060 Tisza melletti és mosoni csata, I. András halála.
 1060 dec. 6. I. Béla király koronázása, uralkodik 1063-ig.
 1061 Vata fia János felkelése.
- 1063 német betörés.
 1063—1074 Salamon király.
 1064 jan. 20. Győri béke, Géza hercegséget kap.
 1067 Zvoimir horvát király megsegítése a karantánok ellen. Cseh betörés Trencsénig, Bátor Opos betörése Csehországba.
 1068 Úzok betörése a meszesi kapun át, kerlési csata.
 1071 Besenyők betörése a Szerémségbe. — Nándorfehérvár elfoglalása és visszafoglalása.
- 1072 Salamon görög hadjárata, Nis megsarcolása.
 1074 febr. 26. Géza veresége a kemeji átkelésnél, — márc. 14.ogyoródi csata, — Salamon bukása, — aug.-szept. III. Henrik előnyomulása Vácig.
 1074—1077 I. Géza király — Salamon Pozsonyban uralkodik három vármegyén.
 1077 királyavató országos zsinat: I. Szent László király: 1095-ig.
- 1077 Szent László és Rheinfeldi Rudolf német ellenkirály szövetsége.
 1077—1090 Szent László VII. Gergely és II. Orbán pápákat támogatja.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1038—41 a pécsi bazilikát német mes-
terek építik.
- 1044 ápr. 22. (húsvét) Gellért Maros-
várott megfeddi Abát.
[pogányság Békés és Bihar vár-
megyéekben.]
- 1046 Vata lázadása a kereszténység
és az idegenek ellen, Szt. Gel-
lért vértanúsága, papok üldözésc.
[püspökségek helyreállítása.]
- [30 vármegye András király, 15
vármegye Béla herceg tartomá-
nyában, I. András pénzrontása.]
- 1055 a tihanyi apátság alapítása, ala-
pítólevelében magyar szavak.
- 1061 I. Béla országgyűlése, pénz-
reformja, vásárok szabályozása.
- 1061 a pogányság utolsó fellobba-
nása.
- 1064 [Zoltán vezér alatt besenyők
települnek a Fertő és Vág vi-
dékén.]
- [besenyők, úzok, böszörmények
vagy izmaeliták, zsidók beván-
dorlása, a csehek Magyarorszá-
gon adják el morva hadifoglyai-
kat.]
- 1070 körül Szt. Mór az első magyar
író: Remete Szt. András és Vértanú Szt. Benedek legendája.
- 1077 Lampért hercegi jövedelmet kap
hatalom nélkül.
- [Kolostoralapítások, a váci szé-
kesegyház építése.]
- 1078 Pannonhalmi törvényhozó zsi-
nat: szigorú büntetőtörvények.
(Szent László II. decretuma).

KÖZTÖRTÉNET

1083 Salamon lázadása és száműzetése.

1085 Salamon és Kutesk kún vezér betörése Szabolcs vidékére.

1088 előtt Salamon halála.

1088 Zvoimir horvát király halála.

1089 Szlavónia birtokbavétele.

1091 Horvátország megszerzése, kormányzója Almos herceg — Kapolcs kún vezér betörése a Meszesen át a Tiszáig. — Orsovai csata: Ákos vezér halála — László és IV. Henrik szövetsége.

1092 hadjárat az orosz Rosztiszlavicsok ellen.

1094 lengyel hadjárat, Krakó ostroma — Kálmán herceg Lengyelországba menekül.

1095 László kibékül a szentszékkal és Kálmánt visszahívja.

1095—1116 febr. 3. Kálmán király.

1096 kereszteshadak átvonulása Magyarországon — Kálmán szövetsége II. Orbán pápával.

1097 Tengerfehérvár megszállása, Kálmán nőül veszi szicíliai Buzillát.

1098 béke Velencével.

1099 orosz háború, przemysli vereség.

1102 Péter horvát király leverése és Horvátország birtokbavétele — Kálmán Horvátország királya.

1104 János görög trónörökös nőül veszi Szent László Piroska leányát.

1105 Kálmán hódoltatja a dalmát városokat és szigeteket.

1106 a lázadó Almos herceg Németországban, majd III. Boleszló lengyel hercegnél.

1107 béke Velencével.

1107 Kálmán nőül veszi Vladimir Monomachos leányát, Eufémiát.

1108 apuliai hadjárat Velence szövetségében. Almos újabb felkelése. Szeptember—okt. V. Henrik Pozsonyt ostromolja, magyar betörés morva földre.

1109 Szvatopluk Almos támogatása céljából Nyitraig pusztít, Almos és Béla megvakíttatása.

1115—1116 háború Velencével — Kálmán király halála.

1116—1131 márc. 1. II. István király.

ANYAGI MŰVELTSÉG

1085 Újabb büntetőtörvények (Szent László III. decretuma), 1090 előtt. [A vármegyei és határvidéki szervezet teljes kiépítése, szlavón bánság, erdélyi vajdaság, egyházigazgatási szervezés befejezése.]

1092 máj. 20. Szabolcsi törvényhozó zsinat: egyházi és vallási törvények, zsidó- és izmaelitakérdés rendezése (Szent László I. decretuma).

1099 tarcali törvényhozó zsinat (Kálmán király I. decretuma): enyhébb büntetőjogi felfogás, törvénykezési reform, zsinati bíróságok; királyi javak restaurációja, királyi népek összeírása; öröklési jog; hadiszolgáltatások és pénzügyi kötelezettségek szabályozása; izmaeliták és zsidók jogviszonyai.

1105 a Csák-nembeli Ugrin horvát bán.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1083 aug. 15. István király, Imre herceg és Gellért püspök szenttéavatása. Az első magyarországi legenda; Szent István nagyobb legendája — a Gellért-legenda alapszövege.

1090 [zágrábi püspökség alapítása, — a pannonhalmi apátnak 80 könyve van.]

1091 somogyvári kolostor alapítása.

1091—92 Gesta Ungarorum; a „kegyes király” eszménye, — [váradi és gyulafehérvári székes-egyház építése.]

1095—1103 Szerafin esztergomi érsek.

[Szent István kisebb legendája.]

1098 máj. 30. Szent István jobbja a szentjobbfi egyház oltárán.

1099 Alberik: Kálmán decretumának bevezetése.

[Hartvik-legenda: apostoli királyság elmélete.]

1104—16. Lőrinc esztergomi érsek.

1104 körül első esztergomi zsinat.

1106 Kálmán lemond az investitúráról: kánoni választásrendszer.

1106—1110 nyitrai püspökség szervezése.

1108 Álmos szentföldi zarándoklata.

1112 körül második esztergomi zsinat: papi nőtlenség, házasság felbonthatatlansága.

KÖZTÖRTÉNET

- 1116 máj. 13. Olsava melletti vereség.
 1118 a dalmát városok Velence birtokába jutnak.
 1124 júl.—1125 jún. háború Velencével, Dalmácia elvesztése.
- 1123 orosz hadjárat: Lodomér ostroma, a magyar főurak megtagadják az engedelmisséget.
 1125 Almos görög földre menekül, 1127 szept. meghal.
 1127—1130 görög háború, 1127 nyarán István Szófiáig hatol.
 1128 vereség a Krassó mellett, Haramvár és Zimony elcste.
 1129 a Szerémség visszahódítása.
 1131—1141 febr. 13. II. Yak Eéla király, — aradi országgyűlés.
 1132 júl. 22. III. Boleszló és a trónkövetelő Boris veresége a Sajónai.
- 1136 Spalató és a dalmát part meghódítása, Bosznia és Ráma meghódítása, László királyfi boszniai herceg.
 1141—1162 márc. 31. II. Géza király.
 1142-től Belos Horvát- és Dalmátország bánja, 1145-től nádor is.
 1146 ápr. Boris elfoglalja Pozsony várát, Géza visszanyeri, — szept. 11. Jasomirgott Henrik legyőztetése a Lajta mellett.
 1147 jún. — III. Konrád és VII. Lajos keresztshadának átvonulása — magyar-francia szövetség.
 1148—1152 háború Izjaszláv kievi nagyfejedelem megsegítésére György sudali fejedelem ellen. — 1151 júl. szaponyigai vereség. — 1152 Géza győzelme Vladimir halicsi fejedelem fölött Przemyslnél, — 1153 Viadimir, 1154 Izjaszláv halála.
 1150 Mánuel bizánci császár (1143—1180) világalalmi terve és magyarelles európai ligája, — Uros szerb zsupán Mánuelnek hódol.
 1152 Mánuel elfoglalja Zimonyt, Boris a Temesvidéken dül.
- 1154 görög hadjárat, az elhurcolt magyarok kiváltása, Boris halála, — István herceg Mánuelhez menekül.
- 1155 Barancsot Géza ostromolja.
 1156 ötévi béke Mánuellel.
 1158 magyar csapatok II. Frigvest segítik Milánónál, — László herceg és Belos bán Mánuel udvarában.
- 1162—1172 márc. 4. III. István király.
 1162—1163 januárig II. László ellenkirály.
 1163 IV. István ellenkirály, — jún. 19. székesfehérvári csata, IV. István elfogatása, Béla herceg Mánuel udvarába megy és eljegyzi Mánuel leányát.
- 1164 Mánuel Bácsig nyomul, Horvát és Dalmátország átengedése, IV. István a Szerémségben.
 1165 ápr. elején IV. István halála, — ápr. 10. Zimony magyar kézben, júl. Mánuel Zimonyt elfoglalja, aug. békekötés.
 A görög birodalom nagyjai hűséget esküsznek Bélának és jegyesének.
 1166 Dénes ispán győz Batajnicánál, görög-kún-oláh betörés a törzsvári és borgói szoroson, — Apod nádor meghódítja Dalmáciát.
- 1167 jún. 18. zimonyi vereség, a Szerémség magyar kézen marad.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1116 mosonvidéki székelyek említése.

[Comes curiae regis a nádor helyettese, állandó zsoldossereg-tartás kezdete.]

[a Gesta Ungarorum folytatása 1127-ig.]

[Évenkénti kényszerpénzbeváltás (iucrum camerae), az ezüstpénz nemes érc tartalma a Kálmán-korinak $\frac{1}{12}$ -ére süllyed, — vetetlen ezüst valuta.]

1135 Petronella nemesasszony zárándokháza Jeruzsálemben.

[Világi birtokos részére első királyi adománylevelek.]
[rajnai és flandriai szászok, moseli frankok, flamandok és valonok bevándorlása Erdélybe és a Szepességre; a lovagtorna meghonosodása.]

1142 az első Heiligenkreutzból jött ciszterciek Cikádoron.

1147 Odo de Deogilo és Freisingi Ottó Magyarországon (a magyar élet első nyugati jellemzése).
Johanniták betelepítése Esztergomba és Székesfehérvárra.

[a Gesta Ungarorum Almos ivadékaira vonatkozó folytatása 1152-ig.]

[Géza Jeruzsálemben templomot és zárándokházat építtet.]

[Géza főtanácsadója a párizsi egyetemen járt Lukács érsek.]

[Kinnamosz János a trónörökös „magyar törvényéről“.]
1163 Lukács érsek átok alá veti II. Lászlót: a főpapi rend politikai hatalom lett.

1159 Géza III. Sándor törvényes pápa oldalán.
[francia kultúrhatás — magyar tanulók Párizsban.]

1166 oláhok első említése.
[Zimonynál 2000 magyar páncélt, sisakot, sok kardot szednek össze a görögök.]

[III-ik István Vránába templomos lovagokat telepít, — a Gesta Ungarorum 1152–1167-i folytatása.]

KÖZTÖRTÉNET

- 1170 Mánuel elfoglalja Spalatót, Traut.
 1172—1196 ápr. 23. III. Béla király felesége antiochiai Chatillon Anna.
 1173 Bélát a kalocsai érsek koronázza meg.
 1174 Géza herceg lázadása.
 1176 háború Henrik osztrák herceg ellen, Géza herceg fogsága.
 1177 magyar segélyhad a törökök ellen Mánuel mellett.
- 1180 Zimony visszavétele.
 1180 Dalmácia a Narentáig Bélának hódol, — Dénes bán tengermelléki kormányzó.
- 1182 Imre trónörökös megkoronázása — Nándorfehérvár és Barancs visszavétele.
 1183 Nis és Szófia pusztítása.
 1185 görög-magyar unió terve meghiusul — Angelosz Izsák nőül veszi Béla Margit leányát, Nándorfehérvár és Barancs átadása — magyar-görög szövetség.
 1186 III. Béla nőül veszi Capet Margitot.
 1188 Halics elfoglalása, András királyfi halicsi herceg 1190-ig.
 1189 máj.—jún. Barbarossa Frigyes átvonulása, — Géza herceg a keresztes haddal megy.
- 1191 Velencei háború.
- 1194 Imre király a horvát-dalmát kormányzat élén.
- 1196 ápr. 23. III. Béla halála. — Imre király 1204 szept.-ig.
 1197 András herceg lázadása és győzelme Macseknél.
 1198 András birtokba veszi Szlavóniát, Horvát-Dalmátországot, Hulmot és Rámát.
 1199 András betör az országba, veresége Rádnál, osztrák háború.
 1200 béke a testvérek közt: András horvát-dalmát herceg.
 1201—1202 Imre győzelmes szerb hadjárata, „Szerbia királya“. — Harcok a bolgár Kalojjánnal.
 1202 nov. — 1204 ápr. a IV. keresztes-had Zárát Velencének elfoglalja.
 1203 Imre sereggel segíti Braunschweigi Ottót, László királyfi születése. Kulin bosnyák bán hódolása — András újabb lázadása s a drávaparti jelenet. — Dzsingisz-kán megalapítja a keletázsiai tatárhatalmat.
 1204 aug. 26. László királyfi koronázása, — Imre halála.
 1204—1205 III. László király. — András elüzi öccsét, László halála.
 1205—1235 szept. 21. II. András király.
 1205 András első halicsi hadjárata Dániel érdekében.
 1206-tól Gertrud királyné és Bertold érsek kormányzati befolyása.
 1206 András hadai megsegítik Dánielt.
- 1208 Korlátfia Benedek halicsi kormányzó, 1209-ben elűzik.
 1209 összecsküvés II. Géza fia Géza fiainak érdekében.
 1210 bolgár háború.
 1211 Pot nádor és Bánk bán újra trónrasedítik Dánielt. — A német lovagrend behívása a Barcaságra és Kúnországba.
 1212 András második hadjárata Dániel érdekében.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1169 III-ik István újra lemond a főpapok kinevezéséről.
- 1180 k. az frásbeliség elrendelése — királyi címerjelvénnyben egyeből kettős kereszt, családi címer felvétele: kilencszer vágott pajzs a csikokban oroszánokkal — új udvari tisztségek: tárnokmester, lovászmester stb.
- 1185 állandó kancellária, — III. Béla jövedelmeinek kimutatása: 14% millió aranykorona.
[regálejövödelmek emelkedése, pénz hitelének helyreállítása, $\frac{1}{80}$ -ad határvám.]
- 1185 Spalatói zsinat: a horvát-dalmát egyház újjászervezése.
- 1185-től francia és magyar mesterek építik Esztergomban a királyi palotát és a székesegyházat, — vadászkastélyok Óbudán, (civitas Attilae regis), Csepelen, Biharban.
XII. sz. végén belpoklosokat ápoló Szt. Lázár-rend Magyarországon.
- 1192 Szt. László kanonizációja.
- 1194 osztrák ciszterciák Borsmonostorán.
- [várjobbágyok emelkedése, adománybirtokosok szaporodása a gypcúelvény, — olasz, német, zsidó és izmaelita városiak, — főpapság és nagybirtokosság hatalmi gyarapodása, jure perpetuo adományozások, — várjobbágyok, hospesek stb. önhatalmú jogi emelkedése.]
[német befolyás az udvarban.]
- 1200 körül: magyar Halottbeszéd benecés misekönyvben. (Pray-kódex.) — Pozsonyi évkönyvek, — P. mester Gesta Hungarorum-a, francia irodalmi hatás.
[balkáni térítő akció a bosnyák, szerb, bolgár bogomilek és a kúnok közt.]
[magyar mohamedán papok tanulnak az aleppói és jeruzsálemi főiskolákon.]
[Lébényi templom építése.]
- 1208—35 Várad regestrum.
- [Lovagi eszmények térhódítása — udvari élet — papság elvilágiasodása. — Szt. Ferenc minorita- és Szt. Domokos prédikátor-rendjének betelepítése.]

KÖZTÖRTÉNET

- 1213 szept. András harmadik hadjáratra indul, Bertold kormányzó, Bánk bán összcsekküvése: Gertrud megöletése.
- 1214 Béla trónörökös megkoronázása: ifjabb király. Magyar sereg Halics trónjára ülteti Kálmán herceget.
- 1215 András nőül veszi Courtenay Jolánt — császári törekvései.
- 1216 Kálmán herceg halicsi hadjárata.
- 1217 Kálmánt Halics királyává koronázzák és házassága krakkói Saloméval.
- 1217 András keresztes hadjárata: aug. 23. Spalatóban, — okt. Akko, — nov. 10. átkelés a Jordánon, visszatérés Ákkóba, — dec. a Taborhegy ostroma.
- 1218 jan. András király hazaindul — András herceg és az örmény királylány eljegyzése, — súlyos kormányzati visszaélések, izmaeliták és zsidók üzérkedései, hatalmaskodások a király távollétében.
- 1219 aug. 14. Kötöny kunjai orosz szövetségben a magyarok ellen, halicsi vereség, Kálmán fogságba esik.
- 1220 András herceg Halicsban, — magyar főpapok és főurak keresztes hadjárata, — Béla ifjabb király és Laszkárisz Mária niceai császárlány házassága.
- 1221 Asen János bolgár cár és Mária magyar királylány házassága.
- 1222 András herceg orosz házassága, — a kisenemesség és serviensek forradalma, — kettős kormányváltás, — Dzsingiszkán hódító seregével Európa határáig nyomul.
- 1223 András és Béla viszállya, Béla Ausztriába menekül — az Európába hatoló tatárok a Kalka mellett tönkreverik az egyesült orosz és kún hadakat.
- 1224 a tatárok visszavonulása.
- 1225 a függetlenségre törekvő német lovagrend kiverése, — a jarkvidéki magyarok tatárszövetségben.
- 1226 András király veresége Zvenigrodnál.
- 1227—29 András herceg Halicsban, Dániel 1229-ben elűzi.
- 1228 Béla hódoltatja a havaselvi kúnokat — felkelése András kormánya ellen, Béla az ország kormányzója 1230-ig.
- 1229 Béla sikertelen halicsi hadjárata öccse érdekében — Ogotáj tatár nagykán 1241-ig.
- 1230 Béla bolgár hadjárata, Bodon ostroma, a szörényi bánóság alapítása, Apod fia Dénes, újra kormányra jut.
- 1231 Halics elfoglalása, András herceg újra Halics ura, 1234-ig.
- 1231—33 elégedetlenek mozgalma a főpapság vezetésével, Jakab bíboros pápai követ missziója.
- 1233 beregi egyezség.
- 1234 András király nőül veszi Estei Beatrixot.
- 1234—37 Kálmán király hadjárata: Bosznia és Hulm hódoltatása.
- 1235 háború Babenbergi Frigyessel — Dániel Halics királya 1266-ig — Tomaj Dénes kormánya — Jolán királylány házassága Jakab aragon királlyal. II. András halála. — Batu kán és Szubutáj nyugati hódító hadjáratra indul.
- 1235—1270 május 3. IV. Béla király. — Béla „Kúnország királya“.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

[Apodfia Dénes pénzügyi reformjai: regálegazdaság, pénzrontás, rendkívüli adók, kamarabérletrendszer, mentességek és visszaélések, tárnokmesteri hatáskör átalakulása, — új hadrendszer — örökadományok.]
[birtokososztályok politikai szervezkedése, a rendi felfogás első csíráinak jelentkezése, nemesi vármegye kialakulásának kezdeti, választott serviensbírák (szolgabírák).]

- 1221 jogtalanul elvett várföldek vizszakövetelése.
1222 Aranybulla: serviensek nemesi jogainak elismerése, a királyi hatalom alkotmányos korlátozása, nádori jogkör és ellenállási jog.
1223 tűzvész Esztergomban és Budán — az Aranybullát hatályon kívül helyezik.
1224 erdélyi szászok kiváltságának biztosítása.

1226 Béla Szlavóniából Erdélybe kerül, Kálmán Szlavónia kormányzója.
1228 Béla ifjabb király visszaveszi az örökadományokat, káros újítások megszüntetése.

1230-tól Apodfia Dénes visszaállítja az újítások hatályát.
1231 Az Aranybulla megújítása, egyházi szankciók.

1233 beregi egyességben az egyház sérelmeinek orvoslása.

1235 a kettős kereszties országcímer felújítása, fölösleges adománybirtokok visszavétele: kiváltságok és szolgálatok számbavétele.

[Ugrin érsek térítési akciója Boszniában. — Szerémi püspökség alapítása.]

- 1227 Róbert érsek és a dominikánusok térítése a kúnok körében, Barc kún vezér megtérítése.
1228 Teodor, az első „kún püspök“.

1232 febr. 9. Róbert érsek interdictuma.

1232—35 Ottó és szerzetestársainak nagymagyarországi útja.
1234 Erzsébet szenttéavatása.
1234—37 bogomilek térítése.
1235—36 Julián útja Nagy-Magyarországba.

KÖZTÖRTÉNET

- 1235 Apod fia Dénes megvakíttatása, Estei Beatrix fogsága 1236-ig.
- 1237 Batu Európába ér, a baskir-magyarok és volgai bolgárok leverése.
- 1239 Kötöny kún király veresége, bebocsáttatása Magyarországra.
- 1240 dec. 6. Kiev fölégetése, a tatárok a magyar határon.
- 1241 jan. febr. a gypük kiigazítása. — febr. 10. tatár követek Bélánál. *Batu hadjárata*: márc. 12. vereckei ütközet. 15. Mongol előcsapatok Pest alatt, 17. Vác feldúlása, Ugrin kalandja — Kötöny meggyilkolása, a kúnok kivonulása az országból. — Benedek püspök és Bot ispán veresége. márc. 23. a király elindul Pestről, ápr. 11—12. mohi csata. *Bogutáj*: Töröcsvári szoros. ápr. 5. Küküllővár. 11. Nagyszeben, — Gyulafehérvár, Arad pusztulása, *Kádán*: ápr. 1. Radna, 3. Beszterce. — Kolozsvár, ápr. 15. Nagyvárad, — Tamáshida — *Kádán és Bogutáj*: Csanád, Pereg, Egres, *Pejdár*: márc. 22—24. Krakó, ápr. 9. Liegnitz, Trencsén, Nyitra, Pozsony és Komárom megvédése. Máj. 18. Béla Zágrábban. — Sejbán kán felveszi Magyarország királyának címét, tatáruralom a Dunától keletre.
- 1241 dec. 11. Ogotáj nagykán halála.
- 1241—42 a Duna vonalát Geregye Pál védi seregével.
- 1242 febr. 1. Batu kán átkel a Dunán és Esztergom alá száll. Buda, Győr, Moson pusztulása, Esztergom, Pannonhalma és Székesfehérvár megvédése, — Frigyes osztrák herceg Győrig pusztít, jan. Béla újra Zágrábban, Kádán gyors téli hadjárata, Béla futása a tengerpartra, majd Trauba, — A tatárok visszavonulása.
- 1242 Frigyes osztrák herceg ostromolja Pozsonyt, — Kőszeg, Sopron és a három vármegye visszavétele.
- 1243 velencei háború. Jún. Zára eleste, — Trau ostroma.
- 1244 júl. Dénes bán elfoglalja Spalatót, — béke Velencével.
- 1245 István ifjabb király koronázása.
- 1246 jún. 15. osztrák háború, Lajta melletti csata, II. Frigyes herceg elesik, a Babenbergiek kihalta.
- 1247 Szörény és Kúnország védelmét Béla a johannitákra bízta.
- 1249 aug. 17. jaroslávi csata.
- 1250 jún. hadjárat Ausztria ellen — Béla a tatárfutás után elsősorban jár a tiszai részekben.
- 1252 jún. Béla király Román orosz herceget emeli Ausztria hercegi székébe.
- 1253 Béla morva hadjárata: Olmütz ostroma.
- 1254 máj. 1. pozsonyi béke II. Otokárral: Ausztria a cseh, Styria a magyar királyé lett, Styria kormányzója Gutkeled István. István ifjabb király és Kún Erzsébet házassága.
- 1255 Ratiszláv mácsói és boszniai herceg hódoltatja Észak-Bolgáriát, Béla „Bolgária királya“.
- 1258 halicsi Dániel „orosz király“ Béla támogatásával a tatárok ellen indul, veresége Kiew alatt — lázadás Styriában, új kormányzó István herceg.
- 1259 Dániel és Boleszláv menekülése magyar földre, Berke kán fenyegető levele.
- 1260 febr. Kubláj nagykánválasztása — a Tatárbirodalom részeire bomlik.
- 1260 a stájer felkelők meghódolnak Otokárnak — júl. 12. morvamezei (kroissenbrunni) csata, Otokár győzelme; Styria elvész.

ANYAGI MŰVELTSÉG

1239 pápai engedély a kamarai jövedelmek hitetleneknek való bérbeadására.

1242 IV. Béla segősdi udvartartása — állandó kormány alakítása.

[az ország helyreállítása: várépítések, Pestújvár (Buda) főváros, Visegrád. — Városalapítások, új városi kiváltságlevelek, a hospesek civisekké lesznek. — Zólyomtól keletre tót, lengyel és orosz bevándorlás. — Tisza partjain kúnok, jászok, Erdélyben oláhok, kún-besenyők. — dunamenti városokban zsidók.]

1249 Béla az esztergomi királyi palotát átadja Bánca István érseknek.

1251 Zsidók kiváltságlevele.
[kucsói, macsói, sói és ozorai hánság szervezése.]

1256 várföldek visszaszerzése, várnépek számbavétele.

[a vármegyerendszer a határokig terjed.]

SZELLEMI MŰVELTSÉG

1237 Julián második útja, Batu levele Bélához.

1241 előtt: Liber Ruber [Oklevélmásolat-gyűjtemény Pannonhalmán].

1242 után Rogerius: Carmen miserabile.

1244—51 Villard de Honnecourt Magyarországon (budai vár, palota és templom, gótika első jelentkezése), templomjavítások és továbbépítések csúcsíves stílusban. [Boldog Margit 1242—71.]

KÖZTÖRTÉNET

- 1261 márc. 31. bécsi béke, Otokár és macsói Kunigunda házassága. — István ifjabb király Erdélyben, Béla herceg Szlavóniában.
- 1262 Ratiszláv fia Béla, Macsó és Bosznia hercege. — István első felkelése, királyi hatalmat kap a keleti országrészben.
- 1263 István bolgár hadjárata.
- 1264 István fegyveres támadása apja ellen.
- 1265 márc. isaszegi csata, István győzelme, békekötés. — István leverí a lázadó kúnokat.
- 1266 István bolgár hadjárata.
- 1268 I. Uros szerb fejedelem hódolása.
- 1269 szövetség Anjou Károly nápolyi királlyal: Sánta Károly Máriával, László Anjou Izabellával jegyeztetik el. — Béla szlavón herceg halála.
- 1270 május 3. IV. Béla halála.
- 1270—72 aug. 6. V. István király. Kőszegi Henrik árulása.
- 1270 Hadjárat Ausztriában és Styriában.
- 1271 Otokár elfoglalja Pozsonyt, Nyitrát, máj 16. Mosont, máj. 22. veresége Mosonnál, júl. 2. pozsonyi béke. — Erzsébet királyné és Joákim bán árulása, István halála.
- 1272—1290 júl. 10. IV. László király.
- 1272—77 tizenkét kormányválság, belső harcok, pártküzdelmek.
- 1272 Macsói Béla legyilkolása.
- 1273 magyar betörés Otokár országaiba, Otokár elfoglalja Győrt, Nyitrát jún. Pozsony és Győr visszavétele, aug. 25 győzelem Laánál, szept. Otokár elfoglalja Pozsony vm.-t, Mosont, Győrt, Sopront.
- 1274 szept. Kőszegiek András herceget trónkövetelőnek léptetik fel, polgárdi csata, Henrik bán halála.
- 1276 nov. Bécs körülzárása.
- 1277 nov. 11. hainburgi találkozó.
- 1278 szövetség habsburgi Rudolffal II. Otokár ellen, augusztus 26. morvamezei csata, Otokár elesik — Ausztria Habsburg kézen. — Velencei András Szlavónia hercege a Kőszegiek által.
- 1278 és 1287 Velencei András a Kőszegieknél.
- 1279—81 Fermói Fülöp pápai követ missziója.
- 1280 aug. László a hódmezei csatában leverí a kúnokat.
- 1281 Kőszegi Iván nádor.
- 1282—84 László a Kőszegiek ellen.
- 1284 febr. Borostyánkő ostroma, a Henrikfiak Pécsét ostromolják. Béke a király és a Henrikfiak között.
- 1285 febr. tatárbetörés Heves vm-ig és Erdély északi részében — Albert osztrák herceg szövetsége a Henrikfiakkal.
- 1286 Kőszeg IV. László kezében, Pozsony eleste és visszavétele, a Henrikfiak győzelme a Zsitva mellett. — László harca az Egyházzal, pogány kún és tatár sereggel Budára megy.
- 1287 Albert osztrák herceg Pozsonyban, — béke a Henrikfiakkal. — László szövetséget ajánl Nogál tatár kánnak.
- 1288 Baksa György Podolinnál győz a tatárok fölött.
- 1289 Albert harcai a Henrikfiak ellen, Magyaróvár, Kőszeg elfoglalása. — Velencei András Bécsben.
- 1290 Lászlót kún merénylők megölik — Velencei András megkoronázása.
- 1290—1301 III. András király.

ANYAGI MŰVELTSÉG

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1263 Pál veszprémi püspök írja a pálos-rend szabályait.
- 1267 köznemesség és serviensek kiváltságlevele.
- [Tamás spalatói főesperes Historia Salonitana-ja.]
- 1270—71 oligarchikus tartományúri törekvések első jelentkezése.
- [Nagy nyomor és szegénység: „László király szekere”, Subichok és Kőszegiek elszakadási törekvései — a halicsi és szerb fejedelem függetlensége — főúri csoportok oligarchikus tartományuraságokat alapítanak, köznemesség elnyomtatása, folytonos pártküzdelmek és vérbosszúharcok, a királyi tekintély teljes elhanyaglása, rendi felfogás kialakulása: a nemesi közösség kialakulása, mint a közhatalom jogforrása.]
- 1275 Veszprémi kápt. főiskola fölégetése.
[Kézai Simon mester Hún-története és Gesta Hungarorum.]
- 1279 tétényi országgyűlés: kúntörvény.
- 1279 Budai zsinat: a vallásos élet szabályozása, bűnök irtása.
- 1287 László kiközösítése.
- 1288 László színleges megtérése és új kiközösítése.

KÖZTÖRTÉNET

- 1290 aug. 31. Rudolf császár Magyarországot fiának adományozza, IV. Miklós pápa szerint „Magyarország az apostoli székhöz tartozik.“ — Okt. az Ál-Endre felkelése és halála. Ladomér esztergomi és János kalocsai érsek politikai túlsúlya.
- 1291 márc. Magyaróvár visszavétele, júl—aug. hadjárat Ausztriában, aug. 26 hainburgi béke. — 1291-től Anjou-párti mozgalom.
- 1292 jan. 6. Mária nápolyi királyné Martell Károlyra ruházza magyar trónigényét, aug—okt. III. András a Kőszegiek fogságában.
- 1292 a Kőszegiek, Subichok, Frangepánok Martell Károlynak hódolnak.
- 1293-ban Subich Pál III. Andrástól, 1295-ben Károlytól, örökös hűbérül kapja a horvát-dalmát bánágot.
- 1295 Fennena királyné halála. — Morosini Tomasina anyakirályné a Dunántúl, Szlavónia, Horvát- és Dalmátországok kormányzója. — Martell Károly halála, Károly Róbert trónkövetelő, — András nőül veszi Habsburg Agnest.
- 1296 okt. Kőszeg III. András kezén.
- 1297-től Anjou-párt akciója VIII. Bonifác pápa irányításával.
- 1298 jan. Bicskei Gergely az Anjou-párt feje választott esztergomi érsek lesz. János kalocsai érsek a főpapsággal Andrást támogatja. — Trencsényi Csák Máté független tartományúri hatalomra tör.
- 1298 júl. 2. András a göllheimi csatában segíti diadalra Habsburg Albertet Adolf ellenkirállyal szemben.
- 1300 aug. Károly Róbert partraszállása Spalatóban — Tomasina anyakirályné halála.
- 1301 jan. 14. III. András halála, az Arpádház fiága kihalt.

ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1290 óbudai országgyűlésen alkotmányjogi biztosítékok törvénybciktatása: évente országgyűlés tartandó, tisztviselők felelősége, főméltóságok kinevezése a rendek hozzájárulásával, nemesi jogok biztosítása, hatalmaskodások és visszaélések megrendszabályozása.

SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1298 rákosmezei országgyűlés: alkotmányjogi fejlődés, hatalmaskodók ellen.
 1299 újabb törvények a hatalmaskodók és Gergely érsek ellen.

1300 körül: Mária siralom.

	Lap
1. Európa és Ázsia népei a Kr. e. I. század derekán (térkép)	17
2. Szkíta-hún áldozati bronzüst (kép)	33
3. Európa Attila halála után 470. táján (térkép)	49
4. Európa a VII. század derekán (térkép)	65
5. A magyar nép családfája (színes táblázat)	81
6. Európa a IX. század első felében (térkép)	97
7. Kelet-Európa népei az V—IX. században (táblázat)	113
8. Magyarország a honfoglalás előtt és a 895. évi besenyőtámadás (térkép)	129
9. A magyar törzsek elhelyezkedése az új hazában (térkép)	145
10. Honfoglaláskori emlékek magyar vezér sírjából (kép)	161
11. A magyarok kultúrérintkezései a X. századig (táblázat)	169
12. A szász és bajor uralkodóházak összeköttetései a magyarokkal (táblázat)	177
13. Ezüst tarsolyveret X. századi magyar vitéz sírjából (kép)	193
14. A királyi birtok terjedése Szent István halálakor (térkép)	209
15. Bizánci stílusú kókoporsó (kép)	225
16. Európa 1015-ben (térkép)	241
17. A magyarok ungar nevének leszármazása és változatai (táblázat)	257
18. Nagyvárad alapítása (kép)	273
19. A Hartvik-legenda XII. századi pesti kódexének első lapja (kép)....	321
20. IV. Kreszimir Péter horvát és dalmát királysága 1070 körül (térkép)	337
21. Részlet az esztergomi királyi palota egyik terméből (kép)	353
22. Az esztergomi királyi kápolna bejárata (kép)	369
23. Oszlopfő az esztergomi királyi kápolnában (kép)	385
24. III. Béla nagypecsétje (kép)	401
25. Magyarország a XII. század második felében (térkép)	417
26. A szentföldi latin fejedelemségek 1180-ban (térkép)	433
27. III. Béla birodalma (térkép)	449
28. Kisbényi oszlopfő (kép)	465
29. Kisázsia és a Szentföld 1218-ban (térkép)	481
30. II. András aranybullája (kép)	497
31. II. András főtisztviselői (táblázat)	513
32. IV. Béla főtisztviselői (táblázat)	521
33. A mongol birodalom a XIII. században (térkép)	529
34. A tatárjárás 1241—1242 (térkép)	545
35. A pannonhalmi apátság birtokai 1240-ben (térkép)	553
36. A zsámbéki templom (kép)	561
37. IV. Béla aranypecsétes oklevele (kép)	569
38. IV. Béla birodalma 1260 táján (térkép)	577
39. Az Árpádház leányági leszármazói (táblázat)	593
40. Kormányváltások IV. László korában (táblázat)	609
41. III. András főtisztviselői (táblázat)	617
42. III. András diptichonja (kép)	625

A kötetben levő térképeket Gergely Endre és Hóman Bálint tervezték és a Magyar Királyi Allami Térképészeti Intézet készítette.

TARTALOM

Lap

A szerzők előszava	7
--------------------------	---

ELSŐ KÖN YV: AZ ÓSIDÓKTÓL A XII. SZÁZAD VÉGÉIG.

I. FEJEZET: EKEDET ÉS ÓSHAZA.

Őstörténet. Népek oszlása. Előmagyarok. Ogur-török műveltségzavak. Az ázsiai Hünbirodalom. Ogur népek. Onogurok - magyarok 15

II. FEJEZET: NÉPVÁNDORLÁS.

Róma és Kína terjeszkedése. A nagy népvándorlás kezdetei. Germán államalakulások. Attila Hünbirodalma. Attila örökösei. Népnevek változásai. Az V—IX. századi pontusi népek 33

III. FEJEZET: A MEOTISZ PARTJÁN.

Irnik hün-bolgár birodalma. Onogur, szabir, uturgur. Avar és türk uralom alatt. Kurt onogur-bolgár birodalma. Az Onogur-bolgárbirodalom felbomlása. Kazár uralom alatt. Kazárbirodalom. A kazár hatalom elhanyagolása. Az onogur-magyarok felszabadulása. Besenyő támadás. Etlköz. Fejedelmválasztás. Vérszerződés. Nyugati politika 49

IV. FEJEZET: AZ AVAROK ÖRÖKÖSEI.

Avarok és székelyek. Bolgárok és bolgár-szlávok. Szlovének, horvátok, szerbek. Tótok, morvák, fehérhorvátok, csehek. Németek és olaszok. A szlávok műveltsége. Tisza-vidéki bolgár uralom. A Karolingok Pannóniában. Pribina pannóniai herceg. Raszisztzláv morva herceg. Kocel pannonjai herceg. Szvatopluk morva herceg. Karoling Arnulf és a szlávok 75

V. FEJEZET: MAGYAROK ELEI.

Testalkat és jellem. Nyelv. Társadalmi szervezet. Társadalmi rétegződés. Politikai szervezet: törzsrendszer. Örökös fejedelemség. Hadi-szervezet és hadviselés. Gazdasági kultúra. Lakás, életmód. Ipar és kereskedelem. Nomádság. Vallás, őstisztelet. Egyistenhit. Mondák és mesék. írástudás 90

VI. FEJEZET: HONFOGLALÁS.

Bolgár háború és besenyő támadás. Honfoglalás. Pannónia megvétele. A törzsek megtelepülése. Székelyek. Kettős település. Katonai tervszerűség a megszállásban. A megtelepülés történeti jelentősége. Árpád fejedelem. Inn-völgyi csata. Óperencia 115

VII. FEJEZET: NYUGATI ÉS BALKÁNI HADJÁRATOK.

Védekezés kelettel szemben. Bajor-magyar szövetség. Lombard-magyar szövetség. Merseburg, 933. I. Ottó és a hercegek. Henrik bajor herceg és Bulcsú horka. A Lechmeze jén. Bizánci kalandozások. A „kalandozások” politikai háttere. Tartósösszeköttetések 133

VIII. FEJEZET: A TORZSSZERVEZET BUKÁSA.

Külpolitikai helyzet. A központi hatalom elhanyagolása Hadnagyok uralma. Bulcsú. Gyula. Társadalmi és gazdasági átalakulás. A keresztény hit terjedése. Géza első térítő akciója. Belső szervezőmunka. Nyugati kapcsolatok. Gizelta hercegnő. Szent Adalbert. Adalbert Magyarországon. Géza történeti szerepe. Koppány felkelése. Gyula-Ajtony. István királlyá koronázása 153

IX. FEJEZET: SZENT ISTVÁN KERESZTÉNY KIRÁLYSÁGA.

Egyház és állam a középkorban. Reformtörekvések. A clunyi mozgalom. Clunyi hatás Magyarországon. István a keresztény király. Szentkorona. Egyházszervezés. Keresztény műveltség. Regnum és patrimonium. Királyi udvar. Vármegyék. Határispánságok. Államháztartás. Hadsereg. Társadalmi tagozódás. Nemzetségek. Törvénykezési szervezet. Nádorispán. Kancellária. Királyi tanács. A királyi hatalom korlátai: vallás és consuetudo. István törvényei. Hűbériség és közhatalmi rendszer. Német háború. Imre herceg. Vászoly tragédiája. Trónörökös kijelölése, a király halála. Szent István műve 181

X. FEJEZET: CSÁSZÁROK KÜZDELME MAGYARORSZÁG BIRTOKÁÉRT.

Az Orseolók. II. Komád hódítókísérlete. Péter király. Aba Sámuel. Péter hűbéres királysága. Vászoly fiai a számkivetésben. Pügány lázadás. I. András trónfoglalása. III. Henrik császár hűbérúri igényei. Béla hercegsége. III. Henrik hódítókísérletei. András és Béla viszálya. I. Béla. Salamon király. Űz és besenyő betörések. Király és hercegek viszálya. I. Géza király. László felemeltetése, Salamon bukása. Keleti és nyugati veszedelem 241

XI. FEJEZET: AZ ORSZÁG MEGÁLLAPÍTÁSA.

Belső viszonyok. Szent László büntető törvényei. István király szenttéavatása. Kegyes László király. A magyar történetírás kezdetei. A középkori krónika és gesta. A Gesta Ungarorum. A Gesta királyeszménye. Az egyházszervezés befejezése. A vármegyeyei és határvidéki szervezet kiépítése. Egyházi törvényhozás. Papi nőtlenség és házassági jog. Investitúra. Kálmán király törvényei. Büntetőtörvények. Törvénykezési reform. Királyi javak, öröklési jog. Hadiszolgálat. Adózás. Izmaeliták és zsidók. A szolgák és szabadosok Összeírása. Hartvik legendája. László és Kálmán. Törvényhozó zsinatok 280

XII. FEJEZET: TÁRSORSZÁGOK.

Külpolitikai helyzet. A „gyepüelv” területek megszerzése. Szlavónia tartományi szervezete. A horvát hatalom kialakulása. A Tirpimirovicsok királysága. Belső szervezet. A latin és szláv párt küzdelme. Zvoimir pápai hűbéres királysága. Magyar-horvát államközösség kezdetei. László összeütközése a szentszékkal. Szent László halála. Az első keresztihad átvonulása. Kálmán és a szentszék. Magyar-normann-olasz szövetség. Orosz és cseh dolgok. Kálmán Magyarország, Horvátország és Dalmácia királya. Horvátország kormányzata. A dalmát városok hódoltatása. Magyar-horvát államjogi viszony. Kálmán és Álmos 325

XIII. FEJEZET: BIZÁNC ÉS MAGYARORSZÁG.

Görög háború. II. Vak Béla. Belos Bán kormánya. Magyar-francia szövetség. Orosz háborúk. Mánuel világralmi tervei. Görög-magyar háborúk. III. István és a trónkövetelők. Görög-magyar unió terve. Újabb görög háborúk. Magyar-görög szövetség. Az ábrándok szétfoslása 365

XIV. FEJEZET: III. BÉLA MAGYARBIRODALMA.

Hitélet. Új szerzetes- és lovagrendek. A francia műveltség térfoglalása. P. mester Béla király jegyzője. Gazdasági és társadalmi fejlődés. Királyi pénzügyek. Királyi jövedelmek. Fényes udvartartás. Kancelárság. Hadsereg. Királyi hatalom. Hl. Béla ifjúsága és trónralépése. Új külpolitika. A III. keresztshad átvonulása. III. Béla Magyarbirodalma 387

MÁSODIK KÖNYV: XIII-XIV. SZÁZAD.

I. RÉSZ. AZ ÁRPÁD-HÁZ KIHALTÁIG.

I. FEJEZET: NAGYHATALMI TÖREKVÉSEK.

Külpolitikai helyzet. András herceg lázadásai. A bogomilek. Szerb és bolgár ügyek. A IV. kereszties hadjárat. Testvérharc. Halicsi háborúk. Császári aspirációk. Az V. kereszties hadjárat. Új családi kapcsolatok. Halicsi ügyek. Tértés a déli végeken. András halicsi herceg. Bda király Erdélyben. Kálmán király szlavóniai hercegsége 421

II. FEJEZET: ÚJ KOR, ÚJ ESZMÉK, ÚJ TÖREKVÉSEK.

Az egyházi befolyás és hatalom emelkedése. A rendiség első csirázása. Gazdasági és társadalmi fejlődés. Imre és András. A középkor elhanyatlása. Új államrendszer kialakulása. Rendiség és lovagi eszmények. Új irodalom. Új szerzetesrendek. A hitegység megbomlása. Gazdasági átalakulás 454

III. FEJEZET: ÚJÍTÁSOK ÉS VISSZAHATÁSUK.

Szállásbirtok és adománybirtok. Örökadományok. Pénzügyi csőd. Alpod fia Dénes pénzügyi reformjai. Kormányzati visszaélések és hatalmaskodások. Pénzügyi mentességek és visszaélések. Idegenuralom. Bánk nádor összeesküvése. Aipod fia Dénes első kormánya. Általános elégedetlenség. Forradalmi mozgalom. Az Aranybulla. Alkotmányjogi rendelkezések. Ellenállási jog. Béla trónraemelésének terve. András és Béla híveinek koalíciója. Béla ifjabb király. Az „örökségek“ visszavétele. Apód fia Dénes harmadik kormánya. Az Aranybulla megéljítése. Egyházi szankciók. Beregi egyezmény. Kiengesztelődés, András házassága és halála 473

IV. FEJEZET: TATÁRVESEDELEM.

Az új kormány. Udvartartás. A királyi gazdaságok restaurálása. Külpolitika. Elégedetlenség. Ázsiai hatalmak. „János pap országa Dzsingisz-kán világbirodalma. Ogotáj nagykán hódításai. A Tatárbirodalom népe. Tatár hadviselés. Európa és a tatárok. Julián barát nagymagyarországi útja. Béla készülődése. A kúnok. Az első támadás. Kötöny legyilkolása. A mohi csata. Tatáruralom a keleti részen. Európa és a tatárok. Dunántúl védelme. Téli háború. Takarodó 515

V. FEJEZET: AZ ORSZÁG HELYREÁLLÍTÁSA.

Új feladat előtt. Állandó kormány. Várépítés. Pestújvár. Városalapítás és telepítés. Vármegyék. Halics és Ladomér. Kéinok. Déli tartományok. Társországok. Styria. A tatárkérdés. Stájer felkelés. A Tatárbirodalom szétesése. István ifjabb király. Kipcsáki Tatárország bomlása. Béla és István harca. IV. Béla és Anjou Károly. IV. Béla halála..... 556

VI. FEJEZET: OLIGARCHIA.

Cseh háború. V. István halála. IV. László. Oligarchák küzdelmei. Elszakadási törekvések. Habsburgi Rudolf. László és Rudolf. A morva-mezei csata. A kún törvény. Budai zsinat. A hódi csata. A pogányság felé. László harca az egyházzal. Kún László halála. Trónkövetelők. Ladamér érsek. III. András. Osztrák háború. Az Anjouk fellépése. András és Tomasina kormányzata. Belviszályok. Az 1298—99. évi országgyűlések. Az „utolsó arany ágacska“ 585

<i>Kütfők és irodalom</i>	627
<i>Időrendi áttekintés</i>	660
<i>Mellékletek jegyzéke</i>	682